Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 2, вторник
№ 225 (14425)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

«ШЫННЫҢ» БҮГҮ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

● Солун дамчыштыр чугаалажыг ●

Эргим номчукчу! Кандыг-даа чай чок болзуңза, моңу төнчүзүнге чедир номчууруңну дилээр-дир бис. Херектиң ужуру чүдел? Шөйбейн-даа, ижин-кара чокка ажык беседадан дорту-биле кылыылы.

Чүнүң дугайында? Чүге барып-барып, күстүң ортан айының чазынында — бачым иш өйүнде чугаа чорудар чүвел? Ажылга саат ужураштыра бербес бе? Ындыг айтырыглар-даа тургустунуп кээп болур. Чугааны ам, ай эгезинде, чорударын үе негеп келди.

Чогум чүл? Келир чылдың чагыдылгазы-дыр. Мынчага чедир чарлаалдар, аңаа хамаарыштыр номчукчуларның, силерниң бодалдарыңарны, күзелдериңерни, дончу чүүлдер бээри-биле кызыгаарлаттынып келген бис, ону солун арыннарындан кончуг эки билир силер. А мындыг чугаа силерниң-биле кылбаан бис.

Бо чылдың чагыдылга кампаниязы мурнуку чылдарныыдан чүгле ийи ай үргүлчүлээри-биле ылгаадыг. Чүгле ийи ай, тодаргайлаарга, оон бир айы — сентябрь эрте берди. Ам чүгле октябрь ай арткан — октябрь 31-де ук кампания доостур. Ынчангаш бистиң солунну — РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы болур «Шынны» чагыдып ап четтикпээн номчукчуларны ону бо айда чагыдып алырын сүмелеп тур бис. Бир эвес бо айда чагыдып ап четтикпейн баар болза, болуңун республиказының хуулуг солуңунга чагыдылга чок артары күзенчиг бе? Ол кымга-даа — өг-бүлеге, коллективке, албан черинге күзенчиг эвези билдингир. Ам-даа үе бар ышкажыл, ында чүү боор, акшам үнүп келирге, чагыдып-ла алгай мен деп чиик бодаар болза, кызыы үе манаар эвес, канчангаш-ла көрүптерге, харлыг кыжы дүжүпкен болур болгай. Сарыылдыг номчукчу ындыг байдалга таварышпазын бодаар.

Маңаа хамаарыштыр сагындырып кагза чогуур чүүлдер бар. Ол чүл дээрге, январь 1-ге чедир чагыдылганың тиражы чеже болзур, бүдүн чыл дургузунда ол-ла хевээр артар. Ол бүгү саазынның ниитизи-биле чуртка чедишпези-биле тайылбырлаттынар. Ону номчукчу ам билир, ону херек кырынга эскерген-даа. Ылангыя бо чылдың ийиги чартыында хоорайларның, районнарның төптеринде киоскилерге республика солуннарын сазнаан болгай. Чылдагааны — саазын чок. Ынчангаш киоскиге идегээн херээ чок. Ындыг байдалдың келир чылын тургустунуп келири база магат чок. А ындыг саарыгаже үнүп турар солуннарның, журналдарның тиражтары улам кызырлып турар дээрзин база сагындырып каалы.

«Шын» солун келир чылын неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар, оон чылда чагыдылгазының өртээ 15 рубль 60 копеек дээрзин номчукчулар билир. Солуннуң өртээ аартаан деп чүве бүгүдеге билдингир. Ынчалза-даа солунну чагыдып алырынга ол ындыг кончуг каража болдурбас бодаар бис. Маңаа кол-ла чүве — өг-бүле бюджедин таарыштыр көрүп тургаш, үе ылысыпайн, ону чагыдып алза-ла дээрге. Хууда чагыдылгалыг болурундан эки чүве чок. Бодап көрүңерден, чижээлээрге, «Шынның» бир экземплярь киоскилерге 10 көпеек болур-дур, 260 номерни чылда садып келирге, ниитизи-биле 26 рубльди чарыгдаар силер. А бүдүн чылда чагыдып алырыңарга, чүгле 15 рубль 60 көпеек үндүрер силер. Чагыдып алыры азы садып ап турары эки-дир бе, бодап көрүңерден.

Аңаа хамаарыштыр бир чугаалап каар чүве бар. 15 рубль 60 көпеек дээрге — эң бедик өртек эвес-тир. «Известия» солуннуң чылда өртээ 22 рубль 56 көпеек, а «Правданың» — 19 рубль 92 көпеек болгай. А бистиң «Шын» солунувустуң өртээ оон элээн чиик ышкажыл, ам рынок экономиказынче шилчип турар нарын үе турзажок, ону чагыдып ап болурунун аргазы кижи бүрүзүнде, өг-бүле бүрүзүнде бар-дыр.

Чагыдылга чер-черде канчаар чоруп турарыл? Ону хүндүлүг номчукчу билип алыксаар болбайн аан. Сентябрь 15-ке чедир «Шын» солунну чүгле 1391 экземплярны чагыткан. Республиканың үндезин чурттакчы чонунуң өг-бүле бүрүзүнге хамаарыштыр алырга, ол шуут эвээш. Амгы үеде «Шын» солун 28 муң экземплярлыг үнүп турар. Эрзин, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнар каттышкаш 912 хире солун чагыткан. Чөгенчиин көрүңерлен. Республика найысылалы Кызылда ук солунну чүгле 156 кижи бижиткен. Таңды, Кызыл, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Тес-Хем районнарда «Шынның» чагыдылгазы оожум темп-биле чоруп турар. Ол районнарның «Союзпечать» черлеринден медээлер айыткан үезинде келбейн турар. Чагыдылганың районнар аайы-биле байдалы эртен тодаргайы-биле билдине бээр. Ону солунга дыңнадыр бис. Оон чогуур түңнелди үндүрер алаар.

Үстүнде сан-түңнерден алгаш көөрге, номчуларның чагыдылгага хамаарылгазы янзы-бүрү ышкажыл. Амгы үеде ол ындыг болур-даа ужурлуг. Ынчалзажок «Шынга» номчукчуларның хүндүткели улуг. Маңаа чижек кылдыр Таңды районнун номчукчу Альберт Ондарның мынча деп бижээнин (солунга үнген) чижекке киирип каалы: «Мен бир хүн-даа солун номчувайн баар болзумза, сагыш саарзык, бир-ле чүвени чедир кылбаан ышкаш апаар мен». А өске номчукчунуң бодалы аңаа сыр дедир. Ол мынча дээн (ол дугайы бистиң солуңарга үнген): «Солуннар чагытпайн турар мен. Ам оларның өртек-үнези улгаткан болганда, мырыңай чагытпас мен».

Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Ийи аңгы бодал, ийи аңгы үзел ышкажыл. Чагыдылгадан ойталаар чоруктуң бир чылдагааны акша-төгерик-биле холбашкан болбайн аан. Оон башка амгы үеде солунга хандыкшыл, сундуулал чок кижи черле турбас. Материал талазы-биле чедишпес чорук — ажыы-биле чугаалаарга, бир моондак ол-дур. Ынчалзажок өг-бүле бюджедин үстүнде чугаалааныывс ышкаш, чөп чарыыр, чөп таарыштырар херек. А кандыг-даа хамааты кижи угаан-бодал талазы-биле хоозуралга, чугаалажып турары дег, ядараашкынга таварышпас дээш боду бүгү-ле чүвени кылыр ужурлуг. Угаан-бодал талазы-биле ядараашкынга таваржыры дег ындыг хоозураашкын кижиге черле турбас. Ынчан Максим Горькийниң шиизинде дег, «дүвүнче» дүлдүнүп кире бергенивис ол. Ынчангаш ам чүү чугула ышкаш-тыр: почтачының хүн бүрү чедирип эккеп бээри чагыдылга херек-тир. Ындыг болганда, эргим номчукчу, «Шынны» бо айда чагыдып ал. Ынчан келир чылын «Шынны», бо чылын кожакдан, редакцияның бодундан дилеп кээп турганың ышкаш, ындыг чегенчиг байдалга таварышпас сен. Ындыг байдалга таварышпас дизе, чүгле чылда чагыдар апаар.

«Шынның» редакциязы бо чагыдылга үезиниң кампаниязында чүгле номчукчуларынга ынанып олурбаан. Редколлегияның тускай даалгазы-биле оон ажылдакчылары бүгү районнарга барып, ол талазы-биле чогуур ажылды чоруткан. Бо айда-даа ындыг янзылыг ажыл улам күштелир. Ужуражылгалар, беседалар, чугаалажыышкыннар үезинде чамдык черлерге бир мындыг «хоочулуг» аарыгның тывылганын олар дыңнадып келгеннер: «Чагыдылга-ла чагыдылга. Кулак уюк болду. Дөмей-ле чагыдып алыр улус-тур бис. Чагыдылганарның хуусаазын чыл санында декабрь айга чедир узадыптар ышкажык. Чыл төнчүзүнге чедир чагыдып-ла алгай бис, ында чүү боор». Эргим номчукчу, ам ындыг узадыышкын турбас дээрзин баш удур сагындырып каалы.

Чагыдылганы бистиң номчукчуларывыс бисти хомудатпайн бижидип алыр деп чүвени билир бис. Ынчалзажок оларның негелдези бистен улуг. Угаан-бодал талазы-биле оларның негелдезин чүнү-биле, канчалдыр өөртүр ужурлуг бис? Ол дугайын маңаа ыттавайн баар болза, соокта бажыңның форточказын ажык каапкары-биле дөмей апаар. Ол дугайында номчукчуларның саналдары дыка хөй. Чаңгыс-ла чижекти киирээли. Улуг-Хемде № 1 школаның башкызы Маскыр-оол Тартан-оол: «Шын» солун улуг-хүнде үнмес дээрзинге дыка-ла таарзынмас-тыр мен. Номчуштуг материалдар улуг-хүн номерлеринге үнер чорду. Улуг-хүнден өске хүнну солун үнмес кылдыр шиип алза». Ындыг янзылыг айтырыгларны редакция боду номчукчуларның санал-оналдарын барымдаалап, оларга таарымчалыг кылдыр шиитпирлээр.

Келир чылын солуннуң арны канчалдыр өскерлирил? Номчукчулар ындыг айтырыгны бистен чөптүү-биле айтырар. Аңаа политика, экономика, культура талазы-биле ниити чүүлдер чугаалавайн, дараазында чүүлду чугаалап каап болур. Ол дээрге номчукчуларның боттарының сүмелери-биле тывылган чүүлдер-дир. «Шын» солунда чыл бүрүде чаа-чаа номчуштуг рубрикалар, булуннар, арыннар делгемчип олурар» — деп, бир номчукчу бижээн («Шында» үнген). Ол үнелел чоргааралдыг биске болдуруп турар.

Чүгле мындыг чүүлду демдеглеп каалы: Бо чылын тывылган чаа мындыг рубрикалар дараазында чылын уламчылаар: «Үениң судалы», «Хостуг индир», «Чылыг сөс», «Чагаалардан», «Номчукчунуң баштайгы чагаазы», «Чаганың изи-биле», «Шынның» тайылбырлакчызынга сөс», «Хүннүң темазы» болгаш өске-даа. А редакцияның киллистериниң келир чылын солун арыннарынга чүнү чырыдары тускай үнер.

Ынчангаш «Шын» солуннуң редакциязының күзели бо: «Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар. Чагыдылга октябрь 31-де доостур дээрзин утпаңар.

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Сентябрь 29-та Кремльге ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев совет культураның ажылдакчылары-биле ужурашкан.

Культура хөгжүлдезиниң ай. тырыгларының талазы-биле болган ажыт-чажыт чок ол чугаалажыышкынга болгаш санал-онал солчулгазынга Совет культура фондузунуң баштаар черинин даргазы Д. С. Лихачев, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы С. В. Михалков, ССРЭ-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин секретары М. Ф. Шатров, «Литературная газета» солуннуң кол редактору Ф. М. Бурлацкий, ССРЭ-ниң культура министри Н. Н. Губенко, «Новый мир» журналдың кол редактору С. П. Залыгин, ССРЭ-ниң Күркино даргазы А. Н. Камшалов, Москваның «Ленком» театрының директору М. А. Захаров, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазының оралакчызы Ю. В. Бондарев, «Советская культура» солуннуң кол редактору А. А. Беляев, композитор Г. В. Свиридов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү Ч. Айтматов, ССРЭ-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин даргазы К. Ю. Лавров, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү В. Г. Распутин, ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң баштаар черинин даргазы Д. Худоназаров, ССРЭ-ниң Урал чүүл академиязының президентизи Б. С. Угаров, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединиң даргазының оралакчызы Ю. Б. Соловьев, цирк директору Ю. В. Никулин, РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин даргазы М. А. Ульянов, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Национальдар Совединиң Даргазының оралакчызы Б. И. Олейник, чурулга уран чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг куруне музейиниң директору И. А. Антонова, Урутларга болгаш анимакарга кино болгаш телевидение талазы-биле Бүгү-эвилел төвүнүң уран чүүл удуртукчузу Р. А. Быков, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черинин даргазы А. В. Васнецов киришкен.

Ужуражыышкынга санал бергеннер рынок харылзаазынче шилчип турар байдалдарда бистиң хөй национальдыг культуравыстың моральдыг болгаш материалдыг деткимчезинче, ниитилелдиң болгаш чонунуң мөзү-шынар кижизидилгези дээш культура ажылдакчыларының харысалгазынче, чуртка хамааты чөпшээрежилгени бир демниг хөделиишкин-биле чедип алырынче онза кичээнгейни угландырып турган.

Ужуражыышкынның киржикчилери ССРЭ-ниң Президентизинге кыйгырыг чагааны дамчыдып берген.

М. С. Горбачев түңнел сөзүнге дискуссияны ниитилештирип түңнээн.

Ужуражыышкын каш шак уламчылаан, ол принциптиг чугааның, бот-боттарынга бүзүрежиириниң болгаш боттуг шиитпирлерни дилеп тыварының байдалдарынга эрткен.

Ужуражыышкынга Е. М. Примаков, А. С. Дзасохов, Г. В. Семенова, И. Т. Фролов киришкен. Ужуражыышкынның долу отчёдун төп солуннарда парлаан.

(СЭТА).

Таңды районда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында хоочун механизатор К. С. Оюнну танывас кижи чок. Ол 1958 чылда Кызылда көдээ ажыл-агыйның механизация училищезинге трактористер курузун дооскан. Кара-оол Сыратович үжен чылдың час, күстерин хову-шөлдерге эрттирип, чаңчыл ёзугаар тракторну комбайнга солуп, ээлчеглиг сезоннарга ажылдап келген. Бо хүннерде К. Оюн, Анай-оол Салчактың бригадирлээн № 3 бригадазында тараа ажаалдазында ажылдап турар. А «К-700» маркалыг тракторун оглу Орланга хүлээдип берген. Орлан Кара-оолович күскү чер аңдарылгазын чорудуп турар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Хоочун механизатор К. С. Оюн.

СЭТА-НЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

1990 чылдың сентябрь 29-та Москваның-биле 16 шак 27 минута турда «Прогресс М-5» деп чүък корабльн «Мир» комплекске тудуштурган. Тудуштурулганы автоматика дузазы-биле боттандырган. Ол ажылдың кандыг янзылыг боол турганын космонавтылар хайгаарап турган.

«Прогресс М-5» корабль орбитада ажылдап турар комплекске кывар-чаар материалдарны, аъш-чемни, ижер сугну, почтаны болгаш өске-даа чүүлдерни чедире берген. Ол корабль космонавтыларның чоруткан чүгүн Черге чедирип келир.

Телеметриктиг информациядан алырга космонавтылар Геннадий Манаков, Геннадий Стрекалов оларның кадыының байдалы эки, бүгү аппаратуралар болур-чогууру-биле ажылдап турар.

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛУП ЭРТКЕН

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тожу район конференциязы болуп эрткен.

«Партияның Тожу райкомунуң ажылының отчёдуну болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгалары база районнуң партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында» илеткели РСФСР-ниң Компартиязының Тожу райкомунуң ийиги секретары С. Н. Салчак кылган. Районнуң партия организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелин оон даргазы В. С. Дамдын-оол кылган.

РСФСР-ниң Компартиязының Тожу райкомунуң районнуң партия организациязының, контроль комиссиязының чаа составтарын, республиканың партия конференциязынче делегаттарны конференция соңгаан.

Партия райкомунуң бирги секретарынга мурнунда Тыва агроүлетпүр эвилелиниң тус черниң экономиктиг харылзааларының болгаш Соңгу чуктуң экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле кол специалист турган С. С. Таваа соңгуткан. Партия райкомунуң ийиги секретарынга Т. С. Таргын соңгуткан.

Районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазынга А. Д. Колевти соңгаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретары А. К. Канзай конференцияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ОРАЙТААР ДЕП БАРДЫ

Кызыл хоорайның партия организацияларының секретарьларының чөвүлел хуралы болуп эрткен. Аңаа 6 чүүл айтырыгны чугаалашса-даа, оларның эң-не дүвүреңчии — күскү дүжүт ажаалдазының дугайында болган.

Мурнундагы үелерде Тывага ногаа болгаш картофельди берип турган регионнар ону бо чылын берип шыдавас, чүге дээрге боттары дүжүдүн ажаап ап чадажып турарлар. Ындыг болганда, республиканың хову-шөлдеринде үнген чүү бар болдур, шынтузун дүрген ажаап албас болза, ажыы-биле чугаалаар херек — аш-чутка таваржып болур бис. Ынчангаш бо хүннүң соңгаарладыр аргажок эң чидиг айтырыы — дүжүт ажаалдазы. Ындыг турбуже, амга чедир ажаалдада организас чок чүүлдер, ой-шаанда шиитпирлеттинмээн айтырыглар, кижилерниң шүшпен болгаш тоомча чогу шуут кайгамчык. Хоорайжыларны совхозтарның шөлдеринден картофель казып алыңар дээрге, транспорт үндүрүп берзин, ажылдың өртээн төлезин деп негелде кылып олурар: боттарының ижер-чииринче боттары сагыш салбаска. Хлебти дайнаа, ааска кым суп бээрил? Бо дугайында бүгү хөй-нииити бодап, дүрген шимченмес болза, даарта орайтап болур.

ТЫВАГА ТЕЛЕВИДЕНИЕНИҢ БИР ХЕВИРИ

Чоокка чедир ССРЭ-ниң девискээринге Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитеди монополисчи байдалга турган. Ынчалза-даа бистиң ниитилелдиң иштинде болуп турар чаартылгалар, ажык-чарлыг чорук, демократчыдылга, эде тургустунуушкун ындыг байдалды үндезинин-биле өскерткен. Бо чылдың июль 14-те «ССРЭ-те телевидениени болгаш радиодамчыдылганы демократчыдарының болгаш хөгжүдериниң дугайында» ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыы үнген. Ол Чарлык бүгү Советтерге, хөй-нииити организацияларынга, партияларга теле, радио төптерин болгаш студияларны тургузар эргени берип турар.

Кызылда чоокта чаа тургустунган «Тыва электроника» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чоннуң национал телестудиязынга белеткээн дамчыдылгаларны чер-черлерге дамчыдар сорулга-биле телестанцияларны тургузар ажылды чорудуп эгелээн.

Дамчыдылгаларны видеокассеталарга бижиттиргеш, чер-черлерде телестанцияларны дамчыштыр эфирже үндүрер. Ынчангаш Тываның суурлары күрүнениң Төп телевидениезиниң каналдарындан аңгыда, «Тыва электроника» каттыжыышкынының каналын көөр аргалыг болур. Оон дамчыдылгалары чоннуң чагыгларын ёзугаар тургустунар болгаш республиканың амыдырал-чурттаалгазының янзы-бүрү талаларын чырыдар. Телестудияның дамчыдылгалар бижиттирген видеокассеталарын чер-черлерде ажылдап турар видеосалоннар база ажыглап болур.

Бир эвес кандыг-бир көдээ Совет бодунуң девискээринге телестанция тургузарын чурттакчы чон-биле сүмелешкеш шиитпирлеп алган болза, ол «Тыва электроника» каттыжыышкыны-биле керээ чарар. Телетехника өртээ 20 муң рубль. Ай санында телевизорлуг өреге бүрүзүнден 15 рубль дадывырны тыртар. Ол дадывырны дамчыдылгалар белеткээринге ажыглаар. Бир эвес керээ чарыксаар Советтер бар болза, Кызыл хоорай, Рихард Зорге кудумчузу, 248 адресче чагыын киирер.

Шак мындыг солун болгаш кижилерни кичээндирип тер медээни «Тыва электроника» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының даргазының оралакчызы Михаил Санчаа дүүн редакцияже дамчыткан.

БӨГҮН

СУРАГЛЫГ РОМАННЫҢ АВТОРУНГА

Чингис-Хаан дугайында сураглыг романның автору Василий Янчевецкий чээрби чылдар үезинде келгеш, Өөкке чурттаан.

Ол төөгүге холбашкан чогаалдарны биживаншаан, ук черниң улуг, бичии чурттакчыларын медицина, культура болгаш чырыдыышкын талазы-биле эки чүүлдерге өөредип, боттуг дузаны чедирип турган.

Василий Янчевецкийниң төрүттүнгенинден бээр 115 чыл юбилейин Кызылга демдеглеп эрттирери-биле оон оглу Михаил Янчевецкий баштаан чогаалчылар, эртемденнер, Минусинскиниң музей ажылдакчылары дүүн найысылал Кызылда чедип келген.

Василий Янчевецкийниң 115 чылы оюнга тураскааткан конференция бөгүн ТДЛТЭШИ-ниң хуралдаар залында ажылын эгелээн.

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында дүвүреңчиг байдал

СЕЗОНГА БЕЛЕН ЭВЕС

Октябрь 11 — республиканың төөгүзүнге уттундурбас хүннериниң бирээзи. Ол хүн Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң өг-бүлезинге эки тура-биле каттыжып кирген. Бо чылгы театр сезонунуң ажыдыышкыны ол хүнге тураскааттынган болгаш тыва театрның үндезилекчилериниң бирээзи, драматург Виктор Шогжапович Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи-биле эгелээр турган. Республика солуннарынга, телерадиодамчыдылгаларга база хоорайның төп кудумчуларынга театрның репертуарын чарлаан.

Театрның 55-ки сезонунга белеткел ажылдарын сонуурган көөрү-биле чеде бээривиске, артистер-биле театрның директору С. Л. Оюн дүвүрээзинниг байдалда чугаалашкан тур. Херектиң ужуру болза, октябрь 4-те болур театрның сезонга белеткелиниң дугайында чугаалажыр хуралга директор Сиин-оол Оюн ажылдан халажыр дугайында билдириишкинни кирген болган. Оон-биле кады театр сезону ажыдыышкынынга белен эвес болган. Бо хире берге байдалда директорнуң ажылдан үнер дей бергени артистерни улам дүвүреди берген.

Ынчангаш бөгүн «Кук», Владимир Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шиилерин белеткеп турган артистер дадаштыг, онза хуралды чыылдырган. Аңаа артистер көрүкчүлер хүлээп алырынга белен эвезин айыткаш сезон ажыдыышкынын соңгаарладыр, бир эвес кылыр ужурлуг ажылдар негелде ёзугаар дарый шиитпирлеттинмес болза, театрны шуут хаарынга чедир айтырыгны артистер тургузуп келген. Директор Сиин-оол Оюн кандыг-даа берге үе турза, чоңга ылап бараан болур, бо айтырыглардан «эштип үнер» аргазын тывар дээр саналды киирген. Артистер «Дөңгүр-оолдап», «буу-хаалап» турган херээ чок, айтырыгны хүну-биле дарый шиитпирлээр деп негелдени салган.

Театр 55-ки сезонунга чүге белен эвес болганыл? Театрга кирип келген кижи соогунга шыдавас, бөгүнге чедир чылыг киирттинмээн. Септелге барык кылдынмаан. Театрның тудуу — РСФСР-ниң Күрүне шаңналын алган болгай. Ол хирезинде оон дээвиринден дамдылаары улам чылдавышаан. Оон септелгезинге чарыглаан 210 муң рубль куруг барган. Радио-чырык, баш таартыр чер, складтар, чогаадыкчы цехтер сезонга белен эвес. Ол ышкаш кадрлар айтырыы база үзе шиитпирлеттинмээн. Театрда шии тургузар болгаш хөгжүм кезектериниң эргелекчилери чок. Кол инженер база-ла тывылбаан. Билет тарадыр, садар ажылдарны харыылаар администратор бөгүнге чедир чок. Безин чадаарда, буфетке ажылдаар кижилер, кассирлер, вахтерлар дээш, өске-даа ажылчыннар чок болуп артпышаан. Оон кадында орус бөлүктүң режиссёру Михаил Косман сураглаарга сураа үнмес, ис чок читкен. Театрның ажыттынар сезонунга чедир каш хонук арткан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, театр сезонунга белен эвес. Ынчангаш, бир болза бир-ийи ай дургузунда белеткел ажылдарын чоруткаш, ам сезонну ажыдып болур дээрзин тыва бөлүктүң режиссёру Ирина Лопсан, артист Зоя Байыр-оол, режиссёр Каадыр-оол Сагды, өске-даа артистер шыңгыы негээн болгаш дүвүрээзинниң тускай онза комиссиязын тургускан.

Театр сезон ажыдыышкынынга белен болур бе, азы айтырыгны өскээр канчаар шиитпирлээрин октябрь 4-те болур хөгжүм-шии театрының коллектив хуралы шиитпирлээр. Ол дугайын солунга база катап чырыдар бис. Байдал бөгүн дүвүреңчиг болуп артпышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ДААРТА

БИР ДУГААР КИРЖИРЛЕР

Дагестан АССР-ниң төвү Махачкала хоорайга октябрь 3-тен 7-ге чедир Бүгү-россия фестивалы болуп эртер.

Аңаа чүгле көдээ херээжен спортчулар, ажылчыннар киржир. Херээженнерниң көдээ культура-спорт фестивалынга РСФСР-ниң автономнуг республикаларының, областарының, автономнуг округтарының төлээлекчилери баар болгаш спортчу база ажылчын мергежилге маргыжарлар.

Фестивальдың программазы кончуг солун. Ында хол бөмбүү, ГТО-нуң бүгү чадалары, стол теннизи, автомобиль башкарары, инек саары улусчу чогаадылганың боттывынгыр уран чүүлү кирип турар.

Бистиң республиканың төлээлекчилери аңаа бир дугаар барып киржир. Команданы республиканың «Урожай» спорт клувунуң директору Н. Б. Кувезин удуртуп чоруур. Команданың составында Чадаанада райпо чолаачызы Римма Монгуш, Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозунуң саанчызы Жанна Монгуш болгаш хол бөмбүкчүлери кирип турар.

Аңаа олар өске девискээрлерниң төлээлекчилери-биле арга-дуржулга солчурлар. Ындыг фестивальды бистиң республикага моон соңгаар организастаарын планнап турар.

(Бистиң корр.).

КЕЗЭЭДЕ ЧОН ДЭЭШ, ЧОНУ-БИЛЕ АЖЫЛДААР

Бай-Тайга районнуң XIII партия конференциязынга олурушкаш, ажыл-биле чугаалаарга, ук районнуң партия ажылында чаа чүүлер бар ирги деп, ажык-ла кулак салып дыңнадым. Чүге дээрге амы шагүе чаа арга-бо-ла ажылдаарын негеп турар. Оон башка бурунгаарлап шыдавас бис.

Кандыг-даа хуралдың, ылангыя отчёт-соңгулдалыг конференцияның кайгаар болуп эртерин баштай-ла илеткел ужуктаар, ёзулуг шын, неелдешкг чугааны илеткел эгелеп, көзеп каар. Ийи чыл дургузунда кылып келген ажыл, эрттирген хурал-суглаалар хөй болбайн аан. Партия райкому ажыл-агыйга кирипшпес, командылавас деп айтырышкынныг болза-даа, демей-ле бүгү районда экономиктиг болгаш социал хөгжүлде дээш бурунгу-биле харылаар хевээр. Ындыг болганда, партия райкомунуң отчёттуг илеткелин белеткеп тура, ийиги секретарь Х. Б. Сагаан-оол кайы-бир адырнын ажылының дугайын ылап-ла сайгарарын бодаан. Ынчангаш хөй айтырыгларның шуптузун чырыдар дээр болза «хойтпактап» каапканы ол болур. Мону удуртулга боддурган, чугле чаңгыс айтырыгны — Бай-Тайга районнуң партия амыдыралында чаа чүү барын номчуңчуларга таныштырарын оралдажып көрейн.

Илеткелден одуруглар: райкомнуң ажылдакчылары тус-тус эге организацияларга быжыглаттынган, партияның органнизастыг болгаш политмассалыг ажылынга практиктиг дузаны чедирип келген.

Понедельник санында планерналарны ийиги секретарь эрттирер. Эрткен неделяда кылганын анализтээр, келир үеде чүнү кылырын пландаар, чамдык харысалгалыг эштерниң информациязын дыңнап турар.

Райкомнуң улузу понедельник, вторникти эге организацияларга барып, дуза чедиреринин хүннери кылган. Партия организацияларының ажылын идепкейжидер, оон секретарьлары-биле ажылды холга алган. Ай санында-ла оларның өөредилгезин кайы-бир организацияның баазазынга эрттирерин практикалап келген. Үнүүшкүнүг кичээлдер «Тээли», «Мурнакчы» совхозтарның баазазынга, районнуң кижи эмнелгезиниң партия организациязынга эрткен. Секретарьлар ол кичээлдерге документер бе... ажылдаарын, хуралды б... кирип база эрттирерин, кижи... организастаарының дуржулгазын өөренгеннер.

«Тээли» совхозта партком партия хуралдарын белеткеп база эрттирип турарының практиказының дугайында база районнуң кижи эмнелгезинде партия организациязының бюрозунуң коммунистер-биле бот-тускайлан ажылының дуржулгазының дугайында айтырыгларны партия райкомунуң бюрозунга чугаалашкаш, оларның дуржулгазын партия эге организацияларга нептередип тараткан.

Отчёт дыңнаары, характеристика бадылаары «Мурнакчы», «Бай-Тал» совхозтарда парткомнарда, райпода, Тээлиниң № 1 школазында, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде эге организацияларда чечимчелиг.

Коммунистерниң авангардчы ролюн база эге организацияларның дайынчы арга-шиңээн бедидериниң республика көрүлдезинге киришкен. Оон түңнели СЭКП райкомунуң бюрозунга чугаалашкан. Районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде, район эмнелгезинде, № 3 школада, тудуг-септелге участогунда эге организациялары (секретарьлары Ч. Хертек, Н. Хертек, З. Иргит, А. Сүге-Маадыр) коммунистер-биле ажылды чаартып, социал-экономиктиг айтырыгларның ролюн бедидиксен.

«Мурнакчы», «Тээли» совхозтарда парткомнарның ажылында чаа дилээшкиннер бар, ынчалза-даа ол ажыл-агыйларда экономиктиг көргүзүглер бегай. А ажыл-агыйлар арзында көжүп чоруур механизастаттынган колоннада, райкүүсекомнуң саң килдизинде, эге организацияларда эде тургустунуушкун оожум.

Партия райкомунуң кижилер-биле ажылдаарының арга-хевиринде чаа чүүл — өг-бүлелерин кежээки, эртенги шактарда кезип, ажы-биле чугаалажыр, школачылар-биле ужуражып, кичээлдеринге, класс шактарынга олуржур, аныяктар-биле ужуражырын практикалап турар.

Райком хүннериниң мурнунда 1—2 хүн эрттирип турган болза, ам 7—10 хонук дургузунда эрттирер апарган. Ол хүннериниң планын тургускан. Ол хонук арда лекция, беседалар, кежээлер организастаар, райкомнуң ажылдакчыларының боттарының белеткээни концерттерни көргүзер, хол бөмбүүнге дээш спортчу маргылдаалар эрттирер апарган. Оон аңгыда, эге организацияларның профэвилеллериниң болгаш хөй-ниити организацияларының ажылынга практиктиг дуза чедирер, бригадаларда, агитквартиралдарга улус-биле ужуражыр.

Райком хүннериниң эрткениниң чон хуралынга түңнээш, аңаа районнуң хамаарышкан организацияларының удуртукчуларын чалааш, чоннуң тургускан айтырыгларын шиитпирлээр апарган.

Партия райкомунуң секретарьлары Шуй, Дапсы-Аксы, Бай-Тал суурларга улусту хуу айтырыглар талазы-биле хүлээп алгылаан.

Үстүнде фактылардан алырга, шынап-ла, райком отчёттуг үениң дургузунда чамдык чаа чүүлдерни кылып келген-дир. Илеткелде ындыг дыр. А бистиң ам көдүрген айтырывысты талазы-биле делегаттар чүү дээнил, оларның саналындан база маңаа кииреринн черле артык эвес:

«Тээли» совхозтуң партком секретары **Мария ООРЖАК:**

— Айтырыгларны райком хөйнү чугаалашкан, а түңнел эвээш. Эң-не шаптыктыг чүве — кем-херек үүлгедин кызырылбаан. Чүге дизе райком, парткомнар болгаш эге организациялар кижилерниң идепкейин кем-херек үүлгединиге удур мооңнеп шыдаваан. Кижилер-биле хүн бүрү харылзаа чокта, чүнү бодап турарын билип албаанда ажылдаары берге. Бодуун чон-биле харылзаа дыка кошкак.

Тээли кодээ Советиниң күүсеком даргазы **Салбак ДОПУЛ:**

— Чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле ажыл кошкак. Чүгле кижилер-биле, чон-биле ажылдаар, ынчан кем-херек үүлгедии эвээжээр.

Райкомнуң ажылының стилиде, методунда бир эки чүүл болза, райком хүннери. Орта улус чаңчыттып калган, маңап турар. Ону чон аажок үнелээр. Ынчалза-даа бистиң бо Тээли суурга ону эрттиреринге 2-3 катап планнааш... Ол хүннерге комсомолдуг ... кииришпирер херек. Аныяктар-биле, ажыл чоктар-биле ажылдаар херек.

Бистиң райком биле райкүүскомда, чижээ, эмнелгени харылаар 1-1 кижи бар болгай. Олар кады ажылдазын. Олар эмнелгеде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар дээш бисте, кодээ Советке, мынчага келбеан.

Райкомнуң килдистери чон-биле ажылдаарда тус-тузунда-дыр. Ол четпес. Кады деңге ажылдаар херек.

«Кызыл-Даг» совхозта партком секретары **Елена САЛЧАК:**

— Эрткен үеде райкомнуң кылып келген ажылы чүгээр. Ынчалза-даа хөйнү кылып болур турган. Чижээ, оон 40 ажыг кежигүннери шупту чон ортузунче кирер ужурлуг. Шаг-үе бистен өскээр, бир янзы ажылдаарын негеп турар. Дидим, шалыпкын ажылдаар болза эки.

Тээлиниң № 1 школазындан делегат **Аңчаар-оол ХЕРТЕК:**

— Райкомнуң аппарат улузу эге организацияларның айтырынче ханылап кирер болза эки.

«Тээли» совхозта профком даргазы **Демир-оол ХИРВАА:**

— Бисте байдал бо хире берге турда, райком ажылдакчылары чоңга таайылбыр ажылын кылбайн турар.

«Кызыл-Даг» совхозтуң малчыны **Стюра ИРГИТ:**

— Бистерге, малчыннарга, райком секретары Чечекмаа Акимовна Саая үргүлчү кээп, ажыл, амыдыралывыс-биле таныжып, дузалап турар. А райкомнуң өске ажылдакчылары база үргүлчү кээп турзуннар.

«Кара-Хөл» совхозта профком даргазы **Данов ХЕРТЕК:**

— Ниити партияның ролю кудулаан бо берге үеде чон-биле ажыл кошкак. Шупту дем-биле ажылдаар херек. Кем-херек үүлгедии хөй. Ол дээш удуртукчулардан кымдаа негевейн, айтырбайн турар. Оор база көвүдээн. Хөй чугааны соксаткаш, ажылдаар херек, ажылдаар.

«Мурнакчы» совхозтан делегат **Очур-оол САРЫГ-ДОНГАК:**

— Партия организацияларынга үстүрүтен айтырышкын берген, ажыл-агыйга хол дегбенер дээн. Ынчангаш улустуң холу салдынган. Обком ... Олда бодунуң чурт ниитинге ажылды кошкатпас херек. Ажыл чок улус хөй дур. Аныяктар ортузунга ажыл чок, кезулбес-тир. Чон-биле ажылдаза, улустуң аал-оранынга барып, ажы-төлүнүң, боттарының-даа чуртталга байдалын көрзүн. Машина-техника-даа бар-дыр. Ам райкомнуң чаа составы хамык айтырыгны шын шиитпирлезин. Адывысты сыкпаалыңар.

«Кара-Хөл» совхозтан делегат **Кужугет БАЛГАН:**

— Бергени ажып эртери-биле бир янзы көрээлдиңер, ажылдаар бөлүктерден тургуса? Солуңдан номчудум: Хову-Аксында буянныг өг тургускан-дыр. Ында улус ажылдап турар. Ол бир кижи состаавтыг. Ону бистер көрзүвүсе, үлегерин эдерзе чүл?

Санал бергеннерниң чугаазында, ийи делегаттан аңгыда, колдуу-ла райкомну шүгүмчүлээн-дир. А отчётта эки чүүлдерни хөйнү айыткан. Чүге ындыг ийи янзы боол турарыл? Райкомнуң чаа ажылы чон арызынга тараваан ышкажыл. Ол чаа хевирин масса чон ам-даа эскербээн-дир. Делегаттарның сагыш аарып турары бо үстүнде кирген одуруглардан илдең.

Конференция чаа составы чажыт бадылаашкын-биле соңгаан. Шилилге улуг болган. РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкомунуң бирги секретарынга Х. Б. Сагаан-оолду, ийиги секретарынга Ч. А. Саалыы, секретарынга тургач килдис эргелекчизи С. Д. Демдекти бадылаан. Райкомнуң партия комиссиязының даргазынга С. С. Хертек бадылаткан.

Чаа состав санал-шугумчулелден туннел үндүрүп, чон арзынга ажылдаар болза, ынчан ам бодунуң сорулгазын шиитпирлеп шыдаар.

Седен ХЕРТЕК.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

БИЧЕ СЕТКИЛДИИНДЕН

Ленинчи партияның кежигүнү бедик а-ка төлептиг болур дээш. Шалдаак Лама-Саановна Ондар онаашкан ажылын, партийжи даалгаларны ак сеткилдиг күүседип, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржип чоруур төлептиг кижилерниң бирээзи. Сөөлгү чылдарда ол Сүт-Хөл районнуң курумкамгалал инспекциязында агентилеп ажылдап турар. Кандыг-даа ажылга белен чүве кайда боор. Бо база чон-биле ажылдаар, чугаалажыр, агитация чорудар ажыл болур. Ындыг болганындан билиг, мергежил, кижилер-биле эптиг, чөптүг, шынчы чугаа-соот херек. Шак ындыг эки шынарлар Шалдаак Ондарда бар. Аңаа быжыглаан районнуң кижи эмнелгезиниң, Сүт-Хөлдүң ортумак школазының коллективтериниң хөй кижилиг. Чүгле эмнелгеде безин үш чүс ажыг кижи ажылдап турар. Оларның болгаш ажы-төлүн күрүне камгалалының (страхованиениң) янзы-бүрү хевирлеринге хаара тудар дээш биче эвес ажылды чоруткан, оон түңнелинде бо организацияларның кежигүннериниң 70 ажыг хуузу камгаладып алган. Ол болза коммунистиң онаашкан херээнге кызымаан, харысалгалыын көргүзүп турар-дыр. Ынчангаш төлептиг ишчи коллективтиң ажылдакчыларының ортузунда организастаан социалистиг чарышка шиңнелдыг черлерин ап, мактадып келген. Шалдаак Лама-Саановна бодунуң чедип алган күш-ажылчы чедиишкиннеринге кажан-даа оожурган, мактанмас кижи, харын-даа ону канчап улам көвүдедир дээш күжүн, билиин, мергежилин үндүрүп чоруур.

Коммунист Ш. Л. Ондар хөй-ниити ажылынга эң-не идепкейлиг кижи. Аңаа коллективте херээженнер бөлүүнүң ажылын харылаар партийжи даалганы берген. Районнуң курумкамгалал инспекциязында хөй нуруузунда херээженнер ажылдап турар, ындыг болганындан оларның ортузунда күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынга, уругларны кижизидилгезинге хамаарышкан болгаш өске-даа айтырыгларны кылырының хемчеглерин ап турар. Хөй уруглуг не кижи болганы-биле школачыларны төлептиг аажы-чаңга өөредип, кижизидериниче доктаамал кичээнгейин салып чоруур. Школага төрелдер комитедиңге соңгудуп алгаш, ада-иелер-биле харылзааны быжыглаар, өөредилге-кижизидилге ажылын экижидер дээш идепкейлиг ажылдаан.

Шалдаак Лама-Саановнаның ашаа Дендуп Байымбасович биология башкызы, шевер ажыл-ишчи кижи. Ынчангаш бо өг-бүле күш-ажыл кижизидилгезин чугулага көөр. Ондарлар алды оолдуг, кыстыг, оларны бичезинден эгелээш күш-ажылга чаңчыктырып кижизиткен. Өг-бүлениң дузалал ажыл-агыйы шыырак, ылангыя ногаалар аймаа элбек. Мал-маган, ногаалар өстүрүп, ажаар ажылдарга уругларын бичезинден эгелээш өөредип, чаңчыктырган. Уругаары адазынга дег биче сеткилдиг, кежээ, эрестиг, ажыл-ишчи кижилер болуп өскен. Ийи уруу — Татьяна биле Ольга адазының соон салгап башкылар болган. Багай-оол шериг албанын эрттирип турар. Оон өске кыстары чурттуң янзы-бүрү өөредилге черлеринде өөредилгезин уламчылавышаан.

Шалдаак Лама-Саановна пенсияда берген, ындыг-даа болза онаашкан ажылын эки кылып, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржип, чаңгыс чер-чурттугларынга, уругларынга үлегер-чижээн көргүзүп чоруур.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Сүт-Хөл район.

ХОВУ-ШӨЛ-БИЛЕ ЧҮРЭЭ ТУДУШ

Ол дүштеки чем соонда хензиг када дыштаны аарак, буга уңунда одаг чоогунда тал хөлегезинге дээрже өрү көрүп алгаш, кезек бодаңып чыткан. Чаңындан матпадак ужуп үнгеш, караш дээш чидо берген. Оон база катап сигенге кээп хонуптарын ол шөлдүң ээзи билир. Чаагай сигенни тарып өстүрген бо кижи хүнге чылыг берген черге чыдарга бажының кырында сигенниң узун ункаары тутчу берген чайганып, чассыктанзыг сымыраныр турган. Дээр кылаң аяс. Хүн мырыңай баш кырында, өршээл чокка чиртип-ле турар. А мында, сиген арызында, серин болгаш хөлчок шыксыг. Янзы-бүрү курт-кымыскаяктар изиин билбейн, олбо маңнашкан.

Чайын Үстүү-Бош-Даг баарынга черле ындыг: сиген чүректи өөртүп келир, артында-ла терен. Чылы чаагай. Салгын хадып кээрге ногаан чалгыглар ыңшааш, чыргылчын дег талыйтыр чиндиңейнип чоруй баар. Кижи көрүп мага ханмас. Бойдустуң бо чараш чурумалы ур-ле мынчаар чыттпас, үе далаштырының кээр. План-хүлээлгем бар болгай дээш, төрээн черимиң каас-чаражын магадап чыткан кижи тура, халааш, бөгүн база дүүнгүзү дег күженишкиниг ижемин кириптер. Хүлээнгени күштүг. План улуг. Чаражын чаптап, кайгап турар харык чок, сиген хөй херек. Аазаңаа сос кончут. Сигенни чидириг чокка шыпарлыг кезип, бөлүп, сараатап алыры — ажылдың кескү түңнели ол. Хөй удаа төккен дерниң чандырызы, беримшкини, уйгу-чыдын чок барган хонуктарның өөрүшкүзү ол ышкажыл. Амыдырап чурттаарынга херег-лээр, алыр акша-шалыныңы хемчээли-даа оон хамаарыжыр. Хүннер чымылгаш, неделя, айлар болуп эртип турза-турза, сиген кезилдези, ажаап алышканын үезин билдиртпейн чеде хонуп келген. Бо шөлдүң чогум ээзи — «Бай-Тал» совхозтуң арендатору Натпит Ооржакович Чыдат.

Ийи кижилиг звено 40 хире гектар шөлдү ажаап хайгаараары ындыг-ла амыр эвес дээрзин ооң кожалары Маңнай Шурун-оол, Бүрүткел Ооржак, Байкоп Ооржак, Сергей Мөчен, Өлчеймаа Севээн болгаш өскелер-даа бир үн-биле бадыткаар. Шынап-ла, Натпит Ооржакович Чыдат балдыр-бээжен бичии оолчугаш турган-ла, чемгеринчи не-черге дорт хамаарылгалыг өскен болгаш, агаар-бойдустуң аажылалын-даа хууда хайгааралдары-биле кончуг эки билир кижилерниң бирээзи. Бо төлептиг ишчиниң допчу намдары тодаргай. Бодуун ажылчын. 55 харлыг. Алды уругнуң адазы. Ийи чыл улаштыр арендатор болуп ажылдап турар. Чер ажылынга чээрби хар четпейн чорааш ниикнеп. Назынының хөй нуруузун суггатчылап эрттирген. Коллективизация, колхоз, совхоз үезинде аарсаар ажыл кылып чүдүрүкчүлеп шаг болган. Боду чер ажылдыг ядыы арат өг-бүлеге төрүттүнген. Карак кызыл күш-ажыл ону алдар-хүндүге чедирген. Ооң дугайында ёзулуг-ла чер ажылдыг, тараачын холдуг хоочун ажылчынывыс дижир. Ол амыдыралының аайы-биле чогуур үезинде ортумак дээди өөредилге черлери дооспаан-даа болза, күзел-соруунуң күштүү-биле чер ажылының чажыттарын ханызы-биле шиңгээдип апкан. Ол күштүг тараачын холдар тодуг-догаа болурувустуң магадылалын хандырып чоруур. Чогумна ындыг болганындан хову-шөл ооң чүрээ-биле тудуш.

— Чер ажылдыг кижи черле сергек, нежээ-шоваа болур херек — деп, ол ажылының чаңындын илередидир. — «Тура чокта күш чок, дус чокта амдан чок» дижир болгай. Чүнү-даа эки кылыр дизе, чүгле күзээри безин эвээш. Чалгаа-шүшпен, олуптай болбазы чугула. Эчизинге чедер дизе шыдамык, кызымак черуун негеттинер. Арендатор кижи суг идииниң эгелээш, машина-техникага чедир хөлезилениш чурттаар мындыг хевирлиг чүвеле чорду бо. Олче эпир чылын кирдим. Та кандыг болур чүве. Оглум-биле нелээ шыдаар шаавыс-биле кызыдып-ла тур бис.

Эвээш-биче-даа бол, чыл дургузунда мөөңнеттинген арга-дуржулгазын сонуургаарымга, аренда, чер дугайында хоойлуларны ам-даа чедир өөренип, билип албааныга сылдаг каккаш, ойта дүштү. Эрткен чылын аңаа 50 га черни хүлээткен турган. Ол шөл бо чылын 10 га-га кызыраан.

Оглу Шолбан Чыдат он класс дооскаш, шериг албаның эрттиргеш, ачазының аренда кервээлиг звенозунга кирип алгаш, мал чеми белеткээр шөлге баштайгы күш-ажылчы базымын эгелээн. Дөр сыңмас ажы-төлдү өстүрүп, кижизидип, соон салгап, изин базар салгалды азырап кааныныи база бир херечизи бо ышкажыл. Шериглен халашкан 22 харлыг Шолбан — ам арендатор. Чаа эгелээшкиннин, эде тургустунуушкунда дүргедээшкинниң шапкынчызы ол-даа болуп чадавас.

Арендатор адашкылар хөй чылдыг сиген шөлүнден 1989 чылда гектардан 30 центнерни алырын керээ ёзугаар хүлээнгеш, 86 центнерни ап, ниити шөлден 469 тонна сигенни ажааган. Республикага бирги черже үнген көргүзүг ол.

Натпит Ооржакович алызындан бөдүүн бүдүштүг кижи болгаш, аңаа хамаарыштыр мынча диди:

— Солуннардан номчуурумга Маңнай Шурун-оол-биле бис ийиниң ады кады-ла чоруур чораан. Эжимниң түңнели мээң адаамда болган. Гадан 72 центнер. Ол — мээң үем эр. Чаңгыс черде кожа суггарып турар бис.

Арендаторнуң бо чылгы хүлээлгези гектардан 45 центнер сигенни ажаап алыр. Час берге болур хевирлиг-дир, ынир чылгы хүлээлгемни ол-ла хевээр арттырыңар деп турда-ла, экономист-даа, агроном-даа эрге-дужаалын ажыглааш, алдыртпайн барганын дыңнатты. Кандыг-чүү-даа болза керээде көрдүнген план күүсеттинип турар. Быжыглаан шөлүнден 166 тонна сигенни кескеш, дужаапкан. Белген сигенни сөөртүрүнге оолдарының бирээзи Алексей Чыдат дузалашкан. Чолаачы оглун звенога үш дугаар кижи кылдыр киирип алыр дээрге, совхоз директору чөпшээрешпейн барган.

Беш чыл улаштыр кезер меде тараан шөлдү эрткен чылын чемнишиңилге төп тургаш, дөрт катап суггарган. Баштайгы суггарылганы апрельдиң баштайгы он хонуунда эгелээн. Ийиги суггатты май төнчүзүнде, оон соонда үш, дөрт ай эртеенде база суггаргылаан. Шөлдү дең-дески суггарар. Дөңнер баштарын көрүп тургаш, сугну олче тыртар. Чер кырын суг-биле шокарлавас. Чамдык дилиндектерни хүүрек-биле чалдаар. Арык үндүрүп алыр азы ону көдүрге тыртар дээр. Оларның арызын ыратпас, арыктарны эмин эрттир ханы эвес кылдыр казар.

Хөй чылдыг сигенниң өзүлдезинге кол-ла чүве суггат болур деп адашкылар санап турар. Эрткен чылын июль 17-де кезип кирген. Кезилде мурнунда сиген шөлүнүң суун тыртып каапкан. Ол-ла шөлден ийи дугаар дүжүттү база алган.

Бо чыл чазы соок, чайы кандаашкынныг берге чыл болган. Ак-Терек бугазы үрелгеш, суу соолган. Систематың бажында блоктуң таваандан суг хозай шаапкан. Ам чаңгыс арга оон адаанда черни ханылатыр каскаш, цементилээр болза ынчан ажыл шуудаар.

Хөй чылдыг сиген шөлдеринден ийиги дүжүттү алырының аргазы турза-даа, малчыннарның хууда инектери киргеш, шаптыктаан. Бай-Тал кодээ Советтиң даргазы Борис Маадыр, агроном Чондонов Кара-оол бо талазы-биле хемчеглер албааның арендаторлар чугаалажып турар. Суур чанында шөлдүг Чылбак-оол Ананды сигенни кезип чадап турган-ла, инектерге чиктыр бастырып алган. Сиген кезилдезиниң үезинде кывар-чаар материалдарга үзүктелиишкин болгулай бээр. Бо болгаш өске-даа айтырыглар арендатор адашкыларны дүвүредип турар. Бот-башкарның ажылдаарынга ам-даа шаптараазыннар барын олар эскерип, дээштиг деткимче-дузаны совхозундан маңап оралы. Оларның бадыткалдыг сос-домаандан илереп кээр. Хөйнү көрүп келген кадээ ишчиниң тараачын холдары ам хостуг шөлээн ажылдаар эргени алган. Хову-шөлге чүрээ тудуш бөдүүн ишчи чериниң ёзулуг ээзи болурунга ол эргелер улуг делгемни ажыдар.

Даазы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

СЕНАЖ САЛЫРЫН ДООСКАШ...

Таңды районда «Сосновское» дуржулга бүдүрүлге ажыл-агыйының Кара-Суг бажында № 1 хову-трактор бригадазында ажыл-иш адакталган. Бригадир Николай Степанович Чупинге дүъш үезинде бригада төөүнге ужуражы бердивис. Ол кады ажылдап турар эш-өөрүнүң болгаш ниити бригаданың байдалдын дугайында мынчаар таныштырды:

— Частан эгелеп бригаданың кежигүннери кады ажылдаан. Кижилерниң ажылдаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалды турлагда тургускан. Аъш-чемни повар белеткеп турар. Эът, сүт, сметана болгаш ногаа аймаа-биле хандыртынган. Механизаторларның тура-соруу бызыг. Ам эртен кезилдени дооскаш, дөрт дугаарлыг бригадага дузалажыры-биле чоруптар бис. Мал чеминге хереглээр 5000 тонна сенаж салыр планныг турдувус. Херек кырында 8000 тонна чеде берди.

Турлагдан чоруткаш, сенаж салып турар черге бардывыс. Ында ажылдаан техниканың дааш-шимээни алдын-сарыг ховуга аян туттанзыг, таалапчыы дегет. Аңаа эскерген чаа чүүлүм болза, бир трактор сенажты кестирбишаан, дөрт-ла машина кырынче оозун бүлгүртүп чор. Ооң башкарыкчызы Иван Доржукай: «Эрткен чазын чаа тракторну хүлээп алдым. Эки чүвези аңгы трактор сөөртпес, чүгле боду чоруур. «Е-281 с» маркалыг түрмектекчи-дир ийин. Ону Германияга кылган. Артык кезектер тывылбас. Эки кылып алыр болза бүзүрелдиг-ле эт-тир. Республикада мындыг трактор чүгле ийи. Бирээзи менде.

Сенаж кезилдезинде тракторист комбайнерлар Юрий Оюн, Сергей Отев, Валерий Житков, чолаачылар Михаил Чүлдүм, Сергей Сартыыл, Петр Чүлдүм олар кезилдениң эгезинден эгелеп ажылдавышаан, ажылды төндүрүп турар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Кезилде; Тракторист И. Доржукай биле чолаачы К. Монгуш.

ТУДУГЖУНУҢ ХОМУДАЛЫ

Кижи бүрүзүнүң кылып чоруур ажылы хире-шаа-биле хүндүткелдиг. Мен маңаа бодумнуң ажылымның дугайында кысказы-биле чугаалап көрейн.

Хоорайга кээп, тудугжулап ажылдап эгелээнимден бээр 7 чыл чеде бердим. Ол үениң иштинде баштайгы панель бажыңның таваан салыштым, бо хүннерге чедир, найысылалдың мурнуу микрорайонунга элээн хөй бажыңнарны ажыглалга кириштим.

Кода-хоорайның хөгжүлдези, оон даштыкы овур-хевири тудугжунуң кызымак ажылындан база кол хамааржыр. А мээн бир хомудап чоруур чүүлүм чүл дээрге, чылыг, чырык бажың-балгатты тудуп каарга, ооң чурттакчылары ону камныг эдилээрин бодавас, арыг-шеверин сагывас, иштин-даштын шокарлаар, бок төгер тускай черни белеткеп каан турбуже, богун өскээр төгер боор-дур. Тараан ыяштарны өш-биле сый бастырар, уруглар ойнаар шөлдерге машина-балгадын тургузар хамаатылары чок деп болбас. Шак мындыг байдалды чаа туттунган мурнуу микрорайонга хамаарыштырып болур. Ында чазын олурткан ыяштарның чүгле дөвү артып калган. Оон ажаалда-тежээлдези дээш сагыш салып турар кижи чок.

Бажыңнар дашты аштаар аштакчыларның ажылын үнелеп көрбес, бок төгер хоолайларны чүү-хөө-биле дуй төпкеш, сагындырбас, ол бистиң херээвис эвес, акша-төгериин ап турар кижилерниң херээ-дир дээр дөөнүг олурарлар.

Хоорайывыска моон-даа соңгаар хөй каът бажыңнар немежир, ол улам каас-шиник хевир кирер. Маңаа тудугжулардан аңгыда чурттакчы чон база бодунуң улуг-хуузун киириштирер ужурлуг. Бир эвес кижи бүрүзү чурттап олурар оран-савазының байдалы, чаагайжыдылгазы, арыг-шевери дээш кызар болза, кайы хире магалыг болур ийик.

Салчак-оол СЕРЕН.

КЫРГАННАРНЫҢ МЕРГЕЖИЛИ — БАЙЛАК

Эрткен айда «Хемчиктиң сылдызы» солунга кожавыс Бай-Тайга районнуң хоочуннары боттарының билиин, дуржулгазын, мергежилин аныяктарга дамчыдып бээр дугайында кыйгырыын парлаан чүве. Ону Барыын-Хемчиктиң шаң-ла ындыг хоочун кижилери таныжкаш, угаан-сарыылдыг, холу-биле ажылдап чораан, тыва чоннуң кылып чорааны, ам арай уттундуруп бар чылар мергежили — чазаныр, бызаннаар, дарганнаар аргаларын аныяктарга дамчыдып берген болза деп күзелин чугаалажып олурганын дыңналым. Кымнарыл ол, чүнү кылып шыдаар улузул? Шаанда улустуң арын чагыларын кылып чораан шеверлер-дир: Аңгаты чурттуг, ам 75 харлыг Куулар Начын, Барлыктан Хомушку Дарбый-оол, Кызыл-Мажалыктың үндезин чурттакчыларының бирээзи Куулар Мамың-оол олар ийин. Болар дээрге узун назынының дургузунда көдүрбээни хонаэ, көрбээн чүвези чок кырганнар-дыр.

Аныяктарны ажылче хаара тудар, кем-херек үүлгедир чорукту эвээжедиринге киржип, боттарының мергежилин улуска өөредип каар дээн улуг күзел оларда кыптынкан. Оларда, чижээ, өг ыяжы кылырының янзы-бүрү дериг-херекселдери-даа бар. Ынчангаш олар аныяк малчыннарга деткимче-дуза кылдыр өг ыяжын чазап бээр-дир деп шиитпирлээннер. Шаандан тура-ла өг ыяжы чазаар кижилер ховар турган болгай. Куулар Начын өгүнүң бүгү херекселдерин — хараачазындан эгелээш чазап турар. А Хомушку Дарбый-оол хараачалап өскезин, а үш дугаар кырган — Куулар Мамың-оол өгүнүң эргин-хаалгазын, аптара-шыргыйлдазын кылыр. Болар демнежип ап болур улус-тур. Бисте чамдык улустуң чазап кылганы өг ыяжы, өгүнүң өске-даа эт-севиини шынары куду, чараш эвес болур болгай.

Бистиң шак мындыг мастерлеривисти чаңгыс черге-даа болуп алгаш, уран талантызын ажыглаар, аныяктарны ол аргага өөредир болза кайы хире-дир, че. Оларны районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели чүге бир цех (бөлүк) кылдыр тургузуп, ажыглап болбазыл? Кырган улуска боттары ыяш-материал белеткээри, сөөртүрү ындыг-ла белен эвес, транспорту бар эвес. Бо мастерлер эш-өөрүнүң, улустуң дилээ-биле бир чүүлдерни чазап берип чоруурлар. Оон өртээ, бир-тээ, таныш-көрүш болганда, база бир янзы — чинн.

Малчыннарның амыдырал байдалын экижидери-биле чамдык совхозтарның удуртукчулары сагыш салып эгелээни өөрүнчүг-дүр. Ону солуннардан номчуп тур мен. Чижээ, бистиң районда «Хемчиктиң» директору эш Идам-Сүрүң малчыннары эки ажылдаар болза, совхоз оларга өгнү халас бээр бис дээн, солуңга ону чоокта чаа чырытты. Чон ындыг бодалды аажок деткип чугаалажып тур. Районда кырганнар, өскээр чугаалаарга, хоочуннар чөвүлели бар, мындыг шеверлерни, күзелдиг кижилерни учётка ап, оларга деткимче-дузаны көргүзер болза эки-дир деп бодаар кижи-дир мен. Бо пенсионерлер бо чылын ха-дуңма, дөргүл-төрел улузунга 2-3 өг ыяжын, херекселдерин чазап бергеннер. Өгнүң ыяжын, ооң дериг-херекселдериң шевер, кызымак кижи кылырга чараш болгаш көрүштүг, ындыг өглерге чурттаксанчыг-даа!

Амгы үеде чамдык малчыннарның өглерин дерип, кылып алганының сагыңгырын, чараныг көрүнер даа: иштин дургаар кожегелеп алган. Аптара, хааржаа, орунннары, чемоданнары чараш. Чамдык районнарның, эң ылангыя Каа-Хем, Бии-Хемде кадарчыларның өглери, ажыы-биле чугаалаарга, көрүш чок, чайын чамтыктары харын кара-саазындан кылган майгын-даа эвес, бажың-кладовка-даа эвес чүүлдерде чурттап олурар болгай. Эпчок-даа ышкажыл. Аалдарга даштыкыдан-даа улус кээп турар апарган-дыр. Чоннуң, нацияның — тываларның ат-алдары деп чүве бар болгай. Ынчангаш чайгы үеле малчын өг-бүле бүрүзү ёзулуг тыва өглүг, бүрүн дериг-херекселдерлиг, онзагай болур ужурлуг деп бодай-дыр мен. Мээң бо саналымны, бодалымны эш-өөр, чон чүү деп бодаар ирги?

Сарыглар СЕРИН-ООЛ.
Кызыл-Мажалык.
Пенсионер.

ПАРЛАЛГА ХООЙЛУЗУНГА ДҮҮШТҮР

1990 чылдың июнь 12-де ССРЭ-ниң Дээди Соведи «Парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң дугайында» Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Хоойлузун хүлээп алган. Ол 1990 чылдың август 1-ден эгелеп күштүг апарган.

Хоойлунуң хүлээп алыышкыны ниитилелдиң демократчыдылгазы-биле холбаалыг болганы чугаажок.

Эрге-чагырганың тоталитарлыг ээү-чуруму турда, ажык-чарлыг чорук кызагдаан, үзел-бодалдың башкаланчаа хоралыг буржуазчы үгланышкын кылдыр санаттың, а массалыг информацияның чепсектери айтышкын-биле ажылдап турган. Бистиң хүннерге чедир массалыг информацияга ажык эвес, шыңгыы хайгаарал турганын чажырып шыдавас бис.

ССРЭ Конституциязында көрдүнген сөстүң, парлалганың хостуунуң дугайында нормалар сөс кырында эвес, а херек кырында күштүг болурунуң хоойлужудулга базазы тургустунганы бо. Чагырыг дужаар башкарылга турда Хоойлу эргежок чугула турбаан. Массалыг информация чепсектери үстүнден келген янзы-бүрү инструкцияларны удуртулга кылып турган.

Хоойлуда быжыглаттынган кол-кол принциптерге болгаш дүрүмнерге доктаап көрээлиңер.

Хоойлу 39 чүүлдү хаара туткан, 7 эгеден тургустунган. Бирги эгеде нити дүрүмнер быжыглаттынган, ийигизинде — массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын организастаары, үшкүзүнде — массалыг информацияның тарадылгазы, дөрткүзүнде — массалыг информация чепсектериниң хамаатылар болгаш организациялар-биле хамаарылгазы, бешкизинде — журналистиң эргелери болгаш хүлээлгелери, алдыгаар эгеде — массалыг информация адырынга бүгү-делегей чергелиг кады ажылдажылга, чедигизинде — парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң дугайында хоойлужудулганы хажыткаыы дээш харыысалга.

Нити дүрүмнерде массалыг информацияның чепсектериниң дугайында тайылбырны берген.

Массалыг информация дээрге хөйге тараттынып турар парлаттынган, хөйнүң мурнунга көргүскен дыңнадыгларны болгаш материалдарны ынча дээр, а массалыг информацияның чепсектери дээрге солуннар, журналдар, теле болгаш радио дамчыдылгалар, кинодокументалистика, ол ышкаш массалыг информацияның хөйге тараткан периодика хевирлиг чүүлдери-дир.

ССРЭ улустарының дылдарының дугайында Хоойлуга дүүштүр, күрүне ССРЭ хамаатыларынга массалыг информацияның тарадып база шиңгээдип тура, бодунуң төрээн дылын ажыглаарының эргезин хандырып турар.

1 чүүлге дүүштүр моон соңгаар парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектери хостуг апарган.

Хамаатылар боттарының үзел-бодалын, санал-оналын чугаалаар, янзы-бүрү хевирниң идеяларының болгаш информацияларының дилээшкинин, шилиишкинин, шиңгээдиишкинин болгаш тарадышкынын чорудар эргелиг.

Массалыг информацияга хайгаарал тургузары болдунмас.

Болуннун эргелерин калбаа-биле ажыглап тура, кижи бүрүзү Хоойлунуң 5 чүүлүнге дүүштүр парлалганы күрүне болгаш Хоойлунуң тускай камгалап турары чажыттарының дугайында дыңнадыглар чырыдар, турупп турар күрүне болгаш ниитилел тургузуун күш-биле дүжүр октаар азы өскертир дээн кыйгырыглар киирер, дайынны, күчүлелди, каржы чорукту пропагандалаар, бодунуң янзы-сөөгүн, национал, шажын-чүдүлгезин өске чоннуңудан бедик кылдыр көргүзеринге, порнография болгаш кеземче хоойлузунга көрдүнүп болур оон-даа өске чүүлдерни чырыдарынга ажыглаары хоруглуг дээрзин утпаза чугула.

Хоойлуга дүүштүр алырга, массалыг информация чепсектерин хамаатыларның хуу амыдыралынче холгаарлаарынга, оларның ат-алдарынга, арын-нүүрүнге кыжанырынга ажыглаары хоруглуг болгаш кеземче харыысалгазынга онаажыр.

Назы четпээннерге хамаарыштыр оларны бужартадып турар чүүлдерни массалыг информация чепсектерин тарадыры шуут хоруглуг дээрзин Хоойлу айтып турар, а 28 чүүлге дүүштүр назы четпээнге хамааржып турар чүүлдү чүгле оон азы хоойлу ээзугаар төлээзиниң чөпшээрели-биле ажык-чарга үндүрүп болур.

Ниитилелдиң моон соңгааргы демократчыдылгазынга Хоойлунуң 7 чүүлү кончуг улуг ужур-дузалыг. Аңаа дүүштүр алырга, массалыг информация чепсектерин тургузуп алыр эргени чүгле улус депутаттарының Советтеринге, күрүне органнарынга, политиктиг партияларга, хөй-нити организацияларынга эвес, а массалыг шимчээшкиннерге, чогаадыкчы эвилелдерге, кооперативтерге, шажын-чүдүлге болгаш хамаатыларның оон-даа өске каттыжышкыннарынга, Хоойлуга дүүштүр тургустунган күш-ажыл коллективтеринге, а ол ышкаш 18 хар четкен ССРЭ хамаатыларынга берген. Хоойлуну хүлээп алырының бетинде үндезилекчилерни кызыгаарлаарының дугайында саналдарны үнүп турган.

Хоойлуга дүүштүр массалыг информация чепсектериниң монополизациялыын болдурбазы — оон магадылалы болуп турар.

Массалыг информация чепсектерин чогуур ээу-биле бүрүткээшкиниң сөөлүнде, чүгле ынчан ол бодунуң ажыл-чорудулгазын кылып эгелээр. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң «ССРЭ-ниң Парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң дугайында» доктаалын күштүг болдурар дугайында доктаалын ээзугаар ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге 1990 чылдың август 1-ге чедир массалыг информация чепсектерин бүрүткээр органнарны, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтеринге ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр хоойлужудулганы кылырын дааскан турган.

Республикага болгаш чер-черге хамааржыр массалыг информация чепсектерин чогуур күүсекчи болгаш айтышкын бээр органнар бүрүткээр.

Автономнуг республикаларның хоойлужудулга актыларын ээзугаар алыр болза, республикага болгаш чер-черге хамааржыр массалыг информация чепсектерин өске күрүне органнары база бүрүткеп сээн бүрүткээриндеи ойталаанда, чок болза күрүне органнары бүрүткел чорудар хуусааны үрээнде, а ол ышкаш массалыг информация чепсээниң ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында шиитпир үнгенде, үндезилекчи орган азы редакция судка хомудап болур, суд ол бүгүнү, оон иштинде өнчү-хөреңги чаргылдаазын, негелде хоойлужудулгазында көрдүнгенин ээзугаар сайгарып көөр.

Үндезилекчи орган программаны (кол принциптерни) бадылаар, а массалыг информацияның үндүрүлгезин боттандырып турар редакция азы оон-даа өске албан чери профессионал бот-башкарлыышкынның үндезининге программаны боттандырар.

Хоойлу үндезилекчиниң, редакцияның, редакторнуң болгаш массалыг информация чепсээниң үндүрүкчүзүнүң аразында удур-дедир харылзааларын доктаадып көрген.

Редактор (кол редактор) редакцияның Уставында көрдүнгенин ээзугаар томуйлалдыр болгаш хостадыр.

Массалыг информация чепсээниң редакция Уставы журналистер коллективиниң нити хуралынга хүлээп алдынар болгаш ону үндезилекчи бадылаар.

Ук Хоойлунуң үндезиннинге дүүштүр редакторга (кол редакторга) массалыг информация чепсээниң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан негелделериниң күүселдези дээш харыысалганы онаар.

Үндүрүлге бүрүзүнүң тарадылгазын редактор кижи чырыкче (эфирже) үндүреринүң дугайында чөпшээрелди бергенде чорудар.

Бо Хоойлуну хүлээп алырының бетинге чедир, хоойлу ээзугаар массалыг информация чепсектериниң хамаатылар болгаш организациялар-биле хамаарылгалары тодаргай таарыштынмаан турган, ооң түңнелинде информацияны алырынга, авторларның материалдарының ажыглалынга маргылдаалар үнүп турган, чаазылгалар болгаш харылар чамдыкта парлаттынмайн турган.

Амгы үеде Хоойлу хамаатылы кижи бүрүзү массалыг информация чепсектерин тараштыр күрүне органнарының, хөй-нити каттыжышкыннарының, албан-дужаалдыг кижилериниң дугайында шын үндезиннииг шалыпкын дыңнадыгларны алыр эргелиг дээрзин айыткан. Шак ындыг информацияны массалыг информация чепсектеринге күрүне органнары, хөй-нити каттыжышкыннары, албан-дужаалдыг кижилер албан бээр ужурлуг. Ойталаан таварылгаларда үстүкү органга азы албан-дужаалдыг кижиге, а оон соонда, судка хомудалды киирер.

Бир эвес хоойлуда көрдүнмээн чүве болза, кым-даа редакция материалын үндүрүп албадаар эргези чок.

Номчукчулар материалдарын парлап үндүрүп тура, сөзүглелдиң редакторлаашкынын, кызырышкынын оон утка-шынарын өскертпейн чорудуп болур.

Хамааты кижи азы организация шынга дүүшпейн турар, оларның арын-нүүрүнге, ат-алдарын бужартадып турар парлаттынган дыңнадыгларның буруу шаапышкынын негеп болур, а ол ышкаш ол-ла массалыг информация чепсээнге ук парлаттынган чүүлге хамаарыштыр бодунуң харыызын бээр эргелиг.

Бир эвес парлаарындан ойталаан таварылгада, сонуургалдыг хамааты азы организация ай дургузунда парлаттынган чүүлдүң үнген хүнүнден бээр чыл иштинде судче хомудалды киирип болур.

Хоойлуда көрдүнгенин ээзугаар, информацияның чарлап болбазының онза таварылгалары барын кижи бүрүзү билзе чугула. Массалыг информация чепсээниң редакциязы даразында чүүлдерни кылыр эргези чок:

1. Дыңнадыг берген кижи (суд негеп келген таварылгадан өскеде) ооң адын чарлавазын дилээнде, ону чарлап болбас;

2. Баштайгы истелгениң түңнелдерин прокурорнуң, истекчиниң азы байысаакчының бижимел чөпшээрели чокта ону чарлавас;

Назы четпээн корум-чурум үрекчизиниң чөпшээрели азы оон хоойлу ээзугаар төлээзиниң чөпшээрели чокта аңаа хамаарышкан кандыг-даа информацияны ажык-чарга бербес;

3. Болуннун дыңнадыгларынга тодаргай херекке хамаарыштыр суд сайгарылгазының түңнелдеринге баш бурунгаар шиитпир үндүрери азы оон даа өске аргалар-биле шииттирериниң азы шииткелдиң хоойлу ээзугаар күштүг апарарынга чедир үеде судка мыдыышкын кылыры болдуунмас.

Хоойлуда журналистиң эргелери болгаш хүлээлгелери база көрдүнген.

Журналист информацияны дилээр, алыр болгаш тарадыр эргелиг, ол профессионал журналистиң хүлээлгелерин күүседип турда, албан-дужаалдыг кижилер ону хүлээп алыр ужурлуг. Кино-фототехниканы ажыглап тура, кандыг-даа бижидилгени чорудар, авторнуң чажыдын камгалаар болгаш Хоойлуда көрдүнген оон-даа өске эргелерлиг.

Журналист даразында чүүлдерни күүседир хүлээлгелиг:

1. Ажылдап турары массалыг информация чепсээниң ажыл-чорудулгазының программазын боттандырар, редакцияның Уставын удуртулга болдургаш, дамчыдып турары информацияның шынныын хынаар, редакторнуң азы редакцияның дааскан даалга Хоойлуга дүүшпес, аңаа карыштыг болза, оон ойталаар, хамаатыларның национал, ат-алдарын, хоойлу ээзугаар эргелерин, эрге-ажыктарын, организацияларның эргелерин, сонуургалдарын хүндүлээр ужурлуг.

Бистиң көрүп турарывыс Хоойлу ниитилелде дажоң сонуургалды оттуруп турар, ынчангаш ооң амыдыралга херек кырында боттаныышкынын чедип алыры чугула.

Кым-бир кижи ук Хоойлунуң хөй-хөй чүүлдери-биле чөпшээрешпес, аңаа удур болуп база чадавас, ынчалза-даа Хоойлу күштүг болу берген болганда, бис ону удуртулга болдурар болгаш сагыыр ужурлуг бис.

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлуларынга дүүштүр алыр болза, сөстүң хосталгазын хажыдып, хамаатыларның азы организацияларының ат-алдарын бужартадып, амыдыралга дүүшпес дыңнадыгларны тараткан дээш, журналистер суд мурнунга туруп, кеземче, административтиг болгаш өске-даа харыысалгага онаажып болур.

Массалыг информацияның чепсектериниң ажыл-чорудулгазынче холгаарлаашкын дээш кеземче харыысалгазы болгаш 500 рубль чедир торгаал көрдүнген. Массалыг информацияны хоойлуга карыштыр белеткээни болгаш тараткан дээш 500 рубль чедир торгаары көрдүнген, ону улус судьязы онаар болгаш парлалга азы өске арга-биле кылган продукцияның тиражын хавырар.

Массалыг информацияны хоойлуга карыштыр белеткээри болгаш тарадыры чыл дургузунда катаптаттынар болза, ынчан кеземче харыысалгазынга онаар болгаш муң рубль чедир торгавышаан, буруулуг кижиниң парлалга продукциязын бүдүреринге ажыглап турган техниктиг дериг-херекселин хавырар болур азы хавырбайн барып болур.

Амыдыралга дүүшпес меге дыңнадыгларны массалыг информация чепсээ тараткан таварылгада хамааты кижиге чедирттинген моральдыг когаралдың шүүделин эгидерин Хоойлу айтып турар. Моральдыг когаралдың (эт-сеп-биле эвес) хемчээлин акшалыг шилчидиишкинин суд тодарадыр.

Юрий СТАЛ-ООЛ.
Тыва АССР-ниң юстиция министри.

Мону билири чугула

болур. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң дугайында Хоойлуну амдыызында хүлээп албаан.

Массалыг информация чепсектерин бүрүткээриндеи даразында чылдагааннар-биле ойталаар:

1. Бир эвес массалыг информация чепсээниң ады, оон программалыг сорулгалары Хоойлунуң 5 чүүлүнүң бирги кезээнге удурланышкак болза.

2. Бир эвес бүрүткеп турар орган моон мурнунда-ла шак ындыг аттыг массалыг информация чепсээнге херечилелди бериипкен болза.

3. Бир эвес билдириишкин массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында шиитпирниң күштүг болуп кирген хүнүнден бээр эрткен чылдың төнчүзүнде кирген болза.

Массалыг информация чепсээниң үндүрүлгезин үндезилекчи азы ону бүрүткээн органнын, чок болза судтуң шиитпири-биле соксадып болур.

Массалыг информация чеп-

НАРКОМАНИЯ БОЛГАШ ТОКСИКОМАНИЯ

Сөөлгү 50-60 чылдарда эзиртир чүүлдер ажыглаар чорук бүгү делегейде калбаа-биле нептерээн. Амгы үеде наркомания, токсикомания аштырыглары бистиң Тывада база тургустунган.

Наркомания азы гашишемания дээрге тыва сөс-биле «чыдыг чашпан тыртары» болур. Кем-херек кылгаш хоругдаттырып, кеземче херээ эрттирип чораан кижилер иолдуунда ону ажыглаарын тарадып турар. Ындыг наркоманнар, токсикоманнар аныяк, элээди кижилерни бодунга хаара тудуп, хоранга чанчыктырып, өөредип турары билдинип турар, аңаа удур оваарымчалыг болза эки. «Амзап көр даан, дыка сонуургаачыг, эки чүве», «Чүгле эрестиг кижилер ажыглаар, а сен кортук амытан-дыр сен» дээн чижектиг күткүүшкүннер-биле наркотикти, хораны ажыглаарынче чыгаар. Улуг наркоманнар оптуг, кажар аргалар-биле элээдилерни боттарындан хамаарылгалыг байдалга тударын оралдажырлар. Ваштай оларны чанчыктырып алыр сорулга-биле оң-тала боол мегелениш алгаш, наркотик бүдүмелдерни халаска тыртырып шенедир. Кажан элээдилер наркотик чокка шыдавас апарганда, ук бүдүмелдерни халас бээрин соксаткаш, садып алырынче албадаар, акша-көпеек тыварынче чыгаар. Шак ындыг байдалдың вепаанга кирген аныяктар бажыңын каап, ада-иезинден оспаксырап, подвалдар кезип, «башкыларының» соон сүрүп, кандыг-ла бир арга-биле акша-көпеек тывыкаш, канчап-чоол турган наркотик садып алыры бодаар апаар. Школа, эш-өөр, дөргүл-төрел уттундурар. Улуг наркоманнарның холунда дыңнангыр, аптыг ойнаарак болу берип, оларның кандыг-даа дужаалын, негелдезин күүседирин оралдажырлар. Бичиилерни ынчаар холунга киирип алгаш, улуглары оларны нем-херек үүлгедиринче чыгаар. Ындыг аныяктар, ылангыя наркотик чок бергедешкен үезинде, кандыг-даа аар кем-херекти үүлгедиринден кортпастар. Оларга кол-ла сорулга — бар аргаларны ажыглап тургаш, наркотик тып алыры болур.

Наркоманнарның назыны ыңыска, олар доза улгаттырганындан ийиипе, азы арын-дорун баксыраанындан чок болурлар. Ону чоңда «ак быжар-дымаа» деп адап турар. Сөөлгү медээлер ээзугаар алырга, наркоманнарның аразында 9-11 хардан эгелээн уруглар хөй боол турары дүвүреңчиг. Ук бүдүмелдерни ажыглап эгелээн соонда, кижи 25 хире чыл чурттаар, а үстүнде айыттынган 9-11 хардан эгелээн уругларның чартыы 30 хар четпейн чыда аныяк назынындан чарлырлар. Кижилерниң кадынынга кончуг хоралыг диргелип кел чыдар хай-халаптың айыылын, хемчээлин билип алыры-биле каш сан-чурагайны киирип көрээлиңер.

Наркотик ажыглап турарларының аразындан элээдилер 6,1 хуу боол турар, азы ол дээрге 7 муң ажыг кижи. Олардан 5-тиң бир кезии школачылар, дөрттүң бир кезии ПТУ сургуулдары, а 13 хуузу ажылдавайн, өөренмейн турар кижилер.

Элээдилерни ол хай-халаптан адырып алыры-биле Днепропетровск облазының Кривой Рог хоорайда 12 хар чедир наркоманнарга 120 олуттуг школалыг, тускайжыттынган психоневрология диспансерлерни ажыткан. Ук албан черлери өөредилге-эмнелге корпузундан, медицина блогундан, спортзал, мастерскаялардан тургустунган. Ындыг диспансерге уруглар күзелдиң-биле эмнедип, өөренири чугаажок. Ооң ужурундан чер-черлерде учётта турар уругларның саны кызырлып турар.

База бир халап — токсикомания, азы хоранга хандыышыры. Ооң бир хевири алкоголизм. Колдуунда утаан-медерели, психиказы кошкак кижилер токсикоманнар апаар, а аныяктарның ынаар суңдулай бээри база-ла улуг токсикоманнарның, наркоманнарның салдарында. Ындыгларның аразында бензин бузу тынарлар бар. Ооң бузун тынганының баштайгы дээрезинде хөөн булганыр, кустурар, медээжок баш аарыыр. Бустуң чыдындан бичии кыска үеде сээдеңнээр. Ону тырткан соонда мага-бот сударап кошкаар, чем чиртинмес, кустурар, хол-бут аарыыр, шимчээшкиннери чаңгыс аай эвес апаар, эр-херээжен чоруу баксыраар, психиказы үрелир, оон сааденнеп, чартыктап-даа болур. Психика үрелген соонда, психоз эгелээр, азы дембээрээр, утка чок чулчуруур, карааңга чүве көстүр апаар. Ындыг байдалдыг тургаш, өске кижиниң амы-тынынга-даа чедип болур.

Кезек үеде чаңгыс хоранны ажыглап турганындан организм аңаа чаңчыгып, сөөлүнде ол хоранга алыспастай бээр. Ынчангаш аарыг кижилер оон күштүг хораннарны ажыглап эгелээр. Хоранны үзүпкенде сагыш-сеткил ундаралга алзып, муңгарап-деңгереп, кылыктанып туруп бээр болгаш ажыл-агый кылыр арга-шиңгээзи чок апаар. Иштики органнары аарып, шыңганнары курлуп, ижин-шөйүндүнүң ажылдаары баксыраар. Ол ышкаш кижип турган хораның өске хоранга солуптар болза психиказы багай салдарлыг. Бергедежип берген байдалын аарыг кижилер агаар чедишпези-биле демейлээр. Токсикоманияның уржуктары — кадыкка хоралыы, социал айыылдыы (ниитилелге, ог-бүлезинге, долгандыр турар кижилерге). Хоран кижиниң бүгү органнарын, клеткаларын үрээр, ынчангаш кижи чоорту арып-дорун, кежи курган, саргарып, (өкпе-баар баксыраанындан) халбаргай апаар. Бир дугаарында баш мээзи, нерв системазы үрелир. Кижи хөй черге хөделиичел, шог, мегечи, сагыш-сеткили хөй хөлзээшкиниң апарып, сөөлүнде барып утаан-медерелин ышкынып, сээденнээр. Ындыг кижилерниң ажы-төлдүг болур салымы чок. Душ боол төрүттүнүп келген ийи-чаңгыс уруг хоочургай, эмнеттинмес аарыглыг болур. Ындыг ажы-төл үр-даа чурттап шыдавас.

Наркоманиядан, токсикоманиядан адырлып алыр аргалары бар. Бистиң чурттуң хоорайларында, ол ышкаш бистиң республиканың наркология диспансерлери бар. Ындыг аарыгга алысkан кижилер багай үүлезинден адырлып аар деп ыяк шиитпирни хүлээп алган болза, наркология диспансеринге баргаш, наркологэмчи-биле ужуражып, байдалын бирден-бирээ чокка чугаалап бергеш, эмнеп, дуза көргүзерин дилээр.

Бо халаптан ажы-төлдү камгалаары чүгле эмчилерниң, милиция ажылдакчыларының херээ эвес. Ол дээрге бүгүдениң херээ. Кижи бүрүзү ооң билири булалып чоруур аныяк кижиже сагыш салып, амыдырал-чуртталгазын, салым-чолун сонуургап, частырыглардан чайладып, ажыктыг сүмелерни берип чоруур чүве болза, ол утаан-медерел кирип, эттине бээр-даа чадавас.

Сонуургаш-даа, эрес-дидимин көргүзер дээш-даа, эжин деткиир дээш-даа, чаасаан-даа, хөй-даа улус аразынга чораш, берге байдалга-даа кифе берзинзе, кажан-даа наркотик, хоран ажыглава, тыртпа, тынма, сыкыртпа!! Ажыглапкан соонда утаан-медерелиң оскунар сен, ооң уламындан аныяк назыныңдан чарлып-даа болур.

Тамара ШИРИЖИК.
Кадык камгалал министерствозунуң кол психиатры.

САНТЕХНИКТЕР

Машина-техника-даа оларда. Хөй каът бажыңнарының суг дамчыдылгазының шугуму, ооң хоолайлары муңгашталыр болза, аңаа дораан чедип тодарадыры чугула. Бо ажылды сантехниктер (чурукта) Владимир Ермолаев, Борис Сарыг-оол, Вячеслав Посохин олар кылып турарлар.

— Тос каът бажыңда муңгашталган хоолайларны барып ажылдар дээш белеткениин тур бис — деп, Борис Сарыг-оол эштериниң мурнундан чугаалап, чорууруңче далажы берди.

Кызыл хоорайның бажыңнарын кышкы үеге белеткээриңче бо сантехниктер, каңнакчылар болгаш оон өске-даа мергежилдиг ажылчыннар ажыл хуваалдазын эртежик кээп алгаш, хоорайның аңгы-аңгы кварталдарынче чоруптулар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭРИГ БААРЛЫГ ЭЭЗИНГЕ-ЛЕ КОНЧУГ ЧОРДУ

Ургаанымны бодаарымга, шору апарган турган мен. Үстүү-Шынааның чону Хендергениң Чайлаг-Хемге, Бестиг-Карага чайлаглап үнүп келгеш, каш хонгаш-ла, чайлаг байырлалы эрттирер турган. Байырлал байырлал-ла болгай. Меге хүрежи, аът чарыжы чокка байырлал эртер эвес.

Даргалар аалдардан ааржы, быштакты, дүлген эътти чыггаш, ындыр кырындан шоодайларны доңгайтыр тудуп, чонга чажып үлээр чораан. Мен, та кымның холундан ушта чаштаан чүве, чарыштга база таварышкан мен. Чүгүрүк аъттарны ынчан Тарбаган-Дагдан чонтаткаш, Бестиг-Карага тыртар турган. 1946 чылдың чайында чайлаг байырлалынга өөнүң ээзинден контр чуржузу дээш чарылган. Херелмаа, Крас-оол деп кыстыг, оолдуг Шыдырбаа угбайның Чүгүрүк-Белдерн барык-ла чааскаан эрте маңнап кээрге, «контр» куну дээш, шаңналын бербээниинге дыка-ла хомудаан мен.

Мунукчузу Ак-Меге Чүгүрүк-Белдерни чавыдактап алгаш, шаңнал манап турда, эни аът ээзиниң човулаңын-даа билбейн, каң суглуун чуура дайналны дег, бажын савап, оң-солагай холдары-биле черни казып, былгырып, хөөреп турганы ам-даа караамда, дүүнгү чүве ышкаш, көстүп кээр. Кара нүгүлдүң калчаа аажылаашкыны-дыр. Бодап көрүңер даан, чөгенчиг, оода-ла адыгуузун мал чүнү кылыпкан. Ынчангы Хайыракан, Хендерге сумуларының даргалары Сиилиң Ондар, Дорлуй-оол Долаан, ооң секретарьлары Сундуй-оол Тюлюш, Хүрбе Ондар суглар та канчап чон баштап турган. Малмаганны, ыт-кушту, кажаа-хүрээни, оът-сигенни «контрлар» дээр кижилер-биле катай көрбестеп турган. Оларның кадайлары, төрелдери, уруглары кижи назынында эң берге чурттап келгенин бодап кээрге, эрткен амыдырал чок ышкаш сагындырар-дыр.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

АЖЫЛГЫРЫН САЛГАП АЛЫЫЛЫ

Бистиң ада-иевистиң Борбак-оол Мөртей-оолович биле Эремаа Чүлдүмовна Күжүгеттер дээр. Ачавыс 74 харлыг, ававыс оон ийи хар бичии, кайызының-даа төрүттүнген хүнү чаңгыс — апрель 10. Чурттап келген чери Сүт-Хөл районнуң Кара-Чыраа суур.

Амыдырал-чуртталгавыс чиик эвес эрткенин мининп көөрвисте-ле көрүп келдивис. Бисти авам ажылдаар черинче эдертип алыр, бичии дунмавысты сорразынга улуг аржыыл-биле кээп дүшпес кылдыр так шарып алгаш, сортировка (ол шагда тыва улус дорту-биле сартообка дээр чүве) долгаар турган, а бистер, бичии улус ол тараа арыглаар хол-биле долгаар машинадан төгүлген тараа богун ширбип, база-ла ажылчың күшке санаттыңып турган бис. Ынчангаш ол хүннүң кежээзинде кижи бүрүзүнге хоорган кызыл-тас далганын аяк-биле өйлеп үзүп, хол-биле быжырган хлебти кескеш, ол хүн ажылдаан шаа-биле деңзилеп бээр чүве.

Ам бодап чорууруңуска шөлде ажылдаан ачам, авым дээш, школада өөренип турар угбаларывыстың хырнын болдааш, авам күжүр мени ажылдаар назы четпээн-даа болзумза, бичии норма чем алырынга киириштирип, бок аштадып турганы ол. Ынчангы ол быжырып турган хлебтиң чаагайын... улуул кайгаар мен! Ававыс кежээ келгеш, бажын ажылын улаштыр-ла кыла бээр: инек саар, сүт хайындырар, хамык кижилерниң иштин-хырнын тоттурар. Оон орайта дээр бистерниң шуптувустуң ойбак-дыдыывыс илер.

Эртенинде база-ла куштан бажындан шимчеп эгелээр, ол хире күш ававыска кайыын немежип турарын пат-ла кайгаар бис. Чоорту улгадып, шору чүве бодап билир апаргаш, чырык чер кырында не кижи ышкаш үнелиг, хүндүткелдиг кижи чок, иевистиң бисти дээш топ чораан ажыг дериниң ажалын кажан-даа эгидип шыдавас, бүгү назынывыста аңаа өрелиг бис деп чүвени ыяк билген бис.

Бир оол дуңмавыс 8 харлыг турда, ачывыс бичии хол кадыыры сыптап бергеш, таптааш, чаңынга тургузуп алгаш, сиген кезеринге ыяк өөреткен. Тос харлыг тургаш, оозу ээзулуг колхозчу болуп, улуг улус-биле деп чыгыы ажылдап турган. Ачавыс-даа кежээ-ле ажылдаар кижи, сес айдан кара чааскаан сигенни хол-биле кезип эгелээш, 9 айда казаа-хораазы-биле катай 40 тонна сигенни төрээн колхозунга белеткеп берип турганын ам-даа утпаан бис. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак когу-биле турбас» деп тыва улустуң үлегер чугаазында ышкаш, бистер өзүп-мандып, ада-иевистиң холун аралчып эгелээн бис. Өске техника күжү ажыглавайн, чүгле хол-биле сигенни кезип, хөлээнип, аът-биле сөөртүп турган, сараат салып, чүгле ог-бүле звенозу тургузуп алгаш (7 кижи составтыг: ачавыс, ававыс, акым, угбам, честем, мен, менден биче дуңмам) төрээн совхозувуска чылдан-чылче ээзээш эвес тонна эки шынарлыг мал чем-суурун белеткеп берип келдивис. Бир катап 100 тонна сиген белеткээр хүлээлге алгаш, ону 127 тоннага күүсеттивис. Бистерниң ынчаар эки ажылдаан чылдагааныывыс чүдел дээрге, бистиң ачавыс, дагдыныкчывыс Күжүгет Борбак-оол Мөртей-ооловичиниң билдилиг удуртулгазы деп чүве билдиңир. Ачавыс пенсия үнгеш-даа дыштанырын бодавайн, байгы-ла күжүн чүгле ажылга ажыглап чораан, 1988 чылда аар ажылдан кырган кижиниң караанга хан баазышкыны доктаап, чырык хүннүң херелин көөр салым чок боол, согураргандан бээр ам 2 чылдың иүүру боол тур. Эмчи дузазы чүү-даа болбааны хомуданчыг. Ачавыс согур артып-даа калза, ооң биске шаңнаан өөредин, дуржулгазы бистер-биле кады чурттап арткан.

Ачавыс бажың чанында огород кажаазынга хоо-тараа деп ийи чүзүн чиңге-тарааны тарып өстүрүп, районунуң болгаш республика делгелгезинге киириштирип турганын чоп билир. Шынап-ла, бистиң ачавыс Борбак-оол Мөртей-оолович ышкаш, чүгле кызыл холу-биле бүгү назынында ынчаар ажылдаан кижи ховар-ла боор. Бистиң Кара-Чыраа суурнуң бажыңнарының тавааң салып эгелээн кижи база ол. Ынчангаш ававысты хөй уругларлыг эки ажылчын дээш орден, медальдар-биле каш удаа шаңнап-мактап, ачавыска Күш-ажылдың Кызыл Тук орденин, «Күш-ажылдың хоочуну» медальды тывысканы бистерге канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү.

Ававыс чеже-даа назылаан болза, бистерниң уругларывыска идик-хепти тыва угулза киирип турган, даарап, бичии бопук идиктер кылып каарын ам-даа чон кайгаар. Ынчангаш-ла боор, бистиң уругларывыс Хеназина, Седемаа суглар шупту ававыс ышкаш, шевер, дааранчыр, аргыттынар болган.

Буянныг кырганнарывыска моон-даа соңгаар каң дег кадыкшылды, узун назынны ам-даа чурттап эртерин күзедивис. Ынчангаш хүндүлүг ада-иевиске тураскаал белек кылдыр моон адаанда одуругларны баралгадыр-дыр бис.

Авам биле ачам силер кады чурттааш,
Аас-кежиин ажы-төлге шаңнадыңар.
Ам бо хүнде, кижилер боол өзүп келгеш,
Алдын холдут, ада-иезэ сөгүрдүвүс!..

Тамара, Биче-оол КҮЖҮГЕТТЕР.
Ак-Довурак хоорай.

БОТ-ИДЕПКЕЙЛИГ БОЛУРГА

Тываның школаларының барык шуптузун эргий кезээн мен. Даштыкы, иштики хевириниң талазы-биле школа бүрүзүнүң бот-боттарынга дөмейлешкек-даа, дөмейлешпес-даа чүвези бар. Ынчалза-даа аңгы-аңгы школалар боттарынга хамаарыштыр ылгалдыг онза байдалдыг болур. Ол школа директору кандыг болдур, оон дорт хамаарылгалыг. Директор мораль-политика, эртем-методика, культура-тактика талазы-биле турушту, мергежилин доктаамал бедидип чоруур, организакчы ажыл-чорудулгалыг болза, өөреникчилер, ада-иелер, хөй-ниити-биле быжыг харылзаалыг болуп, чогумчалыг болгаш үре-түңнелдиг чедиишкиннер боттанып келир.

Кандыг-даа школада бот-идепкейлиг, организакчы башкылар, кижизидикчилер бар. Оларга чүгле үе-шаанда деткимче, дуза херек. Черле ынчаш, «хереңгилиг» ындыг башкыларны чогуур шаанда эскерип, оларның ажыл-херээн деткип, баштайгы ачы-дузаны чедирер кижи школа директору болур. Оон деңнели чогум кайы хире болурул дээрзин педагогикага ам-даа хемчээп көрбээн. Ону чүгле херек кырында ажылдан көрүп эскерер.

Ынчаар бот-боттарын билчип, деткижип чоруур директор биле башкының чижээн көргүзүкседим. Тес-Хем районда Самагалдайның долу эвес ортумак школазының директору Мөңге Чамзыевич Чамзырың-биле ол-ла школада күш-ажыл башкызы Эмзимаа Хүлеровна Намзал олар ындыгларга хамааржыр. Эмзимаа Хүлеровна школага, партия, совет ажылдарга үр чылдарда ажылдап келген дуржулгалыг башкы. Ынчалза-даа ол школага күш-ажыл кичээли башкылап чорбаан.

Төрүмелинден уран-шевер кылдыр чаяаттынган аайы-биле уругларга күш-ажыл кичээлдерин солун кылдыр эрттирип, хол-биле кылыр ажылдарга уругларны өөредип турар үлегерлиг башкы болу берген. Башкының онзагай талазы чүдел? Чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарында. Кичээлдерин программа ёзугаар эрттирбишаан, национал хеп-сып аймаа дааранырының, аъш-чем белеткээриниң методиказын чогаадып тургузуп турар.

Даштындан көөрге оожум, болгамчалыг хүрең арын-шырайындан илдең, ёзулуг-ла Эрзин кыстарының чиңгине төлээзи, чугаазында илези кончуг бир-ле аялгалыг, эш-өөрүнүң чедимчелиг эки арга-дуржулгазын шиңгээдип ап чоруур бо башкы солун чүвеже чүткүлдүг. Кызыл хоорайның школаларының шуптузунга барып, күш-ажыл башкыларының арга-мергежили-биле таныжып, республика чергелиг семинар-курстарга лекция номчуп, оларга идепкейлиг киржип келген. Школачы кыс уругларга чаңгыс аай хепти Эмзимаа Хүлеровна чогаадып даараан. Ону республиканың школаларынга тарадыр деп турар. Оон-биле чергелештир тыва тоннар, хеп даараарының методиказын башкыларга дуза кылдыр бижип дооскан.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазының школа

Школа болгаш амыдырал

чанында участогун көрээли. Ону база-ла Эмзимаа Намзал удуртуп турар. Шынында участоктарны биология башкылары башкарар боор чүве болгай. А Э. Х. Намзалдың билиг-мергежили аңаа тааржыр болганы ол-дур.

Эрткен өөредилге чылында часкы, чайгы практиктиг ажылдарны ортумак класстарның өөреникчилери-биле кады ол сүмележип, кылып келген. Участокту долгандыр аянныг херимнээн. Программада көрдүнген культураларның шуптузун аңаа тарып олурткан, уруглар оларны ажаап чайлаан. Участоктуң продукциязын сайгаргаш, артканын өөреникчилерге чем кылдыр шыгжаан. Участоктан школага 700 рубль орулганы киирбишаан, 2 тонна ажыг картофельди ажаап берген. Уруглар 500 килограмм капустаны ажаап алган. Өөредилге чылының дургузунда өөреникчилерге чем кылдыр четчир морковьту, свёкланы, укропту, согуннаны столоваяга белеткеп берген.

80 олуттуг эрги школаның бажыңында Эмзимаа Хүлеровнаның «өргээзи» бар. Шынарлыг септеттинген бо бажыңда кухня, зал, күш-ажыл кичээлдериниң кабинеди, продуктулар, дериг-херексел шыгжаар өрээлдер бар. Бажың күш-ажыл кичээли эрттиреринге таарыштыр дериттинген.

Эмзимаа Хүлеровна Кызыл, Киев хоорайларга үш-кү класстың повар-кондитери, аргыкчы деп мергежилдерни чедип алган. Чедиишкиниң ажылдаарынга дузалаар болгаш чугула методиктиг үндезин болур дидактика материалдарын ол боду белеткеп ап турар.

Э. Х. Намзалдың саналын ёзугаар школа чанынга теплицаны тудуп тургузарынга школа директору боду дорт киришпишаан, башкыларны, ажылчыннарны, өөреникчилерни, ада-иелерни дузалаштырган. Ажылдың үре-түңнелдиг оңу дагдынып алган кижиниң харысалгалыындан дыка хамаарылгалыг. Мөңге Чамзыевичиниң күш-ажыл өөредилгезинге киржилгези дорт. Ону шагдан бээр билир мен. Хүлээнген ажылынга онза сонуургалдыг болгаш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар хөөннүг, кызымак кижи. О-Шынаа ортумак школазының директору турда, аңаа база барып чораан мен. Ынчан өөредилге үези чүве. Школачыларның кеттингениниң арыг-шеверин, чурумнуун, интернат биле школаның өрээлдериниң, класстарының арыг-силиин дораан эскерген мен. Сеткилге безин сергенчиг болур чораан. Ол школа республикага дээре школаларның бирээзи турган.

М. Ч. Чамзырыының амгы ажылдап турар школазының эжиин ажыткан дораан кижи өл пөсту кээп базар. Ол дээрге коридорну чапсар санында өл пөс-биле чодуп аштап турарының демдээ-дир. Ханада улуг стендини көрүп турарга, ында чаңгыс-даа артык чүве чок, өөредиглиг, кижизидилгелиг кылдыр шимеп каан. Ол школага өөренип чораан, амгы үеде ат-сураглыг кижилерниң чуруктарын делгей аскан... Бо школа республикада хоочун болгаш өөредилге, кижизидилге талазы-биле дээре школаларның бирээзи. Ук школаның арга-дуржулгазын өөренип, аңаа баарын школаларга сүмелеп болур.

Кол-ла чүве—бот-идепкейде дээринде уңур-ла бар. Чогаадыкчы сагыш-бодал шупту директорларда эвес болдур ийин. Өөредилгениң шынары, кижизидилгениң бедик деңнели, интернаттың, школаның арыг-шевери, класстарның, кабинеттерниң дерилгези, башкылаашкынның бедик арга-дуржулгазы, өөредилге-бүдүрүлге бригадаларының чедиишкинниг ажылы, хөй-ниити болгаш ада-иелер-биле, албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар-биле харылзаа, хуралдарга үнелиг санал-оңал, негелде, шүгүмчүлел — бо бүгү шупту директорнуң ажыл-чорудулгазындан хамааржыр.

Школа коллективиниң кежигүннериниң иштинде хооруң, оспаксырак сеткилдиг, каржы-хажагай кижилер чок. Дөгере-ле хып дээп назы үезинде башкылар. Коллективтиң мынчаар найыралдыг, эптиг, дидим ажылдаарынга дөгүмчени директор боттандырып турар дээрзинге чигзиниг чок. Даштындан көөрге оожум ышкаш сагындырар бо кижи херек кырында ажылгыр, шимченгир, организакчы, бот-идепкейлиг, эки чүвени күзеп, дилеп чоруур педагог болур.

Монгуш ДАМДЫНЧАП.
Башкылар билиин бедидер институтта кабинет эргелекчизи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«Бистиң Кызылывыс» деп байырлалга турасклаткан байырлал концерттери 1990 чылдың октябрь 7-де Тываның хөгжүм-шии театрынга болур:

14 шакта—Кызыл хоорайның бичии уругларының уран чүүл коллективтериниң концерти;

19 шакта—Күрүнениң «Саян» ансамблиниң, «Тыва» аас чогаал ансамблиниң, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнүң артистериниң киржилгези-биле байырлал концерти.

Билеттерни театр кассазында садып турар.

* * *

Кызыл хоорай Совединиң шиитпирин ёзугаар тургустунган № 9 депутаттар бөлүү № 1 ортумак профтехучилищениң бажыңында ажылдап турар, адрези: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14, башкылар өрээли, телефону 3-03-95.

Сонгукчуларны среда хүнүнде 16 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр.

Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары Б. С. Нечаев, М. С. Козлов, Кызыл хоорайның улус депутаттары И. Д. Самдан—№ 98 округ, В. Г. Релькин—№ 99 округ, О. В. Иванова— № 100 округ, Н. С. Туренко—№ 101 округ, Н. Н. Ужечкин—№ 102 округ, В. С. Григорьева—№ 103 округ, М. И. Цура—№ 104 округ, Е. У. Лоовай—№ 105 округ, Л. П. Рожкова—№ 106 округ, Л. Ш. Оюн—№ 107 округ, Д. Х. Дан-Сюрюн—№ 108 округ, А. П. Куксин—№ 109 округ, В. П. Козловский—№ 110 округ, В. Д. Глазунова—№ 111 округ.

* * *

Кедээ ажыл-агый техниказын болгаш автомашиналарны 1991 чылда септээр талазы-биле ажылдар планын «Тыва агросервис» каттыжыышкынының септелге-техниктиг бүдүрүлгелери тургузуп эгелээн. Ынчангаш Тыва агроүлетпүр эвилелдиң бүдүрүлгелериниң болгаш совхозтарының удуртукчулары боттарының кедээ ажыл-агый техниказын база автомашиналарын септедир база техниктиг хандырылгазын кылыр талазы-биле керээлерни **1990 чылдың октябрь 10-га чедир чарган турар ужурлуг.**

* * *

Кат-чимис болгаш ногаа аймаан болбаазырадыр талазы-биле технологту, бараан башкарар ажылдакчыны, чудурукчуларны, ногаа аймаан аңгылап арыглаар херээжен ажылчыннарны, склад эргелекчизин, бичежек складтар эргелекчилерин, слесарь-сантехниктерни, одакчыларны, бараан чорудуп бээр ажылдакчыларны, вахтерну, секретарь-машинакчыны Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы ажылче чалап турар. Ол ышкаш хуузунда практиктиг ажылга өөренир бичежек складтар эргелекчилерин база чалап турар.

Ай санында болгаш чылда ажылдың түңнелдерин барымдаалап немелде акша шаңналы бээр.

Ажылдаар черинге албан черниң автобузу-биле чедирер, ында магазин, столовая, эмнелге пунктузу ажылдап турар.

Садыг баазазының адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25, телефону 4-16-45.

ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының академиги, ССРЭ-ниң Камык камгалал министерствозунуң трансплантология болгаш кылымал органнарның эртем-шинчилел институдунуң удуртукчузу В. Шумаковтуң кабинединге аңаа эвес спортчу команданың кежигүннери чоокта чаа чыылган. Чүрекке кезип эмнээшкинни кылдырткан болгаш чүрээн солуп, оон экирткен сес спортчулары 90 чылда Европа оюннарынга чедиишкиннериниң дугайында академикке чугаалап бергеннер. Ук маргылдаалар Францияның найысылалы Парижк хоорайга чаа доозулган. Маргылдаалар бүгү делегейге улуг сонуургалды болдурган: аңаа киришкен 200 кижи чүрек солуушкунун кылдырткан турган. Оларның иштинден 11 кижи Европа чурттарындан болгаш АКШ-тан келген. Витебск хоорайның чурттакчызы 17 харлыг Андрей Лященко делегей маргылдааларынга 100 метр хемчээлге чарышкаш, алдын медаль-биле шаңнаткан, а Свердлов областың Красноуральск чурттуг 50 харлыг Николай Гусев хүлер медальдыг чанып келген. Маргылдааларга оларның-биле кады киржип чораан спортчулар база төлептиг ойнааннар.

Ужуражылганың үезинде Олимпий командазының кежигүннерин чурукка тырттырган, кубокту олар Парижтен эмнелге черинге эккелгеннер. Чүрекке 37-ги кезип эмнээшкинни ол хүн кылган академик В. Шумаков болгаш делегей маргылдааларының үезинде спортчуларның кадыкшыл байдалын хайгаарап чораан профессорлар А. Хубутия, Э. Казаков олар спортчулар-биле кады чурукка тырттырганнар.

— Чүректи кезип база солуп эмнээрниң методиказын бистиң институтта ажылдап кылган. Ынчаарга кезип эмнээшкин кылган соонда, ылангыя ынчаар эмнеткеннерниң кадыкшылын быжыктырар талазы-биле бирги чергениң сорулгазы — оларның күш-шыдал болгаш социал камгалалын хандырары болур. Ынчаарга спорт маргылдааларынга оларның киржири кезип эмнеткеннерниң, шуут кадык болурунга бүзүрелин, мынмыжын ылаптыг быжыглап турар деп, академик В. Шумаков чугаалаан.

ЧУРУКТА: академик В. Шумаковтуң (ортузунда) кубокту тудуп алган турары (солагай талазындан он талаже) эмчи Аркадий Кормер, Саранск чурттуг Алексей Автейкин, Кокчетавтан келген Алика Хасенова, Ленинград чурттуг Владимир Литвиненко, делегей маргылдааларының чемпиону Андрей Лященко, эмчи Анзор Хубутия, Иваново хоорайдан келген Борис Нестеренко, Москва чурттуг Александра Шалькова, Волгоградтан келген Виктор Манаев, делегей маргылдааларының хүлер медалын алган Николай Гусев, эмчи Эдуард Казаков.

З. ХРОМОВА.
А. ЯКОВЛЕВТИҢ фотозу.

Ажыы-биле чугаалажыыл

ТУСКАЙ ПТУ АЗЫ ШКОЛА ХЕРЕК

Чогаалчылар, журналистер, шагдаалар дээш, кандыг-даа мергежилдиглер корум-чурум, кем-херек үүлгедиглериниң дугайында солуннарга бижип турарлар, а башкылар огулуг чүнү бижээнил? Үе бо хире дойлуп, дүвүреп, дүжүреп, эриин ажып турда, шоолуг-ла хенүвейн, кулакты кыскаш, кудурукту мунгаш олурарывыс ол бе? Корум-чурум үрепкилер элээдилерин бир дугаарында башкы кижи эскерип каар. «Берге» өөреникчилерни школа, ада-ие, хөй-ниити демнежкеш безин, чадажы бээр, ылангыя бүгү ниитиниң ортумак өөредилгезин амыдыралга боттандыра бергенинден эгелеп ниити билиг болгаш профессионал училищелерде корум-чурум кескүзү-биле баксыраан. Бичии кижилер кладынга демир-ужук, карандаш чазыра тудуп, ону ажыглап чаңчыга бергеш амдажаш, беот, тон оорлап эгелээш, оон ам квартира, мал оорлаашкынынче, уттээшкинче шилчиир. Районнуң назы четпээннер комиссиязында учётта киргеннерде үш, дөрт-даа удаа оор, хулиган херекти үүлгеткеннер бар. Хемчег, кеземче дээштиг эвес боорга, бүдүү амдажып, клазынга өөренгеш бээп, ат чодуп олургулаарлар бар.

Клазынга, школага, хөй-ниити черлеринге сагылга-чурум үрекчилери база-ла хамыкты халактазыр. Школадан үндүрүптер бе дээрге, оон-даа дора кем-херекти үүлгедиптиг бөлүрүндан сестип корткаш өөредилгезин, чурумү кайы хире-даа багай болза, парта артынга үе эрттирип, өскелерге шаптыктап турарлар. Чаңгыс хедер тенекпей безин бүдүн классты болдунун аайынга киирип ап болур. Ындыгларда ажылдаар-даа, өөренир-даа күзел, чүткүл чок. Ынчап чоруй школадан, өг-бүледен чоорту оспаксырап, тоян эгелээр. Ажылдазаш, ажылдай албас, удуртукчулар ындыгларның хирезин көргеш, ажылга албас. ПТУ-ларга баргаш, аңаа база ижиги чадап каар азы кежээки школага бижиткен аттыг боор, аңаа база-ла барбас, оон дезер. Азырадыкчы хөөнүг ада-иезин, улуглардың сөзүн орта дыңнавас, билии кызыы, дазыгышкынны четпес болур. Тоян, огулуг кылыр чүүлдер тыпнайн, социал байдалдар-биле ускулежип, түрең келгеш, херек эрттирип чоразнас азы шаарланчак кижилер-биле холбажыр, оорланыр, чон-ла болза кем-херек үүлгедиинче оруку тып алырлар. Ындыгларны кем-херек үүлгеткелекте, профилактиктиг хемчег ап, ажыл биле өөредилгеге деңге чоруур, шериглиг тудуг батальону хевирлиг, оон-даа ырак кижиткен, дузалал ажыл-агыйлыг тускай кижизидер школалар, ПТУ-лар негеттинип турар. Ол дугайын «Правда», «Учительская газета» солуннарже бижээн мен. Школадан үндүрткен өөреникчилерге тускай кижизидер хаалыг тыва ПТУ азы школа ажылдап болур арга бар-дыр. Шенелде өөредилге-кижизидилге чер-даа болгай-ла. Ажылдаарының бүдүрүлгеге негелдезин барымдаалап тудугнуң, ногаа өстүрерниң, даараныышының-даа дижик тускай училищезин азы школазын организастаза чул? «Күш-ажыл — эң эки кижизидикчи» дижир ийик бис.

Карель АССР-де тускай школаның дуржулгазын барып таныжып, өөренип, ажыглап болгай. Мергежилдиг ажылчыннарны шыдаар шаавыс-биле көвүдедиил! Тывавысты бедиктерже хөгжүдер күчү ол. «Хемчик» совхозтуң рационализатор, бот-тывыңгыр конструктор, артист, мурнакчы механизатору Мартан-оол Чалзанович Саая-биле бадыткал кылдыр таныжаалы. Ол беш класс дооскаш-ла, угбазының сүмези-биле Балгазынның ПТУ-зун дооскаш, ам телептиглерниң удуртукчуларының бирээзи болуп, бүгү Тывада азы билдингеп, сурагжаан, чедиишкинниг ажылдап чор. Каңаа коржени аштаар тускай машина чогаадып алгаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн каш катап улгаттырды, камналгалыг болду. Ёзулуг бедик мергежилдиг, ажылынга бердинген механизатор болуп, бут кырынга быжыг турупту. Чүден-даа чылып калбады, часпады. Амыдыралдың чымы жынче эрте шымнып, ортумак эртемин бот-өөредилге биле чедип алды. Аңаа чонун чоргааралдыр, хүндүткелдиглериниң бирээзи, депутат.

Ынчан ПТУ-лар амгызы дег ортумак эвес турган. Аңаа каш-даа класстыг кижи кирип өөренип болур, а ниити билиг школазының өөреникчилеринде каржызы-биле корум-чурум үрээлерин сагыңмадым. Өөренместер безин дужунда мыңныуп чоруурлар. Ам дээшилге биле кады чоннун негелдезин, хереглели база улгаткандыр.

Тускай ПТУ-ну азы школаны ажылдарының чугулазы амгы үеде улам күштелген. Хоорайның, кожууннарның сагылга-чурум үрекчилеринден, дүвүрээзинден хостап алырда, мээн саналдаашым өөредилге черин улуг рольдуг болур дээрзинге бүзүрээр мен. Бакыраанывыс чылдагааны өөреникчилерниң угаан-медерелиниң бир янзы өзүлдезинде, школаларның материал-техниктиг баазазының хожудап калганында.

Чамдык школалар ийи, үш ээлчеглиг, кедээ школаларда актовый залдар чок болгаш шугум чыскааллары-биле кызыгаарлаттынып, ниити өөреникчилер коллективиниң хуралдары, лекциялары, мөзү-шынар кижизидилгези ала-чайгаарлаашкында. Харысалганы өөреникчилерден эвес, башкылардан негевишаан, башкылар ортузунда демнежилге эң кош. Араганы ада-иениң бак чегер, салдары, видеофильмнерниң өөредии наркоманнарның, токсикоманнарның хайхалавы, ниити культураның чавызы ада-иелерин төлүүн үүлгедиин дээш штрафтаарындан коргары бак үүлгедиглерин ам-даа чажыып чаңчыкканы дээш чылдагааннар-ла эндерик. Ону ажып эртеринге үе, ажыл-херектер негеттинер. Хамык бактың дазылы «берге» өөреникчилерни ангылап алыр тускай школа, ПТУ чогуувуса.

Мээн бодалдарым, саналдарым мындыг-дыр, а башкылары, номчукчуларны бо корреспонденцияны сайгарарын кызыдып көөрүнерин улуу биле күзедим.

Ленов ХЕРТЕК.
Кызыл район.

АЖЫТСА

Сергей Бадыраанын «Ыры херек бе?» деп материалында бижээн чүүлүн номчааш, ону деткип, бисте, ылангыя тыва школаларда, садиктерде, музыка школаларында болгаш уран чүүл бөлүктеринде ыры челишпезин билип тур бис. Ылангыя, тыва улустуң ырыларын, кожамыктарын күүседип чоруур аныяктар хамаанчок, улуг кижилерниң завэжээн. Чылдагааны чүдел? Тыва культуравысты үнелеп, сайзырадып шыдавазывыста боор деп бодаар мен. Садиктерге ажы-төлүвүстү орус дылга, орус ырыларга өөредип кызар болгай бис, ылангыя хоорай чурттуглар ээн. Школаларга база ыры кичээлдерин колдуунда-ла Кабалевскийниң арга-методу-биле өөредир дээш туруптар бис. Ынчап кээрге, тыва ырларывыс хөгжүм херекселдеривис кырында артып каар. Хомус, игил, бызаанчы, лимби, чадаган дээш ышкаш бистиң ада-өгбелеривистиң ойнап чораан хөгжүм херекселдерин кымнар ойнап чоруурларыл?

Ынчангаш мээн саналым болза, тыва хөгжүм херекселдеринге бижиттинген ырыларны аялгаларны ноттерезире-биле уругларның уран чүүл школаларынга тыва хөгжүм салбырын район бүрүзүнге ажытса. 1989 чылда А. С. Тановтуң эке класстарга бижээн ыры номун колдуунда шупту школаларда ажыглап турарывыс шын болгай. Бичии уругларга ырылар хөй, бодум ыры бижиирнинге сундулуг болгаш билир мен. Солаан Базыр-оол, Бегзи Каадыр-оол, Кан-оол Баазан-оол, Борис Чамбыт, Григорий Базыр, Борис Сайын болгаш оон-даа өске бот-тывыңгыр композиторларывыстың бичии чаштарга бижиттинген чараш ырылары Культура министерствозунуң шыгжамыры да бок болуп чыдып турар-ла болгай. Харын-даа 1986 чылда «Аялга» деп ыры номун үндүр. Ынчалза-даа ында колдуунда-ла моон мурнунда «Орлеяны Тыва», «Тээзэн чеңмесиниң ырлары» деп номнарга үнуп калган эрги ырыларны катап үндүрүп каарга, чаа эвес, эпчок боор чорду. Шыгжамырда бот-тывыңгыр композиторларның ырыкче уммээн ырыларын оларның орнунга үндүрген болза дег кижи бодай бээр чораан. Ынчангаш С. Бадыраанын «Ыры херек бе?» деп материалынга хамаарыштыр чаа ырылар чыындызын белеткеп тура, моон мурнунда парлалгага унуп калган ырыларны катаптаваазын дилээр апаар. Ыры, шимап-ла, кижи бүрүзүнге херек. Чаа ырыларны уран чүүл коллективтери, ыры-хөгжүм ансамбльдери, садик, школалар дээш, кижи бүрүзү четтиргей манап турар.

Николай ЧАМБАЛ.
Бот-тывыңгыр композитор.

телевидение

ОКТЯБРЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.45 «Улуг чапсар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 9.55 И. Л. Андроников. «Улуг зал дугайында сартыышкын». 11.25 Урутлар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.25 «Ол болган... Ол-ган...» 15.45 «ТелеЭКО». Журнал. 16.15 «Вишнялар чечектелип тур». Телефильм. 17.15 Цирк артистериниң концерти. 17.30 Уругларның нииити ыры коллективтериниң конгрези. 18.00 Политиктиг чугаалар. 1990 чылдың август айда Челябинскиге болган хөлзээшкиннерниң чылдагааннарын тывары. 19.00 Чугула интервью. 19.10 Э. Элгар. 19.25 Дипломатчы эвес чугаалар. 19.50 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 — 23.30 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Шупту мергежилдер херек. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм, 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков. «Садко». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Кежээден дүн ортузунга чедир». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 — 16.00 «Хууда аас-кежик». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 17.00 Удмурт АССР-ниң Куртелерадиозу. «Долаага алган кижи». 17.25 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 3-4 сериялары. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кодээ амыдыралы». «Төгериг стол».

МОСКВАДАН

21.30 Коллаж. 21.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының XVII демдеглели. 00.35 — 02.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Дагестан АССР-ниң Куртелерадиозу. «Ырла, ашут». 19.15 Бурят АССР-ниң Күрүнениң «Байкал» ыры, танцы ансамблиниң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.45 — 21.30 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Хеп-жеңнер.

КИНО

ОКТЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Витебское дело» 9.00, 13.10, 17.20 **«Барышни из Вилько»** (2 сериялыг, Польша) 11.00, 15.10 19.20. **Видеозалга: «Плохой Ниньзя»** 9.40, 13.20, 17.40, **«Смертельный город»** 11.40, 15.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей Луны» 9.00, 12.30 **«Иван да Марья»** 10.40, 14.10, **«Полуночный голос»** 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бог-Дигл» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Петух не запоет» 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Торможение в небесах» 17.30, 19.20 шактарда.

«Шын» солун редакциязының администрациязы, профэвилел комитеди, бүгү коллективи редакцияның хоочуну пенсионер

Антонина Николаевна АРЖАКОВАНЫН

хенертен мөчээниң дыңнатпышаан, оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга чазы
Тиражы 28000 ака

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 501.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Кр.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң, органы

1990 чыл октябрь 3 среда № 226 (14426)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ӨЛГИЙДЕН ААЛЧЫЛАР

Моол Арат Республиканың кожа-хелбээ Баян Өлгий аймаа-биле Тыва АССР-ниң найыралчы харылзаазы улам ханылап бар чыдар. Оон тодаргай чижээнге адаттынган аймактың эртем төвүнүң ажылдакчыларының бистиң Тывага аалдап чорааны болур. Ук эртем төвү—МАР-да эртем төптериниң эң-не аныя.

Ол бо чылдың июль 1-де тургустунган. Бөлүктү ол төптүң удуртукчузу К. Силам баштап алгаш келген. Делегацияның составында социолог Бикумар, эртем ажылдакчызы Иргит Золбайыр кирип турар. Моол тывазы аныяк эртемден И. Золбайыр—Моолдуң Күрүне университединиң доозукчузу.

Тыва, казах эртем ажылдакчыларының бактааган моол делегация бир-ле дугаарында ТДЛТЭШИ-биле бир чыл хуусаалыг керээ чарып алган. Ол үе иштинде ийи таланың төлээлери аас чогаалы, этнография чыыр, дыл өөренир экспедицияларны организастаар. Аас чогаалдарының талазы-биле Кызылга, Өлгийге тыва дылга номнарны парлаарын дугурушкан.

Ол ышкаш эрткен неделяда болуп эрткен республиканың 8 дугаар тоолчулар слёдунга аалчыларывыс идепкейлиг киришкен. Слёт сураглыг тыва тоолчу Баазакай Түлүштүң 100 харлаан юбилейиниң демдеглээн кежээзи-биле доозулган. Орта оон дугайында сактыышкыннарны, ыдып чораан тоолдарын чыылганнар дыңнаан.

Оон дугайында ТДЛТЭШИ-ниң фольклор секторунуң эргелекчизи С. М. Орус-оол дүүн бистиң корреспондентивис С. Монгалга дыңнаткан.

БӨГҮН

КЕЖЭЭКИ ДАМЧЫДЫЛГАГА...

Тыва телевидение республиканың ажылчы чонунга чаа, солун дамчыдылгаларны белеткеп көргүзер дээш шудургу ажылдап турар. Улус ажылагының редакциязының тыва дылда белеткеп турар бир дамчыдылгазын «Тыва черде» деп адаар. Ол неделяда ийи катап—понедельник, среда хүннеринде үнер. Дамчыдылганың ады безин ооң хөй талалыын херечилээр.

Бөгүнгү дамчыдылганы республиканың Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. Б. Аракчаа ажыдар. Ол күш-ажыл курлавырларын чогумчалыг хуваап, кижи бүрүзүн ажыл-биле хандырар дээш кандыг арга-хемчеглер алдынып турарын чугаалаар.

Октябрь 7-де—Башкы хүнү. Дараазында дамчыдылганың үе-шагы, хүнү таарышпас чүве болганда, эң буяныг мергежил—башкы дугайында чыыг сөстерни бо кежээки, бо-ла дамчыдылгадан дыңнаар силер. Республика найысылалында ийи дугаар тыва ортумак школаның эге класс башкызы Зоя Даргытпаевна Монгуш 1960 чылда Чадаана хоорайга 1 дугаар ортумак школаны доозкаш, өөреникчилерни эртем-номга өөредир мергежилди амыдыралының судалы кылдыр шилип алгандан бээр ам таптыг-ла үш он чылдарның эртип турары бо. Оон дугайында чурумалды бо кежээ башкының дүүнгү, бөгүнгү хөй санныг өөреникчилерни сонуургап көөрлери чугаажок.

Ол ышкаш Тес-Хем районда Берт-Даг ортумак школазының директору, улус өөредилгезиниң хоочуну, район Совединиң улус депутады Клара Ивановна Комбу келир чылын мугур 50 харлаар школа коллективи юбилейинге төлептиг ужуражыр дээш үениң негелдезинге дүүштүр канчаар ажылдап, кандыг боттуг хемчеглерни ап чорудуп турарының дугайында чугаа кылыр.

ДААРТА

ХООРАЙ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

«Тыва турист» дээр бүдүрүлге каттыжыышкынының ажыл-чорудулгазы хөй талалыг. Бирээде, ол чурт иштинге болгаш чурттан дашкаар аянчоруктарны организастаар. Ооң-биле чергелештир «Мөңгүлек»» аалчылар бажыңы, ниитиниң чемненилге, Кызылдан дашкаар бир чамдык дыштанылга черлери оон эргезинде кирип турар чүве болганда, даштыкы аалчылар-биле турисчи бөлүктер солчулгазын бо чылдан эгелеп чоруда берген.

Ам европейжи культураның бир төвү болур Австрий Республиканың найысылалы Венадан, улуг австрий композитор Моцарттың төрээн болгаш өскен чери—Зальцбургтан туристер хүлээп алыр талазы-биле чугаалажыышкыннар чорупп турар.

Даарта республиканың ол-бо булуңнарындан тускай чыышка келген аныяк спортчулар Кызылдың төөгүлүг черлери-биле таныжып, ооң дүүнгү, бөгүнгү үелерин, хөгжүлдезин деңней көөр арганы боттарынга алырлар.

Күскү ажылдар — хожудаашкында

Бүгү күштү-хову, шөлдерже

ТАҢДЫ ЭДЭЭ КУРУГЛАВААН

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйның топ шаңы күскү дүжүттү хүлээп алырынга ыяк белеткенген. Тараа арыглап кургадыр КЗС—4-тү сес кезек черде дерип тургускан. Ол күчүлүг шууштурулга системазы чаа дүжүттүң тараазын баштайгы арыглаашкындан эгелээш, арыг үрезин болгуже чедир шишкип каaптар.

— Тараа арыглап кургадыр ажылда колдуунда херээжен чон бис—деп, үстүкү каъттан дүже халып келген Надежда Карловна Шиляева үүле-херээн таныштырды.— Дүжүт аажок боктуг-дур. Тараа эвээш, а ол хирезинде ажылы хөй. Ам арта чедир бышпаан. Маңаа он чыл ажылдап келгеш, мындыг багай дүжүт көрбедим.

— Гектарга онааштыр 3 центнер тараа ап турар — деп, шаң эргелекчизи Иван Назарович Петров өөрүнчүг эвес медээ берди.— Хүнде чүгле 5-6 машина чүъгү тараа хүлээп ап тур бис.

Хадың хөлдүң дужунда Кожээлиг-Хову-Бажы деп черде Анай-оол Салчактың удурткан бот-орулга-чарылгалыг хову-трактор бригадазының өстүрген дүжүдү чер албаан. Чазын чаштырган 3300 гектар шөлдүң тараазы үнмейн барганын барымдаалааш, дөгерезин үндүр бижип каапкан. Кижи кужу, техника четчир. Т-150, К-700 маркалыг тос улуг трактор, үш «Беларусь» бар. Бо хүннерде 10 комбайнның сези тараа кестирип турар.

Тарамык үнген, чавыс сыптыг тарааны сентябрь 20-де кезип эгелээн. Ажаап алыышкын бүдүүзүнде чаашкын үзүктелбестээш, тараа бышпастааш туруп берген. Ам-даа өйү келбээн сыпта турар ногаан тараа хөй.

Мал чеми кылдыр 400 гектарга кукуруза, тоорук тарып өстүргеш, чартыын ажаап алза-даа, артканын соокка алыскан. Амданың оскунган холумак мал чемин ховуга каaптарындан хараадааш, ам чыттыр кестиргеш, кышка магадылаарын көрген. 300 гектар чочак-тарааны сенажка ажыглаан. Оон үнген 200 тонна дүжүттү Хадың-Аксы фермазынче сөөртүп чедиргеш, сенажтап каан.

Бергелер турзажок, сыпта тарааны үнген шаа-биле дөгерезин ажаап, бөлүп алырынга механизаторлар бүзүрелдиг.

Ол-ла ажыл-агыйның Кара-Суг-Бажы № 1 бригадазын Н. С. Чупин удуртуп турар.

— Дүжүт чер албас чылдыр—деп, Николай Степанович дүвүрелин илеретти.— Сыпта тараа чиглээш турупкан. Кезилде шуудап чадап тур. Аъш-чем-биле хандырылга ажырбас. Кывар-чаар материалдар четчир.

Бригада 5 комбайныг. Баштайгы хүннерде чыттыр кестирип турган. Ам дорт кезер кылдыр шуптузун эде дерээн. Шала бышкан арбай, суланы сенажка ажыглаан. Орайтаан ногаан тарааны колдуунда мал челинге хереглээри-биле курлавырлаан. Амгы хүннерге чедир сес муң тонна сенаж, силосту салгаш, кожазында дөрт дугаар бригадага дузалажып турар.

№ 3 бригадага 8 комбайнның тараазын 2 машина тап-билээ шөлээн дажыглап турда, маңаа дөрт агрегаттың кескен көк-суладын 14 машина 20 километр черге сөөртүп четтикпейн турган. Моон алгаш көөрге, тайга эдээнче өрүлээн тудум тарааның дүжүдү бедип орар.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң № 1 бригадазы оон-даа кедек черде, мырыңай арга кыдыында.

— Соок хаттыг орай час, каан-халыын чай турза-даа, Таңды эдээ таан куруг болбаан ийин — деп, он чыл бригадирлээн Николай Николаевич Ефимов ажаалдаңын чорупп турарын тайылбырлай-дыр. — Дүүнгү хаттыг чаъска хөй тараа алысканын шөлдеп чорупп оргаш көрдүм. Чедир бышкан тараалар хатка шыдашпайн черде баргылаан. Аяс хүннерде эки бышкан тарааларлыг шөлдерни кезип чорупп тур бис.

Бригадир Ефимов-биле ижин-кара чокка хөөрежирге, интенсивтиг технология-биле тараа өстүрериниң талалакчызы кижи чорду. 740 гектарга чаштырган арбайдан бир гага онаашты ортумаа-биле 20,8 центнер дүжүттү ажаап алганын ол өөрүшкүлүг чугаалап орду.

14 комбайнның 12-зи үргүлчү шөлче үнүп турар. Дүжүт деңдески эвес үнген. Гектардан 4-даа центнерни, 2,2-ни-даа бээр шөлдер бар. Тараа сөөртүрүнге район төвүнден, Кызылдан келген 8 автомашинаны тургускан. Совхоз машиналарын боттарының хереглээни-биле ажыглаар. Саваң бөлеринге 2 тракторну быжыглаан. 2500 тонна тарааны бастырып, шаңга дүжүрген. Комбайнерлер Юрий Косов, Владимир Саая, Геннадий Ермолаев, Александр Степанов, Анатолий Евсиков, Владимир Оюн болгаш өскелерниң-даа үлегерлиг үүле-херээнге бригадир үнелелди берип, ажылчыннарның шуптузу ак сеткилдиг, кужениишкиннииг ижениp турарын чугаазының төнчүзүнде демдегледи.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң № 1 хову турлаанда повар Дина Дамба; «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйның шаң ажылчыннары (солагай талазындан) Анастасия Анискина, Найдан Минчиген, Чечек Оюн, Татьяна Нижегородова.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязын белеткээринге хамаарышкан консультацияларның чорупп турарының болгаш ону ажылдап кылырының дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, политиктиг партияларның база шимчээшкиннерниң төлээлекчилери-биле Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязын ажылдап кылыр талазы-биле 1990 чылдың июль — сентябрьда болган консультацияларның дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң даргазы эш Р. Н. Нишановтуң дыңнадыын хүлээп алыр.

2. Эвилелдиң чаа бүдүжүнге, нийти-эвилел рынокчунче шилчиишкинге, чурттуң айыыл чок чоруун хандырарынга хамаарыштыр республикаларның хөй пуруузунуң төлээлекчилериниң үзел-бодалдарының чаңгыс эптиг консультацияларның түңнелинде илергейлеттингенин, ол чорук Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязын улам ыңай ажылдап кылырынга эргежок чугула үндезинни тургузуп турарын демдеглээр.

3. Бо айтырыгны чугаалажып көрүп турган үеде ССРЭ-ниң улус депутаттарының киирген саналдарын, сүмелерин, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш палаталарының доктаамал комиссияларының сүмелерин Эвилелдиң чаа керээзиниң төлевилелин ажылдап кылырда барымдаалап көөрү чугулдуг деп санаар.

4. Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязын болгаш баштайгы төлевилелин ажылдап кылыр талазы-биле белеткел комитедин эвилелдешкен республикаларның бүрүн эргелиг төлээлекчилери, ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы составтыг кылдыр тургузар дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң саналын хүлээп алыр.

Автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның төлээлекчилери белеткел комитединиң ажылынга киржири чугула деп санаар.

5. Эвилелдиң чаа керээзин белеткээр талазы-биле бүгү ажылды ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга, хөй-нииттиниң болгаш чоннуң калбак бөлүктериниң санал-оналын барымдаалап чорудар.

Эвилелдиң чаа керээзиниң белеткелиниң чорупп турарын үргүлчү болгаш доктаамал чырыдарын янзы-бүрү туруштарны база үзел-бодалдарны шыны-биле көргүзерин массалыг информация чепсектеринге сүмелээр.

6. ССР Эвилелиниң эчизинге чедир чаартылының үндезинни, кризистиг байдалдан нииттилелдиң уштунуп үнериниң чугула факторукылдыр Эвилелдиң чаа керээзин ССРЭ-ниң Дээди Соведи санавышаан, бо нарын үеде бистиң улустарывыстың келир үезин дээш шыдамыккай болгаш харысалгалыг чорукту илергейлээринче күрүне органнарын, хөй-нииттиниң организацияларын, шимчээшкиннерин, бүгү хамаатыларны кыйгырып тур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
Москва, Кремль.
1990 чылдың октябрь 1.

АЖЫЛЫН УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы октябрь 1-2-де ажылын уламчылаан. Палаталарның каттышкан хуралын ажыткаш, Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьянов эрткен хүннерде Дээди Советке кандыг айтырыгларны чугаалажып көргенин дугайын депутаттарга дыңнаткан. Депутаттарның хуралга олуржуп турарының дугайында айтырыгны шыңгызы-биле чугаалашкан. Моон соңгаар хуралга кайы депутаттың чеже катап олурушпааның, ооң чылдагааннарын сессияның хурал бүрүзүнге дыңнадыр деп дугуржулга кылдынган. Депутат бөлүктериниң ажылының дугайында айтырыгны база чугаалашкан.

Дыңнадыг соонда депутаттар «Арын-нүүрнүң болгаш шажын организацияларының хостуунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көрүп эгелээн.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы Националдар Совединиң хуралы-биле ажылын уламчылаан. Ук палатаның даргазы Р. Г. Абдулатипов федеративтиг керээни ажылдап кылыр турарының дугайында дыңнадыгны кылган. Россия Федерациязында националдар аразында харылзаалар талазы-биле эртем-практиктиг семинарны эрттирерин планнаттынып турар деп, ол дыңнаткан.

(СЭТА).

ЧҮГЭЭР ДЕП ҮНЕЛЭЭН

Партия Мөңгүн-Тайга район конференциязы Мугур-Аксы суурга болуп эрткен. Аңаа партия райкомунуң отчёттуг үе дургузунда кылып чоруткан ажылының талазы-биле илеткелди делегаттар дыңнаан болгаш 12 кижи боттарының санал-оналдарын берген. Партия райкомунуң кылып чоруткан ажыл-херектери чүгээр деп үнелеткен.

Конференция партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң секретарьларын соңгаан. Өске ажылче шилчип турары-биле холбаштыр райкомнуң бирги секретары В. Т. Хемер-оол бодунуң кандидатуразын ужулган. Партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретарынга РКП Тыва рескомунуң инспектору турган Доруг-оол Очур-оолович Саая соңгуткан. Ийиги секретарынга — ол-ла райкомнуң килдис эргелекчизи турган Владимир Давааевич Ондар, Контроль комиссиязының даргазынга Масчыл-оол Чамыянович Ондар соңгуткан.

МОЛДОВАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫ ДООЗУЛГАН

Кишинев, (СЭТА-ның корр.). Молдова ССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязы доозулган. Республиканың парламентарийлери экономиканы экииндер болгаш рынокче шилчиир программаның төлевилелин чугаалажып көрген. Ол программаны академик С. С. Шаталинниң бөлүүнүң ажылдап кылган программазынга үндезилеп тургускан болгаш ында ССРЭ чазааның программазының чамдык чүүлдерин база киирген. Республиканың экономиказынга, ылангыя көдээ ажыл-агыйынга хамаарышкан онзагай байдалдарны база өөренип көрген.

Сессия Россия Федерациязы-биле күрүнелер аразының харылзааларының принциптериниң дугайында керээни күштүг кылдыр чарлаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

ЧОН ЧУГААЛАЖЫП КӨӨР КЫЛДЫР КИИРГЕН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязынга Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында төлевилелди депутаттар сайгарып чугаалашкан дээрзин бистиң номчукчуларывыс билир. Чугула ол документини Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму ону сессияның хүн айтырыынче киирген турган. Ооң-биле калы улус депутады К. А. Бичелдей декларация талазы-биле боданың хууда бир хевирин сессияга депутаттарның кичээнгейинге база ынчан киирип келгенин билир бис. Ийи төлевилелди деңнештирип, кончуг кичээнгейлиг өөренип көрүп, сайгарып тургаш, декларацияны чаңгыс төлевилел кылдыр ажылдай кылырын Тыва АССР-ниң улус депутады Б. А. Конуспаев баштаан редакция комиссиязынга сессия даскан турган. Ажылының түңнелин комиссия Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга октябрь 1-де киирип келгени ол.

Президиум хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар эрттирген. Тываның амыдыралында чугула деп көрдүнүп турар база политиктиг ужур-утказы улуг бо документиниң төлевилелин сайгарып чугаалажырынга Президиум кежигүннеринден аңгыда, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак киришкен.

Декларация төлевилелиниң чүүл бүрүзүнге доктаап, комчул, кончуг кичээнгейлиг сайгарган. Республиканың моон соңгааргы ажыл, амыдыралынга ооң ужур-утказы улуг деп билиишкинден немелделерни, өскерилгелерни база киирген. Сөс бүрүзүнүң утказын, ооң туружун кончуг кичээнгейлиг деңнештирип көөр, бадыткаар чүве болганда, ажыл-херекчи маргылдаа сайгарылга үезинде үнүп кээп-даа турду. Республиканың ады кандыг болурул деп айтырыгга Президиум база доктааган. Тыва Совет Социалистиг Республика деп атты сайгарып көрүп, хүлээп алган. Ынчаар адааныының ужур-утказын илередип тайылбырлаан. Ол атта республиканың моон соңгааргы сорулгалары база ажыл, амыдыралы, хөгжүлдези ханызы-биле, эң билдингири-биле илереттингениниң санал бергеннер демдеглээн.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму доктаал хүлээп алган. Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның «төлевилели Президиум чүүлдүг деп көрген болгаш ону чоннуң сайгарып, чугаалажып көөрү-биле киирерин ында айыткан. Ынчангаш төлевилелди «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Район база Кызыл хоорай Советтери, «Шын», «Тувинская правда» солуннарының редакциялары Декларация төлевилелиниң талазы-биле кирген саналдарны, сүмелерни түңнээрин организастааш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга бо чылдың ноябрь 1-ге чедир киирерин ында айыткан. Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң сайгарылгазын соңгулда округтарынга Тыва АССР-ниң улус депутаттары чорудар болгаш ооң түңнелин Президиумга киирер. Оон соонда Декларация төлевилелин чугаалажып көөрү-биле ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга киирер.

Красноярск хоорайда өөредилге черлеринде тыва студентилерниң амыдырал байдалын, өөредилгези аңаа чедип барып хайгаарап көөр комиссияны сессияга Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан тургусканын солунга дыңнаткан турган бис. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников депутаттар-биле кады ынаар чораан. А. А. Мельников парламент комиссиязының ажылының түңнелинге хамаарыштыр Президиум хуралынга дыңнадыг кылган. Комиссия ындыг янзылыг үнүүшкүннерниң эгезин салган, депутаттарның бо ажылы уламчылаар дээрзин ол дыңнаткан.

Красноярск хоорайның өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң хөй кезии кажан депутаттар аңаа чеде бергени үеде, ,көдээ ажыл-агыйга дуза чедирери-биле өске эш-өөрү-биле шефте болган. Ындыг-даа болза, бөлүк ол хоорайга ажылдап, Красноярск хоорайның удуртукчулары-биле ужуражып, өөредилге черлеринге чедип барып, Тывада байдалды чугаалап тайылбырлааннар. «Красноярский рабочий» солуннуң редакциязынга, радио, телевидение черинге база четкеннер. Массалыг информацияның чепсектериниң ажылдакчылары-биле улус депутаттары чугаалажып, медээлер, чүүлдер-биле солчуп тургаш, үнүп турар чугааларны чавырылдырарынга дуза кадарының чугулазынче кичээнгейни угландырганнар. Өөредилге черлеринде тыва студентилерниң чурттап турар байдалында дүвүреңчиг болгу дег ындыг онзагай чүүлдер болбайн турар. Чамдык студентилер-биле депутаттар ужуражып чугаалашкан-даа. Парламент бөлүү ол үнүүшкүнден чамдык мындыг чүүлдерни түңнел кылдыр үндүргеннер: Красноярск хоорайның өөредилге черлери биле Тываның талазындан харылзаа кошкак, ынчангаш ону быжыглап, эде көөр хемчеглерни алырының чугулазын комиссия саналдап киирип турар. Ынчангаш ол хоорайга улус өөредилгезиниң талазы-биле төлээлекчи быжыглаарының айтырыының тургустунуп келгени ол, байдал ынчаар шиитпирлеттинер болза, студентилерниң чүгле социал камгалалының айтырынга безин идиг болуру чугаажок.

Бөлүктүң кежигүннериниң саналы-биле алырга, соңгаар өөренип турар студентилер-биле харылзаа айтырыы өөсте шоолуг-ла кичээнгей чок артып турган. Республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозу ол чугула чүүлче кончуг ханылавайн келген болгаш ажылын колдуунда-ла, школалар айтырыы-биле кызыгаарлап турарын бөлүкте кирип турар улус депутаттары Президиум хуралынга чугаалааннар. Бо бүгү чүүлдерни сайгарып чугаалажып тура, чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлери-биле харылзаа тудар ужурлуг албан черин тургузарының чугулазын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Бо бүгү айтырыгларны Президиум кичээнгейге алган.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

Тывада болуушкуннар дугайында

БҮГҮ ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ МЕДЕРЕП БИЛБИШААН, ЧУГААЛААЙН

Бо чылын республикага чай дүвүренчиг болган. Ниитиниң корум-чурумунуң байдалы нарыыдаан, кем-херек үүлгедиишкининиң бедик деңнели националдар аразында харылзааларны чидиглендирген, националисчи болгаш шовинисчи сеткил-хөөннерни тывылдырган, тыва болгаш орус чурттакчыларның ортузунга бүзүрел чок чорукту болдурган. Өг-бүлелерниң, төрел болгаш чоок кижилерниң айыыл чок чоруу дээш улустуң сагыш-сеткилиниң аарыы болгаш дүвүрели республикадан орус дылдыг чурттакчыларның көжүп үнеринге чылдагаан болган.

Оперативтиг байдалдың нарыыдаарынга болгаш националдар аразының харылзааларында нарын байдалды тургузарынга Хову-Аксы болгаш өске-даа суурларга болгулаан хулиган үүлгедиглер, Сүт-Хөлге өлүрүүшкүн, автотранспорт аймаанче халдаашкынның таварылгалары чылдагаан болган. Националдар аразының дүрбүүшкүннериниң болгаш бактажыышкыннарның күткүкчүлери болза, харыысалга чок кижилер боттарының демагогчу кыйгырыглары болгаш лозуннары-биле хөй-нииттиниң байдалын нарыыдадып, хамаатыларның национал сагыш-сеткилин ажыглап, оларның аразынга бот-боттарын көрүшпес болгаш бүзүрел чок чорукту өөскүдүп турар популистер болуп турар дээрзин фактылар көргүскен.

Республиканың партия болгаш совет органнарында тургустунган байдал аажок дүвүредип турар болгаш кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер, корум-чурумну быжыглаар талазы-биле бүгү хемчеглерни амгы үеде ап, националдар аразының харылзааларында чогумчалыг эвес чүүлдерге шын үнелелди берип, ындыг чорукту болдурбас талазы-биле ажылды чорудуп турар дээрзин ажыы-биле чугаалаар мен. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге буруулуг кижилерни административтиг органнар кеземче херээнге онаап турар.

Ынчалза-даа байдалды чогумчалыг болдурар, кижилерниң башкаланчак чоруун болдурбас, республиканың девискээринден орус националдыг хамаатыларның көжүп чоруп турарын соксадыр талазы-биле ажылга партия комитеттери болгаш эрге-чагырга органнары немелде бергелерге таваржып турар. Девиденчиг хөөннерни болгаш янзы-бүрү хоп-нүгүлдү нептередир, фактыларны чидиглендирер болгаш хөөредир чоруктар хамааты дугуржулганы тургузарынга идиг бербези билдингир.

Националдар аразының харылзааларын чидиглендиреринге, кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдурарынга болгаш бүзүрел чок чоруун тывылдырарынга чамдык төп солуннарның парлааны, ТТ-ниң болгаш Бүгү-эвилел радиозунуң дамчытканы чаңгыс талалыг, шынга чүүлдешпес болгаш чөптүг эвес чүүлдери идиг бергени хомуданчыг. Оларның дыка хөйүнүң аттары безин номчукчуну коргудар — «Тывада дүвүрээзиннер», «База бир билдинмес дайын бе», «Тыва: өлүм туманныгда келир», «Саяннар кырында чаңнык», «Мурнуу чүкте өрт», «Тывада ... кара туразында аажылап турар», «Боолавайн көрүңер, ха-дукма» болгаш өске-даа. Барык бүгү чүүлдерде чаңгыс ол-ла фактыларны болгаш чижектерни хажытпышаан, аңгы-аңгы кылдыр көргүзүп турары илден болуп турар.

Мени шын билип көөрүн кызээр кижидир мен. Бистер ажык-чарлыг чорук дээш шиитпирлиг туржуп турар бис. Парлалганың шүгүмчүлелдеринден черле ойталавайн турар бис. Шын, чөптүг шүгүмчүлел ажылдыг херекке кажан-даа дузалаар. Оларны хүлээп ап, түңнелдерни үндүрүп турар бис. Ынчалза-даа.., шүгүмчүлел биле шүгүмчүлел дөмей эвес чүве-дир ийин. Националдар аразының чөрүлдээлериниң дугайын чугаалап тура, болуушкуннарның үнелелинге дыка оваарымчалыг болур херек. Ол дээрге дыка нарын болгаш оваарымчалыг чорук негээр чүүл-дүр. Оваарымча чок эдипкен сөс чаштанчы ышкаш болгай, ол өрттү өөскүдүп болур.

«Известия» солунга (1990 чыл, июль 26) парлаттынган чүүлге Тывада болуушкуннарны Сумгаитте, Даг-Карабахта, Ферганада, Чаа Үзенде, Бакуда, Душанбеде болуушкуннар-биле бир дөмей кылдыр көргүскен чорук республиканың дыка хөй чурттакчыларының удурланыышкынын болгаш элдепсиниишкинин болдурган.

Тывада болуушкуннар дугайын бижип турар СЭТА-ның корреспондентизи В. Данченко чаңгыс талалыг чүүлдерден чайлап шыдавайн барган. «Тыва кобальт» комбинатта дагжыларны онза даалгалыг милиция отрядының үделгези-биле ажылче аппарып турар дээни шуут чогаадыпкан чүүл болуп турар.

«Известия» солунга (1990 чыл, август 4) чүүлге ОМОН-нуң хуу составы чурттап турар общежитиениң казапчазының адаандан таңкыга удур мина тывылган, ону тыва национал кижилер салып каан деп дыңнаткан турган. Ол дыңнадыг массалыг информацияның өске чепсектеринче «көшкен». Чолаачы С. Никитин дээрзи бок төгер черден өөредилге миназын тып алгаш, казапча адаанга салып кааны республиканың ИХМ-ниң хыналдазын ёзугаар июнь 20-де-ле тодараттынган. «Мен баштактанган мен» деп, ол истелге үезинде тайылбырлаан. Ол бүгү чүүлдер «хелегеге» чыдып калган, а чөптүг эвес медээ кижилерни доюлдуруп турар.

«Советская Россия» солунунуң корреспондентизи А. Щеголевтиң сөстери элдепсиниишкинни болдуруп турар. 1990 чылдың август 18-те ол бодунуң чүүлүнге «Каа-Хемде, Кызылда чурттап турарларга чемоданнарын иштеп эгелээр үе келген» деп бижээн. Ооң-биле ол кижилерни ындыг шиитпир хүлээп алырынче албадап турган ышкаш.

«Сельская жизнь» солунга (1990 чыл, август 18) корреспондент З. Мильман «орус балгазынчылар шупту (538 өг-бүле) август 14-те болган чыышка дужүттүг ажааган соонда Тывадан чоруй баарын дугурушкан» деп дыңнаткан. Балгазын суурнуң хамаатыларының чыыжы ындыг шиитпир хүлээп албаан.

«Комсомольская правда», «Советская культура», «Правда», «Красноярский рабочий» солуннарга парлаттынган чүүлдерниң авторлары болуушкуннарны хажыдып турары хомуданчыг.

Журналист О. Липчинская «Комсомолец Кузбасса» солунга (1990 чыл, июль 10) тыва чонга хамаарыштыр дыка-ла бак сеглээшкинни болдурган: «сыгыр карактарлыг, калбак арынныг кижилер..., чүгле боо адып, аътка шаап билир кижилер, олар кажан-даа школа дооспааннар, олар кажан-даа ажылдавааннар. Олар чүгле боо аштап чорааннар... Ол кижилер шын херек кылып турарынга бүзүреп турарлар, оларны төрээн дагларлары болгаш самдар өглерде кижилер камгалап турарлар — ужүк-бижик чок малчыннар хөй, олар 10-15 ажы-төлдүг, олар рахиттен эпти-ле аараан болурлар».

Чамдык журналистер Тывада кем-херек үүлгедиишкиннери колдуунда националдар аразының чөрүлдээлеринден болуп турар деп бижип турарлар. Ону эрге-хоойлу камгалаар органнар бадыткавайн турар.

Хынаттынмаан, шынга элээн каш фактыларлыг ыракта чоокшулавас чүүлдерниң Төп телевидениеге болгаш Бүгү-эвилел радиозунга дамчыттынганы хомуданчыг.

Ам республикадан орус дылдыг чурттакчыларның чоруп турарының дугайында. Чыл эгезинден бээр республикадан дашкаар 16 хардан өрү назылыг дөрт муң ажыг кижи көжүп чоруткан. Ол дээрге эрткен чылдаазынга деңнээрге, ийи муң ажыг кижи хөй. Бо үениң дургузунда Тывага ийи муң хире кижи чедип келген.

Чоруп турарларның арасында Тывада таарымча чок чүүлдерниң чылдагааны-биле эвес көшкен кижилер база эвээш эвес дээрзин анализ көргүскен. Ол дээрге өг-бүле амыдыралында, ниити чурттаалга айтырыгларында четпестер, амыдыралдың дээре байдалдыг черни дилээн чоруктар, Красноярск крайының мурнуу талазында чамдык районнарга ажылга кирип алыр болгаш чурттаалга бажыңы алыр сорулгалар, а ол черлерге чоокка чедир ажылдаар күш чедишпейн турган. Бистиң чамдык үлетпүр бүдүрүлгелеривистиң болгаш совхозтарывыстың ажылының турум эвес болгаш орулга чок чоруу, чамдык школаларда чаштарны өөредип турарының шынары, бо чылын Тываның агаар-бойдузунуң таарымча чок байдалдары дээш өске-даа бүгү чүүлдер чылдагаан болуп турар. Амыдырал национализмниң илерээшкинни таваржып турар дээрзин чажырар бодавайн турар бис, ол база чурттакчы чонуң чамдык кезииниң көжеринге идиг болуп турар. Орус дылдыг чурттакчыларга күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны хүлээп алыр, күрүне дылын чарлаар, рынок харылзааларынче шилчиири-биле күрүне дотациязын кызырар деп турарындан сезиглел тыптып келген. Ол сезиглелде үндезин чок деп туруштуг тайылбырлап турар бис. Бот-догуннаашкын чүгле үндезин чурттакчыларга хамаарышпас, ол девискээрде чурттап турар бүгү кижилерге хамааржыр.

Тыва дугайында парлалгага, телевидениеге болгаш радиога бижиттинип, дамчыттынып турган хөй санныг чүүлдерде, ийи-үш хирезинден аңгы боор, Россияның болгаш Тываның улустарының төөгүлүг харылзааларының дугайында, тыва чонуң интернационализмниң, ооң орус болгаш өске-даа совет улус-биле найыралга хандыкшылының дугайында, кем-херек үүлгедир чоруктарны, национализмни, националдар аразының чөрүлдээлерин күткүп турарларны тыва улус буруу шаап турар дугайында чүүлдер кирбейн барган. Хөй националдыг Тывада аңгы-аңгы националдыг кижилерниң чаагай сеткилдиг, боттарын билчириниң, дузалажыышкынның байдалдарында кады ажылдап, өөренип турар күш-ажылчы коллективтерни, албан черлерин болгаш организацияларны тып алыры черле берге эвес. Тыва-даа, орус-даа, өске-даа националдың чеже өг-бүлелери он-он чылдарда найыралдыг болгаш демниг чурттап, өөрүшкүнү болгаш муңгаралды деңге үлежип, кижизиг ёзу-биле бот-боттарынга бердинген чурттап келгенил? Тываның чурттакчы чонунуң составында орус кижилер 30 ажыг хуу болуп турар. Республиканың экономиказын болгаш культуразын көдүреринге олар хөй чүүлдү кылган болгаш кылып-даа турарлар. Өске кым-даа эвес, орус чон бут кырынга турарынга дузалаан деп тыва улус эки билип турар. Орус кижилерге бистиң чүректиң ханызындан өөрүп четтиришкинивис арыг шын болгаш аажок ханы. Ынчангаш бистиң харылзааларывысче октаан ол багай чүүлдер бүгү шынчы кижилерниң сеткил-сагыжынга аарышкылыг болуп турар. Республиканың коммунистери, ажылчы чону кижилер аразында башкаланчак, бүзүрел чок чорукту дүрген-не ажып эртер сорулгалыг. Ындыг турбуже, чамдык төп, край болгаш область солуннарында, ТТ-ниң болгаш Бүгү-эвилел радиозунда чаңгыс талалыг, боттуг эвес, мегелеп бижээн чүүлдер республикада националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурарынга, кижилерниң эки чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынга дузалавайн турар.

Тыва чонга хамаарыштыр актыг бурууладыышкыннар, эпчок сөстер, Тыва АССР-де херектиң байдалының дугайында хөй-нииттиниң бодалын төөреткен меге медээлер ажылчы чонуң ёзулуг элдепсиниишкинин болдуруп турарын хөй санныг чагаалар болгаш хомудалдар илергейлеп турар.

Өске чүүлдүң дугайын база чугаалап көрейн: Тывада болуушкуннар-биле холбаштыр шын-меге чүүлдер өске девискээрлерде бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле чаңчыл апарган экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларга багай салдарны чедирип, чурттуң ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип турар аныяктарывыстың амыдыралын, шериг албанын эрттиерин нарыыдадып турар. Бистиң республикадан орус чурттакчыларының көжүп турары дээш, өске девискээрлерде тыва студентилерден харылзаалары негеп турар чоруктар бары хомуданчыг. Боданып көрээлиңерем: националдар аразының чөрүлдээлерин өөскүдери кымга ажыктыг болуп турарыл?

Бо бөдүүн эвес байдалдарда онза харыысалга республиканың партия болгаш совет органнарынга, хөй-нииттизинге онаажып турар. Национал чөпшээрежилгеже орукту дилээри соңгаарладып болбас практиктиг херек деп санап турар бис.

Бистиң Тывада кем-херек үүлгедир чорук аңгы-аңгы националдыг кижилерниң аразында дүрбүүшкүннерниң болгаш чөрүлдээлерниң тыптырынга таарымчалыг чүүл болуп турар. Ынчангаш кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселче, чурттакчылыг черлерде корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну тургузарынче күжениишкиннерни хамыкты мурнай үндүрүп турар бис. Алдынган хемчеглерниң түңнелинде республикада байдал чүгээртээн дээрзин долу харыысалга-биле чугаалап болур мен. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң кызырлып турарының чамдык барымдаалары коступ келген. Июльда майга деңнээрге, кеземче херээниң талазы-биле кем-херек үүлгедиишкини 25 хуу, бүгү албаннарның шугуму-биле — 25,6 хуу кызырылган. Август-сентябрь айларда ол хемчээл хевээр арткан. Байдалды келир үеде нарыыдай бээрин болдурбас дээш бүгү хемчеглерни алыры кол сорулга болуп турар.

База бир чүүл дугайын чугаалавайн барып шыдавас мен. Ниитилел амыдыралын демократчыдарының угланыышкыны алдынган турда национал айтырыг канчап баары долузу-биле тодараттынмаан болгаш политика талазы-биле барымдаалаттынмаан болуп турар. Бистиң республикада байдал — чуртта болуп турар чүүлдерниң көрүнчүкте дег коступ турары ол. Бо бүгү чорудулгалар улуг, хөй националдыг чуртта чурттап турар улустарның бот-боттарының аразында харылзааларга кандыг салдар чедирип болурул, олар канчаар хүлээп алдынарыл, түңнелдери чүү болурул дээн ышкаш айтырыгларга харыылап шыдавас болган бис. Ол дугайында СЭКП-ниң XXVIII съездизинге база чугаалап турду. Демократтыг чорудулгалар улустарның национал угаан-медерелин көдүреринге, бодунуң национал культуразын, дылын, онзагай чаңчылдарын катап тургузарынга чогумчалыг рольду ойнааны маргылдаа чок. Ынчалза-даа багай чүве чүл дээрге, национал угаан-медерелдиң өзүлдези интернационалчы мировоззрениениң катай өзүлдези-биле чергелешпээни болур. Коммунистер маңаа элээн идепкейлиг болгаш үре-түңнелдиг ажылдап болур турган.

Тывада чурттап турар бүгү националдарның кижилериниң эргелерин болгаш хосталгаларын, деңэргезин болгаш чаагай чоруун хандырары болгаш магадылаары, найыралдыг кожа-хелбээ чоруктуң, бот-боттарын билчириниң болгаш кижилер аразында бүзүрелдиң байдалын тургузары, орус дылдыг чонуң көжүп чорууруң доктаадыры — партияның, республика, хоорай болгаш район комитеттериниң ажылының кол утка-шынары бо, олар күрүне эрге-чагырганың органнары-биле сырый харылзаалыг ажылдап турарлар. Коммунистер күш-ажылчы коллективтерге, школаларга болгаш өөредилге черлеринге барып, чурттап турар черниң аайы-биле чон-биле ужуражып турар. Кичээнгейниң төвүнде — националисчи болгаш шовинисчи илерээшкиннерни, тус черниң эргежиин хараар болгаш азырадыкчы хөөннерни, национал хаалчак болгаш оспаксырак чоруктарны болдурбазы. Өйү келген социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри, чурттаалга шөлүн, материалдыг чаагай кежикти хуваарында социал чөптүг эвес чоруктарның фактыларын тургуспазы дээш, кижилерниң амыдырал-чурттаалгазы-биле холбашкан, дүшкүүрлүг чоруктуң база бир чылдагааны болуп турар өске-даа айтырыглар-биле ам-даа шиитпирлиг ажылдаар сорулгалыг бис.

Аңгы-аңгы националдарның кижилерин сырый каттыштырар болгаш эптештирер, националдар аразының харылзааларында бактажыышкыннарны болгаш чөрүлдээлерни болдурбас талазы-биле ажыл партия комитеттеринден болгаш партия организацияларындан онзагай хынамчалыг база харыысалгалыг чорукту, тускай арга-мергежилди негеп турарын билип турар бис. Бистиң Ада-чуртувустуң төөгүзүнде бо нарын үе-чадада журналистер база националдар аразының харылзааларынга хамаарышкан бөдүүн эвес айтырыгларны чырыдып тура, улуг харыысалгалыг болгаш чөптүг болур ужурлуг деп бодаар мен.

Г. ШИРШИН.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары, ССРЭ-ниң улус депутаты.

(1990 чылдың сентябрь 29-та үнген «Советская Россия» солундан).

Улус судьязынга сөс

ХООЙЛУ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ КӨӨР

Районнуң улус судунга бо чылдың баштайгы чартынында кирген кеземче херектерин анализтеп олурарга, оларның саны эрткен 1989 чылда турганындан хөй. Оларның аразында дерзии деп санаттынып турар херектер эвээш эвес боор турары дүвүренчиг. Мындыг байдалды айтып тура, дараазында чүүлдү маңаа чугаалаар бодай-дыр мен. Айтырыг судтуң шынарынга, ооң чорудуунга хамааржыр. Ажыы-биле чугаалаарга, янзы-бүрү чылдагааннардан, чижээлээрге, судка киржири-биле өске районнардан болчукчулар чалаарга, чай чогу-биле үе-шаанда келбейн баарындан, судтаттырар деп турар кижини Кызылда хоругдал черинден үезинде эккелбейн баар таварылгаларда, өске-даа чылдагааннар-биле судту аткаарладыр, ажыл шагындан улусту чардыктырар чүүлдер бар. Ажылды ону болдурбазынче угландырар ужурлуг бис.

Чугаа суд дугайында чоруп турар болганда, бистерниң сорулгавыс кандыгыл деп чүвени тайылбырлаары артык эвес. Кеземче херээнге бир дугаар таваржып турар кижилерниң херээн сайгарып көөрде, суд чамдык негелделерни өөренип көөрүн чугулалап турар. Херекти бодалдыг, өш-биле үүлгеткен бе, азы оваарымча чок болган бе, уржуу кандыг болганыл деп айтырыгларны судьялар кичээнгейлиг өөренип көөр. Ооң-биле кады буруудаттырып турар кижиниң чурттап, ажылдап, өөренип турар черинге корум-чурумун, сагылга-чурумун, ниити характеристиказын, байдалын кончуг кичээнгейлиг өөренир. Бо бүгү чүүлдерни барымдаалап, анализтеп көрүп, деңнештирип тургаш, үндезин бар болза, кижиниң хосталгазын казып шиидери албан эвес деп негелде-биле улус суду бөгүн ажылдап турар. А мурнунда база шииттирип чораан, ындыг турбуже, кем-херек үүлгедир чоруун соксатпаан, кайда-даа доктаамал ажылдавайн турарларга хамаарыштыр өлүрүүшкүн, үптээшкин, күштээшкин, оор херээн, наркотиктер садар, чөпшээрел чокка аңнаар, чижең чорук кылыр херектерни шыңгыызы-биле көөрүн улус судтарынга дааскан.

Өлүрүүшкүн, үптээшкин, күштээшкин, оор херээн, наркотиктер садар, чөпшээрел чокка аңнаар, чижең чоруктар кылыр херектерни шыңгыызы-биле көөрүн улус судтарынга дааскан.

Улус судтарынга шенелдеге шииттиргеш, аңаа көргүскен бүзүрелди шынзыдып шыдавайн баарының фактылары амыдыралда бар. Чижээ, 1970 чылда төрүттүнген О. Сат дээрзи ийи удаа Кызыл хоорайның база Барыын-Хемчик районнуң улус судтарынга шенелдеге шииттирип чораан, ынчалзажок ол ооң кандыг-даа боттуг түңнел үндүрбээн боор турар. Идик-хеп оорлап ап, чажырып алгаш турган туттурган. Ук үүлгедиг соонда үр болбаанда район эмнелгезиниң кезип эмчилер салбырының ажылдакчыларынга хамааржыр идик-хептерни акша-биле кады оорлаан. Улус суду ооң хосталгазын 3 чыл 6 айга казып шииткен. База чижек. Өөреникчилер А. Монгуш, Р. Кускаайлы эмнелгеден куртка оорлааш, оон А. Сат-биле каттыжып алгаш, чурттаалга бажыңы оорлааны дээш оларның кайызы-даа шенелдеге ийи чыл шииттирген. А Сат буруузу дээш 5 чыл 6 ай хуусаалда хосталгазын казыттырган. Бо дугайын чугаалап тура, дараазында чүүлдү демдеглеп каары артык эвес боор деп бодай-дыр мен. РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунда доктааткан ёзугаар күрүне өнчү-хөреңгизин складтан оорлаан таварылгада, буруулуг кижиниң хосталгазын 3-8, чурттаалга бажыңынче кирип, хууда өнчү-хөреңги оорлаанда, 2-7 чылда хосталгазын казып, кеземче херээнге онаар. Шенелдеге шииттирген турган, судтуң бүзүрелин бадыткавайн, шын эвес орукче катап кирери чүү чүвеге чедирип болурунуң чижээн үстүнде көргүстүм. Аңаа хамаарыштыр дараазында чүүлдү база чугаалап болур. Л. Монгуш, мурнунда шенелдеге шииттирип чораан Д. Монгуш, Ч. Монгуш, И. Ондар-биле бөлүглежип, баш буруугаар дугуржуп алганы-биле назы четпээн уругну дерзиизи-биле күштеп чазарлаан. Херекти суд сайгарып көрген түңнелинде Д. Монгуш — 6 чылда, И. Ондар, Ч. Монгуш — 5—5 чылдарда, Л. Монгуш РСФСР-ниң КД 43 чүүлү-биле 3 чылда хосталгазын казыттырып шииттирген. Тыва АССР-ниң Дээди суду байдалды сайгарып көргеш, Л. Монгушка хамаарыштыр шииткелин эде көрүп, ону ийи чылда шенелдеге арттырган.

Бөлүглежип алгаш күштеп кучүлээшкин дээш буруулуг кижилерни 5—15 чылга чедир шиидерин РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунда көрген.

База бир херек дугайын маңаа чугаалаксап турар мен. А. Ооржак угбазы, честези-биле арагалаан. Түңнелинде честезинге ол чоңгээлеп, оозунуң бажын маска-биле соккан. «Аътка тептиринкен» деп мегелеп, үезинде эмчиге дыңнатпайн барганы-биле, когараан кижи эмнелгеге өлген. Ол үүлгедиг дээш А. Ооржак 10 чылда шииттирген.

М. Кара-Сал дээрзи эртип бар чыткан К. Монгуштуң амы-тынынга кандыг-даа чылдагаан чокка четкен. Сүт-Хөл районнуң улус суду херекти сайгарып көргеш, буруулуг кижиниң хосталгазын 12 чылда казып шииткен. М. Кара-Салдың буруузун долузу-биле бадыткап турар чүүлдер турда-ла, буруузун билинмейн, хөрлээрин оралдажып турганын айтып каайн.

Улус судунга көрдүнген, шииткел үндүрген херектерни анализтеп олура, мындыг бодалдарга келир мен. Дыка хөй херектерни эзирик кижилер үүлгедип турарлар. Ниитилелге ажыктыг күш-ажыл кылбайн, өөредилге чедип алырын бодавайн, анаа-ла хүн эрттирип чорууурлар кеземче херээнге онаашкан болур. Хоойлу-дүрүмүвүстүң үениң негелдезинге дүүшпезин, социал айтырыгларга четпестерни айтып турар бис, ынчалзажок хамааты харыысалга, өг-бүледе кижизидилге айтырыының чугулазын уттуп турарывыс хомуданчыг. Оолдарын улус суду шенелдеге шиидип каарга, чиик шииткен деп ала-не өөрүп, хамык-ла дүвүрелин уттуп каантарлар. Шенелдеге шиидип каарга, чиик бе, азы шииткел аар бе? Ол айтырыгга доктаап көрээлиңер. Хоойлу негелдези-биле ап көөр чүве болза, ол чиик шииткелге канчап-даа онаашпас. Шенелдеге шииттиргеннерге улус суду күрүнениң ады-биле улуг бүзүрелди көргүзүп турар. Бурууга, шынап-ла, согур дүш боол онаажып, байдалды чедир угаап билбейн, үүлгедигге онаашкан кижиге — шииткел чүүлдүг. Ооң бир онзагай чүүлү бар. Хосталганы аңгы-аңгы чылдарда казып шииткеш, аңаа шенелде чылдарын база немээр. Ол бир эвес ажылдап турар черинге багай ажылдап, ажыл шагы үзүп, корум-чурум үреп, арагалап, милицияга кирип, торгалып, он беш хонуктап туруп бээр болза, улус суду шенелде шииткелин бодунуң доктаалы-биле солуп, хосталгазын казыттырып шииттирген чылы-биле колонияже чорудуптар. Ук доктаал күштүг боор артар. Бир эвес буруулуг кижи шенелде үезинде кеземче херээ үүлгеткен болза, хосталгазын казып шииттирген чылдарын шуптузун ийикпе, азы чартык-чамдыызын чаа үүлгеткен кеземче херээ дээш алганы үезинге улус суду немеп каар.

Байыр КОЧАГА.

Сүт-Хөл районнуң улус судунуң даргазы.

Бир өг-бүле дугайында

ДУҢЗААЛАЗЫН

«Шын» солунувуска кижизидилге темазынга ада-иеге, уруг-дарыгга өөредиглиг, ажыктыг чүүлдер удаа-дараа үнүп турары өөрүнчүг. Ажы-төл бистиң боттарывыстың болгаш чуртувустуң келир үези, амыдыралывыстың уламчылакчылары деп билир бис. Оларны эки кижилер кылдыр өстүрери өг-бүле кижизидилгезинден, ада-иениң ролюндан кончуг хамааржыр. Чамдык ада-иелер боттарының төрээн уругларын безин эки кижизидип шыдавайн турары чажыт эвес-ле болгай. Ынчалза-даа уруглар кижизидилгезинге боттарының харыысалгазын билип, ажы-төлү эки кижилер болзун дээш, төрээн чуртунуң төлептиг хамаатылары, ажылчын кадрлары, ээлери болзун дээш бүгү күжүн-билиин үндүрүп, ада-ие хүлээлгезин ыдыктыг-биле күүседип чорууурлар эвээш эвес болдур ийин.

Ындыгларга Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксында чурттап, ажылдап чоруур Чыжыр-оол Доржуевич биле Раиса Кыргысовна Салчактарның өг-бүлезин хамаарыштырып болур. Оларның өг-бүлези онзагай улус. Амыдыралга дески чүве турар эвес. Кады чурттаан эштеринден чарлып, чаш өскүстер-биле арткаш, оларның келир үези дээш, дөрт оолду, бир кысты чаңгыс өг-бүлениң ажы-төлү кылдыр салым-чолун кадып, чаңгыс черге чурттай бергеннер. Сөөлүнде оларга бир оол, бир кыс база немешкен. Оон бээр он ажыг чылдар эрте берген. Ынчан оолдарының улуу 3 класс, а бичези бир харлыг турган. Ава-ачазын танып, билип апарган чаштарны кады төрээн алышкылар дег эптиг-найыралдыг өстүрүп, кижизидер дээш олар хөй-ле бергелерни ажып эртип, бот-боттарынга дузалажып, деткижип, ажы-төлүн бут кырынга тургусканнар. Эң-не улуу Начын шериг хүлээлгезин эки эрттиргеш, өскен-төрээн суурунга чанып келгеш, дораан-на ийи каът Культура ордузун тударынга бодунуң үлүг-хуузун киириштирген. Ол ам Кызыл хоорайда чолаачылар курузунда өөренип турар. Удавас ачазы дег чолаачы болу бээринге идегеливис улуг. А Тайгыл акызы-биле карыштыр ылыктыг хүлээлгезин эрттирип чоруткан.

Командиринден ак сеткилдиг, кызымак солдатты мактаан, өөрүп четтиришкинни илереткен, чылыг сөстерлиг байыр чедириишкиннери ада-иеге бо-да келгилээр. Оон биче Чеченазы 1989 чылда Мугур-Аксы школазын мөңгүн медальдыг дооскаш, төрээн школазында пионер вожатыйы болуп ажылдап турар. Ол улаштыр өөрениринге белеткенип, башкы болурун күзеп чоруур. Дарый-оол бо чылын школаны доосааш, шериг херээн эрттирип чорупкан. Ава-ачазынга, дуңмаларынга чагаалары удаа-дараа ужугуп кээп турар. Володя биле Амир 8, 3 класстарда эки сагылга-чурумнуг өөренип турарлар. А беш харлыг Саянаазы садикте туруп турар. Раиса Кыргысовна школа библиотеказында ажылдап турар. Чыжыр-оол Доржуевич чээрби ажыг чылдарда чолаачылап чоруур.

Ачазы ажылының аайы-биле хөй кезиинде дугуйлар кырында чоруур, ынчангаш ажы-төлүнүң кижизидилгезин хөй кезиинде авазынга онаажыр апаар. Ынчангаш уруг-дарыын төлептиг кижилер кылдыр кижизидип чоруур биче сеткилдиг, эвилең-ээлдек, сагыш човаачал, дузааргак, ныурзек не Раиса Кыргысовнаны чүгле чону мактап чоруур эвес, а бистер, төрелдери база магадаар бис. Оларның өг-бүлезинге чеде бээрге, уругларның аразында эптиг-найыралдыын, бот-боттарын карактажып деткижерин, үнген-кирген чонга сагыш човаачалын, хүндүлээчелин кижи кайгаар.

Олар хостуг үелеринде ыплажырынга болгаш спортка аажок хандыкшылдыглар. Чүве билир апарган турган уругларның «авай, ачай» деп адап чорууру ада-иезинге улуг өөрүшкү, дээди шаңнал деп бодаар бис. Оларның сагыш-сеткили чараш кижизиттингенин, ава-ачазынга сеткилинден ынаан, оларга онза хамаарылгалыын херек кырында илередип, көргүзүп турары-дыр.

Бо төрелдеривистиң ажыл-ижинге чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды, өг-бүлезинге өөрүшкүнү, эп-найыралды күзеп, солун дамчыштыр байырывыс чедирип мөгейдивис. База бир солун чүве оларның иелдирзи чаңгыс айда, чаңгыс хүнде төрүттүнгени болур. Ынчангаш оларга бодумнуң шүлүкчүгежимни тураскааттым.

Чырык черге төрүттүнген
Чырыткылыг хүнүңерде —
Угбавыска, честевиске
Улуг байыр чедирдивис!
Амыдырал, ажылыңар —
Аккан суг дег оккур
болзун!
Аас-кежик, өөрүшкү —
Аалыңарны ойбас болзун!
Улус чонга бараан болуп,
Улам эрес ажылдаңар.
Оолга, кыска үлегер боол,
Оюн ойн чурттаңар-ла!
Ынак угба, честевиске
Ыдыктыг бир чагыывыс
бар:
Чүрээңер-ле «чалыы»
чорза,
Чүү-даа чүве доктаар
болбас.
Оран-чурттуң келир өйү —
Оолдарыңар, кыстарыңар
Ырлыг-хөглүг
чурттаалгаңар
Ынакшылын
дуңзаалазын!

Екатерина СААЯ.

Ийи-Тал суур.

ЭЗИРИКТИҢ ХАЙЫ-БИЛЕ

Сөөлгү ийи чылда орукка озал-ондактың саны көвүдеп, чүгле КАИ ажылдакчыларын эвес, а бүгү хөй-нииттини база дүвүредип турар. Эрткен чылын чуртка 300 муң ажыг орук-транспорт озал-ондаанга 58 муң ажыг кижи амы-тынындан чарылган. Ооң мурнунда чыл-биле деңнээрге ук көргүзүг канчаар-даа аажок өскен болуп турар.

Бистиң республикага хамаарыштыр алыр чүве болза, эрткен чылын 528 орук-транспорт озал-ондааның түңнелинде 173 кижи амы-тынындан чарылган. 1988 чылга деңнештир алырга, барык бүдүн чартык катап өскени ол. Бо чылын байдал чамдык районнарда дүвүренчиг болуп артпышаан. 8 айларының байдалы-биле орукка озал-ондак болдурар чоруктар Каа-Хем районда 75,5, Тес-Хемде —8,3, Барыын-Хемчикте — 9,7 хуу өскен.

Сөөлгү үеде машинаны эзирик башкарып чораан чолаачыларның буруузу-биле орук-транспорт озал-ондааның болуру көвүдээн. Болган үш озал-ондактың бирээзин-не эзирик чолаачы кылып турар деп чүүл аажок дүвүренчиг.

Чүгле 8 айларының дургузунда 3293 чолаачы машинаны эзирик башкарып чораан, КАИ ажылдакчыларынга туттурган. Чижээлээрге, август 24-те эзирик чолаачы Кара-Салдың буруузу-биле Чадаана хемниң көвүрүүнге КамАЗ автомашина озал-ондакка таварышкан. Ооң түңнелинде 4 кижи ол-ла черинге амы-тынындан чарылган, бирээзи эмнелгеге чок апарган, 4 кижи кемдээн. Озал-ондакка таварышканнарның дөгерези аныяк, тускай эртемниг специалистер болганын бодап көөрге, кайы хире когаралга бистиң республиканың ажылагыйлары таварышкан-дыр.

Сентябрь 16-да Кызыл районнуң «Сукпак» совхозта чолаачы Сергей Саая эзирил алгаш, ийи херээжен кижини бастырган. Амы-тынындан чарылганнарының бирээзи үжен безин хар четпээн.

Хөй озал-ондак болдуруп турарларның санынга хуу автотранспорт ээлери база хамааржыр. Мотоцикл мунганнарның буруузу-биле болуп турар озал-ондактар база көвүдеп олурар.

Автооруктарга озал-ондактарның көвүдеп турарын барымдаалааш, республиканың автоинспекция ажылдакчыларындан аңгыда, чурттуң өске-даа хоорайларындан автоинспекторларны чалап, дузалаштырып турар. Июнь айдан эгелеп, оларның киржилгези-биле 5 муң ажыг корум-чурум үрекчилерин тодарадып, торгаан. Республиканың автоинспекциязы чолаачыларның орук шимчээшкининиң чурумунун талазы-биле билиин экижидер дээш хемчеглерни ап чорудуп турар. Август 17-ден эгелеп, орук озал-ондаа кылган чолаачыларның орук шимчээшкининиң дүрүмнерин билириниң талазы-биле шылгалдаларны эрттирип турар.

Эзирик чораан чолаачының транспорт башкарар эргезин казывазын дилээн организация эрге-хоойлу органнарының саң-хөө байдалын быжыглаары-биле 500 рубльди, чолаачы эргезин казыткан үезин кызырганы дээш 250 рубльди тускай санче шилчидер дугайында шиитпирлерни республиканың КАИ-зиниң эгелээшкини-биле Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарының улус депутаттарының Советтери хүлээп алган.

Озал-ондактарның болу бээриниң бир чылдагааны — республиканың автооруктарының багай шынарлыы. Чүгле 1989 чылда оруктуң багай болганындан 93 озал-ондак болган. Аңаа 22 кижи амы-тынындан чарылган, 98 кижи кемдээн. Ол ышкаш хоорай, суурларның кудумчуларында чылыг дамчыдар хоолайларның люктарының ажык болуп турары база-ла дүвүренчиг. «Тыва суг-канал», Тываның электри четкилери организацияларының болгаш харылзаа черлериниң ажылдакчылары боттарынга хамааржыр люктарның байдалын хынап көрбейн турар. Ол ышкаш база бир дүвүренчиг чүүл чүл дизе, чурттакчы чонуң дилээ-биле бажыңнарже баар оруктарны хоорай Советиниң дуглап турары. Олче өрт машиналары, «дүрген дузаның» болгаш милиция машиналары дүрген чедер кандыг-даа аргазы чок.

Автоорукка озал-ондакты болдурбазы кижи бүрүзүнден хамааржыр, ынчангаш бо чылдың октябрь 1-ден 7-ге чедир «Орук шимчээшкининге айыыл болдурбазының» неделязын чарлаан. Ол неделяның дургузунда үстүнде айыттынган четпестерниң дугайында автобүдүрүлге коллективтеринге, школаларга ажыы-биле чугаалажыр.

Хүндүлүг номчукчулар! «Орук шимчээшкининге айыыл болдурбазының бүгү-делегей неделязынга (ук эгелээшкинни ЮНЕСКО-нуң шиитпири-биле чорудкан) идепкейлиг киржириңерни кыйгырып тур бис.

Сергей ХЕРТЕК,

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ-зинде орук шимчээшкининиң организациязының инженери, милицияның улуг лейтенантызы.

КАИ экраны

ИЕНИҢ ЧОРГААРАЛЫ

Янзы-бүрү национал улустарның эп-найыралдыг чурттап келгени Сарыг-Сеп суурнуң № 2 школазы. Мария Куулар дооскаш, башкы болурун анай-ча жыыдан күзеп чораан. Оон күзели боттанган. Ол орус дыл башкызы болуруп чедип алгаш, Бүрен-Хем ортумак школазынга башкы ажылын эгелээн.

Ада-иелерге башкы кижиниң хууда үлегери кызыгаар чок. Уруг бүрүзү бажыңнарынга чүнү кылып турарыл? Уруунга азы оглунга ада-иениң хамаарылгазы кандыгыл? Ол бүгүнү башкы билип алган турза эки. Мария Оюновна Куулар, шынап-ла, ындыг. Өөреникчи оналганы канчаар кылып турарыл? Ада-иезиниң албадалы-биле бе азы уруг бодунуң күзели-биле бе? Башкының кылзын дээн темазын өөреникчи шиигзэдип, аңаа бердинген оналганы бодунуң эки туразы-биле кылыры хүлээлгем деп чүвени билген турарын башкы ылап-ла чедип алган турза эки.

Мария Куулар уругларның бот-идепкейин шыңгыы негелдели-биле чедип алган. Оон өөреникчилери ылап-ла оналгазын бажыңынга ыяк кылып алган болур. Өөреникчилерге орус дылды бодунуң тыва дылы ышкаш кылдыр шиигээдип алырын кызыдып чоруур.

— Чамдыкта орус дыл чугула херек турда-ла, чүгле тыва дылывыс херек дээр шолук угаадыглар улустар аразында тыптып келген. Дылын билчир — хан төрел деп чугаа бар болгай. Амгы шагның аныяк кижизи үш, дөрт дылды билир турза, улам эки эвес бе? Ынчан делегейниң кайы-даа чону-биле хостуг чугаалажып, эдержип болур ниик — деп, ол башкы ханы бодалдарга алыскан чугаалап олурду.

М. О. Кууларның бо чылын сеткилин дыка өөрткен өөреникчилери бар болду. Айлана Аранчын, Ихтиандр Лоовай эмчи институдунче шылгалда үезинде орус дылды «4» демдекке дужааганын болгаш башкы институдунга Мира Чамзырай, Омск хоорайда милицияның дээди школазынга Санджаар Куулар эки демдектер-биле шылгалдаларны дужааганынга башкы сеткил ханып чугаалады.

Мария Кууларның амыдыралынга ашаа Дагба Чамзырай биле кады он уругну азырап өстүрер салым таварышкан. Уруглары төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидип өстүрер дээш башкы, ава кижи чеже уйгу удуваан деп! Амыдырал ээр-дагыр оруктарлыг.

Мария Оюновна Куулар башкы кижи болгаш өг-бүле кижизидилгезинче кол кичээнгейни салып чораан. Оон уруглары болгаш оолдары кажан-даа сагыш-сеткилин човадып чорбаан. Мария Кууларның хеймер кызы Иренана ам 2-ги класска өөренир. Чаш кижи өг-бүлени быжыглаар, ынакшыл оол биле кысты каттыштырар деп чоннуң чугаазы бар. Аныяк башкының уруг-дарыгга моон-даа соңгаар билиг-мергежилин дамчыдар үнелиг чылдары оруунда-дыр деп билдим. Ажылдаар үезиниң чечектелиишкининде деп билзе чогуур. Ынчангаш кылган үүлелер уругларга чедиңгир болзун, башкы чоргааралының чулазы хып турзун!

Моторк ТИРЧИН.
Радиоорганизатор.
Тес-Хем район.

УГААН-БОДАЛ САНДАРААШКЫНЫН БОЛДУРБАС

● Партия Эрзин район конференциязындан ●

Эде тургустунуушкун бөгүн бүгү фронтуже калбарган, амыдыралдың хамы ынче киирген, чуртта болгаш партияда нарын, берге байдалдар тургустунган үеде районнуң коммунистери партийжи чыышка кээп, отчёттуг үеде кылып келген ажылын чаа турушта анализтеп көрген, түңнээн болгаш моон соңгаар партияның район организациязының, оон удуртур органнарының ажылын СЭКП-ниң XXVIII съездизинге хүлээп алган шиитпирлерге болгаш Уставка дүүштүр эде тургузарының программазын чугаалажып көрген.

РСФСР-ниң Компартиязының Эрзин район организациязының отчёт-соңгулдалыг ол конференциязынга партия райкомунуң илеткелиинден, делегаттарның саналдарындан мындыг түңнелди кижи үндүрүксээр: ленинчи партияның ат-алдарын, коммунист деп бедик атты камгалап арттырар, партияда, чуртта нарыыдаашкыннар, республикада амгы байдал дээш сагыш-сеткил сандараашкынын болдурбас, айтырыгның айтырыы болуп турар хүнүнүң дүвүрелин — корум-чурум айтырыын тайбың амыдыралдың долгандырыының эзээ болдуруп, чон, ылангыя аныяктар ортузунга кижизидилге ажылын бедик деңнелге чорудар, коммунист бүгүдези боду үлегерчижек болур кылдыр коммунистер ыяк шиитпирлеп алган...

Отчёттуг үеде районнуң партия комитеди СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң шиитпирлериниң күүселдезинче угланган практиктиг хемчеглерни ап, партия ажылының арга-хевирлерин үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузарын, районнуң мурнунда туруп турар сорулгаларны коммунистерни дамчыштыр шиитпирлээринге салдар чедирерин бодунуң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны кылдыр көрүп келген. Районнуң партия организацияларының ажыл-чорудулгазының деңнели оларның удуртур органының ажылының стилинден болгаш арга-методтарындан колдуг хамааржыр болганда, илеткелчи партия райкомунуң бирги секретары К. А. Мон отчёдун чогумна ол айтырыглардан эгелээн. Районнуң партия организациязының, Советтерниң, ажыл-агыйның органнарының, хөй-нийти организацияларының ажыл-херектеринге бүгү талалыг сайгарылганы илеткелчи кылган, четпестерни ижин-кара чогу-биле ажык чугаалаан, оларның болуп турар чылдагааннарын айыткан. Ол ышкаш коммунист кижиниң нүүрү-биле ак сеткилдиг ажылдавайн келген удуртукчуларның, коммунистерниң адын адаан, ындыгларга хамаарыштыр шыңгыы шүгүмчүлелди база бот-шүгүмчүлелди ол чөптүү-биле кылган.

Коммунист бүгүдезиниң даандырган херекти канчаар күүседип турарының, эде тургустунуушкунга ол кандыг салдынышкынны киирип келгениниң дугайында дорт, ажык база шыңгыы партийжи чугаа аңаа болган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, аңаа майтаныышкыннар, өзү барымдаалаан отчёттаашкыннар чок болган. Чугула, чидиг, соңгаарлаттынмас, херек өйүп чоруур болдаллар солчуушкунун коммунистер кылган. Ол бүгүге кол кичээнгейни идей-политиктиг кижизидилге айтырыгларынче, күш-ажылга чогаадыкчы хамаарылганы хөгжүдеринче, хожудап турар участоктарны өру тыртарынче, оларның туружун быжыглаарынче, соңнап турарының чылдагааннарын тодарадырынче, партийжи күштерни шын хуваап тургузарынче, чүве кылыксавас, эде тургустунуушкунун херээнге таарышпас чүүлдерге удур демиселди күштелдирериинче угландырган.

Конференцияга болган чугааның уг-шии болгаш утка-шынары бердинген отчёттардан (ревизия комиссиязының отчёдун оон даргазы М. Х. Мижит кылган) дыка хамаарышкан. Ону делегаттарның санал-оналдарындан кысказы-биле көрээл.

— Коммунистерни дамчыштыр бүгү ажылдарны кылып чорудар деп-ле турар бис. Ынчалза-даа чамдык коммунистерниң ол бүгүге салдары чүге куду болуп турарыл? Хүлээп алган доктаал-шиитпирлерниң күүселдези дээш дыка-ла чавыс ажылдап тур бис. Чаа Устав езугаар ажылдап турарывыс шүүшкен. «Сүт», «Кадыкшыл», «Чурттаар оран бажыы — 2000» деп программалар саазын кырында артып тур.

Националдар аразында хамаарылгалар, харылзаалар баксыраан, орус чон Саян артынче көжүп туруп берген деп дүвүреп тур бис. Тенек оолдарның үүлгедии дээш, сылдаглап, көжүп, шуугаазын үндүрүп турар кижилерге орукту партия организациялары чүге ажыдып берип турарыл? Кожер дээннер-биле шыгыы чугаа чок-тур — деп, «Чаа орук» совхозтуң партком секретары Б. К. Бумбажай саналынга чугаалаан.

«Мөрен» совхозта партия комитединиң секретары С. К. Чыргал туруп кээп, баштай саналдааның бодалын уламчылаан: «Автолавкадан чугула хереглел бараанныарын садып алырда, малчыннарга талон кылза чүл? Автолавка малчыннар кезип чорупкан-на боор, а херек кырында бараан чок болур.

Район иштинге аъш-чем айтырыын чөптүг шиитпирлээр дизе, күрүнеге эът планы дужаар дээш кодан-кодан хойну Кызылче сүрүп турбайн, мал согар тускай пункт тургускаш, малды анаа соп, коң эъдин чүдүрүп дужаагаш, ишти-хырнын, бажын, дуюун чонга сатса. Ол ышкаш шала туткан, ара кагдынган азы дужаар хуусаазы узамдыкан тудуг кайы-даа суурда бар. Тудуг материалдарының чедишпези —кол чылдагаан. Дашты, хойну тудугга ажыглаза...» (Эрткен чылын районга ниитизи-биле 6785 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн азы 109 квартираны ажыглалга киирген. 1988 чыл-биле деңнээрге, 1368 дөрбелчин метр чурттаалга шөлү хөй боош турар. Ынчалза-даа чурттаалга бажыңнары-биле чонну хандырар айтырыг чидиг болуп артпышаан).

— Партия райкомунуң ажылында четпестер хөй деп билир мен. Чижек: кескү агитацияның чамдык хевирлерин чаарткан-на-дыр. Ынчалза-даа кижизидилгеге ажынтыг, кижини ханы бодандырыптар лозуннар, кыйгырыглар ам-даа чогул. Арагалаар, наркоманнаар, сорлаар, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур бодувустуң-на хүн бүрү амыдыралывыстап лозуннардан, кыйгырыглардан чогаадып алзывысса.

Национал айтырыгга хамаарышкан эки материалдар «Шынга» үнгүлээр-дир, ону «Тувинская правдага» чүге очулдуруп салбазыл. Бодувустуң багывысты база миннинил, тыва кижи өру тыртынза черле канчап баар чүвел. Даргаларывыстың эмин эрттир аамайын кайгаар мен. Бо күзүн Бай-Даг адаанга сиген кезип, каш хондум. Улуг оруктап автобус-даа шуужуп-ла турар. Аңаа олуруп алгаш, келгеш, чай чок иште сигенчилерге лекция, беседадан кылып берзе. «Кризис» деп чүл, чүү дээн сөзүл деп чүвени билбес кижилер хөй. Ону тайылбырлап берзе. Кабинеттен үнүп, чон аразынче кирер үе бо-дур — деп, партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуну К. Ш. Чамзырың сеткилин илереткен. Ленин аттыг совхозтуң директору А. С. Дамдын, райкүүскомнуң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи Ч. С. Дүгер, АТБ начальниги С. К. Шожулчап, «Мөрен» совхозтуң малчыны О. С. Намдал, белеткел конторазының директору К. С. Дамдын, харылзаа белдириинин начальниги Д. Д. Кызыл-оол, Нарын көдээ Советиниң күүском даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Д.-С. Б. Яндак болгаш оон-даа өскелер партия райкомунуң отчёттуг үеде кылып чоруткан ажылынга үнелелди, саналдарын берип, ылангыя хоочун коммунист Кыргыс Шошкуковичиниң бодалдарын деткээннер.

— Партияның иштики ажылының бир кол кезээ — партияның хүрээлениин өстүрер болгаш коммунистерни кижизидериниң айтырыы. Ынчалза-даа кежигүнге хүлээп алыышкын айтырыын сөөлгү үеде дыка хөй партия эге организациялары кошкак шиитпирлеп турар апарган (отчёттуг үеде улус ажыл-агыйының кол адырларында ажылдап турар 25 кижини кежигүнге хүлээп алган — деп, партияның хоочуну С. С. Дамдын-Сүрүң саналынга айыткан.— Улуг Ленинниң партиязының адынга багай утказыг янзы-бүрү чүве дыңнаары дыка берге-дир. Коммунист кижиниң мөзү-шынарын, үлегерин баксыратпайн, чонга хүндүткелдии-биле мактадып турар эштер дег, коммунист бүгүдези ынчаар ажылдаар ужурлуг бис. Январьдан эгелеп партиядан үнер мен дээш, дадывыр төлевейн турар аныяк коммунистер районнар аразынын КМК-зында бар. (Бо хүннерге чедир билдинип салып каан коммунистерниң херек кырында барын азы чогун илеткелге тодаргай айытпаан).

РКП-ның Тыва республика комитединиң секретары А. И. Ванжа республиканың экономиказынга хамаарыштыр солун дыңнадыг кылган болгаш делегаттарның айтырыгларынга харыы берген.

Конференция партияның Эрзин райкомунуң секретарьларын, райкомун, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының чаа составтарын, контроль комиссиязының даргазын соңгаан: бирги секретары К. А. Мон, ийиги — А. И. Саморядов, секретары Е. К. Калга-Хөө болган. Контроль комиссиязының даргазынга Ш. К. Маажай соңгуткан.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.)

Бодал

ШЫНАРЛЫГ ЭРТТИРЗЕ

Бо чылын республиканың малчыннар Наадымын белеткеп эрттиргени эрткен чылга бодаарга, черле элээн организастыг, эки эрткен деп болур. Келген аалчыларны, мурнакчыларны аныяк специалист кыстар чылыы-биле уткуп, тускай демдеглелдерни кылгаш, чогуур чалалгаларлыг документилерни тыпсып турары безин бир янзы. Оон эгелээш-ле, Наадымның байырлал шиичизи кире бээр! Оон-моон келген чонну солуннар ажылдакчылары сонуургап, оларны чурукка тырттырып, беседалажып турары дээрге, оларның ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалгазын, сорулгаларын сонуургап турары ол.

Кижи бүрүзү баштайгы хүнден эгелеп байырлалчы шинчилиг, чазык боп көстүр болду. Баштай келген аалчыларны бөлүктерге тургузуп, хоорайның бүдүрүлгелери-биле болгаш солун черлери-биле таныштырып чорудуп турары безин көөрден келген малчын кижилерге өөрүнчүг. Малчыннар чеже-даа Кызылдап кээп турза, ынчалдыр хоорай кезиир чай кайда боор!

Наадымның база бир онзагай кезээ — республиканың совхозтарының бүдүрүп турар продукциязын найысылалдың чурттакчы чонунга бараалгадып, садып-саарары. Аъш-чем элбек-даа болза, ак сүттен кылган чемни садарын республиканың санэпидстанциязының хоруп кааны элдептиг. Чамдык фермалардан сүттен кылган чүүлдү хорааш, аңаа черлерден чүге эккеп болбазыл? Азы баш бурунгаар хынап, анализтеп тургаш, кылза, канчап барган деп? Кызылчылар сметана, ааржы, саржаг эвээш дээш хомудалын илередип тураны чөп боор.

Ол ышкаш малчыннарга талоннар-биле саткан аъш-чем, идик-хеп аймаа кончуг хоомай болганын демдеглээзе эки. Аъш-чемде колдуу банкаларда консервалар, кат-чимис аймаа, бөдүүн конфеталар чок. Садыглан улус коллуу куруг үнүп турдулар. Бо талазы-биле Садыг министерствозу чедир ажылдавайн, карак чаап каан.

Бо эрткен Наадымны ниитизи-биле багай деп болбас. Моон соңгаар оон-даа тывынгыр, шынарлыг эрттирзе эки. Бир чыглып келген чүве болганда, байыралды ажыл-агыйжы, дуржулга-солчулга, таныжылга-биле катай эрттирзе оон-даа эки. Ол ышкаш малчыннар наадымынга көдээ ажыл-агыйның бүгү ажыл-ишчилери киржир кылдыр «малчыннар наадымы» дивейн, «Көдээ ажыл-агый ишчилериниң наадымы» дизе эки боор деп бодап тур мен. Механизатор кижи мал чеми белеткеп, ону сөөртүр, тудугжу кижи мал кажааларын тудуп, септеп чорбас чүве болза, чаңгыс малчын чеже-даа шыдамык кежээ болза, кыш ажып онча-менди мал өстүрери берге боор. Малчын—бисте эң-не чымыштыг ажылдыг кижи, ону билир бис, ынчангаш оларның наадымга киржилгези сан талазы-биле хөй болуру чөп.

Александр КААДЫР-ООЛ.

«Май 1» совхозтуң директору, Тыва АССР-ниң улус депутады.

Номчукчуга сөс

УТПАС, КАГБАС СОЛУНУМ

Амгы шагда кижи чаңгыс хүн-даа солун номчувайн, радиодан дамчыдылга дыңнавайн баар арга чок. Мен чылдың-на, ылаңгыя сөөлгү каш чылдардан бээр, сонуургаар ынак солуннарым апарган «Шын» биле «Тываның аныяктарын» бүдүн чылдап чагыдып ап турар мен. Ам чагыдылга ортээ өссе-даа, келир чылдыын шагда-ла чагыткылап алдым.

Ажыл, амыдыралымның хөй кезии «Шын» солун-биле холбашкан. Оон пенсиялап үнүмзе-даа харылзаам үзүлбээн, эвээш-биче-даа болза, үлүүм киирип чораан солунумну кагбаан мен. Чылдың-на чагыдып алгаш номчуп чор мен. Ажып номчуп ора, «Шынның» амгы чурук каасталгазының болгаш материалдарының утка-шынарын-даа, үениң негелдезинге хамаарышкан кандыг.кандыг чугула айтырыглар көдүрүп кээрин-даа 50-60 чылдарда үнүп турган номерлер.биле деңнеп көргүлээр-дир мен.

Биеэгизинге бодаарга, «Шын» ам дидим, ажык хостуг апарганын кижи эскерер-дир. Шагда болза, ону-мону парлавас деп үстүкү черден айтыышкын манаар: шыңгыы шүгүмчүлелдер келирге, ону парлаарындан коргупсестип орар чүве болгай. А ам? Ындыг эвес-тир! «Контрлар»-даа дугайын, кем-херек болгаш өлүрүүшкүн-даа дугайын каракка көзүлдүр чуруп, бижип үндүрүптер апарган-дыр. Оон ыңай, көскү черде — бирги арында «Хостуг ниидир» деп улуг ниити эге адаанга кижи бүрүзү херээн өйүп чоруур бодалдарын, саналдарын (хөй.нийти ужур-дузалыг) ажыт-чажыт чок бижип турары өөрүнчүг-дүр.

Кижи бүрүзүнүң сонуургалы аңгы-аңгы болгай. А мен «Шынның» «Көзенек» арнынга үнүп келгилээр шүгүмчүлелдиг, шоодуглуг материалдарны, кандыг.бир аар херекке хамаарышкан суд чорудулгазының дугайында болгаш чагаа изи.биле чораан бижиттинген чүүлдерни аажок номчуксаар мен.

Номчукчунуң сеткилинге четпейн турар чүүлдер чүл? Номчукчу мээнин-биле алырга, шагда бир кезекте «Мергелдей-ге» шүгүмчүлелдиг чүүлдерниң үнүп турганы ышкаш, ындыг, дыл-домааның дузу четчир амыдыралчы материалдар, фельетоннар барык көзүлбейн турары хомудачныг. Аажы-чаң бол.гаш өг-бүлеге кижизидил.ге дугайында база ховар-дыр. Төлептиг, күш-ажылчы кижилер дугайында очерктер, чурумалдар барык чок. Чамдык шыңгыы шүгүмчүлелдиг чүүлдерни номчупкаш, оон түңнели чүү-ле болур ирги деп четтикпейн манап орда.ла, хемчег алганының дугайында аңаа харыы чок болгулаар-дыр.

Данчай-оол ОЮН.
«Парлалганың тергиини» херек демдээниң эдилекчизи.

Дөвүнчүк черде туткан суур. Булуң-Терек дээр. Хемниң кыдыы ногаан арыглардыг. Саң-хөө черниң ажылдакчызы чораан хоочун кижи Сергей Самданович Докмиттиң өг-бүлези база мында чурттап орар болду.

Бажынче киргеш, чугаалажып эгелей бердивис. Булуң-Терек суурнуң бо хоочуну бодунуң эрткен оруун баштай чугаалады. Аныяанда Кызыл хоорайга ажылдап турган. Тываның төп ажаалга кассазынга саналга ажылын кылып шаг болган.

Барык бүгү солуннарны ол чагыдып алган. Өөнүң ишти Хандываа Айыжыевна Докмитке ол чаа келген солунну ажыдып, кол-кол чүүлдерни дыңнады каапты.

«Ак-Туруг» совхозтуң тараажыларының, мал чемнериниң белеткекчилериниң чедиишкиннерин, ажылда хожудаашкыннар и ы ол санап алган орар. «Шын» солунну ол номчааш, статистиканың сан-түңнерин сайгарып, Тываның экономиказында чамдык чедиишкиннерни база сайгарып чугаалап орду.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭЭН КАЛГАНЫ ОЛ БЕ?

Спорт залы тоймаглаттынып турар

Бай-Тайга районнуң төвүнге ийи чыл бурунгаар улуг, делгем спорт залды тудуп, ажыглалга киирген, чүгле Тээлиниң эвес, а районнуң бүгү спортчуларынга өөрүнчүг болуушкун болган. Оон ажыдыышкынынга тураскааткан спортчу маргылдааларга Кызыл хоорайдан, Кызыл, Улуг-Хем районнардан, Тываның барык зоназындан спортчулар биске аалдап кээп, киришкеннер. Оон сөөлүнде-даа барык зона маргылдаалары бистиң спорт залывыска хөй удаа болуп эрткилээн. Дыштаныр хүннерде район масштабтыг спортчу маргылдаалар хоочуннар-даа, аныяктар-даа аразынга үргүлчү болуп турган. Кежээлерде район төвүнүң организациялары ээлчег езугаар ойнап, боттарының хостуг үезин ажыктыг, солун кылдыр, ол улуг спорт ордузунга эрттирип турдулар. Улуг залдан аңгыда шыдыраа, бильярд ойнаар өрээлдер, спорт удуртукчуларының кабинеттери, хеп ушур черлер база бар. Уругларның спорт школазы борта боорга, Пионерлер бажыңы база бо спорт залының баазазынга ажылдап турду. Школачылар, пионерлерниң солун ажыл-херектери, спортчу маргылдаалары, викториналар, конкурстар аңаа доктаамал эртип, өөреникчилерни хөйү-биле хаара тудуп, оларның культурлуг дыштанылгазының одаа болуп турган. Спортзалга болуп турган спортчу маргылдааларны хөй көрүкчүлер улуг сонуургал-биле магадап көрүп турганнар.

Ам байдал өскерилген. Чүл дээрге, ол улуг, делгем, чараш спорт ордузунуң соңгаларында бүдүн шил чок. Өрү, бедик соңгаларның шилдерин оя шапкылап каан хевээр, оңгак-дылык тургулаар. Адаккы, чавыс черлерин шиилдеп-ле каар. Оон дораан-на буза шаап-ла каан боор. Чалап-чадап кааш, соңгаларны шуптузун демир-биле дуй каккылап каан.

Чараш, улуг тудугну даштындан көөрге, көрүш безин чок. Бо чайны өттүр аңаа чүү-даа болбаан. Ынчаар демир-дес-биле дуй шапкылааш, хаалгазынга улуг кара шооча азып кааш, аңаа-ла ээн чайлаткан. Оон кол ээлери турган уругларның спорт школазының башкылары дооза тарап, өскээр ажылдай бергеннер. Хостуг хүрешке дыка хөй спортчуларны, оларның аразындан бирги разрядчыларны, мастерге кандидаттарны, ССРЭ-ниң бир спорт мастерин өөреткен улуг тренер Полинов Далаа Мөңгүн-Тайгада барып ажылдай берген, а артканнары Тээли ортумак школазында күш-культура башкылай бергеннер. Пионерлер бажыңының ажылы ала-чайгаар-ла суларап дүшкен.

Ээзи чок, ээн калган черни чүү боор, тенек оолдар соңга-хаалгазын үрегдеп киргеш, ооң иштинде улуг өртек-биле садып алган хамык спорт дериг-херекселдерин үреп-тонап эгелээн.

Районнуң спорт комитединиң даргазы С. С. Хертек болгаш өске-даа удуртукчу даргалар чүнү көрүп турар улус ирги? Шуут аллеп чүве. Дарый хемчээн албас болза, хөй акша-хөреңги үндүрүп тургаш, туттуруп алганы ол чараш спорт ордузу шуут-ла ээнзиреп, ажыглалдан үнериниң кырында келген.

Районнуң культура-спорт комплекизиниң даргазы, райкүүском даргазының оралакчызы В. Х. Доржу бо ээн калган спорт ордузунуң ажылын бут кырынга катап тургузуп, ол талазы-биле тодаргай, дээштиг хемчеглерни ап чорудары чугула негеттинип турар.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

ЭЗЕРЛИГ АЪТТЫ БАЗА БЭЭР

Ажыы-биле чугаалаарга, Бай-Тал суурнуң адаа талазында малчыннарның, ооң иштинде өшкү кадарчылары Хертек Маадырның, Лаа Иргиттиң, Таар-оол биле Эрес-оол Сыргыт-оол алышкыларның күзээнге чораш, ында оът-сигенни көргеш, магададым. Шуут-ла сүстүп чыдар, арык-буга унундап, хараганнар кыдыындан ам-даа сигеннеп болур. Чогум оът-сиген ам-даа оңмаан, ногаан. Шак ындыг одар-белчиирге бо сериин күзүн мал-даа турнуктур-ла семирир эвеспе. Ынчангаш ол аалдарның ээлери кыштагларын белеткээриинден аңгыда, малды одарладырынче улуг кичээнгейни салган улус чорду.

«Бай-Тал» совхозтуң экономиказында өшкү кол черни ээлеп турар. Бо чылын 3 аныяк кадарчы өг-бүле немешкен. Мында утка бар: бир эвес ол адыр орулга чок, олар дээш сагыш салбайн турар болза, барып-барып аныяктар ынаар күзелдии-биле барбас ийин. Өшкү кадарчылары шупту арендаже шилчээн. Одарның орулгазы арбын. А ындыг болганда, кыштаглаашкынның бир чугула кезээ — малды чайын семиртиринче база дыка-ла сагыш салыр улустур. Чижээ, херээжен кадарчы Кара-кыс Ооржак Чиңге-Хем деп кадыр-берт хемчигештиң бажынга кезек чайлааш, оон улуг арт ажыр Орук-Бадар деп черге барган.

Шаг-төөгүден бээр ада-өгбелериниң чурттап чорааны —Хемчик-Бажынга Адыг-оол Чыргал, Бичен-оол Калдар-оол, демин үстүнде адааным малчыннар. Эреге Сериң-оол, Вера Кара-оол болгаш өскелер-даа бо чылын база-ла одар-белчиирни солуп, боттаңнап-даа чораш, өшкүзүн семиртип алганнар. Черле ынчаш «Бай-Тал» совхозтуң өшкү кадарчылары чайгы одарларны дыка-ла шын ажыглаар улус бо. Одарлар делгем-даа.

Бо чылын коллектив 100 өшкүден 83 анайны камгалап алган. А эрткен чылын оон-даа хөй — 85 турган. Дүк планын ажыр күүсеткен. Ынчангаш совхозта чүгле дүктен безин дыка хөй орулганы киирген. Оларның аразында Эрес-оол биле Достаңмаа Сыргыт-оолдарның өг-бүлези тергиидээш, чүстен 100 анайны, бир өшкүден 1 килограмм дүктү кырган. Серге кадарчызы Т. Сыргыт-оолдуң өг-бүлези 1520 граммны, Бичен-оол Калдар-оол 1450 граммны 1 өшкүден дужааган. Даржаа Кара-оол 1989 чылда чарышка тиилекчи болган, а бо чылын оон өг-бүлези 100-тен 85 анайны, бир өшкүден 1022 грамм дүктү алган.

Ниитизи-биле өшкү кадарчызы 18 өг-бүле бар. Оларның он дөртү бажыңныг. Амгы үеде кыштагларны белеткээри кидин түлүк.

— Бистиң бригадада совхозтан 12 кижи — 6 шеверлекчи, 6 бызаңчы ийи звено боп алган, кыштагларны септеп белеткеп тур — деп, бригадир Кан-оол Оделик чугаалады. Оларны материалдар-биле хандырган. Бо чылын 4 бажыңны капитал септелгеге киирер планныг, оларның чартыын ам доозупкан. Бо хүннерде септекчилер — Майя Ламанын, Кан-оол Чыдым-оолдуң удуртканы звенолар Шындазын деп черде ийи бажыңны септеп турар. Кызыл-булуңу, 3 чунар-бажыңы белен. Үш коданда 35 тонна сигенни дужүрген. Артканнарын совхозта сиген кажаазында белеткээн, сараат бүрүзү кымныыл дээрзин айтып каан. Чоокку үеде кыштагларже сигенни сөөртүп эгелээр. Бир малчын коданга 10 тонна сиген онаажыр кылдыр хуваан. Чамдык кадарчылар чазаглардыг.

Кышкы үеде эң ылаңгыя аныяктарга улуг дуза херек. Ынчангаш бо чылын чаа-ла кадарчылап үнген Шолбан-оол Чыдат, Кайгал-оол Күжүгет, Малчын-оол Салчак оларның өг-бүлелеринге бригаданың талазындан хайгаарал, сүме херек. Баштайгы кыштаглаашкын дуржулга чок аныяктарга эң-не берге. Оларның кыштагларын бригадир аажок хынамчалыг көөр болза эки.

Совхозта төрүүр өшкү хөй. Оларны сула эдеринтирер. К. Оделиктиң тайылбыры-биле алырга, октябрь айның ортаа үезинде хуналарны коданнарга хуваап салыр.

Чайлаглаашкынның түңнелин ам үндүрүп турар. Эң эки болганнарны шаннап мактаар. Черле ынчаш малды ырак тайгаларга барып кадарып, семирткени дээш төлевирни бээр кылдыр чаңчыктырган. Өшкү бригадазының малчыннарының талазындан ол талазы-биле хомудал чок. Чарыштың тиилекчилеринге мотоцикл, эзерлиг аътты база бээр.

Седен ХЕРТЕК.

Сергей Есенинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 95 харлаарынга

КАТАПТАТТЫНМАС САЛЫМ-ЧАЯАН

Катаптаттынмас салым-чаяанныг шүлүкчү Сергей Александрович Есенинниң төрүттүнген хүнүнден бээр таптыг-ла 95 чыл болуп турар. Ол, 1895 чылдың октябрь 3-те Рязань губерниязында Константиново суурга төрүттүнген.

Шүлүкчүнүң чаш назыны кырган ада-иези-биле холбаалыг. Олары ол үениң байдалы-биле алырга, шыдалдыг улус чораан. Ынчангаш бичии Серёжа түрегдел деп чүвени көрбээн.

Төрээн суурунга 4-кү классты дооскаш, эге школага башкылаар башкылар школазынга ол өөренип турган. Ооң кырган-ачазы чүдүлгелиг кижи чораан болгаш, оглунуң оглунга хүрээ хинт талазы-биле янзы-бүрү билиишкиннерни өөредип турган.

Хып дээн чалыы үезинде Сергей Есенин Москавага келгеш, бодунуң баштайгы шүлүктерин парладып эгелээн. Көдээден келген аныяк шүлүкчүнүң шүлүктери боттарының катаптаттынмас чаазы-биле номчукчуларның аразынга нептерен турган.

Сергей Есенинниң чогаал ажылдарынга А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Некрасов, А. Кольцов оларның чогаалдары улуг салдарлыг болган.

Бистиң тыва номчукчуларывыс сураглыг шүлүкчүнүң шүлүктерин бодунуң дылында номчуп турарлар. 1980 чылда ооң «Авазынга чагаа» деп дээре шүлүктеринин чыындызы тыва шүлүкчүлерниң очулгазы-биле үнген. Шүлүктерни Ю. Кюнзегеш, М. Өлчей-оол, В. Монгуш, С. Күстүгүр, А. Даржай, В. Серен-оол болгаш өскелер-даа чедимчелиг очулдурганнар.

Сергей Есенинниң амыдыралчы оруу кыска-даа болган болза, ооң өлүм чок лириказы номчукчуларның хейаъдын хүн бүрү кииркп, оларның чарылбас өңнүү апарган.

Шүлүкчү бир шүлүүнде бодунуң дугайында мындыг одуругларны кииргени, ооң амыдыралчы орууунуң бир имдемдээ болуп артканы чугаажок:

«Бо-ла чораан назынымда
Бодумну-даа камнаваан мен.
Эрткен оруум эвээжин аар,
Эттинмес чазым кевейин аар».

(М. Доржу очулдурган)

А бодунуң кыска назынының үезинде ужуралдарын болгаш сагыш бодалын «Херээженге чагаа» деп шүлүүнде долузу-биле бижээн. Ук шүлүктү моон адаанда парладывыс.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ ЧАГАА

Ханадыза чоокшулапкаи
Харлыксырап турганымны
Сактып-бодап чор боор силер,
Сагынмастың аргазы чок.

Анчыгзымаар сөстерни мээң
Арным орта сөглеп кештиң,
Өрээлге ынчан ол-бо базып,
Өскээр көрүп турдуңар чоп.

Шала оңчок чурттаалгамның
Сагыжыңар кемдеткенин,
Чарлып алыр күзелиңер
Шак-ла ынчан сөглединер.

Ажыл-ишче кириптер дээн
Алыс достуг сорулгаңар
Чогуп бүдер дээрзин ынчан
Чоорту-ла ажыттыңар.

Тайып ушкаш, база катап
Даянгаштың турбас дээнзиг,
Меңээ сөглээн сөстериңер
Мээмде олчаан артып калган.

Ыяак сарыым!
Ынчан силер, кужур меңээ
Ыяакшывайн чораан силер,
Ырым ону бадыткап боор.

Экер эрес мунукчулуг
Ээртеп каан аът ышкаш
Түрег көрүп чорааным-даа,
Дужүнерге кирбейн барган.

Кижилерге бүзүрешкеш,
Хилеп, тояан чорааным-даа,
Сагыжыңар дөюлдурбайн,
Чажыт левээр артып калган.

Амыдырал-чурттаалгамның
Ажыг ыштыг шуурганы
Кансү-хөрээм долуп калган,
Кеңгүс ону билбээн силер.

Хамык бүгү болуушкуннар
Кайы угже аппаар дээрзин
Таптыг угаап билбес болгаш,
Тайып ужуп чораан-дыр мен.

Арын биле арын көржүр —
Артык чүве көзүлбейн баар.
Тергиин эки үнелиг чүүл
Делгем черден көстүр чүве.

Далай чалгыы киткей бээрге,
Тайбың чораан корабль-даа
Ыглаксанчыг байдалдыва
Ылап кирер болбазыкпе.

Херии чер-даа корабль ол,
Хенертен-не бир-ле кижи
Көстүп көрбээн чурттаалгаже
Ковей чонну баштап киржик.

Чаа, чаагай чурттаалга дээш,
Чайык-шуурган, дүвү өттүр
Корабльди башкарбышаан,
Командылап кирипчик чоп.

Улуг хемээ чорун ора,
Ужуралга таварышкаш,
Кылыктанып, дүкпүртүнмээн
Кымнар бисте чогул, ынчаш?

Чайгаашкындан артып калган
Сагыжы ак, дуржулгалыг
Эвээш-даа бол, кадыг-быжыг
Эрес дээнер эшкииш тутчук.

Ынчан мен-даа кылыр ижим
Ыяк билир хиремде-ле,
Дашка бажым азазы боор —
Тамыдыва кирипкен мен.

Черликсимээр дааш-шимээн
Черле кеңгүс үзүктелбес,
Овуузунуг тамы адын —
Орус кабак[1] дээр чүве.

Араганың ажыын куткан
Аяктыва доңгайыпкаш,
Бодаар, сактыр чүвем чок дээш,
Болумну үреп эгелээн мен.

Ыяак сарыым!
Ылап-ла мен силерге-даа
Ынчан хиичек көргүскен мен,
Ырым ону бадыткап боор.

Кады чораан үевисте,
Хамык улус көрүп турда,
Чогуш-сода кылганым-даа,
Сорбу ышкаш сагыжымда.

Кударалдың кас-демдээ,
Хүтбай боттуң үүлгедиин —
Могай берген караанарда,
Мону база сактып ор мен.

Амыдырал-чурттаалганың
Ажыг ыштыг шуурганы
Көксү-хөрээм долган дээрзин
Көңгүс ынчан билбээн силер.

Хамык бүгү болуушкуннар
Кайы угже аппаар дээрзин
Таптыг угаап билбес болгаш,
Тайып, ужуп чораан-дыр мен.

Чылдар сүржүп эрте берген,
Назы-харым дөгүп барган.
Найыр-дойга барганымда,
Чылыг сеткил, мынча дээр мен:

Чоннуң үр-ле дилеп келген
Чоон оруун айтып берген
Башкарыкчаа мөңге шагда
Мактал болгаш чаагай аллар!

Бөгүн мени эргелелиг
Бөлдүнчүп кээп куспактапты.
Шылап, човаан силерни-даа
Шынап сактып, бодап ор мен.

Ынчангаш мен силерже ам
Ынчаш кандыг чорааанымны,
Бөгүн канчап барганымны
Бөлүп алгаш, бижип ор мен.

Ыяак сарыым!
Ырымы чок, дүмбейзимээр
Берге черден дезип келдим —
Меңээ хөлчок тааланчыг-дыр.

Ынчалза-даа чогум шыныы
Ынтпайн сөглеп каайн,
Совет черле келзимзе-даа,
Соотта кирген чаклыыл-дыр мен.

Ынчаардагы бодум эвес,
Ылап көңгүс өскерилдим.
Шаанда ышкаш, силерге ам
Шаптыктавас болу бердим.

Чырык чаагай ажыл-иш дээш,
Шылгаттынган хостуг тук дээш,
Ла-Манш өзүүнге-даа
Ырлап чораашт, чеде бээр мен.

Мени черле өршээп көргер...
Берге дирткен угааныг-даа,
Өске кижээ барып алгаш,
Өөрүшкүнү көргеи силер.

Силерге ам мээң бодум
Сидиредип эрткен чаъстың
Дамлызы дег ажык чогун
Дагын катап бодап ор мен.

Чаа туткан бүлеңерге
Салым-чолдуң оруу-биле
Чырык сылдыс адаан орта
Чыргал көрүп чурттап көргер.

Кезээ-шагда сактып чоруур,
Кежик-чолду күзеп чоруур
Даңны уткуй байыр туткан
Таныжыңар — Сергей Есенин.

1924 чыл.

Монгуш ДОРЖУ очулдурган.

[1] Кабак — арагалаар чер.

ЧИГИР, ТААКПЫ ДУГАЙЫНДА

«Даарта кандыг барааи садыг баартактарындан чиде бээр ирги?» деп айтырыг сөөлгү үеде садып алыкчы кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилинден ыравас болган. Бистиң хуулгаазын амыдыралывыста хүн бүрүде кандыг-бир бараанның хенертен көзүлбейн баары анаа-бир чүве болган.

Хоорайда чигир, таакпы аймаа чүге читкенил, чылдагааны чүдел? Ындыг айтырыглар чурттакчыларны хелзедип, янзы-бүрү дилир-дидирлерни болдуруп, дүвүрээзинни үндүрүп турар.

Кызылдың аъш-чем бараанннар садыының директорунуң оралакчызы Манма Ламажаповна Таспанчык, садыг министриниң оралакчызы Любовь Ивановна Кремнева, Садыг министерствозунуң килдис эргелекчизи Анна Түлүшовна Орус-оол оларны читкен бараанннар-биле холбаштыр тургустунган байдалды номчукчуларга тайылбырлап таныштырып көөрүн дилээривге, оларның чугаазындан дараазында байдал илереди.

Январь-август — сес айларның иштинде хоорайның чурттакчыларынга талон-чалалга ёзугаар садар чигирниң фондузу 1304 тонна турган. Январь-июль айларда 1192 тонназы садып каапкан. Августа айда чаңгыс талон-чалалгага 2 кг чигир садары көрдүнгеи турган, а фондуда 112.2 тонна чигир арткан. Талон-чалалгалыг садып алыкчыларның саны 90 муң. Оларның херектелиин хандырарынга шупту 200,3 тонна чигир херек. Четпес 88,1 тоннаны кайыын алырыл? Ону сентябрь айның фондузундан алгаш садкан. Ооң кадында Министрлер Чөвүлелиниң айтышкыны-биле республиканың хереглекчилер эвилелинге 100 тонна чигирни апрель айда-ла чээлиге берген. Ол ам-даа эгиттинмээн. Оон ыңай бир чылдагааны — 280 тонна чигир-биле хоорайны хандырар ужурлуг Тамбов областы чүнү-даа берип шыдавааи. Чүге дизе аңаа дангаар чаъс бооп турганындан чигир свеклазының чаа дүжүүнүң ажаалдазы озалдаан. Ынаар Садыг министерствозундан төлээ чорааш, байдал-биле танышкаш келген. Ынчап кээрде, байдалды чүгээртедир сорулга-биле өске аргаларны дилеп, чугаалажышкыннарны кылган соонда, Краснодар хоорай 140 тонна чигирни хоорайга садар болган. Ооң кээри чартык айдан ара чок. Приморье дек келген 70 тонна чигир-биле нийтиниң чемненилге, уруглар албан черлерин, эмнелгелерин хандырар. Дөрткү кварталдың фондузу ам-даа алдынмаан.

Кондитер кылыглары, азы конфета аймаан сентябрь айның 18-тен ап эгелээн. Оон биле кады кофе, лаазалыг сүттер база келген. Ол бараанннары хоорkүүскомиуңн шиитпири-биле 5 шак соонда чурттакчыларга садары көрдүнген болгаш саткан-даа.

Чигир чок болганындан үс талонунга таакпыны кошкан. Таакпы кылыглары-биле Кызылды Дона-Ростов хоорай хандырып турар. Бүгү чуртта ук бараанның ховартазы-биле Тывага байдал база нарыыдаан. Сентябрь айда талонга ону ийи пачка садары көрдүнген болза, октябрьда байдал оон дорайтаар, чаңгыс пачка болур.

Ажыл-биле чугаалаарга, хоорайның таакпы курлавыры четчир турган. Төп хоорайларда садыг баартактарындан читкен бараанннар-биле холбашкан хөлзээзиниң, дүвүрээзинниң ужун чон садыглар а чыткан таакпы курлавырларын куруглаайр садып алгаш барган. Мурнунда бир айда ортумаа-биле 200 муң рубльге таакпы кылыгларын садып турган болза, соолгу үеде чаңгыс айда 600 рубльге саткан. Ол чүл? Таакпылаар кижилерниң саны үш катап көвүдей бергени ол бе? Чок. Дефициттиң сапында кире берген бараанны чоннуң баш удур садып ап, хемчээл чок «үүжелеп» апканы-дыр! Кээшпени мурнунда огород-сад ажылдарынга хоралакчыларга удур ажыглаар дээш хереглээнни ёзугаар садып алыр турган болза, ам бо хүнде 500 хаарж акты садыпкан, а хаарж акта 600, 1100 пачка бар болгай. Дөрткү кварталда америк сигареттер кээр. Оларны база талоннап садар, а каш пачканы садарын ынчан шиитпирлээр.

Хоорайда чигир, таакпы талазы-биле байдал ындыг. Талонга чигир садып алыры октябрь айда база болдунмас, ноябрьга чедир манаар чыгы. Ынчан чигир болур деп ажылдакчылар бүзүреттн. Аргалыг-ла болза, садып алдынмаан айларның нормаларын база катай садар. Төп черлерде болган дефициттерниң чалгыы бисте база чедип кээп турары ол.

Кижи бодаарга, таакпылаар кижилер ук бараанның читкени-биле холбаштыр багай чаңчылындан адырып алырын оралдашса эки хире. Таакпының ажы-төлге, өг-бүлеге, кижиниң бодунга хоралыының дугайын солун, сеткүүлдерге үргүлчү бижип келген болгай. Ам бо хүннерде ооң-биле чарлып алырынга дыка таарымчалыг байдал тургустунган ышкажыл. Бөгүнгү бергелер соңдаарта дөмей эрте бээр, бистиң кудумчувуска байырлал база болур дээрзинге бүзүрелди оскунмаалыңар.

Надежда ДОНГАК.
(«Шынның» корр.)

Өрттен артпас

КИЧЭЭНДИРИГ

Районнуң партия конференциязы дыка орай доозулган. Бай-Тал суур биле Тээли аразы 18 километр. Ынчангаш чамдык делегаттар-биле кады район төвүнден, орай-даа болза, үнүпкен бис. Автомашинада совхоз директору, партком секретары, көдээ Советтиң даргазы, ийи корреспондент база бар. Суурнуң оттары көстүп келген. Директор Чурунай Хирес-оолович чорааш, дүвүреп үнүү:

— Дүү ол чүү чоор, өрттенип турар чүве-даа бар ышкаш, көрүңерем! — Машинага чорааннар суурнуң хемче талазында сайгылгаан одунга дөмейлешпес, кызып тұрар отту эскердивис.

— Чүү боор, Шаңгыр-оолдуң бажыңының кырында прожектор чоор бе? — деп, көдээ Совет даргазы Б. Маадыр чугаалай-дыр.

— Чок, чо-ок! Сайгылгаан чырыы ындыг боор бе. Өрт ышкажыл! — деп, партком секретары М. Баавыл улашты.

— А, халак, ат болганцыр. Дүрген олче тутсуп ор, чолаачы...

Эрткен чылын бо ажылагыйның 600 тонна ажыг сигени база-ла суурга өрттенген. Ынчангаш кезээн улус. Удуртукчуларның чүрээ, ол үеде та кайы хире соп чорду ыйнаан.

Дораан-на чедип келдивис. Сараат эндерик. Ферманың сарааттары ол чүве-дир. Эниэн көрген, хат-ла чок. Кыдыкы сараат. Ооң өске талазында чырыкта улус көстү-дүр. Бистиң бичии-де мурнувуста үнген делегаттар бисти мурнапкан. Сарааттың бир талазында черни тазарты эжип ап-тырлар.

Удуртукчулар-даа дораан-на оларда барды:

— Канчанганыл, телефоннадыңар бе?

Ортумак школа директору Б. Делег-оол биле участок төлээзи В. Сыргыт-оол олар (кайызы-даа делегат улус) барып телефоннапканын чугаалаарга, ам-на харын оожургай бердивис. Ынчаарга машинадан бис душкенивис соон дарый партком секретары биле көдээ Совет даргазы база-ла телефоннаар дээш ынай болган болдулар.

Шанты көөрүмге, дүнекиниң 1 шак 20 минута ажа дүжүп тур. Өрттүң чүге болганын, эңир чылын канчанганын улус чугаалажып турлар. Бодап көөрге, сараатты өжегээр өрттеткен. Чоогунда бажыңнар-даа чок, сеаиичиг чүве харын сараат кырында шөйген удазын-сывырындан бар. Электриниң чадавас. Ынчалза-даа ол эрги ажылдавас сывырындан деп чүве илереди.

Каш-ла минута болгаида оруктта, Тээлиден углай машина оду келди, кырында от көгереңнээр. Өрт машиназы. Аңаа турган улустуң амырааары аажок болду.

Кайыын кирерин улус айтып берди. Кире душкеш, доктаай берди. Кабинадан бир кижи үне халыды. Шлангада-ла барды. Шалыпкыч деп чүвезин. Дораан улапты. Күштүг агымны өрттүң өззэнче тудупту. Чалбыраш дээржже ужугуп тур. Районда радио дамчыдылгазының редактор-организатору Сарыг-оол Салчак-биле олар кымнарыл дээрзин ылавыладывыс. Чолаачы Салчак Чечек-оол, өрт шерии Алдын-оол Оңгай-оол медээни дыңнай сал-ла, тутсуп келген. Хамык чүвези белен турган улус боол-тур. Чолаачы кабиназында, а Алдын-оол шлангыны өрттүң ол-бо талазынче углай тудуп-ла тур. Чоорту от карарып бар чыдыр. База бир машина тутсуп келди. Он сес чыл чолаачылап келген Дамбаа Сүрүң Чыңгылап биле Владимир Хертек эштеринге дузалажып келген. Улаштыр турупкаш, ийи машина-даа өрттү чер алыспады. Эрес ажылдадылар.

Орта турагаш, чүнү бодадым, чүнү билдим? Таңныыл чүге келбээнил? Таңныыл кижи бар чүве-дир. Ийиде, ынча хөй сараат кажаазының шөлүн тазартып каан болза аар. Хат чогу чаяан болган. Оон аңгыда, үш дүн ортузунда Тээлиден үнген делегаттар аңаа таварышкан. Хат чок-даа ийик, тереңг сиген дамчыштыр чанында сарааттарже от уламып чоруй баар турган. Ат болур часкан. Өрт өшкүжеге таңныыл келбеди. Оон ону директор сүрдүрүпкен кижи.

— Мону өжегээр өрттеткен. Барып-барып үш дүн ортузунда — деп, улус аңаа килеңнеп турду. Ийе, элдеп өрт-тур. Кым ол сигенче семеп, кара бодааныл, азы чүл ол?

Ол халаптыг өрттү оккүрерингe адааным улустардан аңгыда, делегаттар Борбаан Аракчаа, Байлан-оол Хертек, Борис Дамбаа, Петров Данар, Валерий Сыргыт-оол олар дыка кызымак чоруун көргүстүлер.

Мурнунда бо-ла суурга бир бажың өрттенген чүвеидир. Ынчан Тээлиден келдиртнен өрт машиналарының безин чадаарда суг чок болганын улус чиктиг ныкнп чугаалажыр чорду. Бо удаада ёзулуг дайынчы чоруун көргүскеннер.

Серемчиде хорамча чок. Биске сагындырыг-кичээндириг ындыг. Эң ылаңгыл ам сиген кургаг үеде сарааттарны хайгаараар, кезээде серемчилелдиг болур херек. Ол ышкаш өрт айыылындан камгаланырының бүгү-ле дүрүмнерни, негелделерин сагыыр оон башка каражалааныыс ол.

Бай-Талга дүн ортузунда ол өрттен 4-5 тонна хире сараат узуткаттынган. Хайыраан сиген! Ол өрт ук совхозтуң удуртукчуларынга, ажылчыннарынга, таңныылга бир улуг кичээндириг болган боор. Өрттен артар эвес. Айыылдыг-ла!

Седен ХЕРТЕК.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ААЗААН СООНДА, ХАРЫЫЛААР АПААР

Бо чагаа Бии-Хем районда Аржаан суурдан келген. Ону Н. Д. Иргит бижээн. Ол — «Өөк» ажылчын кооперациязында хлеб быжырып ажылдап турар. Чагааның чамдык одуругларын номчуп көрээлиңер: «...Бо суурга 1983 чылдан бээр чурттап келдивис. Чыл хире школага ажылдааш, 1984 чылдан бээр хлеб быжырып ажылдап тур мен. Өөм ээзи база аңаа чолаачылап турду. ам совхозта. Дүрген бажың аптар боор бис деп идегел-биле ынаар шилчээн кижи. Биске бажың бээрин ажылчын кооперациязының ынчангы даргазы аазап турган, амгы даргавыс Г. А. Дамдын-оол аазавышаан. Ажылчын кооперацияның профком даргазы чеже-даа солушкан. Профком черле шиитпир чок боор чүве-дир. Манап пат болгаш, совхоз профкомунга айтырыг тургузуп, дуза дилеп эгеледивис, база-ла «Манаңар» дээр мындыг. Берге байдалдыг өг-бүлелерни өөренип көөрүн бодавас боор-дур. Мээң-биле кады бажың деп турган кижилер ийи чыл бурунгаар-ла бажыңнарны алгылап алган.

Бажың дээш бо мынчаар кирбээн, четпээн даргам чок деп болур. Бодум коммунист кижи мен. Үш уруглуг бис. өг-бүлевиске ам бир кижи немежир. Бистиң байдалывысты суурнуң чону-даа билир. Хлеб быжырыкчызының ажылының бергезин тайылбырлап-даа канчаар. Ажылдан турупкаш келгеш, таптыг дыштаныр арга чок кижи-дир мен. Чажымдан өскүс арткан мен, күрүнем өстүрүп каан, ынчангаш күрүнем дээш ак сеткилдиг ажылдаар мен».

Чагааның кол утказы ындыг. Авторнуң «кижиниң амыдырал-чурттаалгазы ыиңга деткимче турар болза, ажылдаарынга-даа чиик ийик» диген сөстерин маңаа киирип каары черле артык эвес. Кижилерни алалай көөр, чугула шак мындыг айтырыгларга төрел-дөргүл тыртыжар чоруктарны сойгалап, таарзынмааныы илереткен болгаалдар база бар.

РЕДАКЦИЯДАН. Чагаага хамаарыштыр түңнелди үндүрүп, сайгарып көөрүн дилеп, ону Бии-Хем райкүүскомунче редакция чорудкан. Күүском даргазы К. А. Маспык-оол ат салган харыыны удатпаанда алдывыс. «Өөк» ажылчын кооперациязының профкомунуң шиитпири-биле хлеб быжырыкчызы Н. Д. Иргит чурттаалга шөлү-биле хандыртынгаи дээрзин ында дыңнаткан.

Чагааның автору Н. Д. Иргиттен биске база катап медээ келген. Бо удаада ол ында августуң баштайгы хонуктарында ажылчын кооперациязындан бажың алганын ам сеткеп ап турарын бижээн болду.

Айтырыгның чогумчалыг шиитпирлеттингени экн болбайн аан... Ол ындыг-дыр. Мындыг янзылыг чагаалар редакцияның адресинге бо-ла келир. Чурттаалга шөлү-биле холбашкан айтырыг кайда-даа дыка нарын деп чүве билдинир. Ындыг болганда айтырыг нарын. Ону колдуумда-ла тус чериниң болунга шиитпирлээр апаар. Ол талазы-биле сонуургалдыг, харысалгалыг албан черлеринче шилчиделе бээривис-даа ында. Харыызы редакцияга албан келген турар ужурлуг. Чамдык таварылгада эргежок чугула деп санаанда, корреспондент кижи ол черге чедип барып, чагааны хынзар, сайгарар. Бо дугайын номчукчулар-биле чугаалажып тура, ындыг чүүлдү айтып каарын артык эвес боор деп бодай-дыр мен: келген чагааны номчуурга, бүзүрел-биле бижип турарын илереткеш, автор албан-на дуза дилээн боор. Бистиң таладан дуза кандыг боор болурун үстүнде демдегледим, а ол-бо кижиге бажың бериинер деп айтышкын бээр эргевис чок. Чурттаалга шөлүнүң хуваалдазында социал чөптүг эвес чорукту, бюрократтыг чоннерни, кажар хөделиишкиннерни илередири — өске айтырыг. Бо талазы-биле чөптүг чорук дээш албан дузалажыр апаар бис. Социал чөптүг эвес чорук-биле эптежиишкин турбас ужурлуг.

Бажың айтырыын харыылап турар удуртукчуларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болуруул? Чурттаалга шөлү-биле холбашкан болганда айтырыг нарыы, оочур ол талазы-биле кайда-даа улуг. Чоннуң негелдези база улуг, ол кижиниң хүн бүрүдеги амыдыралы-биле холбашкан төлээде, ындыг болур-даа ужурлуг. Ынчангаш чурттаалга шөлүнүң хуваалдазын кайа-даа кончуг кичээнгейлиг чорудар. Социал чөптүг чорук, кижиниң бажын алыр ээлчээн барымдаалаар, өг-бүлезиниң байдалы диген чижектиг чүүлдерниң негелделериниң сагыттынган турары албан.

Килдиске келген чагааларны номчуп олурарга, автор кижиге бир удуртукчу бажыңны бээр боол аазаан боор. Шак моон-на чугаа эгелээр. «Манаңар-ла дээр» деп сөс каттыжышкынының чагаа санынга бижиттине бээри ында. Ол сөстү чеже дыңнаар, чеже манаар боор. Демир-үжүктү холга ап, чагаа хавынга редакция адресин авторнуң бижийи бээри-даа ында. Бир тала аазаан болганда, өскези — айтырыгны доктаамал тургузуп турар болганда, идегел тургу дег аан. Куруг черден айтырыг кана тургустунуп кээр. Черле ынчаш аазаашкын бээрде, байдалын, арга-курлавырларны өөренип көөр, ону барымдаалаар апаар. Ону билбес удуртукчу кайда боор, куруг черге сөс каяа эдер. Айтырыгны тургузуп турар кижи ону чүрекке кончуг чөок хүлээп алыр, кезээде манап, бодап чоруур. Шак мындыг байдалда хомудавастың аргазы чок. Редакцияже чагаа чоруда бээриниң кол-ла чылдагааны — айтырыгны хамааржыры девискээрде албан черлеринге, организацияларга, удуртукчуларга баш санай туругускаш, түңнел чок боорга, бижип чорутканы боор. Чамдык таварылгада чагаа катап дөмей-ле оларга баар. База-ла саазын шимчээшкини. Ынчалза-жок бо удаада чагаа бистен дөмей-ле үндүр бижиттинмес, контрольга турар. Оон соонда безин редакция ол талазы-биле харысалгалыг удуртукчунуң харыы-чагаазын алган турар ужурлуг. Ынчангаш черле аазаан соонда сөзүн тудар болза эки, аазаар бетинде удуртукчу кижи аргазын, болдунар, болдунмазын өөренип, санап көрген турар болгай. Аазап алгаш, оон соонда чыл-чылы-биле ол-бо манаңар деп чылдырып туруп бээрге, кижиге хомуданчыг, хорадаңчыг-даа болбайн канчаар. Болдунмас хире болза, куруг черге сөзүн берген херээ чүл? Кижилер-биле ажылдап турар удуртукчулар бо чүүлдерни кичээнгейге алыр болза эки.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.)

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Уругларның нийти ыры коллективтериниң конгрези. 9.05 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 Л. Тимофеева ойнаар (фортепиано). 10.30 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Эртинелер оргулуу». 1-ги сериязы. 16.50 Хөгжүм эртинези. Л. Бетховен. Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.10 Үстүкү класс өөреникчилеринге М. биле А. Цветаевтерниң чогаадыкчы ажылының дугайында литературлуг дамчыдылга. 19.55 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Акцент». Хөгжүмнүг программа. 22.05—23.20 «Чадалар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. А. С. Пушкин. «Салтан хаан дугайында тоол». 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Нийти биология. 10 класс Ч. Дарвин. Кылымал шилилге. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...». 12.05 «Кежээден дүн ортузунга чедир». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 «Святослав Рихтерниң хроникалы». Телефильм. 14.25 — 15.35 «Хууда аас-кежик». 3-кү сериязы. 17.00 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Амыдыралымда шуптү чүве вайлажып турар». 17.30 К. М. Вебер. Концерт. 17.40 «Хоругдуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 5-6 серийлары.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.55 ОПТУ-4-түң улустуң хөгжүм херекселдер оркестриниң концерти. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Парлалга клуву» чогаадыкчы каттыжыышкынын көргүзүп тур. «Ады чок дамчыдылга». Тверь губерниязының чурттакчылары. 20.50 Коллаж. 20.55 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Херээженнер. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.45 — 00.55 «Рико алыңнызар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

* * *

Кызыл хоорайның бүдүрүлге, албан-организация коллективтериниң ажылдакчыларын капуста-биле хандырарын хоорайның магазиннерин дамчыштыр боттандырып турар. Коллективтерниң төлээлекчилери магазин дамчыштыр чогуур документилерни кылдыртып алгаш, хереглээн капустазын бодунуң транспорту-биле **«Кара-Хаак» совхозтан** сөөртүп алыр.

Айтырыгны дараазында телефоннардан тодарадып алыр: 3-23-22, 3-25-44, 3-13-73.

КЫЗЫЛДЫҢ АЪШ-ЧЕМ САДЫЫ.

* * *

Кызылдың башкы институдунуң физика-математика факультединге киреринин белеткел курстары ажыттынып турар. Математиканы ортумак школаның деңнели-биле өөрениринин методиктиг сүмелери-биле контрольдуг ажылдарны дыңнакчыларга чыл дургузунда чорудуп берип турар. Оларның күүселдезин кафедраның башкылары хынаар.

Аңаа өөренирин күзээннер кафедра эргелекчизиниң адынга билдириишкинин бижиир, аңаа тодаргай адресин айтыр болгаш өөредилгениң өртек-хөлезиниң төлээн квитанцияны кожар. Өөредилге дээш 15 рубльди Кызылда чурттаалга-социал банкының № 120412 агар санынче шилчидер.

Билдириишкинни 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп дараазында адресче чорудар: Кызыл, Ленин кудумчузу, 34. Математика кафедразы.

КИНО

ОКТЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Миссисипи в огне» (АКШ, 2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, **видеозалга:** «Забытый вони» 9.20, 13.20, 17.20, **«Сердце города»** 11.20, 15.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Огонь, вода и медные трубы» 9.00, 12.40, **«Иван да Марья»** 10.50, 14.20, **«Барышня из Вилько»** 16.10, 18.30, 20.40 шактарда.

(СОЛУННУҢ ДАРААЗЫНДА НОМЕРИ ОКТЯБРЬ 5-ТЕ ҮНЕР).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

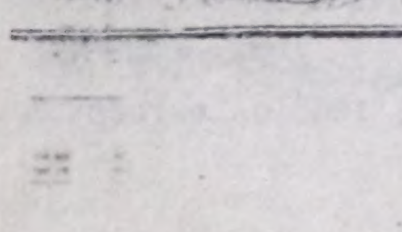

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ удуртукчулер — 2-27-41 ◆ чолун келбейн баргаа — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга дилзы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 502.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 5 пятница
№ 227 (14427)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 коп.

Кыштаглаашкын келди-ле

СИГЕНИВИС ЧЕР АЛБААН

Ферма эргелекчизи биле мал эмчизи саанчылар коллективинде кол эрге-дужаалдыг кижилер ол. Чоокта чаа «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадың-Аксында сүт-бараан фермазынга бистиң корреспондентилеривис чорааш эргелекчи шөлээлей берген ужурунда мал эмчизи Х. К. Монгуш-биле беседалашкан.

— Чурттап турар суурувжагажывыста магазин, клуб, уруглар садиги, амнелге пунктузу, үш чыл школазы бар. Саанчыларның чурттаар оран-бажыңы четчир. 12 саанчылыг бис. Оларның бирээзи солукчу саанчыга санадыр. 4 кадарчы ажылдап турар— деп, Хеймер-оол Комбуйланович чугаазының эгезинде демдегледи. — Концерт харын чоокку үеде көрбедивис.

Электриргилиг саалдаже шагда кирген бис. Инек өдээн транспортёр дамчыштыр аштаар. Кажаа иштинге сиген дажыглаарынга «Беларусь» тракторну база ажыглап турар бис.

Кышка белеткелививис адакталган деп чугаалап болур. 300 арай четпес инек кирер кажаалыг бис. Саар инектер анаа кыштаар. Чайгы үеде баштай оон септелгезин доостувус. Кажааның иштин, даштын, инек чемгерер черни аштап, арыглап, чугайлаан. Төрүүр инек турар өрээл, профилакторийни кышка белеткеп алдывыс. Ам чүгле чамдык черлерде соңга көзенектерин шилдээри арткан. Соңга шилдерин бо хүннерде эккээр боор.

Бар-ла турган мал чемин улуг сиген кажаазынга бөлүп, сарааттап, мөөңнеп алыр улус бис. Бо чылын сигенивис мырыңай пат, чер албаан. Бир сараат хову сигени кезип алдывыс. Ол дээрге аажок эвээш. 5 шаараш шагжа ишти чүве-дир ийин. Хөй эвес көк-сула сөөртүп алдывыс. Силосту сенаж-биле катай 200 ажыг тонналы белеткээн. Ажыл-агыйның төвүнден комбикорм, концентрат чемнер, чарба, көк-сула үзүктелиишкин чок кээп турар. Чаш бызааны ногаан сиген, чарба-биле чемгерер. Мал чеми белеткеп, хайындырар цегивне база чок.

Бо чылын чүс инекке 74 бызаа онаашкан. Ам-даа төрүп турарлары бар. Хүнде 2-3-даа бызааны хүлээп алыр-дыр бис. Саар инек 352, бызаа саны 273. Инектерни чарып боозаткан. Осеменатор Зинаида Оюн онаашкан ажылынга кызымак кижи. Кыс казыралар кадарчызы Бүрбү Түлүш хонукта бир баштан 500 грамм немелде деңзини ап турар.

Хөл чоогунда болгаш, инек чуур ванна кылып алырын кым-даа чөпшээревээн. Ынчангаш бир чугула ажылды шуут кылбайн турар бис. Ооң ужурунда кодурнуң демдектери кыжын көступ, тыптып кээр-дир. Эм-биле хандырылга ажырбас. Чагыг ёзугаар ап турар бис.

Суурнуң чурттакчыларын чылдан чылче хомудадып турар чаңгыс негелдевис бар. Чурттаалга бажыңнарын септээри дендии багай. Септелгени дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы чорудар турбуже, бажыңнар чогуур үезинде септеттинмейн турар. Бажың септээр тудугжулар бистиң фермавыска келбестээш туруп бердилер.

Моон соңгаар бүгү кужувусту кышты организастыг эки эрттиреринче угландырып, күжениишкинниг ажылдаар бис.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Хадың-Аксы фермазында мал эмчизи.

ТАҢДЫДА БЕЛЕТКЕЛ КОШКАК

Чогум малдың кыштаглап эгелээри — октябрьның 1 деп санап турар. Шынап-ла, ынчан чамдык фермалар кышкы турлагларынга кээп хонупкан болур. Амгы үеде мал кыштаглаашкынга шуут-ла белен турар ужурлуг. Шак ындыг негелде-биле алыр болза, Таңды районда бо ажыл саадаан. Эң ылангыя «Коммунизмниң херели» биле ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарда дүвүрээзинниг байдал тургустунган. Мооң бадыткалы чүлерил? Кочетово суурда беш котельнаяның чаңгызы-даа бо үеге чедир белен эвес. Чүгле сүт-бараан фермазында безин одалга системазындан аңгыда, дыка хөй чүүлдер кылдынмаан. Чылыг хоолайлары дадарып үрелгеш, шуут-ла эдилелден үнген. Ону катап солуурунга хөй түңнүг акша болгаш материалдар херек. А совхозтуң экономиказы кошкак. Ол ышкаш машина-трактор мастерскаязында батареялар чазып-на чарылтылаан турбуже. МТМ эргелекчизи О. Оюн, кол инженер Н. Оюн, прораб А. Оюн бүдүн чай дургузунда кандыг-даа хемчеглер албааны илерээн.

Бо совхозтуң өске-даа албан черлериниң кышка белеткели дыка кошкак. Уруглар садында, ортумак школада байдал ындыг. Башкыларның август чөвүлел хуралынга ук школаның белеткели эки дээш, шаңнап, мактап турган болгай. А херек кырында чүү болганыл? Спорт залын кышка белеткевээн. Шалалары тырыттынмаан, будуттунмаан. Школаны совхозтуң котельнаязы хандырар. А ол система ам-даа белен эвес. Черле ынчаш Кочетово суурда кышка белеткел багай, ол чорук чылчылы-биле чыглып келген.

Культура бажыңын даштындан көөрге шевер, каас, а чогум топтап көре бээрге четпестер-ле хөй, чугайлаан соонда, соңгаларының шилдерин безин чугбаан туруп турар. Чурттаалга бажыңнарын септээринче база-ла сагыш салбайн келген. Ылангыя ээн туруп турар бажыңнар бар, а бажың оочурунда улус эвээш эвес. Ол бажыңнарны септээш, улусту чүге олуртуп болбазыл? Сагыш салбайн турар.

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта чүлер дүвүренчигил? Суурда он бир котельналларны чылыг турда септээр дээш бузуп каапкан хевээр. Эжиктери үрелик. Котельнаяларны белеткээринче дирекция, эң ылангыя кол инженер-даа сагыш салбаан. Хөмүр-дашты мынчага чедир дүжүрүп албаан. Үе турган болдур ийин.

Бир-бир бодап көөрге, бо совхозтарның директорлары В. Чимит, Ч. Монгуш, кодээ Совет даргалары Л. Оюн, П. Усков база кол инженерлер ук совхозтарның девискээрлеринге кыш дүшпес, чай хевээр турар кылдыр-даа бодап турар хевирлиг.

Черле ынчаш нити районда чылыгжыдылга төптериң, системаларын кышка дыка озалдап белеткеп турар. Чоокта чаа хыналдадан ынчаар илерээн. Бүгү районда 51 котельная бар. Оларның хөй кезии кышка белен эвес боор илерээн. С. Тока аттыг совхозтуң төс котельнаяларының ийизин септеп, белеткеп турар. Хөмүр-дашты база-ла сөөртпээн. «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында бо талазы-биле байдал база бергедээн. Балгазында байдал оон дээредевес. Чылыг системазын септеп, белеткеп турарында хажыдыышкыннар база илерээн. Кыш удур оларны ам канчаарыл? Одалга сезону эгелээн. Анаа ажылдаар кижилерни четчелевээн, чамдыктарын өөретпээн.

Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң аңаа хамааржыр бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш ажыл-агыйларының кышка белеткелиниң дугайында айтырыгны бир ай бурунгаар чугаалашкан. Ооң дугайын Таңды районнуң совхозтарының база өске-даа коллективтериниң удуртукчулары билбес дээр ужур чок. Черле ынчаш кыштаглаашкынга район бир дугаарында таваржып турар эвес. Мындыг элдептиг чүүлдер туруп кээр-дир.

Алдын-оол АЖИ.
Бай-Хаак суур.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Палаталарның октябрь 3-те болган эртенги хуралынга депутаттар «герман айтырыы» дээр айтырыгны чугаалажып көрген. Бо айтырыгны ооң мурнунда хүн болган хуралга дараазында чугаалажыр деп дугуруушкан турган. 1975 чылда ССРЭ биле ГДР-ниң аразында чардынган найырал, кады ажылдажылга болгаш бот-боттарынга дузалажыр дугайында керээни күш чок болдурган. Ындыг шиитпирни хүлээп алырын ГДР-ниң Даштыкы херектер министерствозу саналдаан турган.

Депутаттар оон соонда хөй-нити организацияларының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээн. Ук төлевилелдиң 16-гы чүүлүнге хамаарыштыр улуг дискуссия болган. Ол чүүлде шеригде, Иштики херектер министерствозунуң болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң, суд, прокуратура органнарында партияларның политиктиг ажыл-чорудулгазын идепкейжитпес, ол органнарга партиялар тургузарын эргежок хоойлу хүлээп алыр эргелиг дээди органнар таарыштыр шиитпирлээр деп айыткан.

Бо чүүлге хамаарыштыр депутаттарның санал-оналы аңгы-аңгы болган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү, Президентиниң чөвүлекчизи, Совет Эвилелиниң Маршалы С. Ф. Ахромеев шеригге, суд, прокуратура болгаш эрге-хоойлу камгалап турар өске-даа органнарның ажылдакчылары партия кежигүнү боор артар ужурлуг. Чүге дээрге совет эрге-чагырганың тургустунуп келгениниң баштайгы чылдарындан эгелээш ол черлерге партия организациялары туруп келген болгай. Бир эвес ол органнизацияларны ам дужурунааптар болза, шеригге болгаш ол черлерге кризис тургустуна бээр. Ынчангаш бо айтырыгны далаш чок, бодамчалыг шиитпирлезе эки деп чугаалаан.

Шериг черлериндеп соңгуттурган депутаттар Коммунистиг партияны (өске партияларны адавааныкзар) арттырар деп саналдап турган.

Төлевилел хүлээп алдынган болзажок, ооң бо чүүлү ажык артып калган.

Кежээки хуралга депутаттар профэвилелдериниң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкаш, ону чедир ажылдап кылыры-биле хамаарышкан комитединче чоруткан.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Сессияның октябрь 3-те болган хуралын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Р. И. Хасбулатов даргалап эрттирген. Ол хүн депутаттар янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Аныяктар херээниң талазы-биле комитеттиң секретары В. А. Шуйков сөс алгаш, комитеттиң кылган анализиниң база республиканың хөй-нитизинден кирген саналдарның түңнелин дыңнаткан. Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазын анализтеп багай деп санаан. Чүге дээрге ол кол орган аңаа кээп турар билдириишкин-хомудалдарны шиитпирлеп көрбейн, бодунуң ажылын чоңга дыңнатпайн база чогуур күрүне структураларын тургуспайн турар.

Депутат В. А. Шумейко бир эвес Дээди Совет комитеттерге болгаш комиссияларга ажылдаар черлерни тускайлап бербес болза, Р. И. Хасбулатовту болгаш республика чөвүлелиниң даргазы В. Б. Исковту албан-дужаалындан хостаар дугайында айтырыгны тургузар бис деп саналдаан.

Янзы-бүрү айтырыглар соонда депутаттар «РСФСР-ниң нити ажыглал транспортунуң хандырылгазын экижидер хемчеглер дугайында» доктаалдың төлевилелин чугаалашкан.

Сессия өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

(СЭТА).

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ!

1989 чылда ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң күрүне планнарын чедиишкинниг күүседири дээш Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжының түңнелин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели биле ВЦСПС үндүрген.

Ол чарышка шылгараан хөй санның коллективтериниң аразындан Тыва АССР-ниң Кызыл районунуң «Тиилекчилер» совхозун тиилекчилерниң бирээзи деп санааш, ол ажыл-агыйны СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң база БАЛКЭ ТК-ның шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаан.

Ол ышкаш 1989 чылда РСФСР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң күрүне планнарын чедиишкинниг күүседири дээш социалистиг чарышка бистиң республикадан Ак-Довурак хоорайны, Кызыл районнуң Кур-Чер кодээ Совединиң, «Көк-Тей» база «Кызыл» совхозтарның коллективтерин тиилекчилерниң аразынга санааш, оларны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң шилчиир Кызыл туктары-биле шаңнаар деп доктааткан.

Бедик шаңнал-биле, эштер!

ООҢ ДҮВҮРЕЛИ ЧӨП

Бистиң «Тываагроүлетпүр» эвилелиниң коллективи херек таварылгаларда совхозтарга шеф дузазын көргүзеринден кажан-даа ойталавас. Боттарының үлүг-хуузун эвээш-биче-даа бол киирип турар. Бо чылын часкы үеде Таңды районнуң С. К. Тока аттыг совхозтуң картофель үрезинин арыглаарынга, Кызыл районнуң «Кара-Хаак» совхозунуң ногаа бригадазының ногаазының бок үнүжүн аштап, арыглаарынга идепкейлиг киришкен.

Ам кускү үеде Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң шиитпирин ёзугаар Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозка бистиң коллективти быжыглаан. Бистиң «Тываагроүлетпүр» эвилелиниң коллективиниң удуртукчулары, ооң специалистери республиканың ажыл-агыйлары-биле холбаалыг болгаш чылдың бүгү эргилдезинде командировкада туруп турар. Хоорküүскомнуң берген даалгазын күүседир, «Улуг-Хая» совхозтуң картофелиниң дүжүдүн ажаарынга дузалажыр сорулга-биле неделя хире үеде ажылдап тур бис. Чер аразы ырак-даа болза, бердинген планывыстан 6 ганы ажыр ажаадывыс.

Бистиң коллективтен дүжүт ажаалдазынга идепкейлиг киржип турарларны адаары артык эвес. Оларга Карп Башановту, Галина Донгакты, Светлана Донгакты, Любовь Дажы-Даваны, Доржу Кара-Салды, Гаптулла Салиховту, Нина Трошеваны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Каан, берге чайың, «Улуг-Хая» совхозтуң арендатор-механизатор звенозу картофельдиң багай эвес дүжүдүн өстүрген-дир. Ортумаа-биле 1 гадан 60 центнер боор турар, а чамдык шөлдерде 100 ц чедип турар.

Даглар баштарында хар чаапкан, а чамдыкта кинр чаап турар. Хайыракан, Ийи-Тал, Арыг-Бажы суурлардан хөй күштү, школачылардан аңгыда моон невээн. Хайыракан суурнуң херээжен чону капуста, морковь, ногаа аймаан ажаап турар диштилер. Ол-даа ындыг-дыр. Картофель тараан шөлден ырак эвесте Ийи-Тал суурнуң хамык херээжен улузу капчап барганыл? Дүжүт ажаалдазының үезинде мооң мурнунда дүвүреп, бүгү күштү мөөңнеп турган агитквартиралар даргалары, херээженнер чөвүлелдери, партияның, комсомолдуң, профэвилелдиң активчилери кайдал? Каскан картофельди сөөртүр техника чедишпес. Арыг-Бажыче чораан машиналар 2-3 шак болгаш келир. Анаа орар эвес, чер кырынга чыыр апаар. Ол картофель орайтааш дүне хонар ужурга база таваржып турар чорду.

Картофель казар комбайн үрелген, артык кезектер чогу-биле, мойнун азып алган «теве» ышкаш турар. Ол ажылдап турган болза, база дөгүм болур ийик.

Бир хомуданчыг чүве, чер кырында картофельди хөй инек чип, таптай базып турар. Ону ол шөлден үндүр ойладып турар кижи-даа чок. Хайыракан суурнуң хамаатызы Мекпер-оолдуң бир инээ сентябрь 26-да картофель чигеш, өлгенин бир тракторист оол чугаалады.

Сентябрь 27-де картофель казып турувуста совхозтуң кол агроному И. А. Иванов-биле ужураштывыс. Ол бистиң айтырыгларывыска: — Ам-даа 25-30 га картофель бар. Улус ажылдавастаан. Дүжүттү демниг ажаап алза— деп, ол дүвүрелин илеретти. Ооң оозу шын. Белен дүжүттү демниг ажаар херек.

Хеймер-оол МОНГУШ.
«Тываагроүлетпүр» эвилелинде килдис начальниги.

ҮНЕЛЕЛДИ БЭЭР

Партияның Барыын-Хемчик район конференциязы бөгүн ажыттынар.

«РСФСР-ниң Компартиязының Барыын-Хемчик райкомунуң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң база РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар талазы-биле районнуң партия организацияларының сорулгаларының дугайында» партия райкомунуң бирги секретары С. К. Кужугеттиң илеткелин конференцияга дыңнап, чугаалажыр. Ол ышкаш районнуң партия организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелин аңаа дыңнаар.

Конференцияның делегаттары партия райкомунуң болгаш районнуң партия организациязының ревизия комиссиязының отчёттуг үеде кайы хире ажылдаанынга үнелелди бээр.

Бистиң корр.

НЕДЕЛЯ АЖЫЛДААН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязында депутаттарга Красноярск хоорайдан бөлүк студентилерниң чагаазы келген. Олар төп болгаш край солуннарында парлап турар шын-меге чүүлдер ында өөренип турарларга багай салдарны чедирип турарын дыңнаткан, хоорай чурттакчыларының хамаарылгазы тываларга өскерилген дээрзин олар бижээн болгаш дуза чедирерин дилээн.

Ук дилег ёзугаар сессия бөлүк депутаттарны, олар-биле кады Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковту ынаар чорударын шиитпирлээн. Ук бөлүк эрткен неделяда Красноярск хоорайга барып ажылдаан.

А. А. Мельниковтуң бистиң корреспондентивиске дыңнатканы болза: Красноярскиде өөредилге черлериниң сургуулдары, студентилери дүжүт ажаалдазынче хаара туттунганы-биле бөлүк хөй кижи-биле ужуражып четтикпээн, ынчангаш кажан олар чыглып келгенде база катап чорууру шиитпирлеттинген. Ынчалза-даа неделя дургузунда элээн ажылдар кылдынган: дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге четкилээн, башкылар-биле, дүжүт ажаалдазынга киришкен сургуулдар, студентилер-биле чугааны кылган. Нитизи-биле хоорайда-даа, крайда-даа байдал чогумчалыг, чурттакчы чонуң талазындан кескү, таарымча чок илерээшкиннер болбайн турар.

Крайның массалыг информация чепсектери-биле дугуржулга кылдынган. Тыва АССР-ниң болгаш Красноярск крайның аразында харылзааларын улам быжыглаар сорулга-биле кайы-даа черниң парлалгазы бот-боттарында эки чүүлдер дугайында материалдарны чырыдарын дугурушкан. Ол ышкаш хөй девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан өске-даа айтырыгларны крайның удуртулгазы-биле чугаалашкан.

Депутаттар бөлүү дараазында чорууруда журналистерни база алырын, оон-биле элээн улуг составтыг чоруур дээрзин А. А. Мельников база дыңнаткан.

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалы

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин (ону кошкан) деткиир болгаш ону бүгү чонга чугаалажыр кылдыр парлаар.
2. Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының редакциялары парлаар.
3. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери саналдарны болгаш сүмелерни ниитилештирерин организастаар.
4. Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин Тыва АССР-ниң улус депутаттары боттарының соңгулда округтарынга чугаалажылгазыны кылыр.
5. Декларация төлевилелин чугаалашканының түңнелин 1990 чылдың ноябрь 1-ге чедир Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга киирер.
6. Күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин чугаалажып көөр кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга киирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың октябрь 1.

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында ДЕКЛАРАЦИЯ

Төлевилел

Бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазын бүрүн долузу-биле ажыглаарынга республиканың чонунуң күзелин болгаш чүткүлүн барымдаалавышаан, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совети бо Декларацияны хүлээп ап тур:

1. «ССР Эвилели биле федерация кежигүннериниң аразында бүрүн эргелерни кызыгаарлаар дугайында» ССРЭ Хоойлузун, РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны удуртулга болдурбушаан, автономнуг республиканың статузун солуур болгаш Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың адын өскертир деп турарын чарлап база Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитеди оон бүгү девискээринге чарлап тур.

Тыва Совет Социалистиг Республика — РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составында, хөй-хөй националдыг кижилерниң төөгүлүг хөгжүлдезиниң үезинде каттышкан, Совет конституциязы тургузугга үндезилеп эрге-хоойлулуг демократтыг ниитилелди тургузарын боттандырып турар бот-догуннаан күрүне болур. Суверенитеттиң болгаш күрүне эрге-чагыргазының ээзи Тыва ССР-ниң хөй националдыг чону болур.

Тыва ССР-ниң күрүне суверенитеди чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынга болгаш сайзырангайжыдарынга, экономиканы болгаш социал адырны хөгжүдеринге, оон девискээринде чурттап турар кижи бүрүзүнүң хамааты эргелериниң долу болгаш деңболурун хандырарынга үндезин кылдыр чарлаттынып турар.

2. Тыва АССР-ниң чонунуң күрүне суверенитединиң дугайында чүткүлүн националдар аразының чөрүлдээлерин өскүдеринге ажыглаарын болдурбас. Тыва ССР-ниң күрүне суверенитеди бүгү националдарның хамаатыларының аразында дугуржулганы, бот-боттарынга хүндүлежилгени, акы-дунмалышкы чорукту болгаш чаңгыс эпти чедип алыры-биле бадыткап тургузуп турар.

3. Бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазының долу ээзи Тыва ССР болур, оон РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң эргезинге эки тура-биле дамчыдып берген бүрүн эргелери аңаа хамаарышпас. Тыва АССР-ниң Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) болгаш хоойлуларын хүлээп алыр болгаш оларның бодунуң девискээринге күштүг болурун чарлаар.

Чоннуң өмүнээзинден медеглел кылыр болгаш санал киирер эрге чүгле Тыва ССР-ниң Дээди Совединге онаажыр.

4. Тыва ССР РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң федерация кежигүнү болганда бот-боттарының аразында эргелерни болгаш талалааның хүлээлгелерин доктаадып тургузуп турар чогуур Керээлерни чарар.

РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң чогуур бүрүн эргелер ёзугаар хүлээп алганы, РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң эргезинче Тыва ССР-ниң дамчытканы хоойлулары Тыва ССР-ниң девискээринге дээди юридиктиг күштүг болур.

Дамчытккан бүрүн эргелерниң кызыгаарын ажып азы Тыва ССР-ниң дүрүм ёзугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын кызагдап турар РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң актыларын ажыглаарын республиканың Дээди Совети доктаадыр. Ол таварылгаларда маргылдааны чогуур Керээ ёзугаар доктааттынган чурум-биле чарар.

5. Тыва ССР ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хамаатызы болурун хүлээп көрүп турар болгаш бодунуң девискээринге Тыва ССР-ниң хамаатызы болурун доктаадып тургузар. Тыва ССР-ниң хамаатызы болуру республиканың хоойлужудулга актылары-биле хандыртынып база камгалаттынып турар. ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, өске-даа республикаларның хамаатыларының, а ол ышкаш даштыкы улустуң дүрүм ёзугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын кызагдаар чорукту болдурбайн турар.

6. Өнчүнүң болгаш тывынгыр ажыл-чорудулганың Тыва ССР-ниң, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) болгаш хоойлуларынга чөрүшпейн турар бүгү хевирлериниң деңэргезин Тыва ССР хүлээп көрүп турар.

Акционер, аренда, кооператив болгаш коллективтиг ажыл-чорудулганың өске-даа хевирлерин күрүне деткиир болгаш дузаны чедирер база хамаатыларның тывынгыр чорууңга идиг бээр. Монополияга удур хоойлуларны хүлээп алыр болгаш сайзырангайжыдар.

Тыва ССР-де өнчүнүң дээп болбас чорууң оон кымга-даа, даштыкы фирмаларга болгаш хамаатыларга хамааржыры-даа хамааанчокка, магадылан турар.

7. Тыва ССР-ниң девискээрин тургустунган кызыгаар ёзугаар хүлээп көрдүнер болгаш республиканың чонунуң референдум ёзугаар илереттинген чүткүлү чокта өскертинген туруп болбас.

8. Тыва ССР-ниң суверенитединиң политиктиг, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу магадылалдарын хандыралары-биле республиканың бүгү байлактарын эдилээр, болу баш билир болгаш ажыглаар эргени доктаадып тургузар.

Чер болгаш ооң байлактары, суу, арга-арыы, өзүп турар чүүлдери болгаш дириг амытаннары, төөгүнүң болгаш культураның үнелиг чүүлдери Тыва ССР-ниң чонунуң өнчүзү болгаш национал хөреңгизи болур.

9. РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составында турар өске республикалар-биле, даштыкы күрүнелер болгаш организациялар-биле Тыва ССР экономиктиг, культурлуг болгаш өске-даа харылзааларны дорт тудар, бодунуң валюта фондузун тургузар.

10. Тыва ССР бодунуң национал-күрүне тургузуун РСФСР болгаш ССР Эвилели-биле Керээ ёзугаар тодараттынган чурумун ёзугаар бот-тускайлан шилип алыр эргелиг.

• • •

Бо Декларация Тыва ССР-ниң чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) белеткээринге, РСФСР болгаш ССР Эвилели-биле керээлер чарарынга, республиканың күштүг болуп турар хоойлужудулга актыларын өскертиринге болгаш чааларын хүлээп алырынга юридиктиг үндезин болур.

«Комсомолец Кузбасса» солуңга О. ЛИПЧИНСКАЯНЫҢ чүүлүнүң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Комсомолец Кузбасса» солуңга парлаттынган «Ам-даа билдинмес дайын» деп чүүлге хамаарыштыр хамаатыларның болгаш улус депутаттарының хөй санныг негелде-дилеглери-биле холбаштыр чүүлдүң автору О. Липчинскаяга хамааты суд сайгарылгазының чурумун ёзугаар судка негелде тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

2. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Ажык-чарлыг чорук, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургускан айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга хүлээдир.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың сентябрь 21.

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

КИЖИЛЕРЖЕ САГЫШ САЛЫР

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкому, районнуң коммунистери болгаш ажылчы чону партияның район конференциязынга элээн белеткелдиг, ужурлашканын демдеглээр болап турар мен. Чүге дээрге партия райкомунуң ажылының дугайында отчёт илеткелди үлетпүр бүдүрүлгелериниң, садыг, тудуг, школа болгаш өске-даа коллективтерниң, совхозтарның партия эге организацияларының хуралдарынга чугаалашкаш, коммунистер боттарының саналдарын, сүмелерин, немелделерин, казылгаларын киирген. Ол чугаалажыышкынны конференция эгелээрже чедир колдуунда бир ай бурунгаар дооскан. Оон соонда партийжилерниң саналдарынга, сүмелеринге дүүштүр отчёт илеткелди эде кылгаш, көвүдеди парлааш, партия организацияларынга тарадып берген. Бо болза райкомнуң ажылында чаа чүүл болур. Партия райкомунуң ажылдакчылары бо ажылды организастаар дээш чүткүлдүг ажылдаан, ол болза райкомнуң ажыл-чорудулгазын эде тургузуп, экижидеринге тодаргай дузаны чедирери чугаажок.

Конференцияның делегаттары отчёт илеткел-биле баш бурунгаар таныжып алганындан санал берген эштер партия райкомунуң ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг шүгүмчүлекчи анализти берген, кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын чугаалаан.

Партия райкому отчёттуг үеде партия ажылының стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдар дээш чамдык хемчеглерни алганын илеткелчи партия райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол чугаалаан. Партия ажылдакчызы бүрүзүнде бөлүк партия эге организацияларын быжыглаан, олар практиктиг дузаны чедирип, оларның дайынчы арга-шиңгээзин бедидеринче угланган ажылды чоруткан. Коммунистер-биле хууда беседа кылырын көвүдеткен, ажылдың ындыг хевири оларның бот-идепкейин көдүрген, харысалгазын бедиткен. Оон түңнелинде партия эге организациялары, коммунистер партийжи организастыг, идеология ажылын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпиринге дүүштүр чорудар дээш ажылдап турарындан чамдык чаа чүүлдер районнуң партия организациязының ажыл-чорудулгазында бар болу бергенин конференцияга демдеглээн. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдаларын шиитпирлээринге ол чогуур салдарын чедирген. Ылаңгыя көдээ ажыл-агыйның продуктуларын бүдүрери элээн сайзыралдыг болган, орта эът, сүт, дүк, дагаа чуургазы хамаарыжыр. Социал адырның болгаш улус ажыл-агыйының объектилериниң тударынга чылдың-на 15 миллион ажык рубльди шиңгээдип ап турар.

Кызыл район тургустунгандан бээр үр болбаан, ындыг-даа болза, оон хөй адырлыг көдээ ажыл-агыйы, үлетпүрү, амыдырал хандырылгазы, садыг, тудуг бүдүрүлгелери болгаш өске-даа организациялары үениң негелдезинге дүүштүр шалкыны-биле сайзырап орарын, бо херекке партия организациялары, коммунистер биче эвес үлүүн киирип турарын конференцияга сеткил ханыышкын-биле айыткан.

Илеткелчи болгаш санал берген делегаттар партия райкомунуң ажыл-чорудулгазын бүгү талалыг анализтеп көргеш, кол-ла кичээнгейни районнуң партия организациязының шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларынче, четпестерже, чедир кылдынмайн турар ажылдарже угландырып, ону экижидерде база эде тургузарда чүнү кылырын, кандыг хемчеглерни алырын тодаргай чугаалааннар.

Конференцияга чүве чугаалаан эштер партияның ат-алдары, башкарыкчы ролю сөөлгү үеде элээн кудулаазын айыткаш, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр партия ажылын эде тургузар, оон ролюн, ат-алдарын көдүрериниче угланган дээштиг хемчеглерни партия эге организациялары ап чорударын чугула көрген. Бирги ээлчегде, коммунистер, комсомолчулар ажылчы чоннуң ортузунга идеология ажылын экижидеринден партияның ат-алдарын, башкарыкчы ролюн көдүрериниң, кижилерниң бот-идепкейин, ээ-харысалгазын бедидериниң айтырыглары чедишкинниг шиитпирлеттинерин «Тиилелге», «Сукпак», «Көк-Тей», «Тере-Хөл», «Кара-Хаак» совхозтардан келген делегаттар Т. С. Ли, Д. М. Монгуш, Л. А. Черкасова, С. Г. Чигжит, В. А. Топоев, район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Ч. С. Сотпа болгаш өскелер-даа чугаалаан. Делегаттарның коммунистер-биле ажылдың стилин, арга-хевирлерин үндезинни-биле эде тургузарын чаарттырын саналдап турары чаптыг. Чамдык партия эге организациялары оларның-биле [illegible] чажыт эвес болгай. Планныг онаалдаларын күүсетпес, дааскан ажыл-херекти, партийжи даалгаларны харысалгалыы-биле кылбас, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр, арагалаар, кем-херек үүлгедир, партия хуралдарын үзер, санал-онал бербес партийжилер колдуунда эге организация бүрүзүнде бар. Оларның-биле чогуур партийжи ажылды чорутпайн турар. Оон уржуу-биле 1989 чылда партия райкомунуң бюрозу 36 коммунистиң хуу херээн көрген, оларның иштинден үш кижини арагалап турганы дээш партия кежигүнүнден үндүрген. 1989 чылда хууда билдириишкин бижээш, 6 кижи СЭКП-ден үнүп чоруткан, бо чылдың сес айларында ол сан 17 кижи четкен. Коммунистер-биле четпес ажылдааның бо саннар көргүзүп турар-дыр.

Партияның ат-алдарын көдүрер башкарыкчы ролюн, чаңгыс эвин быжыглаар херекке идеология ажылы улуг рольдуг болурун конференцияга санал берген эштерниң хөй нуруузу айыткаш, отчёттуг үениң дургузунда партия райкомунуң идеология килдизи, (эргелекчизи В. И. Егорова) ону харылаар секретарь К. Д. Нурзат четпес ажылдааның шүгүмчүлээн. Политхүннер шынар чок эртип келген, аңаа партия райкомунуң, район төвүнүң удуртукчулары шоолуг киришпейн турар. Ылаңгыя «Көк-Тей» совхозка шуут барбаан. Лекция пропагандазы, комсомол-биле ажыл суларааның дыка хөй эштер чугаалаан. Партия райкомунуң ажылдакчыларының, район чергелиг удуртукчуларының дыка хөвү суурларга барган, чон ортузунче кирбес, лекция, беседа кылбас, ужуражылгалар эрттирбес болуп турарындан оларның канчаар ажылдап, чурттап турарын билбес болуп турар. Комсомол ажылын экижидеринче колдуунда кым-даа сагыш салбастаан. Аныяктарны төлептиг аажы-чаңга, күш-ажылга кижизидер дугайында чүгле чугаа чорул турар, херек кырында оларны ажылга туруп, өөредир, кижизидер талазы-биле шоолуг ажыл кылдынмаан. Келир үениң салгакчыларынче ээзулут партийжи сагышты салырын делегаттар чугула көргеннер. Сургакчылаан даргалар суурларга, бригадаларга, малчыннар коданнарынга [illegible], ажыл-ишче [illegible] кирбес, ол-да хүн [illegible] чыдып келир. Шак ындыг [illegible] удуртукчуларның үре-түңнелдиин бедидерин райкомдан негээн.

Ажылчы чоннуң аъш-чем, үлетпүр бараанарынга, амыдырал хандырылгазынга негелде-херечлелдерин долузу-биле хандырар дээш партия организациялары ажылдаар хүлээлгелиг, ындыг турбуже, бо айтырыгже ханылап кирбес, ону чугулага көрбес таварылгалар барын делегаттар шүгүмчүлээн. «Тере-Хөл» совхозтан делегат С. Г. Чигжит саналынга партия райкомунуң, райкүүскомунуң удуртукчулары Куңгуртуг суурнуң чурттакчыларынче сагыш салбайн келгенин айыткаш, аъш-чем-биле хандырылганың четпезин, районнуң удуртукчулары, ылаңгыя райкүүском даргазы А. М. Барковтуң мынчага чедир аңаа барбайн, ында чоннуң канчаар ажылдап, чурттап турарының байдалы-биле таныышпааның чугаалаан. Районнуң суурлары-биле телефон харылзаазы кончуг багай, кем-херек үүлгедиишкини болганда ону милицияга, эмнелгеге дыңналыры бергедеп келгенин партия райкому, райкүүском билир хирезинде, ону эдериниң кандыг-даа хемчээн албайн турарын райкүүскомнуң иштики херектер килдизинде партия эге организациязының секретары Ю. О. Ондар саналынга айыткан. Шак ындыг четпестер районнуң улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында бар, ону эдериниң чогуур хемчеглерин алырын конференция чугулага көрген.

Районда Совет Эвилелиниң улустарының 18 националдыг төлээлекчилери эп-найыралдыг, бир демниг ажылдап, чурттап турар. Оларның аразында найыралды, налды ажылдажылганы улам быжыглаар, сайзырадыр дээш, интернационалчы кижизидилгени экижидер дээш партия организацияларының кылыр ажылын тодараткан.

Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди чорудуп турза-даа, оон дээштии амдаа эвээш болуп турарын демдеглээш, аңаа удур ажылдың чаа аргаларын, хевирлерин дилеп тывырын, ажылды шыңгыы чорударын райкомдан, райкүүскомдан делегаттар шыңгыы негелдени кылган.

Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш партия райкомунуң чорудуп турар хемчеглери СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң негелделеринге [illegible], оон [illegible] мал, чер ажылы, үлетпүр, тудуг ажылының хөгжүлдези оожум болуп турар. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында ол четпестерни эдер, экономика айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринче ханылап киреринче партия, совет, ажыл-агый органнарының кичээнгейин угландырган.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга киржип чүве чугаалаан. Партияның туружун быжыглаары, оон ролюн, ат-алдарын көдүрери дээш партия организацияларын ажылдаары чугула болуп турарын ол айыткаш, бо талазы-биле чүнү кылырын чугаалаан. Бирги ээлчегде, партия эге организацияларының ролюн, ужур-дузазын көдүрери-биле ажылының стилин сайзырангайжыдар, ылаңгыя идеология ажылының бүгү хевирлерин экижидер. Ону боттандырарда партия эге организация бүрүзүнүң ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылыры чугула болуп турар. Ол ышкаш ажылчы чон-биле быжыг харылзааны тудуп тургаш, оларның ортузунга ажылды үндезини-биле эде тургузарын чугаалаан. Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди улам күштелдирериниң, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарының, аныяктар-биле ажылды экижидериниң, рынок экономиказынче шилчиириниң белеткел ажылдарынга хамаарышкан айтырыгларга доктаап, бо талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгаларын тодаргай айыткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар талазы-биле районнуң партия организацияларының ап чорудар хемчеглерин айыткан доктаалды болгаш районнуң партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазын конференция хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Соңгулдалар дугайында Хоойлунуң 21 болгаш 54 чүүлдеринге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы 1990 чылдың декабрь 9-та воскресеньеде, Бай-Хаактың № 05 болгаш Торгалыгның № 126 соңгулда округтарынга соңгулдаларны чорударын доктааткан. Соңгулдаларны моон мурнунда соңгуттурган депутаттарның үгенин барымдаалап чорудар.

Соңгулдалар дугайында Хоойлуда көрдүнген хуусаага дүүштүр, Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларның белеткелиниң болгаш чорудулгазының календарь планын бадылаан. Округтарның соңгулда комиссияларының составынче төлээлер деңшидилгези октябрь 5-тен 15-ке чедир, участок комиссияларының октябрь 22-ден ноябрь 1-ге чедер. Улус депутаттарынга кандидаттарның деңшидилгези бо дыңнадыгның парлалгага үнүп келген хүнүнден эгелээш, 1990 чылдың ноябрь 5-ке чедир уламчылаар.

Округтарның соңгулда комиссиялары улус депутаттарының кандидаттарын 1990 чылдың ноябрь 1-ден 12-ге чедир үениң дургузунда бүрүткээр. Кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгалары бүрүткээн хүнүнден эгелээш, 1990 чылдың декабрь 7-де доостур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болган. Аңаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң массалыг информация чепсектеринге Кыйгырыының болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Тыва АССР-де байдал дугайында» Медегелелиниң талазы-биле айтырыгларны чугаалашкан. Ук Медегелели болгаш Кыйгырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединче чорудар, оларны «Известия» солунга парлаар дугайында дилегни киирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үеде хоойлу-дүрүм чок репрессияга таварышкаш, агарган хамаатыларга дуза көргүзер талазы-биле айтырыгны база ол хуралга чугаалашкан. Актыг черге сталинчи террордан когараан кижилерниң амыдырал-чуртталгазын чиигедири-биле хемчеглерни ажылдап кылган доктаалды хуралга хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан болгаш ол талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган. Хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар эрттирген.

(Бистиң корр.).

Кызыл хоорайның хавак кырында бежен дугаарлыг аъш-чем магазинниниң садыглаар өрээлдери делгем болгаш элбек бараанарлыг. Далган аймаа, үс-саржаг, сүт болгаш оон өске-даа янзы-бүрү чемнер элбээ-биле делгеттинген. Чигир болгаш таакпы көңгүс чок. Садып алыкчыларның база алыксаар бараны — конфеталар база кончуг ховар. Ону ында-хаая эккеп, дензилеп, садыглаарга, улуска чедишпейн баар.

Бараан саарылгазының берге байдалдарын шыдамык ажып эртип, садып алыкчыларны чем бараанары-биле үзүктел чокка хандырарынга изиг чүткүлдүг ажылдап турар бо аныяктарның коллективин аныяк садыгжы Ирина Оюновна Кечил-оол удуртуп турар. Магазинде он алды садыгжы бар. Кижи бүрүзү шупту ажыл хуваалдалыг.

Кызымак ажылдаар садыгжыларлыг. Алла Чыртак-ооловна Оюн он чыл чедир садыгжылап, самчыгдалдаа кылып көрбээн. Частырыг чокка ажылдаарларының одуруунче кирип, макталдыг болуп келген болгаш улуг садыгжыга санадып турар. Зоя Муизуковна Допчун-оол садыглаар чемнерни дензилээш, савалап ап тур. Ажылга грамм-даа частырыг турбас ужурлуун ол чугаалайдыр.

Бараанарны делгээн, ону садыглаар улуг залда үш черде кассалар бар. Ында Мая Минчеймаа, Ольга Донгак шуут чай чок болдулар. Бараанарны шилип алган хамык улус улажып кээп-ле турду. Бараан алган улустуң оочурлаашкыны база чамдыкта узай бээр болду.

Аъш-чемни савалаарынга аныяктардан Виктория Гулько, Анна Маркелова кызымак үлүүн киирип турарлар. Дензилээш, чемни савалаар. Ону делгиирлерге дүрген барып делгээр ажылдың шүүдүнүң улуун садып алыкчылар база эскерип көөр ужурлуг бис.

ЧУРУКТА: ол магазинниң ажылдакчылары чемни дензилеп, савалап турлар; улуг садыгжы Алла Оюн. Оон ындында садыгның эргелекчизи Ирина Кечил-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Ак-Довурактың коммунистериниң отчёт-соңгулдалыг конференциязынга «Парткомнуң ажылының отчёду болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр парторганизацияның сорулгаларының дугайында» илеткелди В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары А. Н. Шулепов кылган.

Партийжи-организастыг, идеологтуг ажылды чаартып, эде тургузар, сайзырангайжыдар, демократияны болгаш ажык-чаплыг чорукту калбартыр, тус черниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге коммунистерниң авангардчы салдарын бедидер талазы-биле чорудуп келген ажылдарга ол доктааган. Партком кежигүннериниң шуптузун эге организацияларга практиктиг дуза көргүзери-биле быжыглап, отчёттарын өй-шаанда дыңнаарын чурумчуткан. Парткомнуң чанынга эге организация секретарьларының чөвүлелин тургузуп, чыылган план ёзугаар эрттирип, чугула айтырыгларны көдүрүп турганын чаа чүүл кылдыр демдеглээн. Хуралдарга чугаалажыр айтырыгларының, хүлээп алыр шиитпирлерниң санын кызырып, күүселдезин ыяап-ла чедип алырынче, партийжи даалгаларны доктаамал дыңнаарынче кол кичээнгейни угландырган.

Мурнунда эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдар үезинде партийжи ажылдың стилин болгаш методун сайзырангайжыдар, коммунист удуртукчуларның харысалгазын бедидер, партия активиниң ажылдаарынга деткимче көргүзер, идеологтуг ажылдың шынарын бедидер, социал-экономиктиг хөгжүлдениң чамдык айтырыгларын дүрген шиитпирлээр дугайында коммунистерниң 35 шүгүмчүлелдиг саналдарының күүселдезин чедип алыр дээш партком канчаар ажылдааның илеткелге айыткан. Ажылчы чондан кирген 30 чагааларның болгаш билдириишкиннерниң хөй кезии удуртукчу коммунистерниң адрезинге болган. Социал чептиг чорукче кичээнгей салбазы, эрге-дужаалын соора ажыглаары, дүжүметсиг чоруу, ажылынга ээ-харысалга чогу дээш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директорунуң амыдырал-чуртталга талазы-биле оралакчызы Д. П. Кубкинни, «Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг эргелелиниң начальниги Э. Е. Пацукту албан-дужаалындан чайлаткан. № 3 орук-тудуг эргелелиниң начальниги Вискуновту партиядан үндүрген. Өске-даа чамдык удуртукчуларга партийжи хемчеглерни онаатан.

Парторганизацияга чыл эгезинде 594 коммунист турган. Эрткен айларда оларның саны 77 кижиге кызырылган. Уставтың негелделерин хажыткан дээш үндүрткен болгаш партия биледин эки тура-биле дужааган коммунистерниң саны 37 четкени ажылдың ында багай тургустунганын бадыткаар. Отчёттуг үениң дургузунда кежигүннер хүлээп алыышкынын 4 катап эвээжеткен болгаш чүгле 8 кижи немешкен. Арыглал фабриказының даг-дүгү арыглаар ийи цегинде, комбинаттың даг руднигинде парторганизациялар өзүлде чок. Үндүрткеннер саны хөй болган. Сөөлгү үеде коммунистерниң бактаап турар парторганизацияларынга хамаарылгазы баксырап, идепкейи кудулаан. Партия хуралдарынга коммунистерниң 50 хуузу келбейн баар таварылгалар бар. Оларга «Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинадында, бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехте, даг руднигинде парторганизацияларны хамаарыштырып болур.

Партком секретары бодунуң илеткелиниң хөй кезиин шиитпирлеттинмейн турар социал айтырыгларже угландырган. Хоорайда № 4 ортумак школаның тудуу ара соксаан. Өөреникчилерниң эрги төлевилел-биле шагда-ла туткан школаларда ийи ээлчег-биле сыымарлажып келгени класстан дашкаар кижизидилге ажылдары чорударынга, быжыг билиг чедип алырынга таарымча чок. Хоорайда турар район эмнелгези дээди эртемниг эмчилер-биле 45 хуу, а уруглар эмнелгези чүгле 30 хуу хандыртынган. Школаларда 16 башкы чедишпес. Чурттаар оран-бажың айтырыы багай шиитпирлеттинип турда, тудуг организациялары эрткен 8 айларда тудуг-монтаж ажылдарының планын дөгүп-ле 46 хуу чедирген. Хоорайның бүдүрүлгелери чоннуң херелгел бараанарын бүдүрер болгаш хөлезилиг ачы-дуза чедирери даалгаларын база үскен. Партия комитеди бо айтырыгларның хажыызынга артпайн негелдени шыңгыы тургузар, тус черде удуртукчу коммунистерден айтырар ужурлуг турган.

Хоойлуну, корум-чурумну быжыглаарынче, кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазынче угланган хемчеглерни боттандырарынче партком хүн бүрүде сагыш салыр хүлээлгелиг. Хоорайда байдал ам-даа нарын хевээр. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдиң дээштиг арга-хевирлерин тып, ажыглавайн турар. Чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле кижизидилге ажылын багай чорудуп келген. Хоорай Совединиң депутаттары, хөй-ниити организацияларының удуртукчуларын, активтерни бо ажылга калбаа-биле хаара тудуп чадашкан. Хоорайның иштики херектер салбырында ажылдап турар коммунистерден негелде кошкак. Эрге-хоойлу темазынга лекция, беседалар эвээш номчуттунган. Хоорайда ажыл чок аныяктар хөй. Оларны хүлээп ап болур бүдүрүлгелер, организациялар бар турбуже, оларны ынаар хаара тудар дугайында удуртукчулар-биле дүгүржүушкүннерниң чамдызы саазын кырында артканын чиди-биле шүгүмчүлээн.

Националдар аразында харылзааларны быжыглаары — хүнүң чугула айтырыгларының бирээзи. Кем-херек үүлгедиишкиннери өзүп турарынга төп солуннарга, радио, телевидениеге бижээн, дамчыткан материалдарга сылдаглааш, чылдың эгезинден бээр 400 ажык орус дылга чугаалажыр ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар Ак-Довурактан кежүп чоруткан. Бо айтырыгны партком хоорүүскому-биле кады чугаалашкаш, тускай кыйгырыгны хүлээп ап, хоорайның бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчулары-биле хемчеглерни ажылдап кылган. Идеология ажылының арга-хевирлерин ажыглаар, чоннуң хурал-суглааларын эрттирер, хоочуннар-биле ужуражылгаларны организастаар, интернационалчы кижизидилгени күштелдирер дээш пландарының чамдызын боттандырбаан. «За асбест» солунунуң арыннарынга, тус черниң радио дамчыдылгазынга националдарның найыралынга хамаарыштыр пропаганда ажылын колдуунда чорутпайн келгенин конференцияга шүгүмчүлээни чөптүг.

Эмнелгеде парторганизацияның секретары М. М. Чудак санал бергеш, партком секретарының, оон оралакчызының чон аразынче кирбейн турарынга хамаарыштыр шак мындыг чижекти чугаалаан. Ында 33 коммунист бар. Оларның ортузунга социологтуг айтырыглар салырга, оларның 8-и секретарьны, 5-и оралакчызын көрген, таныыр болган.

«Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг эргелелинде партбюро секретары Ч. С. Сагаачи ол саналга каттыжып, 600 ажылчынның, 46 коммунистиг бо коллективке парткомнуң секретарьлары ховар баар, удуртукчуларны кабинеттеринче, хурал-суглааларже келдирери-биле ойлешкенин шүгүмчүлээн. Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинден делегат М. Х. Лүндүп хоорайда комсомол комитединиң багай ажылынга доктаап, ону секретарьлаан коммунистен партком негелдени кошкатканын чугаалаан.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору Г. В. Парамзин, № 2 школаның башкызы К. К. Ак-кыс партияның идеологтуг ажылы сөөлгү үеде кошкаанын демдеглеп, ону экижидер, эде тургузарын негээн.

Арыглал фабриказында профэвилел комитединиң даргазы Д. К. Дүктен-оол хөй кезии тывалар болуп турар аныяк хоорайның магазиннериниң адрестери, көргүзүг, хүндүлел самбыралары, лозуңнар, плакаттар орус дыл кырында бижиттингенинге таарзынмайн турарын, ону ийи дылга кылырын сүмелээн.

Дыка хөй делегаттарның саналдарынга партком кежигүннериниң чорудуп келген ажылынга хамаарыштыр анализ бербээнин, эге организацияларның арга-шиңгээзин бедидер талазы-биле илеткелде чүнү-даа айытпааның, партия райкомунуң удуртулгазының дугайында чаңгыс-даа сөс чок болганын шүгүмчүлээн.

Конференцияның делегаттарының хөй кезииниң саналын ёзугаар «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партия комитедин партия Ак-Довурак хоорай комитеди кылдыр эде тургускан.

Партия хоорай комитединиң секретарын соңгууруның чажыт бадылаашкынының дансызынга РСФСР-ниң Компартиязының Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секретары В. А. Курченко биле парткомнуң инструктору С. В. Бовкуштуң аттарын киирген. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде В. А. Курченко соңгуткан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КЫШТАГ-ХОНАШ БЕЛЕН БОЛЗА...

«Торгалыг» совхозтуң Кадый-Бажы бригадазында 11400 хөй 28 коданга кыштаар. Оът-сигенниң эки үнгени-биле кадарчылар барык өг-бүле бүрүзү 18—25 тонна сигенни белеткеп алгылаан. Чамдыктарының кыштагларында 30 тонна чедир дүшкен. Малчыннар чазын кежериниң мурнунда кыштагларының үүрмек септелгезин доозуп алган.

Тус-тус малчыннардан Ховалыг Кара-оол дыка-ла хынамчалыг белеткелдиг. Бо чылын оон өг-бүлези 100 хойдан 85 хураган алыр тургаш, херек кырында 95-ти доруктурган.

Кыштагларже мал чеми сөөртүрү, кажаа-хораны чылыглап белеткээри уламчылавышаан.

Ол-ла бригаданың кежигүннери Минчимаа биле Кызыл-оол Сагаан-оолдар келир кышка белеткел кылдыр 12 тонна өдекти белүп, 27 тонна сигенни, көк-суланы кезип алгаш, кыштаанда сарааттаан. Бо ажылдарга оларның дөрт оглу, сес кызы чайгы дыштанылгазының үезинде ада-иезинге дузалашкан.

Өг-бүле эрткен чылын хунан хойларындан 100-ке онаашты 87 хураганны доруктуруп, бир хойдан 1,7 килограмм дүктү кыргааш, даалгазын ажыр күүсеткен. Бо чылын көргүзүглер оон-даа дээре: чүстен 97 хураган, а дүк бир баштан 1,8 килограмм болган.

Найгыы-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

КУРЛАВЫРЛАР БАР

Кызыл районунда шагның дөрт ээлчээнде ногаа аймаа өстүрер «Кызыл» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылдың сес айларында ниитизи-биле 420 тонна ногаа аймаан өстүргеш, херечлекчилерге берген. Ниити план 439 тонна. Чыл планын ноябрь айда күүседиптериниң арга-курлавырлары бар.

Совхоз ниитизи-биле Кызылдың чурттакчы чонунга, ясли-садиктерге, эмнелгелерге болгаш районнарга 342 тонна огурецти, 55 тонна помидорну, 13 тонна согуну, 17 тонна картофельди, 12 тонна капустаны берген. Картофель, капуста амдаа бар. Коллектив чыл дургузунда 1 миллион 600 муң рубльдиң ногаа аймаан өстүрер тургаш, 8 айлар иштинде 1 млн. 102 муң рубль кылдыр күүсеткен. Өстүрүп турар ногааларның дүжүдүн октябрь, ноябрь айларда ажаап алыр.

«Кызыл» совхозтуң чылыдылга черинде ажылдап турар звенолар бригада нерзээзи-биле ажылдаарын уламчылавышаан. Оларның аразында чоруп турар чарышка тус-тус кижилерден Анна Бора тиилекчи болуп шылгараан. Ол чылда 18 тонна ногаа аймаан өстүрер тургаш, 23 тонна кылдыр боттандырган. Коммунист, район Совединиң улус депутаттады Наталья Бадакаевна Саянова, Нина Бызова, Валентина Шадрина, Наталья Недрова олар ногаа өстүрериниң чыл планын хуусаа бетинде күүсеткеш, даалгадан дашкаар хөй ногаа аймаан бээр сорулганы салып алган.

Ногаа аймаан өстүрер туружук, ону көрбейн чораан Кара-Хөл чурттуг Анна Күжүгет, Аксы-Барлыктың кызы Зоя Күжүгет олар 5-6 чыл аңаа ажылдааш, 1989 чылда тиилекчи болуп шылгараан. Зоя Күжүгет районнуң хүндүлел самбыразынга мактадып турду. Бо чылын оларның көргүзүү багай эвес. Ол 2 эжишки бир звено болуп алгаш ажылдап, боттарының байлак арга-дуржулгазын эш-өөрүнге дамчыдып берип турарлар. Эжишкилер 1990 чылда 36 тонна ногаа аймаан дужаар тургаш, 44 тонна кылдыр күүсеткен.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Серен-Чимит Зоя Сайын-Маадыровна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Каадыр-оол Серенмаа Дегеровна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Иргит Нина Коңгар-ооловна — үндүрүг инспекциязының киидис начальниги.

Моңгуш Чечекмаа Маннай-ооловна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Валентина Оолаковна — райпода магазин садыгжызы, Теве-Хая суур.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Светлана Начын-ооловна — бажың ээзи, Чадаана хоорай.

Моңгуш Галина Седеновна — бажың ээзи, Чыргакы суур.

Моңгуш Мая Алексеевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Оңдар Мария Самдановна — Чадааның № 1 ортумак школазының башкызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Бюрбю Татьяна Кечил-орусовна — Хөндергейниң дуналал школазының техажылчыны.

Донгак Ольга Моңгеевна — «Большевик» совхозтуң ажылчыны.

Донгак Оюн Кембуевна — «Большевик» совхозтуң ясли-садының ажылчыны.

Сат Мария Серуддаевна — ясли-садта повар, Чадаана хоорай.

Седен-оол Нина Маннаевна — Каа-Хем разрезиниң Чадаана участогунуң ажылчыны.

Тыртык-оол Светлана Чаакпановна — Чадааның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Хомушку Чечек Мункуновна — «Малышок» ясли-садтың кижизидикчизи.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Балагашева Галина Дмитриевна — хлеб заводунуң ажылчыны, Туран хоорай.

Маады Галина Чолбаевна — «Кызыл тараачын» совхозтуң ясли-садының ажылчыны.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Сувакпут Раиса Довут-ооловна — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.

Сундуй-оол Александра Түлүшовна — «Ак-Тал» совхозтуң ажылчыны.

Шожукпан Зоя Түлүшовна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Канзан Фаина Моңгушевна — бажың ээзи, Чаа-Хөл суур.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Доржу Светлана Байыровна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны.

Ноская Татьяна Тюлюшовна — Чаа-Хөл ортумак школазының техажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Нурсат Клара Солаан-ооловна — «Улуг-Хая» совхозтуң бухгалтери.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Байыр Зоя Хүргүл-ооловна — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.

Кыдык Светлана Сайыновна — «Тыва агропромтранс» [illegible] № 2 механизастаттырган [illegible] колоннаның ажылчыны.

Мунзук Уйгук Кыргысовна — «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчыны.

Норбу Раиса Моңгушевна — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.

Санчы Раиса Сымчаан-ооловна — Торгалыгның участок эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Сюрюн-оол Уран Туматовна — «Улуг-Хая» совхозтуң уруглар садигиниң ажылчыны.

Уйнукпан Галина Николаевна — Хайыраканның ортумак школазының лаборантызы.

Чимит-оол Раиса Севильбаевна — райпода магазин эргелекчизи, Ак-Тал суур.

Чолдак-Кара Лариса Сандаковна — «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчыны.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Дажы Надежда Идамовна — бажың ээзи, Нарын суур.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Мижит Раиса Доржуевна — ясли-сад ажылчыны, Нарын суур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 26.

ЭЖИШКИЛЕР ЭВИ-ДЕМИ ДҮҮШПЕС БОЛЗА...

Бо чайның политиктиг амыдыралы арай дүвүреңнүг эрткен. [illegible] үүлгедиишкиннериниң [illegible] чаңгыс [illegible] Кем-херек үүлгедиишкиннериниң [illegible] парлалгага [illegible] чугаалажып [illegible] дээргерлер.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң чамдыктары талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Соведи ээлчег чок сессияны чыылдырган, дарый хемчеглер ажылдап кылдынган. Дээди Советтиң чедиги чыжыының үшкү сессиязында парлалгага [illegible] материалдарга хамаарыштыр хемчеглер алыр дугайында [illegible] Литературазы судлуг бөөр деп негелдени тургускан. Партия рескомунуң бирги секретары «Советская Россия» солунга тайылбыры берген. Ооң уламындан Тыва дугайында шын бодал тургустунар дугайында бүзүрел болур.

Чамдыктар партийжи солуннар ыыт чок орупкан, националдар аразында харылзааларны чырытпайн турар деп бодалдыг. Шынында «Шын» солун кадрларны национал составын таарыштыр тургузар талазы-биле Хову-Аксындан, адааным айтырыгны база [illegible] үлелгезинге, [illegible] үлелгезинге [illegible] тургузар дугайын, Ак-Довуректен, Шагаан-Арыгдан, Кызылдан бижип, чамдык черлерниң бо талазы-биле ажылын чырыдып турар. Улусчу чаңчылдарны нептередирин өскелерден калбак чырыдып келген. Ажылчы чоннуң чагааларын «Хостуг индирге», «Националдар аразында харылзаалар: саналдар, бодалдар» деп рубриканың адаанга хөйү-биле парлап, [illegible] публицистиканың кужу-биле [illegible] кызыдып турган. Нептиг культураны [illegible] киржилдиге ажылын күштелдирерин, кем-херек үүлгедиишкиннериниң чыдагааннарын [illegible] оон-биле шыңгыы демисежирин чон саналдап турар.

Национал айтырыгга хамаарышкан [illegible] үеде алган [illegible]. Немчинчүлер сагыш-сеткилин дүвүреткен айтырыгларны бижип турар. Сактып көрзе [illegible] дер даан. Митингиниң [illegible] ген, дыңнаан кижилер аарып, эмчи чаладып турганнар. Оларның чүрээ каржы чорукту хүлээп албааны ол. Кажан-даа бистиң [illegible] болбас, кандыг-даа айтырыгны оожум, хүндүткелдиг байдалга [illegible]. [illegible] культуразын чоңга билиндирери, политиктиг [illegible] өөредири, интернационалчы онзи быжыглаары хүн бүрүнүң сагыш човаашкынының ажылы турар ужурлуг.

[illegible] саналдарынга [illegible] Бай-Тайгадан В. Чал[illegible] «тыва [illegible] үнген [illegible] тыва кижи тывылбааны ол бе?» деп айтырып турар. Бо бодалды аныяктар солунунга жип турары чоптуг. Багай-ла кижи тыва, [illegible] кижи орус дээр хөөннерге таарышпайн [illegible] турар. «Оолдар — тыва чоннар аразында барын бар, олар эвээш, оларның үүлгедиглерин бүгү нацияга чыпшырары шын эвес» деп О. Моңгуш түңнеп турар.

Чеден чеди харлыг Ч. Ховалыг бир херээжен кижи «ыттава, ыглаар болзуңза тываларга бериптер мен» деп бичии уруун коргудуп турганын эдеңнинип бижээн. Ие кижи мындыг сургаал салып турда, чүү боор ол! Ол харын урут-дарын хүндүлээчел, өске кижиниң сеткилин балывырындырбас, бичии сеткилдиг болзун дээш, бир-ле дугаарында сагыш човаар ужурлуг кижи ие. Өг-бүледен бүгү-ле кижизидилге ажылы хамааржыр дээрзин катап-катал чугаалаары артык эвес. Таңды районнуң сурларынга соңга бүзээ шээп турганнар школа назылыг оолдар. Башкыларының салдары чүге чок болганы? Ада-ие када турганы? Уруглар кижизидилгезин тоомчага албайн барганывыс-рын көрүп турар кылдыр кылыр. Моон соңгаар байдал дээредээрнге бүзүрээр апаар. «Парлалгага үнген [illegible] тыва студентилерге багай хамаарылгага [illegible] бижик [illegible] Моңгуш [illegible] дал чорза эки.

Националдар аразында харылзааларның нарындаанындан хандырылга бээсирээн турарын чамдык авторлар айтып турар. М. Донгак Хову-Аксындан кээп турар амыдырал хандырылгазы ак-дугаазы Ак-Талдан [illegible] турар апарганын бижээн. Б. Кыргыс [illegible] улус чалап алыр аргадан уштунганы, боттарының орус, тыва кадрларны [illegible] сагыш салырын айтып турар. Бүдүрүкчү күштерни таарыштыр тургузарының аргаларын эртемге, мурнакчы дуржулгага үндезилеп тургузарын чедип албаывысса, бо «аарыывыс бистен адырылбас».

Ак-Довурактан Х. Ооржак, Кызылдан Х. Моңгуш «Болаадар белдири» деп теле-дамчыдылганы башкарып орган журналистиң салган айтырыгларынга, аңаа харылзаан партия ажылдакчыларының харыыларынга таарзынмаанын илередип турар. Кандыг-даа шынга дүүшпес материал үнүп каарге, ону хуудаа бодалы дыр, ажырбас дээр хөөннер база бар. Журналистикага кол негелде — амыдыралды шын көргүзери. Национал айтырыг мынчаш нарын айтырыгга бодалдар-биле сула ойнаашкын [illegible] чүвеге эвес. Хаарек, уай, [illegible] лерниң национал чоргаарал-биле холбашкан айтырыг чоруп турар болганда, хымамча, кичээнгей көңгүт херек. Чагааларда Липчинскаяның ады-биле кожа мээң коллегам Богдановскийни адап, шүгүмчүлеп турары дыка-ла бертсинчиг. Сөс сүрерге, сөс үнер, сөөк чарарга, чилиг үнер дээр. Байдалдың уттшин ам билдингендир, чазак дененинге тайылбыр парлаттынар-дыр. Ам бодувусту долгандыр көрүп, шугдунуп көрзэлиңер. Кижилерниң утаап-сагыжын кезек када хелзетип чүвени көрүп, билип, мында чурттап турар улусту кайгадылтар материалдарның сыкдаа, кезек када хоорен-хоорен. Кевүк ышкаш эстип каар. Кады кожа чурттап, ажылдап, өг-бүле тургап [illegible] кижилерниң дүүжү найыралы кагдынмас. Ону утаалыңар. Кандыг нацияны хамааржок-ла кижини кижи деп көөр кылдыр уругларывысты кижизидип [illegible] бодаалыңар. Хөй нация улустарның чаңчылдарын өөренип, сагып чорур болза, бот-боттарының аразында хүндүткелдиг хамаарылгалыг болза, кандыг-даа черудалдар түрбес. Эжишкилер эви эртине даг тургузар дээр. Демиисти кадып, ону шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар-же углап көрээлиңер.

Чагаалар допчулалы

[illegible] лаа авторлар бижип турган. Бо чемелээшкинни хүлээп алыр апаар. Шынап-ла, бо үш-дөрт ай иштинде чүге ёзулуг шынны бижээн чүүл чок болганыл? Сүт-Хөлден К. Ховалыг херээжен чогаалчылардан кайы бирээзи Б. Н. Ельцинге барып [illegible], бадалды чугаалап [illegible] бижип турар. Республиканың удуртукчулары, депутаттар бо талазы-биле аңыйдап турарын база [illegible] айтып каан. Херээжен чогаалчылар боттарының интернационал составы-биле [illegible] Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы [illegible] телевизорга чугаазын Ч. Ынаажык [illegible] дүвүнге чедир [illegible] турар. Ол [illegible] ИХМ-ниң [illegible] чүтле ынча кижи херек үүлгеткен деп хуу сүрген [illegible] шүгүмчүлеп турар. [illegible]

Сүт-Хөлден О. Моңгуш Хемчикке балыктап келген орус кижи доңуп олуп чыдырда, оон ачазы өөнге чүүтеп эккелгеш, эмнеп каалын сактып бижип турар. Кодээге ажылдап келген орус хамаатыларны чон ажкок хүндүлээр турган. Ийи чон сеңмен дишпейн, аңаа эптиг каны ажылдап, чурттап келген. Кайы-даа чонда кижизиттинмээн кижилер бар, аңыяктар ой чок апарган. Кижилер аразында багай хамаарылганы дорааныда националдар аразында кылдыр көөрү шын эвес деп, авторларның битан хамык чүве дойлуп турар дээрзин школа, өг-бүле боданып, түңнел үндүрзе эки эвес бе?

К. Самбуу «Культуравыс кудуу, ажылга сунду чогувус шын» деп бижээн. Оотурга безин турун билбес-тир бис деп айтып турар. Солуннарда национал чоргааралды кудуу көргени, чоннуң хевирдурзузун сурааны аарзынчыг болбайн. Ындыг турбуже, чүге мынча дээниил [illegible] уедерленип, база-ла ындыг харыы негээри шын эвес. Ындыг чорукту сөйгалап турганы, ынчаар чаңнаарыңарыңчы эвес. Мегечеже-даа тараан болза, даг дег чуттуг, довук дег ак ажары дег, чаңгыс огулуг материал тыва чонга кадалган караазыпшыныы ап октаптар. Орта бүзүревишаан, боттарывыстың чедир кылбааныывыс чүл, чүү чылдагаан-биле мынчап бардывыс деп боданзывысса эки.

Тес-Хемден К. Самбак, Каа-Хемден Г. Сандый-оол соңгаар өөренип, шериг эртерип турар тыва аныяктарга хамаарыштыр дүвүрелин илередип турарлар. Бо чылын кирип алган студентилерни ол хоорайларынга тускай бригадалар чедирип, ол черлерниң совет, партия органнары-биле чугаалашкан. Кала-даа эки хүлээп ап турганын солунга бижээн. Оларның канчаар өөренип, чурттап турарының дугайында доктаамал сагыш човап, ба-

Артык ХОВАЛЫГ.

Даштыкыда

ПРАГА. Чехословакияның Коммунистиг партиязының XIX съездизинге белеткел чуртта улам калбаяп турар. Чехияның болгаш Моравияның Коммунистиг партиязының район конференциялары [illegible]. Съезд мурнунда документилерни чугаалажып көөрү-биле черле-лештир партиялыг моон соңгаар канчаар апаарынга хамаарыштыр айтырыгны база тургускан. Конференцияның киржикчилериниң хөй кижизи [illegible] адын [illegible] арттырарын саналдаан.

СОФИЯ. Велинградтың соңгулда округунга болган немелде соңгулдаларның түңнелдерин [illegible] бүдүр-биле тускай чарлаан. Социалистерден депутат Атанас Семерджиев республиканың ораланчы президентизиниң албан-дужаалынга соңгуттурганы-биле холбаштыр немелде соңгулдаларны эрттирген. Депутаттың кандидатуразынга Болгарияның социалистиг партиязының төлээлекчизи Илко Илиевти болгаш Демократтыг күштер эвилелиниң төлээлекчизи Александр Поповту депшиткен турган. А. Попов бадылаашкынарның 60 хуузун ап, тиилелгени чедип алган.

БУДАПЕШТ. Чер-черниң бот-башкарылга органнарынга бо чылдың сентябрь 30-де болган соңгулдаларның түңнелдерин чарлаан. Төп соңгулда комиссиязының медээзин бүгаар алырга, ол соңгулдаларга 3 миллион 153 муң 345 кижи киришкен. Депутат олуттарын мынчаар үлешкен: Хостуг демократтар эвилели 41 олутту, Венгр демократтыг шуулган — 31, Аныяк демократтар эвилели — 28, чазак партияларының эвилели —16. Христиан-демократтыг улусчу партия—16, Венгрияның социалистиг партиязы—11 олутту алган.

НЬЮ-ЙОРК. Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери курумелериниң даштыкы херектер министрлериниң ужуражылгызы Нью-Йоркта конгрессте товунге болган. 35 чурттарның төлээлекчилери чугула ол делегей ужуражылгызынга киришкен. Бо чылдың ноябрьда Европа чурттарының болгаш АКШ-тың база Канаданың удуртукчуларының 1990 чылдың ноябрьда Парижке болур чөвүлел хуралынга белеткелдиң айтырыгларын ужуражылгызының үезинде министрлер чугаалажып көрген.

МАНАГУА. Чазактың экономиктиг политиказынга удурланыышкынның демдээ кылдыр хаметтыларның хүлээп көрбезиниң кампаниязын сандинистерниң контролюнда Ажылчы чоннуң национал фронтузу (АЧНФ) Никарагуада эгелей берген. Сандиножу профэвилелдерниң талалакчыларының чыскаалдары чурттуң хөй хоорайларынга болган. Президентиниң албан кылыр байыңының баарынга алды муң кижи киржикчилиг чыскаалдың үезинде полиция-биле мөсилдежиишкин болбаан.

Чоңга удур экономиктиг политиканы чорудуп турар чазакка сагындырыг кылдыр удурланыышкынның кампаниязын чорудуп турарын Ажылчы чоннуң национал фронтузунуң удуртукчузу Лусо Хименес айыткан. Ажылчы чоннуң уламна ядараарынга чедирер хемчеглерни чорударындан ойталаарын эрге-чагыргалардан ол негээн.

Чазак-биле чугаалажыышкыннарны удавас эгелээрин, оон үезинде профэвилелдерниң негелделерин илергейлээрин Лусо Хименес дыңнаткан.

МАДРИД. Бот-боттарынга удур туржуп турар шериг-политиктиг блокта XXI чүс чылда кандыг бо[illegible] лурул, ынчаарда кижи төрелгетенге айыыл чок болгаш тайбың чурттаарга бо[illegible]рүн хандыртынган турар бе деп айтырыгларны делегей шуулганының киржикчилери Испанияның найысылалынга чугаалажып көрген. Ол шуулганны «НАТО-ның келир үези болгаш Европаның айыыл чок чоруунуң архитектуразы» деп адаан.

Шуулганны Атлантиканы испан ассоциациязының инициативазын ёзугаар чыылдырган болгаш НАТО-ну удуртулгазының, Барыын европа эвилелиниң төлээлекчилери, бедик албан-дужаалдыг дипломаттарны, шериг начальниктерин [illegible] чалаан. «Соок дайынның чылдарында НАТО-нуң тургустунган структуразы [illegible] үеде Европада болган ниитизи-биле делегейде [illegible] чы өскерилгелер-биле баштыр чаартынган [illegible] ужурлуг» деп шуулганның киржикчилериниң хөй [illegible] руузу санал көрген.

(СЭТА)

ШЕФ КУЖУ-БИЛЕ

Барыын-Хемчик райкүүсомнуң иштики херектер килдизиниң таныышкыл салбырының коллективи чоокта чаа «Хемчик» совхозтуң картофель шөлүнге үш хүн ажылдааш, 30 тоннаны белеткээн. Олар ол картофельди сорттааш, совхозка хүлээдип берген.

Шөлге хүннүң-не 30-дан эвээш эвес кижи ажылдап турган. Бо ажылды төпчүткен камгалал культуразының эргелекчизи Борис Ооржак багай эвес удуртуп эрттирген.

Ак-Довурак хоорайның милиция салбырының үжен хире аныяк шагдаалары, ээриктер сергедир черниң ажылдакчылары картофель ажаалдазынга киришкеш, 33 тоннаны белеткеп берген.

Багыт-оол БАЙКАРА.

ТАРАА АҢГЫЗЫНДАН ЭГЕЛЭЭН

Сооксумаар эртен Валя Саймал башкарган тракторун часкы хүнүң чылыг херелдери чоорту шоңган часкы аңгысче эккел чораан. Тарылга шөлү тракторист Саймалды өттүнген дег, ак бусту тынып чыткан. Эртиен чылын тарааның чаагай дүжүдүн алган шөлдүң кыдыынга келгеш, аңдазынның бизин урут базыра каапкаш, тракторун анар кылаштаткан. Чоорту дүргедеп бар чоруурга, чидиг демир бистер черни шөйүлдүр дилип кел чораан. Тракторнуң бурунгаар чүткүүрү аңаа элээн аап апарган ышкаш. Иемдиг дөшту орү алзы ынчанмайн канчаар деп уруг бодаан. Баштайгы хүнде чээрби ажыг гектарны чардырар сорулганы ол салган.

— Хүн мени магадап дег, Чиңге-Дагның шөлдерин чырыткылап, улам-на бедип кел чораан чүве ииин. Башкарган тракторум, «эсынымны сал» дээн ышкаш, улам-на бурунгаарлаан. Сеткилимде ынчап өөрүп-даа чораан мен — деп, Саймал ажылының эгезиниң дугайын ынчаар сакты-дыр.

— Чиңге-Даг бригадазының трактористери ынчан менче-даа кичээңгей салбаан ышкаш сагындырды. Шынында олар мээн канчаар чер чардырып чорууруму хайгаарап турган болдулар — деп, ол уламчылады.

Дүъшке чедир андарган черин ажылчын кыс эргий көрген. Чер хээлежип чыткан. Кылайтыр таарып каан кылаң кара баш дүгүнге дөмейлешкен. Саймалдың бодунуң хөмүр дег кара бажының дүгү ындыг-ла болгай. Ховуну дургаар чардыргаш, ол дараазында хүннерде илииртеп чоруп турган. «Кырлаң-кырлаң хээлери ам үрей дырап эгелээн-дир аа?» деп, ол бодаан. Бодунуң ажылдап эгелээни

«Совет Тыва» совхозунуң белеткеп каан үрезинин чаштыраарынга база киришкен. Чер ажылының негелделерин агрономнуң дугаазы-биле чоорту шиңгээдип алган.

Тараан соонда черни болбаазырадыры база бар. Аңаа мергежий берген.

Күш ажылының бирги эгезин тарылга шөлүнден эгелээн ажылчын долгандыр халдып чаңаан шыназын эргий көрген. Ажылдың дору болгаш дириг өзүмнери көзүлген. Кылын-кылын чалгыглар шиилээн.

Ак-тарааның бажын эй тыртнаш, топтаан. Караанга чоокшуладып келирге, чаагай чокпак тараа бажы калбак. Таңды эдээн дуглай берген. «Тараажы болу бергеним ол-ла бе?».

— Бистиң ажыл агыйда хоочун тракторист Зоя Намчыловна Көкербешиң салгакчыларының бирээзи болдум-даа — деп, ол чугаазын шуутту. Чылдарның эртенин ол салаа базып санаарынга дөмейлей каапты. Чалыы чылдары каранайнып эрте берген. Бодунуң ажылчын кижиниң дугаанын механизаторлар база онзалап демдеглеп турдулар.

Каа-Хем кыдыында кара суглуг чер чоогунда сүт-бараан фермазында кызыл тракторлуг чоруп турар механизатор Валентина Саймал ол ийин. Ферманың малының ажып-чемин, одээн-даа ол дажыглаар. Узун кажааларның иштинче кире халды бергеш, мал чемин коошпаларже ургаш, оон үнүп орары ол-дур.

Трактор-биле дажыглаар ажылды доозупкаш, ол аңаа олурбаан. Эрестиг болбааже хоржок, олутпай чоруктуң ажыы чок. Чаш бызааларны ажаажыр кижилер херек апарган. Саймал ол ажылды база дидими-биле хүлээп алган. Баштайгы хүннерден бызааларын бодунуң чаш уругларынга дөмейлээн. Бежен ажыг баш бызааны ол чемгерип, ажаап, сүт-биле суггарган. Саймал соң мурнунда чылдарда кара чер-биле чугаалажып, оон бедик дүжүттүг тараа өстүрүп алырын бодап чораан-на болгай. Ам ажыл бир янзы болган. Чаш бызаалар Саймалдың чанынга кээп чассаан дег тургулаар болган. Тоттур чемненген мал төлү өөрүшкүзүн илергейлээрде, шоваалаң болуп, ынай-бээр маңнажып, дешкилежир чүве-дир деп ол билген.

Ара-даа эвес, соора-даа эвес, «аренда» деп сөс, аңаа-ла ажыл-иш сөзү салгакчы кыс Саймалдың сагыжындан үнместээн. Удуп-даа чыдырда, угаап-бодап-даа чорда угаан-сарыылындан үнместеп, таңмаланып калган. Фермага механизаторлавышаан, бызааларны ажаап, эки оъттуг черлерге семиртип кадарып, немелде чемнерни берип турган.

Саңмалдың бодалынга немелде дензи деп ийи сөс база кире хонуп кээп-тир.

Аңаа олурарга, кайын-түден немежии келир ийик. Малды эки ажаарындан, чемгерериинден хамааржыр апарган. Чай ортузунда Саңмалдың бызааларын зоотехниги дензилээн. Чер ажылында «грамм» деп сөсту база ажыглап турар ирги бе? деп ол боданганын сактып олур. Ынча «грамм» деп сөсте бызаа ажаакчызы, тракторист база хандыкшый берип-тир. Бызаалар дензилээн зоотехниктиң аксындан «ынча грамм ажып турар» деп сөстер дыңналырга, сеткилге өөрүнчүг болган.

— Чединишкин бар-дыр, Валя, арендаңың ажыы ол-ла болгай — деп, мал дензилээн зоотехник түңнеп каан.

Саңмалдың бо ажыл-агыйга трактористен эгелээниндей бээр элээн дешпилгелиг чүүлдер болган. Чер ажылы чаартынып келген. Шагшаандан суггартынмайн чыткан шөлдер безин сугну «суксунун» хандыр ижип чыдар апарган. Элээн каш директорлар контораның кызыл сандайын ээлеп, солчуп турган. Эки-даа, багай-даа директорлар турган. Тракторист эскерип көөрге, ажыл-агыйны эки башкарарынга Сергей Седен-оол элээн чогаадыкчы бодалдарлыг болган. Дараазында мөге кижи Биче-оол Моңгул-оол кээп саалапкан. Ол «аренда» деп сөс нептереп турда келген. Ону чаа директор канчаар удуртур ирги? Саңмал бызааларынга немелде чемнер берип тура, ынчаар бодаан-даа.

Оңдар ОХЕМЧИК.

ЧАА ДИРЕКТОР КАНЧААР УДУРТУР ИРГИ?

ХӨГЖҮМЧҮНҮҢ САЛГАЛЫ

Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга суурунуң кодээ Культура бажыңының директору Юрий Маржымалович Ондар шериг чоруурунуң мурнунда-ла уран чүүлге сундулуп турган. Ол дээрге оон адазы, ырлаар, тыва национал хөгжүм херекселдери кылыр мастер, хөөмейжи болгаш сыгытчы, «Сарадак» аас чогаал ансамблиниң үндезилекчизи — Маржымал Ондарның салдары үлегерлиг-дир.

Юрий 1978 чылда шеригден халажып келгеш бо хүн бээр чедир Бора-Тайганың кодээ Культура бажыңында директорлап ажылдап чоруур-ла бо. Ол Культура бажыңының чанында тургустунган «Шеңне» ыры-хөгжүм ансамблиниң удуртукчузу. Бо ансамбль 1976 чылда тургустунган. Ол үеден эгелээш бо ансамбль уран талантылыг чогаалчыларга бараалгадып келген. Сүт-Хөл районга ады алдаржаан ансамбль. Эрткен он дөрт чыл дургузунда ол чүвени, барбаан чери чок. Районда дашкаар конкурстуг үнүүшкүннерни база катап кылган. Юрий уран чүүлге сундулуп ыяк оолдарны бодунуң ансамблинче хаара тудуп, оларның хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга өөредип, аныяк салгалды мөзүлүг бүдүштүг кижилерге сагыш салып чоруур. Юрий Маржымалович хөгжүм херекселдериниң кандыызынга-даа ойнаар. Аразындан көрүп өөренип тургаш, тыва национал хөгжүм херекселдерин база чазап өөренип алган. Юрий ансамблинге 1979 чылдан 1982 чылга чедир ырлап келдим. Эки-ле ойнап чордувус. Ансамбльден кандыг-бир чылдагаан-биле азы амыдыралдың айы-биле азы сонап чораан эштери үнүп чорда баарга, Юрий Ондар аваа үндаравас кижи. Чаа школа доозкан оолдарны ансамблиниң бөлгүмүнче хаалап, улаштыр-ла оларны өөредип алыр. Оон катап-ла гастрольдап чоруптар. Бо дээрге Юрийниң уран чүүлге бердингенин, чүткүлдүүн көргүзүп турары ол.

Хоочун хөгжүмчүнүң оглунуң ажылдап турары Культура бажыңында улусчу театр база ажылдап турар. Бора-Тайга суурнуң улусчу театры республиканга болуп эрткилээн кодээ улусчу театрлар фестивалынга киришкеш, лауреат атты бээзин алган. Юрий ол театрының хөгжүм каасталгазын чогаадыкчы бау-биле кылып турар. Черле ынчаш бора-тайгажылар талантылыг улус. Ю. М. Ондарның өөнүң ишти — база улусчу театрда хой-тывынгыр артист. Оон мергежили клуб ажылдакчызы, ыры бөлгүмүн база удуртуп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, Юрийниң ог-бүлези адазының угундан хөгжүмчү болуп чаяаттынган улус. Юрий Маржымаловичиниң өөредип кааны хөгжүмчү өөреникчилери Эрес Куулар биле Геннадий Монгуш бо хүннерде Улан-Удэ хоорайның культура институдунда өөренип турарлар.

Маржымал Ондар дугайында телеочеркти чоокта чаа телевизорга көргүскен болгай. Салгалдан салгалче дамчып келген хөгжүмчүлерге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп чоруур кижи-дир мен.

Альберт ОНДАР.

Ийи сайгарылгага хамаарыштыр бодалдар

ЫРААЖЫНЫҢ ЫРЫН АЙТЫП БЭЭРИ БОЛДУНМАС БООР

Девиелге — чугула чепсек, оон дамчыштыр хөй нүрүн-даа кижилер ажыглап болур, ынчалза-даа бистиң мурнувуста чогаалдарывыста малды кончуг чымчак көрүп, чаптап, кижиниң эриг сеткилин илередиринге ажыглап турган болза, бо удаада өске янзы көре бергениниң чижектерин 1990 чылдың январь 4-те үнген «Шын» солунда Чооду Кара-Күске чижектерге сайгарып көргүскен-дир. Ол чижектерниң аразындан:

Ийи караа дедирленип,
Ийзи бо чааргай ор.
Арай сестин,
атнаарлыптым...

(Барыын-Хемчик районндан Куулар Чаш-оол «Демей болду» деп шүлүүнде өшкү дугайында).

Бо шүлүктүң долу сөзүн номчуваан-даа болзумза, бердинген одуругларның утказын Чооду Кара-Күскениң бодуунуң-биле чугаалаарга, амыдыралда нарын бөлүүшкүннерниң салдары чамдык эштерни элээн «халдакчы» байдалче кирип турар чадавас хире-дир. Олар чогаалдың чаа аргаларын, чаа хөөннерин амыдыралдың өске талаларындан ожаар болза кончуг түңнелдиг дээн бодалдары-биле чөпшээрешпейн турарымны илередиксеедим.

1. Үстүнде үш одуругну номчуптарга-ла **нениң** (малдың-даа, кижиниң-даа, өске-даа дириг амытанның болгай-ла), кызыгаар чок ынакшылы (төлүнге), ону айыылдан камгалап алыр дээн чүректиң согуг саныңда синниккен серемчилиг номчукчу кижиниң мээн караамга чуруттунуп костүп кээр чүве-дир-ле. А Чооду Кара-Күскениң эскергени «халдакчы» утка бажымга шуут кирбеди. Оон туржук, диригамытанның бээзин төлүн ол хире серемчилелдиг кадагалап турда, бистиң чамдык иелеривис ажы-төлүнүң хевирлерүүнде, ажы-чаңында эскерилгэлериң эскербес азы бо бөрдүнгеп, чажырып олурары сагышка дорвап кире дужер-дир. Үе болза кончуг берге, нарын деп чүвени биле тура-ла, ажы-төлүн хайгаарал чок салып алган бажыңынга хонмас безин бо минуталарда, шактарда хөөкүй чаш төлүм кайда-ла чор ирги, чогум эш-өөрү кымнарыл, оларны каттыштырып турар сонуургалы чүл деп тодаратпас, девидевес. Бо чурттап чораан пазынымда кайгал-ла ханмас чүвем ол: оглу, кызы дуъште, кежээ чемнениг келбээн-дир. Нениң боскунче чем кантап ажарыл, хона берген-дир, канчап шелээн удуп хонар ие боор? А мал-маган чидиринде, дилеп тура ыннаар болгай бис але. Кара чашпан тыртып, бениндин будук **тынар** апарганда, азы оор-сук, уптээшкин, күштээшкин кылып, тонарынга сундулуп бөлүктер тургустунуп келгенде демисежири, оолду азы уругну оон уштуп, адырып алыры берге, амыр эвес деп чүвени ие(лер) боттарынар чугаалап турар ышкажыгар-гай.

Кара чажындан хайгаарап, ениң серемчилелин бичиидаа кошкатпайн, өгбелерниң эки чаңчылдарынга, күш-ажылга, ажылгыр чорукка өөредир күш — ениң чылыг холдары эвес бе?

Шынап-ла, нениң ол төлүнге, азарганчыг биче турда-ла, кежик-чолду — номчукчу мээң чүрээмни саргыдып кээр, төрээн суурунга ол хире кайгамчыктыг улуг ынакшылды, тараныраны оттуруп каан чылыг хөөннериниң ажылын кижи магадап ханмас уран чечени-биле Октябрь Туя оол илереткен-дир.

...Азарганчыг бичии шаамдан кежик-чолдум,
Авам ышкаш, эргим чылыын сөөнек чораан
Өскен суурум далай, хөлдүн кавайы боор,
Өпей ырын үндүр чалгып ырлавышаан.

Чүгле авазы дег «кежик-чолдуң эргим чылыын сөөнек чораан». Чежемей-ниң-даа бичии болза, өскен төрээн суурун, кайы-даа хире улуг болза, далай, хөлдүң физиктиг хемчээлинге дөмнеп, хүндүлүг бижикчи Сандю Санданның «хензиг суур далай, хөлдүң кавайы болуп шыдавас болгай» дээни окта шын эвес болу бергенин солунну номчааш, болу дораан эскерип каан боор дээрзинге бүзүреп олур мен, чүге дээрге олар шыырак сайгарыкчы, бижикчи деп билип чоруур кижи мен, солунга үнген чүүлдерин номнааш.

А Лидия Иргиттик бо одуругларынга хамаарыштыр:

...Хары кижи ажып безин
бодумнуу дег.
Кара баарга, доннап алыр
сүзүглүг мен.

Мында «доннап» деп кылыг сөзүн автор боду копчут чиге, чедимчелиг ажыглаан-дыр. Доннап — сеткилиниң ханызынга шыгжап дээн утказыг. «Камнап»» деп кылыг сөзү-биле солуурга, кыдыра, харышдаа таарышпас. Шынап-ла, кижи Лидия Иргиттиң бижээни ышкаш, эң не эргим азы аарышкылыг сеткилин чурумнуг ханызынга бижыг(?)лап, шыгжап алгаш чоруур-ла болгай. Ону бөдек илеретпес. Кажан херек апарганда, ол илеретти(ле)р.

Үстүнде ийи авторнуң илереткени кижиниң бөмүиң ажыл-ишчүүн болуушуу дег көөр кара баарында доннап, шыгжап алган чоруур, дузааргак, эриг баарлыг (сеткилдиг) сүзүү Чернобыльга болгаш Арменияга болган айыыл-халап үезинде күштүг-биле ажыл херектиг илерээнин дыңнаадаг, көрген, номчааш-на болгай бис.

Ийи сайгарылгага хамаарыштыр бодалдарым илеретпишаан, башкылаашкынның бир аргазы — тыва болгаш орус чогаал кичээлдеринге көрдүнген чаңгыс шүлүктү азы калбак чогаалды-ла сайгарып турбайн, тема аайы-биле аңгы-аңгы чогаалчыларның, аңгы-аңгы үелерде безин бижиттинген чогаалдарын бөлүктеп сайгарарының база теманы амыдырал-биле канчаар холбап болурунуң чижээн бо чүүлге көргүзериң оралдаштым.

(Чернобыль, Армения дугайында, дузааргак сеткил дугайында дыка хөй тодаргай чижектерни өөреникчилер боттары-ла бере бээр болгай але, харын-даа аңаа удурланышкак утказыг чижектерни безин чугаалап үнүп кээр, чурук-хөрүктүг альбомнарны чыып, долдуруптар).

2. Черле ынчаш Чооду Кара-Күскениң бо сайгарылгазын номчуп олурарга, авторларга тодаргай чүнүң дугайын бижиирин айтып саар хээн сыстып турар-дыр, чеже-даа «ыраажының ырын айтып бээри болдунмас боор» деп оваа. Бир эвес Александр Блоктуң Тывага чурттаан дугайында одуругларын номчаан болза, [illegible] чүнү чугаалаар ирги деп бодал бажымга кирер-дир.

Шүлүк чогаалы болза кижиниң сеткил-хөөнүн илередир. Оон саазын бодалын бижидир уштуп деп сорулгалыг мунгаглыг темазы-биле-даа болза кирерии(?)... «Мунгараалды, аймааралды чаңгаарлашпас сеткилин илеретпишаан, кадыг дошкун шыдаалдаңы эртинеге чүгтеп эртип чораан ыяла ыннаан «чурттап(?)...» чаагай утказын» номчукчуга бижидирип болур эвес бе? Чүге «өөрүшкүнү өөскүдер» сорулга-биле амыдыралдың чиңг бүдүмнерин хөөгдеп, азы шуут оон эртип турганывыс ынчаш амдаа оюн эртип турзувусса эки боор дээр хөөннер барын кайгап ханмас-тыр мен.

«Шүлүктер сайгарылгазы — чогаал дугайында чугаа болур» дээни-биле чөпшээрежиишкин, ниити чогаалга хамаарыштыр бодалдарым база илереттим.

Бистиң чурттаа турар бо үевис чогаалдың дыка хөй фактыларын, болуушкуннарын эде көөрүнүң, көрүп турарының үези болгай але. Ылангыя Октябрьның социалистиг Улуг революциязының соолуңде бижиттинген бүгү хөй националдыг чогаалга хамаарыштыр.

Өпей-Саар САЛЧАК.
Тээлиниң № 1 ортумак школазының тыва, орус дыл болгаш чогаал башкызы.

НОВОСИБИРСК ОБЛАСТЬ. Улус депутаттарының Колывань район Совединиң күүсекчи комитеди районнуң ажыл, амыдыралын ёзулут-ла бодунуң холунда тудуп алган. Район бюджедин быжыглап алыры-биле ажыл-агыйның чорударының чаа арга-хевирлерин ол районда ажыглап эгелээн. Кооперативтерден акша-орулга район бюджединге эки кирип турарын барымдаалааш, кооперация шимчээшкинин калбарткан. Тус черниң тудуг материалдарын белеткээр болгаш тудуг ажылы кылыр кооперативтерин тургускан. Мал болгаш чер ажылында арендаторларның саны көвүдээн.

Райкүүском районнуң экономиказын хөгжүдериниң комплекстиг программазын ажылдап кылган. Ында социал айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлээрин тодаргай айыткан. Сөөлгү чылдарда район иштинге 300 км. ажыг оруктуг асфальтылап кылган. Барык бүгү суурларның оруктары чаартынган. Уран чурулга-сиилбилге кылыглары кылыр талазы-биле ажылдап турар кооперативтиң бүдүрген продукциязын даштыкы чурттар безин садып ап турар.

ЧУРУКТА: уран чурулга кооперативиниң чурукчузу Ирина Астанина.

СЭТА-ның фотозу.

БАШКЫГА ЧЫЛЫГ СӨСТЕР

«Чагаалар допчулалы»

Чаа өөредилге чылы эгелээни-биле холбаштыр школа болгаш башкылар дугайында материалдар редакцияга хөй-биле келген болгаш кээп-даа турар.

Авторларның хөй кезии ужук-бижикке өөредип, кажык чырыдып, амыдыралдың делгем оруунче үдеп кирип каан башкыларның дугайын ап сактып, оларга өөрүп четтиргенин илередип, чылыг, чымчак сөстерни чугаалаары — оралдашканнар. Чиңзэ, Мөңгүн-Тайга районнан Зоя Акаажык хоочун башкыларының ат-сывын долузу-биле адавышаан, мынчаар бижип турар: **«Мээң школачы чылдарым Эрги-Барлык, Тээли, Мугур-Аксы школаларынга эрткен. Ынчангаш эш-өөрүм хөй, эргим башкыларым хөй. Менээ оларның чагыг-сүмези аданемниң чагыы-биле демей, үргүлчү кулаамга дыңналып, караамга костүп чоруур... Олар ам хоочуннар апарган... Ам мээң ажы-төлүмнү өөредип, кижизидип чоруурларга бирде өөрүп, бирде өреелиг дег човап-даа чорулаар мен».** Зоя Акаажык оон ыңай ында-мында ажылдап чурттап чоруур хоочун башкылар-биле харылзааны [illegible] чоруурун [illegible] [illegible] кызыгаарлыг болгаш хүндүткелдиг херечилдир.

Юндеш-оол Монгуш (Кызыл район) Сүт-Хөл районга алды класстарга чайгы үеде бижик билбес улуска ужук-бижик өөредип турганын. Артур Саая (Овүр район) амгы үеде пенсионер башкызының дугайын. Тожудан Татьяна Күшкаш сөөлгү үеде өөреникчилерниң школадан үнер-кирер чоруун, өөредилгеге аңаа [illegible] бүдүлээ чоруур [illegible] апаргаан [illegible] чижектиг, өске-даа [illegible] [illegible] кылып турарын [illegible] санчыын [illegible] улам өөрүп оларын айтып, харын чамдык тавары(лгаларда) оларның [illegible] дөрт адап [illegible].

Сүт-Хөлден Баазыр Монгуш [illegible] [illegible] дугайын [illegible] «Тыванын [illegible] (№ 10?) [illegible] «Шын» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] авторнуң-даа ра(йону)...

Дакциялары-даа арай эптиг байдалга таварышты(р)-рыптар. Намгай Маадыр (Кызыл район) пенсионер хоочун башкы Зоя Соңгу (Улуг-Хем район) база-ла эртемниг башкы З. Б. Данзаанның дугайын. Улуг-Хем районнуң Бүлүң-Терек ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы Л. О. Бүрбүчаптың дугайын Анай Доваадор [illegible] [illegible].

Хову-Аксындан хоочун башкы, бижикчи Корода Ооржактың фамилия [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тыва [illegible] [illegible] эртемнерин [illegible] тыва дылга [illegible] эртемге [illegible] [illegible] рүп турар. Оон чамдык эртемнерин көрээлинер: **«Хову-Аксы 8 чыл школазынга тыка хөй чылдарда география, бойдус, төөгү эртемнерни тыва дылга өөредилге номнарлыг. тывалап башкылап, тыва чечен чогаалга соңуургалдыгларга «Аныяк бижикчи» деп бөлгүмнү удуртуп, оларның бижээн шүлүктерин, чечен чугааларын солуннарга парладып-даа чордум на. Башкылар өрээлинге тывалап чугаалашпас деп педсоветке шиитпирлеп турду... Класстан дашкаар бүгү ажылдарны чүгле орустааш турунтарга, тыва дыл алачайгаар-ла кыдыгладып кыстырып чоруй барганын ам кээп эскерип турар бис. Класстан дашкаар ажылдарны, ада-иелер-биле хуралдарны, кежээлерни, черле ынчаш хостуг шактарны тывалап эрттирип турары — бо үениң негелдези-дир»** деп, автор түңнээш тыва [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чүнү-даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Школа, өөредилге, дыл болгаш башкылар дугайын-ла бижээн авторларның кол четпестери — боттуг фактыларга даянгаш, ханы анализ бериш шыдавайн барганы. Чижээ, башкы дугайын бижээш, оон арга-дуржулгазын ажылында чаа чүүлдерин сайгарып, ону колдап көргүзер турбуже, чүгле кижи-биле эрген(н)еп, кандыг өөредилге чери доозканын [illegible] [illegible] башкылааның өөреникчилери кандыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

«Бистиң Кызылывыс» деп байырлалга тураскааткан байырлал концерттери 1990 чылдың октябрь 7-де Тываның хөгжүм-шии театрынга болур:

14 шакта — Кызыл хоорайның бичии уругларының уран чүүл коллективтериниң концерти;

19 шакта — Күрүнениң «Саян» ансамблиниң, «Тыва» аас чогаал ансамблиниң, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнүң артистериниң киржилгези-биле байырлал концерти.

Билеттерни театр кассазында садып турар.

• • •

Кодээ ажыл-агый техниказын болгаш автомашиналарны 1991 чылда септээр талазы-биле ажылдар планын «Тыва агросервис» каттыжыышкынының септелге-техниктиг бүдүрүлгелери тургузуп эгелээн. Ынчангаш Тыва агроүлетпүр эвилелдиң бүдүрүлгелериниң болгаш совхозтарының удуртукчулары боттарының кодээ ажыл-агый техниказын база автомашиналарын септедир база техниктиг хандырылгазын кылыр талазы-биле кээргээлерни **1990 чылдың октябрь 10-га чедир чарган турар ужурлуг.**

• • •

Кызыл хоорайның бүдүрүлге, албан организация коллективтериниң ажылдакчыларын капуста-биле хандырарын хоорайның магазиннерин дамчыштыр боттандырып турар. Коллективтерниң төлээлекчилери магазин дамчыштыр чогуур документилерни кылдыртып алгаш, херегләэн капустазын болуунуң транспорту-биле «Кара-Хаак» совхозтан сөөртүп алыр.

Айтырыгны дараазында телефоннардан тодарадып алыр: 3-23-22, 3-25-44, 3-13-73.

КЫЗЫЛДЫҢ АЪШ-ЧЕМ САДЫЫ.

• • •

Кызылдың башкы институдунуң физика-математика факультединге кирериниң белеткел курстары ажыттынып турар. Математиканы ортумак школаның деңнели-биле өөрениринин методиктиг сүмелери-биле контроль ажылдарны дыңнакчыларга чыл дургузунда чорудуп берип турар. Оларның күүселдезин кафедраның башкылары хынаар.

Аңаа өөренириң күзээннер кафедра эргелекчизиниң адынга билдириишкинин бижиир аңаа тодаргай адрезин айтыр болгаш өөредилгениң өртек-хөлезиниң төлээн квитанциязын кожар. Өөредилгеге дээш 15 рубльди Кызылда чурттакчы-социал банкының № 120412 агар санынче шилчидер.

Билдириишкинин 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп дараазында адреске чорудар: Кызыл, Ленин кудумчузу, 34. Математика кафедразы.

• • •

1985 чылдың март 1-де Ирина Седен-ооловна Монгушка Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң тывыскааны Я серийлиг 270997 дугаарлыг дипломун читкен. Ону күш чок деп санаар.

ИХМ БИЛ ДАРААЛГА БИЛДИРИИШКИННЕР

Сентябрь 29-30-нуң дыштаныр хүннеринде дежурнай кезектер маганотка 3 аар кемдээшкин чедириишкинин, күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң 34 оорлаашкынын, 3 хулиганнаашкынны бүрүткээн. 5 кем-херек үүлгедиишкининиң ээрик тургаш кылган. Бичи хулиганнаашкын дээш 18 автотранспортту ээрик башкарып чорааны дээш 5 кижи туттурган. Ээриктер сергедир чөлерге 65 кижи хонган. Дежурнайлаашкынче 48 улусчу дружиналар кежигүнү үнген.

Сентябрь 28-те Эрзин районнуң Бай-Даг суурнуң үш назы четпээн элээдилер аннаар сорулга-биле күрүне кызыгаарын үрээн. Олардан «Чаа орук» совхозтуң малчыннары К. Сенемайның, А. Дажының чөпшээрел чок эдилеп турганы ийи «ТОЗ» бооларны хавырган.

Тожу районнуң «Май 1» совхозка ийи назы четпээн оолдар малчын кижиден совхозтуң аъдын былаап алган. Участок төлээзи А. Кол болуушкун болган черге чеде бергеш, моң ыяштар-биле чепсегленген аъттыг бөлүк аныяктарга таваржы берген. Олар хөй-ниитиниң корум-чурумун кажызы-биле үреп турганнар. Хулиганныг аажылаашкынны соксадырып негээрге, тоол көрбээннер. Корум-чурумну камгалап, хулиганнарны тудуп тура, участок төлээзи табельдиг чепсекти ажыглаар ужурга таварышкан. Оон түңнелинде Ийи суурнуң чурттакчызы А. Чульдум бүдүүче балыглаткан. Районнуң прокуратуразы чепсекти шын ажыглаан деп санаан.

Улуг-Хем районнуң Торгалыг суурга ажылдаан турар В. Шимит-Хуурак туттурган. Оон хендир чашпаны чыттыг 600 грамм кургу бүдүмелди хавырган.

Эрзин суурдан 12-ги километрге тормоз системазының үрелгениниң Чөөн-Хемчик районнуң культура килдизинге хамааржыр [illegible] ТВЗ дугаарлыг «Кубанец» автобус [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] Чөөн-Хемчик районга [illegible] [illegible] [illegible].

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

телевидение

ОКТЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Эфирде хөгжүм». 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10—14.25 «Чадалар». 15.45 Уругларга фильм. «Эртинелер ортулуу». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.50 Мультфильм. 17.00 «50×50». 18.30 «Үе». 19.10 Депшилге. Информация. Реклама. 19.40 ИХМ медээзинден. 19.55 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн» программа. 23.00—23.30 «Ол, болган... болган...».

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем тайылбырлыг фильм 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Бүрүлер дүжүп турда. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. А. С. Пушкин. «Дубровский». 11.05 «Великобритания — бөгүн». Англи дыл билир кижилерге дамчыдылга. 12.05 «Рико алызыныҥ лар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 Георг Отс дугайында телефильм. 14.10 Барымдаалыг фильм. 14.30—15.40 «Хууда аас-межик». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Амыдыралымда шупту чүве аайлажып турар». 17.25 Улусчу аялгалар. 17.35 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.55 «Овур-хевир». Видеоканал. Тыва АССР-ның алдарлыг чурукчузу И. Салчак. Тываның композиторлары уругларга: Д. Хүреш-оол. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Кым соолуз азы Хереглекчи негелде тургузуп тур». Телеочерк. 20.45 Коллаж. 20.50 Теннис. Делегей турнири. «Рафт дженерал фудс». Хеээжиннер. 21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.15 —01.35 «Кара чаңгыс эргим эр». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларлы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Ногай чурумалдар». 19.30 Барымдаалыг фильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Миссиянын в огне»** (АКШ, ийи сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20 шактарда, **«Так жить нельзя»** (Барымдаалыг) 20.20 шакта. **Видеозал: «Сети любви»** (Индия, ийи сериялыг) 9.10, 11.50, 14.30, 17.00 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Маугли»** 9.00, 12.50 шактарда. **«Могила светлячка»** (Япония) 11.00 шакта. **«Экипаж 2 с»** 14.50 шакта. **«Хон Гиль Донь»** 17.30, 19.30, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Тайна жителей Луны»** 14.20 шакта, **«Барышни из Вилько»** 16.40, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Бог-дитя»** 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Черные очки»** (ОАР) 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эпдакчылары — 3-45-03 [illegible] ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-34-68, 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-03 корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 3-32-?? ◆ [illegible] — 3-47-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 500

Индекс 54241.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 6 суббота № 228 (14428)

1925 чылдан үндүрүлүп турар. Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

«БАЙ-ДАГ» КООПЕРАТИВ

Кодээ авторларның чагаалары редакцияга хүн-нүң келир. Дүүн бир ындыг чагааны Эрзиниң Бай-Даг суурда кодээ бижикчи Кызыл-оол Куулардан алган бис. Ол чагаазында мынчаар бижээн.

Суурувуста Бай-Даг аттыг комсомолчу-аныяктарның тудуг кооперативи ажылдап турар. Д. Б. Чопуйга удурткан ол коллектив бо чылын ниити каът уруглар садигиниң кол корпузунуң тудуун доозупкан. Олар 500 муң рубльдиң ажылдарын кылган. Ам чүгле электри киирери, сантехниктиг болгаш шеверлел ажылдары арткан. Олар чамдык ажылдарны кылырынга бергедеп турар. Анаа дузалаар кол ажылдар кылыр организациялар аазаашкын кылыры-биле өйлешкен. Чижээ, Кызылда «Востокспецсантехмонтаж» эргелели (начальниги А. Ширеченков) электри киирер ажылды саалаткаш туруп алган.

Чогум кооперативтиң кежигүннери аныяк оолдарлаа болза, оларның ажылга кызымаан, чүткүлдүүн байдагжылар кончуг эки билир. Чайгы үеде оларның ажылынга үстүкү класстарның өөреникчилери дузалажып турар. Эрткен чайын анаа беш өөреникчи ажылдап чайлаан.

КАНЧААР ЭРТТИРЕРИЛ?

Ноябрь 7-ниң байырлалын кандыг янзылыг эрттирериниң дугайында айтырыг партия Кызыл хооркомунга тургустунган. Бо талазы-биле «төгерик стол» хевирлиг чугаалажыышкын партия хооркомунга дүүн болуп эрткен.

Чугааның түңнелинде Октябрь революциязының байырлалында эргиде турган аайы-биле демонстрация эрттирер деп бодал бар. Ынчалзажок маңаа партия хооркомунуң туружу төндүр шиитпирлеттинмээн. Бо талазы-биле төнчү шиитпирни хоорайның партия организациялары кижилер-биле чугаалажып тургаш, хүлээп алыр. Демонстрация бе азы манифестация бе? Азы шуут-ла кышка белеткенир бе? Моон шиитпирлээри хоорайжыларның боттарындан хамааржыр.

БӨГҮН

ООҢ АДЫ УТТУНДУРБААН

«Чингис хаан» болгаш «Батый» деп сурагжыг номнарның автору Василий Янчевецкий (Ян) Тываның Турангa болгаш Өөкке кезек үеде чурттап, ажылдап турган.

Ук чогаалчының төрүттүнгенинден бээр 115 чыл оюн Кызылга, Бии-Хем районга демдеглеп эрттирген. Өөк суурда чогаалчының ажыл-амыдыралынга тураскааткан тускай музей бар. Ону чаартып кылган. Сурагжыг чогаалчыга тураскааткан ужуражылга кежээзи Өөк суурга болуп эрткен. Англияга, Америкага безин Янның дугайын суртаалдап чораан, дыл эртемнериниң кандидады, очулдурукчу, туркмен чогаалчы [illegible] Курбан-Мурадовтуң чугаазы солун болган. Школаның «янчылары» боттарының кылганы тыва утулзалыг шай, дус [illegible] ужуражылганың киржикчилеринге белекке берген. Янның оглу Михаил Янчевецкийниң белек кылдыр чорутукан «Оваалар кырында сстар» деп номнарын, дипломнарны өөреникчилерге аайты тывыскан.

Чогаалчылар музей ажылдакчылары бөгүн Кызыл хоорайже чанып келир.

ДААРТА

АУКЦИОН ЧАЛАП ТУР

«Надежда» аныяктар организациязының ассоциациязы найысылалдың Октябрьская кудумчузунга, «Кызыл» аалчылар бажыңының мурнунга октябрь 7-де 16 шак 30 минута турда, хоорайның «Арбадынга» күскү рок-фестиваль эрттирер.

Мында тыва чурукчуларның делгелгезин база оларның [illegible] ажылдарының аукционун база организастаар. Д[illegible] чурукчулар Георгий Сундуйлыцев, Иван Салчак, Сарыг-оол Саая, Анатолий Бөвейлен болгаш аныяк чурукчу Валерий Елизаров боттарының ажылдарын анаа келген кижилерге садар.

(Бистиң корр.).

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ЭП

Оваарымчалыг, билдилиг болур

Таңды — баштайгы көжүп келген орус тараачыннарның тыва араттар-биле найыралының эгезин салган, интернационалчы суурларлыг район. Баштайгыларның интернационалчы чаңчылдарны амгы салгал уламчылап турар. Сөөлгү үеде чеже-даа националдар аразында билчилгеге «бүргээшкиннер» туруп келзе, чонуң найыралын буспаан, кижилер кайы-кайызынга хүндүткелин чидирбээн. 1943 чылдан бээр партия кежигүнү, бо районга үжен ажыг чыл чурттап турар хоочун Н. А. Серебриков бодунуң анаа хамаарылгазын мынчаар илереткен: «Шупту чүве чаңгыс аай эптен хамааржыр, тываларга мээн хамаарылгам эң хүндүткелдиг, бергедээшкиннерниң дөзү ханы, ленинчи национал политиканы хажыдып, чамдык удуртукчулар чонуң сонуургалы дээш эвес, хууда эрге-ажык сүрүп, кижизиг эвес талаларын көргүзүп турарга, кижилерниң шупту чүвеге бүзүрели чидип, бот-боттарының аразында буруудадыышкыннарга эккеп турар».

Ниитизи-биле бүгү чуртта дег, бистиң республикада националдар аразында харылзааларда нарын айтырыглар тургустунуп келген. Ону чөптүг шиитпирлевес болза, эде тургустунуушкунну, ниитилелдиң салым-чолунга кыжанып үнүп болур деп ЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Резолюциязында демдеглээн. Сталин үезинде болгаш өске-даа чылдарда национал политикага чазыгларны адап, ону эдериниң оруктарын ук документиде айтып турар.

Бистиң республикада хөй нацияның кижилери чурттап, ажылдап турар. Өг-бүлелер, садиктер, школалар, өөредилге черлери, күш-ажылчы коллективтер интернационалчы. Моон мурнунда национал айтырыг үзе шиитпирлеттинген деп санап турган. Бо нарын, кижилерниң национал чоргааралы, культуразы-биле холбашкан айтырыгны бодуунчуду көрүп, культура хемчеглери-биле кызыгаарлап турган. Нация бүрүзүнүң өскелерге дөмейлешпес, онзагай дылын, культуразын, чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин тус-тузунда хөгжүдерин шоолуг херекке албайн, ниитилештирип, тускай өңүн чидирериниң чедирип турган чазыг деп санаан.

Националдар аразында хамаарылгаларны чогумчалыг тургузарынга хөй факторлар херек болуп турары амгы байдалдың анализинден илерээн. Адааныгыс айтырыглардан ангыда кичээнгей салгы дег чүүлдер хөй: хамаатыларның аразында чөпшээрежилге деңэргеге, хүндүткелге үндезилеттинген турар ужурлуг. Бир дугаарында кичээнгей салгы дег чүүлдер: амыдырал байдалын деңге экижидери, кадрларны национал состав барымдаалап таарыштыр тургузары, социал чөптүг чоруктуң принциптерин сагыыры. Бо айтырыгларны шиитпирлээрде, кончуг оваарымчалыг, билдилиг ылза эки. Чамдык удуртукчулар кадрлар айтырыын шиитпирлээрде, бир нацияның кижизиниң орнунга өске нацияның кижизин анаа олуртуп каар деп дорт билип турары шын эвес. Ылангыя удуртукчу кадрларны белеткээрде, оларны ажыл-херекчи талаларын көрүп тургаш, кижизидер, өөредир, белен кижи эккээрин, салырын манап орбас.

Чамдык адырларда үндезин нацияның ажылчын кадрлары эвээш. Кандыг-даа билиг-мергежилдиг нация бүрүзүнүң төлээзи чедип алыр аргалыг. Чүгле ажылчын күш таарыштырылгазын кичээнгейге албаандан ол тургустунган. Борта бүдүрүлгелерде партия организацияларының, удуртукчуларының идепкейинден, билдилиг чоруундан, национал айтырыгның сорулгаларын шын көрүп турарындан хөй чүве хамааржыр. Районнарда ажылдаар черлер тургуспаанындан тыва оолдар, кыстар хоорайже кээп турар, оларны мергежилге белеткеп, ажылга быжыглаарын кыдыра көрбейн, улуг ужур-дузалыг херек кылдыр көрзе эки. Ажыл чок аныяктарның саның кызырып, коллективтерге кижизидилге ажылын күштелдирер болза, кем-херек үүлгедиишкиннери, оон-биле холбашкан националдар аразында билиишпейн баар чоруктар кызырлыр. Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Хову-Аксы ышкаш бүдүрүлгелиг черлерде бажың үлелгезинде чөптүг эвес чоруктар каракка илдигип турарын партком нар сагышка ап, ону эдеринче угланган хемчеглерни алыр ужурлуг.

Тыва чаңчылдарны кижизидилгеге ажыглаарын чер-черде партия комитеттери холга ап эгелээн. Өске нацияның чаңчылдарын чамдык районнарда нептередип, культура-массалыг хемчеглерни ап чорудуп, найырал кежээлерин эрттирип турар. Саны элээн хөй болуп турар нацияларның культура төптерин тургузары база партком нарның эгелекчи чорууидан хамааржыр.

Интернационалчы кижизидилге өг-бүледен эгелээр болгаш оон улуу-биле хамааржыр. Бо ажылга ада-ие кижиниң ролюн улгаттырарын партия организациялары чедип алза эки. Бир эвес олар уругларының төлептиг, улугну улуг деп хүндүлээр, чымчак сеткилдиг, кээргээчел кылдыр кижизидип, өг-бүлезинге таарымчалыг моральдыг байдалды тургузуп шыдаан болза, ол өг-бүледен үнген ажы-төл өске кижилерге эки хамаарылгалыг, культурлуг кижи болур. Школаларда, өөредилге черлеринде интернационалчы кижизидилге хандыр бодаттынган, аныяктарның сагыш-сеткилинге дээп турар аргалыг турарын чедип алыр. Партия организациялары аныяктар ортузунда кижизидилге ажылын хөй-нинти организациялары-биле демнежип чорудары чугула.

Эге организацияларның кижилер-биле тускайлан ажылын күштелдирип, тус черниң байдалынга таарыжыр эптиг аргаларны дилеп, чурттап, өөренип турар чер аайы-биле ажылдап, чогаадыкчы ёзу-биле шимченип тургаш, үре-түңнел чедип ап болур. Болуушкуннарны баш удур көрүп билбес, чамдыкта национал-экстремисчи илерээшкиннерге ойтур шавыышкын берип, оларны бүзүредип шыдавас талаларын партия ажылдакчылары көргүзүп турар. Съездиге шовинизмни, русофобияны, антисемитизмни, националдын ылгай көөр чорукту буруу шапкан. Практиктиг ажылга ону удуртулга болдурарын херек кырында чедип алыр херек. Улустуң угааның доюлдуруп, хопмеге чугаа тарадыр чорукту дораан сый шаварны болдуумайн турар.

Хамаатыларның төлептиг чоруун, эргелерин, национал чоргааралын, күрүне органнары камгалаан турарын чедип алыр. Лекторларның, политинформаторларның күжү-биле, юристерни киириштирип тургаш, национал айтырыгның эрге-хоойлу үндезиннерин тайылбырлаарын күштелдирер. Политиктиг, эрге-хоойлу культуразының деңнелин бедидерн кончуг чугула. Чүгле күштерни каттыштырганш, хамааты чөпшээрежилгеге кээп болур.

1991—1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы

№ 381. 1990 чылдың сентябрь 27.

ССРЭ-ниң составынга 1944 чылда Тыва эки тура-биле каттыжып кирген сөөлүнде үеде, экономика болгаш культура амыдыралынга үндезин өскерилгелер анаа боттанган. Материал-техниктиг болгаш саң-хөө талазы-биле улуг дузаламчының ачызында, индустрия-аграр республика кылдыр ол сайзыраан.

Оон-биле чергелештир экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң деңнелиниң талазы-биле Тыва АССР амгы үеде РСФСР-ниң девискээрлериниң хөй нуруузундан ыракта хожудап турар. Чурттаалга бажыңнары-биле, школа назыны четпээннерниң албан черлери, чаңгыс аай хевириниң [illegible] ге школалары, кадык камгалалының албан черлери-биле чонну хандырар, херегледир бараанарын чонуң кижи бүрүзүнге онаажтыр бүдүрер талазы-биле республика амгы үеде РСФСР-де сөөлгү черлерниң бирээзин ээлеп турар.

Рынок экономиказынче шилчиириниң үезинде Тыва АССР-ниң чонунуң амыдырал деңнелиниң баксырай бээрин болдурбас сорулга-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаадыры болза:

1. Тус черниң ажыл-агыйынга, ол ышкаш республикага (РСФСР) чагырткан бүдүрүлгелерге база организацияларга кирүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарын, социал-культура албан черлерин хүн бүрүде хандырылгага болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кирип келгени санап көрүүшкүннерге дүүштүр үндезилеттинген өске-даа чарыгдалдарга чээли дузаламчызын Тыва АССР-ге тускайлап бээрин 1991-1992 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдениң планнарын база бюджедин чугаалажып көөрде, 1990 чылдың деңнелин хевээр арттырарын РСФСР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединге болгаш РСФСР-ниң Саң министерствозунга дагзыр.

1991 чылда агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстеринден капитал салыышкыннарын 136,4 миллион рубль, 1992 чылда — 168,3 миллион рубль хемчээлдиг кылдыр доктаадыр дугайында РСФСР-ниң Кедээ [illegible] министерствозунуң база Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирип келген саналдары-биле чөпшээрежир.

2. Ыраккы Соөгу чүктүң районнарынга болгаш оларга деңнештирген черлерге, оон иштинде Тыва АССР-ге, чорудуп бээр аъш-чем болгаш аъш-чем эвес бараанарның, материалдарның, техниканың, дериг-херекселдериниң кол номенклатуразын курчагыга киирериниң айтырыгларын Эвилел органнары-биле кады таарыштыр шиитпирлээрин РСФСР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединге болгаш РСФСР-ниң Республикалар болгаш регионнар программаларының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

3. Регионнар программаларын ажылдап кылыр зоналарның санынга автономнуг республиканы киирер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дилээн деткиир.

4. 1991-1992 чылдарда курчагыг ёзугаар дүктү чыл бүрүде чорудуп бээриниң хемчээлин 300 тоннага, эъттн — 2000 тоннага эвээжедир, ол ышкаш алгы-кежти болгаш өлүк аймаан курчагыг ёзугаар чорудуп бээринден хостаар, оларны дөрт ажыл-агый керээлериниң, ылаңгыя шефтеп турар организациялар-биле керээлерниң хемчээлинге РСФСР-ниң девискээрнге ажыглаар талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналдары-биле чөпшээрежир.

5. Главсевероторгту болгаш Росглавкоопрыбсевероторгту дамчыштыр Тыва АССР-ниң чонун [illegible] рымдаалавышаан, төлчүдүп хандырарының амгы [illegible] чурумун РСФСР-ниң Садыг министерствозу болгаш Роспотребсоюз хевээр арттырар.

6. Даштыкы чурттарның фирмалары-биле харылзааларны өөренип көөр болгаш кабартыр, чиг эътти [illegible] чедир болбаазырадып бүдүрүлгелерин, республиканың девискээринге даштыкы туризмниң, аңнаарының [illegible] тургузар талазы-биле Тыва АССР-ге дузалаарын, дүктү, өлүк аймаан, алгы-кежи [illegible] кылыр болгаш тудуг материалдарын бүдүрер чаа бүдүрүлге черлеринге херек даштыкы дериг-херекселдерни садып алырынга [illegible] саарлыр валюта акшаны [illegible] дугайында айтырыгны [illegible] ажып көөрүн РСФСР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединге болгаш РСФСР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозунга дагзыр.

7. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

автономнуг республиканың улус ажыл-агыйының рынок харылзааларынче шилчидер талазы-биле хемчеглерниң комплекизин 1991-1992 чылдарда боттандырар, карылгалыг болгаш эвээш орулгалыг бүдүрүлгелерин дужурериниң, күрүне өнчүзүнүң чамдык кезиин хуу хевирлиг болдурарының, бичежек бүдүрүлгелерни, акционерлиг ниитилелдерни, коллективтиг болгаш арат ажыл-агыйларны, бүдүрүкчүлер ассоциацияларын тургузарының күзели-биле бодунуң орулгалары [illegible] баш бу[illegible]. Бүдүрүкчүлүг эвес чарыгдалдарны дыка кызырарын, чиг эътти эштинге чедир болбаазырадып кылырын чедип алыр. Багай ажыглаттынып турар [illegible] объектилерни садып саарар;

РСФСР-ниң Өөредилге министерствозу-биле болгаш РСФСР-ниң Эртем база дээди школа херектериниң күрүне комитеди-биле кады [illegible] ылаңгыя энергетиктерни, чыдыга техниктерин, автоматика херекселдерин хандырар мастерлерни үндезин чонунуң иштинден белеткээриниң тускай программазын ажылдап кылырын бир ай [illegible] боттандырып эгелээр;

[illegible] камгалаар үрелиишкиннерден херзүнүң болгаш мал одарын камгалаар, арга-эзимнерни катап тургузар, диргиг амытаннарны болгаш үнүш аймаан, агаар болгаш суг бассейннерин камгалаар талазы-биле ажыглаар акша-херекселдерни РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус ажыглалының күрүне комитеди-биле кады дилеп тывар болгаш хемчеглерни боттандырып чорудар, камгалалдыг черлерниң ажылы чонуң дыштанылга зоналарының кызыгаарларын катап тодаргайлаар.

республикада чурттап турар улустарның дылын, чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын, чаңчыккан чуулаа[illegible] катап тургузар болгаш [illegible] хемчеглерни РСФСР-ниң Культура министерствозу-биле кады ажылдап кылыр болгаш хемчеглерни ап чорудар;

республикада политиктиг байдалды чогумчалыг болдурар, националдар аразында харылзааларын чогумчудуп экижидер, социал чөптүг чорукту баштыштыр талазы-биле хемчеглерни алыр. Күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниитиниң, күрүне органнарының күженишкиннерин кем-херек үүлгедир чорукту кынчыктырбазынче эрге-хоойлуну быжыглаарынче, улус ажыл-агыйының быжыг туруштуг болгаш карылга чок ажылдаарын, рынок байдалдарында хамаатыларның социал камгалалын хандыраарынче угландырар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. СИЛАЕВ.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи А. СТЕРЛИГОВ.

ССРЭ-ниң Президентизинге беседа

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев октябрь 4-те үлетпүрнүң, тудугнуң, транспорт болгаш харылзааның күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкыннарының ассоциацияларының удуртукчулары-биле ужурашкан. Экономиканы рынок харылзааларынче шилчидер айтырыглар талазы-биле улуг чугаа болган.

Санал-онал солчулгазының үезинде ажыл-агый харылзааларын экижидип тургузарынга, рынокту херегел бараанналары-биле долдурарынга, эртем-техниканың чедиишкиннеринге күш-ажылчы коллективтерниң болгаш бүдүрүлге удуртукчуларының улуг рольдуг болуру демдеглеттинген. Улус ажыл-агыйын рынокче шилчидип турар үеде чурттуң экономиказының кол оозу болур улуг-улуг бүдүрүлгелерниң [illegible] рынга экономиктиг идиг кергүзериниң болгаш оларның ажыл тelевиршиин [illegible] тыырыгларын кончуг кызыгаргейлиг көөрүнүң чугулазы демдеглеттинген.

(СЭТА).

Н. С. Конгарны Тыва АССР-нин Дээди Совединин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Улус өөредилгезиниң талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң министри Николай Салчакович Конгарны шаннаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 25.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНДЕ

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу республика комитединиң чанында партийжи контроль комиссиязының киирген ёзугаар, 1940 чылда «Улуг-Хем херээ» деп адаар херек-биле холбаштыр, үндезин чок черге репрессияга таварышкан партия кежигүннерин агартыр талазы-биле материалдарны чугаалажып көргеш, партияга (мөчээн соонда) Донгак Норбу Сурунны (Тонгак Норбуну), Кужугет Даржааны, Кыргыс Намдак Ажыны (Кыргыс Намдакайны), Хертек Эртине Кончегешни (Хертек Эртинени) партияга катап тургускан, политиктиг хамаатыларын (мөчээн соонда) ТАРЭ кежигүнү Донгак Хунашпан Чыскыманы (Донгак Хунашпанны) агарткан.

Н. С. Донгак, 1916 чылда төрүттүнген, 1936 чылдан бээр ТАРН кежигүнү, тудуг хорудадыр мурнунда хуу ажыл-агыйлыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 1940 чылдың сентябрь 2-де ону 5 чылда хосталгазын казып шииткен. Улуг-Хем кожуунга турган контрреволюстуг бөлүкке киржип турган деп буруудаттырган. Истелгениң шын эвес аргалар ажыглап тургаш бурууладыышкынны мегелеп онааганы илереттинген. 1962 чылдың май 4-те Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму бодунуң доктаалы-биле Н. С. Донгактың кылган чүүлүнде кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының шииткелин солаан болгаш ону бурууң-биле агарткан.

Д. Кужугет, 1913 чылда төрүттүнген, 1931 чылдан бээр [illegible] кежигүнү, тудуг хорудадыр мурнунда ТАРН-ның Улуг-Хем кожуунунуң секретарынга дамчыдап турган. 1940 чылдың сентябрь 2-те ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының шииткели-биле ёзугаар бооладып шииттирген. Ону контрреволюстуг бөлүктүң киржикчизи болгаш ТАРН-ның Улуг-Хем кожкомунуң бажыңын өрттедир талазы-биле үүлгедиглерни удуртуп турган деп буруудаткан. Д. Кужугет үрегдекчи контрреволюсчу чүве кылбаан болгаш истелгениң шын эвес аргалар-биле чорутканындан мегелеп буруудадыышкын-биле шииттирген дээрзи хыналдадан илерээн. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1962 чылдың май 4-те бодунуң доктаалы-биле Д. Кужугеттиң кылган чүүлүнде кем-херек үүлгедиишкининиң составының чогундан 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының бурууладыр талазы-биле шииткелин солаан, херекти соксаткан болгаш ону бурууң-биле агарткан.

Н. А. Кыргыс, 1903 чылда төрүттүнген, 1930 чылдан ТАРН кежигүнү, тудуг хорудадыр мурнунда Улуг-Хем кожууннуң күүсекчи эргелелиниң санакчызынга ажылдап турган, кызыл партизан чораан. 1930 болгаш 1932 чылдарда Тывага чиисектиг контрреволюсчуларның тура халыышкыннарын базарынга киришкен. 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы ону 5 чылда хосталгазын казып шииткен. Ону Д. Кужугеттиң удуртканы контрреволюсчу бөлүкке өске кижилер-биле кады киржип турган деп буруудаткан. Истелгениң шын эвес аргаларын ажыглап турган албадал-биле бурууну [illegible] онааганы [illegible] илерээн. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1962 чылдың май 4-те бодунуң доктаалы-биле Н. А. Кыргыстың кылган чүүлүнде кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының шииткелин солаан болгаш ону бурууң-биле агарткан.

Э. К. Хертек, 1910 чылда төрүттүнген, 1931 чылдан ТАРН кежигүнү, тудуг хорудадыр мурнунда хуу ажыл-агыйлыг чораан, мурнунда Улуг-Хем кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизинге ажылдап турган. 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы ону 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Д. Кужугеттиң удуртканы контрреволюсчу бөлүкке киржип турган деп буруудаткан. Истелгениң шын эвес аргаларын ажыглап турган албадал-биле бурууну [illegible] онааганы [illegible] илерээн. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1962 чылдың май 4-те бодунуң доктаалы-биле Э. К. Хертектиң кылган чүүлүнде кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының шииткелин солаан болгаш ону бурууң-биле агарткан.

Х. Ч. Донгак, 1913 чылда төрүттүнген, тудуг хорудадыр [illegible] ТАРЭ кежигүнү, аладын тывыкчыларының бригадири турган. 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы ону 5 чылда хосталгазын казып шииткен. Д. Кужугеттиң удуртканы контрреволюсчу бөлүкке киришкен деп буруудаттырган. Истелгениң шын эвес аргаларын ажыглап турган албадал-биле бурууну аза онааганы хыналдадан илерээн. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1962 чылдың май 4-те бодунуң доктаалы-биле Х. Ч. Донгактың кылган чүүлүнде кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының шииткелин солаан болгаш ону бурууң-биле агарткан.

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларынга «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Улус өөредилгезиниң талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Вострикова Галина Ивановна — Ак-Довуракта № 3 ортумак профессионал-техниктиг училищениң башкызы, Барыын-Хемчик районнуң;

Донгак Валентина Донгаковна — [illegible] ортумак школазының башкызы, Тожу районнуң;

Иванова Александра Павловна — № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищениң башкызы, Кызыл хоорай;

Манзанова Евгения Николаевна — Кулаа дужаар [illegible] ларының республика школа-интернадының башкызы, Кызыл хоорай;

Сюндюп Донгак Чамбааевич — Торгалыг ортумак школазының башкызы, Өвүр районнуң;

Танов Альберт Салчакович — № 2 ортумак школаның башкызы, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы. В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 25.

ДЫҢНААН-ДАА ЧАДАВАС-СИЛЕР

Телефон харылзаазы чок [illegible] сууржу бар деп дыңнаан силер бе? Дыңнаан-даа чадавас силер. Ындыг суур ат страа алдаан! Шеми суур ол [illegible].

Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозу Чадаа [illegible] [illegible] районче суур [illegible] бар. Медээлер дыңнадыг кылыр [illegible] [illegible] ургал-ла Чадаана кирер. Мен [illegible] безин чүгле сиген бе [illegible] [illegible] дөөш, август айда Ча [illegible] [illegible] кирдим. [illegible] дарга-бошкалар [illegible] мунуп алыр [illegible] чарылдаан турар чүве.

Сөөк хоорайларда өөрениир [illegible] телефон харылзаазы-даа чагаан херээ чок.

Июнь айдан бээр Шемиде [illegible]-даа, доора-даа телефон харылзаазы чок. Бо дугаар районнуң харылзаа [illegible] начальниинге, районнуң удуртукчу даргаларынга каш удаа дыңнаттывыс. А байдал ол-ла хевээр. Телефон чок канчаар бис? Телефон четкизиниң септелгезин багай чорудуп, суурлар аразынга харылзаа чокта, районнуң иштинде кайнып турар ажыл-ишке, хөй-ниити амыдыралга кайы хире экономиктиг болгаш моральдыг чидириглер чедирип турарын телефон харылзаазы дээш харысалгалыг эштер медерел билирлер ирги бе?

Оолак КАРА-САЛ.

Партийжи амыдырал: отчёттар, соңгулдалар

БОТТУГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ ШИЛЧИИР

Районнуң отчет-соңгулдалыг партия конференциязы эрткенден бээр ийи чыл четпес үе болган. СЭКП-ның XXVIII съездизинин партияның [illegible] [illegible] партия райкомунуң ажылдаан [illegible] партия организацияларының дугайында илеткел кылган партия райкомунуң бирги секретары С. М. Достай демдеглээн. Илеткелчи партийжи органнарның, идеологтуг ажылдарның эки кижилер, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедир дээш районнуң партия организациязының кылып турар хемчеглеринге доктаады. партия райкомунуң ажылын эде тургузар, чаартыр дээш чаа аргаларны тып, дилээшкиннерни кылып турарын чугаалаан.

Партия эге организацияларынче, күш-ажылчы коллективтерже сагыш салып, партийжи звено бүрүзүнүң арга-шинээн, коммунист бүрүзүнүң идепкейин бедидери-биле райком хүннерин эрттиргилээн. Районнуң партия организациязының, Советтерниң, ажыл-агый органнарының, хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг анализти илеткелчи бергеш, эде тургустунуушкунуң негелделеринге дүүштүр ажылдавайн келген удуртукчуларның, коммунистерниң адын адап шүгүмчүлээн. СЭКП-ның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ның Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлериниң күүседириниң талазы-биле партия райкомунуң ажыл-чорудулгазынга [illegible] [illegible] [illegible] турар [illegible] тайылбырлаан.

Партия райкомунуң бирги секретары Советтерниң [illegible] доктаатан. Бо хүнге чедир район Советиниң үш сессиязын, президиум курулдаларын, Советтер даргаларының өөредиглиг-семинарларын эрттиргенин ол демдеглээн. Советтиң ажыл-чорудулгазында ам-даа безин кандыг чүүлдер кестүп келгенин [illegible]. Дөрт айларда район Советиниң 4 депутадын депутаттардан үнүп чоруткан. Удавас улус депутаттарының район Советиниң сессиязы болур, ынаа Совет даргазы биле райкүүском даргазының чаңгыс кижиниң соңгуурун таарымчалыг деп хуузунда сагалыч ол чугаалаан.

Конференцияга санал берген делегаттар партия райкомунуң отчеттут үеде чорутказан ажылынга анализти кылгаш, партия эге организацияларынче кошкак сагыш салып келгенин чөптүг-биле шүгүмчүлээн.

«О. Шынаа» совхозтан делегат, ында кодээ Совет күүскомунуң даргазы В. М. Сүрүң-оол сөс алгаш, сөөлгү үеде партия райкомунуң ажылының стилинде чаа чүүлдер бар-даа болза, партия эге организациялары-биле ажылы кошкаан дээн. Ажыкчарлыг үеде бот-башкартылар дээн хөөн-биле сула салдынылган. Мооң түңнелинде чамдык кижилер партия хүрээлениндеи үнүп турар. Ам соңгудар партия райкомунуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Советтерге улус депутаттарынга [illegible] [illegible].

[illegible] арга-дуржулгазын [illegible] бырымдаалавайн келген. Мурнакчы [illegible] [illegible] [illegible] чанчылывыс ам-даа хевээр. Мурнакчылар мергежил бүрүзүнүң мастери эвес-ле болгай. Бүдүрүлгениң мурнакчылынга депутат ады райком кежигүнү ат тывсыр ааары — шаңнал эвес. Ындыг ачылыг соңгуткан эртерни көөрге, ынаа-ла хүндүлүг олут ээлекчилери боор дур.

Кадр айтырыы чугула черни ээлеп турар. Удуртукчуларывыс национал кадрларны белеткээринче сула кичээнгей салып келген. Совет хамаатызы Эвилелдиң кайы-даа девискээринге чурттаар, ажылдаар эргелиг. Бот-тарының күзели-биле [illegible] барып чурттазыннар. Оларның чамдыктары Тывадан [illegible] [illegible] турар, ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] боттуг ажыл-херектер эвээжеп турар. Сагыш-сеткилдивисти [illegible] минештирип, чаңгыс [illegible].

Чамдык кежигүннер партия хүрээлениниден үнүп турар. Чылдагааның чаа состав анализтеп көөр апаар.

[illegible] [illegible] делири — бергелерни [illegible] эртериниң кол оруу ол деп бодаар мен».

Районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ш-К. Кочага ындырге үнүп келгеш, партийжи удуртулгада чоталдыны дилээшкиннерни ам-даа четпезинге доктаал, кижилерниң сагыш-сеткилиниче ханылап кирбейн келген бис деп шүгүмчүлээн. Чижээлээрге, Самагалдай суурда амыдыралды ол чугаалааш, эрги чүүлдерни чаартырынче кичээнгей чогуп айыткан. Суурда бажыңнар база кудумчулар девискээрлеринде херимнер ойбак-дежик, оларның иштинде олурткан ыяштар чок.

Партия райкомунуң секретарьлары, килдис эргелекчилери, ажылдакчылары ажылчы чондан хоорук ажылдап келгенин конференцияның делегаттары [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Б. М. [illegible] партия райкомунуң ажылынга [illegible] четпес талаларын [illegible] удуртукчулар бот-башкартылгазынга сылдагладп, ажылчы чон ортузунче кирбейн, партияга [illegible] [illegible] [illegible], партиядан үнүп турар улусту анализтеп көрбейн [illegible] айыткан. Райкомнуң [illegible] лекторлары ажылдары [illegible] лекция ховар номчуп турар. Ү. Шынаа кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы Б. Д. Куулар, «Кызыгаар» совхозтуң директору М. Б. Эртине олар партия райкомунуң бюро [illegible] [illegible] кежигүннери, ажылдакчылары партия эге организацияларынга практиктиг дуза көргүспейн турарын, хүлээп алган доктаалдарның күүселдезиниң ниити чоңга чедир тайылбырлаттынмайн келгенин демдеглээн. М. Б. Эртине экономиктиг билиглерниң үндезиннерниң ажылчы чонга улуг дузалыын чугаалааш, аренда, бот-орулга-чарылга талазы-биле өөредилгени идеология ажылдакчыларының эрттирип, лекцияларны номчуп турарын кү[illegible]. Нүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта партком секретары С. М.-С. Доңгак саналынга райком хүннерин эрттирерин малчыннар, саанчылар үнелээн деп дыңнаткан. Ынчалзажок сөөлгү ийи чылда идеология ажылы кошкаан. Лекторлар кодээже үнмээниндеи, аренда, бот-орулга-чарылга айтыырыгларын күш ажылчы чонче [illegible] чүгле солундан билип ап турарын ол айыткан.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] партия, Совет органнарының чугаа соруглазы. Ынчалзажок бо чугула айтырыгже партия райкому, чамдык партия эге организациялары сагыш салбайн [illegible] делегаттар саналынга айыткан. Шуурмак кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы С. М. Биче-оол суурда шиитпирлеттинмейн келген чамдык айтырыгларга доктаатан. Эмчилер, библиотекарьлар ажылдаар черлер чок болганындан, кодээ Советте сыңмарлажып олурарын, ында милицияның участок шагдаазы база ажылдап турарын, чурттакчы чонунуң дыштаныр чери — Культура бажыны чогун чугаалаан. Шак мындыг байдалга ажылдаары берге. Чоң кат-чимисти курлавырлап алза-даа, чигир чогундан ол үрелип турар. Агаа талону олүп турар, ооң «силер бердирбейн турарынар ол-дур» деп хомудаар. Депутаттарны чон ужуражылгаже чалап турар. РСФСР-ниң улус депутады В. А. Рощинин чурттакчылар көрүксеп, ужуражыксап турарын демдеглээн. Делегаттарның эң-не хоочуну Б. Б. Чооду саналынга мындыг күзелди илереткен: «Шагда Эрзин, Тес-Хемниң «Бурунгаар» солуну турду. Ол солундан районнуң бүгү амыдыралын, болуушкуннарны адышта дег көрүп, таныжып орар чүве. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бо айтырыгны өөренип көөр болза деп идеэр мен. Эде тургустунуушкун [illegible] чыл чиде берди. Боттары бүдүрер ажылды дөргисе. Бир катап магалинге кугаа [illegible]. Ону улуска коданда кежээ билдинге берип турду, мындыг байдалга кээривиске кайын таарыжырыл? Боттарывыс бүдүрүп болзувусса, чугай эндерин [illegible]. Ам бодум 80 [illegible] Уругларым неп база. Райком ажылдакчыларындан кандыг чурттап чорарывысты соңуурган кижи чок».

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак конференцияның ажылынга киржип, республиканың экономиказынга хамаарыштыр чүве чугаалаан болгаш районнуң партия организациязының сорулгаларынга доктааган. Оон ууаңтыр делегаттарның айтырыгларынга харыы берген.

Конференция партия райкомунуң, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының чаа составтарын, республика конференциязынче делегаттарны соңгаан. Шилилгелиг соңгулдага РСФСР-ниң Компартиязының Тес-Хем райкомунуң бирги секретарынга С. М. Достайны, ийигизинге — Б. К. Шомбуну, секретарынга С. Д. Хертекти, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазынга В. О. Кара-оолду соңгаан.

Сиринмаа ЧООДУ.
(«Шынның» корр.).

Политиктиг өөредилге

КИЧЭЭЛДЕРНИҢ ЧИЖЕК ТЕМАТИКАЗЫ

Чаа 1990-1991 өөредилге чылы бистиң республиканың күш-ажылчы коллективтеринде, бүдүрүлге, албан черлеринде, школаларда болгаш оон-даа өске организацияларда эгелээн болгай.

Бо чылгы политиктиг өөредилге системазында дыка хөй чаа чүүлдер немешкен болгаш өөредилгениң шынары, оон теоретиктиг болгаш практиктиг утка-шынары эде тургустунуушкунуң бүгү айтырыглары-биле сырый холбашкан дээрзи чугаажок. Өөредилгениң организастыг талалары база элээн чаартынып турар. Ол талазы-биле тодаргай чүүлдерни мооң мурнунда солун, сеткүүлдерге парлап дыңнаткан болгай.

Республиканың бүгү булуңнарында политиктиг өөредилге чылының эгелээни-биле холбаштыр РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң чанында Политиктиг чырыдыышкын бажыңында методиктиг кабинеттиң ажылдакчылары лараазында темаларга кичээлдерни эрттирерин сүмелеп турар.

1. Политиктиг өөредилге системазының политшколаларынга, семинарларга, дискуссия клубтарынга хүннүң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр мындыг **чижек-тематиканы** сүмелеп турар.

а). СЭКП-ниң XXVIII съездизи: теория болгаш политика айтырыглары.

б). Гуманныг, демократтыг социализмче.

в). Башкартынар рынок — ажыл-агыйны эң ажыктыг-биле чорударының оруу.

г). СЭКП чаартылганың оруунда.

д). СЭКП — социалистиг шилип алыышкынның партиязы.

е). XX чүс чылдың политиктиг төөгүзү.

ж). Социалистиг хөй-ниити харылзааларын гуманныг болдурары.

з). Социалистиг шииттелдиң чаартылгазының байдалдарында эртем.

Идеологтуг ажылдың организаторларынга, улус депутаттарынга, чер-чер Советтерниң болгаш ооң күүскомнарының ажылдакчыларынга, ажыл-агый удуртукчуларынга база политиктиг ажыл-чорудулгага киржилериң күзээннерге, рынок экономиказының үндезиннерин билип алыксаннарга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң база ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының съездилериниң документилеринге хамаарыштыр эде тургустунуушкунуң чугула айтырыгларын өөренип сангарларының талазы-биле **чижек-тематика**:

1. Политиктиг культура болгаш идеология.
2. Идеологтуг ажылдың социал-психологтуг болгаш педагогтуг үндезиннери.
3. Амгы политиктиг амыдыралда демократия айтырыглары.
4. Совет эрге-хоойлунуң үндезиннери.
5. Түс черниң бот-башкарылгазының сан-хөө-экономиктиг үндезиннери.
6. Амгы үениң политиктиг партиялары болгаш социал шимчээшкиннери.
7. Чорудлээлиг байдал.
8. Политиктиг салдар чедирериниң психологиязы.
9. Депутат ажыл-чорудулганың эрге-хоойлу үндезиннери.

Үстүнде чижек-тематикада кирген айтырыгларны сайгарып өөренирынге кол өөек болгаш дузаламчы литература кылдыр даразында өөредилге номнарын ажыглап болур: «Теория и практика развивающегося социализма», «Проблемность в политической учёбе: диалектика мысли и действия» (автор Б. Ц. Бадмаев); методиктиг дуза номнары: «Психологическая компетентность пропагандиста. Организация дискуссии и индивидуальной беседы» («Знание», авторлары Ю. Е. Алешина, Л. А. Петровская) «Активные формы и методы пропаганды» («Плакат», авторлары В. С. Суров, П. И. Федюнькин), «Социология перестройки» («Наука»).

«Политиздат» ном үндүрер черде 1991 чылда даразында өөредилге номнары белеткеттинип турар: «К гуманному, демократическому социализму», «Основы политической науки», «Национальные отношения: иллюзии и реальность»; ынаа номнар: «Ленин, о котором спорят сегодня. Вопросы и ответы», «Трудные вопросы истории», «Партия в зоне критики» (автору В. Легостаев).

Чаа өөредилге чылында «Диалог», «Партийная жизнь», «Вопросы истории КПСС», «Социально-политические науки» (эрги ады «Научный коммунизм»), «Государство и право», «Экономические науки», «Вопросы философии» деп топ журналдар гуманныг, демократтыг социализмниң концепцияларының; амгы үеде СЭКП-ниң чаа ролюнуң, ооң ажыл-чорудулгазының болгаш хүлээлгезиниң; социализм теориязынга болгаш политологияга хамаарышкан беседалар болгаш бижээн чүүлдер; рынок экономиказынче шилчиириниң, социализмниң чаа политика-экономиктиг концепциязын үндезилээриниң дугайында чүүлдерни парлаар.

КҮЗЕЛ ТУРДА, АРГА БАР

Шагаан-Арыг хоорайда бажың айтырыы мынчаар шиитпирлеттинип турар апарган

Бо материалдың ийиги эгезин бижип алгаш, анаа харылзаарындан бодум безин тулуп ор мен. Чүл дээрге, чыл эгезинден бээр «Шагаан-Арыг тудуг» трест чоңга үлээр хире чаңгыс-даа дөрбелчин метр чуртталга шөлү дужаавааан деп мурнунда-ла бижип турдум. Ындыг болганда бажың айтырыы канчаар шиитпирлеттинер турганыл?

Байдал нарын турза-даа, бо чылын ниити оочурда 243 кижиниң 13-ү, чиигелделиг оочурда 69 кижиниң 9-у, [illegible] 30 специалистерниң [illegible] бажыңнарлыг апарган. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Хостаган бажыңнарын [illegible] [illegible] [illegible] 95 [illegible] Бо [illegible] [illegible] [illegible].

Ийи ай бурунгаар хоорайкүүскомга чеде бергеш, мурнунда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Мергеи Анай-оолдуңуна. Совет даргазының [illegible] Екатерина Ха[illegible] кабинеттеринче эвес, школорда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— [illegible] [illegible] — деп, Мерген Кыргысович [illegible] чугаалады. — Оочур [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— [illegible] [illegible] — деп, Мерген Кыргысович [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бодур [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] спорт школазының директору Оол-оол Ондар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол чүүл хоорайлуудурумге таарышпас. Ол квартираны оочурда улуска бээр дээш сурнуп турда, уруг [illegible] чеде берген. Уруг бажыңның дүрүм [illegible] боор артаан. Мындыг база болгулаар.

Хоорккүскомунуң бажың үлээр комиссиязы чурттаар [illegible] дужаатпынмайн турарын барымдаалааш, хостаан квартираларның чоптуг үлелгезин күүском даргазынга даасказ. Аныяк даргазың ажылынга таарышпас улус база бар боор чорду. Хосталган бажыңнар үлелгезин олар болза бир янзы кылыр турган. Мендаа болза Ак-Туруг суурдан каш чыл дургузунда боттаннал ажылдап турар аныяк специалист боол келген поварга бажыңны шаг-да-ла боор турган ийик мен. Ынчалза-даа хоорккүском даргазы Мерген Кыргысовичиниң ажылынга таарышпас демги кижилерни эвес, мени эвес, а ону чиңгээн алгаш ыяш[illegible]. Сүмелээр дээрден башка, ооң ажылынче холгаарлаар эргези биске ным-даа бербээн.

Черле ынчаш бистин ажык удуртукчуларга чагыртып өөренмээнивисти чүү дээрил аан. Мерген Кыргысовичиниң кады чоруксөөр фактылардаа, анаа хээли сунар оралдажыышкыннар-даа тургулан. Аныяк дарга анаа алынаан.

Эртиен айның ортан үезинде хоорккүскомга бээрээнда, даргадан оочурлаан кижилер арбындай берген болду. Хүлээп алыышкын үезинде кабинетке тыва [illegible] эдертиңел сөөс херээжен кирип келди.

— Чурттап орган бажыбывысты биске бо ажывысты берииттер кылдыр шиитпирледивис — деп, ол Мерген Кыргысовичиге чугаалады. — Документилерни оон алыңга бижип бээрин дилеп тур мен.

[illegible] чоруур деп турар хамаатының бөнүн ниити коммуналергода ажылдан турар болду. А херим иштинде тудуглары салып алып болган «эжи» Арыг-Үзүү суурдан келген.

Күрүне бажыңның салым-хуузун боду-ла шиитпирлээн каяаны хамаатыга Мерген Кыргысович чөптүг тайылбырны берди.

— Бирээде, бажыныы ымга бээрин хоорккүском шиитпирлээр. Ииде, өөнер ниити база чорүй баар болгай. Ооң орнунга өске специалист кээр апаар. Ынчангаш бажыңны коммуналергоо организациязынче дамчыдыптар бис. Үшкүде, суурлардан келген улуска бажың черле берип шыдавас бис, бисте ындыг эрге-даа чок.

Хоорайда чурттаксаан кижи мындыг тайылбырны алды. Оочурга турун алыр. Ынчаар дээш, хоорайның кайы-бир организациязынга эгелээнде бир чыл дургузунда ажылдаар херек. Оон-на харын ниити оочурга турун алыр.

«Сүт[illegible]» бүтээн ийи кижиниң кайызы-даа хавактарын дүвүп алгаш, кабинеттен үнүп чорупту.

Шагаан-Арыг хоорайда Хайыраканга, Чодуракта, Торгалыг, харын-даа Ак-Туруг, Эйлиг-Хем суурлардан боттанкан кааш ажылдаан турар улус эвээш эвес. Мурнуу чылдарының коммунг келиншининар чамдык таварылгаларда кижи бажыңга эптешпес бодалдардан тургустунар. Мерген Кыргысовичиниң хоорайда эмге-тикчок апарган общежитиелерни үзүткап, оларны чуртталга бажыңнары кылдыр эде кылыр дээн бодалы онза. Ооң база бир бодалы бар: черде турар күрүне бажыңнарын дөгерезин чурттакчыларга өртээ-биле садып чорудуптар. Ынчан хамаатыларның ажыктал чонка чыдар акшазы хоорай бюджединге кирип, «ажылдап» эгелээр: ынча ковей акша-биле чеже[illegible] чаа чурттал бажыңнарын туттуруп болгу дег-дир! Бо талазы-биле чалак доктаалы бар-даа болза, ооң күүселдези чок.

Хоорайдан сууржэ чүткүүр байдал кажан-бир черле тургустунар боор. Ынчан амыдыралдың дең-дески апаары магат чок. Амдызында суурлардан хоорайларже кээп турар.

[illegible] [illegible] [illegible] бо-дур [illegible], суурлар чурттакчыларының ында-хоорайже чүткүүрү. Хоорайдан сууржэ чүткүүр байдал кажан-бир черле тургустунар боор. Ынчан амыдыралдың дең-дески апаары магат чок. А амдызында суурлардан хоорайже кээп турар кижилер Шагаан-Арыгның берге байдалын улам нарыыдадып турар. Манаа ажылчын күш негеттинип турза-даа, чурттаар оран-сава, школа, уруглар албан черлери чедишпес. Культура бажыңы чок, хоорайның чаңгыс борбак столовазы чайладыр ажылдаваан.

Мерген Анай-оол хоорайны берге өйде хүлээп алганы билдингир. Ооң уштунар дилер даргаларының эрге ажыглаан турган аргалыг чегеретдиишкиннерге алырга чүү-даа бүтпес. Ажыдыышкын [illegible] [illegible] [illegible].

Аныяк кижиниң эгелээшкиннеринге детинмче херек. Ооң хоорайда 2 ийи каът улуг общежитиелерни чурттал бажыңнары кылдыр эде дерип дээн күзелин чоокта чаа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели деткээн, 200 муң рубльда тыл бээрин аазаан. Адаа кижи өөрүвес боор!

Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаа тудазының бир янзы оруунун дугайында хоорккүскомунуң аныяк даргазы мынчаар бодап орар. Улуг-Хем районнуң девискээри шагааандан бээр Тываның садыгажылгазының төвү турганын кым-даа сеткир магадап [illegible]. «[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бердим» — Анаа [illegible] алгаш Шагаан-Арыг — Непал аразынга автомашинаның аы чадаг-тергелиг, аы [illegible] спортчу маргылдаа (пробегтиг) түге органызастап болбазыл? Оңу улам ханылатпа-ханылатпа. Непалчын бисче-даа боор, бистиң Непалга-даа боор барышнарывыс тыпты боор. Спортчу харылзааларлардан эге алгаш кады ажылдажылга чурттарының чөрчектери дөлгүйде арбын боор.

Шагаан-Арыг хоорайның 17 организацияларындан 150 хире кижи көжүп чорупкан. Оларның чамдыктары манаа чурттап орган бажыңнарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың апрель 5-те доктаалын ёзугаар боттарынга ийи чыл дургузунда бижиглааш чоруп турар.

— Кашпен улус ала ындыр кеарга, ол-ла бажыңнарын алы ол шынап [illegible] квартираны бээр болур турар бис — деп, Мерген Кыргысович чугаалап орар. — Ынчалза-даа оларның чурттаар оран-сава-биле хандыртынгаш кандыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Бир өг-бүле Саян артындан дедир кээр деп барган дижик. Оларның чурттап орган бажыңын оочурда өг-бүлеге олчаан берип алган болгай силер, канчаар силер?

— Керээде «...азы ол ыш-каш хемчээлдиг квартираны» деп сөстер бар болгай. Ээп келир деп барган улус биске 2 ай бурунгаар ол дугайын дыңнадыр ужурлуг. Ол үеде ындыг бажың тыппайн барзывысса, общежитиеге чурттадып каар бис. Манап өөренгейлер-ле. Шынап-даа кээр болза, оларны моон албадал-биле көжүрүп чоруткан эвес.

Хоорай чагыргазының бо бодалынга бодум хуумда бүрүнү-биле каттыжар [illegible] чордум. Националдар аразында харылзаалар баксырадып, аай-дедир маңнажып турган херек чүү боор.

А хоорккүском даргазының бодунуң чурттаар оран-сава-биле хандыртынганы кандыыл? Каът бажыңның чаңгыс өрээл квартиразында чурттап орар болду. Ынчан [illegible] [illegible] келген. Ооңуң ниити Вера институт доостааш аныяк специалист боол келген. Мерген боду цемент заводунуң бажың алыр оочурунда шагда-ла турар. Анай-оолдарның авазы чаңгыс өрээл бажыңга сыынынмайн, Хову-Аксынче төрелдеринге көже берген. Верата даады эртемниг эмчи специалист дээш бажың бериптер дээрге.

Аренда звенозунуң удуртукчузу Александр Проскуринниң бо ышкаш байдалга таварышканын каш хонук бурунгаар «Советская Россия» номчудум. Ол СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады апарган. Москвага чеде бээрге, ТК кежигүнү кылдыр база соңгаан. А хууда автомашинаны садып алыры-биле каш чыл бурунгаар бирги оочурда турар кижи-дир. Ам автомашина садып алырга, дораан-на ТК кежигүнүнге машина бериптилер деп бээр. Ооң шагда-ла оочурда турарының дугайын кым-даа сагынмас.

Мерген Анай-оол оочур бузулгаар бажың ап алырга, шагаан-арыгжылар «хоорккүском даргазы берген дораан бажың алды» деп бодаар дыр мен.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

Калбак делгемнерин кежир шыгаап, черниң дортун хемчээр, дуран ышкаш тускай херекселдерлиг мастер (чурукта) Танов Оюнович Шара-Хөөге ужуражы бердим. Кызылдың тудугларын кылырынга чээрби чыл ашкан, мастерлеп, прорабтап-даа турган кижи-ле болгай. Ооң башкарган бригадазы ам база бир улуг тудугну кыла берип-тир.

Ол чаа тудуг чер иштибиле эртер черлерлиг. Чем кылыр болгаш хеп чуур өрээлдерлиг болур. Подстанцияны база кылыр. Тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли улуг. Чүс чээрби орунуг бо эмнелгени келир чылда ажыглалга киирер. Тудуг черниң мастери Танов Оюновичини бо хүннерде тудуг участогунуң начальниинге томуйлаар.

Ол участок ажылын башкара бергеш, бо тудугну, хоорай төвүнде чунар-бажыңны, 96 өг-бүле кирер бажыңны дээш, элээн каш объектилерни ажыглалга киирерин харылаар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ШКОЛА КЫШКА БЕЛЕН ЭВЕС

«Кара-Хөл» совхозтуң төвү Дапсы биле Алаш хемнериниң каттышкан белдиринде, тайгаларның мырынаа эдээнде турар. Аңаа барганымның дүнезинде дээр бүргээш, хар кинир чагган. Эртен эрте тургаш, суурнуң мурнуу-барыын талазында бо чылын 451 өөреникчини кижизидери-биле хүлээп алгаи ортумак школаның коллективи кышка канчаар белеткенгенин хынап көөр сорулга-биле чеде бердим. Баштай төпчүттүнген одалга системазының котельназының иштиче кирдим. Ону долгандыр шагда-ла туткан бажыңның дээвиририниң бир талакы ыяштары ирээш, базыышкынга шыдашпайн, ойлуп кээп дүшкен, ыяштарын, довурак-доозунун безин арыглаваан болду. Ооң чыпшыр чанында хөмүр-даш урар ажык аңмаарның эргижирээн шлагын чайлады эшкеш, оскээр чайлатпаан. Одалгага херегләэри-биле сөөртүп алганы хөмүр-даш база чок.

— Бо кожа салдынган үш улуг печканың бирээзи үрелген, септелге кылдынмаан. Эрткен кыжын изиг суг дамчыдар батареялар удаа-дараа доңуп, чара теверинден бергедээшкиннерге таваржып турдувус — деп, мени эдертип чораан шериг, ниң эге өөредилгезиниң башкызы хомудаан сеткилин чажырбады.

Өөреникчилерниң ам бо хүннерде өөренип турары эрги бажыңның чанында 8 класс өрээлдиг, эге шериг өөредилгези эрттирер кабинеттиг, спорт залдыг чаа школаны Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң С. Ф. Чармадовка удурткан «Школьник» кооператив бо чылдың апрельде 15 тудугжунуң күжү-биле тудуп эгелээн. Оларның ажылын багай деп болбас. Даң бажыңдан орай кежээге чедир шалыпкын ажылдап турар. Материал-биле хандырылганы удуртелзирбес болза, тудугну октябрьда ажыглалга киирип болуруи бригадир чугаалап орду.

Чаа тудугнуң одалга системазын септеттинмээн котельнаяга аппарып тудуштурар кылдыр демир хоолайлар салыр черин казып каан. Эрги школаның шагдан тура ажыглап келгени, суг дамчыдар хоолайлары чылыглаар, ойбаан дежиин хынаарыбиле хемген черлерниң кырын трактор-биле көстүп чыдар кылдыр чазарлап каан.

Котельная бажыңын, одалга системазын, ында салган печкаларны кажан, канчаар септеп кылыры, ажыглалга киирери, ажылдадын шенээр хуусаалары ам-даа билдинмес. Өөреникчилер, башкылар тайга черде школаның соок класстарында сириңейнип, чылыгландыр кеттинерниче албадаттынып, өөренип, ажылдап турарынга кым буруулугул? Кижилерниң кадыкшылы баксыразы кым харылзаарыл? Мындыг айтырыглар чаңгаар-ла салдынып кээр.

Школаның директору А. Д. Иргиттиң кабинединге киргеш, одалга системазы кажан кылдынарын, одаар чүүлдү кажан сөөртүрүн айтырган мен. Системаның капитал септелгезин кылырынга райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи 18 муң рубльди бергенин, ону кылыр сантехниктерниң келириниң саадап турарын, одалгага херегләэр 200 тонна хөмүр-дашты сөөртүр хемчеглерни алырын чугаалады. Директорнуң ажыл-агый айтырыглары харылаар оралакчызы безин чок. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээн ышкаш, боду ам кээп ынай-бээр чоруп, девидеп эгелээн. Школаның чаа өөредилге чылынга белеткенин хынап барган комиссия, районнуң удуртукчулары чогуур үезинде хемчег албаанын манаа база айтыр апаар.

Үе манавас, кыш эргин кырында келген. Ырак тайга черле турар школада байдал дүвүреңчиг. Бай-Тайга райкүүскомунуң даргалары ону дарый эдер, дузалажыр, Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу хыналданы чорудар ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Янзы-бүрү

болуушкуннар

колонказы

ЭКИ ЭМНЕДИП АЛ, ЛЕНОЧКА

Улус депутаттарының Ульяновск областы Совединиң [illegible] 13 харлыг Лена Голубкова [illegible] Вена хоорайга [illegible] клиникаларының бирээзинге [illegible] дүргени [illegible] Бо муң дашты валюта акшаны анаа үндүрүп берген.

— Австрия эмчилериниң [illegible] Ульяновскиде [illegible] бюджединче [illegible] дашты валютаны анаа үндүр[illegible]. Ленинградтың [illegible] бадыткан турарын-биле алырга, чүгле Венаның нейрохирургтары [illegible] чүге дизе ындыг аарыгны [illegible] методиказы [illegible]. Олар ону эртемге [illegible] турар. Олар [illegible] эмнеп [illegible] бис. Сени [illegible] Эки эмнедип ал, Леночка! Волга [illegible] улус депутаттары [illegible] ханызындан чүгле ону күзеп тур — деп, облкүүском даргазының оралакчызы В. Гуринович чугаалаарга, бис анаа каттыштывыс.

Н. МИЛОВ.

ТЕЛЕДАМЧЫДЫЛГА ДУЗАЗЫ-БИЛЕ

«Эң айыылдыг ол үүлгедикчинин» дамчызынга киргени Уорделл Форд эрткен сентябрь айның төнчүзүнде туттурган. СЭТА-ның Вашингтонда корреспондентизи Николай Орехов ол дугайын дыңнаткан.

Гротонда (Коннектикут штат) «Дженерал Даинэмикс» концернниң пароход септээр черинде «Си вулф» чергениң сут адаа-биле чоруур ядролуг шуут чажыт дээр хемезиниң корпузун ол будуп турда, ону тудуп алган.

Үптээшкиннерге болгаш өлүрүүшкүннерге буруудаттырган база деве бергеш, дилеттирип турган Фордтуң херек чуруктарын АКШ-тың бүгү полиция участоктарында болгаш почта салбырларында азып каан турда, канчап ол ыңаар ажылдап кире бергенил? Өске кижиниң фамилиязы-биле кандыг-даа шаптараазын чокка чажыт техника-биле ажылдаар черже чепшээрел ап алгаш, анаа маляр болуп ажылдап турганы ол.

«Эң айыылдыг болгаш дилеттирип турар үүлгедикчилер» деп нептерешгей теледамчыдылганың ачызында ол туттуруп алган болган. Неделя санында үнер ол программа АКШ-тың эң [illegible] херектеннериниң дугайында элээн каш сюжеттерден тургустунган. Истелгеге киришкен полицейжилер болгаш детективтер херектиң канчаар болганының дугайында экрандан чугаалаарга, а дилеттирип турар кижилерге дөмейзимээр актёрлар оларның үүлгеткен кем-херектерин сценага таарыштыр ойнап коргүзер. Теледамчыдылга бүрүзүнүң сөөлүнде арын-шырайын бир янзы өскертип алган (эрин база сегел салдыг-даа, кара костюктерлиг-даа, бажының дүгүн эскээр таартып алганнар-даа боор) херек чуруктарының элээн каш хевирлерин-даа коргүзер.

Форд дугайында дамчыдылганы көргүскенинин соонда ону корген 173 кижи телевидениеже доораан-на телефоннап келген. Гротонуң пароход септээр черинден ында ажылдап турар кижилерден он медээ келген.

Ук дамчыдылганы 1988 чылдың февральдан көргүзүп эгелээн. Ол үениң дургузунда шиидилгеден дескен он-меге-биле чаштынып турган 119 кижини оон дузазы-биле тудуп хоругдаан. Ук дамчыдылга ам-даа уламчылавышаан. Оон аспаанга таныже дезип үгеннер [illegible].

ПРОКУРОРНУ ӨЛҮРҮП ШИИТКЕН

РСФСР-ниң Дээди судунуң кожуп чоруур коллегиязы Смоленск областың Глинковск районунуң прокурору В. Шараевскийни дээди кеземче-биле — өлүрүп шиит кен. «Устромский» совхозтуң бухгалтери Г. Прохорованы болгаш ол ажыл-агыйның [illegible] Т. [illegible] дарыы-дериин [illegible] база оларның [illegible] буруудаттырганнар.

Прокурорну [illegible] 15 чылда [illegible] шииттирген. [illegible] чылдар [illegible] — [illegible] уругнут [illegible].

Башкы хүнүнге уткуштур

Чаа туткан школаның чанынга бичии уруглар чыглып келди. Башкызының чанынга четтинчип алгаш, хөглүг оюнну ойнай бердилер. Ол школаның бешки клазының өөреникчилери башкызы Саяна Момбужаевна Саая-биле чаңсарда казы ойнап хөглээрлер.

Башкылап турар клазының уругларынга чаа-чаа оюннарны өөредип бериптурар. Оюннарның чамдыызым Саяна Момбужаевна боду чогаадып берип-даа келген. Аныяк башкы Кызылда тос дугаарлыг школада математиканы башкылап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Номчукчунуң эскерии

ХАЛАЛЫГ ОРУК

Эрткен чылын октябрь айда Самагалдайның [illegible] оруктан сектелге-тудуг участогу ийи суур аразынга [illegible] асфальтылап каан орукту «Чодураа» совхозтуң тургустунганының 40 чыл оюн таварыштыр каш-ла хонук [illegible] гузунда «белек» кылдыр кылып берген.

Анаа, ылангыя чодураажылар, дыка-ла өөрээн бис. Ынчанмайн канчаар ийик, ийи суурнуң чонунуң малалыг, чалаг-даа аргыжар кол оруу ол-ла болгай. Аразы чүгле 3-ле километр суурлар-дыр ийин. Шынап-ла, чаа-сан-дорт бо оруктап чоруурга, ылангыя чолаачыларга хөй үе чидирбес дыка-ла эптиг турган.

«Ынаанганының бажын ыт чиир» дээни ышкаш, чаа безин четпээнде, ук оруувустуң кырында асфальтызы [illegible] бак-дыдык үттүг таар дег болу берген. Ам ол улуг [illegible] бактарын оюп эртер, кырлатпас дээш техника улуг озал-ондакка-даа таваржы бер чазып турар. Чайның [illegible] чут иигг хүннеринде машина-техника хамаанчок чалаг кижилер безин кадалы бээр, чиндиисинип чылар-чер бар боддур ийин.

Кызылдан дөрт рейс автобустары-неделяның соолгу үш хүнүнде бисти таварып эртер турган болза, ам [illegible] үнгүрүндан ында-хаая-ла каар апарган. Районнуң улуг даргалары дөө көөрге, бо оруктап «чиик-каралыг» артып дужуп-ле турар боор чүве-дир. Ындыг улуг онгарларны эскербес, удуп орарлары ол чоор бе?

Владимир КАРТИ.

Тес-Хем район.

БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ? ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ? ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БОДАЛДАР

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГНЫҢ БИРЭЭЗИ

Аныяктар болгаш спорт

Бо материалды бижип ора, аныяктар айтырыы хөй талалыг-даа бол, оон база бир кол чүүлүнге хамаарыштыр бодалдарым илередир күзелим бар. Ол болза аныяктар болгаш күш-культура, а улам ханы кылдыр ап көөр болза, аныяктарның спортка хамаарылгазы-дыр ийин. Бо база-ла анаа эвес, берге айтырыг. Ону кыдыра көрүп черле болбас. Ындыг боллажок бисте район бүрүзүнде, спорт болгаш комсомол комитеттери, совхоз бүрүзүнде, коллектив санында инструктор-методистер, спорт организаторлар ажылдап турар болганда, ол дээрге улуг күш-түр, ынчангаш ол дугайында айтырыгны чугаалажып база болур бис. Бо сорулганы күүседири-биле Тожу районда спорт комитет даргазы А. В. Тамдын-оол-биле ужуражып, анаа чамдык айтырыгларны салган мен.

— Силерниң районнуң аныяктарының спортчу маргылдааларга киржилгези, анаа хамаарылгазы кандыгыл, Александр Васильевич?

— Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чаңгыс аай эвес. Келир, келбестиг дээрим ол-дур ийин. Бистиң районда ийи совхоз, Ырбан, Сыстыг-Хем, Хамсыра, Тоора-Хем деп суурлар бар. Кандыг-бир байырлалдар таварыштыр азы дыштаныр хүннерде спортчу маргылдаалар эрттирерин чарлап, аргалыг-ла болза, анаа хөй команда, хөй кижи киришсин дээр бодал-биле бүдүрүлгелерниң, совхозтарның, школаларның, албан черлериниң база организацияларның удуртукчуларынче ол дугайында дыңнадыг-чагыгны баш удур-ла чорудуптар улус бис. Ындыг чалалгаларны алза-даа, чамдык удуртукчулар ону херекке албайн баргылаар чүве болду. Маргылдааларга колдуунда-ла ийи совхозтуң, ыяш ажыл-агый коллективиниң, райононуң, АКМК-ның командалары барык доктаамал киржир, оон черле чыга калбастар.

— Бир коллективтер доктаамал кээп турда, өскелери киришпейн баары чүде ирги, силерниң чоруткан чагааларыңар оларга четпейн турар эвес бе?

— Чок, ында эвес. Кандыг-бир маргылдаа эрттирер дээнде чагааны бир таныыр эжимге берип каар кижи мен. Ынчангаш ол солдарга идегээр мен. Олар ыяап-ла аппарып бээр улус чүве. Оон чылдагааны удуртукчуларның спорт ажылынче сагыш салбазында, ону үнелеп көрбезинде, анаа-ла бир чүве кылдыр анаа-ла-бир чүве кылдыр Оон ыңай мындыг чүве база бар. Үстүнде адааным коллективтерниң удуртукчулары спорт-массалыг ажылдар эрттиреринге чарыгдаар акша-хөреңгини чүгле спорт инвентарь, спортчу хептер садып алырынга үндүрүп турар болза, а күш-культура болгаш спорт дугайын херекке албас, ону тосвас даргалар ол хөреңгини өскээр чарыгдап алыр таварылгаларны билир мен.

Спортчу хеви чок болгаш, ол коллективтерниң төлээлекчилериниң маргылдааларга киришпейн баар—бир чылдагааны ол.

Ооң кадында оларга айтырыгны дорт тургузуп чеде бээрге, маргылдаалар болур дугайын биске дыңнатпайн турар дигилээр боор чорду. Ам ынчангаш оларның боттарынга чагыг-дыңнадыг кылып турар бис. Ынчалза-даа оон база-ла эки түңнел үндүрбейн турар. Ол-ла удуртукчулар ол-ла туружундан салдынмаан хевээр ийин.

КОРР: Мээң бо-ла чорааш ол айтырыгга хамаарыштыр бодап чоруур бодалым бар. Аныяк кижилерни спортчу маргылдааларже, спорттуң бир-ле хевиринче хаара тудар, эвилеңдээр болдувусса, ынчан кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр аныяк-өскенниң саны черле кызырлып келир. Бо шуут-ла мээң хууда утаадылалым. Ону ынчаар кылырда калаа бедик индирини, улуг залдың херээ чок, оларга суртаал номчуп, сургаал кылган ажыы чок. Бистиң аныяк оолдар, кыстарывыстың хөй нуруузу төлептиг кижилер деп чүвени билир мен, ынчангаш ындыг бүзүрел-биле чугаалап турарым ол. А чүгле оларны удуртуп, башкарыптар уран талантылыг, угаанныг кижилер тывары чугула. Оон-биле кады удуртукчу кижи оларга, аныяктарга, дуза көргүзерин, деткимче чедирериг Тожунуң чамдык, харын-даа чүгле ооң эвес, а республиканың барык хөй-хөй бүдүрүлгелериниң база организацияларының удуртукчулары ышкаш тоомча чок, херекке албас чоруундан уштунгаш, черле шиитпирлиг хөделиптер болза ужур бар-ла ыйнаан. Акша-хөреңгини-даа тып ап болгай. Аныяктар-биле пиити дылды-даа тыва бергей. Бижыг харылзаа, бот-бодунга деткимче ынчан ыяап-ла тө-рүттүнеринге идегээр мен.

Анаа дүгжүр чижектер бо. Партия Өвүр, Бай-Тайга райкомнары, райкүүскомнар ажылчы чон ортузунга, аныяктар аразынга спорт ажылын улам экижидер, нептередир сорулга-биле неделяның среда санында спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге маргылдааларны эрттирип турар. Анаа школачылар, улуг назылыг кижилер киржип, коллективиниң, өгбүлезиниң спортчу адын камгалап келгеннер. Ындыг спортчу оюн-тоглаа удуртуп эртирер кижилерниң даңзызын бадылаан. Ынчангаш бир-ле удуртукчу бир-ле солун маргылдаа эрттирип турары-биле ол ажыктыг, солун. Ону өске черлерге ынчаар эрттирип чүге болбас бис. Кылып болур, а чүгле бот-идепкей херек чүве ышкажыл. Ооң кадында аныяктар айтырыын шиитпирлээрде, ону чаңгыс талалай көөр эрги чаңчылывыс хевээр арткап. Анаа чижек-даа болур-ла ыйнаан, ынчангаш бо дугайында хөрээм өйүп чоруур бичии тайылбырдан кылыйн.

Сөөлгү үеде, ылангыя бо чылын аныяктар дугайында айтырыглар чидиг-биле тургустунуп турар. Ол эки-дир. Чүге ынчап барганыл?

Ооң кол чылдагааннары бо: амыдыралчы шын орууп оларның тып чадай бергени, корум-чурум үрээр болгаш кем-херек үүлгедир чоруунуң кеңгээни, хөй-хөй ада-иелерниң ажы-төлүнүң келир үеде салым-чолунче кичээңгей салбас апарганы, аныяк кижилерниң арагадарыга, кара таакпыга хандыкшылдыг, суңдулуг бак хоочу тыпканы.

Ону чидиреринин, узуткап чок кылырының айтырыгларын республиканың партия, совет органнары аң үстүнү деңнелге чугаалажып, анаа доктаалдарны, хемчеглерни, шиитпирлерни хүлээп ап турар. Оларны боттандырып чорудар, күүседир харысалгалыг ажылдакчыларның даңзызын солуннарга парлаап, чон ону билир. Оларның аразында чер-чер Советтериниң улус депутаттары база бар.

Ам байдалывыс кандыгыл, ынчаш? Эки талазынче чайгылган бе, хөйнүң сетиилсагыжын өөртүптер, хүн бүрүдеги дүвүрелин оожургадыптар хире кылдынган кос-кү чижек бар бе? Чок! Чүгле ынча дээр апаар. Чүге дээрге солуннарда хүн бүрү үнүп турар ИХМ-ниң парлалга белүүнүң дыңнадыглары орта долу харыыны берип турар. Оон алгаш көөрге, деңнеп бодап орарга, байдал мурнуку айлардан бичии-даа дээредевээн ийин. Оор кылыр болгаш өлүрүкчү чоруктарның, машина-техника "андарар, чер-чурт ыяажыр байдалывыстың деңнели звежевээн-дир. Ооң болу бээриниң кол чылдааннары аныяктарның арагалаар чорууңда дээрзин ам удуртукчу-даа, улус депутатты-даа, ада-ие-даа кижилерге утааткан херээ чок. Олар ону эки билирлер. Ындыгдаа болза мынчага чедир бүдүрүлге удуртукчуларының, совхозтар директорларының, улус депутаттарының ындыг черге аныяктар-биле ужуражылга кылдым, ынча аныяк кижини ажылга киирип кагдым азы хүлээп алдым дээш одуругларын, аныяк оолдар, кыстары күш-культура болгаш спортче хаара тудуп көрээлинер деп сагыш салгап сөстерин олардан чүге дыңнавайн турар бис, оларның кандыг-даа даалганы дораан күүседип, эчизинге чедирер дээш кыспас, а аазаашкын кылгаш, арай узамдыктырып чаңчыгып калганы ыя оон-на илдең ышкажыл. А амгы улус депутаттарының чамдыктары соңгулдалар бүдүүзүнде сөрүктүг-ла турган болдур ийин. Оларның программазынга аныяктар айтырыы — ону канчаар боттандырары, күүседири, экижидери бир кол черни ээлеп турду. Ам кайыл? Ол сөстер хоозун аазаашкыннарже шилчип бар чыдыр.

Кала-даа — суур, район, республика чергелиг хуралдарга-даа, ужуражыышкыннар үезинде-даа, пленумнарга, сессияларга-даа эткен состүң эчис түңнели турар болза, ынчаа бо дүвүренчиг айтырыг эки талазынче эргилдеш черле кылыр деп бодаар мен.

Удуртукчуларга, улус депутаттарынга хамаарыштыр ындыг шугумчүлелди кылып тура, чер-черде эки, ажыктыг ажылдарның чижектерн эвээш эвезин билир мен. Ону үстүнде адааным районнардан аңгыда, өске чурттакчылыг черлер төптеринден, ында совхозтардан, Кызыл хоорайдан хөйү-биле көрүп болур бис. Ындыг-даа болза оларның дээштии, деткимчелии, организакчы шынары чогуур деңнелге четпейн турар. Ооң бир четпес талазы — орус дылдыг аныяктарның маргылдааларга киришпейн турары, оларның ада-иелериниң стадионнарга, спорт залдарынга мырыңай эвээш санныг кээп турары. Ону билир, караам-биле көрген мен. Маңаа дүүштүр ындыг үеде чүгле хаак спортчуга эр. [illegible] орус дылдыг спортчулар элээн хөй киржип турарын эскерген мен. А спорттуң өске хевирлеринге оларның саны каш-ла кижи боор-дур.

— А силерниң районда бо талазы-биле байдал кандыгыл?

— Бисте Ырбан, Сыстыг-Хем, Хамсыра, Тоора-Хем колдуунда-ла орус чурттакчылар. Ында аныяктар эвээш эвес. Ынчалза-даа маргылдааларга оларның киржилгези пат. Барык чок болгулаар. Келбес, сонуургавас. Анаа көрүкчү боор кээрлери база-ла. Ындыг оларның бот-идепкей чогу кончуг апарган. Маргылдаалар болурга-ла, тыва аныяктар хөй келир. Көрүкчүлер база ындыг. Ынчалза-даа ойнакчылар өскерилбейн турар. Ол-ла оолдар, ол-ла уруглар доктаамал кээр. Чаа спортчулар та чүге немешпес. Ол дээрге күш-культура башкыларының четпес ажылы деп санаар мен. Бо база чугаалажыр, сүмележир ужурлуг апарган айтырыг чүве. Оон ыңай бисте кадрлар чедишпес. Дээди эртемниг, тускай билиглиг кижилер чок. Бо база-ла бистиң ниити ажылывыска моондак болуп турар деп бодаар мен. База бир четпес чүве — акша-шалың айтырыы. Шалың эвээш дээш маңаа ажылдаарын кым-даа күзевес-тир. Профэвилелдериниң ДФСО район чөвүлелиниң даргазы Турчин Николай Сергеевич [illegible] чылдарда-биле өскээр [illegible] чарлыы ажылдаан бирги. Ийе, Алдар-Тайгада спорт талазы-биле инструктор-методистер база чок. Шалың [illegible] кижилерниң [illegible] хандырар апаар-ла ыйнаан.

— А корум-чурум, кем-херек үүлгедир чоруктар бар бе, Александр Васильевич?

— Өске, барык районнарга деңнээрге, эвээш-даа болза, чок деп болбас. Ындыг чоруктар колдуунда-ла аныяктарның арын-нүүрүнге онаажып турар. Бүдүү хайгаарап чорууурга, колдуунда-ла спорт секцияларынче барбас, школага өөредилгезин ара каггаш оолдар ындыг боор чүве-дир. Оларны ажылга ииирип каарга, ырдаа болбас оозун каапкаш чорул баарлар-дыр. Маңаа ада-иелер харысалгалыг, киржилгелиг болурун күзээр мен. Бир бичеэ эскерилгем бар. Оолдарның арагалаар, [illegible] чүүлдерин мурнунда [illegible] «даайларының» [illegible] бодап [illegible] боор деп билип турар мен.

Бааза талазы-биле байдалывыс багай эвес. Тоора-Хемде ийи, Азас, Ий, Ырбан школаларында 1-1 спорт залдары бар. Азаста бирээзи немеп тудуп турар. Бо спорт дериглерлеринге күш-дамыр сайзыралын ынчып, [illegible] үе-шагын чеп ажыглап, орта хөй школачыларны, аныяктарны хаара тудуптар аргалыг болзувусса-даа. Ында снарядтар, бамбуктер, хаактар, коньктер, ботинкалар чок боол турар. Ол хиредеде районга ынанып, анаа идегээривиске-даа херек бүтпестээн: ындыг бараннар сөөлгү үеде шуут келбес болу берген. Ам канчаар, бодум Кызыл четкеш, ынаар бээр хайгынып маңнаар кижи-дир мен. Таварышканда — эккээр, таварышпаанда — куруг келир сен.

Кандыг-даа ажылды кылырда, дем-бүле чок болза күүседири бергезин чамдык эштеринин дузазын үргүлчү көрүп чоруур болгаш билир апардым. Олар болза удуртукчулар — Валентин Новиков (ыяш ажыл-агыйы), Валерий Доржу (септелге-тудуг эргелели), Алексей Чыргалан (районо), а спортка хандыкшылдыглар — Дадар-оол Лоовай, Сарыг-оол Сегленмей (Ий), Александр Кундан, Леонид Доржу, Сергей Дамыын (Азас), Владимир Кужакай, Даш-оол [illegible], Виктор Шыырап, Илья [illegible] (Тоора-Хем) суглар-дыр.

КОРР: Районнуң спорт комитет даргазы А. В. Тамдын-оол-биле чугаалажып ора, оон ажылында бар четпестерниң өске районнарныы-биле «дөмейин» кайгап ордум. Кадрлар, спортчу хептер, инвентарьлар айтырыы, спорт ажылын деткимес, сагыш салбас удуртукчулар дугайы — таптаалдыг үезинден бээр улуг-биче индирлерден улуг-биче даргалар болгаш [illegible] барыынга үзүк чок шугумчулал кылып, ону эдериниң талазы-биле шуутаазынга хөй удаа «идепкейлиг» кириише-даа, амдыралга ам-даа боттанмайн турары айтырыглары-дыр. Оон ынчаар шөйүп чоруп бергениниң кол чылдагааны — ажыл [illegible] уралаар, штурмнаар чаңчыл, [illegible] чугула [illegible] кадрлар белеткээр алгыйн [illegible] гонивистиң өрээзи ол-дур. Ооң ол бак салдары бистиң республикага күш-культура болгаш спортту аныяктар аразынга улам сайзырадырынга шаптык болуп турар дээр болзумза частырыг болбас. Спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге дээди эртемниг тренер кадрлар чокта, бедик кергүзүглер, чедиишкин дугайында ду[illegible] [illegible] оларны солуптар кадрлар тывыжабаандан партия райкомнарында, райкүүскомнарда, Советтерде чүгле олурган столун, адрезин солуп, районнар аразында «кежүп» чоруп турар, командылап дужаар байдалдан амдаа уштунмаан чамдык удуртукчуларга сагындырып орарым бо.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведи, улус депутаттары, партия рескому сөөлгү үеде аныяктарга, хамаарыштыр янзы-бүрү доктаалдарны, шиитпирлерни, хемчеглерни хүлээп алган. Ол хирезинде-ле чер-черде оларның күүселдезин (бо талазы-биле боттуг чижектерни Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сөөлгү сессиязынга илеткелинге республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чугаалаан) чедип алыр талазы-биле шиитпирлиг хөделиишкиннер ам-даа көзүлбейн тур. Чүге ындыгыл?

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

• Шилчиишкин — кол айтырыг.

• Бүдүн чартык миллиард долларны кызырган.

• М. С. Горбачевтуң үлүүн онзалап демдеглээн.

АМЕРИК ЭКОНОМИСТЕРНИҢ БОДАЛЫ

НЬЮ-ЙОРК. Рынок экономиказынче ССРЭ-ниң шилчиири ол чуртта байдалды дораан-на экижидиптер деп санаары частырыг болур ийик деп, экономика талазы-биле специалист Роберт Самуэльсон «Бостон глоб» солунга бижээн. «Ол шилчиишкинни Совет Эвилели шыдажып эртер болза, ССРЭ улам-на күчүлүг күрүне болу бээр ийик. Шилчиишкинни чурт эртип шыдавайн барып болур, кол айтырыг ында болуп турар» деп, автор демдеглээн.

Рынок экономиказынче шилчиишкинге хөй бүдүрүлгелер шыдашпайн, ядараар болза, чуртка массалыг ажыл чок чорук тыптыр чадавас деп. Соңгу Каролина штатта университеттиң профессору Стивен Роузфилд медеглээн. Америк экономистерниң бодалын бадылаар алырга, национал акшаның [illegible] — совет удуртулганың бирги [illegible] шиитпирлээр ужурлуг кол айтырыгларының бирээзи.

ПЕРУДА ЭГИДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫ

ЛИМА. Перунуң найысылалы Лима хоорайның Виктория районунда кызыы кудумчуларның бирээзинде ээлчег манаан кижилер эртен даң бажындан орай дүнеге чедир кестүп турар. Ажыл чок болгаш ядыы кижилерни чемгерер столовая ында ажылдап турар. Социал эгидилге дузаламчызының онзагай программазын чурттуң чазаа бо чылдың августа ажылдап кылгаш, боттандырып эгелээн. Ол программаны бадылаар столовая ны ажыткан. Ук программаны боттандырарынга 295 миллион доллар негеттинип турар. Ынчаарга ажыл чомтарны болгаш [illegible] чемгерер столоваяларга доктаамал келир [illegible] саны чоокку үеде 7 миллион 500 муң чедер.

тандырарынга акша чарыгдалдарын кызырары дээш Американың Каттышкан Штаттарының конгрези бадылаан. 1991 чылда федералдыг албан черлерин, оон иштинде аэронавтика болгаш космос делгемнерин шиңгээр талазы-биле национал эртемден [illegible] дугайында хоойлу [illegible] телевидение сенаторлар хүлээп алган. АКШ-тың космос программаларының кол чүүлдерин акша-хандырары [illegible] кызырган. Чеже, эртем-технический программаларны боттандырарынга 5,0 миллиард долларны «сенаторлар» [illegible] кызырган.

АМЕРИК СЕНАТКА БАДЫЛААШКЫН

ВАШИНГТОН. Америк космос программаларын боттандырарынга акша чарыгдалдарын кызырары [illegible]

РЕЙХСТАГ БАЖЫҢЫНГА ХУРАЛ

БЕРЛИН. Германияның ниити парламентизиниң бадылалгы хуралы рейхстаг бажыңынга каттышкан.

Германияның Федеративтиг Республиказының парламент депутаттары-биле кады ГДР-ниң мооң мурнунда турган улусчу палатазының 144 депутаттары парламентиниң ол хуралынга киришкен. Ынчангаш каттышкан Германияның парламентизиниң депутаттары 663 кижи.

Бундестагтың даргазы Рита Зюсмут баштайгы хуралды ажытпышаан, немец улустуң чаңгыс эвин катап тургузарынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң киирген үлүүн онзалап демдеглээн.

Германияның канцлери Г. Коль парламент хуралынга чүве чугаалаан болгаш ниити-европа херектеринге герман-совет харылзаалар кол рольду ойнап турар деп айыткан. Ол харылзааларны шынар талазы-биле чаа деңнелче кедүрериниң үндезиннерин ССРЭ-ниң Президентизи-биле Кавказка ужуражыышкынның үезинде тургускан бис. Кожа-хелбээ чааган харылзаалар, кады ажылдажылга дугайында ам ат салдынар керээ бистиң чурттарывыстың салым-чолунга улуг ужур-дузалыг болур. Чугула ол документиге ат салыр сорулга-биле ССРЭ-ниң Президентизи удавас Бонн хоорайга келир деп, канцлер дыңнаткан. Парламентиде төлээлекчилери бо чылдың декабрь 9-та республикага болур парламент соңгулдаларынга киришпезинче соңгукчуларны кыйгырган. Соңгулдалар дугайында чаа хоойлуну хүлээп алырын, декабрьның эгезинде болур соңгулдаларны ол айның 27-ниң хүнүнче кожүрерин, соңгулда мурнунуң кампаниязын 1990 чылдың октябрь 27-де эгелээрин олар негеп турар.

РЕЗОЛЮЦИЯ ХҮЛЭЭП АЛГАН

ПАРИЖ. Чөөн Европа чурттарында күрүне бүдүрүлгелерин хуу кижилерге дамчыдып бээр талазы-биле ол чурттарга дузалаар дугайында резолюцияны Европа чөвүлелиниң парламент ассамблеязы хүлээп алган. Чөөн Европа чурттарында планныг экономикадан рынок экономиказынче шилчииринин айтырыглары ассамблеяның хуралынга кол черни ээлээн.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ДЭЭШ

ТОКИО. Ийи герман күрүнениң каттышканы делегей херектеринге кандыг салдарны чедирип болурул деп айтырыгга таваршып. Японияның даштыкы херектер министерствозунга парлалга конференциязы болган. Удур туружуп турган оруунга [illegible] германнарның каттышканы [illegible] бүгү делегейге [illegible] барган амгы үеде ийи немец күрүнениң каттышканы эки салдарлыг болур дээрзинге идегелди даштыкы херектер министерствозунуң парлалга секретары Тайдзо Ватанабэ илергейлээн.

СЕРБИЯДА БАЙДАЛ

БЕЛГРАД. Югославиянын [illegible] Сербияның партияларының парла-

БЕНЗИН ЧЕДИШПЕСТЭЭН

ПРАГА. Бензин айтырыы Чехословакияда сөөлгү хүннерде деңнин нарын болуп турар. Чурттуң бензин кудар черлеринде ээлчег манаап машиналар километр ажыг орукта барык бүдүн хүн дургузунда манаар ужурга таварышкан. Республикада бензин курлавыры чүгле ийи хүн ажыглаарынга чедер деп, Словакияның премьер-министри медеглээн. Бензин хандырылгазында кризистиг байдалды Чехословакияның дээди удуртукчуларының хуралынга чугаалажып көрген.

УЗУН НАЗЫЛЫГ КИЖИ

КАИР. «Аль-ахбар» солунуң Каирде корреспондентизи Египетте эң узун назылыг кижи-биле чугаалашкан. Ону Ибрагим аль-Карим деп адаар. Оон [illegible] бадылаар алырга, Ибрагимниң хары амгы үеде 195. Суэц [illegible] ол сактып олурар. Бүгү [illegible] чаңгыс катап барган. Оон [illegible].

(СИТА).

СЕМИНАР

РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Таңга райкомунуң хуралдаар залынга пропагандистер семинары болган. Аңаа эрткен чылдың түңнели-биле үре-түңнелдиг ажылдаан пропагандистерни шаңнап, ажыл-чорудулганың сорулгаларын тодараткан. Райкомнуң хүндүлел бижиибиле «Тээли» совхозтуң партком секретары Мария Ооржак, ол-ла совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының мал эмчизи Ажыкмаа Салчак, «Бай-Тал» совхозтуң Хемчик-Бажы өшкү бригадазының бригадири Кац-оол Оспан-Делик олар шаңнаткан.

Суртаал ажылын эки чорутканы дээш ортектиг белектер-биле «Бай-Тал» совхозтуң селекционер-зоотехниги Кызыл-Кат Кочал-оол, «Кызыл-Даг» совхозтуң экономизи Чкалов Успун-оол, Тээлиниң № 1 ортумак школазының башкылары Анатолий Саая, Аннаар-оол Хертек болгаш өскелер-даа шаңнаткан.

[illegible]

Седип-оол ИРГИТ.

Чечен чугаа

ЧАЛБЫЫШТЫГ ОТ

Районнуң уран чүүл көрүлдези болуп эрткен. Уран чүүлдүң салым-чаяанныг [illegible], шаңнап-мактап, дипломнар болгаш [illegible] бижиктерден эгелээш, эртектиг барааннарга чедир [illegible] олуттарын [illegible].

Уран чүүл көрүлдезиниң фестивалының жюри комиссиязының даргазы Кан-оол [illegible] туруп келгеш, [illegible] уран чүүлдүң [illegible] көрүлдези солун болгаш шынарлыг, бедик мөөрейлүүшкүннүг эрткенин дончулап чугаалааш, бирги, ийиги, үшкү черлерни алгылаан уран чүүл коллективтерин болгаш ийи-чаңгыстың номерлерин эки күүседкен уран чүүлге салым-чаяанныгларны адап, шаңнап эгеледи:

— Ийи-чаңгыстың күүседиглеринге районнуң уран чүүл көрүлдезинге бирги черни тыва чоннуң национал оюну — сыгытты эң тергиин күүседикчи, хоочун чолаачы Саңчат Наңчатович Шалык бузурелдиг-биле алган. Ынаа уран чүүл фестивалының лауреады атты болгаш дипломну тывыспышаан, өртектиг барааннар-биле шаңнап тур! — дээрге, зал долдур чаңгыс часкап, оркестр чиртиңейни-ле берди.

Мен база-ла оожургап чок апардым. Ийи адыкымны [illegible] часкап, тура халып келгенимни бодум безин эскербээн мен. Сагыш-сеткилим доюлгаш, ырлаксаам даа [illegible].

Шаңналды алыры-биле [illegible] кады ойнап өскен [illegible] кыскажак дурт-сынныг Саңчат туруп келди. Школага өөренип чорда, ону бистер — чаңгыс классчылары чолдак боорга, шоодуп «хойдан бедик, инектен чавыс» — дижир турган бис. Ам дээрге чежемейниң чолдак-даа болза, та кайын кээп турар кайгамчык эткир үн чүве! Эткин үезинде сыын-на!

Саңчат Наңчатович сыгыдын салыптарга, зал ниити чаңгыланып, чер-дээрниң делгемнеринче тарап, шынап-ла шимээн кижини сергедип, чымчак кежээни үерадыптар ындыг өткүт үннүг.

Ооң сыгыдын таалап дыңнааш, сагыш-сеткилим чаагаар-ла эрткен үеже эглип келди.

* * *

Аалывыс ынчан Өңгеш хемге турган. Суурдан ынаар оруктуң калыр-берт болганындан аъттыг чоруур ужурга таварышкан мен.

Калчан-Шилгимниң чоруу арай-ла шуудавайн, оруктуң ол-бо талаларынче былдап, шагзыраан азы чалгаараан чүве дег, арайында шошкуп ор. Бодум база-ла чааскаанзырап, аргалыг-ла болза, дүрген-не чедерин бодап, чалгынныг болза ужута-даа берип дег чор мен.

Шак-ла ол өйде, мээң чалгаарап, чааскаапзырап чораанымны билген чүве дег, сеткил-сагышты сергедир, соомдан кайгамчык таалапчыг сыгыттың аялгазы дыңналып келди.

О Шынгам ховузунуң
Оъду-көгү саглаң-на ийин.
Орлан эрес оглу, кызы
Олут-чыдын билбес-ле ийин.

Кады оруу дөгүүрүнге эштиг болганымга өөрүвүшаан, хая көрүндүм. Сыгытчы Саңчат Шалык ээнги үдүн сыыладыр. Ээр төрепчизин чалгыннадыр эгимеден ужуп үнүп бар чоруур эрес эзир дег апарган челзип олур ийин моң. Ол хире ындынныг сыгытка таалавышаан: «Сыгыдынны ам-даа салам. шылаан сеткил сергеп кээзин» — деп чалбыраштыг отту өжүрбейин кызып, улам чүшкүрдүм.

Кужур Саңчат улуг дыка диледир, ужур сагып саададыр эвес, хала чокка улаштырды:

Агадырда, Суванттыгда
Агы, каңгы хөлбең-не ийин.
Ажыл-ишчи оглу, кызы
Аваан сөзүн ээлээр-ле ийин —

деп ырлавышаан сыгыртырга, ана хөс чүве! Артында-ла, каткалгыш оожурган, хая-даш дыңнап турган ышкаш сагындырды. [illegible] «сыгыдын» соксадып [illegible] артыы сыгытчы база бар чүве-дир дээзиг, [illegible] да [illegible] таалап, дыңнап чыдыпты.

Өңгеш хемниң бедик ак таалдары бөгүн баштарын сагланнадыр бисче менгейип, таалап тургансыг болду.

Шалыктың ол сыгыдын дыңнаарымга сагыш-чүрээм ханымындан чарып [illegible] сагланнадыр частып үнгеш, чечектелип-даа турган. Шалык Өңгеш хемниң кара суу улам-на хөлтүг, улам-на [illegible] чок [illegible] ырлап бадып чыдарын, кажан-даа сагыш-сеткилимниң ынаар көдүрлүп чорбааның ам кээп эскердим.

Кезек кара булутту хүн оттүр чиргеш, улам-на черни чырыдып, чылыдып келди. Салгалдан салгал дамчып келген ада-өгбелериниң шак ол ындыныг ыры-сыгыдын черге кагбайн, үрезинин чыып өстүрүп чоруур Саңчат Наңчатович ышкаш сыгытчылар, хөөмейжилер бисте Тывавыста барынга чоргаарланып чор мен.

Сыгытчы-биле бистиң оруувус аңгыланып, чарлыр үе келген. Ынчангаш соң сыгыды-биле чаржалашкан сыгыды ырап бар чор...

Чайлагларым оъду-көгү
Сагланнадыр чалгып чытсын!
Шалып ишчи оглу, кызы
Сагыжымга чырып чорзун!

Саңчат Намчатовичиниң кыска сыны караамга көстүп, ындынныг сыгыды кулаамда дыңналып чор ийин.

Өолет ЧИНМИТ.

«Чингис-Хаан» болгаш «Батый» деп сураглыг романнарның автору Василий Григорьевич Янчевецкий Тываның Өөк суурга 1920—1921 чылдарда чурттап, ажылдап турган. Ооң төрүттүнген хүнүнден бээр 115 чыл болган юбилейин найысылал Кызылдың ТДЛТЭШИ-ге хөй-нити демдеглеп эрттирген.

ЧУРУКТА: Туркмен шүлүкчү-очулдурукчу Кокабай Куран-Мурадов индирде.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Кыжын, чайын кала-даа бол,
Кызыл хоорай сагыжымда.
Кара чаштап удуп өскен
Кавайым дег үнемчелиг.
Орай кайсы ажыл-иштен
Чаным ора кагалаар мен.
Октаргайның сылдыстары
Чанымда хып тургансыг боор.

Ишчи хүнүң үделгениер
Базымымның оруунда
Идиктерим изи барын
База дагын сактып кээр мен.

Углары хөй оруктарда
Улай шууушкан машиналар
Өрү, куду салчып турда,
Өөр чылгы шуушкансыг...
Амыдырал.
чуртталгамның
Ажык оруу сенде тудуш,
Сайзыралың чүрээм өөртген,
Салым-чолум — Кызыл хоорай!

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧАЛГАА АШАКТЫГ САГЫНГЫР КАДАЙ

Шыяан ам...

Шыяан ам, эртенгиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда Сүмбер-Уула тайгазы тей турар, Сүт-Хөл шалбаа турар шагда мал-маганы, эт-хөреңгизи-даа чок ядыы ирей, кадай чурттап чораан чүвең иргин. Кадай Сарыылдыг деп хаанның хөй инээн саар, ашак көк хымыраан шай аартап олурар, ажыл-даа кылбас, бөөлдээш дашкаар үнгеш келир, ажылы ол-ла. Бир-ле хүн кадай ашаан черле шимчедип көөр-дүр дээш, хаанның инектериниң сүдүнден азарганчыглап чажырып экиеп хайындырып тургаш, бир хырын саржаг белеткеп алган чүвең иргин.

Бир эртен кадай инек саап чоруурда, демги хырында саржагны ашактың дашкаар үнер черинге бажын көзүлдүр салып каан. Кадай инектерин саггаш, өөнге чедип келирге, ашаа аажок өөрээн, байырлаан олурган. — Бо чүү болду, чоп кончут өөрүп тур сен? — деп, кадай билбээченнеп айтырарга, ашак: — Бир хырын ишти саржаг тып алдым — дээш, оозун көргүскен. Кадай тургаш: — Эр кижи өгден үнерге, эргекке үш ораам олчага таваржыр чоор — дээрге, ашак тургаш: — Ам чүнү кылыптайн, кайнаар барайн? — деп, омак-сергек апарган чугаалажып олуруп-тур. Кадай ашакты улам хей-аът киирери-биле бодап алган чүвезин чугаалаан: — Ындыг болза, сен кара-шокар инек аргамчызын ап алгаш, дүн ортузунда кылаштап чорааш, хаанның хөй инээниң аразында чаңгыс мыныстыг Калчан-Кара инээн тып ал. Ол инекти саарга, сүдү ийи хүмүн болур инек. Инекти кара-шокар чеп аргамчы-биле баглааш, хаанның аалының үстүнде ыргай арыг иштинде улуг кара даштың баарынга баглап каар сен — дээн. Ашак чорупкаш, кадайының чагыын ол-ла хевээр күүсеткен чүвең иргин.

Кадай ашаанга: — Даарта хаанның аалынга баар сен, бир эвес хаан хам-лама чалап алган шо-төлге кылдырткан орар болза, хаанга «Мээң кадайым аныяк чоруур шаанда, чүвени бүдүү көөр кадай чүве» — дээш, чанып кээр сен. Ашак кадайының чугаалаанын бөзүгаар шак-ла ынчаар кылган.

Удатпаанда чуузалыг элчи кижи келгеш, кадайны чалап аппарган. Хаанның өргээзинге чеде бээрге, хаан оргаш: — Сүттүг Калчан-Кара инээмни оор алгаш барган-дыр, ол инекти канчап тып ап болурул? Сээң ашааң сени бүдүү көөр кижи дээр чорду? — дээрге, кадай: — Хааным, шаанда аныяк турганда көрүп-ле чораан кижи мен. Ам арай карак четпестээн, ынчаарга мени бөгүн кижи чок өгге хондуруп көрүңер, хаан, чүвениң байдалын көрүп көрейн — деп-тир. Хаан олура хааларынче: — Чок дээр эвес диштыг өгге орун-доженген белеткээш, үгбаларга аът, чемдек салгаш, хондуруңар — деп дужааган, кадай аңаа хонган.

Даң бажында хаан кадайны келдирип эккелгеш:

— Чаа, бо дүне чүнү көрдүң, чүнү дыңдың? — деп айтырып турган иргин. Кадай оргаш: — Көөрүм, көрдүм, аалыңар үстүнде улуг кара даштың баарында баглап каан-дыр, хаан. Ам дораан, адырып албас болзуңарза, оон-даа ырадыптар хире-дир — дээн.

Хаан ийи аъттыг элчилерни ынаар чорудупкан. Удаваанда Калчан-Кара инекти сывырып эккелген. Хаанның амырааны-даа кончуг болган. Хаан [illegible] — Бо кадайга кончуг [illegible] кижилерге ишти [illegible] дан, далган-тараа, саржаг, ааржы база бызаалыг инектен бергеш, өөнге чедиринер! — деп дужаал берген. Хаалар кадайны аалынга чүү-хөөзү-биле чедирип каан. Кадай аалынга келгеш, ашаанга чугаалаан: — Хаанның инектерин саар дээш канчаар хилинчектенмээн дээр мен, ам көр даан, аъш-чемниг, инектиг апардывыс — дээн. Ынчап олурда, чууза тергелиг элчи келгеш: — Хаан силерни чалаан, ынчангаш келдивис — дээн. Хаанның катап чалаан сорулгазы — кадайның бүдүү билир илби-шидизи шын бе деп хынап, шенээр бодаан чүве-дир.

Ынчангаш хаан хойнунга саасканы чажырып алгаш олурган. Кадай хаанның өөнүң эргинин артап кирип орда, эргинге илдиккеш «Саасан, саасан даадым» деп белиңнээрге, хаан хойнап алган олурган саасканы салыптарга, ол дүндүүнден ужуп үне берип-тир. Хаан олургаш: — Сээң черле бүдүү билириң шын-дыр — дээш хааларынга кадайга 2 бызаалыг инектен, далган-тараа, чөкпек-чөөгейден берген өөнге чедирип каарын дужааган.

Кадай өөнге чедип келгеш, ашаанга: — Чурттала деп чүве бо-дур. 3 бызаалыг инекти апардывыс. Ам сен оларны кадарар сен — деп чагып олурган. Сагынгыр кадай харам, бай мелегей хаанның бүүрелин чедип ап, чалгаа-шушпен ашаан эрес-кежээ кижи кылдыр кижизидип, оон ол, чигин чирс чурттап чоруй барып-тыр оо!

Дүвендей ШОЙДАР дыңнап бижээн.

ШЕНЭЭШКИН

Сарра Куулар — Бии-Хемде Сесерлиг ортумак школазының башкызы. Ол школачы болгаш студент чылдарында чечен чогаалга хандыкшып, янзы-бүрү темаларлыг чагааларны солуннарга бижип турган. «Шын» солуннуң арыннарынга «Чүшпа кежи тон», «Мининишкин», «Адайганың ала-бугазы», «Сайдааның базындырганы» деп чечен, тоолчургу чугаалары, чурумалдары парлаттынган. Ол солуннуң идепкейлиг бижикчизи болурундан аңгыда, ооң чагыдылгазы дээш туруштуг суртаалчы.

Кызылдың пединститудунуң доозукчузу, дыл болгаш чечен чогаал башкызы, башкылал ажылының хоочуну Сарра Куулар сөөлгү үеде шүлүк чогаалынга кужун пенеп эгелээн. Ооң төрээн черинге тураскааткан бөлүк шүлүктерин бөгүн номчукчуларга бараалгаттывыс.

САРЫГ-КОЖАГАРЛАР

Кыштаавыстың артыы
чарыын
Кызыгаарлаан дөмей
даглар
Багай өөвүс
камгалаанзыг.
Барыын чүктен харап
турар.
Ийистер дег кожа турар
Ийи Сарыг-Кожагарлар
Белин дургаар аалдар
чайлаар
Мээң черим — олбук-
дожээм.
Ада-өгбем, малчын чонум
Артын-иштин кыштаг
кылып,
Хөртүк харның суун ижип,
Көжүп чораан черлери ол.
Кожагарлар ээзи дургаар
Хорум шуглаан ээн-циатто
Хоор чонум күжү төрээн
Кода-хоорай —
ынакшылым
Ховар байлаан ылгап
элгээр
Комбинаттыг,
сайзыралдыг,
Чуруп, бижип мага ханмас
Чурттаксанчыг — ынак
черим.

БОРБАК-ШАҢГЫР

Даңгаар эртен кадарчылар
Галыгырда малын хараар.
Баарын аалдар улам
шимээн
Бажы бедик Борбак-
Шаңгыр
Кайыын тура каракка
илдев
Калбан-делгем ховуу.
шөлдер
Оргу шынаа кайыын тура
Ногаарарып көстүп чыдар
Арбын сүрүг чайлаа
чораан
Алыс шыктыг Борбак-
Шаңгыр
Шапкын хем дег
хөгжүлдези
Чаартынып мандып орар
Баарында чаа суур өскен
Байза шашкан Борбак-
Шаңгыр
Аай-дедир шуушкан
чонуу
Автобузу доңтаар чер ол.

УЯЛЫГ-ТЕРЕК

[illegible]-Алаак арты черлеп
Узун селбер чаңгыс терек
Даазыл тыртып улап
өскен
Дазыр шөлдү шыва берген.
Урап-шевер кушкаштарның
Уя тудар турлаг черин
Улус чонум шаандан тура,
«Уялыг-Терек» дижир чүве.
Чиртиледир сала каап тар
Симфониктиг оркестр дег
Куштар үнү хүнну бадыр
Куюмналдыр дыңналып
кээр.
Шала кедээр кадар
оъттуг
Шатче хоюм дозуп алгаш
«Уялыгта» үнүм кадып
Уян ырым салыптар мен.

Сарра КУУЛАР.

ЫДЫК ТАЙГАМ

Дагылгалыг ыдык тайгам
Дала тырткаштың кынгыра
боор.
Буурул өгбем сүзүглели
Бүгүн чаагайн чурту чүве.
[illegible] чыды, сериин шыгы
[illegible] чүрээмни сергедип
кээр.
[illegible] шыдкан бедиктерин
Эктин харааштыг ынаам
дендээр.
[illegible] чайгаан ырыжым
дүне
Шыргай ыдыында
олагланган
Саарыг хемнер дааж ын
дыңнап
Чажым эргээштин
чалбарыыр мен
Эткен куштар. оъттаан
аңнар
Эдээм адаанга чоокшулап
кээр
Чоргаар ээзир ээлеп
хараан
Шораан берт хаяның
[illegible]

Алексей АРАПЧОР.

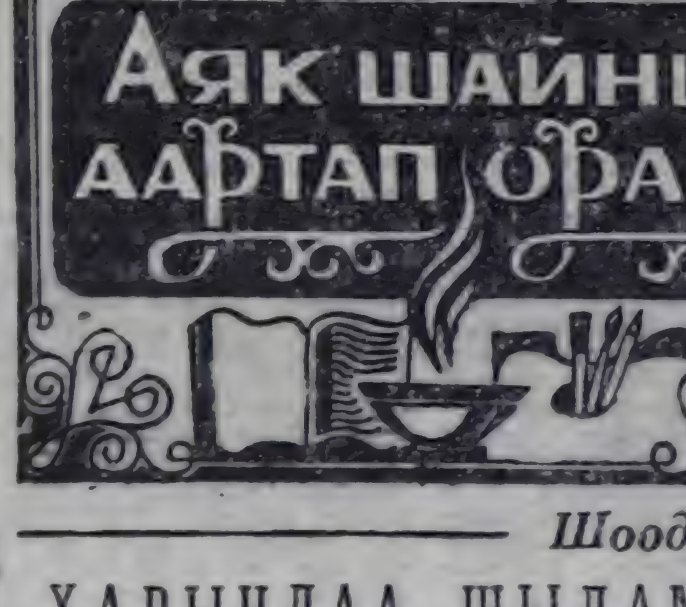

Шоодуг

ХАРЫНДАА ШЫДАМЫК АПААР СЕН

Калбак херегелдиң барааннарынга чоннуң чедимейин баарының чылдагааны мээң бажымны ам каш чыл улай төөредип келди. Чүде чоор деп, бажым мырыңан ышкан де. Мындыг чүве боол-тур оң.

Бир катап-ла аъш-чем магазининге тур мен. Садыгжыны бүдүү көрүп турарымга, ол-бо талаже шылыраңнады көргүлээш, каш пачка индий шайны бир аянныг херээженге бере каапты. Алган белээнге сеткили ханган дөмгим чайынай хона бергеш. садыгжының кулаанга бир-ле чүве сымыраныдыр. Ол ийи кижини көөрүмге, шынап-ла, арыннарында өөрүшкү чайнаан дыка-ла аас-кежиктиг кылдыр көзүлдүлер. Бот-боттарынче [illegible] дыңнышыл-биле көржүп турду. Бир мен база кайгаан тур мен ийи он. Ам-на [illegible] ырып эгеледим: ховар барааи деп чүве харын [illegible] [illegible] ол кижилерниң [illegible] шуулаштырып. бот-боттарын дан шала хөөрүлчак чоруктуттуулар. Бот-боттарывыстан хөөрүлчак деруқ сөөлгү үеде кеску апарган болгай.

[illegible] чүүлдү база болбайн [illegible] шак мындыг берге [illegible] кижилерниң амыдыралын чүгүнүг күштелир. Бодап [illegible] бүгү-ниити байлаашкының [illegible] чурттап турган болзувусса [illegible] ол Кижи бүрүзү-ле [illegible] сыннаг чаагайжыды тут [illegible] туржук бежмыдыг — [illegible] чугаалары [illegible] бүтпес деп болган [illegible] чедир ийик [illegible] чедиреп [illegible]

четче шылчип, аңаа үр туруп иткилежип турар болзуңза, ам-на сергээр сен. чаргычыга чаргыжын алыспас аасырак садыгжыдан (ындыглар бисте хөй) хойнү-ле өөренип алыр сен: дайынчы арга-шинекке, тывынгыр чорукка, фантазияга, аргазын тывырынга чаңчыгар сен. Угаан сегээн-даа, күштелир. Сесдомакка база чаңчыгар сен. Бисте, эрте-бурунгу Греция да ышкаш, тускай оратор школалары чок-ла болгай. Шак ол ээлчеглерге маргыжыга ылап-ла өөренип апаар [illegible]. ынчангаш илеткел кылыр дииниве, боданмайн-даа индирже үне бериңзе ажыр бас. Байдалды тодарадып алырынга шуут-ла чаңчыгар сен. Бистиң бөдүүн хамааты кижи бүрүзү-ле [illegible] туру [illegible] турарын барык чартык [illegible] хире чердени-ле [illegible] Дилаш-биле [illegible] [illegible] төрээни [illegible] [illegible] кааптарынга [illegible] [illegible] тодарадып алыр бис. [illegible] [illegible] тодарадыр боор.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Бир эгелгээн [illegible]

Б. ПАРАМОНОВ.

КУДАГА ЙӨРЭЭЛ ЫРЫ

Кула-дөйтүн ханызында
Куларалдың хөөнү-ле
бар. —
Кудай-дээрниң чаңы
ында —
Кудук-чаңы, аас-кавыы...
Чаш хар оннуг хевин
кеткен
Чаңы-ла кыс эргимимге
«Чажым, бажым
хырааламе
Чарылбаалы, сарыым» —
дээзинг...
Өндүр куда найырында
Өөрүшкүнүң далайы бар —
Аас-кежик аялгазы
Арбын чонга аян тудар.
Өглеништен — бүзүрешкен
Өлчей-чол дээн
чалыыларның
Амыдырал — чурттталгазы
Аа сүт дег арыг болзун.

Николай ОНДАР.

УВАА, СОЛУНУН АА!

Тускай демдеглел бөзүгаар алырга, чаңгыс неден төрүттүнген эң хөй уругларның саны 69 болган. Ук рекордуу Россия чурттуг херээжен кижи — Федор Васильевтиң ийи кадайының баштайгызы болган. Шуй суур чурттуг бо тараачын херээжен 27 удаа божаан: оларның он алдызы ийис, чедизи үш ийис болгаш дөрту — дөрт ийис 1725 чылдан 1765 чылга чедир үеде төрүттүнген нер.

Бо үеде Чили чурттуг ие Леонтина Альбина эң хөй уругларлыг болуп турар. 1981 чылда ол 55 дугаар уруун божаан.

* * *

Эр кижилер хөй кадайлар ап болур чамдык чурттарда оларның ажы-төлүнүң санын шын тодарадыры [illegible] [illegible] турар. Ындыг-даа болза, Мароккону, [illegible] императору Мулей Исмаил 1703 чылда 525 оолдуг болгаш 342 уруглуг болган деп медээ база бар. А 1721 чылда ол 700 дугаар оолдуг болган.

* * *

Индиядан Шакунтала Деви 1980 чылдың июнь 18-те [illegible] үш [illegible] [illegible] 28 секунданы чарыгдаан.

* * *

[illegible] [illegible] 19 миллион чедир [illegible] [illegible] [illegible] А эң шын айтыр приборлар ол [illegible] [illegible] [illegible]

* * *

Кижиниң мага-бодунуң эң бедик температуразын 1980 чылдың июль 10-да Американың чурттакчызы Вилли Джонсон «көргүскен». Ынчан ону эмчиге [illegible] организминиң температуразы 46.5 градус болган. А 24 шак [illegible] [illegible]

* * *

АКШ-тың чурттакчызы Чарльз Осборн 1922 [illegible] [illegible] [illegible] Оон [illegible] ам 400 миллион [illegible]

* * *

Суг иштинге эң үр болуру [illegible] делегей рекорду 13 минута 42.5 секунда болган. Ук рекордту 1959 чылда Россиядан Роберт Фостер суг иштинге 3 метр [illegible] турган.

* * *

[illegible] 304.4 градус [illegible] [illegible] АКШ-тың [illegible] [illegible] [illegible] 102.8 градус [illegible] болган.

Шыдыраа

ОКТЯБРЬ 8-ТЕ ЭГЕЛЭЭР

НЬЮ-ЙОРК. Американың бир телеламчыдылгазының үезинде дыңнадып турары-биле алырга, шыдыраага делегей чемпиону Гарри Каспаров делегейниң бирги чери дээш Анатолий Карпов-биле маргылдаазын ССРЭ-ниң эвес, а Россияның революция мурнунуң үш өңнүг тугунуң адаа-биле ойнаар деп шиитпирлээн.

Бо маргылдааның баштайгы чартыы Нью-Йоркка эртер, салыглар октябрь 8-те эгелээр.

Ийи шыдыраачы Америкада шагда-ла чеде берген. Билдингир чылдагааннарның ужурундан олар журналистер-биле шоолуг ужурашпайн турарлар. Үениң хөй кезии шыны салыгларга белеткелче угланып турар.

Ук маргылдааларда политиктиг утка база бар деп тус черин солуннары демдеглеп турар. чүге дизе делегей чемпиону болгаш оон удурланыкчызы ангы-ангы политиктиг партияларны төлээлеп турар.

(СЭТА).

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 [illegible]. 9.05 [illegible]. 10.10 «Партия [illegible]». 10.25 [illegible] фильмнери. «[illegible]». 12.30 «Дириг [illegible]». 13.30 Медээ. 14.00 [illegible]. 14.30 В. Д. [illegible] [illegible] программазы. 16.05 [illegible] [illegible]. [illegible] ТВ-ни. 16.30 [illegible] «[illegible]». 18.05 Мульт-фильм. 18.25 «Деловая [illegible]». 19.10 Концерт. 19.25 ССРЭ-ниң [illegible]. 19.35 [illegible]. 19.50 «Мугала». Уран-чечен теле-фильм. 1-ги кезээ. 21.00 «Үе». 21.30 «Мугала». 2-ги кезээ. 22.40 «Москва — Сеул». [illegible]. 23.05—23.30 Медээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мульт-фильм. 8.25 «Өг бүле» телепрограмма. 9.25 Украина биле Молдавияның театрларының [illegible] лар фестивалының дугайында. 10.55 ССРЭ-ниң башкылар эвилели. 11.25 Буян чедирилгезиниң концерти. Д. Питерс (скрипка). (Австрия). 12.00 «Ханада чуруктар». Уран-чечен теле-фильм. 1-ги сериязы. 13.25 Дептилге. Информация. Реклама. 13.55 «Совет Россия». Видеоканал. 17.45 «Бистиң чурттап чоруур оранывыс». Ю. Белявскийниң режиссерлуг фильмнери. «Дмитрий Шостакович». 18.55 «Арена». Спорттуг программа. 19.55 «Тамчыктыг удунар. чаштар!». 20.10 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Херээженнер. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 Фильм-концерт. 00.05 Улуг кижилерге мультфильм. 00.25—02.45 «Карада кижи». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларлары.

* * *

«Бистиң Кызылывыс» деп хоорай байырлалын хоорайгүүскомнуң культура килдизи 1990 чылдың октябрь 7-де эрттирер.

Байырлал программазын да дараазында чүүлдер кирген:

11 шакта — «Хүреш» стадионунга спорт байырлалы болур (хүреш талазы-биле сезонну хагдынывышкыны, хар атлетика талазы-биле көргүзүг маргылдаалар);

12 шакта — «Азия төвү» шөлдүң дужунга суг-мотор спортунуң талазы-биле маргылдаалар:

13 шакта — Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чанынга өртке удур техниканың дашпычы ажыглалының көргүзүү болур.

Оон ынаар

11 шактан 19 шакка чедир — Октябрьская кудумчуга ярмарка, концерттер, делгелгелер, конкурстар аъттыг мунуушкуну.

14 шакта — бичии уругларның концерти.

17 шакта — рок-бөлүк парады.

19 шакта — «Саян» күрүне ансамблиниң, аас чогаалылгазының «Тыва» ансамблиниң, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнүң артистериниң киржилгези-биле байырлал концерти.

20.30 шакта — Ленин шөлүнге байырлал фейерверги болур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Так жить нельзя» (2 сериалыг) 9.40. 12.00. 14.20. 16.40. 19.00.

Видеозалга: «Сети любви» (Индия. 2 сериалыг) 9.10. 11.40. 14.30. 17.00. 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Могила светлячка» 9.00. 12.30. «Маугли» 10.30. «Миссисипи в огне» (2 сериалыг) 14.40. 17.20. 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Затянувшаяся расплата» (Индия. 2 сериалыг) 12.40. 18.20. «Змеелов» 10.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Полуночный голос» 15.00. 17.00. 19.00 [illegible] шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 ◆ Килдистер: ◆ партийлиг амыдырал — 3-36-82, 3-35-25 ◆ [illegible] — 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-34-00, 3-41-2[illegible] ◆ үлетгер — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышленный — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-03 корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-21-41 ◆ [illegible] — [illegible] ◆ [illegible] — 3-43-4[illegible]

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудус
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 594

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 7 воскресенье
№ 229 (14429)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 коп.

Бөгүн—Башкының хүнү

АНЫЯК САЛГАЛДЫ БҮЗҮРЭЭН ТӨЛЭЭ

Чыл санында октябрьның бирги воскресеньезинде чурт Башкы хүнүн демдеглеп эрттирип турар. Ол байырлал — школада педагогтуу, дээди өөредилге черинде профессорнуу, профессионал-техниктиг училище башкызыныы болгаш бүгү совет чоннуу. Ниитилелдиң келир үези, чогаадыкчы күчү-шыдалы башкының холунда деп ооң бедик хүлээлгезин демдеглеп тура, оозун орар салгалды кижизидер кылдыр ниитилелдиң бүзүрел көргүскен төлээзин — башкыны чоргаарал-биле адап турар бис.

XXI чүс чылдың эртем-техниктиг революциязы чогаадылгага болгаш дептилгеге бистиң талантывысты, салым-чаяанывысты, өөренип база өөредип билиривисти, национал, регионал болгаш чугула, өйү келген айтырыгларны шиитпирлеп, кижи төрелгетенниң мурнакчы гуманнуг идеалдарын боттандырып шыдаарывысты шенеп көрүп турар. Үзүктелиишкин чок өөредилге системазында кол дээн звено — кижи бүрүзүнге ниитилел ужур-дузалыг эртем-билиглерин бээр, Ада-чурт болгаш делегей культуразының байлактарынга чаңчыктырар, кижи бүгүдезин мөзү-шынар, күш-шыдал талазы-биле дадыктырар сорулгалыг нитти-билиг школазы. Ынчангаш ёзулуг-ла аңаа хамааты кижиниң социал харысалгалыг, бот-сагылга чурумнуг, хоойлуну хүндүлеп билир дээн чижектиг шынарлары, бот-башкарылгалыг, социалистиг ажыл-чорудулгалыг болур чаңчылдары хевирлеттинер.

«Башкы — эде тургустунуушкунуң эң чугула хөделдирикчи звенозу» дижир бис. Өөредилге чорудуунуң дээре үлегери чаартыкчыларның ажыл-чорудулгазының педагогиктиг угаап бодаашкынында болгаш практиказында шагда-ла салдынган. Ынчалза-даа школага он-он, чүс-чүс эвес, харын-даа муң-муң чаартыкчылар херек. Башкы дээрге эң арыг, будүштүг кижи деп чүвени көргүзер кылдыр кадрларны шилип болгаш белеткээр ужурлуг.

Бөгүн чурттуң школаларында 2,7 миллион педагог ажылдап турар, чоокку он чылда оларның саны 1.5 катап улгаттыры чугула апарган. А бистиң республиканың 158 школаларында бөгүн 5400 ажыг башкы кадрлар ажылдап турар. Бо өөредилге чылының эгезинде Кызылдың, Абаканның, Красноярскиниң, Иркутскиниң педагогика институттарының, Кызылдың педагогика училищезиниң доозукчуларын — шупту үш чүс ажыг аныяк специалистерни чорудкан турган-даа болза (Кызыл хоорайның школаларында тускай өөредилге черлерин бо чылын дооскан дөртен ажыг башкы ажылдап кирген), бо хүннерге чедир республиканың дыка хөй школаларында башкылар ам-даа чедишпейн турар. Кадрлар белеткеп турар дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң бөгүнгү материалдыг баазазы ол хевээр турар болза, школага башкы кадрларны четчир кылдыр шиитпирлээриниң айтырыы болдунмас хевээр артар. А ону дарый шиитпирлээр дизе, чүгле акша-хөреңги көрүп каары-биле кызыгаарланмайн, чер-чер Советтериниң болгаш партия органнарының, ажыл-агый удуртукчуларының талазындан улус өөредилгезин сайзырангайжыдарынга хамаарыштыр үнделин өскерилгелерни кылыр апаар. Башкының мергежилиин, ооң социал статузун көдүрери эргежок чугула.

Ниитилел мурнунга школаның харысалгазы дыка улуг. Башкыларның чогаадыкчы ажылы — совет школаның ёзулуг чаартылгазының идегелдиг үндезини. Педагогика ажылынга бедик көргүзүглерни чедип ап, дилээшкиннерин, шенелделерин, чогаадылгаларны кылып турар башкылар, педагогика коллективтери бистиң республикада бар. Ындыгларның чижээнге «Школа-микрорайон», «Школа-комбинат» шенелделерин, бо чылын чаа өөредилге планнарын, Неменскийниң аргазы-биле чурулга уран чүүлүнге, ритмика башкылаашкынынга шенелделерни организастап чорудуп турар Кызылдың № 3, 12, 15, Ак-Довурактың № 1, Туранның № 2, Межегей ортумак школаларын, Кызыл районнуң Көк-Тей ортумак школазын болгаш оон-даа өске педагогика коллективтерин адап болур. Тус-тус башкылардан алыр болза, Кызылдың № 1 ортумак школада математика башкызы «Улус өөредилгезиниң тергиини», методист-башкы деп аттарлыг М. Н. Дунаевская, Тес-Хемде Самагалдай № 1 ортумак школазында улуг башкы аттыг И. Н. Биче-оол олар кичээлдерге чаартыкчы башкы Шаталовтуң методиказын ажыглап, даянылга-конспект, даянылга-таблица дээн чижектиг аргаларны чедимчелиг ажыглап турар. Ол ышкаш Кызыл хоорайда профтехучилищеде математика башкызы В. Л. Крыцына математиктиг аргаларны боттарының мергежилдеринге ажыглап билир кылдыр сургуулдарны чаңчыктырарынга ажыктыг аргаларны ажыглап келген. Тыва дылды башкылаарының чаа арга-хевирлерин чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап турарлардан Таңдыда Сосновка ортумак школазындан Д. А. Кимова, Чөөн-Хемчикте Бажын-Алаак школазындан Ш. Ч. Эренчина, методиктиг каттыжыышкынны хөй чылдарда удуртуп келген Барыын-Хемчикте Ак-Довурактың № 1 ортумак школазындан К. С. Чаян-Хоо, ол ышкаш тыва школаларда орус дыл башкылап, чаа хевирниң кичээлдеринге чугаа сайзырадылгазының дептилгелиг аргаларын ажыглап турарлардан Бай-Тайгада Тээлиниң № 1, Улуг-Хемден Шагаан-Арыг № 2, Өвүрде Солчур ортумак школаларындан Г. С. Демдек, М. Н. Моңгуш, З. Б. Донгак оларны болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

Чурттуң дыка хөй педагогика кадрлары — Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, «ССРЭ-ниң улустуң башкызы» база заслуженный болгаш автономнуг республикаларның алдарлыг башкызы аттарның эдилекчилери. Бистиң республикадан Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, «ССРЭ-ниң улустуң башкызы» деп бедик аттарны эдилеп чоруур күш-ажылдың хоочуннары С. С. Тамдын-оол, А. А. Алдын-оол оларның ачы-буянныг арга-дуржулгазын аныяк башкылар уламчылаар апаар. Тываның элээн хөй башкылары РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкылары деп аттарны эдилеп чоруур. Дыка хөй башкылар ССРЭ-ниң орденнери, медальдары-биле шаңнаткан, «Улус өөредилгезиниң тергиини» хөрек демдээн эдилеп чоруур.

Байырлалыңар-биле, эргим башкылар!

Кызылдың Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуев аттыг № 1 ортумак школазында Светлана Моңгушевна Маспык-оол эге класстарда башкылап турар. Эге класстарның өөреникчилерниң ортузунга өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарны эки организастаарынга чогаадыкчы үлүүн киирип, эрткен чылдарда макталдыг ажылдап келген.

Бо башкының ажылында чаа-чаа дилээшкиннер бар. Кичээлдерни эрттирерде янзы-бүрү көргүзүг материалдарын ажыглаарынга сонуургалдыг. Арыг агаарга экскурсияларны уруглар-биле ол эрттиргилээр. Кызылдың башкы училищезин дооскаш, ажылдавышаан, педагогика институдун бот-өөредилге-биле доозар деп турар.

ЧУРУКТА: аныяк башкы Светлана Моңгушевна Маспык-оол клазының өөреникчилери-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнуң дугайында» СЭКП Төп Комитединиң Секретариадының МЕДЕГЛЕЛИ

Кижи төрелгетенниң бүгү-делегей төөгүзүнге чаа үе-чаданы ажыткан Октябрьның Социалистиг Улуг революциязы тиилээн үеден бээр чеден үш чыл эрткен. Ол бүгү чылдарның дургузунда совет коммунистер бодунуң чону, бүгү делегейде дептилгелиг болгаш тайбыңга ынаншылдыг күштери-биле кады ноябрь 7-ни Совет күрүнениң төрүттүнген хүнү, делегейниң революсчу ёзу-биле чаартырының эгезин салган алдарлыг хүн кылдыр доктаамал демдеглеп келген. Ындыг болзажок, бо чылын нити улустуң чаңчыл апарган ол байырлалын байырлап эрттирбезинче кыйгырган кыйгырыглар чурттуң чамдык девискээрлеринде болгаш хоорайларында дыңналып турар.

Бистиң чуртувустуң алдарадынга болгаш алыс мөзүзүнге хамаарыштыр кылдынып турар ындыг кыйгырыглар дугайында чүнү чугаалап болурул? Совет революцияның чеден үш чыл дургузунда эрткен оруу бөдүүн болгаш чиик болбаан. Чаа чүүлдерни тургузарынга болгаш чаа дайынга-даа төөгүлүг тиилелгелер чедип алдынып, чоннуң амыдыралынга, салым-чолунга берге айыыл-халап-даа таваржып турган. Ынчаарга өске чурттарның демократтыг хамааты ниитилелдери тургустунарда частырыглардан болгаш революсчу чорудулгаларның чөрүлдээлеринден чайлаан турган бе?

СЭКП бистиң ниитилеливиске ханы чаартылгалар дээш, Советтерниң долу эрге-чагыргазының идеяларының тиилелгези дээш, амгы болгаш келир үениң салгалдарының төлептиг амыдыралынга эки байдалдарны тургузары дээш шиитпирлиг туржуп турар.

СЭКП ТК-ның Секретариады аңаа келген хөй санныг чагааларның, резолюцияларның болгаш дилеглерниң ээлериниң дувурээшкинин болгаш хомудалдарын бүрүн-биле хүлээп көрбүшаан, бистиң хөй национальдыг чонувустуң өг-бүле бүрүзүнүң амыдыралы-биле ханы тудуш берген нити-күрүне байырлалын хоруур дээн кандыг-даа кордааңкында үндезин чок болгаш оон ындыг эргези-даа чок деп демдеглеп тур. Бүгү делегейде национал байырлалдар күрүне тургузуу, хамааты чоргаарал, чоннуң патриотчу, төөгү болгаш культура чаңчылдары деп чүведен чарылбас, түдүш харылзаалыг. Октябрь шагдан бээр чүгле совет улустуң байырлалы эвес апарган. Ол кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлү болур социалистиг идеяның тургузукчу күчүзүнге бүзүреп чоруур бүгү кижилерниң байырлалы кылдыр чөптүг-биле демдеглеттинип келген.

Юбилейжи байырлалдарның чоннуң күштерин каттыштырар болгаш мобилизастаар кыйгырыгларның адаа-биле эрттиреринче ленинчи чаңчылдар негеп турар. Бүгү улусту каттыштырарының база националдар аразында харылзааларны быжыглаарының ол сорулгалы бистиң ниитилеливис ханы экономиктиг реформаларже болгаш чаа нити эвилел керээзин чарарынче бар чыдар амгы үеде онза чугула болуп турар.

Күштер чидигленип турар шак бо үеде медереддиг чурум болгаш организастыг чорук, хамааты харысалганы медереп билири улустар аразынга чөпшээрежилге, тургузукчу ажыл-иш, келир үеге бүзүрел азы байырлал деп билиишкинге хамааржыр бүгү чүүлдер кончуг чугула. Байырлалдың мөзү-шынар талазы-биле алыс утказы — амгы үениң айтырыгларын шиитпирлежиринге идепкейлиг киржири, эртнеп оруку хандыр угаап көөрү, бистиң мурнувуста ажыл-херекти кылып, бүдүрүп каан салгалдарны төлептиг ёзу-биле хүлээп көөрү болур.

Ыыт-шимээнниг парадтар эрттирериче, янзы-бүрү хоозун сөстер октаарынче кыйгырбайн тур бис. Октябрь байырлалдарының боттуг ужур-утказын оон каттыштырыкчы угланыышкынын, гуманизмин, эп-сеткил каттыштырыкчы болгаш интернационалчы күжүн камгалап арттырарынче кыйгырып тур бис. Чөрүлдээ-маргылдааларны күштелдирбейн, угаан-бодал талазы-биле чаңгыс эп-сеткилди чедип алырынга, экономиканы кедереринге, кризистиг байдалды ажып эртеринге дузалаарынче кыйгырып тур бис. Ол чорук бистиң хөй национальдыг Ада-чуртувуска кончуг негеттинип турар.

Байырлалды эрттирериниң хевирлери янзы-бүрү боор болур — байырлалдың утказы хуралдары, чыскаалдар митингилер болгаш оон-даа өске хемчеглер.

Бистиң бүгү улустуң көңгүрүне байырлалының тургузукчу болгаш каттыштырыкчы ужур-дузазын бүгү талалыг деткииринче коммунистерни, партия кежигүнү эвестерни, өске политиктиг агымнарның төлээлекчилерин, улусчу арга-чагырганың чайгылыш чок талалакчыларын СЭКП Төп Комитединиң Секретариады кыйгырып тур.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ СЕКРЕТАРИАДЫ.

СЭКП МХК-НЫҢ ПЛЕНУМУ

СЭКП Москва хоорkомунуң пленуму октябрь 5-те болган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партияның МХК-ның бирги секретары Ю. А. Прокофьевтиң илеткелин чугаалажып көргеш, пленумнуң киржикчилери кыртта болган хоорайда кризистиг байдал улам нарыыдап бар чыдар деп демдеглээн. Акшаның үне чонталыышкыны, бараанnарның чедишпези улам ханылап, күш-ажылчы чөрүлдээлер тыптып кээп, бүдүрүлгениң болгаш хөй-ниитиниң чуруму баксырап турар. Ооң-биле чергелештир бодунуң эрге-ажыын бодаар, кем-херек үүлгедир, чиикеп садыг кылыр чоруктар көвүдеп турар. Экономиканың баксыраазы политиктиг байдалды тиидиглендирип турар. Эде тургустунуушкун үезинде болдунган стратегтиг болгаш тактиктиг частырыглар ындыг чүүлдерге чедирген.

Рынок харылзааларынче шилчиишкин ындыг байдалдарда белеткеттинип турар. Шилчиишкин чер болганда эгелээн. Нити байдалды аки өөренип көрбейн шилчиишкин программазын далаш хүлээп алганы шын эвес деп, пленум санаан. Күрүне өнчүзүнүң бир кезиин күш-ажылчы коллективтерге хаваска дамчыдып бээри чугула деп, пленум санаан. Рыноктуң шилчииринин бетинде экономиканы сегидип тургузуп алыры чугула. Рынок харылзааларын боттандырып турар үеде ажылчы чонга практиктиг дузаны көргүзери коммунистерниң хүлээлгези болур. Дузаламчы негеттинип турар москвачыларны социал талазы-биле камгалаар дээш хоорайның партия организациялары Советтерде төлээлекчилериниң идепкейлиг ажылдаар апаар.

Москваның социал-экономиктиг кризистиг айтырыгларын бир демниг шиитпирлээринче янзы-бүрү политиктиг күштерни пленум кыйгырган болгаш бо бүгү айтырыгларны болур-чогуур-биле шиитпирлээринге чурттуң Президентизиниң шиитпирлиг хөделиишкиннери дузалаар апаар деп идегелин илереткен.

Пленумнуң киржикчилери ноябрь 7-де Кызыл Шөлге болур байырлал чыскаалынга кирижиринче москвачыларны кыйгырган. Эде тургустунуушкунну, социалистиг шилип алыышкынны деткээн болгаш кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин бадыткап тургузарынче, бистиң уругларывыстың бүзүрелдиг келир үезин тургузарынче кыйгырган лозуннарны холга тудуп алгаш, байырлал чыскаалынга киржикчилер деп ол талазы-биле хүлээп алган медеглелде бижээн.

Хоорайның XXVIII парт-конференциязының ийиги үе-чадазын ноябрь 29-та уламчылаар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Пленумнуң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары О. С. Шенин киришкен.

(СЭТА).

ХООЧУННАРНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

Дайын хоочуннарының совет комитединиң Москва секциязының хоочуннар активиниң хуралы болуп эрткен. Ол хуралдан бүгү фронтучу хоочуннарга кыйгырыгны хүлээп алган. Ында бижээни болза: улус депутаттарының Москва болгаш Ленинград Советтериниң удуртукчу ажылдакчыларының Улуг Октябрьның бо чылын болур 73 чыл оюн демдеглеп эрттирбес деп турар кыйгырының деткивезинче холга оkбоону тудуп алгаш, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының херээн камгалажып чораан бүгү кижилерни кыйгырып тур бис.

Шефтеп турары бүгү өөредилге черлеринге, хоочуннар чөвүлелдериниң харылзаа тудуп турары бүгү бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш шериг кезектеринге ноябрь 7-ни калбаа-биле байырлап эрттиреринче кыйгырып тур бис. Октябрьның идеяларын, социализмниң идеяларын камгалаан митингилерге, чыскаалдарга, хуралдарга идепкейлиг киржири, ындыг хемчеглерниң эгелекчилери болгаш организакчылары болуру кончуг чугула.

Дайын хоочуннарының совет комитединиң Москва секциязы.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Кремльге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралы болуп эрткен. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел болгаш хоойлу-дүрүмнү база корум-чурумну быжыглаарын хандырар дээш ап чорудуп турар хемчеглер талазы-биле ИХМ болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң органнарының ажылының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Хуралга эвилелдешкен республикаларның, хөй-ниити организацияларының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери киришкен.

Ол айтырыг талазы-биле ССРЭ чазааның хүлээп алган доктаалын солуннарга парлаар.

(СЭТА).

АДЫГЕЙ РЕСПУБЛИКА ЧАРЛАТТЫНГАН

МАЙКОВ (Адыгей автономнуг область). (СЭТА). Улус депутаттарының Адыгей область Советиниң сессиязы болуп эрткен. Аңаа РСФСР-ниң составынга федерацияның кежигүнү кылдыр Адыгей Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың тургустунганы чарлаттынган. Сессияның киржикчилери Адыгейниң чаа статузун бадылап бээр дугайында дилеглиг кыйгырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединге киирген.

Бүгү күштү — хову, шөлдерже

АЖААЛДА АДАКТАЛГАН

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз бо чылын 3350 тонна сигенни, 500 тонна сенажты, 450 тонна силосту кылыр планныг. Бо хүннерде сигенни 45 хууга белеткээн. Сенаж салырын 3-5 хонуктарда эрттирбес ужурлуг турда, 15 хонук үргүлчүлеп турар.

Бо хүннерде бүгү-ле күштү көк-сула ажаалдазынче угландырган, ында ажыл караңгыга чедир үргүлчүлээр. Картофель ажаалдазы доостурунуң кырында.

Чай ол-шыктыг болганы-биле картофель, тарааларның үнүжү багай эвес. Тараа культуралары арбай, чиңгетараа, ак-суланы Ээр-Хавакта сарайларда 100 ажыг тоннаны дүжүрген.

Ажаага чогуур 200 гектарда тараалар бар, бо хүннерде ажааганы 100 гектар. Ооң бир гектарындан 9-10 центнерни ажаап ап турар. Шаңга дүшкен тарааларны керээжиннер звенозу болгаш керээлиг звенолар удур-ла кургадып арыглааш, складче уруп турар.

Картофельди 30 тоннаны складче урган, капустаны 12 тоннаны уруглар албан черлеринге садып сайгарган. Агаар баксыраан, хар чаап, тараажыларга шаптыктыг хүннерни чедирзе-даа, совхозтуң дирекциязы немелде хемчеглерни алган. Район төвүнден машиналар болгаш кижи күжүн немей алган. Картофель ажаалдазында Шуй ортумак школазының 10-гу классчылары болгаш конторанын бухгалтерия аппарады идепкейлиг ажылдап турарлар. Тарааны кестирип ажаарынга хоочун комбайнерлер Илиеке Хертек, Борис Донгак, Олег Биче-оол олар хүн нормазын ажыр күүседип турарлар. Күс бодунуң сеолгү хонуктарында келген. Ынчангаш эртежип тараа болгаш мал чемин чидириг чок ажаалдаарын үе негеп келген.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

АЖЫР КҮҮСЕДИПКЕН

«Нарын» совхоз кышка кынамчалыг белеткенип, мал чеми бүдүрер планын ажыр күүседипкен. Муң тонна сенажты 5521, ийи муң тонна көк-суланы 3701 тонна кылдыр күүсеткен. Чайгаар үнген 500 тонна сиген белеткээр план 357 тонна болган азы чедир күүсеттинмейн барган. Ынчаарга муң тонна сенажтың хоолулуг бүдүмелдери 700 тонна хову сигенинге дүгжүрүп санаашкыннар көргүскен. Мааа үндезилээш санап кээрге, пландан ажыр кылдынган сенажтан чедир кестинмейн барган сигенниң хуузу үнүп келир.

Совхозта белеткеттинген мал чеминиң курлавыры бөгүнден-даа эгелээш, бүгү кодаларда малды шуут-ла тургузу азыраарынга четчир.

Ажыл-агый ногаан сула тараан 200 гектар черни арттырып алган, күрүне планынга киирбиитир эът, сүт дужаан пенсионерлерге, аңаа эң идепкейлиг киришкен хуу кижилерге боттары ажаап алыр кылдыр берген.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.

НОГААН МАССА ЧААГАЙ ҮНГЕН

«Чаа орук» совхозтуң Ямалык хову турлаанда бо хүннерде бачым-чымыш ажыл-иш хайныккан. Тараажы механизаторлар бо чылын багай эвес дүжүттү өстүрүп алганнар. Мааа совхозтуң кол агроному хоочун коммунист Доозай Нарыкаевич Азыраанын киирген улуг хуузу кай.

Бригада кежигүннери чазын тараа болгаш көк-суланы шала орайтадыр тараан. Үрезинни үезинде чашкан деп түңнелди ам үндүрүп болур. 340 га көк-суланың 250 газын ажаап ап, ооң бир гектарындан 14 центнер ногаан массаны мал чеминге белеткээн. 800 гага чаштырган тараа культураларындан гектарындан-на 15 центнер дүжүттү ажаап ап турар. Күскү дүжүттен шаптыкн-биле 1200 тонна тарааны шаңга белеп дүжүрүп алырын планнаан. Чаагай үнген тарааның аразында чашпан безин көзүлбес. Чайгы үеде ооң ажаалда хайгааралын хоочун механизатор Яков Ендан чорудкан.

Совхоз механизаторлары бо чылын 2 звенога чарлып алгаш ажылдап турар. Оларның бирээзи тараа культураларын ажаар, өскези мал чемин белеткээрин харыылаар. Механизаторлар чаа дүжүттү ангылай ажаарынче кирипкеннер. Комбайнер Николай Крылов ЖБН-6 жаткадын ылап белеткеп алгаш, ажаалдала эрес-шудургу кжеңнип турарын өөрү мактаар. Чыттыр кестирген тарааны 3 комбайн бөлүк бастыргаш шаңче чыдырып чорудуп турар.

Кызыл-оол КУУЛАР.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ ДУЗАЗЫ

Өвүр районда Ак-Чыраа ортумак школазының коллективи төрээн совхозунга шеф дузазын үргүлчү көргүзүп турар. Чайгы дыштанылгазында 8-9 класстарның өөреникчилери — Маадыр Коңгар, Радомир Күулар, Юра Базан, Мөңге Севээн, Руслан Тумат, Сергей Чалыпай Чалааты хойжу бригадазының 8900 ажыг хоюн янзы-бүрү кадыгларга удур чугуулунга дузалажып ажылдааннар. Сентябрьның ийиги он хонуунуң ийи хүнүнде өөреникчилер, башкылар 50 кижи Буран-Хелде Хөлчүк-оол Ооржакка удурткан сигенчилер звенозунга шеф дузазын көргүзүп, дузалашканнар.

Олар пресстээн сигенни шөлден болуп, чүдүрүп турганнар. Оон түңнелинде 55 тонна сигенни сарааттаан. Ол сигенни Сарыг-Хол сүт бераан фермазынга дужааган.

Мал кыштаглаашкынынга сиген белеткээр ажылдарга өөреникчилер моон сонгаар база дузазын көргүзерлер.

Найгын-оол ДАМДЫН.

АЖЫКТЫГ ЛЕКЦИЯЛАР

РСФСР-ниң КП-ның Улуг-Хем райкому политөөредилге чылының бүдүүзүнде лекторларның, пропагандистерниң семинарын, амгы үениң чугула айтырыгларынга хамаарышкан «төгерик столду» организастап эрттирген. Семинарның киржикчилеринге ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң ажылдакчылары, партия ажылдакчылары лекцияларны номчаан. Политиктиг чырыдыышкынның башкызының эргелекчизи А. Д. Ооржак «Амгы үеде партияның ролю» деп дыңнадыгны кылган.

Дуржулгалыг чыып алган, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар пропагандистер А. Ножкина, Н. Букша, Н. Бегзи болгаш өскелерни-даа орта демдеглеп, мурнакчы дуржулганы нептередириниң чугулазын айыткан.

Очур ДАРЖАЙ.

АҢЧЫЛАР АЪТТАНЫПТАР

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйның аңчылары сезонга хынамчалыг белеткенип турар. Ам каш хонгаш олар Хан-Дээр тайгазынче аъттаныптар. Штаттыг 17 аңчы бар. Сезон үезинде кара, кымнар-биле аңнаарын баш удур дугуруушкан. Аңчы билеттерин уштарын... күш хүнезиниң идик-хевин белеткеп алган.

Аң-меңни камгалаар, аңнаарының чурумун сагыыр, тоттуп... база бо чылын Хан-Дээр база өске-даа черлерже аъттанып аңчыларны тывар тускай кижини — егерьни тургускан. Мурнунда өске черлерден келген чамдык кижилер бойдуска хора чедирип, чамдык аңчыларны төредип, оларның тыртканы аң-диниң кежин улуг өртек-биле садып алыр фактылар тургулаан. Ам ону болдурбас.

Аңчыларның слёду октябрь 8-те болур. Аңаа олар эрткен чылдың түңнелдерин үндүрүп, амгы сезонда сорулгаларны ыяк чугаалажып дугурушур.

Арагачы ДОНГАК.

Бөгүн — ССРЭ Конституциязының хүнү

САГЫШ САЛЫЫШКЫНДА — КИЖИ

Райкүүскомнуң контролунда «Аъш-чем», «Чурттаар оран-бажың —2000» база чоннуң херегцел барааннарын көвүдедириниң сорулгазы туруп турар. Салдынган сорулгаларның күүсселдезиниң дугайында район Совединиң сессияларынга дыңнап келген. Райкүүскомнуң ажыл-чорудулгазын [illegible] сессияларга база көрген. Районнуң экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедири — бирги ээлчегниң айтырыы. Ол бүгүнү дамчыштыр чоннуң социал амыдыралын экижидер апаар. Ынчангаш бо айтырыгже чугула сагыш салдынып турар. Советтерде, ажыл-агыйларда ажылдап турар кижилерниң аразында районнуң экономиказы [illegible] орар. Аренда, өг-бүле кооперативи база кооператив хевирлерин ажыглап, бүдүрүлгелер, совхозтар социал айтырыгларже акшаландырыышкынны эгелей берген.

Ажыл-агыйларда чурттал-га байдалдарын мурнукуузунгап хейнү тудуп турар болу берген. Ол бажыңнарны колдуунда боттарының акша-херекгизи-биле тудуп ап турар. Район төвүнүң организациялары, бүдүрүлгелери — септелге-тудуг участогу, суггарылга системазының эргелели, кижи амнел-

[illegible] АКМП, орук чорудулга районнуң бажыңнарын [illegible] тудуп турар. Районнуң бир чурттакчызынга 9.3 дөрбелчин метр чурттаар шинээ онаажыр. Чылда 110—120 квартираны [illegible] турар бис. Малчыннарның кыштагларын [illegible] сагыш салып турар. О. Шынаа суурнуң [illegible] электри шугумун чорудуп [illegible] контрольда. Ону тудуп кылыр [illegible] Москвадан, Минусинсктен, Красноярскиден [illegible] чурттакчылары-биле [illegible]. Бо ажылда [illegible]. Берт-Дагда ясли-садтарның, район төвүнде спортзалдың тудуглары [illegible]. Бо мергежилдер талазы-биле боттарывыстың кадрларывыс чогунда. «Тыва агропромтудуг», «Тыва [illegible] тудуг» [illegible] Г. М. Шубник, В. Ф. Потокин) четпес хандырылгалар келген.

Уругларга ясли-садтарның кургаавыларын база дилеп тыш келген. Ол талазы-биле хемчеглерни сөөлгү ийи чылда алганының түңнели-биле, «Чодураа», «Таңды сыны» совхозтарның база ра-

йонунуң төп суурунда [illegible] конторалары, «О. Шынаа» совхозтуң [illegible] Культура бажыңының [illegible]. Амы [illegible] уруглар [illegible] 48 хуузу ясли-садтарда боруп турар.

Садыгның материалдыг базазын [illegible] хемчеглер [illegible]. Чаңгы үеде [illegible] О. Шынаа суурнуң [illegible] барааннарының [illegible] «Таңды сыны» совхозтуң магазинин, белеткелдер конторазы О. Шынаада [illegible] тудуп турар.

Ыдык [illegible] культураның база спорттуң материалдыг базазының [illegible] комплекс [illegible] тудуу [illegible]. Стадионнуң [illegible] кылдырар [illegible]. Бо ажылда кылырда түс черниң бүдү-

рүлгелериниң акша херекгизин [illegible] арганы көөр деп турар бис.

Район болгаш кожээ Советтериниң сессиялары [illegible]. Кожээ Советтерде күүскомнар чок болганындан практиктиг хемчеглер [illegible] турар. Советтерниң рөлю, авторитеди [illegible]. Советтерниң [illegible] бар. Коммунистерниң [illegible] Советтерниң ажылы [illegible]. Советтер [illegible] болган. Чүге дээрге оларның хөй кезии чаа соңгуткан, арга-дуржулгазы эвээш кижилер болур. Моон соңгаар бо ажылды бижыг, туруштуг болдурарынга партия райкому боттуг дузазын көргүзер боор дээрзинге идегеп артым.

Кара-оол ЛАПЧАА
Улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң күүском даргазы.

Улус депутадынга сөс

БОДАП ЧОРУУРУМ АЙТЫРЫГЛАР

Чаа-Хөл кожээ Совединиң улус депутады кылдыр чаа чышта 30 кижи соңгуттур дувус. Кончуг улуг харысалга биске онаашкан деп чүвени билип турар бис. Бистен негелде үениң ааны-биле база улуг. Соңгукчуларның берген чагыгларын амыдыралга боттандырарын бот хуумда чугула чүүл деп билип чоруур мен. Черле ынчаш бүзүреп, чон бисти соңгуп алган болганда, харысалга улуг. Соңгукчулар чагыгларын киирип тура, суурнуң барыын девискээринге улуг эвес ларёк ажыдарын дилээн. Оон аңгыда, сүт колонказы кыжын база ажылдаар болза эки деп негелде тургусканнар. Ол айтырыг үезинде чогумчалыг шиитпирлеттине берген, ажылчын кооперацияның дузазы-биле ларёк ажыттынган. Автобус аргыжылгазын доктаамалчыдар айтырыг база тургустунуп турар. ССРЭ-ниң улус депутады Г. С. Сагаандай, Тыва АССР-ниң бөлүк депутаттары ол талазы-биле хемчеглерни ап турар дээрзин чугаалап каайн. Пассажирлерни чоокку үеде аргыштыра бээр боор дээрзинге идегеп турар бис.

Ясли-сад тудуун дүргеде-дир талазы-биле айтырыгны сессияларга, хуралдарга чаңгыс эвес удаа чугаалажып келген болгаш доктаалдарны хүлээп ап келген, ынчалажок ол бүтпейн турар. Тудугну эгелээриниң чугулазын билбес кижи чок деп болур. Ясли-сад дээш оочур-

да бижиттинген чаштарның саны хөй, ону дарый шиитпирлевезиниң аргазы черле чок. Совхозувустуң чаа директорунга ол талазы-биле идегел турар бис. Айтырыг мооң мурнунда колдуунда-ла аас кырынга чоруп турган, чугаалап-ла турган, херек кырында бүткен чүве чок. Садикти ыяштан тудар дээрге орт черниң улузу чөпшээревейн турар деп чугаа база турган. Ындыг бе дээрге, өске районнарга көөрге, чоп ыяштан туттунган. Артында боттары одаар печкалыг уруглар садтары бар боор чоргаан. Черле ынчаш бо айтырыгны дарый шиитпирлээр болза эки-дир. Чаштарга, ада-иелерге өөрүнчүг белек чоп кылдынмас дер. Ындыг болганда ол дээш бис, депутаттар база шиитпирлиг хөделир ужурлуг бис.

Черле ынчаш чагыгны күүсеттингени турары дээш канчаар ажылдаза эки-дир деп чүүлдү бодап турар бис. Кожээ Совет девискээринге айтырыг шиитпирлеттинмес хире болза, район Совединиң депутаттарынга чагыгны киирип турар бис.

Социал айтырыгларда шиитпирлээри негеттинип турар чүүлдер бар. Чижээ, эрги Чаа-Хөлден көжүп келген чамдык өг-бүлелер амдаа чурттаар оран-бажың чок, чамдыкс бажыңда 2-3 өг-бүле чурттап оралар бар. Чурттаар бажың-балгат чок улузувус турда-ла, совхозтуң специалистери, чамдык кижилер бажыңнар

солуп, бирээзинден өскезинге көжүп кирип турары кончуг таарымча чок. Байдал мындыг турда, эпчок-даа чүве-дир. Бажың совхозтуу болганда, көжүп улустуң бажыңын шоочалааш, ону совхозтуң директорунга оочурда турар улуска бээр болза эки-дир. Ону чугаалап турарым таварылга эвес. Мээң округумда чаңгыс бажыңда кады чурттап олурар өг-бүлелер база бар. Шөлү аргажок бичии бажыңда чурттап олурар хөй уруглары улус бар-дыр, оларның байдалын киирзингейне алыр кижи барык чок боор-дур. Ол талазы-биле айтырыгны тургузуун келдим-даа, профком ону тоомчага албас боол кээр-дир. Черле ынчаш кижилерниң херекчеңинге кичээнгейлиг болуп, бот-боттарывысты билчип деткижип, нарын байдалдан үнериниң аргазын дилээрин чоп кылыттас бис. Чаңгыс суурнуң кижилери-ле-дир бис. Ниити байдал эки болза, шуптувуска эки болур ужурлуг. Хосталган бажыңнарга боттары дугурушкаш олуруп, ээлеп аттар шын эвес байдалдардан уштунар болзувусса эки-дир. Оон ынай мени кандыг айтырыглар дүвүредип турарыл? Суурувуста төп одалга системазы бар, объектилерни ол чылыг-биле хандырып турар болгай, мээң дилээм, суурда ясли-садтарның чылыг-биле хандырылгазын бо чылын экижидери күзенчиг.

Зоя МААДЫ.
Кожээ Совет депутады.

НЕМЕЛДЕ БОЛГАШ ШӨЛЭЭ ДУГАЙЫНДА

Номчукчулардан айтырыглар салган, билдинмес чүүлдү тайылбырлап бээрин дилээн чагаалар редакцияга бо-ла келгилээр. Оларга харыыларны солуннуң арыннарынга ей-лен-ейлен чырыдып турар.

Чер-черлерде болуп турар штат кызырлыышкыннарының түңнелинде кижилерниң мурнунга билдинмес чүүлдер таваржып турар. Шак ындыг чүүлге Бай-Тайга районнуң Тээли суурдан Арат-оол Белдирович Хертектиң чагаазы хамааржыр. Ол мынчаар бижип турар: «Мен Бай-Тайга районнуң суггарылга эргелелинге 12 чыл чолаачылап келдим. 1989 чылдың февраль 29-та ук черге штат кызырлыышкыны болган, аңаа мен база таварыштым. Оон бир ай хире ажыл дилеп чоруп тургаш, 1989 чылдың апрель 1-ден эгелеп, район эмнелгезинге чолаачылап кирип алдым. Эмнелгениң бухгалтериязы мээң шалыңымга 20 хуу немелдени төлеп бербейн турар. Мооң ужурун тайылбырлап берип көрүңер. Ол ышкаш база бир эдериниң айтырыгы салыйн: район эмнелгезинден 1990 чылдың ээлчеглиг шөлээзин ап болур мен бе?»

Бо айтырыгларга харыыны солун дамчыштыр бээрин профэвилелдиң хойлу талазы-биле ажыл кылдыныың эргелекчизи **Михаил Федосеевич Глазыриндеп** дилээн бис. Оон харыызы-биле алырга мындыг.

ССРЭ-ниң Күш-ажыл күрлкомитединиң болгаш ВЦСПС-тиң президиумунуң 1972 чылдың июль 21-де хүлээп алган доктаалын ёзугаар алырга, Тыва АССР-ниң девискээринде бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылчыннары, албан-хаакчылары ажыл төлевиринге бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга үзүктел чок ажылының хуусаазы дээш немелделерни ап турар. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылчыннарынга, албан-хаакчыларынга чиңгелделерни бээриниң чурумунуң дугайында саавырга дүүштүр алырга штат кызырлыышкынынга таварышкан кижи, ажылдан үндүртенииниң соонда, 2 айның дургузунда өске ажылга кирип алган болза, немелделер алыр эргени берип турар ажыл стажы үзүктелбес. Бир эвес Арат-оол Хертек ол хуусааның дургузунда ажылга ылап-ла кирип алган болза, районнуң эмнелгези ажыл стажы дээш 20 хуу немелдени санаар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Күрүнениң күш-ажыл комитединиң болгаш ВЦСПС-тиң Секретариадының 1988 чылдың март 2-де бадылааны «Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның хостаарының болгаш ажыл-биле хандырарының база оларга чиңгелделерни компенсацияны бээриниң чурумунуң дугайында» дурумнуңге үндезилеп, А. Хертекти ажылга хүлээп алган эмнелге черн ээлчеглиг шөлээни бээр ужурлуг.

ЧУРУКТА: Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору Валентина Кенденовна Монгуш ажыл-агыйжы база өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарны углап-башкарарынга мергежилдиг чедип алган. Школаның чаа өөредилге чылынга белеткелии ол школаның башкылары, ажылчыннары багай эвес организастаан. Оозаар ыяш, хөмүр-даш дужуп-түнген. Школачылар өөренир класстарында бүрүн четчелеттинген.

Кызыл-Мажалык суурнуң ада-иелери, башкылар коллективи Валентина Кенденовнаны эрткен чылын Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгаан. Чоннуң улуг идегелин шынзыктырар ужурлуг. Соңгукчуларның киирген чагыгларын амыдыралга боттандырар дээш, депутат башкы күженишкинниг ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чагаалардан одуруглар

ИДЕГЕЛ ЧОГУН КӨРДҮМ

Бистиң [illegible] Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунга малчыннап келгенивер Авамыы Ывыйган Анатовна [illegible] турган [illegible]. Ол [illegible] пенсияда. Ол [illegible] малчыннар [illegible] алгаш, оларның дузалакчы [illegible]. Оон ынчан чоруурунда ужур-ла бар. [illegible] чок болгаш [illegible] чурттаар [illegible] болза, кырган [illegible] сүрүже киргей. [illegible]

уштунар болза [illegible]. Авам чеди уруглуг [illegible] Хемчиктиң [illegible] школада [illegible] совхозта ажылдап турарлар. [illegible] уругларның улус бажыңынга чурттаар деп чүвениң [illegible] айтырыгны [illegible] боттарынга чүктел эрткен кижилер [illegible]. Билир турган болза, дужааларым ындыг байдалдыг чурттап турбас ийик.

Ававыс күш-ажылдың хоочуну [illegible] Бажың-балгат айтырыгын тургузуп [illegible] эвес [illegible]. Бистиң ававыс бүдүрүүзү [illegible]

[illegible] дээш [illegible]. Дириг чоруу ол база [illegible] айтырыгын тургузуп [illegible]. Чеже манаар боор, совхозта чурттаарга шөлүнүң үлелгезин харылзаа турар даргага шөлээм үндүрүп кирген мен. Тайылбырлаарымга авамның адын билбес болган ошкаш боданарга, идегел чок чүве-дир. Ынчангаш [illegible] сүрүп [illegible] дилеп олурарым бо.

Чечек ХОМУШКУ,
Садыгжы.

Бөгүн — Башкының хүнү

УДУР-ДЕДИР ДЕТКИМЧЕ

[illegible] ханаларында асыылаан-даа, шалага турар даваннарлыг [illegible] чапап кылган ыяш [illegible]та олурткаш, самбыра чанында азыгда тургузуп-даа каан улуг чечектер бар. Соңгалар баарында база-ла ол баазын чечектер. А класста өөреникчилер аразында кыс уругларның [illegible] «Ном — кижиге өнүк» деп билиишкинни уругларга чедиргир тайылбырлаан. [illegible] тыва дылдар кырында уругларга литератураны [illegible] делгир бар. Күзээр болза, өөреникчилер номну оон алгаш, бажыңынга-даа номчуп болур.

[illegible] ол школада эвес, улус өөредилгезиниң шугумунда [illegible] чыл ажылдаан, районда дуржулгалыг методист-башкы деп аттыг Любовь Тюлюшовна Дамба-Хуураның бодунуң удуртуп турары чаштар коллективи,— 3 «а» класска эрттирген кичээлин [illegible] эгеледи.

[illegible]

[illegible] дып алгаш, шалыпкын бодаарлар.

[illegible] самбыра кырында [illegible] таблицаларга ажыглаар кылдыр башкының айтыр ыяшты таарыштыр белеткеп алганы безин [illegible] —деп уруглар [illegible].

[illegible] тур сен ийин. Алдынай, ону сен кончуг эки билир-ле болгай сен. Эки бодалың көрем» — дээрге, чүгле Алдынай эвес, өске-даа өөреникчилер хөлчок боданыр, бодун ыңаар хол көдүрер, идепкейлиг дендээр.

[illegible] турар башкының [illegible] «Мурнунда Нарын школазынга турдум. Амыдыралым ажыл-биле бо школада [illegible] дөрт чыл чедип тур мен. Өөредилге эргелекчизи [illegible] болганымда башкыларым, оларның ажыл, ажылдаарын шын билип алыры — сорулгам. [illegible] Любовь Тюлюшевна [illegible]. Бо чылдың октябрь 1-ден эгелээш ноябрь 1-ге чедир ээ класстар башкызы Любовь Тюлюшевна Дамба-Хууракның мурнакчы дуржулгазын өөренир айы школада чарлаан. [illegible] арга-дуржулгазын өөренип, боттарының база [illegible] турар» — деп, А. Б. Шойдук чугаалап берди.

Улус өөредилгезиниң хоочуну, [illegible], методист-башкы Л. Т. Дамба-Хуураңка [illegible] хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, оон [illegible] чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээл.

Бир кичээлден репортаж

Бирги кичээлге конга эдиптен. Өөреникчилер бут кырынга туруп, башкызы-биле мендилешти. Оолдардан өөреникчи чок. Математика кичээли. «Сентябрь 27», «Класска ажыл» деп сөстерни башкы доскуга чараш хол үжүү-биле бижээн. Оон кадында ийи [illegible] чиңек берип каан. Самбыраның бир талазында оюн чуруктар азып каан.

Өөреникчилери-биле башкы мендилешкеш, кичээлин эгеледи.

— Бөгүн кичээлге чаа тема өөренмес бис, уруглар. Катаптаашкын кылыр бис,— деп, башкы сагындырды.

Эрзин районнуң райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Б. О. Сенгин, ортумак школада өөредилге эргелекчизи А. Б. Шойдук

[illegible] «Шуптуу удуваа» — дээрге, уруглар холдарының кырынга баштарын салгаш, стол кырынга чыттынганды. [illegible]. Ол душтa башкы көвүдедириниң таблицаларын соңгу тода адап эгеледи. Уруглар баштарын көдүрбейн, [illegible] карактарын-даа ажытпайн, холун көдүрүп [illegible]. Адын адаарга, бажын стол кырындан адырбайн [illegible]. Уругларның [illegible] шын харыылаар.

Дараазында самбырада бижиттинген чижектерни аас-биле бодадырда уругларны аңаа олурткан. Тайылбырын бербишаан, уругларның [illegible] дүрген бодаан. Улаштыр оюнуг чуруута бодалганың [illegible] тыргаш, база-ла аас-биле бодаткан. Тайылбырлаарынга бичии бергедешсе-даа, уруглар бодалганың алыс утказын шын билип, чурукта бо-

[illegible]

«кончалай» бербейн, «Сен арай»

Валентина САТ.
Эрзин район.

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БӨЛГҮМҮ

Бистиң школавыста «Сылдысчыгаш» чечен чогаал бөлгүмү ажылдап эгелээнден бээр ийи чыл болуп тур. Оон сорулгазы — бичиилерге чечен чогаалга ынак, сеткил-домаа сайзыраңгай, чечен-мерген кижилер боор өзеринге идиги бээри, тыва чогаалдың жанрларын сайгарып, чогаал бижип өөренириңге эге билиглерни, тыва шүлүк тургузуунуң өөредип, шүлүк бижиириңге сонуургалдыг уругларга деткимче көргүзери.

Сөөлгү үеде телевизорга, радиога, солун, сеткүүлге, хурал-суглаага-даа тыва дылывысты ханы өөренириниң, ону сайзыраңгайжыдып байыдарының дугайында айтырыгларны көдүрүп турар. Ынчангаш амы-хуунда ону деткип, эвээш-биче-даа бол билир-ле чүүлдеримни уругларга шаам-биле дамчыдып бериксээр мен.

Бөлгүмде шупту он беш уруг киржип турар. Налыхары аңгы-аңгы пионерлер, комсомолчулар. Кичээлди айда ийи катап, чамдыкта үш-даа удаа эрттирип турар бис. Кичээл солун, бедик деңнелге эртсин дээш шаам-биле янзы-бүрү аргаларны ажыглап турар мен. Уругларны сагынгыр, тывынгыр чорукка [illegible] угаан сайзырадыр оваалгаларны берип турар мен. Чижээлерге, кроссвордтар, тывызыктар, бодалгалар тываарынга, үлегер домактар, дүрген-чугаалар чугаалаарынга, чечен-мерген угаадыглар, мөөрейлерни ажыглап турар бис. Мындыг хевирлиг [illegible] «Үлегер домактарны [illegible]» [illegible] болур.

Уругларның кичээлге киржилгези [illegible] арга-сүме кадары чугула. Оон түңнелинде олар улам кызымак болур болгаш оларның сонуургалы улгадыр. [illegible]

[illegible] чуп турувуста тыныш органнарының канчаар ажылдаан турарын тайылбырлаар.

Тывызыктар тывырынга, ыдарынга уруглар аажок сонуургалдыг. Аас чогаалынга тыва улустуң тывызыктарынга даянып алгаш, уругларның боттарының чогаатканы чижектерни өөрүнге ыдып өөредири чугула. Чүге дизе бичии кижи тывызыкты чогаадып, тургузуп оргаш, ол бүгү тала-биле боданып, тывызыкта кирип турар чүүлүнүң овур-хевирин, ылгавыр демдектерин, өң-чүзүнүн, хемчээлин, ужур-дузалыг сайгарып көөр. Ол ышкаш боданып олурар үеде бичии [illegible] чорук база кижизиттинер.

Кичээлге тоол аяның киирери чугула. 5-10 минута дургузунда уругларның киржилгези-биле бир чогаалдан [illegible] болза эки. Киржикчилерни баш удур белеткеп, хевин кедирер. Чоокта чаа «Койгунчугаш» деп дептер-жигеш үнду. Ол тоолдар чыындызында «Сыын биле аът», «Кара-куш биле Алдын-доос деп өдүрек», «Алдын-доос биле Аскыр дагаа» деп тоолдарны ажыгладывыс. Уругларның боттарының чогаадып дааравн ойнаарактарын ажыглап тургаш, диалогтарны, интервьюну ажыглаары ажыктыг. Диалогту, интервьюну ажыглап тура, уругларның боттарының амыдыралындан чижектерни ап, чедер-четпес ажыл-херектерни анализтеп билиринге өөредир.

Бөлгүмнүң кичээлдеринге «Тывызарам, кым-дыр?» деп оюнну база ажыглап турар мен. Харылзаалыг чугааны сайзырадырынга сюжеттиг чуруктарны ажыглап, чогаадыглар, шүлүктер бижидер.

Уругларның чогаадыкчы сагыш-бодалын, сеткил-хөөнүн киирерде аялгазы чараш ырыны темага дүүштүр ажыглап, чаңгыс чер-чурттугларывыс чогаалчылар А. А. Даржай, М. К. Олчей-оол, Ш. М. Даржайның шүлүктерин шээжилеп ап, аянныг номчуурунга ажылдарны чорудуп турар бис. Чогаалчы Александр Даржай школавыска ээлдеп келгенде [illegible] дугайында солун чүүлдерин чугаалап берген. Ол ышкаш район солунунга ааллап келип, оон ажылдакчыларының ажыл-иши-биле таныжып, өөреникчилер хөйнү билип алганнар.

Бөлгүмүвүс ажылында шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Уруглар тывалап чугаалап тургаш, орус сөстерни чугаазынга бо-ла ажыглай бээр. Чижээлээрге, «Кружоктуң киржикчилериниң списогун бижиир» деп чугаалай бээрлер. Ону «Бөлгүмнүң киржикчилериниң данзызын бижиир» деп эде чугаалаттырып турар мен. Аныяк-даа кижилер, школачылар чамдык чиңгине тыва сөстерни чугаа-домаанга ажыглавас, харын-даа чамдыктарының ужур-утказын-даа билбес болгулаар. Чижек кылдыр мындыг сөстерни адап болур мен: шыжыгар, чыварлыг, чавырлыр, дүңдүгүр, күдер, ширини, түмен, чевег, чолугар, челехөк, хилис... дээш оон-даа өске хөй тыва сөстерни чугаазынга ажыглавайн турарының чылдагааны тыва дылда үнүп турар ном-дептерниң ховары болгаш бар чогаалдарны сонуургап номчувайн турары. Кожээ библиотекаларда тыва чогаал номнары дыка ховар, тыва дыл, тыва литература кичээлдеринге башкылаашкынының арга-мергежилиниң хожудангайында болгаш дээштиг эвезинде.

Бижимел ажылдарга ийи сөстен тургустунган нарын сөстерни хөйнү ажыглаарынче кичээнгей салып турар мен. Чижектеп көрээл: чалым-хая, ээм-арга, чымсырт, чүзүн-бүрү, эптиг-чөптүг, чаңдыр-соора, четчеменди...

Бөлгүмге уруглар тыва улустуң аас чогаалын база сайгарып өөренип, улустуң ырларын, кожамыктарын, мөөрей сөстерни чыып бижип, школавыста чаа тургустунган музейге берип турар бис.

Булуң-Терек ортумак школазында тыва дыл башкызы мен. Республиканың школаларында ажылдап турар дыл башкызы эш-өөрүмнүң арга-дуржулгазын дыңнаксадым.

Нина ЭРТИНЕ
Башкы
Улуг-Хем район.

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң болгаш республиканың Башкылар билиин бедидер институдунуң чалаа-ын ёзугаар финн педагогтар Кызылга чедип кээп, Кызылдың № 1 ортумак школазынга ийи неделя хире ажылдааш барган. Улуг дуржулгалыг башкылар Ээро Пелтонен, Улла Вахмаваара слар оттулдурукчузу Г. Белоус-биле республиканың школаларындан келген башкыларга ажыктыг, солун семинарны эрттирген.

Финн аалчылар бөлүк башкылар-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Саннар, фактылар

● **Владимир Ильич Ленин 1918—1920 чылдарда башкыларның-интернационалистерниң,** чырыдыышкын болгаш социалистиг культура ажылдакчыларының школалан даашкаар өөредилге черлериниң баштайгы бүгү-россия съездилеринге, улус өөредилге килдистериниң губерниялар, уездилерниң бүгү-россия хуралдарынга — шупту он ажыг улуг ажылдарга киржип чүүс чугаалаан. Ол чугаалар улус чырыдыышкынын улам ыңай хөгжүдеринге теория болгаш практика талазы-биле дыка улуг ужур-дузалыг болган.

● Республиканда 158 (чуртта — 135 муң) школалар, он ажыг ортумак тускай өөредилге черлери (чуртта — 4517), үш дээди өөредилге чери (чуртта — 898) ажылдап турар.

● 1989 чылдың октябрьда Москвага Педагогика ниитилелдериниң эвилелиниң Тургузукчу конференциязы болган. Аңаа эвилелдиң Уставын хүлээп алган. ССРЭ-ниң педагогика ниитилелдериниң Чөвүлелин база Чөвүлелдиң президиумун соңгаан. Президиум даргазынга педагогика эртемнериниң доктору, профессор Н. Д. Никандров соңгуткан.

● ЮНЕСКО-нуң шиитпири-биле 1990 чылды Бижик-билиглиг чорукту делегей чылы кылдыр чарлаан. Бөгүн Чер бөмбүрзээнде 889 муң кижи бижик-билиг чок болуп турар.

ИЕ КИЖИГЕ ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ

Тожу районда «Өдүген» чечен чогаал каттыжыышкынының киржикчилери Василий Тамдын-оол, Делгер-оол Ооржак, Светлана Байыр-оол, Клара Сагды, Октябрь Таргын болгаш өскелер-даа чогаадыкчы дилээшкиннерин кылып, бот-боттарының шүлүктерин номчужуп, арга-сүме солчуп турарлар.

Силерниң кичээнгейиңерге каттыжыышкынның ийи киржикчизиниң шүлүктери. Оларда херээжен, ие кижиге ынакшыл, хүндүткел сиңниккен болгаш дыка чымчак дыңналыр. Тываның каас-чараш булуңунда чурттап, ажылдап турар кедээ чеченнериниске чедиишкиннерни күзеп каалы.

ЭЛДЕП, ТООЛЗУГ ОШКАЖЫГ

Өршээн көрем, эргим
эжим,
Өштүглерге алыснайн көр.
Кезээ мөңге бердингеи деп,
Кезе быжыг бодап алам.

Ырак черже чоруй баргаш,
Ыштам херээм сени
бодаар.
Улуг уйгум бүдүүзүнде,
Улаарай бээр хоржок тур
мен.
Изиг-түлүк чымыш иште,
Ийи-бир-ле секундада
Мага-бодун, ширай-арның
Магадалдыг сактыр-дыр
мен.

Арыг-шынчы ынакшылың,
Авыралдыг сеткил-чүрээң
Ажылымга, чүткүлүмге
Артык күштүг сорук
киирген.
Болчап кааным бүзүреддиг,
Бодап алгаш, утпа, эжим.
Орай дүне чеде бээр мен,
Оттуп келгеш уткуп аар
сен...
Эвээш-даа өйде
чарылгаштың,
Эргим бистер душчу
бергеш,
Эътти-сөөктү чымырадыр
Элдеп тоолзуг ошкажыр
бис...

ХОВАГАННАР

Чындыр ногаан хевис дег,
Шыгывыска ойнаал.
Чечек сапаан ховаган
Чедип келди, хоп-хоп.
Ховаганчык, хонам.
Холум-биле суйбаайн.
Чарашпайжык, деспе,
Чаныма кел, хоп-хоп.
Че-ве, эжим, нелээн
Четтикчиңкеш дозаал.
Холдар биле тудаал.

Ховаганнар, хоп-хоп.
Карактарын көр даан.
Кара, шокар, улуг.
Хола-сарыг чалгыныг.
Хоюг-хоюг, хоп-хоп.
Хүнчүгежим ашты,
Ховаганым удузун.
Ада не дилей бээр.
Аалче чанаал, хоп-хоп.

Октябрь ТАРГЫН.

ИЕ КИЖИ ЭРИГ БААРЛЫГ

Сыгыр даңның бажында-
ла,
Сывырылдыр туруп алгаш,
Орунналы эргий кезип,
Оглун кызын чыттагылап,
Чоорганнарын эде шуглап,
Соңга позун ажыткаштың,
Оожум, шимээн чогу-биле
Одун одап эгелей бээр.
Ие кижи эриг баарлыг
Идегелдиг аксым кежии.
Албан-ажыл кылганда-даа,
Ажы-төлүн ажаанда-даа,
Артык-дуду сөзү-даа чок,
Аажы-чаны бүдүмчелиг,
Чораан боду ол-ла хевээр,
Човаг билбес ажыл ишчи.
Үнген-кирген чону безин

Үргүлчү-ле мактаан
чоруур.
Ие кижи эриг баарлыг
Идегелдиг чоргаарлыым.
Өзен черден үнген пөш
дег.
Өскен сыны согун ышкаш,
Чавагалыг узун чажы
Чарын бажын эртип чоруур.
Өртемчейде сени дениээр
Өске үне тыппас-тыр мен.
Чурттаалганың шимеддээн
Чурумал дег чараш-тыр
сен.
Ие кижи эриг баарлыг
Идегелдиг аксым кежии.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Күскү арыгда» деп фотоэтюду.

НАЙЫРАЛДЫҢ ИСТЕРИ

Бистиң өрээливисче назы-хары улгаткан, хавааңда сыгыглар амыдыралдың нарын, берге оруктарын эрткенин херечилээн, бажының буурул дүктери хөйнү көргенин бадыткаан, ортумак сынныг, хүлүмзүрээн шырайлыг кижи кирип келди. Ол мээң-биле амыр-менди солушкаш: «Шериг талазы-биле төөгүчү кижи мен» диди. Келген аалчы-биле элээн үе иштинде чугаалашкаш, оон кайыын келгенин, чүнү канчап чоруурун, намдар-төөгүзүн билип алдым.

Аалчывыс узун оруктуэрткен. Украин ССР-ниң найысылалы Киев хоорайдан келген. Ону Юрий Семенович Пузиенко дээр. Солун кижи болду. Ол Киев хоорайга 1929 чылда төрүттүнген. Москвага шериг-политиктиг академия доскан. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында офицер болуп, дайынның халавын көрүп, тиилелгеге чедир уттундурбас хүннерин көрген. Амгы үеде курлавырда офицер. Киевтиң Кызыл туктуг шериг округунуң төөгү музейин тургузарынга идепкейлиг киржикеш, Юрий Пузиенко оон барык үндезилекчизи болуп турар. Оон хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиин барымдаалааш, ону 1966 чылда Киев хоорайның төөгүнүң болгаш культураның турасаалдарын камгалаар ниитилелдиң даргазының оралакчызынга соңгаан. Оон ынай ол «Довженко» киностудияның шериг талазы-биле сүмелекчи-тайылбырлакчызы болуп турар. Ол «Тарас Шевченко», «Дайын болгаш тайбың», «Онгу базым», «Он чедиги трансатлант», «Частың 17 шинчизи», «Ийи чыл дургузунда айыыл-халапка», «Угааныг Ярослав» болгаш өске-даа кинофильмнерниң консультантызы болбушаан, чамдык рольдарга ойнап-даа турган. Ынчап ооң кино артизи база болуп турары солун.

Шериг талазы-биле төөгүчү Юрий Пузиенко Украин ССР-ниң «Рабочая газета», «Молодежь Украины» солуннарның болгаш «Украина» сеткүүлдүн штаттан дашкаар корреспондентизи, ол-ла черлерниң даалгазы-биле бодунуң шүүделдери-биле Кызылда чедип келгени ол. Оон келген сорулгазы — школаларга шериг музейлерин тургузарынга дузалажыры болгаш тыва эки турачылар дугайында чамдык материалдарны чыыры. Ол октябрь 2-де хоорайның үлус өөредилге килдизиниң ажылдакчылары болгаш чамдык башкылар-биле ужурашкан. Тыва эки турачыларның ады-биле Кызыл хоорайда болгаш республикада чаңгыс-даа школаны адаваанынга дыка хомудаан.

Бистиң аалчывыс Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Хомушкунуң төрүттүнген чериниге болгаш ооң адын эдилээн совхозка чедер күзелдиг. Ол ышкаш Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолдуң оглу Владимир Кечил-оол-биле база ужуражыр. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва эки турачы кыстар Умань хоорайның балыглаткан партизаннарынга болгаш бичии уругларга улуг дузаны көргүзүп, харын-даа донор болуп, ханын харам чокка берип турган. Ынчангаш Юрий Пузиенко Чөөн-Хемчик районнуң Хайыракан суурда Вера Чүлдүмовна Байлак, Тандының Бай-Хаакта Норжуи Балчыр-ооловна Суукай, Кызыл хоорайда Галина Тюлюшевна Доваадор олар-биле чугаалажыр күзелдиг. 1912 чылда англи эмчи сестраларынга турасаадып тургускан Бүгү-делегейниң Кызыл крезиниң Флоренс Найтингель аттыг ордени-биле үш тыва эки турачы эмчи сестраларының оода бирээзин шаңнаар дугайында айтырыгны тургузуп турар кижи болду.

Ол кезек боданып олургаш, эрги чагааны менче сунду. Ында мынчаар бижээн. «Экии, Юрий Семенович! Тыва АССР-ниң Бии-Хем районнуң Туранның ийи дугаар ортумак школазының кызыл исчилери силерниң сүменер ёзугаар тыва эки турачыларга тураскааткан музейни эвес, а тускай өрээлди кылып алдывыс. Ынчаарга Киев облазка Тыва Арат Республика 26572 инекти болгаш аъттыг халаска берген дээрзин билип алдывыс (Оон ынай өөреникчилер тыва эки турачылар дугайын бижээн — **ред.**). Туранның № 2 школазының кызыл исчилери». Шынап-ла, Юрий Семенович Тывага бир-ле дугаар келген-даа болза, школачылар-биле чагаалажып каапкан кижи чораан. Шериг-патриотчу темага материалдар бижиир талазы-биле республикага чарлаттынган конкурска идепкейлиг киришкеш, ол 1979 чылда ВЛКСМ, ДОСААФ Тыва обкомнарының, Журналистер эвилелиниң хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Ол солун кижиден билип алган чамдык чүүлдеримни номчукчуларга дамчыдарын кызыдып көрейн.

Шериг музейиниң ажылдакчызы, амгы үеде 61 харлыг Юрий Пузиенко тыва эки турачылар дугайында хөйнү билир, чамдык номнарда, сактыышкыннарда кирбээн чүүлдерни чугаалаар. Маңаа оларны сактып көрээл.

1944 чылдың эрте чазы турган. Подольск районндан Киев хоорайның бир төп шөлүнге демир-орук-биле хөй аъттарны, инектерни сөөртүп эккелген. Тыва Арат Республикадан халас чорутkан 30 муң ажыг аъттар, инектер Киев хоорайның болгаш Украинаның бүгү областарын аъш-чем-биле хандырган. Ону эккелген турда, ол болу анаа киржип турган. Красноярск хоорайдан Киевке чедир ол малды ажылчын-тараачынна р ы н ы н онза отряды чаңгыс-даа башты хоратпайн эккелген. Тывадан Красноярск хоорайга чедир Тываның комсомолчулары болгаш пионерлери база онча-менди чедиргеш, тускай комиссияга хүлээткени солун болуп турар. Ол чыл Аът чылы турган дээрзин шериг төөгүчү чугаалаар. Ынчан Тыва — Арат Республика делегейде кайы-даа чуртка турбаан инек биле аът сиилбээн орденин бадылап кылган.

1967 чылда Юрий Пузиенко Киевтиң шериг округунуң даалгазын ёзугаар Москвага Совет Эвилелиниң Маршалы Георгий Константинович Жуков-биле ужурашкан. Кажан тыва эки турачылар дугайында чугаа үнүп келгенде, Маршал мындыг сактыышкынны чугаалаан:

— 1945 чылдың июнь 24-те Москваның Кызыл шөлге Тиилелге парадынга киришкен мен. Ынчан, мээң хөй-ле орденнер, медальдар каастаан мундиримде Тиилелге орденинниң кыдыынга аът биле инек сиилбээн ТАР орденин кадап алырымга дыка-ла көрүштүг чораан. Ол орденни ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары эш Тока мээң тывыскан чүве.

Шылгараңгай улуг полководчунуң ындыг үнелелди бергени кымга-даа өөрүнчүг. Шаандакы Киев облазының тову турган Умань хоорайны немец-фашистиг эжелекчилерден хостап турган 1944 чылдың чазы турган. Ивени-Городский районнуң ийи суурну — Рашнов биле Кобылянкин оларны хостаарынга Чүргүй-оол Хомушкунуң танк экипажы киришкен. Улуг Германияның тускай ужар чүүл полугу үнген алгаш үнелиг эртинелерин Берлинче сөөртүп турган. Ол полк Германияның шериг империя банкызының директору генерал-майор Фон Кести үдеп чорупт турган. Чүргүй-оол Хомушкунуң экипажы халдап киргеш соонда, ол полк долузу-биле чылча шаптырган болгаш чаңгыс-даа самолёт ужуп шыдаваан. Фашистерниң ол полугунуң тугун Тиилелге парадында Ленинниң Мавзолейиниң чанынга өске эжелеттирген туктар-биле кады черже октаан.

Бүгү-делегейге сураглыг София парызын болгаш декабристер Раевскийлерниң бижыдын немец дайзыннар миналаан болгаш чаза тепсир деп турган. Ол дугайын баш удур билгеш, партизаннар болгаш Чүргүй-оол Хомушкунуң экипажы киржип чораан полк бо бүтүнү болдурбаан. 15 чыл бурунгаар Чүргүй-оол Умань хоорайга аалдап чораан. Ынчан хоорайның тавунда Иван Франко аттыг школанын чанында улуг кыдыл тунту агаан болгаш хоорайның бүгү чурттакчылары, өөреникчилери, студентилери «Интернационалды» кады ырлажып турганы билиг найыралдын херечизи болган. 1944 чылда Совет Эвилелиниң Маадыры атты Хомушкуга Чүргүй-оолга тывысыр дугайында документилерни киирип турбуже, ол атты 1947 чылда анаа тывыскан.

1944 чылда Тывадан 30 муң ажыг малды эккелген милицияның онза ужур-дузалыг отрядының киржикчилери тыва эки турачылар-биле кады Канев хоорайда Тарас Шевченконуң хөөрүнге диргиг чечектерин салып, украин болгаш тыва дылдарга ырлажып турганын ам кым-даа билбес. Ынчан тыва эки турачыларны сураглыг украин чогаалчы Александр Корнейчук биле Киев хоорайның комендантызы үдеп чораан.

Ол ышкаш Хомушкунуң даныкчы танк экипажы-биле үш черниң партизаннары кады немец сапёрларны болгаш мина салыкчыларын тудуп алган. Оларның өчүүнден алырга, Киев хоорайны миналаан болган. Ол дугайын Украинаның бирги фронтузунуң командылакчызы армия-генералы Николай Ватутинге дыңнаткан. Салдынган миналарны чок кылыры-биле 42 аңгы инженер-техниктиг бригаданы чоруткан. Тускай өөреткен ыттар-биле мина хайгаар роталар база турган. Мурнунда аътылар чорааш тыва эки турачылар база анаа киришкен. 1943 чылдың октябрьда хоорайны миналардан хостаан. Киев хоорайның хөй-хөй алчылдарда уламчылап келген чанчыл-дыр. Ол ышкаш Чүргүй-оол Хомушкуну Умань хоорайның хүндүлүг хамаатызы кылдыр хүлээп алыр дугайында айтырыгны нодурген болгаш оон ады-биле бир профтехучилищезиниң болгаш школазы адаарын көрүп турар.

Атомнуг электростанцияның Чернобыльга болган айыылдыг халавын узуткаарынга киржип турган, журналист Юрий Пузиенко берге аарыгга таварышса-даа, бодунуң акша-төгерниң чарыдап турган. Тывада чедип келген. Ооң чүге келгени ам номчукчуларга билдине берген боор. Киев хоорайны камгалаарынга болгаш хостаарынга тыва эки турачылар киришкен. Ол дугайында сактыышкын-чагааларны «инд. 252164, Киев—164 А/Я № 914 Ю. С. Пузиенко» деп кааң адресче бижиирин ол солун дамчыштыр дилеп турар. Тывага хамаарышкан чаагай херекти кылыр дээш ырак-узак черден келген ол кижиге республиканың Кызылдың удуртукчу даргалары улуг дузаны чедирер деп идегел-биле бо чүүлдү доостум.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Солун кижи-биле ужуражылга

ЧУРУКТАРДА: Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи шериг төөгүчү Ю. С. Пузиенко, ооң кино тырттырыышкыннының үеинде чуруу.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

Черивистиң кежиктери

АРГА КИРГЕН КИЖИ...

Аалдын сарала күзүвүс соок тыныжы-биле шала доңгуурап, эртежик-ле дүжүп келген. Чылдың эң чемир, чаагай үези — күс, шынап-ла, магалыг. Үнүш дүжүт четчиин, быжып, ону ажаап кадагалаар, чыып шыгжаар кижилерге бүгүнү чедирер. Арга кирген кижи саат дайнаар, дижир. Ильинка суурда хүу шээр мал малдап кадарчы эки-биле кадарып турар Салчак Каадыр-оол малчын-биле хоокта чаа оон бажыңынга ужуражып чугаалаштым.

Аалының ишти, кедээ Совет күүскомунуң секретарынга херектиг болгаш ажыл аайы-биле ол-бо чүүлдер дугайын чай чок чугаалажып орар аравыста, оон аалының иштиги аалчызын эрттирген чаа-ла кээп турган чүве-дир. Чүктешкилиг келген аалчыны баштайгы удаада эскербейн, ооорту херектиг ужуруп билип алдым. Аалга келген кижи аак эрин ызырар дээн ышкаш, шуптувус кады шайлап ордувус.

— Чаъстыг берге күс-тур бо, сериидеп-ле келди — деп, малчын чугаалай-дыр. Ынчан сентябрь турган чүве.

Тараа, ногаа үнүжүнүң дугайында каксы чугаалаштывыс-даа. Өске девискээрлерге бодаарга, ында байдал мүн-не чүгээр болган. Картофель-даа шору үнген. Чегуур үүсаалында ажаары-ла билир диштилер.

— Кыш черле берге болдур эвеспе, сиген-ширбиилдиг чоокшуладып белеткевээже — деп, малчыныыс улашты.

— Чоокку үеде малчыннар турлаглары аргып-келип, комиссия байдалды барып көөр — деп, кедээ Совет күүскомунуң секретары Елена Салчак база немеп кагды.

Ильинка суурнуң чурттакчы чонунда малмаган хөй улус-тур. Чүгле шээр мал бежин (ешкүлер) 300 ажыг. Чайын оларны ийи кижи нөделээлеп кадарып турар. Боттарнап чорууплар. Харыысалга улуг, оорга алаыл, чидирер болза, төлевир улуг, алыр акша база кызырлыр.

Чогум кыжын улус боттары малын ап алыр, ажаап кадагалаар чүве-дир. Мал чемин белеткеп аар. Хуузунда шээр малдыг кижилерге ол база таарымчалыг ышкажыл. Ээлчегден ээп келген малчынның эккелген олчазы-ла элбек болган. Бичежек шил баңкада морзук үзү-даа бар. Морзук үзү эм шынарлыг дижир. Ижиптаа, чаап, чиңнеп-даа ажыглап болур. Өкпеге дегдиргенде, соокка алысканда сүт дээш аан. Бичии уруглар чедүргүп туруп берзе, морзук үзү-биле чаггаш, чиңнээр чүве болгай.

Шынап-ла ындыг. Бодум база дыңнаан, билир мен. Бо өг-бүлениң ишти элээн аныяк-даа болза, оран-чуртунуң эм байлаан ажыглап билир, кежээ улус-тур деп сеткилимде өөрүп ордум.

Ол аразында кара-ай дугайында чугаа үнүп келген. Ооң мурнунда-ла эккелгени ол эм оъттуг канчаар хайындырып ишкенин кадарчы кадайындан ылавылады.

— Дөңгеликтерде чиндинейнип орар чүве-ле болгай. Эр ай борбак кады — сортагар. Бир дээш он ажыг-даа борбак болур аар — деп, бажының эр ээзи чугаалап ор.

Адыра тыртылаашl, хайындырар, шайгылаштыр ижер. Бүүрек аарыг улуска черле эки дузалаар деп ордулар.

Бо өг-бүле кышка белеткел кылдыр койнутту (черлик укроп) база хөйнү белеткеп алган болду. Койнуттту бо Каа-Хем улузу харын билир-дир деп иштимде бодадым. Колдуунда Эрзин, Тес-Хем улузу чемге ажыглаар улус болгай.

Өй-шаанда таптыг ажаап, шыгжап алыр болза, тырткан эътке (ылангыя тыртканга) холуп алырга, койнут чаагай-ла болдур ийин.

— Койнутту хавак чаа дузаарда, соктааш азы борбакка-даа холуурга, амданы, чыды кедергей — деп, Салчактар бадыткадылар.

Каа-Хемниң Ильинка тайгаларында, улуг ырак эвесте-ле, тайганың черлик согуназы база өзүп турар. Ооң четкили чемге ажыглаарга, база кайгамчык. Чер кулчазы безин аъш-чемге амдан киирер болгай. Бот-ла шынаар, күзел-ле бар болза бистиң черивис, шынап-ла, байлак. Кижиге чугула аъш-чемге хоолуг чүүлдер-ле хөй-дүр деп бодап ордум.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Н. ГОГОЛЬ.

ТЕНЕК ААРЫГ КИЖИ

Демдеглелдер

(Төнчүзү. Эгези № 224 «Шынада».)

Мадрид. Февруарий үжен.

Бо эртен испан төлээлер мээң чедип келгеннер. Оларның-биле чуузага кады олуруптум. Дыка-ла дүрген чорупт орган бис. Чартык шак ире болганда, испан кызыгаарга чедип келдивис. Бүгү Европаны дургаар шой оруктар кылып каан, ынчангаш пароходтар безин дыка дүрген чоруп турар.

Испания кара кайгамчык чер чорду. Баштайгы өрээлге кирип келгеш, дээгүр баштыг кижилерни хөйнү көрдүм. [illegible] Менче халдаашкын ол деп чөвеним баш удур билгеш [illegible] лер соргамче ийи удаа тудусту, дыка-ла аарышкылыг болган, алгырыптар часкан мен. Ынчалза-даа Испанияда рыцарь чанчыл хевээр артканын билир болгаш туттунуп шыдаптым. Часкаан артып калгаш, күрүне ажыл-херекетериңче кириптим. Кыдат биле Испания дээрге чаңгыс чер деп чүвени тодараттым, ону мелегей кижилер ийи аңгы күрүне деп санап турар чүве-дир ийин. Кижи бүрүзүнге «Испания» деп сөстү саазын кырынга бижиирин сүмелеп, оон орүүүн Кыдат унуп каар [illegible] тайылбырлап турдум. [illegible] Эртенгиниң чеди шакта Чер Айга хонуптар [illegible]. Ол дугайында сураглыг англи химик Веллингтон бижип турар. Айның хээрзин сактып келгеш чураам ыстай берди. Айны Гамбургта кылып турар болгай, дыка шынар чок кылып турар. Олче Англия [illegible] салбайн турар чүве ийнк!

Айны доскаар кылыкчызы доштук кижи кылып турар болган. Ай дугайында чүнү-даа билбес, тик кижи-дир ийин. Ол чүнтүг хендир биле ыяш үзү эрттедип турар, ынчангаш чер кырында чүдек чыт тараан, оон уламындан думчукту дуглап алыр херек. Ындыг шынар чок кылыгдан Ай хээрек, ооң кырында кижилер эвес, чүгле думчуктар чурттап турар. Бистерниң боттарывыстың думчуктарывыстың көзүлбес чылдагааны ында: олар Айже чоруй барганнар эвеспе. Чер аар болгай, ол Айга хонупкаш, бистиң боттарывыстың думчуктарывысты чуура базып кааптар чыгыы, ынчангаш дүвүреп турарым ол. Уктарым, идиктерим кеткеш, күрүне чөвүлелиниң залынче далажыптым. Черни Айга хондурбас деп полицияга даалга бээрим ол.

Күрүне чөвүлелиниң залында дворяннар дыка хөй, а оларның баштары база дээгүр. Ынчалза-даа үтпанныг чон-дур деп билдим. Чүге дээрге, кажан мен: «Дээргилер, Чер Айга хонуптар деп барды, ону камгалаалыңар!» — деп кыйгы салырымга, олар шупту мээң чарлыымны күүседири-биле Айга чедер дээш ханаже чүткүп эгеледилер.

Ол үеде улуг канцлер кирип келди. Ону көрүп кааш шупту тарадыр маңнажы бердилер. Коргары ол-дур. А мен хаан кижи болгай мен, кортпадым, анаа туруп келдим. Канцлер мени ыяш-биле бир тудускаш, өрээлимче кинир сывыртапкан. Испанияның удуртулгазының чаңчылы ындыг элдеп чүве-дир.

Ол чылдың февраль соонда коступ келген январь

Испания деп чүү ындыг чурттул дээрзин мынчага билип чадап кагдым. Чоннуң чаңчылдары-даа, өрээлдиң чуруму-даа элдеп чиктиг. Чүнүң-даа ужурун тыппас-тыр мен. Лама болур күзелим чок деп алгырып турумда-ла, бегүн мээң бажым дугуй чулуп каапканнар. Оон бажымче соок суг дамдыладып эгелээн, чүү болганын билбес, сагынмас-тыр мен. Шуут эрлик ораны чорбадыве. Хорадааш, тенийбер часкан мен, мени харын-даа тудуп алганнар.

ОДАГГА

Чечен чугаа

Таңды ээзи дургаар шөйүлген албанчы оруу-биле улуг чоруук чораан кажар бай орай дүжүп, оруг бүлүртүкпей бөөрге, бир-ле оъттуг-суглуг, одаар ыяштыг ээм кыды оймак черге хонар ужурга таварышкан. Байның хелечиги аныяк эр улуг одаан ужудуп, эъдин-чемин хайындыра берген. Оран-делегей караңгылап кээрге, одагны долгандыр от чырыдып турза-даа, чер чорупт көрбээн байга коргунчуу сүргей апарган.

— Өрү малгаштыг оруктуа чүнүң пиил ол, оол? — деп, бай сезиктиг айтырган.

— Харын. Мен улуг эскербедим. Адыглар чоржук ирги бе? Каттап чиир дээш.

— Оо! Ынчаарга бичии чаглак кылып албаажевиске. Талаар боор ийин, оол. Мун хайнып турар аразында, шала чоон-чоон шеттерден кезип эккел, чадыр кылып алыылы.

Чадыр хомудал чок болган — белен-селен чаъс, дамды даа дүшпес, а кол-ла чүве шору быжыг. «Адыг келзе, чадыр эжиинде чыткан кижиниң, бо чалчаны-ла чигей. Мындыг чүвелерниң амы-тыны кымга хамаан?» дээн бодал-биле кара сагыштыг бай мөңгүн базыткыыштыг кызыл эзерин чадырның таалазынга кагаш, анаа чыда каапкан. Багай чалча эр чүү боор, чадырның эжиинге, барык-ла айгадан ак черге чыдып аптыр эвеспе.

Чорук кижилериниң сыралар коңгурадыр ужуруп. Ону доорап, улуг от ужудуп турары одаг кедээзинде кызыл хаялар баарындан көк-каттап чип хүнзээн, чедишкен улуг даг-иргекке кедергей-ле шугулданчыг болгаш аңчыг болган.

Дүнеки адыг оттан аажок оякталып сестир амытан болуп-тур. Ынчангаш чүгле одаг оду имистелип өже бээрге, кижилерже ол ынчан халдап болур. Даг-иргек аңмен, араатаннар аймаанга хамааржыр-даа болза, аажок уганныг, кажар.

Улуг от чавырлы бээрге, ажынып дарыганындан сиртиниң дүгү сербее берген, хүнан шары дег күчүтен, мөге даг-иргек одагже күдүжеңнедир үнгеп-ле каан. Мыраңнай одаг чанынга чедип келгеш, чадыртиинде бир, а эжиинде бир — ийи шейбек-кара чүве чыткаын ол көрген.

«Бо мээң өлүмнүг өжээтен дайзыннарым — кижилер дээр амытаннар-дыр» дээрзин адыг угаазылаан. «Кулугурларның кайызын алгаш чоруптар чоор? Белени-биле эжикте чытканын бе? Чо-ок! Хоржок! Экинте чыдып алганын бодаарга, бо коргар чүрек чок маадыр кижи-дир! Мындыг дидим амытан мени өлүр бижектеп-даа каап болур! Бо хоржок боор. Мооң-биле үрелдешпээйн! Доо, чыдар дөрүнде сыны берген чыдары — өлүмежик, кортук багай чүве болуру мырыңай билдингир-дир! Мону-ла аптайн!».

Чалча эр уйгу кадында билип, дыңнап чыдарга, бир-ле чүве «дирт-дарт!» кылынган дег болганда, кожайы багайтыр алгырыпкан ышкаш болган. Күжүр эр дүвүреп тура халааш көөрге, байы чок болган. Алгырып-кышкырып, ол-бо маңнагылааш, ол чүнү-даа тыппаан.

Даартазында хөй улус келгеш, адыгны истеп чорууруга, байны бир черде ыяштар-биле базырып каан чыткан. Бай диринде дириг, а чүве чугаалап шыдаваа, үнү тимес, чүгле аксы аңгайнаар болган.

Моңгуш ЭРГЕП.

Европа-92» чемпионаттың түңнел оюнунга киржир төлээде совет футболистер Норвегияның, Италияның, Венгрияның болгаш Кипрниң командалары-биле ойнаар ужурлуг. Норвегтер-биле сентябрь 12-де Москвага ойнааш, бистиң спортчуларывыс баштайгы тиилелгени чедип алган.

Команданың кол тренери Анатолий Бышовец команданы чаа арга-биле организастап тургускан. Моон мурнунда чылдарда ССРЭ-ниң чыынды командазын кайы-бир клубтуң ойнакчыларынга үндезилеп тургузуп турган болза, ам чыынды командада клуб бүрүзүнүң эки ойнакчыларын шилип киирген.

Бистиң командавыс ноябрь 3-те Италияның командазы-биле ойнаар. А арткан оюннар 1991 чылда болур.

ЧУРУКТАРДА: ССРЭ-ниң бут бөмбүүнүң талазы-биле чыынды командазы, солагай талазындан эгелеп олурар кижилер: А. Канчельскис, А. Юдин, В. Татарчук, И. Шалимов, Ю. Калитвинцев, И. Колыванов, О. Кузнецов, А. Михайличенко, В. Кульков, С. Тимофеев, В. Долгов, турар кижилер: эмчи В. Орджоникидзе, М. Еремин, В. Шмаров, А. Сидельников, В. Тищенко, О. Протасов, кол тренер А. Бышовец, А. Чернышов, И. Лепко, С. Горлукович, И. Добровольский, А. Уваров, массажист В. Баньков.

Вратарьлар А. Уваров биле М. Еремин (оң талазында).

СЭТА-ның фотозу.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ

Понедельник

ОКТЯБРЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Бут бөмбүүнүң дончулалы. 9.35 Концерт. 9.50 «Христофор Колумб». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.25 «Дириг амытаннар оранында». 12.30 «Үе». 13.10 «Бажың тудуп алыр мен». Телефильм. 13.40 — 14.10 «Рихард Вагнер болгаш Рига». 15.30 «Көдээден дамчыдылга» Панорама. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 Рынок: Германияда ол канчаар ындыныш турарыл. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.10 Концерт. 19.25 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Бут бөмбүүнүң дончулалы. 22.00 — 23.35 «Авдейге ханы ынакшыл». Фильм-шии.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35. Бойдус эртеми. 2 класс. Куштар күзүн. 9.05 Итали дыл. 9.55 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 10.40 Литература. 11 класс. А. М. Горький «Дувүнде». 11.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Хая нернүрүн утпа». Уран-чечен фильм. 13.40 Барымдаалыг фильм. 14.05 — 15.10 Уран-чечен телефильм. «Демниг — куштуг». 17.00 Мордва АССР-ниң Күртелерадиозу. «Мордва черниң кижилери». 17.45 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. «Кыдаттың культуразы» деп бөлүктен. 11-12 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Хүлүмзүрүг». Уругларга дамчыдылга. «Сайзанак» — чүзүн-бүрү даштар. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Армрестлинг. «Москваның адыы» деп делегей турнири. 21.00 Т. Степанова тандылаар. 21.40 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал Фудс». Херээженнер. 22.40 — 00.55 «Оор чорук». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 Хөгжүм телеабонементизи. «Мстислав Ростроповичтиң концертинде». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ОКТЯБРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 В. Бутромеев. «Авдейге ханы ынакшыл». Фильм-шии. 10.05 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 10.10 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 «Экии, сабантуй». 13.50 — 14.00 Барымдаалыг фильм. 15.25 Уругларга фильм. «Хөглүг дүш, азы Каткы болгаш карак чаштары». 1-ги сериязы. 16.30 «Хөгжүмчүлерге хөгжүм дугайында». 17.10 «Япония биле ССРЭ: келир үеже — көрүш». 18.20 Чугула интервью. 18.30 «Үе». 19.00 Шыдыраага делегей чемпионадында. 19.15 «Аттың өскерлиишкини бе азы ЧЭП бе?» 19.45 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 — 23.30 «Сес». Литературжу — уран-чечен программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15. 9.25 «Объективте — дириг амытаннар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Шуптуу мергежилдер херек. 8.55 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Үнүштер клетказы. 10.55 Бүгүдеге педагогика. Кинокласс. 12.00 «Оор чорук». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.55 Барымдаалыг фильм. 14.05 — 15.10 «Алдын куда». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Көвүрүг» Барымдаалыг фильм. 17.30 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 13-кү сериязы. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.05 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Хүрэжке чоруткан конпа». 20.50 Коллаж. 20.55 А. Амиранашвили ырлаар. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 Л. Тимофеева (фортепиано) ойнаар. 00.00—01.45 Бут бөмбүү. Эш-хуу ужуражыышкын. ССРЭ биле Израильдиң клубтарының шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Хөгжүмнүң рыцары — Георг Отс». Телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ОКТЯБРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Сес». Литературжу-уран-чечен программа. 10.35 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.00 «Ол болган... болган...» 12.30 «Үе». 13.10 — 14.10 «Фестивальдар, конкурстар концерттер». 15.45 Уругларга фильм. «Хөглүг дүш, азы Каткы болгаш карак чаштары». 2-ги сериязы. 16.50 Молдованың хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 17.25 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Улусчу аалгалар. 19.15 Россияның парламент медээчизи. 19.30 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35; 23.40 «Леннон бистиң-биле». «Олимпийский» спорткомплексе кежээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Бүрүлер дүжүп турда. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Кылымал шилилгениң чогаадыкчы ролю. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Оор чорук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 «Көрүнүктер аразында часкаан». Телефильм. 13.45 М. Мусоргский. Концерт. 14.20 — 15.35 «Алдын куда». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 «Кээргенчиг Маша». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 В. Комаров. Концерт. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Якут АССР-ниң Күртелерадиозу. «Соңгу чүкче рельстер даладып турар бе?». 20.55 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 14-15 сериялары. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.45 Шанси провинцияның аас чогаал бөлүүнүң концерти. (КУР). 00.20—01.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва)—«Сокол».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Коллаж. 19.05 З. Маттус. Концерт. 19.25 «Хайнань ортулуктуң шенелдези». Телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ОКТЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.50 «Делегейни дескиндир». 9.50 «Эскимостар танцылап турда». 10.15 «Христофор Колумб». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.45 Хөгжүм эртинези. А. Вивальди — «Чыл үелери». 16.35 Телефильм. 16.55 «Эртем медээчизи». 17.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 Аттың өскерлиишкини бе, азы ЧЭП бе? 19.30 Мультфильм. 19.50 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей чемпионадында. 21.45 «Теletаныжылга». Святослав Фёдоров. 23.15 — 23.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Н. В. Гоголь. «Ревизор». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. А. Н. Островский. «Чаңның». 12.05 «Кээргенчиг Маша» Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 «Елеңче эап келгени». Телефильм. 14.05 — 15.10 «Көк дүнелерде». Телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Кээргенчиг Маша». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Бодалдар белдири». Культура болгаш экономика. 19.05 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Ф. Чесноков. «Уруглар литургиязы». 20.35 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 16-18 сериялары. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.15 ТВ — экскурсия. «Акварель портрет». 23.30 — 01.25 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» — «Динамо» (Москва). Чапсарда (00.15). Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Цирк артистериниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 «Салгалче дамчаан ырлар». 19.30 «Камгалал бижик». «Бо хүрең-кызыл аржыыл...» 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ОКТЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөгжүмчүлерге хөгжүм дугайында». 9.10 «Арбаттың аалгалары». Уран-чечен телефильм. 1-2 фильмнери. 11.40 «...16 хар чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10 — 13.40 Делегей улузунуң чогаадылгазы. 15.45 Концерт. 15.55 «Курлавырда полковник». Телефильм. 16.45 «Компьютер-биле чугаа». 17.30 Концерт. 17.45 Хөглүг стартар. 18.30 «Америкадан чагаалар». 19.20 Евгений Мартынов. Ырааччы болгаш композитор. 20.00 «Бут адаанта ораашпе». Уран-чечен телефильм. (Болгария). 21.00 «Үе». 21.30 НХМ медээлери. 21.45 «Көрүүшкүн» программа. 23.15 Коллаж. 23.20 — 23.40 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35. 9.35 Литература. 5 класс. Г. Х. Андерсенниң тоолдары. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Теория. 8 класс. «Орус дыл бижикчилери». 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Кээргенчиг Маша». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.15 «Сугда цирк». 14.05 Телефильм. 14.15 — 15.25 «Көк дүнелерде». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи А. В. Свешниковтуң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 18.10 «Коргуушкун база чектээшкин чок». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал. «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер соңуургалының шаңналы». «Анцалар кайда чыдарыл». Барымдаалыг фильм. Чурттаар экономиктиг байдал дугайында. 20.40 Бүгүдеге спорт. 20.55 Бурят АССР-ниң күрүнениң «Байкал» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 — 02.10 «Салым-чол». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 ССРЭ-ниң алдарлыг тренери А. Гомельский биле Останкинонуң Концерт студиязында ужуражылга. 19.55 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ОКТЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бүгүдеге спорт. 8.45 Авам, ачам база мен. 6-дан 7 ай чедир чаш уругнуң кижизидилгези болгаш одуулдези. 9.15 «Чурта, Чер!». Экологтуг программа. 10.15 Б. Кимягаров режиссерунуң фильмнери. «Хасан-Арбакеш». 11.50 Аас чогаал ансамблиниң концерти. 12.05 ССРЭ-ниң КАИ кол эргелелиниң даргазы Б. А. Коряконцевтиң чугаазы. 12.35 «Бурда моден сүмелеп тур...» 13.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 13.35 «Камгалал бижик». 14.05 «Пи» демдек адаа-биле. Эртем-тайылбырлыг программаның арыында. 15.05 Балет артизи, педагог С. Н. Головкинаның төрүттүңгенинден бээр 75 чыл болганынга. 16.30 Уругларга фильм. «Улуг чаажыктырыкчы». 17.45 Шыдыраага делегей чемпионадында. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 ССРЭ-ниң чазаанда. 19.10 «Катны бажы каткан эвес». 21.00 «Үе». 21.30 — 23.50 «Даманың бараалгалы». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Зухра Шарифуллина ырлаар. 8.55 «Бистиң дүвүрелиниң чери» «Волганың адын дуву». Телефильм. 9.25 Орус чугаа. 9.55 Коллаж. 10.00 «Шаандакы номнарның шыгжамчызы». Телефильм. 10.10 Телефильм. 11.00 «Чыл үелери» бөлүктен хөгжүмнүг дамчыдылга. 12.05 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 13.35 К. Яблоньский ойнаар (фортепиано). 14.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 22.00 Ногай чурумалдар. 22.30 «Үе». 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Металлист». 23.45 «Таныжынар. Дартс». Спорттуң чанчылчываан хевирлериниң дугайында. 00.50 — 02.10 Дүнеки сеанс. «Коргуушкун». Уран-чечен телефильм.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 «Эртен эрте». 9.45 «Ада-чуртунга бараан болуру». 10.45 Эртенги хөглээшкиниң программа. 11.10 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.15 «Кадыкшыл». 13.00 «Тоолдар болган ужуралдар оранында». Мультфильм. 14.10 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 14.15 Бүгүдеге педагогика. 15.15 «РС» чалап тур. 16.00 «Көдээден дамчыдылга». Панорама. 17.15 «Марафон-15». 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 «Калле биле Бука». Мультфильм. 19.25 «Анаа көрүш-биле». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 Бөдүүн болгаш меңге чүүлдер дугайында. 21.45 «П. И. Чайковский. 100 романс». 22.00 «Маппет-шоу». Хөй сериялыг ойнаарактар телефильм-концерти. 3-4 сериялары (Великобритания). 22.50—23.45 Херээженнерниң делегей фестивалы. Гамбург—Москва.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00. Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.45 Эвилеңдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Долгаага алган книги». Телефильм. 9.35 «Раубичи-90». Барымдаалыг фильм. 9.55 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчытканы. «Миргород болгаш оон чурттакчылары». 1-2 сериялары. 12.10 «Бистиң чурттап орар оранывыс». Ю. Белянкин режиссерунуң фильмнери. «Рерих». 13.20 «Чогаалчы Валентин Пикуль». 14.15 «Планета». Делегей программазы. 15.15 Видеоканал «Совет Россия». 17.45 Концерт. 18.15 В. Птичкин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Орус ниити ырының чогаадыкчы мастерскаязы. 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 «Иллюзион». «Иван Мозжухин болгаш ескелер...» 23.30 — 01.50 Х. Иглесиас (Испания) ырлаар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Так жить нельзя» (2 сериялыг) 9.00, 14.10, 19.20. «Золотой поезд» (Польша, 2 сериялыг) 11.20, 16.30. видеозалга: «Сети любви» (Индия, 2 сериялыг) 9.10, 11.40, 14.30, 17.00, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Могила светлячка» 9.00, 12.50, «Маугли» 10.50, «Миссисипи в огне» (2 сериялыг) 14.40, 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Достояние республики» (2 сериялыг) 12.00, «Затянувшаяся расплата» (Индия, 2 сериялыг) 14.40, 17.20, «Змеелов» 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сказка о Мальчише-Кибальчише» 10.00, «Полуночный голос» 11.30, 17.10, 19.00, «Авария — дочь Мента» 13.20, 15.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Иван да Марья» 13.00, «Бог-дитя» 15.00, 16.40 шактарда.

ОКТЯБРЬ 8-те

«НАЙЫРАЛ»: «Так жить нельзя» (2 сериялыг) 9.00, 14.10, 19.10, «Золотой поезд» (Польша, 2 сериялыг) 11.20, 16.20. Видеозалга «Сети любви» (Индия, 2 сериялыг) 9.10, 11.40, 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маугли» 9.00, «Князь Удача Андреевич» 11.00, «Могила светлячка» 12.40, 14.30, «Миссисипи в огне» (2 сериялыг) 16.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хон Гиль Дон» 13.20, 17.10, «Разиня» 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Барышня из Вилко» 14.00, «Экипаж» (2 сериялыг) 16.20, «Авария — дочь Мента» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Полуночный голос» 17.20, 19.30 шактарда.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Кызылчыларның кичээнгейинге

Тываның хөгжүм-шии театрының администрациязының зал бээринден хенертен ойталааныының уржуунда хоорайның байырлалынга тураскааттынган концерттерни соңгаарлаткан.

Кызыл хооркүүскомунуң культура килдизи хоорайжыларга буруузун миннип тур. Билеттерни театрның кассазынче дужаап болур.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга кирериниң белеткел курстарын дараазында мергежилдер аайы-биле организастап эгелээн: автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы, үлетпүр болгаш хамаатЫ тудуу.

Улус ажыл-агыйының кайы-даа адырынга ийи чыл ажылдаан кижилерни хүлээп алыр. Сөөлгү чылдың стажы үзүктел чок болур. Конкурс-биле эртпезе-даа, киреринге экзаменнерин четтикпейн дужааган кижилерни база специалист белеткээр талазы-биле бүдүрүлге биле дээди өөредилге чериниң аразында чарыдынган керээ ёзугаар келген кижилерни хүлээп алыр.

Белеткел салбырынга кирер кижилер дараазында документилерни чорудар: ортумак эртемниң дугайында документ, № 086/4 хевирниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептерниниң хоолгазы, ажылдап турар черинден чоруткан бижик. 3×4 см. хемчээлдиг сес фото-чурук.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринден курлавырже халашкан кижилерни белеткел салбырынга хүлээп алыр. Курлавырже үнгеннер турган шериг кезээнден бижик кылдыртып алыр. Олар билдириишкинниң келир чылдың февральга чедир киирип болур.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. Салбырга кирерде түс-түс кижилер-биле ноябрь 26-дан 30-ге чедир беседа кылыр. Кичээлдер декабрь 1-де эгелээр. Дыңнакчылар айда 40 рубль стипендияны алыр.

Филиалдың адрези: 667001 Кызыл хоорай. Рабочая кудумчузу, 4, белеткел салбыры.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Тыва республика чөвүлелинге хоочуннар хүлээп алыр кабинеттиң ажылдап турарын дыңнадып тур. Хүлээп алыышкынның неделя санында чорудар.

Вторникте—15 шактан 17 шакка чедир автомобиль садып алырының талазы-биле комиссияның кежигүннери хүлээп алыр. Комиссияның даргазы Иван Иванович Корж.

Средада—10 шактан 17 шакка чедир Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң президиумунуң кежигүннери хүлээп алыр. Даргазы Елизавета Демьяновна Удуракина.

Четвергте—10 шактан 17 шакка чедир республиканың хоочуннар чөвүлелиниң президиумунуң кежигүннери хүлээп алыр. Даргазы Тамара Чаш-ооловна Норбу.

Хоочуннар хүлээп алыр кабинеттиң адрези: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, 17. Телефон №№ 2-31-55, 2-31-66.

1990 чылдың октябрь 18-те Кызылга. Политехниктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң хоочуннар чөвүлелиниң активиниң хуралы хүндүскүнүң 3 шакта болур.

Хуралдың хүн айтырыглары:

1. Хоочуннарның Бүгүэвилелге чөвүлелиниң чаа Уставының төлевилелиниң дугайы. (Ук төлевилелди 1990 чылда үнген 35 дугаарлыг «Ветеран» деп солунда парлаан).

2. Республиканың корум-чурум быжыглаарынга, улустарның эп-найыралын эки шынзыдарынга хоочуннарның киржилгезин идепкейжидериниң дугайы.

Хуралга олуржуп, оон ажылынга идепкейлиг киржиринче хоочуннарны чалап тур.

«Тыва турист» дараазында маршруттарның турисчи путёвкаларын тарадып эгелээн: Ташкент — октябрь 25—28. путёвканың өртээ 2?? рубль. Ленинград — октябрь 25—29. путёвканың өртээ 330 рубль. Москва — Суздаль— Кострома— Владимир — Ярославль— ноябрь 12—21. путёвканың өртээ 311 рубль. Таллин — ноябрь 15—19. путёвканың өртээ 328 рубль. Вызу — Ленинград— ноябрь 22—29. путёвканың өртээ 423 рубль. Бухара—ноябрь 30—октябрь 4. путёвканың өртээ 243 рубль. Фрунзе—декабрь 10—15. путёвканың өртээ 214 рубль. Киев — декабрь 17—21. путёвканың өртээ 276 рубль. Ленинград —декабрь 21—25. путёвканың өртээ 301 рубль. Ташкент — декабрь 23—27 путёвканың өртээ 229 рубль.

Аъш-чемниң, хонар чериниң, экскурсия чарыгдалдарының база самолёт-биле ынай-бээр чоруурунуң өртээ путёвка өртээнде кирген.

Ташкентиже дыштаныр хүннерде барган шөр 26 кижиден коллективтиг чагыгны хүлээп ап болур. Путёвканың чиңгек өртээ 200 рубль.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай. Кочетов кудумчузу, 1. «Моңгулек» гостиница, ийиги каът.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ тыдыраакчылар — 2-27-41: ◆ холуу келбейн бар-гаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 503.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
9
вторник
№ 230 (14430)
1925 чылдан үнүп турар
Өртээ 3 кап

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУ

Москвада октябрь 8-те СЭКП ТК-ның Пленуму ажыттынган.

Пленумга чугаалажып көөрү-биле чуртта байдал болгаш экономиканы рынок хамаарылгаларынче шилчидери-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында айтырыгны киирген. Ол ышкаш организастыг чамдык айтырыгларны база чугаалажып көөр.

Пленумнуң ажылында СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери, а ол ышкаш СЭКП-ниң төп органнарының составында кирбейн турар партия крайкомнарының, обкомнарының болгаш округ комитеттериниң бирги секретарьлары, СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутаттары, эртемденнер, партия солуннарының болгаш журналдарының редакторлары, чамдык өске-даа ведомстволарның болгаш организацияларның төлээлекчилери киржип турар.

Пленумну СЭКП ТК-ның Чиргине секретары М. С. Горбачев эге сөс-биле ажыткан.

СЭКП ТК-ның Чиргине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко илеткел кылган.

Пленум партияның XXVIII съездизиниң соонда эрткен үеде СЭКП ТК-ның Секретариадының ажылының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары А. С. Дзасоховтуң информациязын болгаш СЭКП ТК-ның комиссияларының болгаш аппарадының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары О. С. Шенинниң дыңнадыын дыңнаан.

Пленум ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

СИГЕННИГ-ДАА, КӨК-СУЛАЛЫГ-ДАА

Кышты Докпак-оол Хертекович биле Алдын-кыс Балгановна Бора-оолдар ынчаар уткуп турар.

Совхозтуң малчыннарындан кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенгеннер кымнарыл дээр дугайында профком даргазы Д. Хирвааңан айтырарымга, ол ог-бүлени адады.

Кайы-бир ажылды хүлээгеш, ону сеткили-биле тудуп алыр, ынчангаш бедик түңнелдиг болур улус чоруур. Д. Бора-оол Красноярскиде удуртукчу кадрларның школазын доозкан, зоотехник эртемниг кижи-дир.

Эки турары-биле үш чыл малчыннаан. Шак бо фактының дугайын хандыр бодап көрээлиңер. Суурда чылыг болгаш чырык бажыңын каггаш, барып-барып специалист кижи бир кодан ошкуну чүге хүлээп алганы ол? Амгы үеде ортумак эртемниг специалистерниң шалыңы улгаткан. Че, ол-даа ындыг. А суурга чаңчыгыл калган кижи, ажы-төлү база хөй, 5 уругулуг, ыраккы коданче кежип үне берген. Чечектиг чугаалаарга, 7 катап хемчээгеш, чаңгыс катап кескен ог-бүле ол болгу дег. Оон башка чүү дээр боор. Үш чыл малчыннаан, а совхозтуң шалыпчыларының бирээзин апарган. Специалист-зоотехник кижи малды ажаап, азыраарының бүгү аргаларын өөренип билип алган, ам ону ажыл-херек кырынга боттандырары-биле хол-биле тутнаш кирипкени ол ышкажыл.

Аренда-биле ажылдап турар. 100 өшкүден 90 анайны камгалап алган. Дүк пландын база ажыр күүсеткен. Кыштаанда өдекти бөлүп, кургаткан. Кажаа-хоразы эки. Ам совхозтуң тудуг улузу ог-бүлеге чурттаар бажыңны тудуп берип турар.

— Аажок-ла кызымак кижи — деп, Демир-оол Хомушкуевич мактады. Ооң чугаазынга совхоз директору Александр Оданович Хертек база каттышты:

— Чоокта чаа Моол Арат Республиканың Убса-Нуур аймакка «Тээли» совхозтуң төлээлери-биле кады чораан. Ынчан мурнунда оларга хөөп чорааны, чарыштыг эжи Церэн малчынның аалынга база барып, ооң ажыл-ижи-биле таныжкан. Моол эжиниң мурнунда Бора-оолдарның аалынга база чораан. Ынчан олар таныжкан, аразында чарыштыг ажылдаар дугайында дугурушкан улус-тур. Ынчангаш ооң аалчызы чарыштыг эжин чалаан. Аңаа харыы кылдыр чорааны ол.

Директорнуң тайылбыры ындыг болду. Кайы-даа удуртукчу ук малчынынга чоргаарланыры ялдег. Ынчанмайн канчаар: шак ындыг малчыннарлыг болурга сагыш амыр-ла болгай. Ынчангыштыг. Шынап-ла, ол малчын ог-бүлени бо хүн удуртукчу бүгү талалыг мактаар чорду. Өөнүң арыг-силиг тулган деп, Демир-оол Хомушкуевич шуут-ла ынча диди.

Бора-оолдар ам мал-маганың күскү одарын ажыттап турган, турзуктур сеңиртип ап турар. Чайын Бай-Тайганың мурнуу баарында Тура-Бажы деп черге чайлаглаан. Амгы үеде хоорзунда малын кадарып турар. Кыштаа хүннээрек болгаш шоолуг хар душпес — Шат деп черде.

Сигенни урут-дарыы-биле Эдер-Куй биле Чаңгыс-Терек шолуундан 12 тонныны кезип алган. Көк-суглазы база хөй, 15 тонна чеде бээр.

«Тээлиниң» шалыпчы малчыннары Докпак-оол биле Алдын-кыс Бора-оолдарның ог-бүлези мынчаар ажылдап, чурттап турарлар.

Седен ХЕРТЕК.

Чүс-чүс, харын-даа муңмуң тонна тарааны маңаа дүжүрүп, ону улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап турган шаң эргелекчизи Леонид Түмен-оолович Ондар бо удаада шала-ла муңгаргай апарган чоруп тур. Чүге дээрге билдиңгир — дүжүт эвээш.

— Мында үш муң беш чүс тонна тараа дүшкен — деп, ол шөлдү эргилдир көргеш, чугаалай-дыр. — Күрүнеге дужаар хире артыкшылдыг тараавыс чок болган-дыр. — Ынчаар уламчылааш, кызымак кижилерин демдегледи.

Тараа арыглаан улустан элээн каш кижини адаан. Моңгуш Бичеммаа, Анна Ооржак, Марина Бады-Чаргал, Анна Ооржак, Антонина Моңгуш дээш оон-даа ыңай. Арыглаар техника соксаал чокка хөделип тур.

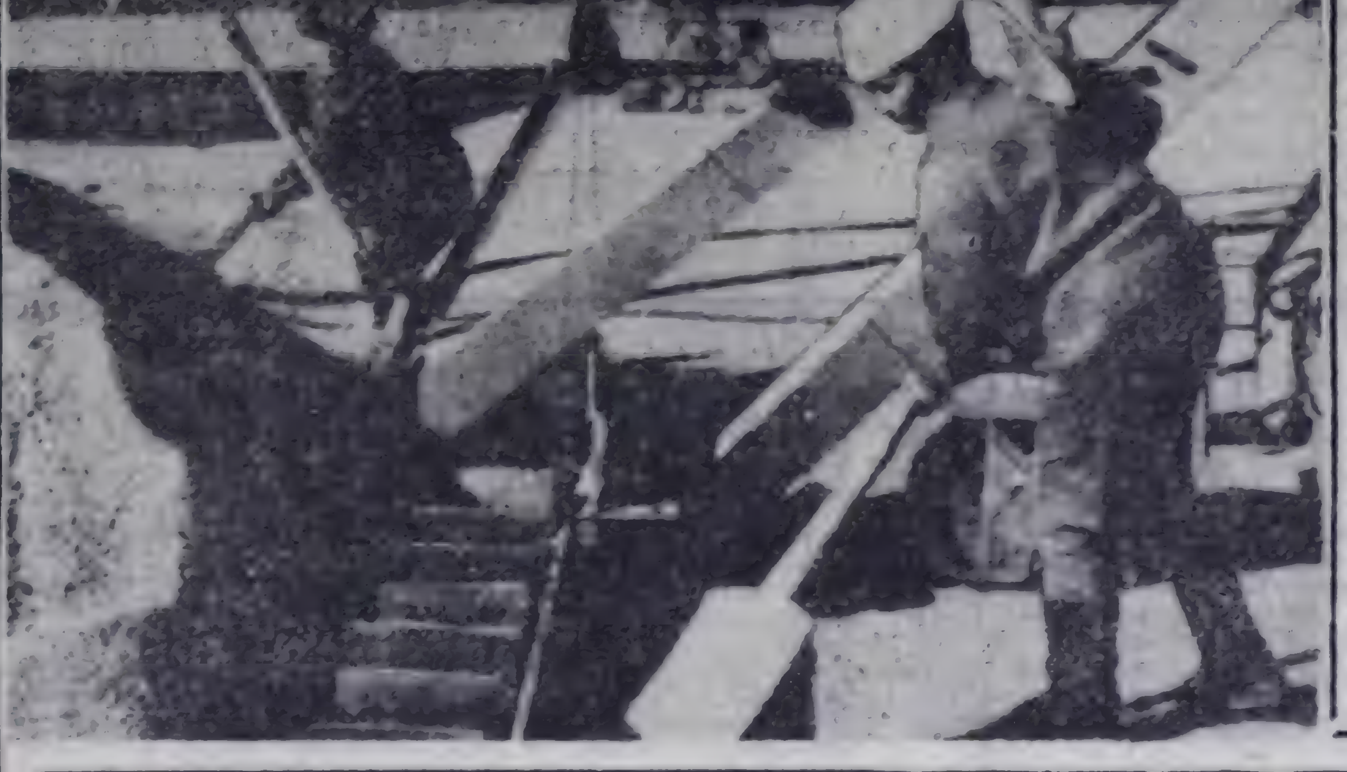

ЧУРУКТАРДА: Кызыл районда «Типлелге» совхозтуң шаңында ажылчын Антонина Моңгуш; тарааны арыглап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Саналдар, бодалдар

САРЛЫКЧЫЛАРГА ТУРЛАГ ХЕРЕК

Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң сарлыы чыл келген тудум көвүдеп турар. Ынчалза-даа сарлык малдап чоруур кижилерге сагыш салыр, оларга турлаг-хонаш кылып бээр талазы-биле дыка кошкак сагыш салып турар. Мооң мурнунда техниктиг чөвүлелге бо айтырыгны чеже-даа чугаалажканын билир мен, түңнел чок. Олар, сарлык малчыннары, шак ындыг турум хонаш чогундан чазын, күзүн хой-кулурның одарларын саза базар, өдүн чидиртир-дир. Ооң уламындан малчыннар аразынга чөрулдээ үнер. Одарларны электен-не саза бастырып кааптарга кандыг сонуургал турар боор.

Сарлык кадарчылары күзүн малын аки кадарбайн, одар-бедчинерин ажыглавайн турун-туруп, кыжын IV-I кварталдарда ону саларга семис эвес. ынчангаш совхозтуң карамгага тавырып турары чажыт эвес.

Бо дээрге, сарлыкчыларны, хой-кулурны дүвүредип турар айтырыг деп чүвени «Торгалыг» совхозтуң удуртукчулары, ол ышкаш районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының ажылдакчылары черле билип көрүн. Бистиң дүвүреп турарывыс чөптүг болгу дег. Азы чүл?

Даш-оол КЫРГЫС.

«Торгалыг» совхозтуң малчыны.

БИЛЕЛИГГЕ ЧОРААШ...

Мен чайгы шөлээмде Билелиг суурга чордум. Ында «Кызыл тараачын» совхозтуң сүт-бараан фермазы турар. Арыг агаарлыг, чурумалдыг оран-ла болгай. Тайга эдээнде турар суур чүве. Ында эге школа, ясли, эмнелге пунктузу, магазин, клуб бар.

Эрткен 80 чылдарга бодаарга, совхозтуң дирекциязы олче көрнүп, чаа чунар-бажыңны, чурттаарга бажыңнарын тудуп турары өөрүнчүг чорду. Ол дээш директор К. Лопатога ол суурнуң чурттакчылары өөрүп четтиргенин илередип турар.

Оон-биле чергелештир шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар ам-даа хөй. Ыяңгыя часкы үеде өрүк бегайындан аргыжары дыка берге дээр. Оон аңгыда, аныяктарны, пенсионерлерни ажылче хаара тудары-биле аңаа кандыг-бир кооперативтен ажытса. Арга-арыг чаңында дыо. Ыяштан чазап-даа болгай. Даарыпыр улустар-даа бар болур ужурлуг.

Билелигниң малчыннарын ховар бараанныр-биле, ажылчын-биле хандырары негеттиниң турар. Фермага бичии буфеттен чүге ажыдып болбазыл? Аңаа малчыннар ижиг шай болгаш өске-даа чемни чай аразында ижип, чип алтып болур болгай.

Зоя МААДЫ.

Чаа-Хөл суур.

ЭРТЕМДЕННЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Рынокче шилчиир програманың төлевилелин белеткээринге хамааржыштыр ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң ук ажылга киржип турар эртемденнер болгаш специалистер-биле ужуражыышкынны октябрь 7-де болган.

А. Г. Аганбегян, С. А. Ситарян, Г. А. Явлинский, В. С. Павлов, Л. И. Абалкин олар боттарының бодалдарын илергейлеп, чүве чугаалааннар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединден, эвилелдежиген болгаш автономнуг республикалардан кээп турар саналдарны, бүдүрүлгелер удуртукчулары-биле, ажылчыннар болгаш тараачыннар, хөй-ниитиниң төлээлекчилери-биле ужуражыышкынарының түңнелдерин барымдаалаваашаан, програма төлевилелин эчизинге чедир ажылдап кылырының кол угланыышкыннарын Президент тодарадаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттери болгаш комиссиялары-биле эвилелдешкен республикаларның удуртукчулары, профэвилел организацияларының болгаш хөй-нииити шимчээшкиннериниң төлээлекчилери-биле бо айтырыгларга хамаарыштыр сүмележиглеринин кылыры база көрдүнген.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

РСФСР-те чер реформазын чорударының курүне башкарылгазының концепциязын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму октябрь 5-те чугаалажып, 1991 чылда РСФСР-те аъш-чемниң база кедээ ажыл-агыйл чиг эдииниң курлавырларын тургузар дугайында айтырыгны сайгарып көрген.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 29-та № 1134-Р айтышкынының боугаар эътти чондан садып алыры көрдүнген, ооң түңнелинде херелгел кооперациязының магазиннеринге эът продуктуларының өртээниң өскени-биле хомбинат-р таарымчы чок үргүлчүлериниң дугайында республиканың регионнарындан келген информацияны база парлалганың чүүлдери хуралга чугаалажып көрген. Оон-биле холбаштыр РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаал хүлээп алган. Ында айыттынган болза:

«1. Малды, куш аймаан болгаш эътти чондан күрүнениң садып алыр өртектериниң болгаш 1990 чылдың сентябрь 15-ке чедир күштүг турган херелгел кооперациязының эът база эът продуктуларын садарының өртектериниң аразында ылгалды Роспотребсоюзка 1990 чылдың IV кварталында (декабрь 15-ке чедир) эгидип бээрин хандырарын РСФСР-ниң Саң-хөө министерствозунга дагзыр.

РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң бүдүрүлгелеринге ол сорулгаларга көрдүнген акша-хөреңгилерин ниити түрүнүң хемчээлинге, чер-чер бюджеттеринден болгаш автономнуг республикаларның бюджеттеринден эгидилге төлевирлерин барымдаалавышаан, эгидилге төлевирин кылыр.

2. 1990 чылдың сентябрь 15-ке чедир күштүг турган үндүр садарының өртектерин өзугаар 1990 чылдың IV кварталында эътти болгаш эът продуктуларын херелгел кооперациязының магазиннерин дамчыштыр сайгарып хандырарын, колхоз рынокттарынга ол продукцияның садыглаарын хандыр бартырын Роспотребсоюзка, автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, улус депутаттарының Советтериниң областы, край күүскомнарынга дагзыр».

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

КЫШ КЕЛГЕН—БААЗА ЧОК

Бо хүннерде бүдүрүлге, организация, албан черлери кышка ынак белеткенген турар ужурлуг. Күстүң ортан айы безин орту кире берди. Чөөн-Хемчикте бот-орулга-чарылгалыг «Спецмонтаж» участогунуң байдалы дүвүренчиг.

Бо чылын ол бүдүрүлге 630 рубльдиң монтаж болгаш канналга ажылдары кылыр планныг. Дүүнгү хүнге чедир чүгле 412 муң рубльдиң ажылдары кылдынган.

Участокта алды бригада хаара туттунган. Ында 45 кижи ажылдап турар. Ам кыш келген. Байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. «Ишкин» совхозта 25 машина кирер гаражтың монтаж ажылдары доозулган-даа болза, ам-даа чедир чыыгылаттынмаан.

Александр Техманның электриктер, Петр Першининиң «Чараа-Бажы» совхозта кашнычылар бригадалары планныг онаалдазын күүседип турар-даа болза, боттарының материалдыг баазазы чок болгаш машина-техника тургузар чери чок. Дериг-херекселдер сугар складтар чок болуп турарындан оларның кадагалалы болгаш чарыгдалы сандаргай болуп келген.

Ол ышкаш тудугларга херeглээр материалдарны шыгжаар чер чок. Эрги электростанцияның капитал септелгезин кылгаш, ону ажыглаар бодаан. Армян тудугжулар ара каттааш чорутканының соонда, ол ажыл соксаан. Материалдыг бааза чокта, септелге ажылдары кылыр материалдарны каяа сугарыл?

БӨГҮН

ДЕПУТАТ ХҮНҮ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитеди «Депутат хүнүн» доктаамал эрттирип турар апарган.

Бөгүн хоорайның партия хоорkомунуң хуралдаар залынга пленарлыг хурал эгелээр. Аңаа Тыва республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны чугаалажыр. Илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов кылыр. «Чурттаарга хоойлужуламазының кол айтырыглары» деп илеткелди улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков кылыр.

Депутаттар ол айтырыглар талазы-биле боттарының санал-оналдарын бээр. Дүштеки чаасар соонда доктаамал комиссияларының хуралдары эгелээр. Кежээки шактарда депутаттар боттарының соңгулда округтарынга соңгукчулары-биле ужуражыр.

ДААРТА

ЧУРУКЧУНУҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Чамзоевич Салчак Виз-Хемниң Эрбекке төрүттүнген. Ол Москваның эртемниң Суриков аттыг чуруктар институдун доозкан. Оон чоорданчы ажылының 40 чылынга болгаш төрүттүнгенинден бээр 60 чыл болганынга тураскааткан байырлыг кежээ таңды 5 шакта Чурукчулар бажыңынга болуп эртер.

Студент турган шаанын чурукчу Москва хоорайга Бутус Бут-Россияның чурукчуларынче делгелгелерге «Алдын күш» деп уругларга тыва тоол номун каастап чураан ажылы-биле киришкен. Шаңналдыг черни алган. Оон эгелээш-ле чураан чуруктарының делгелгелери республиканың, ааш удаа болган. Ол ышкаш Совет Эвилелдиң хүрүлүг хооайларынга болгулаан чурукчулар делгелгелеринге хөй удаа киришкен, ол шаңналдарын тывыскан.

Чурукчулар бажыңының делгелге залынга Иван Салчактың чогаадыкчы ажылдарының делгелгези даарта ажыттынар.

НЕГЕЛДЕГЕ ЫРАКТА ДҮҮШПЕС

Сөөлгү чылдарда Элегес-Аксында туйбу заводунда продукция бүдүрери көвүлдүр көвүдээни билдингир болгай. Заводка «Элегес» деп күрүне кооперативин тургусканы ол бүгүге идиг болган. Кооперативтиң коллективи заводтуң төлевилеттингени күчүзүнче чоокку чылдарда үнеринге белеткенип турар. Кандыг-даа продукцияга кол негелдезин бирээзи — ооң шынары болгай. 1989-90 чылдарның дургузунда Тываның стандартизация болгаш метрология төвү кооперативтиң бүдүрүп үндүрүп турар туйбузунуң шынарын заводтуң болунга болгаш республиканың туругларынга хынап турган.

Ниитизи-биле 18 хынаашкын чорудуп, күрүне стандарттарынга кооперативтен бүдүрүп үндүрүп турар туйбузунуң шынары дүүжүр бе дээрин тодарадып көрген. Хынандалар үезинде туйбуларының шынарының күрүне стандарттарынга дүүшпезин илерткен. Чижээлээрге, 1989 чылда хынаттынган 171,4 муң керамиктиг даштың 120 муң хиреззиниң шынары күрүне стандарттарының негелделеринге дүүшпес болган. 1990 чылдың 8 айының дургузунда 120,6 муң туйбуну, 60,4 муң керамиктиг дашты бракталаан.

Шынары багай дээш хоруттунган продукцияның кол четпес чүүлдери: доктааттынган хемчээлинге дүүшпези, азыгларының болгаш кыдыгларының бузуу, чарык черлерлиг болганы. Бузулган туйбуларның болгаш керамиктиг даштың саны хөй. Чижээлээрге, бузук туйбунуң ниити саны бүдүрген туйбунуң 3 хуузу болур ужурлуг турган болза, а херек кырында 60 хуу чедип турар. 1989 болгаш 1990 чылдарда ниити хос керамиктиг дашты тудуг объекттеринче кооператив чедирип чорудуп турган. Шак ындыг ниити хос керамиктиг даш агаар-бойдустуң бышыгынга буступ каар. Ниити хос керамиктиг дашты ажыглаары чурттаарга кончуг ниитиниң туттунуп турар бажыңы, макарон кылыгларының фабриказының тудуунче, республика типографиязының чурттаарга бажыңынче чүдүрүп чорудуп турганы илерээн. Үстүнде ады үнген тудуг объектилерин барып хынаарга, аңаа чедирген туйбу болгаш керамиктиг даш аймааның 50 хуу хирези өлчээш шыгып, үрелген болган. Туйбунуң болгаш керамиктиг даштың ол-шыкка үрелип турарының алыс чылдаганы дой-довуракта хоюг эвес карбонаттыг холумактарның бар болуп турары. Шиитпилеттинген черлерниң дой-довураның шынары кераммиктиг туйбу болгаш даш бүдүрериниң таарымчызы. Ынчангаш ооң чогуур шынарга чедир болбаазыраар ретттэс болза, оон бүдүрер тудуг материалдарының шынары багай боор. Продукцияның бүдүрүп үндүрериниң херетигр дой-довураан бедиктеэр дериг-херекселдер ук заводту ажыглаарга киирген хүнден бээр ажылдавайн келген. Ол дугайында «Тыва тудуг материалдарын каттыжыышкынга, республиканың Министрлер Чөвүлелинге каш удаа айтып дыңнаткан. Ынчалза-даа амга чедир кандыг-даа шиитпирлиг хемчеглер алдынмайн келген.

Бистиң хөй удаа сагындырыгларывыстың соонда дой-довуракта бар чугай хоочунзап эгээр дериг-херекселди тургузуп, дой-довуракты шилип алырының ажылдарын чорудуп эгелээн. Ынчалза-даа ол бүгү тудуг материалдарының шынарын экижидип шыдавас. Тудуг материалдары бүдүреринге херeглээр дой-довуракты чогуур шынарынга чедир болбаазырадыр цехти тудуп, мурнуку технологияны ажыглаар болза, керамиктиг туйбунуң болгаш даштың шынары экижир деп кончуг болбас. Бир эвес шиитпирлиг хемчеглерни алырлар болза, ажылы багай республиканың тудуг объектилериниң шынары бенсырап, үрелиир бүдүүр чадавас.

«Элегес» кооперативте бүдүрүп үндүрүп турар тудуг материалдарының шынарын хынаар техниктиг контроль килдизиниң ажылдакчыларының санын хөлүн эртир кызырганы байдалды улам нарыыдаткан. Бүдүрүлге черлеринде үндүрүп турар тудуг материалдарының шынарын бүгү негелделер талазы-биле хынап көөр кайы-даа организацияга хамааржышпас лабораторияның республиканың девиекээринде чогу хынаттанып түннелдериниң, хыналданы чорудуп турар черлериниң шиитпирлерин дээштиг болдурар арганы бербейн турар. Элегес-Аксында туйбу заводунда бар лабораторияның дериг-херекселдеринге хынаттанып чогуур чечектик чорудар аңга чок. Ынчангаш кооперативтиң бүдүрүп үндүрүп турары туйбузунуң болгаш керамиктиг даштың шынарының багай болганының бир чылдаганы ол.

Тудуг материалдары бүдүрүп үндүрериниң технологиязының хажыдып турарының өске-даа чижектери бар. Заводтуң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының маныктарын алгаш, оон шынарын өске черлерге барып бүгү талазы-биле хынап көөрү чугула апарган. Шак ындыг янзылыг хемчеглер керамиктиг туйбу, даш бүдүрериниң технологияларын сагыырынга чедирип, тудуг материалдарының шынарын бедидеринге хамаарыштыр даштыг хемчеглерин алырынга идиг бээр чадавас.

Кооперативтиң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынарынга республиканың тудуг организацияларының шынгыы негелделиг болур ужурлуг. Тудуг материалдары-биле хандырылгага удуртулганының болдурбас, оон бериип турар кооперативтиң-биле харылзаалардың карылгаларның дыка тургузуп негелде чок бооп турар. А тудугулар оларны тутканының шынары чүгле бөгүнгүнүң эвес, а келир үениң айтырыгы-дыр.

Татьяна ЗЫБИНА

Шынар—ажылдың көрүнчүү

Төрээн чуртувуста

СУЗДАЛЬ. (Владимир областы). Совет-америк симпозиумун (эртем чөвүлел хуралы) бүрүнгү шагның ол хоорайынга болган. Ооң темазы — «ССРЭ-де аграр реформалы болгаш рынок экономиказынче шилчииринин айтырыглары». АКШ-тың Айова штадында университеттиң, Бүгү-эвилелдиң Ленин аттыг кедээ ажыл-агый академиязының эртемденнери, областарда, крайларда болгаш республикаларда агрокаттыжыышкыннар ы ның удуртукчулары, америк кооперативтер бөлүктериниң төлээлекчилери симпозиумнуң ажылынга киришкен.

ЧИМКЕНТ. Хөвең ажаап алыр комбайннарга херeглээр өзектерни заводтан шимдээр бүдүрериниң чаа технологиязын Чимкентиниң «Облагроүлетпүртехниказының» ажылчыннары болгаш инженерлери чогааткан. Өзектерни бүдүрер кежүп чоруур цехти бүдүрген болгаш ол Пахтаарал районнуң Кунград суурунга 30 муң өзектерни кылып үндүрген.

ОБНИНСК. (Калуга областы). Өрүлге херээнге инвалидтерни болгаш пенсионерлерни өөредир талазы-биле курстарны «Топ» кооператив ажыткан. Өрүлге херээнге өөренип алган инвалидтер болгаш пенсионерлер ажылдап эгелээн, олар ам ниитилелге ажыктыг кижилер кылдыр боттарын санап, сагыш-сеткили өөрүп турар. Чаа курстарда өөренип турарларның саны хүн бүрүде көвүдээн.

МОСКВА. Улус ажылагый чедиишкиннериниң Бүгү-эвилел делгелгезин чеже чедир-ле дуржулга солчурунуң чедиишкиннерин көргүзериниң төвү болуп турган. Амгы үеде ында ярмаркаларны, делгелге-садыгны, аукционнарны организастап эгелээн.

(СЭТА).

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

ХАРЫЫСАЛГАЗЫН БЕДИТКЕНИНДЕН

[illegible] Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң Ак-Бажы сүт-бараан фермазында партия эге организациязы ап турар. [illegible]

[illegible] моон соңгаар-даа [illegible] шиитпирлери чогуур амыдыралдарын тодарадып турар.

Партия эге организациязы соолгу үеде СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар хемчеглерни ап турар. Бирги ээлчегде съездилерниң материалдарының ужур-дузазын, ында салдынган сорулгаларны, оларны боттандырарда чүнү кылырын ажылчы чонга тайылбырлаан, пропагандалаарынче кичээнгейни салган. Партияның улуг шуулганының хүлээп алган чугула документилерин коллектив кежигүннери удавас өөренип эгелээр, ону түс черниң амыдыралы, ажыл-ижи-биле холбаар.

Партияның ат-алдарын, ролюн бедидеринче угланган ажылды партия организациязы чорудуп турар, ону чедиишкинниг боттандырары коммунист бүрүзүнге хамааржыр деп санап турар. [illegible] хөй-ниитиниң болгаш партийниң даалгаларын күүседирде эң-не идепкейлиг болурун чедип алыр дээш негелдени соолгу үеде күштелдирген. Ол бүгүнүң партийжилер кон-[illegible] ар күүсеттиниң, күш ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурум экижип орар. Черле ынчаш коммунистээ, партия кежигүнү эвес-даа коллектив кежигүннери партияның туружун бижылгаар, чурттуң экономиканың хөгжүдер сорулганы салган ажылдап турар бооп берген. Оон түңнелинде сүт-бараан фермазы бо чылдың эрткен айларында сүт бүдүрериниң болгаш күрүнеге садарының планын күүсеткен. Коллектив 1990 чылда 800 тонна сүттү бүдүрер, 725 тонна сүттү күрүнеге садар даалгазын чылдың төнчүзүнге чедир күүседиринге бүзүрелдиг. Чүге дээрге мал чемнери четчир-биле бар, саанчылар шеер кадарчылары болгаш өске-даа ажылчынчылар тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Саанчыларның ортузунда сүт саалдазын көвүдедир дээш чарышты багай эвес организастаан. Ол күш-ажылчы маргылдааның мурнуку одуруунда коммунистер чорук орар. Коммунистер Куулар Валентина, Ооржак Татьяна, Ооржак Арина болгаш өскелер-даа эки ажылдаан. Сүт саап алыр талазы-биле бирги черде Куулар Валентина чоруп турар. Коммунист саанчы Т. К. Монгуш бо фермага 1958 чылдан бээр ажылдап келгеш, оон хөй [illegible] партия организациязының секретарынга он ажыг чыл улаштыр соңгудуп келген, бо аразында партия организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер дээш ажылдап келген. Дуржулгалыг саанчы хөй-ниити ажылында идепкейлиг киржиишпишаан, онаашкан ажылын харыысалгазы-биле күүседип турар. Бо чылын сүт саап алыр талазы-биле багай эвес көргүзүглүг болган. Комсомолчу саанчылар сүт саалдазын көвүдедир дээш шалыпчы ажылдап турар. Сарыглар Леля, Долаана Елизавета, Ооржак Люся өске өөрүнден ылгалып, кежээзин, мал ажылынга салымының көргүзүп турарлар.

Коллективтиң ажыл-ишчилериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче партия эге организациязы доктаамал кичээнгейни салып, ону аккыжидери-биле хуралдарга чугаалажып, аңаа үндүрген шиитпирлерни боттандырар дээш организакчы ажылды идепкейжиткен. Оон ачызында айыттынган элээн чүүлдер кылдынган. Хол-биле кылыр аар ажылдарны чиигедири-биле инектерни саарын механизастаан. Фермада магазин, ясли-сад, столовая, чунар-бажың, душ, кызыл-булуң ажылдап турар.

Сүт саалдазын көвүдедиринге мал чемнери улуг рольдуг болганы-биле бо айтырыг партия организациязының кичээнгейиниң төвүнде турар. Чүгле ооң белеткелинче сагыш салып келген эвес, ону төтчеглевейн, ажыктыг чарыгдаарын хандаарал-та алган. Мал чемнериниң белеткелинге ферманың коллективи идепкейлиг киржип турар. Олар боттарының күжү-биле бо чылын 90 тонна сигенни белеткеп алган. Совхоз ажылчыннарының деминиг ажылының түңнелинде ферма чанында 1800 тонна сенаж, 2 муң тонна силос салдынган.

Амгы үеде партия эге организациязының секретары Куулар Айлан коммунист эш-өөрүнүң көргүскен идегелин ажыл-херек кырынга көргүзери-биле партия организациязының ажылын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң негелделеринге дүүштүр эде тургузарының хемчеглерин ап, бирги ээлчегде партия кежигүннериниң башкарыкчы ролюн бедидеринче, хуралдарының шиитпирлерин күүседиринче сагышты салып турар. Ол ышкаш партия организациязының ажыл-чорудулгазында четпестерни эдеринче, коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын күүседиринче, планныг онаалдаларны боттандырарынче күштү [illegible].

Таан-оол ХЕРТЕК.
Чөөн-Хемчик район.

Чагааның изи-биле

ПАРЛАТТЫНГАН СООНДА ЧҮҮ БОЛГАНЫЛ?

Бо чылдың август айының [illegible] чартыында мал чемин белеткээриниң изиг түлүк кампаниязы чоруп турда, бистиң солунувуң бирги арнынга «Кара-Хөлчүлер, шаанар ол бе?» деп эгелиг чүүл парлаттынган чүве.

Ооң автору Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозунда мышка удур нииттиниң малынга сиген белеткелиниң багай чоруп турарын, ол ажылче чонну эвилелдээр талазы-биле ажыл-агыйның удуртукчулары, туснай эртемниглери, улус депутаттарының кожуун Совединиң кичээнгейин кошкатканын шыгыы шүгүмчүлээн. Ол материалды редакция контрольга алган.

Сентябрь айның соолгу хүннеринде аңаа база катап барып, совхозтуң директору Николай Ооржак, партком секретары Александр Хертек, белеткээн мал чемин учеттап турар экономист Алефтина Хертек, оның бригадири Долаана Кылчан болгаш өске-даа эштер-биле ужуражып, шүгүмчүлел соонда ук ажыл-агыйында чүнү кылганын чугаалаштым.

Совхозтуң товуу.— Даспы-Аксы суурда сарааттарның улуг каназы сандаргай болганын шүгүмчүлээн бис. Ону ам септеп алган, ниитинге чыткан «ос-хорум» демирдести өскээр чайладып кааптаан, сигенни сарааттап каан чорду. Эңнин эки дээр. Малчыннар Михаил Мандыл-оол, Бадан-оол Күжүгет, Каадыр-оол Бегзи, Александр Сагды кызымак ажылдап, 18 тон 26 тонна чедир сигенни белеткеп ап шыдапканын мактавастың аргазы чок. Анай-оол Ажыкаа, Александр Хертей, Эрес-оол Лениаа база-ла кызымак ажылдаан. Девискээринге бо чылын от-сигенниң үнгени хирелиг болбажок. Делег Кезиг [illegible] бригадазы [illegible] 75 хуу [illegible]

[illegible] Тенни 240 тонна [illegible] 29 тонназын [illegible]

[illegible] кеп ап турда, хөй кижи күш [illegible] ол бе кай? Ол ышкаш Сукпак биле Туралыг хойжу бригадалары (Виктор [illegible], Лидия Саая) 291 тонна планын 255 тоннага чедиргеш [illegible] түңнеп ышкажыл.

Кожээ Советтиң хөй-ниити организацияларының күжү-биле шефтээшкиннерни четпес организастаан. [illegible] 15 агиткварталга [illegible] Чечек Сыйдыгырның [illegible] коллектив күүсеткен. Ажыл хүннеринде болгулаан хөй кижи киржикчилиг, хөй сан [illegible] шаптыктыг [illegible] А черле ажылга шаптыктааның ылгадаа маргышпас.

Ажыл чок кижилерни, өөреникчилерни, пенсионерлерни эвилелдээш, сигенни [illegible] берге черлерге барып, ону белеткээш, агаар-бойдустуң байдалынга таарыштыр ажылдап, сигенни доорактаан [illegible] дыка-ла чер алган турар [illegible]. Оюмнарның аяннар [illegible] алаактарын [illegible] чаагай үнген, ону кезери-биле кым-даа сагыш салбаан, [illegible] Ол дугайын чон хомудап чугаалажып турар.

Тарыг алаң кок-сулазы [illegible] ажаалдазынче далашпайн турда-ла, тайгадан [illegible] келген малчыннарның мал-маганы «шефтежип» [illegible] А кескенин сөөртүп чалап турда, чамдык улус хуузунда малынга дээш чопшээрел чокка-ла туразы-биле сөөртүп аппаргылаан таварылгалар база бар. Шак ындыг чоруктар эрткен чылын база турган. Ол дугайын та чүге бодавас чүве. [illegible] «Кара-Хөл» совхозтуң [illegible] дыр-ам?»

Бо ажыл-агый [illegible] 2780 тонна мал чемин белеткээр ужурлуг. А херек кырында ам байдал канчаныл? Директор Николай Кок-оолович [illegible] 1210 [illegible] Кара-Хөл [illegible] чер. Бо [illegible]

[illegible] эрткен үеде мал чемин чогуу дан ук ажыл-агыйы хөй мал-магандан каражадаан. Эът дужаар планын күүсетпейн келген. Дук планын күүседир дээш улустуң хуузунде ажыл-агыйындан аргастаан.

Ам келир кыштың, частың кандыг болурун дээр бодаары берге. Агаар-бойдус өршээр эвес. Мал чемин эзээштир. Ам канчаарыл? Чогум чүнү кылза эки? Бо айтырыгга хамыктын мурнунда совхозтуң дирекциязы харыылаар ужурлуг. Аңаа олурган херээ чок. Өске ажыл-агыйлар-биле [illegible] жыр, саваң болгаш өске-даа чемни тыптынарының аргазын бодаар. Маанай манаарга чүү-даа бүтпес.

Белеткеп алганы мал чемин шын чарыгдаарынче, торуур база торувес-даа малга рационну тургузарынче сиэагай кичээнгейни салыр апаар.

Солунга үнген шүгүмчүлелдиг материалды дирекция база Бай-Тайга районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны-даа чугаалажып, сайгарып көөр, оон хемчеглер алыр ужурлуг турган. Оон башка материалды, шүгүмчүлелди солуннарга парлаан херээ чүл? Бистиң «Шын» солунга ынчан үнген шыгыы шүгүмчүлелдиг материалды «Кара-Хөл» совхозтуң удуртукчулары, бир-тээ, олар чогуур хемчеглер албаан болганда, номчуваан-даа чыгыы улус эвес бе деп айтырыг туруп кээр-дир. Бис оларның адын баксырадыр дээш эвес, оларда мал чеминиң белеткели, шынап-ла, оожум чоруп турар-дыр, ол чылдаган-биле мурнунда [illegible]

Александр ХЕРТЕК.

КҮЖЕНИИШКИННИ КОШКАТПАС

• Интервью •

Ак-Довуракның автобудуругези соолгу элээн каш чылдарның дургузунда эки көргүзүглерни чедип ап, Барыын-Хемчик районда мурнакчы коллектив кылдыр санадып, социалистиг чарыштың доктаамал тиилекчизи болуп келген. Чоокта чаа бистиң корреспондентивис Александр Хертек аңаа барып, АТБ-ниң начальниги Владлен Петрович Селютадан интервью алган. Ону моон адаанда киирдивис.

— Владлен Петрович, эрткен айларда көргүзүглериңер, мурнакчы бригадаларыңар болгаш ажылчыннарыңар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— [illegible]

[illegible] ның кижилери база хөй болган. Оларның аразында найыралдыг, түс черниң чонунуң орус дылдыг хамаатыларга хамаарылгазын канчаар билип турар силер, Владлен Петрович?

— Коллективте [illegible] 500 кижиниң аразында улуг чурттуң аңгы-аңгы [illegible]

— Шиитпирлээр социал айтырыгларыңар база барла ыйнаан?

— [illegible]

— Машина-техника, кадрлар-биле хандырылгаңар кандыгыл?

— [illegible]

АТБ-ниң [illegible]

ТЕРГИИН ЭКИ КАДАГАЛАЛ

МОСКВА ОБЛАСТЬ. Подмосковье «Шапово» деп агрофирма картофель бүдүрер, ажаап алыр. Кадагалаар талазы-биле Соңгу чүктүң үлегер сөзүн өзугаар алырга, «тергиинделдиң хоойлужудукчузу» болу берген.

Картофель кадагалаар ындыг чер бүгү чуртта амгы үеде барык чок. 7.5 муң тонна картофель кадагалаар черде компьютер ында агаарның изиг, соогуун үргүлчү хынап, таарыштырып турар. Хол-биле кылыр ажылды ында дыка кызырган: барык бүгү ажылды автоматчыткан болгаш механизастаан. Картофель сайгарар машина 30—40 сантиметр бедиктен ону оожум бадырып, үрелиишкинни бичии-даа болдурбас. Ынчангаш картофельдиң шынары хевээр артар.

Картофельдиң голланд сорту аң-не бедик дүжүттү берген.

ЧУРУКТА: «Приор» деп голланд сорттуң картофели.

Н. МАЛЫШЕВТИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

«ТЭЭЛИНИҢ» ТЕРГИИННЕРИ

«Тээли» совхоз күрүнеге эът, сүт, дүк садар [illegible]

Амгы үеде мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле база-ла чарыштың мурнуку одуруунда чоруп турар. Тыва АССР-ниң болгаш район Совединиң улус депутады Сергей Ногайның удуртканы 11 кижилиг арендаторлар бригадазы боттарының планныг даалгаларын бо чылын [illegible] күүседир сорулгалыг. Совхозтуң дирекциязы, ажылчын комитети мурнакчы арендатор-бригадага тураскаадып, [illegible]

Арендатор-биле ажылдап турар Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы [illegible] Ферманың Алдын-оол Хертектиң № 1 бригадазы чаш бызаа камгалап алырының, күрүнеге сүт садар планнарын ажыр күүсеткен. Аныяк саанчылар Анатолий Куулар, район чемпиону Любовь Салчак, Калдар Окпан-оол [illegible] Ферма[illegible] 8 саанчы сүт саар планнарын ажыр күүсеткилээн. Хоочун бызаа ажаа-[illegible]

[illegible] Хемчик Иргит [illegible] «Моренно» деп [illegible] Сайзыра Дондак [illegible]

«Тээли» совхоз чартык чылда дүктен 2015, сүттен 258 муң, эъттен 94 муң акшаның, ниитизи-биле 2367 муң рубльдиң арыг орулгазын алган. Ол-ла үеде совхозтуң чарыгдалы 1212 муң акша болган. Ам совхозтуң агар санында 800 муң акшаның арыг орулгазы бар.

Седип-оол ИРГИТ.

Совхозтарның, чоннуң кичээнгейинге

САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ЧАА ӨРТЕКТЕРИ

Кодээ ажыл-агый продуктуларын көвүдедирин, чонну аъш-чем хандырылгазын экижидер сорулга-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели кодээ ажыл-агый продуктуларын киир садып алырының чаа өртектерин доктааткан. Ол дугайын допчулап таныштырарын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң экономизи Ч. О. Ойдупаадан дилээн бис. Ам оон-биле интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Чуккай Орлович, чоокта чаа ногаа, картофельди садып алырының чаа өртектериниң дугайында силерниң-биле интервьюну солунга парлаан болгай бис. Ону совхозтар өй-шаанда билип алганнар. А бо удаада кандыг-кандыг продуктуларны киир садып алырының чаа өртектерин доктааткан ирги? Ону тайылбырлап бериң көрүңерем.

— Ийе, кодээ ажыл-агый продуктуларын [illegible] киир садып алырынга чаа өртектерни [illegible]

[illegible] виназы (далганы) 40 хуу [illegible] 1 тоннаның өртээ 580 рубль, бирги классының [illegible] 500 руб., II классының 400, III классының 200 [illegible] 18-23 хуу чедир болза 250 руб., а бир эвес 18 хуудан эвээш болур болза, 200 рубль болур.

Мурнуунга бодаарга бо өртектер кайы хире өскенил деп айтырыг туруп келир. Мурнунда 1 тонна [illegible] кызыл-тас немелделер чонга 128 рубль турган. А немелдени чүү дээрге, ажыл-агыйның экономиктиг байдалын хереглээн көрүп турган бир тоннаның өртээн 40-тан 100 хуу чедир өстүрүп немеп берип турган. Ам ол немелделерни шуут казып каапкан. [illegible]

[illegible] ажыл-агыйлар чемин-даа саткаш, немелде төлевир албас. Бистиң «Шамбалыг» биле «Тээлиде» [illegible]

— Кызыл-тас талазы-биле ындыг-дыр, а өске культураларның өртектери канчаар улгатканыл бо?

— Бистиң кырлыг-кара база бар. Оон аң-не эки сорттуңу 1 тоннаны 950 руб., мал чеминге бериишкин — 850 рубль. Чингэ-тараалар [illegible] — 500, 360 рубль, суланы — 420, 340, а эң кудуку сорттуу 230 рубль. Арбайны — 300, 300, 250 рубль, кок-тарааны — 590, 575, 520 рубль четкен. Бо өртектер чүгле 1990 чылдың дүжүдүнге хамааржыр дээрзин айтып каалы.

Тараа талазы-биле өртектер ындыг-ла бо.

— А шынап-ла, дыка ылгалдыг өртектер-дир. Оон аңгыда, эътти киир садып алырынга чаа өртектер дугайын совхозтар база чурттакчы чон-даа аажок сонуургап айтырып турар кайын, Чуккай Орлович.

— Бо талазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың сентябрь 8-те тускай доктаалды хүлээп алган. Ынчангаш оон дургузунда сентябрь 15-тен декабрь 15-ке чедир база-ла чаа өртектерни доктааткан. [illegible]

Ам ол чаа өртектер дугайын [illegible] 5040 рубль, өртүмактыы — 4200, а оон кудуу 3150 [illegible] — 1550 рубль. Мурнунда болза, [illegible] 1 килограммының өртээ 1 руб. 70 [illegible] 5 руб. 40 [illegible]

Хаваның дириг [illegible] 1 тоннаны — эң семис 5500, өртүмак [illegible] 5000 [illegible] 3700 [illegible] 3000 [illegible] 5830, 4900, 3080, 1810 рубль. А [illegible] 3770 рубль [illegible] 3620, 4180, 4070 рубль болур.

Оон аңгыда, [illegible]

[illegible] дириг база бөдүмдээр. Бистиң республикада [illegible] 20 хуу немей [illegible] 5040 рубль [illegible] 5040 руб. х 20:100 = 1008 руб. [illegible] 5040 руб. + 1008 руб. = 6048 рубль. А бир килограмм дириг [illegible] 6 руб. 04 [illegible] 20 хуу [illegible] 5880 руб. х 20:100 = 1176 рубль. А бир тоннаның өртээ 5880 руб. + 1176 руб. = 7056 руб. 1 килограммының (дириг деңзинниң) өртээ 7 руб. 05 копеек.

База бир солун чүүл бар: [illegible] 150 рубль [illegible] «Сүдээ» [illegible]

— Черле ажыл-агыйларга дыка ажыктыг апаар-дыр.

Ынчаарга ам бо өртектер улустуң хуузунда дужаар малынга хамааржыр бе, Чуккай Орлович?

— Хамаарышпайн канчаар. [illegible] 15-тен декабрь 15-ке чедир [illegible] 1 тоннаны — [illegible] 2500 рубль-биле [illegible] 1 килограммны 2 руб. 50 [illegible] 2000 рубль-биле [illegible] 1 килограммны 2 рубль-биле садып алыр. [illegible]

[illegible] 30 [illegible] 15 хуу [illegible]

[illegible] ындыг-ындыг чаа өртектер дугайында [illegible]

— Беседа дээш четтирдивис. Силерниң бо тайылбырыңар чонга, ажыл-агыйларга чедимгир-ле болур ужурлуг, улуг дуза деп бодап-дыр бис.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде барымдаа чокка репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле КОМИССИЯДА

1941 чылга чедир репрессияга таварышкан болгаш 50—60 чылдарда агартынмаан кижилерге хамаарышкан кеземче херектерни көрүүшкүннүң база мооң мурнунда хүлээп алдынган шиитпирлерниң ылаптыг шынныын хынап көөр ажылдың чорудуп турарының дугайында республика прокурору эш С. С. Зотовтуң информациязын комиссия 1990 чылдың сентябрь 10-да ээлчеглиг хуралынга дыңнап чугаалашкаш, шииттирген дараазында кижилерниң даңзызын солуннарга парлап, дыңнадыры эргежок чугула деп санаан:

1. Түлүш Сандан-Хелиң Таңдыпанчы 1900 чылда ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Шагаан-Арыг сумузунга төрүттүнген болгаш анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның Иштики херектер яамызының коллегиязы 1941 чылдың июнь 13-те 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, 1970 чылдың февраль 27-де доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

2. Ондар Сасыкпан Ганлына 1890 чылда ТАР-ның Сүт-Хөл районунуң Бора-Тайга сумузунга төрүттүнген болгаш анаа чурттап турган, тыва, партия кежигүнү эвес, хуу ажыл-агыйлыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы кеземчениң дээди хемчээ-биле — боолап шаажылаар кылдыр 1940 чылдың июнь 12-де шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

3. Ховалыг Баян-оол Богвандай 1884 чылда ТАР-ның Сүт-Хөл районунуң Ак сумузунга төрүттүнген болгаш анаа чурттап чораан, тыва, хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 1940 чылдың июнь 12-де ону 6 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш агарткан.

4. Кара-Моңгуш Кара-Соржу Эрекей 1891 чылда ТАР-ның Сүт-Хөл районунуң Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген болгаш анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 1940 чылдың июнь 12-де 7 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди суду 1967 чылдың май 29-та доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

5. Кара-Моңгуш Седип-Хелиң Эрекей 1885 чылда ТАР-ның Сүт-Хөл районунуң Сүт-Хөл сумузунга төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ону 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

6. Моңгуш Кертик-оол Шожал ТАР-ның Сүт-Хөл районунуң Сүт-Хөл сумузунга 1909 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хуузунда ажыл-агыйын кылып турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 1940 чылдың июнь 12-де 3 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

7. Моңгуш Чүльдум-Лама Шетпакович ТАР-ның Чөөн-Хемчик районунуң Дөргүнге 1903 чылда төрүттүнген, ТАР-ның Сүт-Хөл районунуң Бора-Тайга сумузунга чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хуузунда ажыл-агыйлыг турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 1940 чылдың июнь 12-де 5 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1967 чылдың май 20-де доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

8. Оюн Саманды Сагаандай ТАР-ның Тес-Хем районунуң Чыргаланды сумузунга 1889 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы кеземчениң дээди хемчээ-биле — боолап шаажылаар деп шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш; Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1969 чылдың октябрь 20-де доктаалы-биле херекти соксаткаш, ону агарткан.

9. Иргит Топчут-Ловуң Күр-Чалаң ТАР-ның Тес-Хем районунуң Чыргаланды сумузунга 1885 чылда төрүттүнген, анаа чурттап, хуу ажыл-агыйлыг турган, тыва, партия кежигүнү эвес, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1969 чылдың октябрь 20-де доктаалы-биле херекти соксаткаш, ону агарткан.

10. Сартыыл Арыяа Саазын ТАР-ның Тес-Хем районунга 1888 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы кеземчениң дээди хемчээ-биле — боолап шаажылаар деп шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың октябрь 20-де доктаалы-биле ону агарткан.

11. Адыг-Тюлюш Думендей Калчан-Баштыг ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1872 чылда төрүттүнген, анаа чурттап, хуу ажыл-агыйлыг чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, ТАР-ның Дээди суду 1944 чылдың август 28-те 25 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле Суд коллегиязының тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш агарткан.

12. Түмат Агбаан-оол Баазы-Хам ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1914 чылда төрүттүнген, анаа чурттап, мал ажылын кылып чораан, тыва, партия кежигүнү эвес. ТАР-ның Дээди суду 1944 чылдың август 28-те 20 чыл хуусаалыг хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың сентябрь 27-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

13. Адыг-Тюлюш Даваа Дамашанович ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1888 чылда төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, мал ажылдыг турган, ТАР-ның Дээди суду 1944 чылдың август 28-те 15 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың сентябрь 27-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткаш, ону агарткан.

14. Адыг-Түлүш Суван-оол Думендей-Чаңгы ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1913 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, мал ажылын кылып турган. ТАР-ның Дээди суду 1944 чылдың август 28-те 25 чыл хуусаала хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың сентябрь 27-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

15. Адыг-Түлүш Сувакпит Думендей ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, анаа чурттап, мал ажылын кылып чораан, тыва, партия кежигүнү эвес. ТАР-ның Дээди суду 1944 чылдың август 28-те 10 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың сентябрь 27-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

16. Адыг-Түлүш Тондар-Күмүш Чамзыр-Хүнду Улуг-Хем районунуң Кызыл-Дег сумузунга 1907 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, мал ажылын кылып турган, ТАР-ның Дээди суду 1944 чылдың август 28-те 3 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың сентябрь 27-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

17. Түмат Чолдак-Бегзи Дагба ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1910 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, мал ажылдыг турган. ТАР-ның Дээди суду 12 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң Суд коллегиязының 1965 чылдың сентябрь 27-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

18. Адыг-Түлүш Думендей Чаңгии ТАР-ның Улуг-Хем районунуң Хайыракан сумузунга 1893 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, мал ажылын кылып турган, ТАР-ның Дээди суду 1944 чылдың август 28-те 10 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың сентябрь 27-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

19. Доңгак Кара-Сундуй Идерек Өвүр районунуң Хандагайты сумузунга 1874 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик районунуң Хөндергейге чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, мал ажылдыг, ТАР-ның Дээди суду 1941 чылдың май 6-да 7 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың июль 24-те тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

20. Кара-Сал Бирлей Херек Базыр ТАР-ның Чөөн-Хемчик районунуң Хайыракан сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хууда мал ажылдыг. ТАР-ның Дээди суду 1941 чылдың май 6-да 7 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың июль 24-те тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

21. Кара-Сал Нурзат Шырап ТАР-ның Чөөн-Хемчик районунуң Чадаана сумузунга 1896 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хууда мал ажылдыг турган, ТАР-ның Дээди суду 1941 чылдың май 6-да 7 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң Суд коллегиязының 1965 чылдың июль 24-те тодаргайлааны-биле херекти соксаткан болгаш ону агарткан.

22. Ондар Лопсан-Шырап Сүрүн ТАР-ның Чөөн-Хемчик районунуң Хайыракан сумузунга 1891 чылда төрүттүнген, анаа чурттап чораан, тыва, партия кежигүнү эвес, хууда мал ажылдыг, ТАР-ның Дээди суду 1941 чылдың май 6-да 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Кем-херек үүлгедиинниң составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле Суд коллегиязының 1965 чылдың июль 24-те тодаргайлааны-биле херекти соксаткаш, ону агарткан.

ЧӨЛУКШУДУМ, МӨҢГҮН-ТАЙГА!

МӨҢГИЛЕР ДАҢГЫНАЗЫ

«Аныяамда чүгле бар
азып келбээн ава
боор мен»
(К-Э. Кудажы).

Дээр чүдерээн. Ак чаъстаар аян бар. Ынчалза-даа найысылалдың мурнуу чүгү «дужуп бербээн», көк-көк булуттарлыг хевээр. Чеже шыдажыр. Турган талазы дуъш үезинде база аяскан. Барын-да «ийи-бирлеп» турда чехословак «Л-410», чоңда чымчадыр «Элка» деп адаар самолёт дээрже кыйыттынып үнүпту. Орукка бар чораан мээң ужуп бар чыдарым Мөңгүн-Тайгада шынында-ла шыдамык улус-чон чурттап турар дээрзин бодадым, оон туржук бодумга эскердим. Чер кырыбиле Моол таварты чоруур болза, чартык муң километр ажыг оруктуг эртер сен. Оон-биле кады кыштаарга шак-шагы-биле хыналда эртериң база бар. Бужурганчыг-ла. Чаа орук-биле машиналар чоруп эгелеп-даа, амдызында эчизинге арай четпээн. Ол чер чурттуг улустуң чугаазы-биле алырга, ам ийи-үш километр черни дескилепсе, болду-ла. Асфальтылыг орук чок, а мындыг ырак черже автобус домей кайын чоруурул аан. Чаңгыс идегел — самолётта. Анаа идегээри база берге чораан. Бир шак четпес ужар орукка безин шак ыракта ажа берген бис. Хатка удуп болгаш ындыг боор оң. Чамдыкта хөгжен ак булуттар аразынче кирген соонда чүү-даа көзүлбейн баар, а бирде сүүр-сүүр баштыг көк дагларга чалгыннары дээп-дегбес. Ынчап чорааш, самолёт бодунуң узун дурту хире черге хенертен киискип бадаа бээр. Бичии уруглар мырынай алтырыжып каап чордулар. Тоолайлыта тоорас бир малчын ирей шуут-ла доңгайгаш чыдыпты эвеспе. Ынчаммайн канчаар, дугээ болза, ол бодунуң «ийи бораазын» боду-ла билгей, чылаг-боразын боду-ла муңгай, а манаа дуву, дээвиирин-даа чок көк дээрге...

Ынчап чайгадып, «оруппедин» чорааш ажырбайн, Мөгүр-Аксының бараанын көрдүвүс. Чамдыкта мыйчап барганда чер четпейн, дедир эптер-даа дээр чораан. Канчангаш-ла карак уштап көрүптеримге, оң таламга кижилер холун чайып турлар. Бедик хая үстүнде. Билип каантым, согуналыг чоруур эргеп чорбадыве. Бис ам оларны чарыг бис. Ынчалзажок улуг Мөңгүн-Тайга (Сиченш Кызыл-Хал сүүр-биле кожа) ам-даа ло ол сүрлүг-чүнчүг агара берген тур. Шуптуу боду маңгаң ак. Оон бедик күчүтечбистиң Тывага турбужун, а бүгү Чөөн Сибирьде чок дээрзин болгарга сеткилге өөрүнчүг чорбадыве. Ында мөңги чепээ шагның дерт эгелерезинге сергечайын чылар. Мээң болдалдарым билген ышкаш кожам эрт-чөп чаъсы район төвү Мөгүр-Аксы суурга «Мөңгүн-Тайганың» деп чараш-кыс конкурсунуң эртер чаа-биле допчулай каапты. Чоогум конкурс беш этаптыг, 12 чараш кыстар киришкен. Тыва улус «чараш-шинга шай хайындырып ижер эвес» дижир. Чеже-мейниң-даа чараш-чаагай дижик, билии кызы, талгаа-шүүшпең болза таарышпас, талаар. Тускай ижери олардан ССРЭ төөгүзүнден эгелээш, тыва чаңчылдарга чедир шылгаваан, айтырбаан-на чүвези чок дээр. «Даңгына-90» деп аттың эдилекчизи үстүнде ышкаш он ажыг эвес, а дыг кара чаңгыс урут болур чүве болганда, оларның иштики, даштыкы будүштерин, боттарын ал чоруурун, кылажын, көрүжүн, хевир-сынын дээш көрбээн, өөренмээни-не чүвези чок. чүгле чаңгыс аксын ажып, диштерин харын көрбээннери-ле ылап. Мындыг шыңгыы шилилгенин, шылгалдазын соонда «Мөңги даңгыназы» деп бедик атка «Мөген-Бүрен» совхозтуң комсомол комитедииниң секретары Карина Успун тоолептиг болган (чурукта).

Ужар-хемеден дүшкеш, узун суурну өрү базыптым. Суур деп-даа ындыг чүве-дир ийин. Суур суур болбайн. Чаңгыс эвес дээрим ол. Ону Мөгүр хем ийи аңгылап чыдар. Тус чер улузунуу-биле алыр болза, мында мырынай «үш суур» бар: алдыы суур (аэропорттуг), ортуку суур (школа, эмнелге, совхоз конторазы турар), үстүү суур (СЭКП райкому, райкүүскомунуң административтиг бажыңнары кууду алзы). Бисте «Ийи кошкар бажы чаңгыс пашка сыңмас» дижир үлегер домак бар ийин. А бо Мөгүр-Аксында район төвүнүң ажылдакчылары биле совхоз ажылчыннары чаңгыс суурда кожа-хелбээ чурттап, бот-боттарының ажыл, амыдыралынга ши-демнек боор турарын көрдүм. Дээ совхозка аңгы школа, клуб, стадион азы бо районга Культура бажыңы, эмнелге, садыг... деп турбас, шупту ниити. Бүгү айтырыгларны суурда кол Совет эргечагынга чери болур. Каргы көдээ Соведи бир дөмей шиитпирлеп турар болгуп. Ийи сал нити чурттаар бажыңның бир талазында — райком ажылдакчызы, а өске талазында совхоз ажылчыны турганын мурнунда көрбейн чораан мен. эки, өөредиглиг чорук.

МООЛ КОЖАЛАРГА «САРТЫК»

Чөөн Сибирьде эң бедик дээп даг Мөңгүн-Тайга дээрзин үш чыл бурунгаар, 1987 чылда Москвага парлаан чурт чуруундан бээр ужудар мурнунда көрдүм. Ында оон лалай дээнебинден бедип таптыг-ла 3970 километрге деп деп улуг карга сааннар-биле тодаралып бижип каан-дыр. Дерт муңга үш онча метр четпес. Мөңгүн бергенде эң бедиг дагдан эки улуг район төвүн чиже берге дораан ол ышкаш ындыг ендүр-бедик эвес-даа болулуг-ла тураскаалга мегейдим. Тураскаал болурда херээжен кижиге, не кижиге тураскаал. Бир холунда аржыыл тудуп алган, арай мунгак, кедээр бедигээштен Мөгүр-Аксынче көрүп, харап алган турар. Оон оозу ийи уткалыг деп билдим. Бирээде, Ада-чурттуг Улуг дайынынче ынак оглун үдеп тура, соондан аржыыл чайып артканы чадавас. Ийиде, фронтудан бистиң тыва эки турачыларывыстың ээлчеглиг тиилелгези-биле чергелештир оларның бирээзиниң ышкындырганының дугайында медээ келген база чадапчок. Ооң дежээнде шүлүкчү С. Молдурганың «Сагышкыдар — чоннуу чораан, чаяалганар база чоннуу!» деэн ханы уткалыг сөстерин ойп каан. Сөөлүнде Салчак Бүрүшкеновичиге ужуражырымга, ол тураскаалды ам-даа чедип кылыр, аныяк скульптор Х. Доңгактың бодалы ам-даа ханы дээрзин чугаалады. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Ада-чурттуг Улуг дайынынга, афган черге-даа бир деңге дайын-чаага амы-тынын бергеннерниң чырыткылыг овур-хевирин сагыыган тураскаал дээрзин ожаадым. Маңаа кижи ала-чайгаар пролетарнаттың улуг чогаалчызы А. М. Горькийниң «Не чоггта шиңгыттыдаа, маадыр-даа турбас» деен алдын сөстерин сантып келир чораан. Волгоградта, Киевте тураскаалдар көрбээн-даа нидыр.

Чөрле ынчаш борта келген бо баштайгы үе-шактарымда-ла «эң-не бедик», «эң-не узун», «эң-не ырак» деп сөстерни моон соңгаар бижиир чүүлүмге даады ажыглаар дээрзиниң база эскербээн арганжок болган. Эңне бедик даг дугайында чаа чугаалаан бис. Тываның көдээ черлеринде эңне улуг тураскаал база бо дээрзи маргыш чок чорду. Кыдыг-кыдыгаар район төвүнүң черинде эң-не чаа, улуг, делгем стадион мында. Демги тураскаалдың баарында, чиге мурнунда чаптылганы иле. Эң-не узун, кижи кылаштаар көвүрүг кайда дээр силер? База мында болбас ийикпе. Ийи суурну тудуштурупу. Мөгүрну кежир чаптылган көвүрүгтүнүн узун дуртун мээң сеглеп бээр ийиң тывээлбаска. Базым-биле санап көрдүм. Таптыг-ла 446 базым болган эвесте.

Район төвүнден. Каргы көдээ Совединиң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозче шилчир болзувусса база кайгап ханмас чүүлдер хөй чораан. Бети дээрге боттарынга түүйбүнү белеткеп турган. Мөгүр-Аксын чаа-чаа тудуглар-биле үттүнаалаан, анаа атташ «Үгүлза» кооперативти, өске-даа тудугжу организацияларны түүйбү-биле бүрүн хандырган эң ырак цех адаан совхозувуста турул турарын көрүп, тудугжунуң буянныг холдарының уланчызы — тыва өг хевирлиг шыдыраа клувун, үениң негелдезинге дүүшкек чырык, чылыг чуртталга бажыңнарын спорттаалды көрүп мага ханмадым. Найысылал Кызылдан эң ырак, мөңги-доштар хаажылаан теплицага өстүрген огурец, редис, кайнут чергелиг ногааларның дөжүзүн база амдап көөр аргалыг болган мен. Чүгле чаңгыс огурецти чылда 8 тонна чедир дужаап тар улус болчук. «Ыңгыйа куда, баныр-дойда бисти амыратпастай бээр болгай» деп, ооң аныяк эши Саяна Доскаар чугаалап турду. «Мынчаар кылагар сааздын-биле кырын дуглап аарга, теңек оолдар сыбантааш турар. Оон уламындан ол-наңс кирип турүп бээр. Кежир чылын теплицаның бүгү бодун шил-биле шывар дээрзинге өөрүп турар бис» деп, тайныыл Багай-оол Салчак нын-на сеткилин чажырбады. База теплицаның узун дуртун магададым. Ынчалзажок биеэзи көвүрүг ышкаш оон бирээзинден өске ужунга чедир базары. Ону кылаш-биле хемчээри маңаа албан эвес апарган. Доорази—10, узун дурту —100 метрге дег, ындыг болганда мөгүр 1000 квадрат метр теплица болбажыкпе.

Түүйбүнү өскелерге «сартыктап-даа» турза, совхоз ажылчыннары хөй ажыктыг чүүлдерни кылып ап четтигип турар улус болду. Оларның бөгүнде эң колу — чунар-бажыы. Суурда турар район төвүнүң чунар-бажыының чеже ажытлаар. «Боттуң хөйлени кижиге чоок» деп чүве бар. 20 олуттуг чунар-бажыынга «Чиик бүсбиле!» деп сөстүг дыңналырынга чедир санныг хонуктар арткан. Биеэги-ле түүйбү-биле бригадир Б. Айваанга удурткан ол-ла бригада хөй өрээлдиг ниити чуртталга бажыңының тудуун база доозуп турар. Бир каш түүйбү дээш аай-дедир бир муң километрже машина ыдып «өрге недаан сары ышкаш манап орбас» магалыг үе-шаг. Магалыг-ла улус-тур бо деп кижи бодаар. Күзел-биле чүткүлдүг аайлаштырып билир болурга ол-дур ийин. Цехти ажыткандан бээр чаа-ла ийи дугаар чылче кирген, ынчалзажок чаңгыс эрткен чылда безин анаа 1 миллион ажыг түүйбү бүдүрген. Ам бо чылгы сан-чурагай анаа дескешпес. Чүге дээрге цех 1989 чылдың чаанында ажыглалга кирген болгай. Ийи талазында, тудуп эгелээн болгаш тударыкырдүнгөн тудуг объектилери ийи холдук он салаазынга сыңышпас. Оон кадында ол Мөгүр-Аксындан Мөген-Бүренче, оон туржук, кожа-хелбээ МАР-ның бир чамдык сумуларынче чедиргенип эгелээн чоржук.

САЛАМ АЛЕЙКУМ — ЭКИИ!

Мөңгүн-Тайга районнуң совхозтары, албан организациялары кожа чыдар Моолдуң Увс, Баян Өлгий аймактарының көдээ ажыл-агыйы каттыжыышкыннары, бүдүрүлге черлери-биле найыралчы харылзааны быжыг тудуп турарының маңаа чораан херечиин болдум. Ыңгыйа «бо» (Баян Өлгий) дугаарлыг «гар, чиик» автомашиналарның Мөгүр-Аксының аалдылар бажыңының даштынга ууруп-суурук кээп турарын хөйнү көрдүм. Чүгле көрген эвес, а төөгүлүг бир дугуржулганың херечиин база апаар аргалыг болган мен.

Седип МОНГАЛ.
(Уланчылыг).

ИРАК-КУВЕЙТИДЕ БАЙДАЛ

Ирактың президентизи Саддам Хусейн чоокта чаа ирак шериглерниң Кувейтиде эжелеп алган черлеринге чораан. Кувейтини эжелеп алгаш, ында быжыглаңып турупкан шериглерниң командылал черлеринге ол ужуражыышкыннарны кылган. Ужуражыышкыннарга президент чүве чугаалап турган. Кувейт болза Ирактың чарылбас кезии болур, ирак шериглер АКШ-тың кыжаныышкынын а р ы н д а н кортпас ужурлуг. эжелеп алган девискээрлерин камгалап шыдаарлар деп медеглелдерни кылган.

Президентиниң ол черлерге чоруп турганын ирак телевидение доктаамал көргүзүп турган. Ооң чораан хоорайларында чурттакчы чон шоолуг көзүлбес, амыдырал барык чок хевирлиг болган. Президент мооң мурнунда радио, телевидениеге чүве чугаалап турган. Кувейтиниң «хостаттырган» хоорайларында амыдырал чаартынып, экижип турар деп медеглеп турган. Херек кырында сыр өске байдалдыг болганын Ирактың теледамчыдылгаларындан илдең болган деп, даштыкы парлалга органнары бижип турар. Египеттиң «Аль-Ахрам» дээр солунунуң бижээнинден алырга, амгы үеде Кувейтиде 16 даштыкы элчин чери арткан. Ол черлерни ирак шериглер бүзээлеп алган турар, ижер суглу, электри чырыын болгаш аъш-чемни элчин ажылдакчыларынга бербейн турар.

Ирактың 430 муң эжелекчи шерии Басра биле Кувейтиниң аразында 40 км. узун дурттуг ийиги камгалал шугумун кылып эгелээн. Ирак радио бодунуң дамчыдылгаларынга КНО-нуң чоруткан шериглерин буруудадып, дайын дөмей-ле болур, чер кырынга болган дайынга (агаарга болгаш суугга эвес) тиилелгелиг болур бис, ынчангаш камгалал шугумун кылыры кончуг чугула деп чугаалап турар.

Иранның даштыкы херектер министри А. Велаяти АКШ-тан чедип келгеш кылган медеглелинге Персид мугулдурда тургустуна берген кризисти ажып эртеринге КНО-нуң хөй национал-дыг шерии кол рольду ойнаар ужурлуг деп чугаалаан. Иран бо чөрүлдээниң тайбың арга-биле шиитпирлээри дээш туржуп турар. Персид мугулдурда турар күрүнелер боттарының күжүн кадып алгаш, бир деминиг хөделир болза, Кувейтини хостап ап болур. Ирактың удуртулгазы утаан-сарыылдыг чоруун көргүзүп, байдалды улам чидиглендирбес дээш Кувейттен шериин үндүрер ужурлуг деп, министр демдеглээн.

Ирактың президентизи Багдад хоорайга Палестинаның хостаары организациязының күүскомунуң даргазы Ясир Арафат-биле ужурашкан. Ирактың ИНА агентилелиниң дамчытканындан алырга, ийи тала Персид мугулдурда байдалдың болгаш КНО-нуң салган негелдезинге хамаарышкан айтырыглар дугайын чугаалашкан. Я. Арафат Ирактың эжелекчи политиказын деткээн.

Кувейтиниң эжелелге таварышкан чону өске чурттарже массалыы-биле дезип чоруп турар. Иорданияда ол чурттан 150 муң ажыг бедуун чон дезип чедип келген. Хүн бүрүде 14 муң кижи кээп турар. Иорданияның эрге-чагыргазы дескеннерге болдунар-ла дузаламчыны көргүзүп, тускай лагерьлерни тудуп турар.

АКШ-тың шериг судноларын Персид мугулдурга келген өске судноларның чүдүрген чүгүн хынап эгелээн. Иракче углаан судноларны кончуг кичээнгейлиг хынап турар.

(СЭТА).

2 МИЛЛИОН АЖЫЛ ЧОКТАР

Бонн, (СЭТА). Сентябрь айның төнчүзүнде чыгдынган медээден алырга, чаңгыс күрүне кылдыр каттышкан Германияда ажыл чок кижилерниң ниити саны 2 миллион ажып турар. Ол дугайын күш-ажыл айтырыгларының талазы-биле федералдыг ведомствонуң президентизи Хайнрих Франке парлалга конференциязынга дыңнаткан. Мооң мурнунда барыын Германияга ажыл чок кижилерниң саны 85 муң кижиге кызырылган турган болза, чөөн Германияга оларның саны 32 хуу көвүдей берген.

Ийи Германия чаңгыс чурт кылдыр каттыжып турда ГФР-ге ажыл чок кижилерниң саны 1 млн. 728 муң хире, а ГДР-ге 445 муң хире турган. Ындыг байдал келир чылда хевээр артар. Ийи чурт чаа-ла каттыжып, ажыл-агыйын экижидип ап турар «шилчилге үезинде» ажыл чоктарның саны кызырылбас деп, ол медеглээн. Рынок экономиказы хөгжүй бээрге, байдал өскерлип болур.

Ф. КАСТРОНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Мехико, (СЭТА). Кубаның удуртукчузу Фидель Кастро Мексиканың «Соль де Мехико» дээр солунунга интервью бергеш, мындыг медеглелди кылган: «Совет Эвилели нарын политиктиг, экономиктиг болгаш социал кризиске таваржып турар-даа болза, мооң мурнунда чардынган керээлер ёзугаар Кубаже чиг эт болгаш бараанар чорудуп бээр талазы-биле бодунга алган хүлээлгелерин күүседир дээш улуг күжениишкиннерни кылып турар. Сөөлгү 30 чылдарның дургузунда Совет Эвилели болгаш өске-даа социалистиг күрүнелер-биле Куба быжыг харылзааларны тудуп турган. Оон түңнелинде Куба хөгжүлдениң амгы бедик чадазында келген. Ынчаарга Чөөн Европада боон турар чорудулгалар Кубага багай салдарны чедирген. Ол чүл дээрге бистиң чуртувус экономиктиг кады ажылдажылганың үндезинин чидирген.

Социалистиг лагерь ам чок. Аңаа кирип турган чурттарның чамдыктары капиталистиг орукче кирген. А бир чамдыктары берге байдалдарга таваржып турзажок, боттарының чаалап алыышкыннарын камгалап арттырар дээш янзы-бүрү хемчеглерни ап турар. Амгы берге байдалдарда бистиң чуртувус-биле харылзааларны үзер дээш кызыдып турар күштер ССРЭ-де безин бар. Ол күштер ССРЭ-ниң чазаан Вашингтонның талазынче углаңдырар дээш ындыг хөделиишкиннерни кылып турар. А амгы Совет чазак бодунуң мурнуку туружун тудуп турар».

«ТАЙБЫҢ ОНЗА ҮЕДЕ»

Электроэнергияны ажыглаарын 10 хуу кызырарының дугайында доктаалды чурттакчы чонунуң канчаар күүседип турарынга хынаалданы Кубада эгелээн. «Гранма» солунунуң дамчыдып турарлары-биле алырга, чурттуң бүгү провинцияларында тускай семинарларга 1900 инспекторларны белеткээн. Оларның сорулгазы — «күш ег-бүледе байгалды аңгыштарын болгаш электроэнергияны ажыглап турарын контрольдаары». Ол талазы-биле хоойлу дүрүм үрекчилерни электри ажыглаар эргезин бир айда казыттырар. Ол хемчег канчап болу бергени дизе, «чонга информация» деп оон мурнунда сарыаттынган чүүлде ажыттары-биле алырга. Кубаже нефтини болгаш нефтепродуктуларны Совет Эвилели чедир бербейн турарын-биле ол тайылбыраттынар.

Ол дугайын СЭТА-ның корреспондентизи биске дамчыткан.

ХАЛДААР ДЕП ТУРАР

КАБУЛ, (СЭТА). Афганистан Республиканың чазак Пакистанның милитаристиг белүктериниң ол чуртче халдаарының белеткел ажылдарын чорудуп турарының дугайында медеглелди тараткан. Чурт иштинде боол турар атыылажыышкыннарга пакистан шериглерниң дөрт киржип турарын разведка тодараткан.

Афганистан биле Пакистанның аразында кызыгаарның дургаар пакистан шериглерниң хөйү-биле мөөнгеп эгелээн. Кабулду болгаш өске-даа хоорайларны ракеталар-биле боолааны соксаар туруптуң сөөлгү хүннерде күштелген.

ЧӨПШЭЭРЕЛИН БЕРГЕН

Варшава, (СЭТА). Польшада политиктиг болгаш экономиктиг байдал ам-даа өөжургаваан. Сөөлгү үеде чурттуң президентизиниң дугайында айтырыг чидим-биле тургустунуп келген.

Польша Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Тадеуш Мазовецкий ол албан дужаалга соңгударынга чөпшээрелин берип турарын чурттуң хөй-ниитизинге дыңнаткан. Чурттуң национал телевидениезиниң бирги программазынга чүве чугаалааш, ол мындыг янзылыг тайылбырны кылган: бо шиитпирин хүлээп алыр мурнунда бүгү чүвени сайгара бодаан мен. Президентиге соңгударынга чөпшээрелди бээринче кыйгырган чагаалар хамаатылардан болгаш янзы-бүрү политиктиг база хөй-нити организацияларындан хөйү-биле келген. Ындыг болзажок, чурттуң болгаш чоннуң салым-чолу, боттаныпэгелээн реформаларның салым-чолу дээш бедик харысалганы бодап көргеш, ол шиитпирни хүлээп алган мен.

Өг-бүле клуву

АМЫР ЧҮВЕ ЧОК

Мөңгүн, алдын кудаларны эрттирериниң бетинде, мете-... [illegible] ...-биле харылзажып, ол куда болур хүнде ... [illegible] ... кандыг агаар-бойдус болурунуң дугайында билип алыры артык эвес. Биктүр Анай Санчыевна биле Мөңгүш Хөлтүкович Артаалар[illegible] алдын кудазын эрттирер хүнүвүсте дүъшке ... [illegible] ... чаъс... тавар... шайлалганы орай эге... тавар[illegible] ... агаар-бойдустуң кандыг болурун билип алыры артык эвес дээни ол. ... [illegible] ... Ол ынчаш ток чок черге эрттирер, акаа электри мотору, шимчедикчи херек ... болгай, ону база эрте-ле белеткеп ап, хөгжүм херекселдерин база баш удур ... аары чугула.

Кандыг-даа культура-массалыг база спортчу хемчег-... [illegible] ... белеткеп база ону организастап эрттирерин сто-... аазы магазинден конфета, шай садып алгаш, ... чипкеш чорүй баары ... болза, космосче белен ракета салып ... эвес болгай. Ону ... мындыр эрттиреринге акаа дөрт киржилгелиг база ... кижилерге дыңнадыр ... боор ужурлуг ... мындыг хемчеглер эрттирериниң арга-дуржулгазы ... турар. Шак-ла ындыг солун алдын куда үстүнде адааным Анай Санчыевна биле Мөңгүш Хөлтүкович оларның болган.

... алдын кудазынга чалааны чоок эш-өөрү, дөргүл-төреддери, кудалары, күш-ажылдың хоочуннары, уруглары, оолдары, келиннери, күдээлери ... оларның уруглары, уругларының уруглары кудааның ... чедип келгилээннер. Оларның чамдыкызы шайлалганы эрттирериниң херек чүүлдерге ... болур-чогуур дузазы ... чыгган чонну канчаар олуртуру, кымга баштай алды сөс бээри, аян-саваны канчаар тудары, чаа алды ... келген аалчыларны канчаар уткуп аары база олуртуру, бичиилерни таарыштыр олуртуп, оларга ... ниитиг салыры дээш чүү чок дээр.

Бо удаада бода шээр мал өлүргенинге оларның оолдары, уруглары, шыырак эр, ... кудалары ... Тыва чоннуң ... бээр кандыг-бир байырлалдарны эрттирери ... чораан.

Иниг хан, өкпе, чүрек, куругуудай, ужа-төш, бода, шээр малдың иви эъди, бызаа мүнү — ... чыылган чон ... шалыпкын кылып бергенин ... көрдүм. «Дөмниг саакчан тевe тудуп ... чаир» деп тыва улустуң үлегер домаанын ... көрдүм. Ак-Түрүгнүң Кожай-Үзүү деп чайлаг черин база ... ырак эвес. Тес-Ишкек-Кежии деп черин-даа көрдүм. Ам болза ... шаанда апарды ... ынчан мээн ачам Кеңеш Мөңгүш Хорлуевич тос ... кижи улуг маргылдаазынга хүрежип ... болду. Улуг-Дөргүг, Бичe-Дөргүг деп чүгүрүк аъттарын чарыш ... салып, оларга ... артип ... турган, а болу шаглуп ... база үшкү, дөрткү черни чаалап ап чораан. Ачамның чугаазын сактып кээп, ону таныыр улуг кижилер-биле чугаа-соот-даа кылырымда, ук алдын шайлалга мөңээ база чогуур дуганы-даа чедирди.

Ол хүн алдын шайлалганың программазы-биле тыва чонниң бурунгу оюннары — буга-шыдыраа ... ажаа шыдыраага маргылдааларын эрттирген. ... дерин база ... алганнарга алдын ... дүжүп ... шагнал... ... Ол шайлалгаларны алдын кудазы эрттирериниң ... чечен мергени, тыва-ныр ... тыныштыр кириштирдиг. ... оруп ... маңнай болду.

Алдын кудага Улуг-Хем районнуң Культура бажыңының ... бот-тывынгыр артистери, ... Хову-Аксы суурнуң «Металлург» Культура ордузунуң директору Мальвина Алексеевна Мөңгүш, Ак-Түрүг ортумак школазының ... башкызы Василий Алексеевич ... болган ... Кызылдан барган чогаалчылар, журналистер, бот-тывынгыр компазиторлар. Тываның ... үлдүүр ... чечени ... база ... Оон-даа ... чогаазы ... адааныш ... кудага ... ап, чүве чугаалап, ... таныжында «Төнтүп» ... урап тал... ... ... өг-бүлеге база-ла уттундурбас сорулга-маңнай болган. Хоорун ... оларның чаңгыс чер... тут, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Олег-оол Мөңгүштүн:

Дайгын биле Ак-Түрүгнүң аалдары
Таптыы сүргей чалгып турган черге келдим —
Бежен харны чайлыг теппен эрес кижи
Мени утпуй хүлүмзүрүп туруп келди.
Хөрээ, бөргү, кирбиктери — ак-шаң хырааа
Хөлчүк оглу Артаа дыр деп таныып кагдым.
Чывар-биле адааннажып акташкан дег, —
Чымыг холун таалап тудтум. Хөөрей каапты:
— Бежен чылды — бежен дашкаа солувадым.
Берзенинпкеш, күжүм, дерим камнавадым...—

деп бараан болурга, чыылган чон динмиттелдир алыш часкаан.

Алдын куданың бир солун каастал[г]азы, ында улуг, биче дыттар, пештер, шеттерге шевергин, улуг, көскүзүү биле бижиттинген алдын, мөңгүн кудага ада-өгбелерге, кырганнарга ажы-төлге, найыралга турасаааттынган йөрээлдер, үлегер домактар, шүлүктер болган. Ол ханы утка-шынарлыг, чараш тургузуглуг шүлүктерни, үлегер домактарны ынчаадыр чыып бижээн кижи эзулуг-ла культура ажыл-дакчызы деп чүвени бадыткады.

Черле ынчаш, болуп эрткен алдын куданың мындыг бедик деңнелге организастыг, солун болуп эртпеди ук районнуң улуг, биче культура ажылдакчыларының чогаадыкчы ажыг... улуг хамаарылгалыг болганы кымга-даа билдингир. Үстүнде адааным хөгжүмчү алышкылардан аңгыда, республикада ат-алдар ... орар ажыы бот-тывынгыр компазитор, Шагаан-Арыг хоорайның агит-культбригада ... Орлан Хурагандай баштаан бот-тывынгыр артистерниң ол алдын кудага бараалгаткан ... оюн-концертин ... деп санаар апаар. Ол ындыг болур ужурлуг-даа, чүге дизе культура ажылдакчызы кижи дээрге-ле, хөөретпейн шыныын чугаалаарга, бүгү-ле чүвеге ... кижи болур ужурлуг. Ындыгларның ... Артаагарының улуг кудазы, республикада сураглыг композитор Каадыр-оол Мөңгүшевич Бегзи болган. Ол-даа хамык чүүлдерни дес дараалай чуруп ... эрттиреринге хоочун композиторнуң чогаалдары ажылы улуг болган.

Черле ынчаш, ук алдын шайлалгага улуг ... чурумнуг ... чок болган, ... шаанда чаңнып, үлекп чер... Ол болза ук кудааның бедик деңнелге эрттирери бир дугаар бадыткалы дыр ... Кандыг-даа ... ... эртиреринге ... ... кижилерни база ... күзеп каар күзедим мен.

Батый КЕНЕШ.

ДЕСКЕН АДА

Бии-Хем районуңуң Аржаан суурунга сес классты доозуп турган Сайын-оол Күскежик ... ежиивис уруг-биле таныжып алган. Удаваанда ону ... келдирип берген. Олар ынчан аразында эп-каттыг чагаалажып, ... харылзаазын ... Эживис Кызылга өөренип турган, ... кино, концерт-даа ... барбас турган. ... чугаалаарга, ... шыны ... сеткилдер-биле ... ап чораан. Удаваанда ... ноябрь айда ... чаңчылчап келген. ... база дыка өөрээн бис. ... Сайын-оол-биле Чейнеш удаваанда бот-боттарының төреддеринге чоок кижилериниң ... таныжып алганнар.

— Сес айда кулаавыс бо ... кээр силер, — ... эживис биле чугаалажып, ... куда-кайгаа чоорту белеткенип турган.

Бир-ле хүн эживис келген:

— Салым-чолум багай эштерим, силерниң араңарга бо хевээр артар болган-дыр мен ам. Сайын-оол өске уругну ап алган-дыр — дээш ынчаныңгыр ыглай берди. Эживисти көөргээш, арын-нүүр чок ол оолду бүдүү ыштывисте каргап, оон чегенчинниң дугайында дыка-ла бодап турдувус.

Сайын-оолдуң төреддери Чейнештиң суурга турган кырган-авазын база чалап, алды айда кудалаар, айтырып алыр бис деп аазап турган болган. Уруунуң хенмер уругу он сес харлыг турган ... ... деп баарга, хөөкүй кырган:

— Далашпа, урувум, ындыг-даа болза, өөренип турар чериң дооазар дей берген кижи болгай сен, ажырбас ый... — деп чөпшээрежип турган.

— Сайын-оолду база шынчызы-биле манап алдым, эки чурттаар силер, урувум, ол-ла ... харын — деп, кырган ие ниитинде будуу өөрүп чугаалап турган.

Кырган ... Аржаан суурга урунуң өөнге кудаларын он хонук манап чадааш, ... дааляп ... чорүй барган.

Эживистиң чаш кижилиг апаарының дугаайында ... ыр-ган-авазы Сайын-оолдуң даа ... чугаа ... алдан бештиг ... кара эндээр боор.

Ол хире манап алырга, ынакшылга өскерлип, чаш төлүн безин көрбейн чыткаш, ... кижи ... боор. ... баштаан ... тар бажы ... турбаны ... чорүүр Сайын-оолду ада-иези, дөргүл-төреддери чүү деп бодап турарлар ирги?

— Аныяк кижи-дир сен, муңгарава, дуңмам. Бир частырыгны кылган-дыр сен. Ам чүгле эки чингеп ал, оон соонда урувуңну чечен-биле бис азырап каар бис. Улаштыр институт, техникумче-даа болза өөренир сен. Чаш төлдү ада чок өстүрери бе-... эвес болгай — деп, уг... Чейнешти көөргеп, анаа дугулаарын бодап чугаалаан.

Ынакшылга өскерлип, ажы-төлүн, алгап кадайын каггаан, Сайын-оол ышкаш арын-нүүр чок оолдар кыстар-даа бистиң аравыста бар. Аныяк эш-өөрлер! Ындыгларга дөмей болбайн, арыг, шынчы, топтуг томаанныг, ажылгыр болуп чурттаалыңар!

Кызылдың бажың тудар комбинадында кран башкарыкчылары Аяна, Шоравна, Салбакай, Елена болгаш оон-даа өскелер.

ШЫДАВАС МЕН

1988 чылда Орлан-биле таныжып алган мен. Каш ай ... ол өске уруг-биле чорүп турар болган. ... ынчаар-ла ыраан берген. А мында ол шериг ... Ынчалза-даа ол шериг турда, манап алырынга белен чордум. Ол дээш улуг чок болган дүннерим-даа хөй. А ол таныштыр ... дөмей-ле ынак мен. Ч... чагскаан чорүүр боор ... ... Ынчалза-даа ... тир. Орланның уттуп шыдавас-тыр мен. Ол ам чурттал... гальн туда берген, оолдуг даа болган. Ону мен ам ... катап ээлдирип ап шыдавас мен.

Эля МӨНГҮШ.

«Чагыдылга-91»

КАРАЖА БОЛБАС

«Шын» солун — мээң өңнүүм, ... эпчи... Ынчангаш мен ол чокта шыдавас мен. Бо солунну 1944 чылдан эгелээш, чыл бүрүде чагып ап, оон кадын биживиниң болгаш ... бижип келген мен.

Ол солундан делегейде, Совет Эвилелинде болгаш бистиң республикада болуп турар ... билип ал турар мен ... чаң ... хүн солун ... бараа, ... турбаан мен.

Шаанда турганымга бодаар-га, солунуң арыннарында дыка хөй чаа рубрикалар ... идей-политиктиг утка-шынары бедээн. Ынчангаш ... хуусаалыг чагыдып алдым, ... Ынчангаш ... «Шын» чагыдып ... олур мен.

Агбаан ДОРЖУКАЙ. Өвүр район.

АЧЫ-БУЯННЫГ

Солунуң бо ... материалдарын ... ... чуве ... Ынчангаш ... деп ... Ол ... база катап ... болду. ... Мөңгүш Сеткиң, сестралар Фаина ... Саара Кен-оол ... бергеден ... база ... олуп четтирбишаан, аас-кежиктиг күзедим.

Солунуң ачы-буянны улуг. Ынчангаш «Шынны» дамчыштыр мону бижип олур бис.

Марьята СУНДУП. Өвүр район.

ДЕТКИИР-ДИР МЕН

Национал-харыы ... ажыл ... «Тываның ... «Молодежь Тувы» солуннары ... турар мен.

Ук солуннарда ... Дыка ... ... социал ... «Молодежь Тувы» солун ... демократ... кандидаттарның ... ыдары ... ... «Тываның ... тол солуннарга ... чүүлдерге ... ... мен ... ... харын.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы.

СОЛУНУМГА

«Шын» солунче 1943 чылдан бээр материал бижип, харылзажып келген мен. Ынчан дайын үези болгай, ... Баалара ... чогаалчыны сактып-дыр мен. Оон бээр үрде ... эртип-дир. Үе-шаг-даа бир ... өскерилген. Солунга парлаар материалдар-даа ... бижип келдим. Чамдыктары белен парлаттынмас, ... дыг-ла ... харын, дегерели-ле парлаттынар эвес.

Назылай ... мен ... материалдарын чамдыкта, ... болза, солунга ... чуве бижиирин ... амыр эвес.

Солунумну ... мен, чагыдар мен ... мен.

Мөңгүш СЕГБЕ. Сүт-Хөл район.

КЕННИ ДЭЭРГЕ БАЗА УРУУ-ДУР

Чонунуң амыдыралында ... кижиге ... болур ... [illegible] ...

Келин деп сөс келген кижи деп утказыг сөс. Бодула сеглеп турар. Шаг-төөгүде мындыг чүве база турган болгай. Ажызы каңдыг бир чүвеге таварыжып, аъдының бажы хоя бээрге, оон ег-бүлезиниң ажы-төлүн сандарадып ... өскүс... эвес ... ... туруп ... Амгы шагда ол чурум кайын таарыр деп. Ынчалза-даа бөргү байдалда артканын ... Ам канчаар деп, черле амыдыралды, ... турган-дыр ирги.

Бо чаъын театрга чаптанчыг-даа муңгараанчыг-даа «Дуруга чүглери» деп шииниң көрүп чордум. ... ... [illegible] ...

Кудаларым мени-дир деп ... [illegible] ...

Чочаймаа ООРЖАК, Пенсионер.

ЧАРЛААЛДАР БҮРОЗУ

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солунун чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга ... ... белеткел курстарын дарааштырып ... автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы ... кымааты ... турар ... ССРЭ-ниң Чепсеглиг Күштеринден ... салбырынга ... ... февральга чедир кирип болур.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. ... ноябрь 28-ден 30-ге чедир беседа кылыр. ... декабрь 1-де эгелээр ... айда 40 рубль степендия алыр.

Белеткел салбырынга кирер ... документилерни ... дугайында документ, № 086-4 хевирниң медицина шынзылгазы, ... доктер ... 3х4 см хемчээлдиг сес фото-чурук.

Филиалдың адрези: 667001 Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 4, белеткел салбыры.

«Тыва турист» дараазында маршруттарның турисчи путёвкаларын тарадып эгелээн: Ташкент — октябрь 25—28, путёвканың өртээ 200 рубль. Ленинград — октябрь 25—29, путёвканың өртээ 330 рубль. Москва — Суздаль — Кострома — Владимир — Ярославль — ноябрь 12—21, путёвканың өртээ 311 рубль. Таллин — ноябрь 15—19, путёвканың өртээ 328 рубль. Выру — Ленинград — ноябрь 22—29, путёвканың өртээ 423 рубль. Бухара — ноябрь 30 — октябрь 4, путёвканың өртээ 243 рубль. Фрунзе — декабрь 10—15, путёвканың өртээ 214 рубль. Киев — декабрь 17—21, путёвканың өртээ 276 рубль. Ленинград — декабрь 21—25, путёвканың өртээ 301 рубль. Ташкент — декабрь 23—27, путёвканың өртээ 229 рубль.

Аъш-чемниң, хонар черниң, экскурсия чорудулгазының база самолёт-биле ыннай-бээр чоруурунуң өртээ путёвка өртээнде кирген.

Ташкентиже дыштаныр хүннерде баргаш ... 26 кижилиг коллективтиг чагыгны хүлээп ап болур. Путёвканың чижек өртээ 200 рубль.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1, «Мөңгүлек» гостиница, кожээ кезек.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 В. Бутромеев. «Авдейге хамаарыштыр». Фильм-шии. 10.05 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 10.10 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.25 Уругларга ... 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 ... 13.20 — 14.00 Барымдааллыг фильм. 13.25 Уругларга фильм. «Хоогу ... Катяг болгаш ... чаштарлы». 1-ги сериязы. 16.20 «Хөгжүмчүлерге хөгжүм дугайында». 17.10 «Япония биле ССРЭ: келир үеже көрүш». 18.20 Чугула интервью. 18.50 «Үе». 19.00 Шыдыраага делегей чемпионадында. 19.15 «Аттың өскерлиишкиниң бе азы ЧЭП бе?» 19.45 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 — 23.30 «Сес». Литературлуг — уран-чечен программа.

ИККИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 «Объективте — дириг амытаннар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Шүгүм мергежилдер ... 8.55 Француз дылы. 1-ги чылы. 10.05 Француз дылы. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Үениниң клеткалары. 10.55 Бүгүдеге педагогика. Кинокласс. 12.00 «Оор чоруу». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.55 Барымдааллыг фильм. 14.05 — 15.10 «Алдын куда». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Көвүрүг». Барымдааллыг фильм. 17.30 «Хөрүглүг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12-ги сериязы. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.05 «Алаш тевү». Информастыг-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг ... удуңар, чаштар!». 20.15 «Хүрээже чоруткан кожа». 20.50 Коллаж. 20.55 А. Амиранашвили ырлаар. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ... 23.40 Л. Тимофеева (фортепиано) ойнаар. 00.00—01.45 Бут бөмбүү. ... ССРЭ биле Израильдиң клубтарының шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.30 «Үе». 19.02 «Хөгжүмнүг рыцарь — Георг Отс». Телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Другая женщина» (АКШ) 9.20, 13.20, 17.20. «Так жить нельзя» (2 сериялыг) 11.00, 15.00, 19.00. Видеозалга «Сети любви» (Индия, 2 сериялыг) 9.10, 11.40, 14.30, 17.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Князь Удача Андреевич» 9.00, 12.20. «Ни дня без приключений» 10.40, 13.40. «Золотой поезд» (2 сериялыг) 15.20, 18.10, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хон Гиль Дон» 13.30, 17.10. «Разиня» 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Экипаж» (2 сериялыг) 14.30. «Ассия — дочь мента» 17.10. «Барышня из Вилко» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ситара» (2 сериялыг) 16.30, 19.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17 ◆ арипшылар — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эралакчылары — 3-45-93 ◆ Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-29 ◆ улетгүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроулетгүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-89 ◆ спорт — 3-34-03 ◆ ... — 3-37-11 ◆ ... — 2-27-41 ◆ ... — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Кемчээлэ 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Индекс 54241.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 10 среда

№ 231 (14431)

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың октябрь 8-те СЭКП Төп Комитединиң Пленуму ажылын эгелээн. Пленумга дараазында айтырыгларны киирген:

1. Чуртта байдал болгаш экономиканы рынок харылзааларынче шилчидери-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында.

2. Организастыг айтырыглар.

Пленумну СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев эге сөс-биле ажыткан.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко кылган.

Пленум партияның XXVIII съездизиниң соонда эрткен үеде СЭКП ТК-ның Секретариадының ажылының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары А. С. Дзасоховтуң информациязын болгаш СЭКП ТК-ның комиссияларының база аппарадының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары О. С. Шенинниң дыңнадыын дыңнаан.

Пленумнуң ажылында СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери, а ол ышкаш СЭКП-ниң төп органнарының составында кирбейн турар партия крайкомнарының, обкомнарының болгаш округ комитеттериниң бирги секретарьлары, СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутаттары, эртемденнер, партия солуннарының болгаш журналдарының редакторлары, чамдык өске-даа ведомстволарның болгаш организацияларның төлээлекчилери киржип турар.

Санал бергеннер: С. А. Калинин — Рыбинскиниң мотор кылыр бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары, Ярославль область, И. И. Мельников — Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң партком секретары, С. И. Гуренко — Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Б. П. Гуселетов — Свердловскиниң инженер-педагогиктиг институдунуң доцентизи, Ю. А. Прокофьев — партия Москва хоорkомунуң бирги секретары, А. С. Камай — Белоруссияның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары, В. С. Липицкий — СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң сектор эргелекчизи, СЭКП-де демократтыг платформаның реформатор-коммунистерниң секциязының оргбюро кежигүнү, Л. П. Кравченко — СЭТА-ның чингине директору, И. К. Полозков — РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары, М. А. Чартаев — Орджоникидзе аттыг колхозтуң даргазы, Дагестан АССР, Р. А. Медведев — чогаалчы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү, У. Караманов — Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Б. В. Гидаспов — СЭКП ТК-ның секретары, партия Ленинград обкомунуң бирги секретары, А. К. Моркунас — «Тверячюс» колхозтуң тракторизи, Литва ССР, Р. М. Худайбергенова — Узбекистанның Компартиязының Хорезм обкомунуң бирги секретары, В. Я. Демин — Ивановонуң П. С. Батурин аттыг химия заводунуң аппаратчизи, М. Ф. Ненашев — ССРЭ-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, В. Д. Калочников — партияның Свердловск обкомунуң бирги секретары, Р. И. Савина — Черниговтуң бүдүрүлге-садыгның пөс-таавы-дааранылга каттыжыышкынының аргыкчызы, Украин ССР, А. Н. Мальцев — Горькийниң көдээ ажыл-агый институдунуң доцентизи, А. М. Масалиев — Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Л. В. Потапов — партияның Бурят республика комитединиң бирги секретары, В. Х. Бамбаев — партияның Калмык республика комитединиң бирги секретары, А. А. Гусев — Эстонияның Компартиязының ТК-зының секретары, Эстонияның Компартиязының Морской райкомунуң бирги секретары, Таллинн хоорай.

Пленумнуң доктаалын белеткээр талазы-биле редакция комиссиязын тургускан.

СЭКП ТК-ның Пленуму бодунуң ажылын октябрь 9-та уламчылаан.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ эге сөзү

Элээн каш онзагай саналдар бар. Бирээде, Пленумнуң ниң хүн дургузунда эрттирип четтигиптер херек. Чүге ийи хүнүл? Чүге дээрге бо айтырыглар талазы-биле хөй кижилер сөс алыксап турар дээрзи Пленум бүдүүзүнде билдинген. Бирги айтырыгның ужур-дузазы улуг, ол айтырыгта далашкан херээ чок, оон ангыда ийиги айтырыг база бар болгай.

База бир санал. Пленумга чугаа айтырыгларның бүгү талаларының — рынок-биле холбаштыр СЭКП-ниң туружунуң-даа, ТК-ның ажылының-даа дугайында болур чүве болганда, бирги айтырыг талазы-биле эш Ивашконуң илеткелиниң соонда XXVIII съездиниң соонда эрткен үеде ТК-ның Секретариадының ажылының дугайында дыңнадыг кылыры-биле эш Дзасоховка, СЭКП ТК-ның комиссияларының болгаш аппарадының дугайында дыңнадыг кылыры-биле эш Шенинге сөс бээр, а ооң соонда бүгү чүүлдерни кады чугаалажыптар.

Мынчаар кылыр болза эргежок чугула бүгү информацияны эштер алыр аргалыг апаар-дыр.

Эш Ивашкога сөс бээр мурнунда, удурланмас болзуңарза, кыска эге сөс чугаалаар бодап дыр мен. Дөрт чадалыг мындыг система бар-дыр. Ол дээрге эге сөс — 20 минута, эш Дзасоховка болгаш Шенинге — 15-15 минута, илеткелчиге шак чедир үе бээр. Ындыг бе, Владимир Антонович? Ооң соонда саналдарга 10—10 минута. Чурумга хамаарыштыр чугаалаар ужурлуг чүүлүм бо-дур.

Айтырыг тыптып келди бе, эштер?

Үннер. Чөпшээрежип тур бис.

М. С. Горбачев. Удурланып болур ышкажыл? Кандыг бажы кыстыг-ле бээр [illegible]. Саналдаттынган чурумну хүлээп алыр-дыр.

[illegible]

Пленумунга утландырары чугула деп бодаар мен. Амгы үеде биске кол чүүл — партия организацияларының, партия комитеттериниң, бүгү коммунистерниң ажыл-чорудулгазын практиктиг ажыл-хөректерже, бөттүг ажылче хаара тудары чугула. Коммунист массаларның сагыш-сеткили-даа ындыг, оон туржук, ниитилелдиң сагыш-сеткили база ындыг боор турары оон-даа чугула дээрзин бистер билип турар бис, ону силер-даа бадыткап боор силер.

Съезд бүдүүзүнде [illegible] тиктиг тодаргай айтыышкыннарны ажылдап кылырының эргежок чугулазының дугайында айтырыг тургустунуп турду. Олар ам бар-дыр, чүүле ажылдаар херек. Ол дээрге дыка шыңгыы чүүл-дүр. Чуртка берге, эргилделиг бо үеде партия политиктиг энергиязын болгаш бодунуң күчүзүн чугула-даа болза ниити-чаңгыс айтырыгларга, туруштарның кайдаазын, чедер-четпес талаларын тодарадырынга чарыгдаарын, партияның иштики айтырыгларынга кызыгаарланырын болдурбас ужурлуг бис. Ынчаар кылбас болза, ол массаларга бодунуң ат-алдарын оскунуп болур. А ону партияның бодунуң-даа, ангы болгаш келир үедеги [illegible] ралынга-даа, хамыктың мурнунда, бистиң өндүр улуг херээвис — эде тургуст[illegible] көөрге болдурбас ужурлуг чүүл-дүр.

[illegible]

рындан ооң башкарыкчы партия болур байдалын камгалап арттырып шыдаар аргазы, ооң төөгүлүг салым-чолу шиитпирлиг-биле хамааржыр. Ынчангаш эң чугула чүүл — партияның бистиң ниитилелде ойнап турар ролюнуң болгаш ооң салдарының күжүнге чаартылгаларның чедип алыышкыны ооң хөй-биле хамааржыр. Партияның ужур-дузазын кудулдадыр азы ону берге байдалга таварыштырар дээн хөөннүг эвээш эвес үзел-бодалдар, ангы-ангы саналдар турза-даа, ол бодунуң ролюн ойнавышаан.

Үениң байдалынга хамаарыштыр хөделиринге партияга кым кончуг шаптыктап турарыл? Ооң бүгү дазы — догейленген эрги бодаашкыннарның тевиинде. Партияга херек кырында ажыл чогум-на ында деп мен бодап турар мен. Ниитилелде чаартылгалар кестүп келген үеде инициативаны чидирери айыылдыг. Чүгле бойдуска эвес, харын ниитилелге болгаш [illegible] кага куруг чер турбас дээрзи билдингир болгай. Бистер силер-биле көрүп-даа тур бис, партияның [illegible] ооң туружу кошкак черлерде ону үндүр кывыпкаш, бистиң ниитилелдиң политиктиг туружун өске ужур[illegible] рул турар-дыр.

[illegible]

анализтиң түңнелинде ол кылдынган дээрзин сактып тур боор силер. Он-он чылдар иштинде туруп келген стереотиптерни болгаш догмаларны эде көрүп, быжыг турушту диртип келген хөй чүүлдерни октаан бис. Бистиң эрткен бүгү идеологиявыс социализмни рынокка таарышпас, а рынокту социализмче халдаашкын деп көргүзүп турган. Шын харын. 1917 чылда чурттуң туруп алгаш, өске оруукче шилчий берген бюрократчы арга-биле тургускан социализмче халдаан бис.

Рынокче кирериниң үезинде кестүп келген байдалдарда олче шилчииринiң эң ажыктыг аргаларын дилеп турар ангы-ангы саналдарның үскүлежиишкининиң үезинде партия бодунуң чогаадыкчы болгаш политиктиг арга-күжүн съездиниң шиитпирлеринге үндезилээш, массаларга бодунуң ажыл-чорудулгазының киржилгезин-биле ажылчы чоннуң [illegible]баа-биле деткиирин хандырар ужурлуг.

ТК-ның Пленумунга бистиң ниитилелге – бо амыдыралчы чугула айтырыгны сайгарып чугаалажыры чугум-на ындыг байдалга эртер боор деп бодаар-дыр мен. Бо дискуссия бистерге эргежок чугула ужур-дуза[illegible]

[illegible]

билдингир. Чугаа болза ниитилел амыдыралының бүгү байдал-шимчээзин эде кылырының дугайында чоруп турар. Ооң кадында бистиң чуртувус ышкаш хөй-хөй айтырыгларга бастырган, төөгүлүг, психологтуг, национал, экономиктиг ылгалдары болгаш аргалары-биле онзаланып турар чуртка хамаарыштыр алырга аан. А ол шилчилге бүрүнү-биле кижиниң эрге-ажыктары-биле негеттинген болгаш ооң сорулгазы — ажыктыг, кижиже угланган экономиканы тургузары, салым-чаланы база күш-ажылчы чүткүлдү деткииринге. Күш-ажылының түңнелдеринге улуг сонуургалдыг болур чорукка байдалдарны тургузары болур деп чүвени угаап билири чугула. Чүгле рынок экономиказының оруу-биле чораш бис команда [illegible] ажылдаарындан, азырадыкчы хөөннерден болгаш деңнештирилгеден, монополиялыдыгадан база хамык-ла чүүлдерниң чедиишпезинден адырлып болур бис деп чүве ам биске билдингир. Ынчангаш ооң салдары-биле — көрдүнмээн үндүт хавырарының, [illegible] чорктарының болгаш ажыт экономиканың өске-даа илерээшкиннериниң калбак нелтерээриңден адырлып болур бис.

Рынок байдалдарында [illegible]

[illegible]

ны сы базып турар. Өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң эргежок чугулазын билип турар бис. Ынчалзажок ажыл-херек тодаргай түңнелдерже кирер дей бээрге, ооң ужур-утказын билбейн баары, харын-даа чөрүжүүшкүн тыптып келир. Өнчүнүң кезиин күрүнениң болдурарын соксатканының түңнелинде, өнчү ажыт экономиканың кажар холериниң, чаа байларның холунга кире бээр деп хөй-хөн кижилер коргуп турар. Партияның сорулгазы өнчү хамаарылгазының төлевилеп турар чаартылгазының бөдүлүт утказын чонга чедиринде деп көрүп турар мен. Өнчүнүң күрүнениң ангылаарының чорудуунга ажылчы чоннарның киржилгезин хандырып турар ындыг идегелдиг магадылалдар көрдүнген турарын чонга көргүзер херек. Чүнүң-даа мурнунда күш-ажылчы коллективтер боттары бүдүрүлгелериниң ээлери болур ужурлуг. Рынокче шилчилгениң программазында чогум-на ындыг туруш салдынып турар. Ынчаарга энергетика болгаш одалга үлетпүрү, транспорт болгаш харылзаа, экономиканың камгалал адыры ышкаш өске-даа ындыг баазa болур адырлар күрүнениң контролюнга артары билдингир болгай.

[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында)

РСФСР-ниң Компартиязының Политбюрозунда

Ниитилел-политиктиг амыдыралда чидиг болгаш чөрүлдээлиг чорудуушкуннар, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузуг съездиниң хүлээп алганы документтерни күүседир талазы-биле шиитпирни [illegible] болгаш шилип алган кадрларның болуру негей турар.

Маңаа холбаштыр РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга чамдык чугула айтырыгларны чугаалашкан.

Россияның партия организацияларының болгаш коммунистериниң хүлээп алырын четтикпейн манап турары РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының төлевилелин ажылдап кылып турарын чугаалашкан. Тургустунуу съездиниң дааскаңын бөдүгаар ТК-ның кежигүннериниң тургускан ажылчын белүк съездиге болган дискуссияларны, республиканың парторганизацияларының болгаш коммунистериниң бодалдарын барымдаалап, материалдарны белеткээн.

Эде тургустунуушкун чорудуушкуннарын дүргедедир болгаш республиканың социал-экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал амыдыралын чаартыр айтырыглар талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының туружун илередкен, ажылчы чоннарның херегледиринге база негелделеринге харылап турар тургузуунчу утка[illegible], ажылдыр документиниң саналдап кирери [illegible].

Экономиканы таарыштырын чогумчударынга болгаш рынокче шилчииринге, ылангыя өнчүнү, черни, үлетпүр бүдүрүлгелерин хуужудуп дамчыдын бээринге, РСФСР-ниң хамаатыларының социал эргелериниң болгаш политиктиг хостаалгаларын камгалаарынга хамаарышкан программаларга шын тодарадылгаларны бээриниң эргежок чугулазын демдеглээн.

Компартияның идейлиг платформазын массаларга ажылдың методтарын болгаш хевирлерин, социалистиг [illegible] туруштарында туруп турар демократтыг хөй-ниити шимчээшкиннери болгаш күштери-биле кады ажылдажылганы, чаартынган ССР Эвилелинге Россияның катап тургустунуушкунуң эрге-ажыынга дүүштүр националдар аразының болгаш хамааты чөпшээрежилгениң оруктарын тодарадып турар белүктерни ханы ажылдап кылырын саналдаан.

Белеткээн вариантыны документиниң концепциялыг үндезиниң кылдыр хүлээп алган. Ону ажылдап кылырын доозар, ниитилел эртемденнери-биле РСФСР-ниң КП ТК-га чөвүлел хуралдың материалдарын чырыдаалаар сорулганы салган.

РСФСР-ниң Компартиязының [illegible] чугаалажып көрген соонда РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан пленумунга чугаалажып көөрү-биле кирер.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның Политбюро кежигүннериниң күш-ажылчы коллективтерге, партия организацияларынга хөй санныг ужуражыышкыннарының үезинде коммунистерниң, ажылчы чоннарның тургускан айтырыгларын, ол ышкаш Төп Комитетче аас, бижимел-биле кирген чүүлдерни хуралга [illegible]лашкан. Ажылчы чоннар РСФСР-ниң Компартиязынга улуг идегелди көргүзүп, ону оларның эрге-ажыктарын камгалап шыдаар политиктиг күш кылдыр көрүп турарын чер-черлерге ужуражыышкыннар, чагааларның анализи, хамаатыларны хүлээп ап турган үе көргүскен. Оон-биле кады РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зы, партия организациялары инициативаны ышкынып, ниитилелге политиктиг [illegible] ылыдаашкынны болгаш коммунизмге удур чүүлдерни доюлдуруп, чуртту хамааты чагыртпас чорукче, националдар аразынга чөрүлдээлеринче кирип [illegible] турар [illegible] шиитпирлиг ойтур [illegible] бербейн [illegible] дүвүрээшкин-биле чон айтып турар.

Эвилелдешкен республикаларда оруу чылга чугаалажып чоннуң байдалының [illegible] дугайында бодалдар солчуушкунунуң үезинде бо айтырыгны ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтеринге чугаалажып көөрү-биле кирерин депутат коммунистерге саналдаан. Политиктиг чылдагааннар болгаш национал байдалы-биле ылгаттыргаш, чурттап турар черлерин каар ужурга таварышкан кижилерге бүгү талалыг деткимчени болгаш дузаламчыны көргүзерин чедип алыр.

Политбюронуң кежигүннери чуртта ниитилел-политиктиг байдалды нарын болгаш ооллыг деп үнелээш, чоннуң революстуг чаалап алышкыннарынче, В. И. Ленинниң өөредиинге болгаш ат-алдарынче үрегленип халдаашкынны кылып турар экстремисчи күштерге удур шиитпирлиг демиселди чорударын чугаалаан. «Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылының дугайында» СЭКП Төп Комитединиң Секретариадының [illegible].

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның [illegible] Пленумунга белеткелге холбашкан айтырыгларны хуралга чугаалашкан.

ХҮН АЙТЫРЫЫ — РЫНОК ХООЙЛУЛАРЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] октябрь 8-те Кремльде палаталарның [illegible]

[illegible]

А. [illegible]
В. ЗЕНЬКОВИЧ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ эге сөзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тин принципиалдыг көрүүшкүнүвүс чүгле [illegible] болзун деп турар бис. Бүгү чүүлдерни чок сөзү шиитпирлээни.

Бистиң хөй националдыг күрүневисти эде шын тургускаан шаанда ниитилел-биле чүгле эде тургустунуушкунуң чедиишкинниг болурунга эвес, харын тодаргай сорулгаларны — экономиктиг болгаш социал сорулгаларны шиитпирлээринге бүрүнгээр болдунмас дээрзин сөөлгү чылдарда шуптувус тодаргай билдивис. Эштер. Амгы үеде ол антырыг шиитпирлээр ужур-дузалыг болуп турар деп чугаалаар ийик мен. бүгү чүүлдер херек кырында сортан хамааржып турар. Бистиң ниитилеливистиң чугула бо адырында болдунуп турар чүүлдер ханы сагыш-сеткил раашкынны болгаш сеткил дүвүрээшкинни болдуруп, шуугүчүледдиг эвээш эвес саналдарны база бодалдарны тывылдырып турар. Чингис сөөлгү чугаалаарындан [illegible], бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолунуң дугаайында чугаа болуп турарын демдеглээр апаар.

Бистиң хөй националдыг күрүневистиң херек кырында өскерлириниң үе-чадазынче кирген-дир бис. Ынчангаш ол чорудулганың болдуруп турары таарымчалыг бүгү өскерилгелерин-даа, илдең айыылды-даа тодаргай көрүп билир ужурлуг бис. Амгы чорудулгада бүгү чүүлдер багай деп [illegible] турганы [illegible].

ийик. Ынчалзажок ону чүгле чаңгыс талалыг көрүп, айыылды оон иштинде бистиң [illegible] кымнарны эскерери турар кижилерниң бодалы база шын эвес.

СЭКП — улустарның национал катап тургустунуушкунну, суверенитеди, бот-тускайлаан чоруу болгаш ботбашкарылганы деп туржуп турар. Бистиң чуртувустуң тодаргай байдалдарында, оон төөгүзүн, тургустунган культура, психология, угаан-бодал харылзааларын, демографтыг факторларны, улустарның хөй националдыын, холушкаан, айыыл чок чоруктуң негелделерин барымдаалап көрбүшаан, ол алыс сорулганы канчаар боттандырарыл — кол айтырыг ол-дур.

Улустарның катап тургустунарының, оларның бот-тускайлаң чоруун боттандырарының таарымчалыг оруу бистиң хөй националдыг күрүневисти ханы-биле чаартырып, бүрүн эргелиг күрүнелериниң эвилелин тургузарын дамчыыр ужурлуг дээрзин бүгү байдалдарның анализи болгаш сөөлгү чылдарның дуржулгазы бадыткап турар. Биригээр чугаалаарга, катты жылга эвилелин үрээриниң болгаш бузарының оруу-биле эвес, а ону амгы үеги оон хевирлеринге быжыглаарының оруу-биле чаартып хөгжүдери чугула. Ынчангаш кымның-даа талазындан болдунуп турар чарылдырыкчы чорукка удур [illegible].

Чарылдырыкчы күштерниң ыйыышкынынга удур туржурундан артык чугула сорулга ам коммунистерде чок. Советтерниң бүгү чадаларында коммунист депутаттарынга бо сорулга [illegible] ның ажылын будалдырып, чуртта байдалды баксырадып турар антиконституциялыг шиитпирлерни хүлээп ап турарынга чамдыкта таваржып турар-дыр бис. Кижилерниң амыдыралынга аар уржуктарлыг эрге-хоойлу үрээшкиннерниң болгаш экономиктиг бергедээшкиннерниң үндезин дөзү ында болуп турар. Дорту-биле чугаалап көрээл, бир эвес ол угланыышкынны ажып эртпес болгаш ооң улам-на калбаарарынга арганы бээр болзувусса, билдингир уржуктарлыг «ливанизастаашкын» чуртка улуг кыжаныышкынны таварыштырар апаар ийик. Мындыг болуушкунну эскерген боор силер: өжээннежилгени, демисселдин, удур туржуушкунну түңнелинде үрегдеттирген хоорайларны Ливанда бистиң корреспондентивис эрткен неделяда кино лентазынга көргүзүп, ол дугайын чугаалаан. Ливан дээрге делегейде эң сайзыраңгай чурттарның бирээзи турган, а бистиң корреспонденти-биле ужурашкан амгы ливан кижи ол чурттан дезип үнерин күзеп турарын чугаалаан.

Ындыг «ливанизастаашкынны» биске болдурбас дээш коммунистер боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг. А ону чедип алыр телээде, кедергей өжээтен болгаш националисчи күштерниң чылдактарының база лозуңнарының нүгүлдүг, мегечи бүдүжүн сойгалап илередир херек. Чоннуң олар мегелеп, кандыг-даа чүүлдерни [illegible] байдалды тургузуп турар. Кижилер бодалын ындыг байдалдарда илергейлеп чугаалаарындан коргуп турар. Националистерниң болгаш кедергей өжээтен кижилер [illegible] сөс болгаш хоойлунуң күжү эргежок чугула.

Байдал онза харысалгалыг болганын барымдаалааш, массалыг информация чепсектериниң харысалгазының дугайында антырыгны Пленумга кодурери эргежок чугула деп санаар мен. Чаңгыс талалыг, хоозун үзел-бодалдарны чоннуң санал-оналы кылдыр мегелевишаан, ук үзел-бодалдарны ниитилелге албадап нептередирип оралдажып турары канчап-даа таарышпас болгаш демократияның база ажык-чарлыг чоруктуң принциптеринге удур, черүшкек болуп турар. Өжээтен, дерзии үүлгедиглерни, а харын оон туржук, фашист үзел-хөөннүг кижилерниң калчаалыг үүлгедиглерин демократияның илергейлээшкини кылдыр информацияның чамдык чепсектери көргүзе бээри канчап-даа таарышпас. А оларны чок хүлээвейн, шиитпирлиг буруу шаап турарын көргүспейн, карак ажыттап турар. Ажык-чарлыг чорук, демократия ол бе, ынчаш?! Чок, ол дээрге өөскүдүкчү өжээтен сорулгаларга ажык-чарлыг чорукту ажыглап турары-дыр.

А массалыг информацияның чепсектеринде коммунистер бо дугайында чүге ыыттавайн турарыл? ТК-ның кежигүннери редакциялар-биле харылзааны доктаамал тудар. аңаа баар, административтиг хемчеглерни алырын негээн телепрограммаларны партия Төп Комитединче анаа-ла чорудуп олурар эвес, а маргылжылгалыг чугаалажыышкыннарны кылыр ужурлуг деп санаар мен. Ол дээрге хамыктың мурнунда, политиктиг сорулга-дыр. [illegible] ажык чугаа, харын — [illegible] ниитиниң өске организацияларының [illegible] тиң чуртувустуң салым-чолунга херек кырында сонуургалдыг бүгү кижилерниң киржилгези-биле чугаа кылыр херек. Журналистерниң ролю ам дендии улуг, чоннуң мурнунга харысалганын сагыш-сеткилиг шын түрүшту оларның кижи бүрүзүнге айтып бээр дээрзинге идегеп турар бис.

Ленинниң тураскаалдарын, бистиң күрүневистиң болтаан Ада-чурт культуразының хүндүлел демдектерин, Ада-чуртту камгалаар дээш тулчуушкуннарга өлген дайынчыларның чевеглерин дорамчылап турарынга СЭКП шиитпирлиг удурланып турар. Шиитпирлиг хемчеглерни алырын кижилер негеп турар. Бо антырыг талазы-биле Президенттиң Чарлыын белеткээн болгаш ам ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге ону чугаалажып көөрү арткан. Эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнары бо антырыгга быжыг туруушту ээлээр ужурлуг. Коммунистерниң хүлээлгези — дерзии үрегдекчи чорукка удур угланган хөй-ниитиниң санал-оналын деткиири-дир.

Стратегтиг болгаш хүн бүрүнүң сорулгалары амгы байдалда кажангызындан-даа артык сырый холбашкан. Бүгү угланыышкыннарга ылаптыг шын бодап билир болгаш хөделир телээде, башкарыкчы партияда бистер ол дугайын тодаргай. эки билир ужурлуг бис. Дорту-биле чугаалаар херек: хереглел рыногун таарымчалыг болдурары, ниитилелге эрге-хоойлу чурумун болгаш сагылга-чурумну, хоойлу-дүрүмнү, эрге-чагырганың авторитедин быжыглаары, кергээлиг хүлээлгелерни сагыыры ыштаи, ындыг антырыгларны шиитпирлээринге [illegible] каттыштырарынга арганы тыппас болгаш быжыг тура-сорукту илергейлевес болзувусса, бистиң узун хуусаада алыс сорулгаларывыс чигзиинишкинге таваржыр апаар ийик.

Амгы үеде тактиктиг сорулгалар стратегияже дорт ниилчип турар. Коммунистерниң, ниитилел-биле партияның авторитедин катап чедип алыр болгаш бедидер дугайында антырыг ооң-биле холбашкан. Коммунистер дужуут ажаалдазынга, хоорайларның болгаш чурттакчылыг пункттарның улус ажыл-агыйының кышка удур белеткеп турар үеде, демир-оруу болгаш хоорай транспортунга керум-чурумну тударының херээнге, хүн бүрүдеги амыдырал-биле холбаалыг бүгү-ле чүүлдерге канчаар ажылдаар болдур, оортан кижилер партия дугайында үнелелди бээр апаар.

Хамыктың мурнунда оон-биле коммунистерге хамаарылга тодараттынар дээрзин фактылар чугаалап турар. Бо-ла бүгү херектерге инициативчи чорууп илереткен партия организацияларны кижилерниң чүүлдүгүнүүшкүнүн болгаш деткимчезин ап турарлар. Дужут ажаалдазынга дузалаар бе азы дузалавас бе дээр дугайында Москвага митингилер эрттиреri үр-ле болуп келген болгай. А ынчан, ол үеде, хүн бүрү чаъс чаап турган, ынчангаш кандыг-даа техника ажылдавайн барган, кижилер күжү конгүг херек турган. Удуртукчу коммунистерни чалаарын Ю. А. Прокофьевтен диләэн мен. Олар ынчан 450 хире кижи чыылган. Юрий Анатольевич оларга мынча дээн: байдал мындыг-дыр. Михаил Сергеевич биске дилег кылган, мен база хоорайның [illegible] бир-ле чүведен кылып көрээлинер деп силерге чугаалап тур мен. Олар мынча дээнер: антырыг чок. Москваны сегидни көрээлиңер. Оон соонда 60 муң кижини дужут ажаалдазынче антарган, хөй-хөй коллективтер барып-чоор киржип турарлар. (Үнер: а Москва Совети каныл?).

Ам коммунистерге чүнү кылдыртып болурул дээрзин бистер шуптувус чугаалажып тур ышкажыл бис. Чон-биле кады болур, бо үелерни ооң-биле кады чурттап эртер, сагыш-сеткилин, организастаттынып шыдаар байдалын болгаш практиктиг херектерни шиитпирлээрин быжыглаарынга аңаа дузалажыр. Аңаа бүгү харыы бо ышкажыл. Оон канчаар боттанып болуру — коллективте, чонда, республикада тодаргай байдалдан хамааржыр.

Бо-ла сорулгалар-биле бистер бүгү дээнелдерде Советтерни бүгү талалыг деткиир, тургустунуп алырының үезин оларның дүрген эртеринге, ажылга митингилээр чоруктан чайлап алырынга дузалаар ужурлуг бис. Дуржулгаң барымдаалап көргеш, харын-даа амдаа болза, Советтерниң болгаш күүскомнарның арызында удур-дедир харылзааларга өскерилгелерни киирер, күүседир ажылдарны, бүрүн эргелерни болгаш харысалганы хуваарын тодарадыр херек. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң комитеттеринде шиитпирлеттинип турар бо антырыгларның сайгарылгазын деткизе эки боор деп бодап тур мен.

Бөгүнгү байдалдарда, кажан биске политиктиг плюрализм, хөй партиялыг болуру боттуг чүүл апарганда, партияның өске политиктиг угланыышкыннар болгаш организациялар-биле удур-дедир хөделиишкин кылып билир апарган аргалыы онза ужур-дузалыг апар чыдар. Бүгү-ле депшилгелиг патриоттуг күштер-биле коалицияже бодуунуң киреринге белениң съездиге-ле бистер чугаалап кааптывыс. Шак ындыг коалицияның үн-сылы бүгү улусту, оон бүгү кезектериниң эрге-ажыктарынга дугжуп турар кризиске удур программа болган туруп болур.

Ооң-биле холбашкан база бир байдал. Культура ажылдакчылары-биле чоокта чаа болуп эрткен ужуражыышкынны силер билир силер. Эштерниң чугаалаарының кол угланыышкыны культураның каттыштырыкчы ролю болуп турган. Культураның үнелиг чүүлдерин камгалаарынга, культураны катап тургузарынга база ону бистиң хөй националдыг ниитилеливисти каттыштырарының эге чүүлү болдурарынга күрүне эрге-чагыргазы-биле, партия-биле кады ажылдажылгага чогаадыкчы интеллигенцияның сонуургалдыы күштүг дыңналып турган. Силерниң кичээнгейиңер угландырар бодааным хөй идеяларны болгаш саналдарны олар чугаалаан, ынчангаш олар хандыртынмаан күзелдер болуп артып калбас ужурлуг.

Киирилде сөзүмнү төндүрүп тура, база катап айтып каарын күзээр ийик мен: бир эвес коммунистер билектерин сывырнып каапкаш, чурттуң мурнунда, дүвүрелге алыскан бистиң бүгү чонувус мурнунда антырыгларны шиитпирлээринге салдар чедирер болза, партия иштики кризисти ажып эртип шыдаар болгаш чоннуң караанга бодунуң политиктиг тэлептиг чоруун катап тургузуп аптар.

Чуртта байдалдың болгаш рынок харылзааларынче [illegible] шилчириишкин [illegible] холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында илеткелди СЭКП ТК-ның Чингис секретарының оралакчызы В. А. Ивашко кылган.

В. А. ИВАШКОНУҢ илеткели

Эштер! Амгы Пленумда бистер бүгүдеге. Төп Комитеттиң чаа составының кежигүннериниң. СЭКП-ниң XXVIII съездиниң [illegible] шиитпирлериниң тодаргай хөделиишкиннерже ниилчидер сорулга тургустунуп келген.

Коммунистер СЭКП Төп Комитединден [illegible]

рында «үстүүртен» тодарган антыышкыннар болгаш угланыышкыннар [illegible] руунуң чартыын чер-черлерге бодунуң ажыл-херээн кылыр ужурлуг турган кижилер база хүлээнир ужур-[illegible] эвес кижилер партиядан бүрүнү өскунуп, оон политикадан чөгенин, эде тургустунуушкунга бүзүревейн турар. [illegible]

программазын төлевилээр. Кым эртен болгаш сонгузу хүн чүнү кылырының дугайында чугаа чорувайн турар, ооң туга өскезинде — бөгүн Пленумда партия организацияларының боттуг ажыл-херектеринге удуртулга болдурар туруштуу тодарадыры.

Ынчангаш чүнүң-даа мурнунда, үениң бирги эгчеттиг сорулгазы болур экономиканы экижидип чогумчударының дугайында.

Берге экономиктиг байдалды чүгле бодун төнчүзүнге чедир чарыгдаан дээш чок ажыл-агый чорудулгазының сандараашкыны кылдыр тайылбырлап болбас, сандараашкынның байдалының кол чылдагааны мында хаара туттунгандаа болза. Ол бүгү сөөлгү үеде ыыттынган шынгыы четчестерниң буруузу болуп турар.

Кыска хуусаада эрги ушталь-башкарылга системазын чок кылган, ынчалза-даа чаа экономиктиг таарыштырылгаларын [illegible]

1,3 хуу эвээжээн.

Ол ышкаш акша-кредит адырында бурун сандараашкын [illegible] турар. [illegible] системазын чарыгдаттырган, рубльдиң саарылгалыг шилээш бадырган. Эрткен чылдың төнчүзүнде сан-хөөнү экижидерниң талазы-биле үзэл алдынган чаак программазының дээштии куду болган.

Кандыг-даа экономика — рынок-даа, чагырып-дужаар-даа — эргилде акшаның сонсаал чок өзүлдезиниң байдалында орта ажылдап шыдавас. Бир эвес иштики рынокта чүнүң-биле-даа хандыртынмаан акша өзүлдезин доктаатпас болза, ол рынок харылзааларынче шилчилгеге социал холзээшкинден өске чүнү-даа берип шыдавас.

Бир чылда 10 млрд. саазын акша парлап үндүрер план херек кырында 9 ай иштинде безин 19,3 млрд. рубль болган. Ол 1981-1985 чылдарны катай алганындан безин көвей болуп турар. Эргилдеже үндүр октаттынган дээнөр аргажок түңнүг акшалар өске чылдагааннар-биле черге лештир хоокүрген негелдени тывылдырып, рынокка [illegible]

Шак ындыг хөй саазын акша парлаашкыны боттуг болган бе? Харыы чаңгыс — [illegible]

[illegible] экономиктиг байдалга таарышпайны-биле хандырып ап турар. Удуртулганың алаандан өрү бүгү структуразын [illegible] негеттинип турар. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Чурттуң экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралын чогумчалыг болдурарының хемчеглериниң болгаш Президентиниң бүрүн эргелеринге немелде [illegible]» [illegible] күрүне эрге-чагыргазын быжыглаарынга, чурум-сагылганы болгаш эрге-хоойлу чурумун бедидеринге бурунгаар базым боор болур. Ону ТК-ның Политбюрозу чурттуң амыдыралынга, ол ышкаш рынок экономиказынче бурунгаарлаашкынга чугула негелде кылдыр көрүп турар.

Ниитилелди кризистиг байдалдан уштур дээш оларның салыышкыннарынга, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, бүгү талалыг деткимчени Президентиге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, республикаларда болгаш чер-черде эрге-чагырга органнарынга партия көргүзер ужурлуг.

Эштер! Хереглел рыногун [illegible]

га бодаарга хөй. Агаар-бойдустуң бүгү-ле бергедээшкиннери турза-даа хоорайларны [illegible] продукцияны, картофель болгаш ногаалар-биле хандырарының байдалын [illegible]

Чурттакчы чоннуң акша оругаларын база чарыгдалдарын балансылаштырарынга чоннуң чаңчыл болган хереглел бараанары-биле рынокту долдурар дээш акша-хереңгилерни чарыгдаарының чаа ажыктыг талаларын чоокку үеде саналдаары көрдүнген. Акша шыгжамызынга хуу немээрни бедидериниң дугайында айтырыгны база соңгаарлаткан херээ чок.

Рынок харылзааларынче шилчиириниң тодаргай оруктары база оон үе-чадазының дугайында бодалдар хөй янзы болуп турза-даа, шыңгыы чээли-сан-хөө политиказы, быжыг база бурун үнелиг рубль чокта улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаары, оон иштинде рыноктуң быжыгыышкыны болдунмас деп бипишкин чаңгыс аай болуп артып турар.

Амгы бюджет чедиишпейн болдурбас, эргилдеге акша массазын кызыгаарлаар талазы-биле онза хемчеглер дугайында саналды деткиири чугула. Оларны доп-дораан боттандырар чугуур.

[illegible]

дып турар Президентиниң чарлыктарын үндүргени-биле [illegible] та, түс чериин эрге-ажыын харааар чорукка, бөлүктерниң эрге-ажы дээр шын эвес чүүлдерге организакчы, ажыл-херекчи база бистиң бүгү ниитилелдиң мурнунга харысалгалыг чорукту удур тургузар ужурлуглар.

Ниитилел-политиктиг байдал чогумчаан таварылгада чуртта экономиктиг байдалды эки талаже өскертип болур. Байдалдың чөптүг анализи [illegible]

[illegible] гү ниитилел амыдыралынга доктааткан административтиг кадыг-чурум эвес кылдыр партия билип турар деп чүвени дынзы-биле база катап медеглээр апаар бис. Бистиң билип турарывыс-биле алырга, социализм — ол дээрге өңчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының хөй янзы хевирлеринге үндезилээш, ажылчы чоннуң бүдүрүлгениң ээлери болу бээрин хандырып турар [illegible] СЭКП-ниң XXVIII съездизин рынокче шилчилгени шилип алган.

[illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында).

В. А. ИВАШКОНУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында.)

[illegible]

Черле мөңгү болдурарының үезинде таарымча чок социал-экономиктиг [illegible]. Ол бүгү [illegible] турар. [illegible]

Эң ийи айтырыг — карылга-планныг бүдүрүлгелерниң каңчаары. Бир эвес [illegible]

[illegible]

Ол ышкаш бүдүрүлгениң онзагайының уржуундан моон-даа сөңгээр курбөлжеттеп хавыотынар апаар, ындыг бүдүрүлгелерниң тывап апаары чугаажок, ынчангаш ол дугайын дорту-биле чугаалаар херек. Оларның саны ындыг-ла хөй эвес, ынчалза-даа күрүне деткимчезин ап турар бүдүрүлгелер. ол хамаанчок бүдүн адырлар бажы бүгү чүттарда бар болгай, чүге дээрге оларны орулгалыг бүдүрүлгелерниң деңнелинче киирер чорук өртектерни ыяап-ла улгадырын болдурар болгаш түңнелинде чүнү-даа бербес болур.

Рыноктуң социал перспективаларын болгаш шынаар апаалары үнелеп көрүп турган, [illegible]

[illegible]

Рынок экономиказынче шилчииришиниң баштайгы үелеринде бүдүрүлге хемчээлиниң [illegible]

[illegible]

Ол ышкаш психологтуг факторну база барымдаалап көөр херек. Кижилерниң хуудаа идепкейин үргүлчүлелдиг үениң иштинде базып келген чорук рынок экономиказының байдалдарында ажылдаарының шыңгын сагылга-чурумунуң системазынга психология талазы-биле белен эвес, бодунуң бүгү күжүн долузу-биле бээринге белен эвес кижилерниң хөй болурунуң тыптырынга чедирген. Ниитилелде мөөнниттиген ындыг бергелерни баш удур узуткаары — партия организацияларының эң чугула сорулгазы.

[illegible]

Рынок кижизин бодунуң хуузунга күш-ажылчы салыышкынының ачызында чаагай чорукту бедидериниң идегелдиг болгаш деңдески аргаларын бериш, иницативаны болгаш ажыл-агыйжы чорукту деткиш, [illegible] эргелиг.

Ооң-биле чергелештир кижилерниң эрге-ажыктарын социал камгалалдың күрүне системазы камгалаар ужурлуг. Ооң дыка хөй талазында катап тургузары негеттинип турар. Бистер кижилерниң ажылдаар эргезин хандырып, боттандырып чорударын боттарынга [illegible] көрүп тодарадыр ужурлуг бис. Ол эрге ындыг-даа. Рынок экономиказының байдалдарында чонну ажыл-биле долгур хандырары ала-чайгаар, административтиг хемчеглер-биле болдунмас апаар. Ажылдыг кижиниң бодунуң каңчаар көөрүнүң хамаарылгалыы, ажылдаар черниң үнезин улгадыр. Ынчалза-даа коммунистер ажыл чокталыышкынының туруп кээп болуруунуң кижиниң мурнунга салдар турузун эвээп шыдавас. СЭКП ажыл чокталыышкынының баш удур болдурбазының, ажылдакчыларның белетээрин, эге-ниити [illegible] болгаш ажылга киирериниң, [illegible]

[illegible]

Тараанзымарның социал камгалалдыг талазы-биле хемчеглериниң онзагай талалары бар. Олар хоорайжылар-биле боттарының деңэргелиг эвезиниң дугайында айтырыгны чөптүг-биле көдүрүп турар. Шынап-ла, ненаа черлер амыдыралдың социал-амыдырал байдалдарының бүгү комплекизиниң талазы-биле хоорайдан дыка хожудап каап турар. Рыноктуң экономиказының үезинде чурттаалга тудуу, оруктар, газификация болгаш электрификация, сут хандырылгазы, кадык камгалал болгаш чырыдыышкын чижектиг ындыг сорулгалыг программаларны күрүнениң ооң идепкейлиг деткимчези-биле боттандырар ужурлуг.

Үүрмектеп садар өртектер дугайында айтырыг чоннуң [illegible] дүвүрелин болдуруп турар. Рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде үүрмектеп садар өртектер [illegible]? Өртектер бараанарның [illegible] бедиирил? [illegible]

Бо бүгү айтырыгларга шынныг харыы бердинген турар ужурлуг. Рынокче шилчиишкин үезинде үүрмектеп садар өртектерниң өртмаа дедиир бедиирлиги билдингир. [illegible]

Ылангыя бирги херегледиң бараанарының чамдыызынга өртектерни кыру [illegible] чоннуң эвээш хандырылгалыг кезиин камгалап турар өске-даа хемчеглер бөгүн херек дээрзи база билдингир.

Пленумнуң киржикчилери бо принципиалдыг айтырыг талазы-биле бодалдарын чугаалаар болгаш тодаргай саналдарны киирер боор деп болап турар бис.

Рынок харылзааларын хөгжүдериниң алыс сорулгазы болза, экономиктиг идепкейлиг, амыдыралче, ажыл-агыйны эргелеп башкарарынче ажылчы чоннуң калбак массаларын хаара тудары, оларны хуу өнчүлүглерже-даа, сонуургалдыг ажыл-ишчилерже-даа хуулдурары болур дээрзин СЭКП барымдаалаар апаар. Чүгле бо чүүлдер социалистиг шилилдиң алыышкынга ниитилелдиң депшилгезиниң баазазы, чөленгиижи болгаш магадылалы болур.

Рынокче шилчиишкин чүгле «ажытталчак экономиканың» кажарланчыларынга ажыктыг деп чугаалажып турар болгай. Партия, «рынок философиязы» дээш турушпушаан, бодунуң политиктиг арнын чидирер деп макаа холбаштыр бадыткап турар. Ооң-биле чөпшээрежип болбас. Коммунистер [illegible] болгаш чаңгый чорукдарының, эки рынокту чижен базаар-биле сөзүүрүнүң удурланыкчылары боор келген болгаш болур-даа.

Эрге-хоойлулуг күрүне экономикага эрге-чурумнуң бадыткаары-биле эгелээр деп санап турар бис. Партия, бүгү коммунистер ажытталчак рынокту, чиң ... байыышкыннарны чажырар дээш кандыг-даа ораалдажыышкыннарга удур. Ажыл-агыйны башкарыг чорудларының чаа хевирлериниң үезинде оор болгаш чалыг-чилбиг кижилер үттеп [illegible] оларга удур эң шиитпирлиг демисээлди чорудар болгаш сырый хаттыынар ужурлуг.

Эштер! Рынокче шилчиишкин [illegible]

[illegible]

чаа-даа хевирлеринде чок дег чүвени мандыр херек. Бодунуң үезин эрткен күрүне тургузуун, херектиг угаалы-биле алырга, улуг тургузуглары догадылга тергиин дээштин чул эне херек. Партия XXVIII съездизиниң шиитпирлеринде ажытканы ышкаш, бүрүн эргелиг күрүнелерниң чаа федерациязын тургузарынче бүрүн таарлаарын эргежок чугула. Төп чер ниитилел-биле холбашкан республикаларның ады хөделиишкиннериниң эргежок чугула негеледерице бараан болгаш турар. Эвилелиниң чаа харылзааларын тургузарынче дургедиң чорук органы дөөре. Республикаларның экономиктиг эвилелин бот-боттарынга ажыктыг рынок харылзаалары холбаштыр чорудары чаңгыс аай экономиктиг делгемни хевирлеп тургузары. Эвилелдиң чаа херезин баар орны чугула база болган турар ужурлуг. Рынок байдаларында күш-биле, экономиктиг бажыглаан эвилел болза күрүнениң экономиктиг күчү-шыдалы болбас, а рыноктуң кол субъектизиниң экономиктиг эрге-чагырганы, экономиктиг эрге-ажыктарының дириг суда-ладыры-биле удус ажылдаандыны оске-даа эвилеларын тудуштурган кандыг-даа административтиг эрге-чагырганы бажыг, тускайлаң бараан бүдүрүкчүзү бүдүрүлге болур. Чогум-на харын экономиктиг ындыг харылзаалар бүрүн эргелиг республикалар Эвилелдиниң идегелдиг чөленгиижи боор болур. Рынок шынар талазы-биле чаа Эвилелдин экономиктиг үндезинин бо байшаан, төп органнарың тергиидекчи албадаашкынын узуткаар. республикалар аразынга күш-ажыл хуваалдазында четпестерни чоорту эдер. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар деңнелинге интеграция чорудуушкуннары республикалар болгаш девискээрлер аразынга деңэргелиг, сезиглелдеп хостуг, бот-бодунга ажыктыг харылзааларның тыптыыр шааринге оларны быжыглаарынга чүүдеп-даа артык ажыктыг дузаны чедирер. Төптүң анаа киржилиин болгаш салдар чедирерин болдурбайн турар республикалар аразының чугаалажыышкын чорудуушкунунуң «доора моделин» боттандырарының түңнелинде боор болур бүгү ниити эвилел структураларының уйулгалыг берип болурунуң политиктиг уржуктарынга тодаргай доктаавас мен. Ындыг янзылыг моделди боттандырар болза, делегей эргелериниң кежигүнү ССР Эвилели ышкаш, тускайлаң күрүне дүжер апаары билдингир-дир. Ындыг чорук чүгле Эвилелге эвес, харын федерацияның кежигүн бүрүзүнге аңгы уржуктарны чедирип болур.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу төптүң экономиктиг ролюн каңчаар көрүп турарының дугайын мана чугаалаксап тур мен. Чаңгыс аай экономиктиг байдалга ниити акша системазының турарын, ниити эвилел рыногун камгалаары-биле чаңгыс аай эрттирилге албаның организациязын, чиг эттиң болгаш өске-даа бараанарның кол хевирлеринге дугуржулгаач өртектерни тургузарын көрүп турар. Экономиктиг төп чокта камгаланыр арганы деткиирингe болгаш Эвилелдиң күрүне айыыл чок чорудун хандырар экономиктиг байдалдарны тургузар дугайында, экономиктиг эвилелдиң бүгү кежигүннериниң эрге-ажыктарынга дүүштүр чиг эт баазазын хөгжүдеринге, чаңгыс аай эртем-техниктиг болгаш экология политиказын чорударынга хамаарыштыр чугаа кылыры болдунмас. Шуптузу ол эвес. Маңаа ниити Эвилелдиң валюта фондузун тургузарының болгаш ажыглаарының, ССР Эвилелиниң делегей ниитилежилгезиниң мурнунга хүлээлгелериң күүседириниң эргежок чугулазын демдеглеп каайн. Даштыкы экономиктиг политика стратегиязын төпчүдүп ажылдап кылбас болза, ниити рынок тургустунмас.

Республика бүрүзү, ниет, чүгле республика бүрүзү эвес, өскелер-даа база, бодунуң продукциязы-биле даштыкы рынокче үнгеш, бодунуң экономиктиг байдалын чиги-биле экижидип ап болур деп чугаалар сөолгү үеде тыптып келген болгай. Бодунуң агаар делгемин чарлап алган районнар, бодунуң экономиктиг лонатын далай гыдыында чарлап алган чурттакчылыг черлер бисте бар апарганын билир силер. Бо бүгү чүүлдер озалдыг ажыышкын боор турар-дыр. Эштер! Делегей рыногу — харын айтырыг, конъюнктуралы билбейн чыткаш, ол чедааары дээрге, бодун улуг чидириглерге таварыштырар дээн ол, ону хөй барымдаалар-биле ам бесни бадыткап турар.

Эвилелге экономиктиг чаа харылзааларны тургузар талазы-биле кызымак, коммунист шиигыы, ооң-биле кады нарын ажылды кылыры негеттинип турар. Рынок национальдар аразының харылзааларын бодунда таарыштырып чаар дээринге бүзүрел болбас. Ынчалза-даа рынок улустар аразының харылзааларын калбартырынга кайгамчык салдар-тар. Боттар өөнүүннүү сөөлгеп бол ганза сонуургалдың политиктиг, болгаш чөлээш эрге мөөн ненди нээрин шегээ амыдырал-биле чүвени улуг-эвес. [illegible] ... улам-на шыдал чорутуар республика бүрүзү ... тен улам-на чедиишкиниг улгар дээр ындыг калбаа-биле чорук турар болгаш дээрге, муңгантылыышкынга чедирер болгаш бистиң улустарга дыка улуг хоралыг ханы аалгалдыр.

Эштер! Бир эвес бистиң партиявыс эде тургузуушкунуң иницативазын тудуп бербес, бүгүн контроль албандан уштунуп турар ындыг ниитилел бодуушкуннарын херек агымынче углап шыдаптар бозла, чуртта байдалды эң кыска туруку орталандырын рынокче эң-не эвээш социал хайыгалыг шилчип кирип болур.

Бистиң бо Пленумувустуң саналдаа сонуургушкуну, ооң хүлээп алыр шиитпирлери коммунистерге боттарының ажылын рынокче шилчииринин байдалдарында партийжилериниң амгы салгалдарынга принципиалдыг чаа үндезинге эде тургузарынга дузалаар ужурлуг.

Рынокче шилчииринин перспективазының болдуруп турары алган хөй саның кижилерниң хамыктың мурнунда коммунистерниң хөй-хөй чорудуушкуннарының, коргуушкуннарын болгаш айызыныышкынының бистер шуптувус тарадыр ужурлуг-дур бис.

Бистер, коммунистер, бистиң ниитилел тудуувусту чогум кандыг үндезинде эде тудуп, анаа кандыг байдалдыг чурттаар ужурлуг бис дээрзин бодувуска тодарадыр база өскелерниң билип алырынга дузалаар ужурлуг бис. Чугаа болза чаа экономиктиг бодалдың тургустунарының дугайында, ниитилел угаан-медерелинге бүдүлүг революцияның дугайында боор турар-дыр. Ону сагаар партияның өөредиилгениң болгаш бот-өөредиилгениң бүгү системазын, партияга ниитилел ажылын, идеологтуг албан черлериниң болгаш массалыг информация чепсектериниң ажылын эде углаар, рынок экономиказының байдалдарында ажылдаары-биле көдүлдечиниң белен бедилген, катап белеткээринче партия организацияларын углаар ужурлуг.

Үндезин эскерилгелер бистиң партияның чүгле идеологтуг болгаш пропаганда ажылынга болбас ужурлуг. Ынчангаш бистер Советтерге, профэвилелдеринге, күш-ажылчы коллективтерге херек кырында тургустунуп турар хөй партиялыг байдалдарның үезинде ажылдаарының урап аргаларын база катап боттуу-биле чедип алыр апаар бис.

Бистер күрүне органнарынга боттуг эрге-чагыргалыг дамчыдып бөрүшкүй эгелекчилери болганывыста, оларны деткиир. Советтер, чазак-биле, өске-даа күүселдекчи органнар-биле сырый холбаалыг ажылдаар ужурлуг бис. Партия комитеди бүрүзү-ле боттуг байдалдарның үезинде хөделбишаан, ооң-биле кады эш хуу бөзүзү-биле чугаа кылып, кады ажылдаары хостуг болур. Хоойлужудулга иницативазы үндүрер эргени калбаа-биле ажыглаар, эргежок чугула апарган черлерге боттуг оппозицияның нүүрү-биле идепкейлиг чаржалакчы болур херек.

Улус депутаттарының Советтеринге турар партийжи бөлүктер азы коммунистерниң фракциялары-даа ындыг боттуг ажылга улуг салыышкынын киирип шыдаар. Ындыг бөлүктерни чогуур үезинде тургускулаан, бут кырынга быжыгып туруп алганда. олар. Советтерниң ажылынга. оларның хүлээп алган шиитпирлеринге дээштиг салдарын чедирер. Ындыг бөлүктерни тургузар ажылды эелчеглиг кампаниязе хуулдура бербейн, оларны СЭКП-ниң ниитилелдиң болгаш чагырыкчы партияның авангардчы күжү болур байдалын хандырарының талазы-биле хүнүң кол сорулгаларының бирээзи кылдыр көрген турар ужурлуг. Ооң түңнелинде парламент ажыл-чорудулгазын кылып, аңгы-аңгы ниитилел-политиктиг күштер-биле хөй партиялыг үеде, маргыжар болгаш чугаа кылыр аргалыг коммунистерниң кадр курлавырын тургузары негеттинип келир.

Экономиканың кол кезээ боор аргар. ону деп-дески болдуруп, чаартырының магадылалы болур күш-ажылчы коллективтерге экономиктиг реформаның, өске бүгү ниитилел чаартылгаларының салым-чолу шиитпирлеттинер апаар. Сөөлгү үеде күш-ажылчы коллективтерни политикадан дашкаар болдурарының, бүдүрүлгелерден парткомнарны үндүрериниң дугайында айтырыг талазы-биле янзы-бүрү саналдар киирткиип ту-рар апарган. Чамдык черлерде ындыг саналдарның дугайында далаш парткомнарның ажылынга шаптыктааныны болдурар шиитпирлерни үнген черлерде тыптып ... Пленумнуң мурнунда тыптар [illegible] ... чугула чорудуп турар бодум. Ындыг байдалдарда партия турбас ужурлуг. Ынчалза болза ол административ ажыл-херектиң чорударынга шиитпиртаар деп бадыткаан турарлар. Ындыг бадыткаашкыннарның нарын сагыш-чугааланвас-даа, янзы-бүрү бодалдар кымга-даа моондак болбазы билдингир-дир. Харын-даа администрация болгаш күш-ажылчы коллектив дең хөй саналдардан ол ниити программаларны идеяларны ... бүзүрел болбас ... улам болдурар херек. Ынчалза-даа ... [illegible] ... ажыл-херекти амгы ажыл-чорудулгазының улам бүрүнгээр шимчедирини эрге-ажыктары дээш күш-ажылчы коллективтерде шиитпирлерни дыка бүзүрелдиг хөделиринге дашкаар шааптынмас. Ындыг структура партияның эге организациязы. Ынчангаш ооң күжүн улам-на дорзу-биле ажыглаар херек.

Амгы үеде херек кырында бир чүс муң ажыг партияның эге организациялары [illegible] кезиктер тывылдары. тааржыртуткарылгааның болгаш тудугнуң бүдүрүлгелеринде. 40 муң ажыы — кедээ ажылгазында болгаш өске-даа албыларда ажылдап турар. Олар кижилерниң экономиктиг сонуургалдарының үндезининге туруп чаа экономиктиг харылзааларның тургустунарының байдалының төвүнде боор турар. Ооң хургустунуңгедиг ажылын чедирер. ажыл-херекчи чорукту сайзырадыр аргалыг бүгү эгелээшкиннерин массалыы-биле деткиирин чедип алыр ужурлуг.

СЭКП-ниң чаа Уставының эге организацияларга берип турар улуг эргелери оларның боттарының политиктиг хөделишкиннеринге долу тускайлаң болуруунче, иницативаны баштай үндүреринге угланган. Партия организацияларының ажылдыг удуртулгазы-биле харылзааларын эки-жидер чорук СЭКП Уставындан административтиг ажылын контрольдаар эргени уштуп каап турар. Партия организациялары болза, ону боттандырарда оларның-биле сүме чокка тулгаар, ... ынчангаар даштыг харысаалгалы чүнтезин турарын. олар ындыг шиитпирлерни шугумчулаар, оларны күш чок болдурарын негээр. шиитпирлиг саналдарны киирерин барымдаалаар ужурлуг. Ооң өзүндүр. ооң ажылчы чоннуң сонуургалдарын камгалаары-биле бир эвес ниитилелдиң эргелерин болгаш социалистиг хоойлудуруун үреттинер болза, ... ышкажык эргелерин, ажылдарларының амыдыралдың, дыштаныы таламын байдалзы башкарар болза, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргежок башкарылгазының органнарынга удурланыышкынын ... хүлээр база болур.

СЭКП чаа экономиктиг политиканы чорударын чаасказын холгаарлаарын күзевейн турар. Ооң үезинде чүгле политиктиг удурланыышкынны болдурар бажыңы эвес, [illegible] ...

болгаш меңгиижекшкыныңы, хоралыг херекчишкиннерни болдурбас ужурлуг. Ооң ужурунда бистер ажыл-агыйны, ындыг болгаш ооң херектерни кырынга экономиктиг эвеш, хамааты ... [illegible] ... эргелер, ... ажылдарны күдүп турар бис.

Бистер черлерде дыка хөй партия организацияларының ат-ала алырын харыыкылакчы хемчеглерниң шугумундаар бис. Ынчалза-даа ол дээрге четпестерниң ... СЭКП ТК-ның боттарының чорудул турары ... ажылын ... Харын ол ажылдарын дугаарлап херек.

Адаандан үттүнү кылган шиитпирлерниң ... Төп Комитеттиң чаартылгазы, ... административтиг ажылдагы органы тургаандан ооң политиктиг болгаш организацияның ажылы, партияның ... эргем болгаш баш бүрүңгээр шын чорук билиринин тевү болдурарының оруу-биле шимчээшкиннии ... бо Пленумга тодаргайлаар ужурлуг бис.

СЭКП ТК-ның комиссияларының болгаш ТК-ның аппаратының ажылын организастаар дугайында саналы Пленумнуң киржикчилеринге таварыштыр материалдарда айыткан. Ындыг комиссиялар ажылдапкан партия комитеттеринге сайзырап, шиитпирлеп турар. Ол дыка хамаарылгалыг үеде. Партияның ... коммунистер-биле байлыгаалдаар ажылы катыышкан, партийжи херекчеге ... бүдүрүүн байдалын катап тургузар, партия ажылынга хөй-ниитичи үндезиниң кол... ... ажыктыг дузаны, партийжи структураның чугула тургуушкуну турар. Ынчаарга партия аппаратының саны дыка кызырлып, ооң ажылдап ... аргалыы бедип турар. Партияның чаартынган кадр потенциалының хөй нуруузу сонгуулдаг ажылдакчылардан тургустунар. Партия ажылдакчыларынга хамаарылгалыг, а ол ышкаш харын бөрт ындыглыларының ажыы турар болгаш партия ажылчы кадр тургузары чугула дээрзин онзалап демдеглээр мен. СЭКП ажылчыларының бүгү кижилерни, партия ажылын тулгааш, ... бүгү кежигүннерниң коммунистерниң ол ышкаш партия ажылдакчыларының шиитпирлиг камгалаар дээрзин ... хамааты ... тургузар ... бодаар турар бис.

Партия ... байдалының дугайында ... [illegible] Партиянын ... СЭКП-ниң хүрээлеңиңде 371 муң кижи, а чүгле сентябрьда — 311 муң кижи ... [illegible]

Ол дээрге ... [illegible] ... Нургуу-биле

партияга бот-эзын... [illegible] ... болдурар турар-дыр. Социал талазы-биле идеалдаа чок, ... [illegible] ... Мачаадаже өске хевир база бар — ол дээрге ... Партияга ам кежигүн болур турары кымгыг-бар ажыктыг чугааларын бербес, а ооттан уңгер айыыллыг эрес-тар деп олар санаан. СЭКП-ден далаш-биле үнгеш ооң түңгүзүнга болгаш идеалдарын бүзүрежири политиктиг кыштыгы чымы ап турарлар.

Бо нарын байдалдарда дивээн ажы улуглар бистер коммунистер ... бергелерниң арасынга ... бадыткаар дээш тыптыр хөй тыптар турар. Бүгү талазы-биле телеттиг кижилер бистиң хүрээлеңден үнерин болдурбас, а бо үеде кымаа эвес таваржып тураштырын ышкаш, антикоммунистерниң хүрээлеңин СЭКП-ден үнгеннер кезээдээ боорун мен. ... партия организацияларының база негеттинип турар. Партиядан далаш-биле, кандыг бодалдыг үнген кижилер СЭКП-те дедир кирер дугайында билдиригердин берип турар апарган. Ол дээрге хөй-ниити болдурукчазының чугула демдектериниң бирээзи-дир, ындыг кижилерге ... ажык болур ужурлуг деп бодаар мен.

Мыйыарга бистиң бүдүрелдээни бажыглаар ... [illegible] — хамыктың мурнунда амыраттарының иштинден партия кежигүнү эвестерниң партияга ажаар дээш чүтүкүр, эргелдиг ... бергеделдиң бистин-биле ... [illegible] 1941-1943 чылдарда коммунистер болган СЭКП кежигүннериниң ам чоргааралдыг чорудуп ышкаш, хамааты улуг мөөңү ... ба-зым-биле олар келээрде чоргааралдыг дээрзинге бүзүрээр мен.

Партийжи ажылдың бүгү айтырыгларын чеже-даа ооң ... шуптузун чугаалаары бергезе-даа. Ынчаарга кол чүүл болза, бүгү чүүлдерни чогаадыкчы бот-биле көөр, үениң байдалынга дүүштүр чаа бот-биле ажылдаар, бистерниң мурнунга чүзаланыр болгаш дүжүп бербес херек дээрзин онзалап демдеглээр мен. Ажыл-биле чугааларга партияның амгы байдал дээрге чаа эвес болурунуңдар. Ындыг байдал ... тывылдар чаа эвес ... коммунистер ... оларның ... ажылдаар ... эреди-биле ... шыдаажып эртеннер.

Партия талазы-биле эштерим Төп Комитеттиң ... бо Пленумнуң ... чугаалаар ужурлуг бис. Бистиң ... күрүнениң хол-чугаалажыышкыннары-биле ... болур. Ниитилелде тургуушкун турар айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле бистиң күженишкиннеривисти чүгле хөй катаг удаттырары ... бистиң ... дээрге сорулгавыстар болур.

• • •

Пленум киржикчилериниң саналдарының доктуулалын партааш.

(СЭТА).

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Анаа адрезинерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилиянарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээринерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деӊ эргелиг, күштүг.

Чагаа парлаттынган соонда

ДИРЕКТОР ЧОК АРТКАН

«Шын» солуннуң октябрь 2-де үндүрүлгезинге республиканың В. Көк-оол аттыг театрында дүвүреңниг байдалды «Сезонга белен эвес» деп эге-биле парлаан. Ынча театр 55-ки сезонну ажыдарынга белен эвес, септелге барык кылдынмаан. 215 муң рубль-биле дээвирни септедип алырга, ам-даа дамдылаавышаан, бо чорук өрт-халап болурун магадылап турар. Ол ышкаш кадрлар-биле театр четче хандыртынмаан, оон уламындан [illegible] база белен эвес, өске-даа дарый шиитпирлээр айтырыглар хөй болган. Ынчангаш шиитпир-биле театрның сезон ажыдарынга белен эвезин барымдаалааш, артистер ажылдыышкын хүнүн соңгаарладыр деп шиитпирге келген. Ол негелдени дарый шиитпирлээри-биле дүвүреңниг байдалга хамаарыштыр Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ширин-оол Хертек удурткан шиитпирниң талазы ажыл чорудар комиссияны тургускан. Республиканың культуразының төвү болур хөгжүм-шии театрында тургустунуп келген айтырыгларны дарый шиитпирлээринге дуза кадарын ол комиссия [illegible] ажылдакчылындан дилээн. Оон түңнелинде солунга чагаа парлаттынган. Театр сезонун өй-шаанда ажыдар бе, азы соңгаарладыр бе, берге байдалга таваржы берген үеде театр директорунуң ажылдан хостаар дугайында [illegible] болгаш өске-даа чугула айтырыгларны октябрь 4-те болур коллективтиң ниити хуралынга чугаалажыр турган.

Октябрь 4-те хөгжүм-шии театрының олуттарын артистер [illegible]. Дүвүреңниг байдалды чугаалажыр ол хуралга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретары А. К. Канзай болгаш өске-даа харысаалгалыг ажылдакчылар киришкен. Ол хуралга театрның 230 ажыг ажылдакчыларындан 170 ажыг кижи киришкен. Хуралдың бирги айтырыынга директор Сиин-оол Оюннуң ажылдан үнер дугайында билдирипкенин чугаалажыр турган. Эрткен театр сезонунда коллективтиң ажыл-чорудулгазының дугайында оон илеткелин дыңнаарын артистер негээн. Ол илеткел кылырының мурнунда «Шын» солун, далаш, кым-биле-даа чугаалашпайн, чамдык фактыларга бадыткал чок чагааны парлаан дээр хөөннүг илереткеш, театр кадрлар-биле хандыртынган дээрзин бадыткаары-биле директорнуң оралакчызы, кол бухгалтерни, кол инженерни, чурукчуну хүлээп алганын дыңнаткаш, оларны хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Дүвү-далаш-биле ол четчелээн кижилерни артистер безин танывас, каңан ажылга хүлээп алганын безин билбес болду. Кол администраторну база хүлээп алган мен дээрзин чугаалааш, оон адын тыппайн, далче кол администратор бар бе деп сураглады. Улус аразындан бир аныяк оол туруп келгеш: — Мен ажылдавас мен, шыдавас-тыр мен — дээш олуруп алды. Кадрлар-биле театрны четчелээн мен дээр хөөннүг директорнуң «буу-хаазы» анаа доораанна илерей келген. Директор Сиин-оол Оюннуң сөзүн берген артистер Марат Даржаа, Любовь Сүгдерек, Виктор Кувин, Алексей Ооржак, Далар Барыкмаа, Георгий Черников, режиссерлар Ирина Лопсан, Каадыр-оол Бегзи болгаш өскелер театрның ажыл-чорудулгазында чедиишкиннерни болгаш ам-даа шиитпирлеттинмээн турар айтырыгларны айыткан.

Тыва театр 1935 чылда тургустунган соонда, культураның өзүлгезинде улуг рольду ойнап келген. Оон техниктиг болгаш чогаадыкчы баазазы өскен. Артистерниң аразында РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң база алдарлыг артистерниң саны көвүдеп орар. Делегейниң болгаш совет улустуң классиктиг чогаалдарын, тыва шии чогаалчыларының шиилерин чонга чыл санында бараалгадып турар.

Республикага кезек када өскен националдар аразында харылзааларның чидигленгени театр коллективин оюп эртпээн. Мооң мурнунда чылдарда режиссерларны, орус бөлүктүң артистерин өскээртен чалап турган. Оларга тускай өртемниг дээш бажың-балгатты чалчег чокка бериптер таварылгалар тургулаан. Ниити курлавыр бар турбуже, өскээртен улус дилеп эккээр чорук тыва артистерге таарымча чок байдалды тургузуп турганы чажыт эвес. Оон аңгыда, ол бөлүк орулга чок ажылдап келген. Маңаа чаңгыс чижекти көрүп болур. Бо чылын кол режиссер Михаил Косман удурткан орус бөлүктүң артистери Даг-Алтайга шиилерин чонга көргүскен. Түңнелинде 11 муң рубль орулгалыг-даа болза, 54 муң рубль чарыгдалдыг болган. Ол ышкаш, директорнуң хүлээлгезин күүседип турган Иван Бершанских 2 муң рубльди алгаш, бөгүнге чедир санашпаан. Ол үеде, Даг-Алтайга ажылдап турган үезинде, орус бөлүктү сөөртүп турган чолаачы Ховалыг оол ондакты машиназы-биле кылгаш, амы-тынындан чарылган. Маңаа кым буруулуг? Культура министриниң оралакчызы турган Л. Борисованың гаражын садып алыр дээш, театрдан 5 муң ажыг рубль база агаарже үнген.

Артистер районнар кезип ай-айы-биле чорупкаар. Оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдал чок, кайы-даа культура одаанга баарга соок, тар, артистерни аалчылар бажыңы-биле хандырбайн турар. Оон түңнелинде кижилер аарып-аржыыр чорукарга таваржып келген. Артистерниң хөй кезии чурттаар бажыңнары-биле хандыртынмаан. Ниити чурттаар бажыңнарында бичии, тар өрээлдерде хөй урууглуг өг-бүлелер чурттавышаан. Театрда партия, профэвилел, комсомол организациялары кандыг-даа ажыл кылбайн келген, анаа-ла [illegible] «чоттавышаан». Амгы үеде бүгү чурт рынок экономиказынче шилчип турар үеде, театрда бүгү-ле ажылдар чаңгыс черде «таптавышаан». Концерт болгаш шии көргүзүп районнарже аъттаныптар дээрге, автобустар чок, бар-даа болза үрелик, септелге негээр. Оларны сентябрь [illegible] айтырыы бөгүнге чедир шиитпирлеттинмээн. Театрның даштыындан көөрге чараш-даа болза, артистерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунмаан. Ынчаа театрның аңгы-аңгы бөлүктери репетиция эрттирерде берге байдалга таваржып келген. Бо шиитпирлеттинмээн айтырыглар чылдан чылче чылып келген болгаш бо сезонда артистерни улуг дүвүрелче [illegible].

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 55-ки сезонун ажыдар деп турда, дүвүреңниг айтырыглар чүге [illegible] берген? Бир талазында театрның [illegible] чамдык кезектер бүрүн [illegible] чырык, радио хандырар [illegible] чедир кадаарылмаан. Тускай өртемниг специалистер чок, театрның [illegible] артистерниң [illegible] магадылап шыдавас. Ылап бүрү өңнүг сайгылгааннар чедишпес. Ниң талазында, кадрлар айтырыы чедир шиитпирлеттинмээн. Ынчангаш театр сезон ажыдарынга белен эвес, ынчаа белеткенип турар.

Далаш ажыл чорудар ол комиссияның даргазы Ширин-оол Хертек хуралга 24 негелдени тургускан. Бир эвес ол негелделерни дарый күүседип бериптер болза, ынчан артистер сезонну ажыдарынга белениң илереткен. Бир эвес ол негелделер күүсеттинмес болза, театрның сезон ажыдылгазын соңгаарладыры негээн. Ол шиитпирни бүгү артистер бүрүн деткээн болгаш бүгү-ле арга-курлавырларны ажыглап тургаш, театр сезонун ажыдарын кызыдарын саналдарынга демдеглээн.

Хуралга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретары А. К. Канзай олар делгеренгей чүве чугаалааш, театрның артистериниң негелделерин шын деп санааш, бүгү тала-биле дузалаарын чугаалаан. Херек кырында тодаргай хемчеглерни алган.

Ук хуралга театрның директору С. Л. Оюннуң ажылдан үнер дугайында дилээн хандырган. Ол ышкаш театрның тургузуунуң болгаш удуртукчуларын соңгуур дугайында айтырыгны театрның директор чок арткан барымдаалааш соңгаарлаткан. Директорну соңгуп алырынга чедир ооң албан-хүлээлгезин түр күүседирин кол инженер Владимир Сүге-Маадырга дааскан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының айтыышкыны-биле харысаалгалыг ажылдакчылар театр коллективиниң негелделерин күүседип, боттуг дузаны көргүзүп киришкен. Орус бөлүк аныяк көрүкчүлер театры-биле каттышкаш, аңгы ажылдаар күзелдиг. Ол бөлүктүң кол режиссерунга Сиин-оол Оюнну томуйлаан. Театрда артистер бо сезонда көргүзер шиилерин белеткеп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ХООРАЙ ХҮНҮНҮҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Спортчу маргылдаалар

Найысылалдың чеден алды чылынга тураскаатткан хоорай хүнүнүң байырлалының үезинде чайгы спорт сезонунуң хаашкыны болган. Бо хүннерде дужут ажаалдазының чымыштыг үези чорупп турар болганда, чамдык бүдүрүлгелерниң коллективтери ында шефтеп, а студентилер болгаш сургуулдар ол ажылда хаара туттунган, ынчангаш дыштаныр хүннерде «Хүреш» стадионунга эрткен көргүзүг маргылдааларга эвээш көрүкчү келген.

Баштай стадионга республиканың мотокросс талазы-биле шилиндек командазының кежигүннери кестүп келген. Олар техниканы эки башкарып билирин, ону дургун чорударынга боттарының бедик мергежилин бараалгаткан.

Оларның соон дарый 16 мөгениң куржазы болган. Аңаа чүгле аныяк мөгелер колдай киришкен. Олар ачыр-дачыр туттуп, шалыпкын болгаш чараш аргалар көргүзүп турганнар. Түңнелинде Сүт-Хөл районнуң төлээзи Валерий Ондар биле Радик Намажап (Кызыл) сегирипип алган. Республика чергелиг хостуг тыва хүрештерге хөй удаа киржип келген дуржулгалыг мөге Радик Намажап аңаа шуулгеш, өртемниг белек-биле шаңнаткан. Шаңналдарны [illegible] база [illegible] тывыскан.

Республика болгаш зона маргылдааларынга доктаамал киржип, школачылар аразында эртинден [illegible] шаңналдыг черлерге чедип турган чалааш аргаларын, тактиканы көргүзүп турган аныяк долгюнстер — орус оолдар стадионга кестүп келирге, оларны аттыг часкашпыны-биле уткаан. Оларның арга-кашпагай аргаларын көрүкчүлер сонуургал-биле көрген.

Бистиң республикада атлетизм спорту ындыг-ла улуг хөгжүвээн. Оон чаңгыс-ла кескү чижээ — маргылдаа санында-ла ол-ла спортчуларны сөөлгү 15—20 чыл дургузунда көөп келдивис. Сергей Кайгородов, Евгений Черногривов, Александр Базянин оларны билир бис. Чүгле сөөлгү 6-7 чыл бурунгаар каш-ла санныг чаа аттар спорттуң бо хевиринге кестүп келген. Бо четпестерни көрүкчүлер чугаалажып турду. Бо хевирни сайзырадып, аңаа хөй аныяктарны эвилелдеп, хаара тудуп болур арга барын боттуг чижектер-биле оларның чамдыктары бадыткадылар. Бо удаада база-ла мазы-бары дегүй берген ол-ла спортчулар стадионга келген.

Хоочун контуг дижирн ышкаш, оларда куш курлавыры, улуг энергия барын көрүкчүлерге олар магадаткан. Бо хоочун спортчу 32 кг гирни маңгыс база ийи холдап олуй-солуй өру октап турда, 150-ден 250 килограмм чедир деңзилиг штанганы актыгже салтааш, олуруп-туруп турда, көрүкчү бүрүзү аңаа орбаан [illegible].

Сөөлгү үш чыл дургузунда бүрүнгү кыдат уран чүүл — ушу бистиң республикага [illegible]. Кыска үе иштинде ындыг спортчуларны [illegible]. Ушунуң секциялары Кызылда, Чөөн-Хемчикте, Бай-Тайгада, Эрзинде, Тес-Хемде, Таңдыда ажылдап турар. Ол секцияларны 30 тренер (оларның 27-зи дипломнуг специалистер) удуртуп, [illegible] аргаларын чүгле оолдарга эвес, а уругларга база өөредип турар. Бир кескү чижек. Ол болза Тыва АССР-ниң ушу федерациязының (даргазы В. С. Орус-оол) бот-оруулга-чарылгазы [illegible] эрткен воскресеньеде «Хүреш» стадионга бир дугаарында уңуп кээп, көрүкчүлерге бараан болган. Оларның көргүзүп турганы ушунуң аңгы-аңгы хевирлерин аңаа келген кижилер улуг сонуургал-биле көрген.

Чаңгар аразында Тыва ушу федерациязының ажылдакчыларының организастааны көргүзүг мергежилгелерни кылган. Аңаа 8 хардан 18 харга чедир оолдар, уруглар киришкен. Ушунуң 32 болгаш 62 хевирлиг мергежилгелерни кылган. «Доу-лань», «Гаоьнянь» мергежилгелерни кылырга чеп аажок сонуургаан.

Удавас октябрь 22-де кыдат спортчуларның кирикилгези-биле Тываның хөгжүм-шии театрынга көргүзүг [illegible] тренер Евгений Сат көрүкчүлерге чарлаан.

* * *

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш аалчылар Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга ССРЭ-ниң хоочун бут бөмбүкчүлери-биле «Енисей» командазы ойнааның көрген. Келген аалчы спортчуларның аразында алдарлыг мастерлер хөй болган. Игорь Численко делегей маргылдааларынга киржип турган, удурланыкчыларының хаалгазынче сөй кирип теппейн барбас турган. Ынчангаш енисейжилерниң камгаланкчылары Численкону холга ап, аңаа бөмбүк бербезин кызыдып турганнар.

Кайы-даа таланың ойнакчылары баштай шоодут халдавайн, бот-боттарын көржүп, [illegible]. Бир дугаар халдаашкынны Виктор Бондаренко «Енисей» командазынче кылган. Оон хоочун бут бөмбүкчүлерни чоорту сөөнү холга ап, енисейжилерниң хаалгазынче удаа-дараа халдаашкыннарны удай-улай кылып эгелээн.

Владимир Долгоносов, Юрий Редин, Евгений Храбростин болгаш өскелер удаа-дараа [illegible] тургаш, [illegible] кыдыр төнген.

Бут бөмбүкчүлер [illegible]. ССРЭ-ниң хоочун бут бөмбүкчүлери боттарының күштүүн, аргалыын көргүзүп тургаш, енисейжилерниң хаалгазынче халдаашкыннарны улам күштелдирип турганнар. 55 дугаар минутада аалчыларның халданкчы ойнакчызы Евгений Храбростин санны киирген. Оон аңгыда Андрей Якубик, Василий Щевцов болгаш өске-даа ойнакчылар санны немей киирер дээш кызытканнар. Ынчалза-даа оон хөй сөй киирип чадашкан. Ооп 1:0 болуп, аалчыларның тиилелгези-биле доозулган.

ССРЭ-ниң хоочун бут бөмбүкчүлериниң командазы мооң мурнунда база кээп чораан. Ынчан олар бистиң командавысты 7:0 санга утпан турган. Бо удаада сан эвээш болган. Ол дээрге сөөлгү үеде бут бөмбүү [illegible] сайзырап бар чыдарын көргүзүп турар. Сөөлгү каш чылда «Автомобилист» болгаш «Хемчик» командаларының дуржулгазы [illegible], республика чемпионнары болгулаан.

Аалчылар [illegible].

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Журналистиң орук демдеглелдери

ЧОЛУКШУДУМ, МӨҢГҮН-ТАЙГА!

(Эгези № 230 «Шында»)

Мөңгүн-Тайга районнуң амыдырал хандырылга комбинады [illegible] гелелдер дээр) биле Баян-Өлгий аймактың Ногаан-Нуур сумузунда ындыг комбинат-биле харылзаа тудуп [illegible]. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс [illegible] келгеннер. Суму төвү хирелинде оларның комбинады арта ийи каът болган [illegible]. [illegible] Орта баргаш, [illegible] Моол казахтары [illegible]. [illegible] Мадегхан [illegible] 100 [illegible]. [illegible] президент П. Очир[illegible] алганын. Ол оон мурнунда Улустуң Улуг Хуралының Даргазы турганы меңээ сонуургадып [illegible]. Оон аңгыда Биче Хурал база бар, оон даргазының оралакчызы бистиң аймактан казах кижи болдур эвеспе деп чоргаарал-биле чугаалады.

Моол казахтары он ийи [illegible] Кожа [illegible] өнүктериниң чамдыкы боттарын таныжар, дугаа, маңаа [illegible] биче хурал [illegible] районнуң амыдырал хандырылга комбинадының директору Т. Н. Дөмиң [illegible] эргенип болгу деп чүүлдер хөй [illegible] (моол) [illegible] национал хеп сынны быжары, ак улдуңнуг моол эр, кыс салынтарын дааразы. Оон чадында моолдар хеп-сын [illegible] машиназын [illegible] белин чарарда бут-биле теп [illegible] чаңгыс [illegible]. Ынчангаш [illegible] бары-даа билбестер.

Удуртукчу [illegible] комбинаттың ажылдакчылары [illegible] Коллектив [illegible] 16 хевирге 34 муң 500 рубльге [illegible] херек кырында 39 муң 700 рубльге ачы-дузаны чедирген. Черле ынчаш, бо коллективтиң доктаамал куш ажылчы [illegible] чедип ап турарын дараазында чижек факт херечилээр чорбадыве. Комбинат бо 1990 чылдың [illegible] районнарда мындыг төрелдешкен бүдүрүлгелер аразында калбарган социалистиг чарышта тиилекчи болуп үнгеш, Тыва АССР-ниң Чонның амыдырал хандырылга бүдүрүлге [illegible] Кызыл [illegible] шаңнаткан чорду. «Ра[illegible]» бүдүрүлге [illegible] Кызыл тук ам мында кожа туруп турарлары бо Шилчиир туктарны холга ам-даа быжыг тудар, олар [illegible] бо [illegible] [illegible].

[illegible] хевир [illegible] телевизор, соодукчу [illegible] септелери-биле чергелештир [illegible] хонар тавар[illegible] ачы-дузаны чедирилгелерни безин бо ырак черде бар чорду. [illegible] кандыг-бир хемчээли улуг хер-херексел аайлап [illegible] ам кудумчуга эрткен душкен [illegible] машина «Бадылавас» аппарган. Улуг эвес хепти-биле комбинаттың «УАЗ»-ныи бо дуза [illegible] чедирип бериптер. Ол ышкаш өгте салыр демир-суугу, чунар демир [illegible] суратынмас [illegible] бо бир хевирни база комбинат чедирип турар. Хеп-сын, эт-сеп аңаа болу бүде бербези билдингир. Оларны аарап, кылып, септеп бүдүрүп турар бир чамдык [illegible] «хоочу-карамга» демдеглел [illegible] ышкы болурда коллективте профэвилел комитединиң даргазы, комсомолчу Полина Серецмаа оон чаңгыс цехтеде ажылдап турары Зоя Делгер-оол, бригадир Клава Ойдуп-оол, [illegible] Оксана Борбак-оол [illegible] Оолан.

Седип МОНГАЛ.

(Уламчылыг).

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»
АБОНЕМЕНТ на газету 54241
(индекс издания)
«Шын»
Количество комплектов
на 1991 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА
ПВ место литер на газету 54241
(индекс издания)
«Шын»
Стоимость: подписки руб. коп.; переадресовки руб. коп.
Количество комплектов
на 1991 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

телевидение

ОКТЯБРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Сөс». Литературлуг уран чечен программа. 10.35 «Христофор Колумб». Уран чечен фильм. 3-кү серияы. 12.00 «Пи...» [illegible]. 12.30 «Үе». 13.10—14.10 «Фестивальдар, [illegible] концерттер». 15.40 Уругларга фильм. «Хөгжүм [illegible]». 2-ги кезээ. 16.50 Медициниң [illegible]. 17.25 [illegible]. 18.00 «Үе». [illegible]. 19.15 [illegible]. 19.35 «Христофор Колумб». Уран чечен фильм. 3-кү серияы. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible]. 21.50—23.40 [illegible] «Олимпийский» спорткомплекстен концерт.

ИШКИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таныштырыглыг фильм. 8.35, 9.35 [illegible]. 9.05 [illegible]. 10.05 [illegible]. 10.35, 11.35 [illegible] 10 класс. [illegible] 11.05 Орус чогаал. 12.05 «Свиридов». Уран чечен фильм. 2-ги серияы. 13.10 «Көргүзүг [illegible]». Телефильм. 13.45 М. Мусоргский. Концерт. 14.20—15.35 «Алтын [illegible]». Уран чечен фильм. 2-ги серияы. 17.00 «[illegible]». Уран чечен телефильм. 1-ги серияы. 19.05 В. Комаров. Концерт. 19.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Таныштырылгы фильм. 19.15 «Тыва черде». Медээлер тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.15 Якут АССР-ниң Күртелерадиозу «Соңгу чүкче пелдьстеп дагыны турар бе?». 20.55 «Хоюуткут хоорай». Эртем-таныштырыглыг фильм. 14-15 серияда. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының демдеглели. 23.45 Шанси провинцияның аас чогаал бөлүүнүң концерти. (КУР). 00.20—01.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва)—«Сокол».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Коллаж. 19.05 З. Маттус. Концерт. 19.25 «Хайнань ортулуктуң шенелдези». Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар».

◆

«Тыва турист» даргалыгда маршруттарның туристиг путёвкаларын тарадып эгелээн: Ташкент — октябрь 25—28 путёвканың өртээ 200 рубль. Ленинград — октябрь 25—29 путёвканың өртээ 330 рубль. Москва — Суздаль — Кострома — Владимир — Ярославль — ноябрь 12—21 путёвканың өртээ 311 рубль. Таллин — ноябрь 15—19, путёвканың өртээ 328 рубль. Вызу — Ленинград — ноябрь 22—29 путёвканың өртээ 423 рубль. Бухара — ноябрь 30 — октябрь 4, путёвканың өртээ 243 рубль. Фрунзе — декабрь 10—15, путёвканың өртээ 214 рубль. Киев — декабрь 17—21, путёвканың өртээ 276 рубль. Ленинград — декабрь 21—25, путёвканың өртээ 301 рубль. Ташкент — декабрь 23—27, путёвканың өртээ 229 рубль.

Аъш-чемниң, хонар черниң, экскурсия чарыгдалдарының база самолёт-биле ынай-бээр чоруурунуң өртээ путёвка өртээнде кирген.

Ташкентиже дыштаныр хүннерде барган каар 26 кижиден коллективтиг чагыгны хүлээп ап болур. Путёвканың чижек өртээ 200 рубль.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1. «Мөңгүлек» гостиницазының каъды.

◆

кино

ОКТЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Другая женщина» (АКШ) 9.20, 13.00, 17.20. «Так жить нельзя» (2 серияылыг) 11.00, 15.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Сети [illegible]» (Индия, 2 серияылыг) 9.10, 11.40, 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Большие хлопоты из-за маленького мальчика» 9.00, 12.40. «Кино без приключений» 10.30, 13.40. «Золотой поезд» (2 серияылыг) 15.20, 18.10, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Миссисипи в огне» (2 серияылыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хон Гиль Дон» 15.00, 19.00. «Под принуждением» 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ арнемная — 3-34-28 ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эвалакчылары — 3-45-98 [illegible] ◆ партийның амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-93, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа кылдызы — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ удуртукчулар — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ымазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң [illegible] Кызыл [illegible] № 1

Чагыг № 307.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 11 четверг № 232 (14432)

1925 чылдан үндүрүлүп турар

Өртээ 3 кеп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың октябрь 9-та СЭКП ТК-ның Пленумунга чуртта байдал болгаш экономиканы рынок харылзааларынче шилчидери-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажыры уламчылаан.

Санал бергеннер: В. Т. Чуйков — Полтава районнуң орук септелге-тудуг участогунуң дашчызы, Украин ССР, А. А. Пригарин—ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң Бүгү-эвилелдиң күш-ажылды организастаарының талазы-биле эртем төвүнүң директору, С. А. Осминин — партияның Киров обкомунуң бирги секретары, Х. А. Ахмедов — Туркмен ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, С. В. Колпаков — ССРЭ-ниң металлургия министри, А. В. Бузгалин — Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң экономика факультединиң политэкономия кафедразының доцентизи, Э.-А. А. Силлари — Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секратары, Ю. И. Мкртумян — Ереванның күрүне университединиң кафедра эргелекчизи, А. А. Поморов—партияның Томск обкомунуң бирги секретары, И. Хаеев — Таджик ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы.

Пленумга тургускан редакция комиссиязының өмүнээзинден СЭКП ТК-ның секретары А. С. Дзасохов чүве чугаалаан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды киирген санал-оналдарны, чугаалажып көрүүшкүнүң бүгү талалыг сайгарып көргениниң соонда, хүлээп алган. «СЭКП Төп Комитединиң комиссияларының дугайында» болгаш «СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң дугайында» доктаалдарны Пленум база хүлээп алган.

Пленумнуң түңнелинде СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленум ооң-биле бодунуң ажылын дооскан.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

Ажылдың баштайгы хүнүнде, октябрь 8-те Пленум партияның XXVIII съездиниң соонда эрткен үеде СЭКП ТК-ның Секретариадының ажылының дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары **А. С. Дзасоховтуң** информациязын дыңнаан.

Партияның XXVIII съездизиниң ажылы доозулганындан бээр чүс безин четпес хонуктар эрткен деп, ТК-ның секретары чугаалаан. Съезд соондагы үе ниитилелди чаартырының айтырыгларынга харыыны дилээриниң бачым үези апарган. Ажыл-агый чорудулгазында нарын чүүлдер, херегл ел рыногунда байдал, националдар аразының харылзааларында тургустунган берге чүүлдер болгаш өске-даа хөй-хөй айтырыглар партияның ажыл-чорудулгазының күжениишкин негээр байдалдар-биле чергелештир органзас-политиктиг ажылды күштелдирерин негеп турар, ол дуганын Михаил Сергеевич Горбачевтуң бо эртенги чугаазында кирген партияга. Төп Комитеттиң кежигүннеринге кыйгырыынга база илерeп турду.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының калбак төлээлерези кирген ТК-ның чаа Политбюрозу партия политиказында үр хуусаалыг ужур-дузалыг улуг хемчээлдиг угланыышкыннарны ажылдап кылырынче кирген. Политбюрога ылавылап ажылдап кылып турган ындыг айтырыгларга хамыктың мурнунда СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилели-биле ажылды, бүгү чадаларның улус депутаттарының Советтеринге партия бөлүктериниң ажыл-чорудулгазының, ажылының хевирлерин, методтарын, рынок экономиказынче шилчилге үезинде политиктиг хандырылганы хамаарыштырып болур ийик.

Бо болгаш өске-даа стратегтиг айтырыгларны чугаалажып тура бистер съездиниң шиитпирлерин күүседири дээш демисел хамыктың мурнунда коллективтиг чорук-биле болгаш ооң-биле чергелештир партийжи удуртукчуларның бедик албан-дужаалында кирип турар амгы үедеги кижи бүрүзүнүң, бүгү кижилерниң хуу харыысалгазы-биле хандыртынар дээрзин барымдаалап турар бис. Политбюронуң чоокта чаа болган хуралынга ол бодал чидиг дискуссияны болдурган.

Ажыл-агыйжы-эргелеп башкарылга албан-хүлээлгелерин улус Советтеринче дамчыдып тура, СЭКП совет улустуң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар социал-экономиктиг даштиг политиканы ажылдап кылырынга киржилгези дээш харыысалганы бодундан чайлатпайн турар. Партия организацияларының чугула сорулгазы — Эвилелдиң чаа керээзин тургузарынга үре-түңнелдиг киржири. Ынчангаш бо ажылга ТК-ның, Политбюронуң болгаш Секретариаттың чогумчалыг ролюн, ниитизи-биле партияга болгаш партия организацияларынга интернационалчы [illegible] бүрүнүң ажыл-херектериниң ылаңгыя бистиң амыдыралывыска бүдүрел болгаш [illegible] партийжи [illegible] тергиидеп турарының бадыткалы чугула болуп турар.

Бо талазы-биле ажылга чаа арга-хевирлер дилээшкиннеринге байыр чедирер ашаар. Чижээ, партия, харын-даа Советтер удуртукчуларының девискээрлер деңнелинге удуржулгазы эртерер арга-хевирин тургусчуп, ол чорук партия [illegible] бөлгүмнерге бодаргай чорук [illegible] чедирер.

Ындыг арга-хевир чуртуң Закавказье, Орталык Азия, Поволжье, Урал чоогу дээн ышкаш өске-даа улуг-улуг девискээрлеринге хамаарыштыр чогумчалыг болур ийик.

Партийжи ажылдың органзас-политиктиг хандырылгазын хүн бүрүде боттандырар хүлээлгелиг ТК-ның Секретариадының чаа составы XXVIII съездиниң чидиг шүгүмчүлелдиг негелделерин барымдаалап турган, бодунуң ажыл-чорудулгазын экижидип алырын оралдажып турар. ТК-ның Секретариадының кичээнгейиниң төвүнде — амгы политиканың айтырыглары, түс черниң партия организацияларынга медээлер, Советтер-биле кады ажылдажылганың аргаларын дилээри.

Секретариаттың ажылының чамдык чүүлдеринге доктаарын чөпшээреп көрүнер. Он бир секретарь удуртукчу, тодаргайлаарга, ажылдың түс-түс угланыышкыннарының дүүштүрүкчүлери болуп турар. Секретариат хуралын неделя санында эрттирип турар. Чугаалажып турар айтырыгларның утказынче бүгү талалыг болгаш ылаптыг ханылап кирери эргежок чугула дээрзин билип турар. Ынчалзадаа ону үргүлчү чогумчалыг кылып турар дээри болдунмас дээрзин ажыы-биле чугаалаар херек. Ындыг эскиттер, чижээ, дүжүт ажаалдазын доозар болгаш солуннар болгаш журналдар чагыдылгазының кампаниязын эрттирер, СЭКП ТК-ның кежигүннериниң хамаатыларны хүлээп алырын турумчулар, удуртукчу кадрларның билиин бедидерин калбартыр болгаш төөгү-революсчу, ылаңгыя ленинчи салгалды камгалаар дээн ышкаш айтырыгларга ол илерээн. Бистиң хөй националдыг ниитилеливисте культураның кижизидикчи хүлээлгезин деткиирин болгаш ону «коммерцияжыдылгадан» камгалаарынче угланган ТК-ның Секретариадының инициативазын эки деп хүлээп алган.

Ол идеялар чогаадыкчы интеллигенцияның сураглыг төлээлекчилери-биле Михаил Сергеевич Горбачевтуң эң үре-түңнелдиг ужуражыышкынынга база илерээн.

Сөөлгү үеде чамдык эштерде хүнүнүң үнер парлалгага үнген бүгү-ле чүүлдер дээш СЭКП ТК харыысалгалыг болур деп бодал турумчуй берген. Бистиң ажылывыстың методтарының дугайында ындыг бодал дээрге эде тургустунуушкун мурнуну бодалы-дыр дээрзин улуг харыысалга-биле чугаалаар ужурлуг мен. Ол Парлалга дугайында Хоойлуга база дүүшпейн турар ышкажыл. Ол дээрге, бистиң бо айтырыгны тоомчага албайн турарывыс ол бе? Чок. ТК-да ажылдап турарлар, бистер, өске кижилер-биле бир дөмей, кижи кылдыр хайныр фактыларга база таваржып турар бис. ТК-ның секретарьлары болгаш партийжи парлалганың удуртукчулары, ооң иштинде Пленумда киржип турар кижилер, бистиң доктаамал харылзаавыстың дугайында [illegible] билирлер. Ооң-биле чергелештир маргылдааны чорудуп [illegible] кылып, бистиң бодалдарывысты болган турушаарывысты чидиг-биле камгалап ап шыдаавывысты миннир ужурлуг бис.

Политиктиг хөй талалыг бо үеде дыка хөй парлалга черлери [illegible] шенелдениг ажыл эртип шыдавайн турар. Сеткилге бүрер чорук чамдык парлалганың, ылаңгыя неформал[illegible] удуртукчуларының нормазы апарган. Чамдык үндүрүкчүлериниң парлаан чүүлдерин [illegible]. Бардыг чүүтүн парлалга органнары безин кайгап турар апарган.

Чоокку айларда Секретариаттың кол планнары чүү болуп турарыл? Ол дээрге хамыктың мурнунда, чаа рынок харылзааларынче шилчилге программазынга партийжи хандырылга, Эвилел керээзин ажылдап кылырының бүгү үе-чадаларынче кичээнгейдир. Ол дээрге СЭКП-ниң эртем төптериниң ажыл-чорудулгазынга сайзыраңгайжыдарының айтырыглары, бистиң кол солунувус «Правданың» амгы болгаш келир үедеги айтырыгларын бүгү талалыг чугаалажып көөрүдүр. Ол дээрге чаа политиктиг күштер болгаш шимчээшкиннер-биле СЭКП-ниң диалогун болгаш харылзаазын тургузары-дыр. Ол дээрге Ростов, Нижегород областарның, Алтай крайның партия организацияларының дуржулгазын өөренири болгаш чугаалажыры-дыр. Ол дээрге, съездиниң резолюцияларын күүседир талазы-биле калбак ажыл, адак соонда, кем-херек үүлгедиишкинин болдурбазынга болгаш корум-чурумну тударынга коммунистерни болгаш партия организацияларын мобилизастаары-дыр.

Партия өөредилгезиниң болгаш массалыг пропаганданың системазын үндезини-биле эде тургузарының эргежок чугулазын ТК-ның Секретариады барымдаалап турар. Партийжи массаларның ниитилел-политиктиг мееделин XXVIII съездиниң программныг документилеринге дүүштүр принципиалдыг чазы-биле билген турарын бадыткап тургузарынче ол угланган турар ужурлуг. Хөй чүс чылдарның төөгүзүнүң база рынок харылзааларының дугайында амгы үеде канчаар билип турарының талазы-биле очерктерни, бөлүк лекцияларны, өөренирингe ажыглаар чүүлдерни ажылдап кылыр болгаш парлаар талазы-биле даалгаларны берген. Ол ышкаш бистиң хөй националдыг күрүневистиң тургустунган төөгүзүн, бистиң күрүневисти тургускан улустарның аразында эп-сеткил харылзааларын болгаш оларның патриотчузун, амгы үениң улуг күрүнелерниң бирээзинге хамааржыр хамааты чоргааралын боттуг чырыдарын база негеп турар.

Бистиң эртем төптеривис, хамыктың мурнунда Ниитилел эртемнериниң академиязы, Марксизм-ленинизм институду, Ниитилел эртемнериниң институду партия мурнунга улуг өөрелиг, олардан, ылаңгыя партия ажылдакчыларының эрге-хоойлу болгаш парламент культуразының, социологияның, социал камгалал болгаш өске-даа айтырыгларының талазы-биле чогумчалыг ажылдап кылыышкыннарны манап турар бис. Чаа Секретариаттың ажылы үезиниң негелдезинге, ооң амгы үедеги шалыын темпинге дүгжүп турар деп кым-даа бадыткаарын оралдашпайн турар. Ол черле ындыг эвес. Бистер ниитилелдиң ангы-ангы бөлүктериниң, ылаңгыя аныяктарның болгаш комсомолдуң үени келген айтырыгларын чедир сайгарып шыдавайн турар бис.

БЛКЭ ТК-ның удуртулгазы-биле дугуржулга ёзугаар чоокку хүннерде комсомол активи-биле ужуражылга болурун силерге дыңнадып тур бис. Чаа ТК-ның болгаш ооң Секретариадының ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле сайгарып шыдаан, эртен чылдарда көскүр-биле соңгаан партияның [illegible] органнарының харылзааларын катап тургузарын бүрүн чедип ап шыдаавывысты миннир ужурлут бис. Чагырып дужаар методтан боттут демократияже болгаш политиктиг бодалдарның хөй талалыг байдалдарынче шилчилгени ТК үре-түңнелдиг кылдыр башкарып шыдаваан. Партийжи кадрларның хөй кезии, ооң иштинде чаа соңгутканнар политиктиг ажылды сургаал аргазы-биле чорудары муң катап нарын дээрзин чаа билип каан. Партияның төп аппарадын кызырарын көскүзү-биле чедип алзывысса-даа, агым ааны-биле эштиринге болгаш үстүнден айтыышкын манаарынга чаңчыккан бистиң эштеривистиң сагыш-сеткилинге көскү өскерилгелер болдуруп шыдааванывысты база миннир ужурлуг бис. Партияның кадрлары ындыг хөөннүг болур болза хоржок. Олар дыка хоралыг. Бүгү чадаңың партийжи удуртукчуларындан болгаш партия кежигүннеринден билдилиг болгаш принципиалдыг чорук, инициатива болгаш харысалга негеттинип турар бо үеде угаан-бодалдың дөгейленчек чоруу канчап-даа таарышпас.

Партияның чамдык ажылдакчыларының талазындан ажылдап шыдавас эвес, а партияны чаартырының нарын чорудулгаларын хүлээп алыксавас чоруу-биле моон соңгаар эптешпес ужурлуг бис.

Чамдык республикаларда, крайларда болгаш областарда, хөй-хөй хоорайларда болгаш районнар төптеринге амгы үеде аңгы-аңгы чылдагааннардан дыка хөй албан-дужаалдар, ооң иштинде соңгулдалыг албан-дужаалдар зэ чок арткан хомуданчыг.

Ооң-биле чергелештир обкомнар, хоорkomнар болгаш райкомнарже партия ажылынче коммунистерни хөй-ниити эгелээшкин-биле азы дакпырлай депшидери чугула деп түңнел чайгаар үнүп келир. Ол хемчег партия активин партийжи массаже көскүзү-биле чоокшулаштырып, партия ажылынче интеллигенцияның, ажылчын ангыдының болгаш тараачыннарның салым-чаяанныг төлээлекчилерин эвээш эвести депшидеринге идиг берип болур.

XXVIII съездиниң соонда Москвада ажылдап турар ТК-ның кежигүннери 65 республикаларга, крайларга болгаш областарга чораанын; чурттуң 30 девискээринге бо үе дургузунда СЭКП ТК-ның секретарьлары барганын дыңнадыйн. Партияда болгаш ниитилелде тургустунган чиик эвес байдал дугайында тодаргай, ынчы тайылбырны кижилер бистен манап турар дээрзин билип турар мен.

Бо талазы-биле бистер октябрь айда эрттирер деп идеология айтырыгларының талазы-биле секретарьларның, националдар аразының харылзааларының талазы-биле партия ажылдакчыларының [illegible] туралынга идегеп турар бис.

Түңнелинде чугаалаар чүүлүм. Чурттуң дыка хөй девискээрлеринде чогумчалыг болдурар оруктарын [illegible]. Бо талазы-биле Казахстанның дуржулгазы мен бодаарымга солун болгу деп. Мында партия-совет удуртулгазы ниитилел-политиктиг өске күштер-биле чөпшээрежилге дугайында дугуржулга шыдааан. [illegible] бээр деп бодаап мен, ол бистиң [illegible]. Бо таварылгада Секретариаттың болгаш бистиң бүгү эштеривистиң ээ чугула сорулгазы болза, инициативаны үндүрери болгаш эде тургустунуушкунуң концепциязын, Президентиниң планнарын болгаш программаларын демократияның болгаш тургузуушкунуң эрге-ажыктарынга деткип турар талалакчыларны камгалалдың болгаш чөпшээрежилгениң ниити оруунче кинрер сорулга-биле демократтыг шимчээшкиннерниң ортузунга боору.

Үениң эвээжинден чамдык чүүлдер дугайын чугаалап шыдавадым. Партияның съездизиниң идип үндүрген негелделериниң деңнелинге чедир партияның бүгү звенолары ажылдаар ужурлуг дээн бодалды түңнелинде СЭКП ТК-ның Секретариадының өмүнээзинден шиитпирлиг-биле деткиир күзелдиг мен.

СЭКП ТК-ның аппарадынга комиссиялар дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары **О. С. Шенин** дыңнадыг кылган. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының даасканын ёзугаар партия Төп Комитединиң ажыл-чорудулгазын организастаарынга хамааржышкан элээн каш саналдарны ол киирген.

ТК-ның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле доктаамал комиссияларны тургузары СЭКП Уставының 29 параграфында көрдүнген. Ук комиссияларны ТК-ның кежигүннериниң иштинден, а ол ышкаш чөвүлекчилер кылдыр өске-даа коммунистерден СЭКП ТК-ның Пленумунга тургузар. Ол комиссияларны ТК-ның секретарьлары удуртуп баштаар. Бо айтырыгны Төп Комитеттиң Политбюрозу болгаш Секретариады бодунуң хуралдарынга чаңгыс эвес чугаалажып көрген болгаш ол комиссиялар болза, ТК-ның кежигүннериниң ажылын организастаарының кол хевирлериниң бирээзи, партияның чаңгыс аай политиказын тодаргайлап тургузарының кол звенозу, чер-черниң болгаш төптүң боттуг харылзаазының чепке болур ужурлуг.

Чуртта болгаш партияда амгы байдалдың боттуг чүүлдеринге, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир сорулгаларга дүүшкен кол угланыышкыннарны барымдаалап көрбүшаан, дараазында доктаамал комиссияларны тургузарын саналдаан. Партияга чугула ужур-дузалыг идеологиктиг, пропаганда болгаш информация айтырыгларының бүгү комплексин сайгарып көөр ужурлуг Идеология комиссиязы. Ниитилел-политиктиг комиссияны бир-ле дугаар тургузарын саналдаан. Чуртта ниитилел-политиктиг байдалды анализтаары, саналдарны хөй-ниитиниң организациялары-биле харылзаага, Советтерде коммунистерниң ажылынга, күрүне тургузуунга болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр ажылдап кылыры ооң хүлээлгези болур. Рынок харылзааларынче шилчилгениң байдалдарында социал-экономиктиг комиссия, СЭКП-ниң Аграр политиказының талазы-биле комиссия хөй чүүлдерни амгы үеде кылыры негеттинип турар. СЭКП-ниң Национал политиказының талазы-биле комиссия хөй айтырыгларны ам чугаалажып көөрүн Эвилел керээзи-биле холбашкан ажыл негеп турар. ТК-ның Делегей политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузарын саналдаан.

Ниитилелде херээженнерниң болгаш өг-бүле байдалының айтырыгларынче [illegible] партияның чаартылгазынның тодаргай фактызы болуп турар. Ол сорулга-биле ТК-ның Херээженнер болгаш өг-бүле айтырыгларының талазы-биле комиссиязын тургузар. Экономиктиг чаа байдалдарже шилчиир үеде херээженнерге дузалаар хемчеглерниң системазын ажылдап кылыры, а ол ышкаш херээжен чоннуң политиктиг идепкейлиин хөгжүдери херээжен коммунистерниң иштинден ажыл-чорудулганың янзы-бүрү адырларынга удуртукчуларны шилип депшидери комиссияның ажылының кол угланыышкыннарының бирээзи болур ужурлуг.

Партия тургузуунуң айтырыгларын сайгарар комиссияга хамаарыштыр хөй бодалдар бар турган. Ынчаарга партияның эге звенозунга ажылды үндезини-биле эде тургузарындан артык чугула сорулга бо адырда чок деп санааш, Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартыр талазы-биле доктаамал комиссияны тургузарын саналдаан. СЭКП организацияларының секретарьларының чөвүлелин тургузар болгаш ооң ажылын организастаар талазы-биле саналдарны комиссия ажылдап кылыр ужурлут. Дыңнадыгда демдеглеттинген комиссиялардан аңгыда, партияның XXVIII съездизиниң резолюцияларында айыткан айтырыглар талазы-биле комиссияларны база тургузары көрдүнүп турар. Ол дээрге эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле, а ол ышкаш СЭКП-ниң аныяктарга хамаарыштыр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиялардыр. Амгы үе-чадада партияның шериг политиказының кол угланыышкыннарының дугайында съездиге хүлээп алдынган резолюцияга дүүштүр СЭКП-ниң Шериг политиказының талазы-биле комиссияны тургузарын саналдаан. Ол комиссияларны СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының кежигүннери удуртуп баштаар.

Комиссияларны канчаар тургузар дугайында каш сөс. ТК-ның Секретариады ол ажылды эге төлевилел чурумун ёзугаар кылган. Партия комитеттериниң дузазы-биле, а чамдык таварылгаларда ТК-ның кежигүннери-биле дорт харылзаа ёзугаар оларга саналдарны дамчыдып берген болгаш оларның санал-оналдарын дыңнап кирген. Ооң түңнелинде Пленумга киирген комиссияларның ол составы шилип алдынган.

Комиссиялар боттарының кежигүннериниң санының талазы-биле аңгы-аңгы болуп турар. Чижээ, Социал-экономиктиг комиссияга ТК-ның 54 кежигүннерин, Аграр политика талазы-биле — 47, Аныяктарга хамаарыштыр политика талазы-биле — 25, Шериг политиказының талазы-биле — 24 кижини киирген.

Комиссияларның составын чүгле эки турага үндезилеп тургузар болгаш ол составы ТК-ның [illegible] чаарттынмайн чоона арттырып болбас. СЭКП ТК-ның кежигүннериниң күзээнин барымдаалаан составка өскерилгелерни киирер аргазы комиссияларның боттарынга бар.

Ам чөвүлекчилер дугайында. Чөвүлекчилерни амгы Пленумга бадылаваас деп саналдаан. Чөвүлекчилерни комиссиялар боттары шилээн, Пленумга бадыладыры-биле киирип келир.

(Уламчызы 2-ги арында).

СЭКП ТК-ның комиссияларының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың октябрь 9-тагы доктаалы

1. СЭКП Уставының 29 параграфынга дүүштүр СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарының аайы-биле дараазында доктаамал комиссияларны тургузар: Идеология; Ниитилел-политиктиг; Социал-экономиктиг; СЭКП-ниң аграр политиказының талазы-биле; Херээженнер болгаш өг-бүле айтырыгларының талазы-биле; СЭКП-ниң национал политиказының талазы-биле; Делегей политиказының айтырыгларының талазы-биле; Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартырының талазы-биле.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң хүлээп алганы резолюцияларынга дүүштүр СЭКП ТК-ның комиссияларын тургузар: Эртем, өөредилге, культура талазы-биле; СЭКП-ниң аныяктар политиказының айтырыгларының талазы-биле; Шериг политиказының талазы-биле.

2. Комиссияларның хуу составын болгаш оларның удуртукчуларын бадылаар. СЭКП ТК-ның кежигүннериниң күзээнин ёзугаар оларның бир комиссиядан өске комиссияже шилчиирин бот тускайлаан шиитпирлээр эргени комиссияларга бээр. Ындыг таварылгаларда СЭКП ТК-ның кежигүнү чүгле чаңгыс комиссияга кирип болур деп чүвени удуртулга болдурар.

3. СЭКП ТК-ның комиссияларының киирип келгенин ёзугаар чөвүлекчилерни СЭКП ТК-ның Пленумунга бадылаарын чурумчудар.

4. СЭКП ТК-ның комиссияларының ажыл-чорудулгазының сизагай талаларын барымдаалап тургаш, СЭКП ТК-ның комиссияларының дугайында дүрүмну тургузарын эргежок чугула деп санаар.

5. СЭКП ТК-ның комиссияларынга 1991 чылдың ажыл планын тургузарын болгаш бадылаарын дагзыр. СЭКП ТК-ның Секретариады ол планнарны ниитилештирер болгаш оларны СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның кежигүннеринге, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, автономнуг республикаларның, республика, крайлар, областарның партия комитеттеринге чорудуп бээр.

СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың октябрь 9-тагы доктаалы

СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң төлевилелдерин партия организацияларынга, коммунистер ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрүн организастаарын СЭКП ТК-ның Секретариадынга дагзыр.

Төлевилеллерни партия парлалгазынга парлап үндүрер.

Октябрь 11—ССРЭ-ниң составынга Тываның кирген хүнү

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА ДҮҮШТҮР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле беседа

Корр. Белен эвес байдалдарда республика шилилге мурнунда келген. Бот-догуннаашкын айтырыы, эвилел болгаш федерация-биле харылзааларны кандыг үндезинге тургузары дээн ышкаш харыысалгалыг, нарын айтырыглар тургустунуп келген. Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенителиниң дугайында декларация төлевилели парлаттынган. Республиканың амыдыралынга база бир демдеглексенчиг болуушкун —РСФСР-ниң Чазааның Тывага хамаарыштыр доктаалы болур. Бо улуг документилерниң талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң мурнунда кандыг сорулгалар туруп турарыл, номчукчуларга таныштырып көрүңерем, Шериг-оол Дизижикович.

Ш. Д. Ооржак: Бүгү чуртта дег, республикада политиктиг болгаш экономиктиг байдал нарын. [illegible] харылзааларны [illegible] чогумчалыг [illegible] турар. Командылап дужаар аргалардан чайлааш, экономиктиг аргаларны быжыктырып, Советтерниң эргелерин калбартыр, оларның саң-хөө, материал байдалын быжыглаар [illegible] алынар ужурлуг.

Экономиктиг реформа хоойлузун [illegible] ажылдаар [illegible]. Аренданы бот-орулга [illegible] социал камгалал механизмин бодап [illegible]

(Уламчызы 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

(Эгези 1-ги арында).

Оон-оле холбашкан база бир айтырыг бар. Комиссияларның ажылынга Төп Контроль Комиссиязының ханы сонуургалдыының дугайында эш Борис Карлович Пуго дыңнаткан. ТКК-ның кежигүннери оларның нүүззэнин [illegible] туруп болур дугайында амгы Пленумга дүгүржүп ап болур деп санап турар бис.

ТК-ның комиссияларының дуганында дүрүмнүг болуру чугула. Комиссия бүрүзү бодунуң төлевилелин кирери чүүлдүг, ынчаарга ук төлевилелдерниң акизин шилип алгаш чедир сайзырадып болур.

Комиссияларның ажылынга херектиг чүүлдерни хандырарын СЭКП ТК-ның кииддистеринге дагзыр. ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының даалгаларын күүседири, партия органнарының [illegible] партия Уставының 14 [illegible] материалдарны база саналдарны ажылдап кылыры [illegible].

СЭКП ТК-ның аппарадында [illegible] Ажыл хамаарыштыр [illegible] ТК-ның Политбюрозу [illegible] Партия тургузуушкунунуң болгаш [illegible] кииддизиниң баазазынга организастыг кииддисти ТК-ның аппарадынга тургузар. Партия организацияларын-биле [illegible] Чугулатыг күштерниң [illegible] болгаш ниитилел шимчээшкиннериниң партия организацияларын-биле ажылды, партийжи [illegible]

дыралды чаартырының айтырыгларын ажылдап кылырын ол боттандырар сорулгалыг. Партияның чер-чер органнары-биле ТК-ның аппарадының харылзаазын тударын, партияның нийти хемчеглерин хандырары ол кииддистиң хүлээлгези болур.

Идеология кииддизин тургузар, партийжи пропагандазын, массалыг информация чепсектериниң айтырыгларын болгаш идеологтуг ажылдың өске-даа айтырыгларын ол сайгарып шиитпирлээр хүлээлгелиг. Гуманитарлыг кииддисти тургузар, чогаадыкчы, эртем интеллигенциязы-биле харылзаа, ниитилел хөгжүлдезиниң теоретиктиг айтырыгларын ажылдап кылыры, партийжи кадрларны белеткээри ук кииддистиң хүлээлгезинге хамааржыр. СЭКП-ниң эртем болгаш өөредилге албан черлери ол кииддиске кирер.

Ниитилел-политиктиг организациялар-биле харылзаа тудар талазы-биле оонта чаа тургускан кииддисти калбартып турар, ону ниитилел-политиктиг харылзаалар талазы-биле долу специалистаар. Ажылчын болгаш [illegible] бээр.

Партияның [illegible] камгалалын күштелдирериниң чугулазын, ооң инициативчи база хоойлу саналдаар чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын идепкейжидериниң эргежок чугула боорун барымдаалааш, а ол ышкаш коммунист депутаттарны дамчыштыр Советтерге партияның [illegible] системазын тургузары-биле

ТК-ның аппарадынга Хоойлужудулга инициативаларының болгаш эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле кииддисти тургузуп турар. Күрүне-эрге-хоойлу кииддизин дүжүргеш, национал харылзаалар кииддизи хевээр арткан, ону Национал политика кииддизи [illegible] санап турар.

Социал-экономиктиг кииддистиң баазазынга Социал-экономиктиг политика кииддизин тургузуп турар. Камгалал кииддизин дүжүрер, медээлер ажылдап кылыр төптү хевээр арттырар, аграр кииддистиң орнунга Аграр политика кииддизин тургузар, ооң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының бирээзи болур, тараачыннар шимчээшкини-биле харылзааны тудары.

Даштыкы политиктиг айтырыгларны болгаш күрүнелер аразының харылзааларын Даштыкы херектер министерствозу [illegible] министерствозу харылап турар болганда, ССРЭ-ниң Дээди Совединге сөөлгү үеде Президент чөвүлели делегей кииддизиниң эрге-хүлээлгелерин тодарадып турар, ол кииддис даштыкы чурттарның партияларын болгаш организацияларын-биле харылзааларны боттандырарынче кичээнгейни мөөңнээр.

Херээженнерниң болгаш өг-бүлениң айтырыгларының талазы-биле ажылды 11 кижиден тургустунган аппараттың боду чорудар. Оон аңгыда, бүгү кииддистерге бо айтырыгларны шиитпирлээр [illegible] тургузар.

ТК-ның аппарадынга Ни[illegible]ти кииддисти, а ол ышкаш Херектер эргелелин хевээр арттырарын саналдап турар. ТК-ның аппарадының харысалгалыг ажылдакчыларының нийти саны 1493 кижи боор турар, оларның 40,4 хуузун, азы 603 кижини кызырар. ТК-ның аппарадынга [illegible] улуг [illegible] кызырышкынны кылганын дыңнадып тур мен. Эрткен чылын ТК-ның аппарадындан 536 харысалгалыг ажылдакчыны кызырган. Бо ажылды моон соңгаарда уламчылаар деп бодап тур мен, ынчалза-даа ам дээрезинде доктааганы дээре. Эде организастаашкынның байдалында доктаамал ажылдаар, аппарат ажыктыг ажылдап шыдаварын баарын билип турар бис.

Ам өске чамдык айтырыгларның дугайын чугаалаайн.

Партияның XXVIII съезинге [illegible] шиитпирлерин [illegible] турган СЭКП-ниң нормативи-методиктиг бүгү документилериниң төлевилелдерин ТК-ның болгаш ТКК-ның кежигүннеринге үлеп берген. Оларны анаа-ла белеткеп кагбаан, ук документилерни белеткээринге партия комитеттериниң ажылдакчыларын, специалистерни хаара туткан, чамдык документилерни, ылаңгыя «Референдум дугайында дүрүмнү» РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездиинге чугаалашкан. Партия Уставының негелделерин болгаш сөөлгү үениң практиказын документилерде барымдаалаан, ниитизи-биле олар партия амыдыралының хөй айтырыгларын чаа өзү-биле шиитпирлээр чүткүлдүг илередип, херек башкарылгазын, [illegible] турар. Отчёт бээрин 2,5 катап кызырган. Бо документилер моон соңгаары [illegible] дезини боол болур деп ТК-ның Секретариады санап турар. Партия Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери, бо Пленумда олуржуп турар өске-даа эштер маңаа идепкейлиг киржир боор деп бодап турар бис. Оон аңгыда, коммунистер ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле саавырларның болгаш дүрүмнерниң төлевилелдерин партия парлалгазынга парлаар чөпшээрелди бээрин дилеп турар бис. Партажылдакчыларының болгаш партияның улуг организацияларының секретарьларының кичээнгейин хаара тудуп турар, чижээ, херек эмгелээрини дугайында, партия [illegible] болгаш статистиканың дугайында саавырлар төлевилелин ылак өөренип көөрү-биле партия комитеттеринче чорудар. Бо төлевилелдер талазы-биле кирген саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни барымдаалап, оларны чедир ажылдап кылыр болгаш ТК-ның база ТКК-ның дараазындагы каттышкан Пленумунга бадыладырын бодап турар. Бо ажылды бо чылдың төнчүзүнге чедир доозар херек.

ТК-ның Политбюрозунуң даасканын бөүтаар. Моон мурнунда чугаалажып турган болгаш хүн үнген тудум-на улуг ужур-дузалыг апар чыдар айтырыгга силерниң мурнуңарга чуве чугаалаар аргалыг болганымны ажыглап, чугаалаксаан иниик мен. Чугаа болза, партия организацияларының болгаш Советтерниң харылзаазының, а ол ышкаш Советтерге партия бөлүктерин, коммунистерниң фракцияларын тургузар дугайында Устав негелделерин боттандырар чурумнуң дугайында боор турар.

ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады бо айтырыгны тускай чугаалажып көрген. Бо айтырыг талазы-биле бижиктерни партия комитеттеринче чоокта чаа чорутткан. Политбюро кежигүннериниң ССРЭ-ниң Дээди Совединде ажылдап турар коммунистер-биле ужурашкыны эрттирген. Коммунистерниң партия комитеттери-биле харылзаазы бодүүн эвес боор турарын болгаш амгы үеде Советтерде партия күштери-биле ажылды өкиндери чугула боор турарын [illegible]. Шыңгыы чугаалажыр болгаш ажык болур шынар коммунист депутаттарда четпейн турар. Оларның хөй кезии политиктиг чугаа кылыр дуржулгазы четпезинден парламентиге чугаа үезинде сүртеп каарлар. А эң-не кол чүве — принципиалдыг айтырыглар талазы-биле шиитти угланыышкынның херек боор турары. Ылангыя баштайгы үеде Советтерге партбөлүктерни азы коммунистер фракцияларын тургузар дээн идеяны партия кежигүнү депутаттарның чамдызы арай-ла сеткил-биле көрүп турар. Чугаа болза, чүнүң-даа мурнунда хол дуунда-ла СЭКП-ни шүгүмчүлээш, сан ап, блоктар айы-биле соңгутканнарның дуганында боор турар. Партияга хамаарылгазын чарлаваан бодап турар партия кежигүннери бар. Оларның чамдыктарында эрги хевирниң партия бөлүктеринге бүзүревес чоруу хевээр арткан. Коммунистерниң чамдызы фракциялар тургузарга Советтерге месилдежиишкиннер күштели бээр деп чигзинип турарлар. Консерватизмни бурруудадырындан коргуп турарлар база бар. Бо боттут чүүлдер-дир. Партбөлүктерниң быжыгар чоруу берге болбайн ван. Ынчалза-даа бо ажылды узамдыктырып база болбас. Советтерге партия бөлүктерин, фракцияларын коммунист депутаттарның тургузарынга партия комитеттери дузалаар ужурлуг.

Партия бөлүктери эки тура үндезинге тургустунар, бот-тускайлаң болур, депутаттарның [illegible] чарлаттырбас ужурлуг. Оон-биле кады депутаттар принципиалдыг байдалдыг айтырыгларны кады чугаалажырынга, тайылбыр, медээ, өске-даа дуза алыры-биле партия комитеттеринден деткимчени ап болур. Партия организациязының депутат коммунистери ажылдап турар черинге-даа, соңгулда округтарынга-даа ажылды чорудар ужурлуг. Депутаттар Советтерге партияның төлээлекчилери боор, боттуг политиктиг күш болган турар ужурлуг. Бир эвес олар идепкейлиг ажылдап, чүвени мурнада көөрүн чедип алыр, чугаалажып көөрү-биле эң чидиг айтырыгларны тургузар, бодунуң шиитпирлер төлевилелдерин белеткээр, чагыгларны киирер, Советтерниң ажыл-чорудулгазының демократтыг принциптерин шыңгыы сагыыры дээш туржур болза, олар боттуг политиктиг улуг күш болу бээри чайлаш чок. Парламентиниң дамылчы амыдыралы-биле чурттаар дээни ол-дур. Ындыг ажыл турда, иштики сагылга-чурум тургустунар, партия бөлүктеринде коммунистер шимчелип эгелээр. СЭКП чуртка башкарыкчы партия боол артар, бо байдалды партияга арттырарда болгаш быжыглаарда партия комитеттери парламент методтарының бүгү аргаларын шиңгээдип алыр, өске партиялар болгаш ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер-биле чарыш үезинде хүн бүрүдеги ажылдарга оларны ажыглаарынга өөренип алыр ужурлуг. Советтерге ажыл партия ажылының кол, оон [illegible] болган турар ужурлуг. Оон алыс сорулгалыг, перспективаа бүүгаар чорудар херек. Адактың соонда, чугаалаар чүвем мындыг. СЭКП-ден ССРЭ-ниң Дээди Совединге соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттары съездиде ам-даа кошкак ажылдап турар. Бүрүүнүң чамдык кезии СЭКП Төп Комитединге онаажырып чеп, чүге дизе СЭКП ТК бо депутаттарга хамаарыштыр гызыгаарланып, эрңгей ажыл чорудуп келген, мындыг байдалды өскертир херек. СЭКП-ден депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединге партия бөлүүнүң оозэ болган турарын көрүксеп турар бис, ынчангаш олар ниитизи-биле идепкейлиг ажылдаар ужурлуг.

* * *

[illegible] талазы-биле саналдар [illegible] бир дугаар эшту СЭКП ТК-ның кежигүнү, Ярославль областының [illegible] мотор [illegible] партком секретары **С. А. Калинин** [illegible] турар бис. [illegible]

[illegible] культураның [illegible] чиңгедерин [illegible] артырары?

ТК чаргыы чылда [illegible] Ургузу-ле дүрген ажыл [illegible] байдалче кичээнгей салырының нийти партийжи системазын бүдүн чартык чыл дургузунда шалыкын тургузуп алыры эргежок чугула деп, МКУ-нуң партком секретары санап турар. [illegible]

[illegible] СЭКП-ниң Төп Комитединиң Секретариадының, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң коммунист депутаттарынга айтырыг [illegible]

Национал-дар аразында харылзааларны [illegible]

Ынчалза-даа бис ам [illegible]

[illegible] Михаил Сергеевич, тодаргай болгаш билдингир туруш херек, маңаа Силерниң ылаптыг сөзүнер херек-тир. Силер бистиң партиявыстың ТК-ның Чиңгине секретары болгаш силер, ынчангаш Президенттиң улуг ажыл-херектери ол бүгүдең Силерни чарлыштырбас ужурлуг дээрзин Москваның коммунистери медереп дээр деп, оратор демдеглээн.

Белоруссияның Компартиязының ТК-ның нийти секретары **А. С. Камай** республикада база Эвилелде байдалдың анализин чуртту бүрүнбүдүн турарынга айыылдыг болуруп турарын айыткан.

Эде тургустуушкунунга [illegible] күштер чурттуң дээди күрүне база политиктиг удурттулгазының [illegible] коммунистерниң партиязының дорт [illegible] Чурттуң [illegible] бо Пленумга партияның [illegible] СЭКП ТК-ның Политбюрозундан дыңнаар апаар бис.

[illegible] айтырыгга доктааган, оратор мындыг чүүлдү демдеглээн: рынокту боттандырарынга кандыг орукту шилип алырын, [illegible] бүгү чүүлдерниң [illegible] деп айтырыг [illegible] турар. [illegible] Партия бодунуң кол социал күштеринден хоорулган турун болбас.

Черге хуу өнчү турар бе, турбас бе? Ол эң кол айтырыгны чоп шиитпирлээр болбаш, чүгүнда-даа мурнунда [illegible] бөлүктери [illegible] Бодунуң амыдыралын үндезини-биле канчаар өскертирин ол боду билир ужурлуг.

[illegible] СЭКП ТК-ның [illegible] Компартиязының ТК-ның [illegible] секретары рынок [illegible]

[illegible]

Социалистиг [illegible]

[illegible] реформатор - коммунистерниң [illegible] **В. С. Липицкий** [illegible] турарын [illegible] алыышкынга

саадар [illegible] чүүлдери [illegible] рында чок деп, ол айыткан.

Бистиң партиявыс ам [illegible] конструктивтиг оппозицияның байдалында турун турар деп [illegible] болганда [illegible] чугаа чорудар херек. [illegible] Ажылды чоннуң [illegible] турар [illegible] партия программазын [illegible] ры ол-дур.

Партияның чаазыты шүгүмчүлей бээринге доктааган, оратор [illegible] ажылды бүгү [illegible] дерге, хамыктың мурнунда, [illegible] Сонгуттуңарны [illegible] политиктиг күштер-биле [illegible] округтарынга [illegible] шилдаар структураларны тургузар херек. Ындыг болганда эң-не кол чүве — программа болу бээр. Оларны [illegible] Бо чидиглеп берген удурланышкаан чүүлдерге массалыг информация албаа эң чугула чепсектер болуп турар.

Чуртта политиктиг [illegible] демисел калбаргаан деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭТА-ның чиңгине директору **Л. П. Кравченко** чугаалаан. Ниитилелдиң [illegible] социал эрге-ажыктарынга боттарынын политиктиг бодалдарын удурланыштыр [illegible] структура чок күштер [illegible]

Ораторнуң бодалы-биле алырга, социализмге удур бөлдүнчү берген камгалалга [illegible] болган информация [illegible]

СЭКП-ниң [illegible] Владимир Ильич Ленинниң адын кууду көргени

лалгага үнгүлээн шүгүмчүлелдерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткеш, СЭТА-ның чиңгине директору [illegible] улус депутаттарынга Советтерниң болгаш массалыг информация чепсектеринде коммунистерни демнештир [illegible] СЭКП ТК-ның Политбюрозунга тускай чугаалажып көрүп, массалыг информация чепсектеринге [illegible] партияның ажылының чаа системазын [illegible] деп саналдаан.

Партия база чуртта [illegible]

[illegible] СЭКП, партиядан деп [illegible]

Бистиң ниитилеливистиң бүдүн-бүрүн болуруунга хамаарыштыр бодалын чугаалаан. [illegible] коммунистерниң дорт кирбиле болурунга ол доктаалаан.

[illegible]

Ажыл реформаларның [illegible]

СЭКП-ниң [illegible]

[illegible] ниитилелдиң [illegible] бүүреер арга чок чүве-дир. Ынчангаш [illegible] саадар [illegible] херек [illegible] боор.

Чурттуң бүгү ниити харысалгалыг чок [illegible] харысалгалыг чер [illegible] шилилдери СЭКП ТК-ның кежигүнү, Орджоникидзе аттыг колхозтуң даргазы (Дагестан АССР) **М. А. Чартаев** айтырган.

Чурттуң [illegible]

Бөгүн хой-ээй улус мындыг айтырыгны салып турар [illegible] Мен [illegible] Россия Федерациязының ажылчыннарының [illegible] 1400 рубль [illegible] Кым 1400 рубль-биле [illegible] 12 миллиард рубльди [illegible] Саарылгада бараан чок [illegible] реформа [illegible] чорудар херек.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү **Р. А. Медведев** коммунистер партиязы хөй партиялыг системаның байдалында чурттап турарын айыткан. Ынчалза-даа [illegible] партия бодунуң шүгүмүн [illegible] ужурлуг [illegible]

[illegible] «Огонёк» журналдан болгаш өскедаа [illegible] деструктивчи [illegible] «Известия» солуну [illegible] «Правда» солун [illegible] массалыг информация чепсектериниң [illegible] алыр ужурлуг.

(Уламчызы дараазында солунга үнер)

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА ДҮҮШТҮР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

кылбаза. Чоннуң өзүп көөрү дээрин, чаа ажылдаар черлер тургузарын баш удур өөренип көрбээнинден, ажылчыннарны ажылга тургузарының айтырыы шиитпирлеттинмейн турар. Ооң түңнелинде оларның кем-херек үүлгедир чоруу өзүп, ол холбаразы, националдар аразында чогумчалыг эвес харылзааларны тургускан. Республикадан специалистер чоруп турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннин чавырылдырар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязынга айтырыгны чугаалашкан. Ам-даа орус, тыва чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп, бо бүгүнүң чылдагаан-дөстерин анализтеп турар. Кандыг-даа национал хамаатызының республиканың хамаатыларының айыыл чок чоруунуң магадылалын хандырар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Соведи доктаалды хүлээп алган.

Шак мындыг байдалда башкарылгалыг рынокче шилчииринин чоокку болгаш ыраккышылдыг программазын ажылдап кылыры белен эвес болуп турар. Баштайгы чылдар бисте берге дээрзи чугаажок. Ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң Чазаа төлчүткен капитал салыышкыннарны бо чылдың дециелинге арттырган, кодээниң социал айтырыгларынче угланган хөренгини 1.8 катап улгаттырарын көрген. Ол акша кодээге бажың, школа, орук тударынче, радио, телефон, газ киирериинче үнер. Кодээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге дужаарының хемчээлин кудулаткан. кешти болгаш өлүктү күрүне чагыгларындан ужулган. алдын тывыкынын бүдүрүлгезин биске ажыдары көрдүнүп турар. Биске көргүзүп турар бо дузаны чонга тайылбырлары артык эвес боор.

Алааныцар ийи документилерде чүүлдерге хамаарыштыр бистиң республиканың чазааның мурнунда улуг сорулгалар туруп турар. Чүгле дуза дилеп ербайн орулганың дестерин дилеп тывар. республиканың улус ажыл-агыйының структуразын эде көрүп. аренда. кооперация, бот-орулгаже кирген коллективтерниң ажылын анализтээр. Эксперттерниң киржилгези-биле рынокче шилчииринин бичежек программазын тургускаш, ону келир сессияга чугаалажып көөрү-биле киирер болап турар бис. Моон мурнунда колдуу чүгле чиг эт бээр турган. Даг-дүгүн, өлүктү, дукту, эътти, ыяшты, кат-чимисти болбаазыратпайн дужаап турган. Чоннуң хереглел бараанарының 70 хуузун республикаже киир сөөртүп турар. Ынчангаш бичежек болбаазырадыр бүдүрүлгелерни ажыдар. Даштыкы фирмалар-биле харылзаа тудуп, чиг эт болбаазырадыр каттышкан бүдүрүлгелер тургузарының, даштыкы туризм сайзыралының, бистиниңге аннаашкын баазаларын ажыдарының айтырыгларын шиитпирлээр.

Айтып каары чүве чүгле бистиң республика эвес, бүдүн Сибирь, харын Россия бедик, төп министерстволарының ведомстволарының чиг эт берикчизи болу берген. Оон чайлаарының оруктарын дилеп турар. Чүге диве болбаазыратпаш садарга, хөй орулга киирип ап болур. Ынчангаш ажыл-агыйның янзы-бүрү хевирлерин: коллективтиг, хуу, күрүне ажыл-агыйларын катай хөгжүдер. Кижиниң чогаадыкчы чоруун, хей-аъдын деткиир. көдүрер. Ону ... да анал ... кыйгырбайн. экономиктиг, социал баазага даянып кылыр. Кижиниң бүдүрүлге чепсектериниң ээзи ... кылыр, ... Совхозтар ... ... арттырар ... ... кооперативтер ... ...

Корр: Ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларынче шилчип турар үеде, корум-чурумну быжыглаары, кадрлар айтырыын шиитпирлээри негеттинип кээр. Эргиг аргаларны ажыглап шыдаптар, сагыышгыр-тывынгыр чорук база кадрлардан хамааржыр. Ыланғыя национал кадрларны белеткээр талазы-биле тускай программа ажылдап кылдынган бе?

Ш. Д. Ооржак: Чурттуң улуг өөредилге черлеринге инженер-энергетиктер, теплотехниктер, эмчилер, улус ажыл-агыйының өске-даа специалистерин белеткээр дугуржулгалар кылдынып турар. Бичежек бүдүрүлгелерниң ажыттынары-биле аргажаа дериглериниң мастерлерин, аргыкчыларны, типография операторларын, ... база ... технологтарны белеткээрин өөренип көрүп турар. Дылды, чаңчылдарны шинчилээр эртем-шинчилел төптерин ажыдарын, оларны акшаландырарын көөр. Ношнар белеткээринге кичээнгей салыр. Талантылыг уругларга Дээди ... школаны ажыдар. Гуманитарлыг угланыышкынныг специалистерни даштыкыга-даа, чурттуң аспирантураларынга белеткээр. Салдынып турар сорулгалар улуг.

Корр: Экология айтырыы база амгы үеде чугула айтырыгларының бирээзи болуп турар болгай. Бо талазы-биле тускай мергежилдиг кадрлар база херек ыйнаан?

Ш. Д. Ооржак: Бойдус камгалалынга хамаарыштыр он ажыг янзы-бүрү үүрмек организацияларының удуртукчуларында чаңгыс-даа тыва кижи чок турган. Соолгу үеде элээн анализти кылып, чамдык эштерни быжыглаан. Специалистерни албан белеткээр. Кижилерниң кадыы, амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан экология айтырыынче кичээнгей салбас болза хоржок апарган. Чараш, каас бойдустуг черге өскен кижиниң сеткили чараш болур дээрзин уттуп болбас. Тыва кижи бодун бойдустуң кезии кылдыр көрүп, ону хумагалап чораан. Бо улусчу чаңчылдарны ыланғыя аныяктарның угаан-бодалынга сиңирер эки.

Корр: Башкарылгалыг рынокче шилчилге кажан бистиң республикада чурттап турар аңгы-аңгы националдың кижилерниң аразында быжыг найырал, билчилге турда, чедимчелиг шиитпирлеттинип болур эвес бе?

Ш. Д. Ооржак: Ол кончуг шын. Республиканың интернационалчы, орус, тыва коллективтерниң, школаларының, районнарының аразында харылзааларны быжыглаар. Кады ужуражыышкыннарны, кежээлерни доктаамал организастаар. Аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин күштелдирер. Республика иштинге мындыг кады ажылдажылганы, найыралды быжыглавышаан, кожа регионнар-биле, оон эртеш эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг, культура харылзааларны тудар сорулганы салып турар бис. Совхозтар-даа өске черлерде ажыл-агыйлар-биле харылзааны тудуп, хөй хуусаалыг, бот-боттарынга ажыктыг керээлерни чарып, болур. Экономика талазы-биле Тыва чурттуң хөй-хөй девискээрлери-биле сырый харылзаалыг. Ындыг болганда культура харылзаалары база турар ужурлуг. Башкарылгалыг рынокче шилчээн соонда, бистиң республика чүгле РСФСР-биле эвес, ССР Эвилели-биле керээлерин чарар. Ортаа Азияның, Прибалтиканың, Закавказьениң, Украинаның бүдүрүлгелери-биле кадрлар белеткээриниң, экономиктиг кады ажылдажылганың-даа талазы-биле керээлерни чарарын чугула деп санап турар бис.

Командылап дужаар арга ажыл, амыдыралда хөй четпестерни болдурганын билир бис. Экономиктиг реформаның чер албайн турарындан садыг-магазинде бараан, аъш-чем ховартаан. Хамык чүвениң дээзу бараанарының ховартаанында деп бодаар мен. Ол кижи эки бараан бажың алган деп артыктажыл турарывыс база дефицитте. Социал ... ... ыннары болуп турган. Ол ... аразында артыктажы-даа бээр чүвези ында. Кадыг черге болза, эки ... бараанарны дарга... ... ... лерда шилчиир болур дээрзин уттава эки. Ынчангаш чоннуң амыдырал байдалын экижидери, социал камгалалдыг чоруун бирги черже үндүрери чугула. Экономиктиг, политиктиг-даа сорулгалар кижилерниң эрге-ажыынга, сонуургалынга дүүшкен турар ужурлуг.

Кужувус-найыралда

1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга киирип алыр дугайында Чарлыкты үндүрген. Оон бээр ам дөртен алды чылдар эрткен. Хөгжүделиниң базымнарын айытпышаан, төөгүнү бөгүнгү көрүш-биле эде көрүп, хандыр өөренип, келир үеде сорулгаларны тодарадыр. салым чолду шиитпирлээр нарын айтырыглар бистиң мурнувуста туруп турар.

Бөгүнгү номерде ол хүнге тураскааткан материалдарны парлаан.

ВАСИЛИЙ ЯН БОЛГАШ ТЫВА

1920 чылдың төнчүзүнде Урянхай крайның Өөк суурга Василий Григорьевич биле Мария Алексеевна Янчевецкийлер башкылап келген. Орус-японнуң болгаш делегейниң бирги дайыннарының киржикчизи, Петербург гимназиязының башкызы чораан. Түркияга, Балканнарга Санкт-Петербургтуң Телеграф Агентствозунуң корреспондентизи турган. Ортаакы Азияның, Чеңгис Чаан үезиниң, Персияның, Тээ... Россияның, Англияның эртем наалаан кижи бичии суурга келгеш культура - чырыдылганың ажылын идепкейлиг чорудуп турган. РОСТ-туң Урянхайга ... информатору, чырыдылганың ажылдакчызы болуп турган.

Ол Өөк суурга 1920 чылдың күзүнүнден 1921 чылдың күзүнге чедир чурттаан. В. Янның Тывага чорудуп турган культура-чырыдылганың ажылы кончуг гуманныг, үнелеп четпес чүүл болур, оңу бистиң республикада ам-даа чедир үнелеп көрбээн деп болур. Өөк суурнуң уругларының уран чүүл кижизидилгезинге, чон ортузунга суртаал чорударынга бүгү күжүн салып ажылдаан. Белен эвес байдалдарда ол орус-тыва словарь тургузарының шинчилел ажылдарын. «Кара-Нор хөлдүң чажыды» деп чечен чугааны тургузарынче угланган чогаадыкчы дилээшкиннерин, «Чингис-Хаан», «Батый», «Секиту дагайга» деп номнарының маадырларының ... ... көрү дээш өске-даа ажылдарын ол борта эгелээн. Бо бүгүнү хандыр сактарын шиңгээдип чугула апарган.

Тыва черге боттарының келир үезиниң маадырларының онур-хевирлерин ниң суралыг чогаадыгы тыпканы база онза. Ол ыяннарын дээре ССРЭ-ниң Күрүне шаңналдарының лауреаттары Василий Ян биле Владимир Чивилихин. Баштайгылы тывалар аразында чурттап тургаңы-биле бай материалдарын чыып алган. Оон оглу М. В. Янчевецкийниң номунда бичиим сестери бар: «тывалар-биле чугаалажыр кызыгдыг турган, бир катап тываларның бажыкатынчы бечи ... хөй уругларлыг Сарыг-... деп кижиниң кидис өөнге чурттап, ширтек кырынга удуп, чаңгыс паштан чемненип турган бис»...

Чөөн чүк улустарының ажыл, амыдыралын, чаңчылдарын билир болгаш, В. Ян «өске улустарга улуг хүндүткел болгаш өөрзек сеткилдиг турган» деп. «Узбекистанының орус чогаалчыларының чогаадыкчызы» деп номда бижээн. Балтикада Ревель гимназиязынга, оон соонда Петербург университединге эртем чедип алган болгаш, бүгү талазы-биле сайзыраңгай турган. Ревельге Чингис... биле Трунциния ... барып турган. Бичии турган ол Аберг болгаш Лурик олар-биле таныжыпкан. Клоун Жаколино Роведен ол сальтемортале, флик-фляк хевирниң хатырларын өөренип алган. Оон башкылап турган гимназиязынга драматург В. Вишневский, чогаалчылар Г. Федоров, Р. Рождественский өөренип турган.

Шүлүкчү Р. Рождественскийниң мынчаар сактыр: «Үнүн черле кодурбейн турган чымчак, тода, дорт чугаалаар шупту улус-биле ... Башкы айыылынга ... сиңиимдилгеге оон көрүштерин тускай өөренир болза эки. Тывага баштайгы агитас-көрүлде хемчеглерни В. Ян эгелээн деп болур. Бир талазында партизаннар, өске талазында бай уруглары школаже ытпас тараачыннар чурттап турар бо суур ынчан Мурнуу Сибирьде эң театржы суурларның бирээзи турган.

1921 чылдың январьдан мартка чедир Өөкке «Кызыл шеригжи сылдыс» деп чаңгыс көргүзүглүг номерлиг «Кызыл бөртчүгеш» деп агитпьесаны, А. П. Чеховтуң «Предложение» деп водевилин ол бижээн болгаш кадайы-биле кады тургускан. Ол ышкаш Сибирь амыдыралының дугайында улусчу шиилерни база тургускан. Өөк, Туран суурларга оларны көргүскен.

Тывага бир дугаар Ёлка эрттирериниң театржыткан көргүзүүн ол 1921 чылда эрттирген. Ол ёлкага өске суурларның чону келген. Шыдалдыг өөнчүлер оон соонда уругларын школага ... турар апарган. Аңгы чорудулгаларының бүзүрелчиг чоруктуң байдалында ... аудиторияга салдар чедирип турганын шинчээчилер бижип турар. Уругларга бижээн шиилерниң дылы билдингир, тургузуу нарын эвес-даа болза, уткады сагыш-сеткилди хаара тудуптар турган. В. Янның ол дуржулгазын үжен-дөртен чылдарда Тураның № 1 школазының агитбригадазы, Шагаан-Арыгга, Сарыг-Сепке уламчылап турган.

Баштайгы шиилериниң тимделгезинге чалгыыналган чогаалчы орус тараачын театрының дуржулгазын өөренип турган. Түс черниң амыдыралын көргүскен «Свада из моторного» деп шиини тургускан. Рольдарны партизаннар турган аныяк тараачыннар ойнап турган. Минусинскиниң политчырыдыышкыны ону шупту суурларга көргүзериң сүмелеп турганын оон оглу сактып бижээн. Тывага баштайгы агитас уран чүүл коллективтериниң дугайында шинчилээн ажылдар, документилер элээш болуп турары хомуданчыг. Кызыл-чечилериниң чыгган материалдарында бедии солун фактылар бар 1980 чылда шиинге ойнап турганнарның бирээзи Г. Д. Юрьина мынчаар сактып турар: «Мен Миша Янчевецкий-биле өөренип турган мен. Оон ада-иези Василий Григорьевич биле Мария Алексеевна — башкыларывыс. Оларның ег-бүлези школаның бир, бистиң ег-бүлевис өске талазынга чурттап турган. Мээң ачам скрипкага ойнаар. Оозун ол школага беленке берген чүве. «Кызыл бөртчүгеш» деп шиинге Миша-биле мен кады ойнап турган бис...».

Кызыл Армияның Минусинскиде штавының канцеляриязынче ону бижээчилеп чорудуптарга, суурнуң чону хомудааш ыглажып турган. Минусинскиге баргаш, ол хоорай театрынга шиилерни бижииринден ангыда, уругар театрын тургускан. 1985 чылда В. Янның төрүттүнгенинден бээр 110 чылын таварыштыр Минусинскиниң театры ол шиилерни катап тургускан. Башкы Л. К. Палиловаңың удурткалгазы-биле Өөк школазының өөреникчилери «Кызыл шеригжи сылдыс» деп шиини тургускан.

Минусинскиге турган. В. Ян эстетиктиг кижизидилге теориязын хандыр өөренип. «Кады сценага шиижидилгелер», «Кадыг чайгы театр ажылы», «Өрээл театр» деп чүүлдерни бижээн. Кедээниң чонунуң идепкейин театр оттуруп болур деп. ол бүзүрел турган. Тывага агитастыг көргүзүглер берге байдалдарда тургустунган. Оон бажынга сураглыг совет чогаалчы, төөгүчү, интернационалист Василий Григорьевич Ян турган. Чоокта чаа Тывага оон 115 харлааның эрттирип турганы интернационалчы харылзааларның быжыын бадыткап турар.

Сергей БАИР.

ЧОГААДЫКЧЫ, НАЙЫРАЛЧЫ ХАРЫЛЗААЛАР

Тываның улустуң шүлүкчүзү Степан Сарыг-оол сөөлгү шүлүктеринде «күштүг, чаңгыс аай хорда мээң амыдыралымның ырлары дыңналып турар» деп бижээн. «Саны-Мөге», «Алдын кыс», «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен» деп сураглыг шүлүктерге бодаарга. бо шүлүк кептеревээн, ынчалза-даа шүлүкчүнүң бөдүүн-даа бол, чоргаар дыңналыр бо одуруглары. сеткилге дээп турар.

Бөгүнгү плюрализмче чүткүл үезинде кижи бүрүзү, өске улустан ылгалдыг-даа болза, бодунуң бодалын сөглекээр үеде чүге чаңгыс аай хор чүвел деп айтырары чугаажок. Поэзияга, литератураага черле чаңгыс аайланчак чорук херек бе? Мындыг бодалдар эргижирей бербээн бе? Айтырыглар-ла хөй.

1944 чылдың орай күзүнде Москвага, дайынның имдемдектери ам-даа читпээн турар үеде, беш класс өөреникчи турган мен тыва литература-биле таныжкан мен. Бичии аарыгзып турган бажындан үнмени, радиога хөгжүмнүг дамчыдылгалар дыңнап орган мен. С. Тоханың «Тоо чадырда» деп тоожузун ынчан дыңнаан мен. С. М. Кировтуң чаш чылдарының дугайында, армян чогаалчы Ст. Зорьянның, украин Т. Шевченконуң чогаалдары чергелиг номнарны номчаандаа болзумза. Пушкин, Лермонтов, Сервантес, Диккенс ышкаш классиктер-биле таныш-даа болзумза, ол номчуваан-даа, чүгле дыңнааным тоожу мөңгэ бир онзагай болган.

Москва университедин доозуп турган, Семен Гудзенконуң очулдурганы Ю. Кюнзегештиң шүлүктерин номчаап мен. Чогаалчыларның бижип турары кайгамчык черже ажылдап чоруур күзел мөңгэ ынчан торуттунген. Тывага мен 35 чыл ажылдап, чурттап тур мен. Тыва литератураның хөгжүлдезин караам-биле көрүп, бодум очулдуруп келдим. Чогаалчылар эп-найыралдыг харылзааларны тудуп келдивис.

Аңгы-аңгы жанрлар, угланыышкыннар тыптып турар. Хөй талалыг романнар кестүп келген. Канчалза-даа литература чаңгыс аай угланыышкынныг арткан. Улусчу ырлардан, тоолчургу чугаалардан, тоолдардан эгелээш, ам сонеттерни, спегин одуругларын шиңгээдип ап турар апарган. Рубайяту, хокку, танке ышкаш чөөн чүк чогаалының нарын хевирлерин шиңгээдип ап турар. Шии чогаалчылары ... дилээшкиннер бар. Оожум-даа темпилиг болза, критика бурунгаарлап орар.

Кайгамчыктыг чогаалчылар ам бистиң аравыста чок. Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Олег Саган-оол, Леонид Чадамба, Бажкара Хөвеңмей. Олар литератураның теоретиктери башкылары турган. Бодунуң үезиниң кижилери ол үениң нарын байдалдарын чурттап эрткен, ынчалза-даа келир үеге, чоннуң күштүүнге бүзүрелин салгааннар. Оларның кижизи Сергей Бакизович дыка берге шылгалданы эрткен. Хостадгазын ... кандаа болза, поэзияга өскерилбээн, харын-даа үнелеп четпес ... Олег Карламович белен эвес ... Ол үениң улузун кортук дээр. Ол шын эвес. Чогаалчылар амыдыралдан чыдып калбайн турган. Ынчангы чогаалчылар аныяктарга аажок бүзүрээр, деткиир турган. Чээрби ийи харлыг турумда О. Саган-оол мээң «Улуг-Хемнин» орус чогаалдарын редакторлаарын бүзүрээн.

Бо чурттап келгеш, тыва литератураның хөй национал совет литература-биле кады ажылдажылгазын, чаңгыс аай хоруп магадал-биле көрүп келдим. Хөгжүм жанры болур хорга база ынак болганымдан ийикпе, Степан Сарыг-оолдуң чаңгыс аай хор деп бодалынга дыка таарзыңар мен. Хор тургузары белен эвес. Шупту үннерни таарыштырары негеттинер. Кижи бүрүзүнүң тускай үнү орта онза дыңналып турар болза, ниити ыр аянныг болур. Литератураага база ындыг.

Бис борта чурттап эгелей бергенивисте, Степан Щипачев биле Семен Гудзенконуң аттары тыва литератураага билдингир турган. Номчукчулар болгаш чогаалчылар Александр Пальмбахты аажок хүндүлээр турган. Амгы хамык чүүлдерни эде көрүп турар үеде бо аттар Тывага болгаш тываларга хүндүткелдиг болуп артар дээрзинге бүзүрээр мен.

Тыва дугайында орус дыл кырынга чугаалаан, парлаан сос бүрүзүн анаа-ла деткип турбаан. «Новый мирге» парлаан С. Георгиевскаяның «Мөңгүн сос» деп романынга тыва интеллигенцияның төлээлери — чогаалчылар, журналистер, актерлар, юристер удурланган. Москваже хөй ат салган удурланыышкынга мен база киришкен мен. Кызыра бодалдыг студент Липчинскаяны дег, кичан бир эвес парлалга дугайында хоойлу турган болза, ону база судка бээрин негээр турган ийик. Парлалгага меге-мугул деп чүвени кайыдаа шагда чон хүлээп көрбес турган. Чечен чогаалга-даа болза.

Кижиниң организми дег, литератураның организми хан бүрүзүнге таарышпас, бодунуу дег хүлээп албас. Степан Щипачевту, Семен Гудзенконуң сеткилинден хүлээп алган тыва литература Ивинскийниң, Северцовтуң, Фоминниң, Железновтуң, Старининиң, Потемкинаның, Скуратовтуң, Кузнецованың, Дмитриевтиң очулгаларын база маргылдаа чок хүлээп алган, олар чогумчалыы-биле чогаалга каттыжа берген. А. Георгиевскаяның чогаалдарын хүлээп көрбээн, чүге дизе ында шын чок болган.

Тыва чогаалчыларның Совет Эвилелиниң чогаалчылары-биле акы-дуңма ужуражыышкыннарын канчап чугаалавайн баар боор. 1960 чылдың алдын күзүнде тыва черни, оон кижилерин чогаалдарынга алдаржыткан Александр Прокопьевтиң тыва кыс Саяна дугайында шүлүү төрүттүнген. Кайгамчык Настя, Тоня-Тонечка деп маадырлары-биле чергелештир ол Саяннаы бижээн. 1964 чылдың изиг чайында Кызылдың парыгынга белорус чогаалчы Петрусь Бровканың шүлүктерин чаңгылап турган. Лев Ошаниннің үрер хөгжүм аялгазы уткуп турган... 1968 чылдың чазында, чодураалар частып турда якут шүлүкчү Серафим Эллий «урунайхалын» Тывага шаңнаан. Соңгу чүк поэзиязының кайгамчык үнүн бис Иван Гоголевтен дыңнаан бис. 1972 чылдың чайы. Бистиң аалчыларывыс — Узбекистанның чогаалчылары...

Үе өскерлип турган. Улустар аразында харылзааларда база чаа көрүштер тыптып турар. Ынчалза-даа шагдагы ол адааныы ужуражылгалар-даа, сөөлгү үеде болган ужуражыышкыннар: Сибирьниң национал театрларының фестивалы, Тываның, Бурятияның, Моолдуң артистериниң каттышкан концерти, Даг-Алтайның, Ферганның театрларының гастрольдары — бистиң чаңгыс эвивисти бадыткап турар. Мен ынчаар бодаар мен.

Бис шупту аңгы-аңгы бис, ынчанмыже кайы-даа чоннуң арткен төөгүзүнде, бөгүнгү салым-чолунда хөй чүүлдер дөмейлешкек: күзел-чүткүл гуманныг, кижизиг чоруктуң бараалгаан. Тывалар белорус шүлүкчүлерин очулдуруп парлап турар. Украин шүлүкчү Микола Пшеничный тыва өңнүктерин бодунуң дылынче очулдуруп турар. Ленинград чурттуг Фоняковтарның ег-бүлези Моңгуш Кенин-Лопсанның поэзиязын, прозазын сонуургап турар.

Бо дээрге эң өткүт, хөй үннүг хорнуң бадыткалы. Степан Агбаанович амыдыралының сөөлгү ... ол хорну алгап каан. Ону утпаалынар. Шуптувустуң үнүвүс үндүр ырлап, эптиг эдержип чорууулунар.

Светлана КОЗЛОВА.
Шүлүкчү.

Кызыл районда теплицаның интернационалчы коллективи бо чылдың бирги чартынында продукция бүдүрериниң планын онзаалдазын чедишкиннинг күүсекчизи. РСФСР-ниң КП-ниң республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, БАЛКЭ Тыва республика комитединиң база профэвилелдиң шилчиир Кызыл тугун чаалап алган.

ЧУРУКТА: мурнакчы коллективке тукту тыпсып турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПАРЛАЛГАНЫҢ АРЫННАРЫНДАН...

«Шын» солун, 1944 чылдың ноябрь 2.

Тыва Арат Республиканың Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң составынга кирер дугайында Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннарының Биче Хуралының 7 дугаар Онза сессиязының декларациязын болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын парлаан.

ТАР Биче Хуралының 7 дугаар Онза сессиязының дугайында дыңнадыг.

1944 чылдың август 16-17 хүннеринде боол арткен ТАР Биче Хуралының 7 дугаар Онза Сессиязының бир дугаар айтырыынга Тыва Арат Республиканың Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң составынга кирериниң дугайында айтырыг чугаалашкан. Сессиядан составка кирериниң дугайында декларация үндүрген. Ол декларацияны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чедирер. Тываның ажылчы чонунуң бүрүн эргелиг төлээлерин томуйлап чорударын ТАР Биче Хурал Президиумунга даасткан. ТАР Биче Хуралының 7 дугаар Онза Сессиязының даасканын ёзугаар 1944 чылдың август 31-де ТАРН ТК-ның секретары эш С. Тока (төлээниң даргазы), ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы болгаш даштыкы херек ямызының сайыды эш С. Т. Чымба, ЧХК-ның мурнакчы малчыны Баян-Тала сумузунуң ажылчы чонунуң Биче Хурал Президиумунуң даргазы эш Лопсанчап составтыг. Тываның ажылчы чонунуң бүрүн эргелиг төлээлерин томуйлап чорутказ.

Солуннуң 3-кү арынында Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунуң Биче Хуралының ээлчег чок 8 дугаар сессиязының Тываның арат чонунга кыйгырыын парлаан.

«Шын». 1949 чылдың октябрь 29.

Тес-Хем районнуң Чыргаланды сумузунуң херээженнери школага немелде чем дузалаар дугайында хүлээлге алгаш, 3,5 шоодай кызыл-тасты, 41 кезек быштакты, 21 хап соктаан арбайны, 13 хап чинге-тарааны, оон-даа өске янзы-бүрү немелде чемнерни халаска дузалааннар. Ол чорук ам-даа уламчылап турар.

Школага немелде чем дузалаар дугайында эгелекчи саналдарны деткиир, ону областың өске-даа школаларынга калбартыры чугула.

«Шын». 1947 ч. октябрь 11.

«Советтиг Тываның чаа чечектелиишкининче» деп эгелиг материал.

Тываның арат чону орус улустуң акы-дуңма дузаламчызы-биле бодунуң төөгүзүнге улуг чедиишкиннерни чедип алган. Советтиг чылдарның дургузунда областың малының баш саны өзүп турар. Областың тараа шөлдеринде 100 ажыг тракторлар, 20 ажыг комбайннар болгаш кодээ ажыл-агый 200 ажыг машиналары ажылдап турар. 5 машина-трактор станциялары, хөй колхозтар, МЧАЭ-лер тургустунган. Чүгле 1947 чылда 8 колхозтар, 11 МЧАЭ-лер тургустунган. Тарылга шөлүнүң 43.3 хуузу коллективтиг ажыл-агыйларның боол турар. Ам областа 34 колхозтарда болгаш 143 МЧАЭ-лерде 1718 арат база тараачын ажыл-агыйлар каттышкан.

«Шын». 1949 чылдың октябрь 18.

СЭТА-ның информациязы.

Тыва автономнуг областың кодээ ажыл-агый, үлетпүр, эртем, культура болгаш уран чүүлдер ажылдакчыларын шаңнааны.

Тыва автономнуг областың 5 чыл оюнга болгаш улус ажыл-агый, эртемни, культураны, уран чүүлдү хөгжүдеринге чедип алган чедиишкиннери-биле холбаштыр Тыва автономнуг областың кодээ ажыл-агыйының, үлетпүрүң, эртемниң, культураның болгаш уран чүүлдүн ажылдакчыларының бөлүү ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чарлыы ёзугаар шаңнаттырганнар. Ленин ордени-биле шаңнатканнар: ВКП(б) обкомунуң секретары Х. К. Базыр-Сат, ВКП(б) обкомунуң ийиги секретары Н. Я. Дьяков, Каа-Хем районда Октябрь 14 чылы колхозтуң даргазы М. С. Елисеев, Таңды районнуң «Элегес» совхозтуң бызаа ажаакчызы А. А. Мангарак, Улуг-Хем районда «УТКА 25» чылы совхозтуң хойжузу Х. Ш. Мундукай, Кызылдың автотранспорт конторазының моторизи О. К. Серзэ, Тыва цирк бөлүүнүң уран чүүл удурткучузу В. Б. Оскал-оол, Таңды районда «Кызыл партизан» колхозтуң хойжузу О. А. Ноокай, МТБ-ниң область эргелелиниң начальниги Н. Н. Петров, ВКП(б) обкомунуң бир дугаар секретары С. К. Тока, Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык МТС-тиң участок механигизи К. С. Чавыдан, ажылчы чоннар депутаттарының область Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы А. М. Чымба, Барыын-Хемчик районда Кызыл-Мажалыктың чеди чыл школазының башкызы К. С. Хорбии, «Тыва тудуг» трестиң дашчы-стахановчузу В. К. Цуканов.

Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле 28 кижи, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле 48 кижи, «Күш-ажылчы алдар дээш» деп медаль-биле 52 кижи, «Күш-ажылга шылгарал дээш» деп медаль-биле 45 кижи шаңнаттырган.

КАДЫГ-БЕРГЕНИ КАДЫ ЭРТИВИС

Мен Каа-Хем районнуң Медведевка, амгы Көк-Хаак суурга төрүттүнген мен. Чеден каны ... чурттавыс, орус, тыва кижилер ... найыралдың караам-биле көрүп келдим. Мээң ада-иемни 1930 чылда ол-ла районнуң Бояровка суурже кожуркен, анаа чаа тургустунган «Ленинчи орук» колхозка кирген. Ам ол совхоз апарган. 1939 чылда мен Знаменскийниң чеди чыл школазын доостум. Ам ол Сарыг-Сеп школазы.

Ол школага орус, тыва өөреникчилер кады өөренип турган. Кады ойнап, найыралдажып турдувус. Черле сен-мен дишпейн турдувус. Ол бо национал кижиниң ... чүве турбаан. Ачамның таныштары тывалар биске үргүлчү кээр чүве. Ол келгенде хоор. Кежээ орайга дээр хоорожип орарлар чүве. Ачам тывалап билир болгаш чугаалажырда, бергедээшкин чок турган.

Мен бичиимден тываларның хүндүлээчелин эскерип, кагадып чораан мен. Тываларга баарга, аъш-чемин сагыр, аажок хүндүлээр. ... кижиртпейн салбас. Мен 1939 чылда Кызылга өөренип чедип келген мен. Ынчан Тывага чаңгыс ортумак школа ол турган боор. Соонда № 1 школа апарды. 1943 чылда шеригже кыйгырткан. Дайын эгелээрн билек, фронтуже чорупкан мен. Дайын соонда 1950 чылга чедир шериг эрттиргеш, төрээн Тывамче ээп чанып келген мен.

Бежен чылдарда районга ийи колхоз турган. «Революстуг коммуна» деп тыва, «Ленинчи орук» деп орус колхозтар турган. Күш-ажылга-даа бистиң кайыралывыс улам каңналган. Ынчап дыка-ла дөмиг эдержип чордувус. 1957 чылда совпартшколага тыва эштерим-биле кады өөренип турдум. Оон соонда Кызыл, Каа-Хем районнарга колхоз, совхоз даргалап ажылдааш, ийи чоннуң хүндүлүг хамаарылгазының кады ажылдажылгазының дириг херечизи болган мен.

Кызыл районнуң Каа-Хем суур Совединиң күүском даргазы болуп ажылдааш, интернационалчы коллективтерниң дөмиг ижин үдуртур аргалыг болдум. Амгы болуушкуннар ынчангаш кижиниң бажынга-даа сыңмас-тыр. Мээң сагыш-сеткилимде, угаан-бодалымда найыралдың ханы сиңниги калган. Өске талазын биликсевес-тир мен.

Эргим чуртташтарым, орустар, тывалар болгаш өске сөөктүг эштерим! Эргим турган эп-демивисти, найыралывысты агидип ап көрээлиңер. Бистиң республиканың девискээринде чурттап турар кандыг-даа национал кижизи мени деткиир дээрзинге улуг идегелим бар.

Александр САРАПУЛОВ,
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Бөгүн В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 55-ки сезону ажыттынар

ДҮВҮРЭЭЗИННЕР—ИДЕГЕЛДЕР

Ооң бүдүүзүнде театрның чогаал кезээниң эргелекчизи, драматург В. Серен-оол-биле бистиң корреспондентивис интервью кылган.

— Владимир Сединович, силер ам театрның барык хоочуннарынга санадып, хөй чылдарда ажылдап келдиңер. Сезон ажыдыышкынының бүдүүзүнде театрга болган холяээзиннер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Холяээзиннер азы кандыг-бир чүүлдер театрга болган дээр болза, арай шын эвес апаар боор. Сезон бүдүүзүнде тургустунган бай-дангыың нарының эскергеш, артистерниң дүвүрээзиниңиң түңнээ онза комиссиязын тургусканы — театрның кежир уезинге идегелдер-дир. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чылдар дамчып, чыглып келген «аарыгчың» улуг «ачачыкче» шилчээш, чарлы берген-дир ийин. Аалчы чон — көрүкчүлерин утуп, хүлээп алыр, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар чогуун ажылы-биле сөглеп, удуртур черлерден дуза дилээн чиниң чептиг кышкызы сеңги бүдүүзүнде дыңналган. Болган чүүлдүң база тургустунган комиссияның негелделериниң дугайында силерниң солунунар октябрь 2-де, 10-да бижигиледи, ону катаптавас мен, оларда шынның бадыткаан. Эрткен хүннерде театр коллективи ийи дакпыр күженишкиннерлиг ажылдап, көрүкчүлериң хүндүлээш, чаа сезонун ажыдар деп шиитпирлээн. А комиссия бүрүн эргелиг болуп артпышаан, салдынган негелделерни чедип алыр дээш ажылдап турар.

— Октябрь 1-де «сезонга белен эвес бис» дижип турдуңар. Он хонук иштинде бүгү чүве кылдына берген ол бе?

— Сезон ажыдыышкынының репертуары, анаа артистерниң белениниң дугайында сентябрь айда-ла телевидениеге дамчыдылгаларны организастап, солуннарга бижип турган бис. Театрның чылыы, арыг-силиг кылдыр септеттинмээни, чамдык техниктиг цехтер, көрүкчүлерге бараан боор ажылдакчылар белен эвес турганы шын. Октябрь 4-те болган улуг хурал соонда, беш хүнде дыка хөй чүүлдер кылдынган. Борта биске Министрлер Чөвүлели боттуг дузаны көргускен. Айда-чылда тывылбайн турган материалдар безин чаңгыс-ла хүн тыпты берди. Үстүкү удуртулгадан сагыш салыышкын ол хире онза-дыр. Коллектив база бодунуң көрүкчүлерин болгаш октябрь 11-ниң, бистиң чоңга төөгүлүг үткээни медереп билгеш, шулурту чоруун көргускен. Бүгү чүве хары угда бүде бербезин билир бис. Негелделеривиске дүүштүр аазаашкыннарга бүзүреп турар бис. Ону чедип алыры комиссияга коллектив даасхан. Театр — чаңгыс кижи эвес а коллективтиг организм. Ол — республиканың чоннуң өргээзи, ооң удуртукчуларының индири. Ынчангаңда ооң салым-чолу дээш кижи бүрүзү эриг сеткилдиг болгу дег.

— Театрның директору турган Сиин-оол Лакпаевич Ооя орус бөлүктүң кол режиссёру апарган дыр. Ону чүү деп бодаар силер?

— Чүүлдүг-дүр. Режиссёр кижи режиссёрлап ажылдаар ужурлуг.

— Мооң мурнунда С. Оюннуң «Самбажыкты» тыва бөлүкке тургузар деп турарын солунга силер бижидиңер. Ол ам боттанып бе?

— Боттанмайн канчаар. Чаңгыс театрның ийи бөлүү хамаанчок, Москва, Ленинград, Якутиядан безин режиссёрлар бистиниге шиилер тургузуп турду чон.

— Кызылга тыва, орус театрлар тургустунар болза эки деп саналга кандыг хамаарылгалыг силер?

— Кончуг шын санал. Ынчан театрлар бот-тускайлан, боттары аңгы удуртулгалыг боол, улам хөгжүүр. Бурятияның, Якутияның орус театрлары кайы хире шыырак-тыр?! Биске база орус театр уран чүүлдүүн шак ындыг одаа херек. Ынчан көрүкчүлер безин театрларны шилип, ынак артистерин тыварлар. Театрларның аразынга чогаадыкчы моорейлер тургустунгай. А ам? Чаңгыс сери адаанда тыва, орус шии артистери, хөгжүмнүг комедия, балет бөлүктери — дөрт зеар барлыр. Бо айтырыглар база бистиң негелделеривисте кирип турар.

— Театр директорунга кандыг кижи херегил база бодунарның шилилгенер бар бе?

— Үлегерлеп чугаалаарга, театрга бөлүүг ээ херек. Бисте директорнуң оралакчызы, тыва бөлүктүң кол режиссёру, кол бухгалтер дээш херээжен зөлер кайы хөй. Шак бо ак эргээге ам эки эр ээ херек. Ындыг ээге шилилгем бар. Ооң адын бистинге ажылдап турар инициативтиг бөлүкте киирген мен. Хууда саналымны республика солунунга чарлаары чараш эвес боор.

— Сезон ажыдыышкынында В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинден аңгыда, театрга кандыг чүүлдер болур ирги?

— Шии мурнунда театрның фойезинге массалыг оюн-тоглаа, делгелгелер, артистер-биле ужуражылгалар болгулаар. Эрткен сезонда чогаадыкчы ёзу-биле ажылдааннарны чон мурнунга шаңнаар. Сезонда эр, херээжен рольдарга аң эки өвүр-хевирлерни тургусканнарга медальдарны тыпсыр.

— Оларга кымнар хамааржыр ирги?

— Ийи кижи. Театрның специалистер коллегиазының болгаш Тыва АССР-ниң театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң шиитпири-биле ажырга мыдыг «Дойлаашкынын», «Оңгениң дөнезиндег», «Хайныг истер» деп шиилерге Алы, Мария, Соланты оларның онзагай өвүр-хевирлерин дээш артист Надежда Наксыл, «Хайныг истерде» Хүванын, «Үш эртемниг оолда» дөрт өвүр-хевирлерни дээш артист О. Дамба-Хуурак сезониниң эң эки эр, херээжен артистери болганнар. Оларны бөгүн дипломнар болгаш медальдар манап турар.

— Чогаал кезээниң ажылынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Мээң албан-хүлээлгемни шыны-биле адаарга, кол режиссёрнуң чогаал талазы-биле дузалакчызы дээр. Кол режиссёрларның доктаамал солчулгазы, бо чылдың майдан эгелээш, тыва, орус бөлүктерниң кол режиссёрларлыг апарганы — чаңгыс аай программалыг ажылдаарынга таарымча чогу билдингир. Амдызында чүгле тыва бөлүктүң режиссёрлары-биле ажылдап турар мен. Театрның чаа удуртулгазы-биле шиитпирлээр иштики айтырыглар хөй. Хөгжүм-шии театры, театр-студия «Күзелден» аңгыда, улусчу театрлар, хөй санныг шии коллективтери бар. Оларның шуптуузунга шиилер херек. Ынчангаңда драматургияга сундулуг авторлар-биле көрүлдери чорып, социал чагыдлары кылып, республика чергелиг конкурстарны чарлаары чугула. Маңаа ак-шаа чөрээги херек. Эки шии бар болза, ону тургузарынга ойнаар кижилер тывылы боор. Театр уран чүүлдүңүң өзээ — драматургия. Ындыг болганда, театр дугайында айтырыгны мээн эгелээр болза эки деп бодаар мен.

— Эрткен сезоннуң өөрүнчүг чүүлдеринге чүлер хамааржып болур ирги?

— Бирээде, театрның Виктор Көк-оолдуң ады-биле адааны. Ийиде театрның келир салгалы боор талантылыг оолдар, кыстарны Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдунда тыва студия боол өөредип киргени. Үште, сезон бүдүүзүнүң дүвүрээзининг хүннеринде төрээн театры дээш турзуп боор ээжиктериниң коллективке хоюге өөрүп, чоргаарландым.

— Хомуданчыг чүүлдер база бар-ла ыйнаан?

— Эндерик. Эң ылангыя режиссёр кадрларының эжээжи. Театр критиктери, театроведтер барык чок чылыы дыр. Черле ынчаш. Тыва АССР-те театр уран чүүлдүң хөгжүдериниң дугайында тускай доктаалды хүлээп ап, комплекстиг ажылды чорударын негеттинип келген.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР кылган.

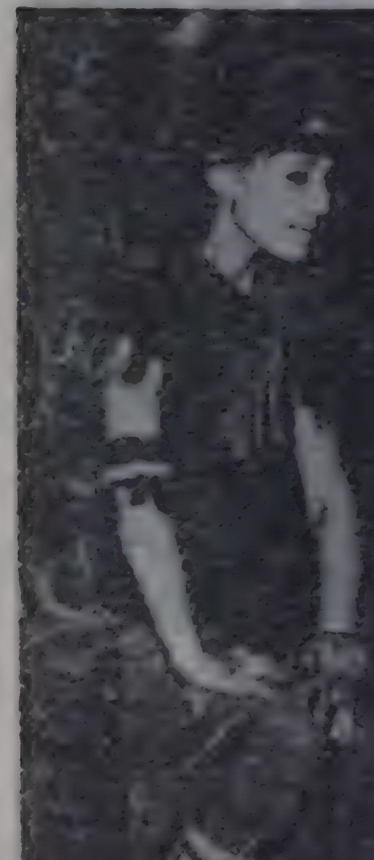

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, режиссёр Кадр-оол Сагды шулукчу Владимир Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шүлүглел-легендазын шиижидип тургускан.

ЧУРУКТАРДА: В. Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп ийи кезектиг шүлүглел-легендазындан көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АРТИСТ КЫСКА

Алдын-сарыг кежеге-даа ажыттынды,
Адыш деажы база катап диңмиттелди.
Торгу тону хөлбеңнишпээн аныяк кыс
Тоолда чараш дангына дег балып келди.
Айлаң куш дег, артист уруг —
Хоюг үнү хомусталды.
Ынакшылды алгап-йөрээп бадырыпты,
Ындыыналып, сарыннадып хөлзеп ор мен.
Бодалдарым чашкы шаакче ужугупту,
Бойдус төрээн чаяанынга адааргадым.
Айлаң куш дег, артист уруг —
Ырлаарынга ынакшыдым.
Куу куштуң салдааны дег таңцы тепкен,
Куюм сеткил кударадыр шииге ойнаан,
Төрел чоңга, улуг чуртка аян тутнап.
Төрээн черим чараш кызын магададым.
Айлаң куш дег, артист уруг —
Чоргааралым шолбаны сен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧАҢГЫС КАТАП КӨРГЕН БОЛЗА

1990-1991 өөредилге чылы эгелээн, доозукчу класс болуп, он бирги класстылар болгайывыс бо. Клазывыста ону тыва өөреникчилер хоочуй өөренип турар бис. Бисти беш класс турувуста-ла, кадып кааи. Интернационалчы өөреникчилер, бистиң аравыста найырал быжыг, маргыжып деп чүве билбес бис. 8 класска турувуста чаарби үш кижи турдувус. Ол-бо училищелерже өөренип чоруткаинар артывыс 13 кижи болдувус. Ынаар-мынаар чоргулай барган эш-өөрүвүс-биле чагаажып, харылзаавыс үспейн турар бис. Тывадан дашкаар хоорайларда төрелдеринге барып, ында школаларда өөрени берген орус эштеривис бистен ырап чорупканынга дыка хомудап бижип турар. Өскен-төрээн черинче дедир ээп кээр күзелдиин үш орус эштеривис бижип турар. Оларның дедир чедип кээринге бүзүрээр бис.

Ада-өгбелеривис чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының дугайында «Шынга» парлаттынып турар чүүлдерден дыка хөйнү билип ап тур бис. Чамдык чүүлдерни тыва чогаал кичээлдеринге сайгарып тур бис. Бурунгу Тываның амыдыралын биске өөредирн-биле В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин 11 класстың тыва чогаал программазында кирген. Бо хүннерде өөренип тур бис. Сураглыг шии чогаалчызы, чоннуң ынак артизи Виктор Шогжапович Көк-оолдуң бо шиизин мээң үеминиң элээдилери бо кожуунга черле көрүп көрбээн. Черле улуг-даа көрүкчүлер бо чоокта көрбээнин хомудап чугаалажыр-дыр. Чүс катап номчуурунуң азы дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көрген болза дээринге четтикпес улус-тур бис.

Харым 17. Бо назыда суурумга тыва шии черле көрбедим. Ында хаая орус артистер кээрге, оларның шиилерин харын көөр-ле турдувус.

Ада-ием назыны база дөгээн. Олар 1968 чылда-ла Улуг-Хем кожуундан көжүп келген. Улуг-Хемге турсаш, «Хайыраан ботту» чаңгыс катап-ла (аныяанда) көргенин сактып олурарлар. Оларның ынчан көргенин сактып чугаалажып оргаиын дыңнааш, шиини көрүксээрим дам баар-дыр.

Тыва дылывысче, тыва чогаалче хандыкшып кирген бо үевисте, хоочун, ат-алдарлыг чогаалчыларывыстың «Хайыраан бот» болгаш оон-даа өске шиилери-биле биске. Аржаан суурже Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистерин улуг, бичии аржаанчылар чалавышаан, театрның 55-ки сезонунуң ажыдыышкыны-биле чогаадыкчы чедиишкинни күзедивис.

Катя ТЮЛЮШ.
Өөреникчи.

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

«Национал театр — нацияның хөгжүлдезиниң имдемдээ... Боду тускай дылдыг чон, төрел бөлүк бүрүзү төрээн театрлыг болуруң күзээр болгаш анаа чоргаарланыр» деп, А. Н. Островский бижээн. Шынап-ла, бурунгу тыва улустуң ындыг күзели 1936 чылда боттанган. Ынчалза-даа эгезинде чартык бот-тывынгыр театр-студия турган. 1941 чылда республиканың хөгжүм-шии театры тургустунган болгаш Тываның культуразының эң улуг төвү апарган. 1977 чылда театр амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандыртынган улуг делгем театрже көшкен.

1947 чылда А. Фадеевтиң «Аныяк гвардия», Н. Островскийниң «Кан канчап кадканыл» деп романнарынга үндезилээн шиилерни хөгжүм-шии театрының артистери чоңга бараалгаткан. Ол-ла чылын сураглыг режиссёр И. Исполнев тыва артистер-биле кады драматург В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин база катап көрүкчүлерге бараан болдурган. 1951 чылда режиссёр Иван Забродинниң тургусканы ёзугаар Н. Гогольдуң «Ревизор» деп шиизин бирле дутаар тыва чоңга көргускен. Оон эгелээш-ле, театрның орус, тыва бөлүктери К. Треневтиң «Любовь Яровая», Д. Фурмановтуң «Үймээн», В. Көк-оолдуң «Самбажык», С. Токаның «Боттанган күзел», С. Пюрбюнуң «Кызыл үер», К. Кудажының «Феликс Кон», Н. Погодинниң «Боолуг кижи», М. Шатровтуң «Революцияның ады-биле» болгаш өске-даа делегейниң классиктиг шиилерин чоңга ойнап көргускен.

РСФСР-ниң алдарлыг болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, Тываның күрүне шаңналының лауреады Олег Һамдараа Ленинниң ролюн чедиишкиннер күүсеткеш, тыва артистерниң уран талантылыын бадыткаан. Тыва артистерниң аразында РСФСР-ниң алдарлыг, улустуң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг, улустуң артистери деп хүндүлүг аттарны эдилеп чоруур кижилерниң саны өскен. Ол ышкаш Совет Эвилелиниң орден, медальдары-биле шаңнаткан нар база хөй.

В. Көк-оол аттыг республиканың хөгжүм-шии театрының 55-ки сезонунуң ажыттынары-биле холбаштыр бүгү артистеринге, ажылдакчыларынга, ажылчыннарынга чогаадыкчы чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзеп каалынар.

Чаа шиилер

БАШТАЙГЫ КӨРҮКЧҮЛЕР БОЛУҢАР

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының бөгүн ажыттынып турар 55-ки сезонунда чаа шиилер кайы хөй. Чүгле октябрьда безин үш шиини көөр силер. Оларны допчулаарга мындыг.

Улугларга болгаш уругларга онзагай белек — В. Кежелдейниң тыва улустуң хөйге билдингир тоолунга үндезилеп бижээни «Үш эртемниг оол» деп шиизи болур. Ону тыва бөлүктүң кол режиссёру И. Лопсан национал хевирлиг, каас-чараш кылдыр тургускан. Чурукчузу М. Ворончихина. Ук шииге тоолчургу болгаш хуулгаазынныг сагындырар тааланчыг музыканы аныяк артист, бот-тывынгыр композитор А. Мортай-оол билдилиг чогааткан. Ол шииниң кол маадырының — эртем-билигже сундулуг оолдуң ролюн база ойнап турар. Өске рольдарда ооң өөрү Н. Наксыл, М. Даржаа, О. Дамба-Хуурак олар хаара туттунган. А аныяк артист О. Дамба-Хуурактың дөрт рольдарга бо шииге хуула бээри сонуургалыңарны хайныктырары — шынап-ла, тоолчургу. Ынчангаңда албодунарны болгаш ажы-төлүңерни «Үш эртемниг оол» манап тур. Шии уругларга октябрь 14, 21 хүннеринде, а улуг улуска 20-де болур.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, режиссёр Кадр-оол Сагды шулукчу В. Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шүлүглел-легендазын сценага таарыштыр тургускан. Шиини режиссёр болгаш чурукчу бир янзы кылдыр шиитпирлээни — мурнунда тургустунуп турган ажылдардан ылгалдыын эскерер силер. Чурук каасталгазын Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу В. Шульга кылган. Режиссёрнуң ассистентизи — театр уран чүүлдүң А. Луначарский аттыг институдунуң режиссура салбырында бот-өөредилге-биле өөренип турар аныяк артист А. Хомушку.

«Сенден делгем хем бар
деп бе, Энесай,
Сенден эргим чер бар
деп бе, Энесай,
Сенден ханы муңгаг бар
бе, Энесай,
Сенден хостуг чыргал
бар бе, Энесай?
Сенден делгем хемнер чок-
тур, Энесай.
Сенден эргим черлер чок-
тур, Энесай.
Сенден ханы муңгаг чок-
тур, Энесай.
Сенден хостуг чыргал чок-
тур, Энесай» — деп, Ч. Айтматовтуң «Ак хем» деп тоожузунда ие хем — Энесай дугайында бурунгу ыры — ук шииниң аяны болуп турар. Чаа шииниң музыказын Тываның комсомол шаңналының лауреады композитор Д. Хүреш-оол бижээн.

Бурунгу ие — Энесайның оглу Энесай-Мергенниң (Енисейниң) хостуг-чоргаар агымынга ожээргээн күштер — Халыын Изиг биле Адааргалдын үүлгедиглерин чогаалда чугаалап турар. Амыдыралдың агымынга удур күштер кайы хөй. Чаа чүүлге — эрги хоюннер удур. Агымга — дурнугуушкун, а чаартылгага — таптаашкын удурланчак деп чүвени режиссёр бо ажылы-биле сөглеп турар. Ол ышкаш бойдустуң чаазалгазынга удур туржуру — бойдусту шиилеривис ол деп идеяны дорт эвес-даа болза, тоолчургу чогаал-биле алдаартканин эскерер боор силер. Ынчангаңда, «Энесай-Мерген» — бодаңырынга чемиш бээр аяныл.

Шииде Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Ч. Монгуш, Р. Серен-оол, Тываның комсомол шаңналының лауреады Д. Монгуш, артистер С. Ондар, О. Чолбеней, Д. Намчыл, К. Сапык-оол, О. Монгуш, Л. Тюлюш, Ч. Донгак, Ч. Кара-Сал, А. Тюлюш, Д. Монгуш, А. Хомушку, Э. Докулак, Р. Ензак ойнап турарлар.

«Энесай-Мерген» деп шүлүглел-легенда октябрь 13-14 хүннеринде болур.

Ажыттынып турар сезонда база бир чаа ажыл — Г. Фигейредонуң «Кул» деп трагикомедиязы болур. Ону тыва дылче А. Даржай очулдурган. Тургускан режиссёру И. Лопсан, чурукчузу — В. Шульга, композитору В. Брусник. Шииниң кол маадыры — эрте-бурунгу грек басня бижикчизи, бодалчы Эзоп. Кижилерниң арыг-шынчы сеткилдин, мозу-шынары, чаагай бүдүжү — хосталга ол дээрниң кол маадырының басняларын дамчыштыр илереп, алыксакчиксек багай чаңчылдарны сойгалап турар. Чаартылганың амгы үезинде Эзоптуң басняларын улам дээштиг болуру чугаажок.

Каттырынчыг-даа болза, ханы бодал сиңниккен, бодандырыглыг бо шииде РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Солун-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, Тываның комсомол шаңналының лауреады Д. Барыншаа, республиканың комсомол шаңналының лауреады Г. Мунзук, артистер Э. Монгуш, Н. Наксыл, М. Даржаа, О. Дамба-Хуурак, З. Байыр-оол, Б. Ооржак олар ойнап турарлар. Ук шиини октябрь 27-28 хүннеринде көрүп болур силер.

Чаа шиилерден аңгыда, балет артистериниң концертти «Балет кежээзи» деп аттыг октябрьның 21-де болурун дыңнаттывыс.

Чаа сезоннуң шиилеринче чалап тур бис, эргим көрүкчүлер. Кандыг-кандыг шиилерниң кижан болуруун чарлалдардан хайгаарап турунар. Баштайгы көрүкчүлер болурунарны күзедивис.

Галина КОЛ.
Театрның директорунуң оралакчызы.

Янзы-бүрү медээлер

СӨӨЛГҮ ПОЧТА-БИЛЕ

«Шынның» редакциязынга үшкү кварталда 1450 хире чагаа келген. Ооң иштинде Кызыл хоорайдан 103, Барыын-Хемчиктен 96, өске хоорайлардан, областардан 23, ооң иштинде Моол Арат Республикадан үш чагаа келген.

Дүүн «Шынның» почтазы-биле 30 чагаа келген. Ооң иштинде Москвадан бир, Улан-Үдэден бир. Кызыл хоорайдан чеди чагааны редакция алган.

ЮБИЛЕЙИНГЕ ТУРАСКААТКАН

Республика библиотеказының национал база чурттаачылар чогаал кезээ янзы-бүрү солун делгелгелерни бо-ла организастаар. Сураглыг чогаалчы Василий Янчевецкийни төрүттүнгенден бээр 115 чылынга тураскаатнан делгелгени бо хүннерде организастаан. «Ян база Тыва» деп делгелгени чогаалчыга тураскаатнан юбилейге киржикчилер сонуургап биле көргеннер.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ДЕСАНТ

Найысылалдың школачылары «Дүжүт-90»-да идепкейлиг киржип турарлар. Школаларның үстүкү классчылары Садыг министерствозунуң баазазында ажылдап, Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозта картофель ажаалдазында бо хүннерде киржип турарлар.

Садыг министерствозунуң баазазында хүнүнде 600 өөреникчи ийи үстүү алгаш, ажылдап турарлар. Школачыларның күш-ажылчы десантын октябрь дургузунда уламчылаар.

ТЫВА ДЫЛ НЕДЕЛЯЗЫ

№ 9 школаның өөреникчилери бо хүннерде тыва дыл неделязын таварыштыр янзы-бүрү солун ужуражыышкыннарны эрттирип турар.

Чедиги классчылар хоочун чогаалчы Юрий Кюнзегеш-биле ужурашканнар. Чогаалчының солун чугаазын, чагыг сөстерин уруглар сонуургаан. Олар шүлүкчүнүң шүлүктерин номчааннар.

УЛАМ БЫЖЫГАР

Найысылал Кызылдың школалары аразында интернационалчы харылзааларны улам быжыктырарынче онза сагыш салып турар. Ооң тодаргай херечизи кылдыр мындыг фактыны маңаа айтып болур.

Кызылдың № 9 школазынга найыралга тураскааткан кежээни организастап эрттирер. Ол кежээге хоорайның № 14 школазының үстүкү классчыларын база чалаан. Ол школаның өөреникчилери база боттарының талазындан тыва ырларны дээш өске-даа номерлерни белеткеп алганнар.

Кежээге тос дугаар школаның өөреникчилери тывынгырларның, хөглүгбейлерниң моорейин база эрттирер. Тыва улустуң чаңчылдарының дугайында чугааны кылыр. Солун концертти организастаар. Республиканың башкылар билип бедидер институдунда музыка кабинединиң ажылдакчызы Кертик-оол Күжүгетович Монгуш тыва хөгжүм херекселдериниң дугайында кыска беседаны кылыр.

Кежээден солун, ажыктыг чүүлдерни кайы-даа школаның өөреникчилери билип алыры чугаажок. Бот-боттарын эки билчип-ле турар болза, найыралчы харылзаалар улам быжыгар. Найырал кежээзин Совет Тываның 46 чылынга тураскааткан.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.50 «Делегейни дескиндир». 9.50 «Эскимостар таңцылап турда». 10.15 «Христофор Колумб». 4 сериалыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.45 Хөгжүм эртинези. А. Вивальди — «Чыл үелери». 16.35 Телефильм. 16.55 «Эртем медээчизи». 17.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 Аттыы өскерлиишкинни бе, азы ЧЭП бе? 19.30 Мультфильм. 19.50 «Христофор Колумб». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраа делегей чемпионадында. 21.45 «Телетаныжылга». Святослав Федоров. 23.15 — 23.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таныылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Н. В. Гоголь. «Ревизор». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. А. Н. Островский. «Чадның». 12.05 «Кээргенчиг Маша». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 «Еледче эол келгени». Телефильм. 14.05 — 15.10 «Көк дүнелерде». Телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Кээргенчиг Маша». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Бодалдар белдири». Культура болгаш экономика. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ф. Чесноков. «Уруглар литургиязы». 20.35 «Хоругдулуг хоорай». Эртем-таныылбырлыг фильм. 16.18 сериязы. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.15 ТВ — экскурсия. «Акварель портрет». 23.30 — 01.25 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» — «Динамо» (Москва). Чапсарда (00.15). Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Цирк артистериниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 «Салгалче дамчаан ырлар». 19.30 «Камгалал бижик». «Бо хүрен-кызыл аржыыл...» 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Раджлакшми»** (2 сериялыг, Индия) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Буйство духов»** 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Большие хлопоты из-за маленького мальчика»** 9.00, 12.10, **«Ни дня без приключений»** 10.30, 13.40, **«Так жить нельзя»** (2 сериялыг) 15.20, 19.30, **«Другая женщина»** 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Миссисипи в огне»** (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Хон Гиль-Дон»** 15.00, 17.00, **«Под принуждением»** 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Барышни из Вилько»** 17.00, 19.20 шактарда.

ХӨЙ-НИИТИЧИ БОЛГАШ ПОЛИТИКТИГ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының байырлалын эрттирер талазы-биле оргкомитетти Кызыл хоорай Совединиң президиумунуң шиитпири ёзугаар тургускан. Байырлалды канчаар эрттирер талазы-биле саналдарын Совет ажыл кабинединге экээрип хөй-нииттиң болгаш политиктиг организациялардан оргкомитет дилеп турар. Совет ажыл кабинединиң телефоннары 3-13-81, 3-43-49.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-83 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киждизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ тиражукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-22-35; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 506

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 12 пятница
№ 233 (14433)
1925 «чылдан» үнүп эгелээн
Өртее 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Контроль Комиссиязының Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының пленуму 1990 чылдың октябрь 10-да болуп эрткен. Эвилелдиң республикаларының компартияларының контроль органнарының удуртукчулары, партияның эртем албан черлериниң, солуннарның болгаш сеткүүлдериниң ажылдакчылары оон ажылынга киришкен.

Пленум даргазынга айтырыглары чугаалашкан:

1. Партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының кол угланыышкыннарының дугайы.
2. Организастыг айтырыглар.

Пленумга бирги айтырыг талазы-биле илеткелди СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының даргазы Б. К. Пуго кылган.

Салып-оңаа бооринге киришкеннер болза А. С. Савин — бөлүк үлетпүрүнүң болгаш ажыл-агыйының Калининградта техниктиг институдунуң доцентизи, Б. М. Зумакулов — партия Кабардин-Балкар обкомунуң бирги секретары, А. Н. Колиниченко — Барыын талада шериг эргелелиниң начальниги, Шериг чөвүлелиниң кежигүнү, Б. М. Ковалев — Барыын Сибирьниң кол демир-оруунуң Новосибирск станциязында локомотив депозунуң машинист-инструктору, К. М. Кубилюс — Литваның (СЭКП) Компартиязының Төп контроль комиссиязының даргазы, О. Г. Обичкин — СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының партия теориязының кафедра эргелекчизи, Н. Ю. Селезнев — ССРЭ-ниң Атомнуг энергетика болгаш үлетпүр министерствозунуң «Электрохимприбор» комбинадында кандыкчы, Свердловск-45 хоорай, А. С. Колпикова — Чечен-Ингуш АССР-де «Грозный нефть» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Октябрь нефть» доор нефть-газ тывыш эргелелинде оператор, Н. И. Калинина — Волгоград хоорайда Гигиена, токсикология болгаш профпатология талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң килдис эргелекчизи, Г. И. Загайнов — ССРЭ-ниң Ужар чуга министерствозунуң Н. Е. Жуковский аттыг төп аэрогидродинамика институдунуң начальниги, Москва область, В. М. Лавричев — СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң кол эртем ажылдакчызы, В. Я. Груценко — Украинаның Компартиязының Новоукраин райкомунуң бирги секретары, улус депутаттарының район Совединиң даргазы, Кировоград область, А. Т. Наумчик — ССРЭ-ниң Транспорт тудуг министерствозунуң «Павлодартранстудуг» деп специализастаан трезинде партком секретары.

Пленум СЭКП-ниң ТКК-ның структуразын чугаалажып көрген, доктаамал комиссияларын тургускан. СЭКП-ниң ТКК-ның президиумунуң статузун, СЭКП-ниң ТКК-ның кежигүннериниң статузун бадылаан, СЭКП-ниң ТКК-ның президиумунуң бюрозун тургускан.

Пленум СЭКП-ниң ТКК-ның даргазының бирги оралакчызынга эш Е. Н. Маховту, дарганың оралакчыларынга эштер Г. Г. Веселковту, Е. А. Елисеевти соңгаан.

Пленум коммунистерниң чугаалажып көөрүнге киирген СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң төлевилелдерин [illegible] болгаш оларны парторганизацияларга чугаалажып көөрүнге идепкейлиг киржирин ТКК-ның кежигүннеринге даалган.

СЭКП-ниң ТКК-ның пленумунуң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары О. С. Шенин киришкен.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга алдар болдурган шериг парадтарын эрттирериниң дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Бүгү улустуң байырлалы — Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга алдар болдурган шериг парадтарын 1990 чылдың ноябрь 7-де Москва хоорайга, Кызыл шөлге, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, шериг округтарының болгаш флоттарының штабтары туруп турар өске-даа хоорайларга, а ол ышкаш Ленинград хоорайга болгаш шериг флоттарының штабтары туруп турар хоорайларга корабльдерниң парадын эрттирер.

Москва хоорайга парадты хүлээп алырын ССРЭ-ниң камгалал министри эш Д. Т. Язовка дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ

Москва, Кремль.
1990 чылдың октябрь 10.

РОССИЯНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң КЫЙГЫРЫЫ

Ада-чуртчуларывыс!

РСФСР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың сентябрь 11-де экономиканы чогумчалыг болдурарының болгаш рынокче шилчилгениң программазы — «500 хүннер» программазын деткээн. Ол дээрге, чоннуң амыдыралынга шиитпирлиг эргилдениң эгези, ол дээрге национал хосталганың программазы-дыр.

Кажан чоннуң чегели төнүп, кажан идегел шуут чидип, а бүзүрел хоозурап калган бо шакта, төөгүнүң эргилделиг үе-чадазында силерни сырый каттыжарынче болгаш быжыг турушту болурунче кыйгырып тур бис.

Социализм деп, кижи төрелгетенниң хөгжүлдезинге дээди үе-чада деп он-он чылдарда санап келгеннис социал-экономиктиг система берге байдалда таварышкан. Үре-түңнелдиг хөгжүп турар экономиктиг чурттар өске оруктап чоруп орар. Кижи төрелгетенниң ниитилежилгезиниң ховар дээн чедиишкиннин — рынокту ажыглап туруп күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге болгаш чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелинге артыкшылдыг деңзигүрүү чедип ап турар бис деп, олар бадыткап турарлар. Төөгү талазы-биле шылгалданы тудуп шыдаваан чүүлден бис ам ойталаар апаар бис.

Рынок — ол дээрге мөлчүгге, капитализмче дедир эглиишкин, ажыттачып экономиканың кончааларының тергиидээшкини-дир деп бисти ол-бо коргудуп турарлар. Херек кырынга алыр болза, ак сеткилдиг болгаш күш-ажылга карак кызыл бүгү кижилерге ажык, сайзыраңгай база культурлуг рынокче шилчилге дугайында чугаа чоруп турар.

Чүгле коргуузуглер сүрүп, айтырыышкын бээр экономиканы узуткаар, чоннуң байлаа саарлып кирип турар. Амге-тикчок «чажыт эжиктерин» хаар; кижилерге ажык чок «кайгамчык улуг тудугларны» кылырын болдурбас: күрүне бүдүрүлгелериниң ажыглал чок чыдар курлавырларын чоңга эгидер; күрүнелер аразында экономиктиг харылзааларны чүгле бот-боттарынга ажыктыг үндезинге тургузар ужурлуг бис.

Программаның кол сорулгазы — кижиге бараан болур экономика. Бо талазы-биле эң кол сорулга — бистиң валютавысты — рубльдиң саарлып база үнелеп турар кылдыр дагын кылыры. Бюджеттиң канчаар-даа аажок улуг дефициттиг болур чорууну болдурбас үе келген. Күрүне акша-хөреңгилиг болур ужурлуг.

Инициативаны болгаш тывынгыр чорукту хой-хей чылдарда үнелевейн келген. Тывынгыр чорук бистиң хөгжүлдевистиң шимчедикчи кол күштерниң бирээзи болган турар ужурлуг. «500 хүннер» деп экономиктиг реформаның боттанышкынының үезинде чуртту чемгерер, хеп-кедер база медирер кылдыр кижи бүрүзү бодуп ынчаар коргузуп болур. Кедээ суурну, ооң ёзулуг ажылгыр ээзи болур кижини катап тургузар херек.

Ийет, берге-ле болур. Ынчалзажок Россия күрүнезин өөредилгени, культураны, кадык камгалалын болгаш боттарын хандырып шыдавастарны: кырганнарны, инвалидтерни, хөй уругларлыг өг-бүлелерни, өзүп олурар салгалдарны четчир социал камгалал-биле хандырар. Онза хемчеглер болгаш албан кылыр апаргаан кызыгаарлаашкыннар үези үр уламчылаваас. Хостуг чаржалажыышкын, монополияга удур хемчеглер, экономиктиг идиг бериишкини, сагылга-чуруму болгаш норум-чурумну быжыглаар чорук бүдүн чартык чыл иштинде экономиканың аламаже улам ыңай чүткүлүн бадарып доктаадыр. Ооң соонда рынок деңнелдиг бижытыны, бүдүрүлге чоорту көдүрлүп, кижилерниң амыдырал-чуртталгазы экижип эгелээр. Ынчангаш «500 хүннер» программаны:

— күш-ажылдың бачым-чымыш болгаш тайбың 500 хүннери;

— эң шынгыы чурумнуг керээниң 500 хүннери;

— бузаалээшкиннерден, удур туржуушкуннардан болгаш ажыл соксадыышкыннарындан дашкаар 500 хүннери;

— хамааты, национал чөпшээрежилгениң болгаш тайбыңның 500 хүннери силерниң деткээн турарынар эргежок чүгү-дүр.

Рынок харылзааларынче кирип тура, бис идегеливисти Россияның хамаатыларының угаан билиинишкини болгаш чаагай күзел-соруу-биле холбап турар бис. Ол күзел-соруну РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи илергейлээн, РСФСР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны ажаа хүлээп алган.

Россияның улустарының хосталгаже болгаш төлептиг амыдыралче чүткүлү Эвилелдиң өске-даа республикаларынга билдингир база чоок. Ол чүткүлдү олар деткээн турар дээрзинге бүзүреп турар бис: чаңгыс аай Эвилел турда, берге байдалдан чинге-биле база дургезин-биле уңуп болур. Бир эвес ол болдунмайн баар болза, Россия Федерациязы экономиктиг реформаны 1990 чылдың ноябрь 1-ден тускайлан эгелээр ужурга таваржыр.

Эргим хамаатылар! Бир эвес олар силерниң программанар, силерниң ажыл-чорудулганар болу бербес чүве болза, РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш РСФСР-ниң чазааның үндезин-барымдаалыг, кандыг даа программазы база эң кужениишкинниг ажыл-чорудулгазы чогуур түңнел бербес. Бир эвес бүгү чоннуң, бүгү деңнелдерниң улус депутаттарының Советтериниң, политиктиг бүгү партияларның, шимчээшкиннерниң, россияжы бүрүзүнүң угаан-бодалы, энергиязы болгаш инициативазы ниити херекке калбаа-биле болгаш хостуу-биле киржир болза, бис шылгалданы чедиишкинниг тудуп эртер бис.

Беш чүс хүннер — ол дээрге аар-берге ийи чылдан эвээш үе-дир. Бистиң Төрээн чуртувустуң экономика болгаш угаан-бодал талазы-биле катап тургустунарынга ол хүннерниң чаңгызы-даа халас эртпезин.

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

МЕДЭЭЛЕР

СЕС ХОНУКТА

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының коллективи сөөлгү сес хонуктуң дургузунда алдыңгы сорттарлыг 3429 тонна даг-дүгүн бүдүрген.

Бедик сорттарлыг болгаш [illegible] даг-дүгү бо [illegible] Боминг Куулар, Татьяна Белусова, Светлана Патовская, Рашид Абдулкадыр удуртукчулаар технологтуг ээлчеглери [illegible] ээлчегиниң иштинден ажыр 222 тоннаны берген. Виталий Новоселовка удурткан белен продукция сайгарар цех ол-ла хуусаада 2250 тонна даг-дүгүн чүдүрүп чоруткан.

САЯН АЖЫР

Ак-Довурак автобүдүрүлгезиниң чолаачылары ээлчег ёзугаар дүнүн чок ажылдап, Абаза, Минусинск, Абакан аразынга ажыл-агый чүүктерин сөөртүрүнге төлептиг үлүг-хуузун киирип келген.

Ол бүдүрүлгеден аар чүък тудурган 25 автомашинаны чоруткан. Ооң иштинде даг-дүгү чүдүреринге 10 автомашинаны берген.

Чөөн Саяннарда хар чааган. Орук тайгыр, берге. Ынчангаш Николай Григорьев, Сергей Как-оол, Геннадий Моңгуш-оол болгаш өске-даа чолаачылар оларны баштап чорупкан.

Александр ХЕРТЕК.

ҮРЕЗИНГЕ

Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозунуң төп шанынга чеде бергеш эргелекчи Тамара Моңгуш-биле чугаалажырывыска, ол мынча диди:

— Шаң чаа дүжүттүг хүлээп алырынга белен. Ам бо шагда 402 тонна тараа дүштү. Ону удур-ла арыглап, кургадып тур бис. Арыглаттынган кургаг тарааны үрезинге херегләэри-биле уруп ап турар бис.

Арагачы ДОНГАК.

Күскү ажылдар—хожудаашкында

Күштү—ажаалдаже, аңдарылгаже, арыглаашкынче

Агаар-бойдустуң берге байдалдары турза-даа...

Бии-Хем районда күскү ажаап алыышкын доостурунуң кырында келген. Сыпта турар тараа август айда бызыы эгелээри билек-ле, незилдеже кирген. Чавыс сыптыг тарааны ажаап четтикпейн турда-ла, ол шокарарын, хову-шөлде хөй дүжүт чиглээш, чыдыкап. 1500 гектар ногаан шөлдү ажаары арткан. Ында колдуунда сула тарааң. Ону кестирип бастырарын бо хүннерде доозуптарының долу аргалары бар. Анаа боравныг бүргег хүннер шаптыктап, чер алыспайн турар. Район ниитизи-биле бир гадан 9.2 центнерни амдызында ажаап алган. Ол көргүзүттүң өзеринге незилдеп манап турар сыпта тараа дузалаары чугаажок. Ам «Хадын» совхозта байдалды көрээли.

Төп шанда тараа эндерилген. Чаа дүжүт чыдар серилер адаанда тараа арыглаар, кургадыр механизмнер, чанында ажылчыннар тус-тус турушталарында [illegible] хаара туттунган. Бир кезек болук улус хөй өрээлдерлиг улуг сери иштинден кургаткаш, арыглап аштаан кызыл-тасты машинага чүдүрүп турда, электри тогу дамчывайн баарга, тараа арыглаар механизм туруптарга, оларның чанынга ол үележиишкинниң чылдагаанын билир кижи ол-ла дораан халып чедип келди. Электриниң [illegible] соонда, алдын-сарыг кызыл-тас кузов дырынче шуужуп, шаанганы берди.

Делгем девискээрни долгандыр оваа-оваа тараа бичии тейжигештер болуп бедип чорүй баргылаан. Ооваалар аразын арыг-силиг кылдыр аштап каан шуугу-ла чүве эмне-сексиелиг. Анаа кылаштап турар ажылчын черле көзүлбес. Оларның кижи бүрүзү онзагай участогунда харыысалганы күштелдирген.

Шанда шала адаандан тараа кургадыр дериг-херекселдерни тургускан. Ооң ачызында хары угда он-он тонна тарааны кургадыр аргалыг. База бир ындыг черни удавас ажыглалга кииририн тудугжулар шиитпирлеп турар. Шууштурулга аргалары-биле тараа арыглап кургадыр система чедир кылдынмаан. Ону ажылдадыптар дээрге тараа бүрүзүнүң хемчээлинге таарыжыр шиижиштер тывылбастаап туруп берген.

— Бо берге күстүң чаа дүжүдү мында ажылдап турар бистерге-даа, хову-шөлде механизаторларга-даа бир дөмей белен эвес үеде эртип турар болгаш бедик мергежилдиң түңнелинде ажаап алдынып турар — деп, шаң эргелекчизи Мария Павловна Шишигина сагыжында дүвүрели чажырбады. — Дүжүт орайтаан. Ооң бышканының шаа-биле аралап турган кезер ужурга таварышкан. Богу хөй, ол-шыгы база кончуг. Аажок улуг күжениишкинниң, шалыпкын хөделиишкиниң негээр тараа-дыр.

— Шанда чаа дүжүттүң тарааның арыглаарынга суурнуң хөй-ниитизи идепкейлиг киржип турар — деп, совхозта партком секретары Михаил Оолчукович Бичии-Уруг чугаага ушкашты. — Кедээ Совет, клуб, контора, садыг, эмнелге ажылдакчылары, школа башкылары түскай график ёзугаар ээлчежип алгаш, орай болгуже чедир ажылдаар. 20 гектар картошкавыс ажаарынга Хадың ортумак школазының өөреникчилери кыдымаа киришкен 60 тонназын үрезинге урган. 4 тоннаны школага, үжүн садикке, үш чартыкты эмнелгеге берген.

Совхоз тевүнде шанда 1500 тонна тараа дүжүрүнген. Амдызында баштайгы арыглаашкын чоруп турар. Мария Павловнаның удурткан он шаа ажылчыннар хүн бүрү он ийи дургузунда ак сеткилдиг ажылдап турар. Найыралдыг бичии коллектив комбайнардан келген ол тарааның өртенгиин иштинге чай бербээн. Маңган-оол Дамдын-оол, Сарыг-оол Маады, Кима биле Тамара Мынын-оолдар, Нина Иргекпен, Анна Салчак, Маадыр-оол Хорлуг-оол оларның чаңгызы-даа ажыл шагындан оңдак кырбаан. Агаар-бойдустуң берге байдалдары турзажок, чаа дүжүттү чидиргг чокка ажаап ап, савалап, уруп турар. Механизмнерниң туруушкунга таварышпайн ажылдаарынга Михаил Путинцев бедик мергежилдиин көргүскен. Бир эвес доостурунуң кырында келген шала адаандан салгыннандырып кургадыр дериг-херексел, чаа шууштурулга системазы артык кезектери тывылбас дээш турбаан болза, хол-биле кылыр ажылдар оон-даа эвээш, арыглаашкынның темпизи улам бедиир турган ийик.

«Хадын» совхозтуң чер ажылынга 3 звено аренда керээзи-биле ажылдап турар. Оран деп черде № 3 звенону удуртуп турар 36 чылдыг механизатор стажтыг Михаил Байкараевич Мыкын-оол-биле турлагга ужурааштывыс. Арендаже киргеш, үш дугаар чылын бар чыдар улус болду. Арендаторлар Яков Биче-оол, Валерий Даваа, Малчын Ооржак, Александр Маады механизатор стажы эвээш-даа бол, чолаачы мергежилинге ээлээн хөй чылдар дургузунда ажылдап кааткан. Ам ажаары 149 гектар кор-сула арткан. Олар бо удаада боттун чери доозулбаза-даа, мал чемин белеткээр бригадага дузалажып, Ак-Кажаада чедип келген ажылдап турар. Тарып өстүрген ак-тараа, суглан гектарга ондаштыр 8-9 центнер дүжүт алдынган. Шөлде чыдар саваны сүт-бараан фермазынче сөөртпүшаан, күскү чер аңдарылгазын удур чорударынче кирипкен.

5 кижилиг Виктор Мушкинниң звенозу 630 гектар тараа культураларының 400 гаазын ажааган. Гектардан ортумак дүжүт — 10 центнер. Ол звено 150 тонна сигенни кезип белеткээн.

Александр Долчунмааның 6 кежигүннүг звенозу Каък Хөлде ам арткан 60 гектар суланы бо хүннерде ажаап доозар. Олар шөлде савазы [illegible] күскү чер аңдарылгазының планын күүседириниң кырында келген.

Давзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

САДЫГЛААШКЫННЫ ЧУРУМЧУДАРЫ-БИЛЕ

Тыва АССР-ниң девискээринге аъш-чем болгаш аъш-чем эвес бараанарны садыглаарын чурумчудар талазы-биле айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунга октябрь 8-те чугаалажып көргеш, доктаал хүлээп алган.

Рынок харылзааларынче экономиканы шилчидеринге белеткел чоруп турар бо үеде эргелеп башкарылганың чагырып дужаар системазы кошкап бар чыдар. Ынчалза-даа дорт, чаңгыс черге-биле харылзаалар бызылышкан деп доктаалда демдеглеп турар. Бараан курлавырларын дорт [illegible] дүгүржүлгелер ёзугаар алырының системазы тургустунмаан. Чоннуң херегцел бараанарының 70 хуузун [illegible] турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чоннуң херегцел бараанарын [illegible] ажыл-агый органнарының кичээнгейин бараан бүдүрериниң темпизин дүргедедиринче, оларның шынарын экижидеринче, садарын чурумчударынче, бараан берикчилери-биле харылзааларны дүрген тургузарынче угландырган.

Ынчалза-даа байдал [illegible]. Харын-даа сөөлгү үеде бараан рыногу баксыраан. Сөөлгү үш айда чигир сатпаан. Сарыг шай, тамкы база кондитер [illegible].

Садыгның тускай эртемнерлери мындыг байдалга [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң [illegible] кипрингтиг харыысалгалыг ажылдакчылар бараан курлавырларын немей тывар талазы-биле тывынгыр болгаш [illegible]. Республиканың садыг организацияларының чаңгыс-даа кол удуртукчузу чигир, шай, таакпы садып турар черлерге барбаан, чүгле телеграммалар салып, телефон долгап олургулаан.

Дыка хөй магазиннерде садыглаашкын чурумун хажыдып турар. Бир кижээ онаажтыр бараан бээрин чамдык черлерде нормалаваан. Бараан чажырар болгаш чиижек садыг кылыр чоруктарның фактылары бар.

Бараанарны [illegible].

Садыг организацияларының, райхооркуускомнарның удуртукчулары бараан курлавырларын [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң айтыышкынын күүсетпейн турар.

Бараанарны садып алгаш, республикадан даштыкаар үндүр сөөртүрүн болдурбас база оларны садарын чурумчудар сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели мынчаар доктааткан.

Бирээде, бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң, Тыва респотребсоюзтуң база райхооркуускомнарның четпес ажылын демдеглээн.

Ийиде, бар курлавырларны барымдаалап турган лимиттеп садар бараанарның даңзызын көвүдедир, бир кижээ онаажтыр [illegible] Садыг министерствозунга, респотребсоюзка, райхооркуускомнарга даашкан. Оон-биле кады олар бараан-биле хандырылгада байдалды база [illegible] бараанарның магазиннерге үргүлчү бар турары [illegible] садыг бүдүрүлгелериниң удуртукчулары хууда, шуут дорт харыылаар.

Үште, 1990 чылдың октябрь 15-тен эгелээш бедик херегледиин база ассортиментизи чедишпес бараанарны чүгле республикада кижи бижидилгезин барымдаалап садыглаарын органиастаарын Садыг министерствозунга болгаш райхооркуускомнарга хүлээткен. Мындыг дүрүмнү бодунуң системазынга нептередирин Тыва респотребсоюзтуң баштаар черинге сүмелээн.

Дөртте, 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп бараанарны чоңга лимит карточкаларын барымдаалап [illegible].

Оон аңгыда, «Тыва сүт аъш-чем үлетпүр» каттыжышкынынга [illegible] дукцияны киириштир кызыгаарлаан ассортиментизин көвүдедир, шынарын экижидер, бараанар сөөртүп экээрниң графиктерин сагыыр айтырыгны чугаалажып көөрүн айыткан.

Чаңчылчаан национал аъш-чемни белеткээр талазы-биле ажылды агроүлетпүр эвилели, райхооркуускомнар чорудар ужурлуг.

Үндүрүп берген курлавырлардан 1 хуу чедир ховар бараанарны удуртукчунуң хууда курлавыры кылдыр бараанар садып алырынга ажыглаар сорулга-биле тургузарын Садыг министерствозунга, респотребсоюзка чөпшээрээн.

Республика ниитизи-даа [illegible].

Аңнаарының хуусааларын доктааткан

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң ол-ла хуралынга өлүк аңнарны болгаш дүктүг черлик амытаннарны күскү-кышкы үеде аңнаарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

Бойдус курлавырын чөп ажыглаар болгаш 1990 — 1991 чылдарның күскү-кышкы сезонунда өлүк кеш чиг эдин база дүктүг черлик амытаннарның эъдин белеткээр планнарны күүседир сорулга-биле бүгү-ле үнелиг кештиг аңнарны (ондатрадан аңгыда) аңнаарының хуусаазын 1990 чылдың октябрьның 20-ден декабрьның 31-ге чедир доктааткан. Республиканың девискээринге аңнаашкын дүрүмнерин ёзугаар ондатраны — 1990 чылдың сентябрьның 15-тен декабрьның 31-ге, алыгны — 1990 чылдың октябрьның 20-ден 1991 чылдың мартының 1-ге чедир аңнаарын доктааткан. Дүктүг черлик аңнарны аңнаарының хуусаазын 1990 чылдың октябрь 20-ден 1991 чылдың январь 15-ке чедир доктааткан.

Таңды-Уланың Тес-Хем, Таңды, Өвүр, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарны таварааан Таңды-Уула сынының чөөн талада Шуурмак суурдан эгелээш, барыын талада Барлык хемниң оң талазы эриинге чедир кызыгаарлыг девискээринге өлүк аймаан тываларның хуусаазын 1990 чылдың октябрь 20-ден ноябрь 20-ге чедир доктааткан. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күркомитеди-биле дүгүржүп турган, дүктүг аңнарның болгаш өлүк аңнарның бүгү хевирлерин аңнаар [illegible] бойдус байдалдарын база белеткелдин чоруп турарын [illegible] «Тыва аңчыр» бүдүрүлге каттыжыышкынынга даашкан.

• • •

Хуралга чугаалашкан өске айтырыглар талазы-биле [illegible] доктаалдар [illegible].

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

(Эгези № 232 «Шында»).

Рынокче кирериниң механизминге хамаарыштыр, шилчилгениң үениң чадазының болгаш хусаазының [illegible] дугайында хөй-хөй санал-оналдар бар дээрзин Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **У. Караманов** демдеглээн. Төп Комитеттиң амгы Пленумунуң кол сорулгазы, бис бодаарывыска, үргүлчүг туруштуг ажылдап кылыры азы республика компартияларының болгаш девискээр партия организацияларының көрүжүнүң чоокшулашкыны болур деп демдеглээн.

Ооң бодалы-биле алырга, нарын федеративтиг тургузуглуг, хөй национал чурттакчы чоннуң болгаш доранган барган экономикалыг күрүнениң шак ындыг оруу кара чаңгыс шын орук болуп турар.

Амгы үеде хөделип турар материалдарның [illegible] шын [illegible].

[illegible]

СЭКП ТК-ның секретары, СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары **Б. В. Гидасповтуң** бодап турары-биле алырга, бо [illegible] айтырыгларны [illegible] чугаалажып турар. [illegible] кижилерниң даартагы хүнге бүзүрел чок [illegible] болдурул турар. Ооң [illegible] боттарывыстың тургузувусту бөгүн дыка тодарадып, дорт-биле айытпаан партияга, бүгү улуска ону бистерниң канчаар көрүп турарывысты шыны-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Оратор рынокка хамаарылганы өске бүгү айтырыглар-биле чергелештир партияның XXVIII съездизинге-ле тодаратхан турганын сагындырган. Ынчалза-даа политиктиг лекциялерин дээрге бир өске, а рынок харылзааларын тургузары — оон аңгы херек болгай. Ол шиитпирни үлээн алган үеден бээр бистер рынок чүгле оон бодунга таарышкан бүгү-ле чүүлдери-биле кады тургустунуп болур. [illegible] күш-ажыл база хирер дээрзинге улам хавыы-биле бүзүреп көрүп турар-дыр бис. Ынчангаш [illegible] рынок дугайында бүгү чугаалар чүгле сөс кырында чүүл-дүр. Ооң уңгуртундан бистер рынокче шилчилгениң [illegible] механизмнерин боттарывыска тодаргайы-биле айтыр [illegible] чүүл — [illegible] чорудулгаларын [illegible] бистер үлегер [illegible] бөгүн референдумну ажы [illegible] хевирлиг аргаларны ажыглап турбаш улус чон-биле [illegible] бээр тургаш-даа артык [illegible] боор турар-дыр.

Оон соонда оратор Эвилел [illegible] болгаш ол чон болза рынокче шилчилгениң кандыг-даа [illegible] ол бүгүнү херек кырында чедип алыры-биле Президенттиң чагыргазын тепке болгаш ылаңгыя [illegible] күштерге турар ужурлуун чугаалаан.

Ленинградтың коммунистериниң [illegible] ажылы-

ралдың амгы нарын үезинде партияның ээлээр чериниң болгаш **ролюнуң дугайын база** чугаалаан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соонда үш ай эрткен, ынчалза-даа бистер чаңгыс черде тантай турар-дыр бис. Политиктиг, экономиктиг кризистиң бистиң бүгү [illegible] ниитилелиисти шыва ала бергени байдалдарда ындыг шүшпек чорукту черле болдуруп болбас ужурлуг — деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, Литвада «Тверячус» колхозтуң тракторизи **А. А. Моркунас** бодунуң саналынга чугаалаан.

Тураскаалдарны буза шавырындан, аныяк оолдарны Совет Армияга албан эртиреринден ойталаарынче албадаарындан, ажы-дуңма хөөрлерин үрегээринден, өске үзел-бодалдыг кижилерни бастырындан, совет кижилерниң, ылаңгыя СЭКП кежигүннериниң адынга шоглап, кыжанырындан эгелээш, бөгүн Литвада Совет эрге-чагырганың чыдарында тургустунган бүгү чүүлдерни шуут узуткап, чок кылып турар.

Ол бүгүнү тодаргай дыңнаткаш, оратор мындыг байдалда бистер, Литваның коммунистери, чүнү кылып турар бис — деп, [illegible]. Партияның [illegible] ларның ортузунга дөрт ажылды чорудуп, бистиң келир үевис чүгле суверенниг социалистиг күрүнелер-биле эвилелде, бистиң чурттуң бүгү улустары-биле кады рыноктуң оруу-биле чораш, бүгү бергелерни ажып эртип шыдаар бис дээрзинге бүзүрелди быжыктырып турар бис. Бистиң ындыг байдалдарга ажылдаар ужурга таварышып турарывыстың дугайын база чугаалаайн. [illegible] «Бурмаланчан [illegible]» Швеция — [illegible] деп бижип каан турда, [illegible] тиң хүндүлүг берги секретарывыс. Политбюро кежигүнү [illegible] бодун болур-дур. [illegible] демократтар [illegible] — демонум ындыг байдалда чедирген-дир. Ооң [illegible] кандыг-даа демократтыг [illegible] дугайын дораан-на уттуп каап, эрге-чагырганы холга алгаш, шуут-ла авторитарлыг фашистиг езу-чурумну тургузуп турар.

Рынок харылзааларынче шилчиишкин-биле холбаштыр чуртта тургустунган байдалдың дугайын чугаалаан. Узбекистанның Компартиязының Хорезм обкомунуң бирги секретары **Р. М. Худайбергенова,** агартыр аргазы чок шүшпек чорукту чыдаглаашкыны-биле эвес, а [illegible] демисежир ужурлуг апарганын медеглээн. Партия комитеттери болгаш организациялары-даа чаа байдалдарда партийжи ажылды чорударының кандыг-даа дүрүмнери чок боор турар. Практика чогум чүнү сүмелеп турарын демдеглээш, оратор чаа байдалдарда партийжи ажылды канчаар чорутса чогуурунуң дугайын тодаргай чугаалаан.

Бир эвес сагылга-чурумну болгаш амгы-сеткилиг чоруктуң [illegible], суверенниг республикалар болгаш тус-тус регионнарның аразында [illegible] болгаш эртем-культурлуг кады ажылдажылганы калбыртпас болза, рынок дугайында бодаан-даа херээ чок. Бир эвес [illegible] ажылдаар болгаш [illegible] чурттаар арганын бербес чүве болза, ол дугайында чугаа туруп болбас. Оон уңгуртундан калбак массалар экономиктиг реформага бүрүн-биле бүзүревейн, рынок харылзааларын «капитализмче дедир базым» кылдыр бодап турар-дыр деп, [illegible] бирги секретары санап турар. Бергелер бар боор турар-даа болза, бөгүн областың партия организациязы, республиканың бүгү Компартиязы ышкаш, бодунуң мурнуку одуругда турар байдалын [illegible] областа эң салдарлыг күш боор артканын сеткил ханыышкыны-биле оратор демдеглээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Ивановонуң П. С. Батурин аттыг химия заводунуң аппаратчиги В. Я. Демин бодунуң саналынга хуннум чыгыы бодунуң таварыжып [illegible] дүвүредип турар [illegible] чүүлдерниң дугайын [illegible] гаалаарын күзээн. Бистер рынокка ам-даа четпээн хиревистеле, кижилерниң ажыл чок апаарының дугайы хүн айтырыында киргендир. Бистиң «Химпром» каттыжыышкынывыста кижилерни ажылдан массалыг үндүрери эгелээн. Бүдүрүлге чери чуртка эң чугула продуктуларны кылыр кол чиг эт чок арткан. Эки-ле дээн ажылчын коммунистер үнүп чоруп турар. Ооң түңнелинде бистиң партивис каражадап, оон аттары кудулап турар. Ажылчыннар бүдүрүлгеден үнүп чоруткаш, ажыл чок арткаш, партиядан база үне бээр. Ол ону чүге тооваан турарыл? Ол чүге ыыт чок турарыл, чүге бистиң экономиканың салдарын чедирбезил? Оон херек кырында хөделиишкиннери чүге көзүлбезил? Анаа-ла, эң шын бодун сестер-биле аттарны чедип албас болгай.

Мындыг байдалдың үезинде коммунистерниң арызында чүнү-даа херекке албас чорук көвүдеп турар. Ол ылаңгыя отчёт-соңгулдалыг хуралдарга тодаргай көстүп турар. **Оларның** лыка хөйүнге чордум, байдал черле болганында бир дөмей барык кандыг-даа идепкей чок, ажыл үезинде бодун хуралга баарын күзевейн турарлар. Хоозун чугаа кылырындан хоңнуу калганы илдеп ышкаш.

Мен бо Пленумга куруг хол-биле чедип келдим деп чугаалап болур. Хүн айтырын [illegible] сагындырар. Оон [illegible]. Ында-чадаарда [illegible] ТК айтырыгларны [illegible] турарын [illegible]. Оратор [illegible] партияның коммунист бүрүзүнүң турар черин [illegible] дугайында айтырыга харыы дилеп турарын чугаалааш бүгү партийжи [illegible] тургустунуушкунуң партия эге организацияларындан, партбюролардан [illegible] ниң чугулазын демдеглээн.

Партия күш-ажылчы коллективтерге, кижилерниң чурттап турар черлеринге, Советтерге барып ажылдап, хөделир ужурлуг.

Бистерге, чер-черле турар [illegible] херек боор турар. Партияда [illegible] тургустунуушкунуң чаа-ла [illegible] деп турарынга бүзүрээр мен. Силер, Михаил Сергеевич, ында күчүлүг күштерниң чаа чүүлдерге удурланып турарын меңден эки билир болгай силер. Бистиң Политбюровус бодунуң холун партияның судалынга туткан турары чугула.

Мен бөгүнге, даартага боттуг хөделириниң тодаргай, ам сеткилдиг партияның программазы дээш туржуп турар мен деп, ол ажылчын түңнелинде чугаалаан. Бис боттарывысты боттарывысла авангардчы кылдыр адаарын эвес, бисти улус ачы-хавылавыс дээш ынчаар адаарын күзеп турар мен.

Партияның XIX конференциязының соонда эрткен үени инициативаның [illegible] **М. Ф. Ненашев** чугаалаан. [illegible] рек кырында [illegible] ыыдам бар бе?

Салдынган **айтырыгларга** харыылап **тура, саналдакчы бодун оптимистерге** хамаарыштырып, мынча деп медеглээн. Бистиң ниитилеливистиң эң нарын үезинде партия бодунуң кол шынын [illegible] маан.

Амгы байдалдың бергелерин болгаш нарынын чугаалавышаан, ол рынокче шилчилгеге кол чүүл болза боттанып турар чорудутларга шын үнелелди бээри болгаш кижилерниң сеткил-хөөнүн шын утлаары болур деп айыткан.

Бо эрилделиг байдалдарда ийи тема, ийи айтырыг кол үделиң, шиитпирлиг чүүл апаар ужурлуг. Ол дээрге бистиң ниитилеливисте чөпшээрежилгениң, хамааты тайбың байдалдың темазы болгаш эрге-чагырганың база оон-биле хол башкан турум чоруктуң, [illegible] эрге-чагырганың шиитпирлиг хөделиишкиннериниң темазы болур. Куртелерадионуң удуртукчузунуң бодап турары-биле, ам иделдим, бүгүде-биле деңге хөделир болза, бүгү чүвени эдип ап болурунуң барык-ла сеелгү кызыгаары келген ышкаш.

Партия организациялары боттарының ажыл-херээн тыппайн турар деп чугаалар үнүп турарынга элдепсинип турар мен. Совет кижилерниң бүгү кезектерин каттыштырары, оларны профессиязындан, нациязындан, ажылчын, тараачын, интеллигенция боор турарындан хамаан чокка каттыштырары бир чугула кол сорулга ол эвес бе.

Амгы үеде ажыл-херектиң темазы, хөделиишкинниң темазы бүгүдениң хөңнүнге деттен шуугаашкынның, митингилээшкинниң темазынга удурланыштыр онзагай ужур-уткалыг боор үнүп [illegible] деп, ол түңнелинде демдеглээн.

Партия [illegible] тургустуушкунуң [illegible] деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның Свердловск обкомунуң бирги секретары **В. Д. Кадочников** чугаалаан. Ындыг болганда бир [illegible] бис оон чыдатканының сайтарын, партияга дайынчы арга-шинээн эгидип шыдавас болзувусса. Коммунистерни каттыштырып шыдаар тодаргай сорулгаларны илередип шыдавас болзувусса, партияның аттарын шуут-ла ышкынганывыс ол.

[illegible] партияда байдал [illegible]. Ону чергилдер [illegible]. Бистиң облуста партиядан үнгеннерниң 40 хире хуузу партияның удуртулгазының ажыл-чорудулгазының сеткилге четпейн турарының чыдаганы-биле оон үнген бис деп медеглээн. Отчеттуг хуралдарга болгаш конференцияларга партияның «чугаан төвүн» акшаландырарының чугула эвес апарганын ажыы-биле чугаалап турган. Партия организацияларының кежигүн дадывырын шилчилерин медерелдин-биле саададып, чогуур берипмейн чок апарган ажыл-херекке акша-хереңгилерин бээрийден ойталап турарын көргүзүп турар.

Бистиң девискээривистиң бүдүрүлгелериниң мурнунда кергээлер чардынмайн, кергээлиг хүлээлгелерни күүсетпейн, баарының хараалыг-биле ажыл чок турупторыңын [illegible]. А ынчан [illegible].

Президент-даа, чазак-даа программаларының [illegible] чурттакчы чоннуң [illegible] камгалаарын-

га аазаашкыннар талазы-биле бот-боттарының арызында маргыжып чыдарының үезинде өртектер соксаал чок өзүп, экономиканың бурааашкыны хаяклап турар.

Эвилел болгаш республика Дээди Советтериниң боттарының аразында парламент каржылгазы бир талазындан чазак кризизинге, өске талазындан кижилерниң хоойлуларны хүндүлеп көрбезинге чедирип турарынга уралчылар сагыш човап турар деп, оратор медеглээн.

Бистиң область конференциязының делегаттары рынокту солуңку дег ындыг арга чок деп түңнелге каттышкан. Ынчалзажок ол кол сорулга эвес, а социалистиг сорулганы боттандырарының бир аргазы болур деп санап турар бис. Моон-биле холбаштыр бо Пленумуң чугула сорулгазы болза дараазында чүүлдер болур. Бирээде, хүлээп ап турар шиитпирлерниң социал, экономиктиг база политиктиг салдарын ылаптыг баш удур тодарадып алыры. Программаларның чаңгызы-даа рынокче шилчилгениң социал-политиктиг салдарын санарып көрбейн турар болгай. Ийиде, ажылчы чоннуң камгалалының ылаптыг бодаттынган, дүүштүрген политиктиг, экономиктиг болгаш социал хөделиишкиннериниң программазы негеттинип турар. Аңаа чедип алган болгаш саналдаттынып турар бүгү эки чүүлдерни арттырары кордүнген турар ужурлуг. Үште, массалыг информацияның чепсектери, партия [illegible] чы тайылбырлаар, оларның деткимчезин алыр херек. Дөртте, партияның бүгү интеллектуалдыг [illegible] боттандырып турар программаларны эде таарыштыр [illegible] херек.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Черниговтуң бүдүрүлге [illegible] **Р. И. Савина** дыка хөй кижилер, оларның аразында коммунистер база, ам бодун бедик кижилерден чугаалаттынып турар бүгү-ле чүвелерге бүзүренмес апарганнар деп сагаалап демдеглээн. Ынчангаш, ооң бодалы-биле алырга, чогум-на ол чүүл партия эге организацияларынга партия билеттериниң дедир дужааттынып турарының кол үндезини боор турар. Амгы үеде [illegible] политиктиг [illegible] таварылгаларда [illegible] амыдыралдың [illegible] чогаадыкчы күш — ажылчин чон чалгыттынып үнүп турар.

Эрге-чагырганың үстүкү чадаларынга туруп алгаш, экономиканы болгаш культураны сандаратхан, социал дүшкүүрлүг чорукту тывылдырган коммунистерниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр партийжи үнелелди [illegible] съезд дыка **хөй коммунистерниң сеткил**-сагыжынга четпээн деп, ол ажыы-биле демдеглээн. Ооң орнунга СЭКП-ниң чидирип алганы ат-алдарын чаартырын партия эге организацияларынга саналдаан. Канчаар? Чүнүң-биле?

Улустар ам чүге-даа бүзүревестээн. Чүге дээрге Дээди Совет болгаш үстүкү партийжи органнар талазындан кандыг-даа камгалал чок. Социал чөптүг чорукту [illegible] чурттарының «эпчедин» турарының [illegible] оратор [illegible]. Оларның кол сорулгалы — Эвилелди сандараадыры, **республика** бүрүзүү чаасхаан аңгы чурттаар кылдыр ынчаар кылыры. Ындыг [illegible] сарлардан оларны камгалаарын чоң негеп турар.

«Аргументы и факты» солуну дугайында каш сөс чугаалаадым. Ооң кандыг-даа үндүрүлгезин алыр болза, ында чүгле багайны бижээн боор-дур. Райком секретарының-даа, хоорком секретарының-даа, бүдүрүлге черлериниң партия эге организацияларының секретарларының-даа дугайында оон эки чүве номчуур деп ужур турбас. Ынчангаш «Правда» солунга оода-ла ийи неделяда бир катап (телевидениеге база) ол бүгү шарлаттынган чүүлдерге удур чүүлдер парлаан тускай арын турары күзенчиг.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Горькийниң кедээ ажыл-агыы институдунуң доцентизи **А. Н. Мальцев** рынок харылзааларынче шилчиишкинге тураскааттынган айтырыгларга доктааган. Ол шилчиишкинниң хамыктың мурнунда интеллигенция деткип турар, чүге дээрге социал талазы-биле эң берге байдалга ол таварышкан. Ажыл төлевири-биле-даа бодунуң ат-алдары-биле-даа, оон-даа өске амыдыралчы көргүзүглер болгаш ажыл-ижиниң байдалдары-биле-даа. Мындыг байдалдарда интеллигенцияның ажылчын кужунуң төлевири бодун чедир төлеттинмейн турар.

Интеллигенция ажыл-агыйны башкарып чорударының янзы-бүрү хевирлери дээш туржуп турар, ооң иштинде өнчү-хөреңгини социализастаары дээш база, кажан олар [illegible] бүзүлүг-ла коллективтиг апаар болза, ол коллективтиг, кымдан-даа хамаарышпас бараан бүдүрүкчүлери рыноктуң идепкейлиг субъектилери боор шыдаар болбайн аан. Хууда өнчү-хөреңги база херек деп, оратор санап турар. Хууда өнчү-хөреңги [illegible] бүдүрүлгелер-биле чарыш [illegible] артык [illegible] талаларын херек кырында көргүзүп.

Рынокче шилчиишкинниң [illegible] Күрүнениң эт-хөреңгизин хууда өнчү-хөреңги кылдыр садып аарының дузазы-биле база болдунмас чүге дээрге рынокка [illegible] база болдунмас.

Бистиң тоогувуске шенелдени эрткен, сайзыраңгай капиталистиг күрүнелерниң төөгүзүнге шенелдени эрткен үндезиниг арга — акша реформазы. Рынокче шилчиишкинниң баштайгы негелдези ол, ол чокта бараан-акша саарылгазын бистинге чогумчудуп таарыштырары барык болдунмас.

Рынок [illegible] шилчилгени эң-не чугула болгаш [illegible] айтырыг деп СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **А. М. Масалиев** көрүп турар. Чугаа болза бистиң Ада-чуртувустуң келир үезиниң дугайында болуп турар. Чаңгыс аай федеративтиг социалистиг күрүне кылдыр Эвилел турар бе, турбас бе — бо айтырыг [illegible] бот-боттарының харылзааларын канчаар тургузуп алырындан хамаарыыр.

Бөгүн демократия болгаш [illegible] шыдавас кылдыр кижилерниң, ылаңгыя аныяктарның сеткил-хөөнүнге көргүзүп турар бис деп, ол уламчылаан. Ол ындыг эвес дээрин билдинигир. Чер-черлерже эрге-чагырганы дамчыдып берип турарынга сыдап алгаш, төп органнар хүн бүрүдениң организакчы ажылын чорутпайн турар. Хөй черлерде демократияны **демагогияже** шилчидип алган, корум-чурум кошкаан.

Рынокче шилчилге үезинде республикаларның деп эвес байдалдыы Киргизияның коммунистериниң баштыңын дүвүредип турар. Ынчангаш чамдык черлерге дуза көргүзери-биле тускай эвилел фондузун тургузарын ол саналдаан.

А. М. Масалиев республикаларның суверенитедин чаңгыс аай билип болбас дээн. Боттарывыстың девискээрлеривистиң, регионнарывыстың хөгжүлдезин бистиң ниити интернационалчы сорулгаларывыска дүүштүр чорудаалыңар.

Совет чон болгаш Коммунистиг партия бодунуң төөгүзүнүң эң берге үезин чурттап эртип турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның Бурят республика комитединиң бирги секретары **Л. В. Потапов** санап турар. Ону Ада-чурттуң Улуг дайынының эге үе-чадазы-биле деңнеп болбас. Ынчан кончуг дүшкүүрлүг үеде партия болгаш күрүне системалары чаңгыс аай, бүзүрелдиг хөделип турган болгай. Ам экономиктиг болгаш сан-хөө бурааашкыны чоннуң амыдырал дешнелин чавызаткан. Ниитилел-политиктиг бурааашкын бо көстүп турар. Мындыг байдалда таваарлаашкын, организакчы сулараашкын, идейлиг дужуп бериишкин партияга ээрлаал чок айыылдыг.

Рынок харылзааларынче шилчилге [illegible] Федерация [illegible] тодарадып алыр. Экономиктиг суверенитедин хандырып тура, республика бодунуң национал байлаа: черин, казымал байлактарын, [illegible] ажыглап болур. Рынокче шилчилгениң программазында республикаларга [illegible] база даштыкы капитал салыышкыннарын хаара тудар болза, ол чурттуң экономиказының хөгжүлдезинге улуг арга-күржавыр болуп болур. Төптүң болгаш автономияның харылзааларынга, автономнуг тургузугларның эргелерин деңнээринге дээштиг чаартылгалар херек дээрзинге бүзүреңдиин оратор илеретти.

Онза деп тодараттынган чуртта байдалдың дугайын партия чонга шыны-биле чугаалаар ужурлуг деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Калмык республика комитединиң секретары **В. Х. Бамбаев** демдеглээн.

Боттарын демократтар деп адаттынып турар чамдык күштер чурттуу [illegible].

Чуртта байдалды [illegible] рынок [illegible] шилчилгени **хандырар дизе,** бистиң партиявыс, коммунистер хоойлуларны күүседир талазы-биле негелделиг чоруктуң үлегер чижээн көргүзер үе келген. Мен бодаарымга, демократия дээрге-ле совет хоойлуларны чайгылыш чокка күүседири ол-дур.

Рынок харылзааларынче шилчип кирери-биле холбаштыр чуртта байдалдың дугайын коммунистерге, ажылчын ангыга, тараачыннарга, интеллигенцияга, бүгү совет улуска чугаалап, ыңгырыг үндүрери чугула. Амыдыралдың хевири угаан-медерел үндезини-биле өскерлир, кижи бүрүзүнүң эрге-ажыынга ол бүгү хамааржып турар. Ооң дугайын Михаил Сергеевич чугаалады. Ол чорудулга улам хаңы, делгем болган тудум, эде тургустунуушкунга удур күштер канчаар-даа чаштынып шырыңмалаңып алгаш каржы-дошкун удур туржуушкун кылырлар. Эде тургустунуушкун нүгүл-хоптап дээш өске-даа аажылаашкыннардан камгаланып шыдаар болза, ол күштүг болур. Оларга ситур шавыышкынны бээринге бөгүн партияга функционерлер эвес, харын интеллектуалдар, баштакчылар база тывынгыр кижилер херек болуп турар.

Партия эге организацияларын дамчыштыр хоойлуну база кижини хүндүлеп көрүн катап эгидер, кижилерни угаан-медерели-биле [illegible] болур-даа.

[illegible]

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Эстонияның КП ТК-ның секретары **А. А. Гусевтиң** саналынга рынокче кирериниң айтырыы [illegible] болган. Прибалтика республикаларында бөгүнгү байдалда экономика-даа бодаар херек эвес деп, ол демдеглээн. Ооң дугайын чаа тывылган [illegible] бүрү шимчээшкиннер [illegible] -биле чугаалап келген демократия ам диктатуражке шилчээн.

Эстонияның Компартиязының [illegible]. Январь 1-де бесне 105 муң кижи турган болза, ам 57 муң кижи арткан, оларның 20 хуузу [illegible] билеттерин-даа дужаавайн турар. XXVIII съезд соонда партиядан үнери көвүдээн.

Президент [illegible] Чингине секретарь болганда бисти камгалап алыр боор деп идегеп турар бис. Төп-биле бисти холбаштырып турар кара чаңгыс удазын СЭКП-ле болгай.

[illegible] Компартиязы беш муң ажыл кижилиг, бүгү эт-херекселдиг, акша-хереңгиниң холда алган, деп оратор айыткан. 40 муң хире бистиң талалакчыларывыс Эстонияның Компартиязы ТК-зының [illegible] чурттап **турар.** СЭКП-ниң политиказын, Пленумга чугаалаан турар айтырыгларны [illegible] оратор демдеглээн.

(СЭТА).

СОЛУН — БИСТИҢ НҮҮРҮВҮС

Шыны херек, өңнүктерим,
чаңгыс-даа хүн
«Шынның» арны ашпас
ужур невээ турбаан
Шынчы өңнүүм келген
ышкаш,
өөрүп уткуп,
Шыңны кирип, холдан
салбайн
номчуп чор мен.
Ынай чаштан чагаалашкан
солунумнуң
Ыдыктыг үш үжүү бодун.
Шын деп сөс ол!
Ынчан баштай шуудүм
парлаан сеелгү арнын.
Ырым үнген дугаарын-даа
утпайн чор мен
Ногаан, кызыл өңнүг
үнген эгелерн
Назын билбес, меңге
чаг дег
сагындырар.
Намның сөгүн, чонум
ижин
«Шындан» көрүп,
Номчуур, бижиир
суртаалчызы
болуп чор мен!

[illegible] «Шын» деп [illegible] «Ыдыктыг үш үжүг» деп бо шүлүүм «Шын» солунуң [illegible] 50 чыл болганынга тураскаадып, 1975 чылда бижээним [illegible]

[illegible]

Салчак МОЛДУРГА,
К-дээ бижикчи, номчукчу.

«Чагыдылга–91»

ДҮРГЕДЕДИР

Солуннар болгаш журналдар чагыдылгазының баштайгы айы төнген. «Союзпечатьтың» октябрь 1-де республика төвүнче дамчыткан отчедунуң бир хоолгазы баарымда чыдыр. Барыын-Хемчик Тываның 31 муң ажыг чурттакчылыг улуг районну. Эрткен айда чагыдылганы канчаар чорутканының сан-чурагайларын көөрге, мырыңай чөгенчиг. Төп солуннарның, журналдарның саны [illegible]-ле 3282 четкен.

Районнуң чурттакчыларының хөй кезии тывалар. Оларның барык шуптузу, орус дылды багай билир, шуут билбес кижилер «Шын» солунну чагыдып ап номчуп келген. Херек кырында амгы байдал кандыгыл? Харылзаа белдириниң 9 салбырларынга «Союзпечатька» чүгле 462 квитанция бижиттинген. «Хемчик» совхозта харылзаа салбыры (эргелекчизи Лидия Саая) муң-не чүгээр ажылдап, 84 кижиге чагыттырза-даа, өскелеринде байдал багай. «Дөн-Терезин» совхозтуң харылзаа салбыры (эргелекчизи Чамзы Салчак) удаа-дараа сагындырып келзе-даа, медээзин бодун бербээн. «Шекпээр» совхозтуң Аяңгатыда, «Барлык» совхозтуң Хөнделеңде харылзаа салбырлары (эргелекчилери Полина Салчак, Марина Ооржак) харыысалга чогун көргүзүп, ай дургузунда 7-10 чагыдылга хүлээп алган. Районнуң харылзаа белдириниң бо ажылды дөрт харыылаар оралакчызы Тамара Күжүгет негелдени кошкатканын маңаа база айтыр аваар.

Чагыдылганы кыска хуусаа доозар дугайында сагындырыг чарлаалдарны, материалдарны октябрь 2-де үнген № 225 «Шынга» «Номчукчулар-биле чугаага» парлагылаан.

Ону чонга пропагандалап, чагыдылгаже онзагай кичээнгейни салыры негеттинип келген.

Александр ХЕРТЕК

«Шынның» тайылбырлакчызынга сос

КЫМНАР МУРНАП, ХОЖУДАП ТУРАРЫЛ?

Мал продуктуларын садарының тос айлар дургузунда план күүселдезиниң талазы-биле Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң медээзин моон адаанда парладывыс. Кымнар мурнап, кымывыс хожудап турар-дыр, көрээлиңер. (1990 чылдың октябрь 1-де, тоннa-биле).

Районнар	эът			сүт			дүк		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Республика	20900	18333	88	30760	26911	87.5	1270	1003	79.2
Бай-Тайга	1090	596	48.5	610	540	88.7	94	107	112
Мөңгүн-Тайга	750	955	127.3	120	123	103.2	72	60	84.4
Барыын-Хемчик	1330	815	61.2	1390	1465	105.2	111	101	91.6
Өвүр	850	452	53.6	420	364	85.0	93	71	77.5
Сүт-Хөл	1330	1213	91.2	1340	1128	83.1	94	68	72.5
Чөөн-Хемчик	1160	1218	105.0	2430	2391	98.4	96	63	65.5
Улуг-Хем	2160	2100	100.5	3810	3219	84.3	170	174	102.4
Таңды	2320	2481	107.0	6150	6275	102.1	178	53	29.7
Бии-Хем	1840	1365	74.2	5920	4067	68.1	111	39	35.1
Тожу	240	149	62.5	450	322	71.1	8	0	0.0
Каа-Хем	1760	1233	70.1	3910	3397	86.8	69	9	13.0
Тес-Хем	1220	1168	95.6	720	732	100.4	87	88	101.6
Эрзин	1450	1124	77.5	590	590	99.0	105	81	77.6
Кызыл	2080	3135	151.8	2860	2573	90.0	102	83	82.0
Кызыл хоорай	200	346	173.4	—	—	—	—	—	—

Тайылбыр: 1 — тос айларда эът планы. 2 — дужааганы. 3 — хуузу. 4 — тос айларда сүт дужаар планы. 5 — дужааганы. 6 — хуузу. 7 — тос айларда дүк дужаар планы. 8 — дужааганы. 9 — хуузу.

Моон алгаш көөрге, ам чыл төнчүзүнге чедир 11606 тонна эътти, 11068 тонна сүттү, 280 тонна дүктү дужаар ужурлуг бис. Ажылдың хемчээли аажок улуг.

Планның чамдык көргүзүглеринге күүсеттинмейн турарының чылдагааны чүү дээн айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Аңаа хөй чылдар санап, планнаап бе алыр ажылды организастап чадап турарывыс ол бе. Ийе, бо сөөлгү чылдагаан-на улуг черни ээлеп тур боор. Оон бир бадыткалы чүл? Арган малды күрүнеге садып турарывыс уламчылавышаан. Эрткен чылдың база-ла ындыг турган. Оон черле чүге туттунуп үндүрбес бис? Кызыл районнуң эът дужаарының тос айларда планын ажыр күүсеткенин харын. Ынчалза-даа оон ажыл-агыйларының дужааганы 1803 центнер тыйы арган болган. Чүгле ол дээш бодап чиве хире каражага таварышканының бодуур-биле санап үндүрүп болур. Ол ышкаш Улуг-Хем, Бии-Хем, Таңды районнарының күрүнеге садкан малының арганы база хөй болган. А Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарының дужааганында арган малдың үлүг-хуузу дыка эвес.

Бир-тээ, тос айларның планы күүселдезин чугаалап турар болганывыста, Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Кызыл районнар эътти, а Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Таңды, Тес-Хем районнар сүт планын ажыр күүсеткенин айтып [illegible] артык эвес.

Сүт дужаар талазы-биле Өвүр, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тожу, Эрзин районнар чоорту хожудап турар. Ол ындыг [illegible] бай-тайгажылар 50 хуу бооп чедирбээн. Ындыг болганда чаа планны күүседир шыдавас-тыр. Бо районнар чонунуң хуузунда малындан сүт дужаарын организаставайн. Ол ышкаш ук район хөй сарлыктыг. Ону сагбайн турар. Саар улус тывылбас боор чүве-дир диjир. Мөңгүн-тайгажылар улуг класстарның өөреникчилерин чыл санында-ла эвилелдирип, оларга сарлык саадырып өөредип турар. Ажыл-агыйга [illegible] лерге-даа ажыктыг. Чоң [illegible] тер. Бот-орулга-чарыгла [illegible] ажылды башкарып, организастап билир, [illegible] чердеп [illegible] алырын боодар херек. Сүт-Хөлде [illegible] школазының база-ла үстүү класстарының оолу [illegible] рынга өөнү [illegible] лээтнеш, оларны сатташ 40 килограмм саржагны совхозка дужаар кылдыр даалга берген-дир. Олар ону күүсеткен-даа. Сургуулдарны анныктарны ажылга өөредир оларның [illegible] кужун ажыглаар болгай.

Эът планын дарын күүседип болур аргалар бар. Бо чылдың сентябрь 15-тен [illegible] бүгү малдың дириг деңзизиниң өртээн дыка улгаттырган. Ол дугайын [illegible] хуужуларга карлаан. Үе малды семиртиринге дыка таарымчалыг. Оон ангыда улустуң хуузунда малын садып алыр база арга бар. Мал семис, моон соңгаар-даа улам семирип апаар. Совхозтар күрүнеге дужаар малын аргы аваап алыраа, ону дужаары-биле белеткеп турар.

А сүт планын канчаар? Эң ылаңгыя [illegible] тос айларның даалгазын чүгле 63 хуу күүсеткен. Тожунуң ажыл-агыйлары база хожудап турар. Сүт [illegible] күүседир [illegible] график [illegible] специалистер, фермаларның эргелекчилери, бригадирлери шуут-ла доктаамал хынаарынга алыр. [illegible] хуузунда малындан артыкшылдыг сүттү садып алыры база бар. Кол-ла чүве — малдың ажаалда-хайгааралын улам күштелдирер херек.

Дүк талазы-биле чүгле үш район — Бай-Тайга, Улуг-Хем, Тес-Хем тос айларның даалгазын ажыр күүсеткен. Каа-Хемде байдал эң-не дүвүренчиг: чүгле он үш хуу, тодаргайлаарга, 69 тоннаны дужаар турган, 9-ла тоннаны саткан. Таңды, Бии-Хем районнарының ажыл-агыйлары 33-33, Чөөн-Хемчик — 63 хуу боттандырган. Өвүр, Сүт-Хөл, Эрзин районнарның ажыл-агыйлары база боттуг хемчеглерни албас бола, план күүселдези бертедээр хевирлиг.

Чамдык ажыл-агыйларның Черногорск фабриказынга дужааганы дүгүнүң шуптузу ам-даа үзүт, отчетта кирбейн турар-ла харын. Ынчалза-даа ону катай санаар-даа, планны күүседири берге.

Үстүнде адааныывс районнар дүк талазы-биле даалгазын канчап боттандырып шыдааны ол, ынчан? Ажылды эки организастаан. Чижээ, «Бай-Тал» совхоз (директору Ч. Хертек) улустуң хуузунда мал-магамының дүгүн садып алыры-биле чарлааш, оон өртээн база эвээн улгаттырып, [illegible]. Оон улашкандан аваа харын өске районнардан бөөн үстүү дүк дужаап турган. Ол ышкаш малды кыштан хурмелдир ажыларга, оон продукцияны элбек болур деп чүве билдинер.

Амгы үеде улустуң хуузунда хоюнуң база өшкүзүнүң дүгү бар, арткан болгай. Ону садып алырын организастаар. Бир идегелдиг арга ол.

Планны кандыг арга-биле күүседип болурун ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистер, бригадирлер, ферма эргелекчилери, малчыннар боттары-даа кандыг бодаар, аргаларны, курлаварларны дилеп тывар апаар. Демиңде черле ар[illegible] турар болгай. Планны күүседири албан дээрзин ажыл-агыйлар, үстүнде айтыышкан [illegible] билир. Чүгле оон [illegible] ажылдаар, [illegible]-биле сүмележир. [illegible] социалистиг чарышты база-ла уттуп бар чылдар бис. Ол дээрге чоннуң хей-аът киирер дээштиг арга болгай.

Селеи ХЕРТЕК.

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

ЧОНДАН ХООРУК ХЕВЭЭР

Үш чыл бурунгаар СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бюрозунуң [illegible] 1988 чылдың январь 12-те «Шынга» парлаан. Ынчан «Ак-Туруг» совхозтуң хойжузу С. Б. Доңгаттың [illegible] сайгаргазы [illegible] «Владимир Сергеевич, мен райкомнуң пленумун кежигүнү-дүр мен, мурнакчы малчын-даа мен, [illegible] мен. Мени таныве боор силер, ам-на таныжып алыылы».

Эрткен неделяның төнчүзүнде болуп эрткен отчеттуг конференцияга оон сөстерин ам-даа дыка көвей кижи катаптап болур турду. РСФСР-ниң КП-ның Улуг-Хем райкомунуң ажылдакчылары ам-даа чондан хоорук хевээр болуп турары хөмүндуннуп-дыр.

Конференцияга делегаттар отчетту ниитизи-биле хүлээн ал-даа болза, райком секретарьларының чон аразынче хаалыдап кирбээнин бөлгелеп-ле демдеглеп турду. Мындыг байдал чүгле Улуг-Хем районда эвес болдур ийин. Өске районнарның конференцияларының отчеттарны көөрге база ындыг улуг даргалар чонундан ам-даа хоорук турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады, РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң кежигүнү, «Улуг-Хем» совхозтуң директору Тамара Чечек-оол ээ баштай санал берген, дораан мынчаар [illegible]: «Отчеттуг үениң дургузунда чүгле актив-биле ажылдап келген-дир бис. Ам чон аразынче кирип, мыкалар-биле ажылдаар болза эки-дир деп санаадым мен».

[illegible]

Райкомнуң [illegible] бир улуг даргаа [illegible] чон аразынче кирбес сен дээш [illegible] мелеткени, [illegible] кады мрак [illegible] бир малчынга [illegible]. Эдвин болганда, «Билге» малдың чоруп барган. Малчын [illegible] «Чаа даргавыс недергейле сагыш чиаар бир кижи-дир». Ажылчыннар канчап тур, автолавка тур бе даан, черле айтырбаан чүвени чок. Моон саадаалдырыпаан чижээ берген чүстерин керген: арказан-курорт-даа сүмелер [illegible] ду». Малчын кадайынга муңгарган харылаан-тыр: «Сени-биле дарга эвес, оон [illegible] чугаалажыр-дыр. Дарга бодун мени кажаа муңгарган кибирге бергени, кажан [illegible] бары».

Сантын корреспонденттерии, даргаларывыстың малчыннар-биле чугаалажыр стилин методтарының кол нурууну мындыг эвес ийин бе? Ындыг болбаан-на курзур-дир мен.

Конференцияга идеология ажылын күштелдирер дугайын илеткелчи Владимир Неделин-даа, санал берген эштер-даа чугаалаан. Малаа хамааржыштыр партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Роман Хунай-оолдуң саналы өөредиглиг болган. Ол шуут-ла мынча диген: «Чуртка кандыг-бир ооза болуушкуну болурга, мени оңу тайылбырлап, районнуң идеология талазы-биле секретары Шынаа Ивановичти [illegible] «Труд» [illegible] мурналып турар-дыр силер, эштер идеологтар?».

Делегат Виктор Лобаченкозу-биле алырга, бүдүрүлгеже идеологияны дыйып турган херээ чок. Аваа идеология эвес, технология херек. Түңнел-ле эки болур болза, технологияның социалистиг-даа, капиталистиг-даа болуру хамаан чок. Оон ол бодалын Тулуш Кечил-оол аттыг совхоз парткомунуң секретары Эрес-оол Серен, партия райкомунуң бирги секретары түңнелде сөзүнге марыышкан. Бүдүрүлгеге партияның идеологиязы чок болур болза, ажылчыннарның арга-ажылын кым камгалаарыл деп олар айтырган. А ажылчыннарның эрге-ажыктарынче кым кыжанып турар чоор? Кымдан, кайы талазындан камгалаарыл?

Санал берген эштер намычкан чарылгаалар дугайын сөглеп барган. Олар дигерге «Кушкажылдың хоорузу» совхоз делегат Виктор Лобаченкога каттышкан [illegible] айтырыг Тыва парлалга органнарының, радио, телевидениениң кежигүннериниң-биле чуглелээн, ынчангаш улустар аразынга найыралды быжыглаары ам кол сорулга болур.

Конференцияның делегаттары сөөлгү үеде митингилээр, хуралдаар чоруктарның холун эрттир кевүдээниң буруу шаап демдеглээн. Бирги микрофон, ийиги, үшкү микрофон дээш сөс алыксаан кижи-ле көвей болур. Кушкажылдың бүдүрүкчүлерин [illegible] кыстыра берген.

Партия райкомунга чону чоорган, хөнү хейлеп аларбаазын шүгүмчүлеп эгелээн болгай мен. Бо талазы-биле чон аразынче хаңылап кирериниң бир аргазын райкомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Виктор Донгур-оол айыткан: «Совхозтарга, организацияларга партком кабинеттерин аңгы тургуспайн, хостатнан секретарьларының ажылдаар черлерин клубтарга, кымыы-булунарга тургузаар херек».

Кайы-бир совхоз чаа чурулге дыманнгыр болуп, партком клубче көжүрүптер болза, кол нуруузунда хандынчак турар культура одаа ажыттына бээр. Кыжын анаа чылыг апаар. Партияның чон-биле харылзаазы быжыгар. Кым дидимил че, кым чонундан десклекселе [illegible]?

РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем район организациязының ажыл-чорудулгазының программазын тыва, орус дылдарга «Улуг-Хем» солунга парлаан. Кижи бодаарга, коммунистер ол хире шыгыры документиниң хынамчалыг номчуткуу деп. Олар ону сайгарбайн, кызыл мандаттарын көдүргеш, доктаалдың кол сорлазы кылдыр бадылап алган. «Районнуң партия организациязы болуунун кыжыр ужурлуг функцияларындан хосталып албы [illegible]». «Тываның цемент заводунуң экономиктиг айыыл чок чоруу дээш дээштиг контрольду боттандырар» дээн чижектиг частырыгтыг домактар катай бадылаттынган. Ооңда программага мындыг карамы частырыглар турбас болза эки-дир ийин.

СЭКП ТК кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин партконференцияның ажылынга киришти. Чон аразынче хаңылап кирериниң чугулазын айыттылзаан, ол мынча диди:

— Партияның республика комитединиң, район комитединиң, партия организацияларының тургузуу бызылгаар дивес, чөнче чоңнулаар херек, чон дугайында сагыш салыр херек. Чениң бүзүрелин чүгле ынчаан чаалап ап шыдаар бис.

Партия райкомунуң бирги секретары албан дужаалче нердап турган чеди кижи кандидатураларын уштуп каапкан, ынчангаш чажыт бадылаашкынче чүгле Владимир Неделинниң кандидатуразы кирген. Партия райкомунуң ийиги секретарынче алды кандидатураның ужу чажыт бадылаашкынче кирген. Түңнелинде партия райкомунуң бирги секретарынга В. С. Неделин, ийиги секретарынга Камбаа Биче-оол соңгуттан. Контроль комиссиязының даргазынга Василий Чержей-оол шилиттинген. Секретарь турган Александр Августовскийниң бодунуң кандидатуразындан ойталаан, ынчангаш ол дугайында айтырыгны райкомнуң пленумунга шиитпирлээр болган.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ЧАА ЧҮҮЛДЕР ЭВЭЭШ. ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

РСФСР-ниң Компартиязының Барыын-Хемчик райкомунуң аппарады отчеттуг-соңгулдалыг конференцияга баш удур белеткенгени. Илеткелдиң тезистерин «Хемчиктиң сылдызы» солунга парлаан. Коммунистерниң, партком кежигүннериниң санал-оналдарын бугаар отчет илеткелге немелделерин [illegible] кылган. Райком кежигүннеринге киирер, республиканың XXIII партконференциязынче делегаттар кылдыр соңгуур коммунистерни ээ организацияларга чугаалажып, шилип алган. Райком аппарадының 40 хуузун кылдырары өөрениш көргеш, [illegible] ажылдаыш арттырарының талазы-биле чамдык парткомнарга, парторганизацияларга [illegible] доңдуртуп, коммунистерниң үнүн база дыңнаан.

Отчеттуг үениң дургузунда чурттуң партия амыдыралынга болгулаан өскерлиишкиннериң, чаартылгаларны СЭКП-ниң XXVIII, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузуукчу съездилери партия ээ болгаш район организацияларының ажылын үндезини-биле эде тургузуп, коммунистерниң ат-алдарын, салдарын, харыысалгазын бедидерин негээнин райкомнуң бирги секретары С. К. Күжүгет илеткелиниң эгезинде демдеглээн. Салдынган сорулгаларны амыдыралга боттандырар дээш районнуң партия комитеди, оон бюрозу чүнү кылганын анализтеп, четпестерге, чедир кылдынмаан ажылдарга ол доктааган. Райком кежигүннериниң барык шуптузу күш-ажылчы коллективтерге ужуражылгаларны эрттирип, боттарының соңгуткан парторганизацияларынга отчеттарын берип, пленумнарның, бюроларның айтырыгларын белеткээринге идепкейлиг киржип келген. Партия райкомунуң секретарьлары Б. С. Нураттын, Б. А. Кучеренконуң, С. К. Күжүгеттиң удуртулгазы-биле тускай комиссиялар ажылдап, социал-экономиктиг, идеологтуг, партийжи организастыг болгаш кадрлар-биле ажылды эде тургузарынга коллективтиг улуун киириштирген. Коллективтерге кежигүн бөлүктери, ужуражылгаларын арттырарын практиктиг эгелээни чон-биле ажылдаарының база бир аргазы кылдыр санаар апаар. Райком хүннери, АКМК-га, Барлыктың суггарыыга [illegible] коллективинге, АҮК-туң септелге-техниктиг бүдүрүлгезинге, районнуң тергелденчилер ниитилелинге болган совхоттарга эрткен.

Отчеттуг үеде бюрону секретарьларының болган кижиге эргелекчилериниң адреслиг 108 чагаалар болган [illegible] киирген. Оон хөй кезии удуртукчу коммунистерниң адаанда турар кижилерге [illegible]

Райком секретарьлары, аппараттың ажылдакчылары күш-ажылчы коллективтерге келбейн турар.

[illegible] карыы-хажагайын, [illegible] мудалдарынче [illegible] бюрократтыг чоруун, ажылынга ээ-харыысалга чогун сойгалаан болган. Ак-Довуракта дааранылга фабриказының, нефтебазазының директорлары турган С. Н. Медведьевтиң, А. Н. Сатының, «Барлык» совхозтуң кол зоотеханиги турган У. Д. Моңгуштуң, «Сказка» [illegible] садының эргелекчизи Г. Н. Виденинаның, [illegible] директору М. Х. Моңгуштуң болгаш 18 удуртукчунуң дугайында хомудалдар келген. Айыткан фактылар колдуунда шын болуп бадыткаттынган, хемчеглер алдынган. Райком аппарадының ажылдакчылары амы-хуузунда айтырыг тургузуп барган 243 хамаатыны хүлээп ап, дилеглерин хандырарынга дупалашкан.

Партком кадрларының өөредилгезинче доктаамал кичээнгейни салып келген. Отчеттуг үеде Новосибирскиде партияның дээди школазының баалазынга болгаш Красноярск крайкомунуң чанында курстарга райкомнуң ийи секретары, парторганизацияларының 14 секретары, райком аппаратының 5 ажылдакчызы, комиссияларының 4 кежигүнү өөренген. Партияның дээди школазында 4 кижи өөренип турар. Райкомнуң чанында ээ организация секретарьларының болгаш партия активиниң школазы ажылдап турар. Пропагандистерниң 32 хуузу марксизм-ленинизм университединде дамчыкчылар.

Районнуң 32 партия ээ организациязында 1331 коммунист бактаап турар. Олардан 205-и материалдыг бүдүрүлгеде хаара туттунган. СЭКП-ниң чаа Уставын саттаар олар ажылынга структуразын канчаар шилип алырын боттары шиитпирлээр, инициативазын [illegible] секретарьлар [illegible] клубтарны, [illegible] тургузуп ап болур. Дыка хөй партия ээ организацияларында ажыл сандаргай. Коммунистерниң ат-алдары кады ботгаларын чевыс. Херегленгелер ниитилелиниң коллективинде парторганизациязының багай ажылын «Шынга» солунга ийи удаа шүгүмчүлеп-даа, оон чогуур түңнел [illegible]. Эде тургустунмаан эрегей ажылдап турары дээш № 1 кежуп чоруур мехколоннада, септелге-техниктиг бүдүрүлгеде, эът комбинадында, культура килдизинде, ыяш ажыл-агый черинде парторганизацияларын шүгүмчүлээни чоптуг. Коммунистерниң аразында бедик атка төлеп чок кижилер база бар. Отчеттуг үениң дургузунда 3 коммунист кеземче херээн оттурганы-биле кежигүнден үндүрткен. Уставтың негелделерин хажытканы дээш 3 коммунист үндүрткен. Ийи кижини партияның кандидадындан кежигүнүнге хүлээп алырындан ойталаан. Аңгы-аңгы организациялардан 34 кижи партия биледин дужааган. Оларның хөй кезии ажылчыннар болганы кижизидилге ажылының кошкаан тодаргай херечилээр.

Партияның ажылы политиктиг арга-методтарже углаган амгы үе-чада райком аппарады Советтерни, хөй-нити организацияларын, удуртукчуларны командылаар, ыйыышкын кылыр, чагырып дужаар чоруктардан чайлаар апаар. Ынчалза-даа социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрин болуун харыысалгазындан чайладып шыдавас. Арга-шинээзин бедидип, аталдарны чаалап алдышаан, планнын даалгаларын күүседээни Советтерде болгаш күрүне органнарында коммунистерни дамчыштыр боттандырар апаар. Чуртталга тудуунун хожудап турарын, тудуг организацияларының 9 айларың планын күүсеттинмээнин, агроүлетпүр [illegible] дүк планын үзерииле [illegible] шүгүмчүлээн.

Кем-херек үүлгедиишкиннери эрткен чылдың бо үезиниң деңнелинден 27 хуу өскен. Райкомнуң, оон идеология килдизиниң, чер-черле парторганизацияларының, Советтерниң, эргежээлиг органнары-биле чорудуп келген ажылдары ону түңнел бербейн келген. Чурттакчы чонун, ылаңгыя аныяктарны ажылче хаара тудар талазы-биле ажылдап кылган хемчеглер боттанмаан. Бо хүннерге чедир 300 ажыл кижи ажылга хаара туттунмаан. Чоннуң хостуг үезин мынчага чедир чеп организастап чадашкан.

Партияның район конференциязынга санал берген-нер партийжи ажылдың стилин болгаш арга-методун сайзыраңгайжыдарын чаа сиңгудар составтан негээн. Чамдык делегаттарның саналдарындан кыска одуругларны киирип көрээли.

С. С. Сүрүн, Алгатыда партия ээ организациязының секретары: — Илеткелди кичээнгейлиг дыңнаарымга, райкомнуң ажылында үениң негелдезинге дүүшкен чаа чүүлдер эвээш, эргижирээн арга-методтарны ажыглап турары илдең болду. Партияның амгы негелделеринде болгаш чаа Уставында билдинмес чүүлдер хөй болганда, партия ээ организацияларының секретарьларын өөредири негеттинип келген. Районда «Билиг» ниитилелиниң ажылы кошкулбас. Лекция, беседа номчууру сөөлгү үеде уттундургай дивес, частырыг болбас.

З. К. Хомушку, «Хемчик» совхозта сүт-бараан фермазының эргелекчизи: — Райкомнуң секретарьлары, аппараттың ажылдакчылары бистиң совхозка баргаш, бисче келбес, коллективтиң кежигүннери-биле чугаалашпас-тыр. Чоң ортузунче кирбейн турар. Фермада чурттаар бажың-балгат чедишпес, ферма кышка белен эвес. Чаа иней кажаазының тудуун АКМК-ның тудугжулары мынчага чедир доосадп. Ферманың коммунистери социал айтырыгларны шиитпирлээрин негеп турар.

А. О. Ооржак, «Дөң-Терээни» совхозта сарлыкчы: — Мал ажылында коммунистер эвээш. Хуралгалары өтүрери күненчиг. Агитас-массалыг ажыл чорудары бистиң девиндерде үттүндурган. Чагыткан солуннарны кааш хонукта чыып алгаш эндерле, номчуур үе чок боор-дур. Акта кызыл-будунуң хапазын туткаш, ара соксаан. Экономиктиг өөредилге чорбайн турар. Малчыннарның социал амыдыралын анимидер дугайында доктаалдар үнүп турза-даа, совхозувус ону күүсетпейн турар. Сарлыкчылар шуптузу өглерде хевээр.

РСФСР-ниң КП-ның рескомитединиң бюро кежигүнү, Тыва АССР-ның Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. Б. Оңдар конференцияның ажылынга киришкен, чүве чугаалаан.

Барыын-Хемчик райкомнуң бирги секретарынга С. К. Күжүгетти, секретарынга В. Д. Моңгушту, контроль комиссиязының даргазынга А. Н. Бууруулайны [illegible] бадылаашкын-биле соңгаан. Партия райкомунуң ийиги секретарын конференциязының ийиги чадазында соңгуурун шиитпирлаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ДИЛЕП ТЫВАР УЖУРЛУГ БИС

Амыдыралдың дески эвес чоруу кана илереп көөрил, аңаа кижилерниң шыңгыгыышкыны болгаш таарзынмас үзел-бодал хөөннери көстүп көөр. Ниитизи-биле чуртта эде тургустунуушкун, чаартылга чоруп турар, оон четпес талаларын чон база эки билип турар. Кижилерниң сеткил-хөөннерин билип алыры — партияның идеология ажылының кол сорулгазы, оларның мээ-медерелинге, сагыш-сеткилинге чедери — чугула ажыл-херек.

Бо дугайында чоокта чаа партияның Мөңгүн-Тайга район конференциязынга улуг чугааны чорутткан. Идеологтуг ажыл чорудар комиссия (даргазы В. Д. Ондар) 13 кижи составтыг ажылдап келген. Олар «Кижизидилге» деп программаны ажылдап кылган. Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларга эртем-практиктиг конференцияны үш удаа белеткеп эрттирген. Чоннуң чурттап турар чериниң ааны-биле идеологтуг, масса-политиктиг ажылдарны чорударының чаа арга-хевирлерин ажыглап турар. Ол комиссияның кежигүннери К. Д. Чыдым-оол, М. Б. Салчак, С. Д. Дагба идепкейлиг киржикчилер болуп келген.

Идеология комиссиязының болгаш районнуң «Билиг» ниитилелиниң киржилгези-биле чоңга хөй санныг лекция, беседаларны чоруткан. Пропагандистерниң билиг-мергежилин бедидер дээш партия рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының дузазы-биле семинар-өөредилгени эрттирген.

Ажылдар чоруп турган болза-даа, оон дээштиг четпес болганының түңнелинде районда ылаңгыя аныяк-өскенниң ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар өзүп турар. Кижилерниң ниитилел мурнунга харыысалгазын хевирлээри, культуразын бедидери, оларның хамааты хүлээлгезин шын күүседир талазы-биле ажыл херек кырында дыка четпес тургустунган. Ада-иелерниң талазындан уруг-дарыын хайгааралга албас, ажыл-херекке белеткевес, арага-дарыны кончуг чүве кылдыр көрүп, олче суудуттар фактылар непереңгей апарганы амгы үеге-даа, келир амыдыралга-даа таарышпас.

Партия ажылының [illegible] адырынга хамааржыштыр делегаттар М. Салчак, С. Очур, В. Саая, О. Очур-оол шүгүмчүлелдиг саналдарны берип, ажылды канчаар тургузарының талазы-биле сүмелерин берген. Интернационалчы кижизидилгениң айтырыгынче кичээнгейни салза эки. Чамдык кижилерниң чүве хөөктүрер буруузу-биле бүдүн Тывада хөй нация чоннуң эп-найыралынга таарымча чок чүүлдер тургустунган. Солун, сеткүүлде бижиттинип турар материалдарның чамдыызында барымдаа чок чүүлдер бар-даа болза, ол материалдар бисти бодандырар ужурлуг. Чер-чурт ылгал көөр, тала-дугай тыртыжар психология чамдык кижилерниң сеткил-хөөнүнден үнмейн чоруур. Биске хөй чылдарда ажылдап, чурттап келген бир орус хамаатывыстың соңгазын солгужок, чүве өттүнер барасканнар бузуп, ону эки-бак сөглеп, чингээлеп турганнар.

Чоп аразынче, ылаңгыя аныяктар аразынче кирзе эки. Ынчалза-даа сөөлгү үеде партия, совет, профэвилел, комсомол организацияларжи аныяк-өскенден ырай берип, оларның ажылдап, чурттап турар черлеринге, өг-бүлезинге ижин-кара чок беседаны чорутпайн турарлар. Ханы чугааны чорударының чаа, таарымчалыг арга-хевирлерин дилеп, тывар ужурлуг бис.

Маслый-оол ОНДАР.
Мөңгүн-Тайга район.

ИЙИ БИЛЭЭН СЫВЫРНЫПКАШ...

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярова фермазын Николай Бушманин удуртуп эгелээнден бээр үр болбаан, чүгле 7 ай болган. Кылыр ужурлуг ажыл баш ажыг. Мурнунда аңаа чеже-даа бригадир солушкан. Кажаа-хорааны шуптузун шинчилээ, малчыннары-биле чугаалашкан, чүнү кылырын ол шиитпирлеп алган. Баштай-ла сүт-бараан фермазында чунар-бажыңның эде кылыр сорулгазы салган. Ында ам [illegible] суг бурун бар. Чырыкты база киирген, чааркан.

Оон соонда, эргижирээн дериг-херекселдерни, [illegible]. Оон башка чадын хар суунга база чайын чаъстан аажок малгашталыр турган.

Эвээш-биче-даа болза бригадирниң кылган чүүлдерин малчыннар деткип, аңаа сорук киргеннер. Николай Михайлович-биле бир улуг кажаага келдивис. Ийи кижи ажылдап тур. Биреэзи — саанчы Айлаңмаа Сенди, а өскези аныяк оол болду. Ол шеригден бир чыл мурнунда келген. Эгезинде кылыр чүве чок, анаа чоруп турган. А бригадир оон-биле чугаалажып көөрге, шеригге тудуужу батальонга турган кижи боол-тур. Ынчангаш ону септелгеде киириштирип турар.

— Тудуга кылыр билир ажылы хөй оол-дур — деп Н. Бушманин ындыг тудугжуну тып алганынга өөрүп чугаалады.

Фермада кажаа-хорааны кыштаглаашкынга белеткээринге малчыннарның боттарын киириштирип эгелээни черле чоп. Мурнунда болза, ылап-ла совхоз товүүден улус дилээр турган. Шывыгылыг бетон оруктуг боттары-ла кылып алганнар. Малчыннар баштай бүзүревейн турганнар. Ынчанмайн канчаар, септелгени боттары шыдаптар. Неме де [illegible] аңша-тегерик ажылдап алтар бис дээрзин олар кайын бодаар, билир деп. Чоннуу эвилелдеп шыдаар бригадир-дир деп бүзүредим. Чүгле аас-биле эвес, а херек кырында ажылдаар кижи-дир. Негелде ындыг.

Кажааларның эжиктерин солуур, ол ышкаш чылыг болзун дээш тамбурларны база кылыр деп турарын бригадир чугаалады. Үшкү кажаага баарывыска, оон чаның бульдозер арыглап аштаан, малгажын ырады үстүрген тур. Ол ышкаш бир автомашинадан көзеп кижи улуг-улуг дөрбелчин хааржактар дуржуруп турлар.

— Демир-дес чыылган черден тып алганывыс, эргижирээн, октаттынган механизмнер-дир ийин, малга чем улээр. Чем улээр техниквыс чедишпес. Ынчангаш бо эрги херекселдерни чыып турганы, ону четчелеп алыр болап тур бис — деп, Николай Михайлович тайылбырлады.

Бригадир чажындан тура кедээге өскен. Слесарь, канчаачы, тракторист мергежилдиг. Оон ангыда, чаланың база билир. Красноярованы фермазын болуунге, сүттен [illegible] чем аймаа болбаазырадыр цехти кылып алза деп ол планнап турар. Ол ышкаш фермаы өзүлүт арендаже чоорту киирер, одар-белчиирни быжыглап, экижидип алыр. Чоок-кавыны долгандыр чарып, тарып каапкан. Ынчангаш мал одарладыр чер дыка эвээш, колдуунда шык-ка-ла кадарар. Ындыг болганда сүттү чедир албайн турар.

Удуртукчунуң бодалы ындыг-дыр. А ону херек кырынга боттандырарынга «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң дирекциязы, специалистери боттут дузадан чедирзе [illegible].

Алдып-оол АЖЫ.
Бай-Хаак суур.

КАЙЫЗЫ ТИИЛЭЭРИЛ?

Хуннуң айтырыында — Гарри Каспаров биле Анатолий Карповтуң аразынга болуп эртер шыдыраага делегей маргылдаазы база катап тургустуна берген. Бешки «марафон» Тэрээн чуртунуң кызыгаарындан ыракка эгелээр. Салыгларның чартык кезии АКШ-тың Нью-Йорк хоорайга а ужуражылгашкынның ийиги чартыы Францияның Лион хоорайга болуп эртер.

Чаңчыл ёзугаар бо ужуражылгага 24 салыг болур. Ооргая 12.5 санны алган кижини чемпион кылдыр чарлаар. Бир эвес ниити сан 12:12 кылдыр доостур болза, Гарри Каспаров чемпион адын хевээр арттырар. Карповтуң сорулгазы элээн нарын. Аңаа, мынчар, хайым кылдыр ойнаары күзенчиг эвес. Шак ындыг хайым мооң мурнунда ужуражылгашкынга болган болгай.

Бо шыдыраачыларның ужуражылгашкынынга сонуургал дыка бедээн. Оон гонорары безин аажок хөй үш миллион доллар. Шыдыраа спортунга ынак миллион-миллион кижилер 1984—1987 чылдарның чериг дораан-на сактып кээрлер боор. Олар ынчан гарыкчылар-биле өөрүшкүзүн болгаш кударалын үлешпишаан чылдың-на ойнап турган болгай. Ам барык үш чыл болган узун чапсарның төнгени бо-дур. Бо үе кончуг хөй хай-нити болуушкуннары-биле холбашкы берген болгаш экспертизмейн дораан моорлап келгени бо.

Оон кадында ол үениң дургузунда хөй санныг турнирлер база болуп эрткилээн. Санап кээрээл, шыдыраага делегей кубогу, кордакчылар салыглары, эң бедик категорияның өске-даа шыдыраа маргылдаалары. Бо дээрге, …-ноолдары ышкажыл. Ам удурланыкчыларның «командаларының» составы кымыг-даа сонуургадып турары билдингир. Бо удаада Каспаров белеткелин даштыынга эрттирген. Ол белеткел үезинде аңаа гроссмейстерлер А. Белявский, С. Долматов, З. Азмайпарашвили, делегей мастери Г. Георгадзе дузалажып турган.

Карпов белеткел айларын Одессага эрттирген. Оксан ындынче оон-биле кады гроссмейстер И. Зайцев, делегей мастерлери А. Кузьмин, М. Подгаец, А. Харитонов олар аъттаныкан. Олар аңаа Анатолийнин тренерлери болуп ажылдаарлар. Оон делегациязының удуртукчузу — психология доктору, делегей гроссмейстери Н. Крогиус. Ол чоокта чаа бодунуң 60 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирген. Оон ыңай Карповка сураглыг венгр гроссмейстер Лайош Портиш дузалакчы болур деп чүве база билдине берген.

Амгы турнир чүнүң-биле сонуурганчыг болуп турарыл? Ол-ла удурланыкчыларның ур үедеги демиссели чүге кижилерниң хоннуунге дегбезил? Бирээде, кун-даа, дуржулга-даа талазы-биле оларга дененжиптер шыдыраачыларның амдылында чогунда. Оон кадында олар бот бодунга тедентиг болуп турарлар. Өске салыглары сананаска, олар мооң мурнунда болгулаан чемпион ат дээш ойнаан оюннарга 120 салыг салганнар. Аңаа Каспаров чүгле чаңгыс-ла сан (60, 5:59, 51 ажыг болуп турар. Ынча хөй салыгларның түңнелинде ол дээрге азарганчыг ылгал ышкажыл.

Оон кадында удурланыкчылар боттарының ажылчаңының база ойнаар стилиниң талазы-биле кончуг ылгалдыг болуп турар. Ынчангаш шыдыраа спортунга хандыкчыдыгларны ол чорукта хаара тудуп турарының чылдагааны ында.

Эрткен үш чылдың дургузунда делегей чемпионун тиилелгени чедип алган. Ол — делегей кубогунуң тиилекчизи болган. Карпов аңаа ийиги черни эээлээн. Каспаровтуң хууда рейтинг коэффициентизи — 2800. А Карповтуу оон эвээш. Ынчалза-даа бо чылдар Карповка берге болганын база утпас ужурлуг бис. Ол кордакчылар-биле ойнаар, турнирлерге киржир дээш хөй күштү үндүрген. Ынчалза-даа Карпов ол бергелерни ажып эрткен. Кордакчыларның төлээ… ойнаарда Ян Тимман-биле ойнааш, аңаа дыка эки тиилелгени ол чедип алган.

Шыдыраа

Специалистерниң хөй кезии Каспаровтуң ыяныжы улуг деп санап турар. Ынчалза-даа маңаа өттүр бөрүнчү болган ажыы бар бе? Чүге дээрге бо турнирге Карпов долу күш-биле ойнаар деп чүвени база уттуп болбас херек. Келир чылын ол 40 харлаар, ындыг болганда ол бо аргазын салбазын черле кызыдар апаар. Каспаров оон 12 хар аныяк.

Карпов-биле ойнаар улуг күзели барын аңаа бо удаада бодунуң эки артык күштүн көргүзер деп болган ааганын Каспаров чоокта чаа берген интервьюзунга чугаалаан. Карпов ышкаш шак ындыг профессионал шыдыраачыны элээн ылгалдыг удуп автар дээр болза мен аңаа черле бүзүревес мен. Делегей чемпионунуң бодунуң кужугге шак ындыг артык үнелел бергени оон бодунга ажыктыг боор ирги бе дээрзинге чигзиниир мен.

Алексей СУЭТИН.
Делегей гроссмейстери.

РЕДАКЦИЯДАН: Шыдыраага делегей чемпиону ат дээш эгелээн маргылдааның бирги салыы хайым болуп доозулган. Ак бодалар-биле Анатолий Карпов ойнаан. Ийиги салыг октябрь 10-да болган. Ынчан ак бодалар-биле делегей чемпиону Гарри Каспаров ойнаан. Ол салыгның түңнели мындыг: 1:0.

ЧОЛУКШУДУМ, МӨҢГҮН-ТАЙГА!

(Төнчүзү. Эгези №№ 230, 231 «Шында»)

Ол-ла бүгүнү, чугаалаан чугааны аалчыларның билип аганнары чугаажок. Чүге дизе, тыва биле казах дылдар төрелдешкек. Үстүнде адааным ийи казах кижиниң аттары безин тыва сестер-биле төнүп турар болчук. Бөлүктүң удуртукчузу, технолог Шамшия Алияның ат-бажы тываларныынга чүүлдешпес болзажок, тыва дылды «элээн кылыын» билир кижи. Хараланнын «100 хуу чугаалай албас мен» дээш тывалап чугаалап дээрге. Ынавас. Мооң ужуражылгада олурупуп турарымны ажыглап алгаш, бүгү Моолдуң кол дылы — каатп дылга чүве чугаалады. «Думчукка чугаанда бызаа сугжу» дижир, ала-муна очулдурар ужурга база таварыштым.

— Элдеп чүве аа? «Чыткан тевениң аксынче каңмыыл кирер» дээни ышкаш аңаа «орукка» очулдурупкаш база тып алыр бис, — шымбай. Арта барып-барып Кызылдан — деп, районувустун даргазының оралакчызы Э. О. Саая өөрүнүң мурнундан өөрүшкүзүн илеретти. «Ынангаңының бажыы ыт чизин» дээр. Борта бир элдеп чүвеге база таварыштым болган мен. Сөөлдеги өвүктеривистиң чагыглары очулдуруп берип турган саазында бижип кааныы ёзугаар доңг (доңгуу) дээринге, директор Татьяна Иргитовна билбеди ышкаш. Ам барып-барып боттарывыс билишпейн баар чыгыы апаарывыска, демги-ле Ш. Алия кээп, хөнек-тир ийин ол, хөнек деп «очулдурган» болбас ийикпе. Чер-черниң диалект чугаазы база кончуг-ла чүве ийин ол. Казах-моол аалчылар аъттаныл чапарының бетинде тыва өөрүктери-биле кады турукка тырттырып алганнар.

АЧЫЛЫГ ХЕМ, АЧЫЛЫГ ХӨЛ

Кандыг-даа чер бодунуң туруш-байдалы, бойдус-чурумалынга дүүштүр ол-бо чоңга, хөйге көскү чүүлдерни адап алыры бисте чаңчыл апарган. Чижээ, мында район төвү Мугур-Аксы суурда тудуу чаа дооступ турар спортчу комплексти «Саадак», а районнуң Культура бажыңын «Кызыгааржы» деп адаар чорду.

ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхоз дөө тандызы ажыр чер-девискээрни чаптылып чоруй барган Баян Өлгий аймактын Партизан аттыг көдээ ажыл-агый каттыжыышкыны-биле найыралчы, дорт харылзааны туткаш элээн болу берген улус чүве-дир. Хая-даштыг-даа бол, малгаш-шавар чок, чазаглыг чүве дег кадыг орук-биле хап олуруңда 120 километрни билдиртпейн эрте бээр дээр чораан. Ол бир хуниязэрекчиг, … эртеп совхозтуң директору С. Х. Моңгуш, кол экономист Н. Ч. Хертек ынаар кереэ чарып кирер деп барганнар. Моол өннүктерге тудуг-суур хөгжүүдер туушбу херек, а бисте, билдингир-ле — сигенинирбээн. Шак-ла мынчаар бараанны бараан-биле солчур. Төгрег акша-биле «төрелдежир» эвес. Мени моол дыл-домак элдээртипинер кижи дээш «ушкарып» алганнар. Солун чүвелер оруктуу ужуктап алганывыста-ла, дораан эгелээн. Өөрүм хөөмейжи-даа улус болган. Даады эртнии черлеривисти тайыдбырган, ажыл-ижин төөгүп чорда узун орук эртенин билбээн бис. Бир-ле хөөмей фестивалынга бола Мугур-Аксыңдан бир аныяк хөөмейжи эр өскелерге демейлешпес, туснай аяныы мынчаар бадырар кижи чүве ийин деп өөтерлимге хөөреп берип чордум:

Хөөмейлеп, сыгыртырга,
Хөлчок таптыг дыңнаар урут.
Хөөрежип чоруул дээрге,
Хөөнү-ле чок элдеп урут.
Каргыраалап, сыгыртырга,
Катап-катап дыңнаар урут.
Катай базып чоруул дээрге,
Каттырып каар элдеп урут.

Чараш чаа, чаптанчыг чүве черле, ындыг боор ийин. Кижи сеткилинге таңмаланып артып каар «Ынча дидиң бе» дээн ышкаш. Мырыңай машина баарындан тарбаган тура халааш салып ынай болду. Чоокуи бердим. Чамдык черлерде мырыңай ийи-ужу-биле салчып «орлар». Хава ыттар-даа сагышка кирер. Ол бүгүнү сонуурган көрүп чарашсыныы чорумда, биеэги-ле сыгыттыг хөөмейжизинде даады ажыглаар мындыг сөстери-биле куйаамга база катап «сымыранып келди»:

Тарбаганнар казып өттээр
Таар өттүг Мөңгүн-Тайгам,
Мөңделелер казып өттээр
Мөөң өттүг Мөңгүн-Тайгам...

— Бистиң аалдарывыстың эң сөөлгүзү бо, оон ыңай аал ам чок, ыңайлаар болза Мөген-Бүрен, улаштыр Алтай-даа кирип болур-ла, а бис дөө ол «тениг херим» артынче баар бис. Ында шала ажыт черде өглер-ниг моол кызыгаарлар бар. Чогуур хыналданы эртпеш дортай магарывыска, ам саадавас бис — деп Самойлов Хилик-оолович «хөөмейжини» үне кирди».

— Алтай туржук, улаштыр туттуп олурар болза. Казахстан-даа кире бээр чер — деп, Николай Чаш-оолович бо. Тес-Хем районда «Таңды сыны» биле Өвүрнуң «Торгалыг» совхозтар ийи-үш хонук бурунгаар Казах ССР-ниң Семипалатинск облазындан барып ап чораны үлегерлиг хуналарын бо-ла орук-биле ажырганын чугаа кадында билип алдым эвеспе. Мөген-Бүрен ында Кош-Агач районнуң адын тывазынче очулдурарга «Ыяш чок» дээн чүве дижик. Мында база ыяш чок, домей-ле. Харын дажы ковей. Үүрмек сай-даш, ийи-чаңгыс-ла оът оларның аразындан баш тыртып үнүп чыдар, шыдамыы аажок дивес силер бе. Оът чок хирезинде ында одарлаан кодан хойга база таварыштывыс. Кайгал ханмаан мен. Мээң элдепсинген көрүжүмнү эскергеннери ол чүве бе, ийи эжимниң бирээзи: «Бо хойнуң мында черле чүнү чип турарын билбес мен» — дей-дир, а өскези: «Бистиң эрлерни борта хоюн кадар» дээр болзуңза, баштай мээң «четпезим» кайгаарлары чугаажок. «Орта сен бе?» сут дизе хөңнү деп немеп кагды.

Увс аймактың Сагил (Саглы) сумузунуң чер-девискээри-биле тутсуп орарывыс бо. Директор ону ажыглаарым ол дээнзиг, бо бир моол кара тей артынга эрткен ныжын үш кодан ирт чепшээрелдиг кыштатканың чугаалай-дыр. Мунгаш кажаа чоңна, туруг баары ажык черге, моол арга-биле. Ам-даа дагын ныштадыр план бар. Удаткан чок бистиң Мөген-Бүрен хемивисти улузу дозуп ишкен, аңга барык атташ Бөгмерен деп моол суурнуң бажыңнары, өглери дүгле агарды. Моолга чоруурга ындыг боор ийин, суглары арай дунааргай болур. А бо бир шаптын хемчигештиң арыг кылан деп чүвезин. Черле андевээн-дир мен. Ол тыва хем, Мөген-Бүрен болду. Дужуп, оон суксунувус маңа хандыр пактап, машина балгадывывыты база «суттарыц», … тур бис. Чок-чоок, эр хиндинтиг-даа болзувусса, таакпылаваан бис, ужелээ «даиза бажы …» болганнарывыс ол. Орта тура, хөй-ле чүүлдерни сонуургап дыңнаар, талыгырдан-даа бол көөр аргалыг болган мен. Бир эң сонуургааан чүвем — Мөңгүн-Тайга Кызылдан ужуп кээрге, бүгү боду мөңгүлчен ак боордан башка, моон, артындан көөрге, чүгле бажы назылап кыраан кижиге дөмейлежир дээрден өске, карарып, хүрерип көстүр болган. Ырак болгаш ындыг бе, бетин кожазында ак сыннардан улуг-ла бедивес-даа ышкаш. Ынчалдыр буурун тайга-сыннар черле тудуш-тудуш. Бо бирээзин биче Мөңгүн-Тайга дээр чүве болду. Оон бээрлериниң ниити ат-бажы — Асгат.

Асгатта алдын казып турар улуг бүдүрүлге чери туруп турар. Чүгле алдын эвес, а Д. И. Менделеевтиң таблицазында кирип турар казымал байлак барык шупту бар болган. Дөө ол бүдүрүлге бистиң чер-девискээринде ам турарывыс Баян Өлгий аймакка хамаарыжыр. Даргазы — казах кижи, а кол инженеринге бистиң Москвага бо талазы-биле дээди эртем чедип алган Цэнгэл чурттуг моол тывазы аныяк инженер төмүйлаткаш үр болбаан. Аалының ишти — чингине тыва, адыы Галя дээр. Ол бо хүннерде Кызыл чоогунда бир суурда башкы аданнаниң өөнде чаптанчыг чаш дун уруу Чочагайны доруктуруп, узун шөлдөөн орун турар дээрзин Самойлов Хилик-оолович сонуургатты. Бо куруг сестер эвес дээрзин оон шынызыдары ол чүве ийикпе, оолга Москвага, маңаа-даа каш удаа ужурашкынын ол дугаа көрнүп турда. Цэнгэлде харылзаа черинде албан хаап орар ачазының «Оглумга Москва четсиңзе мылап-ла ужуражыр сен» дээн чагыын эрткен чайын канчаар күүсеткенин дөгерезин тө каап берди. Асгаттан ыңай аңа бээр болза Ташанта деп кызыгаар сууру туруп турар, а бо бир чарыктап өскээрге 20-даа километр четпес хире черде улут бааза бар. Дөө бир казах суму-биле атташ, база-ла Цагаан-Нуур дээр. Шында-ла чүъктүг, бензинниг, көжүглүг, кожуг чок моол машиналар Мөген-Бүренниң бо-дөө талазынче демги кызаадан шуужуп-ла турлар. Бистиң Мөген-Бүренивис чүгле ийи чурттуң чер-девискээри-биле кыңгырткайндыр агып бадып чыдар эвес, а бүгүдеге найыралдыг моол арат улустуң (БНМАУ) кады-кожа чыдар, ындыг болзажок дөрбет, казах дээр акгы чоннары эзелеп чурттаан ийи аймактарын база бодунуң эриктери-биле ийи дең кезекке чарып чыдар ачы-буянныг-ла хем чүве-дир дээрзин борта тура эскерген мен. Шында-ла дөө чарыы Увска, а бо талазы Баян Өлгийге хамаарыжыр Ачылыг хем Мөген-Бүренивистиң ынчаар кыңгырадыр «ырлап» баткаш, ыңгылыг агып кире бээр бо Баян Өлгийде дөө-ле дегерип кестүп чыдар хөлүнүң адын чүү деп адаар деп бодаар силер? Ачыт-Нуур дээр. Ачылыг-Хөл дээни ол.

Седип МОНГАЛ.
(Кызыл — Мугур-Аксы — Баян Өлгий).

телевидение

ОКТЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.50 «Хамаарыжылгыг … дугаинда». 9.10 «Арбаттың аныглары». Уран-чечек телефильм. 1-2 фильмнер. 11.40 «… 16 хар чедир болгаш оон улуг …». 12.10 «Үе». 12.15 — 13.40 Делегей улусчуну чагаадыр… 15.45 Концерт. 15.55 «…». Телефильм. 16.45 «…-биле чугаа». 17.30 Концерт. 17.45 Хөглүг стартар. 18.20 «Америкадан чагаалар». 19.20 Евгений Марты… 20.00 «…». Уран-чечек телефильм (Болгария). 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медалары. 21.45 «Көргүзүг» программа. 23.15 Баскетбол. 23.20 — 23.40 «…».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «…». 8.35, 9.35 Литература. 5 класс. Г. Х. Андерсенниң тоолдары. 9.05 Англи дылы. 1-ги чылы. 10.05 Англи дылы. 2-ги чылы. 10.35 Төөгү. 8 класс. «Орус дыл башкылары». 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «… Маша». Уран-чечек телефильм. 2-ги сериязы. 13.15 «…». 14.05 Телефильм. 14.15 — 15.25 «…». Уран-чечек фильм. 2-ги сериязы. 17.00 ССРЭ-ниң … А. В. Свешников… 100 харлааны. 18.30 «…». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал. «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуур, чаштар!». 20.15 Кино фестиваль. «Көрукчулер сонуургалының …». «Акшалыг кайда чаштынган». Барымдаалыг фильм. … 20.40 Бүгүдеге … 20.55 Бурят АССР-ниң … «Байкал» … концерти. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязындан. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязындан. Хүн демдеглели. 23.10 — 02.10 «Салым-чол». Уран-чечек фильм. 1-2 сериялары.

◆

Электромонтерлар курузунга сургуулдарны немей хүлээп ап турарын Тываның Агроүлетпүр эвилели чарлап тур. Аңаа совхозтардан, бүдүрүлгелерден чоруткан 16 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Бодунуң күзели-биле келген кижилерни база хүлээп алыр.

1990 чылдың октябрь 15-те кичээлдер эгелээр. Өске черлерден келген кижилер общежитиеге чурттаар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в», телефон № 6-11-67.

◆

Тес-Хем районнуң Чыргаланды ортумак школазы үндезилеттиниң тургустунганының 40 чыл оюн 1990 чылдың октябрь 27-де эртенгини 10 шакта демдеглеп эрттирер.

Ук школага ажылдап база өөренип чораан кижилерни байырлалга киржиринче школаның администрациязы чалап тур.

◆

КИНО

ОКТЯБРЬ 12-ДЕ

«НАНЫРАЛ»: «Раджлакшми» (2 сериялыг, Индия) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Буйство духов» (АКШ, 16 харга чедир) 9.20, 13.00, 16.40 шактарда. **«Экстро»** (АКШ, 16 харга чедир) 11.00, 14.40, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночының 150». 9.00, 10.20, **«Дерзость»** 11.40, 13.40, **«Так жить нельзя»** 15.40, 19.40, **«Другая женщина»** 18.00 шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Сказка о Мальчише-Кибальчише» 14.20, **«Золотой поезд»** (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Миссисипи в огне» (АКШ, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 18.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Под принуждением» 17.30, 19.20 шактарда.

◆

Пенсионер Дембил Кошкар-оолович. Оорнак паспортун база … адресче … **Кызыл хоорай, Чульдум кудумчузу, 42, кв. 13.** Тывыкан кижини шаңнаар.

Хүн бурунуң амыдыралындан эскериг

ЧҮҮ ДЭЭШ ТОРГАТКАНЫЛ?

Хоорайның арыгланыр черлеринге хамаарыштыр

Бөйдустуң чалап кааны ындыг чүве болганда, өйлеп-өйлеп-ле кижи болгаш делегейниң бүгү диргиг амытаннары амыдыралдың үндезини болур энергияны берип чоруур кадыг-даа, суук-даа аъш-чемниң организмге чыглып келген херек чок артынчыларындан адырлып ап чоруур. Угаан-сарыылы чок мал-магандан кандыг негелде кылыр боор, херек апарганда, кузээн-не черинге өлектеп каар амытаннарны.

Хөй-нити черинге ичелеп турган штрафтатткан кижилер база бар. Ындыг тааралгаларны бодумнуң карам-биле көрген-даа мен. Бо удаада мен оларның дугайында чугааны чорутпас мен. Ындыг-даа бол, мооң адаанда бодалдарымның илередиишкини шак ындыг арын-нүүрге таарышпас чүүлдүн үнүп келир чылдагааннарын база ажыда бээр.

Кандыг-даа хоорай мактанывтар, чоргаарланыптар барымдаалары болур: чурттакчы чону, чараш театрлары, вокзалдары, аэропорттары, ниитиниң чеминелге черлери дээш, оон-даа өске. Ынчалза-даа кандыг-даа сайзырангай, каас-чараш кол хоорайга хөй-ниитиниң арыгланыр черлери эргежок чугула. Олар чокта амыдырал саарзык, чемдик кылдыр сагындырар.

НАЙЫСЫЛАЛ Кызылывыс бо талазы-биле кандыгыл? Муңгаранчыг-даа бол миннир апаар — байдал аажок нарын болгаш чидит. Кызылда эң-не хайынныг черлер — вокзал, аэропорт, төп. хоорай рыногу болгаш «Восток» автобус доктаар чер дизимзе, номчукчулар мээң-биле чөпшээрежир боор. Ындыг төлээде, улустуң хөй чыглыр черлеринге доктаап көрейн.

Аэропорт. Хүн дургузунда моон чүс-чүс, муң-муң кижилер чурттуң ырак-узак булуңнарынче аъттаныц турар база ол хире кижилер оон-моон кээп турар. Орук-суур чораан кижилер шылап-могап-даа бээр, чиигеп алырын-даа күзей бээр. Оларга эр, херээжен талага чарылган эрги арыгланыр чер бараан болуп турар. Маңаа кирген кижи-ле Сарыг далайда жемчуг дилээр сут шымныкчылары дег, кезек үе дургузунда тынмастай бээр, хир-чамның сазыксыы, өдексии ол хире чыттыг. Чамдык кижилер организминиң негелдези-биле аңаа үр болгулай бээр. Ынчан оларны жемчуг дилекчилери көрген болза, кээргээр-дал, адааргаар-даа боорлар. Кээргээри дээрге билдингир боор, а адааргаары чүл дизе, оларның эрес-маадырлыы. Чыт-буска арны-бажы от сарыг апарган-даа болза, човулаңны ыыт чок, турушутуг шыдап эртер.

Бистер боттарывыстың амыдыралывысты кадагааты чурттарның амыдыралы-биле деңнеп өөренип калган бис. Ынчалза-даа кандыг-даа деңнелге кажан-даа бистиң тиилелгевис-биле доозулбаан. Мен маңаа база бир чижекти киирейн.

Парижте Эйфель суургазының чанында, чер адаанда, арыгланыр чер бар. Бистиң совет туристер ынаар киргеш, корткаңындан дедир үне халышканнар. Олар аар өртектиг парфюмерия магазинниңче кире берген бис деп бодааннар. Хөлчок арыг туалеттерниң бетинде янзы-бүрү духи, помадаларны тергиин чараш кеттинген кыстар садып турар боор чүве-дир. Шак мындыг чижектиң соонда, бистиң чуртка ындыг амыдырал кажан-на келир ирги деп күзелге алыыр. Адыр. Ийе. Москваның Домодедово аэропорту чүве. Кызылче ужар дээш манаашкын оразлинге олурган мен. Бир-ле болза, дүштеки чемге чиген котлетамның хайы ийикпе, бир-ле болза чиг кербээним, адын уттупканым, чимизимниң ужуу чүве, иштим-даа долгадып-ла келди эвеспе. Туалет мындыг чүүл-биле база тайылбырлап болур-ла. Олар чарыгдалдар негээриниң башка, орулга киирбейн турар. Ынчангаштың ынаар сагыш салбазының ужуру-даа ында ышкаш. Бир эвес олар орулга киирип турган болза, өске херек. Хоорай рыногунуң иштинде, вокзалда. Культураның болгаш дыштанылганың паркынга ышкаш чударгай туалеттер-даа кайыын турар. Бир эвес хоорай чагыргазы арыгланыр черлерни тудуп шыдажиге берге болур. Шыгжамыр камеразында ажылдап турар кижилер-ле кээргенчиг. Оларның хөрек, думчуунга ук чыт сиңнигип каар чүве ыйнаан.

Дыштаныылга паркынга ажылдап турган туалеттерниң саны кооюузу-биле кызырылган. Эргижирен, ажыглалдан үнген туалеттерни бускаш, ооң дуюун тургузар бодал башка кайыын кирер ийик. Үрегдээри тургузарындан белен болбаныкпе. Дыштанып хүннерде, байырлалдарда маңаа дыштанып келген кижилер туалеттер соочурлап шаг болурлар. Сөөлгү үелерде паркта янзы-бүрү аттракционнар немешкен, теннис, бильярд залдары база эвээш эвес орулганы киирип турар. Оон эвээш бичелеп артыктап турган ооңа-чадаарда, немей элээн каш туалеттерни туттуруп эргижирей бергенин септедип алза? Парктың администрациязы, Культура министерствозу айтырыгның бо талазынче кичээңгейлиг көрзе чугула.

Хөй-нити черлериниң арыгланыр бажыңнарынга арыг-шевериг, корум-чурумну чүгле экономиктиг хемчеглер-биле чедип алыр деп бодавайн турар мен. Маңаа кончуг таптыг таарыштыр рылга херек. Черле ынчаш экономиктиг хемчеглер маңаа база чүгле өмек-домек болур ийик. Мээн чугаалаан саап чүүлүм чүл дээрге, Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң болгаш ук министерствонуң санитар-эпидемиология албаның шак мындыг чидиг айтырыгже кичээнгей чогу. Чүге черле кадык камгалалының … инспекторлары хөй-ниитиниң арыгланыр черлерин аарыг-аржыктың, чыт-бустуң үнер дөзү болдурган хоорай чагыргазын, ук черлерниң санитарлыг байдалы дээш харыысалгалыг администрацияларны штрафтап, торгавазыл? Бир эвес оларның карманнарын аарышкылыы-биле хаптар болза, шимченмес харыы кайдал?

Бистин хоорайда чуртталга бажыңнары, культура албан черлери, садыг-саймаа аймаа ниити чемненилге черлери чылдан чылче көвүдеп олурар. Оон толевилелин тургускан архитекторлар албан ёзунуң арыгланыр черлеринден аңгыда, бодуун хамаатты кижилерни — садып алыкчыларны, көрукчулерни, аңаа эрткен чорумалдарны база бодаар ужурлуг. Кызылдың мурнуу микрорайонун чижекке ап көрээлинер. Бажыңнар-ла бажыңнар, а чаңгыс-даа арыгланыр чер чок. Хоорайның аалчызы, чорумал кижи организми негеп келгенде кайнаар баарыл, таныгвас, билбес кижиниң квартиразын соктап, дилээр бе? Азы улус чок азыгларга, подвалдарга «бүдүүзээр» бе? Кижилерниң ийиги чүүлдү шилип ап турарын ам кээп чүү дээр бис.

> **Бо айтырыглар талазы-биле негелделерин чогуур органнар кичээнгейге алыр ужурлуг.**

ШТРАФ ДУГАЙЫНДА чугаалап тура мындыг чүүлдү кансызы-биле демдеглезе артык эвес боор. Хөй-ниитиниң корум-чурумун хажыткаңы дээш алдынган штрафтар улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң санынче кирип турар. А … талгаалы харылзап турар чер бо-ла болгай. Ындыг төлээде, кижи бурлу оон даргазы Ю. Н. Слободчиковтан база … даргазы В. Х. Кара-оолдан чөптүг негелделерни кылып болур. Адаандан ыйыдыншыкыын кылбас болза, даргаларның бо айтырыгже «согураашкының» эмнеп алыры болдунмас боор.

Мен Кызылга кара чажымдан тура өзүп келген мен, хоораныма ынак-даа мен. Ынчалза-даа найысылалдың кандыг-бир аалчызы кана арыгланып ап болурун айтырза, шыны херек, ыядып, кызарындан башка, чугаалаар чүве тыппас мен. Азы оларга кандыг-бир караңгы азыг айтып бергеш, «канчап билир, акшанар баш бурунгаар белеткеп алыңар» деп чагыыр бе. Оон өске чүнү чугаалаар боор.

Ичелээр дээш, штрафтадыр ужурга таварышкан кижилерниң барыының дугайында үстүнде чугаалаан мен. Ол Кызылдың амыдыралынга чаа чүүл, ажыдыышкын эвес-тир. Бодуун таварылга ыыжамыл деп номчукчу мооң-биле маргыжыксаары чадавас. Чегенниг-ле боор Шак ындыг «бедүүн» таварылгадан кижиниң мөлү-будужунуң культура талазы-биле сандараашкынын эгедээр. Солуннардан номчуурта, тыва аныяктарның культура чогун! хөй-ниити черинге канныртынган, дукпурдунген чоруурун …-биле бижээн болгулаар. Ол кончуг багай, а харын-даа чоганныг болгаш бужар чүүл дээрин билдиннер болбайн чыдаар. Ынчалза-даа мооң артынга база бир, бүдүү болгон чорук элээн чылдагаан … бе? … айтырыг … харыыны бирээзи-дир.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эдилекчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-08, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ тагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-89 ◆ очулга — 3-34-03; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ … — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудус. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары бажыңы № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 13 суббота
№ 234 (14434)
1925 чылдан үндүнүп турар
Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

Октябрь 8-9-та СЭКП ТК-ның Пленуму эрткенин, аңаа чуртта байдал болгаш экономиканың рынок харылзааларынче шилчилгези-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажып көргенин оон мурнунда дыңнаткан.

Пленумга санал-онал солчулгазынга рынокче шилчилгениң янзы-бүрү оруктарының дугайында бодалдарны чугаалап, чижээ, өске чурттарга таарыжыр экономиктиг модельдерни бистиң совет байдалдарынче ол олчаанга шилчидип алырынче оралдажып турар эртемденнерниң туружун шүгүмчүлээн. Ылаңгыя СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң тоогучу Р. А. Медведев рынок экономиказынче шилчилгениң янзы-бүрү модельдерин сайгарып тура, парлалгага парлаан чүүлдер дугайында чугаалаан. Миллион-миллион экземплярга тарап турар шуут-ла албан ёзунуң парлалга органнары бөгүн партияже халдап турар деп, ол демдеглээн. «Мээң холумда бо «Родина» журнал — ам РСФСР-ниң Дээди Совединиң албан бүгаар органы-дыр — деп, ол уламчылаан. — Мен моортан чүгле чаңгыс чүүлдүң үзүндүзүн номчуйн. Ооң автору Лариса Пияшева, экономика эртемнериниң кандидады, хөй-хөй чүүлдерни бижип турар кижи. Ийи-ле хонук бурунгаар ол «Комсомольская правдага» улуг чүүлдү парлатты. Рынокче шилчилгениң ооң модели мындыг. Пияшеваның бодунуң арыннарын берип турар солуннарның болгаш журналдарның ажылдакчыларының бодалы база ындыг боор: «Бодумнуң чуртумнуң катап дирлип келириниң оруктарының дугайында бодап турумда, бажымга немец «экономиктиг кайгамчык бурунгаар шураашкынны» бистиң девискээривиче шилчидерин дээн аңгыда өске чүү даа кирбес-тир. Аденауэрниң чазааның кылганы ышкаш, оша хүрээлерде экономиктиг либерализмни чарлаар, коммунистиг идеологияны хоруур болгаш аңаа немежир өлген-читкен-даа болза, бүгү «эгелекчилерни» буруу шаппышаан. Бүгү-российаның бүрүү миннишкинин эрттирер, чаңгыс хепке куттуруушкунун чүъгүн ап октаар. Ленинниң мөчүзүн өде хөөржүдер, социалистиг-коммунистиг символиканы мусейлерже ыраар болгаш нинтиледе дириг арткан болгаш бар бүгү ажыл-херекчи инициативаны хостап салып үндүрер херек. Мээң идегелим хостап үндүрген «ажыл-херекчи бар» чуртка амыдыралче чуткулдуг база «протестантыг медүнү» диргизер боор» деп бодал-биле холбашкан.

Шуут-ла төнчүзүнге чедир башты сергедир, оода-ла мындыг бодалды боттарывыска сагзывысса: Геббельс-биле Гитлер чылча шаптырган, үзе-чаза соктурган болгаш мораль талазы-биле кошкаан Германияны катап диргизип шыдаар турган бе» (Л. Пияшеваның чүүлүндеи СЭКП ТК-ның кежигүнүнүң алган цитатазын оон мурнунда парлаан отметка стенограмма материалдары-биле харьысалга чок ажылдааның түңнелинде, ооң бодунуу кылдыр киирген. ол дээш авторлар боттарының буруузун миннип тур).

Бо чижектиг чүүлдер-биле холбаштыр массалыг информацияның чепсектери, ылаңгыя коммунистиг парлалга оларның авторларынга идепкейлиг ойтур согугну бээри күзенчиг нийк деп тоогучу чөптүг саналды үндүрген.

Санал-оналдар чеже-даа янзы-бүрү болза, Пленумга санал бергеннер рынок дугайында айтырыг чуртта амгы байдалдарда кол өзек, улуг салдарлыг айтырыг боор турар деп чүвеге шуптузу чаңгыс үнүг болган.

Пленумнуң октябрь 9-та хуралынга чуртта байдалды болгаш экономиканы рынок харылзааларынче шилчидери-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларын чугаалажып көөрү уламчылаан.

Рынок экономиказынче шилчилгениң программазының телевиделиин Полтава областың Полтава районунуң орук-септелге-тудуг участогунуң даргазы СЭКП ТК-ның кежигүнү **В. Т. Чуйков** шыңгыы шүгүмчүлээн. Ооң бодап турары-биле алырга, ол телевиделе дээрге социализмни-даа, коммунизмни-даа дээди деңнел-биле хөөржүткени-дир. Ол дээрге, нэп ышкаш стратегтиг идеаларны болгаш идеяларны камгалап арттырып турар тактиктиг ындыг чүүл эвес-тир, ол дээрге, коммунистиг идеяларны сатыштыы-биле ап октап турары-дыр. Бо талазы-биле бодунуң бодалдарын саналдакчы чугаалаан.

Бирээде, рынок экономиказынче шилчилгени бүгүде чүүлдерни эдип, эмнеп алтарының чаңгыс аргазы кылдыр көргүзүп турарынга элдепсинер-дир мен. Ынчангаш кижи төрелгетен рынок экономиказындан артык чүнү-даа бодап албас кылдыр көргүзүп турар-дыр. Тывылбаан дээрге, чок дээни ол эвес-ле болгай.

Ийиде, 500 хүннер программазынга кижи бүзүрээр арга чок: бис ооң мурнунда-ла чарлап турган ол чижектиг чүүлдерниң херечизи-ле болгай бис. Олар база-ла саваң көвүү деп чарлып чаштап турду. Бо таварылгада база ынчап барбазының магадылалы кайдал? Программаның авторлары ындыг магадылал бербейн турар-дыр. Чижээ, мен оларның бодап алган чүүлдеринге боттарының бүзүрел турарын эскердим.

Оон аңгыда, телевиделелдиң амгы үеде хөлчоккала шүгүмчүлеп турарывыс беш чыл планнарынга барык дөмей элдептиг. Оларның ылгалы чаңгыс: планнарга адырлар, чылдар аайы-биле хуваай бижээн тодаргай саннар турган, а мында дээрге туугай даап бодааш кылынар.

Телевиделеднің кол өзээ — өнчүнү хуу кижилерге үлеп бээри, ооң кадында ону күш-биле кылыр деп турар-дыр. А ындыг чүүлдер бисте тургулады. Коллективизация база ынчаар кылдынган, өске-даа чижектер бар.

Чоокку үеде чурттуң удуртулгазының хүлээп алыр шиитпирлеринден чоннуң, социализмниң болгаш партияның салым-чолу хамааржып турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң күш-ажылды организастаарының талазы-биле Бүгү-эвилелдиң эртем төвүнүң директору **А. А. Пригарин** чугаалаан.

Ооң бодап турары-биле, бөгүнде антикоммунизмниң айыылын чедир үнелевейн турар бис. Бир эвес СЭКП авангардчы, эрге-чагыргада партия боор артсын, оппозицияже шилчивезин азы оон эрткеш шуут буступ дүшпезин деп бодаар болза, бис чоннуң амыдырал байдалының деңнелиниң оон ыңай кудулаарын доп-дораан соксадыр. Ам дээрезинде бистиң холувуста турда күүседикчи эрге-чагырганы катап тургузар болгаш бүгү айтырыглар талазы-биле тодаргай политиктиг турушту ээлээривис эргежок чугула деп, ол демдеглээн.

Экономикага корум-чурумну тургузарын саналдавышаан, ол инфляцияга удур шыңгыы хемчеглерни алырын, будалган ажыл-агыйы харылзааларын катап тургузарын, өртектер болгаш орулгалар өзүлдезинге шыңгыы кызыгаарлаашкыннарны киирерин, чүс-чүс муң, миллион-миллион рубль орулганы моондап алган чаа хевирниң байларынга удур акша реформазын углаарын кыйгырган. Бир эвес партия чоннуң амыдырал байдалының кудулаарын болдурбас болза, ол чоң-биле харылзаалыг боор артар, ол сорулганы күүседип шыдавас болза, чоң бодунуң оруун боду тыва бээр.

Оон аңгыда, ол чуртта эрге-хоойлуну болгаш Конституция нормаларын күүседирин дээш четче хемчеглер албайн турары дээш шыңгыы негелдени Президентиге-даа, чазакка-даа салып болур бис деп айыткан. Күүседикчи-даа, хоойлужудукчу-даа эрге-чагыргалар, чурттуң хөй-киити амыдыралы демократтыг болур ужурлуг. А күүседикчи эрге-чагырганың чымчаа азы кадыг шыңгыызы хүлээп алдынган хоойлулар күүсеттинип турар кылдыр ындыг деңнелдиг болур ужурлуг.

Хамык-ла чүвениң үндезини бистиң канчаар ажылдап өөренип алырывыста деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның Кировобкомунуң бирги секретары **С. А. Осипов** бодунуң бодалын илереткен. Ынчаарга күш-ажылдың темазы бо Пленумда-даа, массалыг информацияның чепсектеринде-даа, бистиң бүгү органивистың ажыл-чорудулгазында-даа эвээш дыңналып турары харааданчыг. Бистиң бүгү сагыш-сыралывыс күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн база национал продуктуну бүдүреринге бурунгаар базымнарны кылырынче угланган турар ужурлуг. Ол ниитини каш катап көвүдедиринче угланган ындыг ажыл-агыйны чорукту тургузуп алырынче чүткүдер ужурлуг бис.

Рынокче шилчилгени чер-черде янзы-бүрү хүлээп көрүп турар. Ынчангаш рынок дээрге аңаа-ла ону бодун чедип алыр дээн сорулга эвес, а социалистиг ниитилелдиң экономиктиг хамаарылгаларын чаартырының аргазы-дыр деп чүвени Төп Комитет тодаргай база ылаптыг медеглээр ужурлуг.

Байдал нарын. Бир эвес коммунистер реформаларны хүлээп көрбейн баар болза, оон орнунга чүнү-даа саналдавас болза, олар консерваторларның лагеринге кирип бижиттирер. А бир эвес реформалар бүтпестеп туруп берзе, ооң бүгү буруузу коммунистерге дүжер. Чүге дээрге, олар чурттуң удуртулгазында болгай. Ындыг болганда, бисте чаңгыс орук бар — бистиң чонувустуң чаагай чорзу дээш экономиктиг харылзааларны шудургу сайзыраңгайжылары.

Рынок харылзааларынче шилчиири дээрге чурттуң экономиказын кризистен үндүрүп алырының кара чаңгыс аргазы деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, Туркмен ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Х. Ахмедов** демдеглээн. Маңаа хамаарыштыр кирип турар хемчеглерниң боттаныышкынын чедип алырда, тургузуг талазы-биле чаарттынган, федеративтиг күрүне болуп турар ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн чоруун чедип алыры чугула.

Мурнувуста туруп турар берге болгаш нарын айтырыгларны шиитпирлээрде, республикаларның эрге-ажыын хандыр өөренип көөрү чугула. Ылаңгыя экономиказы чиг эт угланыышкынныг, социал байдалы кошкак республикаларга ол бирги черге айтырыы болур. Ындыг черлерниң биржээ Туркменистан хамааржыр. Оон үнүп турар продукцияның барык 80 хуузу чиг эт.

Рынокче шилчип турар үеде социал талазы-биле когаралдарның оруун эгидер чидиригерни эвилежидир дугайында айтырыг оратерну дыка дуюредип турар. Оон чугаазы-биле алырга, бир эвес партия ажылчы чоннуң эрге-ажыын шыңгыызы-биле барымдаалаар болгаш камгалаар дээр болза, бо бүгү ооң ынчангейиниң төвүнге турар ужурлуг. Бо угланыышкынга быжыг турушту ээлээр херек.

Чаа байдалды туруштуу-биле шиңгээдип, рынокка өөренип, аңаа улусту өөредип,

(Төнчүзү 2-ги арында).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтиң республиканың Дээди Совединиң сессиязының хуралынга 1990 чылдың октябрь 9-та илеткели

Хүндүлүг улус депутаттары!

Шаталин-Явлинскийниң ажылының бедүүнүң ажылдап кылганы экономиканың стабилизастаарының болгаш рынокче шилчилгениң программазын кол дуунда деткээн доктаалды республиканың Дээди Совединиң хүлээп алганы үеден бээр бистиң ниитилеливисте шыңгыы эскерлиишкиннер болган. Экономиктиг байдалдың баксыраашкынының политиктиг байдалдың чидигленишкининиң уламчылап турарының дугайында чугаалавайн тур мен. Рынокче шилчиишкинниң программазының бодун долгандыр байдал үндезини-биле өскерилген, ам барып ол байдалдың багай талаже өскерилгени хомуданчыг боор турар.

«500 хонук» программаны ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга киирген үеден бээр барык бүдүн чартык ай эрткен, ынчалза-даа ССРЭ-ниң Дээди Соведи ол айтырыг талазы-биле тодаргай шиитпирни ол хевээр хүлээп албаан, октябрь 15-тиң-даа соонда ооң кандыг болуру билдинмес.

Ооң-биле кады экономиктиг чаартылгаларның кайы-бир программазын шилип алырынга шак ындыг тодаргай эвес чоруктуң уржуундан үндезин реформаның принциптерин онталаашкын херек кырында болуп турарын сеглүг хүннерниң болуушкуннары херечилеп турар, эвилелдешкен республикаларның бот-тускайлаң эргелери тоомчага алдынмайн, 1991 чылда эвилелде экономиктиг харылзааларның бүгү системазы эргижирээн административтиг болгаш чаңгыс аайжаан принциптерде тургустунуп турар.

Шак ынчаар, эвилелдиң күрчагының бүдүрүлге черлеринге база катап-ла айтыышкын бээгаар күш-биле чедирери саналдаттынып турар болгаш биеэги хевээр-ле продукцияның болгаш бараанңарның эң чүгүла хевирлериниң бүдүрүлгезиниң хөй кезиин ол бодунга хаара тудар апаар ужурлуг.

Чижээлээрге, кара металдар бүдүрер талазы-биле эвилел күрчагының ССРЭ-ниң Күрпланы бүдүрүлгениң хемчээлинден 86.1 хуу кылдыр планнап турар, нефть болгаш газ талазы-биле — 97,7 хуу, тудуг ажылгаар ыяш аймааның — 92 хуузу, цементиниң — 87,7 хуузу, солун саазынның — 90 хуузу дээн ышкаш оон-даа өске.

Мындыг таварылгада Россияның болгаш өске-даа эвилелдешкен республикаларның чазактары боттарының республика программаларын боттандырар кандыг-даа арга чок апаары бүгүдеге билдиниг боор деп бодап тур мен. Ам барып чогум-на республикалар программалары улус ажыл-агыйының социал инфраструктуразының хөгжүлдезинче угланган турган болгай.

Эвилел бюджеди база-ла эрги принциптер бээгаар тургустунуп турар. Хамыктың мурнунда эвилел программаларын акшаландырарының орулгалары шиитпирлеттинип, оларга таарымчалыг орулгалар статьялары тодараттынып турар. Азы, өскээр чугаалаарга, республикалар бот-боттарының аразында удур-дедир дугуржулгалар бээгаар эргелеп башкарылгаң эвилел органнарының бүрүн эргелериниң хемчээлин болгаш ол хүлээлгелерни боттандырарынга эргежок чугула саң-хөөгү акша-хөреңгизиниң хемчээлин доктаадыр эвес, а ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозу болгаш Күрпланы республика база чер-чер бюджеттериниң орулгалары-биле дуглаттынмас чарыгдалдарны «үстүүртен куду бадырып бээр» болур. Шак ынчаарга бистер күрүне чарыгдалдарын чүгле кызырып эвес, биеэги хевээр-ле камгалалга, эргелеп башкарылгага болгаш оон-даа өске чарыгдалдарның хемчээлин билбес болур бис. Оон аңгыда, мындыг таварылгада республика бюджеттериниң аажок улуг карыгалыг салдынып турарын санаашкыннар көргүзүп турар.

Эң соолунде, эвилел чазаа база катап-ла бүгү даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы болунга арттырып аарын бодап турар, а валюталыг үндүрүглер даштыкы экономбанктың бүрүн эргезинге артар.

Шак ынчалдыр, кризис үезинде, кажан валюта (даштыкы акша) эң шимченгир, дээштиг курлавыр боор турар үеде, ону алырының болгаш чарыгдаарының контролюн ССРЭ-ниң чазаа бодунга долузу-биле арттырып аар бодап турар.

Биеэги хевээр-ле ССРЭ-ниң Күрбанкызының онза эргелерин арттырып каары көрдүнүп турар.

Конверсия программазын оларның-биле чугаалажып көөрүнүң айтырыын республикалар чаңгыс эвес катап көдүрүп келген, ынчалза-даа оларның сонуургалдары биеэги хевээр тоомчага алдынмайн турар. Конверсияның бисте билдинмес программазын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Садылаар дээрзин чүгле парлалгадан билдивис.

Ынчангаш ол бүгүден дараазында түңнелди үндүрүп болур: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы эвилел чазааның программазы амыдыралда чажыт байдал-биле боттанып эгелээн. Тодаргай эвес байдалды ажыглап алгаш, экономиктиг эрге-чагырганың боттуг бышпарларын, материалдыг курлавырларны холдарында туткан — Күрбанк, даштыкы экономбанк боттарының политиказын чорудуп турар.

Шаталин-Явлинскийниң программазын ажылдап кылырынга идепкейлиг киржип, ону ам-даа деткип турар эвилелдешкен республикалар октябрь 15-те ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чүнү шиитпирлээрин манаар ужурга таварышканнар, чүгле ооң соонда боттарының Дээди Советтериниң сессияларынга тодаргай угланыышкынның шилип аар аргалыг апаар. Ам эң сеелгү кол чүүл, «500 хүн» программаның эң чугула үе-чадазының — стабилизация, быжыгып доктаашкын үе-чадазының боттанып болбазының айыылы диргелип келген. Рынокче шилчиишкин программазын эвилел деңнелинге хүлээп алырын соңгаарлатканы сеелгү үеде чоруттунуп келген саң-хөө политиказын уламчылаар ужурга чедирип келген. Инфляцыг угланыышкыннар чаа-чаа деткимчени ап турар.

Чөптүг эвес, чажыт байдал-биле киирттинген тарааны садып аарынга өртекти улгаттырганы, 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп кедээ ажыл-агый продукциязының бүгү хевирлерин садып аар өртээн улгаттырарын чарлааны шыңгыы согугну берген. Бис база-ла аңаа удур туржуп шылаваан бис. Республиканы эът чок арттырарының айыылы диргелип келирге, чазак сентябрь 15-тен эгелеп аъш-чемниң ол хевиринге чаа садып аар өртектерни киирген, ынчалза-даа оон үнүп болур уржуктарны баш удур чедир өөренип көрбээн болганындан чаа хемчеглерни хүлээп алыр ужурга табарыштывыс.

Эвилел чазааның программазында көрдүнгениң ёзугаар ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң ажылдап кылганы пөйскурантыларының үндезининге январь 1-ден эгелеп мөөннеп садарының өртектерин хары угда улгаттырып болурун херек кырында дүрүмчүткен сеелгү хоойлу база өртектер-биле байдалды көскүзү-биле нарыыдаткан.

Ол хемчегни амыдыралга боттандырып эгелээни-биле республика бюджединиң чедишпези 70 ажыг млрд. рубльге өскен.

Ол-ла үеде саң-хөө болгаш чээли политиказын шыңгыырадыр талазы-биле кандыг-даа хемчеглер алдынмайн турар, а олар Шаталин-Явлинскийниң программазының байдалын чогумчудуп экижидер хемчеглериниң үндезини боор турар болгай.

Бо бүгүле чугаалаттынган чүүлдер Горбачев — Ельциниң программазын боттандырарындан ойталаар үе келген дээн ол эвес бе. Чок, ам дээрезинде ындыг эвес. Бир ай бурунгаар силерниң деткээниңер, амгы үеде РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш комиссияларының киирген санал-оналдарын өөренип көрүп, чедир ажылдаттынып кылдынып турар эвилел программазы алызында барып, амыдыралга боттанган турар ужурлуг деп республиканың чазаа санап турар, чүге дээрге республикага-даа. Чуртта-даа сандараашкынган үнүп болур арганы чүгле ол бээр.

Республиканың экономиказында аажок берге байдал политиктиг быжыг турушту, рынокче шилчиишкинниң программазын боттандырарынга шиитпирлиг болгаш кызымак чорукту негээр болбайн аан. Чайгылышкыннар, тодаргай эвес чорук, туруштарның удур-дедир болуру мындыг байдалда турбас ужурлуг. олар шиитпирлээри ындында-ла аажок берге айтырыгларның шуут болдунмазынга чедирип болур.

Шак бо кескүзү-биле нарыыдаан байдалда Россия Федерациязының чазаа канчаар ажылдаар бодап турарыл? Эгезинде-ле чугаалап каайн. «500 хүн» программада ажылдап кылдынган экономиктиг политиканың кол угланыышкыннары (эт хереңгини хуу өнчү кылдыр дамчыдып бээри, чер болгаш чурттарга реформалары, орулгаларны даңзылаары, күш-ажыл рыногун тургузары болгаш өске-даа) кандыг-даа таварылгада боттанар ужурлуг болгаш ындыг ажыл колдуунда херек кырында эгелээн.

Ол-ла үеде банк системазының реформазы, бюджеттиг чарыгдалдарны эвээжедириниң талазы-биле онза хемчеглерни алыры, валюталыг үндүрүглерниң системазын болгаш валюта чурумун ниитизи-биле өскертири, камгалал программаларынга чарыгдалдарны кызырары дээш ышкаш хемчеглер эвилел программазын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганының соонда чүгле ынчан боттанып болур.

Ооң-биле кады быжыглап доктаарының үе чадазы, программаны боттандырарының чогум-на баштайгы 100—150 хонуктары, ам мооң мурнунда көрдүнгени ышкаш ол хевээр чоруттунмас ужурлуг. Ам оон-даа шыңгыы хемчеглер негеттинер күрүне чарыгдалдарын ам-даа кызырары, бирги ээлчегле чурт иштинде азы даштыкыда бүдүрүлге черлеринге капитал салдыышкыннарын кызырары, кандыг-даа чаа социал программаларны соксадыры, чээли дээш ставкалар хуузун кескүзү-биле бедидери чугула боор турар. Даштыкыдан шыңгыы ээ чокта хоржок хире бис. Программаны боттандырарының баштайгы 100 хонуктарының дыка хөй угланыышкыннарынга өскерилгелер киирттинген турар ужурлуг. Ылаңгыя өртектер болгаш орулгалар политиказынга, үндүрүг онаалдазының системазынга база оон өске незек чүүлдерге ол хамааржыр.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалашкан айтырыгларның чамдыктарын солуннуң моон мурнундагы үндүрүлгезинге дыңнаткан.

Бо чылдың август 25-те Чадаана хоорайга болган орук-транспорт озал-ондаанга хамаарыштыр айтырыгны ол хуралга база сайгарып чугаалашкан. Транспорт озал-ондаа республикада удаа-дараа боор турар. Сеелгү дөрт чылды ап көөр болза, оон саны 30 хуу көвүдээн, ооң түңнелинде амы-тынындан чарылганнарның саны ийи катап өскен.

1989 чылдың сентябрь 7-де хүлээп алганы № 143 доктаалынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели аар уржуктарлыг болган автотранспорт озал-ондактарынга хамаарыштыр айтырыгны тургузуп, чогуур түңнелди үндүрген турган. Бии-Хем районда «Весёлый» артка 12 кижи амы-тынындан чарылган озал-ондак дугайын база ында киирген. Ажыл-агый, совет органнар, күш-ажылчы коллективтер база республиканың административтиг органнарының удуртукчуларының талазындан орук шимчээшкининиң озал-ондаан болдурбазын хандырар хемчеглер багай дээрзин ында айыткан турган. Ынчалзажок оон боттуг түңнелдер үндүртүнмээн.

Август 25-те 23 шак 40 минута турда аар уржуктарлыг транспорт озал-ондаа Чадаана хоорайга болганы демдеглеттинген. «Чаданагроүлетпүртранс» автобаазазының чолаачызы В. Б.-Б. Кара-Сал КамАЗ-5410 автомашинаны башкарып шыдавайн барганындан, машина көвүрүгден Чадаана хемче чайлып кирген. Ооң түңнелинде тос пассажир янзы-бүрү хевирниң кемдээшкиннерге таварышкан, алды кижи амы-тынындан чарылган, арткаларының кадыының байдалы нарын.

Бо озал-ондакка хамаарыштыр истелгени чорудуп тура, транспорт ажыглалының сагылга-чурумунда, пассажирлер ап чоруурунуң негелде-дүрүмнеринде хажыдыышкыннар болганын илереткен. Автотранспорт ажыглалынга контрольдуң автобүдүрүлгеде багайындан, машинаны чогуур сорулга, негелде ёзугаар долдуртунган документ чокка ажыглай бээр чоруктар бар. Тыва агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазының (Загвоздкин) талазындан аңаа чагыртып турар органнарга чурум дээш чогуур негелде тургустунмаанын Президиум хуралынга айыткан. Ооң-биле кады Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күравтоинспекциязы (Дажимба) автоажыл-агый, бүдүрүлге, организация удуртукчуларындан чогуур негелдени тургуспайн келген. КАИ-ниң чер-черде тургустунган кезектери орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан таварылгада чогуур негелде тургузарын чедип албайн турар.

Чөөн-Хемчик райкүүскому, ооң чер-черде органнары, чижээ, Куда эртирери, хөөржүдүлге-биле холбашкан айтырыгларны кичээнгейге албайн турар. Ону районнуң эмнелгезиниң коллективинге (Ооржак), «Тыва» совхозка (Кара-Сал) хамаарыштыр чугаалап болур. Куда эртери бөлүк арагалаашкынче шилчип турары канчап-даа таарышпас, хай-халап-биле дооступ турарының чижектери бар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо айтырыгны чугаалашкаш, ол талазы-биле доктаал хүлээп алган. Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 7-де хүлээп алганы «Аар уржуктарлыг орук-транспорт озал-ондаанын фактылының дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле Чөөн-Хемчик районнуң райкүүскомунуң ажылын ында багай деп көрген. Ооң даргазы М. Б. Донгакка хамаарыштыр айтырыгны шыңгыы көөр дээрге, ол албан-дужаалга ооң үр эвес болганын өөренип көргеш, чугаалажып кааны-биле айтырыгны кызыгаарлаан.

Чагыргазында турар бүдүрүлге черлеринде сагылга-чурумнуң кошкаа база автотранспорт ажыглалынга контрольду суларатканы дээш Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы В. Ф. Загвоздкинга шыңгыы доңгуткан.

КАИ ажылынга контрольду, негелдени кошкаткан дээш Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салды, ооң оралакчызы В. И. Лукашовту айыткан.

КАИ кезектеринде ажылды организастааны чавыс база моон мурнунда боор турган озал-ондак таварылгаларынга дүүштүр ажылдакчылардан негелдени күштелдирбээни, түнел үндүрбээни дээш ИХМ-ниң КАИ начальниги Д. Д. Дажимбаны ээлеп турары ол албан-дужаалдан хостап болурунуң барымдаазы бар, ынчалзажок министр В. Б. Кара-Салдың дилээн өөренип көргеш, келир чылдың январь 1-ге чедир айыттынган четпестерни эдер, КАИ кезектериниң ажылын чогуур деңнелге чедир тургузар арганы Д. Д. Дажимбага берген.

«Чадаанагроүлетпүртранс» автобаазаның начальниги Э. Лопсанны кеземче харыысалгазынга онаап болурунуң дугайында айтырыгны Иштики херектер министерствозу (В. Б. Кара-Сал) көөр.

• • •

Тыва АССР-ниң девискээринге элезиннелчек алдын тывар үлетпүр объектилерни тургузуп болурун шинчилеп көрген. Оон аңгыда, чоокку үеде элезиннелчек болгаш боду бүткен арыг алдынның курлавырын элээн көвүдедип болурунуң аргазы бар. Ынчангаш элезиннелчек алдынныг деп шинчилеп каан черлерни дүрген шиңгээдип ап, геология-шинчилел ажылдарын күштелдирер сорулга-биле, хүлээп алган доктаалында Министрлер Чөвүлели дараазында чүүлдерни киирип турар.

Терлиг-Хая бүдүрүлгезиниң баазазынга ювелир цехтиг алдын тывар бот-тускайлаң «Тувазолото» бүдүрүлгени бо чылдың октябрь 15-тен тургузар. Ол — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында ССРЭ-ниң «Главалмаззолото» черинге дорт чагыртыр. Ынчангаш Тываның геология-шинчилел экспедициязының болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың балансызында турар шинчилеттинген база бадылаттынган алдын-руда курлавырлыг черлерни чаа тургустунар «Тувазолото» бүдүрүлгезиниң балансызынче шилчидери ында көрдүнген.

«Тувазолото» бүдүрүлгезиниң директорунга Д. С. Монгушту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чөпшээрели-биле сүмелээр деп турарын доктаалда киирген.

• • •

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга өске айтырыглар-биле кады, эң онза таварылгаларда дүрген медицина дузазы чедирериниң албанын тургузар дугайында айтырыгны база чугаалашкан. Ол талазы-биле хүлээп алдынган доктаалда дараазында чүүлдерни айыткан.

Республиканың дүрген дуза чедирер станциязының республика эмнелгезиниң баазазынга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарга, Хову-Аксы эмнелгезинге кезээде белен байдалга турар тускайжыттынган бригадаларны республиканың Кадык камгалал министерствозу октябрь 15-ке чедир тургузарын ында айыткан.

Озал-ондакка таварышкаш, хай-халаптан, бойдустуң хай-халавыдаан когараан кижилерни ынай-бээр сөөртүрүн республиканың кадык камгалал органнарының киирген дилег-биле бирги ээлчегле чорударын Тываның автотранспорт девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга, Тываның каттышкан авиаотрядынга, Енисей суг пароходствозунга дагзып турар. Специалистер аргыштарарынга, эмнер, медицина дериг-херекселдери, аппаратуралар сөөртүрүнге негелде база ындыг.

• •

«Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязының таарымчалыг ажылдаарынга байдалдар тургузар хемчеглер дугайында айтырыгны база аңаа чугаалашкан. Аныяк салгалдың кижизидилгезинге солуннуң салдары улуг дээрзин Президиум кежигүннери демдеглээн. Тургустунгаш, үр болбаан болгаш, солуннуң редакциязы материал-саң-хөө курлавырлары-биле хандырылгада бергедээшкиннерге таварыжып турар. Бо бүгү чүүлдерни өөренип көргеш, ажылдаарынга таарымчалыг болуру-биле база «Сылдысчыгаш» солуннуң ажылдакчыларының чуртталга амыдырал байдалында айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлежири-биле, үш ажылдакчының өг-бүлезин чурттаар чер-биле 1990 чылдың дургузунда хандырарын Кызыл хоорайкүүскомга (В. К. Кара-оол) дагзырын доктаалда айыткан.

Чылдың-на 30 тонна хемчээлдиг солун саазынынга фонд бээрин Тыва АССР-ниң Күрпланы (Салчак) көөр. Ооң-биле кады онзагай таварылга кылдыр көрүп, «Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязынга «Жигули» автомашинаны рынок фондузундан садарын Респотребсоюзтуң баштаар черинден (Монгуш) дилээрин ында кирген.

• • •

Тыва АССР-ниң орук ажыл-агыйын эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдарының дугайын хуралга чугаалашкан болгаш ол талазы-биле делгеренгей доктаалды республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму хүлээп алган.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ап турар хемчеглерниң утказын оларга тайылбырлаар херек деп, ол чугаазынга демдеглээн. Кыска-биле чугаазарга, үениң бо кезээнге партия канчаар хе[illegible] болдур, оон [illegible] салым-чолу эвес, харын рынокче шилчииринин програм[illegible] салым-чолу шиитпирлеттинер.

[illegible] шилчииринин идеязын коммунистер болгаш металлург[illegible] үш миллион кижилиг коллективи бүрүнү-биле деткип турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң металлургия министри **С. В. Колпаков** демдеглээш, [illegible] даргай механизмнериниң чогу сайгартынып турар бүгү программаларның кол четпес [illegible] болуп турар деп айытты.

Чурттуң металлургия комплекизи бо хүннерде ажылдап турар болгаш бодунуң арга-шинээн чидирбээн-даа болза, үлетпүрде [illegible], экономикада кризистиг байдалдарның [illegible] турарынга хамаарыштыр бодунуң дүвүрелин [illegible] чугаалаан. Бо чылдың эрги тес айларында [illegible] кол хевирлерин бүдүреринин [illegible] чылдагааннарын ол айыттыган.

ССРЭ-ниң Президентиниң бүрүн эргелиг [illegible] дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын чугула деп санаванаан, чамдык республикаларның, бистиң-даа адырда, ажыктыг бүдүрүнче харылзааларын үзер деп турар чөннерин ажып эртерин [illegible] диген тур бис. Республикаларда бот-орууга чарылганың амыдыралга дүгүшпес [illegible] хевирлерин [illegible] соксадыр херек. ТК-ның Пленуму салган айтырыгларының чарыын алырынга үлетпүр бүдүрүкчүлериниң коммунистеринге дузалаар ужурлуг, чүге дизе ынчан партия эге организацияларының [illegible] бүзүредип, оларны баштаар апаар. Ам [illegible] болбас.

Хүү өнчүнү сайзырадырынга үндезилеттинген рынокка шилчиир турар бе? Бар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү **А. В. Бугалин** харыылаан. Бар эвес рынокту [illegible] коллективтер, хамаатылар, массалыг демократчы организациялар [illegible] лээр болза, ынчан рынок туруп болур деп, МКУ-нуң политэкономия кафедразының доктору айыткан.

Оон бодалы-биле алырга, бир эвес СЭКП политиктиг күш болуп шыдаар болза, ынчан [illegible] жып болур деп, ол айыткан.

Амга хамаарыштыр [illegible] чугаалаан [illegible] ужурлуг деп, ол айыткан. [illegible] партия кежигүн[illegible] натап бүрүткеди алыр арганы коммунистерге бээр херек. Ол болгумас ажылгы таварылгада бистер [illegible] кылбаан турар кижилерни ышаар киир тереп-чилээр апаар-дыр бис. Партия талалакчыларының [illegible] оратор саналдаан.

Партияның калбак структураларынга даянырын, ажылчын бөлүктерни, партийжи клубтарны, өске-даа структураларны тургузарын, [illegible] талантылыг кижилерни [illegible] черлерден [illegible] тургаш, хоорkomнарның база обкомнарның аппараттарын чаартырынче ол кичээнгейни угландырган.

Собчак, Попов, Ельцин оларбиле [illegible] туруп алгаш, [illegible] маргыжып шыдаар партийжи баштыкчарын чаа системазын тургузарынче ол [illegible]ган.

Массалыг информация чепсектериниң [illegible] демисэлиниң дугайында айтырыгны оратор демдеглээн. Ылангыя бис бөгүн шавар [illegible] бес болзувусса, эртем [illegible] апаар деп ол айытпаан. Аңаа [illegible] ажыктыг болгаш [illegible] аргаларны ажыглаар херек.

Коммунистерниң база бир чугула [illegible] болза, массалыг демократтыг [illegible] кирери болур деп, ол түңнелинде айыткан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Эстонияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары **Э. А. А. Силлари** [illegible] чугаалаан. Социал-экономиктиг системаның, оон иштинде национал күрүне тургузуун болгаш идеология талазы-биле ниити кризис болза ам туруп турар структураларның амыдыралы эвес боор турарының түңнели[illegible] деп чугаалаан. Бо кризиске [illegible] рынокче шилчиир бе, шилчивес бе деп, хөй маргылдаалар үнүп келген.

Чагырып дужаар системаның буступ турары — чолдуг чорудуушкун, аңга удурланган херээ чок. Ынчангаш [illegible] корум-нурум чок чоруктар болгаш хоойлу-дүрүмнү сагывас чоруктар-биле [illegible] демисежир херек.

Академик Шаталинниң удуртулгазы-биле ажылдап кылган программаны ол деткээн. Бо программаны ажылдап кылырынга он беш республикаларның аразында чангыс Эстония киришпээн-даа болза, эртемденнер, экономистер болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле чугаалажып көөрге, тускай догуннаан бүрүнелериниң экономиктиг эвилелиниң идеязын олар деткип турар.

Ынчалза-даа бо идея амыдыралче аары-биле кирип турар. Ону оваарымчалыг-биле көөр херек, олалдыг-дыр. ССРЭ-ниң буступ дужеринге чедирип көөн болур деп чугаалажып турарлар бар.

Эстонияның Компартиязында амгы үедеги байдалды чугаалап тура, ол мынча дээн: кижилерниң кичээнгейин амгы үениң бергелеринден чардыктырап дээн оралдажыышкыннар, республикада өртектерни дыка өстүреринге удурланыышкыннар. Компартияның ап чорудуп турар хемчеглеринге удурланыышкыннар бар-дыр. Ынчалза-даа бистиң партиявыс ажылдап, чурттап турар.

Бир эвес кижилерже сагыш салыр, бир эвес Эстонияның улустарының эрге-ажыктары [illegible] бистиң [illegible] республикада [illegible] турар коммунистер боттарын тодарадыр ужурлуг. Эстонияның чаа[illegible]тыг национал партиязын [illegible] бис.

Бот-башкарлырының мындыг [illegible] берге үезинде бис СЭКП ТК-ның талазындан [illegible].

Рынок харылзаазынче шилчиири дээш хөй коммунистерниң туржуп турарын СЭКП ТК-ның кежигүнү, Ереванда күрүне университединиң кафедра эргелекчизи **Ю. И. Мкртумян** демдеглээн. Ынчалза-даа, рынокче шилчиирин бүгү [illegible] ажылчы чонуң эрге-ажыынга дүүштүр, организастыг, политиктиг, ажыл-агыйның механизмнерин дамчыштыр тодаргай ажылдап кылыры чугула. Бир эвес рынокче шилчиирге ажылчы чонуң байдалы баксыраар болза, бистиң партиявыстың ат-алдары баксыраар болгай.

Бөгүн рынокче шилчиири дээрге, бистиң ниитилеливисче чаа политиктиг угланыышкынны чорударының болгаш боттандырарының экономиктиг үндезини болур деп бодай-дыр мен. Бистер чоокку үеде биске эки түңнелдерни бээр шак ындыг рынок дээш туржуп турар бис.

Бүрүткээн-даа, бүрүткевээн-даа ниитилел-политиктиг организацияларның дугайын оратор база чугаалаан. Бис оларның ажыл-чорудулгазын бүгү талабиле деңнеп көөр ужурлуг бис, оларга антыышкын бээринден ойталаза чогуур. Оларның чамдызы кризистен уштунарынга бистиң ниитилеливиске база дузалап турар, оларны дайзыннар деп көөрге, кайын боор, оларның-биле кады ажылдажылганы кылыр ужурлуг бис. Оратор оон [illegible] партияның иштики амыдыралынга [illegible] болгаш партияның [illegible] демдеглээн. Аңаа [illegible] саналдарны киирген.

Бирээде. Партия Төп Комитеди ажылдап турар болгаш демитиг ажылдаар эрген болур ужурлуг.

Ийиде Партия Төп Комитединиң Пленуму ТК-ның сонгуур ужурлуг комиссиялары база белеткээр хүлээлгелиг.

Үште. Политбюронуң болгаш Секретариаттың кежигүннери эмин эрттир шуугавазын, а бодунуң коммунистер, ТК-ның кежигүннери чугаалап туруун, олар партияның болгаш ниитилелдиң эң чугула айтырыгларын кадурүп-даа, анализтеп-даа шыдаарлар. Төп Комитеттиң ажыл-чорудулгазы оон-биле демократчыттынар.

Бис рынокче ийи чыл оалдап бар чыдар бис, оон-биле кады чон-биле сүмелешпейн тургаш, улам улуг частырыгларны кылып турар бис деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партия Томск обкомунуң бирги секретары **А. А. Поморов** чугаалаан. Академиктиң-даа, Президентиниң-даа, Дарганың-даа реформазы биске херекчок. Ол ажылчы кижиниң угаанныг, боттуг, үндезинниг реформазы болган турар ужурлуг. Оон өске арга чок. Чеже хире таарышпас хемчеглерни ап келгенивисти сактып көрүңер.

Мындыг таварылгада амыдыралды база барымдаалаар херек. Өнчү дугайында хөй чугааларның хөй нурузу өнчүнү боттандырарының механизмнерин, психологиязын болгаш чаңчылдарын барымдаалавайн турар-дыр.

Бистер улус бүрүзүнүң хосталгазын, ооң чаңчылдарын, төөгүзүн, культуразын, дылын, келир үезин хүндүлээр ужурлуг бис деп, оратор уламчылаан. Ынчалза-даа шагдан бээр чыгдынып келген байдалдарны, ынай-бээр каттыжар чоруктарны барымдаалавайн барып болбас. Ындыг политика төөгү талазы-биле үндезин чок чүүл-дүр.

Ынчалза-даа төөгү үзүктел чок. Улус бүрүзүнде ол бөгүн уламчылап турар. Ынчангаш улустарның салым-чолу ам-даа өскерлип болур. Ону барымдаалаар херек.

Амгы үеде далажып турары ышкаш, шак ынчаар херектир болза, тускай догуннаар чоруп [illegible] эртиш аргазы ол, ынчаш амыдыралдыг болуру — тускай догуннаарының [illegible] ол деп, Россияның [illegible] угаанныг кижилери чугаалап чораан.

Мындыг нарын үеде партия эге организацияларының [illegible] эвес кезин чогуур ажылды чорутпайн турар, оларның чамдызы [illegible] душкен, а хөй нурузу — угаан-кут чок байдалда туруп турар. Ындыг чоруктар үстүкү удуртулганың талазындан партийжи удуртулганы кошкак чорудуп турарының түңнелинде үнүп келген. Политбюроның, Секретариаттың, СЭКП-ниң эртем төптериниң талазындан бо ажылды кошкак удуртуп турары илдең. Партияның сонгудалыг дээди органнарының ажылын эде көөр үе келген.

Чурт рынокче кандыг угланыышкынныг баарыл, ол айтырыг кол болур деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, Таджик ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **И. Хаеев** санап турар. Таджик коммунистер бүгү республикаларның салыышкыннарын каттыштырарының оруу-биле чоруурлар. Чаартынган совет федерациязының быжыгылышкынын база сайзыралы дээш республика идепкейлиг политиканы чорударын Таджикистанның Компартиязының программазында айыттынган.

Чуртта онза байдалды барымдаалавышаан, партия бодунуң хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга ниитилелде бүгү күштерниң, чуртта бүгү улустарның демнежилгезиниң айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуг.

Экономиканы рынок харылзааларынче киирерин анализтеп тура, республиканың онзагай чүүлдерин, девискээрлерниң байдалдарын база аргаларын барымдаалаваайн оратор айыткан.

Эргелеп башкарылганың база салдар чедирериниң бүгү механизмнерин ажыглавышаан, экономиканы чогумчуларының баштайгы базымы кылдыр курлавырларны бот-боттарынга солчуруунуң магадылалдыг эң эвээш хемчээлин хандырар болза эки. Кереэ хүлээлгелерин күүседири дээш шилчилге үезинде [illegible] харысалганы доктаадыр ужурлуг.

Эвилел бюджединиң [illegible] күштүг туруштары база артса эки деп көрүп турар бис.

Ажыл эльбек девискээрлерге чурттакчы чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле ниити-эвилел программазы турар ужурлуг. Черге хуу өнчү дугайында, экономиктиг харылзаалар дугайында айтырыг онза чугула болуп турар. Черни хуу өнчү кылдыр садар бе азы канчаарыл деп айтырыгны ниити-эвилел референдумунга эвес, харын республика бүрүзүнге түс-тускай, оларның төөгү-чаңчылдарын, бойдус байдалдарын барымдаалаары чугула.

Шилчилге үезинде аъш-чемниң эң чугула продуктуларынга үүрмектеп садарының доктаамал өртектерин доктаадыры чугула. Ол үеде эң чугула аъш-чем барааннарын хуваарының төпчүткен аргазын арттырар ужурлуг. Ам бар турар чүүлдерден хары угда ойталап каапатары шын эвес, ол чугула айтырыгларны шиитпирлээринге дуза болбас.

. . .

ТК-ның Пленумунуң ажылын түңнеп тура, **М. С. Горбачев** түңнелдерни хандыр сайгарып көрзе эки деп чугаалаан. Ам практиктиг ажылче шилчизивиссе эки. Мооң мурнунда-ла чугаалажып турганывыс айтырыгларны база чамдык эштер саналдарынга киирилгедилээ. Шиитпирлер күүселдезин боттандырарынче шилчиир ужурлуг бис. Байдал дээрге эң ындыкы хемчээлде келген болгаш сонгаарладып болбас хемчеглерни алырын негеп турар.

Пленумнуң база бир чугула чүүлү бөгүнде чуртта байдал дугайында шынныгны кижилерге чедиргени — ол бистиң шуптувуска чугула. Шак мындыг берге байдалда шиитпирлиг-биле база харысалгалыг-биле хөделивиссе эки. Бо бүгүге партийжи хамаарылгалыг болур ужурлуг бис. Ажылчын аңгы, чон коммунистерден шынчы сөстү, боттуг ажыл-херекти манап турар.

Рынок экономиказынче шилчииринин дугайында айтырыгга хамаарыштыр СЭКП-ниң туружун илередип турар резолюцияны чидиг дискуссия түңнелинде хүлээп алган. Партияның шынчы сөзү база улуг ужур дузалыг.

Бирээде, бистиң чонувуска, ийиде, программаны ажылдап кылып, хүлээп ап турарларга аан. Бис рынокче социалистиг шилилге-биле баар бис.

Партияның, ТК-ның ажыл-чорудулгазының, политиктиг база экономиктиг байдалдың, эрге-хоойлу талазының дугайында кижилерни хөлзелип турар айтырыглар дугайында хөй шугумчүлел болган. Партияның шугумунуң талазы-биле хамаарышкан органнарның адрезинге ону шыны-биле чугаалаан бис. Амыдыралчы чугула айтырыглар шиитпирлеттинген турар ужурлуг. Эрги-даа, чаа-даа хоойлулар чоннуң эрге-ажыын камгалаар апаар. Чииңек чорукка удур демиселди күштелдирер. ССРЭ-ниң Дээди Соведи бо айтырыгны неделя төнчүзүнде көөр. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның холунга демисежириниң күштүг чепсээ кирер. Ону, чон деткиир боор деп бодап тур мен.

Кедуртүнген өске-даа айтырыгларны черле шиитпирлээр апаар болбайн аан. Бодалдарның хөй янзы болганы-биле черлештир эде тургустунуушкунну, чурттуң салым-чолу дээш СЭКП-ниң харысалгазын билип турары илереттинген. Шак ол билиишкин бистиң ниитилеливистиң патриотчу бүгү күштерин каттыштырары дээш салыышкыннарга илереттинери чугула. Бөгүн ол дээрге кыйгы, үениң негелдези, бистиң кылыр ужурлуг кол чүүлүвүс-түр. Чөпшээрежилге, кады ажылдажылга, бүгү патриотчу күштерниң каттыжылгазы турда, ол бүгү чедип алдынар. Бис ол дээш туржуп турар бис, бүгү ниитилелге чугула СЭКП-ниң туружу ол.

Маңаа болган бүгү чугаалар [illegible] бээр бис деп бодап [illegible] тур мен.

И. С. СИЛАЕВТИҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Эгези 1-ги арында).

Оон-биле кады силерниң деткээниңер программа эвилел программазы кылдыр ажылдап кылдынган болгаш саналдаттынган, ындыг болганда экономиканы башкарарының кол бырадары биеэги хевээр эвилел деңнелинде [illegible] дээрин утпаза чогуур. Ынчангаш октябрь 15-тиң соонда хүлээп алдынар ужурлуг шиитпирлерден бистиң моон соңгааргы [illegible] тактиказы улуу-биле хамаарыжыр.

Ам дээрезинде РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели амгы үеде биле бар боол турар бүрүн эргелерни долузу-биле ажыглаар. Хамыктың мурнунда [illegible] таарымча чок чүүлдерден доктаамал [illegible] эргежок чугула. Республикага [illegible] шиитпирлерни хүлээп алыр [illegible] министерстволарның, ведомстволарның, космос харылзаазының болгаш өске-даа шугумнарның ам бар системаларын ажыглап, чаңгыс аай информация четкизин организастаары чугула. Ол системага доктаамал [illegible] турар параметрлар болуу белеттеттинип турар — ол дээрге каңдыг-бир шиитпирни дарый хүлээп алырының эргежок [illegible].

Электро-харылзааны ам бар боол турар четкизин [illegible].

[illegible]

Харылзаа болгаш информатика ниити республика эрге-ажыктарын барымдаалап турарын [illegible] структураларын, харылзаа [illegible] муниципализастаткан [illegible] чүдерин көөрү база эргежок чугула.

Чоокку ийи чылда чурттар аразының үш телефон болгаш телекс станцияларында бар шөлдерге тургузары-биле күрүне курлавырларын тускайлаарын, харылзааның тускайлаан ниити ажыглалдың четкилерин болгаш коммуникация төптерин Россияның 50—60 хоорайларынга организастаары-биле даштыкы капиталды киириштирерин көрүп турар.

1991 чылдан эгелээш, республиканың девискээринге фельд-харылзааның аргаларын ажыглавышаан, чурттар аразының дүрген почтазының четкизин [illegible] республиканың девискээринде кол-кол [illegible] комплекстериниң болгаш [illegible] кылган турар ужурлуг.

Ийиде, оларның чогумчалыг ажылдаарындан [illegible] бирги чергелиг херечелдерин хандырарын хамаарыштыр турар экономиканың ындыг адырларынче бүгү күүсечи органнар онза кичээнгейни салыр ужурлуг. Ындыг адырлар болза, [illegible] хоорайның пассажир транспорту дээш, оон-даа өске. Ынчангаш ол адырларның ажылының [illegible]. Транспорттуң болгаш харылзааның адырларынга онза байдал-биле ажылдаарының чурумун [illegible].

[illegible]

кижиниң үезинде [illegible] болза, экономиканың структуразын эде тургузары-биле холбаштыр кижилерни ажылдан массалыг-биле хостаары-биле чергелештир бүдүрүкчүлерниң [illegible] мергежилдиг кадрларга өөредилгени [illegible] болур. Мындыг байдалдарда кадрларны эде өөредириниң болгаш белеткээриниң айтырыглары шыңгызы-биле тургустунар. РСФСР-ге кадрларның мергежилин бедидериниң болгаш катап белеткээриниң системазы, оон регионнар аайы-биле төптери, консультация албан черлериниң четкилери оларның боттарының [illegible] күүседип эгелээринге чедир бо чылдың ноябрьда белеттеттинген турар.

Ажыл-биле хандырарының республика программазын боттандырары-биле бо чылдың төнчүзүнге чедир республиканың девискээринге хамаарыштыр хөй-ниити ажылының программазын ажылдап кылыр, чоннуң [illegible] ажылдап шыдавас бөлүктерин: [illegible] херээженнерни, пенсияже үнер [illegible] назылыг кижилерни, инвалидтерни болгаш өскелерни-даа ажылга киирерин магадылаарын хандырар, бүдүрүкчүлерге ажылдаар чаа-чаа черлерни тургузарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, кооператив болгаш хуу-даа секторга [illegible] ажылга киирериниң аргалары [illegible].

Айыттынган хемчеглерни боттандырып чорудары республиканга күш-ажылдың рыногун тургузарының үндезиннерин салыр арганы бээр.

[illegible] барааннар-биле хандырар чорукта [illegible] айтырыгларның бирээзи болуп артып турар. Херектел рыногунуң [illegible] социал [illegible] эң чугула барааннарны нормалар [illegible] аргаларын ажылдап кылырының эргежок чугула болдуруп турар.

Ол оруктарны боттандырып чорудары-биле дараазында ажылдарны кылып чорудар:

а) [illegible] өртектерин [illegible] нормалап хуваар [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] амыдыралга эргежок чугула барааннарның [illegible] тодарадыр;

б) барааннарның нормаларын аъш-чем продуктуларының нормативтиг [illegible];

в) нормалаан барааннарны бүдүрери [illegible] хуваарынга болгаш херегленикчи чедиреринге контроль механизмин тургузар;

г) республиканың бүгү [illegible] регионнарынга ол барааннар-биле чонну хандырарын [illegible] турар;

д) барааннарны бүдүрериниң болгаш херектээрин [illegible] коммерция өртектери-биле садылгаарын организастаары-биле барааннар курлавырларын нормалап хандырарындан ажыр [illegible];

е) херектел барааннарын бүдүрерин кевүдеткен черзези-биле нормалаашкынны чоорту күш чок болдурарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Барааннарны бүдүрүп үндүрүп турарларга экономика талазы-биле ажыктыг республиканың күрүне чагыы, даштыкыдан барааннар садып алыры, а ол ышкаш аъш-чем үндүрүг-даа барааннарның курлавырларын тургузарының үндезини болган туруп болур.

РСФСР-ниң Садыг министерствозу экономиктиг органнар болгаш чер-чер Советтери-биле кады ажылдавышаан ол угланыышкынның ажылының кол хемчээлин күүседир. Бүгү [illegible] ажылдарының дооступ хуусаазы — декабрьның 1.

Эң эвээш херектел байдалының үндезилеттинген амыдырал минимумунуң хемчээлин доктаадыр чорук чоннуң социал камгалалының системазын хевирлеп тургузарының талазы-биле бирги чергениң угланыышкыннарының бирээзи болуп турар. Ол көргүзүгнү Күш-ажыл министерствозу ноябрьда киирер турар ужурлуг. [illegible]

[illegible]

рының талазы-биле хемчеглерниң комплекизин база ажылдап кылып турар. Ынчангаш ол бөлүктерни дузаламчы программалары-биле улам долдур хаара тудар талазы, [illegible]. Ажыл кылып шыдаар аргазы чок чурттакчыларының саны болгаш структуразын эң кыска хуусаада тодарадыры эргежок чугула боол турар. [illegible] дузаламчының натураалдыг хевирлеринче: чемненир талоннар, чурттаар чер дээш төлевирге [illegible], эм-таңнар, медицина хандырылгазы, хүн бүрүнүң херегтел чүүлдерин халаска хуваар дээн ышкаш өске-даа хандырылгаларже онза кичээнгейни салыр херек. Социал магадылалдың бүгү системазын ажылдап кылырының үезинде аңгы-аңгы агаар-бойдус зоналарынга хамаатыларның чурттап турарының ылгалын, а ол ышкаш күш-ажылдың байдалдарының (хоразыын, айыылдыын дээш өске-даа) дифференциациязын барымдаалап көөр.

Өртектерниң улгадып турарының үезинде чоннуң оруулгаларының [illegible] талазындан [illegible] республикада тургузуп турар оруулгалар индексациязының системазы хандырар. Ону ажылдап кылырының үезинде Россия Федерациязының 7,4 миллион хамаатыларының айда кижи бүрүзүнге онааштыр оруулгазының 75 рубльден кудуу боол турарын база чоннуң 40 ажыг хуузунуң агаар-бойдус байдалы аар боол турар районнарда чурттап турарын [illegible] барымдаалап көрүп турар.

Национал[illegible] аразының харылзааларының [illegible] республикада 150 муң ажыг кижи дезип келген. [illegible] РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылдап кылып турары «Дезиикчилер дугайында хоойлунуң» хүлээп алырын эргежок чугула болдуруп турар.

Республикаларның болгаш регионнарының программаларының материалдыг хандырылгазының талазы-биле күрүне комитеди Россия Федерациязының күрүне херегледилериниң курлавырлары-биле хандырарының талазы-биле саналдарны белеткээн.

[illegible]

болгаш регионнарның программаларын [illegible] хандырары болур. Ол программаларда [illegible] айыткан. [illegible] стабилизация курлавырларын тургузарын айыткан турар ужурлуг.

Республиканың контракт-кереэ системазының органнарының продукцияларны рыноктан садып алырын дамчыштыр хүлээп алган программаларны боттанган турар. Республиканың күрчагыы продукция садып алырын доктаадыр болгаш ону рыноктан садып алырының хемчээли бистиң программаларывыстың магадылалдыг күүселдезин хандырбайн турар. Кереэде айыткан өртектер, үндүрүг-дадывыр бюджетке эвээжээри болгаш бүдүрүлгелерниң [illegible] хандырылгазы-биле күрчагыгны хүлээп алырын болгаш күүсеттинерин хандырар.

РСФСР-ниң [illegible] материал-техниктиг хандырылгазының девискээр органнары Россияның садыг-харылзаа [illegible] кылдыр эде тургузары, [illegible] көрдүнүп турар.

Ынчалзажок ол саналдарны херек кырында боттандырары Эвилелдиң [illegible] системазынга [illegible]. Ынчангаш республиканың Дээди Совединиң хоойлужудулга шиитпирин хүлээп алыры негеттинип турар.

Республиканың [illegible] дугайында хоойлу төлевилелин бо чылдың октябрь 15-ке чедир силерге дамчыдып бээр.

Дүрген, холбаштырган, шиитгелдиг хемчеглерни ап чорударының [illegible] эргелеп башкарылганың янзы-бүрү деңнелдеринде күүсекчи эрге-чагыргаларның органнарынга онзагай негелделерни салып турар. [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң бодунуң ажылының методтарын өскертир, реформаларны [illegible].

[illegible]

Политиктиг байдал канчаар-даа өскерлиринден хамаарылга чокка экономиктиг чаа хоойлужудулга биске эргежок чугула. Ынчангаш хоойлу төлевилелдерни белеткээр база хүлээп алыр талазы-биле кужениишкиннерни каттыштырарынче силерни кыйгырып тур мен. [illegible] бюджет болгаш үндүрүгдер дугайында хоойлуларны, [illegible] бирги ээлчегде хүлээп алыры чугула болур.

Эвилелден өске республикалар-биле болгаш эргелеп башкарылганың эвилел органнары-биле РСФСР-ниң харылзаалары тодаргай эвес байдалдарда [illegible] чер реформазын боттандырарынга, республиканың контракт системазын тургузарынга ол ышкаш өске-даа чүүлдерни кылырынга бистерге кандыг-даа чүве [illegible] болбас.

Оон-биле чергелештир, РСФСР-ниң экономиказы эң чоокку үеде [illegible] бюджет системазы, [illegible] турар. [illegible]

[illegible]

Нормативтиг актыларны ажылдап кылырының сүмазы мындыг болза чогуур [illegible] реформаларының ниити стратегиязын Министрлер Чөвүлели барымдаалап, бодунуң саналдарын белеткээр [illegible] чер-чер төлээлекчилерниң киржилгези-биле оон дараазында чугаалажып көөр. Адактын сөөлүнде оларны улуг эвес ажылчын бөлүк чедир ажылдап кылыр. Бөлүктүң составынга автономияларның, крайларның болгаш областарның специалистери база кирген турар.

Үндүрүг төлээриниң чаңгыс аай ставкаларынче шилчиир [illegible] бериплп болгу дег чамдык регионнарга [illegible] программаларын база [illegible].

[illegible]

1991 чылда республиканың бюджедин белеткээр талазы-биле [illegible]. Өртектерниң чаа системазынга [illegible] ССРЭ-ниң Президентиниң [illegible] турар. [illegible] бюджединиң [illegible] 80 млрд рубль чедир [illegible].

(Төнчүзү 3-кү арында).

ЧУРУКТА: Кызылда республиканың дүрген дуза чедирер станциязының чолаачызы Николай Прокофьевич Подрезовту Кадык камгалал министерствозу автобаазаның буянныг чолаачызы деп мактап турар. Ол аарыг-аржык улуска ачы-дуза чедирерингe үлүүн киирип, бодунуң планныг даалгазын ажыр боттандырып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Партийжи амыдырал: отчёттар, соңгулдалар

«БИСТЕРДЕН ХАМААРЖЫР»

Партия Сүт-Хөл райкомунуң конференциязындан

Партия райкомунуң отчёттуг үеде кылып чорутказ ажылының дугайында партия райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Салдың илеткелин конференцияның делегаттары сайгарып турар үеде, баштайгы чапсар аразында, чамдык коммунистерниң илеткелге хамаарыштыр бодалын дыңнаар аргалыг болдум. Делегат **Д. С. Тюлюштуң** санал турары-биле алырга, бо конференцияның эртип турары партийжи болгаш демократтыг байдалы-биле, чижээ, партия райкомунуң IV база V конференциязындан ылгалып турар. Моон мурнунда илеткелге кедээ ажыл-агый айтырыгларының колдай бээрин кедээ ажыл-агый талазы-биле специалист кижи болгаш ол эскерип турган. Районнуң партия организациязының чаа байдалдарда ажылын илеткелчи шүгүмчүлекчи бүзүрел-биле анализтеди дээрзин немеди. Конференцияга сес алган коммунистер партия райкомунуң отчёттуг үеде ажылын ортумак деп үнелээрин саналдап турган болгаш түңнелинде ындыг шиитпирге келген-даа. Ындыг түңнелге кээр мурнунда коммунистер дараазында айтырыгларже кичээнгейин угландырган. Отчёттуг үеде партия амыдыралынга эскерилгелер болганы коммунист бүрүзү билир. Ажыктарлыг чорукту, демократияны калбарганын ажылап, бүгү-ле чүүлдерге партияны буруудадыр, ооң аттарын кудулдадыр сорулгалыг хоочуннар-биле чешпешпейн турарын илеретпейн бодал санал бүрүзүнде бар. Ынчангаш тура душпейн, үениң негелдези-биле ажылдың политиктиг арга-методун сайзырадыр ажылдыг, олче улам ханылавышаан, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге боттуг ажылды чедип алырының чугулазын чугаалашканнар. Ол сорулга-биле коммунистер чүнү кылыр ужурлуг? Айтырыгга харыыны чамдык саналдардан ап көрээл. Чүнү-даа мурнай, албарал, ала-чайгаарлаашкын болбас, түрбас-даа ужурлуг, чурттуң төөгүзүнде кандыг-даа нарын, берге байдалдарда коммунистер мурнуку одуругга чоруп турган болгай диген бодал амгы байдалда база чайну сөглеп чыдар. «Ишкин» совхозтуң партия организациязындан делегат **Н. Д. Ондар** саналынга дараазында чүүлдерни чугаалаан: партияның ролюн, идепкейин көдүрериниң чугулазын демдеглевишаан экономика-биле холбашкан айтырыгларга ооң киржилгези чок артпазын ол сагындырган. Партияның сеткилде тургустунмушкунунуң бо үезинде чонга база херек дээрзин ол тайылбырлаан.

Районнуң партия организациязы райком отчёттуг үеде багай эвес, шыдаар шаа-биле удуртуп келген деп, коммунистерниң үнелелин **М. Д. Кара-Салдың** илеткелинде кирген чамдык чүүлдер бадыткап турар. Районнуң амыдыралында коммунист удуртукчулар, ажылчыннар, интеллигенция киришпейн турар ындыг адыр, шынап-ла, чок. Социал база экономика айтырыгларынга оларның киирип турар үлүүн илеткелчи делгеренгей көргүскен. Чижээ, тудуг-суурнуң, бүдүрүлгелерниң, цехтерниң немежиин турарынга коммунистерниң үлүг-хуузу, салдары биче эвес дээрзи-биле бүрүн каттыжарының барымдаазы бар. Ооң-биле маргыжары берге. Командылап дужаар, ажылдың айтышкын бээр арга-хевиринден, стилинден уштунуп, бот-башкартының ажылдаарының бүгү аргаларын берип турар байдалда демократияның соора ажылап болбазының дугайын, ылангыя удуртукчуларга хамаарыштыр илеткелчи чугаалаан. Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаары чугула, бот-башкартының ажылдаар-ла чүве дээш, тура келзе, ажылдаар, күзевезе, ажылдавайн баар чоруктар кандыг-даа байдалда эки түңнелге келбес деп чүвени уттуп болбас. Районнуң кедээ ажыл-агыйында шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес. Эң бети дизе мал, чер ажылының беримчээн кандыгыл деп айтырыг тургустунуп келир. Социал айтырыглар, улус өөредилгезиниң, культура, кадык камгалалының, интернационалчы кижизидилге, чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазының айтырыы дээш чүүлдер-ле хөй. Амгы нарын байдалда райком, коммунистер, партия организациялары ооң кыдыынга артып, хайгааракчы боор олурар бе? Чок, политиктиг арга-метод-биле партийжи салдарны чедирер, демниг ажыл эргежок чугула дээрзин санал берген коммунистер чугаалаан. Карл Маркс аттыг совхозтуң коммунистерниң мурнундан делегат **Д. Б. Монгуш** ону бадыткап, кедээ ажыл-агый айтырыгларынга дөрт холгаарлавас дээш партия хүн бүрү дузаламчызын уттуп болбас ужурлуг дээрзин чугаалаан. Айтырыгны ооң ынчаар тургусканы үндезиниг, чүге дизе райком биле партия эге организацияларының аразында быжыг харылзаа чогуур-биле ам-даа чедип алдынмаан, оларга райкомнуң талазындан практиктиг дуза [illegible] Бо чүүлдер талазы-биле партийжи [illegible] талазындан база [illegible] негеттинип турар. Советтерниң [illegible] хамаарыштыр кон-

ференцияга чептүг шүгүмчүлелдер болган. Эрге-чагырганы холда бүрүнү-биле тутса-даа, оларның ажылче ам-даа кирип чадап турарын шүгүмчүлээн саналдар эвээш эвес. Ол дугайын коммунист удуртукчулар конференцияга дыңнатканнар. Чижээ, почта чедирилгезиниң, телефон харылзаазының айтырыы районда чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турар, радио дыңнавайн турар суурлар база бар. Суурларда байдал ындыг турда, малчын коданнарда почта чедирилгези кандыгыл? Коммунистерниң шүгүмчүлелдеринден район Соведи, райкүүском, кедээ Советтер боттуг түңнел үндүрер ужурлуг. Санал берип турган коммунистер — силерниң соңгукчуларыңар ол-ла болгай. Эрге-чагырганы холда ёзулуг алган деп чүвени бадыткаары соңгукчуларның негеп турары ол дизе частырыг болбас боор.

Профэвилелдеринге хамаарыштыр илеткелде шүгүмчүлел база кирген. Хамаарышпас профэвилелдери деп атты олар чүү деп билип, ону канчаар ажылдап [illegible] социал камгалалы дээш канчаар туржуп турарыл деп айтырыглар ажык боор арткан.

Районнуң социал-экономиктиг айтырыгларының чогумчалыг шиитпирлеттинеринге хөй-ниити организацияларының харылзаалыг ажылы эргежок чугула дээрзин коммунистер эки билип турар. Ындыг бодал БАЛКЭ Сүт-Хөл райкомунуң секретары **С. Д. Монгуштуң** саналында база бар. Комсомол бот-тускайлаң организация апарган дээш партия биле комсомолдуң аразында харылзаа кошкаарган дээрзин ол чугаалап тура, партия комсомол херээнге хайгааракчы боор кыдыынга артып каар болза, алызында барып, ооң орнун кым солуурул дээрзин айтырган. Бистиң ажылывыска киришпезин дээр [illegible]нер комсомолда бар дээрин билир бис. Бо санал аңаа удурланышкак. Шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар хөй бо үеде боттарын билчири дег чүве шынап-ла, кайда боор.

Партияның ролюнга хамаарыштыр чугаалап турган коммунистер ону бедидер дээш эге организациялар, коммунист кижи бүрү чүнү кылырыл деп айтырыгга доктаап турганнар. «Ишкин» совхозтан агроном **Д. К. Монгуштуң** бодун турары-биле алырга, партияның ролю, ат-алдары коммунистерниң боттарындан хамааржыр. Оон биле каттыжар апаар. Илеткелде чугаалап турарындан алырга, янзы-бүрү хажы-

дыышкыннар дээш отчёттуг үеде партия райкомунуң бюрозунга чээрби ийи коммунистиң херээн көрүп, янзы-бүрү хемчег онааган боор турар. Коммунистиң алдын телептии-биле эдилеп шыдавас, туруш чок кижилерден партияның ат-алдары бадып турар деп түңнел үндүрүп турары үндезиниг. Айтырыг мынчаар тургустунуп турда, эге организациялардан негелде, айтырыг партийжи туруш-биле шыңгыы тургустунар ужурлуг. Эге организацияның харысалгазының дугайында чугаа чоруп турары ол. Ынчангаш оларның-биле харылзааны партия райкомунуң негелдезинге дүүштүр быжыглаар ужурлуг, практиктиг дуза эргежок чугула. Бо талазы-биле алдынып турар хемчеглерни сайзырангайжыдарының дугайында чугаа-дыр. Черле ынчаш чон биле партияның харылзаалыг болурунуң чугулазын коммунистерниң саналдары бадыткап турар. Партия ажылдакчыларын кижилер чер-черде манап, олардан арга-сүмени алыксап турар деп чүвени саналынга «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыны **Д. О. Куулар** чугаалааш, сургакчылар улуг-бес-ле боор чүве болгай, сүмелээш, чугаалаан, айтырган турар, ам ындыг эвес-тир, республика комитединиң ажылдакчыларын кижи танывас боор-дур деп тайылбырлаан. Ажылдың кабинет стилинден чайлаар, чон аразынче кирер дугайында чугаага хамаарыштыр айтырыг ам база көдүртүнүп турары ол.

Конференцияга коммунистерниң мындыг янзылыг саналдары районнуң партия организациязының моон соңгаарты ажыл-чорудулгазынга, идей-политиктиг ажылче чаа угланышкын-биле ханылаарынга идиг болур дээрзинге идегээр апаар. Чүге дизе коммунистерниң саналдарындан ап алырга, ындыг барымдаа районнуң партия организациязында бар боор турар.

• • •

Партия райкомунуң бирги секретарынга соңгудары-биле дөрт кандидатура кирген турган. Олардан үжү кандидатуразын уштуп алганындан чажыт бадылаашкынның бюллетенинче М. Д. Кара-Салдың адын кирген. Бадылаашкынның түңнели-биле партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретарынга **М. Д. Кара-Сал** катап соңгуттурган. Ийиги секретарынга **Ч. А. Ондар**, партия райкомунуң секретарынга **В. Ш. Монгуш** оларны конференция соңгаан. Контроль-ревизия комиссиязының даргазынга **С. А. Ондар** база альтернативтиг [illegible].

Вера КУУЛАР,
(«Шынның» корр.).

И. С. СИЛАЕВТИҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

байдалдарда күрүнениң инвестиция азы социал чаа программаларын түлеп алыры кедизинде барып. Акша үнелелиниң кудулдаашкынын дүргедедир болгаш калбак социал бөлүктерниң амыдыралының боттуг деңнелиниң улам ыңай кудулдаашкынын болдурар аваар.

Республика органнарларының чогумчалыг ажылдаарынга бюджеттиң немелде чарыгдалдарын — ажыл чок чорук талазы-биле пособиелерге, оруктар тывыжынга, ядыы байдалдыг хамаатыларга дуза чедирерлеринге немелде бюджет чарыгдалдарын рынокче шилчиишкин негеп турар дээрзин барымдаалап көөрү эргежок чугула: өске талазында, бюджет болза, үндүрүг чиигелделерин бичежек бүдүрүкчүлерниң, фермер ажыл-агыйларының хөгжүлдезинче экономиктиг идиг бээринге чиигелделерин ажыглаарының, банкыларның чиигелделиг чээлилерин хандырарының аргазы бюджетке баш бурунгаар көрдүнген турар ужурлуг.

Үндүрүг системазын өскертир, республика болгаш чер-чер бюджеттерин тургузар чурум дугайында база Эвилел бюджеди-биле оларның харылзааларының талазы-биле чазактың саналдары белеткеттинген болгаш оларны чоокку үеде — бо чылдың октябрь 20-ге чедир РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга киирип бээр.

Шиитпирлеттинмээн айтырыгларның бирээзи — даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырарының негелделериниң дугайында айтырыг болур. Бо адырны эргелеп башкарарының кол-кол бырлалары Эвилел чазааның холунда турар дээрзин тодаргай айтыры чугула.

Бо айтырыгны болгаш Эвилел бюджединиң база күрүне чагыттарын тургузарының дугайында политиктиг шиитпир негеттинер боор. Ынчангаш бис валюта чурумун ниитизи-биле өскертиринин, чер-чер Советтеринге, республикаларга болгаш Эвилелге валюта тускайлап бээриниң база ССРЭ-ниң даштыкы өреин төлеп бээриниң үлүг-хуузун доктаадып тургузарының чаңгыс ай принциптерин бүгү эвилелдешкен республикаларга саналдап берип болур бис. Ооң-биле чергелештир РСФСР-ге даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың эрге-хоойлу, сан-хөө болгаш кадрлар-биле хандырылгазының айтырыглары ажылдап кылдынып турар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында хоойлу төлевилелин октябрь 25-ке чедир киирип көөр бис.

Экономиктиг реформага кадр белеткээри — чугула айтырыгларның бирээзи. Эртем болгаш дээди школа талазы-биле күрүне комитеди специалистерни чаа мергежилдерге белеткээр талазы-биле төптериниң системазын девискээрлер аайы-биле тургузар, өөредилгениң чаа программалары болгаш пособиелери ажылдап кылдынып турар. Экономиктиг реформаның чамдык хемчеглерин херек кыдында боттандырарынга болгаш бодувустуң кадрларывысты белеткеп алырынга даштыкы специалистерни киириштирери көрдүнүп турар. Бо талазы-биле аажок хөй программалар тургузулган турар болгаш оларның хөй кезииниң талазы-биле тодаргай дугурушкалар чедип алдынган.

Амгы үеде туруп келген болгаш программаларны боттандырып турар үеде [illegible] чамдыктарынга чаа [illegible] бо илеткелге доктаадым. Ынчаарга кызыр ажылдың хөй кезии социал инфраструктураны хөгжүдеринче херевлел барааннарын бүдүрерин көвүдедиринче, тывынгыр-оруглалыг ажыл-чорудулганың бүгү хевирлерин экономиктиг шаңнал деткииринче болгаш оон даа өске чүүлдерже угланган.

Хүндүлүг депутаттар!

РСФСР-ниң Дээди Совединиң даасканы ёзугаар чазак рынокче шилчииириниң программазын боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-чорудулганың планын белеткээн. Саналдаттынып турар ук документиниң структуразы мындыг янзылыг:

1. РСФСР-ниң министерство, ведомство бүрүзүнүң практиктиг ажыл-чорудулгазының планнары.
2. Экономиктиг реформаның тус-тус угланыышкыннарын (социал магадылалдар, күрүне өнчүзүн болгаш эртелеп башкарылгазын өске хевирлерже шилчидери болгаш хуу өнчүнү киирери, чер реформазы болгаш оон даа өске) белеткээриниң болгаш боттандырарының планнары.

Оон ангыда экономиктиг реформаның боттанып турарын контрольдаары-биле 7—8 угланыышкыннар талазы-биле организастыг хемчеглер, кадрлар белеткели, акшаландырыышкыны, пропаганда болгаш оон даа өске ажыл-чорудулганы ниитилештирип каттыштырган ай планнарын тургузар.

Практиктиг ажыл-чорудулганың планнарын белеткээрде болгаш боттандырып турар үеде РСФСР-ниң министерстволары дараазында ажылдарны боттандырарын чугула деп көрген:

1. Адырда амгы байдалдың анализи болгаш байдалды шалыпкын контрольдаар албанны тургузары.
2. Адырның ыска (1990—1991 чылдар) болгаш үр эвес (3—5 чылдар) үелерде хөгжүлдезин баш бурунгаар тодарадып көөрүн белеткээри.
3. Планнаттынган бүгү хемчеглерлерге чугула нормативтиг болгаш хоойлу байдалдарын тургузары.
4. Саң-хөө талазы-биле шыңгыы мызыгаарлаашкыны, экономиктиг кудулдаашкын болгаш ниити шокман турушту байдалдарда адырлар хөгжүлдезиниң кандыг янзылыг болу бээриниң вариантыларын белеткээри.

Бо документиниң ажылдап кылып турар үеде «500 хүннер» программаның чамдык чүүлдери тодараттынып, программаның тус-тус угланыышкыннарын херек кыдында боттандырып ажылдап турар специалистер бөлүктерин тургузары апаадаан.

Программаны боттандырар талазы-биле ажыл моон соңгаар специалистерниң — практиктерниң-даа, эртем ажылдакчыларының-даа, эрге-чагырганың чер-чер органнарының төлээлекчилериниң-даа — калбак бөлүктеринге даянып апаар. Экономиканың янзы-бүрү адырларының бүдүрүкчүлерин чаарты эде организастап турган сөөлгү чылдарда чедип алдынган эки дуржулганы медээлеп ниитилештирери негеттинер.

Хүндүлүг депутаттар! Ажыл планының чүгле чамдык тодаргай угланыышкыннарынга доктаадым. Ниити материалдарны силерге бергени ол болза рынокче шилчиир программаны боттандырар талазы-биле ажылды организастаарының үндезини болур. Эвилел программазын дүлээн алган соонда ооң чамдык кезектери өскерлир болур. Практиктиг ажыл-чорудулганың планын ажылдап кылырын ноябрь 1-ге чедир доозар арга бар болгаш ону доозарылаа чугула деп санап турар бис. РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының практиктиг ажыл-чорудулгазының планнарын чогуур комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажып көргеш, саналдарыңарны киирериңерни база экономиктиг реформаның эрге-хоойлу хандырылгазын тургузар талазы-биле ажылды дүргедедип көөрүңерни саналдап тур бис.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң омнээзинден **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Артына Лариса Седенбаловна — республиканың эртем-методиктиг төвүнүң чанында Культура бажыңының директору.

Дарыймаа Сүрүн Лопсановна — № 1 бүдүрүлге-ажыглал чуртталга участогунуң ажылчыны.

Мартемьянова Надежда Мартемьяновна — республика типографиязының препаратору.

Муринкова Расиля Хаевна — республиканың «Туваагроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкынының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле планнаашкын бөлүүнүң башкарыкчы экономизи.

Носкова Анна Иосифовна — республика типографиязының парлакчызы.

Пастухов Константин Семенович — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалал килдизиниң слесары.

Сухова Васса Игнатьевна — коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының тускайлаттынган ачы-дуза чедирер бюрозунуң улуг бухгалтери.

Чадамба Любовь Леонидовна — республика типографиязының ажылчыны.

Чупракова Людмила Варламовна — республиканың «Туваагроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкынының материал-техниктиг хандырылгазы талазы-биле кол экономизи.

Шин Затар Елисеевич — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң Советтерниң күүсекчи органнарының ажылының талазы-биле килдис эргелекчизи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Анарат Сарыг-оол Сарыг-Донгакович — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

Канчыыр Елизавета Хертековна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

Күжүгет Чылбакмаа Дүктешовна — уруглар садтының ажылчыны, Кара Хөл суур.

Монгуш Маадыр Дайыраазевич — улус депутаттарының район Совединиң күүсекомунуң культура килдизиниң чолаачызы.

Ойдуп Николай Ондарович — районнуң ДОСААФ комитединиң даргазы.

Сат Самдар-оол Монгушович — Тээлиниң № 1 ортумак школазының башкызы.

Хертек Андрей Сарыгович — Тээлиниң кежээки школазының өөредилге талазы-биле директорунуң оралакчызы.

Хертек Кылчан-оол Балчыкович — «Мурнакчы» совхозтуң малчыны.

Хертек Самбыы-оол Маныы-Тарааевич — районнуң төптүттүнген библиотека системазының чолаачызы.

Хертек Чечек Чапсановна — Кара Хөл ортумак школазының повары.

Чамы Хапак Хертековна — Бай-Тайганың ажыл-агыйлар аразынга көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның ажылчыны.

(Уланчылыг).

Чагаалардан

ЧЕДЕРИНИҢ БЕРГЕЗИН

Өвүр районда «Торгалыг» совхоз хөй чурттакчылыг чер болуп турар. Ында ийи кедээ Совет бактаап турар. Бистиң ийи кедээ Советтиң чурттакчыларының район төвү киргеш келир азы Кызыл чоктаар таварылгада байдал үениң аайы-биле экижир турдум, улам баксырап турары хомуданчыг. Каш чыл бурунгаар дарга-бошкаларывыстан, соңгуп алган янзы бүрү чадаларның депутаттарын таварыштыр негелдени тургузуп турган, бир бичии автобусту бисче халыыр кылдыр Чадаананың автобузунга черинден бергенинге өөрүшкүвүс дыка улуг турду. Баштай харын-даа Чаа-Суур кедээ Соведиге чедип турган, оон соонда орук база дээш чүгле Торгалыг суурга чедер кылып каан. Неделяда 4 катап эртер, ыяжээ халып турган. Ам дээрезинде 4 халып турган, оон чоорту 5-6, харын-даа 7 катап халый бээр боор деп улуг бүзүрелдиг турган бис.

Ындыг чүве кайда боор, харын-даа чүгле ийи катап халыыр, ол халыырда район төвү кирип чорук кылыр, эмчилеп, чаш уругларын садикке тургузар дээш анализ дужаашкан ада-иелерге сүг таарымча чогун кайгап ханмас бис. Бир дугаар хүнде автобус келир бертинде «Торгалыг» совхозтуң контора чанынга ана кижи бажы кизирт болур.

Ам бо сөөлгү үеде ховар бараанныр келгенде азы арага садар деп барганда бистерге автобуска олуруп алыры база ол-ла хире түвектиг, харын-даа хилинчектиг. Автобус-даа кызанайнып-ла келир, хамык улус ол доктаавааанда-ла ана бастырып алгы дег сынмарлажып-ла кирер. Баштай киргеш олуттар чедиптген кижи ол хүн Торгалыг — Чаа-Суурда эң «аас-кежиктиг» кижилер ол.

Кажан район төвү Хандагайтыга арай боор келириңге, дүъш чеде берген боор. Ам автобус 2 шакта чедир чоруур. Бичии-бачыы чорукгүг кижилер чорук кылып четтиксе, четтигер. Ам база-ла демин дег иткилежип, баскылажып-ла кирер. Торгалыг суурга автобустан дүшкен улусту көөр болзуңарза, шынап-ла, баарыңар ажыыр. Аңаа кандыг-даа «кадыг» ажыл кылган кижи кайын ынчаар моғап турар. Торгалыгжылар уё-човуурлуг, улуг тынып чаңгылаптар, а Чаа-Суур чонунга оон-даа берге. Барба-савазын чүктеп алгыш, Чаа-Суур баар орук таъы сен дээш кылаштаптарлар. Олар орта ынаар баар машина келгиже манап олар, а бир эвес бак чаян боор, машина келбес болза, харын даа хонарың магат.

А Хандагайтыга ол хүннүң автобузунга четтикпейн барган хамык улус Торгалыг баар чарлыр орукка кежээге дээр доступар. Машинага таварышпайн, ында-мында таныштарының бажыңнарын сонгал хонгулаары доктаамал чүве-дир ол. Чадаананың автобаазазынга баргаш, чон «Бо маршруттуң чонун хөй болгаш сыныыпас боор чүве-дир» деп чугаалаарга, «Удавас ПАЗ деп марканың шала улуг автобузун бээр бис» дээн аазаашкынга харын бичии өөрүп-даа тургулаан бис. Оон бээр база дыка үр болу берди. Бо талазы-биле мындыг бодал бар. Район иштинге 2 автобусту бергеш, бирээзин эртен Торгалыг — Чаа-Суур четкеш, улаштыр Саглы кедээ Соведиңге чедип, а бирээзи эртен Саглы четкеш, дүъш соонда Торгалыг — Чаа-Суур барып турар кылдыр кылыр болза, бистиң районнуң бүгү чурттакчыларынга дыка-ла таарымчалыг болгу дег. Азы харын-даа ийи кедээ Совет чурттуг чолаачылардан ажылдатпаш, суурларның боттарындан эртен чоруткаш, кежээ дедир кээп турар кылдыр кылып каар болза, мырынай эки.

Александр ШАРЫП-ООЛ.

БӨГҮНГҮ НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

[illegible] Совет [illegible] 22 депутат бар. Совет [illegible] турар [illegible] Советтерге [illegible] Кедээ Советтиң [illegible] соңгукчулар [illegible]

Районнуң [illegible] социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге депутаттарның үлүү бичии эвес. [illegible]

[illegible] ол даа[illegible]тат кижиниң идепкейинден, тура-соруундан, айтырыгларны көдүрүп, шиитпирлээринден дыка хамааржыр. Кедээ Совет ол айтырыгны база чугаалап турар. Соңгукчулар эртенги үеден бээр депутаттарның [illegible] Улус депутадының [illegible] депутаттарының киржилгези улуг [illegible] айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Улус депутаттарынга соңгулдалар 32 чагыг, 18 дилег киирген турган. Чагыгның 12-зи, дилегниң 4-ү күүсеттинген. [illegible] чурттаар оран-бажың, ооң септелгези, [illegible] хандырылгазы, [illegible] садка уруглар тургузары-биле холбашкан айтырыглар боор турар.

Кедээ Советте партия эге организациязы (секретары К. Ш. Чамзырын) партия хуралдарынга ооң-биле холбашкан база өске-даа айтырыгларны ийи-ушкада чугаалап турар. Мурнунда турганы дег ол-биле [illegible] сүмележип, санал-оналдарны дыңнап [illegible] турары ажыктыг боор турар. Ынчалзажок депутаттар ажылче ам-даа хаптылап кирбейн турар деп чүвени айтыксап турар мен.

Чон-биле харылзааны быжыглаар болза эки, соңгукчулар ол болгай. Ажылдың чаа, даштыг арга-хевирлерин ам-даа калбаа-биле ажыглаары күзенчиг. Бар

Соңгукчуга сөс

эки чүүлдерни улам сайзырангайжыдып, калбартыр дээрим ол-дур мээң.

Кедээ Советте күүском, доктаамал комиссиялар чок. Тургузуу өскерилген. Ам үш кезек депутаттар бөлүү тургустунган. Олар ажыл планнарлыг. Бөлүктерниң канчаар ажылдап турары биске илдек. Чижээ, бирги депутаттар бөлүү ажылын багай эвес эгелээн деп болур. Ону Т. Т. Чамыян удуртуп турар. Округтарында кызымак ажылдап турар, идепкейлиг депутаттарны адаарымга чөрзе артык эвес. Оларга М. К. Чывырал, И. Ф. Каганович, А. К. Намдак, Т. С. Янзоо болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур. Бо чүүлдерни чугаалап тура, депутаттар бөлүүнүң ажылында четпестерни кичээнгейже алырын чугаалаары чугула. Чүге дизе улус депутады бөгүн эрги ёзу-биле ажылдавас ужурлуг. Үе, негелде өскерилген. Оларга идегел, бүзүрел улуг деп чүвени уттуп болбас. Округтарынга доктаамал барбас, соңгукчулары-биле быжыг харылзаа тудуп албааннар база бар. Шүшпен, идепкей чок боор болза, хоржок. Маңаа ажыл-биле чугаалаар апаар, үшкү депутат бөлүүнүң [illegible] кошкак. Улус депутадының ажылын соңгукчулар [illegible], хайгаарап турар деп чүвени уттуп болбас.

Кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазынче угланган кижизидикчи, профилактиктиг хемчеглер четпес, негелдеге дүүшпес. Суурнуң кварталдарының [illegible] доктаамал үнмейн турар. [illegible] турар-дыр. Депутаттар ол дугайын уттвас ужурлуг. Улус депутаттары [illegible] программалыг болгаш, оон күүселдезин соңгукчулар негээр болза эки.

Кедээ Советтиң мурнунда шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес. Дилээшкинниң ажылдап турары [illegible] бар. Мындыг айтырыгны кичээнгейге алган чүве, Кедээ Совет даргазының оралакчызы (мурнунда секретарь деп турган) хөй янзы-бүрү шынзылгалар бижииринге, талоннар үлээринге хөй үени чарыгдап турар. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниң аргазын чоорту тыварын Совет бодап турар. Кедээ Советтиң күүскомун катап тургузарын, ооң ажыл-агыйларын эптиг аргаларын тургузары шиитпирлээрин райкүүском өөренип көөр болза эки.

Бар четпестерни эдип ап, чогаадыкчы арга-биле дидим, шиитпирлиг ажылдаары чугула. Советтерден негелде ындыг.

Соян ДАМДЫН,
Күш-ажылдың, партияның хоочуну.

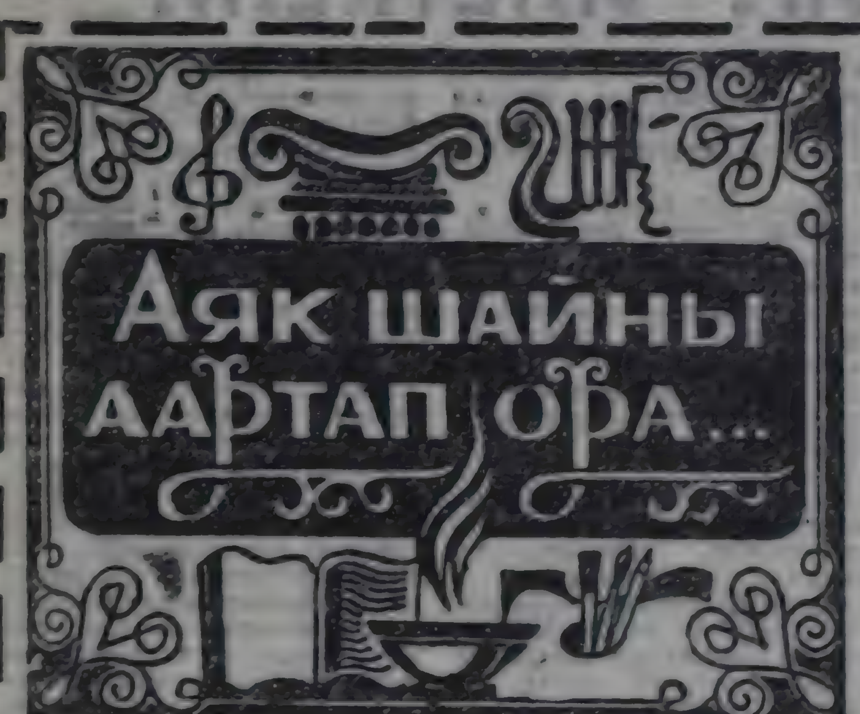

АМЫТАННАР ОЖУ

Шарлан, сөөскен бүрүлери
Шаанга четкеш, тоглап
турда,
Шаттар дургаар, иштик
черге
Шартылаалар чаржып эдер.
Кускү арга шала оңуп,
Хүрен-сарыг өңнер чуруур.
Хүлбүс маңы ынчан
доостур,
Кужурлериң чолдүреп каар.
Шаттарны-даа хыраа
шыптар
Шартылаалар чаржап
дужер.
Сырыннаның киргин оштаан
Сыыннар ыры чаңгыланыр.
Таалал болган шак ол ырны
Далбаң-дулбаң бызаа солуур.
Кыш деп түве билбестериң
Кыры харлыг ыглашкылаар.
Сыыннар, даглар маңган ак
хар
Сырбык сестип
чоккургулаар.
Ижээр бодаан ирейлериң
Изи ынчан тода көстүр.

АЪТТАНЫПТАР

Сыннарында хары чаапкан,
Сырбыктары агарталак
Аллын күстен арткан чылыг,
Аас хүннер — куяк чай ол.
Өйгеп кидис, каккан агар
Өлек санай күзеглерде
Изиг хыглаар, чонак салыр
Ит-ле долу, чуну чок дээр!
Тараа дооскан ачалар ам
Тараа соктап хүнзегилээр.
Урут-дарыы дузалажыр.
Узун кежээ чыырлып келир.
Өйлүг хүннер ынчаар
доостур.
Өглер шупту кыштагга баар.
Ачымагын артынынкаш,
Аңчылар ам аъттаныптар.

Борис ЧЮДЮК.

АҢЧЫ КӨЗҮРБЕЙ

• Т о о л •

Аңчы Көзүрбей анай кара чажындан аңнап өскен. Артайты ваштал кара хемниин бажы аллар-сурагтыг Алдын-Тенгис тайгазынче аңнап чорувастаандан бээр болап олурарга, он чыл ырак ашкан боор-тур. Көзүрбей 3 оолдуг. Улуг уйгужу, чалгаа, ортуну олуттай, муңчу: хеймери кежее-даа, ордан ырга-даа бооп төрүттүнген. Мындыг 3 оолдуг болган ашак иргин.

Эрес-шоваа хеймер оглун эдертип, Алдын-Тенгис таңдызынга аңнап өөредип ааш олурупкан Көзүрбейнин эвесте. Хеймер аңчылар алаңнан ийи аңнын азыраан шыдаар, ачазынын изин басkan кайгамчык-ла эр диртип, чоң магадаар, оолду кижи болганы аңнаарла эдертип аарын дилээр, кымны-даа ол аартыктавас ап алыр, биче сеткилдиг аңчы дыжыр. Хеймер ол-ла тайгазынче аңнап чоруткаш, оолчаан бажы-биле сураг барган дыр. Чаңгыс хеймер даа эвес, кады чораан өөрү, ынаар чораан өске-даа аңчылар аап келбес апарган. Сөөлгү ол үелерде ынаар шуут кым-даа чорувас, коргар мындыг турда, оглу дээш Көзүрбей кырган олура, тура-даа албас, аъш-чемдаа боскунче ашпас, уйгу-даа келбес, карак шиммес болган. Оглу чораандан бээр 2 чыл ашкан. Көзүрбей ашак бүдүү орукка белеткенип эгелеп-тир. Хангай-Доруун как черге кадыр баглап, далган, тараа соктап, хаптаалының иштеп, ок-чемзээн кудуп, ыяк белеткенип турарын кадайы билип, сезиигеш айтырып-тыр: «Кайнаар ыыт чыраа-даа чок белеткенип турарың ол? «Мен моон ыңай олурар арга чок болдум. Оглумнуң өлген черинге өттүн, дириг болза, дирипи корейн».

Кадайы: «Өршээп көр, ынаар чорба — деп эрезиин — кырган сен хамааныок, кижилер чидип турар аза-бук оралы болган таңды» дивиже деп чалап каан. Хангай-Доруунга кара таалынын арта каттап, тура, кара бооп чүнтээш, аъттангаш, хая-даа көрүнмейн, харыы сос-даа чок Алдын-Тенгис тайгазынче чорупкан каарда аалының хамык уруу мунгарап көрүп турупкан. Аңчы Көзүрбей кашхонукта дун-хүн биле чорааш, кижан шагдагы аңнаар одаанга чедип келгеш, топтап шинчилеп турарга, чадыр ирип барып душкен. Чоокта кижи чорувааны, одаг мурнундан чинге кокпа ис таварты сонгаар изиче көре берген. Бо-даа кодан-тоолай кокпазы ыйнаан кылдыр бодап кааш, оът-сиген үнген одаанга аъдын өртээш, чадырын чаартып септеп алгаш, от салып, чадырының иштинге паштаалып, ийи казаныынның биргизинге шай, өскезинге аът паштааш, аъдин азып чемненип олурда, дашты чүве дагжаан. Кажан-даа сезинмес, коргуп көрбээн, хая-даш дег кадыг чүрээ, сеииктиг чоруур бодал-сагыштан чүве ийикпе, ажыш кынны берип-тир. Карип келзе-ле, кырлаң хаайыг, соолбургай куу арыныг, ой хой кежиинден дааралган, эрги эр товнут аныяк кадай кижи кирип келгеш, эки-менди-даа чок, хойдугуп сестип, коргуп олурар мындыг болган. Ашак балды, бижээн, боолун чанында, херек апарза, ажыглаарынга белен кылдыр эптиг черде салгылап алган. «Кайыын келдинер,

кайда силер?» деп айтырарга: «Кажуу бар чер бис. Сугсаан кадим» деп-тир. Аңчы Көзүрбей дайзын бо деп демин не билип алган. Аянга аът салгаш, чемнениннер деш, карак уштап бодуу көөрге, дунгуу-биле кадай шашылап олурар. Көрүү бээзге, дыыш биле үзе сөө дайнап чиш олурар кадай боор-тур.

Көзүрбей: «Бо менче каптыг хевир-биле халдаар иргин? Бо хевир бе, азы хуулуп алгаш өлүрүп алыр иргиде?» деп иштиңде боданып белен олурда, Кээ кадай: «Улуун ырай берген боор. Чадаг четпес болдум бе, чоруйин» даш туруп көөрде, ашак деңге туруп келген. Кадай холданып, «Далганываар арбын бе, бичинден бээр силер бе?» — деп-тир. Ашак «Савачар кай» дээш, улуг хап далганын кудуруп көөрге «Ажырбас, боже урудтуңар» дааш эдээн чада тудуп алырга, далганын дегерезин уруп тура, бижээ-биле эдээнден хандыр-ла чара кезип каантыр. Кайыже баар эвес дээш соондан уңуп келгеш көөрге, эзимче чоруй барган чинге кокпа орук-биле эдээнден төгүлген далганы чадырдан эгелээш, чинге, ак шыйыг болуп чоруй барып-тыр.

Ашак-даа чүвениң байдалын ам билип алган, дүне менээ келир-дир бо деп, чоончоон кургаг ыяштарны дорааш, эжин аксының ийи талазынга оваалааш, чадыр эжиин үндүр улуг одун одаар кылдыр белеткээш, чадырның иштинге бодуу-биле деңнеп турган, ол доорбашты доораан удаан кижи дег шуттааш үннр дугари билип, одун одаар чадырның доругуюн боо аксынга ээ үт дешнип, кедип чедип ап-тыр. Карангы дүн-даа дүжеги, Одуг мурнуу чүтүүде кыжгырааш даан дыңналган соонда элзе болганда ажык узуп эр кижи состүп келген. Чылып каан ыяш артыбиле кедеп келгеш, чадыр кежиче көре халып чыда көөрү дүрту хааьын көре соккан. Чатыан кижи ыяшкаш доорбашты чивыдыктай ааран туруп алгаш, хорлеп кээп хатыннаан чес дыргактары-биле сирбектей дүжерде кулаш дамын орта оукур ачы чаак-ла кылган, шимчээн-даа диваин өлген. Өнзин ынчаар-ла дайзынны доорбашты ыраай боорда адыра соп алгаш көөрге доорбашты оттунган таайы черже 4 идиг каданы берген болган. Карангы черже далган-биле сөөртүп ханныгаш, одун сезин келген, оббаан кеппу чыдын алган. Ол дүне даа атыже 4 тү ажаан ыран, чаштаар чок боолан өлүрүп ал-тыр. Өлзин иштинчин хуурдук айтанымчемнениш, аъдын солуп, одаар ыяжын бодамзарыг хынчып белеткээш, ажыр дүжерге-ле, оббаандан боогун суккаш өлүрүптер. Беш хонуукта 3-ту, 2 деп улуг чок кээп турган болза, 15-ти өлүрүп каан соонда 2 хонукта сураг болган. Көзүрбей тынмазын билир, таңызы кадай бук ы-эйин шаалда каандаа каан болбас деп бодаан турган.

Кадай бөлелдерин ыңгай чок доорбаш ыраарга хааш, ханыг дейти ал тыр. Кашыа хээ шыылазыдна Көзүрбейже чиргилерин кааш, Көзүр оң соонда 3 хонуунта чүвени кышча ыргаап доош манаан, аътыш дөгүүрүн сугын бозп кааш. Көзүр ыыргайаан ... чер-биле мынаа, кадырыыг таварааш, чалым хадарже биле барга-баже кеттерг ды ... Чалым адаанче кере берген, улуг-ла кары чер агымче дазган удур-кээр тырп турган. Дыңналыры ма ... кушташ-ла алзырнап. Көзүр белеткен алган, чер иштинче кирээ оргу, дедеч, ыдаа ... иргиш, ... хейдар ... Ашак оң аразындан оглунуң идикхээ, тур-ле болган чүүү бар ... чалырлан турган, херекте тэ хөй таалынан, чулар-тура ... тыдыван алган, сагыш-сетказиг, ... ашатып, ... азы Тур, боже ... ал, болуруп соду ... кайда ирги деп. Сен-даа боолан айнаа ... Үнгеш кургуп ... тирер черин ... кыры хырынаан турган ... Ашак ... соңга ...

Оглуна, моол тыныңгаа ... туулун алгаш, одаанга чыныды ... эгеп ... тарын биле ... өртэ ... де ... ... «Мээң бо аъдым таалама шак мындыг маңнаар моон соңгаар кажан-даа ... айыг турзу дээш, аъдын мунган, чоруур чанып Аңчы Көзүрбей-тир ол!

Салчак ШОЖУЛ.

Доржийн ГАРМАА, моол чогаалчы.

ЛХАМСУРЭННИҢ САЛЫМЫ

● *Чечен чугаа* ●

Июньнуң бир-ле магалыг чаагай хүнүнде шырыш иштинге алик көөрү дег кайгамчык чүве кайда боор. Черде олааналган кургаг будуктар шала оожум дыңзыраан соонда турган ыяш артындан бош бааныкан кестү хонуп кээр, ол-бо галаже оваарымчалыг көрүнгүлээш, карак чивеш аразында шыырт туруптар. Ыяш бе, кижи бе деп ылавылааш, эгдип келгеш, чараш мага-бодун хензиг-ле чалип кылгаш, дүштедир шыкаш чиде хона бээр. Шырыш иштиң киририниң чүгле мурнуу талазында ыяап-ла хөй көрүнгүлээр...

Ыыт-шимээн долган Нээдиин шөлүнде хайыыгай чон аразынга, шырыш иштинден үне халаан эник ышкаш, Лхамсүрэн хенертен көстүп келген. Ол кыс мени кайгап көре каапкаш, улус артынче чашты хона бергеш, хая көрнүп кээп, мени таңаан шиичизин көргүзер дээш, бичии хүлүмзүрүпкен. Ол хүлүмзүрүгде мээң-биле кады төрээн кысты кайгап агаан киреш шинчи бар болгаш. Ынчан эштиг чораш, Лхамсүрэн-биле мендилешиппейн дүрүулүг болганымны чинчиш, бодап турдум. Дүш болган шак ол ужуражылга мени булуттар артындан шылып үнүп келген хүн ышкаш чайыннадыр чырыыты.

Бысккан хар адаандан чечектерниң көк-көк баштары бакылап алган олургулаар күскү хүндүс ол кысты хоюже үдеп кааңымны сактып келдим. Ооң амыдырал-чуртталгазы кандыг болганы ол? Мен оон-биле ыяап-ла богун чүге ужуражы берген мен? Сеткил-сагыжымның ханызында шагда-ла уттундурган сактышкыннар оттуп, дойлуп келген.

Институттуң бирги курузунга кирип алгаш, кузун курзажыл-агайның истаазын ажаажып тургаш, Лхамсурэн-биле таныжып алган мен. Ооң-биле амыр, чиик таныштым. Бистиң чаңгыс курсчувус оон характери изиг, шугул кижи деп чугаалаан. Аалда арткан дөрт бичии уруу дээш ол аажок муңгак, сагышсырап чоруп турган. Ынчангаш ол бисти мурнай чана берген. Уруглар кижиге бергези кончут-даа болза, ыяап-ла өөренир мен деп турган хирезинде-ле, ол институтка келбейн, чиде берген, ону ур манаан мен.

Концерт төнерин четтикпейн манааш, демги кады келгеним кысты үдеп чандырыпкаш, Лхамсүрэнни дилеп чоруп каан мен. Ону доораан тып алдым. Ол менээ хууда амыдырал-чурттаалгазын тө каап берген.

• • •

Мээң чурттаар дээш черле берген суурум шырыгал, шыргай арга-ынчи, үнген, шапкын даг хемниң чавызаажында. Чаңгыс каът ыяш бажыңнарлыг элээн улуг суур чүве. Кыжын ол чаңыт бажыңнарны хөртүк хар сон талар рга чедир хеме алкан тургулаар. Ынчан чүгле эртине даштарның ышкаш, соңга чырып чыырлаар.

Заводтуң удуртукчулары бисти өөрүшкү-маңнайыг үткүп алгаш, ийи өрээлдиг бажыңга чурттаар кылдыр тургузуп каан. Уругларымны ясли-садка тургузуп кааш, ажылдап кирипкен мен. Эртен уругларымны ясли-садка чедире-даа берзимзе, сеткилимге чиктии кончуг болган: еске черге, хары чоннуң аразынга мээң амыдырал-чурттаалгам кандыг-ла болур ирги? Дөрт чаш уругбиле кара чааскаан... А суур чыкчылама сооктан шак доча берген чүве дег, долгандырла улус чок ышкаш, шып-ла шыпшын. Ында хааяа ында-мында ыттар ээргилээр. Ажылдаар черим — медпункт. Дөрт өрээл кабинеттиң улус хүлээп алыр чери. Божудулга өрээли болгаш ийи палата. Өскээр кожуп чоруй барган кырган фельдшер менээ сөөлгү чагыгларын берген. Ооң чугаазы-биле алырга, менээ маа ажылдаары эки ышкаш болган. Чүге дээрге, мээң мурнумда ажыл-херек манаа багай эвес турган-дыр... Че, че, болгай аан, чүге-ле ажыл-ла, ажыл дугайында чугаалап туруп бердим...

Бир-ле катап бистиң бажыңывыс чанынга улуг чүък машиназы туруупкан. Сооктан арны кыза берген, улуг шырак эр кабинадан үне халып келгеш, мынча деп алгырды:

— Ээй, мында фельдшер кыс чурттап турар бе? Мен оттулар ыяш эккелдим.

Мен өөрээш, эжик артынче үне халый бергеш, кая дужурерин айтып бербишаан, чолаачыга дузалажыры-биле чеде бердим.

Ол хүлүмзүрээш:

— Ой, ой, хоржок, кемдеп-кергей бергей силер. Мындыг чараш кысты камнаваска кайын боор — деп баштактанды.

Оттулар ыяшты дужурүп каан соонда, ону мен бажыңче чаладым. Кужур оол аштаан боор, пөрүктенмейн-даа омаашты ап, шилде араганы ыяап идипкен.

— Вүрүүүт болдум, бо чүве-биле ... эвим багай кижи болган мен! Бөгүн ырак-узак орукка чоруурум база бар — деп.

Далаш чок чемнениш алган соонда, өрээлди бүдүү эргий корду:

— А силерниң ашааңар кайдал?

Кайгай берген мен. Ашаам-биле чурттап шыдаар арга чок апаргаш, уругларым-биле мында келгеним таныыр кижиге канчап доравт та каан боор деп мен, аштыг болгай. Ам канчаар.

— Ол ырак чер чорупкан — деп арай чиктиг кылдыр харыылап кагдым.

— Ындыг болза, силерге ыяш доорап, чарып бээр кижи чок ышкажыл?

— Ажырбас он. Улуг уруум-биле кады кылып аптар боор бис.

— Ындыг-дыр. Ийи хүн ынчап-мынчап турупарда мен чедип кээр мен, дузалажыр мен.

Байырлаштывыс, чолаачы чорупту. А менээ чиктии кончуг апарган. Карак чажы харлыгып келген. Алачайгаар-ла мындыг сөстерни сактып келдим: «чырык өртемчейде каржы, доңгуннардан ак сеткилдиг кижилер канчап-даа хөй болгай».

• • •

Балдан ырак-узак рейстен ээпкеш, бистиңинге келген. Ол бажыңындан электрилиг хирээ эккелгеш, ыяшты дүргендүрген одура хирээлегилеп каапкан. Ооң соонда авазы-биле мени таныштыргаш, бир эвес мен ажылымга үр апарзымза, мээң уругларымны караактап көрүп турар кылдыр чагып кааныы чугаалаан.

Балданның авазы ак сеткилдиг хеээжен болган, ол кандыг-бир талазы-биле мээң авамны сагындырып кээр чорду. Мен ону кандыг-бир чүве-биле өөртүрүп ораллажып турган мен. Эртен эрте тургаш, сүттүг шайны хайындыргаш, доңгуга куткаш, ол кадайже маңнап турдум. Аравыс элээн ырак чурттап турган бис. Мыйның аныяк тургаш, эртеле арагачы ашакка барып алганымны, черле ниити амыдыралымны ол кадайга чугаалап берген мен. Уруг-дарыгга-даа, менээ-даа ажыл-дуза лы чок боорга, эмчи иисти тудуунче кирип алыр деп шинтирлээн мен. Бирги курсчуларны ногаа ажаарынче чорудупкан, уругларым дээш сагышсырааш, хуусаадан эрте чанып келген мен. Уругларым ала чок өзерип ол бе дээш кызып туттунуп шаг болган мен. Ынчалза-даа шыдаттынмас, хоржок болган. Ынчангаш бээр кожуп келгеним бо.

Мээң чугаам дыңнап, мени кээргээш, кырган ыглап олурган. Ону Балданга та чугаалаан, та чугаалаваан, билбес мен. Ол ындыг уттундурбес хүн Балдан халдып келген:

— Ыяштап кады бараалам, чаасчааң-на бажыңынга чүге уругларың орар сен, агаарлап-даа алгай — деп сана-дады.

Мен күзелдиим-биле чөпшээрештим. Шынап-ла, уруглар бажыңнарга олуруп турган болгай мен. А ам үнүш-бойдусту магадап, таалап көөр таварылга келгендир.

Ол аян-чоруктуң соонда Балданга магадалым, таарзынывым ынаныштыгне чайгаар шилчий берген. Хүнден хүнче ооң сагыш-сеткилиниң кайгамчык шынарлары улам тода ажыттынып кээп турган. Ооң менээ-даа, авааа мээң-даа ынакшылым улам күштелген. Арагачы ашактан чарылгаш, холунда дөрт уруглуг арткан кадай-биле арыг салым-чолун кожуп алыр деп чүве дүжүмде-даа чок. Кандыг-даа кыс мындыг топтуг оол-биле салым-чолун кожуп аарын күзээр-ле ыйнаан. Мен аңаа чүгле эки кежик-чолдуг болуруп күзээр мен. ол кандыг боор болдур, мээң салым-хуум база ам ындыг болур. Ооң аас-кежии — мээң база аас-кежиим-дир.

Ол ойде мээң уругларым Балданга таарж ып, ижиге берген, Балдан узун рейстерже үнгеш чиде бээрге, аң бичези четтикпейн манаар, а бир эвес бистиң бажыңывысче машина дириңейнип чоокшулап орар болза, ол үне халааш: — Ачай! Ачай! — деп алгырыптар.

Бир-ле катап уруглар удуп чыдырда, Балдан шинттирлиг чугаалай дыр.

— Лхамсурэн, бис бичии уруглар эвес бис. Салым-чолувусту ам үе шинтирлээр херек. Даарта авамны болгаш херек чүү-хөөну база сөөртүп аккаш. Бис ам кады чурттаар болзувусса эки дир.

Мен ындыг сөстерни дыңнаарын сеткилимниң ханызынга күзеп бодап чораан даа болзумза, бо удаада чочуксунуп, эгени берген мен. Черле бодап чораан болалымны ажыт-чажыт чок чугаалапкан мен:

— Чок, Балдан. Бис ашак-кадай болуп шыдавас бис. Сен черле эки кижи дир сен, чугаажок, ыяап-ла төлептиг кадайны тып алыр сен. Бодуңнуң амыдыралынны мээң кудараңчыг салым-хуум-биле кожукса канчаар сен, өске кижиниң ажы-төлүн хеперип, аппарып-чемгерип алырлары солун — эвес-ле болгай. Мээң сеңээ хамааралымны эки билир сен. Сеңтүнде барып, сени хомудап, хорадай бербезин дээш, баш бурунгаар чугаалай турарым бо.

Балдан менче чиктии сургеш көрүп олурүп-олурүп, ыыт чок чоруй барган. Даартазында эртен авазын белгаш херек чүү-хөөзүн эккелген.

...Шынап-ла, чырык өртемчейде каржы, доңгуннардан ак сеткилдиг кижилер хөй дүр деп чүве ол-дур. Аас-кежиктиг-дир мен бе, айтырып көрем, Гомбо? Ийе, мен аас-кежиктиг мен, аажок. Ам уругларымның чүгле эң бичези эвес, а шуптузу — дортелээ Балданы ачай дээрлер. Көр даан, дөө чоруп орлар.

Орусчудан
Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ
очулдурган.

АРАГАЛААНЫ ДЭЭШ «ОРДЕН»

Арагалаашкын ... дааэки чүвеге чедирбес: улус чоң бүрүзү-ле араганы хоралыг, кемниг аарыг кылдыр санап чораан. А ол кемниг аарыг дээш шаңнал тыпсыр эвес, а харын хемчег алыр — торгаар, байысаар. Ынчангаш харын арагалаашкын дээш «орден-биле» шаңнаар деп чугаалар болза, элдеп чиктиг, ужур-утка чок ышкаш боор. Ол — кыдырыг, а оон артык кадыг, доштуг кочулал ааар-дыр, буражары көрнер даан аталдар, маадырлыг чоруктуң дээш эвес, а арагалааны дээш... Ол ындыг, шын-на болгай.

«Орден» деп бо чугаавыстың ужур-утказы бир ыныы, ол дээрге орденге удур орден-дир, а ат-алдарның эвес, бужар чоруктуң херечизи-дир. Курүнениң төөгү музейиниң фондузунда муң-муң ховар эдилелдерниң аразында бир төөгүлүг «орден» кадагалаттынып чыдар.

Ол дээрге шийдан чорукчундан чоржан-каржан кылдыр кудуп каан, сес бульгунут, арагалаары дээш тыысан «орден»-дир. Ол шаг-шаанда эрги орус орденнерни сагындырып кээр. Ортузунда кысказы-биле «Арагалааны дээш» деп бижип каан. Чоок төгериг демдек «орденни» сыпташ шиш. «шаңнаттаан» арагачынуң мойнунга ... чер. Ол килограмм ... аар чүъктү ... ру белен ... Ордени ада... черге ... ашкайтен ... чымчак турбас, а албайтан ... Мойнунга аар шой халаңнадып алгаш ажылдаар, оң ажыл ам артында халас. «Орден» сыптап каан чоон демир моюнну кезе база бээр, чидит боон бүдүүчалы ... кежигнадир каайн чоруур, ... дургаан чайбарла ... боор.

Ол «орденни» ... Уралдың бир ... арагачыларны ... деп ... та ... шаңнаар. Арагалаашкын дээш ол «шаңналды» чогаадып турускан кижиниң ынчан кар-жы,- доңгун болгаш шириин турган Никита Демидов дээр ... эртемдээнинерниң санал туралы аза эвес.

Ол «орденни» баштай налааннар билдиниш турар. Оларның бирээзин Воронеж чурттуг Фрол Дурнов орус флоттуң тулуунга херегээр ... Ооң өүгараа ш. Фрол Дурнов арагалап туруп бергеш, арагачының орденин алган. Киев-Печерскийниң ламазы Никодим бай садыкчылар хоорайы Иркутск таварып ... азы ... чоргелерни тургузуп ... бүгүн база кижи ... биче ... ынакшылы бүтпенн баарга, арагалап туруп бергеш, ындыг сески «шаңналды» четтирипкен хөөкүйлер болуп-тур.

База бир ... Бай садыкчы Серафим ... «Арагалааны дээш «орденни» 1820 чылда ... Ынчалза-даа арага ... кара ... болгаш ... «орденни» ... берген. Ооң шинчип, Киевтиң чурттакчыларындан чангыс-даа кижи ол он килограмм шой шаңналды мойнунга халаңнатпаан.

Ю. С. ПУЗИЕНКО.

Далайның ээн черинге ынакшаан ийи эжишки.

Телевидение

ОКТЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.50 Бүгүдеге спорт. 8.45 Аваңгнан база мен. 6-дан 7 ге чедир чаш уругнун ... белеткээни болгаш ... 9.15 «Турта, Чер!» Экологтуг программа. 10.15 Б. Калатаров режиссеризи фильм «Хатын Арбагын». 11.50 Аас чогаал ансамбльдерниң концерти. 12.55 ССРЭ-ниң КАИ кол эргелекчизи Б. А. Корольтиевтиң ... 12.35 «Бурадыгы» ... «Партнер». Номнарның мечегзини. 13.35 «Кангала ...». 14.05 «Ыр» деңнелдаа-биле. Эртем-тывылдыр ... программазы. 15.15 Балет ... С. Н. ... 16.30 Уругларга фильм. «Улуг чаажытаржыкны». 17.45. Шыдырааш ... чемпионадында. 18.00 «Делегей парламазы». 19.45 Мультфильм. 18.55 ССРЭ-ниң чазаазы. 19.10 «Катыы баажы ...». 21.00 «Үе». 21.30 — 23.30 «Даманын ...». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Зухра Шарифуллина ырлаар. 8.55 «Бистиң дүвүрелдиг черис». «Волгалың алдын дуву». Телефильм. 9.25 Орус чугаа. 9.55 Коллаж. 10.00 «Шаандагы номнарның шылгалдазы». Телефильм. 10.10 Телефильм. 11.00 «Чыл үелери» болгуктуң ... дамчыдылга. 12.05 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязындан. 12.35 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 13.35 К. Яблонь ... (фортепиано). 14.00 Видеоканал «Кадымда ...». Чаасарда 20.00 — «Таңмалыг ... чаштар». 22.00 Ногаа ... 22.30 «Үе». 23.00 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. ПСКА — «Металлист». 23.45 «Таныыжы: Дартс». Спорттуң чаа ... 00.50 — 02.15 Дүнеки ... «Коргуушкун». Урал-чечен телефильм.

◆

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы дараазында курстарның ажыттынып турарын чарлап тур:

секретарь-машинакчы л а р курузу — аңаа өөренип ... 223 рубль төлээр. Өөренир хуусаазы 2,5 ай. Бижидир 1990 чылдың октябрь 15-те эгелээр.

«В — С» болгаш «В» категорияларның чолаачылар курузу.

«Д», «Е» категориялар. ... мергежил бедидер курузу.

Радиотелемастерлер курузу. Бижидир чөгеннерни ... эгелээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Интернациональная 43. Телефон № 2-22-28.

◆

Тываның күрүне филармониязы ... концерт сезонун ... 24-те ... дор.

Сезон ажыдар программада ... «Саян» ..., «Аян», «Тыва» ансамбльдерниң артистериниң киржилгези-биле улуг концерт.

Концерттиң эгелээри — кежээкиниң 19 шак 30 минутада. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. Коллективтерни чарыгларын база хүлээп алыр.

Филармонияның телефону 2-55-19.

◆

КИНО

ОКТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Раджлакшми» (2 сериялыг, Индия) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Одинокий волк Маквейд» (АКШ) 9.20, 13.00, 16.40, «Сладкие 16 лет» (АКШ, 16 харга чедир) 11.20, 15.00, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылын-ды 150» 9.00, «Дерзость» 10.20, 13.40, «Так жить нельзя» 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Люби и верь» (2 сериялыг) 13.40, «Золотой поезд» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Миссисипи в огне» (АКШ, 2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

СОНУУРГАКТАРГА

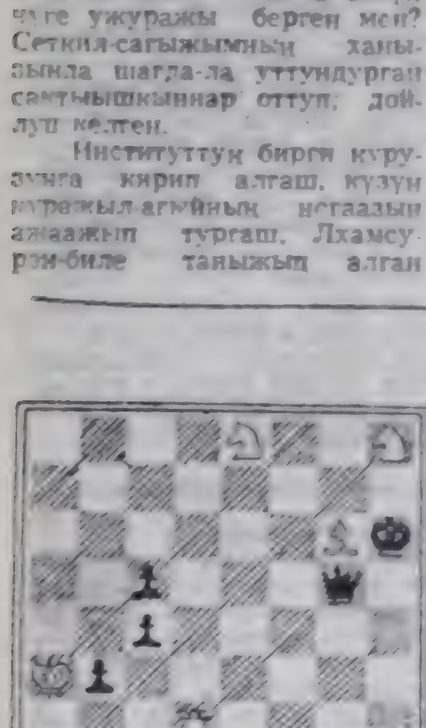

Ак тала эгелээр, үш кешкеш-удар.

Элезинниг ээн ховуда далай

Моолдуң Сайн-Шанд хоорайының чоогунда хоруларга сөөлгү он чыл дургузунда 300 ажыг хаңы кудуктарны каскан. Ынчалзажок оларның чүгле чаңгызы ижер суглуг болган. Хоорайдан 40 километр ховуда 70 метр хаңы черде кедергей хөй суг курлавырлыг ёзулуг далай бар болган. Ында суглуң арыг, чааганың суг бажының кара суунга деңнеп турар.

Далайда арыг суг

Панама каналы ийи океаннарның аразында суднолар оруу болуп турар. Каналдың далай деңнелинден 26 метр бедиинде ам ижер арыг суг бар апарган. Каналды дамчыштыр суднолар эртерде, үш шлюзтуң (суднолар ны канал дамчыштыр эрттирерде, ында суг деңнелин таарыштырар тудуг) чаны-биле эртер. Ынчаарга шлюз бүрүзүн арыг хел суу-биле доллуруп турар. А Панама каналын дамчыштыр чыл бүрүде ортумаа-биле 12 муң суднолар эртип турар. Ынчангаш оларның чүгле чаңгызын бөзин эрттирерде, каналда далай суунче 200 000 кубометр арыг хел суун немей кудуп турар. Ооң түңнелинде каналда ижер арыг суг тыптып келген.

Чарлаа кызыгаарлаашкыны

Арага аймаан чарлаарын кызыгаарлаар, таакпыны чарлап, сангарыга пропагандазын хоруур дугаар ында чаа хоойлу телевилелии Францияның чазаа чурттуң национал хуралынга бадылададыры-биле киирген. Национал хуралдың депутаттары бадылаашкыннарның хөй нурууу-биле арага чарлалын шеглээр, а таакпы аймаан чарлаарын шуут хоруур дугайында хоойлуну хүлээп алган.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

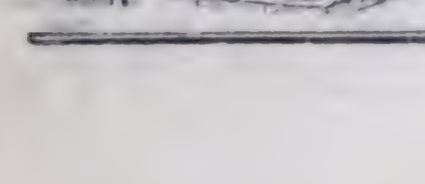

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-02; ◆ эдалакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-40; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-03; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуу келбейн баргаа — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чамзы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чакаг № 566.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 14 воскресенье № 235 (14435)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

«Шынга» чагаалар:

Бижиирге—чемелээр-дир

Чоокта чаа малчыннар хуралынга «Хемчег албаан, хевээр арткан» деп чүүл дээш мени бактап, ооң бижип турар чүүлдерин меге деп турганын кадарчылардан дыңнадым. Ындыг меге чүве бижип турар болзумза, мени чүге хуралга чалап алгаш, аксы-сөзүм дыңнавааннарыл, оон кедерезе хоойлу ёзугаар кеземче-даа онаар кылдыр айтырыгны тургузуп болгай.

«Шөлче үнген кижи чок, кудада ээнрик» деп чүүлүм үнген соонда, кодээ Совет күүскомунуң даргазы бижип турарының колдуу шын-дыр деп чепсүнүп орза-даа, чогум күзелиң чүл, кымнар сени куткуп турарыл, Кызыл-Даавыстың ат-алдарын бодап көр, эки чүүлдерден бижи дей-дир. Дарганың туружун билип чадаар чүве чок. Баган чүве улам баксыразын, ынчалза-даа ол бистиң аалдың багы-дыр, ону хөйге билдирткен херээ чок дээн, шүгүмчүлел хүлээп алыксаваан сеткилдиң илередиишкини-дир. Ынчаар болза амыдыралывыс ажыл-иживис улам баксырап, ажылдаар хөөнүвүс чидип, культуравыс кудулап, албан-дужаалдыглар-биле бөдүүн ажылчынның аразы улам ыраар эвеспе.

Ол ышкаш 1988-89 чылдарда складта дүдээн тараа дугайында чүүлүмге хамаарыштыр совхоз директорунуң дүдээн тарааны чарбалааш малчыннарга берипкен бис деп 1990 чылдың март айда «Шын» солунга үнген харыызы көңгүс шын эвес. Херек кырында ол тараа ам-даа складта дүдүп чыдар. Ооң дүдүксүг чыт-бузу склад иштин долган, ынаар кирер арга чок деп, эргелекчи чугаалап турду. Район төвүнден келген даргалар бо дугайын эки билир хирезинде, кээп хынап көрбес, келгенде Кызыл-Даг удуртукчуларының мөге аксынга бүзүреп алгаш, дедир чоруптарлар. Бо чүүлүм дээш, база-ла чөптүг эвес байдалдарга таваржып, мегечи деп сураам үнген.

Ажык-чарлыг үеде амыдыралывыста таарымча чок чүүлдерни, четпестерни сойгалаар аргалыг апарганывыс бурунгаар депшилге-дир. Удуртукчуларның ажылы кижи чымыштыг болгаш, шупту-ла чүвени карактап, ончалап четтикпезя шын. Ындыг таварылгалар тургустунуп келбези-биле ажыл-агыйның өске удуртукчулары-биле кандыг хемчеглерни кылып чорударын өөренип чугаалашкаш, бар четпестерни чайладыр, байдалды экижидер дээш тускай сорулгаларлыг ажылдаар болза, ынчан шупту чүве эки үре-түңнелдиг болур-дур ийин. Ынчан оон-моон сойгалап, шүгүмчүлеп турар чүве-даа чок болур. Ынчаш чөптүг шүгүмчүлел кылыкнап дээш багай ат-алдарга чедер, кызып-мыйдырар чоруктаа турбас апаар.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

Тыважыдып алза...

Тыва кижилер шаандан тура-ла боттарының ат-сывын, фамилиязын тыва ёзу-биле кончуг шын адап чорааннар. Тыва улустуң национал ол чанчылы читкенинин соонда, кижилер боттарының ат-фамилиязын орусчудуп адаар, харын-даа чамдыктарын кижи орус бе, тыва бе дээрзин ылгап алыры берге боор чорду.

Тыва чоннуң чанчылдарын катап сайзырадыр, ону эгидер талазы-биле солун, сеткүүлдерге бижип, радио, телевизорга дамчыдып чугаалап-ла турар боор-дур. Ындыг-даа болза, тыва кижилериң адын-сывын тывважыдар талазы-биле тодаргай ажыл, чижектер ам-даа көзүлбес-тир.

Чамдык тыва улус боттарының тыва аттарын орусчудар дээш ындыг ийикпе, орузу-даа, тывазы-даа билдинмес аттар, фамилиялар-биле кылып алган болур, а бир чамдык кижилер «хакасчып», «бурятчып» калган болуру дыка-ла эпчок боор-дур.

Чижек кылдыр бодумнуң бир саналымны киирип көрейн. Мен бодаарымга, улус бөжаан оглун азы уруун тыва ат-биле адааш, «ович» азы «овна» дээрзиниң орнунга оглу, чок болза, уруу деп адаар болза эки. Чижеглээрге, Сергей деп адалыг уруг болза, ону Сергей уруу деп адаар болза эки. Ынчалдыр чөрту адап алыр болза, тыва кижи-дир деп дораан билип ап болур.

Мунзук ОНДАР.
Чадаана хоорай.

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, бодалдар

Тудуп алган дижик бис

Шажын дээрге, нарын айтырыг. Бажыңны харын чүдүүр чер кылдыр тудуп-ла алыр ыйнаан. Иштин дерирн кончуг берге. Амгы үеде бүрээ-бүшкүүр, шаң-кеңгирге, коңга-дамбыра, ном-судур, кадак, торгу дээн чижектиг чүүлдерни кайыын тып алырыл? Дериг чок хүрээни кандыг хүрээ дээрил?

Шаанда турган хүрээлерниң дерини шупту уаутка алганывыс хомуданчыг-дыр. Бистиң Тывага ёзулуг лама чок турган чүве-дир. Чаңгыс Чадаана хүрээзинге Моолга, Тибетке он беш чыл өөренген Чүлдүм Мунзук деп тыва лама чораан. 1938 чылда контр дээш сес чылга шииттиргеш, дөрт-беш чыл Сибирьге шөлүлгеге тургаш, чуртунга ээп мөчээн кижи. Өөвә дагыыр ламалар база турган.

Шажынның тывылганының дугайында чугаа чоруп турар-дыр. Моолга, Тибетке ламаларны кадай албас деп турган. Үжен хар иштинде ламалар ону күүсетпейн баарга, бурган-чүдээн чүдереткен деп көргеш, оларга бир янзы хамаарылгалыг апаарга, боор чедип келген. Чамдыктары шажынны интерседиринге саадар чедирген. Улус чонну мегелеп, мөлчүй бээр чоруктарын чамдыктар көргүзүп турганы-даа чадавас. Ам дыка үр шажын чок чораш, хүрээ тудуп аарга, чүгле улуг назылыглар баар, аныяктар тоовас боор деп бодаар мен.

Чамыян ТҮЛҮШ.
Кызыл район.

Чүнү кылырыл?

Ажык-чарлыг чорук, хөй янзы бодал-санал чоокку бо чылдарның мөөрейи болуп, чүгле улуг-ла негелдени эрге-чагырга шууштур чорудуп, чогум чүну кылза экил, мени улуум чүл дээрзин уттуп турар апарган шаг бо. Эң чидиг айтырыг — аныяктар айтырыы. Ону чадажып-ла турар. Оларга детиимче көргүзери болдунмайн турар. Комсомол анаа олуруп турар. Кодээ аныяктарны культура-массалыг, спортчу хемчеглерже хаара тутпайн турар. Ажылдаар дээрге, ажыл чок, дораңга кээрге, ниир бижидилге чок дээш хүлээвес. Олар ам чүнү канчаарыл?

Аныяктар аразында кандыг салым-чаяанныг кижилер чок дээр. Оларны илередир ажыл шоолуг чорбайн турарындан, ээш улус илереттиниш турар. Кижи боду багай боор бербес, ону сурган кижизидер. Амыдыралга кызагдаткаш, оолдар бир-ле чүвеге ораажып, кем-херек үүлгедикчизи апарып турарын хандыр бодап, түңнелден кылылывысса?

Өөмаа Баазакай.
Улуг-Хем район.

Шенеп көрээл

Медицина эртемнериниң кандидады Дамбуу Ондарның № 216 «Шында», «Сагышты эмнээр» деп чүүлүн улуг сонуурал-биле номчудум. Ында бистиң үр-ле үениң дургузунда эрги шагның артынчызы, хоозун-меге дижип келгенивис хамнаашкынның ажыктыг талаларын эртемден Майкл Гарнер деп кижиниң шинчилел ажылының түңнелдеринге холбап бижээн.

Хамнаар арга-биле арагадан, наркоманиядан болгаш угаан-бодалдың өске-даа аарыгларын эмнеп болур дээш солун. Чүл дээрге, олар бистиң бөгүнгү амыдыралывыстың ёзулуг кара тамылары болуп артпышаан, а харын-даа кижилерни ядарадып турар аарыглар болган.

Эртемденниң бо чүүлүн чон чугаалажып көргеш, бир түңнелди үндүрери чугула. Ук арга психотерапияга хамаарыжыр болганда, ону билир эмчилер бистиң республикага шенеп көрзе кандыгыл?

Монгуш ДОРЖУ.

Шокар медээлер

...КЕЖЭЭ ХУРАЛДААН

Сүт-Хөл районда Баян-Тала кодээ Совединиң улус депутаттары мал чеки белеткээринге шуут боттары киржир деп шиитпирлээш, октябрь 11-де Сыын-Чүрек ховузунга көк-сула прессти топ шаңче база кыштагларже чүдүрүп, шефти организастаан. Ол хүн депутаттар ниитизи-биле 8 тракторга, автомашиналарга прессти чүдүрүп чорудуп турган. Совхозтуң тарылга шөлүнде пресс база незердаа көк-сула хөй. Ынчангаш анаа школачылар, агитквартал дар доктаамал шефтеп турар. Ол хүн депутаттар 20 кижи шупту киришкен.

А кежээ Советтиң сессиязы «Октябрь 30 чылы» совхозта беш-чыл программазының күүселдезиниң чоруп турарының дугайында совхоз директору К. С.-Б. Монгуштуң илеткелин дыңнап чугаалашкан. Оон аңгыда, кодээ Советтиң девискээринде округтарның, агитквартал дарының аразында чарыштың негелдезин чугаалажып көргеш, ону бадылаан.

Седен ХЕРТЕК.

БУЯННЫГ КИЖИ БУЯННЫГ

Эрткен чылдың төнчүзүнде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Михаил Сундуйнуң «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп ному чырыкче үнген. Ук номнуң автору чогаалчы-даа, журналист-даа эвес, анаа бөдүүн эки турачы.

Михаил Белекпенович ол номун чырыкче үндүрер, номчукчуларга ону чедирер дээш, сөөлгү каш чылдар иштинде Тываны оңгаар-дескээр кезип каапкан, дайынчы эш-өөрүнге, оларның дөргүл-төрелдеринге, ажы-төлдеринге ужуражып, дыка улуг ажылды кылганын, оон соонда Ровно областынче чедип, эш-өөрлериниң мыйыктыг хоорлеринге мөгейген буянныг сеткил дээрзин үнелеп көөр апаар.

Ол ачы-буянныг, салым-чаяанныг кижи бодунга тураскаалды ынчаар арттырып каан. Ол номнуң кастал-азын экижидип турган, тиражын улам көвүдеткеш, ону орус дыл кырынга үндүрүп көрзе деп саналым бар.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

ШАЛЫПЧЫЛАР

Чадаананың ыяш ажыл-агыйы черинде ажылынга ээ-харысалгалыг мурнакчылар хөй. Оларга Александр Осяйкинге удурткан ыяш белеткекчилери кестинген ыяштарның будуктарын аштап, хемчээл ёзугаар кезер бригаданың башкарыкчызы Хурал-оол Ховалыгның эш-өөру хамааржыр. Баштайгызы эрткен тос айларда онаалдалыг даалгазын 135,9, а ийигизи — 110,1 хууга боттандырып, шалыпчы ажылдаанкар.

Виктор ХОВАЛЫГ.

Чуртта байдалдың болгаш рынок харылзааларынче экономиканың шилчиири-биле холбаштыр СЭКП-ниң сорулгаларының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың октябрь 9-тагы ДОКТААЛЫ

Чуртта байдалды болгаш рынок харылзааларынче экономиканың шилчиири-биле холбаштыр партияның сорулгаларын СЭКП ТК-ның Пленуму чугаалажып көрген болгаш амыдыралчы чугула бо айтырыг талазы-биле бодунуң туружун партия комитеттеринге, партия организацияларынга, чурттуң бүгү коммунистеринге чедирип дыңнадыры эргежок чугула деп санап тур.

1. Политиктиг болгаш социал-экономиктиг хаңы чаартылгалар ниитилелде калбарган. Калбак демократтыг чорудулга боттанып турар.

Ынчалзажок чаа, депшилгелиг чорудулганың кижигиишкинин политиктиг болгаш экономиктиг хаңылааш кризистиң нарын байдалдарында боттанып турар. Ажыл-агый харылзааларының үстүүшкүнү улам-на калбарып, бүдүрүүшкүннүң, национал оруглганың хемчээли кызыралып турар. Чуртта чедишпес чорук күштелип, чижек садыглаашкын калбарып, өртектер өзүп турар. Националдар аразында өжээннежилгениң болгаш чөрүлдээлерниң одаглары өшпейн турар, кем-херек үүлгедиишкини күштелген. Вандализм үүлгедиишкиннериниң актылары ковудээн, антисоветизмниң болгаш национализмниң чалгыынга Ленинниң тураскаалдары үрегдеттинип, совет дайынчыларының чевеглерин бужартадып турар. Коммунистерни дорамчылап, бактаары болгаш буруудадыг кызары күштелип турар. Ындыг хевирлиг хөделиишкиннерни шиитпирлиг сый шаап соксадырын, күрүнениң чогуур актыларын хүлээп алырын Пленум негеп тур.

СЭКП-ны политиктиг амыдыралдан кызып үндүрер, ону хоойлудан дашкаар тургузар дээн антикоммунистиг, националистиг болгаш чарылдырыкчы күштерниң оралдажыышкыннарынга удурланыышкынын Пленумнуң киржикчилери илергейлеп тур.

Күрүнеш болгаш ниитилелди гуманизастаарының база демократчыдарының сорулгаларынга удурланыышкак ындыг хевирлиг чимзениишкиннерни СЭКП ТК-ның Политбюрозу, Секретариады, партия комитеттери чогуур үезинде шиитпирлиг хандыр көөр болгаш оларга ойтур шавыышкынны бээр, антикоммунизмге, өжээтен күштерниң үрегденчи хөделиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер ужурлуг.

Политиктиг партиялар дугайында Литвада хүлээп алдынган хоойлуну демократияга удур, ССРЭ-ниң хоойлуларынга болгаш кижи эргелериниң дугайында делегей актыларынга чөрүшкек документ кылдыр СЭКП ТК-ның Пленуму санап тур.

2. Шилчиишкин үе-чадазында партияның, партия организация бүрүзүнүң бирги ээлчегде сорулгазы — политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле шиитпирлиг ажылдаары, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң политиктиг угланыышкынын чорударынга идепкей чок чорукту болгаш чайгылыышкыннарны ажып эртери болур.

Партияның идеяларын, Октябрьның идеяларын коммунист бүрүзү диднми-биле принципиалдыг камгалаар, социалистиг идеяларны, кижи төрелгетенниң ниити үнелиг чүүлдерин быжыг туруштуг камгалаар ужурлуг.

Чурттуң ёзулуг демократтыг бүгү күштериниң чүгле кады ажылдажылгазынга болгаш дем каттыштырып ажылдаарынга үндезилээш, байдалды эки талазынче өскертип болур дээрзин Пленум онзалап демдеглеп тур. Хамааты болгаш национал чөпшээрежилгени чедип алыр дээш боттарының күжениишкиннерин сырый каттыштырарынче хөй-ниитиниң бүгү шимчээшкиннерин, бистиң Ада-чуртувустуң амгы болгаш келир үезин үнелээр бүгү кижилерни СЭКП ТК-ның Пленуму кыйгырып тур.

3. Социалистиг шилип алыышкынның хемчээлинге хамыктың мурнунда кижилерниң амыдыралын экижидери, оларның инициативазын болгаш ажыл-ишчи идепкейлиин бүрүнү-биле кыптыктырын сайзырадыры, ажыктыг бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылдың тодаргай база бүзүрелдиг идиг бериишкиннерин болгаш хевирлерин тургузары рынокче шилчиишкинниң кол утказы болур деп, СЭКП ТК-ның Пленуму санап тур.

Чурттуң экономиктиг болгаш социал-политиктиг амыдыралын быжыг туруштуг болдурар. Президентиге онзагай немелде эргелерни тывсыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпирлерин ТК-ның Пленуму деткип тур.

Бирги чергениң эң чугула сорулгазы — хереглел рыногунда байдалды эки талазынче эң чоокку үеде өскертири, бирги ээлчегде, эргежок чугула барааннарның чедишпес чоруун ажып эртери болур. Улус депутаттарының Советтеринде, күүсекчи эрге-чагырганың органнарында ажылдап турар коммунистер аъш-чем аймаа-биле чонну хандырарын экижидеринче, өстүрүп алган дүжүт ажаалдазын доозарынга практиктиг дузаны чедиреринче, транспортка, садыгга корум-чурумну тургузарынче угланган соңгаарладыышкын чок хемчеглерниң боттаныышкынын дүргедедир ужурлуг. Ажыл-агыйжы эвес чорук болгаш соора ажыглаашкыннар дээш бүгү демнелдерни удуртукчуларындан негелдени шыгжыырадыры чугула деп, СЭКП ТК санап турар. СЭКП-ниң политиктиг угланыышкынын улус депутаттарының Советтеринге идепкейлиг чорударынче, ол сорулга-биле партияның хоойлужудулга инициативазын дээштиг ажыглаарынче коммунист депутаттарны Пленум кыйгырып тур.

Чуртта байдалды дүрген быжыг туруштуг болдурар сорулга-биле коммунистерниң, партия организацияларының организакчы база пропаганда ажылынга сүмелерни ажылдап кылыр ажылчын бөлүктерни СЭКП ТК-ның доктаамал комиссиялары-биле демнежип алгаш тургузарын СЭКП ТК-ның Секретариадынга дагзыр.

Ажыл-агый харылзааларын деткиир, кереэ сагылга-чурумун сагыыр, бюджеттиң акша-хөреңгизиниң чедишпезин ажып эртер, акша саарылгазын быжыглаар талазы-биле чазак органнары ажыктыг хемчеглерни алырын СЭКП ТК негеп тур. 1991 чылдың планы болгаш бюджеди экономиктиг болгаш социал эң чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге чагырткан турар ужурлуг.

Доктааттынган чурум ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер кылдыр 1991 чылда чурттуң планының болгаш бюджединиң төлевилелдерин өөренип көөрүн СЭКП ТК-ның Социал-экономиктиг доктаамал комиссиязынга дагзыр.

Чижек садыглаашкынга, улам-на калбарган кем-херек үүлгедиишкининге, өжээтен илерээшкиннерге удур демиселдиң талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырынче чазакты СЭКП ТК кыйгырып тур.

4. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң хөй алыр тургузуглуг экономиканы, рынок инфраструктуразын тургузарын СЭКП ТК-ның Пленуму саналдап тур.

Күрүне бүдүрүлгелерин янзы-бүрү хевирлерлиг болдурарын СЭКП ТК деткиившаан, өнчүнүң коллективтиг хевирлерин коллдаар тургузары дээш туржуп турар.

Колхозтарның, совхозтарның, тараачын болгаш хуузунда ажыл-агыйларның хөгжүүрүнге экономиктиг дең байдалдар тургустунуп турар ужурлуг. Черни хуу өнчү кылдыр дамчыдып бээриниң азы садарының идеязын СЭКП ТК-ның Пленуму деткивейн турар.

5. Принципиалдыг айтырыг — рынок харылзааларынче шилчииринин социал талазы. Рынокче шилчииринин экономиктиг, социал болгаш политиктиг бүгү уржуктарын ылаптыг бүгү тала-биле хандыр көөрү, баш бурунгаар эскерип билири, эргеделиг ол үе-чадазы чайлап чок каражаларны барык чок кылдыр кызыары эң-не онза чугула ужур-дузалыг деп, Пленум санап тур.

Чонну ажыл-биле бүрүн хандырарынче, ажыл чок чорукту баш бурунгаар болдурбазының, ажылдакчыларны белеткээриниң, дагын өөредириниң болгаш ажылга киирериниң чаңгыс аай күрүне системазын тургузарынче угланган соңгаарладыышкын чок хемчеглерни улус депутаттарының Советтери, чазак болгаш эрге-чагырганың чер-чер органнары ап чорударын СЭКП ТК саналдап тур. Ниитилел амыдыралынга херээжейлерниң роллунга дүүшкен оларның социал камгаладыышкынын тодаргай болгаш ылаптыг магадылалдарын хандырар херек. Чонну ээзээш хандырылгалыг кезектерин, ылангыя пенсионерлерни, инвалидтерни, аныяктарны, хөй уруглуг өг-бүлелерни деткиири эргежок чугула. Барааннарның, ылангыя, бирги ээлчегде эргежок чугула барааннарның өртектерин күрүнениң талазындан таарыштырар хемчеглер, акша үнезиниң кудулаашкынындан камгалал хемчеглер негеттинип турар. Бо талазы-биле партия организациялары бодунуң күжениишкиннерин профэвилелдер-биле болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организациялары-биле холбаштырар хүлээлгелиг.

Чогуур хоойлужудулга инициативаларынга хамаарыштыр саналдарны ажылдап кылырын СЭКП ТК-ның социал-экономиктиг политика, херээженнер болгаш өг-бүле айтырыгларының, аныяктарга хамаарышкан политика талазы-биле комиссияларынга Пленум дагзып тур.

Культураның, угаан-бодал амыдыралының өске-даа адырларын садыглажылга хевирлиг болдурарынга, эртемге, өөредилгеге, культурага акша-хөреңги тускайлап бээрин кызыраарынга удур партия туржур апаар.

6. Суверенитетче болгаш бот-тодараттынарынче чурттуң улустарының чүткүлүн СЭКП ТК-ның Пленуму деткииншаан, бүрүн эргелиг күрүнелерниң чаңгыс аай Эвилели дээш тодаргай туржуп, ынчаарга националдар аразынга чөрүлдээлерни күштелдирген болгаш экономикада аар байдалды ханыладып, бистиң күрүневисти үреглеп турар национал-шовинистиг болгаш чарылдырыкчы хөделиишкиннерни шыңгыы буруу шаап тур.

Ындыг байдалдар турда Эвилелдиң чаа керээзиниң үндезиннерин ажылдап кылырын база ону хүлээп алырын саададыры эң-не шыңгыы уржуктарга чедирер апаар ийик.

Шынар талазы-биле чаа Эвилелдиң амыдыралчы чугула үндезини болур Эвилелдиң чаңгыс аай рыногун тургузары онза чугула ужур-дузалыг деп, ТК-ның Пленуму санап тур. Эвилел-биле чөрүлештир бүрүн эргелиг республикалар рынок харылзааларын күрүнелерниң талазындан таарыштырарының дең эргелиг субъектилери болур ужурлуг.

Акшаның, банкының, каайлының чаңгыс аай ниити-эвилел системалары, өртектер доктаадырының болгаш үндүрүглерниң дугурушкан политиказы турар ужурлуг деп, Пленум санап тур. Эвилелдиң камгаланыр аргазын, даштыкы политиказын, күрүне айыыл чок чоруун хандырарынга, энергетиктиг, транспорт, экологтуг айтырыгларны комплекстиг шиитпирлээринге, эртемнин, өөредилгениң болгаш культураның хөгжүлдезин холбаштырарынга Эвилел төвү эргежок чугула.

7. Рынок харылзааларын боттуг хөгжүдеринге идепкейлиг идигни бээринче, рынок — дээрге кризистен чурттуң болгаш ниитилелдиң уштунуп үнериниң оруу, ажылчы чоннуң материалдыг чалгай чоруун белиилериниң, бүдүрүлгениң чепсен-херекселдеринден ажылдакчыларны албадааашкын-биле оспаксыратканы ажып эртериниң аргазы дээрзин массаларга тодаргай тайылбырлаарынче партия комитеттерин болгаш коммунистерни СЭКП ТК-ның Пленуму кыйгырып тур.

Партияның өөредилге черлеринге, партийжи пропагандага болгаш массалыг информацияның чепсектеринге экономиктиг өөредилгени организастаарын база оон утка-шынарын эде тургузарын СЭКП ТК-ның Политбюрозунга, Секретариадынга, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партияның республика, край болгаш область комитеттеринге, бүгү партия организацияларынга Пленум дагзып тур.

Рынок харылзааларының айтырыгларының дугайында партийжи пропаганданы болгаш масса-политиктиг ажылды информация-биле хандырарын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын база боттандырарын СЭКП ТК-ның Идеология комиссиязынга Пленум дагзып тур. Массалыг номчукчулар ажыглаар кылдыр рынок экономиказының дугайында материалдарны белеткээр болгаш хүн бүрүнүн парлалгазынга чырыдар, түс-түс номнар кылдыр парлаар. Чер-черге пропаганда кылырынга дузалаар кылдыр эртемденнерниң болгаш практиктиг ажылдакчыларның иштинден бедик мергежилдиг специалистерни ынаар чорудар.

8. Партийжи массаларның бүрүн эргелииниң кол негелдези болур партияның эге организацияларының ролюн бедидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын база боттандырарын СЭКП ТК-ның Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартыр талазы-биле комиссиязынга дагзыр. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, партияның республика, край, область, округ, хоорай, район комитеттери бодунуң практиктиг ажылынга чаа экономиктиг харылзааларны болгаш ажыл-агыйны чорударының хевирлерин тургузар талазы-биле коммунистерниң боттуг инициативазынга даянып, бо ажылга эртемденнер болгаш специалистер-биле идепкейлиг кады ажылдажыр, партияның интеллектуалдыг күчүзүн долузу-биле бүрүн ажыглаар ужурлуг.

СЭКП-ниң эге организацияларынга хамаарыштыр хоойлуга удур хөделиишкиннерни, чамдык бүдүрүлгелерге партком нарының ажыл-чорудулгазын хоруп турарын Пленум буруу шаап тур. СЭКП ТК совет хоойлуларының бүгү күжүн ажыглавышаан, коммунистерни, партийжи активчилерни шиитпирлиг камгалаар.

9. Рынокче шилчииринге хамаарыштыр СЭКП-ниң политиказын шыны-биле болгаш эки чырыдарынче, хамааты болгаш национал чөпшээрежилгениң, тургузуктуг күш-ажылга, сагылга-чурумга болгаш корум-чурумга чүгле кылдыр байдалдың ниитилелге тургузарынче массалыг информацияның чепсектерин СЭКП ТК-ның Пленуму кыйгырып тур. Партийжи парлалганы деткиир болгаш быжыглаар талазы-биле хемчеглерни чугаалажып көөрүн СЭКП ТК-ның Политбюрозунга, Секретариадынга дагзыр.

Хөй-ниитиниң политиктиг организацияларының өнчүлүг, сан-хөө ажыл-чорудулгалыг болуруун эргелиг Пленум камгалап, СЭКП-ниң өнчүзүнче кандыг-даа халдаашкыннарны буруу шаап тур.

• • •

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң көдүрген социализмниң шилип алыышкынның, интернационализмниң, демократияның болгаш гуманизмниң идеяларын долгандыр ... рый каттыжарынче коммунистерни, чурттуң бүгү хамаатыларын СЭКП ТК-ның Пленуму кыйгырып тур.

Партия Кызыл хоорокомунда

ШЫН ЭВЕС ПРАКТИКА

1990 чылдың август 29-та РКП-ның республика комитединиң бюрозу рескомнуң партийжи контроль комиссиязынче М. К. Доржукайның киирген хомудалын өөренип көргеш, партийжи контроль комиссиязының саналы-биле ону СЭКП-ниң хүрээлеңинге катап тургускан дугайында партия Кызыл хоорокомунуң бюро кежигүннеринге партия Кызыл хоорай организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазы С. С. Григорьев дыңнаткан. Рескомнуң бюрозунуң шак ындыг шиитпири дүш болган чүүл эвес, а партияның республика комитединиң ажыл-чорудулгазының тургустунган практиказы дээрзи илден.

Чижээ, 1989 чылдың апрель 4-те СЭКП обкомунуң бюрозу «Тувинская правда» солунунуң ынчангы редакторунуң оралакчызы турган О. И. Гавриловту немелде шалыңының түңүнден партия дадывырын төлевейн турганы дээш, бодунуң албан-хүлээлгезин хууда ажык-оолча үндүрүп алырынга ажыглап турганы дээш, база журналисчи этиканы хажытканы дээш партиядан үндүрер дугайында СЭКП хоорокомунуң бюрозунуң шиитпирин күш чок деп санаан.

1989 чылдың октябрь 3-те СЭКП хоорокомунуң бюрозу республиканың культура министри турган А. С. Серен бодунуң ажылдакчылары-биле арагалаашкынны организастап, ооң түңнелинде хөй уруглуг өг-бүлени бусканы дээш, партийжи чурум-сагылганы хажытканы дээш, ону партиядан үндүрер дугайында шиитпирин хүлээп аарга, партия рескому ону база-ла күш чок болдуруп, шиитпирни өскерткен.

Ынчангаш РКП Тыва рескомунуң 1990 чылдың август 29-та хүлээп алганы М. К. Доржукайны партияның хүрээлеңинге катап тургузар дээн шиитпирин партия Кызыл хоорай организациязының КРК-зының бюрозу партийжи мораль болгаш этикага дүүшпес деп санап турар.

РСФСР-ниң КП-зының Кызыл хоорокомунуң бюрозу контроль-ревизия комиссиязының кылган түңнелдери-биле чөпшээрешкен болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң партия кежигүнүнден үндүрген дуганында хомудалдарны сайгарар талазы-биле тургустунган шын эвес практиканы СЭКП-ниң хүрээлеңин быжыглаарынга болгаш ооң ат-алдарын көдүреринге салдар чедирбейн турар дээрзинге каттыжып турар.

Мындыг доктаалды партия хоорокомунуң бюрозу сентябрь 27-де хүлээп алган.

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин солуннарга парлаан. Бо чугула документиге хамаарыштыр чоннуң санал-оналы редакцияга кээп турар.

«Шын» күрүне суверенитединиң айтырыгларынга хамаарышкан эртемденнерниң, юристерниң, культура ажылдакчыларының, хоочуннарның, янзы-бүрү мергежилдиң кижилериниң санал-бодалдарын парлаар. Чугаага идепкейлиг киржиринче чалап тур бис.

Сүмелээрим болза...

Совет Эвилелинде чарлаан ажык-чарлыг чорук, демократия, эде тургустунуушкуну бистерниң эвээш санныг тыва улустуң база угаан-бодалын оттуруп, ажыл амыдыралывыска чаа-чаа өскерлиишкиннерни болдуруп турар. Ол мындыг даа турар ужурлуг. Чүге дээрге үениң негелдези ындыг. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак кеү-биле турбас» деп тыва улус ону бодунуң үлегер сөзүнге кончуг шын чугаалап каан. Ам ынчаарга Тыва республика, тыва нация чогум кандыг арга-биле, кандыг орук-биле бурунгаар хөгжүүр ужурлугул, ынчаш? Бо айтырыг чүгле бистер тываларны эвес, а Тывада чурттап турар орус, украин, татар, хакас дээш өске-даа нацияның улустарының сонуургалын болдуруп, харын-даа дүвүрелин турар.

Чоокта чаа сентябрь айда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы болуп эрткен. Аңаа чугаалашкан бир кол айтырыг —Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында декларация төлевилели. Оон-биле чергелештир улус депутады К. А. Бичелдей Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилели кылдыр бодунуң вариантызын аңаа база киирген.

Мен бодум хуумда үк сессияга санал берген чамдык улус депутаттары-биле бир демей, улус депутады К. А. Бичелдейниң киирип келгени ол вариантының төлевилелин деткиир мен. Мен борта бодумнуң патриотчу эзиг күзелимни илередирин күзеп тур мен. Мээн сүмелээрим болза, Декларация төлевилелин ажылдап кылып, сайгарып, чугаалажып турар үеде каксы-даа бол, Тываның төөгүзүн өөренип көөрү чугула. **Декларацияга Тываның чурт девискээрин, оон кызыгаарын Тыва Арат Республиканың чурт чуруу географтыг картазын өлүгаар көрзе.** Тыва автономнуг область-даа, автономнуг республика-даа турда, амгы үеде буурап дужуп турар чагырып дужаар системаның тургусканы Тываның чурт девискээрин, кызыгаарын чондан чажыды-биле «кезип, быжып» турган комиссияларның ажылын солуннарга парлап, радиога чугаалап, телевизорга көргүзер херек. Ону чондан чажырган хереэ чок.

Тываның төөгүзүнден бээр туруп келген чурт девискээрин, оон кызыгаарын бодурап тургузарда, Тыва АССР-ниң Дээди Соведи **төөгүчүлер, этнографтар, археологтар дээш, өске-даа тускай эртемниглерден тургустунган комиссияны томуйлаар ужурлуг.** Ол комиссияның ажылынга чурт девискээрин эки билир Ус. Үрү ... чурттап чораан, Хан-Дээр, Саңгына тайгаларындан аңнап, алдылап чораан херечи улуг кижилерниң киржилгези база херек.

Байыр-оол ДОНГАК.
Юрист.

Ынчаар адаза кандыгыл?

Декларация төлевилели Тываның суверенитедин (бот-догуннаашкынын) хүлээп алыр дугайында төөгүлүг ужур-дузалыг документ болур. Мен бодаарымга, ону арай-ла далаш кылган. Ындыг-даа болза ону бүгү чон чугаалашкан соонда, чогуур эдилгелерни кылыр боор деп идегеп тур мен.

Бо төлевилелди чугаалажып тура, Тываның келир үезин ам-даа чедир ханы бодаар болза... Чүге дээрге таарымчалыг үе эрте берип болур. Төрээн Тывавыстың салым-чолун шиитпирлээр бо чугула херекке чон кол черни ээлээп турар ужурлуг.

ССРЭ-де эвилелдешкен республикалар хөй. Оларның чамдыктары ажык-чарлыг чорукту, демократияны ажыглап, Эвилелден үнер арганы дилеп турар, өскелери — адын-даа солуп турар. Чижеглээрге, Молдав ССР— Молдово апарган дээн ышкаш. Бо чүл дээрге, бюрократсыг социализмниң делегейде адының батканының херечилеп турар.

Тыва бодунуң валюта фондузун тургусканы, даштыкы күрүнелер база организациялар-биле экономиктиг, культурлуг болгаш өске-даа харылзааларны дорт тудар апаар деп турар. Харын-даа оон ыңай **делегей рыногунга киржип, ханы эргелер дээш туржур апаар.** Ынчангаш делегей аренезынче үнүп турар апарганда, бистиң аныяк республикавыс онзагай, политиктиг ужур-дузалыг чаа атты бодунга шилип алыр ужурлуг.

Чурттуң адын оон чоннуң үзел-бодалын, сагыш-сеткилин илеретпес болуру чугаажок. Делегейниң бүгү чонунуң күзел-чүткүлү — тайбың, найырал, эп-сеткил каттыштырылгазы, демократия. А бистиң чонувустуң база-ла ындыг. **Ынчангаш Тыва АССР-ниң орнунга Тыва Демократтыг Республика деп адаза кандыгыл?**

Тыва ССР Эвилелинден үнер деп ындыг семээшкин кылбайн турар. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составында бот-догуннаан Тыва Демократтыг Республика дээрге, ол күрүнелерниң чазактарынга улуг чөргаарал болур ужурлуг. Кандыг-чүү-даа болза бистер демократиядан төрүттүнген чоннар болгай бис. Ынчангаш олар бисти канчап-даа кызып кыйбас, харын-даа бүгү талазы-биле деткиир ужурлуг деп бодаар мен.

Тыва АССР-ниң адын өскертир талазы-биле мээн саналым ындыг. Ынчаарга төлевилелдиң 3-кү чүүлүнге улам билдингир болур кылдыр мындыг эдилгени кылза деп бодал бар: **«3. Бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазының долу ээзи Тыва Демократтыг Республика болур... Тыва АССР-ниң Конституциязын (Үндезин хоойлузун) болгаш хоойлуларын. Тыва Демократтыг Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин хоойлузун) белеткеп, ону хүлээп алгыжеге чедир ажыглаар болгаш оларны бодунуң девискээринге күштүг деп санаар».**

Даш-оол МОНГУШ.
Ак-Довурак хоорай.

Адаары, бижиири берге-дир

Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилели-биле таныштым. Ниитизи-биле деткип турар мен. Бодалым илередип, аңаа чамдык эдиглерим киирерин шиитпирледим.

Тыва АССР черле РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составында туруп келген болгай. Ынчангаш төлевилелдиң бирги чүүлүнүң ийиги эгезинде (абзацта) «каттышкан», «хөй-хөй» деп сөстерни «эде тургустунган», «хөй» деп сөстер-биле солуза кандыгыл? Тодаргайлаарга, **«Тыва Совет Социалистиг Республика — РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составында, хөй национал дыг кижилерниң төөгүлүг хөгжүлдезиниң үезинде эде тургустунган»** деп номчуур кылдыр аан.

Үшкү эгеде (абзацта) бирги домакты тодаргай кыскалады **«Бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазының долу ээзи Тыва ССР болур»** дээш, домакты доозар. Уламчызы **«...оон РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң эргезинге эки тура-биле дамчыдып берген бүрүн эргелери аңаа хамааржышпас»** деп одуругну ап кааптар. Чүге дээрге эргелер дугайында киирилделер Декларация төлевилелиниң чогуур черлеринде четчир кылдыр кирген-дир. Окаёмовтар болгаш ажыктыг, ажык чок «төпке» чагыртыр удуртукчулар, организациялар шиничилел черлери турбаһын дээрин ол.

Документиниң национал хевирлиг, хүндүлүг, эргим кылдыр үнелээри-биле «Декларация», «суверенитет» деп сөстерни **«Угуулга», «бот-догуннаашкын»** кылдыр чиигине тыва сөстер-биле очулдурарын саналдадым. Оон башка, адаары, бижиири берге, карын, утказы-даа билдинмес-тир.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Улуг-Хем район.

Тускай корр-нуң колонказы

ТАЙГАЛААР МУРНУНДА

Улуг-Хем районнуң аңчылары «чымчак алдын» тывыжын эгелээр мурнунда аңчылар болгаш балыкчыларның район ниитилелиниң отчёт-соңгулдазы конференциязынга чыглып келген. Демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң теви-биле бо удаада ниитилел кежигүннериниң эрге-ажыктарынга хамааржыр шынныг чугаа болган.

Ниитилел даргазы Виктор Байкаловтуң кыска илеткелиниң соонда болган чидиг саналдардан каш одуругларны маңаа киирип көрейн.

— Тыпкан олууңну аңчы-чамдыызын «кара» рыноокче чорудуп турар аңчыларны кижи чүү деп буруудадыр боор? — деп, Виталий Бочегуров чугаалаан. —Олар шын кылып турар-лар-дыр. Чүге дээрге кургааи өртээ дыка чавыс. Эңи ле дээн диининиң өртээн 4 рубль дээр-дир бис. Херек кырында аңчыларның дөңүп-дожап, аштап-суксап чорааш эккелген бир диининиң өртээ 2-3 рубль болур. А диин кежи херегләэн улус 5-даа рубльди сунуп чедип каар-дир. Бир эвес күрүне хүлээп алыр амгы чавыс өртектерни үлгаттырбас болза, диин, киш, күзен кештерни кымга кандыг өртек-биле садарын аңчы боду шиитпирлээр апаар.

— Хуу кижилер өстүрүп алган мал-маганын дужаарга, оларга ховар бараанннар садып алыр талоннар бээр. А аңчылар өлүк дужаарга чүге ындыг эвезил? Бо дээрге өзулут социал чептиг эвес чорук-тур. Эң хөй өлүк дужаап турар аңчыларга автомашина, мотоцикл, хеп чуур, дааранып машиналар садып алыр талоннарны бээр ужурлуг — деп, Валерий Донгак саналдаан.— Ону биеэги ышкаш үстүкү даргалардан дилевес, а харын негээр ужурлуг бис.

— Аңныр-тывыш ажылагыйы участогунуң планын кол нуруузунда шөлээ үезинде тайгалаар аңчылар күүседип турар, а оларның дугайында сагыш салыыжының чок — деп, «Мерген Чөреве сагындырган.— Ам каш хонгаш аңчылар аъттанып-тар деп турар-дыр. Ол хирезинде олар аъш-чем аймаа, хеп-сып-биле хандыртынмаан. Бо бүгүнү райподан ап болур. Мурнуку чылдарда өлүктү райпонуң белеткелдер конторазынга дужаап турувуста, ол аңчыларның херегелин хандырып келген. Өлүк дужаап турарывыс участок он-боолан аңгыда бисте чүну-даа бербейн турар.

Анатолий Туревич мындыг фактыны демдеглээн:

— Автобааза чолаачылары 2-3 хондур Саян ажыр чоруур деп баарга, оларны орукка чиир тушенкалар-биле хандырып турар. Тыг ап көөр болза, чемненир столовайлар оларның оруун дургаар болгай. А аңчыларга тайгада кым столовая белеткеп каан чүвел?

— Эрткен чылын участок 350 аңчы-биле керээ чарган, а планны чүгле 50—60 кижиниң күжү-биле күүсеттивис — деп, оон даргазы Толчун-оол Шойдун чугаалаан. — Чангыс-даа диин дужаавайн чыткаш дарга-бошкаларга чедир чамдык эштер чылдың-на боо-моңгу негээр-дир. Аңчыларже кичээнгей салыр үе черле келген боор. Улуг назылыг Александр Өлчейбен 7 бөрү узуткаан. Аңаа чүге «Урал» мотоцикл садып алыр талон берип болбазыл?

Бо чылын база аңчыларга бээр аъш-чем аймаа тывылбайн барган. Райкүүсеком даргазының оралакчызы Виктор Пюрюна ОБХСС ажылдакчыларының дузазы-биле районуң складтарын хынадырга, кургаг сүт-даа, тушенкалар-даа, таакпы, конфета-даа тыпты бергенин аңчыларга дыңнадырга, олар улуг тынган. Сухарини Кызылдан тыптынар болган. А Шагаан-Арыгның бодунда хлеб заводу-даа, столовая-да кондитер цеги-даа бар болгай. Аңчылар дээш сагыш салган чүве болза, сухарини найысылал Кызылга эвес, маңаа бүдүрүптер турган.

Конференцияга аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелиниң чөвүлелин, ревкомиссияны болгаш республика конференциязынга баар делегаттарны соңгаан.

Чоокта чаа РСФСР-ниң чазааның Тывага дузалаарының дугайында доктаалы солуннарга парлаттынган. Ында айыткан бир онзагай чүүл болза, моон соңгаар өлүктү Саян артынче дужаап чорутпас, ону канчаар сайгарарын Тыва республика боду шиитпирлээр эргени берип каан. Өлүктен кирген орулга республиканың экономиктиг хөгжүлдезинге дуза-дөмек болзун дээш, аңчылар бо чылгы тывыжыты тура-соруктуг чорудар апаар.

Кодур-оол ОЮН.

ЧЫСКААЛГАН АВТОБУСТАР, ТУРА «КӨЖЭЭН» КИЖИЛЕР

Чолаачылар чүү дээш ажыл соксатканыл? Хуусаа бир ай

Октябрь 11—Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң улустарының акы-дуңма улуг өг-бүлезинге бактаап кирген үениден бээр 46 чыл болган өөрүнчүг хүнү. Чаңгыс сөс-биле, совет хамаатызы деп ададып, шүлүкчүнүң бижээни ышкаш, даштында кадыыр биле маска синэбин каан совет паспорттуң эдилекчилери апарган өөрүнчүг, байырланчыг хүн. Чогум-на ол эртен хөй, он-он кижилер байыр шинчилиг сагыш-сеткилдериң автобус доктаамнарынга каап, шугулдап, маңнаашкынга алзып тура, ажылындан озалдаан. Хөй автобустар үнер ужурлуг маршруттарынче үнмээн, барык 100 муңга элэги каш-ла муң четпес чурттакчылыг улуг хоорайның ол-бо кыдыгларынга хөй-хөй улуг-биче кижи сынмарлажып алгаш тура эртенизэн.

«Дамчыыр чугаа — далай чалгыы» деп чүве бар. Сөөлүнде билдингени чүл дизе, пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң 3 дугаар колоннзазының чолаачылары ол эртен ажыл соксаткан чүве боопт-тур. ПАТБ үш колонналыг дээрзин номчукчуга билип алыры артык эвес боор. Бирги колонна хоорай, суурлар аразында ырак рейстерже чоруур автобус чолаачыларындан тургустунган, ийиги колонна — таксистер, үшкү колоннада хоорай иштиниң аргыжылгазын хандырар, дем ажыл соксадыкчылары кирип турар. Ынап-ла ажыл соксадырда бо бир чырыткылыг эртенни, байырлал хүнүн дээриң ол, оларның шилип алганы таварылга боол артар ыйнаан. Тываның Совет Эвилелинге эки тура-биле каттышкан хүнү-биле ажыл соксадыышкынының капсыржаазы бергенинге политиктиг хамаарылга турбаан дээрзин ол-ла хүн пассажир АТБ-зиниң удуртулгазының 3 шакта клубка чыгган хуралынга олурушкаш билип алдым. Оон туржук: «АТБ-де чолаачылар чедишпес, хөй кижи Саян ажыр кежүп чоруткан, ам-даа хаарнак-чүгүн сандайланып алган белен орар улус бар» дээр сөөлгү үеде национал дар аразында харылзаа улам байсырадыксаан хөөннер маңаа кезулбеди, дарга-бошка, чолаачы ажылчын чаңгыс-даа кижи бо талазы-биле аас ашпады.

Чөпшээрел алгаш туруп, эес ап турган тыва, орус ажыл соксадыкчылары, оларның удуртукчулары, Кызыл хоорай девискээринде автобус чолаачыларының негелде-хомудалдарын дорт харылаар ужурлуг бир чамдык даргалар-даа тургустунуп турар айтырыглар шын, четпестерин кыска хуусаада дарый эдер талазы-биле кылза чогуур ажылдарны салаа базып санап, чаңгыс шиитпирге кээп турдулар. Ам чүгле чугаадан ажыл-херектерже шилчиири арткан бо-ла. Кандыг ындыг негелделерил ол? Кысказы-биле көрүптээлиңер. «Восток» дээр автобус доктаамы-биле Каа-Хем суур аразында автобус чоруп турар оруку эң багай байдалда, улуг-биче оңгарлар хөй. 2, 6, 10 дугаар маршруттарның база ындыг. «Бир эвес 9 дугаар школа, чаш сургуул ажылы эвес болза, орай караңгыда херек чок, хүндүс-даа ынаар углаан безин херээвис чок» — деп, бир чолаачы сеткилин чажырбады. «Хүн бүрү үрелиишкинге, септелгеге таваржып, эртеден ажыттаадан үнүп турар автобустар-даа канчаар, уруглар көөргенчиг-дир. Чүгле олар дээш сай-дашы таварып олче доураан буртулап чоруп турар бис» — деп, ол немеп кагды.

Хоорайның септелге-тудуг эргелелиниң начальниги А. И. Черноусов харыы сөзүнге мынча диди:

— Бистер тудуг организациязы хиревисте, оруг септелгезин база харылаар кылып каан. Ол хиреде аңаа тускайлаан акша-херекгини хамааржыр организациялар, хоорукүүском бисче өй-шаанда шилчитпес боор-дур. Чамдыкта ажылчыннарга төлээр акша безин тыппас тудуг организациязы болгаш янзы-бүрү тудугтар септелгеп-биле мерээ чарып ап чоруп бердивис. Мону черле чаңгыс кижи холга ап, чаңгыс ээлиг болдурза кандыг чүвел. Бир кижи кылыр, өскези төлээр, үшкүзү чагырып дужаар...: Бис бодувустан хамааржыр бүгү чүүлдү дарый кылып, шиитпирлиг хөделиили, а хоор-күүсском акша-херекги хандырылгазын дургедетсин.

Дараазында айтырыг — дүнеки өйде бензин, үс-биле хандырылга. Дүн ортузу чедип чорда, халашкан, ажылын дооскан чолаачы эртен эрте шимчеп үнерде белен турзун дээш, бир черден барып бензин куттуруп алыр, өскезинден—үс. Азы дедир. Ынчап хоорай кезип шаап чорда, улам орайтаар. Даңы шимчей үнер шагы—6 шак. А ажылга келири оон-даа эрте келир. Бо айтырыгны хоорайның бир ужунда АЗС-ке чаңгыс аай доктааткан үе-шакта херегләэн кывар чүүл алыр, ол бүгү аңаа доктаамал турар кылдыр дугуржулга нефть продуктулар эргелелиниң удуртукчулары-биле чедип алдынган.

Ол хүн чолаачыларның бир көдүрген айтырыы — садыг хандырылгазы. Хоор-күүскомнуң садыг килдизиниң эргелекчизи С. В. Петрова хоорайда ховар бараанннар-биле хандырылга ээлчээнде турар 650 албан, организация черлери бар дээн. Бир эвес оларга хөй санныг кооперативтерни кадыптар болза, чогуур сан-чурагай оон-даа улам көвүдей бээр. Ынчалзажок, бо пассажир АТБ-зи ышкаш эртен күш дүнде үнер, кежээ сылдыс четчи бергенде келир, тускай чай-шөлээн, хос чок ажыл-иште улустуң бараан-биле хандырылгазын амгы ышкаш декабрьже шилчидип болбас турган дээрзин ол онзалап демдеглээш, октябрь, ноябрь айларда оларны ховар бараан-биле хандырарын аазаан. Бо даргада буруу чок, буруу өскелерде турган дээрзин чугаа кадында билип алдым. Светлана Викторовна бо чаа «дужуулгеге» садааш, чаа-ла үш ай болуп турар кижи болду.

Хоорайның эң кол автобус доктаар чери «Восток» дээрзин билдингир. Ырак аал-оралныг чолаачылар маңаа дүштээр, нежикки чемниң чиир. Столовая болгаш ресторанннар трезиниң директорунуң оралакчызы С. П. Деева ынаар чем ийи катап, эртен, дүъш соонда чедиртиниң турар чүве дээрзин «шыназыдарын» кызытса-даа, ол бүтпейн барган. «Хүнүн-дааның ында силер эвес, а бистер чемненип турар улус ышкажыл бис» дээн үннер ону оон-моон үзе кирди. АТБ-ниң начальниги В. В. Бойко орта кыска тайылбыр бээр ужурга таваршты. Бир катап багай, эргижирээн чем артындан ол хүн соп чемненген чолаачылар дегерези хоранңан чүве-дир, бирден бирээ чокка. Кезек үеде. 7 хонук хирс чемни хүнде ийи катап эккеп турган, база соксап каан. Ынчангаш кежээ чолаачылар эргижирээн, соок чемни чииринден ойталап, бир 10—15 минута чем чиир кааптар дээш, улуг хоорайның кайы-бир ужунче каккаш ыыай болур. Бистиң оларны маңаар ужурувус моон база үнүп турар. А Светлана Петровна Деева буфет дээрге ындыг чүве-ле болгай ол, кайы-бир черден эккел чыдырда-ла, чеми соп каар, бодунга белеткеп турары дег, ассортимент хөй эвес кызыы база болур, ынчангаш столовая тудуп алза эки дээн хөөнүн илеретти. Ол дээрге ийиге ийиниң кадары дег билдингир чүве ышкажыл. Оон-биле чергелештир «Даартагы чагның орнунга бөгүнгү өкпе дээре» деп чүве бар. Чыылганнар бо талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээрин негээн.

Ажыл соксаткан чолаачыларның бир кол негээн айтырыы — бригада герээзи-биле ажылдаарын чок кылыры. Бир кижи ажылынга ээ-харыысалгалыг, өскезин ат кадагалап турда, байдал бир дең-деңки бооп шыдаваа тодаргай. Оон аңгыда хоорайда аай-дедир аргыжып турар чоннуң чартык кезии «хойгунап» чоруп турда, чолаачы акша киирер планын күүсетпес, соң уламындан шаңнал акша албас дээрзи тодарган. Ынчангаш ам айтырыг чаңгыс болур ужурлуг: чок болза, билет чокка чорааның торгаал акшазын улгаттырар, чок-ла болза, билет өртээн 6-дан 10 көпеек чедир өстүрер...

Бо бүгү чугаалашкан айтырыгларны чогумчалыг шиитпирледип алыры-биле бүгү негелде-хомудалдарны хоор-күүскомче киирген, оон ай иштинде күүселдезин чедип алыр. Хуралга хүлээп алган шиитпир ындыг болган. Хуралда олуржуп турар бүгү коллектив кежигүннериниң негелделери чаңгыс хүн дургузунда тургустунмаан, үр үеде чыылган, үндезин дөстүг, оон күүселдезин дээш хоорукүүском бо үе-шактан ажылдап эгелээр дээрзин хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков демдеглээш, хөй чүс кижи маңап турда, оларның ажыл соксадыышкыны хоойлу-дүрүмге таарышпас дээрзин база демдеглээн. «Шуугаар мурнунда боданыр» деп чүве бар. Улуг, биче чонну шак шагы-биле даштыгаа манатпайн, мындыг дугуржулганы өске арга-биле чедип ап болуруң ол борта чижек кылдыр чугаалаан.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» тускай корр.).

ЧУРУКТА: Ажыл шагы шагда эгелээн. Кижилер-даа, автобустар-даа турбушаан.
Владимир САВИНЫХТЫҢ фотолары.

УРУГ-ДАРЫЫ БАЗА ХОЙЖУЛАР

«Хөндергей» совхозтуң хоочун хойжузу Маас Оттуковна Ондар үнген-кирген чонунга эвилеңээлдек, чугаакыр-даа кижи.

— 40 чыл дургузунда хойжулап келдим — деп, ол чугаалаар. — Бо үениң иштинде амыдырал-чурттаалгамга, ажылыжымга хамааржыштыр өөрүшкү-даа, муңгарал-даа турган. Чамдык аныяктар мал ажылынче барыксавас боор-дур. Мен бо көрүп чорууруумга, аныяк малчыннар, хойжулар бистиң районда кончуг эвээш-тир. Ооң чылдагааны билдингир-ле болгай. Ада-иелериниң бир чамдыызы азырап өстүрген урут-дарыын мал ажылынче бичиизинден эгелеп өөретпес-тир.

«Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп тыва улустуң үлегер чугаазы дорт сөглээн. Маас Оттуковна оназашкан үүле-херээн үлегерлиг, ак сеткилдиг күүседип чоруур.

Бо малчынның хойжу уруг-дарыының аалы алгыг-делгем Айлыг-Оюн, Сарыг Куулар, Рая Куулар, Никита Куулар 600 ирттн хүлээп алгаш, бо хүннерде кончуг эки кадарып турар. Оларның деңгели эки.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

Делгелге

Чурукчунуң 40 көрүжү

Кызылда Чурукчулар бажыңынга ол хүн, октябрь 10-да улуг, биче кызылчылар хөй чыылган. Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Чамзоевич Салчактың төрүттүнген хүнүнден бээр 60 чылынга турасхаатган, оон чогаадыкчы ажылының делгелгезиниң баштайгы көрүкчүлери болурунга бодаш делгелгениң ажыдыышкынынга кириш, тыва чурукка уран чүүлүнүн мастерлериниң бирээзиниң төрүттүнген хүнү-биле аңаа байыр чедирип, чылыг күзээшкиннерин илереткен кижилерниң чыглып турганы ол.

Амгы хүннерде бистиң аравыста чок-даа болза («Тыва ужудукчу Кайгыыр-оол Куулар», «Мээн авам», «Хөөмей талазы-биле улуг мастер Кыргыс Сорунгу», «Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Тулуш Кечил-оол», «Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу РСФСР-ниң Репин аттыг күрүне шаңналының лауреады Раиса Аракчаа» дээш, оон-даа өске он-он портреттерни көрээл), төрээн Тывазының чечектелиишкинин, төрел чонунуң тайбың, тодуг-догаа амыдыралы дээш чолу чаагай, чоруу чогаан база амгы үеде Тываның чоргааралы болуп, амгы болгаш келир салгалга ажылчын үлегер-чижек болуп турар алдарлыг кижилер-биле («Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну О. К. Оолак», «МАР-ның алдарлыг малчыны Лхагва», «Автопортрет» болгаш оон-даа өске ажылдар хөй) көрүкчүлерни ужураштырган чурукчуга чыылганнар өөрүп четтирип, аңаа чүректиң ханызындан эки күзээшкиннерни кылган.

Алдан чыл бурунгаар Бии Холга Бии-Хемниң Эрбек. Сессерлиг ол ынчаар чурттап чораан Салчак улуг ядыы арат Чамзоевич өг-бүлезинге төрүттүнген. Үе-черге ынчаар өөрү-биле кады хаан аъдын чавыдаптааш, харыган кымчызын чайбышаан, карангады халдып өскен оол Сессерлигге дөрт класска чедир, артканнарын Кызылга келгеш өөренген, аңаа школаны дооскан. Чаш шаандан тура өг-бүлезинге көрүп өскени байдал, долгандыр турар бойдустуң онзагай чуруумалдары кижиге чаңдыг-ла бир шынарны хайырлаар. Бижик тутса чазаныр, бийир тутса чуруур, кавстаар адалының хол шевер талантызын ол уктап салгаап. Кызылдың № 2 школазынга өөренип турда-ла, оон чурулга уран чүүлүнге сонуургалдыы илереп келген. Сергей Ланзы, Василий Демин дээш ышкаш ынчангы чурукчулар оон келир үеде салым-чолунга улуг салдарлыг болган деп чүвени делгелгени ажыткан Тываның комсомол шаңналының лауреады чурукчу С. Ш. Сааяның болгаш сес алганнарның сактыышкыннарындан билип алдывыс.

Школа дооскаш-ла, Иван Салчак «Тываның аныяктары» солунга чурукчулап ажылдай берген. Ооң соонда шериг албаны. . .

— Кунашир ортулукка шериг албаны эрттирип турган бис. Чаңгыс классчы ынак эжимни бир хүн «оор аппарган». Шеригниң улуг албан-дужаалдыг бир кижизи келгеш, Салчактың талантызын эскерип кааш, шериг солунга ажылдадыры-биле «часкапкан» чүве боор-тур. Солдаттар аразынга тыва кижиниң адын ынчаар көдүрүп каан эжимге ынчан деннээр чүве чок чоргаарланган мен — деп, хоочун журналист Дартан-оол Ендан сактып чугаалады.

Шериг соонда өөредилге чылдары: Свердловскиниң чурулга училищезинге, графиканың болгаш уран чурулганың Урал школазынга, Москваның Суриков аттыг институдунга чырык күзелче чүткүлдүң аас-кежиктиг үелери эрткен. Ооң хүндүлээр башкыларының бирээзи графика-биле делегейде сураглыг академик Е. А. Кибрик тыва чурукчунуң чедиишкиннерлиг келир үезинге идегелдиг салдакчы бар деп чүвеге ылап бүзүрээн.

Иван Чамзоевич студент турган-ла, уругларга ном каасталгазының Бүгү-россия делгелгезинге киришкен. Ылангыя тыва тоолдар, уругларга номнарның чурук каасталгазынга, өңнүг линогравюраларга, портрет чуруурунга ол чоорту мергежип, Бүгү-эвилел делгелгелеринге киржип келген...

ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Иван Чамзоевич Салчак 1977 чылдан бээр элээн үеде Тываның Чурукчулар эвилелин удуртуан.

— Иван Чамзоевич — чаңгыс чер-чурттуум. Ол портрет мастери. Делгелгеден ол дугайын бүзүреп көрүңер. Кайгамчык-ла талант. Зона делгелгелеринге-даа, кожавыс МАР-га-даа... көрүкчүлер аңаа мөгеер. Алдан хар дээрге, чогаадыкчы талантының кидин түлүк үези-дир. Чогаадыкчы талантылыгларга кырыыр назы кала турар. Ындыг болганда чурукчувустуң караанның шоо улам кескү, карандажының бажы оон-даа чидиг болур боор — деп, чурукчунуң хоочун өңнүү Г. Суадальцев байыр чедирген. Ооң сөстерин чыылганнар деткип, адыш часкааннар.

Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс көргени дээре. Делгелгеже далажыңар, эргим көрүкчүлер.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: делгелге залында.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ЧОН

Эки бакка таварышса
Эр көрүп, дугаалап көөр.
Чогун-барын алтыр, бержир
Чондан эргим чүве турбас.
Муңгаралга алыкпаштың
Муңчула-даа бээриңге.
Чон-на сени чагып, сургап,
Соруун киирип, оожуктурар.
«Эмге бараан кижи мен» деп
Элеп-ле санаттынма.
Өргүн чонуң сени кагбас.
Өрү тыртып, башкарып
каар
Чоннуң оргун чаңдыр
баспайн
Чоруур болза — чаагай
турбас
Ажылдажың бүдүнгүр боор,
Аас-кежиин сени ойбас.
«Хөнү — хейлен, чону —
чоорган»
Хелчок-ла шын мерген чугаа.
Ынчангаштың арат чонга
Ынакшылым улам ленпээр.

Галина МУНЗУК.

ООЛДУҢ, КЫСТЫҢ ЫРЫ

Оол:
Тегиг хөмнү оътарып,
Дештүг дагны эргип чораш,
Чымаарым, сени бодап
келгеш,
Шылаарым безин уттуптар
мен.
Доругдайның адыр кулаа
бис.
Дошпулуурнуң ийи хылы
бис.

Кыс:
Кодан инээмни чемгерип,
Хоюг судун саап тургаш,
Эрезим, сени бодап келгеш,
Эзээрим безин уттуптар
мен.
Доругдайның адыр кулаа
бис.
Дошпулуурнуң ийи хылы
бис.

Иелээ:
Ишти кезээде хүндүлеп,
Изиг ынакшылга чорааш,
Чонувус бүрүн бодап
келгеш,
Човаарын безин уттуптар
бис.
Доругдайның адыр кулаа
бис.
Дошпулуурнуң ийи хылы
бис.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

Ном болгаш номчукчу

ЧАА АЛЬМАНАХ

«Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чеден дөртүгү үндүрүлгезинде хоочун-даа, аныяк-даа авторлар амгы үениң судал туружу-биле тывызартынган чаа солун чогаалдарын парлатсылаан.

Чаа номда «Төөжүлар болгаш чечен чугаалар», «Шүлүглелдер база шүлүктер», «Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга», «Улустарның найыралы — литературалар-ның найыралы», «Критика биле библиография» болгаш оон-даа өске улуг бөлүктер бар.

Мурнундагы альманахтарда ышкаш поэзия кезээ эң хөй арыннарны ээлээн мактаддыг, ооң келир үезинге бүзүрелдиг, салым-талантыг аныяк авторларының немежип турары илдең.

Сандан САНДЮ.

ОРУС КҮРҮНЕ ЧАГЫРЫКЧЫЛАРЫ

Киевтиң Кызыл туктуг шериг округунуң төөгү музейиниң тургузукчуларының бирээзи, шериг төөгүчү Юрий Семенович Пузаненко бо хүннерде бистиң республикада кээп, тыва эки турачылар дугайында болгаш шериг төөгүзү-биле холбашкан ховар дээн материалдар чыып чорупт турар.

Эртемденнерге, студентилерге, литература болгаш төөгү башкыларынга дуза болуру-биле Юрий Семеновичиниң тургусканы база Москвада Православ шажын академиязының хыналт, эдип-чазап, немээни орус күрүне чагырыкчыларының ат-данызын парладывыс (орус чагырга туткан болгаш мөөрей чылдары). Рюрик (862—879), Олег Чагырыкчы (879—913), Игорь I Рюрикович (913—945), Ольга Святая (945—964), Святослав I Игорьевич (964—973), Ярополк I Святославович (973—980), Владимир I Св. (980—1015), Святополк I Владимирович (1015—1019), Ярослав I Владимирович (1019—1054), Изяслав I Ярослав (ийи удаа) (1054—1078), Святослав II Ярославович (1073—1076), Всеволод I Ярослав (1078—1093), Святополк II Изяслав. (1093—1113), Владимир II Всев. Моном. (1113—1125), Мстислав I Владимир (1125—1132) Ярополк II Владимир (1132—1137), Всеволод I Олегович (1138—1146), Игорь II Ольгович (1146 — 1146), Изяслав II Мстислав (1146 — 1154), Георгий I Влад. Долгорукий (1155—1157), Изяслав III Давидович (1157—1159), Ростислав Мстислав (1161—1167), Мстислав II Изяслав (1167—1170), Андрей I Георг Боголюбский Св. (1157—1174), Всеволод III Георгиевич (1176—1212), Константин Всеволод (1212—1219), Георгий II Всеволод (1219—1238), Ярослав II Всеволод (1238—1246), Святослав III Всеволод (1247—1252), Александр I Ярославович Невский Св. (1252—1263), Ярослав III Ярославович (1263—1272), Василий-Ярославович (1272—1276), Михаил II Ярослав, Св. Тверской (1304—1318), Георгий III Данилов. (1317—1325), Александр II Михайлович (1326—1329), Иоанн I Данил. Калита (1325—1340), Симеон Иоаннович Гордый (1340—1353), Иоанн II Иоаннович (1353 — 1359), Дмитрий IV Иоанн Донской 1359—1389), Василий II Дмитриевич (1389—1425), Василий III Васильевич Темный (1425—1462), Иоанн III Василий Великий (1462—1505), Василий III Иоаннович (1505—1533), Иоанн IV Василий Грозный (1533—1584), Федор I Иоаннович (1584—1598), Борис Федорович Годунов (1598—1605), Федор II Борис. Годунов (1605—1605), Лжедмитрий I (1605—1606), Василий IV Иоанн. Шуйский (1606—1610), Михаил Федоров. Романов (1613—1645), Алексей Михайлович (1645—1676), Федор III Алексеевич (1676—1682), Иоанн V Алексеевич (1682—1696), Петр I Алексеевич Великий (1682—1725), Екатерина I Алексеевна (1725—1727), Петр II Алексеевич (1727—1730), Анна Иоанновна (1730—1740), Иоанн Антонович (1740—1741), Елизавета Петровна (1741—1742), Петр III Федорович (1762—1762), Екатерина II Алексеевна (1762—1796), Павел I Петрович (1796—1801), Александр I Павлович (1801—1825), Николай I Павлович (1825—1855), Александр II Николаевич (1855—1881), Александр III Александр (1881—1896), Николай II (1896—1917).

Шыдыраа

КАНЧААР БОЛГАНЫЛ?

Шыдыраага делегей чемпиону ат дээш Гарри Каспаров биле Анатолий Карповтуң аразында эгелээн маргылдааның ийиги салы делегей чемпионунуң тиилелгези-биле доозулган. Ол ынчан ак тала-биле ойнаан.

Каспаров амгы үеде эң не нептереңгей апарган дебют — испан партия-биле салгыны эгелээн. Карпов бодунуң секундантызы, гроссмейстер Игорь Зайцевтиң ажылдап кылганы системазын шиглип алган. Ол система ооң мооң мурнунда салыгларынга шынчы бараан болуп келген. Баштайгы он сес кош дүрген эрткен. Дараазында он тоску кошке Каспаров «ф3» деп чаа кошту ажыглаан. Гроссмейстер Ефим Геллерниң бодалы-биле алырга, Карпов ол кошту улуг-ла херекке албайн барган болгаш ажы ээвес турушче кирген.

Кара таланың 24-кү кожунуң соонда, Каспаров халдаашкын кылырынга кончуг эки байдалдыг апарган.

Адак сөөлүнде, ак таланың халдаашкыны удурланыкчызынга материалдыг корагалдыг тараа ыштырган. Салыгның 44-кү кожунде Карпов шагын доктаадыпкаш, тиилекчиниң холун туткан.

Чемпионнуң тиилелгези, ооң сну чедип алган стили көрүкчүлерни-даа, специалистерни-даа дыка сонуургаткан.

Америк гроссмейстер Джоэль Бенджамин СЭТА-ның корреспондентилериниң дилээн ёзугаар ол салыг дугаайында кыска тайылбыр берген. «Кончуг ажыктыг салыг болду — деп, ол чугаалаан. — Каспаров кайгамчык-ла ойнады. Мен бодап көөрүмге, ол Карповтуң бызыг камгалалын шуут-ла буза шаапты ышкаш ийин. Ол ам бир-ле чаа кош тывар, бодаар апаар. Карповка ол психология талазы-биле күштүг согуушкун-дур».

База-ла АКШ чурттуг гроссмейстер Ясер Сейраван мынчаар демдеглээн: «Каспаров испан партияга теоретиктиг чаа чүгүла чүүлдү киирди, ол дээш дыка эки турушту ээлеп алды. Кара таланы удуткан кааш — ооң далаш чоруун көргүстү. Ынчан хенертен Карпов дыка эки байдалдыг апарды. Ынчалза-даа ол ону ажыглап шыдавайн барган. Салыгның [illegible] Каспаров кончуг эки ойнады. Ам оон удурланыкчызы маргылдааның арткан [illegible] сен ажып алган турары [illegible] чурда. Ол дорту кош берге соруңга ышкажы».

Ийи салыгның счеттуң ам 1,5:0,5 болуп, делегей чемпионунче чайлы берген. Үшкү салыг эрттирилгезин ада чурлапт ынчап бурган пятницада болур ужурлуг. Ол салыг за бээ болуп доозулган. Үшкү салыгның бүдүрүлгезин Карпов таймаут алган. Үш салыг понедельникте болур.

(СЭТА).

ТҮҢНЕЛ ОЮНГА КИРЖИР

Сөөлгү үеде кандыг-даа маргылдааларны зона аайы-биле эрттирип турары солун апарган. Чүге дизе түс черниң хөй-ниити организацияларынын спорт ажылынче сонуургалдыг болу берген. Районнар төптеринге спорт залдарны тудуп ап турар. Чайгы үелерде спорттуң бөдүүн шөлдерин чараштыр дерип турар апарган. Ооң бир чижээнге Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга районнарының бөдүүнчүнү туткан спортчу шөлдерин адаарга-ла четчир.

Бо хүннерде республиканың Спорт күркомитеди зона аайы-биле хол бөмбүүнүң маргылдааларын эрттирип турар. Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык суурга Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнарының болгаш Кызыл хоорайның өөредилге черлериниң тиилээн командазы ында ойнап турар.

Кызыл хоорайда Красноярскиниң политехниктиг институдунуң спорт залынга Ак-Довурак хоорайның, Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнарының командалары боттарының күжүн шенежир.

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурга, ол райондан аңгыда Эрзин, Тес-Хем болгаш Таңды районнарның спортчулары финалга ойнаар эрге дээш маргыжар.

Бии-Хем районнуң төвү Туран хоорайга, ол чериниң командазындан аңгыда Каа-Хем, Тожу районнарның болгаш Хову-Аксы ажылчын суурнуң хол бөмбүкчүлери ойнаар.

Бо удаада ол черлерде херээжен хол бөмбүкчүлери ойнап турар. Эрткен чылын ындыг янзылыг маргылдаалар өске районнар төптеринга болган.

Зона аайы-биле тиилээн командалар ноябрь 1-ден 4-ке чедир Кызылга болур түңнел оюнга киржир.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ӨСКҮС КАЛГАШ, ӨЛБЭЭН БИС

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хемнии» үшкү номун болгаш төөгүнүң балалчак арыннарының дугайында республиканың солуннарынга бижээн чагааларны номчааш, шыжыканның арнын көрүп, чылыткнаның артыын ижип, ескүс чурттап эрткен амыдыралым, репрессияның ханныг, каржы, каргыштыг бүдүүлүк чылдарын сактып келгеш хөрек-чүрээм муңгашталып, карактарым чаштары дамдылап келирге, буукан сеткилимни чонум-биле үлежип, элеп-түрел чораанымны ажыы-биле чугаалаар бодадым.

Ол шагда, каш чыл турганын орта билбейн ор мен, бодаарымга 1939 чыл бооп кааш. Ынчан чеди харлыг турдум. Ававыс аараан, чазын хап эрип турда «чыыл дүстап» чорупкан. Ажыг-шуужугге туттурган дөрт өскүс уруг, менден бичези дөрт харлыг, оон өскези ийи харлыг, а эң хензеревис дөрт айлыг артып калган бис. Күстүң соок хүннери турган. Ачавыс кыштагже көжүп алыр дээш катчы берген хойлары ай деп аар дээш кожа аалче чорупканын муңне билир мен. Ачавыс ол херээр читкен. Кырган-ачавыстың ачамны айтырып чеде бээривиске, «Ачаңар доораан чедип келир, албан черин бараан дээш бөгүнге чедир үттес мен. Хөөкүй [illegible] кыштадыр [illegible]. Коммунистерлиг [illegible] келгеш өдүүс салып каар чемнекти кылып берип, өскүс бистерни азырап турган. Кожа аалдар бисти билбээ дээр үттүвүс-биле арттырып каан. Өрге малдаан сээн дег азавысты малчып турган бердивис. Элээтүг [illegible] ол болган.

Чааш хар эрип, замышатар агып турда, өөрүскү болуп даргалар чедип келген. Бир дарга мени эккээр аппарган: «Улуг кижи аппарган дыр — сен, уруум. Ачаң, аваңның мал-маганын билир сен мында» — деп, көгүдеп айтырарга: «Ийе, шуптузун таныыр мен, акый» — деп харыыладым. «Ынчаарга мал-маганыңарны, эт-севиңерни көөрни шуптузун ачаңарга аппарып бээривис ол-дур» — дээрге, бичии кижи таныырга аъттарымны, шарыларымны, инектеримни, хойларымны айтып берип, дузалажып турганымны ам-даа уттпас мен ийин. Кажан авамның торгу тоннарын демги даргалар хавырып ап турда, кырган-авам мекээ: «Аваңның бир торгу тонун-дан ол акыңдан дилеп ал» — деп чугаалаарга, демги дарга тон-даа бербеди, харын-даа мени кончуп каапкан. Ынчан ачамның малмаганын, эт-севин хавырып ап турган деп чүвени бичии кижи канчап билир боор. Бурган-оршээвин, ыглап-сыктап чорааныңны чүрээм-не шыгжап чоруур чүве-дир ийин. Ийе, өөвүстү чудуруп алгаш чоруй баарга, ол орнунга бичии думмам-биле казы меңгелиг болдувус. Пенсиолистер кырган-авам Оржунмаа бисти көгүдүп алгаш өөнге аппарган. Даргаларның арттырып каан каш мал-маганыч сүрүп ора, кырган-авамның: «Ачаң өскүспүн черле өлбес чүве, уругларым. Өзүп келир силер, бо мал-маганнар база малдыг сагыш бай-байлак чурттап шору баар силер» — деп чагып чоранын амыдыралга шын болуп арткан.

Айлар өттүп эрткен. Ававыстың ачазы кырган-ачам Шүжүлээ Моңгуш Өвүрден кежип келгеш, дөрт харлыг думмамны ачамның алдызы Сарыгмаа Сат деп кижиге арттырып кааш, ийи харлыг думмам-биле мени алдыртып алгаш чана берген. А дөрт айлыг бичии думмавысты авамның кады төрээни убайы азырап алган. Ынчаар өскүс болгаш азыранды амыдыралдың ажыг «тудуун» ижип өстүвүс. Кырган-ачавыс бисти кыдырап өөнге аппарып каан. Ооң өлүүн ирээн база кончаа болза, бодувус өске оолдары-биле кады улуг кижилер кылдыр бисти өстүрүп каан. Өзүлүт-ла маадыр тыва херээжен болган.

1947 чыл өскүс калган бистиң амыдыралывыска хенаиг үе иштинде өөрүшкүнүң чалбыыжы хып келгеш, кезектиг отче сут кудупкан дег, хемүрээрти өжүп калган чүве. Ынчан 15 харлыг кысчыгаш турдум. Ачавыс сес чыл болгаш, херээн эрттиргеш чанып келген. Ол хаэрде ооң баксыраанын кижи кайгаар, арган-дорган, тын-менди кижи чораан. Ынчалза-даа азыранды, өскүс кижилерге бичии када-даа болза, ада кижиниң хайыралдыын чугаалааш-даа канчаар. Бирле кежээ быдаалап олуруста ачамдан мындыг айтырыгны дидимненип сала кааптым:

— Мынча үр чыл дүргүнда бисти каапкаш, каяа чидип чорааның ол ачай. Улус сени «контр» дээр. Чүл аан ол?

— «Контр» деп сөстүн алыс утказын бодум безин билбес мен, уруглары. Бир-ле аалга шайлап олургаш, «Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол, Данчай сутлар боттарының төрээн черин, чонун даштыкы улуска кайын сада бээр, ол-даа мегe чүве боор» деп кижи-дир мен. Ол чугааны бир-ле өөдежок чүве даргаларга чугаалапкан хире. Ол нүгүл-хоптан терек чок чүве ужун мени «контр» дээш шиңдип кааны ол-дур. Силерни канчап-ла чор ирги деп сагышсыраш, кара-бажыңга мынчаар аарып калганым — бо ышкажыл — дээш, хөөкүй ачамның харлыгып, тынштап оргаш, чугаалаан сөстери ноо-медерелимде сиңиип калган. «Кижи бүгүзүнге бүзүрэп болбас, база шаг-дыр. Ха-дунмаар, кырган-аванар ачызында эки өстүңер, аас-кежиктиг чурттай бээр силер. Кижиниң намчааа кончуг, ол силерже кирну боор. Ажыл-ишке кенир черле ажылга кажанда куду көрдүрбе, а болуг шынында эки база куду көрбе. Өскүзүңден өлбес чоор, ачаларыңны бажынарга чоруп бурган медээде ыш көрзүңер» — дээш чагы оон бистерни болуп арткан.

Мээн ачамны Лопсан-Дорж Шыыраповиц Сат дээр Хендергей чурттуг, ядыы уктуг кижи чораан. Ол бичиизинден-не чазаныр, уазаныр тулган шевер кижи чораан. Ооң кылган, чазаан чүү-хөөзүн садып турган, ада-иези байып турган. Ол Чадаана хүрээзинге өөренип кирген, ону дооскаш, моол бижиктиг, шажын номун көрүптер эртемниг болганындан, Чадаана хүрээзиниң ырмазы азы амгы үе-биле алырга, ажыл-агый эргелекчизи кижи чораан. Чүгле ол дээш кара-бажыңга олуруп, хөй черге эрге-шөлээзин казыттырып алган. Шын черле тиилээр, ону өлген соонда агарткан.

«Контр» кижиниң уруглары дээш улус көрбестеп, кызып, бастып туруп бээр дээш, бисти кырган-ачавыс Санчы-Билиптиң адынга данзылаан. Өскен, төрээн Хендергейден Өвүрже чоруй барганывыстан кижилерге «контр» диртип-даа чорбадывыс. Бөгүн дөгере уруглар, өглүг-баштыг, бай-тодуг, аас-кежиктиг чурттап чор бис. Күрүневистиң, дөргүл-төрелдеривистиң ачызында өскүзүнден өлбедивис, эртем-билигни-даа чедип алдывыс, эктивис бедик, хөрээвис хостуг чурттап чор бис. Ынчалза-даа эрткен чылдар, өскүс, азыранды амыдыралдың човуланы дөмей-ле бистен чарылбаан, сеткиливисте таңма болуп артып калган.

Довуу МОНГУШ.

(Мээн бо чагаам солунга үне бээр болза, оон гонорар-акшазын Тываның шажын-чүдүлге чериниң агар санынче шилчидерин дилээдим).

ҮЙМЭЭНЧИЛЕР

Бичиимден бээр кады ойнап өскен эң чоок өнүүм Моңгуш Маадыр-оол-биле бо чылдың август ортан үезинде Ак-Туругга ужуражы бердим. Хөөрежип шаг болдувус. Адактың сөөлүнде ол менден бир мындыг айтырыг салды:

— «Аңгы демисели», «Аңгының туружу», «Аңгының эрге-ажыы» деп сөстер сөөлгү үеде солун, парлалгада көзүлбестээн, радио, телевидение дамчыдылгаларында дыңналбастаан мындыг чүве-дир, ынчаарга национал-хосталгалыг революция Тывага тиилээн түңнелинде 1921 чылдың август 14-те, Тыва Арат Республика тургустунган сөөлүнде, аңгы демисели Тывага болуп турган бе, чугаалап көрем, Дүгер?

Бодумнуң дыңнаан, билген хире-шаам-биле эжимге хөөреп бердим. Марксизм-ленинизмниң номналын ёзугаар алырга, аңгы демиселиниң үш кол хевири бар: политиктиг, идеологтуг, ооң эң чидиг хевири — чепсектиг демисел. Аңгы демиселиниң ол үш хевири Тываның революстуг улусчу эрге-чагырганың ылангыя баштайгы чылдарында болуп турган дээрзин төөгүнүң бижиттинген болгаш ам-даа чедир бижиттинмээн арыннары ылап тыг бадыткап турар деп бүзүрээр мен.

Чепсектиг баштайгы контрреволюстуг үймээн Чөөн-Хемчик чурттуг Куулар Сумунактың удуртулгазы-биле 1924 чылда, ТАР-ның тургустунганының соонда үш безин чыл-арай четпелек чорда кыптынкан. Революстуг күштер ол үймээнни баскан. А ооң сөөлүнде кажан феодалдарның өнчүзүн хавыргазынга удурланган Өвүрнүң Мартааажык, Таванай, Хунан-Кара баштаан контрреволюстуг чепсектиг ийиги үймээн 1930 чылдың чазынында эгелээн. Революстуг шериглерниң Өвүрге кызыгаар таныыылдарын олар ойладыпкаш, аңаа улусчу эрге-чагырганы дужургеен. Иштики херектерниң Чадаанада төлээ чериниң боо-чепсээн хунаап алыр сорулга-биле, дээрбечилер кожуун төвүнге чоокшулап олурда, улусчу эрге-чагырганың төлээлекчилери база-ла Кызылче углап дыр делилкен.

Үймээнчилер Чадаанага келгеш, бирги ээлчегде хоругдалга чыткан феодалдарны, оорларны хостаан. Оорларның бирээзи — Ак-Туруг чурттуг Кончук деп кижи дээрбечилерге каттыжып, дезип чанып келген. Чөөн-Хемчик кожуунга улусчу эрге-чагырганы Мартааажыктың, Таванайның, Хунан-Караның дээрбечилери түр када база-ла дужуруп каан.

Тываның Араттың революстуг шериниң ийи бөлүк отряды Өвүр феодалдарының чепсектиг тура халыышкынының базары-биле кончуг дүрген чорупкан. Бир отряд Тес-Хемни, өскези Чаа-Хөлдүң Адар-Тештү таварааш, Өвүрнүң Бора-Шай тайгазынга тулчуушкунну кылган. Ланчыылардыг, пулемёттардыг ревшериглерниң согуушкунунга шыдашпаан үймээнчилерниң арткан Моол кызыгаарында Хан-Дээр тайгазынче дезиишкеннер, а хөй нүрүүзү туттурган. ТАР-ның Күрбанкызының даргазы Начын (Малиниң) ол тулчуушкунга өлүрткен.

Феодалдарның контрреволюстуг чепсектиг ийиги тура халыышкынын бастырганы-биле холбаштыр, Чаа-Хөлдүн аныяктары ол үеде мынчаар ырлажып турган:

Дедир аккан Чадаанага
Дээрбечилер келген дидир,
Тес-Хол кожууну, Сегүүн
кожуун
Демнешкештиң баскан
дидир.
Аай аккан Бора-Шайга
Аткылашкан дээр чорду,
Арат шериг маадырлар
Ажып алган дээр чорду.

Чытча шаптырган Өвүр үймээнчилериниң десен баштыңнары Мартааажык, Таванай, Хунан-Кара олар 1936 чылда Моолдан Чаа-Хөлдүң Баржак тайгазынга бүдүү чедип келген турган. База катап үймээн организастаар бодаддыг. Ак-Туруг чурттуг мөге Чолдак-Бүрбүнү олар тайгага чайып тудуп, ийи холун оорга зынга, ийи будун черге так кылдыр чыпшыр хүлээш, дааны атсы байысааган: Тывада революстуг ёзу-чурумнуң быжыгканыы, ооң чепсектиг камгалакчыларының күштелгенин олар өчүктен билип алганнар. Боттарының Тыва девискээринде чедип келгенин кымга-даа чугаалавас кылдыр Чолдак-Бүрбүнүң аксын-сезун ап, чидиг бижек бизин чылгадып, ланчык боозунуң аксын ошкаткаш, мүн-не салып чорудупканнар.

Тывага феодализмниң эрге-чагыргазын, ылангыя «сарыг шажынны» катап тургузар сорулгалыг феодалдарның, ламаларның чепсектиг үшкү үймээни 1932 чылдың чайынында Тере-Хөл девискээринге үнген. Тывага революстуг ёзу-чурумнуң ежээтен дайзыннары Хол Шой-Сүрүн, Хол Коо-Сүрүн баштаан (оларны болгаш үймээнниң эң идепкейлиг киришкичилери Хол Шевээжеп Баңчынчапты, Хол Каарганчы Хурбааны, Кыргыс Булдукуу Сыроайны, Хол Сенчи Намыны ТАР-ның Үстүкү шүүгү дээди хемчег-биле шииткен) дээрбечилер Тере-Хөлдүн кызыгаарчылары ийи ревшериг оолдарны туткаш, изиткен беш адыр демир-биле оларның хаваатарынга таңма базып, эртедип, араатанзыг ёзу-биле хилинчектеп өлүргеннер. Өлүрткен хөөкүй ревшериглерниң карактарын көрүп алган каттырып олурар кылдыр маңнайн дээзиннеп кааш, чорүй барганнар.

ТАР-ның иштики херектер яамызының сайдының оралакчызы Моңгуш Сүдүр баштаан Тываның Араттың революстуг шериниң бөлүү отряды Тере-Хөлге чеде бээрге, өлүртмен демги оолдарның карактарын ымыраа сээн, курт-кымыскаяк доодур үглээн, кырында каар-тайнар алгыржып, ужуп чорупт турар болган. Ынчангы болгаш амгы үениң хөй салгалдарының аас-кежик дээш, реаксылыг күштерге удур дең ээвес тулчуушкунга амы-тынын берген араттарның хып дээн чалыы назынныг мужур оолдарын — эргим эштерин ревшериглер сөөлгү оруже үдеп, Тере-Хөлдүң чечек шыкпан хөбени иэзи оргулаажынга оңнушудуп турганш, оларның ежээзиниң арат чонуң дайзыннарындан негеп алыры дангыраглап, ланчыыларының беш удаа даашташкыны-биле революстуг тураскаалдыы ёзулалын кылганнар.

Улусчу эрге-чагыргага удур феодалдарның чепсектиг үшкү тура халыышкыны — үймээни шак ынчаар буура дүшкен, а оларның баштыңнарынга дээди ялаңы онааганы черле чөптүг болуп төөгүге артар: дээрбечилер ынчан Тере-Хөл кожуунга революстуг эрге-чагырганы дүжүргеш, үптээшкиннерни, өрттедиишкиннерни, дерзиг өлүрүүшкүннерни кылганнар.

1921 чылдың сөөлүнде Тывага аңгы демиселиниң чепсектиг бөзин хевири болгулап турганын эжимге билир хире-шаам-биле шак ынчаар хөөреп берген мен.

Алексей ДҮГЕРЖАА.
Журналист.

Театр сезону

АЖЫДЫЫШКЫН. ООҢ СООНДА...

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының фойези. Көрүкчүлер эрте кээп, элбек аъш-чемниг буфеттен таваар чемненип, фойеде ийи черде чартыктай тип каан, иштинде долу эт-септиг өглерде оюн-тоглааны, тыва тоннар, театрның орус, тыва бөлүүнүң чаңгыс эвес чылдарда ажыл, амыдыралын көргүскен өнүүг фото-чуруктар делгелгелерин, тыва үлегер домактар бижээн стендини сонуургап, өл-шыктан хоюпая бергилээн шала «дөңгеликтеринге» илдиге-илдиге олут чок ынай-бээр шуужуп чоруп турган. Буфет талазында тип каан өглен көрүкчүлер тыва аъш-чем дээжизин (ону артистер боттары тып белеткээн) деспи долдур быжырган далганны, соктаан тарааны, сметананы, хойтпакты, сүттүг сарыг шайны тыва саваларында, чаңчылдарны сагып, кужелдин-биле нары-шээр чекка четтиргеннер.

Өске талазы өгде — оюн-тоглаа. Ооң чанынга театржыткан (аңзы-бүрү маскаларлыг кижилерни) көргүзүглер, аныяк артистерниң шиилердек уэүндүлери бир янзы уткалыг кылдыр белеткээш, оннааны көрүкчүлерин хөглеткен. Ылангыя «Саян» ансамбльдиң артистери Алдын-оол Севек, Борис Моңгуш, Демир-оол Кежиктиг олар каттырынчыг көргүзүглерни бараалгадып турда, көрүкчүлерни залче кончуг кыйгыра берген.

Зал долу. Сценага тыва бөлүктүң кол режиссёру И. Лопсан биле Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харысаалгалыг секретары Д. Моңгуш үнүп келгеш, көрүкчүлерге 55-ки театр сезонунуң ажыттынганы-биле байыр чедиргеш, сценаже хоочун болгаш аныяк артистерни, республиканың партия, совет органнарының удуртукчуларын чалаан.

Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар сезонну ажыттынган деп чарлааш, театрның уран чүүл удуртукчузу А. С. Серенге сөс берген. Коллективтиң чаа удуртукчузу театрның амыдыралынга сеелгү хүннерде бергедээшкиннер тургажок, сезонну ажыдып, көрүкчүлер-биле ужуражып, тыва театрның үндезилекчилериниң бирээзи, драматург, композитор, тулган актёр В. Ш. Көк-оолдуң өлүм чок «Хайыраан бодун» бараалгадырынга белениң дыңнаткаш, артистерге көрүкчүлерниң муриндан байыр чедирген.

Ажыдыышкынга РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин база киришкен. СЭКП ТК-ның сеелгү Пленумунга уран чүүл, культура айтырыгларынче база кичээнгей салдынганынга, ол айтырыгны партияның XXVIII съездизинге база онзалап чугаалашканынга доктаагаш, ээлчеглиг сезонну ажыттынып турары-биле театр коллективинге, көрүкчүлерге байыр чедирген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар сөс алгаш, 1957 чылдан бээр театрга ажылдап келген актёр Г. С. Черниковка Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи атты тывысканының дугайында Чарлыкты номчааш, хоочунга болгаш театрның бүгү коллективинге байыр чедирип чүве чугаалаан.

Театрның чаа сезонунуң ажыдыышкыны-биле ооң могаг чок күш-ажылчы коллективинге эки күзээшкиннер кылып, театрга В. Ш. Көк-оолдуң адын тывысканынга холбаштыр чүве чугаалаан кой кижиниң аразында, Даг Алтай автономнуг областың национал театрының чурукчузу, В. Н. Савин база бар болган. Театр ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы А. К. Оюнниң эртен театр сезонунда чаа-ла ажылдаан оол, кыс актёрларга — Надежда Наксыл биле Ордан, Дамба-Хуурака кожаалыг тускай демдекти тывыскан.

Сцена долдур турупкан артистерге, партия, совет ажылдакчыларга дириг чечектерни тудускан.

Даразында көрүкчүлерниң үр-ле күзеп манааны «Хайыраан бот» эгелээн. Артистер чаа-ла хөнүп ойнап эглеп чорда, хенертен караңгылаш дээн. Чырык чок. Караңгы черге хөгжүм үнү дыңнап, көрүкчүлер кезек болгаш адыш часкап, элээн манаан. Сураг. «Сайгылтаан кыптас. Шиини көргүзерин соңгаарладыр» дээн чар караңгы сценадан дыңналган. Хомудалдан үнү безин үнместээн көрүкчүлер төп азар караңгы черже шуужупкан. «Сезон ажыдыышкынынга театрның белеткели ажырбас-ла-дыр. Оон артык боор бе». «Шиини кажан катап көөр бис?» дээн үннер, айтырыглар караңгы черден дыңналып турган.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: театрның 55-ки сезонунуң ажыдыышкынының үезинде.

Вячеслав МОНГУШТУН фотозу.

«Шын»—номчукчуларында

ХАРЫЛЗААНЫ БЫЖЫГЛААР

«Шын» солуннуң бөлүк ажылдакчыларының номчукчулар-биле ужуражылгазы Улуг-Хем районнуң Чодураа суурунга болуп эрткен. Аңаа солуннуң редактору Владимир Чадамба, партийжи амыдырал килдизиниң эргелекчизи Таан-оол Хертек, тускай корреспондентизи Манай-оол Оюн болгаш бо одуругларның автору чоп муриңга отчёдун берген, номчукчуларның санал-оналдарын кичээнгейлиг хүлээп алган болгаш оларның хөй санныг айтырыгларынга долу харыылаан.

Чааты ортумак школазының башкыларының санал-оналдарындан каш одуругларны моон адаанда парладывыс.

Кара-кыс ДЕНЗИН: — Улаатас «Тыва — мээң чоргааралым» деп кежээ эрттирер... деп тур бис. «Шын» солунну чагыдып албайн чаттаар, национал чоргаарал дугайында кандыг чугаа чоруур боор. Ону бижидип алырының өртек-үнезиниң улаатканы кижиниң чоргааралынга моондак болбас.

Ян-оол ОЮН: — «Шын» солун сеелгү үеде шыырак корреспондентилериниң ачызында, шынап-ла, дыка солун апарганын номчукчулар эскерип турар. Солун ажылдакчыларының барбас-четпес черге чок апарган. Тениг суурундан артында, шиитгелен кижилерге безин барып турар-дыр. Соңгаар шиитгел арттырып турар кижилерниң Тывага тудуг ажылдары чорудуксаан күзели хандырар болза эки боор.

Виктор ЭРТИНЕ, Чааты кожууннуң Совединиң даргазы: — Соңгаар черге шиитгел арттырген кижилерниң оон олуг-дириг арасында кээрин эскерген мен. Ынчангаш ол кем-херек — кижи өлүрген, куштээн — үлгеткен улусту чүгле соңгаар чорударын солунга «ажыт-чажыт» чокка дорт чырытса эки боор. Оон аңгыда мындыг бодалым бар. Солунчарга МАР-ның Цэнгэл сумузундан моол тываның шүлүүн парладыңар. Езулуг чиңгине тывалаар кижилер ында чүве-дир. Уттундурган тыва сөстерни диргизип, солунга парлап көрүнер.

Николай СОСКАЛ: — Солунда парлаттынган материалдарын өттүр корреспондентилерниң арын-шырайы кестүп көөр эвес, оларның маңаа чедип келгенин көөрге, дыка-ла солун чүве-дир. Ынчалза-даа — хомудай бербес боор силер — силерниң чемелеп каайн: бистиң бөлүүн чонувус рынок дугайында дыка билип алыксап турар ол дугайында материалдары пар ээзээш-тир.

«Шын» сеелгү үеде номчуттуг апарган дээш ону девин чаа чагыдып алдым. Ооң шупту номчукчуларын мээң үлегеримни эдерериче кыйгырдым.

Вера МАСПЫН-ООЛ: — «Шынга» солун эвес материалдар база чоргулаар чорду «Тываның аныяктарындан» Михаил Дуюнгарның чамдык бижээн чүүлдерин солунуңарга база чара парлап турзуңарза кандыгыл?

Алдын-кыс Куулар, Лариса Соскал, Ирина Оюн, Светлана Шивит-оол, Зинаида Эртине болгаш өскелер-даа база үнелиг саналдарны киирген. Солуннуң редколлегиязы номчукчуларның бүгү саналдарын кичээнгейлиг сөөреп көргеш, оон чогуур түңнелдерни үндүрүп, солун ажылын экижидерин бирги черге айтырыы кылдыр көөр. «Шынның» ажылын номчукчуларның эрге-ажыктарынга дүүштүр эде тургузар.

Эң сөөлүнде номчукчуларга мындыг фактыны дыңнадыксадым: бистиң Чодураа суурга чеде берген хүнүвүсте ында «Шын» солунну 58 кезектиг чагыдып алган болду. Ынчаарга ол суурда 260 өреге бар болгай. Солун бижидилгезиниң төнеринге чедир санныг хонуктар арткан. Далашпааже хоржок.

Кодур-оол ОЮН
(«Шынның» корр.)

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ

Понедельник

ОКТЯБРЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.45 «Наурыз». Алма-Атадан дамчыдылга. 16.05 Мультфильм. 16.15 Барымдаалыг фильмнер. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 «Бис болгаш экономика». Рынок чонну-биле. 18.30 «Үе». 19.00 «Хоранныг Биеннов». Телефильм. 19.30 Поэзияның минуталары. 19.45 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң көргүзүү. «Минотаврга» бараалгал». 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң дөгүүзалы. 22.05 «Делегей операзының сылдыстары». Наталия Троицкая биле Дмитрий Хворостовский. 00.15 — 00.35 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 Чурттуң политиктиг амыдыралының дугайында барымдаа-публицистиг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». «Театр болгаш уруглар». «Тантууга арынныры». Мультфильм. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Аът спорту. Чехословакиядан дамчыдылга. 21.30 Эр улустуң ниити ыры концерти. 22.10 «Чай чүгле чаңгыс хүн болгаш». Уран-чечен телефильм. 23.25—01.40 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА—«Крылья Советов».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Волгада ырлар». 19.25 Барымдаалыг фильм. 19.45 «Мээң ынакшылым, казак ыры». 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ОКТЯБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 11.00 Мультфильмнер. 11.35 Хөгжүг старттар. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Уруглар шагы. 14.10 Бут бөмбүүнүң дөгүүзалы. 14.40 — 15.00. «Орустан чугаалап тур бис». Телефильм. 15.45 Телефильм. 16.15 «Избигни-биле ужуражыышкын». Концерт-опера. 16.45 Мультфильм. 17.00 «Эки, хагаргы!». 18.00 «Теле-ЭКО». Журнал. 18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң салгалдывыс». 30 чылдарның уран чурулгазы. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Шыдыраага делегей чемпионадынга. 21.55 «Делегатскайда музей» деп болгутеи барымдаалыг фильм. 22.30 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 00.30 — 00.55 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.45 Бистиң делгелдир туружувус. 2 класс. Хүн чуруму чугула деп чүве кижи бүрүзү билир. 8.55 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35 География. 7 класс. Африканың шиммилдези. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Чай чүгле чаңгыс хүн болгаш». Уран-чечен фильм. 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50—14.55 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникалары». 8 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.25 «Аревик». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.50 Медээлер. 18.55 «Кедээ амыдырал». «Улус депутадының индириг». Интервью. «Эзрбек» совхозтуң социал-экономиктиг айтырыглары. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа.

МОСКВАДАН

20.55 «Хөгжүмчүлерге хөгжүм дугайында». Делегей конкурузунуң лауреады Наталья Корсакова-биле ужуражылга. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 «Шопениана». Фильм-балет. 00.15 — 01.40 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва)—«Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Эрге-чагырга бистиң холувуста болганда, шупту чүве бистиң эргевисте». 19.45 Ниити ыры концерти. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 20.55 «АвтоВАЗ-тың шиитпирлээр айтырыглары».

Среда

ОКТЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильм. 10.05 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 12.05 «Ол болган... болган...» 12.30 «Үе». 13.10—14.10 «Пи» демдек алаа-биле. 15.40 Хөгжүм эртемнери. П. Чайковский биле С. Рахманиновтуң романстары. 16.15 Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Шыйыгларлыг арын», «Ыяш ханызында от». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Педагогика дугайында бодалдар». Александр Меньшин чырык туразаалынга. 18.30 «Үе». 19.00 «Ажыдыышкын». Телефильм. 19.20 Коллаж. 19.25 Россияның парламент медээчизи. 19.40 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Тайга кедээзинге чугаа». Телефильм. 21.40 «Ырлажыылыңар, өңнүктер!». 23.45—00.10 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. Санап тыварының алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35 Биология. 8 класс. Үнүштер биле бис. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 «Аревик». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Телефильмнер. «Өөрүшкү биле эмнээри», «Карпаттың чурумалдары». 13.50 — 14.55 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». 2-ги сериязы. 17.25 «Аревик». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Аныяк үнер». Аныяк ыраажы С. Ондар дугайында хөгжүмнүг дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Россияның барымдаалыг фильмнер экраны». 21.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.50 «Ыракты Чоон чүк». Киножурнал. 00.00— 00.55 Бут бөмбүү. Аныяктар командаларының аразынга Европа чемпионады. ССРЭ биле Югославияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Сеелгү хоргадал». Барымдаалыг фильм. 19.10 Массимо Гаспарронин гитаристиң концерти. (Италия). 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ОКТЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 Мультфильм. 9.55 «Педагогика дугайында бодалдар». Александр Меньшин чырык туразаалынга. 10.25 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—14.00 «Геннадий Гладков». Фильм-концерт. 15.45 Уругларга фильм. «Медиум Сабинела, азы Хуулгаазын хааржактың тывызыы». ГДР ТВ-зы. 16.15 В. Моцарт. Концерт. 16.45 Телефильм. 17.15 Мультфильмнер. «Капитаннар ортулуу». 1-2 фильм. 17.45 Эртем медээчизи. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей чемпионадынга. 21.45 Чугула интервью. 21.55 «Күткүүшкүн». Хөгжүмнүг телефильм. 23.15 «Чалалар». Уран-чечен публицистиг программа. 00.30 — 00.55 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Объективте — дириг амытаннар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Черде амыдыралга агаарның ужур-дузазы. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35 Биология. 8 класс. Ховаганнар. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 «Аревик». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40—14.50 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникалары». 3-кү сериязы. 17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 Марий АССР-ниң Күрүнеге радиозу. «А бистиң херимнис иштинде».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Саян эдектеринде кежээ». Литературлуг хөгжүмнүг программа. 19.05 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Хөгжүм телеабонементизи. «Мстислав Ростроповичиниң концертинде». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 — 00.25 «Тобосскиниң Дульсинеязы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы» «Дагник». Барымдаалыг фильм. Америк ыраажы дугайында. 18.30 «Үе». 19.00 Сергей Есенин дугайында дамчыдылга. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ОКТЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.30 Мультфильмнер. 10.55 «Ковбуус». Барымдаалыг фильм. 11.25 «Чуртта Черде» «Экологиялыг болгаш культура». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.20 Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Бичии детектив», «Бир катап Шакрианиге». 16.15 «Бок төгер черде...». Барымдаалыг фильм. 16.45 Философчу чугаалар. «Медээ болгаш харысаалга». 17.30 В. Шувалов ырлаар. 17.55 «Америкадан чагаалар». 18.55 Депшилге. Информация. Реклама. 19.20 «Ол болган... болган...» 19.40 Коллаж. 19.45 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 НХМ медээзинден. 21.40 «Күрүүшкүн» программа. 00.40—01.05 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35 Төөгү. 5 класс. Петербург — Россияның чаа найысылалы. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.15 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Литература. 6 класс. А. С. Пушкин «Бүдүү билир Олег дугайында ыры». 11.05 Уламчылалдар. Мария Башкирцева. Хүн демдеглелдери. 12.15 Классик-ансамбль ойнаар. 12.20—13.30 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». 4-кү сериязы. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хоорайның 125 чыл болганынга каасырылга». 18.00 Бүгүдеге спорт.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Овур-хевир». Видеоканал. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Делегей конкурстарының лауреады М. Федеттиң (гармошка) концерти. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 —00.10 «Тобосскиниң Дульсинеязы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хол бөмбүү. Делегей чемпионады. Эр кижилер. ССРЭ биле Францияның шилиндек командалары. Бразилиядан дамчыдылга. 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ОКТЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Фильм-концерт. 9.30 «Партнер». Коммерция медээзи. 10.00 [illegible]. 11.00 П. И. Чайковский. «Гамлет». 11.30 В. Клоягаров режиссерунуң фильмнери. «Рустам дугайында тоолчургу чугаа». 1-2 кезектери. 13.50 «Кайгамчыктыг Коста-Рика». Хроника-барымдаалыг фильм. 15.05 «Дириг амытаннар оранында». 16.05 М. Мусоргский. Концерт. 16.40 Мультфильм. 16.55 Барымдаалыг фильм. 17.15 «Делегей панорамазы». 18.00 Мультфильм. 18.15 «Чылча чурулганның бузундулары». Телешии. 19.55 «Ыры-90». 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей чемпионадынга. 21.45 ССРЭ-ниң [illegible]. 21.55 «Мээң харым 54 апаарга». Уран-чечен телефильм. 23.20 Медээлер. 23.35—01.15 «Спортлото» 20 чыл болган». Акробатиг рок-н-ролл чемпионадындан дамчыдылга.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Парикмахерлериниң салым-чолу». Телефильм. 9.30 «Ой-Буде». Телепрограмма. 10.20 Арена. 11.20 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 12.20 Телефильм. 12.30 «Совет Россия». Видеоканал. 15.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 16.30 Хол бөмбүү. Делегей чемпионады. Эр кижилер. ССРЭ биле Японияның шилиндек командалары. Бразилиядан дамчыдылга. 19.25 Депшилге. Информация. Реклама. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Хоккей. Хоочуннарның эш-хуу ужуражыышкыны. ССРЭ биле Швецияның шилиндек командалары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. 23.15 «Детектив». Киноконцерт. 01.00— 02.25 «Бистиң дуңу чедирилгези». Уран-чечен телефильм.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 [illegible] XI Бүгү-союзтуг [illegible]. 9.00 Эртен эрте. 10.00 «Аал-чурттуң [illegible]». 11.00 [illegible]. 11.30 «Аал-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.10 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чоруттар. 14.45 «Мариба Панчо» (Испания) уруглар ансамблиниң концерти. 15.15 Тоолдар ужуралдар оранында. «Вук». Мультфильм. 16.45 «Кадыкшыл дамчыдылга». Панорама. 17.45 «Тайвырның сөөглери». 17.55 Россияның парламент медээчизи. 19.10 «ХТК-90» Оксфордтуң университеди биле Ирландия инженер-тудуг институдунуң командаларының ужуражыышкыны. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] дугайында. 21.45 «Маанети». [illegible] фильм-концерт. 5-6 сериялары. 22.35—00.05 «А» программа.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 1-3 фильмнер «Тоолдан ыдып берингеер, доктор!». 8.55 «Дүвүрелдивис чери» барымдаалыг [illegible]. «Тааладаа чугаалар» «Арыгны тургускаары». 9.35 «Объектив». 10.10 «Таныжып чадалга». 10.15 [illegible]. 11.20 «Аал-чорукчулар клуву». 12.30 Телефильм. 12.40 Мультфильм. 13.00 «Бистиң чуртта [illegible]» Ю. [illegible] режиссерунуң фильмнери «Георгий Свиридов». 13.55 Коллаж. 14.00 Хол бөмбүү. Делегей чемпионады. Эр кижилер. Венесуэла биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Бразилиядан дамчыдылга. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 ТФ студиязы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ТФ студиязы. 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 ТФ студиязы. 00.30—00.45 «Адмиралы — Ялта-90».

КИНО

ОКТЯБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рахмааниим» (2 сериялыг, Индия) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Одинокий волк Маккейд» (АКШ) 9.20, 11.00, 16.40. «Сладкие 16 лет» (АКШ, 16 харга чедир) 11.20, 15.00, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кино-чыынды 150» 9.00, 12.20. «Дерзость» 10.20, 13.40. «Так жить нельзя» 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ» «Сказка о Мальчише-Кибальчише» 12.00. «Люби и верь» (2 сериялыг) 16.20. «Золотой поезд» (2 сериялыг) 13.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сказка о громком барабане» 9.30. «Миссисипи в огне» (2 сериялыг, АКШ) 10.30, 13.10, 16.00, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Кино-чыынды» 13.40. «Авария — дочь мента» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Друг в непогоду» (ЧСФР) 9.00, 12.30, 16.00. «Мистер Питкин в тылу врага» (Англия) 10.40, 14.10, 17.40, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Буйство духов» (АКШ, 16 харга чедир) 9.20, 11.00, 12.40, 14.30, 16.20, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кино-чыынды» 9.00, 12.20. «След сокола» 10.20, 13.20. «Разжалованный» (2 сериялыг, Индия) 15.20, 18.00, 20.40.

«КАА-ХЕМ»: «Другая женщина» 13.00. «Двойник» 14.50. «Так жить нельзя» 10.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дерзость» 14.20. «Затянувшаяся расплата» (2 сериялыг) 16.20. «Золотой поезд» (2 сериялыг) 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Миссисипи в огне» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241.

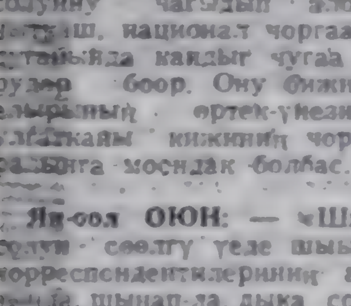

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-89; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ удуртукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганы — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 500.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 16 вторник № 236 (14436)

1925 чылдан үндүрттүнүп турар. Өртээ 3 кап.

Партияның XXIII республика конференциязынга уткуштур

ТӨЛЕВИЛЕЛ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының ПРОГРАММАЗЫ

Ниитилелде болгаш партияда кризисти ажып эртер, оларны чаартыр сорулга-биле партияның амгы үе-чадада политиказының болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын СЭКП-ниң XXVIII съездизи, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи тодаргайлаан. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программалыг медеглели, резолюциялары, СЭКП Уставы—партия организацияларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының үндезини-дир.

РСФСР-ниң КП-зиниң республика организациязы ниитилел-политиктиг амыдыралга авангардты ролюн быжыглаарынче чүткүп, ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның, күш-ажылчы бүгү чоннуң үндезин эрге-ажыктарын илергейлеп база камгалап, социализмниң оруу-биле Тываның улам ыңайгы хөгжүлдези дээш, бар бергелерни ажып эртери дээш бодунуң политиктиг харысалгазын медереп билбишаан, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажыл-чорудулганың тодаргай программазын саналдап тур.

ПАРТИЯНЫҢ ИШТИКИ АМЫДЫРАЛЫН, ОРГАНИЗАС-ПАРТИЙЖИ БОЛГАШ КАДРЛАР-БИЛЕ АЖЫЛДЫ ЭДЕ ТУРГУЗАР

Партияның иштики демократчыдылгазын чайгылыш чокка боттандырар, организас-партийжи болгаш кадрлар-биле ажылдың стилин, утка-шынарын, хевирлерин болгаш методтарын шиитпирлиг чаартыр.

СЭКП-ниң чаа Уставының партия организация бүрүзүнге дээштиг ажыглаттынарын хандырар, аңаа үндезилээш, парторганизация бүрүзүнүң ролюн бедидер, ажылды эде тургузарын боттандырар, партияның соңгулдалыг органнарының кежигүннериниң, бүгү партийжи активтиң, партияның бүгү кежигүннериниң идепкейлиг чоруун чедип алыр.

Коммунистерниң идейлиг болгаш мөзү-шынар талазы-биле быжыг турушун, чаңгыс эвин болгаш сагылга-чурумун быжыглаар.

Партияның республика организациязын политика-организастыг быжыглаар, аңаа чаа күштерни, бирги ээлчегде күш-ажылдың кижилерин, аныяктарны, демниглиг чаартылгаларның идепкейлиг талалакчыларын, хандыкшылын киирер талазы-биле ажылды доктаамал чорудар. СЭКП-ге чаа киргеннер-биле партия комитеттериниң секретарьларының, бюро кежигүннериниң ужуражыышкыннарын үргүлчү эрттирер.

Партия организацияларында догматиктиг болгаш узуткакчы хөөннерге удур шиитпирлиг демиссежир, бодунуң мөзү-шынар чок хөделиишкиннери-биле партияның адын баксырадып, аңаа дүүшпес, чөрүшкек идей-политиктиг туруштарны нептередип турар кижилерден партийжи хүрээлелин арыглаар.

Партияның хүрээлелиниден эки тура-биле коммунистерниң үнгенинге холбашкан фактыларны ханызы-биле анализтеп көөр, оларның-биле ажылды тус-тузунда чорудар, партдокументилерни дужаап бергенниң чаңгыс-даа таварылгазын кичээнгейден дашкаар арттырып болбас, ындыг таварылганың чылдагааннарын кичээнгейлиг ылап тодаргайлаар.

Антисоциалистичи болгаш антисоветтиг үзелдерни, Лениниң адын болгаш херээн, СЭКП-ни карартыр, коммунистерниң хөй-хөй салгалдарының чуртка кылган бүгү чүүлдерин хомурертн базар дээр күткүкчү семээшкиннерни Тываның коммунистери шиитпирлиг буруу шаппышаан, оларга ойтур согугну бээр.

СЭКП-ге кежигүн болганы база үзел-бодал бүзүрээшкиннери дээш коммунистерни болгаш партия ажылдакчыларын чөптүг эвес, ылгай көрүп дорамчылаар чоруктарның бүгү хевирлериниден оларны камгалаар, мораль талазы-биле, а эргежок чугула таварылгада материалдыг деткимчени көргүзер.

Партия эге организацияларының ролюн, харысалгазын, идепкейлиг болгаш бот-тускайлаң чоруун бедидеринче, эргелерин калбартырынче онза кичээнгейни угландырар. Күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле салдар чедирерин чүгле хевээр арттырар эвес, харын улам күштелдиреринге арганы бээр ажылдың дээштиг хевирлерин болгаш методтарын тывар талазы-биле оларга дузалаар. Ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаарынче партия организацияларының ажыл-чорудулгазын угландырар, бирги ээлчегниң кол сорулгаларын, соңгаарладыышкын чок социал болгаш экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле олар программалыг болуруи чедип алыр, ук программаны күш-ажылчы коллективтерге саналдаар, ол программаны боттандырарынга идепкейлиг киржир болгаш кижилерниң сагыш-сеткилин база херектелдерин чогуур үезинде кичээнгейлиг көөр.

Бүдүрүлге коллективтеринде болгаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле тургустунган партия организациялары хүн бүрүнүң политиктиг болгаш организакчы ажылын чедиишкинниг чорудуп шыдаар аргалыг кылдыр оларны быжыглаар. Улус депутаттарының Советтери-биле демнежип алгаш, чон-биле ажылдаарының девискээр-культура болгаш хөй-ниитиниң политиктиг төптерин 1990 чылдың төнчүзүнге чедир тургузар.

Программаларны болгаш шиитпирлерни ажылдап кылырынга база боттандырарынга, партияның удуртур органнарын тургузарынга, кадрларны шилип алырынга болгаш таарыштыр тургузарынга, ажылга ажык-чаргыг болгаш ажык чорукту хандырарынга бүгү коммунистерниң, партия организацияларының киржилгезин хандырар. Эш ёзузунуң харылзаазынга, бодалдарның болгаш шүгүмчүлелдиң хостуг болурунга, хүлээп алдынган шиитпирлерни боттандырар талазы-биле ажылдаарының чаңгыс эптиг хандырарынга бүгү аргаларны парторганизацияларга тургузар.

Партия эге организацияларының секретарьларынга бүгү талалыг дузаны чедирер. Партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлелин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң чанынга 1990 чылдың ноябрьда тургузар.

Чергелешкек структураларны—партийжи клубтарны, парторганизациялар секретарьларының чөвүлелдерин, эрге-ажыктар аайы-биле коммунистерниң каттыжыышкыннарын тургузар база оларның ажылын организастаар талазы-биле парторганизацияларга деткимчени көргүзер.

Кадрлар-биле идепкейлиг болгаш тодаргай сорулгалыг ажылды боттандырар. Партийжи кадрларның курлавырын белеткеп тургузар, оларның өөредилгезин, ажылга мергежиирин, дуржулга солчулгазын партия активиниң школаларынга, мергежил бедидериниң курстарынга, партияның Дээди школазынга болгаш СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнериниң Академиязынга организастаар. Партия органнарынга ажылга философтарны, экономистерни, социологтарны болгаш өске-даа специалистерни киириштирер.

Күрүне, ажыл-агый, хөй-ниити ажылының тодаргай участоктарынга коммунистерни база партия кежигүнү эвестерни сүмелээр дугайында СЭКП Уставының тывыскан эргезин ажыглаар. Хамаарышкан албан-дужаалдарга оларның соңгуттуурарынга азы томуйлаттырарынга политиктиг методтар-биле идигни бээр, оларга деткимчени көргүзер. Күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның ажылдакчыларының канчаар ажылдап турарынга хамаарыштыр бодунуң принципиалдыг туружун илергейлээр.

Бодунуң хүн бүрүде ажылынга эптиг, тудуңгур, шиитпирлиг чорукту илергейлээр, ниитилел чорудулгаларындан хожудавас, болуушкуннарны мурнаар, оларга хамаарыштыр политиктиг көрүүшкүнүң чогуур үезинде кылыр, хөй-ниитиниң санал-оналын шын хевирлеп тургузар.

Бодунуң бүдүрүлге-экономиктиг ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдар, партия комитеттериниң болгаш организацияларының структуразын база штаттарын чаа хүлээлгелерге дүүштүр эде тургузар.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң үндезин айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле РСФСР-ниң КП-зиниң республика организациязы Советтер-биле сырый дем каттыжылгалыг ажылдаар. Советтерде коммунистерниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидерин эң чугула сорулга кылдыр салаар. Ажыл-чорудулганы холбаштырар, хоойлужудулга инициативаларын ажылдап кылыр база киирер сорулга-биле оларга партия бөлүктерин (фракцияларны) 1990 чылдың төнчүзүнге чедир тургузар.

Профэвилел, комсомол-биле, а ол ышкаш социалистиг шилип алыышкынның туруштарында турар хөй-ниитиниң өске-даа организациялары болгаш шимчээшкиннери-биле бодунуң харылзааларын дем каттыштырылгазынга, кады ажылдажылгага, организастыг бот-тускайлаң чорукту хүлээп көөрүнге, хүндүлел ёзузунга болгаш идегежиринге үндезилээш, тургузар.

Республиканың девискээринде чурттап турар бүгү хамаатыларның политиктиг, социал-экономиктиг, культура-угаан-бодал талазы-биле дең эргелиниң болгаш хостуун бадыткаар Тыва АССР-ниң күрүне суверенитеди дээш республиканың коммунистери туруңуп турар. Тыва АССР-ниң Конституциязының, РСФСР-ниң Конституциязының, ССРЭ-ниң Конституциязының болгаш эрге-чагырганың, эргелеп башкарылганың дээди болгаш чер-чер органнарының өске-даа хоойлужудулга айтыгларының чайгылыш чок күүселдези дээш республиканың коммунистери туржуп турар.

ИДЕОЛОГТУГ АЖЫЛДЫ КАНЧААР КӨРҮП БАЗА ОНУ ЭДЕ ТУРГУЗАРЫНГА ЧҮНҮ КЫЛЫР ДЕП БОДАП ТУРАР БИС?

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң КП-зиниң Тургузукчу съездизиниң документилеринде айыткан идеяларны болгаш сорулгаларны коммунист бүрүзүнге, бүгү ажылчы чонга чедирип таныштырар, партийжи шиитпирлерни боттандырары-биле кижилерниң амыдыралчы эрге-ажыктарының сырый холбаалыын, ук шиитпирлерни боттандырарынга боттарының ээлээр туружун олар хандыр билип алырынга дузалаар. Идеологтуг салдар чедирериниң хөй янзы бүгү аргаларын болгаш хевирлерин — политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң системазын, пропаганданың болгаш агитацияның бүгү күчүзүн, парлалганы, телевидениени, радиону, культура албан черлерин бо ажылга ажыглаар.

Идеологтуг ажылдың ажыктыг чугула дээштиин болгаш бедик утка-шынарлыг болуруи чедип алыр, ооң хевирлерин болгаш методтарын сайзырангайжыдар, чоннуң янзы-бүрү кезектериниң эрге-ажыктарын база негелделерин барымдаалавышаан, ону чорудар. Социал-экономиктиг болгаш кижизидикчи тодаргай сорулгаларны шиитпирлээри-биле пропаганданың болгаш агитацияның тудуш харылзаалыг болуруи хандырар. Идей-кижизидилгелиг ажыл болза коммунист бүрүзүнүң, удуртукчу бүрүзүнүң, күрүнениң, ажыл-агыйның, хөй-ниитиниң бүгү органнарының, коллективтерниң бирги черге чугула сорулгазы болган турар ужурлуг.

Идеологтуг ажылга удуртулганың стилин эде тургузар, партияның республика комитединиң, хоорномунуң болгаш райкомнарының идеологтуг комиссияларының доктаамал ажылдаарын хандырар. Хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөрүнүң янзы-бүрү хевирлерин калбаа-биле ажыглаар, социологтуг тодаргай шинчилелдерни чорудар. Ол ажылга эртемденнерни, интеллигенцияны киириштирер. Кижизидилгени системалыг көөрүн, боттандырарын чедип алыр, ооң угланыышкыннарын болгаш дээштиин ханызы-биле анализтээр. Идейлиг кижизидилге ажылының дуржулгазын өөренип көөр, түңнештирер болгаш нептередир. Идеологтуг албан черлериниң, организацияларының ажыл-чорудулгазын холбаштырар.

Рынок экономиказынче шилчиир айтырыглар талазы-биле курстарны, семинарларны партийжи, идеологтуг активти, бүдүрүлге удуртукчуларын, специалистерни өөредир сорулга-биле Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, кабинеттеринге организастаар, хамаарышкан өөредилге-методиктиг болгаш информастыг материалдар-биле оларны хандырар. Политиктиг билиглер институдунга партийжи, идеологтуг активтиң өөредилгезин политиктиг культураның болгаш идеологияның, идей-кижизидилгелиг ажылдың, политиктиг амыдыралды демократчыдарының социал-психологтуг болгаш педагогиктиг үндезиннериниң айтырыгларының талазы-биле организастаар.

Тыва АССР-ниң чер-чер Советтериниң улус депутаттарының, күүскомнар ажылдакчыларының социал, экономика, эрге-хоойлу айтырыгларының база өске-даа чүүлдерниң талазы-биле билиин бедидип ханылалдырарынга дузалаар сорулга-биле оларның өөредилгезин Политиктиг чырыдыышкын бажыңының баазазынга организастаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң материалдарының талазы-биле өөредилгениң дузалал номнарын 1990—1991 чылдарда тыва дылга парлап үндүрерин хандырар, тыва болгаш орус дылдарны өөренир талазы-биле доктаамал ажылдаар курстарны Политиктиг чырыдыышкын бажыңының чанынга ажыдар.

Филармония болгаш республиканың эртем-методиктиг төвү-биле кээрээлиг харылзааларга үндезилээш, культура-чырыдыышкын хемчеглерин, чоннуң аас чогаалының байырлалдарын, уран-чечен чогаадылганың фестивальдарын, чурттуң, республиканың чогаадыкчы коллективтериниң көргүзүглерин Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга

(Төнчүзү 2-ги арында).

КРЕМЛЬГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев октябрь 13-те эвилелдешкен республикаларның удуртукчулары-биле ужурашкан. Аңаа Россия Федерациязының, Украинаның, Белоруссияның, Узбекистанның, Казахстанның, Азербайджанның, Молдаваның, Киргизияның, Таджикистанның, Арменияның, Туркмениянын төлээлекчилери киришкен.

Ужуражыышкынга чуртта тургустунуп келген байдал, ниитилелдиң бүгү күштерин каттыштырарының чугулазының, рынок харылзааларынче шилчий турар үеде улус ажыл-агыйын энжидип алырының дугайында кончуг чугула санал-онал солчулгазы болган. Тургустунуп келген байдалды четкумчудуп алыр, херектел рынокунда болу берген берге байдалды ажып эртер, санхөө системазын быжыглаар сорулга-биле республикаларның болгаш тус-тус девискээрлерниң хөделиишкиннерин бир углуг ушпал баштаарының, бүдүрүлгелер аразының ажыл-агый харылзааларының хөгжүлдезиниң амгы байдалын хевээр арттырарының болгаш сайзырангайжыдарының чугулазы демдеглеттинген.

1991 чылда Эвилел болгаш эвилелдешкен республикаларның бюджеттерин тургузар ажылды база-ла бо угланыышкын-биле чорудары айыттынган.

Ужуражыышкынның киржикчилери улус ажыл-агыйын энжидип алырының болгаш рынокче шилчиишкинниң программаларының төлевилелдерин чугаалашкан. Саналдаттынып турар программаны ниитизи-биле чүүлдүг деп көргеш, чогуур саналдарны, эдилгелерни киирген.

Бүгү талалыг дискуссияның түңнелинде рынокче шилчиишкинниң кол-кол угланыышкыннарын Эвилелдиң деңнелинге — ССРЭ-ниң Дээди Совединге хүлээп алганы эки деп санал хүлээп алдынган. Ук угланыышкыннарны шилчиишкин болуп турар үеде чаартып сайзырангайжыдып болур. Бо саналдарны барымдаалаай тургускан документини ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ооң комитеттеринге болгаш комиссияларынга чугаалажып көөрү-биле чорудуп бээр.

Бо бүгү сорулгаларны боттандырарынга бүгү чагыргаларның төлээлекчи болгаш күүседикчи органнарының бүгү звеноларының ажылын экижидери, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаары, Президентиниң чанында федерация чөвүлелиниң ролюн бедидери чугула. Рынокче шилчилге үезинде чаңгыс аай экономиктиг политиканы ажылдап кылыр айтырыглар талазы-биле баш удур дугуржулганы кылган турары чугула.

Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев, улус депутаттарының Москва болгаш Ленинград хоорай Советтериниң даргалары, специалистер болгаш эртемденнер киришкен.

(СЭТА).

ХАМААТЫ ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕНИҢ УГЛАНЫЫШКЫНЫ-БИЛЕ

СЭКП ТК-га октябрь 11-13-те идеология ажылдакчыларының Бүгү-эвилел хуралы болуп эрткен. Оон ажылынга эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының, обкомнарының, найысылал хоорайларда партия хоорномнарының секретарьлары, партия комитеттериниң национал политика айтырыгларын харылап турар ажылдакчылары, элээн хөй төп болгаш республика идеология албан черлериниң удуртукчулары, ниитилел эртемнериниң талазы-биле эртемденнер, партия парлалгазының төлээлекчилери киришкен.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары А. С. Дзасохов хуралды ажыткаш, чурттуң амгы үедеги социал-экономиктиг байдалынга тодаргай доктааган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкин рынок харылзааларынче шилчилгени кандыг янзылыг боттандырып чорудар дугайында чурттуң удуртулгазының ап чорудуп турар хемчеглерин хуралдың киржикчилеринге чугаалаан.

Украинаның Компартиязының ТК-зының секретары В. Е. Острожинский, РСФСР-ниң Компартиязының Ставрополь крайкомунуң секретары Ю. С. Давыдов, партия Кемерово обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Н. С. Крюкова, Киргизияның Компартиязының ТК-зының секретары М. Ш. Шеримкулов, «Гласность» журналдың кол редактору Ю. П. Изюмов болгаш оон-даа өскелер санал-онал солчулгазынга киришкен.

Ийиги хүнде Эвилел чагыг-керээзин чарарының эрге-хоойлу айтырыгларының дугайында дыңнадыгны ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи В. Н. Кудрявцев кылган. Оон соонда хуралдың киржикчилери СЭКП ТК-ның секретарьлары-биле ужурашкан.

Хүнүң ийиги чартыында массалыг информацияның төп черлериниң удуртукчулары-биле «төгерик стол» ужуражыышкыны болган. Аңаа ССРЭ-ниң Күртелерадио комитединиң даргазы, СЭКП ТК-ның кежигүнү М. Ф. Ненашев, ССРЭ-ниң Күрпарлалга комитединиң даргазының бирги оралакчызы Д. Ф. Мамлеев, ССРЭ-ниң харылзаа министриниң оралакчызы Е. А. Манякин, «Коммунист», «Партийная жизнь», «Диалог» журналдарының кол редакторлары Н. Б. Биккенин, Н. С. Игрунов, В. Д. Попов, «Правда» солунунуң кол редакторунуң оралакчызы [illegible] Королев, «Рабочая трибуна» солуннуң кол редактору А. П. Юрков киришкен. Оон соонда СЭКП ТК-ның чамдык килдис эргелекчилериниң дыңнадыгларын дыңнаан. Хуралдың ажылын А. С. Дзасохов түңнээн.

Хуралдың киржикчилери В. И. Ленинниң тураскаалынга чечектерни салган.

(СЭТА).

ПРОГРАММАЗЫ БАДЫЛАТТЫНГАН

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин хандыр өөренгеш, ону амыдыралга боттандырары партия организацияларындан негеттинип турар. Ол дугайында РКП-ниң Кызыл хоорномунуң эрткен неделяда болган пленумунга чугааны чоруткан. Бо айтырыг талазы-биле партия хоорномунуң бирги секретары В. Г. Вальков чүве чугаалаан.

Партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседири-биле Кызыл хоорномунуң ажыл-чорудулганың программазының төлевилелин ажылдап кылгаш эге организацияларга таратпан турган. Ону сайгарып чугаалажыышкының түңнелинде коммунистер дыка хөй саналдарны киирген. Үнелиг [illegible] саналдарны [illegible] комиссия өөренип көргеш кичээнгейге алган.

Ук программаны пленумга бадылаан, орта үндезилеп алгаш, партия организациялары боттарының ажыл-херектериниң программазын тургузарын пленум сүмелээн.

Ол ышкаш пленумга РКП рескомунуң составынче эге организацияларның [illegible] кандидатураларынга хамаарыштыр чугаа [illegible]. Пленумнуң киржикчилери ажыл [illegible] республика [illegible] бирги удуртукчузу [illegible] бис болгаш депутаттыгга кандидатураларны [illegible] рескомунче дорт [illegible] шиитпирлээн.

Ноябрь 7-де Кызылга Улуг Октябрьның 73 [illegible] [illegible] демонстрация [illegible] санал [illegible] пленум [illegible].

Партия хоорномунуң пленумунга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

СЫПТА ТАРАА, КӨК-СУЛА ХАР АДААНЧЕ КИРДИ-ЛЕ

«Октябрь 30 чылы» совхозтуң Ак-Шат биле Сыын-Чүрек ховуларынга чорааш, кижи шак ынчаар бодаар чорду. Тараа бышпаан, а үнгени чаагай. Ол шөлдер суггат чок болгаш дүжүдү агаар-бойдустан бүрүнү-биле хамааржыр. Тарааны тарып алгаш, дээрже көрүнгеш, «тейлеп» олурар черлер ол. 1987 чылда [illegible] Ак-Шаттан эң чаагай дүжүттү алгаш, республикага [illegible]. А ынчан чылын ук шөлге тарааның чамдыызын долу каккан. Бо чазын чаъс чагбаан, а чайның орайтады чаггаш, ам тараа бышпайн турары бо.

— Мурнунда чылдарда дүжүт ажаалдазын август 20-де эгелээр улус бис. А бо чылын сентябрь 20-де эгеледивис — деп, Сүт-Хол АҮК-түң кол агроному Дукур-оол Монгуш тайылбырлаан кижи. Ол орайташкынның изи Ак-Шат биле Сыын-Чүрек ховуларында [illegible].

Баян-Тала суурнуң агитквартталдарының чурттакчылары ында школаның улуг класстарының өөреникчилери-даа Сыын-Чүректе — көк-сула ажаалдазында шефтеп тайылбышкынныг ажылдап турар. Ол хүн № 5 агитквартталдың чурттакчылары Г. Ондарның удуртулгазы-биле пресстээн көк-суланы [illegible] чорудуп [illegible]. Совхозтуң директору биле кады Совет даргазы баштаан бөлүк база-ла шефтээн. Ол хүн барык 160 тонна пресстээн сигенни төп шаңче база кыштагларже шефчилер чоруткан. Ол эки-дир. Ынчалза-даа ол хүн кежээ кодээ Советтиң сессиязынга хову бригадири Мөңге Куулар санал берип турган, үе орайтааның, ам-даа 280 гектар көк-сула, 100 гектар арбай база 40 гектар [illegible] барын, совхозта бар 6 комбайнның бежи ажылдап турарын [illegible] көк-суланы база тарааны-даа ажаап күш четпезин дүвүреп чугаалады. Чоннуң, өөреникчилерни эвилелдээр. Оон өске арга чок деп, сессияга санал берген депутаттар ынчап сүмелеп турдулар.

Ол хүн, октябрь 11-де, кодээ Советтиң улус депутаттары барык шуптузу сессияларының мурнунда хүндүс мал чеми белеткээринге шефтептер-дир деп шиитпирлээш, 160 тонна [illegible] чүдүртүп чорутканы ол.

Көк-сула дээрге, бир-тээ, сиген планы күүсеттинмээн болганда, бо совхозтуң малының кышын аргастаныр эң кол чеми болур. Оон сенажты 1500 тоннаны салган, аңаа ам-даа 1000 тонназы немээр аргалыг деп санаан. А көк-сула 2500 тонна болур.

Дүжүт бир гектардан 30 центнер чедип турарын директор Кан-оол Сайын-Белекович Монгуш тайылбырлады. Ол хүн шефтээшкинде шынгарааннарны оон айтырдым. Трактористер Даш-оол Куулар, Сергей Куулар, чолаачы Алим Монгуш, депутаттардан Виктор Сат, Валерий Монгуш. Эртине Куулар олар кызымак ажылдаанын директор мактады.

Чүгле Сыын-Чүрек шөлүнде [illegible] 190 гектарда көк-суланы тарааан. Ону ийи комбайн жатка-биле чыттыр [illegible] турар. Пресстээр ону сөөртүп дажыглаары харын бергедеп келген. Көк-суланы ажаарынга Чадаанада профессионал-техниктиг училищениң сургуулдары база улуг дузаны чедиргенин директор дыңнатты. Ам боттарының күжүнден ангыда Чадаанада оруң-септелге эргелелиниң коллективи-биле база дугурушкан, олар дузалажыр болганын Кан-оол Сайын-Белекович чугаалады.

Ак-Шатта чаагай үнген арбайны ам-даа [illegible], а Сыын-Чүректе көк-суланы шаа-биле кезер-ле деп шиитпир ындыг чорду. Оон ангыда дыка улуг шөлде хонак болгаш тараа холумаа ажаак үнген. Ону харын кайы-бир ажыл-агыйга ажаап алыр кылдыр садар деп [illegible] директор биле партияның Сүт-Хол райкомунуң бирги секретары М. [illegible]-Сат чугаалажып чордулар.

Чамдыкта Ак-Шаттың дүжүүнда даглар кырынга кара-кара булуттар диргелип кээр, сезинчиг аажок. Кудай-дээр-биле дугуржулгалыг эвес. Ынчалза-даа дараазында ай үнгүжеге чедир хар чагбас боор деп, ук черниң агаар-бойдузунуң аажы-чаңын эки билир, дуржулгалыг кижилер чугаалажып турганын дыңнадым. А совхоз директорунуң планнап турары-биле алырга, октябрь 20-же чедир хову ажылдары доостур ужурлуг. Үрезинниң тыптынары берге болур. Ол талазы-биле «Октябрь 30 чылы» совхоз кожалары Карл Маркс аттыг база «Сүт-Хөл» совхозтар-биле калы дилениp, тыптынар-ла апаар.

Бо районда амдыызында ийи ажыл-агый — «Алдан-Маадыр» биле «Ишкин» тараа үрезиниң четкир хемчээлдиг кылдыр уруп алганнар.

• Бо чылдың каан-халыыны сүт-холчүлерни оол эрте бербээн: ниити ажаап ап турары 2377 гектар, а оон [illegible]—2491 гектар тарааны үндүр бижиир ужурга таварышкан. Күскү дүжүт ажаалдазын бир-ле дугаарында ишкинчилер доостаан. 622 гектарны ажааган, оон 655 тонна тарааны алган. Ынчангаш ол совхозтуң комбайннарын дузалаштырып, «Алдан-Маадырже» чоруткан.

Октябрь 12-де медээ-биле алырга, сүт-холчүлер 1820 гектар тарааны кескен бастырган, бир гектардан дүжүт ортумаа-биле 9.3 центнер болуп турар.

Мурнунда бис «Сүт-Хөл» совхозтуң тарылга шөлү шуптузу суггаттыг хирезинде, ап турары дүжүдү чавыс дээш кай удаа шүгүмчүлээн бис. А бо чылын оон кожалары бала-ла суггаттыг шөлдеринге «Алдан-Маадыр» биле «Ишкин» 1 гектардан 10 ажыг центнерни ап турда, ук ажыл-агыйда чүге ындыг эвес [illegible]?

Сүт-холчүлер картофельди [illegible] чадап турар. Өлче күш салбазындан ындыг. Октябрь 13-те Кызылга кодээ ажыл-агый талазы-биле чөвүлел хуралы болуп эрткен. Аңаа картофельден чавыс дүжүт ап турары дээш сүт-холчүлерни шыңгыы шүгүмчүлээн. Ниити республикадан картофельди, эң ылаңгыя кожазы — Барыын-Хемчиктен садып ап болур турда, «Сүт-Хөл» совхоз 70 тоннаны Саян-ындыдан садып эккеп алганы дээш шыңгыы шүгүмчүлээн.

«Алдан-Маадыр» совхоз бо чылын картофель өстүрер арендалыг звенону организастап тургускаш, бир гектардан 100 центнерни алган. Кайы-бир ажылды эдеу-биле кылыр дээш организастааш, тудуп [illegible] ындыг дыр.

Мал чеминиң талазы-биле сүт-холчүлер сиген планын 56 хуу чедирген, ам 7800 тоннаны [illegible]. [illegible] дээр хөөңге алысканнар бар. Ажыл-агыйлардан чүгле «Ишкин» биле «Алдан-Маадыр» сиген планын 64-63 хуу чедирген.

— Бо айны төндүр сигеннээр бис — деп, АҮК-туң кол агроному беседавыстың түңнелинде шак ындыг шиитпирлиг чугаалады. Шын харын, аргалар бар. Девин үстүнде айытканым Сыын-Чүрек ховузунда чаагай үнген хонакты куурарбайн турда-ла, чокээ, Карл Маркс аттыг совхоз дугурушкаш, чүге ону ой-шаанда кезип албаан ирги? Ам кээп ол чемиштиг шынары кудулай бержеде, ону өске ажыл-агыйларга садарының дугайын чугаалажып турары? Сүт-холчүлерниң шаандагыла «хоочузу»— күзүн кээп мал-магалга тараа-сиген шөлүн саза бастырар чорук уламчылавышаан. Аңаа хамаарыштыр күш-ажылдың хоочуну Сегбе Монгуштуң шаандагыда ышкаш, улуг тестен тутса, ынчан мал тараа, сиген чивес апаар деп күзел-саналын маңаа киирип каары артык эвес боор.

Бо чылын Сүт-Хөл районнуң албан черлери, организациялары картофель ажаалдазынга дыка-ла организастыг киришкен. [illegible] ажылды кылды дээр апаар. А амгы үеде көк-сула белеткелинче база шак ындыг улуг күштү салыр болза эки-ле боор деп агроүлетпур каттыжыышкынының кол агроному-биле чугаалашкан [illegible]. Баян-Талаңың Ак-Шат биле Сыын-Чүрек ховуларынга [illegible] [illegible].

Селеп ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Республиканың партия конференциязының делегады

Хууда бодалдарым мындыг

С. С. Сүрүн — «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында партия эге организациязының секретары, партияның күш ажылдыг хоочуну. Саая Санчытович 1943 чылда партия кежигүнүнге кирген. Оон бээр комсомолдуң, партияның, Советтерниң ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржип, оларның мурнунда тургустунган айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээринге бодунуң күш-ажылчы салыышкынын киирип келген төлептиг кижилерниң бирээзи.

С. С. Сүрүн пенсиялай берген, ындыг-даа болза партиязының даалгаларын ак сеткилдиг-биле күүседип чоруур. Аянгаты салбырының коммунистери ону партия эге организациязының секретарынга соңгуп алганнар. Эш-өөрүнүң идегелин ажылдыралга боттандырар дээш чүткүлдүг ажылдап турар. Аянгаты суурга эрткен чылдарда кем-херек үүлгедир [illegible] хөй болуп турган [illegible] удур демиселди күштелдирер [illegible] [illegible]

Чөөн-Хемчик районнуң партия конференциязы [illegible] Саая Санчытович Сүрүнү республиканың партия конференциязынга делегат кылдыр соңгаан. Делегат-биле ужуражыышкын дургузунда айтырыгларны салган мен.

— СЭКП-ниң ролю, аталдары кудулаан дугайында чугаа чорупп турары ынмагдаа билдингир болгай. Орта хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Мени бодап чоруурум [illegible] партияның ролю, аталдарының кудулаары [illegible] [illegible] СЭКП — чурттуң баштаар [illegible]

ган, саналдарын. Бодуун тывы араттың оглу мен бодин партияның ачызында күрүнениң, партияның ажыл-чорудулгазынга киржип келдим. Назынымн дужуй бергенда болза, ам-даа ленинчи партияның херээ дээш ажылдап чору мен, ол мээң коммунист хүлээлгем. Ам сорулга болза, партияның ат-алдарын бедидер дээш ажылдаар ужурлуг.

— Бо ажылды чорударда чүнү кылза эки ирги, Саая Санчытович?

— Партияның эге организацияларының дыйынчы арга-шинээзин, коммунистерниң харысалгазын, боттандепкейин бедидер. Партияның ролюн, ат-алдарын бедидери коммунист кижи бүрүзүнден хамааржыр. Ындыг болганда оңаашкан ажылын, берген партийжи даалганы чүгле ак сеткилдиг күүседир, партия кежигүнүнүң кижизин арыг-шынчы арын-нүүрү, херээ дээш туржур херек. Мен бодап коорумге, партия эге организациязының секретарьларын-биле ажылды үндезинин-биле экижидер, оларның өөредилгезин бедик деңнелге организастаар. Мурнакчы ажылдыгларның дуржулгазын хөй-биле нептередир. Эки ажылдап чоруурларга бүгү талалыг деткимчени көргүзер, харам чокка янзы-бүрү хевирнин шаңналдыр [illegible]

— Совагү айтырылым мындыг: бир эвес конференцияга санал бээри-биле сөс берген болза, чүнүң дугайында чугаалаар силер?

— Республиканың [illegible] [illegible]

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының

ПРОГРАММАЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

арттирер, уран чурулга көргүзүглерин, деңгелгелерни организастаар. Ассоциацияларны болгаш культура төптерин тургузарын деткиир, оларга ажылды чорудар.

Партийжи амыдыралдың чаартылгазының чорупп турарын доктаамал чырыдарынга, аңаа демократтыг нормачыжектерни бадыткаарынга хамаарыштыр **массалыг информация чепсектери-биле деңнежилгелиг кады ажылдажырынче партияның республика организациязы чүткүлдүг болур.** Политиктиг шын шугумну, тус черниң онзагай чүүлдерин болгаш боттуг байдалдарын барымдаалавышаан, ажылдаарының тодаргай үлгашышкыннарын тывар, ажылдап кылыр, хөй-ниитиниң санал-оналын шын хевирлеп тургузар талазы-биле солуннарның редакция коллективтеринге, Күртелерадионуң коммунистеринге дузалаар, массалыг информация чепсектеринге бүдүштүг, сарыылдыг бодалдарының болгаш ажылчыннарның, хоочуннарның, херээженнерниң, чогаадыкчы интеллигенцияның, аныяктарның саналдарының чырыттынган турарынга идигни бээр.

Национал политикага хамаарыштыр партияның республика организациязы совет улустарының эки тура эвилелинге болгаш деңнежилгелиг база бүрүн эргелиг республикаларның каттыжылышкынын — ССРЭ-ниң бүдүн байдалын хевээр арттырарынга бодунуң шынчызын бадыткап тур. Республиканың бүгү чонунуң эп-найыралын быжыглаарынче болгаш сырый каттыжылгазынче, националдар аразында харылзааларны эвилелең-найыралдыг болдурарынче, бо талазы-биле тыптып келген айтырыгларны шиитпирлээринче, ажылчы чонун, аныяктарның интернационалдыг болгаш патриоттуг кижизиилгезин күштелдиреринче бодунуң күжениишкиннерин угландырар. Национализмниң болгаш шовинизмниң фактыларынга удур шиитпирлиг демиселди чорудар, республикада чурттап турар улустарның найыралының үндезиннерин, төөгүзүн ылаптыг тодаргай көргүзер, оларның культуразын, дылын, чаңчылдарын болгаш чаңчыккан байдалдарын, төөгүзүн хүндүлеп көөрүнүң өөрүдүнге бүгү националдарның төлээленчилерин кижизидер. Чонуң чаңчылдарын база чаңчыккан байдалдарын хевээр арттырар болгаш катал тургузар талазы-биле комиссияларны, инициативтиг бөлүктерни тургузар.

Чурттуң өске регионнары-биле республиканың ажыл-агый, экономиктиг болгаш культура харылзааларын калбартырынга бүгү тала-биле идигни бээр.

Республиканың бүгү хамаатыларының эрге-ажыынга дүүштүр **культураны, эртемни, өөредилгени сайзырадырынга бүгү талалыг идигни бээрин**, ооң интеллектуалдыг күчүзүн улгаттырарын партия комитеттериниң болгаш организацияларының ажылының кол угланыышкыннары кылдыр санап турар бис. Культураны, эртемни болгаш улус өөредилгезин сайзырадыр талазы-биле [illegible]

Партияның культура болгаш уран чүүл талазы-биле политиказын боттандырарын коммунист удуртукчуларны, коммунист депутаттарны дамчыштыр чедип алыр. [illegible]

Өөредилге болгаш студент аныяктар-биле ажылдап чедип алыр **партияның республика организациязы башкы коммунистерни, партия организацияларын дамчыштыр** чедип алырынче чүткүлдүг болур. [illegible]

«Кадрлар» деп программаны ажылдап кылырынга киржир. [illegible]

[illegible]

Школачыларның профессионалдыг белеткелинче киээнгеини күштелдирери, школаларның баазa бүдүрүлгелериниң, өске-даа организацияларның ажылын харылзаалыг кылдыр холбаштырар профессия шилип алырынга дузалаар төптү тургузары чугула деп санап турар бис. Школаларның, училищелерниң болгаш өөредилге черлериниң бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын калбартырынга, чонуң херглел барааннарын болгаш ажыктыг продукцияны өөредилге мастерскаяларынга бүдүрүп үндүрерин ковудеринге идигни бээр.

Ниң дылда өөредилге номнарын, тыва этнографии болгаш тус черниң чурт шинчилелиниң, уран чүүл, музыка, национал культура, чаңчылдар болгаш чаңчыккан байдалдар талазы-биле өөредилге программаларын чогаадып белеткээринге партия организациялары киржир.

Хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-хоойлуну быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкиннерниң когун үзе узуткаар дээш демиселди республиканың коммунистери политиктиг, идеологтуг аргалар-биле болгаш методтар-биле идепкейлиг чорудар. Ынчаарга хамаатыларның Конституцияда көрдүнген эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырарын хандырарынче халдаашкыннардан оларның амы-тынын, кадыкшылын камгалаарынче оңза кичээнгейни угландырар.

Эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганың концепциязын республикага ажылдап кылыры, мал оорлаанынга удур кемдээшкиннер таварыштырганынга хамаарыштыр Кеземче кодексиниң чүүлдерин күштелдирери дээш партияның республика организациязы туржуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарда ажылдап турар коммунистерниң харысалгазын бедидер, оларга дузаны болгаш деткимчени көргүзер.

Аныяктар-биле ажылды күштелдирерниң тускай программазын парторганизация бүрүзүнге бо чылдың ноябрь-декабрьда ажылдап кылыр. Аныяк салгакчыларның идей-политиктиг, мөзү-шынар кижизидилгезин күштелдирерин, аныяк кижилерниң социал камгалалдыының болгаш оларга дуза чедиреринин системазын тургузарын аңаа айтыр. **Бичии уругларны күш-ажылга белеткээрин, хамаатыларны, ылангыя аныяктарны ажыл-биле хандырарын** эң чугула практиктиг сорулга кылдыр санаар. Аныяктар өртузунга ажылдың айтырыгларының талазы-биле партия комитеттериниң комиссияларын тургузар.

Херээженнерниң күш-ажыл болгаш амыдырал байдалдарын үндезини-биле экижидер, не-чаштың камгалалын күштелдирер дугаанында хүн бүрүнүң сагыш салыышкынын партия организациялары илергейлээр, партияның лаңынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының амыдырал байдалдарынче кичээнгейни доктаамал угландырар ужурлуг.

Чонуң кадыкшылын камгалаарынга, ооң эмнелге болгаш пенсия хандырылгазын экижидеринге, кадык камгалалының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга, эмнелге ажылдакчыларынга эргежок чугула социал амыдырал байдалдарын тургузарынга партияның республика организациязы бүгү талалыг деткимчени көргүзер.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ ХАМААРЫШТЫР БИСТИҢ БОДАЛДАРЫВЫС БОЛГАШ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАВЫС

Экономиканы рынок харылзааларынче шилчииринге, чонуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга идигни бээри [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязы санап турар. [illegible]

[illegible] **Өнчүнү күрүне башкарылгазындан аңгылаарда, хамыктың мурнунда оон социализмге дүүшкен коллективтиг хевирлери дээш,** [illegible] **шилчиишкин үе-чадазында чайлаш чок болур когаралдарны хеңзиг кылдыр кызырары** оңза чугула [illegible] партияның республика организациязы санап турар.

Чонну ажыл-биле бүрүн хандырарынче, ажыл чок чорукту баш бурунгаар болдуроазынче, бүдүрүлгеден хосталган ажылдакчыларны белеткээринче болгаш дагын өөредиринче угланган хемчеглерни алырын коммунистер негээр апаар. Оларның саналдап турар чүүлдери болза: эвээш хандырылгалыг хамаатыларга социал дузаламчының күрүне магадылалдары, пенсионерлерни, инвалидтерни, аныяктарны, хөй уруглардыг өг-бүлелерни деткиир хамаатыы деткимчениң фондузун тургузары; бирги черге-лиин эргежок чугула барааннарының өртектерин күрүнениң талазындан таарыштыр башкарары, аңаа үнезиниң кудулаашкынындан камгалалдың хемчеглери; калбак херглел барааннарын чиижек өзү-биле садыглаарынга удур демиселди күштелдирери. Партия организациялары бо айтырыгларга хамаарыштыр боттарының күжениишкиннерин профэвилел болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организациялары-биле холбаштырар ужурлуг.

Экономиктиг боттут бот-тускайлаң чорук хандыртынган турзун дээш, республиканың бойдус байлактарын, бүдүрүлге күчүлериниң эң-не долу ажыглалы дээш РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди туржуп турар. Бодувустуң саналдарывысты совет органнарга киирер болгаш ук саналдарны эрге-чагырганың күрүне болгаш ажыл-агый эргелел башкарылгазының органнарында, бүдүрүлгеде ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр херек кырында боттандырарын организастаар бис.

Аъш-чемниң, чуртталга бажыңнарының программаларын боттандырарын, барааннар болгаш ачы-дуза чедирилгези-биле чонну хандырарын партияның республика организациязы моон соңгаар-даа эң чугула сорулгалар кылдыр санаар. Амыдыралдың чугула хандырылгазының бо адырларынга бүгү курлавырларны болгаш аргаларны бүрүн ажыглаарынче байдалды экижидеринче күжениишкиннерни угландырарын коммунист удуртукчуларны, партия организацияларын дамчыштыр чедип алыр.

Көдээниң социал-экономиктиг үндезин эде тургустунуушкунун, көдээ ажыл-ишчилерни чериниң ээлиг ээзи болдурары, бир дөмей экономиктиг байдалдарга өнчүнүң хөй янзы хевирлериң шиңгээдип нептередири — **аъш-чемни бүдүрериниң хемчээлин көвүдедириниң** аргазы кылдыр коммунистер санап турар. Көдээ ажыл-агыйы бүдүрүлгезин, продукцияны болбаазырадып кылыр болгаш кадагалаар ооң баазазын комплекстиг хөгжүдерин, агропромышленнуг комплексиниң материал-техниктиг хандырылгазын дыка экижидерин, бо херекке хоорайларның бүдүрүлгелер болгаш организациялар коллективтериниң киржилгезин чедип алыр дээш партияның республика организациязы туржур.

Экономиканың структура өскерилгелеринге, чаа технологиялыг бүдүрүлгелерни тургузарынга, бүдүрүлгелер, организациялар болгаш кооперативтер удуртукчуларынга [illegible] **барааннарны бүдүрерин база чонга ачы-дуза чедирерниң хемчээлин боттуг-биле көвүдедиринге бүгү талалыг идигни бээр.** 1991 чылда 125 миллион рубль [illegible]

[illegible]

[illegible] **чоп ажылдаар болгаш катап тургузары** [illegible] хоорайларның болгаш чурттакчылыг черлериниң агаарын арыг болдурарынга [illegible] кижилер-биле ажылды дамчыштыр чедирер.

Партияның республика комитеди бо программа төлевилелиниң талазы-биле боттарының бодалдарын болгаш саналдарын киирерин республиканың коммунистеринден, ажыл-ишчилеринден дилеп тур.

ӨҢНҮКТЕРНИҢ КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

Тываның ном үндүрер черниниң редакторлу Маргарита Мангаевна Сенгии:

— Кызылдың педагогика [illegible] Тыва [illegible] [illegible] онаалдалыг болгаш планныг ажылдап турар. Бо чылын Тыва Совет Эвилелиниң составынга киргенден бээр 46 чыл болуп турар. Ол үениң иштинде совет чогаалчыларның эвээш эвес номнарын болгаш оон-даа өске чүүлдерин белеткээш, чырыкче парлап үндүрдүвүс. Оларның аразында тыва чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң улуг-биче номнарын, эвээш эвес тиражтыг кылдыр парладывыс. Мен бодум ном редакторлаар талазы-биле база хүрээ [illegible] [illegible] «Аалга» деп номун редакторлап дооскум. Ооң парлаарынга белеткеп турар. Башкыларга үжүглел дугаанында методиктиг сүмелерни база белеткеп алган бис. О. Сувакпиттиң болгаш Б. Монгуштуң ажылдап кылганы садиктерге номчулга номун болгаш ооң программазын бо чылдың төнчүзүнге чедир доозар деп турар мен. Партия комитеттериниң ажылының дуржулгазының дугаанында «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи Т. Хертектиң бижээни «Дилээшкиннерниң оруунда» деп номну база үндүрерин белеткеп турар мен.

Угдыжекова Вера Филипповна — Кызылдың аъш-чем садыының 59 дугаар магазининде садыгжы:

— Төрүттүнген черим Хакасияның Аскиз районунда болза-даа Тываны дөмей-ле төрээн чуртум деп санаар мен. [illegible]

Василий Ильич Хаджиев — Кызылдың бажың тудар комбинадының бир дугаар тудуг-монтаж эргелелиниң тудугжузу:

— Грузияга төрүттүнген мен. Бодум трест ишин мен. [illegible] Виктор Херегей, Александр Сыдыкетиков, Алексей Уланов болгаш оон-даа өске [illegible]

Николай Николаевич Варава — Чуртталга коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының тускай автотранспорт бүдүрүлгезиниң мурнакчы чолаачыларының бирээзи:

— [illegible]

Кызыл районда «Тээлиге» совхозтуң мурнакчы чолаачызы Тавыа Салчакович Сарыг-оолга ажыл-агыйның шаңынга ужураштывыс. Ол арыглаан ак тарааны склад-тарже дажыглаар ажылда киржип турар.

Ажылынга кызымак чолаачы шөлдерден хөй тарааны база дажыглаан. Арыглаар тараа ам-даа хөй. Ону чедирер ажылдарга ам-даа киржир. Бо чылдың кыштаглаашкынынга дузалажып, кыштагларже мал чемнерин база чедиржир дээш ооң кылыр чүүлдери-ле ковей.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МӨҢГҮН-ТАЙГА: ЫДЫКТЫ КАМГАЛААР

Бир шаанда Мөңгүн-Тайга — Мөңгүн-Хайыраканның, Мөген-Бүрениниң, Кызыл-Хая суур кавызы — Бай-Оваа. [illegible] Хүрен-Тайга [illegible] баштайгы [illegible] Маадыр аттыг турумал бисте [illegible] болгаш оргумак салгалдың [illegible] Эрги аттар улуг чаалыгларывыстың аастарындан амдаа душпаан чорук, оларның чер-чурттуң төөгүзүн эки билирин, аңаа ынак, хумагалыг чорааның херечизи турар. Ындыг турбуже, ук шаанда чонунуң иштиг, чиге шилип тыпкан аттарның ийи чаңгыс албан-дужаалдыг кижилер хойнуң тура-сорууга чорудуп [illegible] ындаргаты колхозту (ам совхозту — «ССР Эвилелиниң 60 чылы»), Мугур-Аксында бир кудумчуну, Каргыда пионер лагерин, «Маадыр» деп [illegible] онзагай мерген утаазылап чок. Совхозтуң адын [illegible] берген [illegible] Аңчы-агыйның [illegible] турар «Маадыр» деп ат [illegible] пионер лагериниң [illegible] пионерлерниң эртеминге бээрни күзенчиг деп чурттакчыларның санап турары чиптиг. Чонунуң шудургу негежип келгенинниң түңнелинде, чаңгыс чер-чурттугларывыс эки-турачы интернационалчы дайынчылар чораан И. К. Маадыр-оолга, С. Х. Бавууга, М. О. Кошкар-оолга дээзвилел [illegible] раскаалдарны Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларда [illegible] чамдык кудумчуларга оларның аттарын тывыскан. Оларның-биле бир демей фронтуга [illegible] О. Ш. Саны-Ширениң [illegible] К. С. И. Хупан-оолдуң аттарын мөңгежидери негеттинип турар. Саны-Шири маадыр Каргының [illegible]

Мугур-Аксының [illegible] Хүрен-Тайгадан Иргит Чыдым, Мугурдан Салчак Бүрен [illegible] Мөген-Бүреннен [illegible] Иргит [illegible] Маадыг [illegible] тывынга [illegible] «Билиг», бойдус, төөгү тураскаалдары камгалаар [illegible] турар. Оларның боттанмайн турары хараадынчыг!

Өгбелерниң ыдыктыг деп санап келген оран-таңдызы, [illegible] бурунгуларның [illegible] чоок-чорук мөңгүн-тайгажыларны [illegible] боор дуюредип келген болгаш амгы байдалда онза күштүг-биле дыңналып турар. 40 чылдар эгезинде-ле Мөңгүн-Тайгаже үнерин оралдашкан ийи кижиге Мугур-Бажының хоочуннары таарзынмаан сеткилин илередип: «Оранның ыдык бединче семеп турар, ужур билбес улус-тур силер. Мөңгүн-Хайыракан бут-биле кырлап, эдек-биле аластаарынга чаяаттынмаан, ооң бажынга тевери дээрге-ле, чер-чурттуң ээлериниң бажынга база тепкени ол болур» — дишпилээниниң херечизи болган мен. Бисте «Ээзиниң эргези, ээгизиниң доону» деп чугаа бар. Ол [illegible] мөңгүн-Тайгага [illegible] С. С. [illegible] Ак-Довурактан М. Б.

[illegible] «Мөңгүн-Тайга» [illegible] да тодарган бичиин. Ындыг турбуже-ле, оран-таңдызы бадыткаттаар чорук 1946 чылдан бээр соксаваан. Харын улам күштелген. Чооктаг Мугурдан Д. Бүрзэк [illegible] Мөңгүн-Тайга [illegible] тепкен [illegible] чылдарда хамык [illegible] хомудал медегленнер.

Сөөлгүредип ында дөштадышкан шимчээн. Ленинград эртемденнери «ажылдан турар» дээрин мөңгүн даргалары Ш. Намы, Э. Саая оларда ылавылап ап мен. Ол чоокада Мөңгүн-Тайга [illegible] кырын хөй-хөй чоргуулдар [illegible] болгаш [illegible] Ол бойдустуң боду бүттүн, чараш-чаагай чадалгазы амыр-шөлээн турзун! деп чонумга сеткил каттыштырып тур мен! «Беш — тос муңчуларга» бодаарга, ол бүде хемчээлдиг, үнер, дүжери-даа белен даг ышкажыл! Ооң бедии, меңгизиниң кылыны, доңат-дожу шагда-ла тодараттынган. «Удавас меңги эргин кастыынга чыдар апаар» — ээн бурунгуларывыстың мерген утаазылалы аңаа харыы болур. Ол херек кырында бадыткаттынган-даа! Негелде — олче үнүүшкүнчү соксадыры!

Сөөлгү үеде альпинизм, туризмге, эртем-шинчилел ажылдарынга, спорт хемчеглеринге сыдлаглап алгаш, бистиң оон-моон аалчыларывыс чер-чурттуң ховар байлаа [illegible] дег согуналдың [illegible] Алтайның Бүрүне заповедниги [illegible] Мөңгүн-Тайга районнуң бойдус камгалалдыг зона кылдыр

[illegible] «Шамбар» [illegible] районнуң республиканың партия, совет органнары [illegible] Девискээрде бидениң [illegible] чорук-биле бисте экология, арга-шыш, аң-мең [illegible] тайгаарлаар [illegible] Эртеги чылын Барлык [illegible] тарбагаш аалап. Төтчеглээн [illegible] хамаатыларывысты [illegible] Тоолайлыкка артыын [illegible] Мөген-Бүрен [illegible] Совет ол девискээрде [illegible] турар чер-маллдарны демдеглеп оларның [illegible] турарын Советтиң даргазы К. И. Успун мензэ бадыткап чугаалаан. Ыңчалаадаа ол бүгү, район хемчээли-биле алырга, чегенчиг эвээш хемчеглер-дир.

Тываның мурнуу ыдыгаар районнарының, оон иштинде Мөңгүн-Тайганың хамаатыларының паспорттарында «ЗП» деп демдеглелди ээзу барымдаалап базып кагбаан, ол кожа-хелбэзиниң харылзааларынга аалдын ээлериниң, аргышканнарынның харысалгалыг болурун хүлээндирип, сагындырып турар, хүндүлээр, сагыыр ужурлуг чурумнарывыс бирээзи ол. Чер-чуртка, ооң ээлериниң ада-өгбе салгаан чаңгыс-сүзүглелдериңе хүндүткел чок чорук чүгле бойдус, оран камгалалынга эвес, харын улус-тар, кижилер аразының эп-найыралынга [illegible] бо ээл [illegible] Хандагайты — Кызыл-Арт — [illegible] Тей Салам — Мугур [illegible] Тоолайлыг — Чолдан-Орук [illegible] агаар транспорту [illegible] Мугур-Аксының аэропортунга, вертолеттар [illegible] ол чоокада хоорчаан чер [illegible] бойдузунуң [illegible] районнуң пленумнарынга, район, кожууннарынга ол чоокада хоорчаан чер [illegible] Советтерниң сессияларынга ажылдыг чок турарларынга чаңгыс эвес удаа тургузуп келген-даа, таарымчалыг [illegible] турар. Чонунуң саналдан хүрээ айтырыгларының чугулазын Мөңгүн-Тайганың эрге-чагырга органнары барымдаалаар улус депутаттарының Советтер боттарының эрге-хүлээлгелерин долу ажыглап, дыңнаар күштүг сагыыр күү седири бүгүдеге албан доктаал-шиитпирлерни дарый хүлээп алыр үези келген. Ындыг хемчеглер тус черниң амыдыралчы эрге-ажыктарын, долгандыр турар хүрээлелди, ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга, оор, төтчеглекчи мөн-херек үүлгедир чорук тарны чайладырынга харын-даа шуут болдурбазынга ээн магадылал болуп дээрзинге бүзүрээр мен. Шиитпирлиг сөстү районнуң үдүртүлгезиндан манап турар бис.

Молдурга САЛЧАК.
Каргы кодээ Советтиң улус депутады, бойдус, төөгү тураскаалдары камгалаар ниитилелдиң кежигүнү.

Допчу тайылбыр

ПЕРСИД МУГУЛДУРУНДА

Персид мугулдурунуң соңгу-барыын далай эриинде Бубиян, Файлака, Варба ортулуктарла туруп турар 1 миллион 700 муң чурттакчылыг Кувейт деп кожааны күрүнени 16 миллион ажыг (1987 чылдың медээзи-биле) чурттакчылыг Ирак 1990 чылдың август 2-де хенертен эжелеп алган соонда, делегейниң ол девискээринге [illegible] байдал [illegible] Ында болуушкуннарга хамаарыштыр тайылбырны бээрин Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозта О. Кол редакциядан [illegible] «Билиг» ниитилелдиң кежигүнү А. ДУГЕРЖААНЫҢ допчу тайылбырын мооң адаанда парладывыс.

Делегейниң ол регионунда амгы байдалды тайылбырлаар мурнунда Иракты болгаш Кувейтти дугайында каксы-ла аргаа бээдери чорле чугула деп санаар мен.

ИРАК. Тигр болгаш Евфрат хемнерниң аразында турар. Мурнуу Барлыгы Алжиира кирген. Ону Ирак Республиказы деп адап турар. Девискээри 434,9 муң дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны, 1987 чылдың медээзин ыяп алырга, 16 миллион ажыг кижи, 75 хуузу арабтар, 20 хуузу курдтар, оон ыңай туркмен, ассирийлер, армяннар, перстер база ында чурттап турар. Найысылалы — Багдад хоорай, ында 3 миллион ажыг кижи бар, тускай дылы араб болгаш курд.

Ирактың нефтизиниң 19 миллиард ажыг тоннаа!, бойдус газы, күгүрүңү, фосфаттың хөй курлавырлары бар. Нефть тывылының чылда орту 200 миллион тонна чедип сыртан чылда орулга 26—30 миллиард доллар.

1970 чылдың июль 16-да Ирактың «бүрүн эргелиг демократтыг республика» кылдыр чарлаан. Күрүне эргечагыргазының дээди органы — Революстуг командылал чөвүлели. Ооң даргазы С. Хусейн чурттуң президентизи болгаш чепсектиг күштерниң дээди кол командылакчызы болуп турар. Эрге-чагырга Араб социалистиг катап туруштурукчулар партиязының (Баас) болгаш ооң чиңгиие секретары С. Хусейнниң холунда туруп турар. Кувейтти Ирак эжелеп алганы чедир ССРЭ-ниң болгаш ол чурттуң аразынга экономиктиг болгаш садыг харылзаалары калбаргаан, аңаа хөй санныг совет специалистер ажылдап турган.

КУВЕЙТ. Персид мугулдурунуң соңгу-барыын эриинде бичии күрүне. Девискээри 20,2 муң дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны 1,7 миллион кижи (1986 чылда медээ), 90 хуузу арабтар, оларның аразында 300 хире муң палестиннер бар. Найысылалы — Эль-Кувейт, ында 1 миллион хире кижи бар, тускай дылы араб, күрүне шажыны — ислам.

Кувейттиң кол байлаа — нефть, оон курлавыры 12 миллиард 400 миллион тонна, нефть тывыжы чылда 65 миллион 700 муң тонна четкен болгаш чурттуң орулгазының 90 хуузун берип турар. Акша единицазы — кувейт динар, совет акша курзунга деңнээрге, 1 кувейт динар — 2 рубль 17 копейк.

1962 чылда чарлаан конституция ёзугаар Кувейттиң күрүне тургузуу конститциялыг монархия болуп турар. Күрүне баштыңы — кызыгуур [illegible] шейх Джабер аль-Ахмед аль-Джабер ас-Сабах. Ол хамыг үеде чепсектиг күштерниң кол командылакчызы болгаш лидер сезиг. Политиктиг партиялары [illegible] Кувейтте хоруглуг.

Кувейтче удур Ирактың агрессиязын Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаалы бүгү кежигүннери (АКШ, Англия, ССРЭ, Кытат, Франция) болгаш КНО-нуң чиңгиие секретары Перес де Куэльяр бүрүн шынзыкан. Кувейтче удур агрессияны дыңзыраан сонзадырып, ол бичии күрүнеден шериглерни үндүрерин негээн.

Ыңчалзажок делегей ниитилежилгезиниң үнүн Ирактың президентизи Саддам Хусейн херекке албаан болганы амга чедир шериглерни Кувейттен чүгле үндүрбүт албаан эвес, харын «бөдүүн» девискээри» Кувейт дээш дайынның муң чыл дургузунда үргүлчүлээрин чарлаан.

Кувейттен шериглерни үндүрүп алыр дугайында КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шиитпирин Ирак күүсетпейн, барыын чүк чурттарының Иракта хамаатыларын хоругдаан эге-[illegible] АКШ башкы капиталистиг күрүнелер болгаш араб [illegible] боттарының чепсектиг [illegible] Саудовск Аравияның [illegible] Персид мугулдурунуң районунче чуру [illegible] 430 муң шериглерин, оон ыңай 200 муң америк шериглер, [illegible]

Делегей ниитилежилгезиниң — КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шиитпирин [illegible] Ирактың кол чоннуң хөй-хөй ажыл-ишчилериниң [illegible] Персид мугулдурунда черле чугле тайбың арга-биле шиитпирлээр дээн. Совет Эвилелиниң бо чугаазы [illegible] Ирактың болгаш ында келген дайынның шериглерниң аразынга дайын эгелээр болза, Персид мугулдурунуң районунга чаңгыс бүгүн хоорай арнас болгаш харын хөй чурттакчыларның [illegible] ол районга тайбың чурттакчылар, кырлыр апаар деп, политиктиг хайгааракчылар демдеглеп турар.

Шериг аймаар [illegible] районунга чуулдер бадыткан болур. Шериг салгалын талазы-биле Ирак делегейде дежит чери ээлээн, амгы үеде болдугун чепсектиг күштерниң санын 1 миллион ажыг таан чедирген. Оон ыңай Ирактың чепсектелгезинде амгы үениң 5 муң танкылары, 3 муң уруг-бөлүктери, 500 ажыг шериг самолеттары, иолдунда Франция бүдүрүлгезиниң «Мираж» деп истребительдер, «Чер — чер», «Чер — агаар» деп класстың янзы-бүрү ырак шаалдыг ракеталары, химиктиг чепсектиг снарядтар, бактериологтуг чепсек бар. Ынчаарга атомнуг реакторну Ирак ажыглаар кыйгырган Сөөр барыын он беш чыл четпес. Бо аразында Ирак атомнуг чепсекти бүдүрүп алыр магат чок деп медээлер даштының парлалгага болза кеступ келген турар апарган.

Чүгле Персид мугулдурунуң районунга эвес, харын бүгү делегей тайбыңынга удур кызаныышкынныг амгы байдалдың чүгле тайбың арга-биле шиитпирлээрин кызыдыр эртенни чугула. Делегейниң ол регионунда байдалды допчулап тайылбырлаарга мындыг-дыр.

ЧЕРНИҢ ЭЭЛЕРИ БОЛУР ДЭЭШ

Бойдус байлаан камгалаарының дугайында айтырыглар Тожуга хөй удаа көдүрлүп турган. Аңаа хамаарышкан бодал-сагыжын «Тураскаалдарга», солунга Социалистиг Күш-Ажылдың Маадыры, ам бистиң аразынга чок Эрестол Даржаа, чемпион Юрий Кюнзегеш, журналист Чоодур Кара-Күске дээш, өске-даа ниитиниң биле үндүрген келген.

Ол айтырыглар Тожуга аңчыларының сайзыралынга база катап көдүрлүп. Келир аңныыр сезонун организацистап эрттириериниң дугайында чугаалажыр дээш чыглан чеккердеринге база катап турарларын [illegible] Тайга тарымалдыг, оон бойдус болур аң-мең [illegible] аң-чырлар болган камгалаар [illegible] кижилер аңчы [illegible]

Каш чыл бурунгаар аңныыр сезонунда мурнунда Тожунуң аңчыларының слет-дун эрттирип, аңаа аңныыр ажыл-агыйының айтырыгларын чугаалажып, дугурлжуп алыры чаңчыл турган. Сөөлгү чылдарда ол эки чаңчыл уттундуруп бар чыткан. Тожу райкүүскому бо чаңчылды катап ээлдирип, слетту организастап эрттиргенин демдеглээр апаар.

Херектекчилер ниитилелиниң районда аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору В. Петровтуң, «Тоора-Хем», «Май 1» совхозтарның директорлары С. Дүгүр, А. Кадыр-оол, районнуң отделениези Ю. [illegible] аңныыр сезонунга белеткелдиң чорук турарының дугайында [illegible] слеттуң киржикчилери чугаалашкан. Аңаа киришкен ниитер аңныыр сезонунга белеткелде четпестер барын айыткан.

Шагда Тожунуң ийи колхозу ажыл-агыйның [illegible] тодарадын, мал чер ажылындан [illegible] аңныыр-тывыш ажыл-агыйның чорудуп, оон улуг орулганы киирип ап турган. Ажылды ынчаар чорударга, тус черниң чурттакчыларының чайын, кыжын ыңыыр ажылы-даа четчир, ол бүгү оларның өөренген амыдыралынга-даа таарыжыр турган. Тожуга тускай аңныыр ажыл-агыйларын тургузуп, аңаа өске черден келген кижилерни колдады хүлээп ап, тус черниң чурттакчыларын мал, чер ажылынга ажылдаар кылып, аннаарындан ырадыр бодааны частырыг деп чүве бөгүдеге биддингир. Бо чылын аңныыр-тывыш ажыл-агыйындан аңгыда «Тоора-Хем», «Май 1» совхозтар база кержэлерни чарып, 70—80 аңчыны тайгаже аъткарар дээш белеткенип турар. Ол дээрге ажыл-ишти эки эрги чаңчылче ээлдиргенидир. Совхозтарны мал, чер, аңныыр ажыл-агыйлыг кылдыр эде көөрүнүң үндезини бар.

Аңныыр ажыл-агыйлыг организацияларның кевтүүнде келген-биле чергелешкер, чер-девискээр айтырыы база чидиглениң келдир чугаалан. Тожуда «Алас» аң-ковдунгнга [illegible] 3 аңныыр-тывыш организациязы бар апаар-дыр. Ыңчангаш ээлен каш аңныыр-тывыш организацияларының ажыл-чер-дугаары Тожунуң агаар-бойдузунга багай салдар чок болурунуң дугайында бодаар херек.

Аңныыр сезонунга чедир аң-мең, киш, диин аймааның кайы хире өзүп көвүдээнин шиитилел аңчыларынга үндезини тодарадып, аңаа дамчаап, каш аңчыны тайгаже аъттыгарарын, оларның ол чазының хемчээлин тургузар херек деп, «Май 1» совхозтуң директору А. Кадыр-оол чүүлдүг саналды үндүрген. Бир эвес аңныыр ажылын ындыг үндезинге тургузар болза, аң-мең, диин, киш курлавырын чөптүг ажыглап болуру чугаажок.

3—5 чыл иштинде аң-мең аймааның чамдык хевирлерин аннаарын шуут хоруурунуң дугайында чамдык эштер саналдап турду. Ол саналды СЭКП Тожу район конференциязынга Сыстыг-Хем аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору М. Нагибин база саналдаан чүве. Аңчыларның бо саналын база өөренип көөрү артык эвес.

Таңдының аң-меңнии төтчеглээр чорук-биле демисээде күштелдирерин слеттуң киржикчилери негээн. Красноярск Нижне-Удинскиден кел турар төтчеглекчилерниң өрүүн шуут дуглаары, Тожу районда чурттавайн турар кижилерни аңныыр ажылынга хүлээп алыры, оларнын-биле кереэ чарарын болдурбазының дугайында саналдарда үндезинниг чүүл бар. Чогумнда өске черден келген аңчыларның аразында агаар-бойдуска, дириг амытаннарга хээргел чок, төтчеглекчи хөөнүг кижилер бар боор турар. Бо санал-биле Тожу райкүүскомунуң чоокта чаа хүлээп алганы шиитпири үннеш боор турары көрүнүп. Күрүнеге чагыын күүседир сорулгабиле аңчыларны ок-чемзек, аъш-чем дээш, аңчыларга херек өске-даа чүүлдер-биле оларны хандырар дээнин шиитпирде көргенин райкүүском даргазы В. Содунам слеттуң киржикчилеринге дыңнаткан.

Аңныыр ажыл-агыйындан кирип турар акша-төгерик дугайында чугааның слетка кодурулгени таварылга эвес. Чижээлээрге, киш кежин күрүнеге садарга ортумаа-биле 100 рубль. Делегей рыногунга ооң өртээ ээзэш-ле дизе 10 катап кедурлур. Ыңчангаш даштыкы чурттар-биле дорт харылзааны тургузуп, өлүктү ажыктыг-биле садып-саарын алырын оруктарын дилээрин слетка сес алган аңчылар саналдаан. Үнелиг аңныг черниң ээлери, ону аңнаан турар кижилер өлүк садканындан аң хөй орулганы алыр ужурлуг.

Аңчыларның дараазында саналы база солун. Мурнуку чылдарда аңчыларны тайгага вертолет-биле октябрь эгезинде чедирип турган болза, бо чылда октябрь 10-га чедир тайгага кижи чедирбес, оон ыңай, аңнаар хуусааны декабрь 1-ге чедир кызырар деп саналды слеттуң мурнуудан аңчылар республиканың Министрлер Чөвүлелинге киирген. Ооңбай Тожу районнуң девискээринге аңнаарынга чөпшээрел лицензияларны райкүүском аңчыларга үлээр кылдыр чөпшээрээрин база дилээн. Аңчыларның саналдары болгаш дилээ Тожунуң агаар бойдузун, аң-меңни камгалап алыр дээн оларның сеткилиниң херечизи боор турар.

Аңчылар слету эрттиргени тус черниң чурттакчылары төрээн черинге хумагалалдыг, аңныыр ажыл-агыйын бойдуска камныг кылдыр организастаар дээн чүткүлдүг деп чүвени көргүскен.

Ажылчын КОЛ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Совет-швед каттышкан бүдүрүлге Москва чоогунда Подольск хоорайда ажыттынган. ССРЭ-ниң Атомэнергия министерствозунуң «Луч» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының дуржулга заводу болгаш Швецияның «Тетра пак» фирмазы ук бүдүрүлгениң тургузукчулары болган. Суук продукт аймааның саваларын каттышкан бүдүрүлге колдадыр кылыр. Моон соңгаар ол саазын аймаан база бүдүрер.

ЧУРУКТА: «Тетра пак» фирманың компаниялар бөлүүнүң даргазы Ханс Раузинг.

Н. Малышевтиң фотозу (СЭТА).

АКСЕЛЬ ГИССЛЕННИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

СТОКГОЛЬМ. (СЭТА). Швед найысылалдың мэры Аксель Гисслен парлалга конференциязынга медеглел кылгаш, Россия Федерациязының неделязы бо чылдың колбразын [illegible] Швецияның улуг үлетпүр тову Эребруга бүдүрүп дыңнаткан. ССРЭ-ниң Швециязы элчизи Б. И. Угеевский парлалга конференциязынга киришкен. Кожа-хелбээ чурттарның [illegible] амыдыралын [illegible] садыг-экономиктиг болгаш өске-даа харылзааларны калбартырынга Россияның неделязы чугула рольду ойнаар деп, А. Гисслен онзалап демдеглээн.

Швецияга Россия Федерациязының неделязы чүгле Швецияга эвес, харын Соңгу Европаның чурттарынга улуг сонуургалды болдурар деп ол бүгү [illegible] организастыг немелели [illegible] Неделяны ажыдарының байырлыг ёзулалынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң болгаш швед чазааның төлээлекчилериниң чалаан.

Неделя организастаар комитет экономиканың айтырыгларынче онза кичээнгейни угландырып турар. Делгелге-комплекстиң сес муң дөрбелчин метр шөлүнге Россия экономиказының элээн [illegible] барыын [illegible] көрдүнген. Ындыг делгелгени, неделяны ол чурттуң улуг үлетпүр төвүнге бир-ле дугаар организастаар.

Швецияның садыг болгаш үлетпүр ээлери Россияның чиг эт аймаан садып алырынга улуг сонуургалдыын Швецияның экспорт чөвүлелиниң рынок айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи Ян-Улоф Нострем демдеглээн. РСФСР-ниң бүдүрүлге черлериниң төлээлекчилери неделяның үезинде Швецияның бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары-биле ужуражып, экономиктиг дорт харылзааны тургузар.

Швецияның экономиктиг айтырыгларының талазыбиле специалистерниң бодал турарын ээзтаар алырга, РСФСР-ниң неделязы база делгелге комплекзинге Россия үлетпүрүнүң бараанлар делгелгези ийи чурттуң аразынга чаа ажылдажылганы калбартырынга улуг идигни боор.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 234 «Шында».

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Монгуш Биченек Бадыевич — районнуң үлетпүр комбинадының чазанықчызы.

Ооржак Сүңгарчап Норбуевич — Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган № 1 колоннназының чазаныкчызы.

Панина Тамара Михайловна — мал эмнелгезиниң баклабораториязының ажылчызы.

Ростовцева Людмила Михайловна — чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң дааранычызы.

Солонницына Юлия Александровна — райпо бухгалтери.

Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезинден

Евсеев Василий Григорьевич — чолаачы.

Жернов Дмитрий Яковлевич — чазаныкчы.

Монгуш Маргыс-оол Кыбыкпанович — аккумуляторщик.

Ондар Маннай-оол Комбуевич — моторист.

Ооржак Александр Барыймаевич — чолаачы.

Сиваков Владимир Иванович — токарь.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Биче-оол Марташ Ензаевич — «Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы.

Дууза Анай-оол Калбакоолович — «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы.

Осуржап Досума Семисовна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Лямзин Леонид Евтафьевич — «Бурен» совхозтуң ажылчыны.

Лямзина Соломея Евтафьевна — пенсионер.

Мижит-оол Кызыл-оол Даржаевич — «Совет Тыва» совхозтуң механизатору.

Солодова Валентина Михайловна — пенсионер.

Ыялан Бужук Базановна — пенсионер.

Ыялан Итег-оол Санчолович — пенсионер.

Сут-Бажы ортумак школазында

Бүрүкей Дадар Дамдыновна — ажылчын.

Дамбра Көк Базыровна — башкы.

Делгер Маскирова Балдановна — ажылчын.

Лагба Судак Начыновна — пенсионер.

Монгул-оол Чечек Александровна — башкы.

Монгуш Александра Дүпуровна — директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы.

Монгуш Эрес-оол Белекович — башкы.

Самбал Шимит Долаанович — башкы.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Бутенко Надежда Васильевна — районнар аразының ветлабораториязының ажылчыны.

Шикина Санья Гелядиковна — улус депутаттарының Терлиг-Хая кодээ Совединиң даргазы.

«Шамбалыг» совхозтан

Куулар Серен Дондуковна — пенсионер.

Ондар Доржу Шунович — ишек кадарчызы.

Ондар Ийис-оол Өшкү-Саарович — механизатор.

Ооржак Анзатмаа Шойдановна — пенсионер.

Суге-Маадыр Иргит Сапын-оолович — пенсионер.

Суге-Маадыр Пукаа Нарын-Хооевна — пенсионер.

Чавынчак Уфа Чамаасвич — пенсионер.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Моллеров Михаил Николаевич — РСФСР-ниң КП райкомунуң чанында контроль-ревизия комиссиязының даргазы.

Нагорных Зинаида Федоровна — үлетпүр комбинадының кол экономизи.

Шаршакова Нина Яковлевна — үлетпүр комбинадының силад эргелекчизи.

Шойлаа Майынмаа Серээвна — Шивилиг сес чыл школазының башкызы.

«Хадын» совхозундан

Алексеенко Наталья Семеновна — техажылчын.

Байкара Арина Кажегеевна — ажылчын.

Бочарова Елизавета Михайловна — кладовщик.

Белоусова Галина Дмитриевна — урутлар садиинның ажылчыны.

Долчунмаа Эник-оол Дадар-оолович — тракторист.

Дондупай Михаил Маадыевич — ажылчын.

Маныл-оол Михаил Байнаевич — трактор бригадазының звено удуртукчузу.

Манчык-оол Кима Оюновна — мал эмчизи.

Манчык-оол Начын-оол Оюнович — малчын.

Манчык-оол Татьяна Сонгуковна — дузалакчызы кадарчы.

Мынын-оол Татьяна Байкараевна — бызаа ажаакчызы.

Непомнящий Галина Матвеевна — ажылчын.

Өпежик Парынмаа Ензаковна — саанчы.

Пичугина Анастасия Трофимовна — ажылчын.

Пичугин Игнат Феофанович — механизатор.

Путинцева Антонина Васильевна — ажылчын.

Путинцев Михаил Андреевич — тракторист.

Суратпай Сергей Маадыевич — чазаныкчы.

Сургутская Надежда Гавриловна — кладовщик.

Дембирел Алим Оюнович — тракторист.

Яскин Александр Васильевич — ажылчын.

Яскин Павел Васильевич — ажылчын.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Бологов Виктор Иванович — районнуң ДОСААФ комитединиң даргазы.

Дамба Кызыл-оол Доржуевич — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.

Кыргыс Дадар-оол Дамдынович — «Найырал» совхозтуң чолаачызы.

Мельникова Светлана Петровна — ясли-садиктиң кижизидикчизи, Шагаан-Арыг хоорай.

Савченко Александр Федорович — «Найырал» совхозтуң чолаачызы.

Сединбей Маскироф Түлүшович — «Найырал» совхозтуң бызаачызы.

Түлүш Суми Лапчаевич — «Найырал» совхозтуң машина гаражының эргелекчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1990 чылдың сентябрь 26.

Кызыл-Мажалыкта № 1 ортумак школада өөредилге эргелекчизи Надежда Маадыр-ооловна Сүрүң школачыларга эптиг-ээлдек. Оларның сонуургаан айтырыгларын кызыгаар-билбес дыңнап, солун харыыларны бээр. Өөредилгениң ниитизиделгезин ажылдаар, тывызыгыр, чогаадыкчы арга-методтарны ажыглап турган, организастаарынче кичээнгейни салып турар.

Ол Кызылга финн башкылар-биле семинарга киришкеш ынак чурттан келген педагогтарның мурнакчы арга-дуржулгазын улуг кичээнгей-биле дыңнап, билип алган. Бодунуң арга-дуржулгазын семинарның киржикчилеринге чугаалап берген. Чайның үезинде Кызылдың № 9 ортумак школазының башкызы ийи Светлана Төре-Бадыевна Сатка дугуржааш, билип алган дуржулгазын чугаалап, чаа ырыны каңчаар өөредирин сонуургатты.

Эжиниң башкылаар ийиги класстың уругларынга шимчээшкин-биле ырлап күүседир хөглүг ырыны ол өөретти. Ам ол ырының сөзүн чижеглей мааа киирейн:

Бичиилер бис, бичиилер бис.
Билип када дыштаныыл.
Бирээ, ийи, үш, дыштаныыл.
Хөглүг боорга, ылчок онза.
Өөрүг боорга, оон даа онза.
Ойнап хөглээр, кады ойнаар
Чаңгыс черге туттунуп,
Чайгаар бис, шимчээр бис.
Холдарывыс, буттарывыс
Кожа базып ойнаар бис.

Ол ырының башкызы-биле кады уруглар шапкалап турлар ойнап, гимнастап бир дөмей күүсеттилер. Бичиилерге шимчээшкинниң кичээлдериниң ажыктыын солуннуң башкылар үнелеп турдулар.

ЧУРУКТАРДА: Кызыл-Мажалык школазының башкызы Надежда Маадыр-ооловна Сүрүң (оң талазында) Кызылда № 9 ортумак школаның башкызы Светлана Төре-Бадыевна Сат ийиги класстылар ыры кичээлинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ООҢ ЧЕДЕНГИ АРТЫ

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Самба-Сүрүң Борбак-ооловна Байыр бо чылын 70 харлаан. Мен оон-биле сценага элээн каш шиилерни кады ойнадым. Кады ажылдаарга эки-ле кижи, ажылынга харысалгалыг, ажыл, амыдыралынга, аныяк эш-өөрүнге үлегерлиг. Ажылының деңге үлежип чоруур улуг назылыг эш-өөрүнүң чаагай чанчылын, мөзү-бүдүжүн аныяк артистер дөзексээр, оларга дөмей болур дээш бодун бүдүү хынаттынар, өрү тыртыжып чоруур боор чүве. Сагыш човаңгыр, ие сеткилдиг боорга, ажыл, амыдыралынга артык оруундан кандыг-бир солун төөгү чугаалап бээрин оон бо-ла дилей бээр бис. Амыдыралдың чеден артын ашкан, оларның дөртен бирин театр уран чүүлүнге бараалгаткан кижиде солун төөгү чок дээр ужур чок. Дыңнап мага хандан бис.

Маша утбай (аравыста ону ынчаар хүндүлеп адаар бис) тыва театрның сценазынга хөй-ле шиилерге ойнаан, оларның иштинден кысказы-биле безин адаарга Гогольдуң «Ревизор», Островскийниң «Яламыы кемниг эвес», Мольерниң «Албадаткаш эмчи болган», Погодинниң «Боолуг кижи», «Нева хемниң эриинде», Арбузовтуң «Сезпилдерлиг кыс», Гусевтиң «Москвада час», Токаның «Дөңгүр-оол», Пюрбюнуң «Кызыл үер», Кудажының «Долуманың хуулгаазыны», Көк-оолдуң «Хайыраан бот» дээш оон-даа хөйнү уламчылап болур. Ынчанмайн канчаар, ол дээрге тыва театрның тургузукчулары Максим, Кара-кыс Мунзук тар, Виктор Көк-оол, Николай Өлзей-оол, Александр Лаптан ышкаш сураглыг артистерниң бирээзи болгай. Олар үжен чылдарның ортаа үезинден эгелээш уран чүүлче хандыкшып, ырлажып, танцылап, бергемүге ойнап эгелээннер. Самба-Сүрүң Борбак-ооловна ынчан башкы сургуулунга өөренип турган. Бир хүн ооң өөренип турган черинге ол үеде Культура яамызының сайыды турган Лопсан-Кенден чедип келгеш, артист болурун сүмелээн. Культура яамызынга чедип кээп, чогуур хыналдаларны эртерге эки дээн. Оон эгелээш ол талантылыг эштеринге каттыжып, концерттерге киржип кирипкен.

1938 чылда Владимир Оскал-оол Москвага цирк сургуулу доозуп алгаш келген. Аныяк артистерге ол цирк мергежилиниң чамдык аргаларын өөредип алган, а бодунарын мергежилгелер күүседир турган. Шак-ла ынчаар уран талантылыг артистер бөлүү тургустунган. Бирги агиткультбригаданың Тывага тыптып келгени олдур ийин, чүге дээрге аныяк артистерниң программазынга цирк жанрының хевирлерин колдап турган. Бирги үнүүшкүнүнүң олар сайыды Лопсан-Кенденге баштадып алгаш, Эрзин, Тес-Хем, Таңды кожууннарже кылганнар. Ол үеде машина-балгат бар эвес, артистер боттаң аъттыг чоруур турган. Чоң ол үениң артистерин кайгамчык сонуургаар, өөрүшкү-маңнайлыг, кызыл туктарлыг уткуур, тускайлап тип каан өглерге дыштандырар, оларның оюн көргүзүүн диимиттиг адыш часкап көөр турган. Самба-Сүрүң Борбак-ооловнаның төөгүлүг чугаазын дыңнааш кижи магадап, аъттар мунган [illegible] өвүр-хевирин, арыг-чаагай, каас-шиник бойдус чурумалды караанга көзүлдүр чуруп орар боор чораан. Бодунуң үезинде оларның база бир янзы романтиктиг оруну арткениге ынчан адааргаан чоргаарланып-даа көөр.

1941 чылда Кызылга И. Исполнев баштаан совет специалистер четкилеп келген. Олар театр уран чүүлүнүң тускай училищезин ажылдар дугайында ТАР чазааның мурнунга айтырыг тургузарга, Шагдыр-Сүрүң аттыг клубту (амгы Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи турар бажың) оларга берген. Эң-не уттундурбас — солун ажыл-ишти-биле холбашкан чылдарның баштайгы өөредилге чылы дээш эгелээн. Ол үеде салым-чаяанныг педагог, режиссер И. Исполнев бодунуң өөреникчилери-биле В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот», Мольерниң «Албадаткаш эмчи болган», Фурмановтуң «Үймээн» («Мятеж») деп шиилерни тургускан. Самба-Сүрүң Борбак-ооловна ынчан «Хайыраан ботта» Сарыг-Кадайның ролюн чаа-ла 23 харлыг турда ойнаан. Оон соонда чаңгыс ол-ла рольду муң ажыг катап ойнааның сактып орар. Аныяк артистер театр уран чүүлүнүң училищезин 1945 чылда доосканнар. Клувун музей кылыр деп баарга, ол үеде орус хамаатыларның клуву болуп турган (амгы филармония турар) бажыңны театр ындыр берип каан. Ол театрга Самба-Сүрүң Борбак-ооловна 41 чыл дургузунда уткуп чок ажылдап, бодунуң ынакшылын, чалыы назынын, уран талантызын театр уран чүүлүнге бараалгаткан. Хүндүткелдиг башкызы болгаш режиссеру И. Исполневкин [illegible] режиссерлары И. Заборожин, С. Оюн [illegible] ниң ханызындан сактып чугаалаар. Эң-не чоок шиилерге кады ойнап чораан, кады өскен эжи Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи В. Монгальбинин ол база кажан-даа утпас. Маша утбайның сактыышкыннарында чиктанчыг, каттырынчыг таварылгалар мырыңай эмежок. Ону дыңнааш, кара баарывыс кадыр каттыржып-даа чордувус. Черле ынчаш, улуг артистер-биле аныяк артистер аразында бот-боттарын хүндүлежир, деткижер, дузалажыр, арга-дуржулгазын солчур чорук — эң чаагай чанчыл. Мээң театрга ажылдап турган үемде ындыг турганын утпас мен. Таптыг-ла ол үеде театрның сценазынга «Дөңгүр-оол», «Нева хемниң эриинге», «Ромео биле Джульетта», «Ынакшыл болгаш ескээн» деп шиилер тургустунуп, көрүкчүлерниң сонуургалын хаара туткан. А. К. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны» деп шиизинде Чычыы Чыргаловнаны С. Б. Байыр кайгамчык-ла ойнаан. Экистин арттырып каарга, элеп читпес турасгаал болур. Алдарлыг артист Самба-Сүрүң Байырның көрүкчүлер утпаан дээрзинге бүзүрээйн-шаан, оон 70 харлаан чылында аңгаа чуртунуң хаяындан ооң байырны чедирип, РСФСР-ниң алдарлыг артизи С. Л. Оюнуң удуртулгазы-биле бөлүк артистер «Долуманың хуулгаазынын» юбилярның киржилгезин-биле чопга белеткеп көргүзерин планнап турарывысты көрүкчүлерге болгаш С. Б. Байырның уран талантызынга мөгейикчилерге баш удур сагындырып каайн.

Далар МОНГУШ.
Тываның театр ажылдакчыларының эвилелиниң харысолгалыг секретары.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КИНОЭКРАННАРЫНГА

Амгы ажык-чарлыг үеде амыдыралдың шынын ату-мыы-биле бир дөмей көөр ажылдакчыларының ажылы бодунун-биле хөгжүп, чаа-чаа дилээшкиннерге кыдып, чурттуң киностудияларыны бүрүс бисти дуушредип турар ынчу-бүрү чидиг айтырыгларны көдүрүп, хөй талалыг жанрларга база темаларга ангы-ангы угланып кылыр ажылдап турар. А бис, Тываның кинопрокат ажылдакчылары, оон массалыы-биле чон ортузунга пропагандалап, чаа фильмнерниң ужур-утказын оларга тайылбырлап чедирерин оралдажып турар бис.

Бистиң чурттап эрткен амыдыралывыстың узун дургузун [illegible] көргүскен база көрүкчүге үнелиг кинолар эвээш эвес.

План ёзугаар «Найырал» кинотеатрга октябрь 21-тен 26-га чедир **«Прокурорга суй белек»** деп уран-чечен фильм үүлп эгелээр. Чидиг сюжеттиг детективти режиссер Александр Кочарев Свердловск киностудиязынга тургускан.

Шынныг чоруктуң талалакчыларынга бистиң ниитиледе чурттаары ындыг-ла амыр эвес, ынчангаш фильмниң авторлары ол дугайын сагындырбышаан, кым эки, кым багай деп чүүлдү илередип, прокуратура ажылдакчыларының удуртур баштаар чамдык ажылдакчыларының күрүне өнчүзүн боттарынга сиңирип ал, хоойлуну каржызы-биле үреп, үстүнден деткимче ап, кем-херекти үүлгеткенниң түңнелинде ол шынчы кижилерге кайы хире улуг каража, чидириг-биле тенерин көрүкчү тодазы-биле билип алыр. Кем-херек үүлгедиикчиниң кылыы, эрге-дужаалын соора ажыглап турарлары хоойлу камгалакчыларының талазындан чок деп болбас. Чаа кинону көрүкчү бүрүзү көрген соонда шын үнелелди берип, анаа болуунуң хамаарылгазын бээр боор деп идегедим.

Көрүкчүлерниң кичээнгейинге **«Сталин болгаш өскелер-даа»** деп кинону сүмеледим. Сөөлгү чылдарда парлалга арыннарынга Сталинниң болгаш ону долгандыр ажылдап турган ооң талалакчыларының, Октябрьның Улуг шуурганының соонда партияның иштинге демисел, ылаңгыя Ленинниң мөчээниниң соонда кескүзү-биле чидиглененини дугайында хөйү-биле чырыттынган.

Көрүкчүлерге сүмелээрим бо фильм хөй чылдарда хоруглуг чыткан. Болуушкуннарның дес-араалаан ваалызын сагывышаан, 1919 чылдан 1937 чылга чедир Сталинниң болуунун салтакчыларын узуткаанының соонда чаңгыс кижиниң кызыгаар чок эрге-чагыргазынга база кижиге кижиниң чүдүүр чоруу оон хууда өнчүзү дег болу бергенин фильмде көргүскен. Долузу-биле бир-ле [illegible] соонда Россияга оон чугулазын база ооң улуун шинчилээни, II Коммунистерлиг Интернационалдың [illegible] материалдары [illegible].

«Олчаан барган үе» — Ленфильм. Александр Бектиң «Чаа томуйлаашкын» деп бүдүдеге билдингир романынга үндезилеп, режиссер Соломон Шустер тургускан.

Фильмниң утказынын өзээнде кол маадыр Онисимов (ролюнда актёр Станислав Любшин) эрткен чуртталгазын, ажыл-агыйының дугайын шугдунуп олура, ол бодун хайыра чогу-биле сойгалавышаан, сталинчи удуртукчу аппараттың, ооң салым-чолун. Сөла амы-хууда чуртталгазын уравнин медереп, ону дүвүредип турар кол-ла айтырыг «ол чурттап эрткен үези канчаар үнелээрил?» дээрзинге харыыны тыппаазы болур. Режиссер Соломон Шустер мооң мурнунда элээн каш киноларны тургускан. Станислав Любшин «Бис хөглүг, аас-кежиктиг, талантылыг бис» (Клоев), «Кин-дза-дза» (Машков), «Аныяктарның хөглээшкини» (Горшков), «Кара лама» (Коврин) оларның рольдарын ойнаан.

Ол ышкаш найысылалдың база районнарның киноэкраннарынга [illegible] режиссер Алан Паркерниң **«Миссисипи отта»** деп [illegible] Алан Паркер мооң мурнунда эң бедик шаңналга төлептиг болган. Ол [illegible] «Миссисипи отта» деп [illegible] режиссерның ажылы эң [illegible] деп үнелеткен. Андерсонну ролюнда билдингир американ актёр Джин Хакмен ойнап, эң [illegible] роль күүседикчи деп атка төлептиг болган.

Уругларывыс болгаш [illegible] фильмге [illegible] румын режиссерларының тургусканы **«Алдын поезд»** деп [illegible] Германияның [illegible] Гитлер [illegible].

А [illegible] режиссер [illegible] **«Өске херээжен»** деп [illegible] Чех режиссер Ярослав [illegible] **«Берге үеде өнүүк»** деп [illegible] Михаилдиң ролюнда Сагаан Тефи Томашунеда — Лушек Вацулун оларын ойнап турар.

Аркадий, Борис Стругацкийлерниң [illegible] тургускан **«Бурган болуру берге»** деп [illegible] Ол фантастиктиг фильм, ССРЭ биле ГФР-ниң режиссерлары кады тургусканы.

[illegible]

Уйнук ОЮН.
Киновидеокаттыжыышкынының репертуар килдизиниң кол редакторы.

телевидение

ОКТЯБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Минотавр» барааалгал». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 11.00 Мультфильмнер. 11.35 Хөглүг старттар. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Уруглар шоу. 14.10 Бут бөмбүүнүк доктуралды. 14.40 — 15.00 «Орустан чугаалап тур бис». Телефильм. 15.45 Телефильм. 16.15 [illegible] Концерт-опера. 16.45 Мультфильм. 17.00 «Трек». 18.00 «Теле-ЭКО». Журнал. 18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң салгаашкынывыс». 20 чылдарның уран чүүлгезы. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Минотавра» барааалгал». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чүүлде интервью. 21.45 Шыдыраата делегей чемпионадында. 21.55 «Делегейнедн мулия» деп бөдүүлел барымдаалыг фильм. 22.30 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 00.30 — 00.55 Метеор.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртен-тайыылбырлыг фильм 8.35. 9.45 Бисти долгандыр турары. 2 класс. Хүн чуртуу чугула деп чүнени кижи билир. 8.55 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35 География. 7 класс. Африканың шимчилиизи. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Чай чугле чаңгыс хүн болган». Уран-чечен фильм. 13.20 Ритмиг гимнастика. 13.50 — 14.55 «Гулаада кижилер. Полесьениң хроникалары». 8 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.25 «Аревик». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.50 Медээлер. 18.55 «Кодээ амыдырал». «Улус депутатының индири». Интервью. «Эрбек» совхозтуң социал-экономиктиг айтырыглары. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улумар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия тову». Информас-публицистиг программа.

МОСКВАДАН

20.55 «Хөгжүмчүлерге хөгжүм дугайында». Делегей конкурузунуң лауреаты Наташа Корсакова-биле ужуражылга. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 «Шопениана». Фильм-балет. 00.15 — 01.40 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Эрге-чагырга бистиң холувуста болганда, шупту чүве бистиң эргевисте». 19.45 Ниити ыры концерти. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг улумар, чаштар!». 20.15 — 20.55 «АвтоВАЗ-тың шинчирлээр айтырыглары».

КИНО

ОКТЯБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Мистер Питкин в тылу врага»** (Англия) 9.00, 12.30, 16.00, 17.50. **«Друг в непогоду»** (ЧСФР) 10.50, 14.20, 19.40 шактарда.

Видеозал: **«Буйство духов»** (АКШ, 16 харга чедир) 9.20, 11.00, 12.50, 14.30, 16.20, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыындыы»** 9.00, **«К клубу»** **«Сказка дикие лебеди»** 10.40, 14.40, **«След сокола»** 12.40, **«Раджлакшми»** (2 серилыг, Индия) 16.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Двойник»** 13.00, **«Другая женщина»** 14.50, **«Так жить нельзя»** 16.40, 19.00 шактарда.

Кызылчыларга

Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры **«Хайыраан бот»** деп шиини октябрь 11-де чедир көрбейн барган көрүкчүлерни **бөгүн 19 шакта** ол шиини чалап тур.

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу республиканың санитар-эпидемиология станциязынга [illegible]

Надежда Сагбаллаевна ООРЖАКТЫҢ

[illegible]

УЙГУ-ДҮШКЕ КИРЕР-ДИР...

«Шын» солуннуң ажылдакчызы Моңгуш Өлзей-оолдуң «Суд залындан» деп рубрика-биле бижээн репортажы тыва кижилерни дүвүретпес арга чок. Сөөлгү үеде бистиң республикада кем-херек үүлгедиишкинин ызырлыр тудум, улам дам бар чыдарын кижи кайгаар. Араганы кайы-хамаан чок сатпайн турар. Ол хиресинде районнар, суурларда болгаш хоорайларда кылаштажып чоруур эзирик кижилерниң хөйүн кижи кайгаар. Олар назылап кырый берген улуг кижилер эвес, а чээрби хар үезинде кижилер.

Оларның кайда ажылдап, чурттап турарын кижи кайгаар. Бодумнуң чаңгыс черчурттугларым безин хөй болур чорду. Ол аныяк оолдар мени безин көрүп алгаш, арага херек болза, акшаң эккел ашак дээр болду. Боттарывыстың-на ажы-төлүвүс бистерни бастып, дорамчылап эгелээнин кайгаар-дыр мен. Ол арага эки чүвеге кымны-даа чедирбейн келди. Харын-даа херээжен улус кем-херек үүлгедикчилериниң удуртукчулары болуп турарын солуннардан эскерип, номчуп турар бис. Оон бир херечизи «Дерзии өлүрүүшкүн» деп материал ол-дур.

Мен ол материалды номчааш, чат кайгадым. Барын-Хемчик [illegible] херээжен кижи ындыг дерзии чорукту канчап кылыр чоор. Оон эске ажы-төлү чок эвес, бодаар турган. Арткан ажы-төлүнүң амыдыралын бодаар турган. Сүрүңмаа ышкаш ындыг ие кижини чүү дээрил? Менээ ол не чорваан кижиниң хар-назынын айтып берип көрүнер? Ону чүге солунга биживээн чоор. Ёзулуг кээргээр сеткили чок херээжен-дир. Мен безин эр кижи, ындыг чүве кажан-даа кылбас мен. Ол херээжен кижини адып шииткен болза деп бодаар мен. Адым бижип каайн. Александр Моңгуш.

Бо бижикчиниң чагаазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Шынап-ла, ол болуушкун, суд чорудуу бүгү чонну дүвүреткен. Кем-херек үүлгедиишкинин үргүлчү болуп турар. А хемчеглер алдының турарын солуннар арнынга эвээш чырыдып турар бис. Ол дугайында база номчукчулар хөйү-биле бижээн. Аныяк-өскенниң кижизидилгезиниң талазы-биле бистер боттарывыс буруулуг бис. Сөөлгү үелерде куда болурга, хөй-ле акша-төгерик салыр. Күш-ажылчы эвес орулгалар киирип алгаш ооң ачызы-биле аныяктарның баштарын төөредип турар бис.

«Дерзии өлүрүүшкүнге» хамаарыштыр А. Моңгуштуң айтырыгын чүү деп харыылаар? РСФСР-ниң кеземче херээниң чүүлдеринде дорту-биле адып өлүрер дивээн. Ында дыка хөй кезектер бар. Ону өөренип көөр херек. Оон ангыда, бистиң хоойлувус шыңгыы эвес болуп турарында.

Сүрүңмааның хары 46. Ону он ийи чылда шииткен, ынчап кээрде оон хары 58 турда, кара-бажындан үнүп келир. Сөөлгү ийи чылын казып кааптарга (суд болбаанда ийи чыл чыткан) ол 56 харлыында хосталыр. Бо бүгү юристерниң санап каапы-дыр.

Кызыл хоорайдан Лариса Тандар мынчаар бижээн: «Солуннуң бижикчизи эвес-даа болзумза «Дерзии өлүрүүшкүнүң» номчааш биживес аргам чок болду. Ону номчааш, чүнү-даа бодап келир-дир мен. Коргунчуг-дур. Дүнелерле удуп-тунмас. Өлүрткен мааның уругларын Аржаан биле Рованы бодап келиримге, бодумнуң уругларым караактарымга чуруттунуп келир чорду. Чаштар — бистиң келир үевис. Өлчаш кижиниң чаңгыс дүне хондуруп алыры ындыг амыр бе? Сүрүңмаа биле Кон ёзулуг өлүрүкчүлер-дир. Чаш кижилерни адып өлүрер хамаанчок, часкаптарга [illegible] гыжы аарыыр болгай. Ол ийи чаш кижи диириг арткан болза, олардан кандыг-даа кижилер үнүп болгай. Келир [illegible] бир ийи кижини ынчаар узуткаттынды. Ол дээш кайызынта-даа дээди хемчег онаар турган».

Ийи оолдуң мези кижи мен. Менээ ийи чаш төл кээргенчиг-дир. Чүү моңчуг кээргел чок чүректер боор! Чаштарны бодап келгеш, чүреэм ыстай бээр-дир. Өршээ хайыраканам! Бай-Тайгам, Кызыл-Тайгам! Совет Хоойлу чиик көрген-дир. Мындыг утпаалыг чагааны Барыын-Хемчиктен Раиса Куулар бижээн. Ооң чагаазы кыдырааш саазынының неди арнынга бижиттинген болду.

Барыын-Хемчик туртуг С. Куулар: истелгеге өнүүн судка чүге [illegible] Ю. Самдааны чедирип бергени А. Моңгуштуң чүге кеземче херээн оттурбааныл. Баклак Түлүшке справка берген эмчиниң ады кымыл. Өлүрүкчү улустуң «Волга» машиназы кайдал когарган улустарга шүүделди канчаар телээнил, хүлүн шарып алгаш, улус өлүрер деп чүвени таныын өөренип алганыл дээш, өске-даа айтырыгны салган. Ындыг утпаалыг айтырыгларны хөй кижилер бижээн. Ажаа харыы бээриниң мурнунда юрист консультантылар-биле чугаалаштывыс мен.

Бо чүүлдү бижээн кижи [illegible] айтырыгларынга харыыны бээрин кызыдайн. Бирээ, ук материалды номчукчулар [illegible] бээри шын. Эмин эртип улай бооргe чоп мааңай бээр

«Дерзии өлүрүүшкүн» деп материалга хамаарыштыр чагаалардан

болгай. Ынчангаш кызырылдынган чүве.

Кажан суд чорууп турда, шииттирип турар кижи бодунуң өнүүн өскертип болур болгаш когараан-даа. Шииттирип турар-даа кижилер болчукчуларынга өске кижиниң база шилип ап болур. Истелге чорууп турган үеде А. Моңгуш Ю. Самданы чедирип бергениң шыны-биле чугаалаан турда аңаа кеземче херээн өттүрбазын истелге үезинде шииттирдээн, ол ышкаш буруудеттирип турар улус А. Моңгуштуң буруузу чок деп судка бадыткаан. Справка берген эмчиниң Д. М. Моңгуш дээр. Ол эмчи судка келгеш, кымга кажан, кандыг справка бергенин база хүлээп алыышкынга хөй кижи кээп турары-биле холбаштыр сагынмаан. Судтаттырып турар улустарны бир дугаар көрүп турарын судка онаан. Судтаттырганның «Волга» машиназын хавырган. Когараннар Б. О. Хомушкуга 2000 рубльди, А. М. Куулуска 800 рубльди төлээр бээрин суд шииткен.

Шииттирген улусту кым өлүрериниң мурнунда [illegible] ны хүлүп шарып алырын [illegible] Олар [illegible] дерзии чорукту [illegible] Мечалааш материалдын адын даа ынчаар адаар чүүлдүг боор.

Автордан

Черле шыны-биле чугаалаар апаар. Демократтыг болгаш ажык-чарлыг үеде ажыл-агыйны сегидип, экономиканы хөгжүдер дугайында айтырыг чорун турда, чамдык кижилер ону соора ажыглап, өске үзел-бодал-биле хамык чүве үүлгедир апарган. Оон уржуундан националдар аразының харылзаазын кошкадып, өске черлерде болуп турар болуушкуннарны өттүнүп, кем-херек үүлгедиишкинин аныяктарның кырынче чая каап турары канчап-даа таарышпас. «Дерзии өлүрүүшкүннүң» киржикчилери аныяктар эвес-тир. Олар өглүг-баштыг кижилер. Мооң алгаш көөрге, өглүг кижилер боттарының угаан сарыылын чедир ажылдатпас болгаш арага ижип алгаш бичии кижилерни төөредип турары хомуданчыг.

«Дерзии өлүрүүшкүнге» хамаарышкан чагааларда кем-херек үүлгедиишкиннери болдуунда арага-биле холбашкан болуп турар. Ол [illegible] көрүүнге албан, организация черлеринден хүндүскү шактарда дежурныйлаашкынны организастап, ында турар кижилерниң данызын тургускаш, тускай хемчегни алырын үе негеп келген боор. Аас-биле ажылдавайн, боттуг дузаны милиция органнарынга чедирер херек. Тыва чонувустуң адын камгалаар дизе, арага болгаш пиво саткан черлерге 40 хардан өрү назылыг кижилерни албан, организация, совет-лаа аайы-биле бышкыглаарын чер-чер Советтери өөренип көөрү күзенчиг.

Арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чорукту бүгү чонның күжү-биле чидирип албас болзувусса, ам-даа 10-15 чыл иштинде чаңгыс черге таптавышаан артар болгаш Тываның сайзыралынга бичии-даа деткимче бериш шыдавас бис. Харын-даа совхозтар удуртукчулары 10-20 хире малды эрге бүрүзүнге узуп берип кеш, оларның-биле керээни чарган, одар-белчиирни айтып бергеш улуг болган [illegible]

Доңчулалды Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ кылган.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82, 3-38-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышленность — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-72 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 510.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 17
среда
№ 237 (14437)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

Ажаалда — 90

Тараа ажаалдазын Тес-Хем, Кызыл районнар доскан
Бир гектардан дүжүт—Тес-Хемде 19,8 центнер

Бо чылын агаар-бойдустуң уржуундан саадаан ажаалда ам адакталып турар. Октябрь 12-де медээ-биле алырга, Тес-Хем биле Кызыл районнарның ажылагыйлары тараа ажаалдазын бир-ле дугаарында доскан. Каа-Хем, Эрзин, Улуг-Хем бо хүннерде барык доозуптукан. Тараалап районнардан Барыын-Хемчик биле Сүт-Хөлдүң хову-шөлдеринде ажааттынмаан тараа хөй — каттышкаш 2790 гектар арткан.

Тес-хемчилер бо чылын 1130 гектар тарааны ажаараган. Дүжүт черле багай эвестир. Ол ышкаш эрзинчилер республикада ийиги черде болуп, бир гектардан 16,4 центнерин ажаап ап турар. Оон аңгыда Барыын-Хемчиктиң. Таңдының ажылагыйлары бир гектардан 10 центнерден хөй дүжүттү амдызында ап турар. Чөөн-Хемчик, Кызыл, Улуг-Хем районнарда дүжүт чавыс — 5,6-дан 6,4 центнер.

Картофель ажаалдазы республикада доозулган. Бир гектарга онаашпыр барыын-хемчикчилер дээре дүжүттү алган. А ногаа ажаалдазы бо хүннерде база дооступ турар.

Ажаалданың республикада байдалы мындыг. Амгы үеде келир чылдың дүжүдүнге белеткел — үрезин уруушкуну кидин түлүк чорып турар. Бии-Хем, Кызыл, Каа-Хем, Таңды районнар 1350-ден 1771 тонна үрезинни тус-тузунда уруп алгылаан.

ПРЕЗИДЕНТ НОБЕЛЬ ШАҢНАЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

«Мындыг минуталарда тааржыр сөстү тывары берге болгулаар. Меңээ сүрээденчиг-дир» — деп, ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Сергеевич Горбачев медеглээн. Тайбыңның Нобель шаңналын аңаа тывсыр дугайында шиитпирге хамаарыштыр Кремльге совет болгаш даштыкы корреспондентилерге ол интервью берген. Норвегияның Нобель комитединиң шиитпирниң дугайында Норвегияның ССРЭ-де элчини Дагффин Стенсет ССРЭ-ниң Президентизи ону Кремльге хүлээп ап турган үеде дыңнаткан.

Ол болуушкунну «Хамыктың мурнунда хууда эвес, а эде тургустунуушкунуң улуг хереэниң ужур-дузазынга хамаарыштыр хүлээп ап тур мен. Ындыг шиитпирни хүлээп алырынга ол шиитпирлиг ужур-дузалыг болган» деп бодаар мен. Эде тургустунуушкун бүгү чурттарга улуг ужур-дузалыг болур дээрзин, кажан ону эгелээрде билип турган бис» деп, Президент чугаалаан.

Шаңналды тывсырының ёзулалының хүнүнде Ослога декабрь 10-да баар деп бодап турарын ССРЭ-ниң Президентизи журналистерге дыңнаткан.

(СЭТА)

Совет Эвилелиниң коммунистеринге, хамаатыларынга

СЭКП Программазын белеткээр талазы-биле СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң комиссиязының кыйгырыы

Эргим эштер!

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программныг медеглелди хүлээп алган. СЭКП-ниң чаа Программазын хүлээп алгыже чедир коммунистерниң, партия организацияларының болгаш партия органнарының удуртулга болдурары идей-теоретиктиг туруштары база политиктиг сорулгалары ында көрдүнген. Ол-ла үеде съезд СЭКП-ниң келир үедеги Программазының төлевилелин ажылдап кылыр болгаш ону партияга чугаалажып көөрү-биле 1991 чылдың бирги чартыында парлап үндүрер ужурлуг комиссияны тургускан. Нинти-партийжи дискуссия доозулган соонда СЭКП-ниң чаа Программазы 1992 чылдың бирги чартыындан орай эвес үеде болур партияның Бүгү-эвилел конференциязынга азы съездизинге сайгартынып көрдүнер ужурлуг.

Партияның XXVIII съездизинге партияның кол сорулгазы болза, нинти кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге болгаш социалистиг чаңчылдарга үндезилеттинген гуманныг, демократтыг социализмче ниитилелди шилчидери болур деп тодараттынган. Ниитилелдиң чылдар болгаш он-он чылдар дургузунда хөгжүлдезин тодарадыр шиитпирлиг чаартылга-өскерилгелерниң үезинче чурт кирип турар.

СЭКП-ниң Программазының төлевилелин белеткээр талазы-биле СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң комиссиязы бистиң партиявыстың келир үедеги Программазын тургузарынга идепкейлиг болгаш боттуг киржиринче Совет Эвилелиниң бүгү коммунистерин, хамаатыларын кыйгырып тур.

Ажылчыннарны болгаш тараачыннарны, эртемденнерни болгаш инженерлерни, башкыларны болгаш культура ажылдакчыларын, профэвилелдер болгаш аныяктар организацияларынын база чогаадыкчы эвилелдерниң төлээлекчилерин, нинти херекке боттарының үлүүн киирип болур бүгү кижилерни чугаалажыышкынга киржиринче болгаш кады ажылдажырынче чалап тур бис. Чурттуң иштинде болгаш даштында социалистиг угаалыышкын туткан янзы-бүрү шимчээшкиннерден болгаш организациялардан, хөй-ниити организацияларындан кирген саналдарны комиссия өөрүшку-биле хүлээп алыр. СЭКП-ниң Программазының белеткээри дээн ышкаш ындыг улуг сорулганы шиитпирлээринден кым-даа хажыдаар турбас боор дээрзинге бүзүреп база идегеп турар бис.

Боттарыңарның саналдарыңарны дараазында адресче чорудуңар: Москва, Старая площадь, 4. ЦК КПСС, комиссия по подготовке проекта Программы КПСС.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

КӨРҮКСЕНЧИГ ШИИ

Республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга Виктор Шогжанович Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи-биле бо чылгы 55-ки юбилейлиг сезон чаңчыл ёзугаар ажыттынган. И. Исполневтиң баштайгы тургусканындан хөй үе эртип, режиссер бүрүзү аңаа үениң агымы-биле чаа чүүлдерни немеп, эде чаартып келген. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Монгужукович Мунзук «Хайыраан ботту» сценага тургузуп турда, режиссёрнуң ассистентизи турган кижи чүве-дир. Ол башкызының бир шагда тургусканындан шии арай ыткызын чидирип, «эде тургустунуушкунга» хөлүн эрттир алзы бээрге, таарзынмаан, чаа сезон ажыдар бүдүүзүнде Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Х. Ө. Ширинн-оолду эжел алгаш, ону бижиттинген үезинче ыйнаңгы чиигине тыва амыдыралче чоокшуладыр ... шиитпирлиг базымны кылган.

Эң бир солун чүүл—тыва классиканың дээжизи «Хайыраан ботта» чаа сезонда шупту салгалдың артистерни биеэги хевээр хаара тудтунганы болур. Шагда РСФСР-ниң улустуң артизи К.-К. Н. Мунзуктуң ойнап турганы кол маадыр Караның ролюнда безин ам үш артист ойнап турар. Тываның комсомол шаңналының лауреады Галина Мунзук — Москвада театрның Щукин аттыг дээди училищезиниң доозукчузу. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Тамара Ондар — Кызылдың уран чүүл училищезиниң актер салбырының баштайгы доозукчузу, а Римма Сарыг-Хуурак — Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезиниң доозукчузу олар ойнап турар.

Шиини көөр күзелдиглер чүгле найысылал Кызылдан эвес, а ырак-чоок районнардан чагыглар киирип турар.

БӨГҮН

АЪТТАНЫПТАР

Крым чартык ортулукта курорт хоорай Ялта-биле барык кожа чаптылган пионер лагери «Артекке» бо хүннерге дээр кымнарны дыштанмады дээр. Уругларның боттарының эң ынак «Чук биле Гек», «Тимур болгаш оон командазы» чижектиг номнарының автору, кызыл комиссар А. П. Гайдарның оглу, бистиң тыва пионерлеривиске аалдап кээп чораан шериг журналист Тимур Гайдар, испан революционер Долорес Ибаррурииниң оглу, Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чурт дээш ыдыктыг чаага амы-тынын харам чокка берген Рубен Ибаррури, аныяк гвардейжи, краснодончу Сергей Тюленин...

Бөгүн, октябрь 17-де Кызыл аэропортундан бир бөлүк пионерлер «Артекке» барып дыштаныры-биле ужудуп үнүптер. Пионерлер болурда — шупту юнкоррлар, сес кижи. Бөлүкте шынында-ла республика солуннарының идепкейлиг чалыы бижикчилери, тыва радионуң уруглар дамчыдылгаларының башкарыкчылары кирген.

Аныяк корреспондентилер «Артекке» баргаш, «Уруглар демир-үжүү» деп адаар фестивальга идепкейлиг киржир. Боттары солуннарны демнежип алгаш үндүрер, радиодамчыдылгаларны органызастаар. Журналистер, чогаалчылар-биле ужуражыр, боттарынга ажыктыг чаа, солун чүүлдерни билип алыр.

ДААРТА

УЛАН-УДЭГЕ ЭРТЕР

Республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура чырыдыышкын ажылының талазы-биле эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары культура ажылын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар, оон дениелин бедидер дээш ол-бо культура бажыңнарынче, клубтарже дуза чедирери-биле үнүп турары-биле чергелештир өөредилгелерни, семинарларны органызастап, жанр аайы-биле көрүлделерни база эрттирип келген. Шак ынчаар эрткен чайын улусчу театрларның шии көрүлдезин эки аайы-биле организастаан. Төвүн... [illegible] ... Моңгуш Тайга районнуң Мугур-Аксында улусчу театрының коллективи бирги черге шиидип ... Сагы сууруннуң улусчу театры ... Чөөн Сибирьниң ... театрларының шии көрүлдезинге Тыва АССР-ни ... ынчаар төлептиг ... турган.

Чөөн Сибирьниң улусчу театрларының шии көрүлдези бо айның 20-ден 27-ге чедир Бурят АССР-ниң найысылалы Улан-Үдэ хоорайга болуп эртериниң дугайында РСФСР-ниң Культура Министерствозунуң дыңнадыын адаттынган бот-тывынгыр коллективтер алгаш, аңаа шыңгыы белеткенген. Мугур-Аксында улусчу театр бо удаада Улан-Үдэге көргүзери-биле А. П. Чеховтуң «Маажаалай» болгаш «Кудалаашкын» деп чаңгыс көжегелиг кыска шиилерин сценажыдып алган. А саглыжылар журналист, чогаалчы Моңгуш Кежелдейниң «Мунзарава авай» деп ийи көжегелиг шиизи-биле бурят черге аалдап чедерин бодап турар. Улусчу театрларның режиссёрлары Ульяна Монгуш (Мугур-Аксы), Сергей Кара-Сал (Саглы) олар-биле чергелештир бот-тывынгыр сценаның хоочуннары Арбайлаа Чүдүр, Ульяна Хертек база аныяк талантылыг оолдар, кыстар Улан-Үдэже хүн орукту улуг уюштурары-биле ... Кызылдан чып эртерлер.

Баштайгы болуң Кызыл — Иркутск — Улан-Удэ деп орук-биле Улан-Удэже даарта ...

Медээлер булуңунга солуннуң корреспондентизи С. МОНГАЛ дежурныйлаан.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

«Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылын республикага байырлаар дугайында» доктаалды РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу хүлээп алган. «Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнуң дугайында» СЭКП Төп Комитединиң Секретариадының медеглелин деткээн. Партия Кызыл хоорокомунуң саналдарын, республиканың күш-ажылчы коллективтериниң, хамаатыларының кыйгырыгларын чүүлдүг деп санаваан, улус депутаттарының Советтери-биле демнежип алгаш, Кызыл хоорайга, районнар төптеринге, чурттакчылыг суурларга, күш-ажылчы коллективтерге, өөредилге черлеринге, школаларга Улуг Октябрьның оюнга турасказан байырлыг хуралдарны эрттирерин партия комитеттеринге, партия эге организацияларынга бюро сүмелээн.

Ажылчы чоннуң чыскаалдарын, митингилерин, байырлалдын өске-даа хемчеглерин 1990 чылдың ноябрь 7-де эрттирерин чүүлдүг деп санаан. Социализмниң идеяларын пропагандалаарының, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин тайылбырлаарының, улустарның эп-сеткилин сырый каттыштырарының, оларның найыралын быжыглаарының, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эң чугула сорулгаларын шиитпирлээринче ажылчы чонну эвилелдээриниң лозуңнунуң адаа-биле чыскаалдарны, митингилерни, байырлыг хуралдарны эрттирерин сүмелеп турар.

Улуг Октябрьның идеяларын, совет улустуң революстут чаңчылдарын, амыдыралдың политиктиг, социал-экономиктиг, культура адырларынга Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның төөгүлүг чедиишкиннерин тайылбырлаан материалдарны белеткээрин база парлаарын партийжи солуннарның редакцияларынга сүмелээн.

— Экии, Экии! Адыңар кымыл, дуңмам?
— Оюмаа дээр.
— Эки-дир, ырда кирген аттыг урут-дур сен, дуңмам. «Оюмаа дээр онза кысты...» деп ырлажып чоруур ийик бис чоп? — дээш, даг-дүгү арыглаар фабриканың ажылчыны Куулар Омак уругже хүлүмзүрүп кагды.
— Чаа, дүштеки чем үезинде «Шын» солунну шупту тувус чагыдып алыылынарам, оолдар! — деп, даг-дүгү арыглакчыларының бирээзи эштериниң базымнарын мурнап чорупту.

«Шын» солуннуң чагыдылгазы удавас доостур дей берген. Ону бүдүн чылда кылдыр чагытпааже хоржок дээрзин Тываның бурунгу дагларының үнелиг байлаан казып үндүрүп, ону фабриказынга арыглап турар аныяктар чугаалажып турлар. Оларның чугаазының ажылагыйжызы аажок. Оон-биле кады «Тываның аныяктарын» база чагыдып алырын дугуруштулар.

— Совет Тываның эң-не хоочун солунун чагыдып албаска кайын боор. «Шынның» арыннарынга моон соңгаар кандыг-даа солун чүүлдер үнер дээр-дир. Дыңнанардан че, чогаалчылардан Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминиң» чаа томундан үзүндүлерни аңаа парлаар.

Экизин аа! Кол маадыр Буянны «контр» сен дээш, бажыңнап алган-на болгай. Моон соңгаар ооң салым-чолу кандыг болурул? Ону «Шын» солундан дүрген билип болур-дур бис — деп, ажылчын эрлерниң бирээзи чугаалай-дыр.

Даг-дүгү арыглаар фабриканың бир цегиниң чээрби ажыг кижилиг бир ээлчээниң аныяктары ол солунну шупту чагыдып алырын катап-катап чугаалап чорлар. Дүн-хүн-даа дивейн үзүктел чокка ажылдаар. Чуртка бедик шынарлыг продукцияны бээр фабриканың дважы шииледи. Аян-шинчи кирген Ак-Доврак хоорайның ажыл-ишче далашкан аныяктарының ажылга ынаан, быжыг сагылга-чурумнуун ол хоорайның «За асбест» солунунда демдеглеп бижээн болду. Ындыг шалып-ишчи аныяктарының чамдызы мында чурукта бо-дур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотозу.

Экономиктиг реформаны боттандырып чорудуп турары үеде улус депутаттарының Советтери биле күүсекчи органнарның бот-боттарының аразында харылзааларының дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫН ХООЙЛУЗУ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң социал-политиктиг байдалды экижидеринче, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаарынче бодунуң чүткүлүн бадыткавышаан, РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарының системазының ажылын чогумчудуп экижидериниң чугулазын онзалап демдеглеп тур.

Экономиктиг реформаны ажыктыг боттандырып чорудар, шиитпирлерни хүлээп алырда болгаш күүседирде бот-боттарының ажылын чаржалажып катаптавас сорулга-биле **доктаадыры болза:**

1 чүүл. РСФСР-ниң Конституциязын болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын күүседири РСФСР-ниң бүгү девискээринде күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, албан-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга албан.

РСФСР-де бактаап турар республикаларның Конституцияларын болгаш хоойлуларын күүседири хамаарышкан республикаларның девискээринде турар бүгү күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, албан-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга албан.

Экономиктиг реформаны боттандырып турар үеде республиканың хоойлузу РСФСР-ниң хоойлузу-биле дүүшпейн баар болза, федеративтиг керээге өске чурум көрдүнгүже чедир РСФСР-ниң хоойлузу күштүг болур. РСФСР-ниң составында бактаап турар республиканың дээди күрүне эрге-чагыргазы республиканың хоойлузунга чөрүшкек боол турар РСФСР-ниң хоойлузун эде көөрүн РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге азы РСФСР-ниң Дээди Совединге саналдап киирер эргелиг. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге азы РСФСР-ниң Дээди Совединге киирген дилег РСФСР-ниң хоойлу актыларын күш чок болдурбас.

2 чүүл. ССР Эвилелиниң хоойлу болгаш өске-даа актыларының нормаларын, бир эвес олар РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында болгаш РСФСР-ниң өске-даа хоойлу актыларынга чөрүшпейн турар болза, РСФСР-ниң девискээринге ажыглаар.

3 чүүл. Улус депутаттарының край, область, автономнуг область, автономнуг округ, район, хоорай, хоорайда районнар, суур болгаш кодээ Советтери экономиктиг реформаны боттандырып турар үеде янзы-бүрү чадаларның улус депутаттарының Советтериниң болгаш күүсекчи комитеттерниң бот-боттарының аразында харылзааларда тургустунуп кээп турар айтырыгларны шиитпирлээрде РСФСР-ниң Конституциязында болгаш РСФСР-ниң хоойлуларында быжыглаттынган шиитпирлерни ылап-ла күүседир болгаш отчёттуг болур принциптерни удуртулга болдурар.

Улус депутаттарының үстүкү Советтериниң болгаш оларның күүсекчи органнарының боттарының эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлерин күүседири улус депутаттарының адаккы Советтеринге болгаш оларның күүсекчи органнарынга албан болур. Тус черниң бот-эргелелиниң дугайында РСФСР-ниң хоойлузун хүлээп алгыже чедир улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эрге-хүлээлгелери РСФСР-ниң хоойлулары, а ол ышкаш улус депутаттарының янзы-бүрү деңнелдериниң Советтериниң аразында кыдынган дүгүржүлгелер тодарадыр. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнарының күштүг боол турар хоойлуларга таарышпас шиитпирлери РСФСР-ниң Конституциязының 143 болгаш 149 чүүлдеринде көрдүнгенин ёзугаар күш чок болдуруп болур.

4 чүүл. Улус депутаттарының Советтериниң даасканын ёзугаар, оларның Президиумнары сессиялар аразында үеде чүгле Советтиң эрге-хүлээлгезинге хамаарыштырган айтырыглардан аңгыда, улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелерин боттандырар эргелиг.

Күүсекчи комитеттерниң хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга улус депутаттарының Советтериниң президиумнарының холгаарлап киржири болдурбас.

5 чүүл. РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында бактаап турар республикаларның хоойлу актыларын биле тура, ында кем-херек үүлгедииниң составы чок болза, күүсетпээни дээш административтиг харыысалга онаап, суд чуруму-биле беш чүстен он муң рубльге чедир торгаар. Административтиг харысалганы прокурорнуң бодунуң инициативазы-биле, ол ышкаш РСФСР-ниң улус депутатының азы улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутадының инициативазы-биле оттуруп тургузар, суд ону 15 хонук хуусаата сайгарып көөр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. ЕЛЬЦИН.

Москва.
РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 10.

«Экономиктиг реформаны боттандырып чорудуп турар үеде улус депутаттарының Советтери биле күүсекчи органнарның бот-боттарының харылзааларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Экономиктиг реформаны боттандырып чорудуп турар үеде улус депутаттарының Советтери биле күүсекчи органнарның бот-боттарының аразында харылзааларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону хүлээп алган хүнден эгелээш, күштүг болдуруп киирер.

2. «ССРЭ-ге тус черниң бот-эргелелиниң болгаш тус черниң ажыл-агыйының ниити эргелериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 2-ги кезээниң 3-кү пунктузунуң 6-гы чүүлүнүң РСФСР-ниң девискээринге күштүг болуун түр соксадыр болгаш ону күш чок болдурар дугайында саналды ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер.

3. РСФСР-ниң составында бактаап турар республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш оларның күүсекчи органнары ажылының практиказынга бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның, организацияларның ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга эмин эрттир холгаарлаар чорукту болдурбас. Ажыл-агый харылзааларын дүргеи экижидип тургузар сорулга-биле улус депутаттарының Советтери болгаш оларның күүсекчи органнары бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар, организациялар-биле боттарының харылзааларын күштүг боол турар хоойлуларның болгаш чардынган керээлерниң үндезининге тургузар.

4. Улус депутаттарының бүгү деңнелдериниң Советтериниң улус депутаттары хоойлулар күүселдезин контрольдавышаан, тодаргай херектерни судка сайгарып көөрүнге холгаарлажып киржир эргелиг.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Ельцин.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 10.

1930—1944 болгаш 1945—1960 чылдарда Тыва Арат Республикага база Тыва автономнуг обласка ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш агартырган кижилерге дузаламчы көргүзер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Социал чөптүг чорукту катап тургузар болгаш 1930—1944 чылдарда болгаш 1945—1960 чылдарда Тыва Арат Республикага база Тыва автономнуг обласка ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш агартырган кижилерниң материалдыг амыдыралының байдалдарын экижидер сорулга-биле база «Мемориал» республика ниитилелиниң саналын өөренип көрүп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың январь 16-да хүлээп алган Чарлыын удуртулга болдургаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының район, Кызыл хоорай, суур болгаш кодээ Советтери ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш агартырган кижилерге чиңгелделер көргүзер айтырыгларны саадаашкын чокка сайгарып көөр, оларның чурттаалга шөлү алырынга артык эргелиг болурунче, медицина дузаламчызын оочур чокка алырынче, чурттап турар черлериниң аайы-биле эмнерни халаска бээринче, бажыңнарынга телефоннарны тургузарынче, оларның чурттап орар бажыңнарының коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң, одаар чүүлдерниң, өртек-хелезиниң 50 хуу чиңгелделиг болурунче санаторийлер, профилакторийлер болгаш дыштанылга бажыңнары бээр путёвкалар бээринче, херегледдиң чугула бараалгаларын садып алыр чагыглар столунга оларны тургузарынче, чурттап турар административтиг районунуң девискээринге ниити ажыглалдың транспортунга (такси хамаарышпас) халас чорурунче чиңгелделерни салыр.

2. Чиңгелделерни ажыглаар документилер Тыва АССР-ниң Дээди судунуң болгаш прокуратуразының шиитпирлери болуруп доктаалыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай
1990 чылдың октябрь 2.

Курүне суверенитеди

декларация: төлевилелин, чугаалажып тур, бис

ОЧУЛГАЗЫН БИЛДИНГИР КЫЛДЫР

Тыва күрүнезин [illegible] догуннаашкынның (суверенитеди) дугайында декларацияның төлевилелин [illegible] «Тыва АССР-нин Дээди Совединиң үнүү» [illegible] чугаалажып турганын телевизордан көрүп, дыңнап олурдум. Бир эвес Россия Федерациязы биле ССРЭ-ниң [illegible] Тыва күрүне болгаш [illegible] экономиктиг [illegible] боттары билдилер бээр [illegible] деп дыңнап [illegible] мен. Мында сессияга Декларацияның төлевилелин чугаалажып турган, республиканың адын [illegible] чугаалажып, Тыва Совет Социалистиг Республика деп адаарын доктааткан. Ындыг ат чаңгыс үн-биле хүлээп алдынмаан, өскээр адаар саналдар база үнүп турду. Маңаа мен кудуа РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң улус депутаты К. Бичелдейниң сессияга киирген төлевилелинде «Тыва республика» дээнин деткип турар мен.

Чүге дээрге [illegible] Совет күрүнениң составында турган, «Советтиг» [illegible] болур, а [illegible] дыштаар. Оон ыңгаар чүл дээрге, топ парлалгаларда база бо [illegible] турары, Дээди Советтерниң сессияларында депутаттарның база [illegible] [illegible] ССРЭ-ге турбаан болгаш турупдаа шыдавас болу берген чүве-дир.

Делегейниң социалистиг системазы дээривис бөлүүнүң [illegible] Европа күрүнелери боттарының хөгжүлдезиниң [illegible] орук шилип ап турарлар. Ынчап келгеш, бис ол тургузар деп турар түрээдел догуннаан күрүнеге «Тыва республика» деп адаарын чүгүлдүгзүнүп турар мен. Мээң күзелим болза, ындыг-даа дылга «Тыва» херээ [illegible] болза-даа. Ындыг турбуже, бисте орус болгаш өске националдар, чүге-ле чүве ийик, тыва дылдан өске дылга «Тувинская» деп бижээп турары канчап-даа таарышпас. Ол «Тыва» деп күрт адын боттарының тураазы-биле өскертир эргени оларга кым бергенил? А бистиң дыл эртемденнеривис, чалак баштап турар дарыгаларывыс оон-биле канчап чыыштырып [illegible] «Коми» деп атты көрүп берлен, [illegible] дылда [illegible] чоруур-дур.

Күрүнениң [illegible] догуннаашкынның дугайында Декларацияда «...Күрүне суверенитеди... оон девискээринде чурттап турар шупту бүрүн [illegible] эргелериниң доктаамал болгаш деп болуруун [illegible] уйгаар чарлаттынып турары». Бо ... Бистиң амгы Конституциявыста (Үндезин хоойлуда) хамаатыларның эргелерин чарлаан-даа болза, оон магалы-даа чок. Кым-бир чазак даргазының «чоннуң күзелин барымдаалааан» деп домаан идип үндүргеш, хамаатыларның хостуг эргезинге [illegible] бистиң Тыва республикада анаа чүү-даа эвес болу берген.

Чамдыктарга, Тываның Саяылтар Чөөүдеги [illegible] бурунгаар Тываның чурт девискээриниң [illegible] эзаны тургузуп [illegible] болгаш соңгу районнарның арат малдарының бодунун чуртунга девискээринге хостуг арыштар эргенин кадып, [illegible] районнар бээр [illegible] [illegible] [illegible] мурнунга мөгейип, [illegible], дилеп, амгы [illegible] эргелиг хамааты хиреңинде, өске [illegible] «ку-дуку сиртунг» [illegible] чанып чорууру дыка берге. Ол Тывага [illegible] болгаш [illegible] доктаал эрте хоойлуга дүүшпес, [illegible] эвес доктаал дээрин прокурорга үнүү бээр.

Ук доктаал күштүг боор чарлаттынып турда үнүрлаашынының бижээр болза чугула-дыр деп, прокурор Гереловей чугаалаарымга: «Ийе харын, мыңаа-даа үнүрлашпынап бижээш канчаарын, түс черниң партия, совет органнары боттары деп алган улус-тур» — дээн ол-ла! Мында партия обкомунуң кежигүнү, АССР-ниң Дээди Совединиң депутады киржиге ол черлериң хамаарылгазы прокурорну хоойлуга удур доктаалды ыыт чок арттырыптер кылдыр албадааны ол-дур.

Ам Тыва күрүнениң туснай догуннаашкынның дугайында Декларация хүлээп алынганының [illegible] боттарының [illegible] «[illegible]» [illegible]. [illegible] 4-кү чүүлүнде «хамаатыларның бүрүн эргелерин...» деп [illegible] билдингир кылдыр бодуун [illegible]. Ындыг [illegible] тодаргайлаары [illegible] [illegible] ... чүүлдер [illegible] [illegible] хамаатыларның [illegible] 6-кы чүүлдеги [illegible] аайта «...көүп турар чүүлдерам (7)...», 9-кү чүүлүнде «...өске-даа харылзаалары...», Декларацияның [illegible] соолгу абзацта «...хоойлужудулга актыларын өскертиринге болгаш чаалардын хүлээп алырынга...» деп чогумчалок онудуртпады бодуунуң [illegible]. Билдингир сөстер-биле [illegible] чугула. Ынчангаш «сөс [illegible] харылзааларны» ...соонда [illegible] тодаргайлаары [illegible]. Чүге дээрге [illegible] чүүлдер коннуг [illegible] бээр чүве.

Мээң [illegible] таарзынып [illegible] турар чүүлүм болза, Декларацияның 1-ги чүүлү Тыва АССР-ниң девискээрин тургустурган кызыгаар өскертпейн хүлээп кордүнер болгаш республиканың чонунуң референдум өвүгаар илереттинген туттуглу чокта өскертиттен турул болбас» дээн. Чаңчагырга баштынгаары бо негелдени шыгтыы сагыырынегеттинер деп бодаар мен.

Григорий САНЧАА.
Пенсионер.

ТОДАРГАЙ АЙТЫР

Ук Декларацияның төлевилелин, өске эш-өөрүм-биле бир демей кичээнгейлиг номчуп таныштым. Бо чугула документ Тыва АССР-ниң чаа Конституциязын (Үндезин хоойлузун) белеткээринге, хоойлужудулга актыларын чаарттырынга, керээлерни чарарынга үндезин документ болганда, оон сөс бүрүзүнге кончуг кичээнгейлиг болуру чугула. Деңнеп чугаалаарга, бажың тудар дээн болза, оон таваан кончуг быжыг кылып алыр болгай. Ук Декларация база ындыг турар ужурлуг.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчиириңге бистиң чуртувуста калбак белеткел ажылдары чорул турар. Удавас Эвилел Федерация болгаш республикалар аразында экономиктиг харылзаалар чогуур хоойлу-дүрүм актыларынга үндезилеттинер апаар болгай. Ынчангаш **Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны чоннуң киргени санал-оналдарга үндезилеп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге бо чыл төнмээнде бадылаары-биле киирери чугула.** Чамдык эштерниң дадашпас дээр хөөнүге удур мен. Чүге диве амгы экономиктиг байдалдарда биске удуртулга болдурар үндезин документ доозан херек.

Тываның адынга хамаарыштыр оону **Тыва Совет Социалистиг Республика дээринге каттыжар мен.** Чүге диве бистиң хөгжүлдевис, бурунгаар депшилгевис чүгле РСФСР-ниң, ССР Эвилелиниң составынга боттаныл болур. Биске социалистиг тургузугдан өске орук чок. Ындыг болганда моон мурнунда адап турганы ышкаш Тыва Арат Республика азы Тыва Улус Республиказы деп турган херээ чок. Кол чүүл — канчаар адап алырында эвес-ле болгай. Республиканың сайзыралын чедип алыры — оон чонунуң амыдыралын экижидери — ол чугула чүүл болур. Чоннуң чааган амыдыралын хандырып шыдавас болза, чеже-даа чараш аттың херээ чок.

Хамаатыжыдызгага хамаарыштыр **«...Тыва ССР-ниң хамаатызы ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хамаатызы болур»** деп тодарадып киирер болза эки.

Декларацияның төлевилелиниң 7-ги чүүлүнде айтып турары болза, Тыва ССР-ниң девискээрн тургустунган кызыгаар өвүгаар хүлээп кордүнер дугайында бижээн. Маңаа хамаарыштыр тодаргайы-биле айтыры артык эвес деп бодаар мен. Чүге диве соолгу үеде националдар аразында харылзааларның чидигленип турары-биле холбаштыр чурт-девискээр айтырыы база чидигей.

Декларацияның дөртүгү чүүлүнде «Чоннуң өмүнээзиндеи медеглел кылыр болгаш санал киирер эрге чүгле Тыва АССР-ниң Дээди Совединге оналжыр» деп бижээн. Мен бодаарымга, маңаа **«... Чон-биле баш бурунгаар сүмележип, оларның санал-оналын өөрениp көргениниң түңнелинде чоннуң мурнундан медеглел кылыр болгаш санал бээр эргени Тыва АССР-ниң Дээди Совединге бээр»** деп немелдени киирсе кандыгыл? Чүге диве моон мурнунда чон-биле сүмелешпейн, айтырыгны саңгарып көрбейн тура, чон мурнундан чүвени таарыштырар чаңчылдар турган болгай.

Тыва Совет Социалистиг Республика деп улус депутаттарының соңгу үелдерингде айтырыг база аныг кедургүнүп турган болгай.

Телевилелдиң 8-ки чүүлүнде Тыва ССР-ниң чонунуң өнчүзүнүң болгаш национал херегсилиниң дугайында чугаалап турда, анаа доланыдыр турар агаарнын дугайында айтырыг база тургу дег. Чер болгаш оон байлактары, арга-арыы, аржаан-суу, ак-меңи, агаары аразында тудуш холбаалыг болгай.

Мен бодум хуумда ук Декларацияның төлевилелин чугула документ-тир деп үнелеп көрбүшаан, оон тыва дыл кырында очулгазынче база кичээнгейлиг көөр болза эки деп бодаар мен. Хоойлу чогла билдингир, бодуун турар ужурлуг. **Суверенитет деп сөстү тывалап «бот-догуннаашкын» деп адап алза?**

Дамдын-оол ХОВАЛЫГ.
Сүт-Хөл район.

РЕФЕРЕНДУМ ХЕРЕК

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилелин таныжып, аңаа хамаарыштыр чамдык бодалдарым бижикседим. Бирээде, республиканың адынга хамаарыштыр Тыва ССР дээр [illegible] бодаарымга ол [illegible] чүге бербес бе? [illegible] ол аныяк автономнуг республика турган, хамыты мурнап, эвилелдешкен республика апаарга таарышыр бе? Эвилелдешкен республика составынга (РСФСР-ге) тургаш, эвилелдешкен республика болу берип болур бе? А чамдык АССР-лер чүге хевээр артып турарыл? Бир эвес эвилелдешкен республика болу бээр болзувусса Тываның Компартиязын база тургузар бе? Автономия деп сөс бот-башкарлыр деп болдула айтып турар болгай. Солунда парлаан төлевилелдиң киирилде кезээнде айтып турары-биле алырга, республиканың чонунуң күзелин болгаш чүткүлүн барымдаалаан дээни, мен бодаарымга, чигзиниг-даа ышкаш. Маңаа мээң бодап турарым болза **— чоннуң күзел-чүткүлүн барымдаалаар мурнунда республикага бүгү-ниитти референдум чорудар болза эки** деп бодаар мен.

А республиканың адын **Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика** деп арттырар болза эки.

Каадыр-оол САЛЧАК.

Самагалдай суур.
(Автор бо чүүлдүң гонорарын «Шынның» агар санынче киирерин дилээн.)

ЧАЙНЫ ЭРТТИР ШУУГАШКАШ, БАГАЙ БЕЛЕТКЕНГЕН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар [illegible] республиканың АҮК даргаларының, совхозтар директорларының, тускай эртемниглериниң, Агроүлетпүр эвилелиниң [illegible] тургузугларының, райкүусном даргаларының хуралы октябрь 13-те болуп эрткен. Хуралдың хүн айтырыында 1990 чылдың эрткен тос айларында эът, сүт болгаш дүк бүдүрериниң база күрүнеге садарының планнарының күүселдези, дужут ажаалдазы, мал чеминиң белеткели [illegible] база мал [illegible] кышка белеткел дугайында айтырыглар бар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак хуралды ажыткаш, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюнга сөс берген. Ол бодунуң илеткелинге эрткен тос айларда эът, сүт болгаш дүк садып алырының планнарының, 1990 чылдың төнчүзүнге чедир мал продукцияларын садып алырының аргаларын чугаалаан.

Эрткен тос айларда республиканың ажыл-агыйлары эът бүдүрерин 1235 тоннага кызырган. Ылангыя Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарда байдал дүвүренчиг. Оон түңнелинде күрүнеге эът садарының планы чүгле 88,1 хуу күүсеттинген, азы эрткен чылдыын деңнелинден 11,9 хуу эвээш. Бай-Тайга район планны — 46,5 хуу, Өвүр — 52,6, Чөөн-Хемчик — 61,2, Тожу — 62,5, Каа-Хем — 70,1, Бии-Хем район — 74,2 хуу күүсеткен. Совхозтардан «Хадын» — 20,8 хуу, «Тээли» — 28,8, «Бай-Тал» — 29, «Ак-Чыраа» — 31,4, «Кызыл тук» — 33,4, а «Совет Тыва» болгаш СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтар 35,5 хуу күүсеткеш, хожудап турар. Ол-ла үениң дургузунда республиканың ажыл-агыйлары сүт бүдүрерин 3165,1 тонна эвээжеткен. Тос айларда сүт бүдүрериниң планы 87,5 хуу болган, азы эрткен чылдыындан 3267,1 тонна [illegible]. Чамдык ажыл-агыйлар күрүнеге шиңгы багай, чогу чок сүттү дужаап турганындан тос айларда 202 тонна сүттү ук ажыл-агыйларга дедир эгиткен болгаш 197 муң рубльди чедир албаан. Оон чылдагааны АҮК даргаларының, совхозтар директорларының, тускай эртемниглериниң [illegible] хамаарылгазы, негелде чогу болгаш чайгы үеде фермаларга сүттү соодарының талазы-биле хемчеглерни чорутпааны база ол ышкаш [illegible] доктаамал тургуспааны-биле тайылбырлаттынар.

Илеткелчи оон ангыда күрүнеге дүк дужаарының талазы-биле болгаш эът комбинаттарында байдалды, аңаа ажылды шын [illegible] организастаарын, кыштаглаашкынның амгы эгелээнибиле черглелештир малды кышкы рацион өвүгаар чемгерерин чедип алырының эргежок чугулазын демдеглээн. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле районнарга чорутгунган ажыл дугайында кыска медээлерни болгаш моон соңгаар кылыр ужурлуг ажылдарга хамаарыштыр Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазы Н. Ооржак, Барыын-Хемчик райкүүскомунуң даргазы С. Ильенков, Сүт-Хөл райкүүскомунуң даргазы Ч. Монгуш, республиканың херегленичилер шиитилелиниң даргазының оралакчызы Д. Магеря, Кызыл райкүүскомунуң даргазы А. Барков, Каа-Хем райкүүскомунуң даргазы Ч. Удумбара, Таңды райкүүскомунуң даргазы Б. Сат, Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчылары К. Ялаков, В. Загвоздкин олар чүве чугаалааннар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак республикада амгы тургустунган байдалдың [illegible] бергезин тодаргай [illegible] бадыткап чугаалаан. Мал продукталарын бүдүрер болгаш оон күрүнеге садар талазы-биле районнар саналдыныңнарны [illegible]. Ол [illegible] ажылдаар, хамык-ла аргаларны бүрүн ажыглаар херек. Амгы үеде эътти садып алыр өртектерниң талазы-биле чамдык айтырыглар тургустунуп келген. Ынчангаш ажылчын комиссияны тургузуп, оон чоокку хүннерде [illegible] эргежок чугула апарган.

Ажылды организастаар талазы-биле «Революцияның [illegible]» совхозтуң дуржулгазын Ш. Д. Ооржак мактап чугаалаан. Болза чүве болза кижилер [illegible] ажылды күштелдирер, ажылчын өг-бүле бүрүзүнге барып, оларның негелделерин дээрни өөренип көөр, оларны эвилелдээри эргежок чугула. Оон ангыда чоннуң аъш-чем хандырылгазынче, ол ылангыя национал чемни белеткээринче хүр кичээнгейни салырын база айыткан.

Ажылды шын, ээ бот-биле организастаар. Куруг чугаадан уштунар. Оон башка ажыл бүтпес.

Хуралдың түңнелинде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар чүве чугаалааш, демократияны, ажык чаргыг [illegible] [illegible] шын эвес [illegible] ап турарындан чоннуң сула салдынынынгы [illegible] көрел, чайны эрттир шуугашкаш чугаалап, алгып-кырып келгенин, кыштаглаашкынга, дужут ажаалдазынга, мал чеми белеткээринге багай ажылдааның ол демдеглээн.

Влчеслав МОНГУШ.

● ● ●

Сүт-Хөл районнуң төвүнде лиазы-бүрү тудуглар соолгу үеде дыка немешкен. Ынаа чаа столованы, бажың салбырының, харылзаа бөлдириниң, автовокзалдың база хөй санныг чуртталга бажыңнарын тудуп, ажыглалга киирген. Амгы үеде Сүт-Хөл суурда уруглар библиотеказын, 25 база 50 олуттуг уруглар садтарын доозуп турар.

ЧУРУКТАРДА: септелгетудуг участогунуң (мастери Роман Ондар) ажылчыннары 50 олуттуг садиk тудуунда.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

● ● ○

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң [illegible] октябрь 15-те болуп эрткен. Президиум хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар эрттирген.

Хуралга Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюн байырлал эрттирериниң дугайын чугаалаашкан болгаш ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюн тывалар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дыңнадыг кылган. Ол талазы-биле доктаалды база хүлээп алган.

● ● ●

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 27-де үндүрген «Тыва АССР-нин 1990 — 1992 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» № 381 доктаалын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму республиканың районнар шиитпирлериниң чугула документ деп көрген. Ол документини боттандырар дээш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели [illegible] [illegible].

а) [illegible]

б) РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң № 381 доктаалының күүселдезин чуга доктаамал дыңнадыр.

в) Тыва АССР-ниң хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин [illegible] белеткээр.

● ● ●

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелинин [illegible] [illegible] Президиум чүүлдүг деп көрген.

● ● ●

1990 чылдың сентябрь 28—30 хүннеринде Москвага ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] [illegible] Г. Н. Старолтбаева [illegible].

РАЙОН КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

[illegible] районнуң [illegible] конференциязы болуп эрткен. [illegible] [illegible] Партия райкомунуң бирги секретары А. С. Дамбарел болгаш Н. Ч. Монгуш [illegible]. [illegible] Ооржак Монгуш [illegible]. Райкомнуң партия [illegible] контроль комиссиязының даргазынга Александр Куулар соңгуткан.

БРИГАДИР ДАЖЫ СААЯ-ДЫР

Кызылдың эът комбинадынга ажыл-херек аайы-биле баргаш, Дажы Намчаловичи Саагга ужуражы бердим. Оону мурнундан турала танывыр мен. Изиг түлүк ажылдап турган кижиге шаптыктавазы-биле кыдыынга 15 хире минута манадым. Чудуруккчулер бригадири шоки. Улуг-ла пульманга эът чудуруп турлар. Шалыпкынын, аптиин. Амыр-менди солушканывыстың соонда, таныр улузу келгенинге сеткили өөрүп, мынча дей-дир:

— Биче када-ла манай каалтынар аа. Бис бо машинавысты долдур чудуруп чорудуптаалы. Ынча дааш ол өөрү-биле ажылын уламчылай берди.

Оон, шынап-ла, чудуруп чорудупкааш, чугаа ереп, бистиң чанывыска келди. Арай баштаксымаар, арыншырайнында хүлүмзүрүглүг чоруур эр чүве. Ажылын долчулап таныштырды. Онунчуг деп болбас. Хүнде-ле 1800 шээр малдың, 150 инектиң, 200 хаванның эъдин автомашиналарга чудурер. Семизиш, арганын база акгылаар. Холуп болбас. Бо бүдүрүлгеде ол ам үш чыл ажылдап турар. Соолгу ийи чыл дургузунда бригадирлевишаан. Эш-өөрү шупту сагылга-чурумнуг. Ажыл шагы үзер, арага-дарыже сундугар кижи чогун өөрүп тайылбырлады. Ынчангаш эът комбинадындан продукция алыр дээш келген автомашиналарны саадатпайн турар. Администрациядан шаңнадып мактадып келген.

Каяа-даа баргаш, шалыпчы ажылдаар ындыг улус чоруур. Дажы Намчалович — ээзулуг ындыг кижи. Мергежили — механик. Ак-Довурактың даг-дүгү болбаазырадыр фабриказынга ажылдап турган. Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан.

Хүлээнген ажылынга кезээде ээ-харысалгалыг, Тывынырым аныяк кижи. Бригадир Д. Н. Саая бо чаа коллективте база эки ажылдап турарынга чоргаарландым.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

Дуржулганың адрези: «Алдан-Маадыр»

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНГА КАРТОФЕЛЬ ҮНЕР

«Алдан-Маадырның» [illegible] [illegible]. Района стратегиг [illegible] Эрес-оол Тас-оолович Монгуш баштаан [illegible] [illegible] бо чылдың эгезинде «Алдан-Маадыр» совхозтуң директору-биле керээ чарааш 15 гектар суггаттыг шөлдү хүлээп алгаш, бир гектардан 91 центнерни ажаалдап, дажаар ындыг [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] өөренип, билиг алган. Оон аңгыда, өөрү база ындыг. Оларның мурнунда Сүт-Хөл районга коступ көрбээн эки түңнелди чедип алганнары [illegible] [illegible] деп? Картофель шөлү эрги — аңаа үлептир 3 чыл дургузунда картофель тарааан. Колдуунда-ла чавыган үнер чер турган. Звенонун шөлү [illegible] [illegible]. [illegible] культиваторлаан, довурааны болуп, сыптың довуугге оваалаан.

Аренда-биле ажылдап, картофельди тарып өстүрери дээрге, «Алдан-Маадыр» совхозка чаа чүүл болган болгаш ол дээрге ажы-биле чугаалаарга, [illegible]. [illegible] [illegible] 20-ниң соонда 15 хонуктада олуртпаан. Күзүн сентябрьның ортаа үезинде ажаап эгелээн, октябрь 1-ге чедир доозупкан. Оларга шефтер дузалашкан.

Ынчаарга үреннин сонгаартан садып эвилелген турган. Ам келир чылдан эгелээш, боттарының үреннинин тарыыр. Ол дээрге дужуттуг бедедеринин артык чарыгдалдар үндүрбезинин магадылалы-дыр.

— Коллективтиң чедиишкиниериниң чылдагааны чүдел? — деп агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агрономну Дүжүрмаа Монгуштан айтырарымга:

— Черни эки болбаазырадканында болгаш суггарылгада — дидир. Ийе, ол дээрге агротехника-дыр. Бо чылын картофель шөлүндөн чашпан-даа үнмээн, арыг болган. База бир чүүл болза ол шөлүнге звено чемишкииннгиге-даа чашпаан. Ынчангаш картофельди ажыы арыг. Ажаалда техника-биле [illegible] техниканы-биле ажылдаан. Өске кым херек-теп. Мурнунда ол звенонуң чартыы суггарлынмайн турган. Ынчангаш ол-ле шөлдөн дужутту гектардан 60, а амы кудуту 20 центнер турган.

Амгы үеде бергедеп турар чүүл чүү бегиыл? Оон шыңжаар салады чок. Ынчангаш [illegible] [illegible] үргү [illegible] Чаа [illegible] [illegible] турар. Пөмсет кел турган [illegible]. Бо бир берге айтырыг биле турар-дыр. Картофельди өстүрген акшаа алыр, а ону кандыгаар кыштадыр чер чок. Кыштың ажыл-алырын [illegible] бир [illegible] ол бөгүдүр ыйын.

Картофель өстүрер звенонуң чыл төнчүзүнде акшалы тывыш сакыыр. А эрткен үеде аванс ап турган. Чарылгазын чек-биле саналжыр.

Коллективте 7 кижи бар дээн бис. Олар шупту шыырак, дуржулгалыг. Ол ыраалгын Семдерей Монгуш, Сонгаар-оол Монгуш, Маадыр-оол Монгуш, Кошкар-оол Ооржак база звено удуртукчузу дыка шыырак, көрүп бааштаар.

Баштайгы чедиишкинни мындыг. [illegible] [illegible] гектар шөлүндөн картофель үнмээни-биле үндүр бежеп каапкан. Бо база шинтпирлер [illegible] айтырыг-дыр. Чүгле сыыы үнген болган. Чүге [illegible] ындыг болгалыл? Бо айтырыгга харыылап [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Сүт-Хөлге картофельди тарып өстүрер талазы-биле чон дуржулга коступ келген. Оон районнуң өске ажыл-агыйлары өөренип көөр ужурлуг. Ам эвес ажылдакчыларынга элээн костуг үре-түңнел болгай. Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының, совхозтарның агрономнары база профсоюз райкому «Алдан-Маадырның» картофельчилериниң байлыныгын ол дуржулгазын нередир талазы-биле ажылды организастаар боор деп бодап тур бис. Чүге диве бистиң ажыл-агыйларда картофельди дужудуг харык чок. Бо чылдың октябрь 15-те медээ-биле алырга, бир гектардан ниити район эвеш картофельди ажаап алган. Кирбес бе? «Алдан-Маадырның» ышкаш дуржулга-биле ажылдаар [illegible] улуг-дур. Бистер чамдыкта кандыг-бир ниити [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] районнуң [illegible] [illegible] [illegible] өске, [illegible]-бо [illegible] дыка дыңнаар бис. А Сүт-Хөлдүг ажыл-агыйларында кандыгтың мурнунда «Сүт-Хөл», «Ишкин», «Октябрь 20 чылы» совхозтарының суггаттыг черлериниң [illegible] [illegible].

Седен ХЕРТЕК.

Национал айтырыгга—партийжи кичээнгейни

ПАРТКОМ ХАЖЫЫЗЫНГА АРТПАС

Бистиң республикада [illegible] турар бис. Байдал [illegible]. Оон хейбарип турарының чылдагааннарын [illegible] харылзаалар [illegible] болур [illegible] бис. Бо бүгү айтырыгларны [illegible] партком хажыызынга артпас [illegible] ССКП ТК-ның сентябрь Пленуму-[illegible] материалдарын [illegible] бистиң суурларывыстың [illegible] боттандырарын [illegible] келген.

Кижи-[illegible] улаа-дараа чемчегер-биле [illegible] турганывыстан майның соолгу хүннеринде Элегес суурга болуушкуннар ышкаш уржуктар үнүп келгени ол. Ол чурттакчыларның сеткилинге аар исти арттырган, улустуң угаан-медерелин бөгүнге чедир хөлзедип турар. Бүгү Тываның мурнунга чедир ажылдавааныывысты миннир апаар бис.

Ол болуушкуннар соонда, совхозтуң чаа удуртулгазы болгаш профэвилел комитеди-биле кады партком чон ортузунга суртаал ажылын күштелдирген. Коммунистерни, активчилерни дамчыштыр национал политиканың үнделиңнерин, [illegible] найыралын тус чер чонун-тер-биле угаадып тайылбырлаарын оралдажып турар бис. Чурум үреттер азы [illegible] Советтиң чугааны [illegible] үреттер [illegible] сагыш салырын билиндирип турар бис.

Чаңгыс суурда [illegible] чонның [illegible] ажыл-[illegible] турар бис. Партком удуртукчуларының [illegible] чорудуп турар [illegible].

Чаңгыс суурга чурттап турганывыс орус дылдыг ажылдыкчыларывыс [illegible] чорук турда, кадрлар четчевээрин айтырыгы тургустунуп келген. Ажыл-агыйның кол-кол адырларының удуртукчуларынга коммунистерни томуйлаан. МТМ коллективин А. Д. Кыргыс, Чаа-Кежиниң мал чемин белеткээр кооперативин Б. Т. Ооржак, Шангада хову-трактор бригадазын В. Д. Монгуш, Кажыта кооперативти А. К. Кыргыс, № 3 хову-трактор бригадазын А. Т. Бегзи удуртуп турар. Тудугда А. Л. Шойлаа, Кулузун сүт-бараан фермазында цех организациязының секретары О. У. Монгуш болгаш өске-даа ажыл-ижинге харысалгалыг коммунистерни адап болур. Мал ажылының специалистери Ш. Ш. Хавалыг, Н. Т. Салчак [illegible] сагыш салып турар.

Коммунист удуртукчуларның [illegible] ажылының түңнелинде эът, сүт планнаары чаттыг [illegible] оон соонда [illegible] күүсеттинген. Үш механизастаттаан мал чеми белеткээр звенолар [illegible].

[illegible] турар.

Партком [illegible] республиканың, район [illegible] интернационалдыг [illegible]. Хуралдарга [illegible] айтырыгларынга [illegible] турар. [illegible] улус аразында эп чокта харын тургустунар. Шиитпирлеттинмейн турар социал айтырыгларның уржуун, дузалал ажыл-агыйын тудар арга чок болганындан үш-дөрт чыл бурунгаар орус дылдыг хамаатылар кожуп эгелээн турган.

Совхозта хөй-ниити организациялары, депутат бөлүктери [illegible] турар. [illegible] партия организациязының секретары И. А. Оол [illegible].

[illegible] Культура бажыңынга «ССРЭ — бистиң өгүвүс» деп интернационалдыг [illegible]. Облпрофсовтуң ажылдакчызы Н. Б. Тыртык-Кара бо хемчеглерни арттырерынге идепкейжиг үлүүн киириштирген. Кудумчу байырлалы база эки эрткен.

Суурнуң хөй нация чону шагдан бээр эп-найыралдыг, кады-кожа чурттап келген. Амгы үеде-даа оларның найыралы быжыг хевээр, бажыңнарынга үнүп-кирип, [illegible] турарлар. Ол бөгүн республикаларның [illegible] Мосс-даа [illegible].

Анатолий ТОРЛУК.
Тока аттыг совхозта партком секретары.

ЧУРТТААРЫ СОЛУН АПАРГАН

Тываның хереэжен чогаалчыларының [illegible] ассоциациязы тургустунгандан бээр чыл-даа четпээн. [illegible] ам [illegible] апарган.

Баштайгы тургузуушку хуралга бежен чүс ажыг хереэжен чогаалчылар киришкен. [illegible] Чүге дизе [illegible] Ассоциацияны тургузар мурнунда оргкомитет баштайла авторларның дилээ-негелдезин база эки билген. Ам бистиң чогаадыкчы организациявыста киржикчилериниң саны ийи чүс четтип турар.

Ассоциация республика организациязы болганда, чер-черде салбырларлыг болуру албан. Драматург К. Ч. Сагдының агелекчи чоруу-биле Тожу районда чогаадыкчы херээженнериниң «Хорагай» каттыжыышкыны тургустунган. Кызыл хоорайда чогаадыкчы херээженнер клувун Н. Б. Тыртык-Кара удуртур. Өске-даа районнарда бистиң ассоциациявыс кежигүннери чүгле чогаалчы эвес, ус-шеберлер, ырлаачы, чурукчу херээженнерни хаара тудуп, амгы секцияларны, бөлгүмнерни, клубтарны организастап, школаларда литература башкыларының-биле [illegible] тургаш, талантыг уругларны илередип, оларга дузалаар. Хереэжен чогаалчыларның чыындыларын [illegible] үндүрер деп турар. Номга-даа, «Улуг-Хем» альманахка-даа киирилген чогаалдарның дараазында адресте чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунуң 4 дугаар бажыңы. Тываның хереэжен чогаалчыларының ассоциациязы. Ол ышкаш боттары чедип келгеш, консультация, арга-сүме алыр [illegible] база чалап турар бис.

Улуг чуртувустуң бүгүде херээженнери дег, бистер хүннедир ажылдаар черлерибиске ижеңип хүнезин, оон соонда өг-бүлевис чейтерер дээш, садыг-магазиннер кезип чоруптар бис. Кажан садыгларда алыр чүве чокта, биске дыка [illegible]. Амыдыралдың [illegible] херээжен [illegible] апарган.

Шак мындыг аар [illegible] Демир-[illegible] Тывазының [illegible] Ассоциацияның [illegible] бүдүрер [illegible] Хөлүн арттыр [illegible] билиндир [illegible] бистер.

Бис моон мурнунда бижип алган чогаалдарывысты парлаар кылдыр көргүзерин [illegible] бис. Кыдырааштарывысты бир-ле черге чажырып каан, боттарывыс ийи чаңгыс [illegible] көөр, чаа шүлүк немей бижиир. Кыс ажы-[illegible] бир эвес ол ону билир болза, көргүзер. Ол үнелээр болза, ам харын редакцияже [illegible] бодап көөр бис. Чаңгыс-даа кижиниң эки сөзү [illegible] кижиниң хөй-ажыт киирер боор чүве. Ол баарынга, редакция ажылдакчызы чугаа [illegible] база турар. Оон соонда [illegible] харыы [illegible] сен. Мындыг харыы алгаш, шынап-ла, саным [illegible] апаар [illegible] ажылдап [illegible] чоруур.

Чогаадыкчы оруунга билбейн баар таварылгалар хөй турган болгаш, чаа ассоциация база [illegible] боор деп [illegible] чамдык [illegible] кандыг-ла болду [illegible] база дагаланып турганы чугаажок. Бисти кижи [illegible] албазынга барып [illegible] калган турган бис. Чугаалыныы кижи деп [illegible] бистиң [illegible] чоруур турдувус. Солун-[illegible] боттарын [illegible] билип алзаргалган [illegible].

игги деп бодаар. Бис ышкаш, хамык бажың ажылын, аът дег сөөртээн. Бис ышкаш хензиг хостуг үезинде [illegible] бижип алган херээжен кижилер деп боттарывыска [illegible] бодаар чордувус.

Ассоциация тургустунган соонда, байдал өскерилген, чурттаары солун апарган. Боттарывыстың эргелеривис [illegible] турзур арганы бердивис. Хереэжен лирика чүгле бистиң болбуска херек эвес, бүгү чонга херек деп бодап бердивис. [illegible] бистиң харысалгавысты [illegible]. Бодувуска бүдүрел [illegible] сеткилдиг апарган бис. Ам кижи ол [illegible] кылдыр [illegible] кыдырааштарывысты [illegible] чогаалчыларга [illegible] бис.

Эргелерниң [illegible] чогаалдың чедер-четпезин [illegible] авторларга билиндирер чүүл. Дыка [illegible] апарганын [illegible] турар бис. Ол чокта хоорай. Чүге дизе чогаалчы [illegible] херек. Ам бис ышкы сайгарылгалыг, четпестерин айыткан сүмелерни харын [illegible] турар апардывыс. Кыдырааштарга [illegible] номчукчуларга чедиш-даа турар. Совагу үеде «Улуг-Хем» альманахка-даа, солуннарга-даа бистерниң чогаалдарывыс чогуур черни [illegible] турар апарганы база бистиң [illegible] турарының херечизи.

[illegible] дем-биле ажылдап эртип турар бис. [illegible] чораан, [illegible] амыдырал-[illegible] байдалывысты билчип чоруур бис. Ам билир бис: өг-бүлеге, ажылга, чурттаарга бергелер туруп келзе, часкарыптар, билиптер, дузалаптар кижи бар.

Бистиң ассоциацияны Кызыл хоорай Соведи хөй-ниити организациязы кылдыр бүрүткеп каан. Таңмавысты кылдыртып алган бис. Чурттакчы-соцнал банкыда № 700023 агар санны ажыдып алдывыс. Чогаадыкчыларның, херээженнерниң [illegible], кадынныг [illegible] өг-бүлезин [illegible] көдүрген чогаалдарын парлаарынга оларның чогаадыкчы ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургузарынга, [illegible] культура-массалыг хемчеглер ап чорударынга кол-

ла чүве — «Эне сөзү» деп солунну ажыдарынга саңхаа кончуг херек болуп турар. Организациялар, хамаатылар биске дуза кадыптар дээрзинге бүзүрел турар бис. Боттарывыстың көгжүлдевиствиң гонорарын агар санче киирер деп бодап турар бис.

Ассоциация чүгле чогаадыкчы ажылга өрта болуп турар эвес, социал айтырыгларны база шиитпирлежип турар. Бистиң айтырывыс үстүнү черлерге тургусканбис. Чаңгыс өрөөлде беш-алды кижи сөөлче[?] ажып орар улус бар. Оларны [illegible] квартира берилтер болза, улуг дуза болур [illegible]. Өске-даа бистиң эрге-ажыывыска хамаарышкан айтырыгларны ассоциация чавуледи нодуруп турар.

Бо хүннерде ассоциацияның пленуму болуп эрткен. Орта моон соңгаар херээженнер чогаалдыгын канчаар идепкейжиидерин чугаалашкан. Ассоциацияның адын «Моңгун билзек» деп адаарын шиитпирлээн бис. Журналистер эвилели-биле кады херээженнер айтырыын кедерген эң эки очерк, интервью, репортаж, статья дээш конкурсту чарлаар дугайын чугаалаштывыс. Оон авторлары эр, кыс-даа кижи болуп болур.

Ол пленумга ассоциацияның кежигүн дептерлерин тывыскан. Бир дугаар билетти «Самбуканың чугаазы» деп чечен чугааның автору, чеден ажыг харлыг А. Б. Биче-оолга тывыскан.

Бистиң айтырыгларывыска сонуургалдыг кижилер хөй деп бодаар бис. Тыва литературага мерген, уян, бирде ыглаксаачыг, бирде ырлаксаачыг херээжен лириканың чаа үннери дыңналып, ону улам чараш оң киирип турарын бодаар. Шүлүк чогаадырынга ынак кижилер база арбын дээрзинге бүзүрээр бис. Бис ындыг херээженнер айтырыынче углан-дыр ажылдап турар болганывыста херээженнер чевүлелдери агар санны долдурарынче сагыш салыр боор дээрзинче идегеп турар бис. Сактып алыңар: эң аныяк чаа чогаадыкчы организацияның агар саны — чурттакчы-социал банкызы № 700023.

Саяна ОНДУР

Тываның херээжен чогаалчылар хуралдың-ассоциациязының чөвүлел даргазының оралакчызы.

Кижи болгаш бойдус

КЭЭРГЕЛ ЧОГУН

Бижип каан сөстер, домактар типографияның уран ишчизиниң холунуң шимчээн аайынче аттыгып барып, хептерде куттунуп турар. Чаңында Улуг-Хемниң дүргентерлиг кылын-кылын агымнарының даажы аңаа дыңналган дег сагындырар-дыр. Улуг-Хемниң ады-биле адаан солунунуң ажылдакчылары хемниң ийи талазында чурттаан чонунуң бурунгаарлаашкынын шинчилеп бижээш, чаа үнер солунунун арыннарынче шуудуп орарлар. Оларның хамык ажылын Светлана Чечек, Людмила Санчай-оол бүдүп-бүдүп, муңмуң санныг солуннарга парлап үндүрүпкен-не болгай. Типографияның улуг оран иинде Улуг-Хемниң чалгыглары дег апарган чыдырлар ийин. Ажылчының, саанчының уран ижин, шалып ижин ында мактаан.

Район солунунун ажылдакчыларының, оон типографиязының ажылын бодүүн ажыл ишчилер-даа эскерип, үнелеп турарлар. Хем ол чартыында Эйлиг-Хемниң малчыннары, Арыг-Бажының саанчылары, Чодураа суурнуң ортумак школазының өөреникчилери ол солунну номчуп турарлар. Район улузунуң ынак солуну апарган.

Шагаан-Арыг чаа хоорай,
Чалыыларлыг чараш
хоорай,
Чоным орта келген кыстың
Чаңын танып алыксаап
мен —

деп, тудугжулар, малчыннар-даа ынчаар ырлажып турар болгай. Ындыг чараш ырыны канчап, кым-даа ырлаксавас деп!

ЧУРУКТАРДА: «Улуг-Хем» солунунуң типографиязында аныяк шалыпчылар Наталья Бегзи, Людмила Санчай-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ
чуруктары.

Чайның ортан айының үези чүве. Сиитер-Баазы, Орту-Баарының сиземни иргеш, Сыын-Мыйыстан бадып ор бис. Орустан ырак эвесте [illegible] кат [illegible]. Машинавысты [illegible] тургузувусса, [illegible]. Чаа тергэм, ол шарыдыг эликтиң бел кежин [illegible], Боолаткан деп чүве [illegible]. Чаңынга чеде [illegible] хөөр харын-чогу [illegible] тарын коргуушкун дола берген. Ол хиреде чаш төлүн чылгап чыдар. Сактырга ону соктурган, эргелетнен-даа чүве дис. Бичии-даа [illegible] кээр, ол-даа кээр.

«Шеттер аразынга [illegible] апарып каалы» — дээш [illegible] Генадий [illegible]. Эликтиң [illegible] чоок чүве [illegible]. Чаш [illegible] оннуу-даа, дайзыны-даа келгенин билбес. Атрадаандыр кылаштап тур. Ээнрикти шеттер аразынга апарып кагдывыс. Элик мырыңай шимчеп албас боорга, аргашкаш, оглунуң чаңынга чедирип кааш, суурже чоруптувус. Аалга келгеш, ол дугайында кымга-даа чугаалаваан бис.

Даартазында орук ааны-биле элик биле ээрикти тегерип кооруvуске, ешкилериң кайызы-даа чогул. [illegible] берген бажы, дөрт даваны чыдыр. [illegible] чок. Сөөк-буду алгаш барганы илдиг.

Комсомолчу ажылдакчыларның «Хамнаарын» хөөр бригадазынга келдивис. Оларнын турганын чаңы-биле машина оруу эртти.

— Дүүн кежээ мында машинаның [illegible] эрткенин көрдүңер бе? — деп, Вера Түлүштен айтырдым.

— Ийе. Директор «чадыр өгнүң чаңы-биле муңгаш өгнүң мурну-биле» хап турар-дыр деп чугаалажып турдувус. — деп, Оол Дагбалдай Перевалдың оруунга чарылады. Нелла [illegible] кыза берген каттарын [illegible].

— Мээң [illegible] боттары, [illegible]? — деп ылавыладым.

— Силерниң соонарда шагдааларның сарыг мотоцикли эрти — деп, Нелла чугаалады. — Малчыннар кезиир, олардан чарба дилеп алыр аскак кижи-ле чорду.

Малчыннардан «хаванчирр» мегелеп алыр аскак хамаатының адын сактып чадаштывыс.

Кым чоор ол? Хэндергениң чону билир. Кым ийик?

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДӨЛЕМИНГЕ БОЛУР ДИЗЕ

Бичии шаамда көк хевек [illegible] берге [illegible], чиигетирер [illegible] чаа бижыы орар болдур. [illegible] дыңнап алгаш чоруптар [illegible].

Ол ышкаш шыны херек, чаңгыс хүн солун номчуваан баарымга, сагыжым оожургавас, амданныг аъш-чем чивейн барганым-биле дөмей-ле. Ынчангаш бо эртип турар чылда 6 чүүл чагыдылгалыг бис, ужу бистиң республиканывыс, ийизи — «Аргументы и факты», «Человек и закон», үшкүзү бистиң кожавыс акы-дуңма Моолдуң «Монголия» деп журналы. Улус бисти хөй чагыдылганы канчап четтигип номчуур силер-даа дээр-дирлер. Хостуг үе-шакта бистиң ажылывыс ол харын. Чүгле оларны номчаан орар эвес, [illegible] чайгы үеде бажың [illegible] тараан огородту база ажаагай сен. Суттарар боттуг [illegible] хөй болгай. Хавааны дагааң база чемгерин ажаар сен. Ол бүгүде база-ла ажыл хөй болгай. Ынчалза-даа бистиң солуң, сеткүүл номчуттунарывыска шак дөмей-ле четчи бээр чүве ийин.

Солун чокта кижи амыдыралдан чыдып каар. Ындамында болуушкуннарны билбейн баар. Ынчангаш солун дээрге, [illegible] кырган [illegible], [illegible] бараам, дыңнаар кулаам-биле дөмей-ле. Ылангыя «Человек и закон» деп сеткүүлде болгаш «Аргументы и фактыдан» дыка-ла ажыктыг болгаш солун чүүлдерни билип ап турар бис.

Амгы ажык-чарыг үеде республиканың кайы-даа [illegible] дидим, солун материалдар барыңдала [illegible] чорууру [illegible].

Чоокта чаа Сарыг-Сепниң [illegible] баргаш, 1991 чылдың чагыдылгазын база чагыдып алдым, ортаа [illegible] улуг-даа бол [illegible] «Шын», «Тываның аныяктары», «Аргументы и факты» чагыдып алдым. [illegible] ийи [illegible] ону [illegible] бир [illegible] районда 1991 [illegible] чагыдылгазы [illegible] турарын сонуургадым. Мээң квитанция бижип берип орган даргам: «Бо талазы-биле ажыл шуудап чадап турар ийин. Силер харын шыырак чагыдып ап тур силер» дээрге, кайгап-ла кагдым. Оон бажыңымче чанып ора, бир таныырым бажыңга ужуражы бергеш, «Почтага солуннар чагыдып ап чордум, силер канчалдыңар, бажы?» — дээримге, — Харын өртээ аажок улгаткан-ла [illegible] ышкаш чүл? Өөрениң көөр ийик» дээрге, эллепсиниң кагдым.

Хүндүлүг номчукчулар! Ам каш-ла хонгаш, солун, сеткүүл чагыдылгазының хуусаазы доостур. Чурт иштинде болгаш [illegible] болуп турар чүгүла болуушкуннарны солун чокта чүден билип алыр бис. Амыдыралдың дөлеминге турар дизе, чагыдылгалыг болбас болза, кайын таарымыр.

Самбу ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

Номчукчулар-биле чагаалажылга

АЙТЫРЫГ — ХАРЫЫ

Совет тургузуг килдизиниң почтазы-биле социал айтырыгларга хамаарышкан чагаалар эвээш эвес келир. Килдистиң ажылдакчылары номчукчуларның ол чагааларын сайгарып көргеш, редакцияга үзе шиитпирлеттинмес таварылгада, темаларының аайы-биле ол талазы-биле тускай эртемниглерге тайылбырладып, харыыладып ап, хемчээн ап турар. Бо удаада ындыг бөлүк чагааларга харыылап, тайылбыр кылып бээрин Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязы Л. Д. Дамдындан бистиң корреспондентивис дилээн. Оңу моон адаанда парладывыс.

— Любовь Дамбыл-ооловна, авторларның чагааларында кирген айтырыгларны чугула амыдыралчы деп санап турар бис. Силерниң өрээлиңерге бо айтырыгларны шиитпирлээри база белен эвезин эскердинер...

— Маргылдаалыг айтырыглар туруп болур. Оон чүгле тус чериниң бодунга барып көөрү, сайгарары чугула деп бодап-дыр мен. Ынчалзажок бо [illegible] чамдык айтырыгларга доктаал, авторларга харыны солун дамчыштыр-даа бо [illegible] бээрин, тайылбыр кылырын көрейн.

— Бай-Тайганың Шуй суурда Нордуп кудумчузунуң № 34 бажыңында чурттап орар Александр Сундуй-оол чагаазында мындыг айтырыг салган-дыр: «Баштайгы өг-бүлемден чарылгаш, өске кижи-биле чурттай берген мен. Бир уруглуг турдум. Ол уруг дээш суд чери меңден ажыл төлевириниң 1/4 хуузун тыртар кылдыр көрүп каан. Ынчап келирге, бир уруг дээш меңден 40 рубль тыртып турар, ол шын бе? Улустан дыңнаарымга, шын эвес дижир. Чамдык улус ийи уругга 40 рубль тыртар дээрдир». Борта хамаарыштыр хоойлуда канчаар көрдүнгенил?

— РСФСР-ниң өг-бүле [illegible] 68 чүүлүнде [illegible] турар [illegible] ала [illegible] бир уругга [illegible] ийи уругга 1/3, 3 [illegible] уругга 1/2 хуу[illegible] тыртары көрдүнген. Ынчалзажок бо чүүлде [illegible] бир уруглуг [illegible] 20 рубльден [illegible] тыртып турар [illegible]. Уругларын [illegible] ийи уругга 40 рубль тыртканы база шын. Чүге дээрге ол кижиниң ап турар шалыңы эвээш болганындан, бухгалтерия ийи уругга алиментиниң эң бичии хемчээлин тыртканы ол-дур.

Силер чагааңарда үшкү бөлүктүң инвалиди мен деп бижээн болдуңар. Бир эвес өг-бүлеңерде материалдыг байдалыңар чедишпейн турар болза, хоойлу ёзугаар тыртып турар ол алиментиниң хемчээлин эвээжедирип-биле судче билдириишкин бижип болур силер. РСФСР-ниң Өг-бүле кодекизиниң 68 чүүлүнүң ийиги кезээнде, 71 болгаш 75 чүүлдеринде айытканы-биле, бир эвес алимент төлеп турар кижиниң амгы өг-бүлезинде материалдыг байдалы чедишпес база ол III, II, I бөлүктүң инвалиди болза, оон баштайгы өг-бүлезинде уругтарының материалдыг байдалын өөренип көргеш, оларның материалдыг байдалы четчир болза, оон төлээр алиментизиниң хемчээлин эвээжедип азы доктаамал түңге төлээр кылдыр шиитпирлеп болур.

— База бир чагаа. Эрзиниң Нарын суурдан Валентина Чамбал мынча диген: «1988 чылдың сентябрь 14-те декрет шөлээже үнгеш, 1989 чылдың ноябрь 22-де ажылдаары-биле кадр кыл-дизинге баарымга, бо чылдың декабрьдан нелерге төлевирлиг болгаш төлевир чок (үш харга чедир) шөлээ немешкен. Ам-даа олур, төнерге нелир сен. Сээң ажылыңда өске кижи ажылдап турар. Өске ажылга ажылдаар сен диди. Ол шын бе?» Авторнуң бо айтырыынга кандыг харыы берип болур ул?

— Ийе, херээжен не кижи чаш уруун азыраары-биле 1 чыл 6 ай хуусаалыг төлевирлиг азы 3 харга чедир төлевир чок шөлээ ап, уруун азыраар кылдыр хоойлуда көрген. Ынчалзажок Чамбал шөлээзиниң үезинде бодунуң күзели-биле ажылче үнүп база болур. Оңу ажылдап турар чериниң администрациязы-даа хорүп болбас. Ынчангаш уруг азырап олурган кижиниң шөлээже үнер бетинде ажылдап турган ажылы хевээр арткан турар, оон оруңуга өске кижи ажылдап турган болза, чайлап бээри албан. «Уруг азыраар шөлээн төнмээн-дир, ам-даа олур» деп не кижини [illegible] албадаар эргези чок. Чүге дээрге не кижи ажылче үнүп келгеш, хүнде-[illegible] ажылдаарын администрациязы-биле дугуржур. [illegible] уруг азырап турарын база [illegible] бар [illegible]. Күш-ажыл хоойлузунуң 170 чүүлдеринде уруглуг не херээженнерниң эргелерин тодаргай айыткан. Ол ышкаш өске-даа доктаалдарда нелерге чиңгелделерни көрген. Уруг азыраары-биле шөлээже үнген кижиниң ажылдап турар чери хоойлу ёзугаар камгалаттынып артар ужурлуг.

— Сүт-Хөл суурда Александр Монгуштуң чагаазында мындыг айтырыг бар. **«Коммунал ажыл-агый чериниң бажыңында чурттап орар мен. Ол бажыңның девискээринде иштики, даштыкы кудуктарны, чунар-бажыңны, гаражты бодувнуң чарыгдалым, күжүм үндүрүп турган тудуп алдым. Оон ортек-хөлезинин кайы чер төлээрил? Бир эвес кожер апарзывыса канчаарыл?» Мен бодаарымга, айтырыг кончуг чөптүг хире.**

— Чогум бажың күрүнениң болганда, албан чериниң кылдыр хевээр артар. А бажың девискээринде шүүдел үндүрүп тургаш, чурттакчының кылып алган чүүлдерин аңаа ам олурар өг-бүле-биле дугурушкаш, бир болза, өртээн эгидип алыр, салып алырын чөпшээрешпес апарза, эрги чурттакчылар боттары кожуруп ап болур. Бо айтырыг талазы-биле тус чериниң коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальниги-биле база сүмележиир, үзе шиитпирледип болур.

— Чурттаар оран-бажың хөлезиниң чиңгелделиг төлээри көрдүнген бе дээрзин сонуурган айтырыглыг чагаалар килдисче база эвээш эвес келгилээр чүве. Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырындан Шортак Ооржак ол талазы-биле дараазында айтырыгны сонуурган-дыр. «Совхоз бажыңында 24 чыл чурттап олур мен. Айда хөлезини 7 рубль. Пенсияже үне бээрге, бажың хөлезинни тыртпас дээр, ол шын бе? Уругларым адазы аараан, мөчээн. Ам беш уругну азырап орар мен». Бо кижиниң айтырыынга кандыг харыы берип болур силер, Любовь Дамбыл-ооловна?

— Автор чөптүг айтырыг салган-дыр. Совхоз ажылчыннарының бажыңнары албан чериниң кылдыр санаттынар. Ынчангаш ол бажыңнарның хөлезинин долуу-биле төлээр ужурлуг. Ынчалзажок 20 азы 30 чыл ажылдаан ийикпе, азы ажылының аайы-биле инвалид болуп, пенсияже үнген база хөй уруглуг өг-бүлелерге чиңгелделерни тывыспас болур. Ол айтырыгны баштай совхозтуң удуртукчулары чонунуң ниити хуралынга көргеш, оларга чиңгелделерни тывысканының шиитпирин доктаадыр. Пенсионерлерге бажың хөлезинни чиңгелделиг тывысырда база-ла шак ынчалдыр шиитпирлээр. Бажың хөлезинин шуут төлевес деп айтырыг хоойлуда көрдүнмээн.

Сиңмаа ЧООДУ
беседалашкан.

Улустарның найыралы — уран чүүлдүң найыралы

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Кызылда Политехтиг чырыдылганың бажыңынга республиканың «Найырал» аас чогаал байырлалы эртен дашкаар хүнде болуп эрткен. Оон мол сорулгазы — улустуң бүрүнгү чаңчылдарын, сурагдарын аас чогаалын [illegible] интернационал, сурагдарын, [illegible] аразында харылзааларны быжыглаары, тыва бот-тывызыгыр артистерни чаңгыс эп-сеткилге каттыштырары. Ол улуг байырлалга республиканың ангы-ангы булуңнарындан улусчу чогаалдың [illegible] он ансамбльдери, коллективтери болгаш 220 ажыг кижи киришкен.

Улустуң уран талантыларын илередир республиканың байырлалының жюри комиссиязының кежигүннериниң залда чыжыам чоңга таныштырган. Жюриниң даргазы Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар черлериниң даргазы, уран чүүл эр- Эрзинден, Чөөн-Хемчиктен, Тандыдан, Ак-Довурактан болгаш өске-даа черлерден келген коллективтер, ансамбльдер хөөмей бот-тывызыгыр артистер, культураның сураглыг ажылдакчылары бар.

Улустуң аас чогаалынга тураскааттынган найырал байырлалының киржикчилеринге РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери Максим, [illegible] Мунзук тыва улустуң «Деже-оо» база орус улустуң «Балырызарны-даа иргидир» деп тыва дылче очулдурган ырлары-биле байыр чедирген. Оон соонда байырлалды ырызын болгаш танцызын Кызыл [illegible] ансамбли эгелээн. Оларның «Ах, вальбан-деним кудумчунуң» деп хореографтыг композициязы орус улустуң бүрүнгү ырызы [illegible] таңцы-самы-биле байлак болганындан көрүк- латтыг бис» деп ырызын хөөмейлевишаан, демир хомуска тыва аялгаларын күрседирге, адың часкаашкыннары үргүлчү чок даажырап турган. Оон соонда дараазы Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, журналист, [illegible] Светлана [illegible] тыва улустуң «Интернационал» база орус улустуң шаандагы «Туман арды бергенде» деп ырларын күүседип, көрүкчүлерни өөрткен. А Эрзинниң Культура бажыңының агитбригадазының удуртукчулары сураглыг ыраажы Клавдия Шойзуп биле Александр [illegible] моол улустуң ырларын [illegible] күүседип соонда сценага МАР-ның [illegible] сумузундан келген, Кызылда өөренип турар моол студентерниң ансамбли «Ачам чагыы», «Өпей ыры» деп ырларны гитараның үделгези-биле ман школазында өөренип турар тыва өөреникчилерниң «[illegible] аялгазы» деп ырызын көрүкчүлер [illegible] чок адын часкаашкыннары-биле уткаан.

Байырлал үезинде база бир онзагай болуушкун болган. Кызылда чурттап турар бурят национал[illegible] кижилер 12 кижиден тургускан ансамбльды тургусканы болур. Олар бурят улустуң бүрүнгү ырларын күүседип, холдарын [illegible] бурят танцызы самнап [illegible] көрүкчүлер [illegible] тан, чаа ансамбльды тургускан Василий Бельтаурова байыр чедирген [illegible] Кызылда чурттап, ажылдап турар өске-даа нация кижилериниң ансамбль тургузуп алырынга бо коллектив эге оруку ажыткан. Оларның көрүкчүлер-биле байырлажыын бирги кезээ доозулган Чап- тыг доогай Тандым» деп ырызын [illegible] Америкада чедип, бодунуң уран талантызы-биле ол [illegible] Тываның сураглыг сыгыттызы Геннадий [illegible] Чаш удуртукан Улуг-Хемден келген «Алыраа» аас чогаал ансамблиниң күүселдезин көргеш, [illegible] Ол ышкаш Ленин аттыг «Тыва [illegible]» комбинаттың Культура ордузунуң «Даг [illegible]» ыры болгаш танцы ансамбли (удуртукчузу Г. Гончаева). Тандының «Суг[illegible]» аас чогаал ансамбли (удуртукчузу Н. Стольбовская) орус улустуң танцы-самын, ыры-шоорун бедик деңнелге күүседип, [illegible] чурттарны алгаан.

«Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи, Тываның ачылында [illegible] чаа көргүзүүн [illegible] [illegible] Александр Салчак [illegible] тыва улустуң [illegible] «Дүн дөөнүң» көргүзүүн [illegible] Улуг-Хем [illegible] болгаш аас чогаал [illegible] фестивальдың [illegible] «Тыва» ансамбль [illegible] бот-тывызыгыр уран талантыларын [illegible] байырлал доозулган.

«Найырал» аас чогаал байырлалының киржикчилеринге [illegible] [illegible] уругларның [illegible] «Хөөмей», «Деже-оо» фестивальдарын бедик деңнелге организастап эрттирген

темнериниң кандидады Зоя Кыргыс, оралакчызы республиканың культура министериниң оралакчызы Надежда Верхотурова, кежигүннеринде чогаалчы Черлиг-оол Куулар, эртем-методиктиг төптүң улусчу чогаадылга [illegible] артистизи Сергей Байыр болгаш культураның өске-даа ажылдакчылары олуттарын эжелепкен соонда, башталган.

«Найырал» аас чогаал байырлалының кол режиссёру, [illegible], республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының уран чүүл удуртукчузунга чаа [illegible] Анатолий Сереп фестивальга киржип келген ансамбльдерни, бот-тывызыгыр артистерни, көрүлде-таныштырылга парадынга көрүкчүлерге таныштырган. Оон Кызылдың ыры болгаш танцы ансамбли эгелээн болгаш Совет Эвилелинде түрк[illegible]. даштыкыда ат-сураглыг апарган «Тыва» ансамбль доскан. Оларның аразында кымнарны чок дээр боор. Красноярскиден, чүлерни сонуургаткан. Ол ышкаш ансамбльдың шаандакы Дон казактарының «Аныяктың аныяа» деп ырызын болгаш «Сөскүр кыстар» деп танцызын көрүкчүлер улуг магадал-биле хүлээп алган. Черле ынчаш Наталья Хомутованың тургускан ол көргүзүглери солун болган. Хоорайга кандыг-даа байырлал болурга, Кызылдың ыры, танцы ансамбли чыгып чазбас, сураглыг апарган. Найысылалда ажылдап-даа, өөренип-даа турар тыва [illegible] кайы-бир [illegible] Ол хирезинде тыва бот-тывызыгыр артистерниң ында ба[illegible] чок болганы көрүкчүлерни хомудаткан. Бо ансамбльдың шаңнал[illegible] черин ап. Хүндүлел бижик болгаш магнитофон-биле шаңнатканы оларның талантызының бедээнин, ук байырлалга шыырак белеткелин бадыткап турар.

Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы Вячеслав Огнев тыва улустуң «Дагын катап дар- күүсеткеш, алды кижи шуптузу радиоприемниктер-биле шаңнаткан.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюннуң удурткан Бии-Хем районнуң аас чогаал ансамблин көргүзүг, үнелелдиг көргүзүглерни чоңга бараалгаткан. Ылангыя Туранның уруглар садының ажылдакчызы Елена Сосновскаяның белорус ырызы, пенсионер Евдокия Цыбинаның орус кожаңнарын көрүкчүлер чылыы-биле уткуп алган. Оон соонда Красноярск крайның Ермаковск районундан келген аас чогаал ансамблиниң көргүзүү база солун болган. Олар колдуунда 50—60 хар үезинде кырган херээжен улус. Олар сценага кожамыктап, танцылап, холдарында аржыылдарын чайып, ойнап-хөглеп турда, кижи көргеш оларга чоргаарап, магадап, өзулут-ла найырал деп чүве бо-дур деп өөрүп олурар болду. Ол ышкаш Красноярск крайга хамаарышкыр Усинск районнуң орту- сар үезинде Бии-Хем районнуң үрер хөгжүмү ойнап, фойеге пляскага болгаш кожаңнар күүселделеринге конкурс болуп эртип турду. Ол үеде даштыгаа дыштанып үнүп келген көрүкчүлерге пенсионер, күш-ажылдың хоочуну Алексей Дыртый-оол орус улустуң хөглүг танцызы пляскаа баянның үделгези-биле бодунуң шаабиле дызырадыр тепкеш, улусча мактатты.

Байырлалдың ийиги кезээн республиканың «Хөөмей» фестивальының лауреады, Америкага болган «Совет Эвилелиниң үнү» аас чогаал фестивальының киржикчизи, Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң бот-тывызыгыр артизи Олег Куулар болгаш Чадаана Культура бажыңының «Аялга» аас чогаал ансамбли эгелээн. Бызаанчыга Николай Норбу, игилге Олег Куулар тыва аялгаларны күүседирге, Николай Ооржак сыгыт-хөөмейни бадырыпкарга, кударанчыг-ла. Николай Ооржак тыва улустуң «Тооруктуг долгай Тандым» ... геология-шинчилел экспедициязында өг-бүлениң «Октай» аас чогаал ансамблиниң көргүзүү онзагай болган. Авашкылар Амина, Даша Сугараковалар, Надежда Пономарева, оглу Макар оларның «Мээң ынаам ховуда-даа [illegible]», «Ергеткака» деп ырлары база шаңналга четкен. Сценаже Кызыл районнуң «Мир» Культура бажыңының аас чогаал ансамбли [illegible] берди. Оон киржикчилериниң аразында культураның хоочуннары Опал Шулуу, Александр Салчак, бот-тывызыгыр композитор Кара-Кат Ооржак, сураглыг ыраажы Өнермаа Байыр-оол, алдарлыг сыгытчы Лазо Монгуш болгаш уран талантылыг өске-даа кижилер бар. Тыва улустуң өзулалдарын, чаңчылдарын, үлегер домактарын, тывызыктарын, дүргеп чугааларын, йөрээлдерин, ойтулааш кожаңнарын «Дүн дөөн» деп көргүзүүнге бүрүн ажыглап, чаа, чогаадыкчы чорук-биле көрүкчүлерни магадаткан. Уран талантылыг кижилерниң республиканың Улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының методиктиг төвү бо удаада «Найырал» байырлалды база кижизидикчи утка-шынарлыг, уран чүүлдү улам сайзырадырынга өөредиглиг [illegible] организастааның демдеглээр апаар. Моон мурнунда айлар-да нацияларлар аразында харылзаа баксырап, орус, тыва деп ылгажып, аравыста өске бо дижип турганывыс чажыт эвес. А бо байырлалга янзы-бүрү нацияның төлээлери [illegible], түрек чаңгыс эп-найыралдыг ойнап-хөглеп, танцылап, аразында [illegible] түрээ түректерже найыралдың аялгаларын дамчыып чорүй барган ышкаш сагындырар. «Найырал» фестиваль өзулут-ла найыралдың тынныжы, көрүжү, арын-нүүрү болуп доозулган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: «Найырал» байырлалдың үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызылдың азыг-чем садыының магазиннеринде чогаар болгар перецти садып алыңар. Ол — ковулуг, амданныг болгаш кижиниң организминге ажыктыг чем. 100 грамм ногаан перецте 150 мг. С витамин бар. Оон ышкаш ында каротин, B_1, B_2, B_6, РР витаминнер бар.

Перецти чемге ажыглаарының хевири янзы-бүрү: ону [illegible] картошка [illegible]. Перецти дарбалаарга [illegible] ажыглап болур.

Фаршталган перец

Хайындырган ристи үске тараарга [illegible] бышкан эъдин ооң [illegible], ногаан үнүш-биле петрушка, [illegible] холуп алыр. Ногаан перецтиң иштинде үрезиннерин уштуп каапкаш, [illegible] ооң иштинге [illegible] долгур [illegible] сугар. Кызыл [illegible] салып [illegible] перецтерни [illegible] салыр. Ооң [illegible] [illegible] соустуң [illegible] бышкан [illegible] ажыглап болур. Савазы [illegible] бар.

Бир порцияга кирер чүүлдер: 150 г перец (ногаан азы кызыл), 20 г рис, 30 г согуна, 20 г морковь, петрушка азы өске-даа ногаан үнүш, 40 г сметана, 30 г ак саржаг, 20 г томат, 10 г быштак болгаш дус.

Перецти өттар фаршы өске-даа чүүлдерден кылып ап болур, тывызы 1—2 дагаа чуургазын холуштур бышкаш, фаршы кылып ап болур. Тыптыны эъдиг кара перец согуна, ногаан үнүш [illegible], кылдыр бышкан [illegible] алыр. Ол чем кончуг хоолулуг болгаш амданныг.

Буска быжырган перец

Изиг савага билеп кылдыр быжырган перецти далган [illegible] кылдыр үттеш, ажаа [illegible], үксүтү, кара перецти холааш, кырынче үнүш үзүп кудуп алыр.

Бир порцияга кирер чүүлдер: 500 г перец, өртүмүк [illegible] согуна, [illegible] үзүп [illegible] үнүг үзү. Ойнде кылдыр дугаар.

• • •

Чаа ажаатынган капустаны садып алыры Кызылдың азыг-чем садыының магазиннеринде сүмелеп турар. Капуста бодаа чем — [illegible] организминиң [illegible] [illegible] ажыктыг чем болур. Капустада каротин деп будуму бар, ол организмнинге «А» витамин болур, караттың костуруунге таарымчалыг салдарны чедирер болгаш кижиниң кежин бижыглаар. Капустаның чаа чулуун чигирбиле холуп ижерге, чедүлдү памдадыр. Ижин кангырының кислотазы эвээжээн таварылгада капуста чулуун ижерин эмчилер сүмелеп турар. Капустада бедик шынарлыг амдан бар болганда, [illegible] кирер хөй янзы витаминнер бар. Чаа капустадан янзы-бүрү чем аймаан кылып болур.

Макарон холуктуг капустадан чемни кылыры. Капустаны чымчадып, ааа кара перецти өй-тавында бышкаш, [illegible] бышкан. Макаронну азы ... хайындырган, суун сыскан кааптер. [illegible] макаронну капустага холааш, үзээн савага салыр. Сүт холуктуг чиг чуурганы ынаар куткаш, быжырыптар.

Бо чем аймаа холуксаалыг болурунуң [illegible] борбак капуста (улуг эвес), 200 грамм макарон, чартык стакан ишти үс аймаа, 3 борбак чуурга, 1.5 стакан ишти сүт.

Капустадан котлета кылыры. Капустаны хээндектээш, саппыга салыр, хоиг круманы холуур, калыын салгаш, 30—40 минутада хайындырар, от үеде холуштур бышаар. Ынчанмас болза, борлантазын өрттени бээр. Оон соолунда дагаа чуурганың сарыг кезээн, дусту өй-тавында дуваш, быдаар. Саваны ээмиш соодар. Оон соолунде өртан котлеталар кылыр.

Капустаны помидор холуктуг кылдыр чеңге ажыглаары. Хээндектээн капустаны үнүш үзүнге хайындырар, ынаар сугну өйлеп кудар болгаш холуштур быдаар. Кажан капуста чымчай бээрге, ынаар перецти өйлей урар, база холуштур бышаар. Ынчаар быжырган котлета аймаан изигге азы соокка столга салып болур. Капустадан, помидордан котлета белеткээриниң хемчээли: 1 азы 1.5 килограмм капуста, 1.5 стакан ишти үнүш үзү, 5 борбак помидор, 3 столовая шопулаазың ишти саржаг, перецти, дусту өй-тавында кылдыр холуур.

Капустаны ажаап алыры. Октябрьның баштайгы чартыында капуста дужудун ажаап алыр болгай. Ынчангаш ол үени шеглдан бээр капуста чымыжының үези деп адап келген. Капустаны [illegible], хээндектээр, дузаар. Бир килограмм капустага онаиштыр 20 грамм дусту ажыглаар. Хоюглап каан морковьту күзээн-биле холуур.

ШКОЛАВЫСТЫҢ АДЫН ЭГИТСЕ...

1929 чылдың күзүнүнде Сарыг-Салдайга, Шагаан-Арыгга, Чадаанага болгаш Хемчиктиң Барыын кожуунунуң Барлык-Аксының ол чарыынга баштайгы эге-чада школалары ажыттынгаш, улусчу Тываның культура революциязынга, ылангыя улус өөредилгезинге үндезин эгиндеми болдурган.

Барлык-Аксының ол чарыында кызыл-хараганнар аразынга хомушкуларының улуг дуңгуреди Өзуту чагырыышкынның ядыы араттарның хан чиниш то эрээдеп тургаш, халастаа туттуруп алганы «Бедик Бажын» деп тус черге аравыжый берген, чаңгыс ээвал бичии терек бажынга Барыын-Хемчик кожуунуң эң баштайгы эге-чада школазы ажыттынганындан бээр эрткен чылын 60 чыл болган.

Бедик-Бажын — Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының тургустунганының хүнүн байырлыг байдалга демдеглээн деп чугаа дыңнаваанымны күштүг. Бедик-Бажың школазының 30 өөреникчизиниң бирээзи мен. Бо чылын ук школаның 60 чылынга киришкен болза дээш күзел мени амыраттайн турар, ооң ынчаарда кады өөренип турган эштерим-биле ужурашсымза, кырган кижи менээ солун болгай!

А Бедик-Бажынның В. И. Ленин аттыг школазындан үндезилеттингени Кызыл-Мажалыктың амгы № 1 ортумак школазы эрткен 60 ажыг чылдарның дургузунда араттарның чеже-чеже оолдарын, кыстарын ортумак бышкан билиглиг кижилер кылдыр белеткеп, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче үдеп, аъткарбаан-дыр!

Ынчалдажок эртем-билиг [illegible] культураның районга [illegible] оод турган бо школаның Тываның улус өөредилгезиниң хөгжүлдезинге эрткен 60 ажыг чыл дургузунда киирип келген төлептиг салыышкыныны районнуң партия, совет органнарының удуртукчулары чедир үнелевейн турарын ук школаның юбилейин оода чангыс катап демдеглевейн турары бадыткал болур деп бодаар мен.

Бедик-Бажынга эң баштай ажыттынган эге-чада школазының үндезилекчизи — Сонам оглу Сат Бак-Көк, партбилет болгаш паспорт бижиглээр Степан Сонамович Бакук дээр турган. Тыва араттарның «А» деп үжүк таныбас 30 оолдар, кыстарын эң не баштай Степан Бакук үжүк-бижикке өөредип, оларның карактарын эртем-билигже углай чырыды ажыткан. Чүгле 30 сургуул бистерни эвес, а Барлык-Аксының араттарын бижикке өөредип, оларның бижик билбес чоруун узуткаар дээш кежээки школа ажыдып, амыр-дыш чокка чүткүлдүг ажылдап турган. 1929 чылдың күзүнүнден эгелээш «Бак-Көк башкы» деп ат бүгү Тывага дыргыны-биле тарай берген. Ынчангаш Бедик-Бажынның баштайгы өөреникчилериниң бирээзи менээ башкым Бакуктуң ады кажан-даа уттундурбас болгаш ооң ады менээ эң эргим болуп арткан.

Тыва башкыларның эң баштайгы аныяк отрядының бир хоочуну, Тываның улус өөредилгезиниң хөгжүлдезинге бодунуң төлептиг үлүүн киирген, эрткен 50 чылдарның эгезинде Совет Тывага калчаарап турган чидээни чок хайыыг репрессияларга хилис черге таварыш каш, МГБ-ның (КАЧ-ның министерствозунуң) кара-бажыныңга хөй чылдарда хилинчектеттирген, амгы үеде агарган, төлептиг болгаш чоргаар «Бакук башкы» деп адын эгиттирип алган шынчы коммунист Степан Бакук- тун дугайын номчукчуга делгерей таныштырары менээ өөрүнчүг хүлээлге болуп турар.

Степан Бакук 1906 чылда Аянгатыга ядыы арат Сонамның өг-бүлезинге төрүттүнген. 6 харлап чорда, авазы «кызыл-дустай» бээрге, ол Аянгатының феодалдарынга хөлечиктеп амыдыраарынче албадаттырган. 1925 чылда Тываның хувискаалдыг аныяктарының кежигүнүнге кирген. 1927 чылда бөлүк эштери-биле Совет Эвилелиниң Ойрот-Турада, амгы Даг-Алтайында, башкы училищезинче өөренип чорупкан. 1929 чылда ук училищени ол чедишкиниг дооскан. Ол-ла чылың Бакукту ТАРН кежигүнүнге хүлээп алган. 1929 чылда Барыын-Хемчиктиң Барлык-Аксының ол чарыында Бедик-Бажынга ажыттынган эге-чада школазын эргелекчилеп-башкылаар харыысалгалыг хүлээлге үлегер-дуржулга чок аныяк башкы Бакукка онаашкан. Ол бедик хүлээлгени Степан Бакук «думчукка тулганда бызаа сугжур» дээзинг, төлептиг күүсеткен.

Бакук ынчаарда хып дээн аныяк чазык, чугаакыр, эвилең-ээлдек, бичге сеткилдиг, эриг баарлыг, кээргээчел утааныг карактарлыг, чолдаксымаар, тырың мага-боттуг, экер-эрес эр турган. Башкывыс Бакук бурууг адавыс, сагыш човангыр сүмелекчивис турганы бистерге уттундурбас ийин.

1930 чыл Тывага аңгы демиселиниң чидигленишкиниң, калыг-дошкун сегиржип алыышкынының чылы турган. Феодал Куулар Мартаажыктың башталгазы-биле 1930 чылдың чазынында Хемчикке кыптыгып үнген контрреволюстуг тура халыышкынның чылчаа шаварынга Степан Бакук партизаннар эвилелдеп, ааа эң идепкейлиг киришкеннерниң бирээзи. Ак дээрбечилер-биле сегиржип албышаан, Степан Бакук школаның кичээлин үспейн, кызымак ажылдап турганын чоң билир.

Степан Бакук соолунде Барыын-Хемчик кожууннуң болгаш ТАРН кожкомун даргалап, Мал-чер яамызын сайыттап, Тываның профэвилелдериниң Төп Чөвүлелиң даргалап, ВКП(б) Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга үр чылдарда ажылдаган, ТАРН ТК-ның, ТАР Бичe Хуралының кежигүнүнге соңгуттуруп, чонунга төлептиг бараан болуп чораан. ВКП(б) Тыва обкомунуң кежигүну.

Төрээн школавыстың юбилейиң алдаржыттышаан, дараазында саналымны Бедик-Бажын школазының өөреникчилери менээ дааспаажок, эштеримниң мурнундан чугаалакса тур мен.

Бирээде, Бедик-Бажың — Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының эрткен үжен чылдардагы, бистерге онза хайыралыг болгаш эргим адын катап эгиткеш, Кызыл-Мажалыктың № 1 В. И. Ленин аттыг ортумак школазы деп эде адаарын.

Ийиде, Бедик-Бажың — Кызыл-Мажалык школазының үндезилекчизи, башкызы Степан Бакуктуң Совет Тываның социалистиг үндезин чаартылгалынга болгаш улус өөредилгезинге база национал кадрлар белеткээринге киирген ачы-дузазын мөңгежидери-биле Кызыл-Мажалыктың В. И. Ленин аттыг ортумак школазында бир пионер дружиназын болгаш Кызыл-Мажалык суурнуң бир кудумчузун Степан Бакуктуң ады-биле адаарын улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединден дилеедим.

Артем БОРБАК ООЛ, партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ЫРЫ ХЕРЕК

Сентябрьда № 216 «Шын» солунга бот-тывызыгыр композитор С. Бадырааның «Ыры херек бе?» деп чүүлүнге хамаарыштыр бодалдарымны болгаш саналдарымны киирикседим.

Культура шугумунга ажылдаа-ла үжен чылче чоокшулап ор мен. Республикада бо талазы-биле чүү болуп турарын карааш-биле көрүп, кулаам-биле дыңнап шаг болган мен. С. Бадырааның бижээн чүүлү улустуң сеткил-сагыжын дүвүретпес арга чок. Чүге дизе ыры кижилерниң амыдырал-чуртталгазы-биле дорт холбаалыг. Ыры, танцы, уран чүүл чокта чуртталга утка чок деп болур.

Ырының тыптып кедири — ону чогаадып чоруур кижилерниң талантызында. Улустуң ырлары бедик бир шагда бир-ле кижиниң чогаадып тыпкан аялгазы болгаш сөзү ол чоорту салгал дамчып черле-черле улустуң апаар. Бистиң чамдык композиторларывыстың ырлары база «чонну» апаргылаан болгай. Ынчангаш бис боттарывыстың композиторларывыс дээш чоргаарланыр, оларны хүндүлээр ужурлуг бис. Талантылыг кижилеривистиң чогаатчан чогаалдарын орус болгаш өске-даа композиторлар-биле бир деңнээр, допчу намдары-биле катай өөредилге программазынга чүгле киирип болбазы? Оларның алдар-ады-даа алгаан-ла, келир үениң салгалы даа билген турган.

Бистиң салым чаянныг, бичге сеткилдиг тыва чонувус боттарының композиторларын аразында шагда-ла алдаржыдып алган, оларның ырларын ырлажып, хүндүлеп чоргаарланып чоруурлар. Чүгле үстүкү черлерден дег кимче-даа дуза чок, оларның чогаадыгларын чырыкче үндүр дег күзевес, сагыш салбас чүүлдер чаңчыл болган. Үжен дөртен чылдар ажыр ажыглал чоруур композиторларын хамаарыштыр байдал ындыг турда, аныяктар дугайында чүнү чугаалаарыл ам.

Репертуар тывары кончуг берге... Сураглаңып, диленип турда, хөй үе эртер. Диляэр улуска арай дап тыпты даа берип болур, а дилевес, сагыш-сыравас улуска шуут тывылбас. Ынчангаш культура ажылынга улуг моондактыг шаптараазыннар. Бир эвес композиторларның ыры чыындызын чылда оода бирээлеп даа үндүрүп турган чүве болза, Тываның 46 чыл оюнга ынча ном турбас бе.

Ырлар чыындызының дугайында маңаа чаңгыс чижек киирейн. Бот-тывызыгыр композитор Ю. Сундуй 1979 чылда аарыгта таварыыры бээрге, оон үжен хире ырларының чыындызын үндүрүп бээрин ном үндүрер черден дилээп мен. Мүн-не чоп шээрээн чүве. Ол чыындыны редакторлары-биле улуг композиторувус А. Чыргал-оол алган, ынчаар-ла чылза чылда чылдар эрткен. Соолунде билдингени болза, чыындыны Композиторлар эвилелиниң харыысалгалыг секретары В. Савельцев алган дээр. Ам ис чок читкен. Оон ыңай та чеже чогаалдар чырыкче үнүп чадап чыткаш, чидип турар чүве.

Мен бодум хуумда бот-тывызыгыр композиторларны кончуг эки билир мен. Олар ажыл-херээнге бердинген, тура сорукуг, бичге сеткилдиг кызымаккай улус.

Үстүкү черлер оларны деткивейн келген болгаш ам даа деткивейн турар-дыр. Ынчалза-даа олар чонунуң культуразының сайзыраарынга улуг үлүг хуузун киирип, могаг шылаг чок ажылдап турарлар.

Бо ажык-чарлыг үеде кандыг-даа берге айтырыгларны шыны-биле шиитпирлеп турар-дыр, а бот-тывызыгыр композиторларже сагыш салып оларны деткиир үе келбээн бе?

Валентина ДОНГАК. Кур-Чер суурда уругларның уран чүүл школазының башкызы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильм. 10.05 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 12.05 «Ол болган... болган...» 12.30 «Үе». 13.10—14.10 «Пи» демдек адаа-биле. 15.40 Хөгжүм артинезин. П. Чайковский биле С. Рахманиновтуң романстары. 16.15 Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Шыйыгларлыг арын», «Ыяш ханызында от». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Педагогика дугайында бодалдар». Александр Меньниң чырытпылыг тураскаалынга. 18.30 «Үе». 19.00 «Ажыдыышкын». Телефильм. 19.20 Коллаж. 19.25 Россияның парламент медээлери. 19.40 «Минотаврга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Тайга кедээзинге чугаа». Телефильм. 21.40 «Ырлажыылынар, оннуутер!». 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35, 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Санап тыварының алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35 Биология. 6 класс. Үнүштер биле бис. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 «Аревик». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Телефильмнер. «Өөрүшкү-биле амнээри», «Карпаттың чурумалдары». 13.50 — 14.55 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». 2-ги сериязы. 17.25 «Аревик». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Аныяк үннер». Аныяк ыраажы С. Ондар дугайында хөгжүмнүг дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Россияның барымдаалыг фильмнер экраны». 21.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.50 «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 00.00—00.55 Бут бомбуг. Аныяктар командаларының аразында Европа чемпионады. ССРЭ биле Югославияның шилилдек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Соолгу хоргадал». Барымдаалыг фильм. 19.10 Массимо Гаспарронуң гитаразының концерти (Италия). 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Друг в непогоду»** (ЧСФР) 9.00, 12.30, 16.00. **«Мистер Питкин в тылу врага»** (Англия) 10.40, 14.10, 17.40, 19.30 шактарда.

Видеозал: **«Мультфильмы»** (АКШ) 9.20. **«В поисках затерянного Ковчега»** 11.00, 13.10, 15.20, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Дикие лебеди»** 9.00, 12.50. **«След сокола»** 10.50. **«Раджлакшми»** (2 серияльг, Индия) 14.40, 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Затянувшаяся расплата»** (2 серияльг) 14.00. **«Так жить нельзя»** 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Затянувшаяся расплата»** (2 серияльг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ● приемная — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● эралакчылары — 3-45-93 килдистер ● партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ● совет тургузуг — 3-34-08, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● агроүлетпүр — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11 ● чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-89 ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ● чыдыкчулар — 2-27-41 ● чолуу келбейн бар[illegible] — 2-32-75 ● бухгалтерия — 4-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чамы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүнениң комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 511

им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 19 пятница № 238 (14438)

1925 чылдан үнделдеттинген. Өртээ 3 көп.

Бистиң корр. дүвүренчиг медээни дамчыдып тур

ДЫДЫК КАЖАА

Шагда-ла кагдынган кыштаг хевирлиг черде турлагжып берген механизаторлар-биле чугаалажып турувуста, чолдак херектээштиг, кышкы бөрттүг кижи мени солушкан соон дарый хөрээн, өйгеп бодалдарын то каап туруп берди:

— Кажаа-хораа, чурттаар бажың шуут септеттинмээн, ат болдум, даргаларым — деп, ол бистерни район төвүнден келген бодунуң уштап-баштаар удуртукчулары кылдыр санап, таныштырар хевирлиг, хомудалын уламчылап-дыр. — Совхозум директорунга, бригадирге, специалистерге чаннып-тейлеп, каш катап чалбарып, дилег кылып чадап кагдым. Тайгага душкен баштайгы хар аал өдээнче улам чоокшулап кирип-ле олур. Эртен, кежээ, дүне соогу кончуг апарды. Түрегел-шүүдел көрүп, элеп-хилеп, падын-барап баксырап келдивис. Канчаар-чоор ужурлуг чүвел, кымдан-даа дуза дилеп шаг болдум. Канчангаш-даа чадаштым. Чаңгыс кадаг безин бербес-тир.

Берге байдалга бектеттен ол кижиниң адын Чучук-оол Сергеевич Ооржак дээр болду. Ол Бии-Хем районунуң «Хадын» совхозунда хойжулап турар. Бээр кожериниң мурнунда Тандыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка кадарчылап турган. Ооң малчын стажы 12 чыл. Аныяанда чолаачылап чораан. 5 ажы-толдуг, 45 харлыг.

Малчынның бадыткалы-биле алырга, бо коданның кадарчызы Эзрбек адаанче чайлаглап кежериндеп ойталаап туруп бээрге, ону Чучук-оол Ооржакка хүлээткен. Кадарчы кодан хойну Суглуг-Хемге чайлаглаткаш, Ак-Кажаа деп черде кыштаанга күзеглеп чедип кээрге, чүү-даа кышка белен эвес болган.

Сиген кажаазы барып душкен. Хой кажаазының дээвириниң чамдык черлери ирээш, черде барган. Ооң кыры үттүг-таар ышкаш дежик-дыдык. Чаш хураганнар турар үгектер ында-мында ушкулап калгылаан. Оларның девискээри аштаттынмаан. Чурттап орар бажыңы септеттинмээн.

Малчынның коданында 358 төрүүр хой бар. Үш дугаар чылында хураганнаар кодан болганда, бо улаада хой хураганны ап болурунуң аргалары бар. Хойнуң күш-деңгели эки.

Кыштагда чырык чок. Электри сайгылгааны киртинмээн. Улуг чырык аал коданындан бир километр черде турар. Аңаа чедир чагылар быжыглаар бетон чолдак чагыжыгаштарны белеткеп каан хирезинде-ле ол ажылды тондурбаан. Кадарчы дүнелерде караңгы черде кылаштап турар хевээр.

Хойжу Ооржак совхоз директору Юрий Александрович Мишариниге негелде тургузуп, каш-даа катап кабинединге кирген. Совхозтуң талазындан ооң-ла кадаг, чаңза дээн ышкаш тудуг материалдары-биле хандырар чүве болза, малчын боду аңаа-ла кайын хол куруг олурар деп. Бо ажылагыйның малчыннары ол-биле база хандыртынмаан. Кыштың демдектери, хыраа-доңат хүн бүрү күштелип, сооктуң тыныжы дыдзып орар. Чучук-оол Ооржактың буступ дүжер дей берген дыдык кажаазын септээрин кичээнгейниң төвүнге тургузуп, соңгаарлаттынмас дарый хемчеглерни алыры «Хадын» совхозтуң удуртукчуларындан негеттинип турар.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

СОЛУННАР ҮНМЭЭН. ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Октябрь 17-де, эртенгиниң 7 шак 03 минутада Тываның ниити электри четкизинге коштунган бүгү девискээрлиге электри чырыы өшкен. Электри тогу чүгле 13 шак 13 минутада катап коштунган. Ол аразында электри тогу-биле ажылдаар бүгү бүдүрүлгелер ажыл чок турупкан. Ооң чылдагааны чүл?

Тываның Тожу, Мөңгүн-Тайга районнарындан, Кунгуртугдан аңгы бүгү девискээри ниити Сибирьниң электри четкизинде Абаза — Ак-Довурак, Шушенское — Кызыл электри шугумнарының дузазы-биле коштунган. Абаза — Ак-Довурак шугумунга план ёзугаар септелге чорудуп турган, чырык өшкен үеде Шушенское — Кызыл шугумунуң 253 биле 254 чагыларының аразынга, Таңдыда суурдан ырак эвесте электри сывырындаа кошкан черинден үзүлген.

Электри четкилериниң ажылдакчылары дарый хемчеглерни ап, Ишкалдан вертолёттуг ужудуп чоруткаш, Ак-Довурак — Абаза аразынга септелге ажылдарын соксаткаш, Абазадан барып электри чырыын кошкан.

Чартык хүн иштинде чырык чок болганының хараазындан дыка хөй бүдүрүлгелер ажылдаваан, когаралга таварышканы билдингир. Ол-ла чылдагаан-биле республика типографиязынга октябрь 18-тиң солуннарын белеткеп, чогуур шагында үндүрер арга чок болган. Ынчангаш «Шын» болгаш өске-даа солуннар дүүн үнмейн барган.

БӨГҮН

ДООЗУПКАН

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң тараажылары аяс хүн бүрүзүн халас ытпайн, сыпта артып калган чүс хире гектар көк-суланы бөгүн кезип доозар.

Совхоз ниитизи-биле гектардан 11,7 центнер тараны ажаап алган.

Тараа культураларының ажаап алыышкынын элээн органиастыг эртсен. Механизаторлар 5358 тонна кызыл-тас, арбай, суланы бастырган. Амгы хүннерде тараны аштап, арыглап, шаа адаандан салдынмаазын кургадыр дериг херекселди ажыглап турар.

Совхозтуң комбайнерлери күзүн ажаап алыышкын үезинде норма бүрүзү 182 тоннаны чаа дүжүттүң тараазын бастырар тургаш, бердинген даалганы шуптузун ажыр күүсеткен. Бөгүн ажаалдага шылгараанарның аттары илереп келген. Бирги черже 423 тонна тараны ажаан комбайнер Байыр-оол Монгуш үнген. Ийиги черни Борбай-оол Ооржак эжелээн. Ол бо сезонда 419 тонна тарааны бастырган. Үшкү черде — Сергей Стремилов. Ооң үлүүнге 385 тонна тараа онаажыр.

ДААРТА

МАРГЫЛДАА ЭГЕЛЭЭР

Кадыы багай болгаш инвалид апарган улусту деткиир, оларга дузалаар, оларны хөй-ниити ажылынга киириштирер сорулга-биле бо чылдың октябрь 1-ден ноябрь 1-ге чедир «Ак даянгыыш» деп ат-биле янзы-бүрү хемчеглерни республикада эрттирип турар.

Ам даарта, октябрь 20-де, Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң Тыва республика эргелелиниң клувунга (Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, № 5) караа четпестерниң республика маргылдаазы эгелээр.

Бо чемпионатты бистиң республикага баштай 1988 чылда эрттирген. Ийиги амгы чемпионатка 10 ажыг спортчулар киржир. Мурнунда ындыг маргылдаага Тес-Хемден, Улуг-Хемден келген киржикчилер шыырак ойнааш, шылгараан.

Даарта эгелээр ол маргылдаа болза, кадыы кошкак кижилер дээш сагыш салыышкынының бир хевири, бүгүнүг чорудуг херечизи болур.

Дээди өөредилге черлериниң статузунуң дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Чуртта боттанып турар социал-экономиктиг ханы чаартылгаларның чединмишкининг болуру, ниитилелдиң мөзү-шынар болгаш угаан-бодал депшилгези совет кижи бүрүзүнүң культуразындан болгаш хуузунда доктаамал чогаадыкчы сайзыралындан улуу-биле хамааржыр. Улус өөредилгезиниң, ооң иштинде дээди өөредилге черлериниң хостуг болгаш ажыктыг кылдыр ажылдаарын ол сорулганы шиитпирлээри негеп турар.

Рынок экономиказынче шилчилгири-биле холбашкан социал-экономиктиг чаа байдалда специалистерни болгаш эртем-педагогиктиг кадрларны белеткээриниң, дээди өөредилге черлериниң өөредилге база эртем ажылының шынарлыг болгаш ажыктыг болуру оларның эрге-хоойлу болгаш экономиктиг камгаладдыы-биле, күрүнениң талазындан быжыг деткимче, эртем-билиглериң болгаш профессионалдыг белеткелдиң ниитилелге үнелиг чүүлдерин бедидери-биле тодаргайлаттынар апаар.

Ниитилелдиң интеллектуалдыг күчүзүн улам ыңай улгаттырарынга, чоннуң эртем-билииниң болгаш культуразының деңнелин бедидеринге эргежок чугула байдалдарны тургузар сорулга-биле дараазында чүүлдерин боттандырары эргежок чугула деп санап тур мен:

1. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазынга дүүштүр ажылдап кылдынган бодунуң уставтарынга үндезилээш ажылдаар бот-башкарылгалыг (автономнуг) организацияларның статузун дээди өөредилге черлериниң инициативазын ёзугаар оларга тывысыр.

Улус өөредилгезин эргелеп башкарарының эвилел азы республика органының шиитпири-биле уставты доктааткан чурум ёзугаар бүрүткевишаан, ындыг статусту дээди өөредилге черинге эрге берериниң аргазы-биле тывыскан туруп болур.

2. Бо Чарлыктың 1 чүүлүнге дүүштүр автономияны алган дээди өөредилге черлериниң ажыглалында кол фондуларны болгаш күрүнениң өске-даа эт-хөреңгизин оларның шуут өнчүзү кылдыр дамчыдып баар. «ССРЭ-де өнчү дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 17 чүүлүнге дүүштүр ук өнчүнүң статузун тодаргайлаар.

3. Улус өөредилгезиниң дугайында ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулга үндезиннериниң телевилелин чугаалажып көөрде, бо Чарлыктың чүүлдерин барымдаалап көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединге сүмелээр.

4. ССРЭ-де дээди өөредилгени сайзырадырының күрүне программазын ажылдап кылырда, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дээди өөредилге черлеринге эрге тывысырының чурумун, эвилел бюджединиң акша-хөреңгилериниң күзели-биле дээди школаны ажылдадырының хемчээлдерин, өөредилгени хөгжүдериниң нормативтерин доктаадырын. Эвилелдиң өөредилге, социал болгаш эртем программаларын ажылдаарының негелделерин баш бурунгаар айтыр ужурлуг.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ
Москва, Кремль. 1990 чылдың октябрь 12.

Күрүнениң төөгү-биле холбашкан тураскаалдарын үрегдээр болгаш ооң символдарын дорамчылап көөр чоруктарны болдурбас дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Ленинниң, өске-даа ниитилел-политиктиг ажылдакчыларның тураскаалдарын, Октябрь революциязының, хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының мемориалдарын, Совет күрүнениң төөгүзү-биле холбашкан өске-даа тураскаалдарны, Ада-чуртту камгалап турган, маадырлыы-биле мөчээн дайынчыларның хөөрлерин дорамчылап үрегдээр чоруктар, а ол ышкаш күрүне символдарын — күрүне сүлдезин, тугун болгаш ССРЭ гимнизин дорамчылап бужартадыр фактылар удаа-дараа болуп турар.

Вандализмниң ындыг илерээшкиннеринге хамаарыштыр хөй-нииттиниң калбак кезектериниң килеңнээшкинин хүлээп көрүп, ындыг актылар чоннуң чамчыларынга, Ада-чурт төөгүзүн хүндүлеп көөрүнге база моральдың ниити хүлээп көрдүнген нормаларынга болгаш сайзыраңгай ниитилелге таарышпас болгаш эрге-хоойлулуг күрүнеге туруп болбас деп санавышаан, доктаадырым болза:

1. Күрүне төөгүзүнүң тураскаалдарын, а ол ышкаш күрүне символдарын камгалаар дугайында хоойлуну үрээни дээш кеземче, административтиг болгаш өске-даа харыысалганы күштелдирерин чугула деп санаар.

Хамаарышкан хоойлу актыларынга чогуур өскерилгелерни болгаш эдилгелерни киирерин ССРЭ-ниң Дээди Совединге, республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга сүмелээр.

2. Күрүне эрге-чагыргазының органнары болгаш эргелелдер тураскаалдарны, мемориалдарны, монумент уран чүүлүнүң, ооң иштинде ажылчы чоннуң самодержавие-биле демиселинге, Октябрь революциязының, хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының болуушкуннарынга, күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчыларынга тураскаатган чүүлдерни, а ол ышкаш Ада-чуртту камгалап турган өлген дайынчыларның болгаш өске-даа хамаатыларның хөөрлерин камгалаарын хандырар талазы-биле немелде хемчеглерни алыр.

3. Мемориалдыг тудугларны ап кааптар, өскээр көжүрер азы өскертир дугайында республика болгаш чер-чер органнарының хүлээп алган шиитпирлерин күүседиирин түр соксадыр. Айыттынган органнар ындыг хевирлиг шиитпирлерни моон соңгаар хүлээп алырындан дадагалзаар.

4. ССР Эвилелиниң Прокуратуразы, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди вандализмни болдурбас талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыр болгаш күрүне төөгүзү-биле холбашкан тураскаалдарны үрегдээн болгаш ооң символдарын дорамчылап бужартаткан, а ол ышкаш бо Чарлыкты болгаш 1976 чылдың октябрь 29-та хүлээп алдынган «Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар болгаш ажыглаар дугайында» ССРЭ Хоойлузун үреп, өске-даа чүүлдерни кылган буруулуг кижилерге хоойлуда көрдүнгенниң ёзугаар кеземче, административтиг болгаш эт-хөреңги харыысалгазын онаар.

5. Бо Чарлыкты парлаттынган хүнүнден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың октябрь 13.

А. Д. Сатты Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Ном үндүрер черге хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Тываның ном үндүрер чериниң политиктиг литература талазы-биле улуг редакторы Анчымаа Дакааевна Сатты Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай, 1990 чылдың сентябрь 25.

И. П. Пошелюжныйга «Тыва АССР-ниң алдарлыг чер хуваакчызы» хүндүлүг аттыг тывсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чер таарыштырып хуваарынга ачы-хавыязы дээш «Востсибгипрозем» институттуң Тывада телевилел килдизиниң начальниги Иван Порфирьевич Пошелюжныйга «Тыва АССР-ниң алдарлыг чер хуваакчызы» хүндүлүг аттыг тывсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай, 1990 чылдың октябрь 15.

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

ССРЭ Президентизиниң парлалга албанының удуртукчузу В. Н. Игнатенко октябрь 16-да совет болгаш даштыкы журналистер-биле ужурашкан. Тайбыңның Нобель шаңналын М. С. Горбачевка тывысканы-биле холбаштыр ооң адынга бистиң чуртувустуң янзы-бүрү булуңнарындан болгаш даштыкы чурттардан хөй санныг телеграммаларның кээп турарын ол журналистерге чугаалаан. Делегей шаңналын тывысканы-биле холбаштыр аңаа байыр чедирген бүгү кижилерге өөрүп четтиргенин парлалга дамчыштыр илередирин Михаил Сергеевич дилээн деп, В. Н. Игнатенко дыңнаткан.

ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү Е. М. Примаковтуң Совет күрүнениң удуртукчузунуң тускай төлээлекчизи боор Римче чорупканын журналистерге дыңнаткан. Ол Италияның чазааның даргазы Дж. Андреотти-биле ужуражыр.

АКШ-тың камгалал министри Р. Чейниниң Совет Эвилелинге албаның аян-чоруу Персия мугулдурда байдалга дорт хамаарышпас деп, В. Н. Игнатенко дыңнаткан.

Журналистерниң салган айтырыгларынга харылап тура, В. Н. Игнатенко Президент амгы үеде Декларация дугайында айтырыгны сайгарып көрүп турарын дыңнаткан. Рынок экономиказынче шилчииринге хамаарышкан ол документ талазы-биле Президент октябрь 19-та Дээди Советке түве чугаалаар.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Республиканың партия организациязының соңгулдалыг органнарының чаа составын телевилел тургузар болгаш РСФСР-ниң КП-зиниң республика комитединиң структуразын тодарадыр талазы-биле комиссияның ээлчег хуралы бо чылдың октябрь 16-да болган.

Комиссия РСФСР-ниң КП-зиниң республика комитединиң база республиканың партия организациязының контроль комиссиязының составынга партия райкомнарының болгаш хооркомнуң саналдаан кандидатураларын чугаалажып көрген.

Партияның республика комитединиң составынга 69, контроль комиссиязынга — 27 кижини соңгуур деп саналды комиссия киирген.

Республика комитединиң база контроль комиссиязының составынга кандидатураларны чугаалажып турар үеде комиссияның кежигүннери чамдык райкомнарга болгаш хоорномга хамаарыштыр шүүмүүчелелдиг саналдарны киирген.

Партияның республика комитединиң моон соңгаар турар структуразының дугайында айтырыгны комиссия чугаалажып көргеш, беш комиссия турарын таарымчалыг деп көрген: партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартырының; идеология комиссиязы; национал политика болгаш аныяктар айтырыгларының талазы-биле комиссия; социал-экономиктиг комиссия, аграр айтырыгларының талазы-биле комиссия.

Комиссия бодунуң ажылын уламчылап турар.

СОҢГУКЧУЛАРЫНГА ЧОРААН

РСФСР-ниң улус депутаты, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондар чоокта чаа Бай-Тайга районунуң Кара-Хөлге, Шуйга чедип, соңгукчулар-биле ужуражып, депутат ажыл-чорудулгазының дугайында отчёдун берген. Оон аңгыда ол Ак-Довурак хоорайның чамдык күш-ажылчы коллективтеринге барган, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң сессиязынга, партия Барыын-Хемчик райкомунуң отчёт-соңгулдалыг партия конференциязынга киришкен.

Депутат ажыл-чорудулгазының дугайында отчёдун соңгукчуларга берип тура, район Совединиң сессиязынга база конференцияга-даа Ч.-Д. Б. Ондар РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажылының дугайын, хүлээп алдынып турар хоойлужудулга айтырыгларын ужуруткаазын чугаалаан. Оон-биле чергелештир, кол-ла кичээнгейни ол эде тургустунуушкунга амгы үе-чадазында шиитпирлээри негеттинип турар айтырыгларынче база рынок шилчиири-биле холбашкан чүүлдерже углаан.

«Шын»—номчукчуларында

СҮМЕЛЕЖИР, ЭКИ ЧҮҮЛДЕРНИ АЖЫГЛААР

«Шын» солунунуң номчукчулары-биле ужуражылгаларны солунуң бөлүк ажылдакчылары Чөөн-Хемчик райкүскомунуң иштики херектер килдизинге, Сүт-Хөлдүң септелге-тудуг участогунга, «Чыраа-Бажы» совхозтуң төвүнге эрттирген. Номчукчулар-биле ужуражылгаларга солунуң редакторы, Тыва АССР-ниң улус депутады Владимир Чадамба, солунунуң агроүлетпүр килдизиниң эргелекчизи Седен Хертек, тускай корреспондентизи Манай-оол Оюн, фотокорреспондентизи Ондар Охемчик болгаш бо одуругларның автору кириишкен. Олар «Шын» солунунуң, боттарының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга хамааржышкан отчеттарын берген база моон соңгааргы сорулгаларга доктааган. Солунуң номчукчуларының саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлелдерин кичээнгейлиг дыңнаан, айтырыгларынга харыыларны берген.

Чөөн-Хемчик райкүскомунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары-биле ужуражылга үезинде хөй кижи саналдарны, сүмелерни берген, оларның колдуун мында киирдивис.

Сүге-Маадыр КУУЛАР: — Кежемче хоойлузун солун дамчыштыр ажылчы чонга билдингир кылдыр тайылбырлаары, милицияның аттарын кодурер дээш ажылдың чорудары чугула болуп турар.

Анатолий ОНДАР: — Кем-херек үүлгединишкинни сооңгу үеде ковудаан, орта удур демиселди шыңгыы чорутпайн турар. Чаңгыс чижек киирер бодадым. Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. Лукашов херек үүлгедип каарга, ону Москвадан келген чаңгыс прокурор агартып каан. Ол черле хоойлу-дүрүмге таарышпас деп санаар мен. «Шын» солунунуң материалдары чүгээр номчуттуг болу бергениниң чоон мактап турар. Номчукчулар-биле ужуражылгаларны көвүдедири, оларның саналдарын, сүмелерин дыңнаары солун ажылын экижидеринге дузалаар.

Дмитрий ШОЖАЛ: — Херек кылган кижилерниң эргелерниң, үүлгедиглериниң дугайында чонга калбаа-биле тайылбырлаары чугула болуп турар. Комсомол организацияларының кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер, аныяктарның кижизиддилгезин экижидер дээш чүнү кылып турарын, ында четпестерни солунга бижиир херек.

Василий ПИРИЛЕЙ, иштики херектер килдизиниң начальниги:

— Солунуң кадээ бижикчилерин өөредири чугула. Олар чамдыкта шын эвес чижектерни киирип, бижиин бээрин болдурбас. Бистиң республиканың хөгжүлдезинге хөй чүүлдерни кылган хоочун кижилер дугайында солун эвээш бижип турар, төөгүже хая көрүнүр, ону шыңгыы-биле тырыдар херек деп бодалдыг мен. Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары Липсанчактың, Түрген-оолдуң болгаш өскелериниң-даа дугайында эвээш бижээн. Милиция ажылдакчыларын солуннарга эвээш бижип турар. Бодунуң херээнге бердинген кижилер эвээш эвес, ол дугайында ыяк бижиири күзенчиг. Националдар аразында харылзааларны экижидеринче угланган материалдарны бижиирин көвүдедир. Бистиң биле кожа-хелбээ областарның, крайларның солуннарынга Тыва дугайында бижиирин чугула деп санаар мен.

Адыя Владимир, Байыр-оол Ондар, В. Куулар, Т. Норбу болгаш өске-даа милиция ажылдакчылары солунуң ажылынга хамаарыштыр саналдарын берген.

Сүт-Хөлдүң септелге-тудуг участогунуң тудугжулары-биле ужуражылга үезинде ооң киржикчилери солунуң ажылдакчыларындан хөй санныг айтырыгларны салган. Оларның кол утказы солунуң материалдарының утка-шынарын, националдар аразында харылзааларны экижидеринче, социал-экономиктиг айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлеринче, корум-чурумну быжыглаарынче угланган. Доңгу-биле чугаалаарга, солунуң номчукчулары «Шынның» материалдарын экижидеринче сагыш салып турарлар.

Алексей ОНДАР: — Районда болгаш Сүт-Хөл суурда эвээш эвес тудуг объектилерин дужаап-даа турар болза, ол дугайында медээлерни солуннарга бербейн келгени четпес.

Анатолий МОНГУШ: — Тыва национал идик-хепти сайзырадыр, оларны көвүдедир даараары чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң төвүнге эртген ужуражылгага чүве чугаалаан эштерден дараалында номчукчуларның саналдарын киирдивис.

Валентина КУУЛАР, харылзаа салбырының начальниги: — Амгы үеде 200 ажыг кижи «Шынны» чагыткан, эртген чылдың деңнелинден хөй болуп турар. Солуннар чагыдылгазының дүргелдиринче албан организациялар, кижилер дагышпайн турары четпес, үе-дүвүрээ маңаа болган.

Делег-оол КУУЛАР, «Хүрүм-Даг» кооперативте партия эге организациязының секретары: — Солунуң номчукчулары-биле ужуражылгаларны бичии-бүгүүрге чедир кылыры күзенчиг-дир. Солунуң материалдарында четпестер база тургулаар. Тес-Хем, Эрзин районнарының малчыннарын дыка мактап бижиир. Чөөн-Хемчик районнуң кадээ ишчилерин ындылдыр мактаваан. Солунуң чагыдылгазы дыка оожум чоруп турар, ону түргедедир дээш ажылдап турар бис.

Минчиир МОНГУШ, бажы: — Мен чүгле четпестерге доктаар бодадым. Солунуң телевидение программазын четпес очулдуруп турар хамаарылга кожумактарын ажыглавас. Херээженнер чөвүлелдериниң ажылының дуржулгазын, ында четпестерни солун арынынга чырытпайн келген. Аныяктарның ажыл-херектериниң, оларның шиитпирлээр айтырыгларының талазы-биле эвээш бижип турар. Солунга «Дерзкий өлүрүүшкүн» деп материал үнген, ооң соондан аңаа чоок болган эвес кижиниң үндүрүп, материалдарның шынныын ажылдаар херек. Рынок экономиказынче шилчиир үеде аңаа хамаарышкан тайылбырлар база херек.

Токпак-оол САРЫГЛАР, совхозта партком секретары: — Солунуң ажылы эки турары өөрүнчүг. Ужуражылгаларны кызыдыр эртирер, ол болза солунуң ажылын экижидеринге дузалаар. «500 хүн» деп программаның дугайында солунга биживаан четпес, ону эвээштеп бээри ажылчы чонга ажыктыг деп санаар мен.

Ужуражылга үезинде чугаалаан чамдык кижилерниң саналдары, сүмелери мында кирбээн, ындыг-даа болза оларны солун ажылдакчылары ажыл-чорудулгазынга ажыглаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Кыш келди-ле

ДҮВҮРЕНЧИГ

Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозтуң Хам-Дыт бригадазында 17 кадаи бар, оларда төрүүр хой 6970. Бригаданың малчыннары совхоз төвүнден ырак эвес, хоорадан чугаалаар болза, чангыс олаг деп болур. Ындыг болганда ында ажылдыг хайгааралдарынга, удуртуп башкарарынга белен. Директор база мал ажылының специалистери-даа анаа хүнүнүң барып болур аргалыг. Ынчалза-даа бригадада байдал багай. Чартык чыл дургузунда 402 хой олген, эътке ажыглааны база читкени каттышкаш 126 болган.

Ховалыг Далай-оолдуң коданында төрүүр 36 хойну төрүвес кылдыр учетка киирген. Бо коданда хураганнарның өлүрү, хойнуң аңа салыры дыка хей. Ажаалда хайгаарал багай, кажаа иштп доң турган. А чаңын бригаданың хойжулары тайгаже малын семиртип көжүп үнгеш, чүгле 25 хоңгаш, сиген кезер черлерге дедир кээп хонупкан. Ооң уламындан мал чеми белеткээринге дыка шаптыктыг болган. Чапаев Ондар, Пар-оол Куулар тайгаже көшпээн.

Амгы үеде малчыннарның кыштаглары белен эвес болуп илерээн. Сарыглар Шериг-оол, Лаа Ондар оларның бажыңнары крыша, кладовка-даа чок, шалалары ирээн. Ниитизи-биле 7 бажыңның кошпазы чок. Ындыг болганда, чайгы чаъс-чаашкындан олар үрелип баксыраан. Дамчай-оол Монгуш, Менге Монгуш, Эзир-оол Монгуш оларның кыштагларындан өскелеринде чугаа-бажыңнар чок.

Мал чеми эвээш болганда, кышкы одар эң улуг ужур-дузалыг болгай. Ол хиреде, ону камнавас чорукта улам чылап турар. Ийи ог-бүле кыштагларынга октябрь эгезинде-ле кээп хонупкан. Хураганнары август айда-ла үзүп ангылаар турда, ам-даа 1000 хире хураган иелери-биле хевээр. Эрткен чылын орай үскен бир кодан хураганнар Монгуш Дөмүржаанын соок кыштаанга чаа чылга чедир турган. Ооң Кым-оол Монгуштуң кыштаанга апаарга, чоорту чартык кезии өлген.

Бо бүгүнү суларааш чылдагааның специалистер база совхоз директору-биле чугаалажырымга, ында таптааштыңдан уштунмаан хевээр бригадир Минчимаа Монгуштуң буруузу-дур дидилер. Ол боду коммунист, партия райкомунуң АҮК чөвүлелиниң кежигүнү. Ынчангаш совхозтуң удуртулгазын тоовас, пенсияже үнге-ле 2 чыл болза-даа, аныяк тарга орук чайлап бербес, «доора чудук» болган. Ооң дазылының бир чылдагааны болза, АҮК даргазы Шарбый-оол Куулар. Амгы бригадирни халаар дээрге, Шарбый-оол Сарыг-оолович чөпшээревес-тир деп, директор Кичээл-оол Шойгарович Доңгак чугаалаар чорду.

Бригаданы чаа ёзу-биле удуртуп болур специалистер совхозта бар, олар манавышаан.

Хам-Дыт бригадазының кожазы — Улаатайда кыштаглар белен. Малчыннары чайгы одарларны дыка билдилиг ажыглаар улус. Одар-белчиири, суг-суттады дөмей. Ол хиреде Хам-Дыт бригадазында көргүзүг дыка куду, а Улаатайның малчыннары ог-бүле бүрүзү-ле шупту чыгы 100 хойдан 90-100 хураганнарны алгылаан. Эң ылангыя Күнзенмаа Монгуш, Сесер-оол Монгуш, Аржай-оол Монгуш, Төмүр Кызыл-оол олар эң эки көргүзүглүг болдулар.

Хам-Дыт бригадазында девин үстүнде адааным Ховалыг Далай-оол-биле чугаалажырымга, каражаның чамдыызын бригадир Минчимаа Монгуш сааргаи дээр. Бо чайын ол кады төрээн дуңмазы малчын Наталья-биле Эзир-оол кады совхозтуң мурнундан, ооң акша тегерии-биле Москвада Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинге чораан келген. Ажыл-агыйны удуртуп чадап турар кижи чүге ындаар четкен келгени ол? Совхоз директорунуң тайылбыры-биле алырга, оларны АҮК даргазы Ш. С. Куулар ыдаар чоруткан.

Мындыг элдептиг байдал бригадада тургустунуп келген. Ынчангаш [illegible] шак ол коллектив кажан сегирип, [illegible] кажан уштунарыл? Солуттунмас тантаашкында бригадирлер кажан чарлыр ирги [illegible] айтырыгны кым шиитпирлээрил? Малчыннар ону манап турар.

Мадер МОНГУШ.
Хандагайты суур.

ФЕРМАЛАР БЕЛЕН ЭВЕС

КАЖААЛАР ОЙБАК-ДЕЖИК. ОДАЛГА-СИСТЕМАЗЫ КЫЛДЫНМААН. БЫЗААЛАР ДОНУП ТУРАР. САЛДА КУДУЛААН. ЧАА КАЖАА ХҮЛЭЭТТИНМЭЭН. ОДААР ЧҮҮЛ ЧОК.

Күстүң ортаа айы [illegible] хар [illegible] апарганы кыштың эргин арнында келгенин сагындырар. Ноябрь айның баштайгы он хонуунда соок дызыыш малчыннар кышкы кыштагларынче массалыы-биле көжер, арыглаар [illegible].

Ниитизинде малдың кыштаар бүрүзүн [illegible] кажаа-хораны хынамчалыг септеп, чылыглап, чем-суурун баш удур четчир [illegible]. Бо удаада бистер сүт-бараан фермаларының амгы байдалын хынап көөр, түңнелин [illegible] «Шеңмаа» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазындан эгеледивис. Элээн каш чылдар мурнунда бо коллективтиң [illegible] республиканы [illegible] тургаанын [illegible]. Совхоз [illegible] фермазын [illegible]. Эртеги саалда [illegible]. Саамчылар бажыңнарында сарган. Ферманың эргелекчизи Раиса Монгуштуң [illegible] аргалыг болдуңус.

Эрги кудук эрткен чагында [illegible]. Август айда [illegible] кудукту хандыр үттээш, электри мотору-биле [illegible]. Аңаа [illegible] чер иштинде [illegible] демир хоорлааларны тудуп [illegible] сүт дамчыдар [illegible]. Чериг [illegible] кажаа [illegible]. Ферма [illegible] сентябрь 20-ге [illegible] соонда [illegible]. Инек [illegible] транспортерлар үрелгеп турда, кажааны арыглап [illegible]. АҮК-түң [illegible] Казак-оол Ооржакка удурткан звенозу ында барып, транспортерну [illegible] электри удазыннарын солуп [illegible]. Санэпидемстанцияның [illegible] ажылдары база олар кылыр [illegible]. Совхозтуң директору (В. С. Томбуев) чайгы үеде септелгезин [illegible] тыва улустуң тоолунда чылыг үеде уя тур-дуп [illegible]. Ферманың [illegible] үнген. Ону ам инекке четчир турнепс шыгжаан склад кылып алган.

— Оон чааштыра сүт сөөртүп автомашина, 2 трактор гаражы кылып алырын планнаанывыс база болдунмаан — деп, Раиса Монгуш чугаалады.

— Кышкы оларны каа турузар силер? — деп айтырдывыс.

— Инек кажааларының иштинге хондурар бис — деп харыылааныңга [illegible]. Бензин, солярка, мал [illegible]. Кызыл-Булуң [illegible] 5 соңгазының шилдери чок, [illegible] үрелип [illegible]. Ооң соонда ында хол дегбээнин база чугаалады. Инек кажааларының [illegible]. Соңгалар [illegible]. Лабораторияның [illegible]. Кайы-даа [illegible] дээр кеступ турар, ажиктерин база септе-[illegible] ларда чаш бызаалар доңуп [illegible].

Инектиң сүдү дылында дамыр болгай. Шынап-ла ындыг. [illegible] турар. Саан турары 126 инекке бизин силос берген, чер оътаркарга, хүнде тонна четпес сүт бээр. Эрге тос айларны планнын 10 тонна сүт четпейн барган. Ону чоңдан садып алганы саржаг-биле дүгжээн. Ажылда-технологияның багайындан чылдың эгезинден бээр 28 аныяк [illegible] мал, оон иштинде 15 бызаа өлүп хораан. Төрүүр хоорур 250 инектен 69 бызааны алганы база [illegible].

Ниитизи-биле 637 инектиг кыштадыр деп турар фермада барганывыс хүнге чедир чаңгыс машина [illegible]. Колхозтуңда 25 инек ажылдап турар. Совхоз директорунуң, профэвилел комитети [illegible] ажылдааарынга [illegible] таарымчалыг [illegible]. Айтырыг тургузарындан ам [illegible].

Оон чоруткаш «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая фермазынга бардыс. Удуртулуглары ол хүн ында чок-даа болза, кажааларын көрүп, чамдык ажылчыннар-га [illegible]. Андрей Бойду [illegible] харыылап турар. Кажааларның, кызыл-булуңнуң чугайлаашкынын кылган. Чаш бызаалар турар чериниң иштеа арыг болган чыдыр. Чемтериг турары багай эвес. Ферманың кышкы багай белеткелин эрткен кыш [illegible] «Шын» солунга [illegible]. Четпестер ам-даа бар. Кажааларны чылыглаваан. Электери соңгалары ойбак-дежик. [illegible] материал четтиннер [illegible]. Электри удазыннарын солуур, немей кирер черлер база бар. [illegible] ферма кышкы ам-даа белен эвес. Совхозтуң [illegible]. Салбырның фермазының удуртукчулары, ажылдыг холга ап, малынга кыш [illegible].

«Хемчик» совхозтуң тергиин турар [illegible] кажаалары [illegible]. Ам оларның чамдыызы ажылдар [illegible]. [illegible] шалаларының ыяштары ол-бо хоорлуп келген. Мал [illegible] ферманың эргелекчизи Зоя Хомушку, [illegible] зоотехник Алдын-оол Монгуш тудугжуларга кылдырарынче сагыш салбаан. Ойбак соңгаларны шаараш ажиктерни [illegible] турар. Кызыл-Булуңнуң [illegible] чугайлап алган. Ирина Доңгакка удурткан [illegible] тудугжу звенозу [illegible] сентеп турарын көрдүвүс.

Мал ажыл-агыйның механизаторлары [illegible] Доктаа-оол [illegible] фермазының ажылчыны Кан-оол Ламажык-биле [illegible] транспортерну таарып салып турда [illegible]. «Ынчан тергек, чаңгыс шапаан сенте» деп, орус улустуң сагындырыглыг мерген состерин уттупавр кажааларында [illegible] электри удазыннары ам каап адырып, [illegible].

Совхозтуң кыштадыр [illegible] кажааларынга [illegible]. Ында тергүп турар. [illegible] чаа кажааны [illegible]. Ону № 741 АКМК (начальниги Д. К. Хомушку) тудуп, [illegible] совхоз-биле [illegible]. Бо тудугга баргаш, сантехмонтаж, электри [illegible] ажылдарын кылып турар Кызылдың № 1 [illegible] мехколоннаазы-[illegible] В. А. Пономарева база ужурашты.

— Чаа тудуглуң бо кажаазынга саар 200 инек тер турар. Тудугнуң электри дериглерин, котельная [illegible] материалдар [illegible] соңгаарлатпан улус бис. [illegible] Ону катап кылып тур бис. [illegible] октябрь 25-ке чедир дооскуп бээр. Иштин цементилеп, ажиктерин, соңгаларын [illegible] № 741 АКМК харыылаар — диди.

Ажылды [illegible] болза, бо тудуг ноябрь айда, улуг соок кээриниң мурнунда дооскуп бээр. [illegible].

Районнуң совхозтарының сүт-бараан фермалары кыштаглаашкынга белен эвес. Чамдыызында байдал мырыңай дүвүренчиг. Агроуладыр каттышкынының (даргазы М. Г. Кара-Сал) [illegible] удуртукчулары [illegible] херек [illegible].

Чылбак-оол КАРА-САЛ
«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корр.
Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

«Шын», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарының каттышкан рейдизи

Кызылда медицинаның дүрген дуза чедирер станциязының коллективи чоннуң кадыкшылын быжыглаар ажылга демниг үлүүн киирип, Тываның найысылалында ог-бүлелерни чалалгалар ёзутаар эргип чоруп турарлар.

Ол станцияда чагыглар хүлээп алыр диспетчер столунда ийи телефон бар. Телефон дамчыштыр келген чагыглар бижиир калбак журнал ында медицина ажылдакчызының холунуң чанындан шуут ыравас.

Чалалга баар эмчи кижи база белен олурар. Чолаачының машиназы даштын манап турар. Бо ээлчегниң улуг эмчизи Юрий Александрович Куклин нарыыдавас-даа, бодүүн, ажыл-ишчи аян-шиичилиг медицина ажылдакчызы болду. Чугаалашпывыс. Ажылын башкарып турар улузунуң аразында олур. Кылын номну номнап каан, чугаалаар-даа. Бодап көөрге, эштеринге чаа арга-сүмелерни берип турар хире.

Ажылчы чоннуң кадыы дээш, билиг-мергежилин улам бедидип, чогаадыкчы аргаларлыг ажылдап чоруур улустуң иштики сагыш-сеткилинде чогум кандыг айтырыглар кыптыгып чоруур ирги? Аңаа харыы чаагыс: аарыгларны тодарадып, эмчиниң дүрген дузазын чедирери, берге байдалдыгга эмнелгеже чыттырары.

Ортумак эртемниг медицина ажылдакчызы Семен Доржуевич Дагба база боданып каап чоруп тур. Ольга Николаевна Руденко элээн хоглуг. Ол бир берге чалалгадан чап-чаа келген. Берге аараан кижиниң аарыын ол шын тодараткан. Ооң кадыын экижиткеш, эмнелгеде барып чыттырып каан. Ооң ол хүнде бир чедиишкини-дир ийин. Геннадий Дамба, чуруктуң эң-не кыдыында, Геннадий Донгакович база берге дээн чалалгаларга баргылааш келген. Ол чүс-чүс аарыг улуска эмчини — дузазын чедирген.

ЧУРУКТА: дүрген дуза чедирер станцияның эмчилери (солагай таладан) Семен Дагба, Юрий Куклин, Ольга Руденко, Геннадий Дамба.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ созү, чуруу.

ЭГЕЛЕКЧИ

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа ёзугаар «Чодураа» совхоз базала боттут хемчеглерни ап турар. Күрүнеден чээли алгаш, хуузунда бажың тудуп алыр дээн күзелдиг кижилер тыптып турары өөрүнчүг. Ооң чижээнге ажыл-агыйның ыяш дилдирер цегиниң ажылчыны Сиилек Маадыр-оолдуң ог-бүлезин киирип болур. Ол дээрге боттарынга чурттаар хуузунда бажың тудуп алган эгелекчи ог-бүле бо.

Ажылга, эң ылангыя хуузунда бажың тударынга улуг белеткел херек. Ынчангаш баштай С. Маадыр-оол ол-бо черлер чоруп, улус-биле сүмелешкен, дугурушкан. Ооң соонда ха-дунма, төреллериниң эмнеледеп турган, хостуг үелеринде бажыңы тудуп кирипкен. Олутта олча чок. Бир чыл дургузунда кызымак ажылдап келгеш, бажыңын доосхан. Долгандыр херимниг, мал-маган тударынга херек дузалал тудугларлыг, чунар-бажыңныг, чайгы кухнялыг, ногаа, картофель тарыыр шөлдүг.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

ЧҮҮ КЫЛДЫНГАНЫЛ?

Самагалдайның аныяктары кем-херекти үулгетпес талазы-биле кыйгырыгны май айда чарлааны чок билир. Кижиге удур үүлгедиглер мында намдап келген. Чижээлээрге, эрткен ийи айда аар кемниг үүлгедиглер болбаан. Милицияга ээрик кирер кижилерниң саны кызырылган. Ажыл чок аныяктар [illegible] болуп тур. Тудугда, [illegible], мал чеми белеткелинде звенолар тургустунган.

Аныяктар кыйгырыгны үндүргеш соонда, чогум чүнү кылып алганы? Ол аныяктарга саллырлыг болган бе? Бо айтырыгны тодарадып, [illegible] кижилер-биле чугаалаштым.

Самагалдай кожуун Советтиң күүсеткиш комитединиң даргазы, районнуң болгаш кожуун Советтиң депутады Чеден Дангыттың чугаазы мындыг болду.

— Ажыл чок аныяктарның чамдыызын ажылга киирген бис. Аныяктарның [illegible] тыва улустуң баштайгы ужудукчузу [illegible] ады-биле адаан [illegible] бүгү кылыр түүлдерин кылып ап, дыштаныр садтыг болдувус. Танцы шөлүн кылып турар. Кудумчуга 4 көвүрүгнү бетоннап кылган. Аныяктарның тудут звенозун Сергей Маны-Хая удуртуп турар. Кудумчу чаартылгазында 6 оол ажылдаан база 7 өөреникчи кижи эмнелгезинде [illegible]. Аныглга тургузар хемчег ам-даа алдынып турар.

Самагалдайның агиткульт-бригадазы болгаш Чөөн Сибирьниң культура институдунуң студентилери 11 кижи солун концертти парка көргүскен. Моон алгаш көөрге, аныяктар бот башкарып турар апарган.

Ниитиниң малынга быжыт чем-сугуну белеткеп турар [illegible] бо үеде. Самагалдай суурда ажыл чок аныяктарның хой баан турарынга дүвүревес арга чок. Хоочун коммунистерниң ниити хуралдарындан үзүндүнү киирейн: «Самагалдай суурда кагдынган 7 чурттаалга бажыңнары бар. Шумовтар, Найырал болгаш өске-даа кудумчуларга [illegible] бо чылын чорутпаан, кудумчулар орта ажылдавас, чурттакчыларының мал-магаңы кадарчы чок.

Хоочуннар аныяктар айтырыгларын база уттпаан.

Самагалдайның аныяктары! Кыйгырыыңарга төлептиг арын-нүүр херек болгай. Хостуг үелеринерде чоннуң амыр-дыжын канчаар камгалап тур силер? Кем-херек [illegible] тывылар? Тываның [illegible] кижилерниң [illegible] хемчег алдынар? Районнуң аныяктарының кылып чоруткан хемчеглерни өске районнуң аныяктары үлегер кылдыр алыр дээрзин утпаңар!

Моторк ТИРЧИН.

А В А

«Чер кырында бүгү-ле чырык чүве хүнден, а бүгү-ле эки чүве — авадан эгелээр»

ХООРАЙ, суурларывыстың кудумчуларынга [illegible] сагыш-сеткилдиң [illegible] севин-биле арын-шырайынга, дурт-сынынга онзагай хевир [illegible] чүвениң ой-тап аңның ындында-ла билир, [illegible] кижизиг, аажы-чаңы ымчак аныяк кыстарны болгаш херээженнерни бо-ла эскерип каар бис.

Кижи төөгүзүнүң [illegible] херээженнер турбас [illegible] олар эр кижилерни [illegible] аажы-чаңны [illegible] хандыкшыдын [illegible]. Ол дугайында [illegible]. Херээжен кижиниң [illegible] болганда, ол Чер кырында амыдыралды улам [illegible] артык тыывысыг, тоолдан артык тоолуг болуушкунну — [illegible]. Херээжен [illegible] Аваң [illegible].

Чамдык эртемденнерниң, [illegible] орус уктуг эртемден Калифорния университединиң [illegible] доктору Игорь Чарковскийниң шинчилелдериниң түңнелдерин [illegible] чаш амытанны [illegible] ангылап каар [illegible] ооң аажы-чаңы [illegible] психиказынга ханы [illegible]. Ооңаар чугаалаарга, ол үеде не-биле чаштың аразынга бойдустан [illegible] мээзи [illegible]. Бо хайгааралдар мунгаржыктыг-дыр бе?

Ам бистиң [illegible] бажыңнарында байдалдыг [illegible] кижилер. Чаш кижи [illegible], сайгылгаан чырымындан болгаш эмнелгениң соок [illegible] ханалары, өске кижилерниң соок чөргекке ораан холдары уткуп алыр. Оон ону ангы өрээлче аппаар. Эрги Тывага кедир уругларын канчаар божуп чорааны [illegible]. Ол шупту-ла чүве амгы эмнелгеде ышкаш кылымал эвес: өгнүң харачазын өттүр [illegible] дээр азы [illegible]. Ынчан не-биле чаштың кым-даа ангылавайн чораан, ол авазының аа сүдүн эмер. Демги-ле эртемден баштайгы минуталарында-ла [illegible] чаштың аразынга ханы ынакшыл тыптыр деп санап турар. Ону тыва чон кончуг эки билир чораан дээрзин маргыш чок.

[illegible] дүн төлүндееи ойталаар [illegible] 70 чылдарга чедир Тывага төлүнден ойталаар чорук турбаан, а сооңгу үеде ындыг таварылгалар харын-даа көвүдеп турарын чугаалашканым кижилер [illegible] турдулар. Бистер боттарывыс-даа ол дугайында [illegible] статистика [illegible] билир бис. Кызылдың уруглар бажыңынга [illegible] тиг, сантыырга-ла, инкубаторга чалыылган дагаа оолдары дег, чаш чүвелерни чыскаал-биле агаарладып чоруурун [illegible]. Оларны топтап көөр болза, хөй кезии тывалар дээрзи илдең. Шынап-ла, ындыг дээрзин уруглар бажыңының эмчи сестразы Г. Я. Цепелева-биле чугаалашкаш бүзүредим. Чижээ, бичии бөлүкте 17 кижиниң чүгле 2-зи орус. Ортумак бөлүкте — 1, улуг бөлүкте [illegible] санаторлуг бөлүкте — шупту тывалар. Оларның хөй кезии оскүстер эвес, а аданелиг уруглар дыр.

Чүден-даа артык, бичии уругларын бурганчыдып чораан тывалар ам келгеш, канчап мынчап чаш төлдерин кээргел чогу-биле күрүнеге дужаап бергилептер апарганы ол? Арын-нүүр, биче сеткил, ада-ие болурунуң хүлээлгези, кижи өске чүү-даа эвес, а ылап-ла кижи дээрзиниң харысалгазы дээн ышкаш, мөзү-шынарның ыдыктыг үнелелдери эрги чуртка октаттынган чүрук ышкаш, таанда-ла шуут кагдынганы ол бе?

ИЙИ бичии уруун [illegible] ие [illegible] чаштарны [illegible] алырын негеп, оларны [illegible] районче [illegible] уруглар бажыңынга ажылдакчылары сактып чугаалап-дыр. Ийет, амыдыралга кандыг-даа бергелер турар. [illegible] Ам канчап берген? Кайын, чүүдеп кандыг хай келген, [illegible] авагайы чамдык кыстарны [illegible] бодунуң [illegible] төрүп алган төлүн [illegible]? Ажы-төлдүң [illegible] кижизидилгезинде [illegible] канчап мынчаар азып алган бе?

[illegible] карыны чорук оларның сагыш-сеткилинге ядаралды, хоозуралды тарып кааны? Кала, чүнү чедир көрбейн барган бис? Неүзинче хол ааныпчыда, ооң карактарында коргуушкунунуң, човулаңның аарышкызын эскербейн баар төлдү төрүп алгаш, чүнү бодап орар бис? Ынчан ижер-чиир чем-даа, удуур уйгу-даа, кедер хеп-даа сагышка кирер бе? А бистиң амыдыралывысты, боттарывысты көрээлинер даан; сактырга-ла, кижини дорамчылаарын чүү деп даа бодавас, ол хамаанчок ооң амы-тынынга чедип каар апарган. Чиир чем, идик-хеп, [illegible] боттарывысты эки-бак сөглежип тургулаар-дыр бис. Таанда-ла дора өлүрүнүң чырында келген бис бе? [illegible]

Чоокта чаа хатыг-чаъстыг үеде далаш херек ужун [illegible] дээр ужурга таварышкан мен. Тура дужер машина-даа чок. [illegible] арнында чолаачыларны көрге, сыдыг, чоргаар, кыдында чаданып турар кижиме [illegible]. Кызылга хүү машиналарның [illegible] мен. Түреги, чедиммес чурттан [illegible] бо чүве бе? Кижилерниң [illegible] көөрге, [illegible] эвес. Таанда-ла амыдыралдың [illegible] материалдыг талазы [illegible] эвес бе? Ооң уржуунда [illegible] ал-боттарывыста-даа, [illegible] төлдеривисте-даа [illegible] барганы бис бе?

Бир [illegible] лап турупаарга, [illegible] лып келгеш, түрлүг ыыдыр чапчаттынмаан, [illegible] оорга-мойнунче шашкылапкаш, хөөкүйнүң холун ушта согар чыгы сөөртүп аппарган. Бо сценаны хайгаарап турган чүгле мээн-даа эвес, өскелерниң-даа сагыжын кээргел болгаш муңгарал долган деп бодаар мен. Ооң соонда бичии уруун эттеп [illegible] бир неге таваржы бергеш, соксадырымга, ол «мээң уруум-дур, эттээр-эттеевин бодум билир мен» дээн болгай. Шак ындыг карың чорук [illegible] чаш кижиниң чүрээнге эттинмес сеткил балыы артып каарга [illegible] бодавас бис.

Эрткен чылын Красноярск крайга соңгу ада кижи 12 харлыг оолду электри удазыны-биле өлүр уламтурда, ооң төрээн иези оглунуң алгы-кышкызын дыңнавас дээш кухнязынга хагдыныч алгаш олурганының дугайында «Труд» солундан номчаан кижилерниң [illegible]. Бичии уругларга хамаарыштыр шак ындыг кижи [illegible] үүлгедиглер бодуу бээрин кандыг чылдагаан-биле тайылбырлаарыл? Чоокта чаа ИХМ-ниң дыңналдаазында Шагаан-Арыгга Александр Д. деп ада кижи ээрип алгаш, бодунуң 10 харлыг уруун [illegible] деп тургаанынга тайылбыр берип шыдаар силер бе? Ам келгеш кижилер ыт-куштан дорайтап калганывыс ол бе?

Республиканың хоорай, суурларында арага-дарыга хандыкшылдыг не кижилерниң бары чажырар хире эвес аргажок факт болгай. Чоннуң мындыг чечен-мерген чугаазы бар: эр кижи арагалаарга, өгнүң чартыы өрттенир, херээжен кижи арагалаарга, ог бүдүнге өрттенир. Ийе, авазы арагалай бээрге [illegible] ажыл-тол, айлаттывмаан, арага чыды долган бажың, [illegible] эзирик херээжен-биле улам кады демчээрешкен эр кижи, [illegible] бичии кижилерниң хевирлээшкининге кандыг исти арттырып болурул дээрзиң даап бодаары берге эвес. Бо чылдың август айда демги-ле уруглар бажыңынга 11 харлыг кыс уруг боду чедип келгеш, «мени хүлээп ап көрүңер, авам арагалаар, [illegible] чурттаары берге-дир» диген. Не кижиниң төлү [illegible] чедир болал чок [illegible] деп коорул?

Чаңын Май 9-туң байырлалында хоорай автобузунга кижи ортуну чеде берген угбай [illegible] «мээң чуртум-дур» деп [illegible] көрген. Бо кижи ыяткаашындан баш сугар чер тыппайн баар чорду. Ол улут-ла кадай кижиниң ындыг «өөредилии» дыңнаан чораан аныяктар чүну билип алыр-дыр? Оларның угаан-сагыш талазы-биле [illegible].

ЧАМДЫК херээжен кижилерниң арагалаар [illegible] уругларын [illegible] удуртуп [illegible]. [illegible] амыр эвес. Ынчалза-даа [illegible]

Интернациональчы өг-бүле

ДУГУЙ КЫРЫНДА САДЫГ ЭЭЗИ

Таңды Уулааның Каък тайгаларынче [illegible] оруктар шөйлүп чоруп барып-даан. Оларның сиразы-биле 50—20 ТВЕ дугаарлыг үжүктүг машина халдып бар чоруур. Ооң кабиназында кара-сарыг шырай-арнында хүлүмзүрүг костүн келгеш, хенертен [illegible] улустуң чугаалажыры [illegible] тутса меге, турзу [illegible] хар четпейн назылыг чолаачы оңгул-чиңгил орукту хынамчалыг көрүп, машинаның рулюн тавар долгап орар. Ооң чедер черлери ырак. Каш-каш хемнерни, арттарны ажар, малчыннарга бараан аймаан садыглап чедирер. Узун оруктарга черле ындыг кижи бир-ле чүвени сактып келир. Бо удаада чүге-ле чүве ийик, та чер биле чер демей дээни ышкаш, өскен-төрээн, эге баштай школаже өөренип кирген Шеми-Хеми сагышка кирер болган.

Ол бодунуң кыска намдарын коптарып келген. Өске эш-өөрүнден ооң ылгалы бир хире онзагай чүвени чок ышкаш сагындырган. Шемиге ону эш-өөрү «Орус Чунай» дээр. Ында база утка бар. Ооң адазы Чунай — Олай ашактың оглу. Олай ашак — Шемиге орустардан баштай-ла тыва урут-биле өг-бүле туткан Василий Бияков дээр бай садыгжының оглу. Ол орус кижиниң ачы-үрези ам-даа Шемиде арбын. Чунай Толяның күш-ажыл дептерин ажып көөр болза, Кызылга слесарь-сантехник, чолаачы мергежилдерни училищелерге өөренип турганш чедип алган. Ооң соонда садыг-кооператив училищезин дооскан — үш эртемниг, мергежилдиг оол. Моолга кыдат кызыгаарынга шериг албаның эрттиргеш, билиг-мергежилин бедидип, орус дылга арыг чугаалаар апарган.

1974 чылда ол Элегеске чедип келгеш, Тока аттыг совхозка чолаачылап ажылдап турган. 1981 чылдан эгелеп чолаачы-садыгжы болуп, ажылчын кооперацияның ажылдакчызы апарган. Ынчан ясли-сад ажылдакчызы Раиса деп уруг-биле таныжып, өг-бүле туткан. Ол уругнуң адазы Дамдын-оол — тыва, авазы Валентина — татар болганындан интернационалчы өг-бүлеге төрүттүнген. Ынчангаш кайызы-даа хайнак улус болган аныяк өг-бүле үш уруглуг, ужелээ — Элегес ортумак школазында эки өөредилге, чурумнуг. Анатолий Ондар инек, хаван, хой, өшкү малдыг, картофель, ногаа тарыыр шөлдүг, кайызы-даа [illegible] өөрүп чоруур. Аның кажааларынга малдар [illegible] дөстер [illegible] дыш нарын бөрге оруктары маңап турар.

Элегес ажылчын кооперациязында Анатолий Ондар — [illegible] салгыжы. Ай санында ол 14 муң рубльдиң барааның саарар. Ону күүседип алыры амыр эвес херек. Харыылап турар 41 малчын кежээзин дентаамал эргип-кезип. Ол ышкаш совхозтуң үш сүт-бараан фермаларын база ол харыылап турар. Планныг даалгаларын ай, квартал, чыл санында ажыр күүседип келген.

— Автосадыг чолаачызы А. Ондар ажылынга ак сеткилдиг, хүндүлээчел, улуг, бичии кижилерге ээлдек эвилең, машина-балгадын кедээде чорууруңга белен кылдыр белеткеп алыр, хүлээнген малчын коданнарын хондур-дүндүр эргип-кезип чоруур мурнакчы садыгжы — деп, ажылчын кооперацияның садыг талазы-биле килдис эргелекчизи Чечена Доржуевна Чооду мактаар чораан.

Каък тайгаларында малчыннарны болгаш сүт-бараан фермаларын эргип чорааш, Элегес суурга чедип келгенде, ооң-биле ужурашкан мен. Ол малчыннарның чагыгларын күүседир талазы-биле туруштуг кижи болган. Ону боттандырар дээш ажылчын кооперация [illegible] хереглел [illegible] Ынчалза-даа [illegible] кол-ла [illegible] хөвүнтер, [illegible] даараныр машиналар, [illegible] дүктүлер, идик-хеп, аъш-чем аймаа [illegible] Олар ажылчын кооперацияда ховар [illegible] чамдыкта келирге, ол садыгларга, автосадыгларга, организацияларга үлептерге, курүглаа болур. Дүн-хүн чок, шөлээ дыш билбес малчыннарга эң-не херек чүве далган, хлеб болуп турар. Сөөлгү үеде ол безин ховартап эгелээнин Анатолий Чунайович Ондардан билип алдым.

— Амгы үеде хереглелдиң чугула бараанннары, идик-хеп, аъш-чем аймаа ховартаан, харын-даа курүглаан деп болур. Ынчап кээрге садыгжыларга ажылдаары берге-дир. Чүнү садарыл, малчыннарга чүнү аппарып бээрил, оларның негелделериң канчаар хандырарыл? Бо айтырыгларны шиитпирлээри нарын болуп артпышаан. Хлеб ортээ улгадыр. Бирээзиниң 1 рубль чеде бээр дээр-дир. Кижи бодаарга, хоорай чурттуглар ажырбас ышкаш, оларның акша-шалыны улуг болгай. А малчыннар, кадарчылар, саанчылар канчап амыдыраарыл? Бир [illegible] 0,7 [illegible] болгай. [illegible] 6-7 [illegible] Ол [illegible] 60—70 рубль [illegible] айтырыгны [illegible] шиитпирлээр боор деп [illegible] чор мен — деп, садыгжы-чолаачы сагыш аарып чугаалаар чорду.

— Силерниң суурда национальдар аразында харылзаа кандыгыл, чамдык орус дылдыг кижилер көже бергеп дүр-дүр байдал ам кандыгыл? — деп ооң айтырдым.

— Мээң өг-бүлем — интернационалчы. Орус, тыва деп ылгажыр чорук бир кезек када тыптып келген. Суурнуң тенек оолдары орус дылдыг кижилерниң чурттап турган бажыңнарының көзенектерин буза шапкылааны шын чүве. Чамдык орус хамаатылар черле көжүп чоруур турганындан ону ажыглаан хире. Чамдыктары ажыл тыппайн, ам делир чаныш кээп-даа турар-дыр. Ынчалза-даа мында үндезин орус чурттакчылар тыва кижилер-биле эп-найыралдыг чурттавышаан. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, ылгажыр чорук бисте шуут читкен. Орус, тыва уруглар эгин кожа, найыралдыг, чаңгыс школаже хөөрежип бар чылар боор-дур. Уруглар чаңгыс бүлениң төлдери дег, ол хире найыралдыг турда, улуг улус чүнү хүнаажып, элбо дижир боор. Каш-каш чылдарда кады чурттап келген найыралывыс кайын өөр — деп, ол чугаазын дооскан.

[illegible] тыва [illegible] чурттап турар кижилер аразында найыралдыг, бир демниг чаңгыс сорулганы күүседип турарын көргеш, кижи өөрүүр. Оларның аразында орус урутуг Анатолий Чунайович Ондар база ажылдап, чурттап чоруур. Ол сентябрь айда бараан саарылгазының планын ажыр күүсеткен. 14 муң рубльдиң бараанын саарар турганш, ону 14,5 муң кылдыр ажырган. Чартык чыл түңнелдеринде чарышка тиилекчи болуп шылгарааш, Хүндүлел бижик-биле кады 30 рубльди шаңналга алган.

Мурнакчы садыгжы Анатолий Ондарның дугуй кырында садыы база катап Каък тайгаларынче шөйлүп чоруткан чиңге орук-биле ынаар-ла, сосцга кызыл доозунну арттырбышаан, маңнап бар чор. Мен база машинага олуруңкаш, оруум улаап чоруптум. Орукка черле ындыг, кижи бодалга алзыптар. Топтуг-томааннныг, бүдүштүг, чону дээш ажылдап чоруур, бедиун чолаачы Анатолий Ондарга турасклаткан одуруглар орукка тертттүнген чүве. Ону мында киирдим.

Артка-дешке тура душпес,
Автосадыг Элегесте бар.
Арбын хевей бараанннарны
Анатолий садып саарар.
Бачым иште малчыннар ам
Бараан сурап, суур кирбес.
Күжеп чагаан чүүлдерин
Хүнүң экээр магалыг даа.
Ооң эртер оруктары —
Оңгул-чиңгил бергелерлиг.
Ооң чедер аалдары —
Ол-бо чарык тайгаларда.
Чолаачывыс садыгжывыс
Чорук кылбайн, оруп бербес.
Дугуй кыры — садыы черле
Турар эвес, чуглуп орар.
Арттар ажар, малчыннар-даа:
«Анатолий келди» — дишкен.
Садып алыр бараанннарын
Санап, түңнеп оргулаарлар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: мурнакчы садыгжы Анатолий Ондар ажыл үезинде. Радомир КУУЛАРНЫҢ тырттырган чуруу.

Политөөредилге

ЧОНГА ЧЕДИНГИР ТАЙЫЛБЫРЛААР

Районнуң бүгү ажыл-агыйларындан болгаш ажылчын коллективтеринден партияның идеология ажылдакчылары — пропагандистер, лекторлар болгаш партия эге организацияларының секретарьлары чыглып келген. Семинарны РСФСР-ниң Компартиязының Тес-Хем район комитединиң бирги секретары С. М. Достай ажыткан.

Районнуң күүсекчи комитединиң оралакчызы Б. Ч. Баткар «Аъш-чем хандырылгазының оруктарын тывар», партия райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи А. А. Куваа-Сиириң «Марксистчи-ленинчи өөредилге системазының түңнелдери болгаш чаа өөредилге чылында сорулгалар», РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының ажылдакчылары Ю. С. Липкевич «Рынок экономиказынче шилчилге дугайында», Э. М. Кужугет «Партияның туружу» база юрист А. С. Ооржак «Эвилел керээзиниң ужур-утказының Тывага хамаарыштыр» илеткелдерин болгаш лекцияларны пропагандистерге номчаан.

Пропагандистерге сес ап чүве чугаалааннарның лекциялары чаа үзел-бодалдарга үндезилеттинген, амыдырал-биле үннеш, ажыл-агый-биле холбашкан утка-шынарлыг болган. Районнуң ажылчы чонунга политиктиг өөредилгениң судалын, партияның утланыышкынын улус массаларга канчаар чедирерил? Партияның туружун тодарадыр нарын айтырыгларның хевирлерин, үнер дестерин, утка-шынарын пропагандистер анализтеп билип алган.

Эрткен өөредилге чылында 31 политиктиг школа, 13 политсеминарларга 1312 дыңнакчылар өөренген. Оларның 436-зы коммунистер, 282 комсомолчулар болган. Партия райкомунуң 1989 чылдың ноябрь 28-те бюрозунуң доктаалын езугаар ниитиниң методиктиг чөвүлелди тургускан.

Чөвүлелдиң удуртукчулары С. Хертек, К. Лапчаа бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгени районга углап-баштаарын организастап шыдаан деп, илеткелчи демдеглээн. Методиктиг чөвүлелдер айыттынган сорулгаларның күүселдезин база ажыл-чорудулганың контрольга ап чорудуп турган.

Политиктиг өөредилгениң утказы, хевирлери болгаш аргалары ниитилелдиң эде тургустунуушкуну сорулгаларынга дүүшкен. «Ленинниң идей-теоретиктиг чагыы болгаш эде тургустунуушкун», «Националдар аразында харылзааларның хөгжүлдезиниң, интернационалчы база патриотчу кижизидилгениң чугула айтырыглары», «Экономиканы эргелеп башкарарының чаа системазы» болгаш «Советтер — чонуң бүрүн эргелиг органнары» деп курстарны өөренип эрткен.

Политиктиг өөредилгениң дыңнакчыларынга ханы билигни шиңгээдирипге, ажыл-чорудулгазынга, аажы-чаңынга удуртулга болур кылдыр быжыглаарынга кичээлдерниң дээштиг арга-хевирлери үре-түңнелдерин берген. Теманы дискуссия хевиринге сайгарылгалар эрттирери чаңчыл апарган. «Төгерик стол» кижилерниң бот-боттарындан, ниитилелден хоорук, шала оспаксырай чоруун ажып эртеринге идиглиг болган. Политиктиг школалар, семинарлар, политиктиг клубтарның ажыл-чорудулгазын неттередир негелде партия организацияларынга онаажып турар.

Политиктиг өөредилгеде хаара туттунган 46 пропагандистерниң 37-зи коммунистер, 31-и дээди эртемниг, 24 кижи марксизм университеттерин доосқан. Пропагандистерни ажыл-агыйлар, бүдүрүлге удуртукчуларындан, кедээ ажыл-агый адырларындан тускай эртемниглерни шилип, тып келген.

Пропагандист кадрларны белеткээр ажыл эң чугула болуп келген болгаш чугула боол артар-даа. Бо хүннерде 11 кижи марксизм-ленинизм университединде бот-өөредилге-биле өөренип турарлар.

Пропагандист даалгазынга харысалгалыг билир, ак сеткилдиг ажылдап келгеннерни мактап адаары чоргааранчыг. Аның пропагандистерге үлегерин көргүзүп чорууурлар бистиниң хей. Нина Арина (Чыргаланды школазы), Полина Сүлдүм (Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз), Сүндүвей Мөнге («Таңды сыны») Клара Комбу (Берт-Даг школазы), Алдай-оол Сүтлер-оол («Чодураа») болгаш Шурун-Кара Кочага (Самагалдай) оон-даа өскелерниң ат-даңзызын узадып болур.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери-биле болгаш өөредилге-методиктиг литература-биле хандырылгазы нарын болуп артышаан. Партия библиотеказының ном фондузу 5442, номчукчулар саны 278 кижи. Солуннар, сеткүүлдер 51 экземпляр.

1990—1991 өөредилге чылында политиктиг өөредилге чылында СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң идеяларын, сорулгаларын чонга чедирери политиктиг ажылдың кол утка-шынары ында сиңниккен болур ужурлуг. Партияның политиктиг туружун, ат-алдарын быжыглаар негелдени пропагандистиң арыг-нүүрү шынзыдар, эртем-билии бадыткаар дээрзи чугаажок.

Моторк ТИРЧИН.

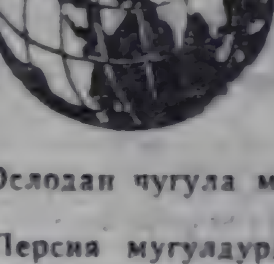

● Ослодан чугула медээ.
● Персия мугулдурда байдал.
● Дж. Буштуң медегелели.

ОСЛО. Таблыгын 1990 чылда Нобель шаңналын ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка тывыыр дугайында шиитпирни бүгү делегейде [illegible] биле утпаан деп. Норвегия стортингизиниң (Норвегияның парламентизиниң) Нобель комитединиң дыңнадыында демдеглээн.

Тайбың чорудулгада кол рольду ойнаан удуртукчу болганда ССРЭ-ниң Президентизинге ук шаңналды тывыыр дугайында шиитпирни Нобель комитеди хүлээп алган деп ол комитеттиң тускай медегелинде айыткан.

ПРАГА. СЭКП-ның кежигүннериниң үнүп турарын хагал эвес, а партияның арыг болдурарының чугумчалыг чорудулгазы кылдыр көрүп турар бис деп, СЭКП ТК-ның секретары В. Купцов журналистерге медеглээн. Партия ТК-ның секретары, Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-зының Бирги секретары Васил Могоританың коммунистиг болгаш чөөн үзелдиг өске-даа партияларның төлээлекчилеринге чоруткан чалалга чагаазын ёзугаар Чехословакияга албан аайы-биле барып чораан болгаш СЭКП-ниң хуралдаанынге чаа кежигүннерниң кирип турарын демдеглээн.

ВАРШАВА. Польша Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Тадеуш Мазовецкий чурттуң президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткедиринге эргежок чугула соңгукчуларының ат салыышкыннарының санын чедип алган. Т. Мазовецкийниң соңгулда мурнуунуң кампаниязын эрттирер талазы-биле Бүгү-польша комитеди ол дугайын дыңнаткан болгаш күрүнениң дээди албан-дужаалынга амгы чазак баштыңын соңгууру күзээн хамаатыларның 140 муң ат салыышкыннарын бүрүткээн.

КАИР. Израильдиң премьер-министри Ицхак Шамир чурттуң кнессединиң (парламентизиниң) кышкы сессиязының ажыттынып турган үезинде политиктиг медеглел кылган. Израильдиң радио дамчыдылгазын ёзугаар алырга, израиль чазактың баштыңы ийи болуушкуннарга — Персия мугулдуруңда байдалга болгаш Иерусалимге сөөлгү болуушкунга доктааган.

Чаңгыс-даа араб күрүнеже, ооң иштинде Иракче, халдаашкынны кылырын бодавайн турар бис, ынчалзажок Иракты талазындан бисче удур халдаашкын болу берзе, кандыг-даа чепсек-биле харылаар апаар деп, Израильдиң премьер-министри медеглээн. Иерусалимге палестиниерге удур израиль шериглерниң ханныг үүлгедиглеринге хамаарыштыр Шамир «сеткил хомудаашкынны» илереткен-даа болза, ук үүлгедиглерни бүрүн шупкан Каттышкан Нациилар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң резолюциязынга удурланырын сралдааны.

ВАШИНГТОН. Ирак шериглерге ажылеткен Кувейттиң чонунга удур эмьлеочилерниң дерзии үүлгедиглерин АКШ-тың президентизи Дж. Буш бүрүү шапкан болгаш ирак президент Саддам Хусейнни дайынчы кемниг херектерин үүлгедээн дээш бүрүудадып болур деп медеглээн. Даллас хоорайга (Техас штат) соңгулда мурнуунуң митингизинге Дж. Буш чүве чугаалааш, Саддам Хусейнни Гитлерге деңнештирип бурудаткан. Кувейтти эжелеп алган ирак шериглер массалыг шаажылгашкыннарны болгаш хидинтектээшкиннерни кылып турар деп, америк президент айыткан.

ПАРИЖ. Наркотиктиг кара-таакпы аймаан садыглаарынга удур демиселди шыңгыырадырынче углаан хоойлу телевидениениң Францияның национал хуралы бир үн-биле чүүлдүг деп хүлээп алган. Наркотиктерни садыглаарынга ажыглаттынган шимчевес бүгү херекселдерни тывыраы чаа хоойлуда көрдүнген.

Наркотиктерни Францияга садыглаары, кижилерин эмнеттинмес сээден аарыгга чайлаш чок таварыштырар ол хоралыг чүүлдерни ажыглаары чуртта сөөлгү үеде нептерээни-биле холбаштыр шыңгыы чаа хоойлу хүлээп алдынган. Бир үн-биле чүүлдүг деп көрдүнген хоойлу наркоманияга удур демиселди күштелдиреринге улуг идиглиг болур деп, хой депутаттар санап турар.

ЛОНДОН. Персия мугулдурунуң районунче бодунуң чепсектиг күштерин чорударындан дадагалзаан күрүнелер Иракка удур чарлаан экономиктиг хемчеглерниң түңнелинде кожаралга таварышкан чурттарга сан-хөө дузаламчызын шыдаар шаа-биле бээр ужурлуг деп, Англияның премьер-министри М. Тэтчер парламент айтырыынга харыы чагаазынга демдеглээн. Персия мугулдурунда кризистиг байдалды чогумчалыг болдурар сорулга-биле Великобритания делегейниң ол районунче 15 муң шериглерни чоруткан болгаш материалдыг улуг чарыгдалдарны кылган деп, англи чазактың баштыңы айыткан.

ЖЕНЕВА. Швейцарияда чыл бүрүде 60 муң хире кижини кара-бажыңга олуртур кылдыр суд шиидип турар. Ынчалзажок шииттирген алды кижиниң чүгле чаңгызы херек кырында хорутдаттырып турар. Артканнарының херүтдал хуусааларын соңгаарладып азы шенелде хоругдалды оларга хамаарыштыр ажыглап турар. Шенелде хоругдалдың принцивин ажыглаары чуртта сөөлгү үеде нептерээн. Ындыг принциптиң кол сорулгазы — шииттирген кижилерни ниитилелден болгаш оларның өг-бүлелеринден хоорулдурбазы болуп турар.

БУДАПЕШТ. Күрүне өнчүзүнүң бүдүрүлгелерин, ылаңгыя садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң бүдүрүлгелерин хуу өнчү кылдыр шилчидер программаны Венгрияда боттандырып эгелээн. Ол ышкаш 20 улуг күрүне ажыл-агыйларын база хуу кижилерге дамчыдып бээр деп турар.

РИМ. Италияның Коммунистиг партиязының хураалдаанда чарылдырыышкыннын бар боор турарын партияның чиңгине секретары Акилле Окетто парлалга конференциязынга дыңнаткан. Италияның Компартиязының келир үезиниң болгаш ооң адының дугайында референдумну чорудар дугайында айтырыгны чиңгине секретарь тургускан.

(СЭТА).

МООЛ ЖУРНАЛИСТЕР—ТЫВАДА

Моолдуң Хубсугул аймааның «Эрх чуло» («Эрге-шөлээ») солунунуң редакторуЧимэддоржийн Нямжав баштаан бөлүк журналистер бисте аалдап келген. Делегацияның составында ук солуннуң корреспондентилери Селенгэ, Баардалай база аймактың радио дамчыдылгазының организакчызы Бат-Эрдэне олар бактаап турар.

Тыва АССР биле Хубсугул аймактың аразында харылзаалар моон мурнунда чылдарда шоолуг хөгжүвейн турган. Ынчангаш бо чылын ук харылзааларны бүгү талалыг күштелдирер дугайында керээни чарган. «Тере-Хол» совхозтуң төлээлери чайын аймактың Цэцэрлэг сумузунга барып чораан, ынчангаш олар аразында дорт харылзааларны база эгелээн.

Моол журналистерниң келген сорулгазы болза бистиң республиканың ажыл амыдыралы-биле таныжары болур. Ынчангаш олар дүүн Таңды районга барып, «Красное знамя» солунунуң, ында типографиязының ажылы-биле таныжкан. Партия райкомунга база ужуражылга болган.

Бөгүн моол журналистер «Шын» солунунуң, Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле Тыва АССР-ниң күрүне комитединиң, республика типографиязының ажылдакчылары-биле ужуражып, оларның ажыл-ижи-биле таныжар.

амыдыралдың кандыг-даа бергелери, үүрмек-саармаа төлептиг кижини мөзү-лепхевирлээриндеи артык үнелиг болуп шыдавас. Кижини өртемчейге чаяап-чаларадып бээри, ону өстүрүп кижизидери — херээжен кижиниң бойдустан хайырлаан чаяалгазы. Ол дээрге кайгамчык авс-кежик, бедик харысалга, ыдыктыг үүле-херек-тир. Ие кижиниң эриг чүрээ мөзүлүг кижини кижизидеринге шын орукту боду-ла айтып бээр. Ие кижи чымчак, топтуг, эриг сөстерин эрииндеи үндүрер, ол сөстер бичиилерниң мээ-медерелинге чырык оттар болуп хуулар.

Кижилерниң сагыш-сеткил талазы-биле байлакшылынга, ооң ёзу-бүдүжүнүң, мөзүшынарының кижизиг, төлептиг, үнелиг талаларының сайзыралынга үндүрген кандыг-даа чарыгдалды чарыглап кылдыр санаан хереэ чок. А бисте улус өөредилгезинге, культурага, чырыдыышкын ажылынга акша-төгериг бээри херек ужурлуунудан оранчок эвээш дээрзин билир бис. Каны-даа кижизидилге черинге дээрелерниң дээрелери ажылдаар турбуже, бистиң ясли-садтарывыста, школаларывыста, өөредилге черлеринде дүш болган «кижизидикчилер» таварышкылаары хаая эвес. Ындыглар чалыы салгалдың чүректеринге чаагай чүүлдү таарыыр турувук, кем чок бичии сеткилдерни кергедип, үреп болурлар.

Школазын, өг-бүлениң нарын айтырыгларын политиктиг [illegible] «чаартылгаларның» артыы талазында барган. Кадык өг-бүле дээрге-ле кадык ниитилел-дир деп чүүлдү кажан-чежең угаап билир апаар чүве ийик. Амгы, өске черлер эттүнгеш, тус черниң онзаганын оваарбайн, хөй-хөй айтырыгларны шиитпирлээри берге кылдыр мунгаш төгерикке эккелген бис. «Каарган кас эдергеш, будун доңурган» чүве дээн... Тыва кижилер боттарының тыва аайынче чурттап, тыва чонуң бижиттинмээн даа болза, хажыдып болбас дүрүмнеринге, чаңчылдарынга чагыртып чурттаза кандыгыл? Бөдүүн, бичe сеткилдиг, хүндүлээчел, эвилең-ээлдек, арын-нүүрлүг болуру чүлен артык үнеледип чораан. Кажан-чежен тыва иеге төл аартык болуп чорааныл? Херээжен кижини чүгле төл бүдүрүкчүзү болурунче болгаш аалама-чиилеме ажы-төл азыраарынче кым-даа албадавайн турар. Чугаа болза төрүп алган соонда, толу дээш харысалганың дугайында болуп турар.

МУРНУНДА чер-черлерге хөй-ниити организацияларының, ылаңгыя херээженнер чөвүлелдериниң аттары улуг үелер тургулаан: кым-бир не арагалап, уруглары ның кижизидилгезинче, өөредилгезинче сагыш салбастаан таварылгада ону херээженнер чөвүлелинге сангарып, аксы-сөзүн ап турган. Бажың-балгадын, херим-кажаазын арыг-силиг тударынга, урап шевер ажылынга херээженнерни сонуургадырынга ук чөвүлелдер бичии эвес салдарлыг турганы уттундурбаан. Ам республикада херээженнер ортузунда ажыл чоруттунуп турар деп бадыткаары берге. Бо талазы-биле республиканың херээженнер чөвүлели, ооң удуртукчулары черлерде херээженнер организацияларын мырыңай шыгырт олурупкан, шоолут чүве кылбаан дизе мегe эвес. Партийжи органнар херээжен чон-биле ажылдаарын, ук ажылды удуртурун шуут уткан. Хамык ужур биеэги-ле аъш-чем, аргаан-дааралаң кылыглар делгелгези организастаарында эвес. А оон дора чүве — ужуражылгалап, делгелгелеп турда, ол ээди оолдарывыс кудумчуларда чурум үреп, ажыт черлерде арагалап турар дээрзин утпаавысса чогуур.

Тывавыста бандал нарын турда, чурум үрээшкинни, оон кедерээ бот-боттарының тынынче халдаар чорук когу үзүлбээнде, не херээженнер чүнү бодап олурар бис? База-ла боттарының-на төрүп алган төлдеринден коргуп, эжиктерин так дүжүп алгаш, кулакты кызыпкаш, хоргастанып олурарын улам чылаар бе? Чер-черлерде бөлдүнчүп алгаш, кылгантуткан чүве-даа чок, чер кезип чоруур оолдар не кижилерниң төрүп каан үре-садызы эвес чүве бе азы олар дээрден дүшкүлеп келген, «ужар тавактардан» уштунгулап келгеннер бе? Оолдары даштын кижи эттеп-согарынга белен апарган чорда, аваларын өөнге чемин белеткеп олурар бе?

«Чер кырында бүгү-ле чырык чүве хүндеи, а бүгү-ле эки чүве — авадан эгелээр» деп чечен-мерген домактың утказынче ханылап көрээлинер, авалар. Не болур кайгамчык чааалгавысты төлептиг эдилеп, төрүп алган төлдеривис дээш кымдан-даа артык бедик харысалгавысты чаңгыс шак-даа иштинде утпаалыңар. Чеже-даа политика, экономика, эде тургустунуушкун дугайында хөй [illegible] ниитилел [illegible] чаңгыс-даа хоставес. Не болуру дээрге-ле — бойдустуң дүрүму-дур. Ооң-биле чүү-даа чөрчүп шыдавас. А кандыг нелер болуру чүгле бодувустаң хамаарыжыр.

Надежда ЭРГЕП.

КҮШ-АЖЫЛ КАМГАЛАЛЫ— ЧУГУЛА ХЕРЕК

Профоблчөвүлелдиң пленумундан

Тываның профэвилеллерниң область чөвүлелиниң ээлчеглиг каттышкан VI пленуму болуп эрткен. Аңаа экономиктиг чаа байдалдарда күш-ажыл камгалалын болгаш ажылга айыыл чок чорукту хандырар талазы-биле республиканың профэвилел организацияларының сорулгаларының дугайында илеткелди профоблчөвүлелдиң даргазының оралакчызы Ч. С. Монгуш кылган.

Ниитилелде амгы байдалды, ооң иштинде социал дүшкүүрлүг чоруктуң улам өзүп турарын, экономикада кризисти, удур туржуушкуннарны болгаш янзы-бүрү маргылдааларны кижи бүрүзү билип, ол бүгүнү хайгаарап, оон канчап адырлып үнүп алырының оруктарын дилеп турар. А кол-ла чүүл — башкартынар рынок экономиказы оон камгалап ап болур деп, чурттуң удуртулгазы санап турар. Бистиң республиканың Министрлер Чөвүлели бо чылдың июль 26-да «Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын рынок байдалдарынче шилчидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган болгаш республиканы рынок экономиказынче шилчидер талазы-биле «500 хүн» деп программаны ажылдап кылган. Ол документилерде Россия Федерациязының дыка хөй черлеринден хожудап турар бистиң республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң байдалдарын база өөренип көрген.

Бо байдалдарда профэвилелдерниң ролю болгаш сорулгалары болза, чаа, ажылдың системаларны киирериниге боттарының төлептиг үлүүн киирери болгаш ол бүгүнү социал бодамчалыг байдалче углаары, [illegible] айтырыглар шиитпирлээр, [illegible] дерге удур туржуру, рыноктуң таарымча чок хевирлеринден ажылчы чонну, оларның өг-бүлелериниң [illegible] камгалаары болур.

Рынок экономиказынче шилчилгениң үезинде кандыг бергелер тургустунуп болуру? Ынчан социал херекселдерге хамаарыштыр чарыгдалдар дыка эвээжээр. Ол дээрге кижиниң ажылдаарынга болгаш амыдырап чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга хамаарышкан акша-хөреңгиниң кызырлыры-дыр.

Ажыл-ишчи кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар ам-даа болур-чогууру-биле турттунмаан дээрзиң илеткелчи-даа, пленумга санал бергеннер-даа демдеглээннер. Ол чидиг айтырыгларны дарый шиитпирлээрин үе негеп келген. Аңаа ажыл-агыйн удуртукчуларының, профэвилел органнарының киржилгези улуг. Бөгүн, кажан ажылчын кижиже сагыш чоннашкын, кичээнгейбиле көрүр апарган үеде, аңаа хамаарылгавысты шуут эде көөр ужурлуг бис. Ынчангаш бистер, профэвилел ажылдакчылары, кижилерни айыыл-халапка таварыштырып турар, өлүм-чидимге чедирип турар таварылгаларга удур туржур, ажыл-агый удуртукчуларын — мастерден сайытка чедир ол байдалга кижиаитпес болзувусса, ол бүгү таарымча чок байдалдар ам-даа уламчылаар апаары чугаажок. Амгы байдал кандыгыл? Сөөлгү 2,6 чылда бүдүрүлгеге 2426 айыыл-халап болган, оларның 39 үлүм-биле холбашкан. Участоктарның, цехтерниң болгаш бүдүрүлгелерниң 309 станоктарының, дериглериниң, машиналарының ажылын профоблчөвүлелдиң болгаш адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының техниктиг инспекциязының ажылдакчыларының киржилгези-биле соксаткан. Ниитизи-биле адырларның 676 удуртукчулары торгаалга сынаан, ажылындан хостаан. Үстүкү органнарже болгаш прокуратураже материалдарны шилчиткен.

Чүгле эрткен чылдарда эвес, а амгы хүннерде безин ындыг харыысалга чок чорук канчап тургустунуп келгенил? Чылдагааннар эвээш эвес, ынчалза-даа кол-ла черни — профэвилел комитеттериниң сүмезин дыңнавас, оларның хамаарыштыпас, тускайлаң чоруун тооп көрбес, профкомнарның хүлээп ап турары шиитпирлерин чамдык ажыл-агыйжы удуртукчуларның талазындан тооп көрбес чоруктар золеп турар дээрзин илеткелчи-даа, санал бергеннер-даа шүгүмчүлээннер.

Күш-ажыл камгалалында четпестерниң үнүп кээриниң база бир чылдагааны — материал-техниктиг баазаның, технологияның эргижирээни, бүдүрүлгеде күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кошкаа, күш-ажыл камгалалының талазы-биле инженерлерни кызырып турары. «Шагаан-Арыг тудуг» тресте күш-ажыл камгалалының талазы-биле тускай эртемниг чаңгыс-даа кижи чок. Чер ажылдары кылыр эргелелде, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелде болгаш өске-даа адырларда күш-ажыл камгалалының талазы-биле инженерлерни кызырып каапкан. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле инженерлерниң ажылын үнелевес, оларны кызырарынга чедер чүүлдер ол инженерлерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн турар. Ынчангаш удуртукчулар ол инженерлерни кара туразында ажыглаар чүүлдер эвээш эвес. Чижээ, Тес-Хемде «Таңды сыны» совхозтуң күш-ажыл камгалалының талазы-биле инженери юрист-даа, профком даргазы-даа болуп-ла турар.

ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң XIX съездизинге киржири-биле Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң чолаачылар бригадири **Ю. Н. Малышевти** пленумнуң киржикчилер соңгаан.

ССРЭ-ниң Профэвилел төвүнге Тываның төлээзи кылдыр Улуг-Хемниң АУК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы **Б. О. Бокаштайны** соңгаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Бистиң Бии-Хемде орус-тыва чон быжыг найыралдыг чурттап, ажылдап турар. Уран чүүлдүң сургалдыг ажылдакчызы Мари Сон удурткан ыры-танцы ансамбльдиң концерттерлиг күүседилгелери «Найырал» байырлалынга көрүкчүлерниң сеткилин хайныктырды. Баянны тургаш Елена Сосновских ырлап эгелээрге, көрүкчүлер магадаар турган, артистерниң бедик мергежилдиг күүселделери көрүкчүлерниң сеткилинге четти.

Чапсарда анаа турбааннар Тывалар, орустар деп ылгашпас, харын омак, харын хөглүг кады ойнап, танцылап хөглээр болдулар. Бедик сынныг орус оол-биле танцылап турган омак-хөглүг Раиса Данзынның талантызын улус магадаан.

Уран чүүлдүң хоочуну Раиса Данзын Кызылдың школа-интернадында ажылдап турар. «Акы-дуңма найыралды быжыглаал» деп онзагай чарап бир ырының сөзүн баянист орус өңнүктер үдээн. Найыралывыстың быжыын-даа, хөглүүн-даа!

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: «Найырал» байырлалының киржикчилери Бии-Хемден баянист Елена Сосновских, Кызылдан танцычы Раиса Данзын.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссияларында

БААРТАКТАРГА БАРААН ТУРАР БЕ?

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Национальдар Совединиң Чонну херечгел барааннары, садыг, коммунал-ажылдырал болгаш чонга өске-даа ачы-дуза талазы-биле комиссиязының база ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң каттышкан хуралы болган, анаа чиик үлетпүрнүң барааны-биле чурттакчы чонну багай хандырып турарының болгаш рынок экономиказынче пилчилге үезинде адырның ажылын хандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

— Рыночка [illegible] орукта, кайы-даа программа-биле [illegible] болгаш-даа баштайгы болгаш соңгаарладып болбас оруга — рынокту бараан-биле хандырары — деп, хуралды ажыдып тура, парламент комиссиязының даргазы Г. Н. Киселев чугаалаан. — Бөгүнгү чүгээның кол оруглары — дефициттиң чыдыгганының төлевилери байдалдан үнер оргалын тывары, кризистен [illegible] хемчеглерин ажылдап кылыры, а ол ышкаш депутаттарга, парламентке [illegible] ажыл-херектиң байдалының дугайында дыңнадыры.

Хуралга белеткенип тура, улусчу контролерлар депутаттар-биле кады РСФСР-ниң, Украин, Казах болгаш Таджик ССР-лериниң девискээринде турар садыг организацияларының дээрбелиг болгаш трикотаж бүдүрүлгелериниң, ол ышкаш чамдык эвилелдешкен болгаш республика органнарының чонну бараан-биле хандырар талазы-биле ажылын хынаан.

Херечгелчилер рыногунда байдал улам дорайтап орар дээрзи илерээн. 100 миллиард рубльдиң негелдези бөгүнде хандыртынмаан, оон иштинде чиик үлетпүрнүң кылыглары — 30 миллиард рубль. Хыналда үезинде Москвага, Волгоград, Воронеж, Оренбург, Житомир, Харьков, Караганда болгаш өске-даа областарга костюмнерни, курткаларны, плащтарны, тоннарны, сорочкаларны, уктарны болгаш өске-даа барааннарны холдуунда сатпайн турган.

Сагыш аарыктыг сан-чурагай: бистиң чурттувуста 85 миллион чаш кижилерниң [illegible] чылда [illegible] сорочка даарап берип турар бис. Үш оолга [illegible] костюм оңаажыр. Пенсионерлерге хеп даарап турарывыс оон-даа куду денгелдиг: чылда 5 кижиге чангыс сорочка, [illegible] кижиге бир тон, 50 кижиге — 1 костюм оңаажыр. Чурттакчы чонунуң [illegible] кижилерниң хевп оон дээредевейн турар. «Б» бүдүүлүктүң бүдүрүлгелеринче хөй чылдарда сагыш салбайн келгенинден чиик үлетпүр продукциязының үнүү нииги хемчээлдиг [illegible] хүү [illegible] чурттарда 25—30 хуу чедип турар болза, бисте чүгле 15 хуу чедип турар.

Сөөлгү чылдарда «ийиги чергениң» адырларынга хамаарылга чүгле өөс кырынга оскерилгени оон-даа хомуданчыг. ССРЭ-ниң улус депутаттарының I болгаш II Съездилеринге чиик үлетпүрнүң хөгжүлдезин мурнадыр дугайында шиитпирлеп алган-даа болза, адырның тудуг-монтаж ажылдарының бүдүрүлгезинче шилчидиишкин чурттуң улус ажыл-агыйының ниити хемчээлиниң дөңгүп бир хуузу болган.

Барааның чедишпейн турарының өске-даа чылдагааннары бар. Барык бүдүрүлге бүрүзүнде чиг эт болгаш четчелдешкин кылыглары чедишпейн турар. Деригхеренселдер аажок эргижирээн. Ынчангаш даштыкыже болгаш республикалар аразынче чедирилгелер эпти-ле үстүнүп турар. Заводтарның болгаш фабрикаларның хөй кезиинде ажылдаар байдалдар чогумчалыг эвес, ажыл тайнедири бичии, оон уламындан сөөлгү чылдарда чиик үлетпүрнүң чүс-чүс ажылдакчылары адырдан үнүп чоруп барганнаан. Байдал мынчаар тургустунган. Дээди Советтиң дыңнаан киржикчилери чугула ажырган дээн байдалды илеткээн тура, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң садыг болгаш ажылдырал тандыры [illegible] эргелекчизи Д. Д. Яшенко чугаалаан.

ССРЭ-ниң Куралдының чанында Чиик үлетпүрнүң комитединиң даргазының оралакчызы Н. Г. Грищенконуң таалыдбырында депутаттарның болгаш улусчу контролерларның сеткилин ханмаан дээрзин чугаалаар херек. Адыр рынок экономиказынче шилчиириинге белен бе деп кол айтырыгга ол харыылап шыдавааны деп шуут санаан. Бистиң [illegible] [illegible] бот-тескантап чорудар корпар, бүдүрүлгелерни арендаларындан, акционер садыг алырындан сестир деп, адырның удуртукчулары чугаалаанналр. Келир үеде рынок байдалын турттары [illegible] бүзүредири болгаш өөредири Чиик үлетпүркүркомунуң тургустунган үезинден эгелеп хүлээлгези болбаан чүве бе?

Садыгны херектиг, херек чок черге шугумчуулар чорукка бистиң солунувустуң номчукчулары чаңчыга берген болгай. Ынчангаш ССРЭ-ниң садыг министриниң оралакчызы С. Е. Саруханковтуң саналын хуралдың киржикчилери кичээнгейлиг дыңнаан болгаш чепшээрежип турган чорууну көөрге, сагышка харын өөрүнчүг болган. Баштайгы хыналда үезинде олар садар чүве чок-та садыгжылдары кайы хире берге дээрзин боттары чараа-биле көрген хире. Чангыс [illegible] Оренбург областа белен [illegible] айларда 80 магазинни дүжүрген чылдагааны — садар бараан чок.

С. Е. Саруханов «боттуг чылдагааннар» барып чугаалаван, а магазиннерниң баарлактары куруг турбазын дээш садыг ажылдакчылары чүнү кылып турарын ажырда каңдыг чаартылгалар болурун эгелээрин тодаргай чугаалаан. Хүн чурумунуң кол айтырыы — рыноче шилчилге дугайында айтырыгга харыылаваан, министриниң оралакчызы мынча дээн:

— Бөгүн бистиң адырывыста 25 муң бүдүрүлге арендаларындан [illegible] ажылдап турар. Ол дээрге рыночче оруу, акционерлиг болгаш кооперативтиг ниитилелдер [illegible] оруу-дур. Ол 25 муң бүдүрүлгеде ам-даа [illegible] дүрүлгелениг, чаа харылзааларны бедир 500 муң кижи ажылдап турар. Рыноктуң шаңнал [illegible] олар акционерлер-дир. Оларга бүгү-ле чүүлдер-биле [illegible] министерство болгаш харын-даа чиик үлетпүрнүң бичии бүдүрүлгелери-биле кады ажылдаарынга, оларга садыг-үлетпүр каттыжыышкыннарын тургузарынга белен, ындыг бүдүрүлгелер хостуг рынок чурттарында эки болуп турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Национальдар Совединиң Бараан болгаш садыг талазы-биле комиссиязы, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитеди чугаалашкан айтырыг талазы-биле кады доктаал хүлээп алган. Олар чазак шиитпирин албан күүседирин база чиик үлетпүрнү технологтуг дериг-херекселдер-биле, кады ажыл-агый база химия чиг эт-биле хандырарын чедип алыр

Агрономнуң сүмези

САДЧЫЛАРНЫҢ КҮСКҮ ЧЫМЫЖЫ

Кызыл хоорайның болгаш республиканың өске-даа черлериниң хуузунда огород база сад ажыл-агыйлыглары 1990 - чылдың дүжүдүн ажаап апкан. Ынчалзажок садчыларның 1991 чылдың чазынынга белеткел кылыр күскү чымыжы ниди түлүк чоруп турар. Маңаа холбаштыр бодумнуң чамдык сүмелеримни оларга кадар бодаан мен.

Бирги ээлчегде, кандыг-даа каттың сып, бүрүлерин доп-дораан бөлгеш, өрттедири азы компост, биригээр чугаалаарга, чемишчидилге кылдыр ириндери — оңгарга доңдур урааш, кырынче суг куткаш, тырый таптааш, базырары чугула. Ылаңгыя инек-караа, малина, кызыл-карак-караа сыптарының бүрүлерин бирги ээлчегде арыглаары онза негеттинип турар. Чүге дизе бо каттарның күскү, часкы бүрүлеринге янзы-бүрү хөй курттар, аарыг тарадыр микробтар, үүргенелер бар болур.

Бо чылын кадын берген малина сывының шупузун кезип каптар, а кат берип шыдавас бичии, безерек сыптарны база кезер херек. А ранетка, яблоня, а ол ышкаш инек-караа сыптарын, оларның унун күзүн азы чазын чугай-биле чаары, чанын куртуп, аарып турган сыптарны көк-даш ышкаш химиктиг бүдүмелдериниң өй-тавында ээлдирип-биле арыглаары чугула. Виктория деп каттың сыптарының бүрүлерин арыглаары — келир чайның чаагай дүжүт алырының магадылалы.

Чемишчидилгелерин ажыглаарынга хамаарыштыр элээн тайылбырны кылырын ам оралдажып көрейн. Бистиң хоорай садчыларының хөй нуруузунда херек кырында кандыг болуп турарыл дээрге, оларның чамдыктары минералдыг чемишчидилгелерни шуут ажыглавас, а өскелери кандыг-даа хемчээл чокка хөрзүнче эндере уруп азы ындыг бүдүмелдерин ээлдирген сугну кедергей хөй чаштырып турар. Бо ийи угланыышкыннарның кайызы-даа ажык чок дээрзин чер ажылынга хөй чылдарда киржип келген агроном кижи болганымда эки билир мен.

Ынчангаш маңаа холбаштыр чамдык тайылбырны кылыры чугула деп бодадым. Чижээ, органиктиг чемишчидилгелерни чыл бүрүде, бети-ле дизе, 2-3 чыл болгап-ла хөрзүнге төгери негеттинер. Ынчалзажок чамдык бүдүмелдер органиктиг чемишчидилгелерде, чижээ, өдекте чок азы эвээш болгай. Ол дээрге фосфор болгаш калий-дир. Ынчангаш сад участогунда хөрзүнүң эң-не таарымчалыг чемишчидери — органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни ээлчештирери, бирги ээр чугаалаарга, баштайгы чылында өдекти, а дараазында чылда минералдыг чемишчидилгелерни ажыглаары-дыр. Минералдыг чемишчидилгелерни ажыглаарының хемчээли культура бүрүзүнге хамаарыштыр аңгы-аңгы болур. Чемишчидилгелерни ажыглаарда, хөрзүнүң химиктиг составын анализтеп көөрү эргежок чугула.

Азот болгаш фосфор-калийлиг чемишчидилгелерни күзүн хөрзүнге сиңниктирер ажыктыг. Ынчаарга күзүн ындыг чемишчидилге кылдынмайн баргай болза, минералдыг чемишчидилгелерни чазын комплекстиг ажыглаары чугула: нитрофосканы, нитроамофосканы, холумак чемишчидилгелерни, фосканитти хөрзүнге сиңниктирер. Сад-огород шөлүнге кандыг чемишчидилгелерни ажыглаарыл? Азоттуг чемишчидилгелерден — мочевина. Оон хемчээли — 1 дөрбелчин метрге 15 граммны чажар. Фосфорлуг чемишчидилгелерден — ийи составтыг суперфосфат, ажыглаар хемчээли — 1 дөрбелчин метрге — 20—30 грамм.

Калийлиг чемишчидилгелерден хлорлуг калийни ажыглаары чугула, оон хемчээли 1 дөрбелчин метрге 7—15 граммны чажар. Ынчалзажок хлорлуг калийни малина болгаш честек-кат шөлүнге ажыглап болур, ылаңгыя кужурлангчак хөрзүнге дыка таарыжыр: ындыг чимишчидилгелер (магнийлиг) кужурланчак бүдүмелдериниң үнүшке хоралыг салдарын эвээжедир. Ол чемишчидилгени 1 дөрбелчин метрге 15—25 граммны ажыглаар. Чемишчидилгелер дугайында, оларны ажыглаарының аргазының дугайында допчулап тайылбырлаарга мындыг-дыр.

Сад-огородунга күскү, часкы ажылдарның база бир чугула угланыышкыны, агротехниктиг аргазы үнүштер аарыгларынга удур профилактиктиг хемчеглер-дир. Үнүш аарыгларынга болгаш хоралакчыларынга удур профилактиктиг часкы, күскү ажылдарны кылбаан таварылгада дараазында чаагай дүжүтү алырының магадылалы эвээш болур. Каттың бээр үнүштериниң эргилаарыг сыптарын доп-дораан аңгылап турааш, өрттедири чугула. Ындыг хемчеглерни кылбас болза, аарыг сыптарының янзы-бүрү микробтары кадык сыптарже чайлаш чок нептерээр апаар. Ылаңгыя кызырак-караа сыптарынга янзы-бүрү аарыглар, хоралыг курттар арбын болгулаар. Ынчангаш ол үнүштүң эрги сыптарын дүрген аңгылаары, чаа сыптарны чугай азы өске-даа эм препараттар-биле арыглаары негеттинер. Кызырак-караа сывының янзы-бүрү аарыглары болгаш хоралакчы курттары сөөлгү чылдарда инек-карааның, малинаның, харын ранеткаңың безин сыптарын үрегдеп турар апарган. Ынчангаш күзүн чазын кызырак-караа, инек-караа сыптарын 65—70 градус чылыг сугну үк үнүштериниң сыптарынче чаштырары чугула. 10 литр сугга 1 стакан ишти кальцийлиг соданы ээлдирер. Бир бөлүк үнүш сывынга 8—10 литр холуксаалыг ындыг сугну ажыглаар. Шак ынчаар эмнеп арыглаан үнүш сывы янзы-бүрү аарыгларга болгаш хоралакчыларга барык таварышпас дээрзин агротехниктиг хемчеглер бадыткаан. Чазын үнүштериниң бүрүзү үнүп эгелээн үеде 3—4 градус чылыг бордо холуксаалыг суг-биле үнүш аймаан эмнээрин сүмелеп турар. Үнүштериниң эң-не хоралыг курттарының бирээзи — тля. Чижээ, инек-караа сывының бүрүзү кажан үнүп, чечектелип азы каттаып турда, тля үглей берген сөөлүнде бүдүн бөлүк-бөлүк сыптар барык шуут-ла өлүп калыр болгаш. Ынчангаш тля курт сад ажылдыгларга улуг ноганды чедирип келген. Тляны узуткаар төлээде, кожа бүгү сад участоктары бир деминг демиселди чорудары чугула. Чүге дээрге бир участоктан өске участоктарже тля халдап турары ховар эвес. Тляны узуткаарынга нитрофенни ажыглап болур.

Ольга ЧУЕВА

Тыва АССР-ниң алдарлыг агрономү.

Казах суурдан репортаж

САЛАМ АЛЕЙКУМ, АС САЛАМ!

«Моол Арат Республиканың Баян Өлгий аймааның «Партизан» кодээ ажыл-агый [illegible] каттыжыышкыны» деп эжинде бижиктиг контораже кирип, каттыжыышкының даргазының эргинин артей бээривис билеп, ол туруп келгеш, уткуштур бисче базып, хол сунуп чолукшуду. «Салам алейкум!» диди. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору С. Х. Монгуш «Экии!» дейдир. Бир эш, бис ийи оол тываларын билир эвес бис. Эжим: «Здравствуйте!» деп бо. Мен суур чеже-даа казах болза, кожа-хелбээ Моол чериниң вер-девискээри болганда, «Сайн байна, уу!» дей тыртып кагдым. Дөртелээ дөрт аңгы дылга мендилешкенивис ол. Чугаалажы чугаалажы келиривиске, бистиң-биле ам «суг аккайн» хээрежип орар казах даргавыс Карымбек ол дөрт дылдарны дөгерезин билир болган. Ынчангаш өдүрээн чассада хөлүн мүн не часпаан болдувус. Дарга боду Моол казах кижи болганда, бо ийи дылды оон билири чөп. Улаанбаатар хоорайга эгезинде кодээ ажыл-агый институдунга. Дараазында Намның Дээди школазынга өөренип тура, сур [illegible] бө-тей 10 класс ниң орус дыл өөренген билиин [illegible] аан таныглатыкан. А бистиң төрээн тыва дылывысты акаа өөренип алыры хала чок чүве болган. Бирээде, тыва, казах дылдар төрелдешкек. Ийиде, бо Баян Өлгий аймакта тываларлыг кол суму Цэнгэлди хөй-даа, эвээш-даа эвес, а мугур он чыл даргалаан. Самойлов Хилик-оолович ол дуганын бирден бирээ чокка чугаалап, оозун мактай аарак бисти таныштырды. Өг ээзи «өрелиг» кайын артар деп. «Ол-даа канчаар, бо даргавыс, мээң аныяк эжим, коллегам Хилик-оол база амыр эвес эр болдур ийин, чүге дээрге боду даргa, боду чолаачы. Чаа биске тускай чугаа кылып [illegible] дип келгеп болганда, ам «дипломат» база болуру олдур» дээш, казах даргавыс чаза хүлүмзүрдү. Тывалар Аажы-чаны черле ындыг дарга болчук: хөглүг-баштак, оолдек хүлүмзүрүг шырайын шыпкан чоруур.

Ам ажыл-херээвисче дорт кирипкен бис. Кожа чыдар, арта найыралчы харылзаа тудуп турар улус чонда [illegible] боор. Чорук-херээвис саат чок бүткен. Мен казах-моол даргавыстан бодунуң болгаш ниитилелиниң ажылыжының дугайында кыска чугаалап бээрин ам диледим. Ол эге баштай столу ужюаш бир журналды маңаа бааргым орта ажыткаш [illegible] салып кагды. Ында чурумтут улуг чүүлдүг эгезинде мынча деп каан: «Баян Өлгий аймакта улуг [illegible] ажылчы өг-бүле туруп турар. Ол болза Цэнгэл сумузунуң «Алтийн оргил» [illegible] кодээ ажыл-агый ниитилели-дир. Ол улуг аалдың баштыңы аныяк намны (коммунист) Мухааны Карымбек болур. 1978 чылда [illegible] Улаанбаатарга партия [illegible] лазын чаа дооскан зоотехникти аймакта [illegible] даңгай дээп кодээ [illegible] агый ниитилелдериниң бо бирээзинче чорутпаан. Оон [illegible] адаанда [illegible] жүлделиг болдурар [illegible] ол ап чорудуп [illegible] хоюдааннарындан ханчаар уштуп алганын төөгүп турар.

Күш уязынче чүткүүр чүве [illegible] Баштай ол ниитилелди чүге «Партизан» деп [illegible] бергенинге кыска тайылбыр берди. Бо мынчаар Моолдун [illegible] хамааты [illegible] кирипкен гарнизон [illegible] турган. Олар тайбың турузу [illegible] база ол [illegible] [illegible]

Улаштыр бир чамдык сан-чурагайларны адап, ажыл-агыйының дугайында тоолап олур: тывалап, орус-тап, моолдап. Чүгле [illegible] [illegible] [illegible] 120 муң малдыг. Шупту бистиң Тывада [illegible] бар. Сарлык бээш 10 муң чедип турар. 200 гектар черге [illegible] [illegible] [illegible]

— Бистиң [illegible] улус бис. [illegible] картофель [illegible] 3 муң 400 тонна [illegible]

даа артык эки үнген. Чылдың 600 тонна картофель, 400 тонна капуста [illegible] ажаап ап турар. Чаа дужу [illegible] мугур-аксыларга бедин шагда-ла сартыктай берген. Бистер база [illegible] бис. Даралызында [illegible] ам дугуржул [illegible] [illegible] бир миллион төгрик арыг орулгазы [illegible] турар чорук. А чылда [illegible] — 5 миллион моол акша. [illegible] [illegible] 100 [illegible] [illegible]

Казах суурнуң [illegible]

чурттаар бажыңнардан дудак чок. А бир чамдык [illegible] [illegible] [illegible] улус [illegible] хана [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —тарап. Хойтан дээш, а Эрээн-Тэгэмге ижип өскен тараам. Чигирлиг тарак. Биске көөрде мында чигир, таакпы хой чорду. Думчук таакпызын «тыртып» чадап, өг долган казах эштеривисти каттыртып-даа ордувус.

Даштыгаа үнүп, хүндүлээчел аныяк казах өг ээлери-биле байырлашкаш, машинавыска олуруптарывыста, М. Карымбек дарга: «Бо ортумак өг-дүр. Дүгү [illegible] Мугур-Аксызы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Седип МОНГАЛ

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң шиитпири-биле тургускан № 8 депутат бөлүүнүң ажылдаар чериниң болгаш ажыл шагының өскерилгенин дыңнадып тур.

Соңгукчуларны Красноармейская кудумчузунда 176 дугаарлыг № 15 школаның баажыңынга, директорнуң өрээлинге суббота санында 10 шактан 12 шакка чедир хүлээп алыр. Телефон № 2-43-79.

Телевидение

ОКТЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Миноталвга» бараалгал». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг на[illegible]». 10.30 Мультфильмнер. 10.55 «Контур». Барымдаалыг фильм. 11.35 «Чурттаар Чер». «Экология болгаш культура». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.20 Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Багай детектив», «Бир катап Шакриянинге». 16.15 «Бок төгер черде...» Барымдаалыг фильм. 16.45 Философчу чугаалар «Медээ болгаш харысалга». 17.30 В. Шувалов ырлаар. 17.55 «Америкадан чагаалар». 18.55 Дешпилге. Информация. Реклама. 19.20 «Ол болган... болган...» 19.40 Коллаж. 19.45 «Миноталвга» бараалгал». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 НХМ медээлеринден 21.40 «Куруушкун» программа. 00.40 —01.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35 Төөгү. 5 класс. Петербург — Россияның чаа найысылалы. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.15 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Литература. 6 класс. А. С. Пушкин. «Бүдүү билир Олег дугайында ыры». 11.05 Уланчылыг номчулга. Мария Башкирцева. Хүн демдеглелдери 12.15 Классик-ансамбль ойнаар. 12.20—13.30 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы. 4-кү сериязы. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хоорайның 125 чыл болганынга капсырылга». 18.00 Бүгүдеге спорт.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Овур-хевир». Видеоканал. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Делегей конкурстарының лауреады М. Федотовтуң (скрипка) концерти. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 —00.10 «Тобоссиниң Дульсинеязы». Уран-чечен телефильм 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хол бомбуу. Делегей чемпионады. Эр кижилер. ССРЭ биле Францияның шилилдек командалары. Бразилиядан дамчыдылга. 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар».

Кино

ОКТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Трудно быть богом»** (СССР-ФРГ, 2 сериялыг) 9.20, 13.40, 16.20, 19.00 шактарда, **«Други и Сталин»** 12.00 шакта.

Видеозал: **«Сети любви»** (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Трапти-Вапти»** 9.00, 12.20, **«Смех и горе у Бела моря»** 10.50, 13.50 **Мистер Питкин в тылу врага»** (комедия) 15.20, 18.50, **«Друг в непогоду»** 17.10, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Могила светлячка»** 14.20, **«Радж лакшми»** (2 сериялыг, Индия) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Другая женщина»** (АКШ) 19.00, **«Так жить нельзя»** 14.20, 16.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Золотой поезд»** (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-81 3-34-17 ◆ арнынчылар — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эрдемчилер — 3-45-93 Кичээнгер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агропромышленность — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ солун үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-39-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыглаа херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 313

Туркменская республиканская библиотека им. А. О. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 20 суббота
№ 239 (14439)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга

Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ 1990 чылдың октябрь 16-да чугаазы

Хүндүлүг улус депутаттары!

Россияның Дээди Совединиң ниити сессиязы кончуг нарын байдалдарда болуп эртип турар. Республикада байдал дүшкүүрлүг хевирлиг апар чыдар.

Маңаа хамаарыштыр чамдык болуушкуннарга үнелелди берип, чамдык принциптиг айтырыгларга доктаар бодап тур мен.

Амгы үеде мындыг кол айтырыг шиитпирлеттинип турар: ол дээрге депутат болу берген чүүлдүвүстү боттандырып шыдаар бис бе. Ол чүл дээрге Россияны катап тургузар талазы-биле тургузуушку ажылды уламчылап шыдаар бис бе азы нарын политиктиг байдал-биле боттарывыстың шиитпир чок чорувусту агартып, бергелер-биле, төнчү талазындан кончуг шыңгыы удур хөделиишкиннер-биле эштежип олурар боор бис бе.

Россияның улустарының арын-нүүрүнүң мурнунга бистер чогуур шилилгениң кылыр хүлээлгелиг бис. Туруштуг ажылдап кылып алыр мурнунда чүү кылдынганын, бисте чүнүң барын болгаш чүнү кылып шыдаарывысты кончуг эң тодаргай алыр ужурлуг бис.

Россияның Дээди Совединиң бүгү ажылы РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизиниң хүлээп алганы «Суверенитет дугайында Декларация-биле» тодараттынар. Россияның улустарының боттарының күжүнге болгаш чаартылгаларны боттандырып шыдаар арга-шинээзинге бүзүрели — чогум-на шак ында.

Дөрт айларда кылган ажылывыс үре-түңнелдиг болган. Эрге-чагырганың Россия органнары чурттуң политиктиг амыдыралынга улуг салдарлыг фактор болу берген. Бистер болувустуң ажылывыска ССРЭ-ниң өске республикаларынга болгаш улустарынга хора чедирбес деп бүзүрелди барымдаалап турар бис. Чогум-на ынчангаш эвилелдешкен республикалар-биле **ниити талалыг** керээлерни ажылдап кылыры болгаш чарып алыры кончуг чугула деп санап турар бис. Амгы байдал республикалар аразында харылзааларның эрге-хоойлу баазазын эң кыска хуусаада тургузарын негеп келген. Ала-чайгаар болу бээр чоруктардан ук харылзааларны арыглап аштаар болгаш республикаларга хамаарыштыр төптүң кара туразында дээштээшкинниң моондакты тургузар херек. Бо талазы-биле бистиң ажыл-чорудулгавыс Эвилелди бузуп турар деп хоозун бадыткаашкыннарны хүлээп албас мен. Оон-даа артык чугаалап көрейн — ол дээрге нүгүл-дүр, баш удур бодаттынган шын эвес информация-дыр. Ындыг керээлерниң системазы өскээртен республикаларга чыгаан үр-күнчек чаңгыс эпти хандырар эвес, а Эвилелди республика бүрүзүнүң эрге-ажыкының үндезининге тургузар.

Бистер тус-тус девискээрлер, хоорайлар, бүдүрүлгелер дең-ниинге республикалар аразында харылзааларны хөгжүдеринге идиг бээр дээш турушпайн турар бис. Ындыг харылзааларны бүгү угланыышкыннар аайы-биле хөгжүдери бистиң ниити эрге-ажыктарывыска дугжур болгай.

Россия Конституциязын тургузар чорудулга чепкейлиг чоруп турар. Каш-каш чылдар иштинде эргижиревес, XXI чүс чылче угланган документини белеткээриң кызыдып турар бис. Россияның Конституциязы, шын-нап-ла, Россияны чаартырының Үндезин Хоойлузу болган турар ужурлуг.

Амгы үеде бисте конституция комиссиязының белеткээн кылганы документ бар. Ол колдуунда хүлээп көрдүнген. Ону чедир ажылдап кылгаш, Дээди Советтиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга сайгарып чугаалашкаш, РСФСР-ниң улус депутаттарының ийиги съездизинге саналдап киирер. Россияның бүгү улустарынга чугаалажып көөр-биле киирер апаар.

Бистиң ажылывыстың эң чугула кончуг улуг үре-түңнели — үндезин экономиктиг реформаның программазының кыска хуусаада тургузулганы болур. Ону ажылдап кылыр дугайында эгелекчи саналды Россия киирген. Программаны ажылдап кылып турган үе-чада бүрүзүнде бистер боттарывыска алгаан хүлээлгелеривисти күүседирин кызыдып турган бис.

Эвээш эвес ажылдың кылдынганын моон көрүп тур боор силер. Ынчалзажок республикада байдал экиживейн турар. Ооң кол чылдагааны — бистиң суверенитедивистиң экономика талазы-биле хандыртынмаанында. Эрге-чагырганы ак сеткилдиг болгаш ажык-чарлыы-биле хуваажып алыры ам-даа күш четтикпээн. Эвилел чагырып дужаар амгы бюрократчы аппаратты камгалап арттырар дээш бүгү чүвени кылып турар. Бодап-даа көрүңерден, республикада херек кырында чүү бар-дыр. РСФСР-ниң үлетпүрүнде эвилел чагыргалыг бүдүрүлгелерниң кылып турар ажылының үлүг-хуузу 70 хуу, үлетпүр бүдүрүлге күчүзү 73 хуу, үлетпүр бүдүрүлгелериниң кол фондуларының үлүг-хуузу 87 хуу боол турар-дыр. Арыг орулгалардан [illegible] хөй кезии эвилел бюджединче кирип турар. Даштыкы садыгны алыр болза Россияның бүдүрүлгелери чыл санында 40 млрд. рубльдиң бараанның даштыкы чурттарже чорудуп турар. Ынчаарга оон ниити хемчээлиниң 90 хуузун эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының даштыкы экономиктиг организациялары боттандырып турар. Ынчангаш кол экспорт продукциязындан (нефть, газ, нефть продуктулары) алдынган валютадан Россияның бюджединче санаашкын кылбайн турар.

Республиканы катап тургузар ажылды эгелеп тура, бистер ниити деңнел талазы-биле ындыг аргаларлыг турган бис. Ол чорук биске таарымча чок боол турар. Ынчаарга чүү орта таварышкан бис? Эвилел болгаш республика ончузун тускайлап ангылаар айтырыглар талазы-биле Эвилел чазааның, Кўрпланның, Курбаныңың, эвилел министерстволарының талазындан улуг саботажка таварышкан бис.

Төп органнар материал-техниктиг курлавырларны болгаш аъш-чем аймаан боттары баш мииңип хуваар дээш, ол чүүлдерни контрольга алырын камгалап арттырары-биле бүгү-ле аргаларны ажыглап турар. Дужуметтиг хөөнүүт кижилерниң хуула алыксак эрге-ажыы Россияның улустарының эрге-ажыкындан бедик боол турар ышкажыл. Саботажтың алыс утказы билдингир: республикада байдал баксыраан дээш бурүу Россияның парламентизиниң болгаш чазааның буруузу болур деп чүвени Россияның чурттакчыларынга бадыткап көргүзер дээш-дир.

Төптүң кол күженниишкини бистиң суверенитедивистиң экономиктиг баазазын быжыглаарын болдурбазынче угланган дээрзин бо хүннерде тодаргай илдең апарган. Россия структураларының эргелеп башкарылгазының адаанче шилчиир дээн бүдүрүлгелерни баш билиндирбейн, Россияның банк системазын тургузуп алырынга моондак ужураштырып турар. Республиканың национал херектеринче хоогаарлап кирип турар. Даштыкы чурттардан чээли болгаш дузаламчы алырынга кончуг бергедеп турар бис. Ындыг политиканың аар чүгү бодунун улуска онаажыр дээрзин Н. И. Рыжковка канчап билдинмес чүвел. 150 миллион чурттакчылыг Россияның эрге-ажыын чурттуң дээди удуртулгазының деткимчези болгаш дузаламчызының ачызында тоол көрбейн турар.

РСФСР-ниң Дээди Соведи Эвилел чазаан халаар дугайында шиитпирни хүлээп алгаш, чүгле ооң программазынга үнелелди берген эвес, харын Н. И. Рыжковтуң кабинединиң сөөлгү беш чылда ажыл-чорудулгазын анализтеп үнелээн болгаш экономикада айыылдыг байдал дээш харыылаар үе келген деп санаан. Дээди Советтиң ол шиитпири эскет чок артып калган. Ооң туржук сөөлгү ийи неделяда Россияның парламентизиниң ат-алдарын баксырадыр талазы-биле массалыг информация чепсектеринде улуг кампания эгелээн.

Ынчаарга ам чүл, Россияның Дээди Соведи ам база бир ындыг шиитпир хүлээп алыр ужурлуг чүве бе азы чон кудумчуларга үнүп келгеш, бодунуң санал-оналын чугаалай бээрин манап турар чүве бе?

«Демократтар эрге-чагыргада» деп темалыг ажык-биле нүгүлдээшкиннерге сөөлгү үеде таваржып турар-дыр бис. Ынчаарга оларда чамдык чүүлдер ыракта чедир кылдынмайн, чамдыкта ажыктыг кылдыр ажылдап шыдавайн турарлар. Ынчалзажок хамык ужур Советтерде хөй вуруузу радикал үзелдиг депутаттарга хамааржып турарында эвес-тир. Дамчып келген кайы хире аар хүлээлгени олар боттарынга алганыл? Бирги ээлчегде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй он чылдарда шиитпирлеттинмээн, оларны чажырып келген, чүгле ам билдингир апарган.

Эрги Дээди Советтиң тургусканы эрге-чагырганың структураларын шыңгыы сайзыраңгайжыдары негеттинип турар дээрзин бүзүреп көрдүвүс, чүге дээрге олар эгезинде-ле ажык чок болу бергеннер.

Ынчалзажок хамык ужур база ында эвес. Демократтыг Советтерниң удуртуп турар девискээрлери дыка ыйыышкынга таваржып турар байдал тургустунуп келген-дир. Кижилерниң үндезин эң чугула эрге-ажыктарынга хамаарышкан айтырыглар херертен тургустунуп кээп турар. Болуушкуннар болганчок-ла бир дөмей майык бээгаар калбарып турар. Демократтыг Советтерниң эргезинде девискээрлерге болгаш ниитизи-биле Россияга хамаарыштыр ажык-биле күүсетпес, моондактаар чорук бар-дыр деп харыысалгалыг ёзу-биле медеглээринге четчир медээлер бисте бар. Кризистиг байдалды өөскүдер, эрге-чагырганың чаа органнарының ажылынга доктаамал моондактаар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Бууралашкын байдалынга ажылдаар кылдыр оларны албадап турар. Алызында-ла дүшкүүрлүг байдалды уламна ханылатпышаан, бууралшкынга чедирер дээш эңне төлеп чок методтарны ажыглап турар.

Хамааты айтежилгениң амгы үеде чугула фактору болуп турар чөөн төп үжелдиг, ам-даа орта быжыкпаан блокка улуг кыжаныышкын тургустунуп келген.

Горбачевтуң болгаш Ельцинниң аразында харылзааларга хамаарышкан айтырыгга доктаар бодаан мен. Ук харылзааларны болганчок-ла өжегерээн өскээр өскүдүп турар. Эң чугула айтырыглардан, ёзулуг чөрүлдээлерден хөй-ниитини алаантырар дээш, ону ыжаар кылып турар.

Принципиалдыг айтырыглар талазы-биле Президент-биле чаңгыс аай угланыышкында чоруп турар бис, ынчалзажок бурунгаар депшилгениң аңгы-аңгы темпилерин, аңгы-аңгы методтарын дөмей эвес кылдыр барымдаалап турарывысты медеглеп тур мен. Колдуунда тактиктиг айтырыглар талазы-биле чөпшээрешпейн турар бис. Ынчангаш келээн — мен болгаш Горбачев чугаалажыышкыннарны кылырывыс ажык. Ындыг чугаалажыышкыннар кажан боттуг турда, оортан ажыл-херек ажыктыг болур дээрзин сөөлгү үениң болуушкуннары бадыткаан. Ол чорук чамдык кижилерге күзенчиг эвес болган-дыр. Бистиң чугаалажыышкыннарывыс, харылзаавыс ам-даа эки быжыкпаан.

Президент Горбачев-биле бистиң ужуражыышкыннарывыска чедип алдынган дугуржулгаларның салым-чолунуң дугайында эвээш эвес айтырыглар тургустунуп келген. Президент-биле дугуржулгалардан мен даа, РСФСР-ниң Дээди Соведи даа ойталаваан дээрзин ооң-биле холбаштыр онзалап демдеглээри чугула деп санап тур мен.

Чогумчалыг чугаалажыышкыннарны кылырынга беленнимни база дагын чугаалаар бодай-дыр мен, ынчалзажок ону Россияның улустарының эрге-ажыынга когарал болдуруп болбас. Ынчаарга Президент Горбачев-биле ам кылыр дугуржулгаларны тодаргайлаары, оларның түңнелдерин ажыкчарлыг болдурары чугула дээрзинге бүзүреп турар мен.

Эң-не кол болгаш нарын чүүлдер — ол дээрге экономиканы быжыг турушутуг болдурарының, рынокче шилчииринин программалары, чонга хандырыш бээр аъш-чемниң болгаш бараанпарның айтырыглары-дыр. Теңгүнү билир силер. Эвилел чазааның экижидилге талазы-биле бирги, ийиги программалары хүлээп алдынмаан болгаш чүүлдүг кылдыр көрдүнген турул болбас.

Россияның баазазынга Эвилелдиң боттут, тодаргай программазын академик Шаталинниң удуртулгазы-биле ажылдап кылыр бөлүктү органызастаар дугайында саналды Президент деткээн. Программа кажан белеткеттингенде, бөлүктүң ажылын М. С. Горбачев контрольдап, ук программаны деткээн. Ону РСФСР-ниң Дээди Соведи Эвилелдиң программазы кылдыр чүүлдүг деп көрген.

Чүгле ол программаны деткиир мен деп, бистиң беседавыстың үезинде Президент чугаалаан.

Октябрь 1-де программаны боттандырып эгелеп болур турган. Бистер ынаа белен турган бис. Ынчалзажок Эвилелдиң чавылаан чалаа Президентиже ыйыышкын кылып эгелээн, ол бо удаада бодунуң шиитпирин база солаан.

Академик А. Г. Аганбегяның эдилгелери-биле программа база тургустунуп келген. Чамдык эдилгелер-биле ону хүлээп ап болур турган. Ынчалзажок Н. И. Рыжков ол программага таарзынмаан. Ол база ыйыышкын-дыр. Шаталин бөлүүнүң болгаш чазактың программаларын анаа-ла каттыштырыптар дээн оралдажыышкын кылган Эвилелдиң база бир программазының референдын, ук программаны Президент программазы болдурар дээн ол референдум база тыптып келген.

Чон көөр хөөн чок болу берген системаны хевээр арттырар дээн ээлчеглиг оралдажыышкын кылдынып турар. ССРЭ-ниң Дээди Соведи ол айтырыгны ам-даа шиитпирлевээн турда безин Н. Рыжковтуң чазааның — чуртту муңгашталыышкынга киирген, а сандараашкынче ам киирип турар чазактың программазын херек кырында боттандырарынче угланган Президентиниң чарлыктары хары угда хүлээп алдынып турар-дыр.

Алдынган ол документ болза бюджет акшазының чедишпезинге хамаарыштыр өжегерээн мегелээшкинге үндезилеттинген. Бюджет чедишпезин келир чылын чарыгдалдарга хамаарыштыр 2,5—3 хуу болдурар кылдыр (тодаргайлаарга, 40 миллиард хире рубль түңге) планнап турар.

Баш бурунгаар санап көргениин ёзугаар алырга, келир чылын бюджеттиң чедишпези (чаа программада көрдүнген байдалдарны чижек-биле санап көргени) 300 миллиард хире рубль — ол дээрге бюджеттиң бүгү орулгаларындан хөй болур. Бюджеттиң ол хире чедишпезин чүгле чаа акша парлап үндүрериңге үндезилээш, дуглап болур.

Ол дээрге чонну мегелээни болур.

Херегле рынокунга саазын акша частаашкын ыңкаш эндерли бээр, өртектер он-он катап өзер апаар иңчк.

Чаа программа — ол дээрге ону боттандырып эгелээриниң баштайгы айларында-ла болдуна бээр халап-тыр.

Чүнү кылырыл?

Бо байдалдарда Россия кандыг турушту ээлээр ужурлугул?

Президентиниң чайлаш чок буурап дүжер программазын чурттуң парламентизи чүүлдүг деп көөр боор. Ук программаны кандыг-даа таварылгада херек кырында боттандырып турар-дыр.

Мындыг байдалдарда республиканың чазаа бодунуң канчаар хөделиириниң үш дээзилелдериниң бирээзин шилип ап болур. Моон соңгаар кандыг-даа программаны төп саналдавас, а чүгле кол угланыышкыннарны хүлээп алыр таварылгада ол эргежок чугула.

Бирги дээзилел. Президент программазын күүседиринге киришпес дугайында Россия чарлаар. Бюджетти, өнчүнү болгаш бүгү структураларны үлежир апаар. Бодунуң «500 хүн» программазын хамаарылга чокка боттандырар. Бо таварылгада бодунуң акшазын парлааш, ажыглаар, республиканың бүгү кызыгаарларынга каайлы хыналдазын тургузар, хамаарышпас банк системазың болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазы органызастаар. Армияны болгаш боо-чепсекти үлежир.

Маңаар эргевис чок. Үе-хуусаа шагда эрткен. Мындыг байдал турда, шиитпирлиг чорукту илергейлевес болгувусса, соңгукчуларның идегелин болгаш хүндүткелин оскунганывыс ол болур. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чазааның туружу кандыг-даа болуп турар чүве болза, Россия үндезин экономиктиг реформаны 1990 чылда эгелээр, ол дээрге тогдунуушкун-дур деп кым-даа чугаалавазын. Ам-даа шейтп, соңгаарладып турар болза реформалаар чүве артпайн баар — экономика анаа-ла буурап каар.

Ол дээрге нарын болгаш аар өртектиг вариант-дыр.

Республикаларга эргежок чугула чагырганың үлүүн төп эки тура-биле бербес дээрзин бөгүн тодазы-биле көрүп тур бис.

4 айларның дуржулгазының көргүскени мындыг: эңне дүргени-биле, харын даа ноябрь съездизинге-даа чалавас. Россияның политиктиг болгаш экономиктиг суверенитедин камгалаар дээштиг, ажылдаар аргалыг механизмнерин тургузар ужурлуг бис. Аар үүрге-дир, ынчалза даа ындыг угланыышкын-биле чоруур ужурга таварышкан бис.

Ийиги вариант. Ооң үндезини — боттуг, херек кырында каттыжыышкын. Министрлерниң чаа кабинеди (эвилелдиң күүсекчи структуралары) дең эргелиг эгелерге тургустунар ужурлуг. Кандидатураларның чамдык кезиин Президент саналдаар, өске кезиин бистер. Үндезин реформаларының төлээлекчилери саналдаар ужурлуг бис.

Бо вариант эвилел чазааның арганок эргииираан структуразын өскертир арганы бээр. Чамдык министерстволарның херээ чок апаар. Төптүң ажыл-чорудулгазы амгызындан дээштиг апаар. Тургустунуп келген амгы байдалдарны барымдаалап үндезин экономиктиг реформаны боттандырып болур аргалыг апаар (республикаларның суверенитеди, төптүң чаа ролю болгаш өске-даа).

Адак соонда, **үшкү вариант.** Бөгүнгү кедизи чок программаны эвилел парламентизи хүлээп алыр чүве болза, шилип алган орукчуң ам база чазыглыг болганын көрүп кээрынга чартык чылдан хөй эвес үе эгеттиннер.

Бис бөгүн Эвилелге таварышкан экономиктиг базымнарны дөмей-ле катап-катап сүмелээр бис. Биске үе херек, чүге дээрге экономиктиг реформаны болдунар-ла шаа-биле хөгжүдеринге, а кол-ла чүве — төптүң хүлээп ап турар шиитпирлериниң багай уржуктарындан Россияның улустарын эң-не долузу-биле камгалаарынга ол херек. Ынчаарга ол таварылгада, үениң чидириин барымдаалап, программаның турумчудулга кезээн эң ханызы-биле катап ажылдап кылыры эргежок чугула. Бистиң буруувус чокта чидиргенивис 45 хүн ниитинде байдал коскузу-биле өскерилген. Мындыг байдалда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чарлык, хоойлу бүрүзүн — Россияның Дээди Соведи, а Министрлер Чөвүлелиниң доктаал бүрүзүн РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму күштүг болдуруп бадылаан турары эргежок чугула.

Ол үеде социал политиканың кол-ла орулгазы болза чоннуң амыдырал байдалының кудулааштыкының доктаалыры. Төп чоннуң акша орулгазын көвүдедири-биле холбашкан социал программалар бөлүүн сүмелеп турар. Ол хоозун чүве-дир! Олар чүгле инфляцияны улам көдередир болгаш сеглиа утка-биле алырга кандыг-даа дээш чок болур. Үнеги чок хөй акша үлеп бергениниң бараанпар немежи бербес. Чүгле акша бүрүзүнүң садыы алыр шинээзи ол-ла хемчээлге кызырлыр. Өртектер каш катап улгадыр, херектел рыногунда чедишпес чорук улам-на чидигленир.

Акша талазы-биле контрольдуң болдунмазының байдалында аңаа удур бар бараанпарны таарыштыр хуваарын тургузар апаар. Республиканың болгаш ооң девискээр бүрүзүнүң аргаларының дециелин барымдаалап аъш-чем продуктуларын нормаларынче шилчииринге белеткенири эргежок чугула. Аъш-чемни киир сөөртгениңден тургустунар фондунуң чамдык кезиин база санаашкынга киирер. Чоннуң херегделиниң өске-даа бараанпарның бүдүрериңге идиг бээр чанчылчываан хемчеглерни база ажылдап кылыр апаар. Бо бүгүнү декабрьда-ла белеткээн турар.

Ниитилелдиң эвээш хандырылгалыг кезектери — пенсионерлер (пенсияларны улгаттырган-даа болза), инвалидтер, хөй уругларлыг өг-бүлелер болгаш өскелер-даа — эң аар байдалга таварыжыр. Язынын кызыгаарында чурттап турарларга тускай дузаламчыны көргүзер. Оларга херек кырында дузалаарының бөлүк хемчеглерин ажылдап кылыры эргежок чугула, продуктуларны, бараанпарны чиик өртектиг эмнерни хуваап бээриниңден ук кижилерни шуут ажаап тежээринге чедир.

Чоокку үеде, ай төнчүзүнге чедир, бүгү республикага болгаш **экономиктиг районнар** аайы-биле амыдырал чурттаарының эң биче хемчээлин өртумаа-биле тодарадыр саналашкыннар дээстир. Ол саналдарны ноябрьда хооллужудуп бадылалары-биле Дээди Советке киирер.

Өртектер өскени-биле дүүштүр, акша орулгаларын аде көөр индексацияны Россияга доктаалып киирериге белеткел ажылы дөостүр, өртектер **контрольдаарының албаны тургустунган,** чогуур методикаларны ажылдап кылган болгаш шенни. Ынчалзажок мындыг чүүлдү киирбестейге алыр апаар — индексация турум байдалдарда дээштиг болур. Ынчангаш нормалап хуваарының байдалында индексация ажыктыг болур ужурлуг, оон башка инфляция күш четтирбес.

Адак соонда, **ажылчын күштериниң хосталыышкынның база дескеннериниң** ол чоокка-ла нарын айтырыглары чидигленир. Оларны шиитпирлээри-биле чаа тенчечиге чедир **ажылга тургузарының албанын, ажылга тургузарының фондузун** органызастаар.

Экономиктиг реформаны хөгжүдеринче, **ылаңгыя акша саарылгазының айтырыглары-биле** дорт холбашпаан чүүлдерге угланыышкынны чайгылыш чок чорудар. Өпчүнүң курупенин эвес болдурар база хуужудар политиканы, монополияга удур политиканы боттандырар. Чер болгаш чурттаар оран-сава реформаларын эгелээр. Рынок инфраструктураларын органызастаары уламчылаар. РСФСР бот-тускайлан даштыкы экономиктиг политиканы чорудуп эгелээр, боду валюта фондулуг апаар.

Биригээр чугаалаар болза, саналдап турар ээлчеглиг программа буураар деп чүве шуут-ла билдинип кээрге, Россия Федерациязы болуун программазын боттандырарынга белен турар ужурлуг, ол экономиканы эникилериниң база рынокче шилчииринин программазы «500 хүнүнүү» эвес, а бистиң чонувустуң биске адап берген хуусаазын өттаар-даа болур болур.

«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫГЫ

Совет культура талазы-биле ачы-хавыяалары база хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывсыры болза:

Кертик-оол Максимович ДАНЗЫНГА — № 4 сууртмак профтехучилищезиниң ыры болгаш танцы ансамблиниң удуртукчузу,

Антон Ковасевич КАЛЗАНГА — ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү,

Александр Павлович ОСЬКИНГЕ — Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы,

Юрий Прокопьевич ПОТАПОВКА — Тываның кодээ ажыл-агый техникумунуң башкызы,

Клара Чамыяновна САГДЫГА — Тожу районнуң Культура бажыңының улусчу театрының режиссеру,

Светлана Чалдаевна ШИМИТКЕ — Тыва республиканың кара четпестерниң тускай библиотеказының библиотекары.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. ОНДАР.**

Кызыл хоорай, 1990 чылдың октябрь 15.

ХҮР КЫШТААР ДЭЭШ

«Торгалыг» совхозтуң малчыны Марина Конгарның өг-бүлезиниң кыштаглаашкынга белеткенип алганы өскелерден черле ылгалдыг. Амгы үеде 12 тонна сигения, 8 тонна көк-суланы кыштаанга чедирген. Чаш малының ээлаанга үрэр 9 тонна [illegible] чалыннa болуп алган. Ол мышкал Дыртыг-Кок биле Эдер-оол Кыргыс [illegible], Владимир Шивит-Доржунун, Сагды Эрес-оолдуң, Дүш Болат-оолдуң өг-бүлелериниң белеткенгени база эки.

Ирбитей бригадазында ниитизи-биле 7800 ажыг аңгор өшкү 18 кодаңга кыштаглаар. Ак бо хүннерде кыштагларда 148 тонна сигении, 72 тонна көк-суланы чедирген. Мал чеми сөөртүрү уламчылап турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

Дүвүренчиг медээ

ХАЙЫРААН САРААТТАР

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң төвүнүң адаа талазында, улуг оруктуң хажызында шыгаада сараттарны көөрге магалыг. Ында ниитизи-биле 20 сааратты санадым. Оларның чүгле бежин кажаалап каан, артканнарын мал доңлап турар. Ыңай-бээр эрткеш, көөрге, инек-даа, хой-даа ол сараттарының чанында оъттал чоргулаар. Чамдыктары кажаазы чок сигенни амыраp-ла дойлап турарлар чорду. Харамдааның! Малчыннар-даа, совхозтуң удуртукчулары, специалистери-даа ол бүгүнү шуптузун көрүп, билип турар, чүгле чаңгыс хүн эвес, үргүлчү көөр. Ол хире [illegible] хемчег албас чоор? Кижи кайгаар.

Ол-ла совхозтуң Иштии-Хем салбырының Кара-Чыраа ховузунда хөй гектар суланың, арбайның чүгле чартыын келип ажааган. [illegible]

Комбу КЫЗЫЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

Ажаалда—90

СЫПТА ТАРАА АМ-ДАА ХЕВЭЭР

Амгы үеде Барыын-Хемчиктиң кайы-даа ажыл-агыйының шаңында дүшкен тараа эвээш, а эң-не хөй шөлдерлиг «Барлык» совхозта мырыңай курут чыгы дизе частырыг болбас.

Келир чылдың тарылгазынга херемлээр үрезин чедишпес, ону ам баш удур дугуржулга ёзугаар Красноярск крайның ажыл-агыйларындан тыптынар апаар.

АҮК-түң кол агроному Оттук-оол Ооржактың санап турары-биле алырга, октябрь 16-га чедир районнуң 3 ажыл-агыйында 1830 гектар тараа сыпта хевээр. Ооң 1160 гектарын мал чеминге кескеш, артканын тараа кылдыр ажаап, арыглап ап болур. Ажаалда шак мындыг берге болурун «Барлык», «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарның кол агрономнары Мөңгүн-оол Сарыглар, Валерий Саая, Светлана Доңгак баш удур билип турза-даа, карактарын «хаптап», кулактарын «кумчап» алган ышкаш, даамай хөөннерге алзып, хөй үени анаа халас эрттиргеннер.

Чылдың эргилделиг хоңнуктары манавас. Күскү дээр чүдерел, чаъс боралныг, соок хүннер-биле солушкан. Алигаты девискээринде Шыраа-Булак тайгаларының эдектеринде тараан тараалар ам хар адаанче кирип, алдыртпазының кырында келген.

«Хемчик», «Шекпээр» совхозтарның ажааттынмаан тарааларын чанында күзеглеп турар аалдарның мал-маганы саза басып, дойлап турда. Эрги Барлык, Алигаты кодээ Советтериниң даргалары (А. Даваалан, В. Сат) база ында депутаттар бөлүктери дээштиг хемчеглерни ап чадашкан. Агропромнум каттыжыышкынының айтыышкыны-биле совхозтарга барып дузалажыры-биле юрист эртемниг [illegible] чорудуп берип тывыбырлап, машина-техниканы чорудуп турары түсчерниң эрге-чагырга органнарының, совхозтарның удуртукчуларының харыысалга чогун, ажылды башкарып шыдавазын, азырадыкчы хөөннерге алысканын тодаргай бадыткаар-дыр. Белеткеп каан мал чеминиң хайгааралы, кадагалалы багай. Мырынай чаа «Барлык» совхозтуң үш сараазын оор алган. АҮК-түң даргазы Мандат-оол Кара-Сал ону дилеедири-биле район күүскомнун иштики херектер килдизиниден оперативтиг ажылдакчы чорудуп бээрин негээн.

Тургустунган байдал аажок дүвүренчиг. Ынчангаш практиктиг дуза көргүзери-биле АҮК-түң тускай эртемниглерин совхозтарда быжыглаан. «Дөн-Терезин» совхозтуң ажаалдадан хосталган техниказын өске ажыл-агыйларже чоруткан. Бо хүннерде дужут ажаалдазынче, мал чеминиң белеткелинче янзы-бүрү марканың 20 комбайнын, 9 престекчини, 50 ажыг ажылдакчыны киирзе-даа, техника үрелир таварылгалар бар. Күш четпейн турар.

Үе аажок берге. Техника бичии-даа турбас. Чай-шелээн чок ажылдаар ужурлуг. Ол хирде районда бо чугула кампанияны органызастап турары багай. Хүн дургузу кысказаанда ажылче дыка орай үнер, [illegible] эрте-ле чаңып кээрин [illegible] нүн хомудап [illegible] турары чөптүг. Мал чеминиң белеткелинге турган, оон хосталган арендалыг звеноларны, малчыннарны, суурларның чурттакчыларын звенолаары, автомашиналарны немээри негеттинип келген.

Кайы-даа совхоз кышкы үдүр ниитиниң малынга сиген, силос белеткээр планнарын күүсетпээн. Аңаа немей курлавыр — бышпаан тарааны келип алыры. Ынчангаш оон чаңгыс тудумун-даа черге калдыпайн [illegible] алыры [illegible] күштү [illegible] ужурлуг. Бышпаан тарааның саваны бөлдүн мааи, хооразыннарда чыдарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

Совхозтар директорлары Томбулак Сарыглар, Эрес-оол Илам-Сүрүн, Владимир Монгуш ажаалданы доозар талазы-биле чүнү бодап турарыл? Ол ажылдан бо чүүлтер удуртуп, органызастап шыдаар бе, кандыгыл [illegible] дорт айтырыг туруп кээр. Барык-барык бот-ажыламыдыңның түңнелде [illegible] турар ажылдаарга болур бе моолар?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Курүне суверенитеди

Декларация телевилелин чугаалажып тур бис

САНАЛДАРЫМ МЫНДЫГ

Суверенитет [illegible] дугайында декларация [illegible] амыдыралынга онза чугула [illegible] билип турар мен. [illegible] суверенитеди [illegible] [illegible] саналдарымны [illegible].

1. Республиканывысты Тыва Совет Социалистиг Республика деп адаанын бүрүну-биле деткип тур мен. Оон ангыда, мындыг чуулду тооржып черинге немей киирери чугула [illegible] «Мөөң» [illegible] Конституцияга, [illegible] нормажыттынган өскелдээ актыларынга, [illegible] амыдыралынга [illegible] «Тыва Совет Социалистиг Республика» («Тыва ССР» азы «Тыва») [illegible].

2. Декларация телевилелинде республиканың угаан-бодал[illegible] [illegible] «Тыва ССР-те тыва дылды күрүне дылы хүлээлгелиг кылдыр, орус дылды албан-ёзу хүлээлгелиг дыл кылдыр база националдар аразында харылзажырының дылы кылдыр ажыглаар. Өске-даа националдарның дылдарын камгалаар болгаш хөгжүдер. Националдарның культураларын, депшидилгелиг чаңчыл-ёзулалдарын хөгжүдер, оларгай чүүлдерин хүндүлеп көөр».

3. «Тыва ССР күрүне туктуг, сүлде демдектиг, гимниг болур» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

кок өң — Тываның дээри, кызыл өң — Тываның бодунуң кызыл оонуң өртүзүнде дургаар ак-кок өң — Улуг-Хемниң символу. Мурнунда күрүне туту кылдыр РСФСР-ниң тугун ажыглап турган. Ынчаарга чогум Тываның оңзагай символу көзүлбейн баар.

Сүлде демдекти улуг демократтыг үеде турган демдек шиңчилиг кылып ап болур. Ынчап кээрге, төөгү база костүм турар апаар. Чок болза чаа сүлде демдекти тургузар конкурс чарлаар.

Күрүне болганда, ооң бораал ыры — гимн база турар ужурлуг. Тыва ССР-ниң гимнинин сөзүн болгаш аялгазын чогаадырынга база конкурс чарлаар азы чогаалчыларга болгаш композиторларга даалга баар деп бодалдыг мен.

Өске саналдарым:

а) Тыва ССР-ниң чонунуң өнчүзү болгаш национал хөреңгизиниң дугайында чугаа чоруп турар декларация телевилелинин 8-ки чүүлүн 3-кү чүүл кылыр. [illegible] [illegible].

б) Декларацияның преамбулазын [illegible] [illegible].

в) Телевилелдин тыва очулгазын экижидер.

[illegible] «Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитеди дугайында декларация» [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] [illegible].

Шулуу САТ.
Филология эртемнериниң доктору, профессор.

АТ ХЕРЕК

[illegible] [illegible] [illegible] нация белүктериниң [illegible] [illegible] [illegible] дээ, телевидение солуп [illegible] кыштыр чугаалажыр дээнин де мен дугаалты конкурс өөрүп. Сеткил-сагыжымга, угаан-бодалымга чылыы биле хүлээп алганымны хамыкты мурнады онзалап чугаалаксап тур мен.

Бир-тээ, ижин кара чокка ылеп куделин «Шын» солуннуң арынынга чугаалаар чуве болганда мен-не болзумза Тыва Совет Социалистиг Республика эвес, Тыва Республика дизе-ле эки-дир деп кудаар киижи-дир мен. Книжи бодап орарга Тывага тиилээн улуг революциянын соонда, ону Тыва Арат республика дээн кончуг шын. Амгы Арат дивейн чүгле Тыва Республика дизе кончуг шын боор.

Ынчангаш, эргим номчукчулар, мээң киирген саналымга амгы Тыва АССР-ниң кандыг-даа нация белүктериниң кижилери бүрүн каттыжар дээрзинге ханызы-биле бүзүредим.

Тыва АССР-ни Тыва Республика деп адаары [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва Республика деп адаарга өг Тываның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур ужурлуг.

Алыг-Түлүш БЕГЗИ
Күш-ажылдың хоочуну

ТУРА-СОРУКТУГ КИЖИ

[illegible] «бо-даа бу душтуг тоотуг эш-тир» деп бодап боор. Ол ам 50 хар [illegible]. Дооскан эртемизээ ажылап келген ажылы [illegible]. Ону билир киижилер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] туруптуун магадап чугаалажыр.

[illegible] [illegible] саадыг 30 чыл уткел [illegible] ажылдаары анаа-ла бир чыл үүле эвес дээрзи кымга-даа билдинигир. Күш-культура башкызы өөредилге [illegible] [illegible] рын, дышкаар хүннерде мергежилдээнин өөреникчилерин бүт кыржыга эртткен болгай. Спорт залынга, шөлунге спорттуу кенгиг, индээдек дурт-сыныыг, адаа чиик, чарт команданы берип турар кижи — Шагаан-Арыгның № 1 школазында башкы Маскыр-оол Конзаевич Тартан-оол ол-дур.

Красноярск хоорайның күш-культура институдун ол дооскаш, баштай Ак-Туругга, соонда Шагаан-Арыгның № 1 школазында күш-культура башкылап 30 чыл ажылдаан. Бир эвес ооң будужунда турушу чок, халымак шыңар турган болза, ол кадайының бодунуң тораан чери Барыын-Хемчик районга барып, кандыг-даа ажылды кылып болгай. М. Тартан-оол ам методист башкы, күш-ажылдың хоочуну. Школа доозуп турган уезинде-ле бодунуң кузелиби-ле шилип алганы ынак мергежили — күш культура биле спорттуң кадыкшылга ажыктыын, ооң «билбилиг» чажыттарын башкы өөреникчилеринге өзиг күзел-биле сеткилиинден дамчыдып берип чоруур — ооң ажылының [illegible] бир чажыды деп бодаар мен. Ооң кижизидикени, өөретикени өөреникчилеринден спортка ханы хандыкшылдыг [illegible] [illegible] Шагаан-Арыгның № 2 [illegible] [illegible] күш-культура [illegible] [illegible] Рамазан Маслуунчич Пашкоол, [illegible] [illegible] СССР-ниң хөстүг хүрешке [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ССРЭ-де билдингир спорт мастери Роман [illegible] олар болгаш өскелер-даа күш-культура болгаш спортче оруктуу Маскыр-оол Конзаевич Тартан-оолдуу шаналдеринден өөренген. Башкызынга болгаш өөреникчилеринге күш-культура болгаш спорт дээрге хөстүг үе эрттирер, «чалгаа чаавыр» [illegible] [illegible] [illegible] эвес, а амыдыралының [illegible] [illegible] [illegible] болу бергени ол. [illegible] ынчалдыр [illegible] [illegible] [illegible] дипшикинчерлиг болган. Тартан-оолдарның Маринаазы, Мерген [illegible] тенниске, хаажа, воленболга база хандыкшылдыг болганы — адазының салдары-дыр.

«Чиңү тарып алган сен, ону ажаап алыр сен» — деп орус улустуң үлегер домаа бар. Маскыр-оол Конзаевичиниң чаңгыс черге, ажылга хөй чылдарда турум ажылдааны хилис барбаан. Улуг-Хем чонунда ону таныыр [illegible] кижи хо вар. Мында ооң ат-алдары, хүндүткели, ашөөрү бар. Шагаан-Арыг хоорайның № 11 округунуң социалистеры бо чылдың март айда ону хоорай Совединиң улус депутадынга соңгаан. № 1 школаның коммунистери партия эге организациязының секретарынга, районнуң партия конференциязының делегаттары ону республиканың партия конференциязынче делегатка соңгаан. [illegible] бир таварылга эвес.

Партияның республика конференциязының делегаттары

Чонунуң хүндүткелин, коммунистериниң идегелин Маскыр-оол Конзаевич ажылга кежээ, амыдыралга кижизиг мөзү-шынары-биле чедип алган.

Чамдык кижилер күрүне, хөй-ниити ажылы дээрде карак кызыл, а бажыңынга «пат» болгулаар. А Тартан-оол хүлээнген башкы ажылынга-даа, бажың ишкинге-даа кежээ, ажыл-агыйның кижи деп чүвеге ооң амыдыралы бадыткал. Маскыр-оол Конзаевич, Тамара Салчаковна Тартан-оолдарның кодаңында хаваннар, инектер, кезип белеткээн сарапт сиген, кажаа-хораа, ногаалар, картофель доду. Эрги Шагаан-Арыгга чурттап турда ооң кодаңынга ангор ешкүлер база турганын утпаан мен. Өшкүлер аразынга бодунуң улуг шырааа, узун дыдыраш ак дүктерин, коруштуг мыйыстары-биле оңналанып кестүр ангор хунаны көрген улус магадап, чарашсынар чүве ийин. Мен баштай ону көргеш: «Эки, кежээ ээниң ажаалдазының ачызы-дыр ийин» — деп бодапканым сагышта хевээр. Малды азырап өстүрери дарыкын-деңшиктиг. Амыр чүве кайда боор. Амыр-дыш сагынмас шудургу, кежээ кижиниң кодаңынга мал өзер. Эрткен чылын Тамара Салчаковна аарааш Кызылга эмчиге чыткан. Ол кезек үеде Маскыр-оол Конзаевич инээн бодү саап турду. Инек баштайгы үеде өскелээр, сагдырбас боорга, кадайының халадын кедип, ажаалдан шарыттыг ап алырга, инек ам «дүжүп бергенин» менээ чугаалап олурган кижи.

Чаш кижини азырап, кижизидип өстүрери база-ла амыр эвес. Тартан-оолдар бир кызын, үш оглун телептиг бүдүштүг, томаанныг кылдыр өстүрген. Оларның улуг кызы Марина институт доозкаш башкылай берген. Бир оглу шериг албанында, ийигини Улан-Үдэниң кедээ ажыл-агый институдунуң 2-ги курзунда, үшкүзү Новосибирскиниң уран чүүл училищезинде өөренип турар. Ажыл-ишчи ада-иениң уруглары амыдыралдың аңгыжанты копалары-биле чорупкан. Ынчалза-даа оларны каттыштырып турар үндезин хазыл — өг-бүле, ада-ие. Ооң кол тыптарыкчызы тура-соруктуг башкы, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика партия организациязының конференциязының делегады Тартан-оолдуң амыдыралын, ажылын кажсы таныжарга ындыг.

Дулак ООРЖАК.
Партия Улуг-Хем райкомунуң инструкторы.

ИДЕГЕЛ

Тожуга аңнаар, иви ажылындан аңгы Тожу чонунуң чугаазы-биле «аал малы» дээр инек, хой, хаван, чылгы ажылы база [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сүт-бараан фермазынга баштай кадарчылап [illegible] [illegible] [illegible] удатпаанда ла [illegible] районнуң эң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болгаш [illegible] [illegible] [illegible] ферманың мал чемин, сүдүн район, болгаш тевүүнге [illegible] соңгуруушун каш чылдарны эрттирген.

Михаил Барыан идепкейлиг хөй-ниитичи болуп, бо аразында партия, совет, комсомол организацияларының ажылдарынга идепкейлиг киржип, соңгулдалыг албан-хүлээлгелерни ак сеткилдиг биле күүседип чоруур. Шак-ла ооң ужурундан ону партияның республика конференциязынга беш катап делегатка соңгаан. 1962 чылда Ленин комсомолдуң XIV съездизинге Тываның комсомолунуң делегады болур аас-кежии ооң үлүүнге база онаашкан.

Михаил Чигжитович районда эң шыырак спортчуларның бирээзи, тыва хүреш[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажылдыраатга, хаактааарынга сундулуг, олче аныяк-өскенни хаара тударынга биче эвес салдыышкынны киирип чоруур.

Чоокта чаа болган совхозтуң коммунистериниң отчет-соңгулдалыг хуралынга Михаил Барыан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Василий ТАМДЫН-ООЛ
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

Михаил Барыан Тожунуң коммунистериниң мурнундан РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика конференциязынга баар делегаттарның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Совет Тыва» колхозтуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мурнакчызы болу берген.

ТОДАРГАЙ АЙТЫРЫ АЖЫКТЫГ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Тургузуг чу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелин «Шын» солунда парлаан. Ол программаны кичээнгейлиг номчуп көргеш, партияның республика организациязы чүнү кылырын планнап турарын билип алдым. Ажыл херектер улуг-дур, ындыг-даа болза ону партия организациялары, амыдыралга боттандырарының бүгү аргалары, күжү бар.

Бистиң партия эге организациязы бодунуң ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылып турар, ону бадылааш, күүседириниң хемчеглерин алыр бис. Партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазында айыткан хемчеглерни амыдыралга боттандырар дээш бистиң эге организацияның коммунистери тодаргай ажылдарны чорудар дээрзи чугаажок.

Амгы үеде партияның аттары, ролюн көдүрери эң чугула айтырыг болуп турар болгай. Партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазында ону шиитпирлээрде чүнү кылырын ам-даа тодаргай айытпаан деп бодаар мен. Партияның аттарын бедидери коммунист бүрүзүнден хамааржыр деп санап чоруур мен. Оларның [illegible] телевилелде көрдүнмейн-дир. Ынчангаш чүнү кылырын тодаргай бижизе чогуур.

Саая СҮРҮН.
«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында партия эге организациязының секретары.

Реплика

МЕНИ АЛБАДАПТЫ

1990 чылдың октябрь 9-та Тыва телевидение дамчыштыр, Тыва АССР-ниң улус депутады Г. Я. Эпп чүве чугаалаан. Депутаттың чугаазын дыңнааш, кайгап-хаймас кижи-дир мен. Ынчангаш ооң одуругларын солунга бижиирин ооң чугаазы мени албадапты.

Кажан Эпп сөс алгаш чүве чугаалаан бээрге, республиканың хөгжүлдезинге хамаарыштыр солун чүнү-ле чугаалаар ирги деп манап олурдум. Ол ындыг эвес, дедир болду. Чул дээрге, Эпп бодунун чугаазынга тыва улустуң адресинге дорамчылалдыг, хоп-нүгүл бижээн Липчинскаяны камгалап, агартып, ооң соодунга бижээн чүүлү шын деп чугаалаан. Шынында «Шын», «Тываның аныяктары» солунга Липчинская болгаш ооң даа өскелер дугайында хөйхөй кижилер киленип бижээн, ол материалдар парлаттынган болгай. Бир-тээ, Эпп Липчинскаяның хоп-нүгүлдүн агартып, шын деп бадыткап турар болганда, ол база тыва улусту куду көрүп турары ол эвеспе.

Липчинскаяның болгаш өскелерниң-даа солуннарга бижээн хоп-нүгүлдүүге хамаарыштыр «Советская Россия» солунга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Шириин тодаргай харыны берген.

Черле ынчаш, депутат кижи республиканың бүгү чонунуң мурнунга чүве чугаалап тура, тос черде турар турар берге дээштиглерни ханы өттүр [illegible] [illegible] оларны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]?

Г. Я. Эпп Тыва АССР-ниң улус депутады кижи [illegible] республиканың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Сиилаа АДЫЯ.
[illegible] хоорай.

КАНДЫГ ХЛЕБ ЧИП ТУРАР БИС

Хлеб [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Республиканың амыдыралында чаа эвес чүүл. [illegible] [illegible] хлеб [illegible] база курут делгүрлерде [illegible]. Ындыг-даа болза, хлеб садып алыр дээн кижилерниң узун [illegible] хлебтиң когу улуг-даа-дыр деп сагындырып турар ышкаш.

Хлеб-биле хандырылганың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хлеб [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] деп чүве бүдүрбээ билдингир. Эргижирээн хаан дериг-херексел, артык желек-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бо чылдың 9 айларында [illegible] Тываның «стандартка» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң хлеб бызырар болгаш [illegible].

[illegible] ыжырап турарынга кол чылдагааны, үстүнде демдеглээни дег, технологияның хажыттааны, хемчээр деңнээр дериг-херекселдиң мырыңай чогу азы ажыглаттынмайн турары болган.

Кызылдың хлеб комбинадынга бо чылдың 9 айнында эрттиргеш, 97 тонна хлеб аймаан, булочка болгаш кондитер кылыгларын хынаан. Ооң түңнелинде 39 тонна продукцияны үндүр бижээн. Ол дээрге хынаттынган продукцияның 40 хуузу-дур. Булочка кылыгларының ада талазы хирлиг, хелүн эрттир ажыг, даштыны хевири көрүш чок. Хынаттынган хлебтиң 39 хуузунуң шынары «стандарттарның негелделеринге дүүшпес, чиг, амдан чок, харын-даа шоодайлар кемлидиг, даш ымыы өске-даа болган.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Спецрыба» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 7,2 тонна [illegible] 4 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Шоодай чокка далган кадагалаарының складынга [illegible] чок [illegible] далганы машиналардан хлеб бызырар цехче дорт киирип турган. Ооң түңнелинде далганы шиштиттинмейн, магниттиг шишкиниитер тавары эртпейн, карын-даа дезинлеттинмейн турган. Чогум-на бо үеде хлебче даш, шиш дээш өске-даа чүүлдер чорааныйга хомудалдар садып алыкчыларның талазындан хөй болган. Шоодай чокка далган шыгжаар складтың бункерлери ажылдавайн турган. Чүге дээрге оларның хөй кезии үрелик. Далган шыгжаар складтың дериг-херексели үрелик турда, анаа курлаавыр далган кадагалаарының дугайында чугаалаан херээ чок болбайн аан.

Далган деңнээр шалдерниң, дозаторларның, ажыттынган далган үлээр дериг-херекселдиң, бедеп продукция деңнээр кирдерниң чедишпези [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 4 прибор чедишпес.

[illegible] [illegible].

бүдүрүп үндүрүп турар. Хлеб бүдүрерингиге монополия болгаш дефицит садыг [illegible] [illegible].

Кызылдың хлеб комбинадында санитарлыг байдал база ындыг-ла аки эвес. Чиижээрге, хыналда үезинде кондитер цегинге ажылчыннарының хол чуур савапы безин чок болган. Хлеб лотокаларын сөөлгү катап кажан чугдунганы уттундурган.

Бай-Хаак биле Туранда хлеб заводтарында байдал Кызылда хлеб комбинадындан улуг-ла дээредевес. Ол заводтарга чамдык хыналдалар үезинде бүдүрген продукцияны шиштүзүн холуп турган таварылгалар бар. Продукцияны багай шынарлыг кылдыр бүдүрүп үндүрүп турарының чылдагааны Кызылда хлеб комбинадынга чылдагааннар-биле [illegible].

Тываның хереглекчилер [illegible] республиканың районнарында 30 пекарня бар. Аааа [illegible].

Александра МИРОНОВА
Курүне инспектору.

Улуг Хемде Арыг Үзүү суурнуң пекарнязының быжырган хлебтери кайда-даа сураглыг. Ында он ажыг кижи ээлчежип, эки шыңарлыг, амданныг, чаагай хлебтерни быжырып, Арыскан, Ак-Туруг болгаш ооң өске-даа суурларже чорударлар.

Арыг-Үзүүнүң пекарнязының ажылдакчылары хлебтерни быжырарындан аңгыда, булочкаларны, кондитер кылыгларын база болбаазырадып үндүрүп турарлар. Кежээни ээлчегде хоочун пекарь Мария Моңгушевна Хыртыммай изиг суугунуң чанында быжа берген хлебтерни ээп тур.

— Хонукта үш тонна ажыгны быжырар бис, амдызында ак далган төне берди, бора далгандан быжырып тур бис — деп, ол чугаалады.

Каңмыын-даа келген улус бо суурнуң амданныг хлевин садып алгаш, чоруп турар болгай. Чүге дизе, билдингир, ажыткыны чогуур негелдезинге чедир белеткеп алгаш, одаар суугуга быжырарга, эки болур-дур.

ЧУРУКТА: Арыг Үзүүнүң хлеб быжырыкчызы Мария Хыртыммай.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ЧҮГЕ СОКСАТПАЗЫЛ?

[illegible] [illegible].

Кымыл бажында хаттыг хоорай. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Михаил ЧАМЫЯН.
Кызыл хоорай.

ХАМААРЫЛГАЗЫ ХАРЫЫСАЛГА ЧОК

Хоорай [illegible] телефон харылзааның багай ажылдап турарының дугайында [illegible] Д. Б. Ча-[illegible] [illegible] [illegible] катап барган мен. Ол бээрге [illegible] турбас ийик.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда пассажирлер автобүдүрүлгезиниң ажыл-ишчилери Владимир Шуршев, Эдуард Нава, Анатолий Кенден оларның ажыл-ижиниң сорулгазы чаңгыс — чонну аргыштырар машина-техниканың үрелиишкин чок болуруп чедип алыры.

Оларның ажыл-ижи сырый харылзаалыг. Бедик мергежилдиг ажылчын Владимир Шуршев аңаа он чыл бурунгаар ажылдап кирген Анатолий Кенденниң машиналарының радиаторларын болгаш оон өске-даа кезектерин дүңзаалап кылырынга өөреткен. Күңгүртүг чурттуг аныяк ажылчын орус өңнүүнүң дузазы-биле ам бедик мергежилдиг дүңзаалакчы болган.

Эдуард Наваның ада-иези база пассажирлер АТБ-зинге ажылдап турганнар. Ада-иезиниң аайы-биле ол бичии тургаш-ла, чайгы үелерде анаа слесарьлап турган. Ам «ГАЗ-52» маркалыг чүък машиназын чолаачылап, бүдүрүлгеде хандырылга ажылдарынга киржип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ООЧУРГА КЕМДЕП БОЛУР

Сентябрь төнчүзүнде дүштеки үеде Кызылдың «Саян» универмагының чанындан эртип чыда, эндере кижи оочурлапканын көрүп кагдым. Бистиң үевисте кандыг-даа херээжен кижи узун-даа, чолдак-даа оочурнуң кыдыындан амыр-тайбың эртип шыдавас: ыяап-ла ында чүнү садып турарын билгеш, амыраар. Мен база сонуургаачал аайым-биле мында чүге хөй кижи чыглып турарын айтыра бээримге, кышкы херээжен сапогтар садар диштилер. Оочурлап алдым: меңээ кышкы идиктер база-ла херек.

Оочурга ынчаш турбаан кижилер анаа комедия-даа, трагедия-даа болуп турганын даап бодап, каттырынчыг-даа, кээргенчиг-даа, ыглаксанчыг-даа чүүлдер катайхаара болуп турганын билип олур боор. Ийи херээжен оочур хунаашкаш, мырыңай арын-бажын чара дырбактажырынга четкеннер. А экибак кандыг сестер анаа дыңналып турганын бижиир болза, бүдүн ном даа чедишпес. Кижи бүрүзү оочурнуң бажынче чүткээш, күштүг-ле кижи чара булгап туруп бээрге, та кым-на чүве ийик, милицияже долгаан. Баштай сержант аныяк оол келди. Ол хөөкүй чурум тудары оралдажып, үнмерлешкен хөй кижи аразынче кире бергеш, боду чүгле тын меңди үнген: кадайларның бирээзи, та кандыг кончуг көренген, «ааангыр» чүве ийик, оолдуң арнын кызыдыр дырбактай соп кагды. Аныяк сержант ооң оралдажыышкыннарының үре-түңнел чогун билгеш, аткаарлаар ужурга таварышкан. Удатпаанда милиция наряды келгеш, хөй кижилерниң идип, чүткүп кээринге харын-даа буузулбайн турган ларёктуң соңгазының баарынга дуй туруп каш, корум-чурумну тургузуп, идик садыглаашкыны төңгү-төңгүже чедир анаа кымчыларын кажаалай тудуп алгаш тура хүнзээнер болгай.

Ам херек барааны милиция дузазы-биле садып алыр апарганының муңгарачыдының дугайында хөй сайгарылга кылбайн, мен маңаа садыглаашкынның организациязынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны чугаалаар бодай-дыр мен. Оочур чокка кижи өөделиг бараан садып алыр харыктыг эвес. Ынчангаш ону (оочурну) эвээжедир талазы-биле чеже боданып, чугаалажып келбээн дээр. Дам-на чедишпес бараан-сараан аймаан садыг организациялары үрей шыгжап, азы хүлээп албайн турганының чижектерин пат билир бис. Садыглаашкын талазы-биле олар боттарының адырынга монополистер-ле болгай. «Ээзи — дээрги» апаар таварылгалар бисте кайы хөй.

Чамдык садыгжыларының ажы-чаңында, ажылдап турар аянында чиктиг чүүлдер бар: сактырга, олар боттарының бүдүрүп алган барааның халаска берип турган-даа ышкаш. Ол-даа кандаар, бараан-сараан элбек турар болза, ындыглар мөөрээгенир харыы чок болу бээр.

Ам кажан-чежен келир албекшилдн манап олурбайн, ховар барааннарның саарылгазын канчаар организастап болурунуң дугайында боданганывыс дээре. Бо талазы-биле мен садыг ажылдакчыларынга белен рецептилер бижип берип шыдавас мен, ол дугайында оларның боттарының бажы ажылдаар ужурлуг.

Чедишпес барааннарның садыглаашкынының таарымчалыг кылдыр организастаар үе келгенинниң дугайында чугаалаксадывыс. Ынчангаш садыг ажылдакчыларынга мындыг айтырыгны салыксай-дыр мен: ховар барааннарны элээн хөй кезек черлерге чүге садыглап болбазыл? Харыызынга доораан на садыгжылар чедишпес деп чылдак тыптыр бээри чугаажок. Ындыг-даа болза, улус оочурларда бертингиже чедир «бержип» турда, чамдык кидистерниң садыглаар барааны чок болганындан, садыгжылары ийи-үш болуп алган аразында таваар хөөрежип турары карактыг костүп турар факт ышкажыл. Оларны чүге дузалаштырып болбазыл? Ооң аңгыда, артыкы өрээлдерде үне-кире маңнажып турар хостуг ажылдакчылар каракка илдигер. Черле ынчаш садыглаашкынны дүрген болдурары-биле ажыглаттынмайн турар арга-курлавырлар хөй дээрзи билдингир.

Ол ышкаш аъш-чем садыгларынга улус эндере тырлып турда, чаңгыс садыгжы, чаңгыс кассир турары канчап-даа таарышпас. Ылаңгыя ажыл шагы дооскан, улус садыгларга чыглып кээп турда, кассирлерниң акша дужаар дээш «чиде» бээр чоруу бар. Ооң үе-шагын база таарыштырып ап болур хире айтырыг ышкажыл. Бисте чүү-даа чүве ыяап-ла дедир боору шуут кайгамчыктыг.

Узун оочурларга кижилер болганчок-ла мөзү-бүдүжүн оскунуп алырын каш-даа көрген бис. Психологтарның тодаратканы ёзугаар кижилер оочурга чүгле 7 минута иштинде оожум туруп шыдаар, ооң соонда оларның чамдыктарының нервилери чайгаар кыптыгып келири дүш эвес. Кижилерни шак ындыг дорамчылалдыг, ыдынчыг байдалга эккээри албан эвес дээрзин Садыг министерствозунга сагындырыксадывыс. Чеже-даа бараан эвээжен турар болза, садыг организацияларының үлетпүр барааннарының анаа бөдүүн дамчыдыкчызы эвес, а ол бараан-сарааның элбээринге бичии эвес үлүгүн киирип болур деп чүүлдү министерствого угаадыксай-дыр мен. Ужурунда болза, чүнү бүдүрүп турар болдур, ону садыглаар эвес, а чүнү садып ап турар болдур, ону бүдүрер ужурлуг чүве-дир ийин. Ынчалза-даа бисте шупту чүве дедир тургустунган дээрзин пат билир болгай бис.

Даштыкы чурттарның садыгларын телевизорга көргүзе бээрге, эскерип көрзолилер даан: барааның элбээн, арыг-силиин, а кол-ла чүве — бараан бүрүзүн деңзилээш, чараштыр хаптап каан болуру. А бистерде деңзилекчилер (фасовщиктер) бар-даа болза, барааны деңзилээш, хаптап садарынга амга чедир чаңчыгып чадаан бис. Садыгжылар, деңзилекчилер, контролерлар, кассирлерни бригада нерээзи-биле ажылдадырын практикалап турар бе? Ындыг кереэ бар деп меңээ бүзүредир чадавастар. Ынчалза-даа садыглаашкынның организациязы ол хире багай болуп келгенде, аңаа бүзүрээр аргам чок. Ынчангаш социализмниң кезээ мөңгедеги хайлыг эдеринчизи — каргыштыг оочурларны канчаар эвээжедириниң оруктарын тывары — Садыг министерствозунуң дорт-ла ажылы деп бодаар мен. А Кызыл хоорай Совединиң күүскомундан наныс ылалга садыг-саарыкылга ажылының организациязын хыналдага алыры, маңаа аайбаштыг чорукту тургузары негеттинип турар. Бодунуң девискээринге кижилер бараан садып алыр дээш бастыналжып турда, доора хайгааракчы болуп олурар эрге-чагырганы ажы бар бе?

Садыг министерствозу бодундан эгелээш адаанда хөй санныг организациялары болгаш садыглары-биле кады коммерсант болурунуң шынарлары шинчилдип алыры тоң чугула. Оон башка рынокче кирген соонда хөй кагжынчыларынга канчаар быражырыл? Угааныг кижилер даартагы хүнүн бөгүн бодап олурар ужурлуг.

Надежда ЭРГЕП.

Социал айтырыглар

ИХМ [illegible] ТУР

Октябрь 16-да республиканың девискээринге 37 кем-херек үүлгедиишкини болган. Ооң 9-у Кызыл хоорайга онаажыр.

Кызылга квартиралар оорлаар чоруктар көвүдээн. Кол нуруузунда хоорайның чөөн түгүнде болгаш мурнуу микрорайонда, автовокзал девискээринде турар бажыңнар оорларның үүлгедиг кылып турар черлери болуп турар. Алдын, мөңгүнден болган үнелиг металлдан кылган каасталга эдилелдери, аъш-чем аймаа, эт-сеп, арага талоннары, радиотелеаппаратура аймаа оорлаттынып турар.

Хову-Аксы суурга А. В. Галимова дээрзи квартиразының дүлгүүрүн почта хааржаанга суп каар чаңчылдыг турган. Ооң шак ындыг чоруу анаа улуг каражаны чедирген. Дүлгүүрнү ажыглап, оорлар квартиралдан «Вега-331» магнитофонну, норка кежиинден даараан бөрттү болгаш өске-даа ертектиг эт-септи оорлап апарган. Каражаның пинти түңү 600 рубль болган.

Октябрь 16-да Калинин кудумчузунуң 3 «б» дугаарлыг бажыңның 5-ки каъдының шөлүнге 29 харлыг А. Г. Савелькаевтиң өлүг мочүзү тывылган. Ону эттеп, соп өлүрген болган. Кызыл хоорайның чурттакчызы Ю. К. Кара-оол туттурган. Истелге чоруп турар.

Ол-ла хүн 20 шак үезинде Ленин кудумчузунуң 12 дугаарлыг бажыңының чанынга бөлүк оолдар бижек-биле коргудуп, кыжаныш тургаш, 13 харлыг Валерий Леоновтуң кроссовка идиктерин үптеп апарганнар. ОПТУ-4-түң сургуулу, 15 харлыг Алик Койгунмай туттурган.

Таңды районнуң Дүргең суурга 21 шак үезинде Н. М. Ананаскинниң башкарып турары ЗИЛ-130 машинаның дугуюнче ийи катап боо-биле боолаан.

22 шак үезинде Ак-Довурак — Кызыл-Мажалык оруунга «Тыва даг-дүгү» комбинаттың транспорт цегинге хамааржыр автобустуң соңгазын даш-биле чара шапкан. Ол дугайын автобустуң чолаачызы М. К. Коршаков милиция черинге дыңнаткан. Истелге чоруп турар.

Таңды районнуң Бай-Хаак суур чурттуг А. А. Кудрин, С. В. Ударцев болгаш В. И. Чегдыгбашев олар аңнаар сезону эгелевээнде, лицензия чокка. Ударцевтиң адынга бүрүткеттингнен «Лось-4» карабин-биле ийи мыйгакты атканнар. А 29-68 ТВ дугаарлыг УАЗ-469 машина база-ла анаа хамааржыр. Төткелекчи чорукту районнуң прокуратуразы истеп турар.

Мария КУЗЬМИНА.
Милицияның майору.

ВАСИЛИЙ ФАДЕЕВИЧ ДЕМИН

Тыва АССР-ниң уран чүүлдериниң алдарлыг ажылдакчызы Василий Фадеевич Деминниң ол-ла-ондан халавынга таварышкаш, мочээниниң дугайында кажыыдалдыг дыңнадыг РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң Рязань организациязындан келген. Бодунуң амыдырал-чуртталгазының болгаш чогаадылга уран чурулгазының дөртен ажыг чылын ол бистиң республикага бараалгатган.

Чурукчу, хөй-нийти ажылдакчызы, аныяктарның дагдыныкчызы Василий Фадеевич Деминниң адын Тываның төөгүзүнге алдаржыдып бижиттинген.

Профессионалдыг чурулга уран чүүлүн хөгжүдер чүгле даалга-биле ССРЭ-ниң Уран чүүлдер херектериниң комитеди В. Ф. Деминни 1941 чылда Тыва Арат Республикаже ажылдадып чоруткан. Ол Тывага үш чыл хуусаалыг чедип келген, ынчалзажок бодунуң күш-ажылчы болгаш чогаадылга амыдыралын бистиң республикавыска берген. Рязаньның уран чурулга техникумунга, билиг бедилериниң Москвада институдунга ол өөренген. Тыва театрының шиилериниң бүгү каасталгазын ол хандырып, школаларга чурулга башкылаарынга ажылдаан. ТАР-ның Министрлер Чөвүлелиниң чанынга уран чурулга килдизиниң эргелекчизинге ону 1942 чылда томуйлаан. Чурулга студиязын тургускан, уран чурулганың баштайгы делгелгелерин организастаарынга идигни берген талантылыг кижилерни, ылаңгыя аныяктарны тып, депшидер, оларның мергежилин бедидер дугайында кезээде сагыш салып келген. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чурукчу В. Л. Тас-оол-биле кады Тываның телеграф агентилериниң Көзенээн үндүрүп, фашистиг эжелекчилерге удур темалыг хөй чуруктарны, плакаттарны кылып тараткан.

В. Ф. Демин орус болгаш тыва улустарның найыралының улуг актывызы — 1944 чылда Тыва ССРЭ-ниң улустарының аңы-дуңма өгбүлезиниң составынга эки тура-биле каттышканының херечизи болган. Ол болуушкунунуң улуг ужур-дузазын чурукчу хандыр билбишаан, ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның каттыжып кирериниң дугайында Декларацияны Улуг хуралга чүтаалажып турарының нарыгжыр нарын чуруу композициязын чедимишкиниг күүсеткен.

Василий Деминниң «Тываның [illegible]» деп ажылын уран чурулганың Бүгү-эвилел делгелгезинге бедик-биле үнелээн. Тываже [illegible] хөй националдыг совет көрүкчүлерниң кичээнгейин угландырган. Амгы үениң кижилериниң портрет чуруктары. Тываның бойдузунуң чурумалдары ооң уран чурулга ажылының аңгыдыньнының болган.

Деминниң чурулга ажылдары Кызыл хоорай-биле [illegible] холбаалыг — Кызыл партизаннарның турасаалынга. Совет Тываның 20 чылынга үндүрер дериг тургускан «Ашак тевү» тураскаалга ооң чураан чүүлдери төөгүге артар.

Тыва АССР-ниң уран чүүлдериниң алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты В. Ф. Деминге 1963 чылда тывыскан. Чурукчулар эвилелин Тывага тургузар талазы-биле оргкомитетти ийи чыл дургузунда баштап келген, 1965 чылда туругунуң бирги съездинге чогаадыкчы аныяк эвилелдиң баштаар чериниң межигүнүнге соңгуткан.

Василий Деминниң чогаадыкчы уран чурулга ажылдары республиканың чурулга уран чүүлүн хөгжүдеринге боттуг салыышкыны болган. Интернационалчы чурукчунуң дугайында чаагай сактыышкын Тывага кезээде артар.

Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак, А. К. Канзай, Ч. Ч.-Д Ондар, И. Ч. Салчак, С. Ш. Саая, Д. Х. Дойбухаа, С. М. Кегел, Г. С. Суздальцев, Б. С. Дүпчүр, И. В. Сажин, В. А. Ховалыг, О. М. Ондар-оол, М. А. Даржай, М. Ч. Чооду, К. Т. Хуван, А. С. Хертек, Т. Ч. Ондар, К. К. Кудажи, Р. Д. Кенденбиль.

РОССИЯНЫҢ НАЦИОНАЛ СОСТАВЫ

Айтырыңар—харыылап берээл

РСФСР-ниң чонунуң национал составының, хөй болгаш эвээш санныг национал дарының сөөлгү чылдарда өзүлде темпизиниң дугайында тайылбырны бээрин Кызыл хоорайның чурттакчызы, тудугжу ажылчын, ам пенсионер Ховалыг Нурзат редакциядан дилээн. «Билиг» ниитилелиниң кежигүнү журналист Алексей Дугержаавының тайылбырын ооң адаанда парладывыс.

Россия Федерациязының составында автономнуг 17 республикалар: Башкир, Бурят, Дагестан, Кабардин-Балкар, Калмык, Карел, Коми, Марий, Мордва, Соңгу Осетия, Татар, Тыва, Чечен-Ингуш, Чуваш, Якут АССР-лер, ооң крайларының составында автономнуг 5 областар: Адыгей, Даг-Алтай, Еврей, Карачаев-Черкес, Хакас автономнуг областар, крайлар болгаш областар составында автономнуг 10 округ: Агинскиниң Бурят, Ханты-Манси, Чукот, Эвенк, Ямал-Ненец автономнуг округтар бар.

Россия Федерациязының, харын Эвилелдиң безин автономнуг республикаларының эң-не «хеймери» — Тыва АССР. Бодунуң республиказының төөгүзүн каксы аарак безин билип алыры аныяк салгалдың кижилеринге артык эвес боор. «Эрткен үезин билбес кижиниң келир үези чок» деп үлегер домак бар болгай.

1931 чылда парлаан Совет энциклопедия словарының болгаш өске-даа төөгү бижимелдериниң медээзин өзүтаар алырга, IX чүс чылдың ортан үезинге чедир Тываның девискээри түрк база уйгур каганаттарының (ол үениң хаан чагыргазының) составынга кирип турган. XIII чүс чылдың эгезинде ону моол-татар каттыжкан күштер эжелеп алган. XVIII чүс чылда тыва улус маньчжурларның (XVII чүс чылдың үезинде Кыдаттың соңгу-чөөн девискээринге Маньчжу деп бүрүнгү шагның феодал күрүнези турган, ооң албатыларын маньчжурлар деп адаан, а тывалар оларны манчы-кыдаттар, ооң сөөлүнде гоминден шериглерин — хамбык шериглери деп адай берген) дарлалының адаанга кирген. Манчы-кыдат дарлалындан 1912 чылда Тыва (Урянхай край) хосталган, сөөлүнде 1914 чылда Россияның протекторадының хамаарылгазынга хүлээп алдынган (протекторат — колониалдыг хамаарылганың хевирлериниң бирээзи, ынчаарга иштики амыдыралдың кол айтырыгларын ол үеде Тываның феодал ноённары шиитпирлеп, а даштыкы харылзааларның болгаш камгалалдың айтырыгларын хаан чазааның төлээлекчилери харыылап турган).

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының салдары-биле национал-хосталгалыг революция тиилээн сөөлүнде 1921 чылдың август 14-те Тыва Арат Республиканың тургустунганын чарлаан. 1944 чылдың октябрь 11-де Совет Эвилелиниң составынга тыва улус эки тура-биле каттыжып кирген. Тываны автономнуг область кылдыр ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составынга хүлээп алыр дугайында чогуур Чарлыктар ынчаарда үнген чүве, а ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыынга Михаил Иванович Калинин ат салган. А 1961 чылдың октябрь 10-да Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика кылдыр эде тургускан. Аңаа хамаарыштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чогуур Чарлыктары үнген. Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле 1944 чылда кирген-даа, автономнуг областы АССР кылдыр эде 1961 чылда тургусканынга-даа холбаштыр чонунуң өөрүшкүлүг, бедик сорук киириишкиниг хуралдары, митингилери бүгү хоорайларга, кожууннарга, сумуларга, арбаннарга болуп эрткенин ол үениң кижилери утпаан болгаш кажан-даа утпас бис.

Эрткен барык дөртен алды чыл дургузунда бистиң Тыва өзүлүг интернационалдыг республика болган. Тыва АССР-ниң статистика эргелелиниң эрткен чылгы медээзин өзүтаар алырга, республиканың чурттакчы чонунуң саны 312 муң кижи четкен, ооң иштинде тываларның саны 206 муң болган.

Бүгү-эвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң 1990 чылдың август 18-те үнген № 33 «Аргументы и факты» солунунга РСФСР-ниң Статкурюмунуң чамдык медээлерин парлаан. Россия Федерациязының доктаамал чурттакчы чонунуң саны 1979 чылдан 1989 чылга чедир үеде 7 хуу өскен. Ынчаарга ол-ла үениң дургузунда ингуштарның саны 30 хуу, чеченнерниң — 26, Дагестанның улустарының болгаш тываларның — 25 хуу, кабардиннерниң — 21, карачаевтерниң — 20, калмыктарның болгаш алтайларның — 18, Соңгу чүк улустарының — 17,... якуттарның — 16 хуу өскен. Тываларның санының немей өзүлде темпилери 1988 чылда база бедик болганын РСФСР-ниң Статкурюмунуң медээзинде база демдеглээн.

Ажык чагаа

ИДЕГЕП ДИЛЕДИВИС

Бис Чөөн Сибирьниң культура институдунуң доозукчу курузунда бот-өөредилге-биле өөренип турар бис. Биске билдинмес чамдык айтырыглар бар.

Республиканың культура албан черлеринге, ылаңгыя культура бажыңнарынга ажылдап чорууруга, чептүг эвес айтырыглар хөй болур чорду. Чижээлээрге, түскай дээди, доосаан дээди эртемниглер-биле түскай эртем чок, каяа-даа (дээди, ортумак өөредилге черлеринге) өөренмейн чораан культура ажылдакчыларының шалыы чаңгыс аай болуп турар. Түскай өөредилге черин доосаан дээди эртемниглерниң билии эртем чок, доругбиле чугаалаарга, 10 класс доосканнарның билиг-мергежили-биле дең деп көрүп турары ол ышкажыл? Бо байдал бистиң талавыска хүндүткел, деткимче бербейн турар. Ынчангаш чамдык специалистерниң ажылдаар хөнүү калып, холу салдына бээр таварылгалар бар. Түскай эртем чок кижи кым-бир культура ажылдакчының ону-иону кыл дээнин күүседир боордан башка бот-идепкейи чок, чогаадыкчы өзүбиле ажылдап шыдавас болур. А кол ажыл дээди эртемниг культура ажылдакчызының кырынга чүдүрлүр. Ол хиреде ажыл төлевири домей. Чөптүг эвес айтырыг-дыр-ла. Моңу Культура министерствозу чүү деп көөрүл, биске дорт харыыдан бээрин дилеп тур бис.

Хөй чылда чаңгыс черге ажылдааны дээш немелде төлевирни кандыг-даа албан черинде берип турар болгай. А культура ажылдакчызында ындыг немелде төлевир чок. Чүге [illegible]?

Бот-өөредилге-биле өөренип турарларга кандыг [illegible]? Курус шылгалдазы дужаарын [illegible] биске [illegible] турар бе? Хуусаазы чүү хирел? Бис бир ай дургузунда өөренгеш кээривиске, 100 рубль [illegible] турар. [illegible] (подоходный налог) тыртып турар. Ол шын бе?

Валентина КУУЛАР
болгаш ооң аңгыда чеди кижи ат салган).
Улан-Удэ хоорай.

САЛАМ АЛЕЙКУМ, АС САЛАМ!

Казах суурдан репортаж

(Төнчүзү. Эгези № 238 «Шында»).

Хамык ногаа, сиген [illegible] дери тывазынче очулдурарга Ачылыг деп адаар доо бир хөл чанында. Моон шору ыраксымаар чүве болганда, оон келген продукцияның ажаалда-кадагалалын көөр деп сүмелешкеш шиитпирлеп алдывыс. Эгезинде тейлер дег бедик ногаан сараат сигеннер чанынче «аъдывыс аксын» ээй соптувус. Ону долзандыр «херимнерин» [illegible] кайгадым. «Ыяш чок» деп очулдуртунар Кош-Агач район мырыңай доо [illegible] чүве болганда, мында база ыяш кайда дээр [illegible]. Хөй дашты каъттыр-каъттыр кылдыр бедидир салгаш кажаалап каан. [illegible] Моон чоок болгаш мындыг ле. Эрзинде Үнгегин. Ямаалын оларга өөреншир деп эскердим.

Ам картофель аргылап турар улус чанынга келдивис. [illegible] Арта ажылдап турда [illegible] деп чүвени. Ылаңгыя «Рязань» деп [illegible] картофель [illegible] машинада [illegible]. [illegible] чугаалаарга, ийи-үш ыдалдыг эр улус картофельдиг шоодайларны оон бир ужунда үтче божудуп-ла турар. Оон олары шимчеп чоруп турар бөдүлээ дамчыштыр оруун ужуктааш уламчыр-ла чоктаптар. Машина боду дөрт «холдуг». Эң эгезинде чоктап чоруп орган картофельдиң эң үүрмектери каш кижи [illegible] туруп алган турган баштайгы «холдуң» төнчү ужунче төктүп бады баар. Шоодайы долган кижи соонда [illegible]. Дараазында үттен доскан саваларже шала улуг картофельдер караш дээр. [illegible] — оон улуг, а сөөлгү дөрт дугаарындан хамыктың улуу саваларже кирер. Ынчаар ажылдаарга ажыл дүрген болгаш бүдүнгүр бээр чорду. [illegible] картофель [illegible] автомашиналарга [illegible] турбас, магалыг эт [illegible]. Бир [illegible] чүвем — картофель шыгжамыры. «Бисте база мындыг болза харай» деп бодап турдум. Кылып кааны мындыг. [illegible] баштайгы тудины сегирип алырынга-ла, шыгжамыр иштин [illegible] кестүп келбес. [illegible] хаалгалары. Дөрт-беш-даа бар. Сөөлгү хаалганы ажыткаш болгагай чарыынче эгеш, келээн он метр хире черни эрткеш, ам оң талаже көөрүңге шыгжамырың — ында. Соок белен кирбейн дээш ынчап каан.

Бис шыгжамырывыстың улуун кайгадыр, көөргедир дээн чүве дег, ынаар машиналыг хап кирер болгай бис. Бир ужундан келгеш, өске ужундан маңнадып үне бээр... Тос-тостуң соогунда безин. [illegible] А каласларда ындыг эвес. Шагның дөрт эргиндеринде ынаар ооң иштинче машина безин-даа углавас. Шыгжамырның кырында түскай [illegible] үттен картофельди [illegible] бадыргаш, ооң ийи талазында хөй каът [illegible] полкаларга ону дизе тараар. [illegible] «Детский лаберинт» [illegible] а 500 тонна картофельди урул алыр улус [illegible]. Мында кожа ийи шыгжамыр бар дээрзин көрдүм.

Оон кадында биске сартыктаан картофелин дем эртен Мугур-Аксыдан бээр үнерде чоглааш келбежик мен бе. Боттарының улус-чонунуң садып алыры база бар. Бо черни болбаазырадып, сайзыратпас, хөй дерни төкпес, шынында-ла дүн-хүн [illegible] ажылдавас чүве болза, чүү-даа үнмес, чалавас, [illegible] дээрзин дем кансы чугаалаан болгай мен. А бистер өрген кадап каарга, өл ыяш болуп өзүп үне бээр чыгыы черлеривисти канчаар ажыглап турар ийик бис?..

Мухааны Барымбек борта, [illegible] туруп алгаш ажыл амыдыралын [illegible] немей таныштырды ол. Чүгле Моолдун Күш-ажыл Маадыры ийи хойжу чаңгыс бо сумуга турганын ол [illegible] чугаалап турду. [illegible] Мен безин биске суму [illegible], чаңгыс районга [illegible] Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры [illegible] чурттап, ажылдап турганын [illegible] чордум. Барыын-Хемчикке болгаш Чөөн-Хемчикке [illegible] Школа [illegible] рылзаа бажыңы, амыдырал хандырылга комбинады [illegible]. Биштай школага келдивис. Мында бүгү чартык муң өөреникчи өөренип турар болду, [illegible].

Школаның бодунуң турар чери безин солун. Ооң артында улуг-ла хая кырында дойдовурактан чер бембурзээниң хевирин кырында кегебуталыг кылдыр кылгаш тургузуп каан. Көрүштүүңден, харын ханы уткалыг аа? Оон ынайлаарга даш чада сени ала-чайгаар-ла бир улуг чалымның ортузунга киир «чедип» үндүре бээр. Ында таңгы шөлү кылып каан. Кезек дески черни ажыглап алгаш, хая-дашты бузуп, улаштыр делгемчидип тургаш, ындыг бедикке ону кылырынга та чеже күш, хөреңги үнген чүве ыйнаан. Оон кыдыын долгандыр куржап каан. Аңаа баартактанып алгаш көрүп турарга, чүгле бо казах сумунуң төвү эвес, а кожа Бөгмөрен деп дөрбет сумунуң [illegible] делгемнери оңза тода көстүр. [illegible]

Седип МОНГАЛ

АЧЫЛЫГ АВА

Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Кадый-Бажы бригадазында Кара-кыс Сагаан-ооловна Түлүштүң чаңгыс чер-чурттуглары кызымак күш-ажылы, хөй урут-дарыын эки кижизиткени дээш, аажок-ла хүндүлээр. Ол уругларының адазы Кара-оол Ховалыг-биле хөй чылдарда малчыннап келген. Амгы үеде аренда керээзи-биле ажылдап турар. Малын чылдың-на түрүмүктур семиртир, одар-белчирни таарыштырар талазы-биле улуг дуржулгалыг.

Урут-дарыгны кижизидеринге не кижиниң ролю улуг деп чүве кымга-даа билдингир. Кара-кыс Сагаан-ооловна 8 оол, кыстың иези. Улуг оглу Ирбитей өшкү бригадазында зоотехник-бригадир. 4 кижи малчыннап турар, ийизи школада.

К. Түлүш — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, аныяктарның дагдыныкчызы. Ол бо айда 50 харлаар. Ынчангаш бистер аңаа быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл, амыдыралынга улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп, ооң төлептиг аажы-чаңы, ажыл-ишчиин дээш өөрүп четтиргенин илередип турар бис.

Найгыр-оол ДАМДЫН.
Өвүр район

Хөктүүн але

КУРОРТ САЛГЫНЫ

Мээң эжим Салыр-оол курорттаарның бир мергежилдиг [illegible] алыры-биле демей [illegible] эр-ле болгай. Шынап-ла, ам-даа [illegible]. Тывада оон дыштанмаан курорту, бажын [illegible] чок дизимде, маргыжарлар хонар боор.

Кужур эжим-биле тениңнии мынызы [illegible] деңге [illegible] келдивис. Деңге шоота доостувус. Мени мурнаап [illegible] чүвези — эрте [illegible] дыңын сегирип алганы кижи. Ынчангаш амыдырал чурттаалга, [illegible] чугаалажы бергенболзувусса, ол менден артык [illegible] хөөрел, чамдыкчамдыкта ужурадарын [illegible] [illegible], аргыжаан [illegible] дег, чарагын ажыгырып уттуттар эш-ле болгай.

Эжимни ээлчеглиг курорттан ээп келген деп дыңнааш, солун чугаазын дыңнаар дээш оон бажыңынга кежээликтен чеде бердим.

Эжимниң кадайы өдекте инек саап олур. Улуг шилей [illegible] суурду кожуп уттус.

— Сүт-саан ижип-ле бол[illegible]! — дээш теппиже дап берип чорумда. Уларма айтыра-дыр.

— Салыр-оолга чор сен бе?

— Ийе. Кайгал бажыныңда ирги бе?

— [illegible]-биле кайгал апарганыл ол! Ында дарган бертен чыттыг-ла. Сиген-шимбиил [illegible] черле [illegible] [illegible]. Курорт-сараарт [illegible] туруп боор. Ол [illegible] кижилер ышкаш [illegible] чорбас. Бир-ле херээ[illegible] чуразы туттурган [illegible] боор. Ам база бир херээжениң [illegible] хойлап алгаш келгенчорба[illegible]. Барып көр дээн деп[illegible].

Салыр-оол мени көрүп каан, чыткан орнунга мөгдеген чүве дег, тун-тура халыды.

— Менди-чааагай ла курорттан бе, Салыр? Сээң солун чугааң дыңнаар дээш кадайлан [illegible] антым — дээш эжимге ужур [illegible] кердүм.

Баштак чугаа

Салыр-оолдуң мыйыттыы [illegible] сарыг салдары курорт [illegible] [illegible] дег тениерлиг саргайлап бергилээн. А карактары [illegible] [illegible] курорт [illegible] [illegible] сүт [illegible] [illegible]. Чоннада семис мөрүп мөйүг шишкан мойну арылмаан болду.

— Аарып тур сен бе, эш? — деп, дораан-на сагыш човадым.

— Хайыг чүве-дир ийин. Барып-барын кадай-ар [illegible] [illegible]. [illegible] берген [illegible] берт-дир. Аштан шөйүм болза [illegible] — дээш, соккан [illegible].

— Кадайлар дээш чо? Ол чүү кадайлары? Чок [illegible] чорттук сен! Кыстыг туржанын ол бе, кужурум? — дээш, бар-ла шаамның-биле каттыра бердим.

— Хамык чүүр шүлүктеболду ышкажыл. Тө оор чүге номнуу берген амытан мен. Сээң ышкажыл дүгайында чүү [illegible] аан — дээш, эжим мени [illegible] эгелеп[illegible]. Хлорбиздугеа соон ол бүдүүн чөрээн бир херээжен ге номнап берген акто мен мен денеки амытан-дыр мен ийин. Онча...

— Оон чүү болганы ол?

— Демги херээжен шуугуп чуглап-биле [illegible] ай-дым. Кожууг-да солун [illegible] дир — деп өөру кадайлары сымыранышпарга, кадайлар мени [illegible] [illegible]. Кезек үеде шыдажыр [illegible] [illegible] берген [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Салыр-оол [illegible] айтырар [illegible].

— Оон чүү болду? — деп, улам [illegible].

— Демги «[illegible]» херээжен [illegible] [illegible] [illegible] бер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бээ[illegible]. Дөктүг Уларма [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] чүге [illegible] [illegible] [illegible]. Сен Уларма [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] боолдуг, [illegible] Сен Уларма [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] чорда. Уларма [illegible] [illegible] [illegible]. Берген [illegible], курорт салгыны осал чүве [illegible] [illegible] бердин.

Монгуш ТУМАН-ООЛ

Шүлүк кыдырааж ындан

ШАЙ СОГААЖЫ

Чалалгаңар хүлээп алгаш,
Кудаңарга чеде бердим.
Шайны соктаар хээлиг
согааш
Хууда белээм ол-ла болган.
«Сарыг шайны аартап
чораащ,
Чаштарыңар өстүрүңер.
Халга келген чонуңарга
Аяк шайдан амзадыңар».
Чалыы[illegible]арны ынчаар йөрээш,
Чайык-кудук ырлап каан
мен.
Чамдык улус белээм көргеш,
Чаржынчыын деп орар
чоржук.
Баш ажыр мал-даа салган,
Машина-даа аазааннар бар.
Санакчылар акша, бараан
Чарлап, түңнеп турар
чоржук...
Чылан кежи сойлуру дег,
Чылдар шуужуп эрте
берген, —
Өремелиг шайыңарны
Өнерде аартап ор мен.
Өрүшкү аяк долу
Эргелиг өнерде
Өлчей-кежик артынган
Өнеи чаштар өскен-не-дир.
Шайлалганың белек-селээ
Тергү, чычыы көзүлбейн-дир.
Сарыг шайның согаажы-ла
Толум болуп артып
каап-тыр
Акшый берген назынывыс
Амыдырал бодаратпан —
Ажы-төлдүң кудазынга
Алтарадан салгай мен аан.
Алтараның кырын орта.
Чалаганым салып каар мен.
Чаштың бомаан ие ижээ
Аян-тулуп чоруур ыйнаан.

Николай ООРЖАК.

ЧАЛГЫЫҢ ЫШКАШ

Азас чалгыын чуртталгамда
көрүп келдим,
Айыраңнаан, мөңгүнне-дир,
караш-ла ийин.
Каът даглар көрүнчүкте дег
чуруттунуп,
Хайыра чок сүржүп кээрге,
магадаар мен.
Агаар бойдус өскерлирни
эдээр эвес,
Ал боду ажыпган дег
мөөрей бээрге.
Көк дээр — булут тонун
кеде каалтар.
Хөлдүң кыры кара ногаан
ширай кирер.
Дириг бойдус төлү болгаш
үргүлчү-ле
Диимит долган чорууурумда
ужур-ла бар.
Чалыы үем манаа эрткен
уттунмас-тыр,
Чалгыың ышкаш сурлүт
боорун күзеп чор мен.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

БИРЭЭЗИ БИЛЕ ӨСКЕЗИНИҢ ЧУГААЗЫ

Бирээзи: Магаам чанын-да бажынга кире дүжерим ге, чаш уруг ыглаан чыдыр. Оон чанында ээрик ашак шуугаан ор-ла!

Өскези: Бирээзи чаш, өскези ээрик дедаан. Ынчаарга-ла кайызы-даа ол эът кижилер-дир але.

Бирээзи: «Чаш кижи оттур алгырган чүү адам кижи силер? — дээримге, мени-даа тоор хире эвес, турамзык ашак чорду.

Өскези: Көк шой кижи-дир оң.

Бирээзи: Ээрип кылын хиревинде «чаглыг эъттен чээн болза...» — деп алгырып орду.

Өскези: Эътке өштүг кижи-ле-дир ол.

Бирээзи: Арган ашак чорбадывс...

Өскези: Чолдур өшкү ышкаш чүве-дир бе?

Бирээзи: Ол-даа бижикбилим чок кижи боор оң.

Өскези: Деңзи караа кайын таныырыл ол.

Бирээзи: Хыйланыры кончут ашак чорду ийин.

Өскези: Иштинде диштиг, ишти ирик кижи ыйнаан...

Бирээзи: Бодун өрү көрдүнер хире кижи-ле чорду.

Өскези: Ишти багай кижи деп кижиң ёзулуг ол-дур.

ИНТЕРМЕДИЯ

Бирээзи: Мени «баялсен!.., кандыг сен!» — деп-даа кончуур сагыштыг-де.

Өскези: Бодунда өскүс апам чок чүве ыйнаан.

Бирээзи: Аастырапайда мерген угаан-даа кайда боор.

Өскези: Ынчаарга-ла сөөк баштыг эвес кижи-дир оң.

Бирээзи: Угаанныг, мерген кижини сөөк баштыг кижи дээр ийикпе?

Өскези: Ийе, ынча дээр. А шынында сээң ол ээрик кижиң чарык доскаар дег ол-тир оң! Тьфу!

Өскези: (Ол ам башкарыкчы кижи болуп чугаалаар): эргим дыңнакчы, кандыг-дыр чээ? Бистиң тыва улус чамдык сестерни мынчаар кожуп турган, чеченмергени-биле аңыглап чугаалап чораан дээрзин дыңнадың. Өл эът кижи, көк шой кижи, эътке өштүг кижи, чолдур өшкү ышкаш кижи, деңзи караа таныывас кижи, иштинде диштиг, ишти ирик кижи, ишти багай кижи, өскүс апам чок кижи, сөөк баштыг кижи дээш оон-даа ынай баар...

Алексей НУГУУРАК.

Шоодуглар

АРТЫК СЕТКИЛ

Калдараммай биле Каражык Хемчик арыындан чыжырганы каттаар дээш өөреннен [illegible]-биле сыгыр дам бажында чорупкан.

Шыргай [illegible] [illegible] чыжырганаларны уу-чаза база чоруй кантап кириккеннер. Калдараммай өөренген болгаш удатпаанда шоодайын долдурар чеде берген.

А ооң эки бир демир-хумуң-даа ишти чедирип чалаан. Калдараммайның чыжырганызының чамдыызын каржарлаар бодааш, ол бичии ырай бээр арезында Каражык шоодайда чыжыганыны дүвү далаш-биле арбантапкан. Карааның [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] алгаар [illegible] [illegible] дажа берген.

Аарышкылыынга шыдашпайн Каражык адышта чыжырганазын черже тө чажыпкан. Артык сеткил ара дүжер деп чүве ол-дур ийин.

КЛУБТА «ОДАГЛАР»

Залда кино көрүп орган корукчулер хенертей хөлзеп гелзен. Чамдыктары чедүреркаккырар-даа. Клуб ишти, өрт-халап болган чүве биле демей, ыш-буc.

Өрт болган чоор бе дээш девидексеп ыңай-бээр көргүлээр-даа улус бар. Карангы азыглерда ында-мында кызаңнаан оттар. Ак-көк ыш клубту шыва алы берген.

Хөктүг-ла чүве-дирем. Корукчулериң клубка «одаглары» бээрин кым билген боор.

ЭЛДЕПТИГ САРААТТАР

«Дүүн сиген кезип тургаш, чаъска көк мөөн кылдыр куттурдум. Харын-даа ында сараттап каан сиген адаанче кире бергеш, тын менди үндүм» — деп, Түмен-оол хөөрээн.

— Сараат адаанче кире бээр, өрге-биле демей-ле-дир сен але. Сарааттарның адаа хос боор чүве-дир бе? — деп, Дуктүг-оол кайгап айтырган.

— Ол чүү дээриң ол, хөктүг дивес сен бе? Мал чеминиң белеткелинге шалыпчы болуп турган Шадыпчыктың звенозунуң тургускан сарааттарының адаан суурнуң инектери мөөгүлештир чип каапкан боор. Оон ыңай ыяш-даа оваалааш, оон кырынга бераапы чагай, бедик, улуг сараат кылдыр таарыштырып каар улус болганын ынчан билдим.

ЫНДЫГ ТӨРЕЛДИГ БОЛЗА

Бир-ле катап ырак эвес чер баар дээш, машина сурагып өрү-куду балып-ла тур мен. А мээң кожам дээрге, сиген шириижин, одун-көзүн дүжүрүп ап-ла турар, хуулгаазын кижи-ле болгай.

Ындыг белен машина-техниканы кайыын тыва шаап алыр кижи ыйнаан. Кожамга кудумчуга душ болуп ужуражы бергеш:

— Чүък машиназы кайыын тып ап болурул? Сени көөрүмге машина-балгат муназвас кижи болдуң, кожам, сүмелеп, дузалап көрем.

— Бо техниканың айыыл чок чоруун хайгаараар инспектор-сол мал-биле төрел болур кижи болгам. Эрткен душкен машиналарны сыдагпаб деоуп алгаш, ыңай-бээр чоруп тур бис. Ам машина «тудуп» әккелзе, малчыннарже хаптар бодап тур бис — дээш, улаштыр чорупту.

Магалыг-ла боор чүве-дир Кижи ындыг төрелдиг болза көрем.

Оңдар БОРАШ.

КҮСТҮҢ КӨРҮНЧҮКТЕНИИ

Буян-Бадыргы ноян

Даа кожуунуң ноянны Буян-Бадыргыны, оон кылып турган ажыктыг-даа, хоралыг-даа чүүлдерни Иннокентий Сафьянов эки билир чораан. Ол ажык, чазык чугаа-соотукур, угаанныг болгаш төлептиг кижи-биле Сафьянов чаңгыс эвес удаа ужуражып чугаалашкан. Чаш чылдарындан эгелээш, ноян дужулгеге олургуже чедир эрткен оруун Буян-Бадыргы ижин кара чокшу хөөреп берип чорааны Сафьянов сактып орган.

Буян-Бадыргының адазы Хайдып-үгер азы Бууруул ноян дээрин бодунуң төрээн ажы-төлү чок кижи турбас-дыр. Аңгаты чурттуг Хуралбай дээр адыы кижиниң оглун чаш турла-ла [illegible] кылдыр азырап алган. Оон төөгүзү мындыг: Аңгатының улуг оваазын дагаан черге ноян чалалып келген. Орук ара бир аалга душ боол кире бээрге, улуг дою боол турган. Ноянның бараанын көрүп каан кадын улуг-биле [illegible] ынаавынче, хойгаш өргелер ыш-каш кире-ле халышкан. Оглу эр ээзи Хуралбай маңнап берген олар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ноян аъдындан дүжүп көөр-ле, [illegible] кырында бирээ чарак, эдээн чаткаш, ноянга бараалгаан.

— Ноян амыргын-на саадап чор ирги бе?

— Мендээ, мендээ — дээш база-ла ион хөлдеп чоруткаш, «Чуңу канчап тур силер?» — деп, ноян улаштыр айтырган.

— Багай кадай чиигеп алган, өөрээш мынчап тур бис ийин, хайырааты.

— Олчанар чүү болду?
— Оол уруг болду ийин.
— Уруглары канчаар?

— Дөрт ийин, хайыраазы. Бо чаш кижи-биле кады сандарга, ийи оолдуг, ийи кыстыг болганывыс ол-дур ийин.

«Кадактан экелдинер» — деп, ноян адыртын чорган дужаалттериин бирээзинге чугаалаан.

Ноян кадакты алгаш, каңнайда чаш уругнун аатынга баглааш «Аас-кежиктиг улус-тур силер. Оол уруг төрүттүнген аалга келген бис. База аас-кежиктиг боолзувус» — дээш [illegible] [illegible].

Ноян [illegible] [illegible] чораан. Кадайынга-даа чаа төрүттүнген оолунга ада-иезинче-даа көөр, кезек ыыт чок оргаш ноян чугаалаан тыр: «Бурган авыралында ажы-төлдүг болуруңдан ыңай чүү боор. Уруглар-биле байлагалыг улус-тур силер. Бо кадай-биле уруг чок боол чаттынган мындыг улус-тур бис. Оглунарны оол кылып алзыбы, хайырлап көөр силер бе?»

Хуралбай-даа, ооң кадайы-даа удур-дедир көрүжүп, кезек ыыт чок олурганнар. Бо луг иминиеп, баштарын согаш кылган соолунде, Хуралбайның үнү багайтыр үнүп келген.

— Ынчанмайн канчаар, хайыраатым. Бис багай улус ашаа чүү деп удурланыр бис.

— Ындыг-дыр. Чугаалаваныывас ол эвес-не. Соонда аалдап келир бис — дээш, ноян үнер дей берген.

— Ойт, бо оолдун адалып алыр-дыр — деп, Хуралбайның кадайы ашаанче көргеш чугаалаан.

— Ийет, оглувусту адап берип көөр силер бе, хайыраатым? — деп ноянзан [illegible] [illegible].

— Мөчээнмайн канчаар. Тыва [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Буян-Бадыргы деп адап бер-[illegible] [illegible].

Ол кундын эскелеп ол Буян-Бадыргы деп аттыг болган.

Тыва улустуң уруг азырап алыр чаңчылын бөугаар олээн үе эрткенде ноян, шынап-ла, Хуралбайларга аалдап келген. Соолунде оларны кожууп чыгааныңын [illegible] ныңга кежүрүп келген. Буян-Бадыргы Хайдып нояның оглу апарган. Азыраан адазы Буян-Бадыргының өөредилгезинче, [illegible] [illegible] [illegible] сагып, ону ылыгуур салганчызынга бе-[illegible] берген.

Буян-Бадыргы 14 харлыг турда, Бууруул ноян өлген. Ынчангаш ол чаш тургаш-ла ылыгуур салгалын ээлээр. Даа кожууның ноязы [illegible] кадалган.

Ноянның дугаланчызы бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] оралакчы-ларга, [illegible] чагырганчы[illegible] [illegible] Сенгин Чаңгының [illegible]. Сүрүн, кожуунун [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турган...

Оон бээр үр үе эрткен-даа болза, ол ам күрүне [illegible] Сафьянов [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Буян-Бадыргы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Силерниң [illegible] кызылчылар билип алыр бодап турар бис. Кымның талазында силер? — деп, Сафьянов чутааны эгелээн.

— Шагдан бээр-ле улуг орус чуртунуң талазынга турган кижи мен — деп, ол дораан-на харыылаан. Оон кыска харыызын дыңнааш, 1913 чылда, Тываның Россияның составынга каттыжарының [illegible] чарыында Ак хаанның адынга Буян-Бадыргының бижээн чагаажызын сестери Сафьяновтуң сагыжынга кирип келген. Ында бижээни мындыг:

«Бурган [illegible] улуг орус улустуң ачылыг маадыры кылдыр [illegible] Ак хаан силерге сөгээш, [illegible] [illegible] [illegible] болза[illegible] үш чүс чыл мурнунда Романовтарның төре-салгалы келген Михаил Фёдорович [illegible] [illegible] [illegible]. Хемчик хем унунга [illegible] [illegible] [illegible] Урянхай өбеленивис араттар Хемчик чурттарына [illegible] [illegible] [illegible] сайыт [illegible] [illegible] [illegible] орус улустуң албатызы болур күзелин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чыл [illegible] [illegible] Урянхай араттар Романов төрелиниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Сафьянов [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] араттар бо[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кыдаттың албатызы апарган бис.

Амгы үеде маңчу төрези доңгайып дүшкеш, моолдар тускай улус болган ужурунда, хүн Буян-Бадыргы мен, тейнаты кожууннуңнун дүжүметтери, ламалары, кара сарыг хей араттар бүгүдези, шырын байдалды чөвүлежип, шиг шаанда силерниң албатыкар чорааныысты истеп, күзелдивисти илередип, Романов төрезиниң Михаил Федорович хааның уксаалы өкен Ак хаан Николай Алексеевич силерге сөгүзүп тейлээш, 300 чылдың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чок улуг орус улуска өршээл боол, катап бактаадып алырын дилеп [illegible]. [illegible] Буян-Бадыргы эдеринчилери-биле кады найысылал Петербургже хөөрайга бодум-биле чедип, төрүмелинден улуг авыралдыг Ак хаан силерге шын сеткилди айытпан сөгүрүп бе-раалгаар күзелдиг бо бижикти өргүдүм.

Хемчиктиң Урянхай кожууннарының ниитизи-биле тускайлап чагыртан дугаланчызы үүр битгэлчилээр [illegible].

Буян Бадыргы.

Чөөн чуктун ёзузу-биле үш дугаар чыл, (1913), 10 ай, 10 хүнү.

Кужугет ШОЙГУ,
(Уланчылыг).

Шүлүк кыдыраажындан

КУДАРАЛДЫҢ КАРАК ЧАЖЫ

Кужур боттуң кударалын
хөрлээледип
Күскү бүрү хүлүрежип
дужуп-ле тур...
Курай салып ушкан куштар
ыызындан
Кударалдың карак чажы
көк мөөн болду
Эргим черге кады өзүп,
тэрүттүнген
Эргелиг ол куштарымны
үдеп тура
Сомазы чок уттундурган
ынакшылдың
Сорунзазы чүрээм хемдип
эрээледи
Кулузуннуг орук дургаар
соонардан
Курум чешкеш, арным чодуп
маңнап ордум
Сегээн сеске ээ болуп
артпааны дег,
Сээлгүзү бараан чидип
чоруй барды
Медерелдиг чурттаалгамның
дургузунда
Мен-даа база сени кайын
уткан деп мен
Хоозун ыйба сестериңнии
дүлгээзиниң
Когурумнуг ынчангы күс
алгаш барган
Сетгиа-чүрээм даржы
болган ынакшылың
Четкизинге шыдалаткан
бүрүүм ол бе?
Изиг, сөөк чүү аразынга
ушкаш келир
Итпин-куштар салымының
ялазы бе?
Дүвү-шуурган оруунардан
чайлай туруп,
Дүвүрел чок амыр-шөлээн
чедер силер
Көскү-хөрээм көс дег кыпкан
чалбыраажын
Хииним дагаан шуптуктерим
чемиш тыртсын!

Зоя НАМЗЫРАЙ.

Гонорарын херээжен чогаалчылар ассоциациязының акар санынче шилчидерин дилеедим.

Чаргалдар бюрозу

Тыва болгаш орус дылдарыы өөренир талазы-биле төлевирлиг курстарга бижиткен бүгү кижилерниң баштайгы кичээлдери 1990 чылдың октябрь 29-де хуналсукунуң 14 шакта РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр.

◆

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тываның Агроүлетпүр эвилели чаргалтур. Аңаа совхозтардан, [illegible] [illegible] [illegible] чоруткан 18 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кижи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

1990 чылдың октябрь 15-те кичээлдер эгелээр. Өске [illegible] келген кижилер [illegible] чурттаар.

Бистиң адресивис: Кызыл [illegible]. [illegible] кудумчузу [illegible], телефон № 6-11-67.

◆

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң сал. 9.00 [illegible]. «Партнер». Коммерция медээлери. 10.00 Тинлекчилер 11.00 П. И. Чайковский. «Гамлет». 11.30 Б. Кимягаров режиссерлуг фильм чери. «Рустам [illegible] [illegible]» чугаа». 1-2 [illegible]. 13.50 «Кайгамчык [illegible] Виста-Рика». Хроника-документалдыг фильм. 15.05 «Дириг амытаннар оранынга». 16.05 М. Мусоргский. Концерт. 16.40 Мультфильм. 16.55 Барымдаалыг фильм. 17.15 «Делегей панорамазы». 18.00 Мультфильм. 18.15 «Чылча чуу [illegible] бузундулары» Телешоу. 19.55 «Ыры-90». 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей чемпионадынга. 21.45 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.55 «Мээн харым 54 апаарга». Уран-чечен телефильм. 23.20 Медээлер. 23.35—01.15 «Спортлото» 20 чыл болган». Акробаттыг рок-н-ролл чемпионадындан дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Парикмахерлерниң салым-чолу». Телефильм. 9.30 «Өг-бүле». Телепрограмма. 10.20 Арена. 11.20 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 12.20 Телефильм. 12.30 «Совет Россия». Видеоканал. 15.00 «Кады өжылда-кылга». Видеоканал. 18.30 Хол бөмбүү. Делегей чемпионады. Эр кижилер. ССРЭ биле Японияның шилиндек командалары. Бразилиядан дамчыдылга. 19.25 Депеше. Информация. Реклама. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удуваар аштар!». 20.15 Хоккей. Хоочуннарның эш-хуу ужуражылыкыны. ССРЭ биле Швецияның шилиндек командалары. 21.00 «Үе» 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. 23.15 «Детектив». Киноконцерт. 01.00—02.25 «Бичии дуза чедирилгеан». Уран-чечен телефильм.

◆

КИНО

ОКТЯБРЬ 20-ДЕ

«**НАЙЫРАЛ**»: «**Трудно быть богом**» (СССР-ФРГ, 2 сериялыг) 9.20, 13.40, 16.20, 19.00. «**Другие и Сталин**» 12.00 шактарда.

Видеозал: «**Сети любви**» (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«**ПИОНЕР**»: «**Смех и горе у Бела моря**» 9.20, 12.20. «**Киноклуб**» **Сказка Школа 15**» 10.50, 13.40. «**Мистер Питкин в тылу врага**» 15.20, 18.50. «**Друг в непогоду**» 17.10, 20.40 шактарда.

«**БАА-ХЕМ**»: «**Затянувшаяся расплата**» (2 сериялыг) 13.40. «**Раджлакшми**» (2 сериялыг, Индия) 16.20, 19.00 шактарда.

«**ВОСТОК**»: «**Так жить нельзя**» 14.00. «**Родной ребенок**» (Индия, 2 сериялыг) 10.20, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

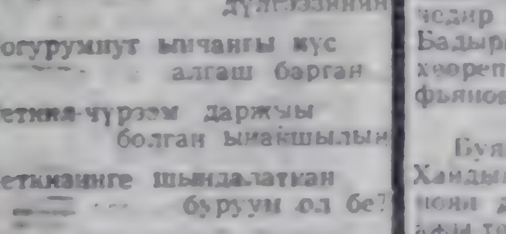

РЕДАКТОР
Э. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолун келбейн баргаза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 512.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 21 воскресенье № 240 (14440)

1925 чылдан үнделдеттинген. Өртээ 8 көп.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

РСФСР-ниң Компартиязы бодунуң ажыл-чорудулгазын эде тургустунуушкунунуң шыңгыы бергелерге таваржып турарының үезинде чорудуп турар. Бистиң социалистиг эвилел күрүневис бодунуң догуннап турарынга кыжанышкынныг ханы кризисте кирген боор турар. Ниитилелде бүзүрел чок чорук, даартагы хүнден коргуушкун, боттарының өг-бүлелериниң чедимчелиг чоруу дээш, ажы-төлүнүң келир үези дээш айыылзыныышкын улам улгадып турар. Политиктиг күштерниң бот-боттарын көөр хөөн чок чорукка болгаш эптежип шыдашпазының эң кыдыкы хевирлеринге чедип турар чидиг удур-дедир сегиржиишкиннары, национализчи шугулдаашкыннарның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң кедерээни, мөзү-шынарларның кудулааны совет кижилерни дүвүредип турар.

Коммунистер, дыка хөй россияжылар РСФСР-ниң Компартиязы-биле боттарының идегелдерин холбаштырып, өңү келген дыка хөй айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар ниитилел-политиктиг организация кылдыр ону көрүп турарлар. Ынчангаш бистер оларның идегелин мегелээр эрге чок бис. Республиканың партия организациязы ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын илергейлээр база камгалаар, социалистиг идеалдарны, ниити кижизиг, үнелиг чүүлдерни бадыткаар херек кырында боттуг политиктиг күш болур дээш долузу-биле шиитпирлиг. Ол социалистиг шилилгениң боттандырарынга, бистиң Ада-чурттуң бурунгаар депшииринге идепкейлиг идиг бээрин күзеп турар республиканың бүгү хамаатыларынга ажык.

РСФСР-ниң Компартиязы Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының чарылбас кезээ болганда, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин, СЭКП Уставын болгаш «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программның медеглелин удуртулга болдуруп турар. Ол ооң-биле чергелештир бодунуң туруштарын болгаш тактиказын тодарадырда бот-тускайлан болур.

Республиканың коммунистери тургустунуп келген байдалдарда ниитилелди кризистен үндүрер, ооң социал-экономиктиг, политиктиг, идея-мөзү-шынар структураларын база институттарын эде тургустунуушкунунуң идеяларынга үндезилээш, шынар талазы-биле чаартыр төлээде, бүгү патриотчу, бурунгаар депшилгелиг күштерни сырый каттыштырарының бирги чергениң сорулгазы кылдыр салып турар.

ХАМААТЫ ТАЙБЫҢ БОЛГАШ НАЦИОНАЛ ЭПТЕЖИЛГЕ ДЭЭШ

Кол чүүл — чурттуң хай-халапче чылып кирип бар чыдарын соксадыры, ниитилел-политиктиг байдалды деңдески чогумчалыг болдурары боор турар. Ынчангаш ону ооң соонда дедир шимчээшкин болдунмас кылдыр кылыр херек. **Революстуг эде тургустунуушкунну чаартылганың агымынче угландырар, ол дээш бүгү-ле ёзулуг демократтыг күштерни сырый каттыштырар херек.**

РСФСР-ниң Компартиязы ону барымдаалааш, РСФСР-ниң улустарының болгаш национал-күрүне тургузугларының аразында харылзааларны демократчыдарының чорудулгаларын бүгү хемчег-биле деткиир болгаш саназырадыр, оларның чаа-чаа таарымчалыг хевирлерин дилеп тывар, эрткен үениң таарымча чок чүүлдериң чайладыр болгаш аңаа үндезилээш, хөй националдыг күрүне болур ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн турар чоруун камгалаарынга идепкейлиг идиг бээр, чурттуң бүгү националдарының хөй талалыг эки тура ёзузунуң кады ажылдажылгазы дээш демисежир. **Бистер чүгле чаңгыс аай болгаш чаартынган Эвилелге тургаш, күштүг, хостуг-шөлээн болгаш бот-догуннаашкынныг болур бис.**

Улус депутаттарының Советтериниң улусчу эрге-чагырганың бүрүн эргелерин боттандырып чорударынга, ниитилел хөгжүлдезиниң шиитпирлеттинмээн чүгула айтырыгларының ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр шиитпирлээринге идепкейлиг-биле дузалаар, бурунгаар депшилгелиг программаларны боттандырарынга идиг бээр.

Ажылчын болгаш тараачын шимчээшкиннерни калбартып хөгжүдеринге идиг бээр, оларның-биле кады ажылчы чоннуң эргелериң болгаш социал эрге-ажыктарын боттандырарынга, ажылчы чоннуң дээштиг социал камгалалын хандырып шыдаар аргалыг чаа-чаа ниитилел-бүдүрүлге хевирлерин дилээринге болгаш организастаарынга киржир.

Компартия, ооң эвилелчизи болгаш деңэргелиг политиктиг партнеру боор турар Россия комсомолу-биле, социалистиг болгаш демократтыг угланыышкынныг өске-даа аныяктар организациялары-биле кады аныяктар айтырыгларын шиитпирлээринче, экономиктиг болгаш политиктиг тускайлаң чорукту тургузарынче, оларның бүгү социал бөлүктериниң камгалаттынган турарын хандырарынче болгаш деңэргелиг аргаларын боттандырарынче угланган политиканы чорудар. Бир эвес угаан-бодал болгаш күш-дамыр талазы-биле кадык-чаагай аныяк салгал чок болур болза, чурттуң келир үези чок болур.

Херээженнер шимчээшкиннериниң идепкейлиг калбарып хөгжүүрүнге, ниитилелдиң амыдыралынга херээженнерниң социал ролюн бедидеринге, күрүне болгаш ниитилел органнарынга оларның калбаа-биле төлээлеттирериинге идиг бээр. Херээженнерниң, өг-бүлениң байдалын экижидериниң, ие-чаштарны камгалаарының күрүне программаларын боттандырып чорударынга дузалаар. Партия комитеттеринге херээженнер ортузунга ажыл талазы-биле комиссияларны тургузар.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының эрге-ажыктарын, алдар-адын болгаш төлептиг чоруун камгалаары-биле хөй-ниитиниң күштерин каттыштырар, оларга амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының дугайында сагыш салыр. Оларның эрге-шөлээзиниң кызыгаарлаар, пенсиялар талазы-биле, өске-даа социал хандырылгаларга кызамдаар хемчеглер алырын черле болдурбас. Кырганнарга хүндүткел чок болур болза, сайзыраңгай ниитилел дугайын бодаан даа херээ чок.

Чепсектиг Күштерге болгаш корум-чурум камгалаар органнарга эде тургустунуушкунга, оларда бар айтырыгларны шиитпирлээринге идиг кылыр, шериг албанныгларның, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар болгаш кем-херек үүлгединишкини-биле демисел талазы-биле бодунуң хүлээлгезин күүседип турар ажылдакчыларының социал эргелерин болгаш төлептиг чоруун камгалаарын деткип турар. РСФСР-ниң Компартиязы оларга кезээде улуг деткимчени көргүзер.

Россия Федерациязының бойдус байлактарын угаан-сарыылдыг ажыглаары болгаш катап тургузары дээш хөй-ниитиниң экологтуг шимчээшкиннериниң болгаш өгележиң саналдарынга идепкейлиг киржир, ол айтырыгларны шиитпирлээрде түс черниң эрге-ажыын барымдаалаар чорукка удур демисежир, бойдус байлактарын узуткаашкынга, агаарның, суг хөөлбектерин хирлендиринтинге, черниң хөрзүнүн ядараткаанынга буруулуг ажылдакчыларының хуузунда харысалга хүлээп турарын чедип алыр.

Өске эвилел республикаларның национал аразының меселдежиишкиннери боор турар зоналарында чурттап турар РСФСР-ниң улустарының төлээлечилериниң азы десненнериниң байдалынга таварышканнарның амыдыралын, хамааты эргелерин болгаш [illegible] камгалаарынга дүргең болгаш бүгү талазы-биле хемчеглерни хүлээп алырын негээр, оларның таварышкан чидириглерин эгидерин чедип алыр. Россия кымга-даа төөгүден бээр төрээн чурту боор турарыл, оларны түрегделге арттырбас бис.

Материалистиг мировоззрениениң туруштарынга хевээр артпышаан, шажын-чүдүлге организацияларының амыр-тайбын, ачы-буянныг чорукче болгаш культура-чырыдыышкынче угланган ажыл-чорудулгазын деткиир, мөзү-шынарның болгаш кижизиг чоруктуң четпестерин чок кылыр дээш, оларның-биле кады ажылдап чорудар.

Чурттуң социалистиг чаартылгазынга сонуургалдыг даштыкыда чаңгыс чер-чурттугларны Россия Федерациязында боттандырып чорудуп турар эде тургустунуушкунунуң ажылдарынга киржир кылдыр чалавышааш, оларның-биле боттуг харылзааларны тудуп тургузар.

Республиката болгаш чуртка-даа хамааты чөпшээрежилгени чедип алырының болгаш ажыл-херектерниң байдалын чогумчалыг болдурарының аргаларының дугайында айтырыгларны кады көөрүн эде тургустунуушкунну, бистиң төөгүлүг үнелиг чүүлдеривисти деткиир демократтыг күштерниң эвилелин тургузарын, хоозун, меге чулчуруушкуннарга болгаш оларның өөскүдүкчүлеринге, улустар аразынга бузурешпес болгаш удурланчыр чорукту нептередиринге удур кады хөделириң бүгү политиктиг партияларга, шимчээшкиннерге болгаш организацияларга коммунистер сүмелеп турар.

ЭКОНОМИКТИГ, СОЦИАЛ БОЛГАШ ПОЛИТИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАРНЫ ҮНДЕЗИНИ-БИЛЕ ЧААРТЫРЫНЧЕ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң социалистиг шилип алышкынының угланыышкынын ёзугаар рынок харылзааларынче шилчииринин, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының, кижини кижиниң мелчүүр чоруун болдурбас, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының хоойлу ёзугаар деңэргелиг болур болгаш чаржалажыр аргазын берип турар экономиканың ажыктыг структуразын хевирлеп тургузарының дугайында шиитпирлерни амыдыралга быжыг туруштуу-биле боттандырып чорудар. Бистер рынокче шилчииринин утказы кижилерниң инициативаларын болгаш ажыл-ишчи идепкейин хостуг болдурары, аңаа үндезилээш, ниитиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүүн бедидери, хамааты бүрүзүнүң ак сеткилдиг ажылы-биле бодунга болгаш бодунуң өг-бүлезинге амыдыралдың төлептиг деңнелин болгаш шынарын хандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур деп көрүп турар бис.

Эң чоокку үеде кол сорулга — экономиктиг байдалды деңдески, чогумчалыг болдурарынга бүгү хемчег-биле идиг бээри, ажыл-агый харылзааларын катап тургузарынче угланган хемчеглерни боттандырып чорударынга идепкейлиг киржири, керээде айыттынган сагылга-чурумну сагыыры, чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидери, садыгга, транспортка корум-чурумну тургузары, ажылагыйжы эвес чорук, планнарны үскени болгаш албан-дужаалды соора ажыглааны дээш харысалганы бедидери чугула.

Чогумчалыг сан-хөө саарылгазын катап тургузарынга, акшаның үнезиниң кудулаарынга удур дээштиг политиканы үндезилээш, коммунистер хереглел рыногунда байдалды экижидерниң, экономиканы чогумчударының талазы-биле ажылга идепкейлиг киржир ужурлуг.

Корум-чурумну быжыглаарының болгаш чоннуң эрге-хоойлу кижизидилгезин организастаарының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерин алырын чедип алыр. Ол болза республиканың бүгү партия организацияларының эң чугула херээ деп санаар.

РСФСР-ниң Компартиязы хөй хевир-тургузуглуг экономикаже угланыышкынны, өнчүнүң коллективтиг хевирлерин колдуг барымдаалавышаан, ону күрүнедеп чарарының янзы-бүрү хевирлерин деткип турар. Профэвилелдер күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери-биле кады ажылчы чоннарга, оларның эрге-ажыктарынга эң таарымчалыг өнчү хевирлерин шилип алырынга болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының аңаа дүүшкен аргазын организастаарынга идепкейлиг дузалаарын партия организацияларынга сүмелеп турар. Күрүне бүдүрүлгелериниң эт-хереселдери күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзү кылдыр өртээн эгитпейн дамчыттынган турар.

Черни болгаш бүдүрүлгениң өске-даа чепсек-херекселдерин өнчү болдурарының дугайында айтырыгны чүгле бүгү улустуң референдумунга үндезилээш, шиитпирлээр ужурлуг.

РСФСР-ниң Компартиязы черни садып-саарарынга болгаш хуу өнчү кылдыр хүлээдип бээринге удур демисежир, тараачыннарның ажыл-агыйны чорударының хевириң тодарадып шилиир болгаш бодунуң кылган ажылының түңнелдерин канчаарын шиитпирлээр онза эргезин, колхозтарга, совхозтарга, тараачын болгаш хуу ажыл-агыйларга, оларның кооперативтеринге болгаш каттыжыышкыннарынга деңэкономиктиг аргаларны тургузарының эргежок чугулазын камгалаар.

РСФСР-ниң Компартиязы экономиктиг харылзааларны үндезини-биле чаартырының сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээри-биле дараазында чүүлдерге идиг бээр:

— улус ажыл-агый комплекизин хөгжүдеринге, чаңгыс аай эвилел рыногун хевирлеп тургузарынга;

— Россия Федерациязының, ооң девискээрлер, национал-девискээрлер тургузугларының боттуг экономиктиг тускайлаң чоруунга, хоойлуга дүүштүр бүгү деңнелдиг бот-башкарылганың тургустунарынга;

— эрге-хоойлу, экономиктиг болгаш сан-хөө чээли таарыштырылгаларын, республиканың, ооң регионнар бүрүзүнүң улус ажыл-агыйын хөгжүдерин планнаарын идепкейлиг ажыглаарынга. Көдээниң социал чаартылгазынга, кайы-даа талага ажыктыг харылзааларга үндезилээш, хоорайларның күш-ажылчы коллективтериниң аңаа бүгү талалыг дузалажырынче онза кичээнгейни угландырар. Регионнарның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң деңнээри-биле Республика фондузун тургузары таарымчалыг деп санаар.

Күш-ажылдың чурттар аразынга хуваалдазынга болгаш кооперастаашкынынга РСФСР-ниң экономиказының калбаа-биле киржиринге, ону делегей рыногунга кииришкиринге, бүдүрүлгелерниң дорт даштыкы экономиктиг харылзааларын калбартырынга, республиканың база ооң чурттакчыларының национал эрге-ажыктарының магадылалын хандырыышкыны, аныш экономиктиг зоналарны тургузарынга Компартия идиг бээр.

РСФСР-ниң Компартиязы ажылчы чоннуң бүгү кезектериниң, [illegible] ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның эң [illegible] бөлүктериниң [illegible] **социал чөптүг чорукту быжыглаары дээш**, [illegible] камгалаттынган кезектериниң эрге-ажыктарын [illegible] хандырарын боттандырары дээш, ажылдаар [illegible] черлерин тургузары, ажылдан хостаттынган ажылдакчыларны профессиялар аайы-биле белеткээриниң, [illegible] өөредириниң болгаш [illegible] программаларын чорудары дээш **кызымаккай демисежир.**

Партия комитеттери, эге организациялар:

— амыдыралдың кадык хевирин тургузарының, медицина хандырылгазының, [illegible] фондуларының [illegible] болдурууш, страхование медицинаның, [illegible] культураны болгаш спортту, ажылчы чоннуң бүгү-ле хостуг үезиниң хевирлерин хөгжүдериниң инициаторлары болур:

— бюджет курлавырларын таарыштыр хуваарының, бүдүрүлгелерниң, хөй-ниити организацияларының акша-хөреңгизин болгаш чоннуң хууда акша камналгаларын кииришкирип тургаш, чурттаар бажыңнар тудуун калбартырынга; ниитилелдиң эвээш орулгалыг кезектерин, хөй уруглуг өг-бүлелерни болгаш шериг албанныгларны, башкыларны, эмчилерни, эртемниң, культураның ажылдакчыларын болгаш Чернобыль авариязынга таварышканнарга чурттаар бажыңнарын тудуп, хандырарының тускай программаларын ажылдап кылгаш, боттандырып чорударынга; тудуг материалдарының болгаш тудуг индустриязының үлетпүрүн ол сорулгаларже эде углаарынга идиг бээр;

— Чепсектиг Күштерни кызырганындан курлавырже халаан, ол ышкаш камгалал адырларының угланыышкынының өскертгениңден хостаттынган хамаатыларның социал камгалалының талазы-биле күрүне программаларын хүлээп алырын болгаш хажык чокка күүседирин чедип алыр.

Хөй партиялыг чорукту, күш-ажылчы коллективтерден, чоннуң бүгү кезектеринден улус депутаттарының Советтеринге төлээлеттирерин калбартырының эргежок чугулазын барымдаалааш, ооң ёзулуг бүгү улусчу байдалын магадылаары-биле **Компартия соңгулда системазының реформазының дугайында хоойлужудулга инициативазын үндүрер.** Ол социалистиг болгаш демократтыг үндезинин тудуп турар өске-даа күштер-биле соңгулда мурнунуң блоктарынга каттыжып кирериңге база олар-биле дугуржулгалар чарарынга белен.

Бүгү деңнелдерниң Советтеринге коммунистерниң төлээлелгезин калбартырының демократтыг үндезинге чедип алыр дээш туржур.

Тургузукчу күштерни каттыштырып турар депутат бөлүктерин болгаш фракцияларын коммунистер деткиир болгаш оларның составынга кирер. Ооң сорулгазы болза:

— хоойлужудулга болгаш өске-даа инициативаларны үндүрер, концепцияларны болгаш шиитпирлер төлевилелдерин ажылдап кылыр, оларны массалыг чугаалажып көөрүн организастаар;

— өске партияларның болгаш хөй-ниити шимчээшкиннериниң киирип турар төлевилелдериниң болгаш программаларының экспертизазын база үнелелин кылыр, чоннуң негелделеринге дүгжүп турарларын деткиир;

— ажылчы чоннарның эрге-ажыктарын кызыы-кыйып турар шиитпирлер хүлээп алырын болдурбас.

Удурланыышкын акцияларын база кампанияларын чорудар, соңгукчуларның бүзүрелин хандырбаан депутаттарны, ооң иштинде СЭКП кежигүнү депутаттарны, дедир кыйгыртыр талазы-биле ажылды чорудар, албан-дужаалдыг кижилерниң күүседикчи органнарның [illegible] рин, харын-даа кайы-бир Советти тарадырын болгаш чаа соңгулдаларны чарлаарын негээр эргени партия организациялары боттарынга арттырып турар. Коммунистер саны эвээш болган Советтерге олар боттуг оппозицияның ролюн күүседир.

Күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдериниң, ажылчын комитеттериниң, түс чер бот-башкарылгазының чөвүлелдериниң, соңгукчулар клубтарының болгаш каттыжыышкыннарының, ажылчы чоннарның идепкейи-биле тургустунган улус эрге-чагыргазының өске-даа хевирлериниң хөгжүүрүнге болгаш быжыгарынга идиг берип дузалаар.

Үзел-бодалы, бүзүрели, партияга, кайы-бир нацияга хамааржып турары дээш кижилерни истеп сүрериниң бүгү-ле хевирлеринге удур шиитпирлиг туржур.

Республика эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганың концепциязын ажылдап кылырының, кижиниң эргелерин камгалаар төпту тургузарының инициативазын идип үндүрер. Бистер кижилер аразында харылзааларга ёзулуг коллективчи чорукту, бот-боттарынга дузалажылганы, эки сеткил-күзелдиг болгаш ачы-буянныг чорукту турузуп бадыткаары дээш туржуп турар бис.

Россия Федерациязының коммунистери Совет Эвилелиниң чарылбас кезээ болур РСФСР-ниң суверенитеди дээш, Эвилелдиң чаа керээзи база республикалар керээлери дээш туржуп турар, оларга үндезилээш, чоң бүрүзү бодунуң күрүнежидилге хевирин бот-тускайлаң шилип алыр.

Бүгү национал-девискээр тургузугларының болгаш боттарының күрүнежидилге хевири чок бүгү улустарның эргелерин, оларның республиканың дээди органнарынга төлээлелгезин деткиири дээш РСФСР-ниң Компартиязы туржуп турар. Эвээш санныг улустарның дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын камгалап турар хемчеглерниң ниити республика программазын ажылдап кылырын саналдап турар.

УГААН-БОДАЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БАЙЛАК НИИТИЛЕЛЧЕ

Республиканың улустарының, ооң хамааты бүрүзүнүң угаан-бодал аргаларын бүгү талалыг ажыдар сорулга-биле РСФСР-ниң Компартиязы коммунистерниң өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле ажыл-чорудулгазынга дараазында эң чугула угланыышкыннарны тодарадып көрүп турар:

— улус өөредилгезин демократчыдар, республиканың улустарының хөй националдыг культуразының дөстерин болгаш чаңчылдары-биле ооң харылзаазын быжыглаар, делегейниң эң эки деңнелинге ооң соксаал чок хөгжүлдезин хандырар, өөредилге черлериниң янзы-бүрү хевирлериниң бот-тускайлаң чоруун бадыткаар болгаш калбаа-биле ажыглаар, национал школаны хөгжүдер, педагогика эртеминге болгаш практикага чогаадыкчы идепкейни деткиир;

— эртемге хостуг ажыл-чорудулганы бүгү аргалар-биле деткиир, ону албадаашкынныг бүгү-ле хевирлеринден камгалаар, автор эргелерин болгаш угаан-бодал өнчүзүн камгалаар, политиктиг база эргелеп башкарылга шиитпирлерин хүлээп алырда эртем экспертизазынга даяныр. Россия Федерациязының хөгжүлдезиниң стратегиязының теоретиктиг үндезиннерин ажылдап кылыр академилиг, дээди өөредилге черниң база адырлар эртемниң интеграциязын хандырар төп кылдыр Россияның эртемнер академиязын катап тургузар. эртем-техниктиг база гуманитар делегей харылзааларын үндезини-биле сайзырангайжыдар.

— бот-онзагай, хөй националдыг культураны, улустуң чогаадылгазын, фольклорун катап тургузар болгаш хөгжүдер. Россия Федерациязының улустарының төөгүзүнүң болгаш культуразының тураскаалдарын камгалаар болгаш катап тургузар. Ном үндүрер болгаш библиотека херээн калбартыр, музейлер четкизин көвүдедир, патриотчу кижизидилгениң [illegible] болур [illegible] шимчээшкиннин организастаар, культура [illegible] болган кылдыг черлерни деп [illegible] чорукту болдурбас, культура байлактарын шиңгээдип алырынга деңаргаларны тургузарынга идиг берип дузалаар;

— бичии хоорайларны болгаш суурларны катап тургузарының программаларын ажылдап кылыр болгаш боттандырар. [illegible] мурнунга Кара [illegible] Соңгу [illegible] Саян [illegible] болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң культура талазы-биле аргаларын немей хөгжүдер. Россия Федерациязында чурттап турар улустарның угаан-бодал талазы-биле бот-боттарының байлакшыдары-биле төптерни болгаш ниитилелдерни тургузар. РСФСР-ниң эвээш санныг улустарының культуразын, дылын болгаш хүн-бүрү чаңчылчаан амыдыралын камнап камгалаар.

— башкының, культура ажылдакчызының, эртемденниң ажылдаар болгаш амыдыраар байдалдарын экижидер, рынокнуң идепкейжээн байдалында оларның социал камгалалын идепкейлиг хандырып турар эң дүрген хемчеглерниң системазын ажылдап кылыр болгаш шиитпирлээр.

Чогаадылганың хостуун камгалаар болгаш талантыны камнаар. Салым-чаяанныг аныяктарны тускай салгап сорулга ёзугаар дилеп тывар, оларның аргаларын хөгжүдериниң, оларны Ада-чурттуң эрге-ажыы дээш долузу-биле ажыглаарының аргаларын тургузар.

РСФСР-ниң Компартиязы культураны, угаан-бодал амыдыралының бүгү адырларын коммерцияже шилчилеринге шиитпирлиг-биле удур туржуп турар. Өөредилгени, эртемни болгаш культураны акшаландырарын кызырарын шын эвес деп санап турар болгаш оларны республиканың болгаш чер-чер бюджеттериниң күсели-биле мурнады акшаландырарын, бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң акша-хөреңгизин өлче кииришкирерип, хөй-ниитиниң ачы-буян болгаш өске-даа фондуларын тургузарын чедип алыр дээш туржур.

ПАРТИЯНЫ ДЕМОКРАТЧЫДАРЫ ДЭЭШ

Бир эвес үениң байдалынга дүгжүп турар политиктиг болгаш угаан-бодал-мөзү-шынар овур-хевирин чедип алыр болза, бир эвес партийжи массаларның эрге-чагыргазын хандырар болгаш ажык, демократчы болур болза, ажыл-ишчи бүрүзүнүң эң чугула херегледери-биле холбашкан тодаргай сорулгаларны шиитпирлеп шыдаар болза **РСФСР-ниң Компартиязы чоннуң аңаа бүзүрелин быжыглап ап шыдаар.**

РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазы ажык чарлыг чоруктуң үндезининге тургустунар. эртемниң, делегейниң депшилгелиг культуразының түңнелдеринге болгаш чедиишкиннеринге гуманисчи үнелиг чүүлдерге, массаларның национал-культура чаңчылдарынга болгаш оларның угаан-бодал эрге-ажыктарынга даяныр.

Партияның иштики амыдыралын демократчыдарының кол-кол чүүлдери болза:

— партия эге организацияларының эргелерин калбартыр, бот-тускайлан чоруун болгаш политиктиг идепкейин бедидер, партийжи эш хуузунуң байдалын, бодалдарының болгаш шугумчулелдиң хостуун быжыглаар, партия ажылынга хөй-ниити үнүн хөгжүдер;

— салгалдарның уламчылалдыг болурунуң дугайында, партияның хоочуннарының дугайында доктаамал сагыш салыр;

— социализмниң идеяларынга бердинген чаа кижилерниң, аныяктарның партияже кирерин хандырар;

— партияны боттарының үлгедиглери-биле бужартадып турарлардан, аңаа таарышпас идеялар туружунче херек кырында шилчээннерден партийжи хүрээлеңни арыглаар.

— кадрлар-биле тодаргай сорулгалыг ажыл, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың органнарынга ажылдаарынга сүмелеп кирери-биле чаа ёзу-биле бодап база ажылдап шыдаар, эртем-билиглиг болгаш эрес-кежээ, төлептиг коммунистерден болгаш партия кежигүнү эвестерден курлавырны белеткээр.

Үзел-бодал дээш чептүг эвес болгаш ылгай көөрүнүң бүгү-ле хевирлеринден коммунистерни база ол ышкаш янзы-бүрү шимчээшкиннерниң болгаш организацияларның төлээлекчилерин камгалаарынга «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң берген аргаларын болгаш массалыг информация чепсектерин ажыглаар.

Коммунистер күш-ажылчы коллективтерге салдарын камгалап арттырар болгаш боттарының ат-алдарын бедидер ужурлуг. Ооң-биле кады чурттап турар черлериниң аайы-биле партия организацияларын коскузу-биле быжыглаары чугула. Девискээрлер аайы-биле үүрлер түс черниң бот-эргелелиниң ажылынга, социал болгаш экологтуг хемчеглерни боттандырарынга киржир. Соңгулда мурнунуң демиселинге оларны дамчыштыр коммунист-кандидаттар дээш агитацияны чорудар. Ындыг организацияларга чонну сонуургадып кээр болгаш социал чогаадыкчы чорукту, пропаганда ажылын, янзы-бүрү чугаа-харылзаа кылырын, культурлуг дыштанылга организастаарын катай-хаара кылып шыдаар аргалыг бот-тускайлаң черлерни, ниитилел-политиктиг клубтарны болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны тургузар.

РСФСР-ниң национал-девискээр тургузугларының партия комитеттериниң статузун бедидери, эргелерин болгаш бот-тускайлан чоруун калбартыры чугула. Эвилелдешкен республикаларның компартиялары-биле быжыг болгаш доктаамал кады хөделиишкинни организастаар: кады тургускан программаны ажылдап кылыр, дуржулга солчуушкунун чорудар. Бодунуң организациязының интернационалчы алыс утказын илергейлевишаан, РСФСР-ниң Компартиязы өске республикаларның мораль талазы-биле куду көрдүрүп, кыстырып турар коммунистеринге болгаш хамаатыларынга эп-сеткил каттыштырылгазын илередир, оларга деткимчени көргүзер.

Хүлээп алыр шиитпирлерин баш удур хынамчалыг ажылдап кылыр сорулга-биле чугула-чугула ниитилел болгаш политика айтырыгларының талазы-биле ниити партийжи дискуссияларны болгаш референдумнарны чорудар. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының чанынга партия эге организацияларының секретарьларының Бүгү-эвилел чөвүлелин тургузар.

Партияның чаартынган бот-тускайлаң контроль органнары партийжи массаларның эрге-чагыргазының ажыктыг чепсээ болган турар ужурлуг. Партийжи контроль кижиге чүдүүр эрге-дужаалын кара туразында ажыглаар, чашпаалаар, хоозун сөстер чугаалаар, сөс биле ажыл-херекти карыштырар, бюрократсыыр, бөлүглежир, ийи янзы моральдыг болур дээн ышкаш бак чүүлдерге удур демиселдиң дээштиг чепсээ болур.

Коммунистер чүгле бодунуң идеологиязын нептередир дээш туруппайн турар, ындыг болзажок, кижиниң үзел-бодал туружун медерелдиг-биле шилип алырынга, социалистиг бодалдың, коммунистиг идеалдың байлактарын шиңгээдип алырынга болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыры чугула деп санап турар. Күзелдиг бүгү кижилерге ажык клубтарны, лекторийлерни, курстарны ажылдар. Партияның албан черлерин коммунистерге, чонга ажыктыг кылдыр база бүгүдеге хөй-ниитиниң ажык төптерин тургузарынга ажыглаар. Идеологтуг саддар чедиир бүгү чепсектерни экономиктиг реформаның чугулазын тайылбырлаарынче, рынокка удур билиишкинни ажып эртеринче угландырар. Экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге чаа көрүүшкүннерни пропагандалаар талазы-биле информация-консультация төптерин кады тургузарын аңаа сонуургалдыг күрүне болгаш хөй-ниити организацияларынга саналдап кирер.

(Төнчүзү 2-ги арында).

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ

КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Партияның эртем-шинчилел болгаш өөредилге албан черлерин, хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөр системаны хөгжүдер болгаш быжыглаар. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының чанынга эртем-шинчилел болгаш [illegible] өөредилгениң төвүн тургузар. Ниитилел хөгжүлдезиниң теориязының, социалистиг бодал төөгүзүнүң [illegible] шинчилээринге, ССРЭ-ниң Коммунистиг партиязының төөгүлүг дуржулгазын чогаадыкчы өзү-биле [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының фондузун тургузар.

Антикоммунизмниң кедурлуп келген чалгыынга В. И. Лениниң адын болгаш хериин, Октябрьның төөгүлүг улуг чаалап алыышкыннарын куду базып, бактаар дээн ораладжыышкыннарга удур РСФСР-ниң Компартиязы политиктиг методтарны ажыглап тургаш, демисежир апаар.

Парлалга дугайында ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр парлалга тургузукчузунуң хүлээлгелерин бодунга албышаан, массалыг информацияның партийжи чепсектериң — ном үндүрер черлерин, солуннарны болгаш журналдарны, оон иштинде бичии уругларга, аныяктарга солуннарны, журналдарны тургузуп парлаар, регионнарның, хоорайларның, районнарның солуннарын, хөй тиражтыг солуннарны парлаар үндүрерин дужаар. Партия комитеттериниң телерадио албанын тургузар. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш чер-черниң партия комитеттериниң чанынга парлалга төптерин болгаш парлалга бөлүктерин, а улуг индустрия база эртем төптеринге бар аргаларны барымдаалавышаан, партийжи информация агентилелдерин ажыдар. Партия комитеттериниң болгаш парлалганың партийжи органнарының харылзаазын сырый кады ажылдажылганың, идегелдиг чоруктуң болгаш эш бозузунуң принциптеринге үндезилеп тургузар.

Чер-чер Советтери-биле, күш-ажылчы коллективтер, партияның программалыг сорулгаларын деткиир хөй-нииити организациялары, шимчээшкиннери-биле демнежип алгаш, ном үндүрер черлерин, полиграфия бүдүрүлгелерин, акционерлиг ниитилелдерни база парлалга үндүрүлгелерин кады тургузарын деткиир.

РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын массалыг информацияның бүгү чепсектери ак сеткилдиг, долу-биле чырыдары, **шынны бадыткаарының, хамаатылар болгаш национал эптежилгени чедип алырының, харылзаалыг чорукту күштелдириериниң, тургузукчу күш-ажылдың алдарын бедидериниң чепсээ кылдыр ажык-чарлыг чорукту хөгжүдери дээш туржуп турар бис.**

Партийжи эт-херекселди ажык-чарлыы-биле [illegible] бүрүткээри, ону күрүнениң эт-херекселинден ангылаары, оон-биле холбаштыр тургустунуп келир эрге-хоойлуга хамааржыр айтырыгларны хүлээп алдынган хоойлуларга үндезилеп шиитпирлээри эргежок чугула деп, коммунистер санап турар. РСФСР-ниң Компартиязының материалдыг байдалын бүгүнүг сорулгаларга, оон иштинде сталинчи шаажылалдарга таварышкан кижилерге, дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтеринге, Чернобыль халазындан качыгдааннарга дуза көргүзеринге ажыглаар. Республиканың культуралыг, уран чүүлдүг болгаш эртемниг сайзыралынга идиг бээр тускай фондуларны, шаңналдарны болгаш стипендияларны, партияның [illegible] хоочуннарынга дузалаар фондуну РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зы тургузар.

РСФСР-ниң улустарының, оларның төөгүзүнүң, культуразының, эрткен, амгы болгаш келир үезиниң айтырыгларының дугайында даштыкыда шын билиишкинни тургузарынга идиг бээр калбак чугаалажыышкыннарны РСФСР-ниң Компартиязы даштыкының коммунистиг, социалистиг, социал-демократтыг болгаш өске-даа партиялары-биле база шимчээшкиннер-биле кылыр.

* * *

Эштер коммунистер!

Идепкейлиг ажылдаарының үези келген.

Бистиң алыс сорулгавыс — чурттуң социалистиг келир үезин, Россия Федерациязының улустарынга төлептиг амыдыралды, социал чөптүг чорукту болгаш чоннуң өзүлүг эрге-чагыргазын бадыткаарынга үндезилээш, оларның угаан-бодал сайзыралын хандырары-дыр.

Чаагай үре-түңнелдиг, чымыштыг ажылдаарынга кужун харамнанмазынче коммунистерни РСФСР-ниң Компартиязы кыйгырып тур! Бистиң Ада-чуртувусту, хостуг, демократтыг ниитилелге амгы база келир үениң салгалдарының чаагай чоруун үнелээр бүгү кижилер ону тургузар дээш оң бедик үре-түңнелдиг ажылдаарынче оларны кыйгырып тур бис.

* * *

Бүгү дециелдерниң партия организациялары бодунуң ажылының тодаргай угланыышкыннарын болгаш планнарын ылаптыг бодап чогаадырынга ажыглаар кылдыр бо документини оларга чорудуп берген болгаш ындыг тодаргайлаашкынны кылырда, тус черниң байдалдарын, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын барымдаалап көөрүн сүмелеп тур бис. [illegible] документ болза, партияның XXVIII съездинге чедир күштүг болур.

«ШЫННЫҢ»
ДИСКУССИЯ ИНДИРИ

«Шын» солун бо айтырыг талазы-биле эртемденнерниң, юристерниң санал-оналын илередип, дискуссия-ужуражыышкынны организастаан. Күрүне болгаш эрге-хоойлу, экономика болгаш рынокче шилчилге айтырыгларын колдады орта чугаалашкан.

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ СУВЕРЕНИТЕДИ. ОЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ? (САНАЛ-ОНАЛДАР)

Н. А. ОНДАР, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссия даргазы: Күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин солуннарда парлаан. Декларацияда дээрге [illegible] политиктиг, социал-экономиктиг [illegible] принциптериниң дугайында медеглел. Суверенитет болза, республиканың хоойлуларының колдай күштүг болуру болур. Мооң мурнунда хоойлужудулга системазы чедир ажылдап шыдавайн турган. Тускайлап келген хоойлуларны дужуруп бижиириинге ол турган бис. Ону ам чаартып, хөгжүдери негеттинип турар.

Бо төлевилелди тургузарынга киришкен кижи мен. Амгы [illegible] киирген. Чүгле республиканың адынга хамаарыштыр бөзин янзы-бүрү бодалдар бар. Чонниң санал-оналын алыры-биле төлевилелди ынчангаш парлаан. Хөгжүлдениң дециелин, эрткен төөгүнү база барымдаалаары чугула.

Айтырыг: Автономнуг республикаларның дуржулгазындан чүнү ап болуруул? АССР-лер Эвилелдиң азы РСФСР-ниң субъектизи болур бе?

болуруул. Эвилел-кеэрээзин канчаар тургузарыл дээрин сүмележип турар. Дискуссия чоруп турар.

Айтырыглар хөй болуп турар. «ССР Эвилели биле Федерацияның субъектилериниң аразында эргелерни кызыгаарлаар дугайында» ССРЭ Хоойлузунда автономияларны федерация эвилелиниң субъектилери деп айыткан. Ынчангаш автономиялар ССРЭ-ниң субъектилери болур. Бо Хоойлу ССРЭ биле оон субъектилериниң аразында керээ чарарынга үндезин болур. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы ол Хоойлуну ажыглаарының дугайында доктаалды хүлээп алган.

Автономия деп сөс ам шуут республика аттарындан дүжүп турар апарган. Эргелерин чамдыызын эвилелге, чамдыызын РСФСР-ге дамчыдар деп турар. Кады ындыр [illegible] чаңдыг болуруул? Бо бүгүни боттандырарының механизмин ам-даа билдиимес артып турар. Республикаларның эргезин чүүлдерин шуут долу ажыглаан турар болза эки. Декларация хүлээп алыры дээрге юридиктиг тургустуун алыры, а ында айыткан программаны күүседиринге чылдар негеттинер.

Россия Декларация хүлээп алган. Ында кирип турар автономнуг республикалар ону база хүлээп ап турар. Ол субъектилер боттары тодараттынып алгаш, оон соонда Россияга кирер-кирбезин шиитпирлээр турган. Чамдык республикалар эвилелдежиксен апарган. Чамдыктары Россияның составынга кирбейн, дорт ССРЭ-ге кирер деп-даа турар. Айтырыглар-ла хөй. Бир эвес өске областар база ындыг негелделиг апарза. Тыва харын күрүне тургузуглуг-дур. Новосибирск, Хакасия канчаарыл? РСФСР ынчангаш суверенитеттиг болурунуң мурнунда баштай субъектилерин тодарадыр турган.

Айтырыг: РСФСР канчаарыл?

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Ол дээрге бурааныган бай эвес. Субъектилери тодараттынмаанда, канчаар керээ чарарыл? Ленин чугаалаан болгай, каттыжар мурнунда ангылангаш, кандыг сорулгалыын ылавылап аар, оон каттыжар.

Н. А. ОНДАР: Автономиялар РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң субъектилери болур.

С. М. БИЧЕ-ООЛ, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы: Ийе, кайызының-даа болур, ону Декларацияга айтыр болза эки-дир.

К. С. КҮЖҮГЕТ: ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кинддизиниң директорунуң оралакчызы: Чок, РСФСР-ниң...

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА, республиканың күрүне арбитри: Эвилелдежиишкин [illegible] дээрге бодуг [illegible] бот-догуннаан, дең эргелиг [illegible] болур ужурлуг. Оларның [illegible] туралы [illegible] Эвилелдиң дең эргелиг субъектизи болгаш кижерде, ол бадыг тодараттынып [illegible] эргелери база хүлээлгелери. Бо бүгү Декларацияга кирер турзуза.

Эвилел республикаларның [illegible] бирле [illegible] чоруудар, чаа күрүне эргенчагыргазы кандыг

Ю. Л. АРАНЧЫН, ТДЛТЭШИ-ниң директору: «Правда» солунга эртемденнер янзы-бүрү бодалдарын [illegible] турар-биле [illegible] автономияларны [illegible] бирги турган, аңаа гиздаан [illegible] хортаа бергейн турган деп билип турар. Ынчангаш бир эвес чамдык эргелерни төптүң дамчыдар чүве болза, ол ведомстволар, министерстволар ону мурнунда ышкаш соора ажыглай бербес кылдыр чүнү канчап болуруул?

Сталинниң нация дугайында тодарадылга бериптурарында девискээри нииити, культуразы нииити деп үндезилеп турар. Ол амгы үеде догма апарган хевирлиг. Чүгле тодаргай нация ап турар болза кызыы. Бир эвес Тываның суверенитединиң дугайында чугаалаап болза, ол бистиң республикада чурттап турар чедек хире нацияның суверенитеди. ССРЭ-де кижилерниң хестталгазы нацияларның эргезинден улуг турар ужурлуг.

Декларация төлевилелинде даштыкы чурттар-биле керээ чарып ап болуруун айтып турган, кандыг делегей эргелерин [illegible] ону сагыырын мыттавайн барган. Шаанда Тыва Арат Республика аңаа ат кырында долу эргелиг күрүне турган. Документилерден алгаш көөрге [illegible] Москва-биле [illegible] Россиядан чок [illegible] турган.

Н. А. ОНДАР: Делегей эргелерин киирзе эки боор харын, чүге дизе делегей түриамиң база хөгжүдер апаар болгай.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА. Нарын чүве ону боттандырар демчеглер болур. Эвилелге кирерин база нежигуннер шупту шиитпирлээр. [illegible] делерин киирери чадапчок.

Ю. Л. АРАНЧЫН Экономика талазы-биле Эвилел керээзинде пунктуларны шупту күүседир апаар. Бир эвес Татария ышкаш болза, ону бээр бис дээш хүлээнип алгаш күүседиптер. Тыва канчаар? Ажыл-[illegible] турган-дыр. [illegible] дээр мен. [illegible] турган. Тывага [illegible] амгы бүдүрүлгелер кылыптар дээрге, база-даа, кадрлар-даа чок турган. Школадан эгелээш, кадрларның белеткелиниң шынарын экижидип, чаа байдалдарга ажылдап шыдаар ындыг мергежилдиг кадрларны белеткээри чугула.

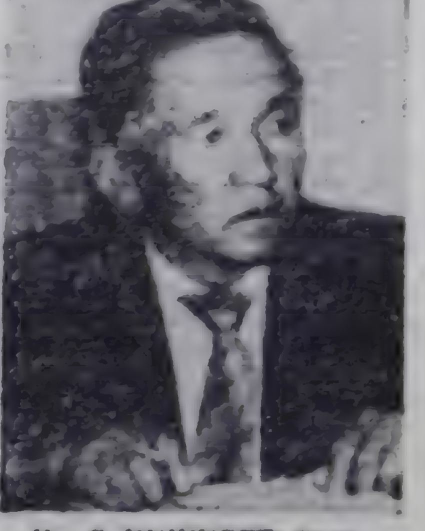

К. С. КҮЖҮГЕТ: Суверенитет [illegible] Даштыкы [illegible] айтыгларлар талазы-биле долу эргелиг хамааржыышкын күрүне турбаан. Кыдат, Моолдун [illegible] аңгы чедир [illegible] экономика, садыг талазы-биле хамааржылыг турган. Чамдык улус Тыва аңгы туруп шыдавас деп турарынга чөпшээрешпес мен. Ол бот башкарылга, бот-догуннаашкын принциптеринге дүүшпес. Декларацияда составтан үнүп болурун айыткан-даа болза, канчап баар, ында коргунчут чүве чок. Айтырыгны ынчаар тургузарын аңаа чүүл деп көөр херек.

Экономиканы алырга, 1921 чылдан 1935 чылга чедир ТАР совет валюта ажыглаттынып турган. 1936 чылда банкыны тургузуп, акшаны үндезилээн.

Бүдүрүлге черлери шупту Совет Эвилелинге хамааржып турган. 1944 чылдың мурнунда экономика багай эвес хөгжүп турган. 1940—1943 чылдарда [illegible] бааазы 5692,7 муңдан 13608,9 муң акшага чедир өскен. Бот-догуннаашкынның экономиктиг бааазы ынчан тургустунуп кел чыткан. Бүгү-ле политиктиг, социал-экономиктиг [illegible] айтырыглары ССРЭ-ниң нииити политиктиг структуразындан хамааржып, аңаа чагыртып турган.

Өскээртен дуза чокта, дотация түңү 150—300 миллион чедип турда, бот-догуннаашкын айтырыы шиитпирлеттинмес деп, республиканың удуртукчулары, депутаттар, чамдык эртемденнер санап турар. Бүгү арга-күжүвүстү эртем-шинчилгени [illegible], чонувусту хаара тудуп, ажылдаашкын оруунга лыг оруунче башкарар болза, экономика сайзырап болур. Ылангыя мал ажылын хөгжүдүп, оон продукциязын түс черге болбаазырадыр чиг эттиң бүгү хевирлерин [illegible] онталаар болза, дотация чаңа [illegible] бар. Бо талазы-биле түңнелдерни [illegible] тың ажылдакчылары [illegible] турар.

Кайы-бир черниң салбыры болуру албан эвес, аңаа Тыва республика деп алза, Совет Социалистиг дивейн.

Ю. Л. АРАНЧЫН: Тыва Арат Республика деп адаар деп турары арай кандыг болду. ТАР үезинде турган болза, ол дугжуп болур. Амгы [illegible] «Новое время» журналдың 35 номеринде Тыва дугайында материалдарны парлаан чорду. Ында Тываның суверенитеди аңаа чугаа кырында турган деп айтып турар. 1291—1931 чылдарда араттар [illegible] чок. [illegible] күн чурттаалгалыг чораан үеде, феодализмни безин [illegible] социалистиг революция деп барган. Феодалдар он чыл дургузунда контроль адаа-биле башкарып келген. Капиталистиг эвес орук-биле хөгжээнивис ол демократтыг үе турган. Социалистиг болгаш демократтыг революциялары чаңгыс аай көрүп турганы [illegible] эвес. Ам болза харын социалистиг орук. Күш-биле коллективизациялаашкын киирип, репрессиялап тургаш, [illegible] хамаадыышкынны [illegible] билир бис. Ол бүгүнү Тыва база чурттап эрткен. Ол хамаанчок репрессия чылдарында Моолдан 150 кижини ССРЭ-ге барып боолап кааның документилер бадыткап турар.

Айтырыг: Тываның ССРЭ-ниң составынга киргенинин дугайында айтырыглар тургустунуп турар, орта кандыг харыы берип болуруул?.

Ю. Л. АРАНЧЫН: 1944 чылдың августа ТАР-ның Биче Хуралының Онза сессиязынга Совет Эвилелиниң составынга кирер дугайында Декларацияны хүлээп алган. ТАР-ның Үндезин хоойлузун өзугаар Биче Хурал ук айтырыгны шиитпирлептер эргелиг турган. Улуг Хуралдар аразында дээди эрге-чагырга Биче Хуралга хамааржыр турган. 1941 чылда хүлээп алган ТАР-ның Конституциязының 17-ги чүүлү. Улуг Хурал Биче Хуралдың нежигуннерин соңгуур. Ол үениң Үндезин хоойлузун өзугаар 1 муң кижиден 1 кижини депутат кылдыр соңгуур турган. Ынчан Тываның үндезин чурттакчыларының саны 81 муң кижи турган, депутаттарның саны 81 кижи турган-дыр. Ол амгы Дээди Совет эргелиг. Биче Хурал дээди орган болганда, айтырыгны хүлээп алыр эргелиг турган.

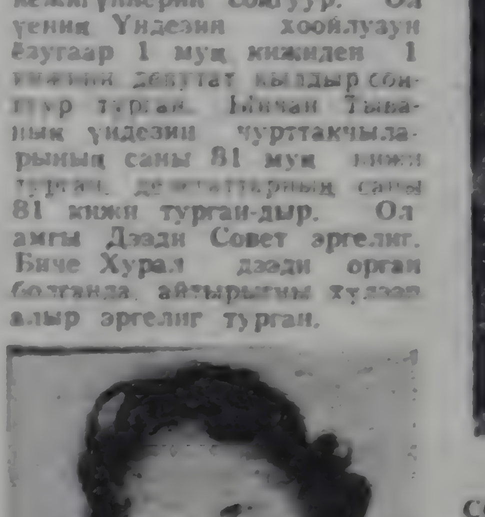

С. М. БИЧЕ-ООЛ: Декларацияга чүгле эргелер дугайында эвес, хүлээлгелерни база айытса эки.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Ниитилел кижиниң мурнунга эвес, кижи ниитилелге хүлээлгелиг деп келдивис. Ам ындыг эвес — ледир Республика Федерациядан коллуунда үне берген дир. Ам өнчүнү чарар. Кымга кандыг эргелер хамаарызын тодарадыр. Бо эргелерни дамчыдып берип тур бис. Оларны арттырып алдывыс деп. Культура-даа хандырылга-даа айтырыглары керээлерни таарыштырарыдаа бистен хамааржыр.

Ю. Л. АРАНЧЫН: Төптен черниң арга-ыяшты... канчаар ажыглаарын айытпас кылдыр Эвилел кээрээзинге кымның чүнү харыылаарын тодаргайлаар болза эки. Камгалал, хамаатылар чүүлдү, орук, харылзаа, энергетика, делегей харылзаалары, атомнуг бүдүрүлгелер, эртем, таможня эвилелдиң болур ужурлуг. Оон база айтып каар болза эки.

Айтырыг: Чогум чонга суверенитет дугайында билдиктир кылдыр тайылбырлаары херек боор аа?

С. М. БИЧЕ-ООЛ: Ол шын. Немец дылдан очулдурганы-биле алырга, суверенитет дээрге, «дээди эрге-чагырга», «эрге-чагырганың колдааны болгаш хамааржышпазы» дээн. Күрүнениң суверенитеди дээрге ол чурт иштинге күрүне эрге-чагырганың колдааны болгаш даштыкы политиктиг хамааржышпас чоруу дээн. Суверенитет ниитилелдиң экономиктиг болгаш социал тургузуу-биле тодараттынар. Национал суверенитет дээрге чоннуң долу эргези, политиктиг хосталгазы.

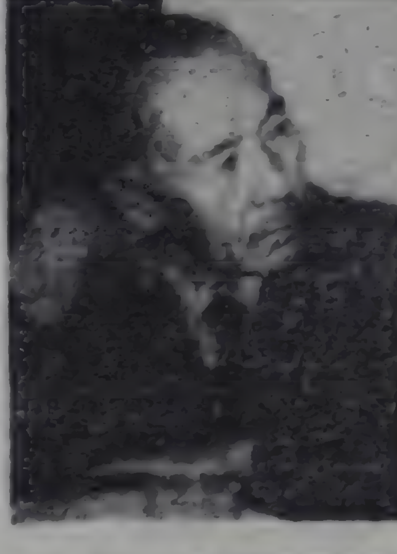

К. О. ШАКТАРЖЫК, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кинддизиниң лабораториязының эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар. Бодуун кижиге суверенитеттиң утказын [illegible] билип алыры кончуг чугула. Бис [illegible] айтырыгның турар-дыр бис. Юристер ону тайылбырлаар болза [illegible]. Суверенитет национал культура айтырыы кедурлурге, орус дылдыг кижилер кежүп чоруп турар. Оларга база чүвениң ужурун тайылбырлаар болза эки. Декларация хүлээп алырда, чон-биле сүмележир.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: — Хоойлуларның ажылдаваан баар чүвези — оларны ажыглаарының механизмин ажылдап кылбаанында. Чамдыкта чон адындан-на чугаалап, хоойлулар хүлээп ап турар, чогум чон оон ужур-утказын-даа чедир билбээн боор. Мындыг практиканы [illegible] кызен чиг. Ниитилелде туруп турар байдалды таарыштырары-биле хоойлуларны хүлээп ап турар. Бис болза баштай хоойлу хүлээп алыр, оон соонда кижиден негээр. Чамдыкта чүнү бижип турарын олар орта билип-даа шыдавас. Ынчангаш тайылбыр ажылын чорудар деп турары шын-дыр.

Дыл дугайында хоойлуну деткип турар мен. Дылга [illegible] чок чорук, [illegible] чорудар тургузуу [illegible] таарыштырар хоойлу херек. Дылды сайзырадырының болгаш ажыглаарының дугайында айтырыг туруп турар. Дылды өөренирин таарымчалыг байдалдар тургузар апаар.

К. С. КҮЖҮГЕТ: Күрүне дылы тыва дыл болур ужурлуг, хамык арбитраж, ажылдыг херээ тыва дылга долдуртунган турар апаар...

Ю. Л. АРАНЧЫН: Дээди Советке бо айтырыгны каш удаа чугаалашкан. Ийи дылды деңге көөр деп турар. Рынокче шилчээнде, харылзаалар тударда, эртем чедип алырда, орус дыл черле херек.

Н. А. ОНДАР: Орус дыл — нациялар аразында харылзажырының чепсээ. Тыва дылды күрүне дылы кылыр болза, албан черлериниң адрестерин солуурунга безин дыка хөй чарыгдал үнер.

А. Ч. АШАК-ООЛ: ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы: Тоталитарлыг күрүнеден эрге-хоойлу күрүнезинче шилчип турар бис. Суверенитет дээрге бодунуң сүлдезин бодунуң-биле шиитпирлээр дээни боттуг эрге-дир. РСФСР-же чамдык эргелерни дамчыдар [illegible], объект биле субъектиниң аразында дең эрге туруп болур бе? Бир эвес бис суверенитет хүлээп алзывысса, күрүне дылы кандыг дыл болурул?

Ю. Л. АРАНЧЫН: Чурттакчы чоннуң элээн хөй хуузу тыва эвес болуп турда, ийи дылды күрүне дылы кылыр.

К. О. ШАКТАРЖЫК: Кандыг-даа дылга кылып алган дижик, Москваже чорудар документилерни очулдурар апаар бе?

К. С. КҮЖҮГЕТ: Орус дылды РСФСР-же шилчидип чорудар бе?

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Суд чорудулгазы шупту тыва дылда чоруп турар. Тыва дыл күрүне дылы болган дижик, кыргыстар-биле, өске-даа нациялар-биле экономиктиг, культура харылзаалары чорударда, кандыг дылга кылырыл?

С. М. БИЧЕ-ООЛ: Очулдурукчулар дамчыштыр.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Дылдарны хөптүг шилип алыр деп ыаан хирезе, оларны өөренир арга тургузаан. Тыва дылды өөренир дээрге ном деңтер безүмнер чедишпес. Тыва дыл күрүне дылы болур болза, аныяк кижи ол шилип алган дылынга дээди өөредилге чедип ап болур аргаларны тургузар херек.

Айтырыг: Кол чүве кижиниң эргелериниң дугайында эвеспе?

А. Ч. АШАК-ООЛ: Кижи хамааты эргелерин долузу-биле ажыглаан турарын чедип алыр. Кижилер эки турттаар ужурлуг. Чүгле квартира албас, а эң эки квартира алыр. Амыдырал деңнели кудулаан-дыр.

Г. П. СТАРОДУБЦЕВА: Берге үеде чурттап турар бис. Социал чөптүг чорукту канчаар билип алырыл? Пиво заводун садып алыр болзумза, шын болур бе? Садыырдан үнгеш, чогаадыкчы арга ажыглаптарымга кандыгыл? Ол үениң байдалыбиле арай-ла ындыг алаар чүве ииин.

Ю. Л. АРАНЧЫН: Рынок экономиказынче киргенде, чөптүг дең эвес чорук тургустунуп келир.

К. О. ШАКТАРЖЫК: Моральдыг болгаш материалдыг немоок деп үлеттинген турар ужурлуг. Берге эрге-хоойлу камгалалы херек.

А. Ч. АШАК-ООЛ: Башкарылгалыг рынок экономиказынче кире бээр болза, кижиниң социал камгалалынче сагыш салыры чугула.

РЕДАКЦИЯДАН. Ужуражыышкынга киришкен бөлүк тускай эртемниглерни, эртемденнерниң Тываның суверенитединиң талазы-биле чамдык бодалдары мындыг-дыр. Оларның чамдык кезиин, Декларация төлевилелин ажылдап кылып тура, өөренип көрүп, барымдаалап болуу дег.

Номчукчуларның Декларация төлевилелинге хамаарыштыр санал-оналдары кандыг болуп турарыл? Амгы үеде солунда чоруп турар чугаага оларның идепкейлиг киржилгезин дилеедивис.

Ужуражыышкындан отчётту солунуң идеология килдизи белеткээн.

СӨӨЛГҮ МЕДЭЭЛЕР

Партияның Чөөн-Хемчик район конференциязының [illegible] үе-чадалы дуза [illegible] организастыг айтырыгны чугаалажып көрген.

Партияның Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга оон мурнунда «Тываэнерго» [illegible] директору турган Л. Б. Кара-Сал, секретарынга — партия райкомунуң инструктору эргелекчизи турган А. О. Куулар соңгуткан.

РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң пленуму база ол хүн болган, аңаа хонтаамал комиссияларны тургускан болгаш райкомнуң бюро нежигуннерин соңгаан.

СЭКП ТК-ның нежигуну, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга киришкен.

* * *

Октябрь 19-та Тываның комсомолунуң XXVI республика конференциязы болуп эрткен. Аңаа он чүүл айтырыгны чугаалашкан. Отчёттуг үе дургузунда комсомолдуң республика комитединиң кылып чорудуп ажылының дугайында илеткелди оон бирги секретары С. Х. Кашпык-оол кылган. Комсомол рескомунуң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр он беш кижи санал-оналын берип, боттарының үнелелдерин берген.

Конференцияга оон аңгыда комсомол рескомунуң уставының, программазының дугайында, РСФСР-ниң ЛКСМ-ниң составынче комсомолдуң республика организациязының кирериниң болгаш оон адының дугайында база оон өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Конференция соонда организастыг пленум болган. Аңаа РСФСР-ниң АЛКЭС-ниң Тыва республика комитединиң бирги секретарынга Юрий Оюнну соңгаан. Ийиги секретарынга Сергей Монгуш хевээр арткан.

Пленумга аныяктар солуннарының редакторларын база бадылаан. «Тываның аныяктары» солунунуң редакторунга Михаил Дуюнгар, «Молодежь Тувы» солунунуң редакторунга Юрий Тас-оол болган.

(Бистиң корр).

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дээди өөредилге черлериниң студентилериниң болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының стипендиязын дес-дараалаштыр 33 болгаш 45 хуу бедидерин 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп, оон мурнунда 1991 чылдың сентябрь 1-ден деп турган, боттандырып эгелээр деп шиитпирни хүлээп алган.

4 млн. ажыг студентилерниң болгаш сургуулдарның стипендиязы улгадыр.

ЧАА СОЛУН БОЛУР БЕ?

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларын чалаан хуралы болган. Хуралга Советтерге чаа солун үндүрериниң материалдыг, сан-хөө болгаш кадр талазы-биле аргалары кандыг боор турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле боттарының санал-оналдарын массалыг информация чепсектериниң удуртукчулары чугаалаан. Дээди Советтиң Президиуму Ажык-чарлыг чорук талазы-биле комиссияга, чоокку үеде айтырыгны база катап сайгарып көөрү-биле, тодаргай үндезилелдерни белеткээрин дааскан.

Шыдыраа

БУРУНГУ ИНДИЙ КАМГАЛАЛ

Шыдыраага делегей чемпионадының үшкү салыы солун болгаш чидиг сандалга эрткен. Бирги салыгда ыншаш Гарри Каспаров удурланыкчызының «d4» деп баштайгы көжүүнге удур бурунгу индий камгалалды ажыглаан. Салыгның эге кош-терин-ден эгелээш-ле ол кончуг солун болур-дур деп чүве билдине берген.

Каспаров тоску кошче чаа арга ажыглаан. Удурланыкчызынга оглун каап берипкеш, шынар талазы-биле артыкшылдыг апаар арганы адаа берген. Ынчалза-даа удур-дедир бо-далар, соолдар чижири ооң-биле соксаваан. Кара тала дараазында суй белекти 14-кү кошче кылган. «Кс6»?! Делегей чемпионунга хенертен ындыг кош кожүпкен. Барып-барып ийи оолга кара тала мерзезин орнаары ол. Баштай Карпов ооп ойталап каапкан. Ынчалза-даа ийи кош кошкең соонда, мерзени «чипкен». Ынчап ак тала «Фd2» кылдыр кошкен болза, дыка-ла эки турар-ийик.

Ол күштүг орнаштың соонда ак таланың байдалы экиживаан. Харын-даа ооң мерзезиниң кайнаардаа баар оруу мунгаштапы берген. Делегей чемпиону база бир оолду уаупкап каапкан соонда, ак таланың кырынга кара булуттар диргелип келген ышкаш апарган.

Ак таланың 24-кү кожүнүк соонда, Каспаровка таарымчалыг чугула байдал тургустуна берген. Ынчалза-даа ол ону чедимчелиг ажыглап шыдаваан. Карпов бузурелдиг болгаш чогаадыкчы камгаланып турган. Ындыг болза-даа ооң туружу бергe болуп арткан.

Үшкү салыг дараазында байдалга соңгаарлаттынган: ак тала (Карпов): Крі1 Лс5, Сс4, Ке1, соолдар b3, f3, g3, h2; кара тала (Каспаров): Кре7, Сf6, Cg6, Кс3, соолдар b7, e3, f4, g5, h4. Кара тала 41-ги кошту бижип алган.

Соңгаарлаттынган салыгны мынчаар ойнаан: 41... Крd6 (бижип алганы кожу) 42. Ла5, fg 43. hg, hg 44. Кg2 b5 45. Ла6+ Кре7 46. Ла7+ Кре8 47. Ла8+ Сd8 48. К:е3 bc 49. К:С4 g4 50. Крg2 Кe2 51. Ке5 gi+ 52. Кр:f3 g2 53. Л:d8+ ...Салыг ханым болуп доозулган.

Сан 2:1. Каспаров — мурнунда. Дөрткү салыг октябрь 17-де болган. Ак бодалар-биле Каспаров ойнаан. Бо салыг хайым болуп доозулган. Бешки салыг понедельникте болур.

(СЭТА).

И. БУНИН.

ЧААСКААНЗЫРАЛ

Ээнзиргей, соок сугнуң кырын дургаар
Ээреңнешкен хатты, чаъсты, дүмбейни лар.
Шак бо черде часка чедир чурттаарга өлүг.
Часка чедир сесерликтер куруглап каар.
Кара чааскаан чайлаамда мен. Мольберт арты
Караңгы-дыр, соңгамдан соок сырын үрдү.

Дүүн чаа-ла мээң-биле олурдуң чоп.
Ынчалза даа менден хөңнүң калган болду.
Түреңчиг хүн ажар дүшта сактырымга,
Ылаптыг-ла кадайым дег көзүлген сен...
Канчаарыл ам, байырлыг че! Часка чедир
Кадайым чок, чааскаан чурттап шыдашкай мен.

Болчуп алган биеэги-ле көвей булут
Бөгүн ырай соксаал чокка шуужуп туру.
Казапчамның адаанда сээң баскан изиң
Чаъс суу-биле долдунгаштын, балалган дыр.
Чааскаан оргаш, имиртиң куу дүмбейливе
Кайгаңыры таан берге, халалыг-дыр.

«Сенээ туду торел болдум, эглип кел» — деп
Чеже удаа сооңдан кыйгы салыр частым.
Ынчалза-даа хереэжеңге эрткен ой чок.
Ынакшылы тайлы берген, өскелээр-дир.
Ындыг-дыр че! Суугум одап, арагалваайн.
Ыттан садып алган болза шымбай-ла ийик.

* * *

Аңга үнгүр, кушка уя черле турар.
Ачам сугдан эге-баштай чоруурумда.
Чанчыкканым бажың биле байырлашкаш,
Чалыы чүрээм кайы хире ыстап туржук!

Кушка уя, аңга үнгүр черле турар
Харыксырап кыраан бодум хөлезилээн
Хары бажың эжиин ажып, тейлээримге.
Кудаан чүрээм ыыткыр соп, саргыырын аар!

Николай КУУЛАР очулдурган.

Чогаалчы И. А. Бунинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга

ӨҢНЕРНИ ЧУРУП БИЛИР

Чогаалчы Иван Алексеевич Бунин 1870 чылдың октябрь 10-да (чаа стиль-биле октябрь 22-де) ыжыктүргандаа бол, ол үеде ядарай берген ог-бүлеге төрүттүнген. Бичиизинден тура Пушкинниң шүлүктерин аваызындан дыңнап өскен. Ооң ызыгуурунга чок болза чогаалга, чок болза урам чүүлге сундулуг улус хөй турганын чоргаарал-биле чугаалаар турган. Бодунуң намдарынга ол эртеки өвектиң эгезиниң ийи шүлүкчүзү Анна Бунина биле Василий Жуковскийни онзалап демдеглээр турган. Ынчангаш бичии Бунинниң чогаалга сундулуу анаа эвес турган.

Баштайгы шүлүүн Иван Алексеевич он чеди харлыг турган. Намысылалдың «Чурт» деп журналынга парлаткан. Ол бодунуң оруун ноолнидан эгелеп турары онзагай болган. Пушкинниң, Лермонтовтуң, Тургеневтиң намдарын сактып көөрге, олар база-ла ындыг оруглу эрткен болган. Чүге ындыгыл дээрге, Бунинниң чугаазы-биле алырга, поэзия чогаалдың шиолдагы болуп турар. Ол психологизмге, чогаалдың кол утказы, ыыбы болган бадимер болурунга өөредип турар.

Удаа-дараа парлатканының соонда, чээрби харлыг Бунинни Орловшинаның губерния солуунга ажылдаарынче чалаан. Ол келир үениң чогаалчызынга баштайгы литературлуг өөредилге болган.

Октябрь хувискаалын чогаалчы хүлээп албайн барган. Францияже эмигрантылап төрээр ужурга таварышкан. Ол-ла хевээр ол төрээн чуртуңче ээп келбейн барган. Ынак чери-биле чарлыышкыны анаа кончуг берге болган аарышкылыг боор келген. 1941 чылдың май айда ооң чоок өңнүү Николай Дмитриевич Телешов чээрби чыл дургузунда чогаалдынаазы Буниинден чагаа алган. Ооң сөөлгү одуругларын ындыг болган: «Дыка-ла чаныксап тур мен».

Шак ындыг отрыгтарны А. Н. Толстой алган дораан И. В. Сталинче дилег киирген. Ол Бунинниң орус литератураның салдарын, аныяк-өскенге улуг ажыктыын бижиген, улуг чогаалчыны чуртунче эгидип алырын дилеп болган. Сталинге ол дилег четкен-четпээни ол-ла хевээр билдинмейн барган. Удаткаанда Ада-чурт дайыны эгелээн болгаш, ооң уттундура берген-даа чадаптыг боор. Дайын соонда ол айтырыг катап тургустунмайн барган.

Орус литератураже Бунин бодунуң бир тускай аялгалыг бижиглевишаан келген. Ол бодунуң прозазын болгаш поэзиязын черле ангылаавас турган. Ооң чугааларын-биле алырга, олар боттарынга улуг салдарын чедирип турарлар. Кажан Бунинни чүгле проза чогаалдары дээш хүндүлеп алдаржыдарга, ол аңаа удурланыр турган. Чүге дээрге шүлүк бижиирин прозадан бедик үнелээр турган. Ынчангаш ооң шүлүктери-биле номчукчу база таныш болзун деп бодааш, ол номнарынга проза-биле катай парлап турган.

Алдан беш чыл дургузунда чогаалчы шүлүк бижип келген. Бир дугаары он чеди харлыында, а сөөлгүзү ооң чок апаарының бир чыл мурнунда бижиттинген. Ооң шүлүктеринде ынакшыл темазы эвээш, хөй невни долгандыр турар бойдустуң чурумалын көргүскен болуп турар. Ооң поэзиязы янзы-бүрү, нейлажтыг, ынакшылдыг, философтуг болгаш төөгүлүг.

Чогаалчы өчүк-а ажылын база иделнейлиг кылып келген. Олар амгы үеге чедир бедик үнелелди ап келгеннер. Бунин чүгле классиктиг шүлүк бижиир хевирлерни шыгжыы сагып турган эвес, а бодунуң аялгазы, аныы-биле дөлдүрүп турган. Саруг бунинчи хемчээлдерни тыптыган. Горький чогаалчыны бедик үнелеп турганын оларның чагаалажыышындан көрүп болур. «Орус литературада, алдарлыг чогаалчыларның сылдыстарының аразында бодунуң тускай болгаш тывылыг чырыы-биле Бунинниң сылдызы чайынналып турар. Чамдыктарга ооң чырыы чоок, а кылаңнаажы эмин эрттир көл кылдыр сагындырар, өскелер ооң чайыннаажын чутаа чокка хүлээп магадаарлар. Ынчалза-даа чаңгыс-ла билдингир чүве ол классиктиң сылдызы-дыр. Бир эвес Бунинни орус литературадан ап каапта болза, ол ядарай боор, чогаалчының чаевааалчыран стилиниң чедингиленчек чырыы болгаш чайынналчак херелдерин кыскылыктар» — деп, А. М. Горький чугаалаан.

«Бунин дег бойдусту билир болгаш аңаа ынак улус ховар — деп, А. Блок бижээн. — Ынчангаш ол бойдусту көөрүнүң болгаш дыңнаарының талазы-биле онзагай байлак чогаалчы».

Бунинниң дугайында амдыгаа чедир улуг монографтыг ажыл үнмээн-даа бол, ооң чогаадынчы дуржулгазы хайгаарап шинчилеп ажыл чок. Ынчалза-даа М. Шолохов, К. Федин, К. Паустовский, И. Соколов-Микитов болгаш өске-даа чогаалчылар ооң методун ажыглавайн барбаан. А аныяк совет чогаалчыларның аразында ооң дузазы-биле оруун суурлап орарларга Ю. Казаков, В. Белов, В. Лихоносов хамаарышкылар. Амгы үеде Бунин бодунуң бүдүү номчукчузун тыва берген. Ооң шүлүктерин ылавылап номчуур болза, янзы-бүрү оңнуун сонуургап көрүп болур. Чогаалчының аянында чурумалга сундулуу халас барбааным ол илередип турар. Ооң шүлүктеринден чөлээштиң чечек өңү чуура-бүрүн өңнери-биле чырып турар.

Талантылыг чурукчунуң дег, ооң поэзиязының палитразы чурукчунуң чурук ааны дыка өңгүр, чараш болгаш байлак. Пушкин биле Лермонтовтуң соонда, орус литератураны Бунин дег хостуг проза-даа, поэзия-даа бижиир кижи турбаан. Бунинниң прозазының онзагай ритми ооң шүлүктеринден, а поэтиктиг чурумалдары — прозадан көскү.

Бунинниң эң ынак өңү кок өң болуп турар. Чүгле чаңгыс ол өңге бээин чогаалчы үжен ажыг атты чогааткан. Чижек кылдыр алган чүүлүс «Буук арыгзынганы» деп шүлүүнде бээин он оолдуг сөзүглелде сес өң адаттынып турары солун. Ол ай-баш чок болбайн, тускай аянналчак тарыштыг болуп турар.

Бунинниң поэзиязын номчаанняарның эскерген чүвези мында кылдаг турар чурттаалганың эзлип келбезинге, үениң дергениңге хомудаан уидаргай хөөннер. Ол чер кырынга бистиң чурттап эртер оруувустуң кысказын көргүзүп, ынчангаш шак бүрүүн, чурттаалганың хүн бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелеп турар.

Бунинниң талантызының сылдызы ам-даа чырып турар хевээр. Чүгле проза эвес, а шүлүктери база чыл эртерге тудум кевүрлеп үнүп турарлар. Чөнүңү чогаалчыга ынакшылының база бир бадыткалы — бистиң чуртувусту ажыттынган Бунинниң музейи.

Бунинниң поэзиязы он тос вектиң классиктиг орус поэзиязындан бистиң хүнче шейлеп берген көвүрүгжүгеш-тир. Ынчангаш шүлүкчү Бунинни чүгле институтка эвес, а школага тускай факультатив кичээлдеринге өөредир болза эки. Ол дээрге чараш чүүлге өөредиг.

Саяна ОНДУР,
Кызылдың педагогика институдунуң ажылдакчызы.

КҮСКҮ ЧУРУМАЛ

Хүннүң караа чылывастап кыскалаан,
Күжүр черим сарыг тонун кедипкен.
Дузак өшкү амзап көргеш чивээн,
Дуруг тиинде сарыг чашпан каткан.

Даглар бажы туман шуглаан уштуптарга,
Думаалайлыг келиң кыс дег, харын чаапкан.
Талыгырда чайын ойнаар чиргилчиннер,
Турлаан кагтаж, мурнуу чүкче дезе берген.

Кежээки хүн барыын чүкче ажар хөөн чок
Херелдериң чыыра каап, чаштып бар чор;
Дуруялар ыды читкен, шагда чанган,
Дустуг холду өреме дош шуглап алган.

Саян ында делгем Сибирь саргарарган,
Шагның күскү эргилдези чанар хөөй чок.
Шериг дуңмам Норильскиден чагаа бижээн,
Чечек каткан, күс дүшкен, чаныксаан дыр.

Малон МОНГУШ.

КАРА БУУРА БИЛЕ КАЙГАЛ КАСЫГА

Кыш бодунун эргезинче кирип, тос-тостуң соогу дызырткайнып кээрге, Улуг-Хем шынаазындан эгелээш Чаа-Хөлдү өрү шаң-туман дуй туруптар. Алаак ишти чер-чери-биле булуктап, дош кырында чайынды буруцайнып, кара суглар баштары шагжагар хыраа-биле шутланыптар.

Терезин ховузу, Аргалакты ол ынчаар дендии сооктуң ораны ол турган. Инек мыйызы чарлып чаштап, молдургаларның кулак-кудуруу үжүп, дүжүп каар соок кыштар тургулаан.

Киргиннээп буурадар шулу боду каңгыргай сарыг дош апарган ээнниедир челип чорул турар. Чылгы тегерген бөрүлер бир өөр кылдыр чыглып алган, шоолады улужуп кээп, чиршок кынныш каап турар. Ындыг үеде Терезин ховузулап аргыжары озалдыг апаар. Түлүштерниң Чиңгин-Мээреңи биле Семис-Чагырыкчызының ак, кара ийи буураны ол ховуга дизээлежип алган чоруур. Кайы мурнааны-ла доңгаш дээш, башы даваннарыңа дискек караандап оя соптар.

Киргин үезинде буура-даа сүртенчиг-ле. Бажын башкы мөгөн кырынга салыптарга, аксындан шуураан ковуктүг чараадан башкы мөгөн, хөрек, быгын дооза доштальп каар. Чолдак кудуруу-биле сидиин шырбаныырга, соңгу мөгени, чаазы, соңгу даваннарының семдер дүктери база-ла доштальр. Өштектери, чогдуру ол ынчаар салаа, билек дег узун-узун доштар апарып, маңнаарга кыгыырткайнып чоруур. Карактары соок, шилдегер. Хаайының танаал дарбаңгы удавын чоруур. Арны каштагар, хөрээ шугер бээрда ишти тыртылчак. Дижиниң хыялаан даавы кайы оранзоктан дынналып кээр.

Дүрзү-түрзү безин бо хире чиртим, чаныш-сыныш чок дошкун амытанның чаныңче чадаг кылаштап чеде бээр дидим кижилер бистин черге турган.

Бир катап түлүштерниң Чиңгин-Мээреңниң аалынга кайгал Касыга халдып келген. Касыга аңаа черге ооң аалынче келбес деп чүвени билбес кижи Чиңгин-Мээрең эвес-ле болгай. Амыр-менди солуушп ора, чугаа кадында Касыга: «Хайыраатының Кара буурагазыдаа магалыг-ла чааш, чөпшул мал чоорааң.» Чайын ону тудуп мунуп алгаш, ойнаап ургүлер сывыртап халдып турдум. Херек болза ам дораан-даа ооң чанынга чадаг базып четкеш кээр мен» — деп чоргаар бардамнап орган.

Чиңгин-Мээрең ол орта чыл-сырт кынны берген: «Ылап-ла ол хире дидим болзуңза, бараан кестүр черге чадаг кылаштап чеде берем, оол» — деп, хорадааны илдек, арны-бажы мычык-кызыл апарган орган.

Касыга-даа чүү боор, тей кырынга Чиңгин-Мээрең баштаан кезек кижини олуртуп кааш, ховуда Кара бууранның ууиче чадаг базыпкан. Буура ол ховуга шимчээр бараан чандыр көөр эвес, шатты куду, ушкан куш дег, кылыйтып батка, чадаг эриин кырындала барган. Кижи буураже удур баскаш, холун сунган. Маң-биле келген буура ооң сунган холундан алган ышкаш болза-даа, бир-ле чүве-биле ержүп туруп калган.

Кайгал Касыга ховуну кежир баскаш, тей кырынче ийи эдээн авый-шавый астып алгаш, чиик базып үнүп кээп, мээреңге бараалгап турган. «Мээрең, силерниң чарлыыңарны күүсеттим. Магалыг-ла кем чок мал. Изиг дылын тутсуп, мээң-биле мендилешти ышкажыл» — деп кыжыртыпары дам барып турган.

Чиңгин-Мээрең ол орта кайгап-хараанын чажырбайн: «Бо-даа черле берге кижи-дир. Суваай бедеп тудуп бериңер» — деп, чылгычыларынга чарлык болган.

Шынында, кайгал Касыганың ужу шиш боорда дедир аткактарлыг мугур сөөм хире демир-биле бууранның алдыы, үстүү эриннерин өттүр дээп каан болган чүве-дир.

Бай, шыдалдыг кижилерниң ажыл деп чүве көрбээн, чайын, кыжын кырыынга чаъс, хар дүжер, дарган, дыштыг малы калчаараажы чалазын чара семирип алгаш, чоннуң ыдай-бээр артыкарынга шаптыктап, харын мырыңай амы-тынга ондактыг апаар. Ындында-ла чүвеге чединмес, адыы кижилерге киргиннээн буурадар база бир немелде шүүт, түвек боор турган. А демги байлар буураларын кежээлеп, ховуларга шимчээр чүве кылаштатпас болу бээрге, «Чааны ындыг, чарлыктыг малды канчап канчаар боор» — диңип олургулаар. Сеткилинде идээргеп орары илдең.

Ынчап баарга Касыга ышкаш дидим, чүреккир эрлерниң кожайларга барып сагындыра бээр чүвези ол.

Дмитрий ДҮРБҮП.

Келин кыстың келир үеде аас-кежиниң дугайында «Чеди челээштелчек чечектер-биле чугаалажыы» деп фото-чурумал.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Буян-Бадыргы ноян

(Эгези № 239 «Шында»)

Өршээл боол, урянхай чон улуг орус улустуң албатызы апарганда хамгааралга алыр дараазында дөрт чүүлдү бижикте кошту.

бир дугаар чүүл: бистиң Хемчик хемниң урянхай чонну сарыг шажынга үр үеде чүдүп келген толааде, ону камгалап, улам сайзырадырынга дуза көргүзерин диледим;

ийи дугаар чүүл: Бистиң мурнуку кызыгаарывыс дөрбеттиң барыын, чоон ийи аймактары-биле кожа турар. Цин үезинде доктаадып тургускан кызыгаар шугумун Хачы оруу дээр, Чыныргана Хандагайты, Бора-Шелээти, Боглаган Хоолай Уурук-Нур, Чигир-Суглуг мынчаар турган. Бистиң ол мурнуку кызыгаарывысты өске чурттуң улуу халдап кирбес кылдыр камгалаарын диледим;

үш дугаар чүүл: бистиң Хемчик чуртувус кызыгаазыя, бүдүн-дугай чурт болур чүве. Бистиң ядыы адакы урянхай араттар ниинүң амыдыралдыг, даг-дааш арасында малын кадарып, чурада даштыны, балык-байлаңы-биле амыдырап чоруур, чединмес боор чүве. Ынчангаш чурттуң каайлы чүүлүниң удурууүндэн хостаарын диледим;

дөрт дугаар чүүл: урянхай чоннуң бижик-билиг чок бүдүүлүк байдалынга үндезилээш, бо удаазында шериг албанындан хостаарын диледим». Мону барымдаалаар болза, Буян-Бадыргы орус чуртунуң талазынга турган дээрзинге бүзүреп болгу дег.

— Силерни эки билип тур мен. Ынчалза-даа байдал ам үндезини-биле өскерилген. Силерниң хааныг чалак-чагырганың талазынга турганыңарны билир бис. Ам орус чуртунда Совет эрге-чагырга тургустунган. Мону канчаар көрүп турар силер — деп, Сафьянов айтырыгны аңаа дорту-биле салган.

— Улуг чурттуң хереэнге киржир харывыс канда боор. Чаа тургустунган чалак тыва чонну канчаар көрүп турар чүве ирги. Ону сонуургап турар бис.

— Россияда чаа тургустунган Совет эрге-чагырга Тываның чонун хүндүткелдиг ээү-биле көрүп турар. Эп-каныраалдыг, аңы-дукмалыышкы байдалга чурттаарын күзеп турар бис.

— Тываның моон соңгаарты салым-чаяаны чогум чүл? Кымга чагыртыр улус апарганыл?» — деп, Буян-Бадыргы айтырган.

— Ол айтырыгны Тываның чону боттары шиитпирлээр апаар. Бо талазы-биле силерниң бодалыңар чүл?

— Силерниң сүмеңер манап турар бис.

— Хамыктың мурнунда улустуң улуг хуралын чыылдырар апаар. Тываның келир үезин аңаа шиитпирлээр. Тыва улус тускай күрүне болур бе, азы өске-бир чурттуң составынга турар бе? Бо таварылгада кайы чуртка каттыжарыл?

— Хамаарышпас күрүне кылдыр тургузаар апарза, чурттуң үндезин хоойлузун баш удур чогаадыр. Ооң иштики, даштыкы политиказын тодарадыр апаар. Бо бүгүнү тыва улустуң төлээлери кылып белеткээр, улуг хуралга илеткээр апаар. Бо бүгүнү кымнар кылырыл?

— Совет Россияның талазындан тыва улуска хамаарыштыр кандыг даа негелде чок — деп, Сафьянов тайылбыр кылган.

Буян-Бадыргы кезек бодаңып ора: «Тыва тускай күрүне апарган таварылгада, Россияның чазаа Тываны хайгаарала ап болур бе?» — деп удур айтырган.

— Ол айтырыгны база-ла улуг хуралга шиитпирлээр апаар.

— Мындыг айтырыгны силерниң талаңардан деткип болур бе?

— Деткиир апаар. Ынчалза даа Тываның ноян, дүжүметтериниң талазындан аңаа удурланыр кижилер эвээш деп санап турар бис. Силер бодуңар база кыдат ноот талазында чүгле күп турар эвес силер бе?

— Ол меге чүве-дир. Мээң ындыг бодал кажан-даа турбаан.

— Ян Ши-чао баштаан кыдат шериглерни деткип кызыл партизаннарга удур дайылдажып турган-на болгай силер.

— Кыдат шериглер бистиң чуртувусту эжелеп алган, Ян Ши-чао бисти албадап, амы-тынывыска кыжанып турган. Тываларны албадап турган, ол бодунуң шериглеринге киирип ап турганы шынныг. Ынчалза-даа партизаннарга удур дайынга тывалар киришпээн. Кыдат шериглерни үндүр сывырыжыр херекке биске дузалажыр күш дилеп турган бис.

— Ындыг күштү Моолдуң феодалдарындан дилеп турган силер бе?

— Ийе, ындыг таварылга база турган. Моолдуң Соруктү хаанынга бодум чорааш, дилегни кылганым шын чүве.

— Түңнели чүү болганыл?

— Дуза чедирер күш биске чок — деп харыы алган бис. — Тывада чорул турар ак шериглерден дилеңер. Актар-биле каттыжып алгаш кыдаттарны үндүр сывырыңар.

Бистиң улузувус актардан хоюң калы берген. Оларбиле ониежип болбас деп шиитпирлээн бис.

— Ынчангаш кыдаттарның талазынга хевээр артып калган силер.

— Чок, ындыг эвес. Ооң соонда кызылдардан дуза дилээн бис. Дилээнин бердан силер.

Шынап-ла, ындыг таварылганы турганын архив документилери бадыткап турар. Буян-Бадыргы Моолга чораан Соруктү хаандан деткимче албаан. Дараазында ийи кожууннуң дүжүметтери сүмелешкеш, кызыл партизаннардан дуза дилээр деп шиитпирлээшнер. Усинскиже Даа, Бээзи кожууннарның нояннарының дузалакчылары Сүрүң, Ананды оларны чорударып дугуруушканнар. Усинскиге келирге, оларны хүндүткелдиг ёзу-биле, эки хүлээп алган.

Салгап дилеглерни чүүлдүг деп көрзе-даа, бо удаазында болдунар арга чогуп тайылбырлаан. Күш кирип алгаш, ылап-ла дузалаарын аазааннар.

Буян-Бадыргы бо бүгүнү тайылбырлавышаан, кызылдарның талазында, оон дуза чедирип келирин манап турган кижи болуруп оралдашкан.

Тывага моон соңгаар чогум чүү болурул деп айтырыгга, тускай хамаарышпас чурт болур күзелин илереткен.

— Тываның ядыы арат чону улустуң революсчу эрге-чагыргазын тургузуп алырын күзеп турар. Бо айтырыгны канчаар көрүп турар силер? — деп, Сафьянов айтырган.

— Чүүлдүг деп санаар-ла-дыр мен. Араттын революстуг күрүнезин, чазаан тургузар апаар.

— Араттын революсчу эрге-чагыргазын тургускан соонда, бүгү чон деп эрге-чок болу боор, арат-даа, феодал, дүжүмет-даа кижилер чуртту баштаарынга деңге киржир ужурлуг. Революцияның баштыңчызы В. И. Ленин мынчаар өөредип турар чүве болгай, билир силер бе?

— Ленин дээр улуг угаанныг кижи барын билир мен. Ынчалза-даа шуптузу деңг эргелиг болур деп чүве Тываның байдалынга таарышпас боор.

— Чүге ындыгыл?

— Чүге дээрге орус чурттуң биске канчап дениээр боор. Силерниң улузуңар ныдыындан кыра-ла бижик-билиглиг болгай. Тывалар дээрге мелегей чон болбас ийикпе.

— Мелегей чон деп чүкерил. Ындыг чон кайда-даа чок. Бижик билбес чорук чоннуң буруузу эвес-ле болгай. Революсчу эрге-чагырга оларны бижикке, эртемге өөредир соруглалыг.

— Ол-даа ырак херек-тир. Кажан-чежен боларны бижикке өөредиптер боор. Үжүк-бижиивис безин бар эвес. Өлген кижиге читкен аът айыткан деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Силерниң чугааңар дыннааш, ону бодап олур мен.

— Чазып турар-дыр силер, ноян. «Өлген кижи» эвес, чон чурттап турар. Тыва улусту өскелерден дора деп санаар болза, окта таарышпас. Бо чоннуң арызынга өзүп, оларның-биле өөрежип келдим. Тыва улусту утаанныг, эрес чон деп билир мен. Ындыг-ла мелегей улус болза, кыдат эжелекчилерни чурттан канчап үндүр сывырыптаар. Аъ-даарбечилерге удур кымнар демисежип турганыл. Аъттадаа читпээн. Харын-даа кижи аъдының кырында бижыы-биле олуруупкан. Хостаарга даш аас-кежик дээш демисежип турар.

— Бодап-даа көрүнерем, че, — дээш, Буян-Бадыргы улам-на маргыжып эгелээн.

— Мен, кожууну баштап турар ноян кижи-дир мен. Мээң эң сөөлгү албатымны мекээ деңнеп каарга чүү болурул. Чаа чазакты тургузуп алган дижик бис. Ооң бажынга бир кижи олурар апаар. Ол кижиниң эргезиниң чагыргазында турар албатызынга деңнеп каарга кайын боор.

— Кижилерниң эргези-биле албан-хүлээлгезин бу-лап турар-дыр силер. Деңг эргелиг чон чазактың бажынга кымны олуртурун боттары билир. Силерниң ол сөөлгү албатыңарны соңгуп ап болур. Соңгуткаш даргалай берген кижиниң эргези, хүлээлгези бедик турары чугаажок.

— Хемчиктиң ийи кожуунунуң талазындан Тываның тускай догуннаар чорууң чүүлдүг деп санап турар бис. Өске кожууннар бо айтырыгны канчаар көрүп турар чүве ирги? — деп, Буян-Бадыргы айтырган.

— Бо удаазында билдинмейн турар. Улуг хурал үезинде күзелин илередип чиуп кээр боор гийин — деп, Сафьянов харыылаан.

— Тожу, Салчак, Хаа-Хөл кожууннар Моолга каттыжар дээш туруп баар эвес бе, көөр силер.

— Силерниң ийи кожуун тыва чоннун хөй-хуузу, азы үш кижиниң ийизи боол турар-дыр. Улуг Хуралды чыылдырып турар ужуру болза, эвээжи хөйүнге чагырар, айтырыгны бадылааныңын-биле шиитпирлээр. Ынчангаш силерниң күзелиңер боттаныр апаар хире-ле чүве-дир.

— Тываның өске кожууннары бистиң талавыста эвес апарган таварылгада Хемчиктиң ийи кожууну тускай күрүне боол шыдаар бе? — деп, Буян-Бадыргы улаштыр айтырган.

— Болбайн аан, ынчалзадаа улуг эвес чуртту үзе-чаза тыртып турган ажыы бар бе? Тываны чаңгыс аай бүдүн арттырар болза эки.

— Тускай хамаарышпас чурт апарган таварылгада Совет чазактың талазындан Тываны камгалал хайгааралга ап болур бе? — деп демги-ле айтырыгны салган.

— Болбайн канчаар. Ол айтырыгны база-ла Улустуң Улуг Хуралы шиитпирлээр апаар. Ынчаарга Тываның күрүне тургузуу кандыг турза аки деп санаар силер? — деп, Сафьянов улаштыр айтырган.

— Аңаа дорт харыы берип шыдавас мен. Төпчүткен чазак турары черле албан. Ынчаарга кожуун, сумуларның амгы тургузуун хевээр арттырза эки боор. Ону уштап-баштаар бир азы ийи ажылдакчыларлыг. Мынчаар-ла бодаар-дыр мен — деп, Буян-Бадыргы арай бүзүрел чок харыылаан.

Сафьянов биле Буян-Бадыргының аразында чугаа моон-биле доозулган.

Кужугет ШОНГУ.

(Уланчылыг).

Кадыкшыл — байлаавыс

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Интервью

Лина Назынчаповна Саая Красноярскинин медицина институдун доскаш, Барыын-Хемчикке барып ажылдаанындан бээр 21 чыл четкен. Организакчы талантыгыг, эптиг-ээлдек, шыгыы негелделиг эмчи эмнелгенин коллективин тос чыл удуртуп, районнуң кадык камгалал ажылын хөгжүдеринге төлептиг үлүг-хуузун киирип келген. Бистиң солуннуң корреспондентизи Александр Хертек чоокта чаа ажаа барып, район Совединиң улус депутады, партия райкомунуң кежигүнү, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи Л. Н. Саая-га ужурашкаш, интервью алган. Ону моон адаанда парладывыс.

— Сөөлгү чылдарда материал-техниктиг баазанарда кандыг өскерилгелер, чаартылгалар болганыл?

— Бистиң районда 4 эмнелге, санитар-эпидемиология станциязы, 12 эмнелге пунктулары ажылдап турар. Оларның хогжумчалыг ажылдарын материалдыг баазазы турушкун алырындан кол хамааржыр. Сөөлгү чылдарда бо талазы-биле эвээш эвес ажылдар кылдынган. Кызыл-Мажалыкта түбдиспансерниң байдынын туткаш ажылдап турар кижилерге тывынчалыг байдалды тургускан. Ак-Довуракта 60 орунниг, ажылдаар кабинеттериниң үш каът эмнелгези кызыл туусаада тудуп ажыглап кирген. «Барлык», «Шекпээр» совхозтарының Бижиктиг-Хая, Бижи-Тей суурларда эмнелге пунктуларын туткан болгаш ажыглаан. Төп эмнелгениң бөлүгү, кезин эмнээр салбырларынга капитал септелгени кылган, иштин элээн алгыткан. Шириттерни шыыжып кадагалдарын, хайындыраарын, арыглап аштаарын ангы еролде төнчүткен. Чамдык аарыг кижилерни элээн шактарда чиптырып алган. Эмчи сестраларының хамгаарары-биле чингер оргул база бар. Эмнелге сестраларының саны элээн көвүдээн, 583 четкен. Адагарна болгаш даштыкы чурттарга бүдүрген нарын медицина аппараттарын, эндоскопия техниказын, лаборатория херекселдерин, приборларны бар шаа-биле алгаш, ажыглап турар бис. Бистиң районда сонгуткан депутат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура талазы-биле комиссиязының даргазы Ю. Т. Комаров нарын медицина техниказын тып бээринге дузалаан. Ону база манаар бис. Машина-техника-биле хандыртыышкыныс амдызында баган эвес. Янзы-бүрү марканың 19, оон иштинде дүрген дуза чедирер 14 автомашиналар үрелиишкин чок, бригада аргазы-биле ажылдап турар.

— Коллективинерде каш кижи ажылдап турарыл? Оон ажылдыг эмнелге пунктулары салбырлар, эмчилеринер база хөй-ле ышаан?

— Чонну кадыын камгалаар ажылда 680 кижи, оон иштинде ортумак болгаш дээди эртемниг 438 эмчилер хаара туттунган. Эмчилерге эм-не бедик харыысалганы — кижилерниң амы-тынын, кадыкшылын камгалаарын бүзүрээн. Боттарының хамаатылыг болгаш профессионал хүлээлгезин ак сеткилдиг, шынчы күүседип чоруур. Аарыг кижилерниң эргеажыктарынга боттарын бүрүнү-биле бараалгадып билир, кээргээр сеткилдиг, карак-кызыл, ачы-буянныг эмчилер аравыста хөй. Оларга урутлар эмчизи С. Н. Сендашты, наркоз салыр эмчи Л. Д. Тимошенкону, улут эмчи сестралары С. М. Симоненко биле С. Д. Хертекти, бөкүдар эмчи М. А. Межекейни хамаарыштырып болур. Аксы-Барлыкта участок эмнелгезин сергелекчиан Х. Ш. Дат, А. П. Лещенкога удурткан төп эмнелгениң кезин эмнээр салбыры доктаамал эш ажылдап, социалистиг чарыштың тиилекчилеринге саналып келгенин магаа база айтыр апаар. «Шекпээр» совхозтуң Аянгаты суурда эмнелге пунктузунга ажылдаары-биле чаа доскан аныяк кысты чоруткан бис. Ооң ажылын чоп мактап чугаалажы берген.

— Силерде тывалардан аңгыда, өске национал тепээлери база бар болгай. Оларның аразында найыралыы, түс черлиг чонуун оларга хамаарылгазын канчаар билип турар силер, Лина Назынчаповна?

— Дээди эртемниг эмчилерниң 40 хуузу орус болгаш өске национал кижилери. Найыралыыс бышыг. Түс черлиг чонуң талазындан оларны ылгай көөр таварылгалар турбаан. Ак-Довурак хоорайдан орус дылга чугааладыр хөй кижилер ковүү чоруткан-даа. Бистиң коллективтен чангыс-даа кижи ажылын кагбаан. Чамдык журналистерниң парлалга арынында, телевидение экранын, радио ритмыдыгалын ажыглап, Тывада байдалды хөөредиш метелеп турганынга коллективис кончуг хөлзээр таарышмаан. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң ал чорудуп турар хемчеглеринге чепсүүген. Националдар аразында харылзааларны бышыттаар талазы-биле кижизидилге ажылын күштелдиреринге партия, хөй-ниити организацияларың, администрация кол ниитилелдиң салым турар.

— Лина Назынчаповна, шиитпирлээттинмээн турар айтырыгларынарга тамаарыштыр түңү чугаалап бээр силер?

— Ындыг айтырыглар хөй. Бистиң эмнелге коллективи Ак-Довурак хоорайда болгаш районнуң өске бүгү девискээринде 31 муң ажыг кижинин кадыын камгалаар хүлээлгелиг. Ортумак эртемниг кадрлар-биле долу хандыртынза-даа, дээди эртемниг эмчилер-биле чүгле 45, а урутлар эмчилери-биле 30 хуу хандыртынган. Карак, кулак, диш, нерв, нииити аарыглар эмчилери чедишпезинден өөрүп хөй, чонну хүлээп алыры берге. Эрги-Барлыкта чыттырып эмнээр 15 орунниг участок эмнелгезинде чангыс-даа дээди эртемниг эмчи чок.

Ак-Довурак хоорайда, Кызыл-Мажалык суурда чурттаар бажын айтырыы база берге. Самагу үеде 11 эмчиниң, медициналың ортумак эртемниг 19 ажылдакчызының нийти чурттаар бажынынга болгаш аалчылар бажыңнарынга чурттадыр үнгерге таваржып турар бис. Шак ындыг байдал кадрларны бышыглаарынга шаптыктап турар.

Совхозтарга хомудалывыс база бар. «Дан-Тереги» совхоз Акта малчыннарынга эмнелге пунктузун тудары чыл чылче чылзып келген. «Барлык» совхозтуң тову Саадак-Терек суурда эмнелге пунктузу эрги, тар бажыңда хевээр. Бичии уруглар сүт куршаарыш ажылдар дугайында айтыышкыны кажан-даа ажылдады мынчага чедир күүсетпээн. Бруцеллёзтан аарыыр чорук эрткен чылдың бо үезинден бичии кызырылза-даа, туберкулёз аарыы көвүдээн кадыын камгалалдың ажылдакчыларын дүвүретпес арга чок.

Чонуң кадыын камгалаары — бүгү нииттиниң хереэ. Ажыл-агыйлар удуртукчулары, партия, совет органнар бо чугула харыысалгалыг ажылдың хажыышынга арттайн, деткимчени коргузер хүлээлгелиг.

КУБОК— УЛУГ-ХЕМЧИЛЕРДЕ

Эртем дыштаныр хүннерде Кызылдың Гастелло аттыг паркынга Тыва АССР-ниң бирги чери дээш стол теннизинге маргылдаалар болуп эрткен. Ажаа республиканың шыырак дээн ойнакчылары кирипкен. Чаңчыл болгай бо оюнга кижи бүрүзү ыяк белеткенген.

Республика чергелиг маргылдааларга районнардан болгаш Кызыл хоорайдан командалар киржир турган. Үерек кырында сес команда келген. Ниити киржикчилерниң саны 50 ажыг болган.

Бо чылын команда аайы-биле бирги чер дээш демисел Кызыл хоорай биле Улуг-Хем районнуң аразында болган. Ол ийи команда моон мурнунда-даа экиш ойнакчыларлыг турган болгаш бот-боттарындан сезинчир турганы магат. Бо удаада база түңнелдиң оюнга таварышканнар. Кайы команда тиилээр ирги деп чүвени ойнакчылар боттары безин антырап турганнар. Ооң кадын да Кызыл районнуң командазы база кирип берген. Моон мурнунда ол командалы кым-даа херекке албайн турган. Сөөлгү чылын ол команда эң шыырак ойнакчылар-биле доллуган болган. Эмчи Олег Шыыралтың, сантехник Хеймер-оол Кужугет олар районнуң спорт камгалаары-биле кирипкен.

Деңт хүн үргүлчүлээн чингиг демиселдиң түңнелинде команда аайы-биле бирги черни Улуг-Хем районнуң командазы алган.

Анатолий СЕРЕН,
РСФСР чергелиг судья.

КЕЖЕРИ АЙЫЫЛДЫГ

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Баян-Кол ол чарыында шагда туттунган бир көвүрүг бар. Ол көвүрүг биске кончуг чугула херек. Ылангыя малчыннар-биле аргыжылга ол чокка болдунмас. Ынчалзажок кажан дүт турупканда, булуктаар Улуг-биче ынчан чалаг кежер апаар Айыылдыг-ла!

Ынчангаш суурнуң, совхозтуң, районнуң удуртукчуларынга мындыг айтырыгны салыксаар бис: «Ук көвүрүгнү үениң негелдезинге дүүштүр кым кылдыртырыл? Баян-Кол кодээ Соведи бе азы оруг чери бе?»

Кара-оол НАЗЫТЫ,
Баян-Колдуң чурттакчызы

ЧАА КИНО

Чех режиссёр Ярослав Соукуптуң «Берге үеде өңнүк» деп аныяктарга адрестээн кинозунга берге үеде ийи эжишкиниң идегелдиг найыралын, оларның бот-бодунга бердингенин фильмде шынныгы шылгалда кылдыр көргускен. Михаилдиң ролюнда Сагван Тофи, Томаштың ролюнда Лукаш Вацулук олар чединишкининг ойнап турар.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ

Понедельник

ОКТЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Америк трагедия». 4 сериялыг урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.40 Мульфильмнер. 10.15 Бут бөмбүүнүң дөңгүүлдалы. 10.45 Дельгатскада музейден. 11.20 «Дириг амытаннар оранында». 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильм. 16.00 Концерт. 17.25 Объектив. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Н. Островскийниң дугайында барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Рынок оңт Германияда канчаар кылып турары». 19.45 «Америк трагедия». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң дөңгүүлдалы кежээн» Урал-чечен фильм. 23.05 Ч. Айтматов. «Шиглеш чери». Фильмниң. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Физика. 10 класс. Кристаллдарның тургузуу болгаш шинарлары. 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харын киривен. 10.35; 11.40 Биология. 7 класс. Үнүштерниң селекциязы. 10.35 Бүгүдеге педагогика. Санкласс. 12.00 «Оруг кежиин таа киргүп» 13.10—13.35 «Чары Аминов». Телефильм. 17.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. «Макдональдс». Эр кижилер. Италиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

17.40 Уруглар фильм. 17.50 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.20 Медээлер. 18.25 «Алдын чугаа». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Өөрү ашпалар». Телефильм. 20.30 Классиктиг хөгжүм. Делегей маргылдаазы. 21.30 «Милицияның сержантызы». Үш сериялыг урал-чечен телефильм. 1-2 серияларда. 23.40 Автогеддин «Ажы-90». 23.50—01.05 Хөгжүмнүг телеобозрение. «Музыкалыг Совет фондунуң бүгү чедиишкиннери». Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Өскерлиш турар ниитилелде профсоюзтар». 18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ОКТЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Америк трагедиязы». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Мультфильм. 10.00 «Ада-чорукчулар кырыы». 11.00 «Ол болган... болган...» 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.20 Мультфильмнер. 16.00 «Чажыт фарватер». 4 сериялыг урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.05 «Эртем медээчизи». 17.50 Клоунада театры. «Мимикрчилер». 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.30 «Америк трагедия». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.55 «Сөс». Литературжу-урал-чечен программа. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35, 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң чазар байланчтары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортаакы үе чагдыг хоорайы. 11.05 Барымдаалыг фильм. 12.05 «Милицияның сержантызы». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Аэробика. 14.10—15.15 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникасы». Урал-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. «Макдональдс». Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Дүүнениң бир шагы». Шии. 19.05 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Дүүнениң бир шагы». Шии. Уламчылалы.

МОСКВАДАН

20.45 Концерт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.50 «Милицияның сержантызы». «Урал-чечен фильм. 2-ку сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Серенада — мээң ырым». 18.30 «Үе». 19.00 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ОКТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Америк трагедия». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.45 «Экии, хөгжүм!». 10.30 «Сөс». Литературжу-урал-чечен программа. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 «Чажыт фарватер». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.40 Хөгжүм эртинези. Ф. Шопенниң чогаалдары. 17.20 Уруглар шагы. 18.20 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.30 Россияның парламент медээчизи. 19.45 «Америк трагедия». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.25—23.50 Эфирде хөгжүм. Чаңсарда (22.25) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35, 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Санал тывар-ның алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Дириг амытаннар болгаш оларны доктандыр бөйдүс. Вивлиофика. 12.05 «Милицияның сержантызы». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Концерт. 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.15—15.20 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникасы». Урал-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хүн туттурган үеде коллективтиг портрет». 17.40 Алексей Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.05 Коллаж. 18.10 «Чажыт диалог». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Хакас автономнуг областың 60 чыл оон байырлаанының дугайында репортаж. 19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.55 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Ийи-ниң-биле ужуражылгазы». Концерт-очерк. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 Ф. Красиловский ырлаар. 22.55 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 00.50—01.20 Хол бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Бразилиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 «Юргенстиң бухтазы». Телефильм. 19.45—20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ОКТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Америк трагедия». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 «Мээң ынакшылым, казак ыры». 15.50 «Чажыт фарватер». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Бир эвес силерниң харыңар...» 17.45 «Коммунист» журналдың төгерик столу. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Америк трагедия». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 00.25—00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Хөгжүм, 3 класс. П. И. Чайковский. «Удуп чыдар чараш кыс». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. И. С. Тургенев. «Адалары болгаш уруглары». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Милицияның сержантызы». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.10 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 14.10 И.-С. Бах. Концерт. 14.30—15.35 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникасы». Урал-чечен фильм. 7-ги сериязы. 17.00 Иркутск телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Кадар-кажыыр» Аныяктарга программа. 19.05 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Силерниң солдат Пашка». Барымдаалыг фильм. 20.35 «Аалчыта кресло». Чаа аттар. Никита Джигурда. 21.00 Өг-бүле байырлалы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 «Ыржым квартира». Урал-чечен телефильм. 00.40 «Орустап чугаалап тур бис». Телефильм. 00.50—01.45 Аът спорту. Делегей маргылдаазы. «Сиэтл-90».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильмнер. 18.30 «Үе». 19.00 Аэробика. Джейн Фонда чорудар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ОКТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.15 Мультфильм. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00 Концерт. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 16.00 «Чажыт фарватер». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.10 Концерт. 17.25 «Австрия черге ужуражыышкыннар». 18.25 Шүлүк чогаалының минуталары. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг телефильмнер. 19.40 «Ол болган... болган...» 20.00 «Кайгамчык чүүлдер шөлү». Капитал-шоу. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45 «Көрүүшкүн» программазы. 00.45—01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.45 Төөгү. 5 класс. Петербург — Россияның чаа найысылалы. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Александр Невский. 11.05 «Великобритания бөгүн». Барымдаалыг фильм. 12.05 «Ыржым квартира». Урал-чечен телефильм. 13.35 «Чылыг бажың дилеп». Телефильм. 14.05 «Тулаада кижилер. Полесьениң хроникасы». Урал-чечен фильм. 8-ки сериязы. 15.15—16.00 С. Мартынов ырлаар. 17.00 В. А. Моцарт. «Реквием». 18.00 «Псковмаш» заводтуң директору С. Н. Горбуновтуң дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уруглар фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Дедир орук чок». 20.50 Москваның аас чогаал коллективтериниң концерти. 21.25 Бүгүдеге спорт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10—00.25 «Гусарның кадай айтырганы». Урал-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Память» ыры болуу. 19.15 Коллаж. 19.20 «Дедир орук чок...» 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ОКТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 10.00 Чыл үелери. Октябрь. 11.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.30 Б. Кимягаров режиссёрнуң фильмнери. «Рустам биле Сухраб». 13.05 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 13.10 Японияның камерлиг хөгжүмү. 14.00 «Буурунчиг-даа болза, эдептиг». 15.00 «Ибишиди параты». 15.40 «Кым кымыл». «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. 17.10 «Америк артист Джейн Фонда-биле ужуражыышкын». 18.40 «Делегей панорамазы». 19.25 «Кыыгаарның эртер». Урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 «Кыыгаарның эртер». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.10 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 23.25 «Валерий Леонтьев». 00.35 Медээлер. 00.50—01.55 «Супер-модель-90» шоу-программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 «Африкада хережен совет хамаатылар». Телефильм. 9.30 «Бир эвес силерниң харыңар...» 10.15 Хол бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 11.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 11.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 12.30 Концерт. 13.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. Чаңсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 В. Прокушева ырлаар. 21.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — «Динамо» (Рига). 23.15 «Кыргаппар хереэ». Телешии. 00.20—01.30 «Оон мааңа чедир». Урал-чечен телефильм.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программазы. 11.30 «Делегейниң десиңнидир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Москва — Сиэтл». Хөгжүмнүг чурумал. 13.35 Политиктиг чугаалар. 14.05 «Силерни Пако де Лусия гитарист чалап тур». (Испания). 15.30 «Аас-кежиктиг таварылгага». Телевикторина. 15.45 «Таиланд: бурунгу пагодалардан экономиктиг сайзыралга чедир». 16.30 Телефильм. 16.40 «Кедээден дамчыдылга». 17.55 «Марафон-15». 19.25 Россияның парламент медээчизи. 19.40 «Оңгарлар». 4 сериялыг урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Бедүүн болгаш мөңге чүүлдер дугайында. 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.05 «Маппет-шоу». Ойнаалтар фильм-концерти. 7-8 серияларда. 22.50—23.50 Джаз портреттери.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сонуургал». 8.40 Экранда — 01 албан чери». 9.15 «Москвадан Петербургже чедир аян-чорук» деп Радищевтиң номунуң 200 чыл болганынга. 10.00 Уруглар фильм. «Заборьеде чай». 11.05 Б. Галантер режиссёрнуң фильмнери. «Шаговик». 11.55 Коллаж. 12.00 Мультфильм. 12.30 «Планета». 13.30 «Масловкада бажың». Телефильм. 14.00 Хол бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 15.30 Видеоканал «Совет Россия». 16.00 «Дүвүрелиг чери». Амур мугулдурунуң дугайында телефильм. 16.25 Николай Доризонуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 19.50 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.05 Николай Доризонуң чогаадыкчы ажылының кежээзиниң уламчызы. 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30—00.15 «Иллюзион». Урал-чечен фильм. «Чалбыраалтыг олаг». (Париж).

КИНО

ОКТЯБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Трудно быть богом» (СССР—ГФР, 2 сериялыг). 9.20, 13.40, 16.20, 19.00, **«Другие и Сталин»** 12.00.

Видеозал: **«Сети любви»** (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Смех и горе у Бела моря» 9.20, 12.20. **«Сказка о громком барабане»** 10.50, 13.50. **«Мистер Питкин в тылу врага»** 15.20, 18.50. **«Друг в непогоду»** 17.10, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Могила светлячка» 12.00. **«Затянувшаяся расплата»** (2 сериялыг) 16.20. **«Раджлакшми»** (2 сериялыг, Индия) 13.40 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ни дня без приключений» 10.00. **«Так жить нельзя»** 11.30, 13.50. **«Родной ребенок»** (Индия, 2 сериялыг) 16.10, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Таинственный старик» 13.00. **«Другая женщина»** 15.00, 17.00 шактарда.

ОКТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Обречённое одиночество» (16 харга чедир) 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

Видеозал: **«Рыжая Соня»** 9.20, 13.00, 16.40. **«Робот-полицейский»** 11.10, 14.50, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылгызы» 9.20, 12.20. **«Клад на дне озера»**. **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мистер Питкин в тылу врага» 13.30, 17.10. **«Друг в непогоду»** 15.20, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Раджлакшми» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Так жить нельзя» 17.00, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдиси — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ чыдыр үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуу келбейн бар-гаңда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арназы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чакыг № 312.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 23 вторник
№ 241 (14441)
1925 чылдан үнделдеттинген
Өртээ 3 кат.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң VIII пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Октябрь 22-де Кызылга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң VIII пленуму болуп эрткен.

Партияның XXIII республика конференциязын эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны пленум сайгарып көрген.

Пленум «РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының дугайында отчёт болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажыл-херектериниң программазының дугайында» илеткелди чугаалажып көрген болгаш чүүлдүг деп саваан.

Конференцияга илеткел кылырын партияның республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге даасkan.

Илеткел төлевилелиниң талазы-биле саналдарны болгаш сүмелерни киргеннер: А. К. Канзай — партияның республика комитединиң секретары, А. И. Ванжа — партияның республика комитединиң секретары, Б. С. Нурзат — партияның республика комитединиң организас-партийжи болгаш кадр ажылының килдизиниң эргелекчизи, Б. С. Шыырап — партия Кызыл райкомунуң бирги секретары, Э. С. Ооржак — № 48 тудуг эргелелиниң бригадири, М. Д. Кара-Сал — партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары, В. Г. Вальков — партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары, И. А. Остапец — «Тыва тудуг» девискээр-тудуг эргелелиниң начальниги, Т. Ч. Салчак — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, Д. Л. Тинмей — республиканың Күрпланының даргазының бирги оралакчызы, Ш. Д. Ооржак — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. А. Бадулин — РСФСР-ниң Күрбанкызының Тыва АССР талазы-биле кол эргелелиниң начальниги, Д. О. Саая — партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары, В. С. Неделин — партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары.

Партияның республика комитединиң пленуму ооң-биле ажылын доосkan.

Пленумнуң ажылынга СЭКП ТК-ның организас-массалыг болгаш кадр ажылының килдизиниң харысалгалыг организатору В. К. Погорелов киришкен.

Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчиириниң талазы-биле кол угланыышкыннар дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Хүндүлүг эштер депутаттар!

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканын ёзугаар «Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчиириниң талазы-биле кол угланыышкыннарны» силерге тарадып берген.

Берге дилеп тывылышкыннар чорудулгазы дооступ турар. Бөгүн силер харысалгалыг шилип-алыышкынны кылыр ужурлуг силер. Ол шиитпирни бистер моон ыңай соңгаарладып черле шыдавас бис. Бо документиниң принципиалдыг угланыышкыны, ниити логиказы силерге мээң сентябрьда киирген программада көрдүнгени-биле бир дөмей. Ооң-биле чергелештир ында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш комиссияларының, улус депутаттарының киирген саналдарын болдунар-ла шаа-биле өөренип көрген.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның киирип келген саналдарын, республикаларның Дээди Советтеринге чугаалашкан чүүлдериниң түңнелдерин, парлалга материалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көрген. Сөөлгү үеде ажылчыннар болгаш тараачыннар, культура, ажыл-агый болгаш партия база профэвилелдер ажылдакчылары-биле болгулаан ужуражыышкыннарның түңнелдерин база өөренип көрген.

Республикаларның президентилери болгаш Дээди Советтериниң даргалары база Моссоветтиң болгаш Ленсоветтиң даргалары-биле ону сайгарып чугаалашкан соонда, бо документ элээн чедир ажылдап кылдынган. Кол угланыышкыннары белеткеп турган, сөөлгү үеде боор турар чаа болуушкуннарны болгаш чорудулгаларны барымдаалап көөр ужурга база таварышкан.

Эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң хүлээп алгылааны эде тургустунуушкуннуң чединишкиннериниң болгаш бистиң хөй националдыг күрүневисте боор турар ханы чаартылгаларның илергейлээшкини болур Декларациялар эрге-чагырганың бүгү деңнелдеринге хоойлужудулга ажыл-чорудулгазын чорударынга күштүг идигни берген. Ындыг болзажок ол ниитизи-биле эки чорудулга чамдык багай чүүлдерге база таварышкылаан. Ол чүнүң-даа мурнунда күүсекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазынга хамааржыр.

Чүгле Эвилел чазаа эвес, харын тус-тус республикаларның чазактары эвилелдең үнүп чорууp дээн хөделиишкиннерниң багай салдарларынга таваржып, элээн хөй таварылгаларда экономиктиг политиканы болгаш ажыл-агыйны болур-чогуур-биле чорудар арга-шинээзи чок апаар чоруктарга таваржып турар. Ооң уламындан эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазы чөрүлдээлерлиг боор, диспропорция күштелип, экономика биле ниитилел амыдыралы хоорулчак байдалдыг апарган. Маңаа хамаарыштыр чаңгыс чижек. РСФСР-ниң чазаа кедээ ажыл-агый продукциязын белеткээринде тургустунуп келген кризисти ажып эртери-биле чаңгыс талалап мал болгаш куш ээдин садып алырының өртээн улгаттырган.

Ындыг шиитпир Россияның Дээди Совединиң ол-ла үеде чүүлдүг деп көргени «500 хүн» программазынга удурланышкак болган, чүге дээрге ук программада продукцияны садып алырының болгаш бөлүктеп садарының өртектерин бедидерин шуут хоруур деп айыткан. Шак ындыг шыңгыы базымны өске республикалар болгаш төп-биле сүмелешпейн кылганының дугайын безин чугаалавайн тур мен.

Эвилел чазаа бодунуң ээлчээнде тургустунуп келген байдалдан уштунуп үнериниң аргазын тывар дээш, туруш чок чорукту болдурган ол чүүлге база-ла «бодунуң үлүүн» киирген — чуртка садып алыр өртектерниң ниити деңнелин бедиткен. А ол бүгүнүң түңнелинде бюджет четпестээшкинниң кызырар база күрүнениң сан-хөөзүн экижидип доктаадыр талазы-биле бо чылын чедип алдынган чүгээр чүүлдер шуут чок кылдынган.

Бараанарны бөлүктеп садар өртектерде база-ла ындыг байдал тургустунган. Чазактың майда бүдүрүлгелерге чаа прейскурантыларны дамчылып бергени билдингир болгай. Ында көрдүнген өртектер өзүлделин маңааш, бүдүрүлгелер келир чылдың ажыл-агый керээлерин ам-даа чарып албаан. Ажыл-агый харылзааларының массалыг-биле үстүрү боттуу-биле тургустунуп келген. Ындыг байдалдарда Президент улуг ыйыдыышкынга таварышкаш, билдингир ийи чарлыкты хүлээп алыр ужурга таваржы берген.

Бо бүгүнүң түңнелинде, эштер, бистер рынокче шилчилгениң программазын ажылдап кылып турар үеде сан-хөөнү экижидер болгаш рубльдиң өртек-үнезин быжыглаар талазы-биле чаңгыс-даа бурунгаар базым кылбайн чыткаш, акшаны улам үне чокталдырган бис. Ол түүл силерде киирип келген документиниң логиказында болгаш ужурутказында кирген дээрзи билдингир.

Оон ыңай мен рынокче шилчииринин ниити-эвилел программазын шуут тодаргай кылдыр ажылдап кылырындан ойталааш, кол угланыышкыннарны киирип келгенивистиң дугайын бадыткап чугаалап керейн.

Сентябрьда ону Дээди Советке чугаалажып көрүп турган үеде кончуг тодаргай кылдыр кылдынган, хүн санынга санап кылган план-графикти тургузар деп сорулга салган херээ чок деп чугаа туруп турган. Чүге дээрге ол херек кырында боттанмас чүве болур. А ниидe, ол кол чүүл — республикаларның, бүдүрүлгелерниң, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш бүгү кижилерниң кылыр чүүлдериниң маңаа. Москвага, баш удур шиитпирлээри частырыг болур. Кижилерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын баш удур кылып каан схемаларже киир ойладыр бээри канчап-даа таарышпас, ол дугайын эки билир бис. Элээн каш республикаларның Дээди Советтери база-ла ындыг түңнелдерни кылган. Бо документ тодаргай кылдынган план эвес, а кол угланыышкыннар хевирлиг болзун деп. Федерация чөвүлелинге санал берген кижилер демдеглээн.

Республикаларның болгаш тус-тус девискээрлерниң онзагай чүүлдерин бүрүнү-биле өөренип көрүп турган, рынокче шилчииринин стратегиязын тодараткан документ херек. Боттарының онзагай чүүлдеринге дүүштүр республикаларга болгаш чер-черлерге улуг инициативаны болдурарынга таарымчалыг байдалдарны тургускаш, ниити принциптерни болгаш оруктарны тодарадып алыры черле эки. Ниити-эвилелдиң удуртулгазы негеттинер — ол дээрге чүнүң-даа мурнунда акша, сан-хөө, кредит болгаш валюта политиказы, хамаатыларның кол социал магадылалдары, структура политиказы. Эвилел деңнелинге эргелеп башкарылганы чаарты организастаары дээш чергелиг чүүлдерге угланыышкын чаңгыс болгаш тодаргай болур ужурлуг.

Ниитизи-биле алырга Президент болгаш чазак дугуруштунган ниити принциптерге даянып турагш, оларга тывыскан бүрүн эргелерни дүрген ажыглап болурунуң дугайында чугаа боор турар. А республикалар бо ниити угланыышкынарга дүүштүр, төптүң чогуур дугаазын ап база бот-боттарының аразынга чогуур таарыштырылгаларны кылып турагш, экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчииринниң талазы-биле боттарының программаларын хүлээп алыр болгаш боттандырар аргалыг болур. Эге чүүлге хамаарыштыр бо дугайын чугаалаар ужурлуг мен.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

БӨГҮН

ШЫҢГЫЫ ЧУГАА

Шериг албан-хүлээлгезин эрттирери — совет хамаатызының ыдыктыг хүлээлгези. Ынчалза-даа шеригге аныяк оолдарны баш удур белеткээр, шериг баар дээн оолдарны байырлыг үдээр, оларның күш-дамыр, эртембилиг талазы-биле дадыгыышкынын быжыглаар ажыл Бай-Тайга районда дувүрээзиниг байдалда. Харын-даа шериг баар чамдык аныяк оолдар дезип, ырак-узак дөргүл-төрелдериниң аалдарында тоңап чоруп турары илерээн.

Бо айтырыг талазы-биле шыңгыы чугаа Бай-Тайга райкүүском даргазының ээзэлинге болур. Шериг баар аныяк оолдарның ортузунда кижизидилге ажылының кошкаан, шериг-патриоттуг ажылдарның деңнелиниң кудулааныы, шеригниң эге белеткелиниң шынарын чидиргенин күүском хуралынга райкүүском даргазы Наксыл-оол Ооржак, районнуң шериг комиссары Владимир Бавин, БАЛКЭ райкомунуң бирги секретары Ужар-оол Саая болгаш өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар чугаалажыр.

ДААРТА

ФИЛАРМОНИЯНЫҢ ЧАА СЕЗОНУ

Тываның күрүне филармониязының концерт уран чүүлдүнүң сезон ажыдыышкыны даарта В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур. Аңаа чыылган чонга «Саян», «Аян», «Тыва» ансамбльдер болгаш «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүү эң шыырак дээн шилиттинген күүседиглеринден каттышкан концертти бараалгадыр.

Чаа сезоп ажыттынган соонда, «Тыва» аас чогаал ансамбли Моол Арат Республиканы аъттаныптар. «Аян» ыры-хөгжүм ансамблиКрасноярск крайның улуг-улуг хоорайларын кезип, боттарының уран талантызын көрүкчүлерге сонуургадыр. «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүү республиканың ажыл-ишчилеринге бараан болур. Ат-сураглыг ыры болгаш танцының «Саян» ансамбли Тываның районнарын эргип-кезип болгаш Тывадан дашкаар концерт-биле аалдаашкынга белеткел ажылдарын чорудар.

«Кызыл тудуг» эргелелде Анатолий Семис-оолдуң удурткан бригадазында 19 кижи чаңгыс демниг, шынарлыг ажылдап, тудугларны дүрген ажыглалга киирериниче сагыш салып турар. Оларның бир чамдыызы Кызылдың төп аптеказының тудуунда. Бо бажыңның тудуу нарын. Ынчангаш олар ону хынамчалыг кылырынче кичээнгейни углаан.

Ол дашчылар бригадазының чамдыызы хавак кырында 128 аал чурттаар бажыңны тудуп турар. Оларның ажылы база шуудаашкында.

— Бистиң кичээнгейивистиң төвүнде бо аптека бажыңын дүрген доозары ийи. Амдыызында чылыг хүннерни ажыглап, бергедей бээр тудуг-монтаж ажылдарын дүрген-не эвээжедирин бодап тур бис. Бергелер бардаа болза, тура дүшпес бис — деп, звенонуң удуртукчузу Моңгуш Мерген чугаалап, мында эш-өөрүнүң ажылынга кызымаан демдегледи.

ЧУРУКТА: (оң таладан) Моңгуш Мерген, Михаил Моңгуш, Владимир Каваа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПАРТИЙЖИ АМЫДЫРАЛ: ажыл-чорудулганың программазының төлевилелин чугаалажып тур бис

МЭЭҢ БОДАП ТУРАРЫМ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программа төлевилелин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга 1990 чылдың октябрь 16-да парлаан болгай. Бо чугула документини чүгле номчаан эвес, харын хандыр өөренип тур мен. Чүге дээрге, Тываның бүгү хөй-ниитизиниң чугаалажып көөрүнге киирген программа төлевилели болза, республиканың коммунист бурузунуң моон соңгаар, ылаңгыя рынок харылзааларынче шилчиир үеде, канчаар чурттаарының, ажылдаарының тодаргай программазы-дыр.

Ынчаарга программа төлевилелин кичээнгейлиг, ханы бодамчалыг ажылдап кылганы илдең-дир. Ында саналдаан сорулгалар, саналдар — тодаргай. Тываның коммунистериниң, ажыл-ишчилериниң амыдыралын, амгы байдалды документиде хандыр анализтеп айыткан. Өске организацияларның, а ол ышкаш Советтерниң, ажыл-агый органнарының иштики херээнге моон мурнунда ыңнааш колгаарлаар, оларга айтыышкын бээр чорукту болбазын бо документиле айытканы чептүг болгаш үениң, амыдыралдың негелделеринге бүрүн дүгжүп турар деп бодаар мен.

Оон-биле чергелештир дараазында чамдык чүүлдерни саналдаар бодадым. «Идеологтуг ажылды канчаар көрүп база ону эде тургузарынга чүнү кылыр бодап турар бис»» деп бөлүкке мындыг чүүлду киирзе кандыгыл: «Кем-херек үүлгедиишкиннериниң республикада калбарганы, кара-таакпы аймаан ажыглаар наркоманияның улам-на нептерээшкини Тываның амгы болгаш келир үеде салгалдарының салым-чолунга улуг кыжанышкылыг болуп турар. Бистиң амыдыралывыска ол кыжаныышкынны — ниити дайзынны когун үзе узуткаар сорулга-биле бүгү күжениишкиннерни кем-херек үүлгедиишкиннеринге, наркоманияга удур демиселге каттыштырар дээш Тывада политиктиг бүгү күштерниң, хөй-ниити организацияларының, шимчээшкиннерниң, а ол ышкаш шажын-чүдүлге төлээлекчилериниң ужуражыышкынын 1990 чылдың декабрьның баштайгы чартында организастаар дугайында эгелээшкинни кылырын РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединге сүмелээр бодалдыг мен. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге, наркоманияга удур демиселден артык чугула болгаш соңгаарладып болбас сорулга республиканың коммунистеринде амгы үеде чок чыгыы. Ынчангаш бо демиселге «барыын үзелдиг, чөөн үзелдиг» деп ылгал көрүүшкүннер турбас ужурлуг. Кем-херек үүлгедиишкиннерин, наркоманияны когун үзе узутнап шыдавас болзувусса, Тываның амгы болгаш келир үеде салгалдары, төөгү бистерни кажан-даа өршээвес».

Экономиканы экижидип быжыглаар, кижилерниң амыдырал деңнелин бедидер, утаан-бодал кижизидилгезин күштелдирер, улустарының найыралын катап тургузар, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурар, корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыктырар сорулгаларны боттандырарын хамыктың мурнунда кем-херек үүлгедиишкиннеринге, наркоманияга удур демиселдиң бүгү чер болгаш херек кырында күштелдирериндэн эгелээр деп бодаар мен.

«Партияның иштики амыдыралын, организас-партийжи болгаш кадрлар-биле ажылды эде тургузар» деп бөлүкке мындыг чүүлду немээрин саналдап тур мен: «Партияның соңгулдалыг органнарының кежигүннериниң массалар-биле харылзаазын ханыладыр, калбартыр сорулгага дүүштүр партия комитеттериниң кежигүннериниң, ылаңгыя оларның бюро кежигүннериниң күш-ажылчы коллективтер-биле, чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле ужуражыышкыннарын болгаш оларның мурнунга отчёттарын айда бирээден эвээш эвес катап организастаар»

Алексей ДҮГЕРЖАА,
1943 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Кышка белен сен бе?

КОЖА-КОЖА КОДАННАРДА

Белик дөгээр баштарында акыыр харларның бараан-нары, эртен, кежээ сооктуң кышкы тыныжы, кара суглар униарында чаржан чаактар, кара булуттар дирнелген бүргег хүннер соок кыштың бөгүн, даарта дүжүтерин херечилеп берген. Ынчангаш «Шамбалыг» совхозтуң малчыннары [illegible] кышка белен бе деп айтырыгны тодарадыры-биле [illegible] ээс, [illegible] малчыннарын эргиптер аргалыг болдувус.

Бичи-Шамбалыг дээр черде хаван бригадазынга бардывыс. Хаван кажаалары эрге хевээр турбушаан, оол чамдык сөөртелгелери сөөлге маңаа-биле дуза-ааганмыдеп, ам-даа чедир кылдынмаан.

Ам бригадада 400 ажыг хаван бар. Бтругуу чылын 800 хаван турган. Арендаже киирген соонда хаванны семиртир амаан, садыысааргаандан бааны экономия. Ол үеде арендаторлар-биле кады ажылдап турган Очурбаа Ондар бөгүнге чедир канажып чадап кээр. Очурбаа биле Намчылаа Ондарлар бо чылын төрээн 25 хаванындан 300 хире хаван оолдарын өзүрүп алган. Күзүн 180 хаванны күрүнеге дужааган. Оон түңнелинде совхоз тос айларда эът планын күүседип алган. Амгы үеде өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдап турар. Оларга бир тракторну быжыглаан. Ынчалза-даа ону инек фермазынче аргаш барган соонда, читкен. Хаван ажаакчызы кажаа иштинден өдек сөөртүрүнге болгаш өске-даа кышка белеткел ажылдарынга херегээри-биле тракторун маңап олуруупкан. Ийи чуртталга бажыннары мүн-не кышка белен. Оларның бирээзинде, дузалакчы каларчылар Сергей Бопуу биле Роман Моңгуш дээр аныяк оолдар чурттап турар. Ниитизи-биле хаван бригадазы берге байдалда.

Баалыктар ажыр шейлуп чоруткан чиңге оруктуг бистиң бир малчын кодапка чедире берди. Ында республиканың «Чүсүү малчын звено» клувунуң кежигүнү, мурнакчы малчын Картык-оол Чүвүрекович Кара-Сал ажылдап, чурттап орар. Ол хой мурнаа-ла алды чылдан бээр ыгларын көрүп бар чыдар. Бо чылын малчын төрүүр чүс хоюндан 96 хураганны алган. Кирвли берген хоюн дуржааган. «Шамбалыг» совхоз Красноярск крайдан чиңге-нарын дүктүг ак 1000 хире хойну садып, ээлээр. Оон 600-үн кадарары-биле хойну маңап орар.

Малчын кышка баш удур белеткенген. Мурнакчы ажылгыр кижилер черле ындыг, өскелерден ылгалдыг. Хой, хураган кажааларын шагда-ла чылыглап, септеп алган. Чунар-бажың база белен. Электри-чырык киирткен. Малчын өг-бүле телевизордан дашт ыкыда. Совет Эвилелинде, республикада болуушкуннарны көрүп турар. Олар «Шын» биле «Тываның аныяктары» солуннарны база чагыдып алган. Аренда керээзи-биле ажылдап турар малчынга чаа бажыңны тудуп берген. Ынчалза-даа ону чугаалап, доозуп, кеш-хөө [illegible] шилдеп, бүрүн кылбааныдан бо чылын эрги бажыңынга чурттаар. Ооң кодаңында 13 ажыг тонна саван дүккүр-түнген. 16 тонна курагаг [illegible] белеткеп алган. Эртени чылын малчын өг-бүле 30 тонна сигенни хууда белеткеп турган. Бо чылын агаар-бойдустуң таарымчазы чок байдалындан 5 тонна сигенни белеткээш, маадага [illegible] алган. Ынчап ээрде, малчын ажыг соок-түг кыш дүжуп-даа бээр болза, тоовас, кышка белен.

Совхозтуң тос дугаар хову-трактор турлаандан ырак эвесте, алды чыл хойлудап келген, ажыл-агыйның мурнакчы малчыннарының бирээзи Иштаа Сүтчевич Моңгуш кыштап орар. Ол эртени чылын дириг төрүүр чүс хоюндан 70 ажыг хураганы алган болгаш бир хойдан 3 кг ажыг дүктү кыргааш, күрүнеге дужааган. Амгы үеде ооң кодаңында 360 хой бар. Эртени чылын малчыннар аразында чарышка үшкү черни ээлээш, «Чедер» курортка [illegible] дыштаныр путевка-биле шаңнаткан. Малчынның кадайы Зоя Чудуймаевна Чооп-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң туржук, районнуң мурнакчы малчыны Евдокия Саттың кады төрээн угбазы. Ийи угбашкы аразында аалдажып, арга-дуржулгазын солчуп турары солун. Кайгамчыгының түңнелинде болуру келир чылып илерээр. Малчын өг-бүле керээзи-биле ажылдап турганш ам арендаже кирген. Келир чылын «Чүзүү малчын звено» клубтуң кежигүнү болур дээш шудургу ажылдаар сорулгалыг.

Малчын Иштаа Моңгуштуң хамааржыраалының арыысыын ниитиг, ол бүгү [illegible] ажылга суңгуугуп херекчилен турар. Хой кажааларын агартыр чугаалап алган. Ол шагда-ла бааш удур кажааларын чылыглап алган. Хой кажаазының биче [illegible] дери маагаштап алыр дээш чай алынмайн келген. Ам ооң кажаазы [illegible] торлуп тар. Соонда кажаадында 20 тонна хире саваа дүктүрүтүнген. Хууда 6 тонна сигенни белеткээн. Кажааларында, чурттаар бажыңнында электри-чырыкты киирген.

— «Шамбалыг» совхозта малчын 15 кодан бар. Кышка ниитизи-биле багай эвес белеткеттинген. Кодан бүрүзүнге саванны болгаш сигенни четчир шаа-биле дамдырып тур бис. Чамдык малчыннарның кажааларын, чурттаар бажыннарын септээринге шия, будуу, мал [illegible] чедишпейн барды. Малчыннарга шеф-биле дузалаар деп шиитпирни кылып алган бис. Кышка белеткелин кошкак, септелгеги кылдынмаан хойжудларга дуза кадары-биле суурнуң чурттакчылары ажылдап келди. Дыштаныр хүннерде школа, эмнелге, тудуг организацияларының ажылдакчылары маңаа чаңгыс дүлдаар [illegible]. Кышты чүп ажыр дээш боттуг хемчеглерни ап чугула ажылдарын доругуп мендилев бис — деп, Шамбалыг ядро Совединиң даргазы Валерий Конгарович Моңгуш бисте чугаалады.

Бир эвес Шамбалыгның малчыннарын «Кышка белен силер бе?» деп айтыр бар болза, олардан хөй эвес кижи «чок» деп харыылаар бээр. Ынчангаш соок дүжеринде бүгү күштү кыштагже [illegible].

Сарыг-оол КУУЛАР.

ИДЕОЛОГТУГ АЖЫЛЧЕ ХАНЫЛААР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының программазының төлевилелин «Шын» солундан кичээнгейлиг номчуп тывыштым. Амгы дарын, [illegible] конференцияга чугаалажып [illegible] алыр программаны парлалга арыннарын дамчыштыр чонга баш удур чедирип, бүгү коммунистерниң, ажыл-ишчилерниң бодалдарын болгаш саналдарын дыңнаар дээрзинге чүүлдүг чер-дир мен.

Сөөлгү чылдарда чон ортузунга лекция, беседа номчуру уттундуруп бар чыдар. «Билиг» ниитилелиниң районда, чер-черде органнизацияларының ажылы эреңгей байдалче кирген. Экономиканың, чугула айтырыгларын, рынок харылзааларынга шилчиириниң чурттакчыларга амгы берген бүдүүү ажылдакчыларга билдингир дыл-биле тайылбырлап бербейн турар. Боторулга-чарылганың, аренда керээзиниң, кооперативтерниң дугайын хуу өнчүнү деткип турарының ужур-утказын чон чедир билбес. Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгелер тус черниң амыдыралы-биле холбаа чок эреңгей эртер.

Өске черлерде та кандыг чүве, бистиң совхозта агитаторларның үнү бааа дыңналбас. Хана парлалгазының ажылы шуут уттундурган. Хана солуннар, агитхуудустар читтистээн. Кескү агитацияны эде тургузар дээш соонда боорүнар, плакаттар [illegible] апарган. Ону үениң негелделеринге дүүштүр канчаар чаартырын парбюро секретарьлары удуртулуар билбес. Ай санында «Агитаторнуң блокнодун» деп четтирүлдээн, партия солуннарынга сүмелер, консультациялар тывылбас. Кергүүр үүдүлел тамбыралары, стендлерни өйшаап да кылырын, кызыл-булуңнарны, культура бажыннарын дериирин кичээнгейге албас.

Республика, район төптеринден келгилээр партия ажылдакчылары бо бүгүнү эскербес, чон аразынче кирбес, партийжи сөзүн массага чедирбес, удуртукчуларга буу-хаа ужурашкаш, планнар күүселдезин, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны чугаалашкаш, бөлүктерге [illegible] чоруптар ергижирээн чаңчылдарын ам-даа кагбаан. Оон идеологтуг ханыралын дугаар хандыгыл дээрин [illegible].

Партияның шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хүлээп алыр программаны боттандырарда, пропаганда болгаш агитация шенеттерин [illegible] хүлээп алыры негеттинер.

Опал КУЖУГЕТ,
«Барлык» совхозтуң ажылчыны, коммунист.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Эгези 1-ги арында).

Ам база катап рынок дугайында.

Рынок экономиказынче шилчиириинге амыдырал боду чедирип келген. Тайылбырлап көрейн. Үндезин экономиктиг реформаның орунче кирген бис. [illegible] моон мурнунда турган хевирлери, моон мурнундагы ооң харылзааларының шинчилиг чегаандыгы болгаш ажылдыр-тывылдыр чорууну дуй каапкан турган.

[illegible]

зы-биле сайзыраңгай чурттардан хоорудаашкынны улам улгаттырып, амыдыралдың деңнелиниң кудулаашкынын [illegible] удажытпадын, амгы кризистиң болу бээрин эвээн соңгааргадып болдур-ла турган.

Капиталда-даа ол оруна бо кризистен чайлаары канчап-даа болдунмас. Ол дугайын бүгү харыысалга-биле чугаалаар ужурлуг мен. Үлгаан сарыылдыг чүвени [illegible] кертип алгаш, чонну эрги чүүлдерже дедир эглиринче ыйгырып турар кижилер чуртту [illegible].

[illegible]

деп ойталай бербес бис бе? Ол аитарыны бистиң хинимеривистиң салып турарын алырга-ла, хөй чүүлдерниң дугайын чугаалап турар. Бистиң улустуң таварылган эртеенн бүгү үрелиишкиннер төрбүже, бүгү чидириглер төрбүже, бүгү болуушкуннарының ужурулары төрбүже, социалистиг идея бистиң хинимеривистиң арагында бар болган [illegible] турар.

Кижилер социалистиг идеалды «социализм» дээрге, каас чараш сөс бооргa, үнелеп көрүп турар эвес. Ол дээрге, социал шынныг чоруктуң, деңг эргениң, хостуг [illegible] болгаш демократияның дугайында бүзүреп көрген билиг-дир. Бо бүгүнү бир эвес бис бедик деңнелдиг экономиканы тургузуп, ону кижиге угландырар болзувусса, чүгле ындыг таварылгада хандыртынып шыдаар. Ону чүгле рынокту таварыштыр ынчаар кылып болур. Моон алгаш көөрге, бис социализмни көөргеттинген эвес, а херек кырында бижиглааарывыче чүткүп турар бис. Бир эвес чугаа, шынап-ла, экономиктиг хостуг чоруктуң дугайында, инициатива [illegible]

[illegible]

лооп алыр-даа ужурлуг. Чүге дээрге, рынок улустарны чепсектиң айыылдыг кужу-биле эвес, а идегелдиг экономиктиг сонуургал-биле сырый каттыштырар арганы берип турар.

Ам экономиканы чогумчалыг болдурар болгаш рынокче шилчиир талазы-биле базымнарының дес-дараалашкааның дугайы. Долу хемчээлдиг рынок механизминиң тургузуушкуннарынга элээн чаш чылдар херек деп чүве бөгүдеге билдингир деп бодаар мен. Чугаалажып көөрү-биле киирген документ экономиканы чогумчалыг болдуралы, рыноктуң кол-кол аргаларын тургузарының эң бирге сорулгазын шиитпирлеп турар.

Чугаа болза, херек кырында шилчилге үе-чадазының дугайында боор турар. Ынчангаш мааңа эң чугула чүүл — саң-хөөнү үндезин байдал-биле экижидеринге, акша системазын деңдеени болдуруп, рубльди быжыглаарынга хөй-ле дээрге, бүдүн чартык-ийи чыл херек боор турар. Аңаа үндезилиг — акшаның үнезиниң кудулаарының чылдагааннарын контрольдаарын, экономиктиг сонуургалдың байдалдарын тургузары, рыноктуң бот башкарылгазының механизмнерин хөгжүдерин хандырар апаар. Бо талазы-биле бис ылап шиитпирлиг болур ужурлуг бис. Ындыг эвес таварылгада, бистиң кылып-ла турар чүүлдеривис шуптузу буурап дүжер.

Амгы үениң рыногу үш-баш чок болгаш үй-балай чорук эвес-тир. Рынокту бүгү [illegible]

[illegible]

Ам бис шаанг үзеттирүүн уламчылдыр [illegible] бараанныр курлавырларының [illegible] 1985 чылда 35 миллиард рубльге чедир база 1989 чылда 37 миллиард рубль чедир бедидир [illegible]

[illegible]

даап харылзаалганы күрүне эктинден дүжүрер, чүгле херегленчиге херек, ажык дугаажы, арыг орулганы бээр, ындыг чүүлдерни бүдүрүп үндүрерин албадаар идегелдиг рынок механизмнерин ажылдадыр аргалыг болур бис.

Ынчалза-даа реалист болур херек. Ол айтырыгны канчап-ла [illegible] шиитпирлеп шыдавас-даа. Ынчангаш бадырылгазының дыка кудулаашкынын болдурбас техниге, эң чоокку үеде акшалыг харылзааларын административтиг аргалар-биле туудар ужурга таваржыр. Черле ынчаш, экономика талазы-биле ындыг бирге байдалдарны таварып эрткен чурттар шуптузу ынчап турган.

Реформаларның ууурлааныкчылары оларның-биле холбашкан чайлаш чок таваржыр бергелерни ажыттаан, продукция бүдүрүп үндүрериниң дыка кызырылгазы-биле, кижилерни массалыг ажыл чок апаары-биле кортудуп турарлар. Оон-биле кады чуртта эң чидиг экономиктиг кризис боор, эң чугула бүгү бараанныр шуптузу чедишпейн турза-даа, ону делегейде эң бай-шыырак болгаш чечектелиишкинниг кылыр арганы бээр бадуг санап четтинмес курлавырлар база бар боор турар.

Административтиг албадап дужаар система ол курлавырларны чажырарынче албадап, ажыл-агыйжы инициативаны, тывынгыр арганы корткускеннерни, каржызы-биле истеп-сүрүп турган. А бүдүрүлгениң уран аргазын билир кижи дээрге, курлавырларны [illegible]

[illegible]

Эң чугула бараанныр талазы-биле күрүнениң доктааткан өртектерин ажыглаар.

Өртектер өскерилген үеде пенсияларның, акша дузаламчызының, стипендияларның хемчээлдери, орулгалар, оон иштинде банкыларның, эмчилерниң, эртемденнерниң, шериг албанныгларының, күрүне албан черлерниң ажылдакчыларының чогуур орулгалары нементинер: толаргайлаарга, херегле хемчээлиниң өртек үнезиниң өзери-биле дүүштүр ужалдыр апаар.

Өртектер политиказының чедиишкинниг болуру бирги ээлгеде сан-хөөнү, акша эргилдезин деңдээп, чогумчалыг болдурарының талазы-биле бистиң алган хемчеглеривистиң кайы хире дээштиинден хамааржыр апаар.

Олардан мөөңнеп болгаш үүрмектеп садар өртектерниң шимчээшкинин хамааржыр. Күрүнениң талазындан ындыг өртектерге салдар чедирериниң механизмин кол угланыышкыннарда баш удур көрген.

Рынокче шилчиир чорук даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларның деңнелин калбартырып, шынар талазы-биле чаа деңнелче кодурерин боттуу-биле негеп турар. Делегей рыногу дээрге, кадыг-дошкун чаржалажыышкын, продукцияның шынарынга, алган хүлээлгелерни хажык чок күүседиринге бедик негелде деп чүвени бодунга ыяк билип алыр херек. [illegible]

[illegible]

газын болгаш башкарылганың бүгү системазын ханызы-биле реформалап, чаартыпының эргежок чугулазын негеп турар.

Херек кырында органнарның структуразы, төптүң чаа ролюнуң болгаш республикаларның суверенитединиң боттуг утка-шынарының доктаарының үезинде бүрүн эргелерни аңгылаары оон шуут өске болур ужурлуг. Политиктиг реформаның чорууну турарының үезинде бис өске хевирлиг деп чугаалап болур ындыг кедергей чорукту катаптаарын болдурбас ужурлуг бис. Шаанда бис эмин эртир төптүдүүшкүнге таваржып турган болгай бис. Оон өске бир кедергей чорук — төптен үзүлгени кывырганының ужуундан экономикага үш-баш чок, сандараашкын болу бээри оон база дээрези эвес. Төптүң албадаашкынның республикаларның, чер-чер органнарының албадаашкыны-биле солуур чорук кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас, а чүгле чаа-чаа, чамдыкта олардан-даа улам чидиг айтырыгларны тургузуп каар.

Чуртка Москваның «бүрүн эргезиниң» орнунга бүгү деңнелдерде суверенитеттер неептерен берген. Ол чорук эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының бүгү системазының чогумчалыг ажылдаарын буддаан. Биске чаа үндезинге эрге-чагырганы катап тургузары негеттинип келген. Эрилел болгаш республикалар деңнелинге экономиктиг реформаны баштап шыдаар хире ын[illegible]

[illegible]

Эштер депутаттар, бодумнуң чугаамче дедир [illegible] Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы эш Б. Н. Ельцинниң чугаазынга хамаарыштыр бодумнуң хамаарылгамны принциптиг өзү-биле чугаалаар бодап тур мен. Менээ, силерге база боор, бо талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бүгү [illegible] база келди. Чугааны чугаалаан үези шилип алганынга-даа, утказынга-даа, оон аян-шиңчизинге-даа хамаарыштыр алыр болза, ол политиктиг медеглел [illegible] кестүр, ынчангаш ону кичээнгей чокка арттырып каап болбас.

Бо айтырыг талазы-биле чүнү бодап турар мен? Эш Ельцинниң чурттуң көгжүлдезинде чидиглеңген байдал дээш, ооң чурттап эртип турары шыңгыы бергедээшкиннери дээш сагышсыралын болгаш дүвүрелин билип болур. Байдалды ажып эртер дээш шалыпкын болгаш онзагай хемчеглерни [illegible] РСФСР-де [illegible] Россия Федерациязының [illegible]

[illegible]

чурттуң дээди удурткадазын «Россияның 150 млн. чурттакчы чонун херекке албайн турар» деп нугулдаазы, шуут төлеп чок чорук-тур.

Депутаттар мээң үстүнде чугаалаанымны бижээнимде мынча деп айтырып турар: «Улус ажыл-агыйын быжыглап эмиждериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииринин талазы-биле кол угланыышкыннарынга» хамаарыштыр шуут-ла дорт удур хамаарылганы телевидениеге оруктуң шуут-ла чайлаш чок бууражынга хамаарыштыр бадыткалды, ол ышкаш бо документиниң Президентиниң ат салганының соонда, каш-ла шак эрткенде, РСФСР-ниң Дээди Совединге кандыг-даа чугаазының көрүүшкүнү чокка, шак ындыг чорук үнелеп бергенин чүү деп көөрүл?

Бо таварылгада Борис Николаевичиниң ооң консультантылары болгаш чөвлекчилери бак чүвеге таварыш[illegible] тур мен. Бо бадыткалдарга калбак тайылбыр бээри ындыг-да улуг эргежок чугула эвес деп бодап-дыр мен, эштер. Депутаттарда бүгү документилер бар, силер оларны [illegible]

[illegible]

Бистиң ам сайгарып көрүп турар документивисче хамаарыштыр удурланышкак хүлээп көрүүшкүнүн артында ажыл-херек [illegible] нар эвес. [illegible]

[illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединде-даа, Россияның Дээди Совединде-даа, [illegible]

[illegible]

Тываның профэвилелдери

№ 6. октябрь. 1990 ч.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизи бөгүн Москвага ажыттынар

Профэвилелдерниң XVIII съездизинге хүлээп алганы Уставты ёзугаар ССРЭ-ниң профэвилелдериниң ээлчеглиг XIX съездизин 1992 чылдың эгезинде чыылдырар ужурлуг турган.

Чуртта социал дүшкүүрлүг чорук, башкартынар рынок экономиказынче шилчииринге профэвилелдерниң ол талазы-биле туружу база бистиң амыдыралывыстың өске-даа адырларында болуп турар өскерлиишкиннер ээлчеглиг съездини дарый эрттиреринче албадапкан. Ынчангаш ВЦСПС-тиң VIII пленуму ССРЭ-ниң профэвилелдериниң ээлчеглиг XIX съездизин бо чылдың октябрь 23-те эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган. Ол съезд октябрь 23-тен 27-ге чедир Москва хоорайга ажылдаар. Тургустунуп турар чаа байдалдарга, сорулгаларга хамаарыштыр профэвилелдерниң моон соңгаар кандыг болурун ащаа чугаалажыр болгаш профэвилел амыдыралының эрткен үеде байдалын съездиге түңнеп чугаалажыр апаар.

Профэвилелдерниң XIX съездизиниң бүдүүзүнде профэвилелдерниң Төп Комитеттериниң, республика комитеттериниң, крайлар болгаш область чөвүлелдеринге делегаттар соңгуурунуң съездилери, конференциялары база пленумнары болуп эрткилээн. Бистиң республикадан алырлар аайы-биле профэвилелдерниң Төп болгаш республика комитеттериниң съездилериниң болгаш конференцияларының ажылынга 28 делегат киришкеш келген. Оларга Кызылдың 81 дугаар тудуг эргелелиниң бригадири, ында профэвилел комитединиң даргазы Владимир Төгүсович Ондар, Чааты ортумак школазының башкызы Ирина Донгаковна Оюн, Туранның орук-тудуг эргелелиниң профэвилел комитединиң даргазы Татьяна Юрьевна Хорунжина, Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта шээр мал бригадири Хүлер-оол Сарыг-Серенович Салчак болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

ССРЭ-ниң Агроүлетпүр болгаш кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел Төп комитеттериниң съездилеринге Тываның Агроүлетпүр болгаш кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел обкомнарының даргалары Алан-оол Түлүшевич Сотпа, идепкейлиг хөй-ниитичи, республиканың билдингир, хоочун спортчуларының бирээзи Евгений Викторович Черногривов олар база ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизинге делегат кылдыр соңгутканнар.

Тываның профэвилелдериниң август айның төнчүзүнде болуп эрткен каттышкан пленумунга XIX съездизиниң делегадын болгаш профэвилел төвүнге төлээни альтернативалыг байдалга соңгаан болгай. Оларга Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде чолаачылар бригадири Юрий Иосифович Малышев, Улуг-Хем районнуң агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Борис Ондарович Бокаштай хамааржыр.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизинге киржир делегаттарны ВЦСПС-тиң кежигүнүнге кандидат, Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң даргазы Шангыр Пичи-оолович Куулар баштап алгаш, Москваже аъттаныпкан.

Айтырыңар—харыылап берээл

Бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының дугуржушкан ёзугаар ажылче шилчилгезин канчаар боттандырарының дугайында хөй-хөй кижилер айтырып, ындыг темага чагааларны профоблчөвүлелдиң эргехоойлу килдизинче чорудуп турар. Ащаа харыылап бээрин ол килдистиң эргелекчизи М. Ф. Глазыринден дилээн бис.

— Оңу РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 29 дугаар чүүлүнге үндезилеп чорудар. Бир эвес удуртукчуларның бирээзи шилчилге ёзугаар ажылдап турган черинге ащы ажылга шилчилге-биле хүлээп алырынга удур болза, ындыг керээ чардынмаан деп санаар апаар.

Удуртукчу бүрүзү эрги ажылдап турган черинден, чаа барып ажылдаар деп турар черинден-даа, шилчилге-биле чорупп турар кижиге ащы шилчилге-биле ажылга хүлээп ап турары кижиге бодунуң чепшээрелин бээр-даа, бербес-даа эргелиг. Эргидеги ажылдап турганы черинден дужаал үндүрер: «Д. И. Монгуш РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 29 дугаар чүүлүнүң 5-ки пунктузун ёзугаар шилчилге-биле ужар чүгүл заводунче ажылдадып чорудары-биле ажылдан хостаар». А чаа ажылдап барып турар чери оңу шилчилге-биле ажылга хүлээп алырының дугайында дужаал үндүрер. Чүге бо таварылгада ол ажылдыны шилчилге-биле хүлээп алган деп санаар.

Бир эвес бир тала ол кижини ажылга шилчилге-биле хүлээп алырын чөпшээревейн турда, өске тала ащаа удур болза, ол дугуржулга болдунмаан деп санаар болгаш шилчилге-биле барып ажылдаары-биле ол ажылдыны ажылдан хостаарынга оңу кым-даа албадавайн турар.

Ажылдап турар херээженнерге чиигелделер кандыг болур ужурлугул? Бо айтырыгны дыка хөй херээженнер сонуургап турар. Профоблчөвүлелдиң юрисконсультантызы Владимир Дүлүштүң ол айтырыгларга харыызын парладывыс.

Херээжен чонунуң организминиң онзагай чүүлдерин барымдаалааш, күш-ажыл хоойлужудулгазы оларга немелде чиигелделерни көргүскен. Ылангыя божаан херээженнерге чамдык чиигелделер Күш-ажыл дугайында хоойлужудулганың үндезиннеринде болгаш Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизинде көрдүнген болуп турар. Ол чиигелделер уругламирер нелерге, бичии уруглардыг нелерге база хамааржыр.

Не херээженнерни камгалаары-биле оларны аар ажылдарга, кадыкшылга хоралыг ажылдарга ажылдадыры, ол ышкаш чер иштиниң ажылдарынга ажылдадыры хоруглуг. Чогуур хуруумда көрдүнгенинден аар чүүлдер көдүрери оларга хоруглуг (РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 160 чүүлү).

Херээженнерни ажылга хүлээп алырындан ойталаар азы оларның ажыл-хөлзүн кызырар чорукту хоойлу ындыг эвес деп көрүп турар (16-гы чүүл). А бир эвес херээжен кижини сааттыг деп көргеш, оңу ажылга хүлээп албаан болза, ол удуртукчунуң кедизи херээжен кижиниң бодунга-ла көрүп турар (139 чүүл).

Ажылга киреринде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар администрация-биле керээ чарар. Күш-ажыл кежээзинде көрдүнмээн ажылдарны кылырынче администрациязы ажылчыннарны албадаар эргези чок. Бир эвес ажылчыннар биле администрацияның аразында керээде долу эвес ажыл хүнү көрдүнген болза, оңу сааттыг херээжен кижи азы чаш уруглардыг херээжен кижи администрациядан негээн болза, администрация ол негелдени дораан хандырар ужурлуг. Бир эвес ол негелдени администрация күүсетпээн болза, оңу күш-ажылчы маргылдааларны чарар комиссияже, профэвилел комитединче, судче кирип болур.

Сааттыг байдалы-биле азы божуурунга холбаштыр социал страхтан төлээри-биле херээжен кижиге шөлээни бээр. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ВЦСПС-биле кады 1989 чылдың август 22-де доктаал хүлээп алгаш, кежигген төлеп шөлээни уруу бүдүн чартык хар четкижеге чедир бээрин доктааткан. Ол доктаал 1989 чылдың декабрь 1-ден эгелеп боттанган. Ол шөлээни алырга ажылдап турар херээженнер, оларның иштинде кижиниң күш-ажыл стажы 1 чылдан эвээш эвес колхозчу херээженнер, ындыг болгаш ортумак тускай өөредилгелериниң профтехүүлелиннелерде кирип өөренип турар херээженнер, ол ышкаш аспирантураларда, клиниктиг ординатураларда, билиг бедидериниң курстарында болгаш школаларында өөренип турар херээженнер хамааржыр. Саатталганы-биле холбаштыр шериг албанындан халашкан ащаа дайынчы, сержант болгаш старшина составының херээженнери база ащаа хамааржыр.

3 хар чедир назылыг уруглары нелер ол шөлээлеринден аңгыда, немелде шөлээни база алыр эргелиг. Ол шөлээ төлевир чок болур. Моон мурнуңда уруу бүдүн чартык хар четкижеге чедир ол шөлээни бээр турган. Ол чиигелделер чүгле 1989 чылдың декабрь 1-де уруглары бүдүн чартык харлыг болур нелерге эвес, а өске даа нелерге хамааржыр. Бир эвес 1989 чылдың декабрь 1-де уруу [illegible] алы оон-даа улуг харлыг болза, ие кижи ол немелде шөлээни ап болур. Ол шөлээни уруу үш хар четкижеге чедир [illegible] ап болур. Ол бүгү шөлээлерни күш-ажыл [illegible] дем деглеп кылбас. Ындыг шөлээде олурун турар херээжен кижи долу эвес хүнде, неделяда ажылдап болур бажынга-даа, организацияда даа, кооперативке-даа ажылдап болур.

Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫН КАМГАЛААРЫНГА

Чурттуң профэвилелдериниң 19-ку улуг шуулганы бөгүн ажыттынып турар. Совет Эвилелиниң бүгү профэвилелдериниң төлээлекчилери Москвада чыглып, амгы үеде тургустунуп келген чугула сорулгаларны чугаалажыр, моон соңгааргы кедилип чорудар ажылдарын төлевилээр, [illegible] чугаажок. Мацаа чугула айтыра чогуур база бир түне болза, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң 19 дугаар съездизи моон мурнуңда эрткен турган съездилерге бодаарга, бистиң ниитилелдиң экономиказында, политикада база социал хөгжүлдезинде болуп турар нарын болгаш берге байдалдарның үезинде болуп эртип турар-дыр.

Чагырып-дужаар аргаларның ажылдап турган үеде экономиктиг аргалар-биле күш-ажылгыйн башкарар болгаш экономиктиг саарылга (рынок экономиказы) аргаларынче шилчип турар [illegible] болгаш автономнуг республикалар, чер-чер Советтери удур-дедир [illegible] боттарының [illegible] чорудар чаңнар, Совет эрге-чагырга [illegible] тургустунуп келген [illegible] бодаарга [illegible] ажыл-ишчилерни [illegible] чаңнары-биле [illegible].

Чер-черлерни оларның ажылдаарынга херек чүүлдер-биле хандырары бергедеп бодун турары кижи бүрүзүнге билдингир, көскү.

Оон ыңай эвилелдешкен, автономнуг республикалар бүрүзү деңэргелиг эвилел болуру-биле боттарының күзел-соруун илередип, курууне бот догуннаашкынының дугайында медеглелди кылып, боттарының эрткилээн социалдарынга оңу хүлээп ап турарлар. Оон-биле черлерде нациялар аразындагы харылзаалары база нарын байдалда туруп турар. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы бодунуң удуртуп бодаар ужур-дузазындан ойталаан. Чуртта ооң-биле черге полиастиг чаа-чаа күштер, партиялар көстүп келген. Бо бүгү чүүлдер болза, бистиң чуртувуска сөөлгү чылдарда чоруттунган удуртуу эрге-чагыргага (демократияга) болгаш өскерлиишкиннерниң чаа чүүлдериниң ажызы болур дээрзи билдингир.

ССРЭ-ниң профэвилелдери чуртта тургустунган бо байдалды бодунуң ам болуп эртер улуг шуулганынга ханы сайгарып чугаалажыр болгаш хайгаарап бот догуннаашкынның совет кижилериниң эрге-ажыын камгалаар [illegible] бүрүзүнүң эрге-ажыын моон соңгаар канчаар камгалаарының дугайында айтырыгны шиитпирлеп көөр апаар.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң чугаалажып көөрү база бир кол айтырыгларының бирээзи болза, чурттуң бо чылдың ноябрь 1-ден эгелеп саарылга (рынок) экономиказынче шилчип кирериниң дугайында айтырыг болурт чугаажок. Рынок экономиказының дугайында ащы-бүрү бодалдар, чугаалар чоруп турар. Чамдык кижилер оңу бистиң амыдыралывыстың бедигирин-даа [illegible], а өскелери — чүгле ол экономика чуртту бо тургустунуп келген берге байдалдардан уштуп ап болур деп турар. Саарылга (рынок) экономиказының ужур-дузазының дугайын эртемден-экономистер саналап, тодарадып каапкан. Ол дугайында чадавытыг дептаал шиитпирлери-даа бар, оңу кижи бүрүзү билир. Рынок экономиказы совет кижилерниң амыдыралында база бир чаа чүүл болуп турар.

Рынок экономиказынче кире бээривиске, ССРЭ-ниң хоойлуларында көрдүнгени-биле бистиң чуртувуска моон мурнуңда кырыв база хөй-ниити [illegible] турган болза, бо чылдың ноябрь айның 1-ниң соонда кижилер оңу-хөреңгилиг ажыл-ишчи, арат ажылдакчызы, тараачын ажылдакчызы, ажылчыннар (үнелиг саазын ээлерниң) ниитилели, кооперация база керээлиг күш-ажылчы коллективтер тывыып келир. Ооң-биле кады бистиң амыдыралывыска ажыл бериикчилери, ниитилиң күш-ажылының ортаа, күш-ажыл биржазы дээн чижектиг чүүлдер тывыып келир.

Рынок экономиказы дорт-ла чүгле бедик бүдүрүкчүлүг технологияга, ында ажылдап турар ишчилерниң бедик угаан-медерелинге, мергежилинге үндезилеттинип тургустунар. Ындыг болганда, чурттуң экономист-эртемденнериниң санап турарын ёзугаар ап көөрге, рынок экономиказынче шилчээн соонда, ажылдап турган чамдык кижилер ажылдап турган черинден хостаар болгаш олар ажыл чок артып каап-даа болур. Ындыг байдалды бээр удур бодурбазы-биле ССРЭ-ниң профэвилелдери чурттуң чамдык хамааты лары ажыл чок артканы-биле, оларны өске мергежилге өөредири-биле, ажыл чок арткан кижиниң ол үезинде ащаа акша дузаламчызын көргүзерин чедип алыры-биле тускай хоойлуну ажылдап кылгаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга киирген, ам оңу ол сессияда чугаалажып көрүп турар.

Бистиң чуртувуст ам рынок экономиказынче кирериниң үезинде келген дээрзин шуптувус билир болгай бис. Ооң кандыг болурун чүгле чугаалажып, манап олурбайн, ащаа шуптувус шуут белеткенир ужурлуг бис. Ынчангаш республиканың бүгү профэвилелдер кежигүннериндең чонундан улуг-биле дилеп каар чүвем болза, рынок экономиказын деп чүгүн чүү чүвел деп чүвени ылап билип, ажыл бо хүннерден эгелеп оңу өөренип, боттарывыстың ол рынок экономиказының байдалынга чурттаар, ажылдаар кылдыр белеткенип көрээлиңер.

Чурттуң профэвилелдери үениң чаа негелделеринге дүүштүр ажылдаар талазы-биле ылаңгыя сөөлгү чылдарда эвээш эвес ажылдарны кылып чорутканы билдингир болгай. Чурттуң профэвилелдериниң бо улуг шуулганының бүдүүзүнде ол ажыл улам идиктелген дизе, черле частырыг болбас боор. Ылаңгыя ВЦСПС-тиң VI пленумундан эгелеп ССРЭ-ниң профэвилелдери бодунуң ажыл-чорудулгазынга бүзүрээ тургустунуушкунну чорудуп, партия, ажылдагыйбайн кырнге органнарындан хамаарылга чокка бодунуң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң чорудар талазы-биле ажылдаарын шиитпирлеп, ол талазы-биле чогуур хемчеглерни ап турар болгай.

Профэвилелдерниң кол сорулгазы — ажылчы чонунуң эрге-ажыын камгалаары оларның дүрүм ёзугаар эргелери дээш туружуу. Бо талазы-биле ажылдаар моон мурнуңда чылдарда чоруттунуп келген, чогуур негелделерге чедир тургустунмайн турган дээрин мацаа чугаалаары артык эвес. Чедир кылдынмаан ажылдарывыстың дугайында шүүтүмүүлеп профэвилелдериниң түс-түс адырлар аайы-биле болуп эрткилээн съездилеринге-даа болгулаан болгай. Ол четпестерин моон соңгаар кызыптаазы-биле профэвилелдериниң ажылынга эде тургустунуушкунну чорудуп, чонунуң эрге-ажыының камгалалынга моон соңгаар канчаар турарының дугайында чугааны бо съездиге база кылыр боор дээрзинге бүзүрээр бис. Чуртта эде тургустунуушкун чорууп турар, экономиктиг чаа байдалдарга ажылдаарынга белеткенел ажылдарын чорупп турар бо үеде чүгле ындыг профэвилелдер ажылчы чонунуң идегелин хандырып, рынок экономиказының үезинде оларның эрге-ажыктарының бүзүрелдиг камгалакчылары болур ужурлуг.

Алан-оол СОТПА,
Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң делегады.

Съездиниң делегаттарынга сөс

Е. В. ЧЕРНОГРИВОВ:

— Чуртта болуп турар эде тургустунуушкун профэвилелдерге база улуг хамаарылгалыг болуп, оларның ажылын база эде тургузарын негеп келген болгаш оларның моон соңгаар кандыг угланыышкынныг ажылдаарын шиитпирлээрин болуп эрткилээн съездилерниң делегаттары негеп турганнар. Ол айтырыгларны адырлар аайы-биле болуп эрткилээн съездилерге чугаалажып көрген.

Чурттуң профэвилелдериниң съездизинге киржирибиле мени Россияның кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел комитединиң съездизинден соңгаан чүве. Профэвилел кежигүннериниң эргелерин камгалаар талазы-биле болгаш башкартынар рынок экономиказының үезинде оларга кандыг байдалдар тургустунуп кээрин өөренип көөрүнге профэвилелдериниң киржилгези аажок улуг дээрзин өөренип көрбүшаан. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бөгүн ажылдап эгелээр шуулганынга дараазында айтырыгларны шиитпирлээри чугула деп санап турар мен:

— чурттуң профэвилелдерин эки тураныш, бот башкарылганыч профэвилелдери кылдыр каттыштырар болгаш бүгү хөй-ниити организациялары болгаш шимчээшкиннери-биле деңэргелиг, хамаарышпас байдалга, кады ажылдажылгага хамаарылганы тургузар. Съездиниң кол сорулгазы болза, кижилерниң политиктиг байдалы, националы, шажын-чүдүлгези барымдаа чокка, оларның профессионал күш-ажылчы, социал-экономиктиг болгаш сагыш-сеткил талазы-биле эргелерин камгалаар ужурлуг.

Инфляцияга удур хүлээп алдынып турар шиитпирлер ыракта чедир боттанмайн турар. инфляцияга удур хоойлуну чорударынга болгаш боттандырарынга киржир ужурлуг бис дээрзин бо съездиге дорт чугаалаар болгаш ащаа харыыны съезд бээр ужурлуг.

Шалыңның болгаш пенсияның хемчээлин инфляцияның байдалын барымдаалаар. Чурттуң эмнелге ажылдакчыларының болгаш аптека системазында ажылдап турарларының шөлээзин улгаттырар. ажыл неделязын кызырар дээн чергелиг айтырыгларны чадавтыг мурнунга профэвилелдерниң XIX съездизи тургузар ужурлуг. Ол ышкаш, кадык камгалал ажылдакчыларының эрге-ажыын камгалаан хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырын, студентилерниң болгаш сургуулдарның амыдырал-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыгларын съездиге чугаалажып боор дээрзинге идегээр мен.

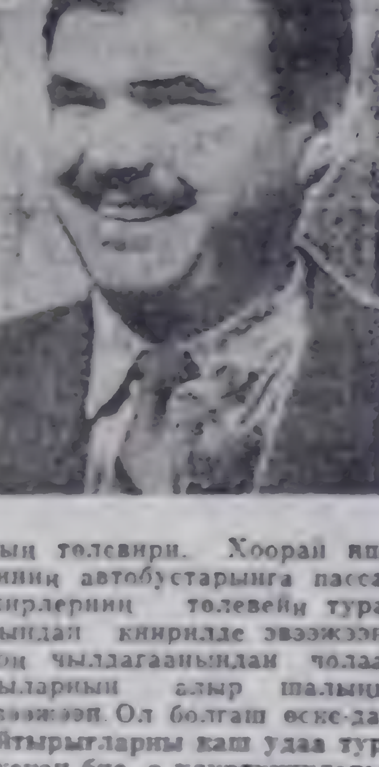

Ю. И. МАЛЫШЕВ:

— Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң IV пленумунга мени ССРЭ-ниң профэвилелдериниң 19-ку съездизинге делегат кылдыр соңгаан. Эш-өөрнүң идегелинге шынчы бараан болур, көрген-билген чүүлдеримни келгеш коллективимге, профэвилел организацияларынга чугаалап бээр мындыг сорулганы мурнумда салган мен. Шынап-ла, профэвилелдерде чаа амыдырал хайныгып эгелээн деп билип турар мен. Автотранспорт болгаш орук ажылчыннарының профэвилел обкомунуң коллективи мени делегат кылдыр база дешидип үндүрген чүве. Бодум чолаачылар бригадазының бригадири кижи болганымда, чолаачыларның ажыл, амыдыралы мени аажок сонуургадып чорууп болгай. Ынчангаш хоорай иштиниң маршруттарында ажылдап турар чолаачыларга ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринге хамаарышкан айтырыгларны ПАТБ-ның удуртулгазынга-даа, хооркүүскомга-даа тургузуп келген мен. Ол айтырыглар чедир шиитпирлеттинмейн турар дээрзин билбес кижи ховар. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң 19-ку съездизи чоннуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр боор дээрзинге улуг идегеп турар мен. Ынчангаш бир-тээ, чолаачы кижи болганымда, мээң ажылдап турар өөрүм чолаачыларның пенсияже үнер хуусаазының кызырары чугула деп санап турар мен. Ылангыя 55 хар четкен чолаачыларга (автобус чолаачыларынга) пенсияны тывсыры чугула деп бодап турар мен.

Октябрь 11-де бистиң АТБ-ның № 3 автоколоннаазының чолаачылары эртенги шакта ажылче үнмээн азы өскээр чугаалаарга, хоорай иштиниң маршруттарынга ажылдаарындан ойталааннар. Ооң кол чылдагааны — ПАТБ-ның удуртукчуларынга, хооркүүскомга, ниитиниң чеменилге трезинге болгаш өске-даа организацияларның удуртукчуларынга чолаачыларның салган негелделерин күүсетпээни. Ында кол айтырыгларның бирээзи — шалың төлевири. Хоорай иштиниң автобустарынга пассажирлерниң төлевейн турарындан киирилде эвээжээн, ооң чылдагаанындан чолаачыларның алыр шалыңы эвээжээн. Ол болгаш өске-даа айтырыгларны каш удаа тургускан бис, а удуртукчуларывыс-даа, хоорайның даргалары-даа оңу кичээнгейге албайн турар болду. Аъш-чем продуктулары-биле хандырылга база багай-дыр. Бо бүгүнү шуут өөренип көөрүн негеп турар бис.

Оларның бодалдары

Чурттуң алырлар аайы-биле профэвилелдерниң Төп болгаш республика комитеттериниң съездилериниң болгаш конференцияларының ажылынга бистиң республикадан 28 кижи киришкеш келген болгай. Ащаа кандыг айтырыгларны чугаалашканыл, бистиң делегаттарывыстың ол талазы-биле бодалдары кандыг болганыл? Оларга харыылап бээрин бистиң корреспондентивис дилээн.

В. Д. ОНДАР

— Тудуг болгаш тудуг материалдары үлетпүрүнүң ажылдакчыларының съездизи сентябрь 11-12 хүннеринде болуп эрткен, оон ажылынга бистиң республикадан 2 кижи киришкеш келген бис. Чуртта тудугнуң ниити байдалының-даа дугайында айтырыгны ащаа ажыл-ишчи ёзу-биле чугаалажып, шиитпирледи. Делегаттарның аразында Прибалтиканың [illegible] кирипти, а Армениядан делегаттары съездиге [illegible].

Шынап-ла, съездиге санал берип-даа турган делегаттарның чугаазы-биле алыксга тудугда байдал дыка берге болуп турары билдингир болду. Кайда-даа дүвүрел чаңгыс — тудуг материалдарының чедишпезы. Оон ыңай ажылчыннарны бир дүвүредип турар айтырыгларының бирээзинге — тудугда ажылдап турарларының шалыңының эвээжи. Тудугнуң кижизин ажылы кайы чере харыысалгалыг, берге ийин, оңу билбес кижи чок деп чугаалап болур. А кым кайы хире ажылдап турар болдур, ол хирезин алыр болгай. А бистиң тудугжуларның шалыңы ындыг эвес боор-дур. Чылыг, чырык, бүгү чүүлдери белен кылдыр бажыңны ырлаш чурттакчыларга хүлээдип берип турар бис. А кылган ажылывыстың үнези кудуболуп турарынга канчап хомудавас бис? Бодап-даа көрүңер даан: кылып бүдүрген ажылывыстың чүгле 10 хуузунга ащаны шалыңын кылдыр биске төлеп турар. Ол аажок эвээш.

Кол чүүлдерниң бирээзи — хар айтырыы. Бир эвес ажылдың участок бүрүзү мергежилдиг кадрлар-биле хандыртынган турар болза, [illegible] бүдүүгүр-даа. Ооң шыңгызы-даа эки болур болгай. А тудугда төлевирниң эвээжинге чылдагааннааш, мергежилдиг тудугжуларывыс ажылдан үнгеш кооперативтерже шилчип чорупп турары чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш съездиге ол талазы-биле айтырыгны база шыңгыы тургузуп, эр тудугжуларга 55 хар четкенде, а херээжен тудугжуларга — 50 хар четкенде пенсия тывсыр дугайында айтырыгны чавак черинге тургузарын ол съездиден дилээни база таварылга эвес деп санаар мен.

Мээң удуртуп турарым бригадада ам аныяк оолдар ажылдап турар. Дүргүлдаалыг, хоочун 4 тудугжу коммунистер ажылдап үнгеш, кооперативче ажылдап чорутту лар. Ынчалза-даа бо аныяк тудугжулар база-ла кызымак ажылдап турар чүве. А кол-ла чүгле чүү хаар чүвем чүл дээрге, тудугжуларның амыдыралынче, оларның хандырылгазынче, ащаа шалыңынче кичээнгей угландырар үе келген деп санап турар мен.

В. П. УШАКОВ:

— РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң тургузуучу съездизи бо чылдың сентябрь 26-да [illegible]. Ооң ажылынга кирипиш чуруш келдим. Кайы-даа хуралдарга ышкаш бо съездиге база-ла улуг айтырыглар салдынып турган, оларны [illegible] шиитпирлээрин чугаалашкан [illegible] өөредилгезиниң эртем ажылдакчылары [illegible] хуралы [illegible] берген. [illegible] чугаазы чугаалашкан [illegible] делегаттар холдуунда-ла дефейн барганнар, чүге дээрге оларны билбес кижи чок. Девискээр бүрүзү-ле ындыг айтырыглардыг болур чорду. Ында кол-ла чүүл билдингир болгаш холдуунда-ла чер бүрүзүнде демей болур чорду: ылангыя кедээ черлерде школаларының берге байдалда турары, уруглар салтарында чаштарның сыңмарлажып турары, эртемде болгаш улус өөредилгезинде эң кошкак материал-техниктиг баазаа, эң эвээш шалың, билигжилерниң кудузу, бистиң амыдыралывыстың сагыш-сеткил талазы-биле үезинде шимчээшкиннериниң кошкааны болгаш оон-даа өске айтырыглар ол съездиге тургустунуп турду.

Ол съездиге тургустунган ындыг айтырыгларга чурттуң амыдыралында турбусунуп келген бо берге байдалдан уштунуп үнеринге профэвилелдерниң сорулгазы чандыгыл, оларның туружу чүү болуп турарыл? Бо бүгү байдалдарга хамаарыштыр профэвилелдериниң туружу бүдүүдеге билдингир болгай: чурттуң чаазы-биле деңэргелиг байдалга кады ажылдаар, күүседикчи болгаш ажылдагыйы органнары-биле демниг кады ажылдаары. Ынчангаш профэвилелдериниң кол-ла сорулгазы — чоннуң эргеажыын ылаптывы-биле камгалаары деп чүве бүдүүдеге билдингир.

Экономиктиг чаа байдалдарда улус өөредилгези кандыг хөгжүлдени алырыл дээр дугайында айтырыгның амга чедир шиитпирлеттинмейн турары улуг дүвүрээзинни съездиге болдурган. Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле айтырыглар база чогуур негелдеге чедир шиитпирлеттинмейн турарын ащаа демдеглээн.

База бир берге айтырыгларның бирээзи — аныяктарның, студентилерниң байдалы, оларны ажылга тургузарының айтырыглары болуп турар дээрзин ащаа база дүвүрел-биле чугаалашкан. Ынчангаш, башкартынар рынок экономиказынче шилчишкин үезинде профэвилел кежигүннериниң социал байдалын чүрүм ёзугаар камгалаарының айтырыынче чогуур кичээнгейни угларын съездиге санал бергеннер сүмелээннер.

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының амыдырал байдалын улам экижидер ол талазы-биле шиитпирлерни үндүрерин чедип алыры-биле чогуур органнарның мурнунга айтырыгларны дарый тургузарын профэвилелдерге ол съездиден даалган. Улус өөредилгезинге чарыгдалдарны РСФСР-ниң национал орулгазының 8—10 хуузунга тургузарын негээннер.

РСФСР-ниң чаазa-биле дугуржулганы ажылдап кылыр комиссияны ол съездиге тургускан.

Чер-черден медээлер

ШАҢНАЛЫ— ЭЗЕР-ЧҮГЕННИГ А Ъ Т

Бай-Тайга районда «Мурнаачы» совхозтуң директорунуң болгаш профкомнуң кыш ажылчы коллективтер ортузунда кылбарган социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрген. Чарыштың тиилекчилерин эртектиг белектер-биле шаңнаар, санаториийлер болгаш курорттар баар путевкалар тывыскан соолгу үеде шоодуптуңган. Ажылчыннарга шаңнандыг деткимче көргүзүп келгенинин түңнелинде адыр бүрүзүнде ажылдың шынары экижип, совхозтуң экономиказы быжыгып орар.

Чижээ, мал ажылында малдан алыр продукция чылдан чылче көвүдеп орар. Малдың олчи херээр чоруп кылдырылган. Бо чылын чуртуург хой, өшкүден чүс ажыг анай, хураганны камгалап, бир баш хой, өшкүден 2,5 килограмм ажыг дүктү кыргып, малдың баш саны бүрүн камгалап, бодунуң кужу-биле 15 тонна ажыг сиген белеткеп алган мал-чыннарны социалистиг чарыштың тиилекчилери кылдыр санаар деп чарыштың негелделеринде айыткан.

Чаңгыс-Терек хойжу бригадазының малчыннары — Дары-Хөө Серен-сол биле Кызыл-оол Хомушку оларның көргүзүглери үстүнде негелделерге дүгжүп турар боорга, чарыш тиилекчилери деп санааш, тус-тузунда эзер-чүгенниг аъттар-биле шаңнатканнар. Совхозтуң малчыннары бо хүннерде кыш таглаашкынга белеткелин бүрүн дооскан.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ААЛДАП ЧОРААН

Республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң чалазы-биле Тываның найысылалынга Совет Эвилелиниң Маадыры, космонавт Василий Григорьевич Лазарев аалчы болуп келгеш барган.

Василий Григорьевич найысылалга бир неделя болган. Хоорайның 5, 7, 12, 14 дугаар школаларынга, үш профессионал-техниктиг болгаш медицина база башкы училищелеринге, хоорайның ДОСААФ комитединге солун ужуражылгаларны ол эрттирген. Космос делгемин шинчилээринге бодунуң дорт киржилгезин кандыг болганын, ылаңгыя баштайгы ужудукчу-космонавт Юрий Гагарин дугайында ооң солун чугаазын чыылганнарга улуг кичээнгейлиг дыңнаан. Октаргай делгеминиң шинчилекчизи бодунуң автографын хөй-хөй өөреникчилерге сургуулдарга, өске-даа кижилерге арттырып берген.

Хоорай чурттакчылары-биле ооң ужуражылгазы воскресенье болуп эрткен.

(Бистиң корр.).

ЭЭП КЕЛГЕН

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң чамдык эртем ажылдакчылары Өвүр, Улуг-Хем районнарның ажылчыннарынга кожер делгелгелиг аалдап чорааш, ээп келген. Оларның кол сорулгазы — көрүкчүлерге тыва национал идик-хепти тайылбырлап, ону таарыштырар даараарын таныштырып чораан. Ол дугайында лекция, беседаны эрттирген.

Музейниң эртем-чыыдылыкчын киллизиниң эргелекчизи, бот-тывынгыр композитор Мерген-оол Нурсат хүрээ-хииттиң хөгжүм херекселдери болур: кеңгирге, бүшкүүр тун, «чечик», бичии коңгалар болгаш өске-даа экспонаттарны делгей салгаш, тайылбырлап бергени көнчүг солун болган.

Владимир Дораштаевич Моңгуш археологтуг экспонаттарны (ча-согун, кержек болгаш өске-даа) көргүзүп, тайылбыр ажылын чорудкан.

Оларның-биле кады ажылдакчыларның экспериментилиг «Күзел» театры, «Тыва» болгаш «Саян» ансамбльдериниң чамдык артистери оттарының концерттерин көргүскен. «Күзел» театрның артистери Улуг-Хем районнуң делгелгениң көрүкчүлеринге «Дуруяа чүгледи» деп шиизин көргүскен.

Ол делгелгени болгаш «Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыннары база сонуургап көрген.

Өвүр районнуң Хандагайты, Саглы, Торгалыг, Солчур болгаш Чаа-Суур суурларга чорааннар. Музейниң ажылдакчыларының тайылбыр делгелгезин, артистерниң солун концертин өөрүшкү-биле утказып турган.

Ранса ДОЛЗАТМАА.

Тыва спорттуң хоочуннары

ДЕМ-БИЛЕ ТУРДА...

Ынчан, барык бир ай бурунгаар. Кол Балганович-биле ижин-кара чокка үр хөөрежир аргавыс чок болган. Калыын келгеним чугаалаарымга, мырымай эзеги тевер чыгыы турган боду. «Далажывыс көнчүг иййн. Машина манап тур бис. Сиген белеткелинче шефтеп үнеривис ол. Ам канчаар, чай-хос кадында чугаалажыптар болган-дыр бис» деп чоруй-ла, кабинединче эдертип кирип келди. «Чаңгыс кижи бир хүн иштинде оода-ла бир хөпээн хире сиген белеткеп каар болза, совхоз малынга өмек-дөмек болурдан башка, ында багай чүве чок, ол дээрге дыка улуг дуза-дыр. Ынчан кыш кыжынга-даа коргунчуг эвес апаар-дыр иййн». Удуртукчу кижиниң үстүнде чугаавын дыңнааш бажымга ындыг бодал кире дүштү. А ажаа удурланышкан бодалдар база тыпты берген. Бир чыл бурунгаар, сентябрь ай ортан үезинде, бир хойжу-биле чугаалажып ора, көргүзүү-даа шоолут эвес, кышка удур белеткели-даа чер албаан боорга, мындыг айтырыг салдым:

— Күстүң баштайгы айы үнүп келди. Эвээш-биче-даа бол, белеткеп алган сигениңер бар-ла ыйнаан?

— Чок иййн. Ажырбас чүве ол. Совхоз сөөртүп экеп бээр.

Кайгап кагдым. Кандыг-бир чыдагаан турганын безин ол тайылбырлавады.

Кол Балганович-биле чугаалажып ора, бо ийи чижекти дөмейлеп, деңней көрдүм-даа. Ында чылдагаан чаңгыс чорду: бир удуртукчу негелделиг, ажыл дээнде аңаа орбас — ооң күүселдези дээр, а өскези ындыг эвес: кижилерден негелде кылырда, оларны мактаарда-даа, бактаарда-даа чаңгыс талалай бээр аан. Ооң кадында кижи бүрүзүнге база четпес, чүгле совхоз тевунге, хойжу бригадаларга болган хуралдарга сурталкылыры, айтыышкын бээри көвүдээш туруп бээр дээрим ол.

А Кол Балганович деп кымыл? Кысказы-биле таныштырайн. Ол — Тожуда Азас кодээ Совединиң даргазы. Тускай эртеми—башкы. Чээрби чеди чыл бурунгаар Кызылдың педагогика институдунуң филология факультедин доосках. Башкы ажылын Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык школазындан эгелээн. Хой чылдарда ажылдаан, хөй өөреникчилери амыдыралдың делгем оруунче үдээн.

Ол —ам удуртукчу. Ажылы хөй талалыг, амыдыралга туругустуна бээр бүгү-ле сошкал айтырыглар ону дамчыштыр туругустунар, шиитпирлеттинер, сагаарлыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чай-хос чогу кончуг апарган. Ынчалза-даа ол аңнаандан бээр хандыкшып, ойнап өскени спорттуң база бир солун хевири — хол бөмбүүнге ынакшылын ам-даа кагбаан. Хире-хире хостуг үе тыпты бээрге аныяк оолдар аразынга турунтар. «Өөренген чаңын канчаар, ортээр эвес, баглаар эвес» деп чүве ол-ла ыйнаан.

А хол бөмбүүнге школачы чылдарында-ла ынакшый

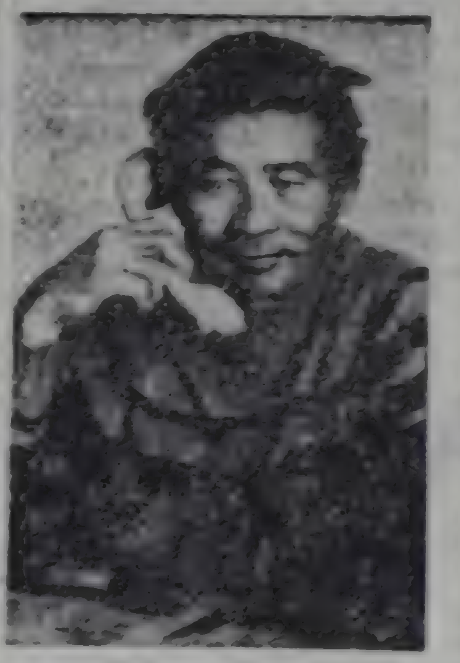

берген. Ооң аңаа улуг сонуургалы Кызылдың № 2 школазынга өөренип турда төрүттүнген. «Өттүнүүчел —өөреничел» дижир бис. Ол база ынчалган: улуг эрлерниң канчаар ойнаарын кончуг кичээнгейлиг көрүп ап, чараш кагыглар кылырын, подача бээриниң аргаларын, бөмбүктү хүлээп алырының чажыттарын — оон үезинде ажыглаттынар техника болгаш тактика айтырыгларын бүдүү шиңгээдип ап чорааны — ону хоорай, район чергелиг, а ооң соонда республика маргылдааларынга киржир эргеже орукту ажыдып берген. Школага өөренип тургаш-ла, шилиндек команданың составынга кирип, өөреникчилерниң область маргылдааларынга чаңгыс эвес удаа киришкен. Ооң спорттуң бо хевиринге арга-дуржулгазы ынчаар чоорту байып орган. Сөөлүнде институт доосхаш, баштай Барыын-Хемчик, а оон Тожута келгенде бо районнарның спортчу адын камгалаан республика маргылдааларынга чеже-даа ойнаан.

Барык-ла дөртен хар ажыр «хөм соктап» келген: үргүлчү, доктаамал. Назы-хары дөгүй бээрге, ажылы чай чок апаарга, Кол Балганович хол бөмбүү ойнаарын чоорту кызырган. «Ам бежен хоржок, ийи чаңгыс бола ойнай берген турар дыр мен» деп, ол чугаалап орар.

«Талант кижи бүрүзүнге турар» дижир. Спортчу ойнарга үр чылдарда ойнары, ол чүл, талант эвес бе? А Кол Балганович чүгле хол бөмбүүнге эвес, а шыдырааға, мячилиг хоккейге, бут бөмбүүнге багай эвес ойнап чорааның чугаалаар болза, ол ылап-ла бүдүүт талантылыг кижи апаар-дыр, ынча даан дээш мээн-биле кымдаа маргышпас — амыдыралчы шынга удур кым аас ажар деп.

Ылаңгыя шыдырааға ол база-ла аскү түңнелдерни чедип алган. Бирги разряд — ооң бадыткалы ол. Ынчангы «Урожай» эки тура спорт ниитилелиниң чылдыңна организастап эрттирип турганы республика маргылдааларынга төрээн болгаш өскен чери — кайгамчык чараш Тожуну төлээлеп, каш чыл улаштыр ойнап чораан. Чединшкиннери база бар: чамдык маргылдааларга ийиги, үшкү черлерни ээлеп келген. Спорттуң өске хевирлеринге бодаарга, шыдыраа ойнаарынга назы-харны кызыгаарлаваан болганда, ооң аңаа сонуургалы бажы-биле кады карыр депсимээ, ол мени кайын бүрүудады бээр деп. Кол Балганович бут бөмбүүн, мячилиг хоккейин улгадып келгиже чедир ойнаан.

Бо удаада бистер аныяктар айтырыын оюп эртпээн бис. Совхоз аныяктарының спортчу маргылдааларга киржилгези, оларның аңаа хамаарылгазы, бот-идепкейлиг — чугаалашкан чүүлүвүс ол. «Пат, пат. Шоолут эвес» дээрден өске хоочун спортчудан өске эки сөстер дыңнавадым. Чылдагааны чүдел деп айтырыгда ол мындыг тайылбыр кылды: «Кышкы үеде ажырбас-тыр. Хол бөмбүү, хостуг хүреш, баскетбол ышкаш спорт хевирлеринге аныяктар багай эвес киржилгелиг, болуп келди. Неделя санында ойнаан, маргылдаалар эрттирген турар-дыр. А чаңгы үеде хоржок чүве-дир. Ынайбээр тарап чоруй баар. Ооң соонда оларны кайын тып, чыып алыр боор. А көрүп чорууга, чамдык аныяк оолдар, кыстарның бот-идепкейи чок боор-дур, ынчангаш күлечиг эвес чүүлдерге алзып, арага-дары ижип, шош-содаа ... үндүре бээриниң уржуу ында».

Чогум-на бо сөөлгү айтырыгга хамаарыштыр Азас кодээ Совети, ооң улус депутаттары чамдык хемчеглерни алгылаан. Корум-чурум үрээр оолдарның Іоларның аразында школачылар безин бар) ада-иелери-биле шыңгыы чугааны кылгаш беседалашкан. Ындыг ажылдың эки түңнелдери көстүп келген. Ынчалза-даа чедир шиитпирлээр, боттандырар ажылдар ам-даа чок деп болбас. Ол болза, аныяктарны өөредилгеже, ажылче хаара тудуп оларга бүгү талалыг деткимче көргүзериндир. А Кол Балгановичиниң бодалы-биле алырга, бо айтырыгларны партком, профком, школа база кадээ Совет бир демниг хөделип турган кожуун үзери күжениг болуп турар. Ол база шын боор. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээри ышкаш, коллективтиг бодал, туруш сөөлүнде барып үре-түңнелге чедире бээри албан апаар.

Чугаавыс чоорту-ла ажыл чок аныяктарже шимчий берген. Бир эвес совхозта ындыг аныяктар бар болза, оларны ажылдадыр чер чок болза, байдалды экижидериниң айтырыы ала-чайгаарла бергедей бээрин сагындырарымга, К. Б. Кушкаштың аңаа харыызы мындыг болган: «Ындыг аныяктар бар. Саны бо: 28 кижи. Бир эвес оларны ажылдаар хөңнү чок улус дептер болзумза, көңгүс шын эвес апаар. Бешалды кижи хирезинден аңгылары ажылдаар, өг-бүлезиниң бюджединге немелде акша-көпеек киирер улуг күзели бар улус. Оларны долузу-биле ажылга хаара тудары-биле хемчеглерни ап турар бис. Ынчалза-даа ол доктаамал болдунмас-тыр. Чамдыкта ажылдаар чер чок боор кээр, өске таварылгада, биске өске ажылдар сезоннуг апаары-биле ындыг. А мал болгаш тудут ажылында ажылчыннар четчир. Ийи чыл мурнунда туйбу бүдүрер чер ажыдып алган турдувус. Ону эрттедир чер кылдынмаан. Ынчангаш түр хагтан чүве ол. База-ла сезоннут ажылдыр ниин.

Ам чүнү кылза, канчалза эки? Мындыг айтырыглар Азас кодээ Совединиң даргазын, ында улус депутаттарын, хөй-ниитини дүвүредип турар. Аныяктарны ажылга хаара тудар талазыбиле олар бир-ле чогаадыкчы бодалды үндүрүп алыр боор деп идеген артаал. А ооң соонда аныяк кижилерни спортче массалыг хандыкшыдарының айтырыы хажыызынга кайын чыдып каар: кодээ Совет удуртукчузу боду хоочун спортчу кижи болганда аан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: хоочун спортчу К. Б. Кушкаш.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ТУРИСЧИ КОКПАЛАР-БИЛЕ

Бай-Тайгада Шуй, Тээли, Бай-Тал ортумак школаларында турисчи походтарны чылдың дөрт эолчээзинде организастап эрттирип турар. Ылаңгыя өөреникчилер аразынга часкы, күскү үелерде үш-беш хонуктуң походун эрттирери чаңчыл болу берген. А башкылар бирги болгаш ийиги категорияның походтарынга киржип келгеннер.

Бистиң районнуң девискээринге I—V категорияның походтарын эрттирип болур. Ол чоруп чорааш, Уралдан, Кавказтан, Свердловскиден болгаш чурттуң өске-даа хоорайларындан келген турисчерге ужуражып, оларның ажыл-херээ-биле таныжып ап турар бис.

Эрткен болгаш бо чылын республика башкыларының турисчи походтар организакчыларының семинарынга киржип, ийиги категорияның походун организастап эрттирдивис.

ЧУРУКТАРДА: даглар ажыр, хемнер кежир: Бай-Тайгада туризмниң бөлүк организакчылары.

Дадар-оол СҮРҮҢНҮҢ фотолары.

РИТА МОНГУШ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДАА

Октябрь айның баштайгы неделязында Дагестан АССР-ниң тову — Махачкала хоорайга РСФСР-ниң автономнуг республикаларының, областарының, округтарының кодээ херээжен спортчуларының ийиги фестивалы болуп эрткен. Аңаа 18 команда киришкен.

Бистиң республиканың командазының составынга Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарын болгаш кодээ ажылагыйы организацияларын төлээлээн херээжен спортчулар кирген.

Фестивальдың программазынга спорттуң дараазында хевирлерин киирген: хол бөмбүү, стол теннизи, ГТО-нуң чамдык чадалары, сүт саар аппаратты ажыглаары болгаш эптээри, ооң арыг-шевер болурунуң гигиеназы, чиик машинаны тус-тус хемчээлдер аайы-биле аай-дедир шашкылап каан тукчуташтар аразы-биле башкарып чорударлы. Оон ангыда, команда бүрүзү уран чүүлдүң ийи-үш номерин көргүзер, ыяштан база даштан чазап кылган чүүлдерни, дараазында хеп аймаан, янзы-бүрү чуруктарны делгээр.

Бистиң республиканың командазы аңаа бир дугаар киржип берген. Маргылдаа эгелээр мурнунда уруглар сестип, дадагалзап-даа турганнар. Ынчалза-даа оларны бистер хей-аът киирип турдувус.

Хол бөмбүүнге бистиң бөлүүвүске дөрт команда кирген: Дагестан АССР, Удмурт АССР, Даг Алтай. Бистиң урутларывыс дагестанчыларны 2:0, даг-алтайжыларны 2:0 санга удуп алдылар. Удмурт АССР-ниң командазы-биле ойнааш, удур-дедир утчуп алдывыс. Сан 1:1 апарган. Үшкү партияда сан 13:13 турда, удурланыкчының подачазынга харыы берип шыдавайн, уттуруп алдывыс. Түңнелинде хол бөмбүүнге бешки черин ээледивис.

Бистиң командавыстың составынга Чадаана райпозунуң чолаачызы Рита Монгуш база чораан. Ооң чиик машина башкарып турда эптиин, бодунга бүзүреддиин көрүкчүлер магадаан. Ол чаңгыс-даа частырыг кылбаан. Ынчалза-даа кол удурланыкчызынга чүгле беш секунда оннадыпкаш, ийиги черин ээлээн. ГТО программазынга киришкен уруглар база багай эвес түңнелдерлиг болгулаан.

Уран чүүл көрүлдезин топ Культура ордузунга болган. Бистер бир ыры, бир танцы бараалгаттывыс. Шынап-ла, янзы-бүрү национарның төлээлери ырлап, танцылап уиуп кээрге, дыка-ла солун чорду. Улустарның найыралын быжыглаарынга, интернационалчы кижизидилгеге ол улуг салдарлыг деп чүвени оон көрүп турдувус. Ол көрүлдеге келген чоң номер бүрүзүн алыш ... -биле уткуп, аалчыларның тура-соруун көдүрүп турдулар.

Уран чүүл көрүлдезиниң бүгү киржикчилери турасказ белектер-биле шаңнаткан.

Фестиваль улуг ужур-дузалыг болган. Ынчангаш ындыг фестивальды бистиң республикага эрттирери база артык эвес деп бодаар-дыр мен.

Николай КУВЕЗИН, Республиканың «Урожай» спортклувунуң директору.

Номчукчуларның кичээнгейинге

ЧАА СОЛУН, СЕТКҮҮЛДЕР

1991 чылда чаа солун, сеткүүлдер немежир. **«Деловые люди»** деп үндүрүлге (бизнесменнерге) орус болгаш англи дылдарга үнер. Совет-француз Пресскontакт бүдүрүлгези-биле шады Москвага белеткээш, парлаарын Францияга парлаар. Ону бүгү делегейге тарадыр. Номер бүрүзүнде совет болгаш даштыкы экономиканың кол айтырыглары, ажылхеректи кижилер дугайында очерктер, делегей бизнезиниң сылдыстары-биле интервьюлар, уран чүүл, спорт, ажыл-херекчи информациялар база чарлалдар. Журналдың редакциязы бүгү кижилерин чагыдып алырынче чалап тур. Ынчалза-даа журнал ажыл-херекчи кижилерге, кодээ ажыл-агыйның болгаш бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларынга, күрүне албан черлеринин, эртем база культура организацияларының удуртукчуларынга, политиктерге, кооператорларга адресеттинген болур. Журналдың индекизи 92325, бир номериниң өртээ 5 рубль, чылда 55 рубль.

«Вожатый» журналдың капсырылгазы **«Карусель»** журнал. Индекизи 70205, чылда өртээ 4 рубль. Школачыларга «Юный техник» журналдың капсырылгазы **«А түге?»**. Индекизи 70310, өртээ 7 рубль 20 көпеек. Он алды харлаң өру назылыгларга **«Пульс»** журнал чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралын, аныяктар айтырыгларын чырыдар, уран-чечен литератураны парлаар. Индекизи 70442, чылда өртээ 4 рубль 80 көпеек.

Кооператорларга, каттышкан бүдүрүлгелер ажылдакчыларынга, арендажылчээн күрүне бүдүрүлгелеринге **«Коммерсант»** деп неделя санында үнер солун дузалаар. Индекизи 500060, чылда өртээ 64 рубль 80 көпеек.

«Московские новости» деп хамаарышпас сеткүүл Россияның болгаш ниитизи-биле эвилелдиң айтырыгларын, болуушкуннарны, фактыларны, политиканы чырыдар. Ол ышкаш литература болгаш уран чүүл айтырыгларын, чарлалдарны парлаар. Индекизи 50080, өртээ 24 рубль.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң неделя санында үнер **«Щит и меч»** деп бүгү-эвилелдиң ниитилел-политиктиг солуну нуңдан силер тода эртем ... информациязын, юристерниң билдилиг харыыларын номчуп, детективтиг жанрының дээре чогаалдары-биле таныжар аргалыг болур силер. Мурнунда чажыт турган документилерни болгаш төөгү материалдарын орта парлаар. Индекизи 50975, өртээ 26 рубль.

«Мегаполис-экспресс» — хоорайларның ниитилел-политиктиг делегей солуну. Солунуң кол объектизи—совет хоорайда кижи. Солун үш кезек: кижи, амыдырал, политика. Делегейде болуушкуннарны, юмор, сатираны база моон номчуп болур. Индекизи 50083, өртээ 25 рубль.

Бир чагаага хамаарыштыр

БИСТИ ДҮВҮРЕДИП ТУРАР

Сергей Бадырааның солун арнынга көдүрген «Ыры херек бе?» деп айтырыын чүүлдүг деп санап, аңаа каттышпышаан, бодум бодалым бижиктедим. Ол айтырыг бисти — музыка башкыларын, өзулуг-ла дүвүредип, манадып келген. Чүге дээрге ыры чынындызы ам черле үнер боор дээш манап турар. лар хөй. Үенин аайы-биле ыры ному үнүп турар чүве болза дээриңге четтикпес мен. Чаа чыынды — бистиң сонуургалывыс, хөглээшкиниvис база байырлалывыс. Ыры ному садиктерде хөгжүм удуртукчуларынга, школада музыка башкыларынга, бот-тывынгыр артистерге кончуг чугула. Сергей Бадыраа ол хире күш үндүрүп, уругларга тааржыр ырларны чыып үндүрерин кызыдып турда, Башкылар билии бедидер институттуң хөгжүм билдизиниң хол шимчетпейи, деткивейн турары эл-дептиг-дир. Школа назы четпээн уругларга ыры ному черле үнмээн. Чок. Ол ышкаш тыва композиторлар-ның школа назыны четпээн уругларга бижээн ырлары эвээш боор турар. Чүгле ыры эвес, танцылаарынга аянныг, чараш аялгалар база херек. 1974 чылда-ла тыва танцы ному үнген. Оон соонда база-ла чок. Уругларга болгаш улуг улуска хөгжүм-ырлыг, шинжиткен спектакльлери парлап тарадыр болза, чоннуң аас чогаалын улам сайзырадыр деп бе?

Тыва композиторларның чогаалчыларның портрет чуруктарын чүге черле парлавас боор чүвел? Уруглар ны уран чүүлге кижизидер де ол база чугула көргүзүг материалы-дыр.

Бар аргаларны ажыглап тургаш, удуртуп баштап орар даргаларывыс тыва национал культураның бүгү адырларынче кичээнгейни салыр болза эки хире.

Галина ХОВАЛЫГ, «Тиилелге» совхозтуң ясли-садта музыка башкызы.

ТВ

ОКТЯБРЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Мультфильм. 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 «Ол болган... болган...» 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Мультфильмнер. 16.00 «Чажыт фарватер». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.05 «Эртем медээчизи». 17.50 Клоунада театры. «Мимикричилер». 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». Эргехоойлу видеоканалы. 19.50 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.55 «Сес». Литературжуу уран-чечен программа. 23.55 —00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң казар байлактары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортааны чүс чылдың хоорайы 11.05 Барымдаалыг фильм. 12.05 «Милицияның сержантызы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Аэробика. 14.10—15.15 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. «Макдональдс». Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Дүнекиниң бир шак». Шии. 19.05 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Дүнекиниң бир шак». Шии. Уланчызы.

МОСКВАДАН

20.45 Концерт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.50 «Милицияның сержантызы». «Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сереглянка — мээн ырым». 18.30 «Үе». 19.00 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Обреченный на одиночество»** (Япония, 16 харга чедир) 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда. **Видеозал:** **«Рыжая Соня»** (АКШ) 9.20, 13.00, 16.40, **«Робот — полицейский»** (АКШ) 11.10, 14.50, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кинотыындыс»** 9.20, 12.20, **«Клад на дне озера»** 10.40, 13.40, **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кылдыстер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ улетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдыс — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолаачы келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажы № 1.

Чагыг № 514

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 24 среда № 242 (14442)
1925 чылдан үнделгелеттинген
Өртээ 3 кап.

Кыштаглаашкын эгелээн

КӨРГЕН КИЖИ ЧӨГЕНИР

«Дөң-Терезин» совхозтуң Алаак сүт-бараан фермазынга даң бажында бардым. Чайгы чадагай кажаа иштинде малгаш сүзүп турар инектерни саанчылар шагда-ла саап эгелей берген болду. Оларның бирээзи Чечекпаа Сарыглаарга баштай ужуражы бердим. Амыр-мендилешкеш, кайы хире сүт саап ап турарын сонуургадым:

— Дежурный саанчы кижи мен. Саалда хүн санында-ла кудулап тур. Бертен мырыңай пат-тыр. Инектеримниң бирээзинге онаауштур аяк ишти хире-ле сүт саап алдым. Бичии демир-хуурум безин долбады — дээш, бүзүредип көргүстү. Шынап-ла, чеченчиг-дир, чөгенчиг. Чаңывыска турган хоочун саанчы Күнзеңмаа Херел ону дыңнааш, чугаавысты үзе кирип, чылдагаанын доп-чуузу-биле мынчаар тайылбырлады:

— Суурнуң чурттакчыларының хууда малының одарларынга кадарарга инек тоттас болбайн канчаар, дүне кажаалап аар-дыр бис, ынчангаш ооң эмиглерин чежедаа шейбелээрге сүт кээр боор бе. Сула, чарба, силос ышкаш немелде чем бербестир бис.

Байдал мындыг турда, сүт бүдүрерин көвүдедир, ооң шынарын бедидер, орулга киирип алыр дугайын чугаалаан-даа херээ бар бе? Бызаа ажаакчызы Герасим Ооржак хомудалының база улаштыр илеретти:

— 30 чаш бызаа ажаап тур мен. Деңгилдези кошкак. Безин оларны деңзилевес боор чүве-дир. Бичии сүт, шай ижиртиринден аңгыда, оларның өзүлдезинге дузалаар сула, сиген далганы, эм холуксаалыг брикет ышкаш хоолулуг чемнер бербейн турар...

Кадыг чемнерни чымчадып бээр дериглелер база чок. Ынчангаш кыжын малчыннар боттары ону бажыңнарынга барып чымчадып хайындырзын деп удуртукчулары ынчап турарын малчыннар чугаалады.

Ферманың чанында силос оңгарынга база чордум. Кырын малгаштыг өдек-биле хөөп каан болду. Долгандыр туткан кажаазының бир талазы ажык. Оон кирген хөй хаваннар, инектер ында чыглып алган, ону кырлап, казып чушкуп чип турарын көөрге, хараадаанчыг-ла чорду.

Ферма кыштагже кошкениинден бээр ай ашкан. Ол хиреде кажаа-хораны чылыглаар, септээр талазы-биле ажыл эндерик. Бүгү кажааларже электри чырыын безин амдыгаа чедир кошпаан. Саалда аппараттары чазып-на үрелген хевээр, ынчангаш инекти ам хол-биле саар. Инекти сугарар херекселдерни, өдек аштаар транспортёрларны септеп турарла харын. Ынчалза-даа ажа чораанын хүнге чедир беленнерин хынаваан, ажылдатпаан. Одалга системазының ажылдаарын шеневаан. Фермада «ыт кагар» хире ыяш, хөмүр-даш-даа дүжүрбээн.

Ол фермадан аңгыда Алаак деп черде бызаа, молдурга база төрүвес инек кыштадыр эргижирээн кажааларның ишти өл-шык, курган өдекти-даа болбээн. Эжиктери, соңгалары, дээвирлери септеттинмээн. От салбас, азаан чылыглавас болганда, караңгы, самдар клетка-кажааларда чаш бызаалар дошпу турар.

Алаакта малчыннарның чурттап олурар бажың-балгадын көрбес база муңгарадым. Дөрт өг-бүлениң иштиниң бопур бажыңнарының соңгаларын, печкаларын чайгы үеде үрел калганнарындан ажыглал чок апаа турар. Мөңгүн-оол биле Дечинкаа Ооржактарның өг-бүлезиниң чурттап орары бажыңының соңгалары чаңгыс каът, ойбак-дежик. Анаа он ажыг чыл дургузунда ажылдап келген, амгы үеде 70 ажыг молдургалар база шарыжыктар кадарчызы Хеймерек Ооржакка ужуражырымга, өөнче чалааш, чурттап олурар байдалын көргүстү. Кидис тып чадааныңдан өгнүң ханаларын, дээвирлерин пленка-биле шып алган болду. Ону чүү дээрил!

Өг-бүлемниң эр ээзи аар аарааш, районнуң эмнелгезинде чыдар. Кым-даа менче көрүнместээн — деп, аажокла муңгараан олур. Анаа, ындыг өгге, канчап кыштаарыл, кым ону чылыглажып, дузалажырыл, материал бээрил? Мындыг айтырыглар чайгаар-ла тургустунуп кээр-дир.

Бызаа кадарчызы Чүгүкей Моңгуштуң олурар бажыңының печказы бузук, соңгазының рамазы чок. А Шалдан-оол Чедендейниң бажыңы оон дээредевес.

Ферманың эргелекчизи Татьяна Бөпук-оол ынчан теп фермага база Алаакта кажааларга көзүлбеди. Ол дээрге, ажыл органнзастап шыдавас, негелде чок, коллективтиң кежигүннериниң амыдырал-чурттаалгазынче көрүнмес, шүгүмчүлээрге, сүмелээрге-даа херекке албас, ол хирезинде солуттунмас, акша ап чоогларынга өйлешкен кижи дээрзи ол хүн ужурашканым улус, ооң кады ажылдап турар эштери хомудал чугаалаар болду. Чүге ындыг чоор, ажылдап шыдавас кижини чүү дээш, кандыг ачызы дээш ынчаар камнап, камгалап турарыл?

Совхозтуң кол зоотехниги Кара-кыс Ооржак «думчууңуң аксында» чаңгыс фермазының кышка белеткелин ала-чайгаарлаашкынче киирип, кабинединде саазын шокарлаар, айтырышкын бээри-биле өйлешкен. А ажылды шуут боду органнзастаар, негээр ышкажыгай.

«Дөң-Терезин» совхозтуң директору И. Могавалдың, ферма эргелекчизи Т. Бөпук-оол база мал ажылының тускай эртемниглериниң онаашкан ажылынга шак мындыг ээ-харыысалга чок чоруу аңаа барган, көрген кижи бүрүзүн хомудадыр, чөгендирер. Та чүнү бодап турар улус чүве.

Кыш дүшкен. Мал кыштаглаашкыны октябрь 1-де эгелээн болгай. Ам канчаарыл? «Дөң-Терезин» совхозтуң дирекциязы чаңгыс-ла фермазынга шефтээшкинни организастаза эки болгу дег. Оон башка хүннер эртип-ле тур. Алаак фермазын сегидиптер күш «Дөң-Терезин» совхозта чогу ол бе, кай?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Шахтёрларның II съездизиниң делегаттарынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг эштер!

Шахтёрларның Ийиги съездизиниң делегаттары силерге байыр чедирип тур мен.

Чуртта, хөмүр-даш үлетпүрүнде байдалдың дугайында, совет шахтёрнуң салым-чолунуң дугайында сеткил дүвүрээшкининиң болгаш сагыш човаашкынының ужурунда бо съездиге чедип келгеннерни билир мен.

Бо дугайында силерниң биле чаңгыс эвес удаа ужуражылгаларымда чугаалашкан бис — хөмүр-даш үлетпүрүнде амгы үеде тургустунган кризистиг байдалга хамаарыштыр силерниң сеткил дүвүрээшкиннерге бүрүн каттыжып турар мен. Ындыг байдал үндезини-биле өөскээр тургустунган турар ужурлуг — бо талазы-биле бистиң бодалывыс чаңгыс аай.

Шахтёрларның күш-ажыл болгаш амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле чазактың, алырның удуртулгазының, профэвилелдерниң планнаан чамдык чүүлдери чедир күүсеттинмейн турарын ажыг-биле хүлээп көөр ужурлуг мен. Силерниң баштайгы съездиңерниң чугула болгаш үндезинниг чамдык негелделериниң күүсеттинмейн барганы хомуданчыг-дыр.

Ооң чылдагааннары янзы-бүрү. Ынчаарга амыдырал бистерге шыңгыы кичээндиргини бериш турар. Ук кичээндиригниң алыс утказы чүдел дизе, чазактың-даа, шахтёрларның боттарының-даа күженишкиннерин чүгле каттыштырып тургаш, эки талаже үндезин өскерилгелерни чедип ап болурунда. Удур туржуушкун эвес, а дугуржуп чугаалажылышкыннар, кады ажылдажылга — чедиишкинниң дугуйуру ол-дур.

Кризистен уштунуп үнериниң боттуг оруктарын дилеп тывары силерниң съездиңерниң кол утка-шынары болур дээрзинге быжыы-биле бүзүреп турар мен. Ынчаарга политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалды чогумчалыг болдурары, хамааты тайбыңның болгаш эптежилгениң быжыг байдалы бистерге амгы үеде кажангызындан-даа артык эргежок чугула болгай.

Шахтёрлар болза бодунуң сырый каттыжылышкыны-биле, сагылга-чурумнуу болгаш политиктиг медереллиг-биле кезээде сураглыг болуп келген. Эргилделиг бо үеде чаагай сеткилди илергейлээринче болгаш чуртта байдалды чогумчалыг болдурар, рынок харылзааларынче экономиканы шилчидер, кижилерниң амыдыралын экижидер талазы-биле хемчеглерниң деткииринче силерни болгаш чурттуң бүгү шахтёрларын кыйгырып тур мен, эргим эштер. Ук хемчеглерге силерниң деткимченер ажылчыңар, ажыл-агый харылзааларын, организастыг чорук болгаш сагылга-чурумну быжыглаарынга илергейлеттиниш кестур дээрзинге идегедим.

Съездиге чалааныңар дээш өөрүп четтиргенимни илергейлээрин күзеп тур мен. Ол чалалганы ажыглап шыдааваным дыка хомуданчыг-дыр. Москвала эң чугула ажыл-херектерни сайгарып көрүп турарым билир болгай силер. Ынчаарга бистер шуптувус, силер-биле кады Донецкиге-даа, Кремльге-даа — чаңгыс аай сорулганы амгы үеде шиитпирлеп турар-дыр бис. Бистиң хөделиишкиннеривис дүүшкен турарынга идегээр мен. Силерниң съездиңерниң ажылдап кылганы бүгү-ле ажыктыг, өзүлдүр эве тургузуунуң чүүлдер бистиң экономикавысты болгаш ниитилеливисти улам ынай чааптыр талазы-биле ниити программага тудуш кезек болуп кирер дээрзинге бүзүреп болур силер.

Чаагай үре түңнелдерлиг ажылдаарыңарны күзедим.

Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң кол угланыышкыннарының дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ДОКТААЛЫ

ССРЭ Президентизиниң киирип келгени улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң кол угланыышкыннарын чугаалажып көргеш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң кол угланыышкыннарын чурттуң бүгү күрүне органнарының болгаш ажыл-агый организацияларының соңгаарладып болбас ажыл-чорудулгазынга удуртулга болдурун, чүүлдүг деп санаар. Ону боттандырып күүседирде ССРЭ-ниң улус депутаттарының берген саналдарын болгаш эдилгелерин өөренип көрбүшаан, ССРЭ-ниң Президентизи болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылгазының органнарының киржилгези-биле айыттынган программаның херек кырында боттанышкынын хандырар.

Экономиканы, хереглекчилер рыногун быжыглап экижидер, керээ болгаш сан-хөө чурумун, акша саарылгазын быжыглаар, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы сайзырангайжыдар, өнчүнүң бүгү хевирлерин хөгжүдер, норум-чурумну, хамаатыларның социал болгаш экологтуг камгалалын хандырар, кадрларны белеткээр болгаш эсе мергежилдерге өөредир, ССР Эвилели биле республикаларның күрүне органнарының аразынга бир демниг тодаргай хөделиишкиннерни тургузар талазы-биле онза хемчеглерни кызыга хуусаада боттандырарынче кол кичээнгейни салыр.

2. Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчииириниң кол угланыышкыннарын улам тодаргайжыдып база хөгжүтпүшаан, хамаарышкан девискээрлерниң болгаш черлерниң экономиктиг байдалын сегндип экижидериниң айтырыгларын чугаалажып көөрүн эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтеринге, улус депутаттарының автономнуг область болгаш округ Советтеринге, улус депутаттарының бүгү чер-чер Советтеринге сүмелээр.

3. ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң база рынок экономиказынче шилчииириниң кол угланыышкыннарын боттандырарынга эргежок чугула херектиг хоойлуларның болгаш өске-даа актыларның даңзызын тодарадыр, оларны ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын органнызастаар. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттери, палаталарының доктаамал комиссиялары чогуур хоойлуларны болгаш өске-даа нормативтиг актыларны, бирги ээлчегде хамаатыларның социал камгалалын күштелдиреринче, а ол ышкаш рынок харылзааларын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерниң күүселдезинге контрольду боттандырарынче угланган тускай хоойлуларны база өске-даа чогуур актыларны белеткээринге киржир. Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң кол угланыышкыннарының күүселдезиниң чоруп турарының дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кыскы (1991 чыл) сессиязынга дыңнаар.

4. Тургустунган программаны чонга калбаа-биле таныштырар сорулга-биле улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң кол угланыышкыннарын, төп болгаш республика солуннарынга парлаар. Рынок харылзааларынче шилчииириниң программазын билдингир болгаш ажыл-херекчи ёзу-биле тайылбырлаарынга боттарында бар бүгү аргаларны ажыглаарын күрүне организацияларынга, ажыл-агый организацияларынга, массалыг информация чепсектериниң редакцияларынга сүмелээр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң угаап билиишкинниң илередип база болдамчалыг болурунче, хамааты болгаш национал чөпшээрежилгени болдурарынче болгаш улус ажыл-агыйын быжыглап экижидер база рынок экономиказынче шилчиир талазы-биле хемчеглерни чүткүлдүг боттандырар, социал чаарттылганың, демократчылалганың, кижи бүрүзүнүң телептиг амыдыралдың оруу-биле чуртту бурунгаарладырынга саат ужуражыр бүгү чүүлдерни чайладыр дээш боттарының күженишкиннерин каттыштырарынче улус депутаттарының Советтерин, күш-ажылчы коллективтерни, политиктиг партияларны, массалыг хөй-ниити шимчээшкиннерин болгаш каттыжылышкыннарын, ниитилелдиң бүгү кезектерин кыйгырып тур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы
А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың октябрь 19.

ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Партияның ам болур республика конференциязы-биле холбаштыр партияның соңгулдалыг органнарын тургузар талазы-биле комиссияның ээлчеглиг хуралдары октябрь 22—23-те болган.

Партияның республика комитединиң секретарьларынга база контроль комиссиязының даргазынга кандидатуралар талазы-биле районнарның болгаш Кызыл хоорайның партия организацияларының саналдарының дугайында эш Г. А. Заркевич информация кылган.

Эштер Г. Ч. Ширшинниң, А. И. Ванжаның, В. С. Неделинниң, В. О. Оюнуң, Ш. Д. Ооржактың, Д. К.-Х. Ооржактың, В. Е. Серяковтуң, С. К. Шойгунуң, В. С. Очур-оолдуң, А. К. Канзайның, Н. О. Товуунуң, А. А. Дерябинниң депшиттирген кандидатураларының талазы-биле материалдар октябрь 23-ке чедир комиссияга кирген.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретарьларынга боттарының кандидатураларын соксаткан дугайында эштер В. Е. Серяковтуң, С. К. Шойгунуң, Ш. Д. Ооржактың билдириишкиннеринге хамаарыштыр эштер В. Г. Вальковтуң, Г. А. Заркевичиниң дыңнадыын, эш Д. К.-Х. Ооржак кандидатуразындан боду ойталааның комиссия хүлээп алган.

Партияның республика комитединиң секретарьларынга кандидаттар эштер А. И. Ванжаны, Н. О. Товууну, Г. Ч. Ширшинни, контроль комиссиязының даргазынга кандидаттар эштер Д. К.-Х. Ооржакты, А. А. Дерябинни комиссия дыңнап, оларның-биле беседа кылган. Эштер В. С. Неделин, В. О. Оюн, А. К. Канзай-биле беседаны комиссияның дараазында ээлчеглиг хуралынга кылыр. Бүгү кандидатуралар талазы-биле бодунуң түңнелдерин болгаш сүмелерин комиссия партияның XXIII республика конференциязынга илеткээр.

МОСКВАГА ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР

Совет Эвилелинге албаның аян-чоруун кылып келген Люксембургтуң Премьер-министри Ж. Сантер-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковтуң чугаалажыышкыннары октябрь 22-де Москвага Кремльге болган. Делегейниң амгы үеде эң чугула айтырыгларының талазы-биле санал-оналдарның эвилең болгаш сонуургалдыг солчуушкуну болган.

Европа чорудулгазының хөгжүлдезинче онза кичээнгейни угландырган. Бо чылдың ноябрьда Парижке болур Ниити-европаның дээди деңнелге ужуражылгазының чугула ужур-дузазын ийи талалар демдеглээн. Европа дипке айыыл чок чоруктуң болгаш кады ажылдажылганың чаа структураларын тургузар талазы-биле политиктиг чугула чамдык шиитпирлер ол ужуражылгазының үезинде хүлээп алдынары көрдүнүп турар.

Делегейниң автомобиль харылзаазының болгаш 1991-1992 чылдарда Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң база Люксембургтуң Улуг герцогствозунуң аразынга культура болгаш эртем кады ажылдажылгазының дугайында дугуржулгаларга ат салыышкыннары чугаалажыышкыннар доозулган сөөлүнде болган.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ол хүн Ж. Сантерни хүлээп алган. Тайбыңның Нобель шаңналын аңаа тывысканы-биле холбаштыр М. С. Горбачевка Люксембургтуң чазак баштыңы байыр чедирген. Европейжилерниң аразынга чаа үе-чадаже кирген харылзааларының айтырыгларын беседаның кол черин ээлээн.

• • •

ССРЭ-ниң чазааның өмүнээзинден Н. И. Рыжков Люксембургтан келген аалчыга алдар кылдыр кежээки шайлалга тургускан. Н. И. Рыжков болгаш Ж. Сантер аңаа чүве чугаалааннар.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИНИҢ XIX СЪЕЗДИЗИ

Совет профэвилел шимчээшкинин демократтыг чаа үндезинге каттыштырар сорулгалыг ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизи октябрь 23-те Москвада ажыттынган. Чурттуң ажылчы чонунуң эң-не массалыг организациязының 140 миллион ажыг кежигүннериниң эрге-ажыктарын төлээлээн делегаттар Кремльдиң Съездилер ордузунга чыылган.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков олар съездиниң ажылынга киржип турар.

Хүн айтырыында — ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XXVIII съездизиниң сөөлүнде ажылының болгаш чурттуң профшимчээшкининиң үндезин чаартылгазының талазы-биле сорулгалар дугайында ВЦСПС-тиң отчёду. Чурт кажан Эвилелдиң чаа керээзинче кирериниң, экономиктиг үндезин реформазы — рынок харылзааларынче шилчииишкинниң боттандырып турар үеде байдалдарда бодунуң кол сорулгазын — чонунуң социал камгалалын хандырарын профэвилелдериниң эрги структуразы хевээр турда, олар күүседип шыдавас дээрзин амыдырал бадыткап көргүскен. Чаа профтөптү съезд тургузар сорулгалыг, ону ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бүгү-ниити конфедерациязы деп адаарын саналдап турар. Оон ажыл-чорудулгазының кол принциптерин болгаш чурумун бадылаар.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларын тургузар дугайында

ТЫВА АССР-ниң ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Таңды болгаш Улуг-Хем район Советтериниң күүсекчи комитеттериниң кииргенин сайгарып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 22 чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Таңды район
Бай-Хаактың № 95 соңгулда округу

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларын дараазында составтыг тургузар:

Алдын-оол Ажиевич Ажы — районнуң «Красное знамя» солуннуң редакторунуң оралакчызы.

Урана Дарыжыковна Демберел — Бай-Хаактын уруглар садының логопед эмчизи.

Маадыр-оол Васильевич Кимов — партия Таңды райкомунуң инструктору.

Людмила Биче-ооловна Майынды — Таңды районозунуң инспектору.

Владислав Кодаржиевич Ойнаров — Бай-Хаактың орук тудуг-септелге участогунда автомобиль чолаачызы.

Зоя Когеловна Оюн — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң ХБАБ килдизиниң эргелекчизи.

Ирина Васильевна Оюн — Бай-Хаакта районнуң Культура бажыңының чурукчузу.

Елена Витальевна Нарылова — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң ИХК-ның паспорт столунуң начальниги.

Виктор Лопсанович Сартыл — районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черниң бухгалтери.

Тамара Федоровна Таныбаева — Бай-Хаактың төп район эмнелгезиниң медицина статизи.

Любовь Дмитриевна Щеховцева — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң сан-хөө килдизиниң үндүрүг талазы-биле улуг инспектору.

Улуг-Хем район
Торгалыгның № 126 соңгулда округу

Анай-оол Кыргысович Балышам — Арыскан суур даргазы.

Күнзенмаа Монгушевна Баз-оол — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ясли-сад повары.

Валентина Кечил-ооловна Балган — Арыскан ортумак школазының директору.

Культур-оол Ондарович Биче-оол — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң механизатору.

Далар-оол Байналович Дажи — Торгалыг ортумак школазының ажыл-агый эргелекчизи.

Ольга Кара-ооловна Дамдын — Торгалыг суурда комплекстиг хүлээп алыр пункт эргелекчизи.

Зоя Сандашевна Домбаа — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң шан ажылчыны.

Людмила Уртун-ооловна Кыргыс — Арыскан суурда библиотекарь.

Дуйна Кыргысовна Сакак — «Күш-ажылдың хостуу» совхозта хлеб быжырар чер эргелекчизи.

Хеймерек Кыргысовна Самдан — ажылчын кооперация садыгжызы.

Ким-оол Сандакович Сандаков — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң хову бригадазында звено удуртукчузу.

Артем Оюуевич Селии — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылга озал-ондак чок чорук талазы-биле инженери.

Долумажап Хертековна Суван — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң статизи.

Григорий Александрович Сундуй-оол — Торгалыгда участок эмнелгезиниң эмчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың октябрь 19.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

САДЫГЛАРДА КИРГЕН

Тываның сураглыг чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсанның «Чылгычы өө» деп ному садыгларда кирген.

Роман-эпостуң дөрт томунуң (1-ги тому — «Буланныг хем», 2-гизи — «Кырган-аван оңей ыры») баштайгы ийи томун тыва дылдан орус дылче С. В. Козлова биле Э. Е. Фонякова олар очулдурган. Номнуң тиражы 5000 экземпляр.

Чогаалда кодурттунуп турар айтырыглар бөгүнгү номчукчуларга чоок болгаш билдингир апарган. Ол дээрге ада-өгбелерниң бурунгу чаагай чаңчылдарын, культуразын, төрээн черниң бойдузун хумагалап кадагалаары, улуг болгаш аныяк салгалдарның аразында харылзааларының үстүп чидип турары.

Ийиги томнуң маадырының прототиви «Совет Тыва» совхозка чоокка дээр чурттап чораан 100 ажыг харлыг кырган Дуруяа Ондар. Чогаалда маадырның ады база-ла Дуруяа.

ЧАШТАРЫВЫС НЕМЕШПИШААН

Бистиң Тыва АССР-де хөй-хөй чаштар чыл бүрүде төрүттүнүп турар. Республиканың чурттакчы чонунуң чартыкызын тыва кижи — аныяк-өскен. Бичии чаштар болуп турары республиканың келир үезинге өөрүнчүг перспектива.

Кызылдың № 2 бөөдуулга бажыынче долгааш айтырарывыска дүүнге чедир аңаа 1250 ажыг чаш уруг төрүттүнген болуп турар. Бодап-даа көрүңер даан ол хире өг-бүлеге улуг аас-кежик таваржып, ажы-төл немешкен-дир. Бо уругларның аразында чүгле ийис уруглар безин 15 өг-бүлеге төрүттүнген.

Кызыл хоорайның ХБАБ-дан айтырарывыска 745 өг-бүле найысылалга немешкен. Неделяның пятница санында-ла чүгле байырлалдыг байдалга безин чамдыкта он шаа аныяк өг-бүле бадылажып, куда-дою дүжүрүп турар.

БӨГҮН

ТӨӨГҮЖЕ ХАЯ КӨРБҮШААН

60 маадырлар аттыг чурттакчылар музейинче [illegible] нап-ла. Тываның ылангыя [illegible] этнографтыг [illegible] талазы-биле ховар дээн экспонаттар материалдар чыгдыныын билир бис. Ол бүгүнү аныяк-өскенниң кижизидилгезинин херекке ажыглаарынче музейниң пропаганда килдизи (эргелекчизи М. Х. Нурсат) онза кичээнгей салган.

Янзы-бүрү экскурсияларны музейге келгеннерге хүн. Сентябрь айда музейге 12 бүрү эки организастаан. муң (планда көрдүнгени 2 муң) кижи келген. Школаларның өөредилге черлериниң чагыгларын ёзугаар таныдыга экскурсияларны беседаларны хөйнү органнзастап турар.

Бо чайын музейге АКШ-тан Даниядан Финляндиядан Моолдан аалчылар чораан. Москва, Ленинград хоорайлардан аалчылар, ол ышкаш украин, казах, узбек өөнүктер музейни сонуургаан.

Кожер делгелгелерни Улуг-Хемниң Чаа-Хөлче, Таңдының Хадын-Аксынче, Кызыл районнуң Кара-Хаакче, Бии-Хемниң Ээрбекче бо хүннерде организастаан. «Кырган-авам аптаразы» «Феодалдыг Тыва», «Тыва чоннуң идик-хеви» деп белүк делгелгелерин аныяк өскен сонуургап турар.

ТОС АЙЛАР ТҮҢНЕЛДЕРИ

Чуртта кризистиг болуушкуннарның улам-на калбарганын чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдери херечилеп турар деп, 1990 чылдың тос айларында ССРЭ-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ССРЭ-ниң Күрстаткомунуң дыңнадыында айыткан. Ниитилел бүдүрүлгезиниң хемчээли эвээжээн, оон ажыктыы чавырлап турар. Таарымча чок ол углаашкыннар болза улус [illegible] эргелел башкартынарын оскундурганы, ажыл-агый харылзааларының үрелгениниң, күш-ажыл болгаш кероэ садылга-чүрүмүнүң кошкай бергениниң түңнелинде болдунган. Капитал салыышкыннарында байдал нарыыдап турар. Бүдүрүлгениң аң чугула күчүлери, чурттагга бажыңнарын болгаш социал-культура [illegible] ... агроүлетпүр секторунуң бүдүрүлгези болгаш садыг [illegible] эрткен чылдың январь-сентябрьда турганындан эвээш болган.

Чурттуң экономиказында акша-саңнарның хөй болуру [illegible] ... Бо чылдың январь-сентябрьда национал нийти продуктуну эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 1,5 хуу, бүдүрген национал орулга — 2,5 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүзү — 1,5 хуу эвээш болган.

Чурттуң саң-хөө байдалы [illegible]. Оон-биле чергелештир, саң-хөөнү экижидер талазы-биле хемчеглерниң комплекизин боттандырганының, камгалалга чарыгдалдары [illegible], капитал салыышкыннарын эвээжеткениниң, оругалдарның чамдык хевирлерин [illegible] түңнелинде күрүне бюджединиң чедишпес чоруун [illegible] бо чылдың баштайгы чартыында бар апарган. Чижээ, бюджеттиң чедишпес чоруу чылдың баштайгы чартыында 24,0 миллиард рубль болур турда, ону 14,8 миллиард рубль чедир кызырган. Ынчаарга [illegible] бюджединиң чедишпези 25,9 миллиард рубль болган.

Күрүне бюджединиң орулгалары эрткен чылдың январь-июльда 257,2 миллиард рубль турган, а бо чылдың ол-ла үезинде 262,4 миллиард рубль болган. Бюджеттиң орулга незээ август-сентябрьда база өзүлделиг болган.

Күрүне бюджединиң чарыгдалдары бо чылдың январь-июльда 277,2 миллиард рубль азы эрткен чылдың ол үезинге хамаарыштыр 106,4 хуу болган. Бюджеттиң чарыгдал көрүмүнден улус ажыл-агыйының акшаландырарынга 104,1 миллиард рубльди, эртемге — 6,4 миллиард, социал-культура хемчеглеринге — 99,5 миллиард, камгалалдыг — 41,2 миллиард, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга — 14,2 [illegible], күрүне эрге-чагыргазының, эргелел башкарылгазы органнарының хандырылгазынга — 8,3 миллиард рубльди киирген.

Эрткен чылдың тос айларында турганынга деңнээрге, бо чылдың ол-ла үезинде 1,7 катап хөй акшаны [illegible] саарылгаже киирген.

Чонунуң акша орулгалары 461 миллиард рубль азы эрткен чылдың январь-сентябрьда турганындан 14,4 хуу (чыл планында санап [illegible] — 7,1 хуу) өскен. Улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумаа-биле акша шалыны эрткен чылдың январь-сентябрьда 237 рубль турган, а бо чылдың ол-ла үезинде 257 рубль чедир өскен, колхозчуларның күш-ажыл төлевири — 167 рубль турганындан 185 рубль чедир көвүдээн. Херегледиң ниитилел фондуларындан чонга 145,9 миллиард рубль төлевирлерни болгаш чиңгелделерни алган азы эрткен чылдың тос айларында турганындан 11,3 миллиард рубль хөй болган.

ССРЭ-ниң ажаалга банктарының бүдүрүлгелеринге чонунуң акша шыгжамырлары октябрь 1-ге чедир 358,8 миллиард рубль азы чыл эгезинде турганындан 21 миллиард рубль хөй. Октябрь эгезинге чедир чонга херек кырында 124 миллиард хире акша бар турган.

Барааннарны садып алырынга болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хөлезинге чонунуң чарыгдалдары (херглел чарыгдалдары) 13,7 хуу көвүдээн.

Бо чылдың январь-сентябрьда херглел өртектериниң каттышкан ниити түңү эрткен чылдың ол-ла үезинде турганынга деңнээрге, 103,7 хуу, оон иштинде барааннарның — 103,8 хуу, ачы-дуза чедирилгезиниң — 103 хуу болган. Ынчаарга күрүне өртектери (оларның сайгарылгазы үүрментеп садар бараан саарылгазының 85 хуузун ээлеп турар) 3,6 хуу, хоорайларның кооператив садыгларының (бараан саарылгазының 2,4 хуузу) — 6 хуу, колхоз рыногунуң (бараан саарылгазының 2,6 хуузу) — 21 хуу үлгээн.

Амыдырал чурттаалгазының бетинги хемчээлиниң «корзинказы» [illegible] эргежок чугула херегледерни, аъш-чем продуктуларының, аъш-чем эвес барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектери 5,6 хуу бедээн.

Чонунуң херегленин чедир хандырбааның [illegible] немей өзүлдези тос айларда 19 миллиард рубль хемчээлдиг болган. Херглел рыногунда дүжүрүлген байдалдарда чонунуң херглел барааннарын [illegible] садылары дыка [illegible].

Чонунуң херглел барааннарын январь-сентябрьда 326,2 миллиард рубль хемчээлдиг кылдыр бүдүргени үүрментеп садар өртектер-биле азы эрткен чылдың ол үеде турганындан 20 миллиард (чингэл 6 хуу) рубль хөй болган, ынчалзажок чыл планында көрдүнген көрүкчүлерден эвээш (14 хуу).

Аъш-чем продуктуларын бүдүргени чүгле 1,4 хуу көвүдээн. Аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери кероэлиг хүлээлгелерин 98,9 хуу күүсеткен (1,2 миллиард рубльдиң продукциязын чедир бербээн). Үлетпүр барааннарын [illegible] бүдүргени 115,4 миллиард рубль азы 1989 чылдың январь-сентябрьда турганындан 15,0 миллиард хөй болган. Чонга херектиг барааннарны бүдүргени [illegible] барааннарның күсели-биле [illegible] 13 хуу четпээн. [illegible] Чонуң үлетпүрүнүң барааннары 73,4 миллиард рубль хемчээлдиг бүдүрген. [illegible] 1,7 миллиард рубль азы 2 хуу болган.

Бо чылын бүдүргениниң күсели-биле январь-сентябрьда 273,4 миллиард рубльдиң барааннарын азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 19 миллиард рубль (7,5 хуу) хөй кылдыр садыг четкилеринче чоруткан. Даштыкы чурттардан киирген барааннар (аъш-чемден ангыда) 7 миллиард рубль азы 1,3 катап хөй болган. Оон-биле чергелештир, Ада-чурт бүдүрүлгезиниң болгаш даштыкының барааннарының садыг четкилеринге киргени бо чылдың нийги чартыында эвээжей берген.

Садыгже чоруткан бараанның курлавырының хемчээли саарылганы 43,6 миллиард азы херек кырында өртектер ёзугаар 14,7 хуу немей өзүлдезин хандырган. Бараан саарылгазының немей өзүлдезин барааннарының херек кырында киргени-биле (75 хире хуу) холдуунда хандырганы бо чылдың бараан саарылгазында чогумчалыг чүүл болуп турар.

Садыгже кирген аъш-чем продуктуларының барааннары чонуң хереглелиниң дөрттүң чүгле үш кезиин хандырып турар. Аъш-чем барааннарының бүгү хевирлериниң садыг черлеринге үзүктелиишкиниң көвүдээн, харын мурнунда четчир турган барааннар безин чедишпестей берген. Аъш-чем барааннары-биле хандырылга ылангыя Москва, Ленинград хоорайларда болгаш үлетпүрниң чамдык улуг төптеринде нарын болуп турар. Ындыг байдал кол нуруузунда ажыл-агый харылзааларының үрелгениниң болгаш кероэ база күүселде садылга-чүрүмүнүң кошкаан түңнелинде болдунган.

Эрткен тос айларда бараан саарылгазында немей өзүлде холдуунда аъш-чем эвес барааннарның күсели-биле чедип алдынган, ол барааннарны сатканы 21 хуу көвүдээн. Ынчалзажок чиик үлетпүрнүң барааннарын садыынын байдалы ам-даа четпес болуп турар.

Чурттуң күш ажылчы курлавырлары 164 миллион хире кижи. Ажыл-чорудулганың бүгү адырларында 137,5 миллион кижи ажылдап турар. Экономиканың күрүне секторунда ажылдакчыларның саны 1,6 хуу кызырылган турда, барааннар бүдүрер болгаш ачы-дуза чедирер талазы-биле кооперативтерге (хаваржылап турарлардан ангыда) ажылдап турарларның саны 1,5 катап өскен.

Ажыл-агыйның чорудулгазының чаа хевирлери сайзырап турар. Демниг ажылдакчыларның [illegible] бүдүрүлгелерниң саны өзүп турар. Ындыг бүдүрүлгелерде ажылчыннарның [illegible] ажылдакчыларының саны амгы үеде 80 муң ажыг. Аренда хевирге ажылдап турар бүдүрүлгелерниң саны 2,1 муң четкен, ында 1,5 миллион кижи бар, арендаже 180 тудуг трестери, 23 муң ажыг магазиннер болгаш ниитиниң [illegible] бүдүрүлгелер, амыдырал хандырылгазының 200 ажыг бүдүрүлгелери, 1,5 муң ательелер, мастерскаялар, нийти ажыглалдың автомобиль транспортунуң 400 хире бүдүрүлгелери шилчээн.

Амгы үеде чуртта түр када ажылдавайн турар кижилерниң саны барык 2 миллион хире, күш-ажылдың делегей организациязының методологиязын ёзугаар алырга, оларны ажыл чок кижилер деп санап болур ийик. Ол хире хөй күш-ажылчы курлавырлар бар турда, бо чылдың эгезинде Совет Эвилелинде 3 миллион хире хостуг, биргээр чугаалаарга, ажылчыннар-биле чедир хандыртынмаан ажылчы олуттары бар болган.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында күш-ажылдың сагылга-чүрүмү улам-на кошкап турар. Ажыл уржуунуң, ажылче үнмээниниң болгаш маргалыг ажыл соксадыышкыннарының түңнелинде бо чылдың тос айларының дургузунда ажыл шагының чидиглери эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 1,6 катап көвүдээн. Январь-сентябрьда 1700 ажыг бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга ажыл соксадыышкыны болган. Ажыл соксадыышкыннарының болгаш националдар аразынга чөрүлдээлерниң түңнелинде бир миллиард хире рубльдиң дорт продукция чидирин ниитилелде-даа, тус-тус бүдүрүлгелерге-даа аар когарал болган. Ниитилелдиң амыдыралында кедергей багай салдарлыг болгаш уржуктарлыг ол болуушкуннар кероэлиг хүлээлгелерниң болгаш продукцияны чиг эт чорудуп бээриниң үстүрүнге чедирип келген, ам-даа чедирип турар.

Чуртта амгы үеде 600 муң хире десенннер, биргээр чугаалаарга, чурттап, ажылдап турган черлеринден үнүп чоруур ужурга таварышкан кижилер бар. Десеннерниң нарын айтырыы эвилелдешкен гес республикаларда болгаш Россия Федерациязының бүгү регионнарының ортаа кезииниң хөй нуруузунда тургустунган.

Бо чылдың бирги чартыында 203,8 муң кижи даштыкыже шуут үнүп чоруткан азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан бо чылын ССРЭ-ден үнгеннерниң саны 2,2 катап хөй болган. Оларның иштинде 18 хардан кудү назынныглар чурттан үнүп чорутканнарның үштүң бир кезии болуп турар. Даштыкыже чорутканнарның 31 хуузу ажылчыннар, 34 хуузу — албан-хаакчылар, 2 хуузу — колхозчулар, 4 хуузу өөреникчилер, ажылдавайн турганнарның дөрттүң бир кезиинден хөй нуруузу — пенсионерлер.

Эрткен чылдың январь-августа чонуң немей өзүлдези 1,5 миллион турганындан бо чылдың ол үезинде 1,3 миллион кылдыр кызырылган.

Бо чылдың тос айларында чуртталга бажыңнарын болгаш ниити билиг школаларын чыл планында көрдүнген хемчээлдиң ортаа кезиинден эвээшти, профтехөөредилге черлериниң, школа назыны четпээннерниң албан черлериниң, клубтарның болгаш культура бажыңнарының — дөрттүң бир кезиинден эвээшти, эмнелгелерниң — 25 хуузун, поликлиникаларның — 35 хуузун ажыглалга киирген. Акшаландырыышкынның бүгү үнер достериниң күсели-биле 67,6 миллион дөрбелчин метр нийти шөлдүг бир миллион чурттал-га бажыңнарын ажыглалга киирген.

Чурттуң хөй хоорайларында, үлетпүр төптеринде болгаш регионнарында экологтуг айыыл-бойдус байдалы дужааржап нарын хевир болуп турар. Күрүне чагыы-биле бо чылын бойдус камгалалының 319 хире объектилерин ажыглалга киирер деп турар. Ынчаарга январь-сентябрьда чүгле 21 объектини ажыглалга киирген.

Тос айларда ийи миллион хире кем-херек үүлгедиишкиннери демдеглеттинген азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 12,3 хуу хөй болган. Кем-херек үүлгедиишкиннери, ылангыя Армян ССР-де, Прибалтика республикаларында, Кыргыс, Украин, Белорус ССР-лерде дүрген темпилерлиг өскен.

Эрткен чылдың тос айларында турганынга деңнээрге, үлетпүр продукциязының нийти хемчээли 0,9 хуу эвээжээн. Ынчаарга продукцияның «А» бөлүүн бүдүргени 2,9 хуу кызырылган, а продукцияның «Б» бөлүүн бүдүргени 4,5 хуу көвүдээн. Январь-сентябрьда продукция чорудуп бээр талазы-биле кероэлиг хүлээлгелер 98,1 хуу күүсеттинген, кероэлиг хүлээлгелерин бүдүрүлгелерниң 25 хуузу күүсетпээн (1989 чылдың январь-сентябрьда кероэлиг хүлээлгелер 98,7 хуу күүсеттинген, ук хүлээлгелерин бүдүрүлгелерниң 21 хуузу күүсетпейн турган). Хереглээшкиннерге 11,1 миллиард рубльдиң продукциязын чедир бербээн азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 3,9 миллиард хоңнү чедир чорутпаан. 1990 чылдың январь-сентябрьда бир ажылдап турган кижиге онаалтыр үлетпүрге продукцияны бүдүргени эрткен чылдың ол үезинде турганындан 1,3 хуу хөй болган.

Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде күскү кок ажылдары дооступ турар. Ындыг болза-даа октябрь 8-ке чедир 399 муң гектар шөлден ногаа культураларын, 225 муң гектардан — картошканы, 1653 муң гектардан — чигир свёкланы ажаап алдынмаан. Чамдык регионнарда тараа культураларын ам-даа бүрүн ажааттынмаан. Октябрь 8-те медээ ёзугаар [illegible] 98,4 миллион гектардан (кукуруза чокка) тараа культураларын кестинген (бүгү тарылга шөлүнүң 95 хуузу).

Гектардан бо чылын тараа культураларының бастырып алган дүжүдү ортумаа-биле эрткен чылдаазындан барык 4 центнер хөй болуп турар. Ынчалзажок тарааны садып алыр күрүне чагыы эвилелдешкен хөй республикаларда күүсеттинмейн турар. Октябрь 8-ке чедир 61,8 миллион тонна тарааны күрүнеге сатканы азы күрчагыг 72 хуу күүсеттинген.

Мал ажылының продуктуларын январь-сентябрьда садып алганы: мал болгаш куш (дириг деңзизи-биле) — 15,7 миллион тонна; сүт — 63,8 миллион тонна; чуурга — 39,6 миллиард.

Агроүлетпүр комплекизинге тракторларны, экскаваторларны болгаш кодээ ажыл-агый техниказының өске-даа хөй хевирлерин чорудуп бээр талазы-биле кероэлиг хүлээлгелер күүсеттинмээн, минералдыг чемишчидилгелерни чорудуп бээри база эвээжээн.

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле 78,7 миллиард рубльдиң кол фондуларын ажыглалга киирген азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 6 хуу эвээш болган, ынчаарга немей өзүлде 8 хуу болуру чыл планында көрдүнген турган. Тос айларда күүседир кылдыр күрүне чагыының объектилерин ажыглалга киирер программа күүсеттинмээн. Чедир тудуунмаан объектилерниң саны эрткен чылдың тос айларында турганынга деңнээрге, 10 хуу көвүдээн.

Тос айларда ниитиниң транспорту-биле чүктерни дашыглааны эрткен чылдың ол үезинде турганынга деңнээрге, 4,7 хуу эвээжээн болгаш 9,4 миллиард тонна болган. Нийти ажыглалдың транспорту-биле 41,5 миллиард пассажирлерни аргыштырган азы эрткен чылдың тос айларында турганындан 0,4 хуу хөй болуп турар.

Экспорт-импорт (барааннарны даштыкыже үндүр болгаш даштыкыдан киирип алганы) хемчеглер бо чылдың январь-сентябрьда мындыг болган: (амгы өртектер-биле): даштыкыже үндүргени — 43,5 миллиард рубль; барааннарны киир садып алганы — 52,5 миллиард рубль; даштыкы садыг саарылгазы — 96 миллиард рубль (олар даштыкы акша хемчээли-биле санаттынган) болуп турар.

Даштыкыдан ССРЭ-ниң киир садып алган чүүлдериниң 26 хуузу чонуң херглел барааннары болган. Бүдүрүлгелерниң, күрүне болгаш кооператив организацияларының даштыкы чурттарның бүдүрүлгелери, организациялары, фирмалары-биле туда акша санажылгазы чокка бараанцар солчулгазы калбарып турар.

Даштыкы экономиктиг харылзааларының 21 муң ажыг киржикчилерни бо чылдың октябрь 1-те чедир бүрүткээн, даштыкы чурттарның фирмалары-биле [illegible] 2051 каттышкан бүдүрүлгелерни тургускан.

(СЭТА).

Партийжи амыдырал: ажыл-чорудулганың программазының төлевилелин чугаалажып тур бис

БОТТАНДЫРАРЫ БИЖИЙРИНДЕН НАРЫН

Партияның XXIII республика конференциязынга уткуштур октябрь 16-ның солуннарынга РКП-ның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилели парлаттынган. Ол үш кезектен тургустунган. Мен маңаа идеологтуг ажылды эдертургузарының дугайында эгеге хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны чугаалаксадым. Ында мынча дээн: «Хөй ниитиниң сагыш-оналдарын өөренип көөрүнүң янзы-бүрү хевирлерин калбаа-биле ажыглаар. Социологтуг тодаргай шинчилелдерни чорудар. Ол ажылга эртемденнерни, интеллигенцияны киириштирер».

Социология дээрге ниитилелде херек кырында эртип турар болуушкуннарның, кижилерниң сеткил-хөөннериниң, чүткүлдериниң, бодалдарының дугайында тодаргай билип алырының үндезини болгай. Социал дыңгылышкыннарының болгаш чөрүлдээлерниң, хөй ниитиниң сагыш-бодалдарынча хевирлеттинер байдалдарының дугайында төндүр билип албаан шаанда, кандыг-бир чаартылгаларны ийикпе, азы хүн бүрүнүң-даа ажыл-херектерни чорудары берге.

Ажыл-биле чугаалаарга, бистиң чуртувуста моон мурнунда үелерде социологияны буржуаз эртемниң [illegible] кылдыр көрүп, ону херекке албайн турганының [illegible] нийтилел дугайында эртем улуг-ла хөгжүлдени албайн келген. Кандыг-даа «чаартылганы» кижилерниң бодалдарын, сагыш-оналдарын тодаратпайн чыда, ону бичии-даа сонуургап, барымдаалавайн чорударын чаңчыл болуп келгениниң түңнелинде ам ыглаксанчыг байдалга таваржып турарывыс ол. Амгы үеде социологияның ужур-уткасын кедүрүп, оон ажыктыын, херектиин бистиң улустуң биле бергени — совет ниитилелдиң эле тургустунуп, кадыкшыырының талазынче эглип турарының база бир херечизидир. Партия ажылынга социологияны ажыглаары — чаа чүүл дээрзи билдингир. Бистиң шапкынчы үевисте эрги методтардан, чыдып калган арга-хевирлерден хулбактанып олурар харык чок болганын партия ажылдакчылары билип турарлар.

Бистиң республикада социологияның ажык-дузазын парткомнар чедир үнелевейн турар дээр болза чазыг болбас. Ынчалзажок маңаа бо талазы-биле партия Кызыл хоорномун социологтуг шинчилелдериниң түңнелдерин ажылынга ажыглап турары дээш мактаар апаар. Олар соолгу ийи чылда ТДЛТЭШИ-ниң социология секторунга элээн каш дилеглерни киирген, бүдүрүлге черлеринге, күш-ажылчы коллективтерге шинчилелдерни чорутпаан. Ындыг-даа болза, мен бодаарымга, ук шинчилелдерниң түңнелдерин партия хоорному дээштии-биле чедир ажыглавайн турар. Бир талазында чаа чүүлдү шинчилеп алыры нарын чүве аразында бүде бербээн билдингир, өске талазында эрги арга-методтар бодунун артынчаанче чая тырткаш турары база илдеп. Ынчангаш хамык ужур социологтуг шинчилелдерни чүгле чорударында эвес, а оон түңнелдерин боттуу-биле ажыктыы-биле дээштиг кылдыр ажыглаары чугула болуп турар.

Кандыг-даа программаны амыдыралга боттандырары ону тургузуп, бижип алырындан нарын болгай. Ынчангаш партийжи ажыл-херектерниң программазын херек кырында боттандырарының механизмин тодаралыры чүден артык улуг ужурлуг. Ындыг болганда, чижээ, социологияны ажылга ажыглаар деп пунктуну бижип алгаш ону калбаа-биле канчаар ажыглаарыл деп айтырыгга харыылаары чугула-дыр.

Амгы үеде ТДЛТЭШИ-ниң социология секторунда беш кижиниң ийизи аспирантураже өөренип чоруткан. Моон мурнунда ук секторну штат кызырлыышкыны дээш хаап база турган, а бо чылдың январь 1-ден соң чугулазын өөренип көргеш, катап ажыткан. Бо эртемденнер партийжи ажылдакчыларга кандыг дуза чедирип болурул? Бир дугаарында, социологияны партийжи өөредилге системазынга [illegible] семинарлар, курстарны ажылдары чугула. [illegible] доктаамал өөренип [illegible] кылдыр киирери чугула.

Надежда ЭРГЕП.

НАЙЫРАЛДЫГ, БИР ДЕМНИГ

Кызылдың күш фабриказы — интернационалчы коллектив. Ынчангаш фабриканың партбюрозу, администрациязы, профкому коллективтиң кежигүннериниң интернационалчы [illegible] боттуу-биле [illegible]. Кижилерниң кады ажылдаарынга болгаш дыштанырынга оларның ажылдаар база чансарлаар черлериниң кандыг байдалдыы улуг хамаарылгалыг болуп, бо талазы-биле чогуур негелделерни амыдыралга боттандырары кончуг чугула. Күш фабриказында кызыл-булуң, дыштаныр өрээли, медпункт, чунар черлер, сауна, столовая, буфет, ийи садыг, ясли-сад, спорт залы бар. Бо чүүлдер ажыл-ишчилерниң амыдырал байдалдарын чиигедип, оларның коллективинге эп-найыралдыг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Мында орустар, тывалар, украиннер, татарлар, хакастар дээш өске-даа национальностар 18 чедир төлээлери кады ажылдап келген.

Амыдыралдың бүгү адырларынга социал чөптүг чорукту хажытпазы кончуг улуг ужур утказыг. Ол дээрге акша-шалың төлевиринге, кадрларны шилип алырынга болгаш таарыштыр тургузарынга, чурттаар оран-сава база ховар барааннарны үлелгезинге, күш-ажылдың моральдыг база материалдыг деткимчезинге кандыг-даа [illegible] маңаа ажыл-чарлыг чорукту сагыыр дээни ол болур. Бо талазы-биле фабриканың партбюрозу, профкому улуг ажылдарны чорудуп турар.

Бо бүдүрүлге чери боттарының ажылчыннарынга картофель тарып өстүрери-биле суггаттыг черлерни үндүрүп берген, ай санында ийи катап коллективтиң бүгү кежигүннеринге дагаа чуургазы болгаш үтти чиигеткен өртек-биле садып турар. А хуу дуазы аажы-агыйлыг улус мал чемин чылдың-на садып ап келген.

Соолгу үеде националдар аразының харылзааларынга нарын айтырыглар тургустунуп келгениниң салдары-биле фабриканың чамдык ажылдакчыларының аразынга бот-боттарын билишпейн баар чүүлдер турган. Ол улуг эвес чөрүлдээлерниң талазы-биле үе-шаанда чогуур хемчеглерни алганындан, ам ында катап эп-найыралдың байдалы тургустунган. Дагаа чуургазы шыгжаар складтың орус, тыва херээжен ажылчыннарының аразынга аас-дыл быжашкан таварылгалар туруп турган, ону профкомга болгаш херээженнер чөвүлелинге сайгарган. Эптиг-чөптүг сайгарылганың болгаш тайылбыр ажылының соонда олар частыырын билгеннер.

Коллектив кежигүннериниң кады дыштанырының талазы-биле элээн хөй ажылдар чорудттунуп турар. Чижээ, байырлалдарга турасаатпан дыштаныгга кежээлерни, Кызылга болу бээр концерт, шиилерже коллективтиг чүүүшкүннерни кылып келген. Чайгы болгаш кышкы үелерде моогуллар, ыштаар Чагытай хоме дыштанырда чаңчыл болган.

Бо чылын чурттуң хоорайларынче [illegible] болгаш курорттарже путевкаларны ажылчыннарга деңге үлээр дээш администрация, партбюро, профком кыдыткан. Чижээ, Талдынче 3 орус, 3 тыва, Киевче 4 орус, 3 тыва чораан. 1987-89 чылдарның дургузунда 28 өг-бүле бажыңнарны алган, оларның 17-ни орус, 8-и тыва, оон өске национальностарның 3 өг-бүлези болган. А ажылдап турарларының 44 хуузу — тывалар. Олар иштинде орус дылды эки билбес [illegible]. 210 орус кижиниң 28-и тыва дылды багай эвес билир болгаш ону өөренип алырын күзеп турар кижилер эвээш эвес.

Ниитизи-биле культура-массалыг ажылдарны экижидип тургаш, ол ышкаш бүгү-ле байдалдарны таарымчалыг болдургаш, ажыл-ишчи кижилерниң ажылынга харыысалгазын бедидериниң база черле амыдырал-чуртталгазынга кижизиг аажы-чаңга өөредириниң, язы-сөөк мөгаашпазының талазы-биле кижизидилге ажылын ам-даа бедик деңнелге тударынче күш фабриказының коллективи улуг кичээнгейни салып турар. Маңаа партбюронуң ролю кончуг улуг болур дээрин билдингир. Кижилер-биле ажылдың хөй янзы хевирлерин ажыглаар дээш фабриканың партбюрозу [illegible] ажылдап турар.

Андрей ТҮЛҮШ.
Партия Кызыл райкомунуң инструктору.

САЛЫМ-ЧОЛУҢ КАНДЫГ БОЛУР ИРГИ, КОМСОМОЛ?

Комсомол моон соңгаар аныяктарның боттуржалган организациязы болуп шыдаар бе? Эрткен неделяда оон XXIV республика конференциязынга олурушкаа турумда, бо айтырыг [illegible]. Шынчызы, комсомолдуң салым-чолу кандыг дээрениң кырында [illegible] аныяктарның [illegible] хамаарылгазы [illegible] турар. [illegible] Совхозтарда [illegible] комсомол секретарларының [illegible] районда делегат комсомол секретары [illegible] конференция делегаттарынга [illegible] деп бодалдың ол илереттиг. Херек кырында аныяктары шуут сандарапкан кижилер комсомолчу бажыңнар болуп олурары шуут хомудаштыг. Комсомол республиказы [illegible] арга-методтары бичии-даа чаартынмаан.

Оон бир херечизи — комсомол республиказының бирги секретары турган Семен [illegible] конференция делегаттарынга [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның киржикчилеринге [illegible] «Силерниң илеткелиңерден чогум [illegible] бердиңмээн». Чапсар арган чамдык кижилер-биле чугаалажырымга, оларның илеткелге хамаарыштыр [illegible] база ындыг болду. Бир эвес комсомол республиказы [illegible] аныяктар [illegible] тодаратпаан турган болза, [illegible] деп санап болур ийик.

Бистиң чуртувуста аныяктарның эң массалыг организациязының [illegible] комсомолдуң [illegible] чаа [illegible] бодалдарын [illegible] Тывада комсомолду [illegible] Үе ламрын, айтырыглар амыр эвес турда, комсомол республиказы [illegible] туңнелдери ам шуут көзүлбейн турар. Аныяктарның коммунистиг [illegible] чаагай [illegible] шагда-ла [illegible] 27 айлары-даа моон [illegible] сөзүн турар [illegible] — оларны организастап [illegible] турарында.

Моон соңгаар [illegible] амыдыралы? Ол дугайын [illegible] ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы Андрей Ашак-оолдуң бо талазы-биле [illegible] болдурар чувенин [illegible] дуза [illegible].

Аныяктарга дуза, деткимчени херек дээрзин [illegible] билдингир [illegible] турду. Чижээ, [illegible] Хемчик [illegible] аныяктар [illegible]. Ам-даа Хемчиктен [illegible] тудуг бригадири Роман Чамзы аныяктарга боттуг дуза көргүзүп турарын [illegible] демдеглээн. Оларны бажыңнар, ясли-сад-биле хандырбас [illegible] клуб, спорт залы [illegible]. Лениниң аттыг совхозта [illegible] Оларны [illegible] чурттакчыларны [illegible] келген тудугчулар [illegible].

Тес-Хемден Леонид Кара-оол, Мөңгүн-Тайгадан Бургаа-оол Саая националдар аразының харылзааларынга доктааганнар. Оолдар [illegible] тыва дылын хандыр өөренип [illegible] чуртта [illegible] орус дылды [illegible] төлептиг [illegible]?

Районнар аразында [illegible] аныяктар [illegible] Аныяктарның [illegible] фестивальдарын эрттирер турда кандыг? [illegible] ажыл чорутпас [illegible] нептерээн. Акша-херекчелиг [illegible] боттары ажылдап ап болур. Чүгле инициатива, солун идеялар, аныяктарның [illegible] турар.

Ажыл-херектер хөй дээрзин конференцияның киржикчилери чугаалап турардаа, [illegible] дыштаныр [illegible] турар. Моон соңгаар канчаар амыдырап чурттаар? Комсомол [illegible] кандыг ходелде эниа? Бо айтырыглар конференцияда [illegible] артып калган. Маңаа харыызы комсомол республиказының чаа составы, оон чаа бирги секретары Юрий Оюн тып шыдаар ирги бе? Республиканың комсомолу бодун бир чылда [illegible] конференциядан [illegible] төндүрген.

Наталья МОНГУШ.

КЫШ КЕЛГЕН. ОНУ КАНЧААР УЖУРАШКАН БИС

● Мал чеми эвээш, а кажаа-хораа... ●

Мал кыштаглаашкынының эгези — октябрь 1 деп санап турар. Ам ол бирге сезон келген. Эң кежээгиниң сүт-саараан фермалары бо үеде ужуру болза кыштың баазында келгеш турар. Кыштаглаашкын — шуптуга шиитпирлиг. Ажыл-агыйлар удуртукчуларының, специалистериниң, бүгү малчыннарның «адыныы-даа, чес-тывызы-даа» — кыш. Мал бүдүмелинге байлак болганда, ону өстүрериниң, продукциязын бедидеринге өске айыр-тырлар — семис, культура, садыг, хар-шапта ажылдакчыларының курлавыр тавак-тивилелдери база улуг белеткелге апаар. Мал ажыл-агыйы чонну аъш-чем-биле хандырарынга эң-не улуг рольдуг.

Кыштаглаашкынны органиастыг эрттирериниң хөй талалыг ажылдары немей. Ынчап-ла, электрижидилге, кудуктарны чагыг ёзугаар өрүмнел кадары, кыштагларга одаар чуулду чедирери, кажаа-хорааларны, чуртталга бажыңнарын тудары, септээри ийиги чергениң айтырыы эвес-ле болгай. Ол дээрге бүдүн чыл дургузунда кылыр ужурлуг айтырыглар-дыр.

Бо бүгү чүүлдерден хамыктың мурнунда малга чем баазазын тургузуп алганывыстың дугайында каш чижектерден көрээлинер. Бо чылдың октябрь 9-та медээ мынчыг: ниити республика 93073 тонна сигенни белеткеп алган, ол болза планның 44 хуузу. Тожунуң ажыл-агыйлары адактың адаа — чүгле 17 хуу, а дээре даанивис — мөңгүн-тайгажылар 77 хуу чедирген. Сенаж салырын Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Тес-Хем, Эрзин районнар ажыр күүсеткен. Силосту Чөөн Хемчиктиң ажыл-агыйлары, элээн күүседип алган.

Малга белеткээн бүгү чемни бир башка онаалтыр алыырга, 6,2 центнер чем единицазы бооп турар. Ол дээрге планның 40 хуузу-дур. А Кызыл, Өвүр, Каа-Хем, Улуг-Хем районнарда оон-даа эвээш — чүгле 3,0 центнер.

Мал чеми белеткээринге шаптыктыг болган чүзүн чылдагааннар бар, ону кым-даа маргышпас. Мынча-даа эртсе кыжын кончуг бергедээр чүве. Ындыг-даа болза малчыннарның шуут-ла черлери турар. Ол районнуң деткээринге хөй чүзүн шиитпирлиг аймаг: чылдар кылыр арга-чаң. Ол белеткээринге даан чүгле 43 хуу чедирип алганын шуугу-бирерин турган. Олар хаттыгы аспаан бир-чарттан турар бүрүн бедиген. Чүттүң хайда-ла одар маргыш азы. Ук шимчеш дараачызынга тик айтырыглар. 1989 чылда тудар 1772 тонна сүттү чедир суртаан. Бир эвес 1989 чылда малы кыжын хүр ашкан болза, ынча хөй ере-ширеге бии-хемчилер душпес ужурлуг. 1989 чылда Бии-Хемниң совхозтары 832 мыйыстыг бода малдан каражадаан.

Мону мааа киирип олурар бир чылдагааным болза мал чеми белеткээр талазы-биле бии-хемчилер адактын алаа эвес-ле болгай, ынчалза-даа бар аргаларын чедир ажыглавайн турар дээрим ол. Шынап-ла, хол кадыы-биле сигенниир кижи ол районда көзүлбес. Чүге ындыгыл? Бир эвес механизастатшан коллективтерниң күжү-биле чедер кылдыр сигенни белеткеп алтар болза, оларны — районнуң кижи чемелээр чылдагаан турбас аа?

Мал чеми белеткээр үеде бистер аалчыларывыс — Кавказтан келген тудугжулар ынчаш кылдыр ажылдап болур бис бе? Эртеп эртелээш, шуут-ла карангылаажеге чедир аан? Чүге болбас деп, болур! Чүгле ынчаар чанчыктаан бис. Чалгаавыс ыңчажыл, оон башка чүү дээр боор. Ажы-биле чугаалаарга, бир ай. Бүдүн чартык ай дургузунда шак ындызын ажылдаптар болза, кижиниң назынынга-даа кыска дээр бербес тир ийин.

Элегест, Бай-Тайгага, Сүт-Хөлге-даа чорааш, сигенни 50—60 хуу белеткеп алган, оон-биле «бистер чаа-биле кыжын, ажыл болбаан» дээр чугаалыг чаңгыс эвес удаа дыңнап-ла мен. Бо чүңү бадыткаар турары? Ийиңнен күрүң кижиниң чаштанып шаапкан-дыр. Оң бирги ол кады кирип чорбаан. Ол ынчаш «кижи чүнү-даа» даңгыраан ындыг кижи-дир. А 1989 чылдың түңнелинде ниити республикада 6062 мыйыстыг бода мал, 91600 шээр мал өлүм-чидим турбус бе? Кыштаглаашкынга белеткел чок бо дыңнадыкка ужур бо-дур. Бо ажыглаашкыннар кым болдар-дыр?

Бо чылдың октябрь 13-те Кызылда райкомнуң, АҮК даргаларының, совхозтар директорларының база республиканың Агропромнуң эки специалистериниң чөвүлел хуралы болуп эрткен. Анаа Бердыан-Хемниң районнуң даргазы С. Н. Ижым иштинден чугаалап, кыштаглаашкынга белеткел дугайында оюн-ла дыңнаар кылган кижи чок болду. Ол чөвүлел хуралга кыштаглаашкын дээрге чүден артык чүгула, харысаалгалыг ажылдың бирээзи деп көрген.

Амгы үеде чамдык ажыл-агыйлар мал чеми республиканың иштинден база Саян кыдындан белеткеп турар. Дугурушкан ёзугаар Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Кызыл районнарының ажыл-агыйлары Красноярск крайның Курагинск, Минусинск, Каратуз, Шушенск, Ермаковск, Бейск, Алтай, Асино, Новоселовск районнарындан 2280 тонна сигенни, 16400 тонна саванны, 2500 тонна сенажты, 13700 тонна силосту белеткеп алыр ужурлуг. Богунде 3312 тонна саванны, 160 тонна витаминниг сиген даланы база сигенни мында сөөртүп экеп алганныр бис. Бергелер-ле турар чүве болза автотранспорт. Кызыл районнуң ажыл-агыйлары Саян кыдындан мал чеми белеткээр талазы-биле аалыг даштыг хемчеглерни ап турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаа эрткен ол хуралга чүве чугаалап тура, республиканың Агропромнуң эвээжилиниң даргазы, ооң ораланчызы А. Сатыскагин автотранспорт-биле ажыл-агыйларга дузалаарын айтып кээп. Ынчангаш ол аалдашкын чүгле сөс кирбаан эвес, а херек кырынга боттанып боор деп совхоз директорларының дилээ, күзели ындыг.

Дараазында бир айтырыг — фермаларның кажаа белеткелиниң кончуг болган. Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозунуң сүт-саараан фермазында 200 инек кирер кажааны Чаваазада № 2 механизастаттынган колонна эрткен чылын-на ажыглалга кирер ужурлуг турган. Мааңнаа ыдар чүү. Кым буруулугул, чүге ындыгыл? Ол дээш кым-даа харысаалгага онаашпаан. Буруулугларны тургузар кижилерин, оларның кушпалы кыр дыш база бо-ла тургузар туңнел кылган. Туранча чылдын бар болгай. А ооң негеледээн күүселдезин болгаш, торгаар ужурлуг. Кармачанга калдаар. Ынчан бурулуг кижи боданы бээр дир ийин. Ол ышкаш «Хемчик» совхозта инек кажаазының тудуу база-ла саадаан. Дериг-херекселдер чок. План чонга ажылдаашының түңнелинге «Шекпээр» совхозтуң СБФ-зында одалга системазы белен эвес.

Бо чылдың август айының эгезинде республиканың дыка хөй ажыл-агыйларының удуртукчулары, кол специалистери, АҮК-тернин, районнуң комиссарларының даргалары Бии Хемде «Хадын» совхозка баргаш, анда мал чеми белеткээр цехтиң ажылын дыка-ла улуг сонуургал-биле көрген улус. Ынчан оларның чугаазындан, хоорайдан алырга, ындыг цехтерни боттарынга дораан кылып эгелээр хевирлиг болганнар. Шынап-ла, 20 цехти ажыл-агыйларга кылыр дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында даалга база бар. Ол хиреде бо чөвүлел хуралга олургаш дыңнаарымга, чаңгыс-даа цех ажыглалга кирбээн болду. Черле ынчаш та канчаар ажылдап турар улус бис ыйнаан. Билдинмес.

Хуу эттерин, ажыл чалгар дээш кижилерни аалыр. Улуг-ру болза кыжын одаар көмүр-дашты чайын-на сөөртүп алыр ужурлуг турган. Ам чамдык фермаларда хөмүр-даш чок-тур, дүшкен. Разрезтерде ачыр шедерилген.

Үстүнде чижектерде мен эрткен чылдың чоок хире мал-маган оюн доңааның ура-ладым. А мал тоогунуң өзүп турары кайы хөй. Амгы байдал-биле алырга Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин районнарда башкаларының, аңай, хураганнарының доктаадаар дааш кажаа. Оларны удуртукчулар, специалистер база бригадирлер, ферма эргелекчилери-даа шугур сагыш салбаан турары республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болган хуралга көрдүнген.

— Эңне чүгула айтырыг — мал кыштаглаашкыны. Анаа илереп-биле дыңнадылгы ужуражылгаан бурунгу, ыяшка-даа ону база чаамын 600 кижини. Уңнарынның негеледери хандырар херек! Үстүнде адаанын чөвүлел хуралга удуртукчулардан негелде ындыг болган.

Бистер ам рынокче шилчилгениң бүдүүзүнде туруп турар бис. Ол чүл дээрин дыка хөй совхозтарның, АҮК-терниң удуртукчулары, специалистери-даа эки билбейн турар эвеспе деп кижи ындыг түңнелге кээр-дир. Оон башка кыштаглаашкынга кылдамчалыг белеткел дугайын чеже катап чугаалажырывыска чүге оруунг түңнел чогул, ынчаш? Ам бо ооңгу хуралга чугаавыс ёзулуг болгай аан. Хөй-ле практиктиг хемчеглер алыынган деп ындыг медээлер кайы-даа районнарда, ажыл-агыйдан келген-ле турдувам.

Седен ХЕРТЕК.

ЧЭЭРБИ ЧЫЛДА ПОВАРЛААШ...

Улуг-Хем районда Чолураа суурнуң ортумак школазында школачыларны чемгерер столовая бар. Анаа чээрби чыл ажылдаан поварга ужурашкан бис.

— Школачыларымның кежээки чемин белеткеп тур мен, бир удаа бежен кижини чемгерер болгай бис — деп, Сирииммаа Дарый-Хураковна Уйнук изиг суугуга ажыл-чемин хайындырып чоруп тур.

1970 чылда ол Кызылдың садыг училищезин доосккан. Чолураа суурга чурттап, хөй-ниитиниң ажылдарынга идепкейлиг киржип турган. Кожээ Советтиң улус депутадынга дөрт удаа соңгуттурган. Суурда херээжейнер чөвүлелиниң ажылынга он сес чыл киришкен. Улуг-дарыглыг, өг-бүлези ажыл-агыйжы, өөрүшкүлүг чурттап чоруур. Ажылынга кызымак хоочун поварны суурда улуг-даа, биччии-даа улус хүндүлээр.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде Чааты ортумак школазының повары Сирииммаа Уйнук.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Допчу тайылбыр

ҮНДҮРҮГ ДУГАЙЫНДА

«ССРЭ хамаатыларындан, даштыкы хамаатылардан, даштыкы хамаатылардан болгаш хамааты хамаарылгазы чок кижилерден олчаажык үндүрүүнүң дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузунга дүүштүр бүгү хамаатылар бо чыл дооступа. 1990 чылдың дургузунда алган орулгаларының, оларның түңнүн дугайында чурттап турар черлериниң аайы-биле үндүрүг инспекциязынга бижимел-биле дыңнадыр ужурлуг.

Бижимел дыңнадыгга хамаатылар дараазында чүүлдерин айтып киирер: а) мерээлиг ажылдардан 1990 чылда алган орулгалар, ындыг ажыл календарылыг чылда ийи ай хуусаадаа эвээш эвес үзүктелиишкин чокка күүсеттинген болур ужурлуг; б) янзы-бүрү материалдарны парлааны ийикпе, азы эртемниң, литератураның болгаш уран чүүлдүн өске-даа чогаалдары дээш автор бооп 1990 чылда алган орулгаларының түңү; в) 1990 чылда ажылдыңгыы чогаадылгалар болгаш үлегерлер бүдүрүүге нөврилерин ыктаны дээш алган орулгаларының түңү; г) хуузунда күш-ажыл чөрүдүлгезиндэн, оон иштинде хуузунда ажыл-агыйындан алган орулгаларының түңү; д) 1990 чылда алган өске-даа орулгалары (бүдүрүглелерге, албан черлеринге, организацияларга бодунуң күш-ажыл чөрүдүлгелерин күүсеткен дээш орулгалардан аңгыда), тудугларын, квартираларын, комнаталарын, өске-даа эт-херекселдерин хөлезилеттинген алдынган орулгалар, кооперативтерге, садыг болгаш акционерлиг бажыңнарга салыышкыннарындан алдынган хуу база өйнап алыышкыннар, даштыкы чурттарга чораашт алдынган орулгалар (автор телевирлеринден азы шаниалдарындан аңгыда).

Бижимел дыңнадыгны (декларацияны) канчаар долдуруп кылырының, алдынган орулгаларының түңүн айтыышкын чурумун чурттап турар чериниң аайы-биле үндүрүг инспекциязындан билип ап болур.

Бижимел дыңнадыгларны киирери хамаатыларның хүлээлгези болур. Бир эвес ындыг бижимел дыңнадыгларны хамаатылар киирбес болза, ону олча-ажык үндүрүгнүн тепериинден өйталааны азы орулгазын чажырганы кылдыр санаар. Орулгаларын чажырган хамаатыларны дүрүмге кордугунгешн ёзугаар торгаар азы өске-даа административтиг хемчеглерни оларга онаар.

1990 чылдың дургузунда алдынган орулгаларының дугайында ыдым медээлерни чогуур үезинде үндүрүг инспекцияларынга киирерин Тыва АССР-ниң Сан министерствозунуң үндүрүглер талазы-биле Күрүне инспекциязы сагып турар.

Н. КОЛОМЫСОВ,
Тыва АССР-ниң Сан министерствозунуң күрүне үндүрүг инспекциязының улуг инспектору.

Социал айтырыг

СЕСЕРЛИГНИҢ МАЛЧЫННАРЫ ЧЫРЫК ЧОК

Амгы үеде малчыннарның амыдырал-чурттаалгазынче улуг кичээнгей салыр дугайында доктаал шиитпирлер-даа үнүп-ле турар-дыр. Чамдык совхозтарда улуг ажылды кылып турарын солуннардан номчуп, радио, телевидениеден көрүп, дыңнап тур бис. А бистиң «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырында малчыннарны эргип кезиг чоруурга кээрдебиче. Электри чырыы кирбээн. Республика төвүндең 22 километр черде турар хиревисте бодап көрүнер даан. Мынча ботка малчыннарынче электри чырыы кирип албас деп чүвениң чөгенчиниң!

Ол ышкаш Сесерлиг салбырынга почта салбырының бажының туттурар дээш, ам он чыл дургузунда чалаптывыс. Салбыр эргелекчизи Манган-оол Долзат аалап келген. Малчыннарже электри киирер база салбырга почта бажыңның дугайын-ла депутаттарга чагыгны киирип-ле турар бис. Хуралга олар олурушкаш, чагыгны саазынынга бижип алгаш чорупла турар. Түңнел чоктур.

Ам бо негелдени канчаар бис, чок болза, хоржок-тур бис дижип, ажыы-биле чарлап, чонга, малчыннарга дыңнатса. Ажыл-агыйны эвес, олуттай удуртукчуларның ажык-дузазы бар бе?

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Бии-Хем район.

Айтырыглар дүвүренчиг, бодалдарывыс мындыг

Амгы үениң база бир чидиг айтырыглары национал-дар аразында харылзааларының чидигленгени болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези кижи бүрүзүн дүвүредип турар Кызылдың албан черлеринде. Бүдүрүлгелеринде, керээжиге чорукчуларында ажылдап, өөренип турарларының ол талазы-биле бодалдары амгы-амгы. Республиканың «Союзпечать» агентствозунда 1934 чылдан бээр бухгалтер Ульяна Степановна Сирипаченконун бо [illegible] «Чаа-Кежик» суурга төрүттүнгеш тыва солдар урүглар аразынга чашкы шаамны эрттирген мен. Школаны база анаа доостум. Тыва тараа, далган, өреме, быштакка хелчок ынак мен. Тыва эш-өөрүм биле бис беэин демге үлежип чип чораан бис. Бот-боттарывысты хүндүлежип, найыралдыг чурттап келдивис. База бир чугаалаксаан чүвем болза, чылдыр-даа орус, тыва, бурят өске-даа национал чонунуң культуразын, дылын, чаагай чанчылдарын хүндүлеп, үттүнүүрүн чүүлдерин эштери кувенниг. Ам коллективим дугайында каш сөсту чугаалаайн. Коллективтиг. Мында амгы-амгы национал төлээлери ажылдап турар. Күш-ажыл дээш чөрүдээлер турбайн канчаар, ынчалза-даа анаа шынчы-көрүм чорум болгаш негелде херек. Кол-ла чүве кижи бүрүзү ажылга харысаалгалыг, анаа бердинген болур, ынчан ол чонуун, коллективтиң хүндүткелин чаалап алыр ужурлуг. Кандыг-даа нациянын кижилери эптиг-демниг болуру чүгула.

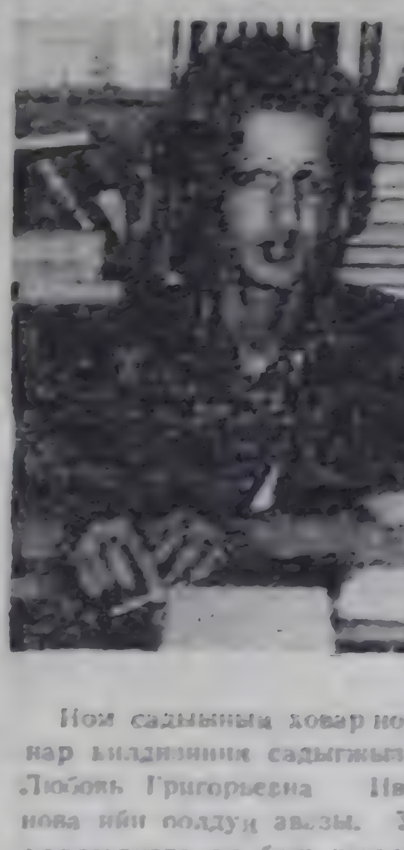

Ном садыгының ховар номнар килдизиниң садыгжызы Любовь Григорьевна Иванова ийи оолдуң авазы. Ук коллективте ол беш чыл хире ажылдап турар.— Мээң авам орус, ачам армян, а ашаам удмурт кижи ийин. Авамның аайы-биле паспортумда орус мен. Оолдарым удмурттар. Улуг оглум Алексей армия [illegible]. Оон эштери шупту амгы-амгы национал-дыглар. Оларның аразында тыва оолдар, уругларымырынай эмежок. Найыралдыг, эптиг-даа-дыр. А Сиизап Алексей чугаакыр эвес болгаш хөй эштер даа чыгбас. Чүгле чаңгыс тыва эжи Николай Монгуш-биле бажыңга кээрин оларның найыралын мактап, үнелээр мен. Өг-бүлемниң дугайы бо. А амыл чок айтырыгларның талазы-биле айтырыг чедир шиитпирлеттинмейн турар. Ол талазы-биле чазак хөй-ле шиитпир доктаалдарны хүлээп ап турза-даа, ажыл эки-ле чорбайн турар. Оон аңгыда Г. Ч. Ширшинниң чоокта чаа «Советская Россия», «Тувинская правда» солуннарга Тывада болуушкуннарга хамаарыштыр чүүлүнде бижээн болгай.

Мени Анна Петровна Бадрина дээр. Ашаамның ажылының аайы-биле Украинадан 1984 чылда көжүп келген бис. Бодум хоорайның төвүнде парикмахерскаяда херээженнерниң баш тааразычызы мен. Амгы үеде национал-дар аразында харылзаа кижи бүрүзүн дүвүредип турар. Эрте берген он чылдарда национал-дар аразынга мындыг айтырыглар, оларның бот медерээшкини саизыралының-даа талазы-биле айтырыглар чедир шиитпирлеттинмейн, мындыг айтырыгларны чугаалашпайн турган. Ам харын [illegible] бадалды дүвүрээнниң апарганын айтыры чүгула. Ынчангаш чаңчылдарны, дылды тус черлерде ажылдап, чурттап өөренип турар хамаатылар өөренип, билип алыры чүгула деп санаар мен. Ынчангаш орус-даа, тыва-даа, өске-даа национал-дыг уруглар ийи дылды өөренирин эге класстардан эгелээр ужурлуг.

национал-дар аразында харылзааны чүү деп билип турарын база ол ышкаш республикада байдалга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурун айтырдым.

— Чүгле республикада дээр болза, ол шын эвес боор. Бо айтырыг бүгү чуртта дүвүренчиг. Амгы делегейнивистиң чүгле көрүкчүзү эвес, а херек кырында киржикчизи болганымда, маңаа черле хамаарылга чок артып каап шыдавас мен. Мурнунга радио, телевидение, солун, сеткүүлдерге бистиң чуртувуста бүгү чүвени эки, амыдырал байдалывысты таарымчалыг тургускан, а даштыкыда ядыы-түреги байдалды көргүзүп турганындан чуртта бандалды аажок онзагай кылдыр санап турган бис. Сен база апыяк эш-тир сен, мээң бодалдарым сеңээ таарзынмас-даа чадавас. Ынчалза-даа мээң чүнү чугаалаарымны ол-ла хевээр бижип көр. Чамдык кижилер ажыл-ишке кызымак чорук-биле акша-хөреңги, эт-септи, алдар-атты чаалап ап чоруур. А өскелери эртем-билиглиг-даа болза, ак сеткил-биле эвес «доорадан» байып ап чоруур. [illegible] Дең-дески, таарып каан баш дугу ышкаш чүве чок чүве-дир ийин. Найырал дээрге чүгле эр, херээжен кижилерниң найыралы эвес, а кожа-хелбээ, ырак-чоок, дыл, ажы чаңын билишпес чоннарның найыралы база боол болур. Бир эвес өске чоннуң аразынга чурттаай берзе, азы тур-даа болза аан, тус черниң чурттакчыларының чаңчыл-ёзуларын дыңнаваан дүвүрээн баар болза ук кижилерге күзенчиг эвес. Таарымча чок чүүлдер туруп кээр.

— Оон чижээнге чүнү хамаарыштырып болур сен ынчаш Алексей?

— Ол дээрге Моолдун чону-биле культура болгаш өске-даа адырлар аайы-биле харылзаавыс-тыр. Байырлаашкыннарывыс-даа кады эрттирип турарывыс кайы хире чараш-тыр. Езулуг-ла национал-дар аразының кижизидилгези таалай чоруу-дур.

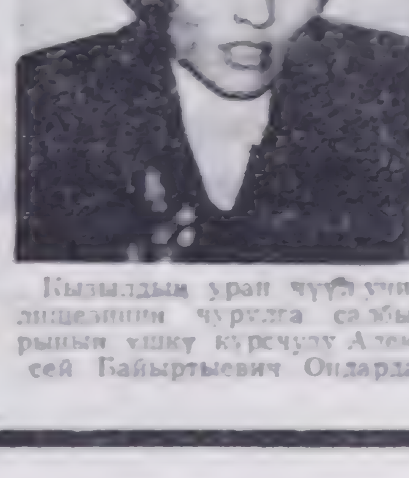

Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырының үшкү курсчузу Алексей Байыртыевич Ондардан

Беседаларны Вячеслав МОНГУШ организастаан.

ЧҮГЛЕ КАРАРТЫП ТУРУП БЭЭРГЕ БОЛУР БЕ?

Тыва телевидениениң дамчыдылгаларын өг-бүлем кежигүннери-биле доктаамал көөр кижи мен. Бо чылдың октябрь 6-да «Аяя тову» дамчыдылганы көрдүвус. Ол дамчыдылгага Тыва АССР-ниң улус депутады, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының улуг башкызы Г. Я. Эпп база кирипти. Улус депутадны Г. Я. Эпп Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Ажык-чаңгыг чорукгун хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссиязының кежигүнү кижи болгай деп чүвени база билир мен.

Г. Я. Эпптиң чугаазын дыка-ла кичээнгейлиг дыңнадым. Чүвениң шыны херек. Оон чугаалаан чүгааны мээң сеткилимге черле таарышпады. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ылаңгыя ооң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның ажылын анализтеп тура, дыка-ла бактап чугаалады. Ооң кадында РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң адының кырынга кончуг-ла «халдааштын» кылды. Бүгү-ле четпестерни партияның республика комитединче, Министрлер Чөвүлелинче чууй каап, буруудадкаш, «партаппаратчиктер» дээр сөстү барык-ла аксындан дүжүрбеди. Кандыг-бир айтырыг дээш партияның республика комитединден чепшээрел алыр, чүүдаа болурга партияның республика комитединче халыыр дээш Г. Я. Эпптиң этпес-ле сөзү чок болду. Шак мынчаар кайы хамаанчок чүве эдер эргени анаа кым берген ыл?

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязындан эгелээш депутат бүрүзүнүң санал-оналын, оларның туружун, үзел-бодалын телевизордан көрүп келдим. Г. Эпптиң санал-оналын үргүлчү дыңнап келдим. Ооң чугаалап турар чугаазының кызыгаарын, марксизчи эвезин кайгаар кижи-дир мен. Шак мындыг үзел-бодалдыг кижи студентилерге кандыг билиг берип турар ирги деп даа бодаар-ла кижи-дир мен. Бир-бир бодап олурарга, Г. Я. Эпп партияның политиказынга удур-даа мышкаш? Оон чугаазындан алгаш көөрге, национализм, шовинизм хевирлер илереп турар. Липчинскаяның солунга парлаттынган чүүлүн республиканың бүгү чону килеңнеп турда, Г. Эпптиң ону камгалап турары база илдептиг. Шак мындыг үзел-бодалдыг кижи студентилер ортузунга кандыг политика чорудуп турар ирги?

Кара туразында аажылаар, чүнү-даа эдип турар Г. Эпп кайы соңгулда округундан депутатка депшиткен ирги? Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга ажылдап киреде ол конкурс эрткен ирги бе? Амгы ажык-чаңгыг үени ажыглап алгаш, партияны, ооң удуртулгазын шүгүмчүлээри бир аян апарганы канчап-даа таарышпас деп бодаар мен. Г. Эпп дээш чижектиг «шүгүмчүлекчилер» соңгулда кампаниязының үезинде каас-кээ сөстер эдип турган ат-алдар чедип ап, соңгудуп алган деп бодаар-дыр мен. Шак мындыг депутаттарны дедир кыйтыртыр болза эки деп саналдыг мен. Мээң бо бодалымны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязы сайгарып көөрт чүгула деп саналап турар мен.

Юрий ЛОПСАН.
Өөк кодээ Совединиң депутады.

ТУДУГЖУ ЛЕОНОВТАР

Бистиң Тожу районда Леонов алышкылар 1978 чылдан бээр ажылдап турар. Чеди тудугжунуң бежиниң фамилиязы — Леонов. Звенонуң удуртукчузу Владимир Семенович. Дыка-ла мергежээн улус бо. Бистиң районнуң тудуг суурунуң хөгжүлдезинге, чоннуң культурлуг амыдырал-чурттаалгазын бедидеринге дыка-ла улуг рольдуг бооп турлар. Оларның ажыглалга киирген объектилериниң кол-колу мындыг: район-нуң төп электри станциязы, эмнелге, Культура бажыңы, школалар, чурттаалганың хөй-хөй бажыңнары. А «Тоора-Хем» совхозка Культура бажыңы, спорт залы, школаның спорт залдыг немелде тудуу, котельнаяны тудуп берди.

Звенонуң кылган ажылы дыка-ла шынарлыг. Бистиң дужувуске безин кирбес тудугларны сайдан, довурактан, цементиден тудуп берип турлар. Тудуглар улуг таалай, ишти-даштында тиг бээн чок. Алышкыларның звенозунуң кызымак, харысаалгалыг чорудун ажылындан бистиң совхозта школа ам чаңгыс ээлчег-биле өөренип турар.

«Тоора-Хемниң» Культура бажыңы орду-биле домей-ле. Мында янзы-бүрү бөлгүмнер, секциялар ажылдаар өрээлдерлиг. Амгы үеде школада спорт залын доозуп, ооң-биле кады школаны бус, суг-биле чылыдар кылдыр эде дериш турар. Ол ажылды удавас доозар.

Бо аалчыларның чон-биле ол найыралын көрүп-чурумнуун кайгаар бис. Кижи төлү кала-даа чоруур, күш төлү кала-даа ужар. Ындыг улус чонга буянныг үүлени бүдүрүп берип турбайн канчаар. Оларга бис курлак чедир мөгейип турар бис.

Салчак ШОЖУЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ДҮН-ХҮН ЧОК БӨЛДҮНЧҮПКЕН...

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайның базааарынга, кудумчуларынга бөлүк-бөлүк аныяк оолдарны бо-ла эскерип болур. Таптыг хайгаараар болза, оларның чамдыктары өөредилгеде даа чок, ажылда-даа хаара туттунмаан хире. Садып алыкчылар арбын черге олар бо-ла турар. Чүге дээрге оларның чамдыктары кижилерниң сумказын чара кескеш, акшазының хавын ийикпе азы садып алган аъш-чемин ап каан боор. Хамаатыларның чугаазы-биле алырга, ындыг оолдарның саны көвүдеп турар. Чүгле сентябрьда безин элээн хөй оорлаашкын болганын хамаатыларның хомудалындан дыңнадым. Чижээлээрге, сентябрьда хоорай чурттуг К. деп кижиниң талоннары-биле кады садып алган чемнерин билдинмес кижи алгаш барган. Ол сумказының иштинге аъш-чемден аңгыда, бажың дүлгүүрлерин база алыпкан. Бир мочал картофелин база оорлап аппарган. Бо херээжен не бажыңын үреп кирер ужурга таварышкан.

Чамдык элээди оолдар садып алыкчыларның сумказын, акшазының хавын кеңдүрүп-ле ушта соп алгаш баарга, назы-хары дөгүй берген кырганнар, пенсионерлер чүгле алгыржып туруп каарлар. А чоогунда көрген улус, күштүг оолдар оларны сүрүп, тудуп алырын бодавастар-даа. Анаа-ла көрүп чыдып каарлар.

Амгы үе дужут ажаап мал чемнери белеткээриниң шиитпирлиг сезону. Ол кампанияга кижи бүрүзү киржилгелиг болур ужурлуг. Ынчалзажок хоорай күскому базаарда, арага магазиннериниң чанында база кудумчуларда дүн-хүн чок бөлдүнчүп алган арагалап, оорланып кылаштажып чоруур аныяктарның күжүн ажыглаарынче сагыш салбас. Оларны ногаа, картофель ажаалдазынче, мал чемниң белеткелинче чорудуп, чүге ажылдатпазыл? Олар база-ла өскелер дег, аъш-чем чиир, хеп-сып кедер кижилер-дир. Ынчангаш күрүнезинге үлүүн киирзе аан хире. Оорланыр багай чаңчылдыг ийи-чаңгыс кижилер-биле шыңгы демиселди демнежип чорудар болза, ам ажыл дээштиг болгу дег. Күш-ажылчы кижилерниң хөлегезинге ындыгларның чурттаары ам дажыпаза.

Михаил КОЛ
Кызыл хоорай

Херээженнер чөвүлелдеринде

ДЕЛГЕЛГЕДЕ—БОЙДУСТУҢ ХАЙЫРАЗЫ

Мөңгүн-Аксында ВЛКСМ-ниң 50 чыл оюн аттыг стадионга суурда чурттап турар чоннуң хуузунда өстүрген картофель, ногаа аймаандан кылдынган чемнерниң, катчымистиң база эм оъттарның, тыва болгаш өске-даа национал чоннуң кылып турар чемнериниң, тываларның шаг-дааандан кылып келгени ак чемнери, ааржы, курут, быштак, чөкпек дээш, оон-даа өске чүүлдерни «Бойдустуң хайыразы» деп делгелгеге салган.

Ук делгелгени Каргы кодээ Совединде херээженнер чөвүлели (даргазы С. С. Ооржак) биле районнуң херээженнер чөвүлели (даргазы Л. И. Иргит) база районнуң бойдус камгалалының комитеди организастаан.

Делгелгениң негелделерин баш удур тараткан турган. Оон кол-ла сорулгазы — районнуң девискээринге хууда дузалал ажыл-агыйын, сад болгаш огород эштежилгезин улам ыңай хөгжүдери, чурттакчы кижи бүрүзү туструзунда картофель, ногаа аймаан өстүрүп турганда, аъш-чем продуктулары-биле (мыйыстыг, шөйр-даа малдарны тудуп турганда) эът, сүт-биле боттарының өг-бүлелерин хандырары болур.

Стадионга болуп эрткен делгелгеге агитквартталдарның төлээлери боттарының өстүрген ногаа аймааны салгылааннар. Бойдустуң байлак хайыразы болур катчымыс, оон кылдынгылган суксуннар, вареньелер, эм оъттар — артыш, ыт-кады, кара-ай, улуг өзүт дээш, оон-даа өске чүүлдерни чон бараалгатаан.

Каргы кодээ Совединиң девискээринде чурттап турар хамаатылардан ниитизи-биле 21 өөрге мини-теплицаларны тудуп, ында огурец, редиска, согуна дээш, оон-даа өске ногаа аймаан өстүрүп турары ук делгелгеде илереттинген. Борта пенсионерлер Сенмит Иргит, Сыргатпай Салчак, Чажытмаа Арапчор, Белекмаа Седип, Чадамба Кара-Сал болгаш «Сыдым» агитквартталдының даргазы Зоя Чүльдүмнуң өстүрген ногаа аймаа, картофели комиссия кежигүннериниң улуг үнелелин алган.

Делгелгеге эң не идепкейлиг киришкени дээш хууда шаңналдарга Зоя Чүльдүм, Чадамба Кара-Сал, Чажытмаа Арапчор, Орлан Херлек, Белекмаа Седип, Евдокия Артай-оол болгаш оон-даа өскелер төлептиг болганнар.

Агитквартталдарның делгелгеге киржилгезиниң түңнелдерин база үндүрген. Бирги черде «Сылдыс» агитквартал делгелгениң негелделерин бүрүн талазы-биле күүсеткен. «Ак-Баштыг», «Сайлык» агитквартталдары база эки болган.

Каргы кодээ Совединиң чанында херээженнер чөвүлелиниң организастап эрттирип турары «Бойдустуң хайыразы» деп делгелге чурттакчы чон ортузунга сад болгаш огород эштежилгениң ажылынга моон соңгаар улуг салдарлыг. Ындыг-даа болза чылдың на сентябрьның бирги он хонуунда эрттирип турары бо делгелгеге кирип турар агитквартталдарның саны чыл келген тудум эвээжеп турар. 25 агитквартталдардан бо чылын чүгле 11 агитквартал киржип турары канчап-даа четчес болуп турар.

Хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр, кодээде ажылдап, чурттап турар кижи бүрүзү аъш-чем продуктулары-биле бодун хандырарын чедип алыр сорулга-биле кижи бүрүзү боттуг ажылдаар, агитквартталдарның соңгуткан чөвүлелдери чурттап турар черниң айыы-биле чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирип, борта пенсионерлерни киириштирип турганы, өөреникчилерни аныяк салгалды өөредиин чугула. Ынчангаш агитквартталдарның даргалары борта бир-ле дугаарында боттары хол тудуп ажылдаары өскелерге үлегер болур.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.
Мөңгүн-Тайга район.

БИСТЕРДЕ МЫНДЫГ

Бистиң Алдан-Маадыр суурнуң херээженнер чөвүлели 15 кижиден тургустунган. Баштайгы организастыг хуралывыска республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы база киржип, биске ажыктыг арга-сүмезин берген.

Чоп биске бо улуг ажылды бүзүрел турар болганда, чорудар ужурлуг планнаан ажылдарывысты баш удур хуваажып, тус черге таарыштыр беш секторга чискен бис: чоннуң социал амыдыралы, арыг-шевер, бедик культура, дружина, чаагай жыдылга болгаш чон ортузунга культура-массалыг ажылдар.

А тус-тус сектор бүрүзүнге чөвүлелдиң бир кежигүнүн быжыглаан. Кижи бүрүзү бодунуң харыылап турар секторунуң ажылының түңнелин чөвүлелге ийи неделя болгаш-ла түңнеп турар.

Совхоз столоваязының улуг повары, хөй уруглар-дыг үлегерлиг ие Чечек Ак-кыстаа Моңгушту херээженнер чөвүлелиниң даргазының оралакчызынга соңгуп алдывыс.

Чыл эгезинден бээр чамдык солун чүүлдерни организастап, анаа суурнуң дыка хөй чурттакчыларын, аныяктарны болгаш пенсионерлерни киириштирген бис. Чижеглээрге, «Ак-чек оттугаш» деп кежээни эрттирерде, анаа херегләэр акша-тегерикти дүк кырыгылдалыының үезинде ажылдап алган түрээй херекчивистен алдывыс. Ук кежээге ажыл-агыйының 35 мурнакчыларынга белек-селектерни тывыскылаан. Агитквартталдар ажы-биле хана солун көрүлдезинге дортку, ийиги болгаш өңгү квартталдарның төлээлери шаңналдыг черлерни ээлээн. Агитатор башкылар аразынга эрткен конкурска «Алаш», «Хемчик», «Челээш» агитквартталдарның башкылары тиилекчи болган. «Салгал» агитквартталдың чурттакчылары солун өг-бүле концертин база бараалгаткан. Оон аңгыда викториналарны, аттракционнарны база удаа-дараа организастаан. «Ырааҗы 90» деп ыры конкурзунга хөй кижи киришкен. Ол бирги агитквартталдың эрттирген «Ажык сүмелер» деп кежээни чоп дыка соңуурган. Шагаа байырлалын эрттирерин «Кажык» агитквартталдын, сүт бараан фермазының коллективтери идепкейлиг киришкен, анаа тыва чемнерни аъш-биле сатканы — өске коллективтерге үлегер болган.

Суурда херээженнер чөвүлели чамдык ажылдарга ниити күш-биле кирип турган, ук чөвүлелдиң фондузун тургузуп турар.

Бистиң ажыл-чорудулгавыс чамдыкта база хоочүвейн баар-дыр. Район төвүнге организастаан «Тыва чоннуң эдилелдери» деп делгелгеге бистиң коллектив бирги черни ээлээш, республика төвүнге болур делгелгеге киржир деп белеткенип алгаш турувуста, совхоз транспорт-биле хандырбайн барган. Бисти бо таварылгала деткивейн барганындан дыка хомудаан бис.

Сөөлгү үеде малчын чоннуң, ылангыя мал ажылында херээженнерниң культурлуг амыдыралы дээш улуг кичээнгейни угландырып турар бис. Ол талазы-биле чөвүлелдиң кежигүнү хоотедиң кижи харыылап турар. Бир агитквартталда 2 малчын аалды быжыглаан. Оларның хонуун канчаалап чылда ийи удаа көңгүрүп өөрен ап, аалдар турар болгаш черде ында ниити байдалды харыылап турар. Туссай дем-деглел кыдыраалтарын база ажылдап турар.

Суурда улусчу дружина ажыл-ынга сөөлгү үеде идепкейлиг кирип келдивис. Бистиң дежурныйлаашкын үезинде холга баглап алыр тускай ылгавыр демдектиг апарган.

Агитатор башкылар О. Ондар, Т. Настыкова, Н. Ооржак, В. Сарыглар, З. Моңгуш болгаш оон-даа өскелериниң ажылдап турары эки.

Бистиң суурда агитквартталдарның даргаларының оралакчылары — адалар. Оларның Ч. Ооржак, С. Куулар, У. Ооржак оларның кызымаа хөлчок. Корум-чурум тудар, нашы-хар барымдаалавас отрядтарның даргаларынга үстүкү класстың өөреникчи оолдарын соңгуп алырга эки бээр чорду. Ийи талазында оларның чурумну өөредилгези экижиир.

Аныяк өг-бүлелерниң өөредилгезин кижизидилгезинче сагыш салып чорууп үлегерлиг адалар суурда эвээш эвес. Оларның чижээнге К. Д. Моңгушту, Т. С. Ооржакты, Т. Д. Мижит Доржуну, Ы. Ч. Ооржакты болгаш өскелерин-даа адап болур.

Суурда 9 Маадыр иелер бар. Оларның Мижит Ооржак, Бүүрек Ооржак болгаш өскелер-даа идепкейлиг чорууп көргүзүп турар.

Ам чоокку үеде «Кым кижизидерил?», «Мээн ычак суурум», «Бойдустуң хайыразы» деп кежээлерни эрттирер бис. Суурувусту улегерлиг, арыг-силиг, корумчурумнуг, культурлуг болдурар дээш кызымак ажылдаар бис.

Чылбак МОНГУШ.
Алдан-Маадыр суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы.

«Чагыдылга-91»

ХАРЫЫСАЛГАДАН ХАМААРЖЫР

Солуннарның эртээ улгатканы-биле кылбаштыр чагыдылга оожум чорууп турарын сорттуунарда бижип турар-дыр. Артаан үеде өөрге бүрүзү эртек чагдының чагыдылганын кылып алыры күжениг. Дараазында алдыыйбас чагыдылганы чыл эртенинде улангыр чагыдып ап болур-дур. Мен база 1991 чылдың солуннар, сеткүүлдеринге чагыдылганы кылдым. Чаңгыс-бир-даа солун номчуваан барып шыдавас мен, ооңдаан дугаар бурунун эрттирбейн номчуур чаңчылдыг мен.

Келир чылдан эгелеп «Шын» солун неделяда беш катап үнер болганынга таарзынмас-тыр мен. Чүге дээрге дыштаныр хүнде кижи харын солуннарның шуугуун номчуур эвес-не. Анаа хүнде ажылдап келгеш, ол-бо чүве кылыр дээш кижиниң солун номчуур чаа чок болур.

Партияның, чазактың улуг хемчээлдиг чүүлдерин эвижедип, кызыра парлаза кандыгыл? Чамдыкта үш арын-даа болур-дур.

База бир саналым мындыг. Бир-тээ, солун эртээ улгатпаан чүве болганда, [illegible] база биир болган. Ынчангаш оларның ажылынга [illegible] база улгадыр үнер-дүр. Бажының чагыдып ап [illegible] солун, сеткүүлдерниң чамдызын 2-3 хонук кээвейн бээрге, хомудалдыг ажык. Чок болза [illegible] кээрге, [illegible] чедирип турар-ла, [illegible] ажыр [illegible] хереглээ [illegible] каар. Оон чамдык дугаарлары чиде-даа берип болур.

Мени алгап көөрге, почтальоннарның солун, сеткүүлдер [illegible] үезинде [illegible] чедирип турарындан чагыдылганың салымы-даа улуг хамаарылгалыг.

Роза МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

КЫЙГЫРЫП ТУР МЕН

Солун — чоннуң караа, кулаа, ыттаны. Ону ынар сурвус, чиир хлеввис, тынар агаарывыс дег үнелээр бис.

Мен бодум өске солун, сеткүүлдерге немей «Шын», «Тываның аныяктары», «Ленинчи оруу», «Сылдысчыгаш» солуннарны чыл бүрүде мааш-ла чагыдып ап, дугаар бүрүзүн номчуп, көрүп турар мен. Оларда аңы-бейлерин баар таварылгаларда дораан почта салбырындан барып айтырар мен. Почта малчынындан дужуруп турда белин мааан турганда, дарый дилээ алыр мен. Мооң ол чаңгызы почта ажылдакчылары пат билир болганда кортуп көрбүм-ге-ле, херек дугаарларны дораан ап бериптерлер.

«Шын» солунда бүгүле херектиг чүүлдерни дыннадып чарлап, сонуурганын өөредип ажыл-агыйларының арга-дуржулгазын бижип турар. Амгы үеде солун амыдыралды турушту апарган, харын айтырыгларны ол чүгүлдүр турарын ол ышкаш фото-чуруктарын шыяры, ын, композициязының ажы [illegible] эки болур. Ол ышкаш аян, бакты шугуроол, өрбек-тегниг материалдарны «Шынның» корреспондентилери бижикчилери бижиш турар апарган. Бистиң парламентте Сүт-Хөл райкомунуң дежурчаан-биле бижикчилер болгун, «Хемчиктиң чалгыттары» чечен чогаал бөлгүмүн организастаан кадыг бижикчилерге улуг деткимче. Бажыттың болгаш бөлгүмнуң ниитижикчилерин райкомнун чыып, хуралдадып, сорулгаларны салып, идепкейжилерин шаңнап, мактап, солун, сеткүүл ажылдакчылары-биле таныштырып турары кончуг эки.

Эрткен хүннерде «Шын» солуннуң ажылдакчылары фотокорреспондентилери редакторунуң удурту-биле бистиң районга келгеш, номчукчу чон-биле ужуражып, арга-дуржулга солчуп чорааннар. Ындыг ужуражылгалар солун болгаш өөредилгеге, ол ышкаш редакцияның ажылдакчыларының кедергей бижикчилерге арга-сүме ин чүүлдүр бижип, чаңгызын кижи көрүвес арганы. Ындыг чорук агыр салгалдың бижикчилерин өөредип, деткиириңге дыка таалалдарлыг. Солун ажылдакчылары кедээ бижикчилерин барганда чагааларны ап, чаалап, эде ажылдап, хөй үе шингээдип турар. Ынчангаш хууда көрүп, билип алганы шын фактыларлыг материалдарны бижиир кежээниң. Далаш хынаттынмаан медээ, чиг сан-факт сонуургаш шиңгээни, ат алдарын бамсырадыр дээрин утпаалыңар. Эргим бижикчилер. Чугула бижип сөзге адаанга адырын, адын, адажының адын, фамилиязын долу-биле бижиир чугула. Ишкийдар салган чагааларны ажылдакчылар солунга парлавайн барып болур эргелиг. Шынап-ла, ады, сывы билдинмес авторлуг чагаага кыйыың алып тудуп салыр боор. Мооң бо назызы чорутсан чагааларымны эдип чазап келген парлалга ажылдакчыларынга өөрүп четтиргеним илереттим.

Ам катап-ла хенгаш солуннар чагыдылгазы доостур. Оза өзүр турар эштерим чагыдылганы дүрген кылып алырынче кыйгырып тур мен.

Биче-оол САТ.

Буян-Бадыргы ноян

(Төнчүзү. Эгези №№ 239, 240, 241 «Шында»).

Дараазында хүн Хемчиктиң ийи кожуунунуң кол-кол дужуметтерин чыыр. Анаа албан ужурунда тускай чугаалажыышкыннар кылырып дугурушкан. Совет чазактын талазындан Сафьянов, оон-биле кады келген эштери 11 кижи, ийи талазында Хемчик кожууннарының төлээлери. Бээзи кожууннуң 17 сумузундан 47. Даа кожууннуң 10 сумузундан 44 төлээлекчи киришкен. Чугаалажыышкыннар дипломаттыг деңнелге эрткен.

Анаа кол айтырыг база-ла Тываның келир үези. Улуг хуралды белеткээриниң айтырыглары турган. Сафьянов, Буян-Бадыргы олар тускайында меделгел кылган.

Мурнунда дугуржуп алганы бээр олардың кылган меделгелин ийи талалар чүгледүгзүнүп көрген болгаш Улуг хуралга чаңгыс аай саналдыг келирин дугуржуп алганнар.

Амыдыралдың неген келгени хүннүң айтырыгларын шиитпирлээри чугула апарган. Ылангыя чоннуң бараан аймаа-биле хандырары барык-ла соксаан. Кыдаттың-даа, орустуң-даа хуу садыг баазалары узуттаттынган. Күрүне садыы тургустунмаан. Шай, таакпы, пос-таавы, өске-даа херегле бараан немешчок. Совет садыгны тургузарга-даа садыг-саарылганың чуруму доктаатынмаан.

Хуу садыг үезинде чон бараанны чаалиге алгаш, өртээнге мал, олук аймаа берип турган болза, ам чаңгыс аан доктааттынган өртек өзугаар акшага саарар апарган.

Моон мурнунда, акша саарылгазы турбаанындан чонда акша чок, чон оон ужурун-даа билбес турган.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Сафьяновтуң саналын өзугаар дараазында шиитпирни хүлээп алган:

1. Шагаан-Арыгга, Чадаана аксының Чанагашка, Хемчиктиң Чыдыг-Кара-Сугга совет дашты садыгның салбырларын ажыдар болгаш, бараан складтарын, анаа хамаарышкан өске-даа херекселдерни кылырын чөпшээрээр.

Хемчик кожууннарының талазындан садыгга кирген мал одарладыр, мал чемниге сиген кезер черлер-биле хандырар.

Садыг-саарылгага совет акшаны күштүг деп санаар болгаш чоннуң мөзелин эзугаар саазындан-даа, металлдан-даа кылган акшаны улустуң холунга берип болур. Орус-тыва чоннуң найыралдыг харылзааларын улам быжыглаарының айтырыы чугаалажыышкынның база бир кол айтырыы турган.

Бот-боттарын хүндүлежир, акы-дуңмалышкы эзу-биле найыралдыг кожа-хелбээ чурттаар орус-тыва чоннуң аразында харылзааларга хамаарыштыр Сафьянов меделгел кылган. Чоокта чаа Оттук-Дашка болган таварылга дугайында тайылбыр бээрин Сафьянов Хемчиктиң ноянңарындан негээн.

Чүү болганын мурнай чугаалавас болза, ужуру билдинмейн барып болур.

Шынап-ла, багай таварылга болган. Хемчикке чурттап турган орус тараачыннарның төлээлери чугула хуралга, крайда орус тараачыннарның Туранга болган съездинге киржири-биле бар чорааннар. Оттук-Дашка кээрге, оларга удур халдаашкын кылган. Чепсек чок тайбың чораан кижилерни адып-боолап, хоралакчы үүлгедиг кылган.

Кымнар буруулугул? Мындыг таварылга чүге болу бергенил? Харыылаар ужурлуг-даа турган.

— Кыдат дээрбечи шериглерниң үүлгеткен херээ. Хемчиктиң ноян, дужуметтериниң, тыва чоннуң талазында кандыг-даа буруу чок дээр дугайында тайылбырны Буян-Бадыргы кылган.

— Эрге-чагырга силерниң холуңарда болганда төлээлерниң айыыл чок чорууун хандырар хүлээлгелиг турган силер — деп, Сафьянов ноянның тайылбырынга удурланган.

— Чо-ок, дээрги Сафьянов, бистиң черивисти кыдаттар эжелеп алган турган. Оттук-Дашка мурнай чедер төлээлерни эрттирер кулелдиг турган мен. Ян Ши-чао мээн ынаар баарымны чөпшээревээн. Ынчалза-даа айыылдыг херек бистиң кожууннарывыска болганынга сагыш човал, моон соңгаар мындыг таварылганың болбазын дангыраглап тур бис, орус-тыва чоннуң найыралдыг, акы-дуңмалышкы харылзааларын ыдыктыг херек кылдыр камгалаарын хүлээнип тур бис — деп, Буян-Бадыргы сөзүн берген.

Даштыкыдан халдап келген таварылгада, ол ышкаш чурт иштинге үймээн үнгенде, Хемчик кожууннарын камгалажыр шериг күжу негеттиниp турар. Бо талазы-биле Россияның талазындан дуза көргүзерин дилээн.

Хемчик кожууннарының камгалалын совет таладан хандырып болуруун Сафьянов меделгээн. Ынчалза-даа шериг тударының шүүделин улуг дээрзин айытпышаан, ук айтырыгны шиитпирлээриниң аргаларын ол сүмелээн. Сафьяновтуң саналы-биле, Шагаан-Арыгга орус тараачыннарның суурун тургузар деп шиитпирлээннер. Херек апарганда оларны чепсеглээр, камгалал херээн олар харыылаар. Тайбың үеде мал, чер ажылы кылыр. Тараа, сиген шелү, мал одары-биле оларны бүрүн хандырар. Ак дээрбечилерден, Ян Ши-чаонуң шериглеринден былаап алганы бүгү боо-чепсекти бүрүн-биле совет талага дужаагап турар. Улустуң Улуг хуралын чыылдырар дугайында айтырыгга, хуралды белеткээрин, ооң болур черин болгаш эрттирер хуусаазын совет таладан боттандырар. Чурттуң ол бүрүнгаар хуралдың төлээлеринге чарлалды чедирген турар. Чурттуң үндезин хоойлузунуң төлевилелин белеткээринге киржир боор дугурушканнар.

Чурттуң даштыкы чурттар-биле харылзаазынга хамаарышкан айтырыгларны Улуг хурал болгуже чедир чүгле совет таладан боттандырып чорудар.

Кол-ла айтырыгларга хамаарыштыр ийи талаңың аразында чугаалажыышкыннар эки үре-түңнелдиг боор доозулган.

— Кызылдарның эң улуг дужуметтериниң бирээзи Икентей деп кижи Хемчикте келген. Ол тыва улустуң сестолмаан билир кижи болгандыр — дээн чугаа тарай берген.

— Икентей чоп мурнунга чүве чугаалаар дээн-дир. Туралаан-на кижи келдиң — дээн чар база дыңналы берген.

Ийи чыыңның дал-дал ортузу, Чадааның дээпектелип келгени кезек дыттарлыг шыкка аъттыг, чадаг чүс-чүс араттар чыылган. Кижи бажы кизирт, аът бажы оргу апарган.

Кижи ортузу эрте берген хире пазылыг, аажок улуг шыырак, чодур кара салдыг кижи чыылган чоннуң аразында кестүп келген.

Сафьянов болунуң кады келген эштери-биле, оларның чанында Буян-Бадыргы, Чымба ноянңарның дузалакчылары кызыл чинзелиг бөрттерин кедипкен. Аъттарындан дүжээн билек-ле, хаалары аъттарны алгаш барган.

— Икентей, Икентей — дииткен соонда, чыылган чон баскылажып каа дег, мурнун былаажып диргелип-ле келген.

Буян-Бадыргы холун өрү көдүргеш:

«Оожум, оожум. Долгандыр олуруңар, шимээнни соксадыңар!» — деп чыылганнарны оожуктурган.

Ол үеде стол, сандай деп чүве турбаан. Сафьяновтуң болгаш дужуметтерниң олурар черинге олбуктар чаткылап каан. Келген аалчыларда, дужуметтер-даа база-ла олбуктар кырында олургулапкан. Буян-Бадыргы туруп келгеш: «Бистиң хүндүлүг аалчывыс, улуг орус чурттуң, Совет чазактың төлээзи эш Икентей... деп чорүй, Сафьяновче көрнүп келгеш, силерни бистиң улузувус ынчаар адап турар, ажырбас боор аа?» — деп айтырган.

— Ажырбас, ажырбас — деп, ол бажын согаш кылган.

— Ийет, эш Икентей силерге чүве чугаалаар-дыр — дээрге чыылганнар аайын тыппайн шимээргей берген.

— Полпывас кижи» деп чуну чугаалай берди — дежип, аразында чугаалашкан.

Сафьянов туруп келгеш:

— Эргим хамаатылар, мээн чаңгыс чер-чурттугларым — дээн соонда мырыңай-ла арыг тыва дылга чугаалап эгелээн. Улустуң чамдызы каттыржып, чиршоң дүшкен.

— Чок, силер мени чазыг тур деп бодаваңар. Ылап-ла силерниң чаңгыс чер-чурттууңар, кара чажымдан тыва чон аразынга өзүп келген кижи мен. Бо удаазында совет чазактың даалгазын күүседип чорууп мындыг мен.

Сафьяновтуң чугаазын чыылган чон аажок сонуургап дыңнаан. Делегейде бирге дугаарында социалистиг революция тиилээн чурттуң чонунуң мурнундан, орус чоннуң мурнундан, тыва улуска, революсчу араттарга байыр чедирбишаап, орус чурттуңда чүү болганын, дарлаткан чоннуң хосталгазын, эрге-шөлээни канчаар чаалап алганын, ажылчын-тараачыннарның эрге-чагыргазы канчаар тургустунганын, ооң баштыңчызы В. И. Ленинниң дугайын ол чугаалап турган.

— Советтиг Россия тыва онну канчаар көрүп турарыл? Ооң келир үези кандыг болурул? Бо бүгүнү мурнунда орта билбейн чораан чон Сафьяновтуң чугаазындан билип, дыка-ла таалап дыңнаан.

Кужугет ШОЙГУ.

«1990 чылдың эң чоон херээжен кижизи» деп эллептиг конкурс маргылдаазы Италияга болган. Анаа Фругаролонуң (Александрия можу) 53 харлыг чурттакчызы Анджела Мазини тиилекчи болган. Ооң деңзизи 145 килограмм. «Бо бедик атты чедип алганымга чоргаарланыр мен. Анаа мээң бир чартыым — ашаам улуг дузаны чедирген» деп, журналистерге ол меделгээн.

ЧУРУКТА: «1990 чылдың эң чоон херээжен кижизи» Анджела Мазини.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ЧОГААЛЧЫГА

Кержек баштыг кожагар даш читкезинде
Кесте орган аңчы ышкаш кыймыш дивейн,
Шүлүк бижип, уран сөстү шиңиш ор сен,
Чүрээң одун демир-ужүүн хөрлээлетти.

Дүргектелген чалгыгларың бырланнаажык,
Дүнзүк хараан дуга дег ай кыланнаажык,
Чарашпайның дүлгээзиниг хүлүмзүрүүн
Чаңгыс сен-не таныл, билип чурул ор сен.

Чогаалдарың айдызалы, сүүзүнү
Чоңга ыр боор сеткилдерин чалгыниатты,
Чашкы үен база катап эгиткен сен,
Сырынналым алстырып кожа чор сен.

Моторк ТИРЧИН.

Номчукчунуң

бодалы

ЧОННУҢ ЭРТИНЕЗИ

Республиканың Алдар-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин сонуургап барып көөр кижи мен. Сөөлгү чылдарда, ылангыя аң, куш дүрзүлеринге немелде кылдынар туржук, чамдык экспонаттарның ыыт-ыйбейн барганын сөөлгү чорааш эскердим. Чижээлээрге, алдыналчак кудуруктуг ала-саасқан чок болду. Ол ышкаш хамның дериг-дүңгүрү база козүлбес болду.

Музейде хөй-ле чүве чурук. Оларны тайылбырлап турар бижимелдер орус дылырында артпышаан. Музейни кым-даа сонуургап көөп көөр. Ынчангаңда тайылбырны орус, тыва ийи дылга кылып кагза таарымчалыг хире.

Музей дээрге чоннуң эртинези-дир, ооң экспонаттарын доктаамал чаартыры (чаа чүүлдер бар-ла-дыр харын), ону чоннче чоокшуладыры, ховар экспонаттарга камныг болуру музейниң.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район.

ШООДАЙЛАП БЕРГЕННЕР

Баян-Кол суурнуң эмчи коллективи совхозтуң Булун-Бажында картофель шөлүнге ажылдаан. Картошка казарынга чеди кижи киришкен. Коллективте профэвилелдиң комитединиң даргазы Г. О. Кулактайга удурткан ол аныяктар совхозка ийи тонна ажыг картошканы шоодайлап бергеннер.

Кара-оол НАЗЫТЫ.
Кызыл хоорай.

ТВ

ОКТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 «Американ трагедиязы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.45 «Экии, хөгжүм!». 10.30 «Сад». Литературлуг уран-чечен программа. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 «Чажыт сарнатер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.40 Хөгжүм эргинези. Ф. Шопенниң чогаалдары. 17.20 Уруглар шагы. 18.20 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.30 Россияның парламент медээлери. 19.45 «Американ трагедиязы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.25—23.50 Эфирде хөгжүм. Чарлалдар (22.25) — Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем тайылбырлыг фильмнер. 8.35, 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үнделиннери. Санал тыварының алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Ниити биология. 10 класс. Диригамытаннар болгаш оларны хоргаадыр бойдус. Видеофильм. 12.05 «Милицияның сержантылары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Концерт. 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.15—15.20 «Тулаада кижилер. Полесье хроникалары». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 РСФСР көрээлдерниң телестудиялары. «Хүн тургузган үеде коллективтиг портрет». 17.40 Алексей Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.05 Коллаж. 18.10 «Чажыт диагноз». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Хакас автономнуг областын 60 чыл оюн байырлаашкынының дугайында репортаж. 19.00 «Тыва черле». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Изби шилде-биле ужуражыышкын». Концерт-очерк. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 Ф. Красиловскийниң ырлаар. 22.55 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 00.50—01.50 Хол бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Бразилиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 «Юргенстиң бухтазы». Телефильм. 19.45—20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

◆

Иркутскиниң Хо Ши Мин аттыг даштыкы дылдар институду кодээ черлерниң ортумак школазын доосканнарны дараазында мергежилдерниң белеткел салбырларынга хүлээп ап турарын дыңнадып тур:

англи болгаш немец дылдар башкызы.

даштыкы дылдар (англи, француз) башкызы болгаш школа албан черлериниң кижизидикчизи.

даштыкы дылдар (англи, немец) башкызы болгаш шериглиң эге белеткелиниң башкызы.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Чүргүй-оол кудумчузу 1. Башкылар билиин бедидериниң республика институду.

◆

КИНО

ОКТЯБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Обреченный на одиночество» (Япония. 16 харга чедир) 9.00, 12.30, 17.50, 19.30 (улаткан) шактарда. **«Сувенир для прокурора»** (Свердловск/к-ст) 10.40, 14.10, 16.00 шактарда.

Видеозал: «Новые варвары» (АКШ) 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыындыз» 9.20, 12.20. **«Клад на дне озера»** 10.40, 13.40. **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 15.20, 18.00. **«Посвященный»** (2 сериялыг) 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мистер Питкин в тылу врага» 14.00. **«Нечистая сила»** (2 сериялыг) 16.00, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Раджлакшми» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-43; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ эолуу келбейн баргаза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 615.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 25 четверг № 243 (14443)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ПРОФЭВИЛЕЛ ШИМЧЭЭШКИНИН ЧААРТЫР

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизинге ВЦСПС-тиң илеткели

Чурттуң теегүлүг хөгжүлдезиниң чорудулгазы, амыдырал боду ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизин хууса бетинде чыылдырарының эргежок чугулазын негеп келген, ынчангаш бо съезд болза, профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазының бүдүн үе-чадазын түңнээр апаар деп, ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы В. П. Щербаков медеглээн. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XVIII съездизиниң соолунде ВЦСПС-тиң ажылының болгаш чурттуң профэвилел шимчээшкининиң үндезини-биле чаартыр сорулгалар дугайында илеткелди ол кылган.

Экономиканың байдалды быжыг турушчуг кылдыр [illegible] чидер, рынок харылзааларынга шилчиир дээш харылзаалыг шилчип алышкынны совет кижилер сөөлгү үеде манап келген. Ол дээрге ылангыя эге үе-чадада берге болгаш даржыктыг чорудулга-дыр. Рынок дээрге кылаң [illegible] деп санап болбас. Ол дээрге кижи бөртүндөн эң-не күженишкинниг ажылдаарын, сагылга-чуруумнуг болгаш харысалгалыг болурун негээр шыңгыы система-дыр.

Ынчангаш ССРЭ-ниң Президентизиниң саналдааны [illegible] угланыышкыннарда чонну социал камгалалының талазы-биле профэвилелдериниң хөй туруштары айыттынган. Ынчалзажок дыка карын айтырыглар бар. Оларны шиитпирлээринге хамаарыштыр тодаргай туруштуг съезд ажылдап кылыр ужурлуг деп, илеткелчи онзалап демдеглээн.

Кол угланыышкыннарда кижилерниң социал камгалалының хемчеглерин ниитизи-биле айыткан болгай. Ынчангаш профэвилелдери болза ук хемчеглерни чуртка ниитизи-биле болгаш республика, бүдүрүлге бүрүзүнге хамаарыштыр улам-на тодарадыр херек.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының кол массазы кандыг өнчү турарыл, шилчиириниң амгы үе-чадазында өнчүнүң чогум кандыг хевири тергиидеңчи болур ужурлуун деп айтырыгны хамыктың мурнунда бармыдаалап көөрү чугула. Илеткелчиниң бодалын ёзугаар алырга, өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң боттуг эргежок чугулазын хүлээп көөрү чүүлдүг болур. Ынчаарга профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазының кол чүүлү — күш-ажыл рыногу, ажыл-биле хандырары, ажылчын күжүнүң өртээ ышкаш, үндезин айтырыгларга хамаарыштыр кижилерниң эрге-ажыын камгалаары болур ужурлуг.

Чонну ажыл-биле хандырарының айтырыынга илеткелчи база доктааган болгаш экономиканың структуразын эде тургустунуушкунуң, карылгалыг бүдүрүлгелерни тарадып дужуреринин, өнчү хевирлерни солуптурарының байдалдарында 6-дан 15 миллион хире кижи ажыл чок артар магат-чок деп илеткелчи демдеглээн. Ажыл-биле кижилерни хандырарынга хамаарышкан хоойлужудулга төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Соведи амгы үеде чугаалажып көрүп турар.

Күш-ажыл рыногунга ажылдакчыларының эрге-ажыктары дээш демиселге холбаштыр профэвилелдериниң мурнунга салдынган төп сорулга болза, ажылчын күжүнүң өртээ. ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы бо айтырыгга тодаргай доктааган. Үр үениң дургузунда бистиң күрүневис ажылчын күжүнүң өртээн директива ёзугаар тодаргайлап, нормативтерин доктаадып келген. Ооң түңнелинде ажылчын кижиниң кылган чүүлдериниң өртээниң ортаа кезиинден эвээш акша төлеттинип турар. Ынчангаш ажылчын күжүнүң өртек-үнези ындыг турда, ажыл төлевирин доктаадып тургусканының принциптери рынок өртектерин ёзугаар чуртталга бажыңнарын, [illegible] кижилерниң садып алырын хандырбайн турар. Ол бүгү чарыгдалдарны дугаарын ажылчы чоннуң акша-херекселдериниң күселди-биле мооң мурнунда күрүне хандырып келген.

Ажылдавайн турар болгаш эвээш хандырылгалыг кижилерниң социал камгалалының айтырыынга В. П. Щербаков ооң ышкаш тодаргай доктааган. Амыдырал шыдээр шинээ чавыс кижилерниң саны чүгле кызырылбайн турар эвес, харын улам көвүдээн. Амгы үеде ындыг кижилерниң саны чуртта ниитизи-биле 70—80 миллион четкен. Оларның барык 25 хуузу — ажылчыннар, албан-хаакчылар, колхозчулар, үштүң бир кезии — пенсионерлер болгаш инвалидтер. Оларның социал камгалалының айтырыынче онза кичээнгейни илеткелчи угландырган.

Илеткелчи ооң соонда социал страхованиениң айтырыгларынга тодаргай доктааган. Ону башкарарын үндезини-биле [illegible] эргежок чугула апарганын ол айыткан. ССРЭ чаза биле ВЦСПС-тиң аразында дугуржулга ёзугаар күрүнениң социал страхованиениң бюджединиң орнунга ийи фондуну — ССРЭ-ниң Пенсия фондузун биле ССРЭ-ниң Социал фондузун тургузар деп саналды киирип турар. Биргизи күрүне органнарының эргезинге, ийигизи профэвилелдериниң эргезинге турар.

Оратор ооң ангыда ниитилелге херээженнерниң база аныяктарның байдалын, кедээде социал база культураның болгаш спорттуң айтырыгларын шиитпирлээри-биле профэвилелдерниң ажылынга бүгү талалыг доктааган. Херээженнерни кадыг ажылдан хостаар, ооң-биле кады уруг-дарыгны кижизидеринге эң-не таарымчалыг чүүлдерни тургузары-биле профэвилелдери бүгү-ле чүүлдерни кылыр апаар. Херээженнерниң бөжүүр бетинде шалаазын 4 ай чедир узадыр сорулга туруп турар.

Аныяктар талазы-биле күрүне политиказының программазын ажылдап кылгаш, ону кыска хуусаада боттандырып эгелээр, рынок үезинде аныяктарның болгаш бичии чаштарның эрге-ажыктарын камгалаарын магадылаар хөй талалыг хемчеглерни хүлээп алыр дугайында съездиниң омунээзинден ССРЭ-ниң Дээди Соведингe саналдар киирери эргежок чугула боор турар.

Кадээ ажыл-ишчилерниң айтырыгларын ВЦСПС багай шиитпирлеп турарын илеткелчи билиңген. Чүгле ол эвес, харын областарда, республикаларда профэвилелдер чөвүлелдери кодаг лугалажырының айтырыгларынга башкарыкчы ролиндан барык ойталаан.

Ажыл-агыйны башкарарының чаа нетелделеринге профэвилелдерниң демиселиниң аргазын база ажылчының угланыышкынын улам тодарадып турганы, ол четпестерни чайладып болур.

Рынокче шилчииринин программазы чурттакчы чонну чурттаар бажың-биле күрүне хандырарындан ойталааш, ону бараан хевирлиг кылдыр шилчидерин саналдап турар болганда, шилчиилге үезинде аар-берге байдал бажың ээлеринге база оочурда турар 14 млн. кижилерге онаажыр. Олар квартираларны халас алыр магадылалын оскунарлар.

Шак ындыг шиитпир ылым эвес дээрзин илеткелчи айыткан. Чуртталга тудуунга капитал салыышкыннары бети дээрге чоокку беш чылдарда чүгле кызырлыр эвес, харын рынок механизминиң күсели-биле көвүдээр ужурлуг деп, профэвилелдери негеп турар. Ооң-биле кады квартира айтырыын боттары шиитпирлеп аар деп турар чамдык хамаатыларга болгаш бүдүрүлгелерге эң-не таарымчалыг байдалдарны тургускан турар ужурлуг.

Чурттаалга ажыл-агыйы бот-акшаланыышкынче шилчииргe, чуртталга бажыңын ажаап-тежээринге улустуң чарыгдалын бөлүктеп, оларга компенсация төлээри чугула апаар боор дээрзин айыткан.

Илеткелчи ооң соонда чаартынып турар профэвилелдерин хай деп, оларның «туружун айтып бээр» дээр консервативтиг күштерниң көвүдээн оралдажыышкыннарынче кичээнгейни угландырган. Профэвилелдери бүдүрүлгелерге ажылдаар ужурлуг. Чурт болза рынокче шилчиир, ындыг болганда, ажылчын кижи бүдүрүлгениң ээзи-биле кара чаасказы артар, бо таварылгада ол дээш, ооң эрге-ажыы дээш профэвилелдери туруп шыдаар. Профэвилелдериниң дугайында хоойлужудулга хүлээп албаан шаанда олар хөй-ниити каттыжыышкыннарының дугаайында Хоойлуга чагыртыр, олар күрүнениң шыңгыы контролунга турар, бодунуң кылган базым бүрүзү дээш санажыр ужурлуг болур. Ындыг профэвилелдери ажылчы чонну камгалап шыдавас.

Профэвилелдериниң чөвүлелдери база комитеттери-биле кады ВЦСПС-тиң ажылдап кылганы коллективтиг керээлер база дугуржулгалар дугайында хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Соведи дарый чугаалажып көрүп, хүлээп алзын дээш, профэвилелдери, чурттуң профэвилел тевү идепкейлиг туржур ужурлуг.

Амгы үе-чадада профэвилелдериниң организастыг тургузуунуң айтырыглары база улуг ужур-дузалыг апарган. Хамыктың мурнунда ооң эге организацияларының бот-тускайлаң чоруун, кол эргезиниң хандырары эргежок чугула дээрзин илеткелчи айыткан. Кайы профэвилелге кирерин, өске профорганизациялар-биле каттыжарының кандыг хевирин шилип алырын, ниитиин тургузуу кандыг болурун, үстүнде турар кайы профорганче төлээлелге киирерин эге организация чүгле боду шиитпирлээр ужурлуг.

Профэвилелдериниң чаа хөй-ниитичи каттыжыышкынының дугаайында айтырыгга доктаагаш, В. П. Щербаков мынча дээн: «Унитарлыг күрүнениң байдалдарында ВЦСПС-тиң күүседип турган ролюн куду баспайн чептүг үнелеп көрбүшаан, ол хажыттынган демократтыг централизмниң, эргелеп башкарылганың чагырыдужаар системазының үезиниң органы турган деп айтыр апаар. Бөгүн бистиң бүгү кежигүн организацияларывыс — адырлар-даа, республикалар-даа профэвилелдери — чүгле боттарының уставтарын удурттулга болдуруп, бот-тускайлаң ажылдап эгелээнде, ниити-эвилелдиң профтевүнүң ажыл-херээ үндезини-биле өскерлир».

Кежигүн организациялар профтөптүң адаанга каттыжып, ооң составын боттары тургузуп, аңаа эргежок чугула эргелерни база сан-хеөнү тывсыр. Ынчалзажок ол төп маргылдаа клубу хевирлиг чер болбас, ажылчы чоннарның, бодунуң кежигүн организацияларының эрге-ажыынга дүүштүр күштүг база ажылдап шыдаар орган, ылангыя нийти-эвилел эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнары-биле харылзаалаарынга ол туруштуг болур ужурлуг.

Аңаа таарыштыр болгу дег ат: «ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бүгү-ниити конфедерациязы». Бүгү-ниити дээриниң ужуру болза, ол бүгү чурттуң хемчээлинге профэвилелдерин каттыштырган турары-дыр. Конфедерация дээр ужуру — боттарының уставтарынга болгаш программаларынга дүүштүр ажылдап турар суверенниг кежигүн организацияларын эки турачы эвилели болур ужурлуг.

Профэвилелдериниң материалдыг баазазының дугаайын чугаалавышаан, илеткелчи профэвилелдериниң ажыл-агыйын чада-тургузуун эде көөрү чугула дээн. Ынчалзажок ооң эт-херекселин девискээрлер болгаш адырлар аайы-биле үлээлеп алгаш баарын болдурбас херек. Кайы-бир профэвилел каттыжыышкынының бодунуң кылып алганы чүүлдер ооң бодунуң өнчүзү болур. Ынчаарга ниити күш-биле кылдынган чүүлдер ол кайда-даа турары хамааржокка, профэвилелдериниң бүгү кежигүннериниң эдилели, өнчүзү болур.

Профэвилелдериниң өске хөй-ниити организациялары-биле харылзааларынга доктаагаш, ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы мынча дээн: «Ам тургустунар профтөп чурттуң профэвилел шимчээшкининге кара чааскаан баштаар деп семевейн турар, аңаа кирбейн турар профтөптер-биле база профэвилел каттыжыышкыннары-биле ажык чугаага киржип, оларның-биле боттуг кады ажылдажыр күзелдиг».

Күш-ажыл конфедерациязында, ажылчын клубтар каттыжыышкыннарында болгаш эвилелдеринде, стачка комитеттеринде бөгүнде каттышкан ажылчын шимчээшкин организациялары-биле демнежип, кады ажылдаарының туружун тодарадыры негеттинип турар. Оларның ажыл-чорудулгазында күш-биле хөделириниң аргаларын [illegible], ажылчын шимчээшкин амыдыралда бар боттуг айтырыгларының үндезининге тыптып келгенин, ол чорук амгы профэвилел тургузугларын хөлзеткенин, бодунуң аразындан массаларда деткимчени алган башчыларны идип үндүрген деп чүвени көрбес арга чок.

Совет профэвилелдери делегей ажыл-чорудулгазын база ооң мурнундаазындан өскертип чорударын планнап турар. Амгы байдал политиктиг сорулгаларны кедээй шиитпирлээриниң, чуртта чорудуп турар экономиктиг реформаларның байдалдары-биле холбаштыр дашкыкы профтөптерниң дуржулгазын өөренириниң, оларның-биле кады ажылдажылганың чаа хевирлерин тургузарынче угланган практиктиг хемчеглерниң чаа көрүүн негеп келген.

Түңнелинде илеткелчиниң чугаалааны: «Амгы боттуг байдал доп-дораан хөделирни негеп турар. 140 миллион ажыл кижини каттыштырып турар профэвилелдер ниитилелдиң социал быжыг турум байдалын тургузарынга салдар чедирип, кижилерге тодаргай дузаны көргүзер ужурлуг. Профэвилел организациязы бүрүзү түс черде байдалдарны өөренип көрүп тура, бо ажылга киржириниң аргазын боду тывар, ынчалзажок ол хөделиишкинниң тактиказы чаңгыс аай болур ужурлуг».

КРЕМЛЬГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев автономнуг республикаларның удуртукчуларының дилээшкин ёзугаар оларның-биле октябрь 23-те ужурашкан. Эвилелдиң чаа керээзин ажылдап кылырынга автономияларның ролюнуң болгаш чаартынган Эвилелге кедээр туружунуң дугайында тодаргай чугаа болган. ССРЭ-ниң девискээринде чурттап турар бүгү улустарның национал катап тургустунуушкунун хандырарынга деңэргелерни болгаш аргаларны магадылаар сорулгалыг теегүлүг ол документини дүрген белеткээри чугула деп, ужуражыышкынның киржикчилери демдеглээн.

Эвилелдиң чаа керээзин ажылдап кылырда бүгүдениң үнүн дыңнаары, тургустунган боттуг байдалдарны барымдаалап кээру эргежок чугула деп, ужуражыышкынның түңнелинде М. С. Горбачев чугаалаан. Бистиң күрүневис хөй национальдыг болгаш келген болгаш ол хевээр артар апаар деп, Президент онзалап демдеглээн. Бистиң күрүневис чаартынар демократтыг чурттуң бүгү хамаатыларының болгаш улустарының эрге-ажыктарын камгалаар ужурлуг. Ынчаарга тывыштуг чурттуң бүгү регионнарының политиктиг, экономиктиг, [illegible] талалары-биле сарыыл хайгаараттыг кылдыр фактының барымдаалал кирбес эргежок чок. Чаартынып турар бистиң Эвилелдивиниң бүгү удуртукчуларының аразынга харылзааларының чугулазыг бодуурарының сорулгазы турар.

(СЭТА).

БОТ-БОДУНГА ЭПТИГ БОЛУР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы «Парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң дугайында» Хоойлу август 1-де күштүг болуп эгелээн.

Парламентиниң хостуг үн хоойлу чарлаашкын, ажык-чарлыг чорукту улам калбартып, аңаа быжыг эрге-хоойлу үндезинин берген. Журналистерниң база ниитилелдиң шаг-ла манап келген аргаларны ажыткан. Хөй-ниити организацияларының база ангы-ангы хамаатыларының даа тургузуп ап турары ол-ол чаа солун, сеткүүлдерни бүрүттээн.

Ынчаарга тургустунуп турар редакциялар ном, солун парлап үндүрүкчүлерни, [illegible] аразында харылзаа чүгле хоойлуга үндезилеп тургустунар болгу дег. Ынчалза-даа Ажык-чарлыг чоруун, хамаатыларның эргелериниң база билиг-дилеглериниң айтырыгларының талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединиң медеглели-биле алырга, журналистер коллективтериниң, тургузукчуларының база чер-чер Советтериниң удуртукчуларының аразында шыңгыы дүрбүүшкүннер тыптып келген. Массалыг информация чепсектериниң ээзи болур эрге дээш партия база совет органнарның аразында демисел чамдык областарда болгаш хоорайларда чидиглеңген. Район парлалгазы ажык берге байдалда таваржып турар.

Журналистер шын эвес чүүлдер бижип, болуушкуннарны хажыдып турар деп сылдаглааш, улус депутаттарының Советтериниң чамдыктары парлалгаже шимдып, оларның ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекениң дээш чамдык журналистерни харын ажылындан үндүрерин оралдажып турарлар. Шын эвес фактылар дээш, ону чарлаарын азы судка бээрин Парлалга дугаайында хоойлуда көрген болгай. Чүгле ындыг арга-биле тургустунган чөрүлдээлерни шиитпирлеп ап болурун медеглелде айыткан.

Оон ангыда парламентаже министерстволар аразы-биле [illegible] комитеттиң медеглелинде чугаалап турар. Коммунист журналистерниң [illegible] партияларга бар, ол дээрге хамаатылар кижи бүрүзү ажылдаар эргелиг дээш ССРЭ Конституциязының [illegible] үреп турары ол-дур.

Доктаамал үнүп келген парлалганы бүрүткээри [illegible] байдалының эргип турар. Солуннарның база журналдарның чамдык коллективтериниң мурнунда оларның чамдан турган органнар-биле ажылдаар [illegible] чугаалап турарлар. Ол чорук бир талазында шынчы харык. Ынчалза-даа шак ындыг чөрүлдээлерни хоойлу-дүрүмге дүүштүр [illegible] хамыктың мурнунда, номчукчуларның эрге-ажыынга дүүштүр эп-чөп-биле шиитпирлээри чугула дээрзин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] комитеди санап турар.

Байдалдың [illegible] турарының бир кол чылдагааны болза, бир дугаарында рынок хамаарылгазынче кирер. Харылзаа министерствозунуң [illegible], полиграфия ажылдарының өртек-үнезиниң улгатканындан чагыдылга өртээ база улгаткан. Ол чорук эвээш онзулалгарга берге дээрзи билдингир. Чагыдылга дээш чарыгдалдарны эгидериниң аргазын кандап-чоор турган шиитпирлээр деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчыларының аазаашкыны база түңнелчок арткан. Ооң түңнелинде ажык-чарлыг чорукка аар согуушкунну таварыштырган. Өртектер улгатканындан чагыдылга кампаниязының хуусаалын кызырганындан чамдык солун, сеткүүлдерни хваарының кырында келген.

Ынчангаш тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, чагыдылга кампаниязын ноябрь 15-ке чедир узадырын комитет шиитпирлээн.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ААЛЧЫЗЫ — «ЧИНЧИ-ШУРУ»

Тыва радио кыстарга «Чинчи-Шуру» деп радиоклубту бо чылдың март айда ажыткан. Ооң кол-ла сорулгазы болза, кыс кижилерниң мөзү-шынарынга хамаарыштыр чугаалажыры, келир үеде не кижиге ажыктыг сүмелерни бээри, кижизидери. Бо чүүлдерни чүгле радио дамчыдылгазынга чугаалажыр эвес, харын чер-черлерге барып, аныяктарга арга-сүме кадып турар.

Дүүн, октябрь 24-те, «Чинчи-Шуру» [illegible] районнуң «Шамбалыг» совхозка аалдап барып, аныяктар-биле ужурашкан. Аңаа кеш аарыгларының эмчизи Нина Ондар, парикмахер Вера Доржукай, арага ишпестерниң республика ниитилелиниң харысалгалыг секретары Долчаймаа Сат, косметолог Зинаида Щербакова, быжыкчы-даараныкчы Нина Ооржак, бот-тывынгыр композитор Батый Кенеш, чогаалчы Кежелдей Монгуш, радиожурналист Светлана Данзын-оол олар кирипкен.

БӨГҮН

ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫРЫ

Амыдыралды чурттап эртери, орус улустуң үлегер чугаазы-биле, хову кежери эвес-ле болгай. Ылангыя Тыва АССР Тыва автономнуг область турупкуп, Тыва Арат Республика безин тургустунмаанда төрүттүнген кижиниң, шынап-ла, «көрбээн чүвези чок, көрбээни хөнээ чок».

Чооду Намдалович Баткар бөгүн, октябрь 25-те, мугур 70 харлаар. Ону ооң он уругларының кадыннери болгаш күдээлери, оларның чээрби ийи урутлары болгаш кады-чыраалы — Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы, Маадыр-ие Чедей Хурагандаевна деңнемдеп эртирер.

Чооду Намдалович 40 чылдарда Калдак-Хамар оруун тударынга киржип. Кызылче чиг тээп, арбан болгаш МЧАЭ тургусчуп, чаа амыдыралды Тес-Хемниң Чыргаланды девискээринге иштеп келген кижилерниң, ооң «Чодураа» колхозтуң болгаш совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи. Чазактың орден-хайыралдарының болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг аттың эдилекчизи. Амыдыралга үлегерлиг, топтуг-томаанныг кырган ам-даа хөй-ниити ажылдарынга киржип, ужуражылгаларга чалаттырып, бодунуң «чиик-карагы»-биле [illegible] турар. Аас-кежиктиг, серген-омак ирейге төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, адак-бышкааның ам-даа чиик болурун күзеп каалы.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ДААРТА

45 ХАРЛААР

Республиканың кеш-шээр аарыглар диспансери тургустунганындан бээр 45 чыл оюн даарта байырлап эртирер. Дээди мергежилдиг специалист Л. А. Охотникованың удурткан бо коллективте 100 хире кижи ажылдап турар. Амгы үеде ооң лабораториязы, стационар база амбулатория бар. Диспансерге аарыг кижилер [illegible] ёзугаар бүгү талалыг эмчи дузазын алыр кылдыр ооң баазазы шак ынчалдыр экижээн.

Диспансерниң баазазынга эртем-практиктиг конференция база октябрь 26-да болур. Чоннуң кадыы дээш Л. Шенякина, А. Якушева, А. Малофеева, Н. Войтенко, Г. Амзаракова болгаш өскелер-даа кызымак ажылдап келген.

Диспансерниң специалистери чылдың-на районнарже үнүп, эмчилерге практиктиг дузаны чедирип турар. Ооң ангыда, боттары Москва, Ленинград, Барнаул болгаш өске-даа хоорайларга билиг-мергежилин чылдың-на бедидип ап турарлар.

Диспансерниң 45 чыл оюнга тураскааткан коллективтиң байырлыг хуралы даарта болур.

ҮЖЕН ДӨРТ ЧЫЛ КАДАРЧЫЛААН

Маадыр-оол Давытович Маады Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң Билелиг сүт-бараан фермазынга кадарчылап ажылдаа-ла, 34 чылдың иүүрүн көре берген. Кандыг-кандыг бергелер ооң мурнунга тургустунмаан дээр, ону сактып, санаары безин берге. [illegible] турар беш саанчы дег өөрүп, [illegible] дээш улам-на шудургу ажылдап турар. [illegible] болур.

Бо хүннерде ол 163 инек ти кадарып турар. [illegible] бо чылын сүт саалдазының планы арай-ла күүсеттинмейн барган.

«Совхоз удурткулгазы удавас бисче аныяк казыраларны хүлээндирип, эрги кажааларның оруунга чаа тудугну тургузуп, кол чаагалыг оруктан суурга чедир орук кезиндээн чаартыр деп аазап турган [illegible]. Ам ол бүгү арай боттанмайн бээр хевирлиг. А акша-херекни чок дээрлер-дир» деп, хоочун кадарчы чугаалап олурар.

[illegible] Ынчангаш [illegible] айтырыын дыка-ла берге. Ооң ангыда ферманың ажылдакчыларының социал байдалы [illegible] ынаар сагыш салбазы-ла хараадапчыр.

Бир хомуданчыг чүүл чул дивес, депутаттарның ажылының багайы. Сонгулда кампаниязы чоруп турда, оларның шуптузу-ла билелиг кижилерге аазааашкынарны кылып, бар четпестерни дарый чайладырын чугаалап турган. [illegible] депутатка кандидаттар турганнар депутаттың мандадын холга апкаш, сураг барганнар. [illegible]

Артур ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: сүт-бараан фермазында кадарчы М. Маады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРЫ А. Н. ГИРЕНКОНУҢ ТЫВАДА ЧОРУП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП Төп Комитединиң секретары А. Н. Гиренко партияның XXIII республика конференциязының ажылынга киржири-биле октябрь 24-те Тывада чедип келген.

Ол-ла хүн Кызылдың даараныглга фабриказынга, бажың тудар болгаш эът комбинаттарынга ол барып, ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле ужуражып, чугаалашкан.

ШАХТЁРЛАР СЪЕЗДИЗИНДЕ

Шахтерларның ийиги Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары ажылчыннарның хамаарышпас профэвилелин тургузарын боттарының эң чугула сорулгаларының бирээзи деп чарлаан.

Съездиге ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң кыйгырыын номчаан.

Съезд бодунуң ажылының бирги хүнүнде чүгле хүн чурумун аде көрүп, бадылап шыдаан. Ийиги хүнүнде хүн чурумунун айтырыгларын сайгарып кирген.

СЭТА-ның корр.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXIII республика конференциязы октябрь 26-да эртенгиниң 10 шакта Политиктиг чырыдылганың [illegible] ажыттынар. РСФСР-ниң [illegible] республика [illegible] делегаттарга дыңнадып тур.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ ДЕЛЕГАТТАРЫНГА

Конференцияның делегаттарын [illegible] 10 шакта [illegible] Политиктиг [illegible] фуртхоор. Телефону 3-34-35.

Партийжи амыдырал: ажыл-чорудулганың программазының төлевилелин чугаалажып тур бис

АЖЫЛЧЫ ЧОН АРАЗЫНЧЕ КИРЕР

Партияның XXVIII съездизинге бадылаттынган СЭКП-ниң Уставында коммунистерниң санал-оналдарын илередириниң хостуун, эге организациялардан эгелээш, СЭКП-ның бүгү организацияларының партияның политиказын ажылдап кылырынга киржирин, партия организациялары болгаш оларның органнары шиитпирлерни ажылдап кылырда бүгү санал-оналдарны чугаалажып көөр хүлээлгелиг дээрзин бижээн. Ынчангаш партия амыдыралының кол хоойлузунда айыттынган эргелерни ажыглап, бодумнуң бодалдарымны илередикседим.

Сөөлгү чылдарда Коммунистиг партияны бүгү талазындан шын-даа, чөптүг эвес-даа шүгүмчүлелдерге таварыштырып, партияның чаңгыс эвин кошкадырынче угланган хөделиишкиннер көвүдеп турар. ССР Эвилелиниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлуга) партия ниитилелдиң удуртукчу башкарыкчы күжү дээрзи бижиглеттинген турган. Хөй чылдарда күрүнениң-даа, ажыл-агыйның-даа бүгү адырларын башкарарынга дорт-ла киржип, айтыышкын берип, удуртуп башкарып келген болганда партияның удуртур органнары харыысалгадан чайлавас дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа шүгүмчүлел бүрүзүн-не кандыг-даа харыы чокка хүлээп ап, эрттирип турары чөптүг эвес деп бодаар мен. Партияның республика организациязы, оон республика комитеди бистиң чоннуң бүрүнгаар хөгжүлдезинге киирип келген улуг-хуузун шуптузун карартып шыып каапары шын эвес. Кандыг-даа ажылды кылырга частырыглар турар-ла болгай. Мактаанда мактап-ла, бактаанда бактап-ла турар багай чаңчылывыс-таа уштунар үе келген. Сөөлгү үеде бодап көөрүмге, партияның республика база районнар комитеттери, оларның аппарадының харыысалгалыг ажылдакчылары-даа аваа-ла өлүрүпкен-даа ышкаш. Амыдыралда тургустунуп турар чидиг айтырыгларга-даа, шын эвес шүгүмчүлелдерге-даа үезинде тодаргай харыы бербес, халдакчы, дайынчы арга-шинээзи чавылап турар. Дүжүп берикчи хоонперге алыскан ажыы бар бе?

Ам болур партияның XXIII республика конференциязынга чон, коммунистер билир кылдыр кылдынган ажылдарны, четпестерни тодаргай айтып, четпес ажылдап турар кижилерниң ат, фамилиязын адаары чугула. Партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазынга партияның дайынчы арга-шинээзин бедидериниң дугайында сиилап айтыры чугула.

В. И. Лениниң чугаазы-биле алырга, парторганизация, партбөлүк бүрүзү бистиң чөлеңгииживис болган турар ужурлуг. Бистиң ажылывыс коммунистер, чон-биле быжыг харылзаавыста. Бир эвес чон бистиң политикавысты билбейн баар болза, өске хөй нийти организацияларынга аштырар апаар бис. Чон-биле харылзаа тударынга партияның соңгулдалыг удуртур органнарының төлээлекчилериниң салдары ам-даа чавыс деп бодаар мен. Чижээлээрге, партияның республика азы район комитеттериниң кежигүннери колдуунда-ла пленумнарга, хуралдарга олуржуп кааары-биле кызыгаарлаттынып турар. Чер-черлерге баргаш, чугаалашкан айтырыгларын, кандыг шиитпирлер хүлээп алганын чонга шоолут-ла таныштырбас, ооң күүселдези дээш тодаргай ажыл чорутпас. Ооң күүселдези дээш каш санныг партия аппаратының ажылдакчылары ажылдап артып каар.

Чамдык соңгулдалыг удуртур органнарның төлээлекчилери боттарының эрге-хүлээлгелерин четче билбейн турар хире. Ынчангаш удуртур партия органнарының кежигүннериниң эрге-хүлээлгелериниң дугайында статусту дарый ажылдап кылыры чугула. Партия Төп Комитеди, ооң тускай комиссиялары ону ажылдап кылырын манап турбайн, түр-даа болза, удуртулга болдуруп ажылдаарының чурумун ажылдап кылгаш, партконференцияга эвес-даа болза, дараазында пленумга бадылап алза кандыгыл?

РСФСР-ниң КП-ның республика комитединиң кежигүнү болуру чүгле хүндүлүг ат эвес-ле болгай. Ооң кежигүннеринден харыысалгазын билип, ажылдаары негеттинер апаар. Партконференцияга республика комитединиң кежигүннериниң шилиишкининче кичээнгейни угландырып, белеткел комиссиязы төлевилеп киирген кандидатура бүрүзү-биле түс-түс чаңгыстап чугаалажыры чугула.

Партияның республика комитединиң секретарьларының, аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының билиг-мергежилинден, арга-дуржулгазындан партия ажылы улуу-биле хамааржыр деп билир мен. Аңаа аң-не төлептиг эштер соңгуттурган турары күзенчиг. Партияның республика комитединиң аппарадынга партияның адаккы звеноларынга ажылдап чораан эштерни соңгууру чугула. Районнарга райком, совхозтарга партком секретарьлап, райком аппараттарынга ажылдап чорбаан эштерни ажылдадып каарга, сургакчылап чедип-даа келгеш, огулуг практиктиг дуза кадып шыдавас болур-дур. Республика комитединиң аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының аразында партияның кудуку звенозунга ажылдап чорбаан, ында бир килдистен өскезинче шилчип ажылдап чоруур эштер бар. Ынчангаш кадрларны солуштуруп ажылдаарын чедип алыры негеттинип турар. Чижээлээрге, республика комитединиң аппарадының ажылдакчыларын кедээ амыдырал кандыг чүвел деп чүвени билип алыры-биле район комитеттеринге азы совхозтарже үндүрзе.

Республика комитединге кедээден ажылдакчыларны хаара тударын өөренип көрзе? Республика комитединиң аппарадын чаартыры чугула деп бодаар мен.

Ынчангаш ажылывысты дидими-биле эде тургузуп, кабинеттерден уштунуп, чон арасынче кирип ажылдаарывые негеттинип турар.

Ховалыг ДАМДЫНЧАП.
Партия ажылдакчызы.
Сүт-Хөл район

ШЫНАР—АРЫН-НҮҮРНҮҢ ХЕРЭЭ

Тудугжунуң кылган ажылы бодунга тураскаал боол артар дижир. Ол кончуг шын. Тес-Хемде ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган № 1070 колонна районда совхозтарны тудуг талазы-биле харыылап турар чаңгыс улуг организация бо. Бо чылдың бирги чартыында тос бажыңны тудуп, ажыглалга киирдивис. Ынчаарга бистиң ол бажыңнарывысты район төвүнде комиссия хынап кээрге, «Таңды сыны» совхозта 2 бажыңның шынары куду болуп илерээн. Эң ылаңгыя суугуларның шала кырында салып каан болган. Бир бажыңның ханалары үндүрүк-киирик. Бо бүгүнү бригаданың кежигүннери катап эде кылыр ужурга таварышкан. Бо дээрге бистерге, тудугжуларга, ыянчыг-даа, чованчыг-даа ышкажыл. Ол болза кичээндириг, өөредиг-дир. Ындыг чүүлдерни болдурбазының аргазы бар бе? Бар. «Кызыгаар» совхозта Түмен Эрестиң аныяктар бригадазы объектизин тергиин эки шынарлыг дужааган. Бадыткалы ол-дур.

Амгы үеде районнуң суур бүрүзүнде бригадалар тудугларын хуусаазында доозер дээш чүткүлдүг ажылдап турар. «Кызыгаар» биле «Таңды сыны» совхозтарда 1-1 бажыңны дужаарының кырында келген. Ынчалза-даа «Чодураада» амгы үеде дужаар ужурлуг бажыңывысты декабрьда азы эки-ле дизе, ноябрь төнчүзүнде доозар апардывыс. Чүге дизе материал-биле хандырылга бүдүн чай дургузунда үзүктелип келди. А ону Шуурмакта пункттудан ап турар бис. Черле ынчаш тудугнуң шынары ону кылыр материалдардан улуг хамаарылгалыг деп чүве билдингир. Шуурмактан дилиг материалдарын суурларда бригадаларже дорт-ла чорудуп турар. Оларны дүжүрүп алгаш көөрге, кыдыгларында эки манзаларны чүдүргеш, а аразынга човураалиг хыртыңнарны чүдүрүп каан болур. Кажары кончуг! Чүгле сан сүрер. Ыяш-ла болза ажырбас дээр бодал Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунда бар-дыр. Куду шынарлыг материалдың өртээ база чиик болгай. А кыдыынга эки манзаларны чүдүргеш, ниити ол автомашинаның чүүгүн эки деп документ-бижик долдургаш, бисче чорудар ышкажыл. Ол дээш артык акша төледип ап турар. А бистиң удуртукчуларывыс ооң-биле чүге эптежип турарыл? Оон аңгыда чүгле манза эвес, а дөрт талазындан хирээлеп каан, хана салыр чудуктар база ыргак-дагыр, ирик-даа боор-дур. Ындыг материалды эде чонар, эптээр дээш ажыл-ла немежир, үе база чарыгдаар.

Шынар чок материалдарда камналга база болбас дээрзи билдингир. Мындыг-мындыг чүүлдер туруп көэр-дир. Ажылдың шынары дээш бригада санай, кижи бүрүзүнден негелдени күштелдирген. Шынар болгаш камналга дээш бригадалар аразында чарышты организастаан. Ооң түңнелин квартал санында үндүрүп турар. Үшкү кварталда бирги черин Түмен Эрестиң, ийигизин Владимир Сондуймааның, үшкү черни Владимир Монгалдың бригадалары түс-тузунда ээледи. Оларны хүндүлел бижиктер база акша-биле шаңнагылаан. Мындыг чорук ажылга дыка дөгүм.

Мурнунда бистер, эң ылаңгыя таптаашкын үезинде чүгле план күүселдези дээш сан-чурагай сүрүп, бажыңнарны дужаагаш, кургаг черге шаңнадып, мактадып-даа турдувус. Чажыргаш чоор. Оон соонда чурттакчыларның чеме-халагын дыңнап-даа келген бис. Бир катап «Чодураа» совхозка ийи аал чурттаар бир бажыңның адаккы тавааңга чүгле 10 шоодай цементини холааныысты ам сактып чугаалаарга, дыка-ла ыянчыг-дыр. Ол үеден бээр бистиң удуртукчуларывыс-даа каш удаа солушкулаан. Ам үе өскерилген. Бистер, тудугжулар, моон соңгаар бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап, эки шынарлыг бажыңнарны чурттакчыларга кылып тудуп бээрин оралдажып тур бис.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

Партияның республика конференциязының делегады

САГЫШ ЧОВАП ЧОРУУР

«Тыва даг-дүгү» комбинатының арыглал фабриказы бодуун рудадан даг-дүгү арыглаар цегиниң Тываның комсомол шаңналының лауреады, дөрткү ээлчээниң улуг мастерлери, партияның республика конференциязының делегады Куулар Сергейге чоокта чаа ужураштым. Бо болза Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгы кадржаан ажылчыныныг бирээзи. Элээн хөй чылдарның дургузунда бо ээлчегин эки удуртуп келген. Оон түңнелинде чыл бүрүзүнде багай эвес көргүзүглерни чедип ап турар. Оон-биле чергелештир Сергей Машпалдырович коммунист кижи болганда партия комитединиң болгаш партия эге организациязының даалгаларын күзелдиг-биле күүседип, оларның ажыл-чорудулгазын эде тургузары, чаартылгазы-биле бодунуң саналдарын, бодалдарын [illegible] чоруур. Ындыг төлептиг болурга ону Барыын-Хемчиктиң коммунистери партияның республика конференциязының делегадынга соңгаан.

С. Кууларның удуртаан ээлчээниң ажылы-биле сонуургап айтырдым.

— Ээлчегиниң ажылчыннары боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны эки билир улус. Ынчангаш планныг саналдарны күүседир дээш шаңналы ажылдап турарындан түңнелдер багай эвес — деп, өөрүнде ол демдегледи. Ынчалза-даа болза чамдык айларда даг-дүгү арыглаар даалгазын боттандырып шыдаваанывыс хомудаар мастер болду. Оон чылдагааны маргарын үнүп чоруу хөй болу бергени-биле тайылбырлады. Сөөлгү үеде байдал экижип оларын чугаалады.

— Бо чылдың планын күүседип болурунуң аргалары, шуптавыларын бар ирги бе? — деп айтырыгны маргадар салдым.

— Чыл планын ыяла ажыр күүседиринге бүзүрээр бис. Бир талазында, бердинген даалгадан ажыр бүдүргенивис 900 тонна даг-дүгү бар. Ону план күүселдезинге киириштирер. Ийиде, ээлчегниң ажылчыннары бо чылдың арткан айларының планныг онаалдаларын күүседир дээш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының, бүдүрүкчүлүг ажылдаарының хемчеглерин ап, тура-соруктуг ажылдап турарлар. Оон-биле чергелештир четпестерни эдеринче кичээнгейни салган бис — деп, ол харылады.

Партияның ат-алдарынга, ролюнга хамаарыштыр мастерниң чүнү бодап чорууруп айтырган мен. Ооң харыылааны болза:

— Партияның ат-алдарының кудулап турарының дугаында чугаа-соот сөөлгү үеде хөйү-биле болуп турар. Ында чамдык үндезин бар деп бодаар мен. Орта сыдаглап алгаш, чамдык быжыг туруш чок, партияга наиг кирешиден-биле кирбээн [illegible] кижилер оон боттарының эки туразы-биле үнүп турар болгай. Бистиң партия эге организациязындан безин СЭКП кежигүнүндэн үнгенер бар. Аңаа Чичкевич Владимирни хамаарыштыры болур. Партиядан үнген чылдагаанын ол мынчаар тайылбырлаан: «СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын номчуп таныш каш, орта таарышпас-тыр мен». Оон өске чамдык кижилер кежигүн дадывырының акшазын көвейдер, ынчангаш партиядан үнер боор-дур.

— Партияның ат-алдарын бедидер дээш чүнү кылырыл, Сергей Машпалдырович?

Хамыктың мурнунда СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге кандыг сорулгаларны салганын коммунист (партия кежигүнү эвес-даа кижи) бүрүзү хандыр өөренип алыры чугула деп санаар мен. Чүге дээрге ол чугула документилерни партияның ат-алдарын, ролюн кедиреде партия организациялары болгаш коммунистер чүнү кылырын тодаргай айыткан болгай. Ындыг болганда ону амыдыралга боттандырар дээш коммунист бүрүзү кажангызын-даа артык күжениишкинниг ажылдаар ужурлуг. Бирги ээлчегде СЭКП-ниң Уставының негелделерин шыңгыы сагыыр, ол болза партияның идеяларын пропагандалаары, ооң программалыг эчис сорулгаларын чедип алыры, партияның политиктиг шүгүмүн күш-ажылчы коллективтерге, чон ортузунга чорудары, партияның шиитпирлерин күүседирин-дир — деп, ол харылады.

— Партияның республика конференциязынга санал бээри-биле сөс берилтер болза, чүнү чугаалаар силер?

Делегаттан адак сөөлүнде ындыг айтырыгны салдым.

— Ажыл-иште, амыдыралда четпестерни эдип алыр дээш чүнү кылырының дугаында бодап чоруур мен. Бир эвес конференцияга санал бээри-биле мени сөс берилтер болза, ол талазы-биле чугаалаар мен. Бир дугаарында арыглал фабриказында белен савалап каан даг-дүгүн херелекчилерже сөөртүрүн саададып турар Ак-Довурактың, Кызылдың автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын шүгүмчүлээр апаар. Алды муң тонна хире даг-дүгү саарылга чок чыдар-дыр. Бо үнелиг чиг этти он ажыг бүдүрүлгелер ажылдаары-биле манап турар болгай. Даг-дүгүн сөөртүрүн дүргедедири хүнүң чугула айтырыы болуп турар.

Партияның республика конференциязының делегады С. М. Куулар бодунуң партия эге организациязының, арыглал фабриказының ажыл-чорудулгазын экижидер дээш сагыш човап чоруур, онаашкан ажылынга эде тургустунуушкунуң херээнге бердинген бүзүрелдиг туруштуг кижи дээрзинге бүзүредим. Ындыглар бергелерни ажып эртип ындаар, күзээнин чедип алыр, салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге төлептиг үлүүн киирер.

Таап-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Михаил Чадамбаевич Моңгуштуң ажылчызын Сүт-Хөл районда онзалап демдеглеп келген. 30 ажыг чылда ол садыг шугумунга ажылдап, боду чолаачылавышаан, бүгү Сүт-Хөлдүң делгемнерин эргип, малчыннарга барааннарны чедирип берип турган.

Райпо коллективинде хоочун коммунистиң үлегер-чижээн ажылынга ажыглап, чедиишкинниг ажылдап турар аныяк садыгжылар кайы хөй.

Ырак черлерде чугула херектиг барааннарны ол машиназынга чүдүрүп алгаш, чүс ажыг километр хемээлдиг кадыр-берге оруктарны эртер Манчүрекче, Хөлчүктүгже, Чечектигже ол далажыптар. Малчыннар ооң чедип кээринге быжыг бүзүрелдиг манап турар.

Идик-хепти, хөректээштерни, аъш-чем аймаан чедирип келген болур. Хойжулар, саанчылар, чылгычылар аңаа чагыгларын киирер. Дараазында чагааn барааннарны база-ла чедирип кээп, садыглаар.

Михаил Моңгуштуң садыг ажылынга дуржулгазы улуг. Райпо баштаар чери ону районда белеткел конторазының директорунга томуйлаан. Бир чыл ажыг үениң дургузунда белеткел конторазының планныг даалгалары ажыр күүсеттинип эгелээн. Эки шынарлыг алгы-кешти чон хүннүң-не эккеп дужаап турар.

Охемчик ОНДАРНЫН фотозу

Кем-херек үүлгедиишкининге удур демниг туржур

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫ КОНТРОЛЬДА АЛГАН

Республикада нарын болгаш шиитпирлээри негеттинип турар социал айтырыгларының бирээзи кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер, хамаатыларның эргелерин, хостуг чоруун камгалаар сорулга-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Соведи хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын контрольдаза кандыгыл деп түңнелге келген. Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссия ынчангаш хоойлу-дүрүм камгалалының органнарынга барып, оон удуртукчулары-биле беседалажып чугаалажырын шиитпирлээн. Ажылдың шак мындыг хевири ол органнарның мурнунда салдынган сорулгаларны, айтырыгларны комиссияның улам ханы билип алырынга идиг болган. Чижээ, Иштики херектер министерствозунга болган ужуражылга элээн ажыктыг-даа, дээштиг-даа болган. Министерствонуң ажыл-чорудулгазын улам экижидер дээш кандыг хемчеглер алза экил деп чүүлге улус депутаттары [illegible] санал-онал солчуудазы болган. Ажылдың бо хевирин депутаттар уламчылаар. Районнарже үнүүшкүннер кылырын көрүп турар бис. Ону кем-херек үүлгедир чоруктар хөй боор турар районнардан эгелээри көрдүнген. Ооң түңнелин республиканың Дээди Соведингe киирер.

Республиканың иштики херектер органнарынга хамаарыштыр боттуг чүнү чугаалап болурул? Транспорт-биле оларның хандыртынгазы багай эвес. Кадрлар айтырыынче кичээнгейни улам дыгаарып мында чугулап турар. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң тускай өөредилге черлеринге өөренир-биле 100 ажыг кижи киирген. Кызыл хоорайга корум-чурум быжыглаар кылдыр 60 шагдаа хире туттунган таңныыл-пост албаны тургусаан. Ол-ла ротадан министерствога хамаарыштыр 25 кижиниг омонтулар — милицияның онзагай даалгалыг отрядын (ОМОН) тургускан боор турар. Таңныыл-пост албаның кезектери Ак-Довуракта, Шагаан-Арыгда, Чадаана хоорайларга ажылдаар. Чурттакчы саны эвээш суурларга ындыг албаның [illegible] турар сорулга салдынып турар. Чүгле бо хемчеглер безин РСФСР-ниң ИХМ-ниң, түс чериниң совет органнарының, чазааның талазындан милицияга улуг деткимче, дуза-дыр. Оон аңгыда республиканың Иштики херектер министерствозунуң болгаш прокуратураның дилег кылганы-биле чурттуң өске районнарындан истекчилер дуза көргүзери-биле бисте келген, кем-херектер истээринге олар дузалажып турарлар.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазының анализин чүнү көргүзүп турарыл? Кем-херек үүлгедиглери-биле холбашкан херектерни судче киирип турары көвүдээн, социалистиг өнчү-хөреңгини оорлап самчыгдаар чоруктарга удур демисел албаның талазындан кем-херек үүлгедикчилерин дилеп тывар ажыл идепкейжээн. Кем-херек үүлгедииниң өзүлдезиниң темпизи, хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарының бүрүткеттингениниң саны чазын турганындан амгы үеде элээн бадып келген болза-даа, [illegible] кем-херек үүлгедиглери [illegible] турар. Хамаатыларның болгаш күрүнениң өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктарга хамаарыштыр чугаалаар болза, байдал база ындыг. Бо чүүлдерни чугаалап тура, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарда хүлээнген ажылынга харыысалга чок, ак сеткилдиг эвес чамдык таварылгалар бар, профессионал белеткел чавыс дугаында айтырыг база тургустунуп турар болгай. Чугула бо чүүлдер ол органнарның чепле боттарынга хамаарыыр, өөн-меңн буруулуг кижи-ле дилээриниң кандыг-даа барымдаазы мында чок.

Чамдык сан-түңден мааа көргеш: эрткен тос айда 5020 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген, оон 3381-и ажыттынмаан. Оор херекти ажыдып турарының деңнели чавыс, чамдык районнарда шуут ажыттынмайн турарының фактылары бар. Квартира оорлаашкынының 714 таварылгазы бар, оон ажыттынганы 25 хуу. Үүлгеттинген кем-херек хөй-ниити чериниң корум-чурумун хажыдыышкыны-биле, өг-бүлеге [illegible] арага ижери-биле холбашкан боор турар. Кем-херек үүлгедиг херектериниң хөй кезии Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак, Чадаана хоорайларда, [illegible] боор турар.

Оор кижилерге аар кем-херекти дээшкин таварыштырган база өске-даа кем-херек үүлгедиглерин ажыдып турарының деңнелиниң чавыс боор турары — кеземче херээ истээр черлерниң ажылдакчыларының чамдык таварылгаларда органнзас чок чорууиндан, кончуг далаш, дайынчы хөделириниң аргаларынга чаңчыктааны-биле тайылбырлаттынар. Профессионал бедик белеткел эргежок чугула деп чүвени уттуп болбас ужурлуг бис. Херектиң баштайгы истелгезин безин үр үе эрте бергенде, шаг болганда, ам кээп эгелээр фактылар бар, ол ындыг-дыр. Чижээ, оор болган дугайын чүгле бүрүткеп кааары-биле кызыгаарлаттынган херектер бар-дыр. Мындыг таварылгада канчаарыл? Херекти ажыдарынга киржип турар кижилерниң харыысалгалыг болуру, ак сеткилдии, мен бодаарымга, бо таварылгада эң чугула чүүл. Чүге дизе соксаттынган чамдык херектерниң хыналдазы шак ындыг байдалдарны көргүзүп кээриниң фактылары бар. Истелге хемчеглерин ап чорутканында, херек болган черин көөрүн, байысаалганы кыры-биле чоруткан болгулаары негелдеге канчап-даа дүүшпес. Херек болган черже саадашпышбиле, чамдыкта 2-3 хонук эрте бергенде чеде бээрин чүү деп тайылбырлаарыл? Шак мындыг байдалда херектер чогуур үезинде ажыттынып болур бе?

Улуг-Хем районда бо талазы-биле хыналда чүнү көргүскенил? Херектерни ажыдып турары мында багай деп чугаалап болур. Аар кем-херектерни ажыдып турарын эрткен чылда турганы-биле деңнээрге, эвээш. Үүлгедигге буруулуг кижилерни илередип тутканындан 224 ажыг кем-херек үүлгедикчилери кеземчеге онаашпайн, хостуг чоруп турар. А бүдүн республиканы алыр болза, бо чылын ажыттынмаан кем-херектиң саны 3 муң, ынчап келирге, ынча кем-херек үүлгедикчилери харыысалгада онаашпаан боор турар-дыр. Истелге статистиказының көргүзүглери-биле ап көөрге, херекке буруудаттырып турар кижилерниң турар черин билдинмейн турарындан 815 херекти тур соксаткан. Кем-херек үүлгедиишкин ажыттынмайн баргандан буруудадып, харыысалгага онаажыр ужурлуг кижилерни тодараттынмайн турганындан, дыка хөй херектер истелге органнарында чыдып чыдар.

Истелге аппарадының болгаш баштайгы байысаалга чорудар черлерниң ажыл-чорудулгазынга хамаатылардан киирип турар хомудалдарның саны сөөлгү үеде өзүп турар. Херекти истеп турарында ажыл-херекчи эвес байдалдарны, ажыл чылзыр чоруктарны, үүлгедикчилерге хамаарыштыр хемчеглер албайн турарын хомудаан боор. Шак мындыг янзылыг хомудалдар Кызыл хоорайдан, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнардан болгаш Ак-Довурактан хөңү-биле кирип турар. Истелге аппарадының ажылдакчыларынга негелде, контроль ИХМ-ниң талазындан кошкак деп чүвени чугаалаар апаар. Мындыг айтырыг база бар. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң аппарадының харыысалгалыг чамдык ажылдакчылары хоорайның, районнарның иштики херектер килдистериниң ажылдакчыларын херек истелгезинге, кем-херек үүлгедикчизин дилээринге чамдык дыка хөй таварылгаларда оларны солуп, бо-ла аңаа киржи бээрлер. Харыысалганы чедир билбейн турар чамдык ажылдакчылар ажылдың ындыг арга-хевиринге чаңчыгып, кылып турар ажылының үре-түңнели дээш шоолуг-да сагыш аарывас, харыысалгазын кошкадыптар. Ындыг болганда, бистиң санап турарывыс-биле алырга, ИХМ ажылдакчыларны херек истелгезинге дыка солуурунче ханылавайн, а харын ажыл-херектиң органчыктызы болур ужурлуг.

Бо чүүлдер дугайын чугаалап тура, школада өөренип турар назы четпааннерниң талазындан кем-херек үүлгедиинге хамаарыштыр чугаалап көрейн. Айтырыг бистиң республикада нарын дээрзи билдингир. Чогумчалыг шиитпир негеттинип турар бо айтырыгже күрүне болгаш хоойлу-дүрүм органнары шоолуг-да ханылавайн турар деп болур. Ол коллегиялда-ла болган фактыларны дамзылаарынга ойлеин турар. Аңаа хамаарыштыр көргүзүг сан-түң адавас мен. Школалар, профессионал техниктиг училищелер-биле харылзааны хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның удуртукчулары тудар болза эки. Кады ажылдаарының арга-хевирлерин дилеп тып ажыглап, эрге-хоойлу, хоойлу-дүрүм талазы-биле кичээнгейлерге, темажыткан кежээлерге, айтырыг, харыы кежээлеринге киржири чугула.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселге улус судтарының туружу билдинмес чылдагааннар-биле тодаргай эвес турган. Херектерни, аар-даа үүлгедиглерни чамдык таварылгаларда, чымчак көрүп турганының чижектери бар. Мындыг чүүлдерден түңнел үндүрүп, Юстиция министерствозу, Дээди суд хоойлу негелдезин хажыткан судьяларның хөделиишкиннеринге принциптиг үнелелди бээр ужурлуг. Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчулары оларның чагыргазында турар органнарның ажылдакчыларының харыысалгазын бедидер хемчеглерни ап турар. Харыысалгазын чавызатканы, ажылды кошкатканы дээш республиканың ИХМ, прокуратура чамдык ажылдакчыларны сагылга-чурум талазы-биле харыысалгага онааган. Иштики херектер органнарындан 52 кижини үндүрген. Прокуратура ажылдакчыларынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Бир район прокуроу ол албан-дужаалга дараазында хуусаада сүмелеттинмейн барган. Социалистиг хоойлу-дүрүмнүң хажытканы база тодаргай хелелиишкини чок, ажыл чылзып келгени дээш прокуратура органындан үш кижи үндүртген. Хоойлу-дүрүм органнарында аныяк кадрлар кирип турар, ынчангаш оларны чер-черге быжыглаар сорулга-биле социал, амыдырал-чурттаалга байдалдарынга деткимче көргүзери чугула.

Корум-чурум быжыглаар чугула ажылга Совет бүрүзү, депутаттар идепкейлиг ажылдаар ужурлуг бис. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле харылзаавыстың быжыглаарының чаа-чаа арга-хевирлерин дилээри чугула. **Бо талазы-биле улус депутаттарының, соңгукчуларның санал-оналын, бодалдарын, күзелдерин комиссия билип алыксап турар. 2-34-88 телефон-биле харылзажып болур силер. Комиссия Советтер бажыңында ажылдап турар.**

Николай ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы.

ӨГ-БҮЛЕЛЕР ДЕМНЕШКЕШ...

«Сүт-Хөл» совхозта мал чеми белеткээринге чылдың-на идепкейлиг киржир коллективтерден аңгыда сөөлгү үеде өг-бүлелер демнежип алгаш, сиген белеткээр чаагай чаңчыл тыптып келген. Ындыг звеноларга өг-бүлелерниң ажыл кылып-ла шыдаар кежигүннери киржир. [illegible]

Бо чылын Бора-Тейге салбырында [illegible] Иван Баймааевич Сат биле Василий Алексеевич Моңгуштуң өг-бүлелери демнежип алгаш [illegible] 72 тонна [illegible] совхозунга дужаадылар. Иван Сат — хоочун суггатчы. Василий Моңгуш — хоочун тракторист. Өг-бүлелерниң херээжен эделери Хүрел Шарапаевна биле Александра Акай-ооловна — совхозунда [illegible] ажылчыннары, хөй-ниити болгаш хөй уруг-дарыглыг иелер.

Ада-иелериниң үлегерин [illegible] бо өг-бүлелерниң уруглары, оолдары база [illegible] Мал чеми белеткээринге [illegible] он бир класста өөренип турар [illegible] Оларның ажылдаарын көрүп турган улус магадаывыс. [illegible]

Чамдыктар [illegible] хөй сиген [illegible] Бо өг-бүле звенозунуң [illegible] Ынчангаш олар [illegible] Демниг, кызып ажылдаар болза, кандыг-даа үүлени бүдүрүп ап болур-дур деп чугааны бо звено көргүстү.

[illegible] өг-бүлелер совхозка 7 сараат сигенни [illegible] белеткеп бердилер. Ынчангаш олар моон соңгаар-даа [illegible] чуртталгазы-биле чаңгыс [illegible] чер-чурттугларынга үлегер-чижек боор деп күзээр-дир мен.

Биче-оол САТ.
Сүт-Хөл район.

Кӱрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

КҮРҮНЕ ДЫЛЫ—ТЫВА ДЫЛ БОЛУР

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың адын өскертир база ону моон соңгаар «Тыва Совет Социалистиг Республика» деп адаарын чарлап турар. Мен бодаарымга, «Социалистиг» деп сөстүң анаа турары артык ышкаш. Ада-чурттуң Улуг дайынының соонда, фашизмниң дарлалындан хосталган Европаның чамдык чурттары амгы үеде социализмниң үндезиннерин тургузуп-даа алган болза, «социалистиг» деп терминни ап каттааш, күрүнелерниң адын өскээр адап турар апарган.

Амгы үеде бис башкартынар экономикаже шилчип турар үевисте, тараачыннарга черни үргүн хуусаалыг, салгал дамчыыр арендага берип турар апарган, ол ышкаш харыылалгыг ажылдап турар бүдүрүлгелерни хуу өмчү кылдыр улустарга садар деп турар бис. Шак мындыг чүүлдер сөстүнде барга-барга, «социалистиг» деп сөстүң чиде бээринге чедирер ышкаш. Эртеки сессияга чамдык депутаттар республиканың адын «Тыва Республика» кылдыр адаар деп санал кирип турган, мен олар-биле бүрүн каттыжар-дыр мен.

Декларацияның төлевилелиниң 5-ки чүүлүнде бистиң республикада чурттап турар хамаатылар хары үеде РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хамаатылары болур дээн. Ол кижи бүрүзүнге ноннуг улуг харыысалга деп санап турар мен.

Тыва Республика бот-догуннаан күрүне болур чүве болганда, күрүне дылы ынап-ла турар ужур. Бодум кумда күрүне дылы кылдыр тыва дылды чарлары чугула деп бодаар мен. А орус дылды националдар арасында харылзажылганың дылы кылдыр хүлээп көөр. Республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезии тывалар, а тыва дыл сөөлгү чылдарда кандыг сайзыралдыг турганы билдингир-ле болгай. Бир эвес тыва дылды күрүне дылы кылдыр хүлээп алыр чүве болза, ооң сайзыралы моон соңгаар депгедээр. Тыва дылды дүрген сайзырадырының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылгаш, амыдыралга боттандырары күзенчиг.

Баадыр БУМБАЖАЙ.
«Чаа орук» совхозта партком секретары.

АҢГЫ ТУРУП ШЫДААР

Бот-догуннаашкынның суверенитети дээрге, ол күрүнениң иштики социал-экономиктиг болгаш даштыкы политиканың чорудуун бот-догуннааш чорудары, кымдан-даа хамааржыпас чоруу-дур. Политиктиг ылаңгыя даштыкы политиктиг айтырыгларже хамаарышпайн. Тываның экономиктиг бот-догуннаашкынынга хамааржыр мээң бодалым мындыг — бүрүн бот-догуннаашкын байдалынга Тыва кажан-даа турбаан. Чону хөй эвес болгаш, ол Кыдат, Моол, Россия ышкаш улуг күрүнелерниң салдарынга алзып чораан. Чурттар аразында харылзаалар тыва чоннуң амыдыралынга, ажыл-агыйынга бир талазында улуг, эки салдарны чедирип келген. Чүге дээрге ындыг харылзаалар чокта, кандыг-даа чурт делегей цивилизациязындан чыдып калыр. Багай салдар чүл дээрге, өске күрүнелер Тывага экономиктиг политиказын чүгле боттарынга ажыктыг кылдыр чорудары билдингир.

Тывага 1925 чылда, Тыва күрүне тургустунган соонда 4 чыл эрткенде, Тыва банк тургустунган, ол банкыга салдынган акша-түңнүң 75 хуузу ССРЭ-ниң Күрүне банкызының салыышкыны болган. 1936 чылга чедир Тывага чүгле совет валюта ажыглаттынып турган, тыва акшаже 1936 чылда шилчээн. Тывага ажылдап турган даг-үлетпүр черлери 1935 чылга чедир ССРЭ-ниң боор келген.

Ниитизи-биле ТАР-ның экономиказы чоорту сайзырап өзүп келген. Ылаңгыя Тываның ССРЭ-ге каттышкан 1944 чылдың мурнунда, экономика хөгжүлдези багай эвес чоруп турган. Чүгле 1940—43 чылдар дургузунда республиканың саң-хөө баазазы 5692,7 муңдан 13608,9 муң акшага чедир өскен («Тыва төөгүзү», т. 2, 208 арын. Кызыл, 1964). Бот-догуннаашкынының экономиктиг баазазы чаа-ла тургустунуп кел чыткан үези ол деп санаар мен.

Тываның төөгүзүнде совет үеде ооң экономиктиг бот-догуннаашкынының дугайында чугаалаары берге боор. Чүге дээрге бүгү-ле ажыл-агый, социал-экономиктиг, политиктиг айтырыглар ССРЭ-ниң нийти политиктиг структуразынга чагырты берген. Улус ажыл-агыйының, эртемниң, культураның сайзыралы-даа, чоннуң социал байдалында эки чаартылгалар-даа болган. Ол биске шупту билдингир.

Демократияның, ажыкчарлыг чоруктуң үезинде ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составында турар, бот-догуннаашкыныг Тыва республиканың келир үеде экономиктиг баазазын сайзырадыры эң-не чугула айтырыг боор турар.

Мындыг байдалда Тываның суверенитеди азы бот-догуннаашкынының чоруу деп чүл ол дээрге. Тыва өске республикаларның, областарның, төптүң чаңгыс тала дузаламчызы чок болза, чурттап шыдавас бе деп айтырыг-дыр. Чамдык эштер бо айтырыгга чаңгыс аай харыы берип турар — «Чок». Бөгүн республикага дотацияның түңү 150—300 млн. рубль чедип турар. Ынчангаш бот-догуннаашкының дугайында айтырыг шиитпирлеттинмес деп санаашкыннар хөй, оларның аразында республиканың удуртукчу ажылдакчылары-даа, эртемденнер-даа, улус депутаттары-даа бар.

Канчап ындыг деп? Келир үеде бүгү арга-күжүвүстү, эртем-угаанывысты, чонувусту хаара тудуп, улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларын орулгалыг орукче баштандырып шыдаптар боор бис дээрзинге бүзүрээр мен. Кедээ ажыл-агыйже, ылаңгыя мал-маган өстүреринче, ооң продукциязын долузу-биле тус черге ажыглаар болза, чиг эттиң бүгү-ле хевирлерин, казымал байлактарны, ылаңгыя алдын, аң-мең кежи дээш өске-даа чүүлдерни чиик өртекке садарындан ойталап, чонга бараан бүдүрер болза, РСФСР-ниң акша дузаламчызындан (дотация) ушуп болур аргавыс бар. Бо талазы-биле тодаргай санал-шиитпирлел ажылдарын бистиң комплекстиг кииддистиң экономистери бо хүннерде чорудуп турар.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ.
ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кииддизиниң директорунуң оралакчызы.

БУЯНЫН КӨРГҮСПҮШААН

Чоокта чаа чүве ийин. Ажылым аайы-биле Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалык суурда Октябрь кудумчузунда № 37 бажыңда чурттап орар, кудумчу ажылдың хоочуну, тодаргайлаарга, эмчилерниң хоочуннарының бирээзи, Октябрь Чамыянович Моңгуштуң бажыңынга кирдим. Ажылдың, амыдыралдың чурттаалгазы Тываның кадык камгалалынга ниитү дөрт хамааржылгалыг кижи чорду. Эр кижи хирезинде барык-барык, акушер-гинеколог эмчи деп даан.

Тываларның шаг төөгүзүнден алыр чүве болза, херээжен кижилер божудар «ӱтүгжир» деп аттыг [illegible] бот арбан, сугуглар-га чедиргенде эр кижилер тургузаан. Ону амгы үеде улуг нарынчылгалыг угаан-даа боордур. Акушер-гинеколог деп тускай эртемниг эмчи болганының дугайында О. Моңгуштан сонуургап айтыра бердим. Ол кижи бодангаш чугаалап эгеледи:

— Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттышканының ийиги чылы турган. Ынчан Кызыл-Мажалыктың ортумак школазының 7 клазын дооскан бис. Ол үеде Кызылга эмчи, башкы, садыг училищелери, кедээ ажыл-агый техникумунуң чаа-ла тургустунган үези-дир ийин. Чаа бут кырынга тургустунган областың улус ажыл-агыйының хөгжүдеринге боттарының национал кадрлары негеттинип келгени чугаажок. Ынчангаш Кызылдың эмчи училищезинге сургуулдар чыып келгени ол.

Шериг хептиг, командир шинчилиг кижи чеди класс-чылар бистер-биле чугаалажып, эмчи дээрге эң-не харысалгалыг, буянныг, хүндүткелдиг кижи деп чугаалап турганын ам-даа сактыр-дыр мен. Сөөлүнде Кызылга барташ, ол кижини билген бис. ТАР-га эң-не баштай төп черге эмчи институду дооскан Сергей Серенкей деп кижи болган. Ол сөөлүнде бистерге Кузьма Балчий-оол деп эмчи-биле кады башкылап, орус башкыларның лекцияларын тыва дылга очулдуруп-даа турганнар ийин.

Сергей Серенкей амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Тыва автономнуг областың кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи болуп ажылдап чораан. 1949 чылдың чазы. 20 ажыг кижи эмчи училищезин эң-не баштай чедиишкинниг доостувус.

Орус, тыва болгаш өске-даа [illegible] оолдар, кыстар бис. Областың кадык камгалал килдизиниң дужаалы-биле аңгы-аңгы районнарже ажылдаары-биле чорупкан бис. Мээң дужаалым Моңгун-Тайга районунуң Мугур-Аксынга ажылдаар болган. Дужаал дужаал-ла болгай. Аламга үдедип алгаш, Моңгун-Тайгага үш хонук чорааш четкен бис. Ынчан районга машина бар эвес. Эмнелгеге 4 атты бижиглээн чораан. Чаа-чаа училище доосакан, ортумак тускай эртемниг, кижи божудар эмчи келген дээш, районнуң партия, совет организациязының удуртур ажылдакчылары, районнуң нот эмчизи дыка өөрүп, мээң байыр чедирип турганы ам-даа уттундурбаан.

Чүвениң шынын чугаалаар херек. Ынчан районга кадык камгалал талазы-биле байдал дыка берге турган. Янзы-бүрү халдавырлыг аарыгларга удур баш удур тарыылгаларны четтири-биле чорутту ышаан. Оң ылаңгыя бичии чаш уругларның талазындан чедириглер даа турганы чажыт эвес чүве.

Моңгун-Тайганың девискээри даглар, хемнер, суглар, хөлдер. Чер арыы ырак үжүм. Мөген-Бүрен, Хүрен-Тайга, Тоолайлыг, Каргы-Бажы. Анаа ажылдаан ийи чылдарымның иштинде үстүнде адаан черлерими, ол черге чурттап чораан арат чоннарның аалдарынга чеже катап барбадым дээр. Эң-не баштай дун урууну божаан кени бөмдүг-ганым ам-даа сагыжымда арткан. Хүрен-Тайгадан малчын арат чалап келген. Далаш-биле ийи аъттыг халчып бис. Эр эмчи чедип кээп. Оларның уруун божудар ужурлуг апарганын, чамдык херээженнер удгады берген угбайлар эпчоксунуп-даа турган чүве. Херээжен кижиниң божууру—бойдустуң хоойлузу. Ындыг болза-даа, ол канчаар-даа аажок берге. Айыыл-халап, аас-кежик чок таварылга неге-даа, чашкадаа таваржып болур. Мен өгте орган херээжен утбаларны эп-човун чугаалааш, өгден үндүрүпкеш, аныяк иениң божударынга дузалажып кирипкен мен. Бодум аргадуржулгам чок, аныяк болгаш дыка-ла девидеп, божуп чыдар аныяк иеден дудак чок хөлзеп, дерим-бузум төп-түп-ле турган. Ынчалзажок иениң дун оглун чиңги-биле божудуп алдывыс. Кажан бичии оол чырык черге төрүттүнген дээш шынарлыг байырлап, шупту чүве эки-даа болду!

Шериг талазы-биле [illegible] дээш, ам-даа чарлык, дараазында... [illegible] «Эмчиниң ат, фамилиязы, чер-чурту кайдал?» деп сонуургап айтыра бергеннер. Октябрь. Октябрь Моңгуш деп катаптаан-даа мен. Чаа төрээн оолду эмчиниң адынга тураскаадып Октябрь деп адаар-дыр деп шиитпирлээннер. Оон бээр ам барык-ла 40 ажыг чылдар эрткени ол.

Чоокта чүве ийин. Ажылым аайы-биле «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыннарын көөп чораан бис. Бир малчын өгге кирдивис. Бөөн оол, кыстыг болдулар. Чугаа мадында малчынның ат, фамилиязын сонуургаай берген бис. Октябрь Салчак деп мындыг. Мээң эң-не баштай хинип келип, божуткан оглум ол болган-на болгай.

1950 чылдың күзүнүнде Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалыктың эмнелгезинче мени улуг акушер-гинеколог эмчи кылдыр областың кадык камгалал килдизиниң эргелекчизиниң дужаалы-биле шилчиткен.

1951 чылдың чазы. Мени болгаш мээң үе-чергем оолдарны Совет Армияның хүрээлеңинге шериг албаны эрттирери-биле кыйгыртаан чүве. Шериг албаның бистиң калбак-делгем улуг чуртувуста Ыраккы Чөөн чүкте, тодаргайлаарга, баштай Кунашир ортулукка, оон соонда Чукотка чартык ортулукка эрттирдим. Шериг албанындан улуг сержант дужаалдыг 1954 чылдың күзүнүнде халаштым — дээш. Октябрь Чамыянович барык-ла 40 чыл бурунгаар оң ада-иезинге тывыскан шериг чериниң документизин мээңээ көргүстү. Ында мынчап бижээн болду:

Тыва автономнуг областың Барыын-Хемчик районунуң ВЛКСМ 30 чылы аттыг совхозтуң малчыны Моңгуш Чамыянга, Силерниң оглунар, улуг сержант Моңгуш Октябрь Чамыянович, шериг албанын эрттирип келген үезинде политиктиг болгаш дайынчы белеткелдерге бодунуң эң-не эки талазын көргүскен солдаттарның бирээзи. Ол чүгле политиктиг өөредилге, дайынчы чаңчылдарга бодунуң бедик медерелдиг бодунуң доктаамал көргүзүп келген эвес, а харын бодунуң талазындан медицина талазы-биле ханы билиин көргүзүп, неделтиг дайынчыларының болгаш командирлерниң үндүрттээсин чаалап алган. Силерниң оглунарның фото-чуруун келенниң хүндүлел самбыразынга удаа-дараа киирген.

Төрээн чуртун камгалаарынга бүгү талазы-биле бердинген, эки нөрүм-чуруктуг, сүдүштүг оолду өстүрүп төрээннер дээш силерге өөрүп четтиргенивисти илередип, ажыл-ишке, амыдырал-чурттаалгага, кол дег кадыкты силерге күзедивис!

«Н» хову почтазы № 145679 шериг кезээ, полк командири, гвардейжи подполковник Н. Иванов. Штаб начальниги гвардейжи подполковник С. Филиппов.

Шериг эмчизиниң начальниги гвардейжи майор А. Федотов.

1954 ч. май 8.

1954 чылдың күзүнүнде, шериглен халажып келгеш, ол бодунуң дангырлаан берген ынаан профессиязы-биле ажылын уламчылаан. Ол он ийи чылдарның иштинде Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлыктың, Аксы-Барлыктың эмнелге пунктуларын эргелекчилээн. Оон соонда Кызыл-Мажалыктың төп эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер салбырының эмчизинге ажылдаан. Ам бо хүннерде ол Барыын-Хемчиктиң районнар аразында эмчиниң күш-ажыл экспертиза комиссиязының харыысалгалыг секретарында ажылдап турар чорду. А аңаа хамааржып турар районнар Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Овүр, Моңгун-Тайга.

Эмчилерниң хоочуну Октябрь Чамыянович Моңгуш бо хүннерде 60 харлап турар. Ынчалза-даа ооң аажы-бүдүжү чиик, сергек. Бодунуң хып дээн үезинде шилип алган эң-не хүндүлүг, буянныг профессиязынга шынчы бараан болбушаан.

— Кызылдың эмчи училищезиниң баштайгы доозукчуларының бирээзи-дир силер. Эштериңер дугайында сактып көрүңерем — деп дилээн мен.

— Харыызынывыс улаткан ийин. Ынчалза-даа амдаа чоргувуска барган болуп көр бис— дээш, дараазында эштериниң ат, фамилиязын чергаарал-биле адады: Сидар Иванович Дамбуу — медицина эртемнериниң кандидады. Кызылда күрүнениң башкы институдунуң улуг башкызы. Роман Иргитович Калдар-оол — РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, Тес-Хемниң район эмнелгезиниң эргелекчизи. Мария Васильевна Бармиша (Тыва), Тыяктан Маадыевна Моңгуш (Барыын-Хемчик), Татьяна Моңгуш (Ыныктыг хоорайда). Октябрь Чамыянович Моңгуш чүгле бодунуң ооржаан ажылынга кыдыынан эвес, а харын улуг дараалыг кижилигин өстүрер, өг-бүлезин дооп база-ла үлегерлиг ада. Ооңуң кадайы Мыжит Чымбаевна Моңгуш дээди эртемниг. Улус өөредилгезиниң хоочуну. «РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини» деп херек демдээниң эдилекчизи.

Олар ийи кыс, бир оолду өстүрүпкеннер. А оларның ажы-төлү 6 кижи. Октябрь Чамыяновичиниң үш уруглары Алевтина, Ольга, Орлан Улан-Үдэниң культура институдун доосканнар. Алевтина — библиотекарь. Ольга институттуң дирижер салбырын доосчаан. А Орлан хореография салбырын доосаан. Ам «Саян» ансамбльдың артизи. Орланның кадайы бараат. Орлан-биле кады институт доосаан. Амгы үеде Кызылдың уран чүүл училищезинде башкылап турар.

Октябрь Чамыянович Тываның кадык камгалал шугумунга ажылдааныңдан бээр ам 41 чылдың иштинде шиитгени бо. Ооң буянныг ажыл болур-чогуур-биле үнелээн даа. Ол Ленинниң юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарлыг. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижииниң эдилекчизи. Барык-ла 41 чыл бурунгаар чонунга ак сеткилдиг болуп бараан болур дээш эмчилерниң дангырааш хүлээп алган кижиниң дугайында ооң ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалгазын кысказы-биле чугаалаарга мындыг.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Парлалга арыннарындан

ЧАНЫП КЕЛБЕЙН БАРГАН

Сталинниң уруу-биле чугаа

Светлана Аллилуеваны Лондонга дыка үр дилеп келген мен. Би-би-синиң Орус албанының ажылдакчызы Борис Нечаев мээңээ дузалажыксаан. Ынчалза-даа херек бүтпээн, Светлана Иосифовна «Комсомолкага» интервью бээриниден шуут ойталаан...

Ооң телефонун арай боорда тып алгаш, долгадым. Ол он санны доп-дораан уттуптарын Аллилуева сүмеледи. Ынчалза-даа ооң үнүнде шала кыжырымак-даа болза, чымчак аян бар хире болду. Каш айтырыг салып четтигиптим. Ооң соонда ээзэн болганда мынчаар дугуржуп аптым: чамдык айтырыгларга харыыларны ооң Би-би-сиге чугаазындан алыр деп. Бо материалдың төөгүзү ындыг чүве.

Ийет. баштайгы айтырыым бо:

— Светлана Иосифовна, бистиң солунувуска интервью бээриниден чүге ойталап турарынар ол?

— Хамык ужур «Комсомольская правда» эвес. Мен совет солуннарга ниити-биле интервью бээриниден ойталап турар мен. Чоокта телевиденилер улуунга база мынча дидим. Мээң адым ажыглаан политиктиг шуугаазынга киржир хөңнүм чогул. Анаа, оожургалдыг чурттаксап чор мен.

Би-би-синиң бижимелинден: Америкага чеде бердим, ында ниитилел сурагдыг кижилерден салдыкпас болду. Чүү-даа болурга — өгленгенимде-даа, уруглут апаарымга-даа. Ылаңгыя өөм ээзинден чарлы бээримге-даа — журналистер ол-бо деп сайгарып-ла турар. Ол мээңээ дыка берге болду. Мээң мырыңай далып кал часкан чүвем эрейгей сайыт Косыгинниң ЫНО-нуң бедик индиринден мында дааныг ооң чугаалап турар чүвезиниң херекке албанар, ол дээрге аарыг кижи шаажылыг. бис ону билир бис... Мээң сестеримниң [illegible] ге албазын деп уламчы күзеп турарының чаңгыс-ла чылдагааны бар: Совет Эвилелиниң дээди бижилгелерниң амыдыралын кончуг эки билир, ол дугайын чугаалап турган мен.

— Мен силерге шашты [illegible] айтырыг салып [illegible]. Чүгле силерниң номнуңар дугайын чугаалажыр болдувус. Ном улаштыр тыпдыс-биле чугаалажыр күзел бар бе деп дыңнаан мен.

— Мээң номнарымны ССРЭ-ге үндүрерин күзевес мен. Оларның ийиңзи «карарынынга» садып тургаан дилеер чүве, өске ийиңи база аңаа чеде бээр ышкаан.

Би-би-синиң бижимелинден: Мен адамның адының адаа-биле чурттаарынга өөренип калган мен. Ынчалзажок, шагда-ла бодумнуң амыдыралым-биле чурттап чор мен. Ачам болза чогаал ажылы дээрге хөй чүве деп санап чорду. Коммунизмден шагда чоруй барган мен, политика сонуургавастаан мен.

Совет Эвилелинге ооң адындан мени өөрүм аңгылап турду, даштыкыда мээң ачамның ады мени мурнап чоруп орар.

Аныяк номчукчуга Светлана Аллилуеваның амыдыралындан чамдык чүүлдерни сагындырып каар бодай-дыр мен. Чээрби ажыг чыл бурунгаар ол чуртунче чанмайн барган. Индияга, АКШ-ка (аңаа кызы төрүттүнген), Англияга чурттап турган. Ол дөрт номну бижээн: «Өңнүүмге чагаа», «Чүгле чаңгыс чыл», «Ырак алгаа» болгаш «Уругларының уругларынга ном».

— Светлана Иосифовна, силерге хамаарыштыр «ди-дир-диди», хоп, тоолзуг чугаалар дыка хөй.

— Мээң харым ам талыйган болдур ийин (каттырды). Мен кончуг өске чүүлдер дугайын бодап чор мен. А мени ындыг-мындыг деп турары дээрге... Төнек аарыым. Дыка хөй миллион акшам бар, харын солуп турар акшаларым даа (каттырды).

— Аныяк орус номчукчу силерни кончуг билбес, ынчангаш ол чүү деп боор.

— Ол бүгү — мээң номнарымда. А мээң амыдыралым дээрге чүгле мээң амыдыралым ышкажыл. Хууда амыдыралым. Ындыг эвес бе?

Би-би-синиң бижимелинден: Чүгле бодумнуу-биле чурттаарым кээрде күзеп чораан мен.

Америк амыдырал хевирлиг, дыштыг. Бажың садып алган турдум, шыктың оъдун таарып, өскелер ышкаш помидор өстүрүп өөренип алдым. Уруум школа барып турду... Ынчанмыже, он чеди чыл иштинде хуудадаа, номнар-биле-даа холбашкан амыдыралым хоон калынчыг байдалга база экпеп турган.

Бажың, шык... Мээңээ ол херек деп сеткиведим. Мени билир, сеткил-сагыжымны үлежир, чугаалажыр өөр мээңээ херек.

Мээң салгалым марксизмден эгелеп турду. Бис ону ававыс аазы-биле сиирип ап чордувус. А ооң соонда кайнаар тараваан, салымхуувус бисти кайнаар октаваан дээр! Бурган, шажын база оюп эртеди. Дыка хөйүвүс чоруй барган, соңгу не төрээн чуртундан ойталады. Бирээзи Чөөн чүкче чораан, өскевис бурганы бо нуургай берген, үшкүвүс католик апарган...

Би-би-синиң бижимелинден: Совет Эвилелинге ээп келгеним ол эвес турган. Ол дээрге уругларымга ээп келгеним-дир. Сөөлгү ийи чылда оглум үргүлчү долгап турар апарган. Үзүлген удазын тудушкан. Уруум-биле харылзаа кажан-даа турбаан. Чүү деп чүвел аан ол — дедир чоруур деп чүве? — деп айтырыг бодалдан бүдүн чартык чыл дургузунда хүмүннүктенип келдим. Оларны көрүп, суйбап каар күзээ... Ооң кадында уругларымның ийи уруглары база бар. Бо бүгү кандыг-даа кадыг бодалдардан күштүг болган.

Он чеди чыл эрткенде төрээн черинче ээп кээри болдунмас. Уруглар өзүп, өске кижилер апарган. Эжээргин он чеди чыл иштинде өске улус апарганынга бүзүревес мен. Ол мырыңай халаптыг чүве чорду. Уругларым-биле домактажып, шимдаваанымга кандыг-ла-бир чүве кылыр уругларын эки дээш шупту-ла удуртуптар ыш чүве болган. Чазаңа болган Гөбачевка чагаа-ла ынчаар тайылбырладым. Артык чаар аадыг-даа чылдагаан мээңээ чок, уруглар мени ушкап каапкан... Ынчаар-даа хөй-ле чүве...

рик уруумну база-ла тоовадылар. Өске төрелдер болгаш эш-өөр харын өөрүшкү-маннайлыг чордулар.

Уруум он бир чыл иштинде америк ээзи-биле өөскен. А ССРЭ-ге чедип кээривиске, ол орус база грузин дылдарны өөренип апты. Чүге дээрге ол ынчаарын күзээн. Хостуг үези-даа хөй турду. Грузияда ону өөредип турган кайгамчык башкыларга, бо таварылганы ажыглап алгаш байыр чедирип ор бис. Уруум ол үени дыка сактып орар-дыр. А мен — чок... Ол аңаа хөй эштерни тып алган. Арга турун кээр болза, уруум оларны чедип барып көрүксеп турар. Бис ам нелээ орустап чугаалажыр-дыр бис. Совет Эвилелинден шак ындыг бир аяны белектиг келдивис. Оон чоруп турган, уруум ыглап турду... Бо бүгүнү парлалгага даап, мөгелеп бичип каапкан... ону мен күүседип чыгы аппарган бараа бажынче-биле домей-ле дээн чүве...»

Светлана Аллилуеваны ынчаардагы ол базымны кымыр чүү албадааны?

Сталинниң уругда [illegible] «дескинниниң» арга. Ында парлалгага хөй янзы кылдыр бижип келген. Ынчанмыл-даа дижир, улуг акша кирген соонда акша-мөңгүнге чедиммес турган-даа дээр. Хрущев Аллилуеваны [illegible] даткан-даа [illegible]...

Эн-би-синиң бижимелинден: Хрущев келгенде, ол бир хевиниң демократчылгалыңнар чылдарында бистиң шуптувуска ооң иштинде мээң бала чүве апарган чүве. Минута санында мени харагалзаарын [illegible] кижилер-биле [illegible] турар болдум, а ооң мурнунда шуут-ла торон турдум... Чазаңа кандыг-даа хамаарылга турбаан... Мени кымга-даа [illegible] ... [illegible] база [illegible] болгай. Хрущев мырыңай XX съездиге чугаалап турдулары, силер мени кадыр-даа. Мнсоевниң бажылыгга чүүл шыдаар чүве... Хүү [illegible]...

мээңээ хеп-хенертен чүүл болбазын угаап турган ма чоор.

Номчааш, мынча дидим: номчааным бо бүгү чүүл шыңга дыка дөмей-дир, канчаар боор... Авамның ог-бүлезиниң, бүгү Аллилуевтерниң төөгүзүн билир болза эки... Ынчангаш бистер дарлаанларга эвес, когарааннарга чоок турган бис.

Аллилуев кырганнардан эгелээш, авамның бүгү өг-бүлезин ачамны шагдан тура билир. Ону анаа-ла кижи деп санап чораннар. Ону кым-даа хөөредип мактаваан, кандыг-даа чүдүүшкүн турбаан. Ол олардан болгаш бодунуң баштайгы кадайының төрелдеринден — Сванидзелерден херек кырында амыдырал дугайында билип алыр аргалыг турган. Олар оон-биле маргыжып турганнар. Авам чок апаарга, Аллилуевтерни бажындан чоорту кызып үндүрүпкеш, ачамның «аңгылап» кааннар.

Ынчан ол чаасканзырган калган. Чүгле чалчалар, чашпаалар, авыястыг чилбилер турган. Чүдүүшкүн болгаш холун эртир маадаанының дээрге ооң эгелээн чүүлү эвес ышкажыл, ол бүгүнү партия болгаш эрге-дужааш чедип алыр сорулгазын чедип ап турган партийжи карьеристер кылып турган. Надежда Сергеевна Аллилуева дириг чорда, ол бажыңга ээ тура, өг-бүлеге чогуур байдалды тудуп тура. ын-дэг тура шуут-ла болур ындыр чок турган. Төөгүчүлер бо чүүлге кончуг [illegible] кичээнгейни салыры негелдиг...

60 чылдарда чингедир хөй тывылды, хөй номчуп турар апардым... Бистиң өгбелер бөдүүн марксист эвес, анаа ындыг ораннар ынчаар бээрин билир бис.

Ниитизи бир ындыг дидир: «Чаагайн баар кирер үе эвес турду. Мээң айтырыглыг тургумнар, мээң эвес, кончуг — өске амыдыралдар чүвеге бодаан мен. Мээңээ өскерлеп турарын билир мен. Даштыкыда амыдырал шыныктаашкынның өөрениринге, чаңгыс улусту кылдыр өзүртүп. А ол мени ыштап эвес чүве. А кижилерниң ам-даа шыгырлып турган. Бүгү амыдыралым чагаазынга бодап келгеш, мээң дээн шиитпирим алызы

мен. Чогум баштап мээңээ ындыг план чок турган чүве.

Светлана Иосифовнаның сестеринге та бүзүрезин, та бүзүревезин — ол номчукчунуң херээ-дир. Ооң амыдыралында когарал-качыгдал-даа, ынакшыл-даа, өөрүшкү-даа, кударал-даа бар. Аллилуеваның амыдыралының дугайында эвээшти билир турганывыс хомуданчыг. Ооң чугаалаан чүүлдерин канчаар-даа хүлээп ап болгай. Чүгле чаңгыс мону билир мен: кым-бир кижини көрүп, билбейн чыткаш, ону ол-бо дээриниң мурнунда, ону дыңнааны дээре. Ооң номнарын номчууру чугула...

Хөй чылдарда даштыкыга чурттап келген кижи — Аллилуева орус кижилерниң чуртундан үнүп чоруурунга хамаарыштыр чүнү бодап турарыл?

Би-би-синиң бижимелинден: Шаанда мен ышкаш, даштыкыга чаңгыс-даа чорбаан кижилер Америка дээрге черде дываажан-дыр деп бодап чоруурун утпас херек. А Америкада бодунуң нарын айтырыглары амгежок, ооң иштинде чурттарын каатан кедергей хөй кижилерниң кээп турары. Совет Эвилелинден Америкаже чоруп тура, улус ында ындыглар амгежок дээрзин уттуп турарлар... Америка ындыг кижилер кээрин ам шоолуг-ла күлевейн турар. Совет Эвилелинден үнүп чоруп турарларының 75 хире хуузу чуртунга артканы-ла дээре турган боор. Кончуг-ле өске принциптерге үндезилеп тургускан чаа ниитилелге кижиниң билбес-ле чүвелери хөй, чамдыкта оларны ажып эртери мырыңай болдунмайн баар чыгы.

Чугаавыс төнүп чорда, айтырдым:

— Бистиң чуртувуска болуп турар чүүлдерни канчаар көрүп турар силер? Аңгы совет чыышкыннарын билир силер бе?

Светлана Аллилуева айтырыым айтырыг-биле харыылады:

— Канчаар силер?

— Үнчүк эвес...

— О, ам-даа чаш оол-дур силер. Мээң оглум силерден улуг... Чүгле оларны кардап мен. Горбачевтуң чаа салдаашкын.

А. КУПРИЯНОВ
(Бистиң корр.)
Лондон.

Агаар-бойдус: ол кандыг болуп турарыл? Бо айтырыгга тодаргай болгаш дорт харыыны бээрин хөй чурттарның эртемденнери оралдажып турар. Делегейниң чамдык девискээрлеринде агаар-бойдустуң узун хуусаалыг өскерилгезин америк бойдус эртемденнери тайылбырлаан. АКШ-та болгаш Барыын Европада сөөлгү чылдарда кандаашкыннарны агаарның ниит.. изиишкини-биле амга чедир тайылбырлап келген. Агаарның хирленгени ындыг чылдагааннарның база бирээзи кылдыр санап турган. Ынчаарга, АКШ-тың Болдер хоорайында (Колорадо штады) агаар шинчилелиниң национал төвүнүң специалистериниң, ооң удуртукчузу Кевин Тренбергтиң санал турарын саугаар алырга, делегейниң хөй районнарында агаар-бойдустуң сөөлгү чылдарда өскерилгези чылдагааннары оон-даа артык ханы тайылбырлыг болур турар.

Америк ол эртемденнер компьютер программазының дузазы-биле агаар шинчилелин чорудуп болгаш 1988 чылда [illegible]. Соңгу Американың барыын талазы агаар эриниң болгаш Тыва [illegible] изиишкини, а чамдыкта хенертен соошкуну агаар байдалынга багай салдарлыг болуп, кандаашкынны болдурган деп түңнелди америк эртемденнер кылган. Агаар-бойдустуң ынчаар өскерлиишкини Бангладешке улуг чер-лээшкинни болдурган деп, олар санап турар.

Ооржум океанның тропиктиг чылыг шыңгыштың [illegible] делегейниң өске-даа районнарынга агаар-бойдустуң байдалынга улуг салдарлыг деп, хөй чурттарның эртемденнери санап турарын «Ю. С. Ньюс энд уорлд рипорт» журнал бижээн. Оожум океанның тропиктиг чылыг кезээниң агаары делегейниң хөй районнарында агаар-бойдустуң байдалынга улуг салдарны чедирип турар деп, Кевин Тренберг демдеглээн. Ол эртемденниң теориязын хандыртулга болдурбушаан, агаар-бойдустуң канчаар өскерлирин баш бурунгаар шинчилеп, билип ап болур. Агаар өскерлиишкиннерин баш бурунгаар шак ынчаар билип алыр чорук кунуругнаны амы сураны камаан, ында [illegible] тывар арганы боор.

Ында [illegible]

Чурукта: «Агаар: мында чүү болуп турарыл?» деп чурукту Францияның «Пуэн» журналының ээлгелиг номеринге парлаан.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Бот-тывынгыр композиторга сөс

ДЭЭРДЕН КЕЖИК МАНААР ЭВЕС

Эрткен чайын Кызылга Тываның бот-тывынгыр композиторларының хуралы болгаш эрткен. Ону республиканың эртем-методиктиг төвүнүң хөгжүм секторунуң эргелекчизи, бот-тывынгыр композитор Сергей Бадыраа, Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Зоя Кыргыс олар удуртуп эрттиргеннер. Баштай бот-тывынгыр композиторлар каттыжыышкынының даргазын болгаш районнар аайы-биле президиум кежигүннерин катап соңгуур дугайында айтырыгны чугаалашкан. Мурнунда ук каттыжыышкынның даргазы турган А. Танов кол ажылдаңның аайы-биле бо хүлээлгезин угбайн турарын база бо ажылдан хостаарының дугайында оон дилег-билдириишкинин өөренип көөр ужурга таварышкан.

Каттыжыышкынының чаа даргазынга Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап турар Бады Кенешти соңгаан. Оон-биле чергелештир З. Кыргыс, С. Бадыраа, Б. Кенеш чыглып келген композиторларга чыл төнчүзүнге чедир кылыр чогуур ажылдарның кол-кол угланыышкыннары-биле таныштырып, район бүрүзүнге республика каттыжыышкынының бөлүктерин тургузарын дугурушкан.

Дараазында ыры, музыка чогаалдарының сайгарылгазы эгелээн. Бо удаада бистиң районнуң төлээлери, АКБ эргелекчизи, мергежилдиг баянчы, бот-тывынгыр композитор Илья Мохов база бо чүүлдүң автору боттарының чогаалдарын комиссияга бараалгаткан. Ылангыя Илья Моховтуң баянга бижээн аялгалары чедиишкинниг болуп, Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң бедик үнелелин алган. Бодум хуумда шүлүкчү М. Доржунуң «Чандыр баспайн чоруул, сарыым» деп сөзүнге фортепиано үделгелиг ырыр романсты, «Туристер» деп шүлүүмге школачылар ыдыжын чогумчалыг дужааган. Моон мурнунда комиссияларга хосчун бот-тывынгыр композиторлар Сорук Сат, Амур Хоюгбан, талантылыг баянчы, аныяк бот-тывынгыр композитор Орлан-оол Хурагандай база чылда калбайн киржип туртулаан чүве. Бо удаада олар ажыл, амыдыралының аайы-биле чөптүг чылдагааннарлыг кээп шыдаваан болдулар.

Бистиң Улуг-Хем районнуң бот-тывынгыр композиторлар бөлүүнде амдыызында беш автор бар. Төп каттыжыышкынның планы-биле чылда ийи катап чогаалдар сайгарылгазы болур. А бистер район төвүнге дөрт катап (квартал санында) эрттирер кылдыр шиитпирлээн бис. Чүге дээрге, бодувустуң «кеданыыска» ийи-багай чогаалдарны эзиинге чедир «шүүрекп» аары — түңнел комиссияга «шаар-биле» аалдап четпезиң магадылап турар. Ынчангаш бистиң бот-тывынгыр композиторлар бөлүүнүң дараазында чыышталары чоорту болуп эртер. Аңаа Кызылдан профессионал композиторларны болгаш өске районнардан бот-тывынгыр авторларны база чалаар бис. А чылдың түңнел хуралы Кызылга ноябрь 11 дээр 20-ге чедир боор эртер. Аңаа Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң профессионал композиторлары кээп киржир.

Республиканың эртем-методиктиг төвүнге ыры, музыка чогаалдарын дужаап кээр авторларга чаа үннер немежип турары кымга-даа өөрүнчүг. Ынчалза-даа чамдыктары ада-өгбелеривистиң аас чогаалы боор улустуң ырларын хандыр өөренмейн, оларның аян-хөөнүнден хоорук, тывазывас аялгалар сөнчеп кээп турарлар. Ийе, орус дыл кырында сөстерге азы орус алыга (диатоникага) аялга бижиирин кым-даа хоруваан. Ынчалзажок кандыг-даа нацияның чогаадыкчы төлээзи бодунуң баштайгы базымын не-чериниң хөрзүн-довураа чытталып кээр, ишчи чонунуң хөрек-чүрээнден үнген үн-биле хоонниттинген чогаалдан эгелээри кедилиг ышкаш...

Чаа өзүп орар аныяк кыс композиторувус Алёна Йомужап бо удаада «Саян даглары» деп орус ырны бижээш дужааган. Чогаал боду ортумак деңнелде-даа болза, чоңга тарааң берип болур, ырлаттынгыр ыры болган. Бодум хуумда, Тываның национал музыка культуразын, оон аас чогаалын сайзырадып ап чадап турган, сагыш-сеткил_ивисти өскээр чардыктырып, орус аян-хөөнге дыка хандыкпааны дээре деп бодаар-дыр мен. Композиция талазы-биле баштайгы башкым ССРЭ-ниң улустуң артизи Алексей Чыргал-оол хоочун-даа, эгелеп-даа чоруур композиторларның боттарының чогаалдарынга, арыг-шынчы националчы эвес хамаарылгазынга кончуг-ла хөөн чок чораан ийин.

Бот-тывынгыр композиторларның чогаалдарының сөөлгү үеде тематиказы, ниити утка-шынары ынаксыылдан чарлып чадай бергени чажыт эвес. Чуртувустуң келир үеде ээлери болур амгы салгалче база аныяк-өскенче кичээнгей ам-даа кошкак. Ынчангаш эртем-методиктиг төптүң музыка секторунуң эргелекчизи С. Бадыраа хөгжүм авторларын уруглар сактарынче, уран чүүл школаларынче угландырып турары — амгы үениң бир кол негелдези. Ол ышкаш улустуң хөгжүм херекселдеринге бижиттинген тыва аялгалар мынчаа дээр чарык көрбээн дизимче, холун часпас боор мен.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Чечектелген Тывам уну» деп сураглыг ырның автору мээң композиторувус Семен Лупич Буттуев сөөлгү үеде бистиң аравыже шуут көрбестээн. Оон бичиигтиг бажынга бижиттинген тыва аялгаларын бис, суксаан мал дег, манай берген бис. Чамдык хоочун бот-тывынгыр композиторларывыс музыка талазы-биле бот-өөредилге чок. Ынчангаш чогаалдарының шынарын алырга, өзүлде-даа чок, чаңгыс черде саадавышаан. Ылангыя Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, улусчуй берген «Төрээн хемим эриинде» деп ырның автору Кан-оол Баазаң-оол комиссияга «Беш салаа» деп ырлар бөлүүн эккелген. Салааларга тураскаатткан чаптанчыг олурутларга аңгы-аңгы аялгаларны кылырын автор кызыткан. Ынчалза-даа сорулга чедип алдынмаан: салаа бүрүзүнүң овур-хевири (узун-кыска, шимченгири) аялгага илереттинмээн, хөгжүм жанры тодараттынмаан дээш оон-даа өске. Бо четпестерни комиссия кежигүннери илередип, авторга арга-сүмени бээрге, «Назы-харым улгаткан кижи мен. «Беш салааны» беш чыл иштинде кылып келдим. Музыка талазы-биле эртем-билиим-даа чок, хүлээп албас болзуңарза, албаңар, — өлүг капитал боор чыдар ыйнаан...» сүт-сүт дигилеп, көк-ле ээлер чалчыттынар чыгы болган. Ол чүл дээрге чуну-даа мурнай ол бодунуң чавыс культуразын чарлап чорууру кылдыр көстүр. Аңаа көөрде Сүт-Хөлдүң хоочун бот-тывынгыр композитору, чоокта чаа 60 харлап каапкан Александр Санданович Ондар бодунуң ырларынга хамаарышкан шүгүмчүлелдерни кичээнгейлиг дыңнап, «четтирдим» деп хүлээп ап орарын эскерлиивис. Ол ышкаш А. Ондар К. Баазаң-оол дег, ниити билиг школазының башкызы боордан башка, музыка талазы-биле өөредилге курузу безин эртип көрбээн, ынчалза-даа бодунуң кызымаа-биле чүгле нота бижип өөренип алган эвес, мырыңай гармонияны (музыкада үннер аянналдырылгазының дугайында билиг) эге билиин аки билир кижи болган.

Ынчангаш эде тургустунуушкунуң дүшкүүрлүг болгаш шапкынчаан бо үениде Тываның музыка культуразының мурнунда эртее чогуур белен эвес нарын орук тыптып келген. Кол-ла чүве — үениң негелдезинге дүүшкен чогаалдар херек апарган. Ол болза музыка, уран чүүл школаларынга тыва музыка материалдары, аныяк-өскенниң амгы амыдыралының чарылбас кезии апарган ыры-хөгжүм үнү ансамбльдерге тыва аас чогаалындан ужукталган ыры-танцылар база келдениң бот-тывынгыр уран чүүлдеринге танцы аялгалары дээш оон-даа өске хөгжүм чогаалдарының херегзеттиинге бергени-дир.

Бо хүннерге чедир профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа композиторлар, ол ышкаш уран-чечен шүлүкчүлеривис, чогаалчыларывыс-даа эжеектеривисти базып, сооруктан ышыртыр сүрүп орар ажы-төлүвүстү, аныяк-өскенивисти, боттары-ла билзин дээш дээзинниг, муңгаш аргаже шиглей, мурнунче эрттирипкеш, оларның культурлуг дыштанылгазы хамаанчок, келир үенче — угаан-медерел, эстетиктиг кижизидилгезинче чогуур кичээнгей салбайн келген. Курган хорзунге тараа чашкан дег, кижизидилге дугайында хоозун сөстер, хоойлу-дүрүмден ушта бижилгелер, ажыл-херекчи эвес артык сурталдар амгы үениң аныяк кижизиниң сагыш-сеткилинге дегейленип, кымның-даа дузазы манавайн, кымга-даа хамаарышпайн — ниитилелден хоорук үзел-бодалга алзып турары чажыт эвес. Олар «дээрден кежик манаар эвес» дээш, ыры-шүлүк, хөгжүмнү-даа чүгле боттарының сеткил-сагыжынга таарыжыр кылдыр чогаадып-даа турар ужуру ол. Моон ужурундан чер-черлерде уткашылары куду «черлик» ырларының тыптып турар чылдагааны-даа ында.

Ынчангаш, республиканың бүгү чогаадыкчы интеллигенциязының үнүн кижизидилгениң херээнче угтааны бөгүнгү амыдырал негеп турар.

Каадыр-оол БЕГЗИ,
Улуг-Хем районнуң бот-тывынгыр композиторлар бөлүүнүң удуртукчузу.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНГЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тываның хоочун чурукчуларының бирээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Чамзоевич Салчак бо хүннерде 60 харлап турар. Чурукчу графика, портрет жанрларындан аңгыда, ном каастап чуруурунуң талазы-биле хөй ажылдарны кылган.

Чурукчунуң юбилейинге уткуштур республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының тыва национал болгаш чурт-шинчилел литература килдизинде «Чоннуң чаңчылдарының уламчылакчызы» деп ном делгелгези ажыттынган. Ында чурукчунуң каастап кылган номнарындан аңгыда оон ажыл-ижиниң дугайында номнар делгеттинген.

Иван Салчактың төрүттүнген чери Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурга оон-биле ужуражылгалар чоокта чаа болгулаан.

Суурнуң ортумак школазынга өөреникчилер-биле ужуражылга хөлчок солун болуп эрткен. Уругларга үндүрген тоолдар номнарының каасталгазын, янзы-бүрү өңнер-биле чурааның уруглар улуг сонуургал-биле көргеннер. Ол-ла номнарның допчулалын библиотекарь А. С. Калга-оол делгерэңгей-биле уругларга кылган. Чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсанның «Улуг-Хемниң шапкыны», «Октуг койгун», «Алдын кушкаш» болгаш оон-даа өске номнары-биле, оларның чурук каасталгазы-биле уруглар танышканнар. Уран чурулгага сонуургалдыг уруглар хөй болган. Оларга чурукчу чагыгны, сүмени берген. «Уран чүүлге ынак болуңар, кандыг-даа мергежилдиг кижи уран чүүлге сонуургалдыг болза, оон сагыш-сеткили, угаан-бодалы байлак болур чоор, уруглар» — деп чагаан.

Кежээ көдээ клубка суур чону улуг улус-биле ужуражылгага ном делгелгезинден аңгыда, чураан чуруктар делгелгези база болган. И. Ч. Салчак чаңгыс чер-чурттугларынга бодунуң чогаадыкчы ажылын, таныштырган. Дөртен чылдарда Сесерлиг школазынга өөренип эгелээнин, чаш чылдарында кады өөренип чораан оол-өөрүн, башкыларын чыылгыч чеңга сактып чугаалап берген.

Чурукчунуң адазы ус шевер кижи чораан. «Мээң мергежилим колдуунда ачамдан салгап келген...» — деп ол чугаалаан. Чамзоо ирей оолдары бичии турда тыва аптаралар арыннарында хээлерни өңнедип, эзерлиг аътты баглаашка баглап кааш: «Ымның чуруру чараш болур эвес» деп чурудар чораан. Адазының чуруун чыылганнарга көргүзүп таныштырган. Делгелгеде бар чуруктарның кажан кандыг чуруттуунуң дугайында чыылганнарның сонуургаан айтырыгларынга ол тайылбырны күзелдии-биле кылып берип турган.

Чаңгыс чер-чурттугларының мурнундан школаның башкызы солун делгелгелерлиг, сактыышкыннарлыг аалдап келгени дээш чурукчуга өөрүп четтиргенин илередип, моон-даа соңгаар хөй-хөй ажылдары-биле төрээн суурунга аалдап кээп турарын дилевишаан, чогаадыкчы чедиишкиннерлиг, кадык чаагай болурун күзээн.

Уругларга тыва тоолдар номнарын болгаш чөрле тыва дылга номнарның эвээш санныг кылдыр үндүрүп турарын ада-иелер, башкылар, өөреникчилер чугаалап, «Октуг койгун» (1963 ч.), «Алдын кушкаш» (1964), «Үш чүүл эртемниг оол» база М. Б. Кенин-Лопсанның «Танаа-Херел» (1989) деп номун катап үндүреринге дузалаарын дилээн. Өңнүг чуруктарлыг, бичии кижилерниң номга ынакшылын хайныктырып кээр номнардан уругларга арбыдады үндүрерин ада-иелер дыка-ла күзеп, дилеп турар боор чорду.

Татьяна НАМДАК.
Республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказында библиограф.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суурнуң чурттакчызы.

Амаа Бодурукуевна МОНГУШ

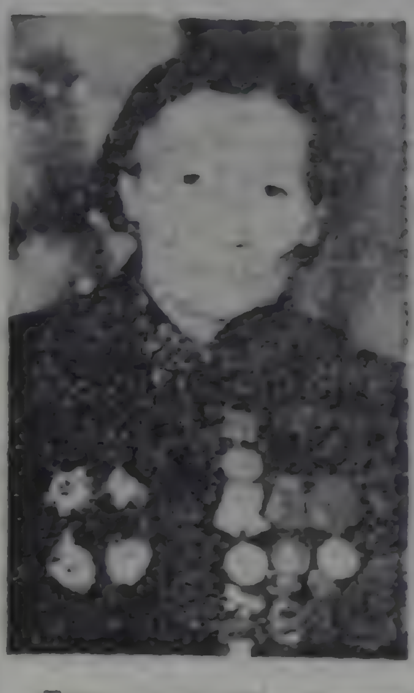

Тыва эки турачыларының бирээзи, Маадыр-ие, Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы, партия кежигүнү, персоналдыг пенсионер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Амаа Бодурукуевна Монгуш 1990 чылдың октябрь 22-де үр аарааның соонда мөчээн.

Монгуш Амаа Бодурукуевна 1922 чылдың апрель 4-те Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузунга малчын арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол Чадаана эге школазын доосчан. Аныяк чылдарында АРЭ кежигүнү болуп, оон ажыл херектеринге идепкейлиг киржип чораан.

1943 чылдың күзүнүнде Тыва Арат Республиканың эки турачы дайынчылары-биле кады фронтче аъттанган. [illegible] Хөй дээш аныяк үезинде ол Төрээн чурт — ССРЭ-ни немец-фашистиг [illegible] хостаар дээш [illegible] Совет чурттуң [illegible] Төрээн чурту, [illegible] амыдыралы, [illegible] амыдыралы, [illegible] харамнанмайн чораан.

Амаа Бодурукуевна хөй [illegible]. Күш-ажылга [illegible] Уруглары [illegible] бүт [illegible] Дыка хөй чылдарның иштинде [illegible] ак сеткилдиг [illegible] аныяктар [illegible] киржип келген.

Дайынчы, күш-ажылчы [illegible] Ада-чурт дайынының [illegible] I, II чергелиг, ТАР-ның Күш-ажылчы ордени-биле база дыка хөй медальдар-биле шаңнаттырган. Ол В. И. Лениниң төрүттүнгенинден бээр 100 чылдаар тураскаалдыг юбилей медальдың [illegible].

Эки турачы [illegible] бөгүн [illegible] чоң-даа [illegible] сеткилдиг амыдыралга [illegible] тура-соңгу бистерниң сеткилдеривисте [illegible].

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

«Шын» солуннуу чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга доостур чыгаан. «Шын» солунну чагыдып албаан болзуңза, дарый хемчег албааже, келир чылын «Шын» солун чок болганың ол.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи; 54241.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 Бут бомбуу. Европа кубоктары. 12.20 Колчам. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 «Мээң ынакшылым, назак ыры». 15.50 «Чажыт фарватер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Бир эвес силерниң харыңар...» 17.45 «Коммунист» журналдың тегерик столу. 18.30 «Үе». 19.00 «16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 Бут бомбуу. Европа кубоктары. 00.25—00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 [illegible] 5 класс. П. И. Чайковский. [illegible] 9.05 Немец дыл 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. И. С. Тургенев «Адалары болгаш уруглары». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Милицияның сержантызы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.10 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 14.10 И.-С. Бах. Концерт. 14.30—15.35 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 17.00 Иркутск телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Кадар-казыыр» Аныяктарга программа. 19.05 «Азия товуу». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Силерниң солдат Пашка». Барымдаалыг фильм. 20.35 «Аалчыга кресло». Чаа артар Никита Джигурда. 21.00 Өг-бүле байырлалы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 «Ырлыым квартира». Уран-чечен телефильм. 00.40 «Орустап чугаалап тур бис». Телефильм. 00.50—01.45 Аът спорту. Делегей маргылдаазы. «Сиэтл-90».

КИНО

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сувенир для прокурора» (Свердловск) 9.00, 12.30, 16.00, 19.30 (узаткан), «Обреченный на одиночество» (Япония, 16 харга чедир) 10.50, 14.20, 17.50 шактарда. Видеозал: «Новые варвары» (АКШ) 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыыдазы» 9.20, 12.30, «К клуб «Друзья природы» 10.50, «Возвращение к свободе» 14.00, «Канувшее время» 15.50, 19.50, «Другие в Сталине» 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Трудно быть богом» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Друг в непогоду» 14.00, «Мистер Питкин в тылу врага» (Англия) 15.30, 17.20, 19.10 шактарда.

ДУРЖУЛГАЛЫГ БАШКЫ

ЧУРУКТА: Тожу районда Тоора-Хем ортумак школазының 4 «а» клазының удуртукчу башкызы Г. Д. Чорбаа-дыр (ортузунда). Ол чээрби үш чыл дургузунда эге класстарга башкылап келген. Галина Дажинаевнаның дугайында кады ажылдап турар эш-өөрү мактап чугаалажыр. Ол эге класстарның методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

БАЙЫРЛАНЧЫГ БИР ХҮНДЕ

Солун чогаалдарны бижээн, бедик, культуралыг орус башкы кижиниң бистиң ырак, кыдыг-кызыгаар Тыва чуртувуска 1920-1921 чылдарда келгеш, Бии-Хемниң Өөк школазынга ажылдап турганы дыка-ла чоргааранчыг. Василий Ян делегейге алдаржаан солун, үнелиг чогаалдарны бижип, кижи төрелгетенге мөңге-мөңгеде балалбас исти арттырып каан.

Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи болгаш Тываның Чогаалчылар эвилели Василий Янның төрүттүнген хүнүнден бээр 115 чыл болганынга солун болуушкунну хөй-ниитиниң байырлалы кылдыр организастап эрттиргени үениң негелдезинге дүүшкек. Ол хүнге тураскаатткан конференцияны Кызылга эрттиргеш оон дараазында чогаалчының ажылдап турган чери Өөк суурга болгаш Туран хоорайга ажылды уламчылаан.

Төөгүлүг ол хүннерде чукчуткан аалчылар келген. Чогаалчының чогаадыкчы ажылын, амыдыралының шинчилекчилери ол аалчыларны чалап эккелгеш, хүндүткелдиг уткуп, оларның солун сактыышкыннарын дыңнап, белек-селекти өң-баазын чечектерни тудуп турган.

Өөкке байырлал онза солун болган. Культура министриниң оралакчызы Н. Верхотурова, Алдан-Маадыр аттыг музейиниң директору А. Дамдынчап, музейниң улуг эртем ажылдакчызы Монгуш Кенин-Лопсан, чогаалчы Черлиг-оол Куулар, Туранда улусчу музейниң директору Татьяна Верещагина, райкуускомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Мари Оюн олар районга болган ол байырлалга идепкейлиг көргүзүп, чон мурнунга солун [illegible] берген раанар.

Өөк, Туран школаларының башкылар, өөреникчилер коллективтери, райкомнуң, ол суурнуң удуртур ажылдакчылары хүндүлүг аалчыларны уткуп ап, байырлалга киржип, ону ушта-баштап, аяк шайын, аъш-чемин сунуп, хүндүлээннер. Ылангыя Өөк көдээ Совединиң күүсекомунуң даргазы болгаш суурда хереженнер чөвүлелиниң даргазы аалчыларга тураскаал бижиктерни, белектерни тывыскан. Моорлап келгеннерден В. Янның чогаалдарының туркмен дылче очулдурукчузу, шүлүкчү, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Какабай Курбанмурадовтуң чугаазы ужуражылгага база бир кол черни ээлээн.

Өөктүң школада чурт-шинчилел музейиниң, суурнуң ат-алдарлыг хоочун чурттакчыларының база школачыларының музейни чоннуң кижизидилгезинге ажыглап турарынга хамаарыштыр сеткил ханар чүүлдерни демдеглээн. Музейни дерип кылганы эки. Кол-ла чүве — музейниң эртем талазы-биле үнелиг үндезини. Ол суурнуң төөгүзү-биле колбашкан боттуг экспонаттарга үндезилеңген. Суур Тываже Саян артындан ажып келир улуг оруктуң кыдыында турар болганындан аңаа орус, тыва болгаш оон-даа өске национал улус турумчуп чурттап, Совет эрге-чагырганы аңаа эрте тургузуп, ону камгалаар дээш амы-тынын харам чокка бергеннерниң тарбалан суур. Суурнуң төөгүзүн музейде көргүскен. Школаның болгаш В. Янның, Совет эрге-чагырга дээш демиселчилерниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң дугайында көргүзүглер кол черни ээлеп турар. Беспаловка, Крюковка тураскаал база бо суурда турган турар. Ону школачылар ыдыктыг-биле ажаап, карагалап, оон баарынга чечектерни тарып, солун болуушкуннарны оон чаңынга эрттирип, оларның херээнге шынчызын дагырарлап турар.

Төөгү эртемниг баштайгы кадрларның бирээзи болганымда чурт-шинчилелинге эвээш-биче-даа бол үлүүмнү киирген кижилерниң бирээзи мен деп бодумну санап чоруур мен. Ынчангаш музей дугайында меңээ база солун айтырыг болур. Бии-Хем Тывага революцияның тиилээринге, ТАРН-ның тургузуунга кол черни ээлеп революстуг чаартылгаларның бир одаа чер. Республика музейинге эртем ажылдакчызы турган бо районга чаңгыс эвес удаа сургакчылап кээп турдум.

1969 чылда бо суурга тураскаал ажылдашкынынга база чораан мен. Ортаа бээр үжен чыл эрте бергени ол-да-дыр Беспалов биле Крюковка тураскаалы кантаммаан-даа, ол-ла тевээр чырып тур. Ону ажыдып турда чурукка тырттырган чүве. Ол бүгү документилерни отчедум-биле кады музейниң шыгжаанга арттырып каан [illegible]. Ол фото-чуруктардан чараш парлаткаш оон школада музейге альбом кылырын музейниң органзакчыларындан дилээр кижи-дир мен.

Туранның школачылары В. Янның «Кызыл бөрттүг уруг» деп чогаалын шиижилип ойнааны хөлчок солун болган.

Өөк школазының музейинге делгем, тускай бажыңның турары негеттинип турар. Ол ышкаш республика музейиниң бажыңының төлээ [illegible] бир чүгула айтырыг. Музей бажыңын хөй чурттакчылыг чер — мурнуу микрорайонче чоокшулаткан болза деп хууда саналым бар.

Екатерина МЫНДРИМА.

Ном болгаш номчукчу

ТЫВА ДЫЛГА ҮНДҮРЗЕ

Төөгү эртемнериниң кандидады, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсанның 1936 чылда Москваның «Наука» деп ном үндүрер чериниң парлап үндүргени «Тыва хам алгыжында улустуң аас чогаалының болгаш чаңчылдарының практиказы. XIX вектиң төнчүзү — XX вектиң эгези» деп эртем шинчилелдиг чогаалын тыва дылга парлап үндүрер болза, чүгле улуг [illegible] эвес, харын бистиң амгы болгаш келир салгалывыс күзелдии-биле сонуургап номчуур чугаажок деп бодаар мен.

Ол номну Кызылдың ном садыгларындан дилээш тыппаан мен. Автортуң арткан [illegible] экземплярын дилеп алгаш, холумдан салбайн сундугуп, дыка сонуургап номчудум. Хамнар-хамнарла ийнеп харын. Ынчалзажок оларның алгыш-йөрээли бурунгу тываларның аас чогаалындан үндезилеттинген. Бистиң бурунгуларывыстың амыдыралын, чаңчылдарын кандыг-даа номчукчуларга билдингир кылдыр бижээн [illegible] Монгуш Кенин-Лопсанның [illegible] эртем-шинчилел, төөгү талазы-биле ханы билиглиг [illegible], а тыва улустуң аас чогаалын мергежилдиг сайгаргаш, Тываның аас чогаалынга киирген бир төлептиг салыышкыны-дыр деп санап турар мен.

Ынчангаш Тываның ном үндүрер чери чогаалчы эртемденниң бо номун тыва дылче очулдургаш, үннезин номчукчуларга сүй белек кылдыр парлап үндүрер боор деп идегеп артым.

Артем БОРБАК-ООЛ.

Бо материалдың гонорарын Тываның «Мемориал» ниитилелиниң 700812 агар санынче шилчидерин дилээдим.

[illegible] ССРЭ-ниң [illegible] республиканың [illegible] тыва [illegible] турачы, СЭКП кежигүнү, персоналдыг пенсионер

Амаа Бодурукуевна
МОНГУШТУҢ

үр аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ тидүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар бажыы № 1.

Чагыг № 216.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

БӨГҮН—ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ АЖЫТТЫНАР

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 26 пятница № 244 (14444)

1925 чылдан үнүп турар. Өртээ 1 кап

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга

КЫЙГЫРЫГЛАРЫ

1. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюу делгерезин!

2. Эштер! Октябрьның идеалдарынга шынчы болуулуңар. Ленинниң адын болгаш ажыл-херээн камгалаалыңар!

3. Коммунистер! Партияны ёзулуг чаартыры дээш, гуманныг, демократтыг социализм дээш демисежиңер!

4. Эштер! Бистиң политикавыстың кол эчис сорулгалары—эрге-хоойлулуг күрүне, экономиктиг бурунгаар депшилге, мөзү-шынарның катап тургустунары болур!

5. Бистиң хөй националдыг Ада-чуртувустуң хамаатылары! ССРЭ-ниң келир үези—тускай догуннаашкынның республикаларының чаңгыс эвилели! Чаа Эвилел керээзи—турар ужурлуг!

6. Ажылчыннар болгаш тараачыннар, Совет Эвилелиниң ажылчы чону! Ак сеткилдиг ажылдаары болгаш организастыг чорук—боттуг экономиктиг реформаның чедиишкинниг болурунуң үндезини! Эде тургустунуушкуннуң шиитпирлиг базымын—улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң программазын деткиилиңер!

7. Күш-ажылдың кижилериниң эрге-ажыктарын камгалаары болгаш социал шынныг чорук — экономиктиг чаартылганың эргежок чугула негелделери!

8. Чаңгыс Ада-чурттуглар! Хамааты чөпшээрежилге — келир үеже кара чаңгыс орук! Национализм болгаш сепаратизм чок болзун!

9. Улус депутаттары коммунистер! Соңгукчуларның бедик идегелиниң дугайын утпаңар. Совет эрге-чагырганы быжыглаңар! Боттарының инициативаларын, Советтерге боттуг болгаш дээштиг ажылдарны улустуң чаагай чоруунче угландырыңар!

10. Эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары! Чогаадыкчы ажылыңар-биле чурттуң бурунгаар хөгжүүрүнге дузалаңар. Бүгүнүң чаагай чоруктуң болгаш гуманизмниң идеалдарын бадыткаңар! Культураны хөгжүдерин мурнакчы ужур-дузалыг болдуруңар!

11. Совет херээженнер! Бистиң иштики орай-бажыңывыска амыр-тайбың болурунга, иштиледиң чаагай сагыш-сеткилиниң кадыкшылдарынга идепкейлиг идиг кылыңар!

12. Оолдар болгаш кыстар! ССРЭ хамаатызының адын алдарлыг-биле эдилеңер! Аныяктарның утаап-бодалын болгаш күжүн — эде тургустунуушкуннуң херээнге!

13. Комсомолчулар! Октябрьның идеалдарынга шынчы болуңар, бүгү-ле кижизиг гуманныг үнелиг чүүлдерни амыдыралга бактаадыңар!

14. Совет дайынчылар! Организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну, эп-найыралды болгаш дайынчы эш-хуу ёзуун быжыглаңар, улустуң тургузукчу күш-ажылын камгалаңар!

15. Ада-чурттуң чаартын тургускан ажыл-ишчилериниң салгакчыларынга болгаш ону камгалаан дайынчыларга алдар болгаш хүндүткел!

16. Коммунистерге, социалистиг идеяның таланкчыларынга, бөмбүрзектиң бурунгаар депшилгелиг бүгү күштеринге акы-дугма ёзулуун байыры!

17. Делегейниң кижилери! Бүгү кижи төрелгетенниң, делегейниң айтырыгларын шиитпирлээринге күжүвүстү каттыштыраалыңар!

ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң XIX съездизинде

КОЛ ЧҮҮЛ ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

Октябрьның 24-те Кремльдиң Съездилер ордузунга ажылын үргүлчүлээн профэвилелдериниң чыжынга саналдар күш-ажылдың кижизиниң ажылы болгаш амыдырал-чурттакчазы-биле холбашкан бүгү чүүлдерге идепкейлиг ханылап кирериниче профэвилелдериниң чүткүлүн херечилеп турган. Приморьениң Партизанск хоорайында «Центральная» шахтаның профком даргазы В. П. Петриченко ооң чаңгыс чурттуг шахтёрларының чурттаар черлериниң 70 хуузу баракатар боор, оларның ажылдаар чөпсэ амдыгаа чедир-ле хөмүр-даш маскаы боор турарын дыңнаткан. «Бир эвес, чалак чери оларның салымхуузунга киришпес болза, бо кыш чүгле соок болгаш аштанты эвес болур апаар» — деп, ол чугаалаан. «Кижиниң камгалаарының механизми чурттуң рынокче шилчип кириринден мурнап ажылдап эгелээр ужурлуг» — дээрзин, ол немей чугаалаан.

Ооң соонда чугаа процедура айтырыгларының талазы-биле болган. Тюмень облазтың нефть болгаш газ үлетпүрүнүң база тудуг ажылдакчыларының профэвилелиниң Нефтеюганск райкомунуң даргазы В. В. Веревкин дүүнгү илеткелчилерге айтырыгларга харыы бээри-биле сос бергеш, саналдаашкыннарны соксадырын сүмелээн. Ооң бодап турары-биле алырга, төнмес-батпас чугаа кылырындан съездиниң кол-кол документилерин тодаргай чугаалажып көөрүнче шилчири чугула болган. Делегаттарның чамдыызы ооң саналын деткээн, ынчалза-даа оларның хөй кезии аңаа удур болган.

Харьковтан келген демир көндүрукчузу С. А. Корольков [illegible] «Бистер, ажылчыннар, профэвилелдериниң удуртукчуларының [illegible] салбайн, дыңнавайн турары. Боттарывыстың [illegible] илередирин күзеп турар бис».

Саналдаашкынны удуртукчуларны шиитпирлээн. [illegible] делегаттар профэвилелдериниң эргелериниң дугайында хоойлунуң төлевилелин [illegible] саналды ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер [illegible].

Ооң соонда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков [illegible]

[illegible] Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чуртта байдалдың онза дүшкүүрлүг боор, чурттуң улам ядыы апар чыдарын, амыдыралчы чугула экономиктиг болгаш социал сорулгаларны чогумчалыг шиитпирлээр аргаларның кызылап турарын чугаалап, тайылбырлаан. Экономиктиг сандараашкыннарның уржуундан кем-херек үүлгедиишкиннери, спекуляция, күрүне өнчүзүн самчыгдаары кажан-даа турбаан хемчээлге четкен. Эвилел болгаш автономнуг республикаларда, крайларда болгаш областарда сепаратистиг, тус чер эрге-ажыын хараар чүткүлдер байдалды улам нарыыдадып турар апарган. Сан-хөөнүн болгаш акша эргилдезиниң канызы-биле сандараанының уржуундан рынокту долдурар, бараанарының чедишпезин узуткаар талазы-биле үндүрүп турар күштер халас барып турарын премьер чугаалаан.

Бистер ажыл-ла кылып шыдаар бүгү кижилерниң кол социал магадылалы оларның боттарының ажыл-ишчизин көргүзери болгаш кызымак, эки шынарлыг ажылы дээш шаңнадып мактатпышаан, бодунга болгаш өг-бүлезинге төлептиг амыдырал-чурттаалганы чедип ап, хандырары болур деп санап турар бис.

Социал айтырыгларның эң чидиг — чоннуң [illegible] биле хандырылгазын четчир кылдыр, чогумчалыг болдурарының айтырыын [illegible] баштыңы онзалап чугаалаан. Чүгле ажыл-агыйның кедээге чорудуларының аңгы-аңгы адырларын сайзырадып, ооң социал эде тургузуун [illegible] [illegible] дамчыдар [illegible] деп санап турар бис.

[illegible]

Ооң соонда [illegible] Казах ССР-ниң профэвилелдериниң федерациязының [illegible]

[illegible]

Харьковтуң ажылчыны С. А. Корольковтуң сагыш [illegible]

[illegible] сеткилдиң ханызындан чугаазын чүүлдүгзүнген адыш часкаашкыннары чаңгыс эвес удаа боор турган. Ол бодунуң чугаазынга, чижээлээрге, ажылчыннарның ажыл төлевирин шын кылыры катап тургузуп, шөлээлер дугайында хоойлуну хүлээп алырынче кыйгырган. Делегат профэвилелдериниң өске чурттар аразынга харылзааларының дугайын чугаалааш, янзы-бүрү конгресстерниң болгаш шуулганнарның чогум кымның күсели-биле эрттирип турары ажылчы чонга хамаарылга чок боор турарын демдеглээн. Бөгүн Барыын чүктүң профэвилелдеринче көрүп, олардан хөй-ле чүүлдерни өөренип ап болур. Бистиң дадывырларывыстың ачызы-биле дыштаныга аян-чорук кылып, боттарының коммунизминде бажын ажыр баайып, чечектелип турар профэвилел баштыңнары чурттар аразынга ажыл-чорудулгадан ажык-дуза ап турарлар.

Белоруссияның профэвилелдериниң федерациязының даргазы В. И. Гончарик ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чернобыль талазы-биле бадылап каан чаңгыс аай программазының мурнундагы бижикан бала-ла четпес күүсеттинип турарының дугайын хараадап чугаалаан. [illegible] трибунадан ол ол эм [illegible] делегаттар ... кижилерни [illegible] Президентизинден болгаш чазаадан негээринче съездини кыйгырган.

Профэвилелдериниң XIX съездизин ылак чугаалажыышкын эргениниң соонда, ССРЭ-ниң Дээди Совединге кыйгырыгны хүлээп алган. [illegible]

[illegible]

Ярославльдан «Автодизель» бүдүрүлге-каттыжыышкынның профкомунуң даргазы В. П. Марченко [illegible] «Бис рынокка ам даа белен эвес бис». Ажылчын турушар белеткеп тургузарының, кадрлар белеткээриниң, чоннуң ыңай-бээр кожүүшкүннериниң айтырыглары чедир ажылдап кылдынмаан. Мындыг байдалдарда ажыл-агый чорудулгазының чаа принциптеринче сонгаарладыышкын чок далаш шилчиишкин хамыктың мурнунда ажылчыннарга улуг согуушкуну бээр.

Тюмень областан саанчы А. С. Гладышевская санал солуу болган. Ол ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга чурттуң колхоз болгаш совхозтарын механизация дериг-херекселдери, тудуг материалдары, тускай хеп-биле хандырарын доктаадып турумчударының, кижиниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының дугайында дилег киирген. Профэвилелдер боттарының камгалакчы хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар деп, ол санап турар.

Индирден дыка хөй саналдарга оларга салдынган хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар профэвилелдерден улус депутаттарының адресинге шүтүмчүлелдер хөй дыңналган. Оларны дедир кыйгыртыр дугайында негелделер-даа тургулаан. Ынчалза-даа өске бодалдар база бар болган ол дээш буруулуг улуг кезээ — депутаттар-биле кошнак ажылдап турган ВЦСПС-ке онаажыр.

Съездиниң онзагай байдалга эртип турарын үлетпүрүң химиктиг адырларының ажылдакчыларының профэвилелдериниң бүгү эвилел федерациязының даргазы В. К. Бородин демдеглээн. [illegible]

Рынокче шилчиишкин — съездиниң [illegible] кол темазы болган. Рынок эргежок чугула дээрзинге Оренбург областың Никольская суртумал [illegible] бажыңының баштыңы Е. Э. Берман бүзүределдиг. [illegible]

Илеткел талазы-биле саналдар [illegible]

ВЦСПС-тиң [illegible] Н. П. Шерба[illegible] [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] депутаттарынга [illegible] А. И. Лукьянов парламенттиң [illegible] профэвилелдериниң

эргелериниң дугайында хоойлу төлевилелин чоокку вторникте профэвилелдериниң төлээлериниң киришкилгези-биле палаталарның каттышкан хуралынга бирги номчулга ёзутаар сайгарып көөрүнүң дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Съездиниң секретариадының ажылының дугайында дыңнадыгны ооң удуртукчузу Л. А. Яковлев кылган. Съездиниң президиумунга кирген шуугуда кыйгырыглар, болгаш дыңнадыглар оларны чыыштым документилеринге өөренип көөрү-биле редакция комиссиязынга азы делегаттарга дамчыттынганын ол дыңнаткан. М. С. Горбачевка, Н. И. Рыжковка, В. П. Щербаковка биледириишкиннер, дилеглер, айтырыглар оларга дамчыттынган.

Рязань областан болгаш Приморье крайдан белүк делегаттарның ноябрь 7-ниң байырлаарының талазы-биле кыйгырыын номчаан. Бистиң төөгүвүске, чырык келир үе дугайында бодал-биле амытының бергеннерге хүндүткелдиг хамаарылганың дугайында кыйгырыг ында бар. Украинаның, Белоруссияның, РСФСР-ниң болгаш адырлар профэвилелдериниң делегацияларының белүк төлээлериниң «Профэвилелдер болгаш Чернобыль» деп секциязының ажылын организастаар дугайында саналын делегаттар изии-биле деткээн.

Чуртка сандараашкынныг байдалдан үнүүшкүннүң үзүнде чүгле боттарының профессионалдыг сонуургалдарын, эрге-ажыктарын бодаар эвес, өске-даа мергежилдерниң эрге-ажыктарын бодаар дугайында кыйгырыглыг байыр чедиришкинин Шахтерларның II съездизинче чорудар. Бүгү ажылчыннарның эргелерин болгаш социал-экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган бүгү күжениишкиннерниң сырый каттыжыышкыны дээш туржуп турар бис деп, профэвилелдериниң съездизиниң делегаттары [illegible] айтып турарлар.

Ооң соонда делегаттар ВЦСПС-тиң отчёдунуң талазы-биле доктаалды чугаалажып көөрүнче киргеннер. Бадылаашкыннарның түңнели-биле съезд ВЦСПС-тиң отчёдун хүлээп алган, чуртта профэвилел шимчээшкинин чаартыр талазы-биле илеткелдиң негелделери-биле [illegible] ВЦСПС-ти дүгүрер дугайында тодарадыгны бадылаан.

«Труд» солуннуң кол редакторы А. С. Потапов [illegible] ССРЭ-ниң Профессионал эвилелдериниң [illegible] дугайында санал [illegible].

[illegible]

М. С. Горбачевка [illegible] Октябрь 25-те съездиниң ажылы [illegible] уламчылаан.

ТЫВАНЫҢ КОММУНИСТЕРИНИҢ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы бөгүн Кызылга Политиктиг чырыдышкын бажыңынга ажыттынар, даарта уламчылаар. Бо болза республиканың партия организациязының амыдыралында чугула болуушкун.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында илеткелди аңаа дыңнап, чугаалажыр. РКП-ның республика организациязының ревизия комиссиязының ажылының дугайында отчётту конференцияга кылыр.

Тываның коммунистериниң конференциязы РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди отчёттуг үениң дургузунда партия ажылын чаартырының, эде тургузарының, ооң стилин, арга-методтарын, хевирлерин сайзырангайжыдарының, кадрлар-биле ажылды экижидериниң, демократияның, ажык-чарлыг чорукту калбартырының, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң, хүлээп ап турган доктаалдарны күүседириниң талазы-биле кылып чорутка ажылының түңнелин үндүрер, ноо кичээнгейни четпестерни эдип алырынче, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларже угландырар.

Конференцияның делегаттары РКП-ның Тыва республика комитединиң отчёттуг үеде чорудкан ажылын бүгү талалыг ханызы-биле анализтеп, чугаалажыр. Ынаңгыл партийлиг-организастыг, идеология, кадрлар-биле ажылда, үлетпүрде, тудугда, кодээ ажыл-агыйның өскээ адырларында четпестерни шыңгыы шүгүмчүлевишаан, ону эдип алырда чүнү кылырының талазы-биле сүмелерин, саналдарын киирерлер. Ол ышкаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң күштелдириишкинин, националдар аразында харылзааларны экижидериниң айтырыгларынга доктаарлар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелинге немелделер, кызырылгаларны делегаттар киирер.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретарын болгаш секретарьларын, партияның республика комитединиң чаа составын, партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазын, партияның республика организациязының контроль комиссиязының составын конференция соңгуур.

Тываның коммунистериниң конференциязы РКП-ниң республика комитединиң ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп чугаалажып, республика комитединиң, партия организацияларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының талазы-биле совгутаарны айыткан шиитпирлерни хүлээп алыр.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРЫ А. Н. ГИРЕНКОНУҢ ТЫВАДА ЧОРУП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXIII Тыва республика конференциязының ажылынга киржири-биле Тывада чедип келген СЭКП Төп Комитединиң секретары А. Н. Гиренко республиканың ажылы, амыдыралы-биле таныжарын дүүн уламчылаан.

«Тиилелге» совхозтуң, куш фабриказының ажылчыннары, инженер-техниктиг ажылдакчылары-биле ол ужуражып, ажыл-иши-биле таныжаан. Партияның Кызыл район организациязының активи-биле ужурашкан.

В. И. ЛЕНИННИҢ ТУРАСКААЛЫНГА ЧЕЧЕКТЕР САЛГАН

Коммунистиг партияның үндезилекчизи, делегейде бирги социалистиг күрүнениң тургузукчузу В. И. Ленинниң тураскаалынга партияның XXIII Тыва республика конференциязының делегаттары дүүн чечектер салган.

* * *

Партияның XXIII республика конференциязының делегаттары В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга дүүн концерт көрген.

А. Д. Брызгаловту, Т. Д. Сарыгларны Тыва АССР-ниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Транспорт системазынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Александр Дмитриевич Брызгаловту — «Тыва автотранс» каттыжыышкынның Минусинск автотранспорт бүдүрүлгезиниң токары.

Төмүр-оол Достайевич Сарыгларны — «Тыва автотранс» каттыжыышкынның Ак-Довурак автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР

Кызыл хоорай. 1990 чылдың октябрь 16.

Л. В. Бойкога, Н. Б. Быковка «Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывысыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Транспортка ачы-хавыязы болган хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш «Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывысыры болза:

Леонид Васильевич Бойкога — «Тыва автотранс» каттыжыышкынның Кызылда № 1 автобүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Николай Борисович Быковка — «Тыва автотранс» каттыжыышкынның Кызылда № 1 автобүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР

Кызыл хоорай. 1990 чылдың октябрь 16.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXIII республика конференциязы октябрь 26-да эртенгиниң 10 шакта Политиктиг чырыдышкын бажыңынга ажыттынарын РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди делегаттарга дыңнадып тур[illegible]

ЧААРТЫР — НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринде чуртуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дүргедедириниң айтырыгларының хемчээлиниң [illegible] болган ырыны партия комитеттериниң, [illegible] организацияларының ажыл-чорудулгазынга [illegible] тургузары, [illegible] турар. РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирелге ужурашкаш, партия комитединиң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыглары салган.

— Эде тургустунуушкунуң негелделеринге дүүштүр партия ажылын чаартыр дээш партия райкому кандыг хемчеглерни ап турарыл, Анатолий Салчакович?

— Партияның отчёт-соңгулдалыг район конференциязы чоокта чаа болуп эрткен, ынаа соолгу ийи чылда кылган ажылды түңнеп, [illegible]. Отчёттуг үеде партия райкому, ооң бюрозу кол кичээнгейни районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээринче угландырып келген. Ону амгы үениң негелделеринге дүүштүр кылыры партийжи организастыг, идеологтуг ажылды эде тургузарындан хамаарыыр. Ындыг болганындан ажылда четпестерниң чылдагааннарын тодарадып, оларны эдип алырының аргаларын, орукталын дилеп тывары-биле партия райкомунуң, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын угландырган. Хамыктың мурнунда партия эге организацияларының дааныкчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн, бот-харыысалгазын бедидер дээш чамдык хемчеглерни алган. Ону боттандырары-биле партия райкому ажылды планнаарын эде көрген. Пленумнарга, бюроларга, комиссияларга чугаалажыр айтырыгларны ылап шилип алгаш, оларны баш бурунгаар хынамчалыг белеткээринге кичээнгейни салган. Чугаалажыр айтырыгларны белеткээринге партия райкомунуң кежигуннерин, коммунистерни, активти хаара туткан. Шак ындыг хемчеглерни алганы чугаалажыр ужурлуг айтырыгны эки белеткээринге, ылангыя ажыл-иште байдалды ханы анализтээринге, четпестерни илередиринге, моон соңгаар чүнү кылырынга дузалаан. Ооң түңнелинде партия райкому партиямнарда, партия эге организацияларында ажыл-чорудулганың байдалын ханы анализтеп билип алган, бодунуң ажылын эге организацияларже, күш-ажылчы коллективтерже угландырып, ында коммунистерниң, ажылчын чоннуң саналдарын, негелде-хомудалдарын көрүп келген. Ынаа дүүштүр ажылдап турар совхозтарның партиямнарының, районда [illegible] участоктарында, туруг-септелге участоктарында, район эмнелгезинде, Хандагайты ортумак школазында партия эге организацияларынга райком хуусаалыг [illegible] эрттирген.

Шак ындыг чамдык хемчеглерни боттандырып турарындан соолгу чылдарда районнуң ажыл-агыйы, культура тургузуушкунунуң айтырыгларын [illegible] шиитпирлээринге партийжи удуртулганың салдарны чедирген. Ажыл-агыйларның экономиктиг байдалы [illegible] социал айтырыгларны шиитпирлээринге дээштиг салдарын салып турар.

— СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң хүлээп алганы Программныг медеглелинде болгаш партияның чаа Уставында партия эге организацияларының эргелерин, хүлээлгелерин, ролюн улгаттырган болгай. Ол шиитпирлерни боттандырар дээш партия райкому кандыг хемчеглерни ап турарыл?

— Партия эге организациязы — СЭКП-ниң үндезини, эде тургустунуушкунуң чугула звенозу болуп турар. Ынчангаш партияның салган сорулгаларын күүседири-биле партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын [illegible] партия райкому кичээнгейни салган. Оларның ажылынга практиктиг дузаны, деткимчени чедирер дээш партия райкомунуң [illegible] ажылдакчылары [illegible] болгаш бот-шүгүмчүлел чидиг эвес. Хүлээп алган доктаалдарының шыңгыы күүседир бодуру чажыт эвес турган. Ол четпестерни эдип алыры-биле партия эге организацияларынга сүмелерни берип турар. Бистиң районда чүгээр ажылдыг партия организациялары эвээш эвес. «Торгалыг» совхозта партия комитеди партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, ролюн бедидер дээш ажылдап турарындан ында байдал өскелерден дээре болуп турар.

Партия ажылын чаартыры, эде тургузары партия эге организацияларының секретарьларындан улуг-биле хамааржыр. Ону барымдаалаан, партия эге организацияларының секретарьларының, партбюро удуртукчуларының семинарларын ынаа [illegible] эрттирген, аңаа оларның мурнунга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң салган сорулгаларын боттандырарда чүнү кылырын тодаргай чугаалашкан, [illegible].

Партияның район конференциязынга партия райкомунуң ажыл-чорудулгазының программазын хүлээп алганында партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидерде чүнү кылырын тодаргай айыткан. Ол ышкаш партия эге организациялары бүрүзү ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылгаш, хуралдарга бадылаар. Бо бүгү болза партия эге организацияларының ажылын эде тургузарынга таарымчалыг чогуур салдарын чедирер.

— Кадр политиказы болза СЭКП-ниң программныг эчис сорулгаларын боттандырарының шиитпирлиг чепсээ болгай. Партия райкому бо чугула айтырыгны күүседир дээш кандыг ажылдарны чорудуп турарыл, Анатолий Салчакович?

— Районнуң мурнунда салдынган экономиктиг [illegible]. Ону барымдаалааш, партия райкому, ооң бюрозу база партийжи организастыг болгаш кадр-биле ажыл чорудар комиссиязы сөөлгү үеде элээн хемчеглерни ап турар. Районнуң партия, совет, профэвилел органнарының, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының удуртукчуларында, специалистеринде политиктиг, ниити билии шыырак, эки мөөрүшыынарлыг, чон-биле ажылдап билир, бот-идепкейлиг ыштерни партия эге организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң кежигуннериниң саналдарын, сүмелерин барымдаалап тургаш, депшиткен бис. Оларның хөй нуруузу онаашкан ажылын харыысалгалыг [illegible], чогаадыкчы, чаа бойдус-биле ажылдаарының хемчеглерин ап турарлар. Ындыгларга «Ак-Чыраа» совхозта мал эмчи белеткээр бригадазының удуртукчузу О. Хелтик-оол, орук-септелге тудуг участогунда мастер С. Моңгуш, тудуг-септелге участогунда бригадир Н. Моңгуш, уругларның музыка школазының башкызы В. Чап, районнуң улус өөредилге килдизиниң улуг методизи Р. Донгак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Удуртукчу-даа, специалист-даа кижи бүрүзү эде тургустунуушкунуң [illegible]ринге боду хууда улуг салыышкынын киирери оларның хүлээлгези. Ындыг-даа болза партия райкому партия эге организациялары дамчыштыр ажыл-херек дээш кадрларның бот-идепкейин, харыысалгазын, билиин, мергежилин бедидери, деткимче, дуза көргүзери чугула деп санап турар бис. Ооң уламындан оларның отчёттарын, дыңнадыгларын пленумнарга, бюроларга, партком, партия хуралдарынга дыңнап, ажыл-чорудулгазынга үнелелди берип, кол кичээнгейни четпестерин эдеринче, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларже угландырып турар.

Партия райкому кадрлар-биле [illegible] чорудуп турар, [illegible] күннүң негелделеринге четпес, ооң уржуу-биле кадрлар онаашкан ажылын чаартыр, эде тургузар дээш чедир ажылдавайн турарындан районнуң улус ажыл-агыйының чамдык адырларында четпестер чылдан чылче катаптап турар. Ылаңгыя районнуң кол экономиказы болур мал ажылында четпестер чайлаттынмайн келген. Аңаа малдың баш саны өспейн турары, продуктулуунуң чавызы, малчын кадрларның чедишпези хамааржыр. Ооң ангыда районда партияның идеология ажылының амгы үениң негелделеринге дүүштүр чорутпайн келгени кем-херек үүлгедип чоруур хөй болуп артпышаан.

Партия райкому кадрлар-биле ажылдың чаа хевирлерин дилеп тывар, [illegible] конференцияга илереттинген четпестерни чайладыр дээш ажылдап турар.

— Партияның район конференциязынга партия райкомунуң отчёттуг үеде чоруткан ажылын шүгүмчүлекчи өзу-биле анализтеп көргеш, партияның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр районнуң партия организациязының сорулгаларын тодаргай айыткан доктаалды, партия райкомунуң ажыл-чорудулгазының программазын хүлээп алган-дыр. Амгы үеде партия райкому, партия эге организациялары ону күүседир дээш ажылдап кирипкен мындыг бе?

— Ийе, ындыг. Партия райкому бүгү ажыл-чорудулгазын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынче угландырган. Ол дээрге партия ажылын чаартыры, эде тургузары болуп турар.

Беседалашкан Таан-оол ХЕРТЕК.

Алдын-кыс Саая-Байыровна Моңгуш — республиканың сураглыг саанчызы. 1961 чылда чээрби харлыг тургаш, Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазынга саанчының берге болгаш хүндүлүг ажылын хүлээп алгаш, бо хүнге чедир ол улуг херекти кылбышаан. Коллективке эки эгелээшкиннерниң эгелекчизиниң болгаш нептередикчизиниң бирээзи ол. Ылаңгыя малдың баш саның өстүрер, уксаалын экижидер, продуктулуун бедидер дээш туржуп, ону боттандырарынга бодунуң билиин, мергежилин, арга-дуржулгазын үндүрүп келген. Ооң-биле чергелештир саанчы кадарчыларны белеткеп өстүреринге биче эвес улуун киирген. Ооң түңнелинде ферма республиканың мурнакчы фермаларының санынга кирген, орулгалыг ажылдап турар.

Ону коллектив канчап чедип алганыл?

Бригада керээзин фермага нептереткени биче эвес рольдуг болган. Саанчылар, инек кадарчылары болгаш өскелер-даа ажыл-ишчилер бригада керээзиниң негелделеринге дүүштүр ажылдап, экономиктиг санаашкыннарны кылып турар. Ооң ачызында ажыл-ишчилерниң онаашкан ажылынга харыысалгазы бедээн, организастыг чорук, күш-ажылдың сагылга-чурумуу экижээн, сүт бүдүрери көвүдээн, ооң шынары экижээн.

Алдын-кыс Моңгуш белен эвес күш-ажылчы орукту тура-соруктуг, эрес-шии, кежээзи-биле шыдажып эрткен телептиг саанчы. Ол чыл бүрүде планныг онаалдазын күүседип келген. Эрткен ажыл-агый чылында бир инекке онаап тур 3029 кг сүттү саггаш, район чемпиону болган, бо чылгы көргүзүглер база багай эвес. Ооң күш-ажылчы чедиишкиннерин чазак бедик-биле үнелеп көргеш, Ленин, Октябрь революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле шаңнаан. РСФСР-ниң кедээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан.

СЭКП обкомунуң кежигүнүнге, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга А. С. Моңгуш чаңгыс эвес удаа соңгудуп, коммунистерниң база соңгукчуларының идегелин бүзүредир дээш кызымак ажылдап, партия ажылын чаартыр, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээр херекке бодунуң салыышкынын киирип келген.

Алдын-кыс Саая-Байыровна бодунуң онаашкан ажылын, партийжи даалгаларны моон соңгаар-даа ак сеткилдиг күүседип шыдаар.

Шак мындыг телептиг, туруштуг партия кежигүнүн Чөөн-Хемчиктиң коммунистери партияның республика конференциязының делегадынга соңгаан.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: А. С.-Б. Моңгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АНЫЯКТАРНЫ ДИДИМИ-БИЛЕ ДЕПШИДЕР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Программазының телевиделии чүүлдүгзүнүп көргеш, дараазында немелделерни болгаш тодаргайлаашкыннарны киирерин чугула деп санадым.

Бирги болукке:

Бирээде, партия райкомнарының, Кызыл хоорукомунуң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң кежигуннерин чүгле ийи хуусаада соңгуурун шыңгыы сагыыр. Чамдык секретарьларның партийжи демократияны хажыдып, ол албан-хүлээлгезинге ийиден ажыг катап соңгударың болдурбаза эки.

Республиканың партия комитединге секретарьларынга кымнарны сүмелеп бөлүрүл деп айтырыгны партияның хоочуннарының эге организациязынга чугаалажып турда, эге организациязының секретары В. А. Бакуновтуң Г. Ч. Ширшинниң ол албан-хүлээлгезинге база катап соңгуурун сүмелээн санын коммунистер хүлээп албайн, Г. Ч. Ширшинниң, А. К. Баңзаны болгаш А. Н. Ванжаны катап соңгуурун сүмелевес, а республиканың партия комитединиң секретарьларынга эде тургустунуушкунга болгаш рыноктуг экономиказынче шилчиириниң негелделеринге дүүштүр чаа өзу-биле ажылдап шыдаар, арес-шудургу, тускай эртемниг аныяк коммунистерни дидими-биле депшидерин хоочун коммунистер О. К. Лама, О. Н. Чуева болгаш өскелер-даа саналдап турган.

Ийиде, партияның район, Кызыл хоорай комитеттериниң бирги секретарьларынга болгаш Компартияның Тыва республика комитединиң секретарьларынга **херээженнерни** дидим депшидер, оларның үре-түңнелдиг ажылдаарынга сагыш човангыры-биле практиктиг дузаны күштелдирер. Ол [illegible] республиканың Дээди Советиниң, Министрлер Чөвүлелиниң Даргаларынга, оларның оралакчыларынга база республиканың министрлеринге, күрүне комитеттериниң даргаларынга херээженнерни депшидер хемчеглерни соңгаарладыышкын чокка боттандырар үе келген. Кадык камгалалының, улус чырыдылгазының, социал хандырылганың министрлеринге, телерадио күрүне комитединиң даргазынга чүге херээжен кижини депшидип болбазыл?

Үште, «эки туразы-биле» партиядан үнген коммунистерниң билеттерин шымдайдектей хүлээп алырынче даламашпайн, ындыг биадирингиш берген коммунистер-биле **чаңгыстап**, эш хуузунуң ижин кара чок чылыг чугаалажыышкыннарын далашчокка чорудуп, кижи бүрүзүнүң салым-чолун кижизиг, ленинчи, эдек өзу-биле эчизинге чедир хандыр өөренип тургаш, шиитпирлээрин негеттинип турар деп билир мен.

Дөртте, партия эге организацияларындан эгелээш, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединге чедир соңгулдалыг бүгүле ажылдакчыларны шилип алырда национал аймаан деңге барымдаалаары чугула. Чиказ, Кызыл хоорайның социал хандырылга килдизинде партия эге организациязының 7 бюро кежигүнериниң чүгле чаңгызы тыва кижи, а партияның республика конференциязынга соңгуттурган 4 делегаттың база-ла чаңгызы тыва кижи болуп турарын таарымча чок деп санап турар мен.

Идеология ажылының талазы-биле:

Бирээде, националисчи болгаш шовинисчи илерээшкин бүрүзүн, кымның-даа талазындан ооң болганы ылгал чокка, бүгү талазы-биле изиг дээрезинде хандыр хынап, анализтеп көргеш, партияның, профэвилелдериниң, комсомолдуң болгаш ажылчы чоннарның чурттап турар черлериниң аайы-биле ажык хуралдарга хынамчалыг чугаажырын хандырары чугула. Национализмниң болгаш шовинизмниң эдилекчилери нептередикчилериниң таныылбырын ол хуралдарга сайгарып көөр болгаш ындыгларның шын, кадык орукка катап эглиринге бүгү талазы-биле дузалажыры партияның бир кол сорулгазы болгу дег-дир.

Ийиде, эрткен 30—40 чылдарның үезинде болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессияларга таваржыкан кижилерниң бүрүзүн, бүрүз чогун хандыр ылаптап тывыкаш, хилинчек кылбайн репрессияларга алысканнарның аңгы-ызыгуурун ылгал чокка шуптузун агартыр, оларның КИЖИ деп тэлептиг аттарын катап эгидер, дириг арткан база дээди хемчег-биле бооладып шииттирген, азы хоругдалга амы-тынын оскунганнарның болгаш оларның ог-бүлезиниң кежигуннеринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле соңгаарлаттынмас боттуг хемчеглерни алыр. Репрессияларның халаптыг уржуктарын дүрген уттуурарының боттуг хемчеглерин ажылдап кылгаш боттандырары күзенчиг.

Үште, ханныг репрессиялар үезинде карьерисчи сорулгазы-биле бодунуң албан-хүлээлгезин соора ажыглап, актыг кижилерни кере-турала аар яла-буруугa онаашкырып, амы-тынынга чедип турганнарның ол үеде алган шаңналдарын, тускай азы шериг аттарын, персоналдыг пенсиязын болгаш өске-даа чиигелделерин күш чок болдурарын ажылчы чоннар неен турарын кичээнгейге алза эки.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр:

Ажыл кылып шыдаар кижилерниң шуптузун ажыл-биле хандырар, а ажыл кылбайн, янзы-бүрү чылдагааннар-биле тоянп, маңгыстаалып чоруур кижилерниң ат дамызын тургускаш, ылап-ла ниитилелге ажыктыг ажыл кылырынче албадаар, хайгааралга алыр. Ындыг хемчеглерни алыры кем-херек, ылаңгыя оон аңгылдыг террорну, уптекчи, оорланыр, күштеп чазарлаар, хөй-ниитиниң корум-чурумунга чагыртпас дерзии болуушкуннарны болдурбазынга, совет хамаатыларның ал-бодунуң айыыл чогун камгалаарынга идиглиг деп санап турар мен.

Артём БОРБАК-ООЛ.
Партияның хоочуну.

Делегаттарның шүлүктери

Партия Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Чечекмаа Саая, ол-ла районда «Мурнакчы» совхозта партком секретары Светлана Самбый-оол кайызы-даа харыысалгалыг, удуртукчу ажыл-иште-даа бол, хостуг үелеринде шүлүк чогаалынга хандыкшып, чаа-чаа чогаалдарны бижип турарлар.

Ол ийи партия ажылдакчылары кайызы-даа партияның XXIII республика конференциязының делегаттары. Ынчангаш оларның чаа шүлүктерин силерге таныштырар-дыр бис.

КОЛ-ЛА БАЙЛААҢ

Чедип келдим. Үрде манаан төрээн черим —
Сеткил-чүрээм ханы тудуш Моңгүн-Тайгам!
Сени сектып, меңгилериң дүшке кирип.
Сензэ челер оруктарга тайбайн келдим.
Ажыл-ишчи, чогаадыкчы төрел чонум,
Аргар, кошкар, тарбаганныг ыдыктыг даам.
Алтай, Мооңдан аалчыларың хүннүң келир.
Артыш, шаанак аидызап кээр ораным сен.
Моңгүн-Тайга — Тывавыстың чоргааралы.
Бөмбүрзекте бедик сыныың бирээзи сен.
Чүгле чаңгыс сенден бедик хүндүткелде.
Чүрээ чалыы ишчи чонуң — кол-ла байлааң.

Чечекмаа САДЯ.

ШЫНЧЫ БООЛУ

Кадыг берге хүннерде-даа
Карактарым огу болуп,
Чаңгыс-ла мээң шолбаным
боор,
Чарылбайн кады чор сен —
Эгиттиннес частырыглар
Эвивисти доңнаан ажим.
Чурттаганың «ажыг дузун»
Аравыста үлешпишаан,
Амыдырал далайында
Шуудай берген эштиң чор
бис —
Холда судал деңге соп каап,
Кожа базып чорүп ор бис.
Чоленгиишке деткимче боор,
Чөнүгүже деңге базаал
Чаа күштүг сенээ, мээз
Чаяап келир салгакчы
дээш —
Ынакшылдың даңгырааңга
Ырак чоокка шынчы боолу.

Светлана САМБЫЫ-ООЛ.

ПОЛИТИКА МООН ЭГЕЛЭЭР

Кылдыныг турар [illegible] шевергежилер [illegible] [illegible] Мында-мында «[illegible]» [illegible] материал [illegible] ажылчыннарның [illegible] түңнүк ажылының үезинде Кызылдың 9 дугаар школазының чанында [illegible] бердивис. Мында 48 дугаар тудуг эргелелиниң шевергежилер бригадалары ажылдап турар. Оларның чамдыызы-биле вагончиже чугаалаштывыс. Шоолут үр болбаанда ажылдың кандыызының ниити байдалы чуруттунуп келди. Чылдың-на бо үелерде шевергежилер доңуп [illegible] чүгле [illegible] кааш, «ажылдаваар» деп дужаап каар, а [illegible] дугайында кым-даа сагыш човавас. Ынчангаш доңуп-доңмаш турарының [illegible] «албадалдыг ажыл [illegible]» кылып, суугуга [illegible] олурарлары бо.

— Дарга-башкыларга айтырыглыг [illegible] турар силер бе?

— [illegible] боор.

Бо шевергежилерге дарга-башкыларның [illegible] болза. Дарга башкы кижи болур. Олардан ТЭ-48-те партия ажылының дугайында айтырарымга, «[illegible] коммунистер-даа орта билбес бис. Хуралдаар азы чорупа турар, аңаа мергежилдерниң тергей боор. Ооң чүгү даа болбас. Хуралдың-на [illegible] деп кым-даа бисте [illegible] бээр чорду» дээштилер.

— Партияның кол-ла сорулгазы — кижилер-биле ажылдаары — деп, шевергежилерге сагындырарымга, олар харыызынга [illegible] бердилер. Кижилер-биле ажылдаар, оларның дугайында кымның, кайы дангаазын, ынчап-даа болза сагыжы кирип турарыл, ынчап? Чок. Мында катап чугаажарга, чүге ол-ла берге [illegible] аар айыг деп, тудугларда [illegible] турар!

Бир чиңгек. Клара Хертек ТЭ-48-те 10 чыл ажылдап турар, беш уруглуг. Ол амга чедир ниити чурттаар чериниң чаңгыс оранында чурттап орар. Эрткен чылын Кызылда үрде [illegible] амыдырал хандырылга [illegible] жыкының шеверлел ажылдарынга кирипкен турда, ынаа партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин баштадыр кезек даргалар келгенде, Клара чурттаар чер-биле бергедээшкиннериниң дугайында чугаалаарга, «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынының даргазы И. А. Останин [illegible] «[illegible]» [illegible] чурттаар бажыңнар [illegible] квартираны бээр бис». [illegible] Клара Хертек [illegible] бербейн барган.

Зоя Донгак — шевергежилер бригадири. Бодунуң коммунист. Тос дугаар класска [illegible] дем баштай ужуражыышкынывыс [illegible] киши ол болдур.

— Понедельниктен ажылга [illegible] шуут чүве [illegible].

[illegible] ажылдап [illegible] чедир суг [illegible] маанчок, кижи боду безин кедурлуп алыры амыр эвес. Партия ажылынга хамаарыштыр Зоя Донгактың бодалдары мындыг: чыл санында-ла [illegible] черге ажылдадыр [illegible] чедир турда, оларга оран-сава чедишпес, ажылдаар таарымчалыг байдалдар чок турда, партия ажылы чорупас турар, коммунист удуртукчуларның салдары бар дээрзинге ажылчын кижи чугзинмес аргажок. Эки ажылдаар болза, партия чүге херек чок деп.

Ажыл-биле чугаалаарга, ажылчын кижилерге бедик материалдар эвес, а чурттаар оран-сава, эки [illegible] ажылдаарынга эптиг байдалдар херек. Бо бүгү чокта, оларга партия дугайында хөй сайгарылганың ажыы-даа чок.

ТЭ-43-түң партбюрозунуң секретары Н. Н. Соломатова партия рескомунуң ажылдакчылары [illegible] берди: «Ооң кандыг-даа [illegible] көрүп чорбаан бис. Ынчангаш [illegible] бисте демей-ле. Чер эвес рескомнуң ажылдакчыларын өске партия организацияларынга бижиглээр деп чугаа туруп келзе, бис А. И. Ванжаны ап болур бис. Ол харын бисте келгилээр киши».

Валентина Борбак-оолдун, Зоя Донгактың бригадалары-биле чугаалашкаш, оларның ажылдап турар байдалдарын карак-биле көрүп бүзүрээш, Коммунистиг партия, чырыткылыг идеалдар дугайында бедик сөстер адаары мээң [illegible] бигдим. «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынының парткому, Министрлер Чөвүлели, партия рескому 48 дугаар тудуг эргелелиниң шевергежилер [illegible] партия, Советтер ажылынга [illegible].

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТА: бригадир Зоя Донгак биле Орлана Дажы.

Вячеслав МОНГУШТУН фотозу.

Күрүне суверенитеди: Декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

БҮРҮН ЭРГЕЛИГ КҮРҮНЕ ХЕРЕК

Тыва АССР-ның суверенитедин улус депутаттарының сессиязынга [illegible] бүдүрүп [illegible] чугаалап ол айтырып. Иштиг турумнар, эки черле [illegible] бар-чогу хамааң бе кылдыр бодап чоруур дээн мен. Хөй чылдарда ажылдап каапкан азы ук ажылга чаа-ла ниндиг чыл болган юристер менээ ужурашкаш, ол дугайын сонуургаарга, бодумнуң бодалдарым илередипкеш, ук эштерниң чеме-халазын шыдаар шаам-биле көрдүм. Оон-на парлалгага бодумнуң бодалдарым илередирин шиитпирлеп алдым.

Шынап-ла, Тываның суверенитедин хүлээп алыры [illegible] амыдыралдың дуржулгазы шыырак эштерниң чугаалап турарынга каттыжар мен. Сөөлүнде барып суверенитетти хүлээп алганың документилерин частарлап, Тыва республиканың салым-чолун чүгле каш чылдарныынга бодап, харын-даа чамдык эштер боттарының ат-алдарынга, эрге-дужаалынга хамаарыштыр кылдыр чогаадып кааны шүгүмчүлеп, ону катап чонга таныштырар ужурга таваржы бербезин деп бодаар ийик мен. Мааа хөй-ле тайылбырны кылбайн, республиканың улус депутаттарының ам болур сессиязынга мээң бо саналымны база кичээнгейге алырын дилээр-дир мен.

Тываның суверенитединге хамаарыштыр тургускан декларацияның кол нуруузунга чөпшээрежир мен. Ынчалза-даа ол чүгле ат кырында, херек кырында болуңуң эрге-шөлээзи, ажы чок суверенитет-дир деп санап тур мен. Бир эвес суверенитетти хүлээп ап турар болганда, политиктиг болгаш экономиктиг бот-башкарылга херек деп бодаар мен. Ынчангаш дараазында чүүлдерни ылап-ла тооп көөрүн депутаттарга эш хүүнүн сүмелеп киирдим.

Бирээде, **политиктиг бот-башкарылга.** Күрүне дылы орус, тыва болуру албан. Бир эвес Тыва Совет Социалистиг Республиканың девискээринге, мында чурттакчы чоннуң үштүң бирн хире кезин база бир нацияның чону чурттай бээр болза, оларның дылын база күрүне дылы кылдыр хүлээп көөр. Европаның сайзыранган, эрге-хоойлулуг күрүнелеринде чүгле он ажыг [illegible] турда безин, өске нацияларның дылын күрүне дылы кылдыр хүлээп ап турар ышкажык. Ынчангаш күрүне дылы кандыг болурун медээжок маргышып, бир дылдың ат-алдарын оскеан база бээр деп чон ортузунга националдар аразында дыңзыгыышкын болдурар бодалдарны-даа илереткен херээ чүл!

Тыва — РСФСР-ниң составынга турар болганда, политиктиг хамаарылга чүгле оон парламентизинге турар ужурлуг. Ийи дакпыр чагырга олурары дег хилинчекти моон соңгаар көрбес ужурлуг бис. Республиканың министерстволарын эрге чагырга чок ведомстволар деп санаар мен. Кандыг-даа айтырыгны ылап-ла Москвадан төп министерство дамчыштыр шиитпирлеп турар бис але. Ындыг болганда республиканың парламентизиниң херээ чүл, ниитизи-биле суверенитет дээндээ херээ бар бе?

Доозу-биле чугаалаарга, кандыг-даа айтырыгларны чүгле республиканың иштинге шиитпирлээр апаар. Чижээ эрге-хоойлу дүрүмнерни ССРЭ Конституциязынга үндезилээш, түс черниң онзагай байдалын барымдаалап, ону боттарының-биле тургузуп ап болур суверенитет херек деп санаап апаар. ТАР үезиниң хоойлу-дүрүмүнде мал оорлаар чоруктарга онза [illegible] кээргенни угландырып турган. Беш бода болду бе, азы ийи удаа мал оорлаан кижилерни дээди хемчег-биле шиидип турган. Бир эвес ук хоойлуну амга чедир эрттирип кээн болза, Тывага мал оору турбас ийик. Мал оору чок турган болза, ындыг хоорайның чурттакчылары безин эки оларларның [illegible] малды салдыкты тудуп болур [illegible]. Олар аал өлээ хереглевес [illegible] мал ышкажык. Мал — тываларның амыдыралының кол үндезини, ол чок болза амыдырал тергиин берге дээрзин бо [illegible] көргүзе берди. Бистиң бо онзагай талавысты өөренип көөр [illegible] ышкажык.

Тываларның [illegible] олуруун чурттап, [illegible] хулиганнаар чоруктар турбаан. [illegible] оларга [illegible] болурун чедип алыр [illegible] ону камгалаарының магадылалы эрежек чугула. Ол [illegible] Чүгле [illegible] структураны [illegible] тургузары база Тываның онзагай байдалдарын барымдаалаары чугулалыр. Мааа база бодг ниитирлээр эрге херек. Чүгле ынчан Тыва — суверенитеттиг республика болур ужурлуг. Ол чокта суверенитет дугайында чугаалаар-даа херээ чок.

Экономика талазы-биле чүгле бодум хандыргылаар бо үеде, күрүне тургузуунуң структуразын база боттарының шыдаар шаа-биле тургузуп алыры чугула деп бодаар мен. Республикада ниити саны эвээш, ол хоорайда дээш миллион чурттакчылыг чериир дег, хөй-ле министерстволар, комитеттер, эргелелдер бар-дыр. Бир эвес оларны каттыштырбаш, хөй-ле саазын-биле ажыл чорудуп олурар ведомстволарны чок кылза чүл? Мону чедип алыры база суверенитетке албан айтыр.

Ийиде, **экономиктиг бот-башкарылга.** Тываның бүгү-ле [illegible] байлактары, чер суу республиканың эт-хөреңгизи. Ынчан көөрде республика иштинден чиг этти үндүрбес, продукцияны ылап-ла мааа бүдүргеш, рынок өртээ-биле сайгарар. «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттар ССРЭ-ниң ведомстволарынга чагыртып, ол дээш хөй акша-хөреңгини үндүрүп турар дугайында хөй-ле чугаалары төп солуннарга бо чылын бижип каапты. Бир эвес олар орулга чок бүдүрүлгелер болза, доп-дораан хагзын. Дөө-ле Москваның бир министерствозунга чагыртыр, оон акша-төгерик [illegible] орнунга, бот-орулга-чарылгалыг, продукциязын кана, кымга садарын боттары шиитпирлээр бүдүрүлгелер болзуннар. Херек болза, даштыкыда ол байлактарны хереглеп турар концерннер-биле-даа керээ чарып алза канчап баарыл. Чоп өске республикалар чогум-на ындыг хевирже кире бергенил? Националдар аразында үнүп келген улуг алгыш-кырыштың үндезини бо ийи бүдүрүлгени богун-даа хаап каапса черле ажырбас. Чүс чыл-даа эрте берзин. Тываның орус, тыва болгаш өске сөөктүг кижилери чериин байлааан чоннуң амыдыралын экижидеринин үнер дээү кылып алзыннар.

Бир-тээ, мындыг айтырыгга келгенде, Тывада геология шинчилели соксадыр. База-ла диленген атка кирер-дир бис. Шинчилелдя-даа, тыпкан байлакты-даа белен продукция кылдыр хуулдургаш, оон өртээн алтар кижилер ээ болзун. Мону чедип албас болза, суверенитет дээн херээ-даа чок. Ол дугайында бети дизе, чээрби-үжен, ынды дизе сезен-тозан чыл болгаш, кижилер архив материалдары часпарлап, чүгле хүнүн болаан кижилерни каргаар үе ылап келир.

Тывага колхоз, совхозтар кодээ ажыл-агыйны сайзырадырдан, харын-даа оларны келир үези чок кылып каан деп бодаар мен. Чүгле бо берге агаар-бойдустуг черге эвес, ССРЭ-ниң бүгү черлеринге бо совет ажыл-агыйлар чүгле каража чедирген деп, экономистер санап турар. Ынчангаш Тываның кодээ ажыл-агыйын эде тургузарын чүгле республика иштинге шиитпирлээр. Эргим депутаттарның хөй кезин кодээ черлерден келген. Совхозта ажылчыннар айда дөртен-бежен акша ажылдап ап олурар. Оларның урут-дарыы беш-алды, харын-даа оон хөй суг ышкажык. Күрүнеге хөй эът, сүт, дүк дужаар планныг совхозтарга кижилер чүс-ка чыл чурттааш, эки амыдырал канчап көөрүл? Оон ынай ында ажыл чоктар саны каш хуу ийик? Совхозтарның херээ чок. Ажыл-агый башкарылгазын Советтерниң эргезинге бүрүнү-биле бээр. Оон башка Тываның амыдыралы кажан-даа экилевес. Ону канчаар эде тургузарын специалистер билир ужурлуг.

Бо-ла бүгү айтырыгларны сөөра биле бербезин дилээрдир мен. Тыва ССРЭ-ден [illegible], бот-догуннаан тускай күрүне турзун деп улуг [illegible]. Совет Социалистиг Республика болгаш [illegible] өске республикалар [illegible] ышкаш бот-догун [illegible] чедип алыр [illegible]. Амыдыралдың [illegible] уштунуп, бүгү [illegible] бот-башкарылгалыг [illegible] болзувусса. Тыва кандыг турга [illegible] артып [illegible].

Эдуард ДОНГАК.

КИЖИ болгаш ХООЙЛУ

«БАШТАЙ ООРЛАРНЫ ТУДУП ЭККЕЛИҢЕР»

«Тыва кижиге малдан үнелиг чүве чок. А моол [illegible] «оруп кежилер» деп малын хавырап, күш-биле кужуруп турган болгай. Ол бүгүнүң шын эвезин амыдырал көргүскен.

Сөөлгү үеде [illegible].

Август айның эгезинде Бай-Тайга районунуң [illegible] черинден [illegible] 10 ажыг [illegible] «хөй дээ» [illegible]. Каш хоннук эрткенде, кожа аалдың оглу «оошкунерни ийи кижи сүрүп алгаш бар чытты» деп келген. Оорларны сураглап турувуста үе эртип, талыйган. Чүвениң [illegible] Бай-Тайга районунуң [illegible] «Баштай оорларны тудуп [illegible]» [illegible] ол бе, [illegible] алыксавалы ол бе дээрзин орта билбедивис. Оларга бис көрген херечи оолдун тайылбырын берген, оорларны тодарадып эккелген-не болгай бис. Мааа харыыны кым бээрил?

Оон бээр ам 2 ай эртип бар чор. Истелге чорупта турар дээр, а түңнели көзбес. Бо талазы-биле Бай-Тайганың ИХК-зиниң ажылдакчыларының тайылбырын дыңнаксадывыс.

Юрий КАРЫМА.
Кызыл хоорай.

ЭГЕНЧИИВИС ЭРИИН АШКАН

Хандагайтыга совет-моол байырлалдың үезинде, моол мөгениң эт-сеп суккан сумказын оорлааның дугайында ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң тыңнадыындан номчааш, эгеннден баш суга чер тыппайн бардым. Шак мындыг төөгү ужур-уткалыг болуушкун үезинде кандыг кижиниң бажынга оор-сук кылырының дугайында бодал кирер чоор. Оор херек кылган үш оолдуң арын-нүүр чогун, чонунуң ат-алдарын бодавазын кайгап ханмас-тыр мен.

Моол мөгелерниң тыва хүрештиң сайзыралынга кииштирип чоруур үлүг-хуузу улуг. Олардан чараш аргаларны өөренип, оларның деңнелинге чедир өзер дээш, бистиң мөгелер хөлчок улуг күженишкиниң үндүрүп турар. Моолдар-биле харылзаавыс шагдан бээр тургустунган, ынчалза-даа шак мындыг човаңчыг болгаш бужар чүүл кажан-даа турбаан.

Чурттуң аңгы-аңгы нациялыг чоннарының мурнунга тыва чоннуң ат-алдарын шак мындыг, чүвени чедир утаап билбес, чүгле хүнүн бодап чурттап чоруурлар баксыраткан. Ол безин ындыгларга өөредиг, кичээндириг болбааны ол ышкажыл. Ам ноон, төөгүвүстен ханывыс тудуш моол өңнүктеривистиң мурнунга бужартап эгелээнивис ол.

Наадым үезинде кандыг болчук. Шүүлген мөгениң шаңналга алган аъдын бир оол оорлап мунуп чыткаш, туттурган болгай. Човаңчыывыс ол хире-дир.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур

ДАГДЫНЫКЧЫ

Дамба Суванович Кара-Сал Чөөн-Хемчик районунуң иштики херектер килдизиниң шугумунга хөй чылдарның дургузунда ажылдап келген [illegible] кижилериниң бирээзи. Ажылдаан үези — 21 чылдың [illegible] берген. Бо чылдарның дургузунда ол [illegible] келген.

Милицияның тергиин мергежилдиглиг таламы-биле 3-кү класстың ажылдантызы, [illegible] медальдарның [illegible] болгаш [illegible] — Дамба Суванович бо үеде оперативтиг дежурныйлаашкынның салбырында ажылдап чоруур.

ЧУРУКТА: дагдыныкчы милицияның капитаны Д. С. Кара-Сал.

Сөзү болгаш фотозу Виктор ХОВАЛЫГНЫЫ.

Билип алза эки

БИР ЧАГААГА ХАМААРЫШТЫР

Ажык-чарлыг үеде демократияның калбарганын ажыглап, хамаатыларның албан черлеринче чагаа-бижик бижип чорудары ковудээн. Бир эвес ук чагаалар, шынап-ла, чедимче чок байдалдарны илередип, оларны чайладырының дугайында айтырыгларны көдүрген болза, ында багай чүү деп. Ынчалза-даа күрүне албан черлериниң ажыл-чорудулгазынга шуут шаптыктап турар чагаалар база бар, оозу хомудаңчыг. Чижек кылдыр бир чагаага хамаарыштыр сайгарылганы мааа кылып, чамдык бодалдарымны киирейн.

1989 чылдың январь 14-те К. М. Шаң-оол даарзи Бии-Хем районунуң Өөк суурга бодунуң бажыңынга эзирик турган, таныыры Сат-биле аас-дыл үндүрүп, ол кижини бижектеп өлүрген. Бо үүлгедии дээш К. М. Шаң-оол РСФСР-ниң КК-зиниң 108 чүүлүнүң 2 кезээ-биле 10 чылда хосталгазын казыдып шииттирген. Улус суду Шаң-оолдуң мооң мурнунда ийи удаа кижилерге аар кемдээшкин чедиргени база оор болгаш хулиганныг чорук кылганы дээш шиттирип чорааның өөренип көргеш, ону онза айыылдыг кем-херек үүлгедикчизи деп санааш, хосталга казаан ялазын онза чурумнуг албан черинге эрттирер кылдыр доктааткан.

Суд чорудулгазынга К. М. Шаң-оол Сатка кемдээшкинни чедирип, ону бижектээнин маргышпаан, а когараан кижи ооң бодунче халдап кээрге камгаланып, доктаадыр сорулга-биле бижек ажыглаанын өчээн.

Удаваанда шииттирген Шаң-оол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының адынга билдириишкин киирип, шын эвес черге хосталгазын казыдып шииттиргенин айтып, өг-бүлези ооң дузазы чокта түреп турарын бижип, херекти истеп турар үезинде хажыдыышкыннар турганын, ынчангаш шииткелди күш чок болдуруп, [illegible] дилээн.

Судтуң үндүрген шииткелин хынаар, ону эде көөр албан черлери болгаш эрге-дужаалдыг кижилерни дооюңда бирден-бирээ чокка айтып, көөр чурумун үзе шиитпирлеп каан турар чүве болганда, Дээди Совет ол билдириишкинни прокуратура черинче чорутткан, билдириишкин орта үзе көрдүнген, шииткел шын, чөптүг деп харыыны Шаң-оолга берген.

Шииттирген Шаң-оол ол харыыны шын эвес деп санааш, СЭКП ТК-ның Чиге секретары М. С. Горбачёвка хомудал чагааны бижип база-ла үстүнде киирген чүүлдерни айытты. Чагаазында ол истелге-байысаалга болгаш суд органнары ону хоп-нүгүл-биле мегелеп тургаш, актыг черге хоойлуну каржызы-биле хажыдып, хөй чылда ооң хосталгазын казып шиитпенин бижээн. Ук хомудалды сайгарып көөрүн база-ла бисче дааскан. Хомудалды өөренип көөрге, шииттирген кижи эрги чагаазында барымдааларны киирген, чаа чүүлдер чок. Ол дугайында харыыны ооң бодунга берген.

Ол үеде шииттирген кижиниң кадайы Е. Б. Шаң-оол депутат Лукьяновтуң адынга хомудал киирген. Ооң утказы база-ла билдиригир: К. М. Шаң-оол актыг черге шииттирген. Өг-бүлениң ээзи, уругларының адазы чокта ажы-төл эн-не түреңги байдалда чурттап турарын, чурттаар оран-сава чогун, акша-төгерик, аъш-чемге чедиимейн турарын айтып, ашаан хостаарын дилээн. Ол чагаа база-ла республиканың прокуратурага келген.

Үстүнде бижиттинген чүүлдерден дараазында түңнелдерни үндүрер ужурлуг бис.

1. Судтуң шиитпелин бүгаар шииттирген кижиге хамаарыштыр хомудал киирер болза, ону чүгле Тыва АССР-ниң Дээди судунче киирген, шиитпелди солуурун азы чиигедирин, чок болза хүлүн эрттир чиик көрген деп саназа, аартадырын дилеп болур. Өске кандыг-даа албан черлери улус судтарының үндүрген шиитпелин кандыг-бир аянныг хынап көрүп, шүгүмчүлээр эргези чок. Бир эвес Тыва АССР-ниң Дээди судунуң харыызы ооң сеткилинге таарышпаза, ынчаарда РСФСР-ниң Дээди судунче бижип, хомудалга бердинген харыыны ножуп каар ужурлуг.

2. 1989 чылда РСФСР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң санал [illegible] алырга, бир билдириишкинни харыылаарынга күрүне 100 хире рубльди чарыгдап турар. Чеже-чеже үнелиг үени, акша-төгерикти барымдаа чок чагаалар чарып болурун бо сан тургай көргүзүп турар. Ынчангаш чагааны бижиириниң бетинде, каш удаа бодааза чугула.

3. Хоругдал черлеринде яла эрттирип турар кижилерниң шиитпелиин чиигедир ийикпе, азы артык хурсааны кандыг-бир чиик яла-биле солуур дугайында айтырыгны чүгле ук албан черинин удуртулгазының мурнунга тургузар. Бир эвес айтырыгны хоругдал черинин удуртулгазы чөптүг деп санап дилегни киирген де, чүгле ынчан улус суду ук айтырыгны сайгарар.

4. Яланы чиигедирге шииттирген кижиниң мөөр-шыннарын болгаш ооң [illegible] күш-ажылга хамаарылгазын өөренип көөр. Мааа ооң аал-оранында байдалы, ажы-төлүнүң, алган кадайының амыдырал-чурттаалгазы барымдаа болбас. Ынчангаш хомудал бижип турар хамаатылар аңаа херектиг болган байдалдарын болгаш шииттирген кижиниң мөөр-шыннарын долузу-биле мурнады айыткаш, чүгле ооң соонда [illegible], ооң аал оранында байдалын бижиир чогуур.

Улус судтарының күштүг болуп кире берген шиитпелдеринге хамаарыштыр хомудалдар киирер сагыштыг хамаатылар үстүнде чүүлдерни өөренип көрүп, сагыыр чүве болза, оларның хомудалдарынга харыыларны [illegible] долузу-биле бээринге улуг идиг болурун билээ чугула.

Даш-оол ОНДАР.
Тыва АССР-ниң прокурорунуң дузалакчызы.

Иштики херектер министерствозунуң кичээнгейинге

● Рейд ●

ЧУТКА ТУТТУРГАН ОБЩЕЖИТИЕ

Каа-Хем суурнуң Паротурбинная кудумчузунда Кызыл хоорукусомунуң ИХК-зиниң таныыл килдизинге хамааржыр общежитие бар. Ында санитарлыг байдалдың дүвүренчиини, кышка белеткелди шуут чорутпааның дугайында чагаа база телефон дамчыштыр хөй-хөй дыңнадыглар бисти ынаар аъттаныырынче албадапкан.

Бо общежитиеде хөй өг-бүлелер чурттап турар. Чаңгыс бичии өрээлге 6-7 ажы-төлү-биле 8-10 чыл дургузунда чурттап деп чүвени бодаары безин берге. Амыдырал-чурттаарынга-даа, ажылдаарынга-даа, ажы-төлдү кижизидеринге-даа аажок халалыг. Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалында ажылдап турар кижилер ажылының соонда күш кирип ап, дыштанып алыры шуут болдуумайн турар. Шак мындыг байдалда дыка хөй өг-бүлелер чурттап чоруур. Чижек кылдыр 8 кижилиг К. Донгактың, 4 урут-дарыглыг Г. Сааяның, 5 кижи составтыг В. Кара-Салдың өг-бүлелерин алырга-ла четчир.

Бир эвес общежитиеге санитарлыг байдалды тургузуп, туалет, кухня, душевая дээш чижектиг ниитиниң ажыглалга черлерин арыг-шевер тудуп, камгалап ап турган чүве болза, тар, кызаа байдал ындыг кончуг [illegible] эвес болур дег. Мында байдал [illegible] оттуруп турар. Санитарияны сагывайн турарындан бо общежитиениң [illegible].

Комендантының [illegible] А. Л. [illegible] общежитиени бир дугаар [illegible]. Коридорлар [illegible]. [illegible] «Канчап-даа [illegible]» [illegible]. [illegible] 17 [illegible] чурттап турар [illegible].

Өрээл дээш төлеп турар акшалары аңгы-аңгы. Кижи бодаарга чаңгыс доктааткан өртек тургу дег. Ындыг эвес болуп тур. 8 кижилиг Донгактарның өг-бүлези айда 40 рубль чедир төлеп турар. Өг-бүлениң кежигүн бүрүзү дээш тыртып турар чүве боор-тур. Ындыг төлээде, мындыг айтырыг тургустунуп келир. Ол акша кайнаар кирип турарыл? Общежитиеде чурттап турар кижи бүрүзү чүгле өрээл өртээ дээш эвес, а [illegible] ажыглап турары туалет, кухня, [illegible] төлеп турар [illegible]. Мында байдал ындыг эвес. Душевая шуут [illegible] турар, [illegible] апарган. [illegible] Кухняның соңгалары чарык, [illegible] стол, сандай [illegible].

Хоорайның ниити чуртталга черлеринде, албан, организацияларда, бүдүрүлгелерде кышка белеткел дооступ турда, мында кандыг-даа ажыл чоруттунмайн турар. Ол бүгүнүң харыылап турар кижи — ИХК-ның таныыл килдизиниң начальниги Рафаэль Зуфарович Газизов, иштики херектер министриниң оралакчызы Петр Васильевич Сосков чүнү бодап олурары, чүнү манап турары билдинмес. «Бурган өршээп, борбак быштак тыпты бээр ирги бе?» деп бодап олурарлар болза, часып олурарлары ол. Шүшпең чоруктап уштунуп, дарый практиктиг, ажыл-агыйжы хемчеглерни ап чорутпааже хоржок боор.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниниң удуртукчу даргалары радио, телевидениеге чүве чугаалаанда, парлалга органнарынга материал бижип, интервью бергенде, оларның аксындан мындыг сөстер [illegible]: «милиция органнарынга ажылдакчылар четчишпес». Кажан ажылдакчыларының дугайында мынчаар «сагыш салып, ажаан[illegible]» турда, ынаар кым ажылдап кирерил?

Общежитиеде өрээлдер [illegible] турар чурттакчылардан «чүгле» алган акшаларының [illegible]. [illegible] ап алгаш, «материалдар чок, соңга шилдери чок, [illegible]» [illegible] чүү бүдерил?

Мааа немеп каар чүүл чүү дизе, общежитиениң чурттакчыларының аразында [illegible]. Негелде тур бис дээр. [illegible] Бир эвес [illegible]. Ол [illegible] чурттап [illegible]-дыр.

Оон-биле демнежип алгаш ажылдаар чүве болза, чүнү-даа кылыптып болур.

Дыштаныр хүннерде арыг-шевер хүнүн чарлап, коридорларының хаалаларын, соңгаларын чуп, ниитиниң ажыглал черлерин аштап, арыглап алза, оларның боттарынга эки. Харысалга-даа немежир болгай. Кымна бодунун аштап, арыглап алган черин бужартадып, чүдереди бээр деп. «Мээң дерим төккен, холумну кииштирген чүүлүм-дүр» деп бодал баштай-ла башка кирер болгай. Ооң түңнелинде боттан-даа, өскелерден-даа негелде улгадыр. Ажыы-биле чугаалаарга, бот-башкарлып билбес чоруктуң түңнели мындыг чүүлдерге чедир рип болур. Негелде, негелде база катап негелде херек. Шак ындыг негелдени общежитиеде хаара туттурган [illegible] аштакчыга база хамаарыштыр алыр.

Вахтёрлар чогун ажыглап алгаш, дүнеки үелерде мычаар үен-даян кижилер кирер апарган. Таныыл ажы[illegible] күүседип турар шагдаалар колдуунда дүнеки үеде ажылдап турар, мааа чүгле оларның өг-бүлелери артар. Ону ажыглап алгаш [illegible] хулиганнар бо-ла кирер, улуг-биче кижилер [illegible]. Үш вахтёр удавас ажылдап эгелээр.

Удавас ИХМ-ниң 60 аал чурттаар бажыны ажыглалга кирер. Бир эвес ИХМ-ниң удуртукчулары, бирги [illegible] В. П. Сосков бо общежитиениң чурттакчыларынче ээ көрнүп, милиция шугумунда хөй чылдарда ажылдап келген, хөй ажы-төлдүг, оочуру чоокшулаан кижилерге ук бажыңдан квартираларны бээр чүве болза, общежитиениң байдалы чүгээртээри чугаажок. Чүге дизе, бо хүннерде ук общежитие эмин эрттир долдунган болуп турар. Чурттаар ужурлуг нормазын каш катап [illegible].

Корум-чурум үрээшкиннериниң болуп турар чылдагааннарынга бир-ле дугаарында эрге-хоойлу органнарының багай ажылын демдеглеп өөренип калган бис. Бир талазында шын болбайн аан, ынчалза-даа өске талазын ап көөр чүве болза, херек өске апаар. Бир чеже шагдааларның сула ажылы оларның амыдыралының байдалының багайындан болуп турар. ИХМ-ниң удуртукчулары боттарының ажылдакчыларынче кичээнгей салбайн турар. Бир эвес оларның амыдырал-чурттаалгазын чүгээртедир дээш хемчеглерни ап чорудуп турган болза, [illegible]лерниң ажыл-хүлээлгезинге харысалгалыы, негелделиг бедиири чугаажок. Ынчан республика девискээринден дашкаар немелде күш-даа чалап турбас ийик бис. Чогенчиивис бо хире-дир ийин.

Галина СААЯ. — Общежитиеде 2 дугаарлыг өрээлдиң чурттакчызы; Лариса ОЮН — общежитиениң комендантызы; Артур ХЕРТЕК — бистиң корр.

ЧУРУКТА: септелгезин ара каапкан душевая.

Вячеслав МОНГУШТУН фотозу.

Школаның 40 чылынга

БОТ-ИДЕПКЕЙГЕ ДАЯНМЫШААН

Бедлир-Арыг суурга каш-ла класс өөредерлиг бичежек школаны араттар боттарының күсели-биле 1950 чылда урутларынга тудуп бергеннер. Шак ынчаар-ла суурнуң төп кудумчузунга эге школа ажыттынган. Оон бээр ам 40 чыл эрте берген. Чыргаланды ортумак школазын түс-түс кижи доозуп үнген. Школа ортумак болуп ажыттынгандан бээр 15 удаа онгу класстыларны доостурган. Школаның доозукчуларының аразында онон башкылар, эмчилер, кедээ ажыл-агыйның специалистери, малчыннар, тудугжулар бар. Каш-ла башкылыг бичии бажыңныг школа ам колдуу дээди эртемниг, шыырак дээн башкыларлыг улуг коллектив апарган. Школада элээн чүүлдер кылдынып турар, директору база чаа, ажылдаа-ла ийи чыл болган. Делгем, чырык класстарлыг ортумак школада үш түс хире өөреникчи чаңгыс ээлчегде өөренип турар. Школаның 40 чыл болган юбилейинин таварыштыр оон директору Нина Ивановна Арипа-биле ужурашкаш, «Шынның» номчукчуларынга харыызын дыңнадып бараалгадыры-биле сонуургаан айтырыгларымны аваа салып, беседалашкан мен.

— **Школаның 40 чыл юбилейиниң бүдүүзүнде силерниң-биле ужуражып турар болганымда, школаның баштайгы базымнарының дугайында каш сөстен чугаалаптар силер бе, Нина Ивановна?**

— Үш-ле класс комплектилиг эге школаның баштайгы эргелекчизи Чооду Баа-Хөвеевич Шаравии турган. Соян Седипилей, Селипаа Ольга, Шаравии Саар дээн башкылар эге класстыларны өөредип эгелээннер, оларның чамдыктары ам чок. Чыргаланды школазының эгеэн ынчаар салдынган. Чаа школазынга уругларның-даа, улугларның-даа ынаа аажок. Чүге дээрге уругларны школаны урутларынга чудукатарны ынаанбиле кыштыдыр кыштадыр сөөртүп турган, боттары-ла кызыл күжү-биле кылып бергеннер. Аңаа өөрбейн, чүге өөрүүрүл, ынчаш, ынчаан. 13 класстылар пайгы кичээл соонда школа столовайындан буфетке өкпелеген чемин чиирлер. Аргаан класстар буфетке кылган чем-биле хандыртынып турар. Ону бир эки чүүл деп санаар бис.

Башкылар четчир школазынга ыры бажыңы база келген. Таңды база удуртур болур кижи бар. Ынчангаш бистиң өөреникчилеривистиң уран чүүл-биле шайырадайылгазы үнелеттин эгелеп турар. Педагогиге барып боттары өөредир болурун, оон удатаан-биле уруглар ырлап, таңцылаарын күзеп турарлар. Күзел турда, чүү даа бүдер ужурлуг. Уруглар боттарының талазындан сагынга чурумнуг эки өөредилгелиг, хөй-ниити идепкейлиг, ажыктыг кижи үлүс болуру нептериир болбайн аан.

Волейбол, баскетбол хостуг хүреш, бокс секциялары Совет Армиядан таланып келген Хуралан Владимир оглу ынчап Сайчат Виктор ынчаш тренерлер эки чорудуп эгелээннер. Спорт залынга чылыг, таарымчалыг. Спортту инвентарьны 250 рубльге бүдүн комплектини бир-ле дугаар садып алдывыс.

Оон аңгыда оолдарга чаганырының бөлгүмүн база тургускан. Чедиги класстан өрү үстүкү класстыы кыс урутларны дааранырынга, аргыттынарынга бо талазы-биле дуржулгалыг Валентина Хүналдаевна Тараачы өөредип турар, урутларның сонуургалдыы кончуг болуп турар.

— Амгы Чыргаланды ортумак школазында өөредилге-кижизидилге ажылында чүү онзагай болуп турарыл, каяыг экижиишкиннер барыл?

— Школа 1974 чылдан бээр ортумак апарган. Оон бээр онгу класстарның 15 үндүрүлгези болган. Коллективте 35 башкы бар, колдуунда дээди эртемниг. Школа интернаттыг, ында байдал уругларга таарымчалыг, аъш-чем четчир, белеткеп турары эки. Колдуунда бичиилер хөй, олар интернадындан оспаксырап чанып, савас, чүге дээрге оларже кичээнгей улуг, хамаарылга эки.

Бо өөредилге чылында уруглар чаңгыс ээлчеглиг өөренип кирипкен. Иинг аъш-чем-биле хандыртынары-даа, урутларның-даа суржуң амыдыралче кираа аштып эгелээн онзагай чүле болгай.

Уругларны «ону-мону кылыңар, ынчаңар, мынчаңар» деп угаадып айтыр чорутпаан үлгүнгэн бис. Оларның-биле ажык чугаалажып, урутларны сонуургадып, оон-биле чергелештир оларның эрге-ажыктарын камгалаарынче бисте кичээнгей салдынган. «Кижи болгаш хоойлу» деп бөлгүм бар, ону юрист башкы Үрей Марина удуртуп турар. Солун темалыг кичээлдерни, ажык чугаалажылгаларны эрттирериниң школачылар сонуургадырлар. Бо талазы-биле 11-ги класстылар (класс башкызы, ажаак башкы Антонина Ооңу) эн идепкейлиглер. Сырат Сергей, Чанай Аяс, Күнзет Амир Оруйгу, Шулуу Байыр дээш өске-даа үстүкү класстыы оолдар ылап-ла идепкейлиг улус. Инициативачы, организакчы, бот-башкартынып билирлер. Шынап-ла, ынчап тура оркестр тып, тургузуп алзывысса, олар ойнап-даа болурлар.

— Чыргаланды школазының 40 чыл болуп турар байырлалын школа коллективи канчаар уткуп алганыл?

— Юбилей-ле дээш хоозун шуугап, ураалап эрттирер хевирлиг бодал биске турбаан. Харын ону ажыглап алгаш, эде-хере тыртынып шаг болдувус. Школачылар шуптузу, кыдыынгаан кыра, үлүүн киирдилер. Өөредилге чылының эгезинден-не, ылангыя төөгү, тыва дыл, литература кичээлдеринге, школаның, суурнуң төөгүзү-биле холбаштыр ажылдаан тур бис. «Маа суурум», «Бистиң Тыва» деп стендилерниң материалдарын солуп турар. Чүгле школа коллективин-даа алыр болза, бисте хоочуннар-даа хөй. Ат-сураглыг, билдингир башкылар бар. Олар боттары-ла дириг херечилер болуп турарлар.

Чыргаланды школазында күш-ажылга өөредилге талазы-биле чеңгей чаңгыс тург... тургустунуп бижиинган. Совхозтуң дузазы улуг. Үстүкү класстылар төрээн совхозунга келдип хейеу чыл бүрүде ажаап, семиртип келгеннер. Оон ажылдап алган акшаны школага ажыглап, урутларның боттарын-даа солуп экскурсияларже аъткарып келдивис. Бо чылын база-ла уруглар эки ажылдаан. Ол бөлүктү экскурсияладыры планнаттынган.

Школаның юбилейинге уткуштур комиссияны (даргазы хоочун башкы Т. М. Балдан) тургускан, чылдар аайы-биле доозукчулар-биле түс-түс класстар, башкылар харылзажып, альбомнарны дерип кылып алгылааннар. Эрткен чылдарның доозукчулары амгы школачыларга аалдап келирлер. Чагыг сөзүн берип, төрээн школазынга бир-ле ажыктыг чүвени кылырын оларның кижи бүрүзү күзеп турар болбайн аан. Малчыннар, тудугжулар, кедээ ажыл-агыйның специалистери, эмчилер, башкылар дээш оларның аразында кымнарны чок дээрил. Чыргаланды ортумак школазының өөреникчилериниң эрткен чылдарның доозукчуларының чаагай үлегери чылдар эртер черле уттундурбас. Доозукчуларның ажыл-херекчилериниң дугайында чыгдынган материалдар келир үениң школа музейинге каазалаттынар.

Школада бот-идепкейлиг тодаргай системалыг эки ажылдап турарларга өөредилге эргелекчизи Харбаа Лариса Штыр-ооловна, Сарыг-оол Елена Иргитовна, Сондуумаа Зоя Күндүевна, Монгалбии Мира Владимировна башкыларны директор хамаарыштырды. Мен база юбилей таварыштыр Чыргаланды школазының ам ажылдап-даа турар, ажылдавайн-даа турар шупту башкыларынга чаагай күзээшкиннерни сеткилимниң ханызындан бараалгаттым. Силерниң киирген болгаш киирип турар улуг-хуунар дээш бистер шуптувус силерге өөрүп четтирдивис.

Тес-Хемниң Чыргаланды ортумак школазында өөредилге-кижизидилгеге ажылының бир янзы эки арга-хевирлери үнелезиттиниң турарын эки дээр бадаттынар болурвус. Башкыларның бот идепкейи оон өөреникчилеринче дамчыгаш, оларның угаан-медерелинге, долганнып турар амыдыралды үнелеп билиринге, кижиниң мөзү-шынарлыг болурунга бадыттынмас исти арттырып-та турар болза, ооң эки чүве турбас деп бодаар мен.

Бопуймаа ДИРЧИН беседалашкан.

Культура амыдыралында чаа чүүл

ААС ЧОГААЛЫНЫҢ ШЕНЕЛДЕ КЛУВУ

Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвү шенелде аас чогаал клувун тургускан. Ол чаа тургустунган клубтуң улуг методизи Татьяна Кертик-ооловна Монгуш-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, чаңдык айтырыгларны салган.

— **Аас чогаал талазы-биле шенелде клувун тургускан-дыр. Ооң ажыл-чорудулгазы кандыг болур чүвел?**

— Социолог-эртемденнерниң санап турары-биле алырга, чоннуң культурлуг дыштанылгазын организастаарынга культура албан черлериниң аразындан кол черни чаа хевирниң клубтары ээлээр деп чаңгыс гай бодалга кээп турар. Ол дээрге, кижилерниң сонуургалын барымдаалап корген чаңгыс угланыышкынныг клубтар-дыр.

Эртем-методиктиг төп улустуң аас чогаалын сайзырадыр талазы-биле ажылдарны чорудуп келген. Ынчалза-даа ам тускайлан, чаа хевириниң клувун тургусканывыс ол-дур. Бистиң клувувустуң кол сорулгазы — чоннуң үндезин аас чогаалын ханы өөренир, ону суртаалдаар ужурлуг.

— **Кандыг-кандыг боттуг ажылдар, хемчеглер алыр силер, Татьяна Кертик-ооловна?**

— Республикада аас чогаал коллективтериниң фестивальдарын, көрүлделерин район төптеринге, найысылалга эрттиргилээр бис. Оларны чорудуп тура, чоннуң ырларын, таңцыларын, аялгаларын, эрги чаңчылдарын, оюн-тоглааларын болгаш ус-шеверлериниң кылыгларын сайзырадырынче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг. Ол ышкаш аныяктар ортузунга улустар аразынга найыралчы харылзааларын быжыглаарынче угланган программа-сүмелерни, ажык чугааларны чорударынга дузалыг ажылды чорудар.

— **Бот-тускайлан, шенелделиг аас чогаал клуву болганыңарда, бот-орулга-чарылгалыг ажылдаар силер бе, кадрлар-биле хандырылганар кандыг ирги?**

— Директорувус Лариса Сеченбаловна Артына, мен дээн өске база бир методист бар, ону Зинаида Сундуевна Донгак дээр Амдыызында үжелээ бис. Биске янзы бүрү секцияларда ажылдаар Улусчу хореографияның, аас чогаал театрының, национал хөгжүм херекселдериниң оркестри, ус-шеверлериниң мастерскаязы, улустуң ырларының болгаш хөөмей-сыгыдының күүселдекчилериниң, национал идик-хеп белеткээр мастерскаялары, секциялары тургустунар. Оларны удуртуп бээннерар тускай эртемниглер херек апаары чугаажок. Оон ыңай бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырыышкын-биле ажылдаар апаар бис. Тывалар Кыдатта, Моолда, Даг-Алтайда, Иркутск облазында чурттап, ажылдап чоруур. Ол кижилерниң чаңчылдарын, ёзулалдарын, аас чогаалын өөренип көөр экспедицияларны организастап тургузар бис. Бистиң кылган ажылдарывыстың түңнелдерин улустуң чаңчылдарынга, ёзулалдарынга турасвааткан эртем-практиктиг конференцияларга, чогаадыкчы концерттерге түңнеп чутаалажыр.

— **Чаа чылдан эгелеп кандыг ажылдар планнаттынганыл, Татьяна Кертик-ооловна?**

— Кылыр ажылдар хөй болдур ийин. Келир чылдың июль айда Мөңгүн-Тайга районга «Агар сандан ыяш», Кызылга августа аас чогаалының «Хөөмей» делегей чергелиг улуг байырлалдарны эрттирер бис. Оон ыңай аас чогаал ансамбльдериниң көрүлдезин сентябрьда республика чергелиг эрттирери көрдүнген. Шии сеңциязы Тываның улустуң чогаалчызы Салчак Токаның «Араттың сөзү» деп номунда «Кодур-оол биле Биче-кыс» деп тоолду режиссер Кадр-оол Сагды тоол-шии кылдыр тургускан. Ону ам белеткеп эгелей бердивис, март айда кызылчыларга коргузуптер боор бис. А апрельде тыва улустуң тоолдарынга үндезилээн «Ак-Ыяш» деп шии база чонга бараалгадыры көрдүнген. Ол ышкаш тыва национал хөгжүм херекселдериниң оркестрлериндеп тургустунган улуг концертти Кызылга организастап чорудар. База бир солун чүве болза, тыва национал идик-хеп болгаш эр, херээжен кижилерниң эдилелдерин көрүлде-садыглаашкын кылдыр август айда Кызылга эрттирер.

— **Шынап-ла, кылыр, боттандырар ажылдарыңар хөй-дүр. Силерниң талаңардан культура-чырыдыышкын черлеринге методиктиг дуза болбас бе?**

— Канчап болбас боор, болур. Аас чогаал ансамбльдериниң арга-дуржулгазын солчуштурары-биле черлеерге кдуп дедио концерттиг аалдааннарны чорудар бис. Ол үеде бистиң клубтуң удуртукчулары оларга методиктиг дузаны чедирер агаап.

— **Интервью дээш четтирдивис, Татьяна Кертик-ооловна.**

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР чоруткан.

У Ж У Р А Ж Ы Л Г А

Бай-Тайга болгаш Мөңгүн-Тайга районнарының чогаадыкчы каттыжыышкыннарының төлээлери биле чоннуң ужуражылгалары октябрь 11—14 хүннеринде Бай-Тайга районга болуп эрткен. Аңаа киришкен шулүкчүлер Монгуш Доржу, Салчак Молдурга, Салчак Сарыг-оол, Саая Майнак болгаш бот-тывынгыр композиторлар Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, Чечек Монгуш дээш, өскелер-даа боттарының уран талантызын чурттакчы чонга, ырак-узак кодааннарда малчыннарга болгаш өөреникчилерге бараалгаткаңнар.

ЧУРУКТА: ужуражылганың бөлүк киржикчилери.

Маадыр МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

Концерт сезону

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАР

Бистиң филармонияның чаа концерт сезонун берге үеде эгелеп турар. Политика талазы-биле-даа база амы амыдыралда берге байдал, садыг-саарылга, рынокче шилчилге тевииге алыскаш ындыг бе, культура амыдыралының айтырыглары чамдык: эштерге ниити чергениң болуп турар. А көрүкчүлер биле биске концерт сезону кол айтырыг болуп артар. Культура материалдыг үнделеп бүдүрбелдиг турар болгаш, ол ниити чергениң эки хоочар бар-дыр. Культуралыг материалдыг салыышкаланы бүдүрүлге алырынга саналарга бодурумас деп бодап турар ышкаш-тыр. Ындыг болдаарның утка чогуп тээп бергени боттар Бистиң филармонияның бистиң кирип турары Росконцерт системазынга тургустунар болгаш бот-боттарынга хамаарылгалар мен бодаарымда, эргинчерон. Эрткен чылдың оон удуртукчуларының айтыышкыны гастроль планнарындан өйлүзинге болгаш чамдык саавырларны өскерттинерин таварыштыр база болган. Ынчангаш эстрадалың чамдын ховар артистери база камерлиг жанрның чамдык артистери ол организацияга унуп чоруткан. Коммерчестиг концерт ажыл-чорудулгазының организаастыга база энчээ ажылдаарлыының үнелеенинде культура төлерлиңе борзуп материалдың хоорган. Эрткенде башкылардың турдугу эргениң филармониян ынчаш болган саң-хөө талазы-биле берелеп турар эстрада болгаш оон-даа өске коллективтерге мындыг байдалга ажылдаары берге болбайн канчаар. Дыка хөй филармонистлар артистер-биле кероэ чарып алгаш ажылдаар системаже шилчээн. Ындыг байдал кезек үеде артист кадрларының ажылындан үнүп чоруурун азы кызырган турган.

Бистиң филармонияда даштыкыже гастроль организастаар шилдиг ажыттынып турар. Ганың системазынче шилчилгеге хамаарыштыр шиниңдеде лөгүр чаа айтырыглар база тургустунуп турар. Партиннинарга тургаарының транспорт, билдиин айтырыглары артистер эжик. Бо чылын аэрофлот аппаратуралар, хвастантага болгаш оппааранга ажылдар херек, селдер сертерин дээш база артан остурген. Аныйгы оон артаан база удуртыр дээ турар. Тодарсайларга, Россия девискээринге «Саян» ансамбльдың гастроль организаштырынга безе алды муң рубль үнер шеллел. Солушар редакциларынга болгаш бистиң филармонияда көрүкчүлерден чаттаар хоос турар. Ынча сурагныг дээн артистерниң гастролюн бистиң республикадай чүге организастаавайн турарын айтырыг турар. Үстүнде айтырыгларны дээрдин бистиң республикада ырлап, улуг дээш концерт... ап хээр чүве боор. Гастрольдарны организастаары дыка берге. Чамдык сан-түү биле алырга. Алла Пугачеваның киржилгезин-биле эстрада программазы ондан он беш муң сураглыг ырааажы Александр Серовтуң концерти үштен беш муң рубль чеде бээр. Ол дээрге богүнгү ортек-тир, а даартагы чоже болгу дегил?

Ындыг чииниг концерттерниң эртен улгадтырбайн, бистиң хоорайда... В. Кисоол аттыг театрдан ... турар. Ынчангаш филармонияның ... турар ... Ол база ... турар айтырыглар ... дир ийин.

Филармонияның администрация «Саян» ансамблыда тургузалдына дугайында айтырыглар база чедди-биле тургустунун келген. Ынчалза-даа концерттер турар айтырыглар ам-даа ... Ол база ... турар ... нары-дыр ийин.

Транспорт, кадрлар ... концерт ... бергелер турар. Филармонияның ... айтырыгларынга ... ажылдаарының ... айтырыглар ... турар.

Октябрь 24-те филармонияның бөлүү коллективиниң концерт сезону ажыттынган. «Тыва» ансамбль «МАР» ... «Чалыы назын» эстрада цирк бөлүү республика иштинге гастрольдаар. Ырыхөгжүмнүг «Алн» ансамбль ноябрьда Красноярск хоорайже чоруур. «Саян» ансамбльдиң уран чүү удуртукчузу В. Н. Бруниниң чугаалап турары-биле алырга, оларны база улуг ажыл манап турар. Республика иштинге гастрольдаар ... программаны белеткеп кириптер.

Тываже Кузбасстан «Сибирь ... » ансамбль келир деп турар. Ноябрьда Якутияның «Соңгу ... ансамбль биле Москвадан «Будгу ... » бөлүү ... эстрада программазы-биле ... Бурятияның ырының болгаш таңцының күрүне ансамбльдери-биле гастроль солчулгазының дугуржулгазы бар. Шагын коллективтериниң болгаш ... театрының гастрольдары база ... Филармонияның ажылдакчылары сонуургалдыг ... турар болгаш ... Бо ... турар. Культура ... биле демдеглеп турар бис.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ, Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга доостур чыгаан. «Шын» солунну чагыдып албаан болзунза, дарый хемчег албааже, келир чылын «Шын» солун чок болганың ол.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

⊙

Тываның автовокзалдар болгаш пассажирлер станцияларының бүдүрүлге каттыжыышкынынга дворниктер, бажың ааштакчылары, дыштаныр өрээлдер дежурныйлары, кассирлер, харылзаачы, чурукчу, инспектор негеттинип турарын чарлап тур.

Айтырыгны дараазында адресте билип алыр: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2. Телефон №№ 3-35-42, 3-25-82.

⊙

«Альтернатива» кооператив арагадан болгаш таакпыдан эмнедир кижилерге А. Р. Довженконуң аргазы-биле («кодирование») эмнээшкин сеансыларын бо чылдың ноябрь 6-дан 12-ге чедир эрттирер. Эмнээшкинниң Киев хоорайдан келир психиатр-нарколог эмчи чорудар.

Күзелдиглерниң дараазында адреске 8 шактан 14 шакка чедир дарый келирин чарлады. **Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың № 57. 2-35-78 телефонче долгап болур.**

Эмнелир күзелдиг кижилер эмнээшкин мурнунда арага ишпейн турары күзенчиг.

⊙

«Тыва турист» дараазында маршруттарның турисчи путёвкаларын тарадып эгелээн: Ташкент — октябрь 25—28, путёвканың өртээ 200 рубль. Ленинград — октябрь 25—29, путёвканың өртээ 330 рубль. Москва — Суздаль — Кострома — Владимир — Ярославль — ноябрь 12—21, путёвканың өртээ 311 рубль. Таллинн — ноябрь 15—19, путёвканың өртээ 328 рубль. Вызу — Ленинград — ноябрь 22—29, путёвканың өртээ 423 рубль. Бухара — ноябрь 30 — октябрь 4, путёвканың өртээ 248 рубль. Фрунзе — декабрь 10—15, путёвканың өртээ 214 рубль. Киев — декабрь 17—21, путёвканың өртээ 276 рубль. Ленинград — декабрь 21—25, путёвканың өртээ 301 рубль. Ташкент — декабрь 23—27, путёвканың өртээ 229 рубль.

Аъш-чемнии, хонар чери, экскурсия чарыгдалдарының база самолёт-биле ынай-бээр чоруурунуң өртээ путёвка өртээнде кирген.

Ташкентиге дыштанып хүннерде баргаш кээр 26 кижилен коллективтиг чагыгны хүлээп ап болур. Путёвканың чижек өртээ 200 рубль.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1, «Мөңгүлек» гостиница, ийиги каът.

⊙

Электромонтерлар курузунга сургуулдарны немей хүлээп ап турарын **Тываның Агроүлетпүр эвилели** чарлап тур. Аңаа совхозтардан, бүдүрүлгелерден чорутказ 18 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Бодунуң күзели-биле келген кижилерни база хүлээп алыр.

1990 чылдың октябрь 15-те кичээлдер эгелээр. Өске черлерден келген кижилер общежитиеге чурттаар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1 «в», телефон № 6-11-67.

телевидение

ОКТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.15 Мультфильм. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00 Концерт. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 16.00 «Чажыт фарватер». Уран-чечен фильм. 4-кү серия. 17.10 Концерт. 17.25 «Австрия черге ужуражыышкыннар». 18.25 Шүлүк чогаалының минуталары. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг телефильмнер. 19.40 «Ол болган... болган...» 20.00 «Кайгамчык чүүлдер шөлү». Капитал-шоу. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45 «Көрүүшкүн» программазы. 00.45—01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.45 Төөгү. 5 класс. Петербург — Россияның чаа найысылалы. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Александр Невский. 11.05 «Великобритания бөгүн». Барымдаалыг фильм. 12.05 «Ыржым квартира». Уран-чечен телефильм. 13.35 «Чылыг бажың дилеп». Телефильм. 14.05 «Тулаа кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 15.15—16.00 С. Мартынов ырлаар. 17.00 В. А. Моцарт. «Реквием». 18.00 «Псковмаш» заводтуң директору С. Н. Горбуновтуң дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Урутларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Дедир орук чок». 20.50 Москваның аас чогаал коллективтериниң концерти. 21.25 Бүгүдеге спорт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10 — 00.25 «Гусарның кадай айтырганы». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН.

18.30 «Үе». 19.00 «Память» ыры белүү. 19.15 Коллаж. 19.20 «Дедир орук чок...» 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

кино

ОКТЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Обреченный на одиночество» (Япония, 2 сериялыг) 9.00, 12.30, 13.00, 19.30 (узаткан) **«Сувенир для прокурора»** (Свердловск к/ст) 19.40, 14.10, 16.00 шактарда. **Видеозал: «Рыжая Соня»** (АКШ) 9.20, 13.00, 16.40, **«Робот-полицейский»** (АКШ) 11.10, 14.50, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ну, погоди» 9.00, 12.10, **«Возвращение к свободе»** 10.20, 13.50, **«Танцуй, танцуй»** (2 сериялыг, Индия) 15.20, 20.30, **«Канувшее время»** 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ни дня без приключений» 14.20, **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Друг в непогоду» 14.00, **«Мастер Питкин в тылу врага»** (Англия) 15.30, 17.20, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Раджлакшми» (2 сериялыг, Индия) 18.10, **«Печки-лавочки»** 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

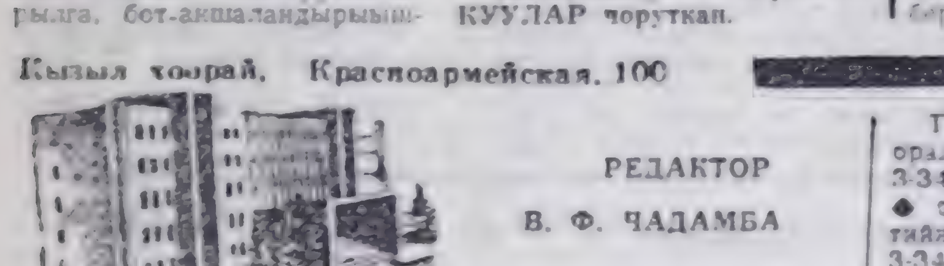

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-40; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ эфирлер — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ удуртукчулер — 2-27-41 ◆ чарлалдар бюрозу — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241.

Чылда 300 катап үнер Хемчээлдиг 2 парлалга ыназы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Чагыг № 317.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 27 суббота № 245 (14445)

1925 чылдан үндүрүлүп турар

Өртээ 3 көп.

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, партияның XXIII Тыва республика конференциязы ажылын эгелээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияны ажыткан.

Конференцияның ажылчын президиумун, секретариадын, мандат болгаш партияның республика организациязының удуртур соңгулдалыг органнарын төлевилеп киирер комиссияларны делегаттар соңгаан.

Конференцияның хүн айтырыгларын бадылаан:

1. РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында.

2. РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязының ревизия комиссиязының ажылының отчёду.

3. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретарын соңгууру.

4. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретарьларын соңгууру.

5. РСФСР-ниң Компартиязының республика комитедин соңгууру.

6. Партияның республика организациязының контроль комиссиязының дугайында дүрүмнү бадылаары.

7. Партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазын соңгууру.

8. Партияның республика организациязының контроль комиссиязын соңгууру. «РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында» илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин кылган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязының ревизия комиссиязының ажылының дугайында отчёт илеткелди ооң даргазы Т. Ч. Салчак кылган.

Илеткелдер талазы-биле санал бергеннер болза:

РКП-ниң Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы С. Ч. Доңгак, «Коммунизмниң херели» совхозта партком секретары Х. М. Ховалыг, РКП-ниң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай, Өвүр районнуң АҮК даргазы Ш. С. Куулар, РКП-ниң Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, «Большевик» совхозтуң хойжузу С. С. Куулар, дайынның, күш-ажылдың, партияның хоочуну Н. П. Кононенко, Шагаан-Арыгның Культура бажыңының директору Н. С. Данзын, Тожу районнуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы В. С. Тандын-оол, Куңгуртуг суурда кижи эмчизи С. С. Самбыла, «Ленинчи орук» совхозта партком секретары А. Т. Слюсарева, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, Тываның геология-шинчилел экспедициязының геология партиязының начальниги А. И. Митус, «Ишкин» совхозтуң кол агроному Т. К. Моңгуш, РКП-ниң Эрзин райкомунуң бирги секретары К. А. Мон, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүкомитединиң даргазы Д. Х. Ооржак, ТДЛТЭШИ-ниң директорунуң оралакчызы М. Х. Маннай-оол, Кызылдың пединститудунуң башкызы В. Б. Багай-оол, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының килдис эргелекчизи Г. А. Смирнов, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, РКП-ниң Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары Ч. А. Саая, Чөөн-Хемчик районнуң АҮК даргазы С. К. Долгар, «Шекпээр» совхозтуң Аян-таты салбырында партия организациязының секретары С. С. Сүрүң пенсионер И. Т. Комбу, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужугет, «Россия» совхозтуң саанчызы Б. М. Наскыл-оол, пенсионер К. Н. Дилга, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының директору Х. О. Ондар.

Мандат комиссиязының илеткелин ооң даргазы РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизи Б. С. Нурзат конференцияга кылган болгаш ону бадылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң отчёттуг үеде чорудуп келген ажылынга чүгээр деп үнелелди конференция берген.

Партияның XXIII республика конференциязының доктаалын хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазын конференция хүлээп алган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязының ревизия комиссиязының отчёдун конференция бадылаан.

СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренко конференцияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан. СЭКП ТК-ның организас-массалыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң харысалгалыг организакчызы В. К. Погорелов. РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының харысалгалыг ажылдакчызы В. Н. Маслов конференцияның ажылында киржип турар.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретарынга кандидаттар депшидери че конференция кирген. Делегаттарның саналы-биле РКП-ниң Тыва республика комитединиң бирги секретарының кандидатуразынга Г. Ч. Ширшин биле Кызылдың пединститудунуң башкызы В. Б. Багай-оол депшиттирген. Оларны чажыт бадылаашкынның лаңзызынга киирген.

Санажылга комиссиязы чажыт бадылаашкынның түңнелин үндүрген. Бадылаашкынга 448 делегат киришкен. Г. Ч. Ширшин дээш 351 делегат бадылаан. 97 кижи удур бадылаан. В. Б. Багай-оол дээш 60 делегат бадылаан, 388 кижи удур бадылаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретарынга Г. Ч. Ширшин соңгуткан.

Конференция ажылын бөгүн уламчылаар.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Эштер! Эрткен отчёт-соңгулдалыг партия конференциязының соолунде үе-чада дыка шапкын болгаш ниитилел-политиктиг улуг болуушкуннар-биле демдеглеттинген. СЭКП-ниң XXVIII съездизи ол болуушкуннарның аразында кол черни ээлеп турары маргылдаа чок. Ниитилелде болгаш партияда кризистиг байдалды ажып эртер, оларны чаартыр сорулгалыг амгы үе-чадада партияның политиказының болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын ол тодаргайлаан. Социалистиг шилилги алыышкынга болгаш коммунистиг перспективага бистиң шынчы бердингенин висти съезд бадыткаан.

Ажылчы чоннуң үндезин эрге-ажыктары дээш идепкейлиг демисели-биле ниитилелге авангардчы рольду чаалап алырынга, аңаа болуунуң туружун быжыглаарынга СЭКП-ниң шиитпирлиин съезд илергейлээн.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургустунганы чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралынга чугула болуушкун болган. СЭКП-ниң составынга туруп, чаңгыс аан программалыг болгаш Устав документилеринге ажылдаар. Россия ниитилелиниң чаарттыныышкыны, ооң күрүнс, угаан-бодал культуразының, национал чаңчылдарының катап тургустунуушкунуу дээш, Федерацияның, бүгү Совет Эвилелиниң улустарының найыралын болгаш калы ажылдажылгазын быжыглаар дээш туржур, күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктарын камгалаар политиктиг организация тургустунган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программалыг медегелин, резолюцияларын, СЭКП-ниң чаа Уставын, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң документилерин партияны чаартырынга, ооң организастыг, политиктиг болгаш идеологтуг ажылын күштелдирерин[illegible]

Бо чылдың октябрь 10-11-де болган СЭКП Төп Комитединиң Пленуму чуртта байдалды анализтеп көрген болгаш рынок харылзааларынче шилчиир-биле холбаштыр партияның сорулгаларын тодаргайлаан. Бистиң ниитилелдивистиң байдалы [illegible] Пленум айыткан. Бүдүрүлгениң [illegible] харылзаалары [illegible] Бүгү-ниити чедишпес чоруктуң [illegible] национал [illegible] ниңчалдар[illegible] туружун ааза немей

чугаалаар херек. Ниитилел амыдыралындан СЭКП-ни кызып үндүрер сорулгалыг антисоциалистиг [illegible] күштер идепкейжээн, коммунистерни калчаалыг ёзу-биле бактап, кыдыглан турар. СЭКП-ни «дайзын» кылдыр көөр өжээтен бодалды ниитилел медерелинге нептередирин күженишкиниң оралдажып турар. Бо бүгү болуушкуннар социал-политиктиг дүшкүүрлүг чорукту кедергей айыылдыг кылдыр чидиглендирген. Мындыг байдал тургустунуп келирге, эвээш эвес кижилер партияга бүзүрелин оскунуп, ооң политиказынга, эде тургустунуушкунга чөгели төнүп эгелээн.

Экономиканы быжыг туруштуг болдурар, ону рынок харылзааларынче шилчидер талазы-биле практиктиг ажыл-чорудулгага партия организацияларының, бүгү коммунистерниң сорулгаларын СЭКП ТК-ның Пленуму тодаргайлаан, үениң байдалынга чуртта амгы политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалга дүүштүр ажылдаарының тодаргай угланыышкыннарын айыткан. Амгы үеде эң-не кол чүүл болза, партия комитеттериниң, парторганизацияларының, бүгү коммунистерниң ажылының практиктиг хереткерже, үре-түңнелдиг ажылдаарынче угландырары болур деп. Пленум онзалап демдеглээн болгаш эң-не шиитпирлиг болгаш харысалгалыг ёзу-биле ажылдаарынче кыйгырган.

Ынчангаш бистер ол негелделерни барымдаалавышаан партияның республика организациязының ооң соңгулдалыг органнарының хамыктың мурнунда республика комитединиң ажыл-чорудулгазын бо конференцияга принциптиг болгаш негелделиг ёзу-биле анализтеп сайгарар ужурлуг бис. Кандыг чүүлдер талазы-биле ажылдаанывысты болгаш бурунгаарлаанывысты, бистиң ажылывыстың ажыктыын кандыг чүүлдер шаптыктап[illegible] эде тургустунуушкунуң шиитпирлиг [illegible] [illegible] бистиң [illegible] СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажыл-чорудулганың тодаргай программазын ажылдап кылыр ужурлуг бис.

Бистиң республикада политиктиг болгаш экономиктиг байдал [illegible]

бүрү хевирлиг чедиг көрүп турарын ниити бүдүрүүшкүн [illegible] бо бүгү [illegible] бот туг амыдыралда бар болуушкуннар-дыр.

Экономиктиг харылзааларның [illegible] [illegible] Советтерин болгаш [illegible] айтырыгларны [illegible] эвээш албаан.

Бо болгаш өске-даа айтырыглар дугайында [illegible] тодаргай анализтеп [illegible] партияның республика организациязының [illegible]

быжыглаарын республиканың амыдыралынга ооң авангардтыг ролюн [illegible] [illegible] СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программалыг медегелинге, ооң-даа шиитпирлеринге, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң документилеринге [illegible] партийжи бүгү ажылды шиитпирлиг эде тургузар, ажылчыннар-биле, тараачыннар, интеллигенция-биле партия организацияларының [illegible] айтырыгларын болгаш херектерин [illegible]

ПАРТИЙЖИ-ОРГАНИЗАСТЫГ АЖЫЛДЫҢ СТИЛИН БОЛГАШ МЕТОДТАРЫН ЭДЕ ТУРГУЗАР, ПАРТИЙЖИ ИШТИКИ АМЫДЫРАЛДЫ ЧААРТЫР

[illegible]

Эштер! Партияның республика организациязының [illegible] ажылдың стилин болгаш методтарын [illegible] Республи-

ка комитеди ажылдың кол угланыышкыннарын [illegible] культура [illegible] айтырыгларын шиитпирлээринге [illegible] Массаларга ажыл [illegible] [illegible]

Республика комитединиң [illegible] партийжи-организастыг болгаш кадрлар-биле ажылдаар, идеологтуг, [illegible] аграр, [illegible] «Тыва АССР-ниң дылдарының дугайында» Хоойлу [illegible] [illegible]

Партияның республика организациязының [illegible] [illegible] Отчёттуг үеде республика комитединиң [illegible]

рум-турумну быжыглаарының, ынча-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирериниң [illegible] практиктиг ажылга [illegible]

Республика комитединиң [illegible] [illegible] Ол торук [illegible] партияның Моңгун-Тайга, [illegible] чамдык райкомнарының ажылынга [illegible]

Секретариаттың ажылын [illegible] [illegible] Отчёттуг үеде бюронуң 40 ажыг хуралдарын эрттирген.

Секретариаттың хуралдары доктаамал болуп келген. Айтырыгларны белеткээрде болгаш хүлээп алдынган шиитпирлерни боттандырарда, чер-черде ажыл-херектиң байдалдарын өөренип көөрүнче, парторганизацияларга болгаш күш-ажылчы коллективтерге дорту-биле ажылдаарынче улуг кичээнгейни угландырып келген.

Партияның районнар, Кызыл хоорай комитеттериниң ажылының стилин болгаш методтарын партияның республика комитеди, ооң бюрозу сайгарып, тодаргай сорулгаларны шиитпирлээринче оларны угландырып, дузаны чедирип келген. Партияның Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, Бии-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл райкомнарының болгаш Кызыл хоорай комитединиң ажылының янзы-бүрү угланыышкыннарын бюрога чугаалажып көрген.

Мурнуку чылдарда чедип алдынган таарымчалыг дуржулганы быжыглаарынче болгаш калбартып ажыглаарынче кичээнгейни угландырган. Республика комитединиң хүннерин Бай-Тайга, Кызыл районнарының болгаш Кызыл хоорайның партия организацияларынга эрттирерин үргүлчүлээн. Ажылды эде тургузарынга практиктиг дузаны көргүзери-биле партияның Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Тожу, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем райкомнарынче кызыдактер ажылдакчыларының комплекстиг үнүүшкүннерин организастаан. Семинарларны, эртем-практиктиг алаан ваш конференцияларны эрттирген, партия ажылының [illegible] аңаа түңнээн болгаш нептереткен. Бо бүгү демчеглер райкомнар ажылын чаартырынга салдарны чедирген. [illegible]

Амыдыралдың [illegible] айтырыгларын ажылчы чонга дыңнадып информастаарының, барлалгазы, телеви-

дениени дамчыштыр хөй ниитиниң санал-оналын өөренип көөрүнүң, күш-ажылчы болгаш өөредилге черлериниң коллективтеринге ужуражыышкыннарны эрттирериниң, хамаатыларны хүлээп алырының, телефон шугумун дамчыштыр дорт харылзаатуларының системазын партияның республика комитединге тургузарын отчёттуг үеде үргүлчүлеп келген. Ажылчы чоннуң чагааларын болгаш билдириишкиннерин сайгарар ажыл сайзыраңгайжып турар.

Партияның республика организациязының соңгулдалыг органнарының ажылын ниитизи-биле анализтеп көрбүшаан, ону шынар талазы-биле чаа деңнелче көдүрери, республиканың амыдыралының бүгү талаларынга салдар чедирериниң дээштиин, ажыктыын бедидери долу хемчээлге ам-даа чедип алынмаан дээрзин демдеглээр херек. Доктаамал комиссияларның ажылында хөй чүүлдер чаа болгаш ам-даа хандыр ижиктээн, оларның чамдык кежигүннери инициатива чок болган. Олар кердүнген программаларны болгаш планнарны күүседириниң ёзулуг организакчылары болуп шыдаваан.

Республика комитединиң бюрозу, секретариады, килдистери ажылдың даандырган участогу дээш коммунист удуртукчулардан негелдени четпес кылып келген. Бирги секретарь мен болгаш секретарьлар эштер А. И. Ванжа, А. К. Канзай, килдистер эргелекчилери хүлээп алдынган шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажылды ыракта кошкак организастап келген-дир бис. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер, иштики херектер органнарының удуртукчуларының коммунистерниң ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузар, Кызыл хоорайның партия организацияларының идеологтуг, массалыг-политиктиг ажылын сайзырангайжылар талазы-биле бюро шиитпирлериниң четпес боттанып турарын чүгле ооң биле тайылбырлап болур. Пленумнарга киирген шугумчулалдар [illegible] болгаш саналдарның күүселдезинге контрольду кошкак тургусканы дорту-биле чугаалаар херек.

Партия райкомнарының болгаш хоорком[illegible] [illegible] Партияның Чөөн-Хемчик, Тожу райкомнары болгаш Кызыл хоорком [illegible] айтырыглары шиитпирлээринге партийжи салдары бо чылын [illegible]

Партия эге организациязының ажылының айтырыгларынче кичээнгейни отчёттуг үеде угландырып келген бис. Бистиң 547 эге 412

(Уламчызы 2-ги арынга).

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

...организациялары бар. ...а 14104 коммунистер ...аап каттышкан. Партия эге организация... удуртур талазы-биле ...лды чорударда, оларга тускайлап болур чорукту ...уп хандырарынче, кыдыг ...үүрмек деткимче кылы... дан оштаалаарынче, пар... иштики харылзаалар... демократчыдарынче чүт... келген бис. Партия эге ...ганизацияларының дал... ...ы арга-шинээниң көрүл... ...ин бо чылын эрттирип ту...

...Чыраа Бажы», «Коммунизм херели», «Торга...», «Найырал», «Тиилел...» совхозтарның, Бай-Даг ...олазының, № 48 тудуг ...елелиниң, автоорук техни... ...унуң, Кызылдың оруктелге-тудуг эргелелиниң ...аш өске-даа черлерниң ...тия организациялары бо... [illegible]

...Социал айтырыгларны ...нын эң чугула негелделерин ...дырар талазы-биле ажыл... ...н дээштиг хевирлерин ...аш методтарын чамдык ...ртия эге организациялары ...-даа болуг тып шыдаваан... [illegible]

...Партия эге организацияларынга бедик негелдени ...быжыдап, оларга партия ...митеттериниң талазындан ...даргай дузаның негеттииң турарын уттуп болбас... [illegible]

...Бодунун эвес бо байдалдарда бүдүрүлге коллективлерниң, парторганизациялар... [illegible]

...Партияның девискээр ...алгы-биле организацияларының айтырыгларының ... [illegible]

...Партийжи иштики амыдыралды демократчыдарын улам-на калбартырынга, партийжи массаларның эргелерин боттандырарынга ... [illegible]

кылдыр партия хуралдарын чогуур үезинде доктаамал эрттирер херек.

Ажылды дүүштүрүп холбаштырарынга, партийжи иштики болгаш өске-даа ажыл-херектерни шиитпирлээринге парторганизациялар секретарьларының чөвүлелдерин партияның комитет бүрүзүнге тургузары эргежок чугула.

Парторганизацияларның ажылының дээштиг болгаш шынары, коллективтерде ажыл-херекке оларның салдар чедирериниң дээштии эге организация бүрүзүнүң хүрээлелинде кымнар барыдан, партийжилерниң шынар составы кандыг болурундан дорт хамааржыр.

Сөөлгү ийи чыл дургузунда партияга 566 кижи кирген. Оларның арызында хойжулар, саанчылар, механизаторлар, инженер-техниктиг ажылдакчылар, башкылар, өске-даа специалистер, эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери бар. Херээжейлер болгаш аныяктар база бар. Партияның республика организациязының составының 37 хуузу амгы үеде ажылчыннар болуп турар.

[illegible] ...рын байдал ... кынны болгаш партияга кежигүн болуруп соксадырын бүрүн үзе шиитпирлээр эргени партия эге организацияларынга Уставтың тывысканы ... [illegible] ... талазы-биле ажылдың чаа дээштиг хандырарын оларның негеп турар. Партияның хуралдаанга чаа күштерни, ажылчы чоннуң эрге-ажыынга дүүшкен ... идейжилиг талалакчыларын ... [illegible]

Партиядан боттары үнген ... бар. 1989 чылда болгаш бо чылдың 9 айларында 481 коммунист партбилеттерин ... [illegible] ... Оларның 40 хуузу ажылчыннар, 10 хуузу ... [illegible]

Чогум-на мунчулуп ... [illegible] ... Партияның хуралдаанындан ... [illegible]

СЭКП-ның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң айтыышкыннарын ... [illegible] ... болгаш тодаргай сорулгалыг ажылды чорудары республиканың комитединден негеттинип турар.

Отчёттуг үеде партия комитеттери кадрлар-биле ажылдаан практиказынга демократтыг аргаларны улам калбаа-биле нептередип келгеннер. Кадр айтырыгларын ... [illegible]

Ооң-биле кады моон уттап болбайн-дыр мен. Кадр айтырыгының демократчылалгазы ындыг-ла бедик эвес болуп турган. ... [illegible]

галыының дээштиг барымдаалавайн, «бодунуң кандидатуразын» дешпидер дээр ындыг фактылар-биле үргүлчү бо-ла таварыжып бээр-дир бис. Бодап көөрге, маңаа кол-ла барымдаа — чүгле бодунуң чериниң кижизи-ле болур болза, ол-ла дээр хевирлиг. Мындыг таварылгалар бис өзүлүг-ла чер-чурт тыртыжарын көрүп турар-дыр бис.

База бир мындыг тала бар. Улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде партияның чамдык ажылдакчылары Советтерже база оларның күүседикчи органнарында ажылче шилчий бергеннер. Ооң кадында соңгулда мурнунда олар боттарының программаларынга партияны ужур-утка чокка шүгүмчүлеп, ааажок-ла болганнар. Ынчаарга ооң соонда партияның отчёт-соңгулдалыг кампаниязының үезинде чамдык ажылдакчылар Советтерге чүнү-даа кылып четтикпейн тургаш-ла, партия аппарадынга албан-дужаалга боттарының кандидатуразын катап-ла дешпидип эгелээннер. Канчап-даа [illegible] херек-тир.

Сөөлгү үеде партия комитеттериниң кадр номенклатуразынга өскерилгелер болган. ... [illegible] ... теттериниң база партия сту... лунарының редакцияларының ажылдакчылары туруп турар.

Партия комитеттери ... [illegible]

Амгы дүрген өскерлип турар байдалдарда партияның ажыл-чорудулгазы партияның удуртулгазының чаа хевирлерин негеп турар. Харыысалгалыг болгаш билиглиг чорукту, политиктиг болгаш экономиктиг чаа бодаашкынны ... [illegible]

СЭКП-ның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин барымдаалааш, партия комитеттериниң структураларын ... [illegible]

Партия комитеттериниң аппараттарының штаттары ... [illegible] ... 40 хуузу ... 31 кижи ... [illegible] ... 22 ажылдакчызы 11 районнар комитеттеринде ... [illegible]

тур мен. Хооркомнуң, райкомнарның, «Тыва даг-дуу», «Тыва кобальт» комбинаттарының парткомнарының ниити 213 харысалгалыг ажылдакчыларындан 99 кижи артар. Бистиң хүлээлгевис — кызырылдага таварыыр ол улуска ааажок кичээнгейлиг болуп, оларны ажылга киирип-ле херек. Оларның дыка хөй шынчы, ак сеткилдиг ажылдап келгеннер.

Партия аппарадының штаттарының кызырылдазы-биле холбаштыр ооң ажылының дээштии кудулавас, оларның мурнунда турар сорулгаларны шиитпирлээринге партийжи саллар гошкавас болур ужурлуг. Эвээш санныг кижи эки ажылдаарын хандырар херек. Бо байдалдарда партия ажылдакчыларынга негелделер дыка-ла улгадыр. Партия активиниң школаларынга, мергежил бедидериниң курстарынга, Партияның дээди школазынга, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязынга партия кадрларын өөредип белеткээрин күштелдирер, оларның өөредилгезин, стажировказын, дуржулга солчуруп организастаар херек.

Республиканың партия организациязы Советтерниң системазын быжыглаарынга болгаш хөгжүдеринге дуза кадарын эң чугула политиктиг чорудулга деп санап көрүп турар. Ол сорулганы партия комитеттери болгаш партия организациялары республиканың Дээди Совединге, Министрлер Чөвүлелинге база эрге-чагырганың чер органнарында ажылдап турар коммунистерге ... [illegible]

Советтерниң кудуку звеноларының боттут ажыл-херектерни чоруптайн, улустуң ... [illegible] ... Шагаан-Арыг ... [illegible]

рер планнар үстүп, соңгукчуларның чагыглары багай күүсеттинип турар. Бо бүгү хоорайжыларның чөптүг хомудал-негелдезин болдуруп турар.

СЭКП-ның Уставын өзүлгаар Советтерде ажылдап турар коммунистер оларның ажыл-чорудулгазы дээш харысалгалыг болур, а бистер ол органнарда ажылдап турар коммунистерден негелдени күштелдирер ужурлуг бис. Бөгүнде чамдык коммунистер партиядан ыраарын оралдажып, ооң-биле бодунуң хамаарышпас болгаш бот-тускайлап чорууп көргүзүп, партия комитеттери-биле звээш-ле холбажырын болдарын чутаалавас аргам чок. Бо талазы-биле төптеп айтыышкыннар бар деп бола сылдаглаарлар. Ол черле угаан-сарыылдыг деппе.

Бистер болза республиканың, хоорайларның болгаш районнарның хөгжүдериниң амыдыралчы эң чугула айтырыгларын ажылдап кылырынга база боттандырарынга Советтер-биле кады ажылдаарынга болгаш кады демнежилге дээш бис дээрзин чугаалаар бодай-дыр мен. Советтер шак-ла ындыг туруштарга турар ужурлуг деп бодаар мен, ол чорук, бис бодаарывыска, чүгле ажылчы чоннуң эрге-ажыынга ачылыг болур ужурлуг. Партия комитеттери, партия организациялар, Советтер болгаш оларның күүскомнары кады эки ажылдаар, ниити сорулгаларны шиитпирлээр ужурлуг, чүге дизе партия биле Советтерниң сорулга, дээлгаларының аразында карышкак чүүлдер даа чок болгай.

Отчёттуг үеде республиканың партия комитеди бодунуң ажылынга амгы үеде болуп турар ниитилел-политиктиг ... [illegible]

...Республиканың комсомолу нарын берге үени чуртап эртип турар. Идея болгаш организастыг талазы-биле ооң быжыгарынга, аныяктарның ажыктыг практиктиг ажыл-херектерниң идепкейлиг организакчызы болур бодунуң ролюн катап тургузарынга ону деткиир болгаш дузалажыр херек. Партия комитеттери, БАЛКЭ комитеттери-биле кады комсомол ... [illegible]

...Партияның республика комитеди ... [illegible]

нери-биле демисежир дээш кичээнгейни угландырар ужурга таварыштывыс. Советтер тодаргай ажыл-херектер кылбайн, кижилерниң хүн бүрү херегледерин шиитпирлевейн турарының тодаргай чижээ улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң болгаш ооң күүскомунуң ажылы боол турар. Мурнунда арыг-силиг турган хоорай малгаш болгаш боктаа туттурган, ооң санитарлыг ашталгазының, чаагайжыдылгазының болгаш поганчыдылгазының талазы-биле ажыл ала-чайгаарлаашкынче кирген. Садыгны дыка багай организастаан. Базаларда бар бирги херегледдиң бараашнарын дендески эккелбейн турар. Арага-водка кылыгларын садар талазы-биле магазиннерниң четкизин калбартпаан. Ынчангаш улуг оочурларны, сынмарлажыышкыннарны болдуруп турар. Бо чылын планнар үзүлген, үлетпүр продукциязын бүдүрериниң, капитал салыышкынының хемчээли дыка кызырылган, чуртталга бажыңнарының, социал-культура амыдыралының бүгү-ле объектилерин ажылдалга киирери үстүнген. Соңгукчуларның чагыглары херек кырында күүсеттинмейн турар. Бо бүгү чорук хоорай чурттакчыларының ... [illegible] ... Советтерде коммунистер массалар-биле дириг харылзааны бүгү талазы быжыглаар. Хоорайларда болгаш районнарда тургустунуп келир үеде чугула айтырыгларны шиитпирлээринге ... улам-на кедурер. ... ниң эргелел аппаратының ажылын экижидеринче тодаргай салдар чедирер херек.

Идеологтуг ажыл-чорудулганың программазын ... [illegible] ... Кызыл хоорай ... райкомнар. «Тыва даг-дугу» комбинаттың парткому хөй-нити-политиктиг төптерни база клубтарны тургузарының эгелекчилери болганнар.

Коммунистерге медээ бээрин күштелдирери-биле «Политиктиг беседаажылакчы» деп бюллетеньни ... партия ажылының дуржулгазының дугайында плакаттарны үндүрүп турар. Эң ылангыя мурнакчы саанчыларның болгаш хойжуларның клубтарын тургузар талазы-биле «Көк-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының партия эге организацияларының ажылының дуржулгазын тараткан.

Янзы-бүрү масса-политиктиг болгаш культура-көрүлде оюн-тоглааларны эрттирер талазы-биле Политиктиг ... [illegible] ... Бөгүнде ооң материалдыг баазазын дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, интернационалчы-дайынчыларының республика база хоорай чөвүлелдери, БАЛКЭ обкому, аныяктарның «Спутник» туризминиң бюрозу, «Билиг» ниитилели, ... педагогтуг институт болгаш өскелер-даа ажыглап турар.

Республиканың партия комитединиң идеология ... [illegible]

Республика комитединиң секретары эш А. К. Балган ... [illegible]

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫНЫҢ ЧАА БАЙДАЛДАРДА РОЛЮН КАНЧААР КӨРҮП, ООҢ КОЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ ЧҮҮ БОЛУРУЛ ДЕП САНАП ТУРАР БИС

Эштер! Республиканың партия организациязының идеологтуг ажылы амгы үеде база бодунуң ... [illegible]

лур-чогуурy-биле көргүспээн.

Идеология килдизи, ооң эргелекчизи эш Л. С. Зорина партия комитеттеринге база партияның эге организацияларынга дузаны эвээш чедирип, кижизидилге ажылының чаа, ажыктыг хевирлерин болгаш аргаларын дилеп тывырынга эвээш кичээнгейни салып келген. Партия организациялары, идеология кадрлары эң чугула айтырыглар талазы-биле арга-сүмелерин, ... медээлер алырын ааажок херек лэп турар дээрзин арткан партконференцияларга демдеглеп турган. Ол черле чөп.

Хөй-нити политиктиг амыдырал, партияның дең-дески хөгжүлдези, ооң авангардчы ролюн быжыглаары, коммунистерге, чурттакчы чоннуң бүгү-ле бөлүктеринге идей-политиктиг салдарның бүгү курлавырының тунелдилиг шугургузуу-биле негеп турар. Ол сорулгаларны барымдаалааш, идеология ажылының утказын болгаш шынарын үндезини-биле чаартыр апаар бис.

Коммунистерниң, ажылчы чоннуң политиктиг медерелин бедидеринге, арын-шинчизин хевирлээринге болгаш хөгжүдеринге марксчи-ленинчи өөредилгениң системаларының аргаларын ханызы-биле ажыглаар. Политиктиг дискуссия болгаш төөгү клубтары, айтырыглар шиитпирлээр семинарлар, төгерик столга ужуражылгалар, эртем-практиктиг конференциялар дээн ышкаш ажылдың өске-даа идепкейлиг хевирлерин ажыглаарын калбартыр херек. Массаларның политиктиг аажок чүткүлү-биле холбаштыр боду тургустунган шимчээшкиннерниң чүгле чаа структуралары бистиң ... [illegible] ... вирлеттинип турарын бистер өөренип көөр ужурлуг бис. Улуска ... Социал-экономиктиг берге ... [illegible]

Эштер! Националдар аразында хамаарылгаларны ... [illegible] ... доктаары чугула апарган. Ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезин күштелдирер, националдар аразының хамаарылгаларын таарыштырар талазы-биле партия организацияларының сорулгаларын эрткен чылын партия комитединиң пленумунга чугаалажып көрген. «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ның Платформазын боттандырар талазы-биле хемчеглерни тодараткан болгай.

Национал политика талазы-биле СЭКП-ның Платформазы-биле дүүштүр республиканың комитединиң талазындан күрүне, хөй-нити база эртем организациялары-биле кады ажылдап тургаш, чоннуң культуразын, дылын хөгжүдер база эң эки чаңчылдарын катап тургузар талазы-биле чамдык тодаргай хемчеглерни ап чорудкан. Тыва дылдың кол чугула айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг ийи конференцияны эрттирген, «Ажылчы чоннуң кижизидилгезинге улустуң эң эки чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын ажыглаары» деп практиктиг конференцияны эрттирген, анаа сүмелерин ажылдап кылган. Оларны чер-черлерге дыка ... боттандырып турар. Партия комитеттери ... [illegible]

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун ... [illegible]

ханызы бөгүнгү амгы байдалдарның негелделеринге дүүшпейн турарын демдеглээр апаар. Социал-экономиктиг хөгжүлдеде бар бергедээшкиннер, кем-херек үүлгедииниң өзүлдези болгаш өске-даа бандалдар националдар аразының харылзааларынга демдеглерни арттырып каапты турар. Олар ... [illegible] ... Республика комитединиң бюрозунга болгаш пленумунга националдар аразының хамаарылгаларында чогумчалыг эвес илерээшкиннерге чүү болганыл дээрзин көрген, болгаш оларны узуткаарының талазы-биле хемчеглерни айыткан.

Националдар аразында хамаарылгаларга тыптып келир шынгыы айтырыгларның чыдагааны болза, социал чөптүг боол турар фактылары, национал факторнуң бүгү хөй янзызының организанчы, кижизидикчи болгаш ажылагыыжы ажылынга четпес учёт боол турар. Националдар аразында дүрбүүшкүннерниң күткүкчүлери болза, хамаатыларның национал сагыш-сеткилинге чылдак кагар, харысалга чок кижилер болурун фактылар бадыткап турар.

Партияның чамдык комитеттери, партияның эге организациялары ... [illegible] ... Тандың райкому — Хову-Аксы, Элегест, Сосновка суурларга ... [illegible]

Националисти ... [illegible]

Орус дылдыг чурттакчы чоннуң республикадан ... [illegible] ... Чыл эгезинден бээр республиканың девискээринден 16 хардан эвес 7250 кижи үнүп чоруткан. Ол дээрге эрткен чылдың бо үезинден 4,5 муң кижи хөй боол турар. Үнүп чоруп турарының чылдагааннарының дугайында бис хөй удаа чугаалап келген бис, олар хөй янзы, чангыс дээ эвес, парын. Хамыктың мурнунда кижилерниң кем-херек үүлгедииниң өзүлдези доюлдуруп база дувуредип турар. Үнүп чоруп турар чорукка национализмниң ... [illegible] ... лар чедирип турар. Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алыр, күрүне дылын чарлаар деп турары-биле холбаштыр чамдык сезиглел база бар. Маңаа рынок хамаарылгаларынче экономиканы шилчидери, чамдык бүдүрүлгелерниң келир үеде хөгжүлдези-биле холбашкан чигзиниишкиннерниң база немеп болур. Суверенитет болгаш күрүне дылынга хамаарыштыр чүл диве, чигзиниишкиннер, чугаажок, хөй чүве-дир ийин. Күрүне суверенитеди Тывада чурттап турар бүгү-ле хамаатыларның дең эргезиниң, хосталгазының болгаш эрге-ажыктарының хоойлу-дүрүм камгалалының принциптеринге үндезилеттинер ужурлуг. Күрүне дылы өске националдың төлээлекчилериниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын ... [illegible]

Орус дылга чугаалаар чоннуң ... [illegible]

Партияның ... [illegible]

(Уланчызы 2-гу арында).

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

углаанымынывы ажылдап кылырын кылып келген бис. Оларның ээн талалыг ролюнуң дугайында хөйнү чугаалап болур. Олар [illegible] бодалын [illegible] медерелдин өттүрерин, демократияны хөгжүдеринге, [illegible] чедирип келген болгаш чедирип-даа турар. Олар бистиң амыдыралывыстың [illegible] айтырыгларын [illegible] турар. [illegible]

[illegible] идеалдарын, бистиң [illegible] камгалаан [illegible] коммунистер [illegible] болгаш [illegible].

Журналистер республиканың, районнарның амыдыралының бүгү-ле айтырыгларын, партия организацияларының кол сорулгаларын эки билген турзун дээш партия комитеттери сагыш салыр, журналистер-биле хүн бүрү харылзажылгаларны [illegible] болгаш оларны [illegible] болдурары чугула.

Эгээр СЭКП-ның XXVIII съезинде [illegible] культура талазы-биле СЭКП-ның политиказының дугайында тускай резолюцияны хүлээп алган болгай. [illegible] Россия коммунистериниң [illegible] ТК-ның [illegible] Пленумунга база [illegible].

Бистиң культуравыстың айтырыглары [illegible] рынок [illegible] үезинде [illegible] чугула айтырыг болур. [illegible]

Республиканың партия комитеди отчёттуг үеде чогаалчылар эвилелдериниң коммунистери, партия организациялары-биле кады ажылдажылгазы [illegible] көргүзүп келген. [illegible] ооң негеле херегледерни барымдаалап көрген турар ужурлуг. [illegible]

Бистиң амыдыралывыста угаан-бодал ядаралының кыжаныглыг өзүмнери кеступ келгенде ол сиза чугула. Видеосалоннар, дискотекалар чыык долу, а эки музыкантыларның концерттеринге улус кончуг эвээш келир. Чоннуң янзы-бүрү келектерин хаара тудуп турар эстетиктиг кижизидилгениң тодаргай системазы чок.

Культура талазы-биле партияның политиказын боттандырар дээш ажылдап тура, партия организациялары улус депутаттары-биле доктаамал харылзааны тудуп, оларны дамчыштыр культура болгаш урал чүүл алган черлерни эң-не долу акшаландырарын, ук черлерниң материал-техниктиг баазазын [illegible] чедип алыры [illegible] чугула.

[illegible]

АГРАР СЕКТОРУН ХӨГЖҮДЕРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫН ЧҮТКҮЛДҮГ ШИИТПИРЛЭЭР

[illegible]

ЧУРТТАЛГА ТУДУУНЧЕ, СОЦИАЛ АДЫРЛАРНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙНИ УЛГАТТЫРАР

[illegible] Беш чылдың эртken дөрт чылдарының дургузунда мында 90.4 млн. рубль [illegible] капитал салыышкыннар [illegible]. Бо чылын база [illegible] 9 айлар дургузунда нийти билиг школаларын тударынга үндүрген капитал салыышкыннарының улуг чүгле 28 хуу ажыглаттынган, [illegible] 45-ле хуу болган.

[illegible]

Кызыл хоорайда инженер четкилериниң тудуун дыка [illegible]. [illegible] Шахта 160 [illegible]

Чуртталга тудуу Кызыл хоорайда, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Кызыл районнарда оожум чоруп турар. [illegible]

Чуртталга тудуун «Тыва [illegible]» (удуртукчузу коммунист И. А. Остапец) «Тыва сүт-мелиорация» [illegible] коммунист Н. А. [illegible] «Кызыл [illegible]» [illegible] коммунист А. В. [illegible] болгаш өске-даа [illegible].

[illegible] Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. Л. Болбатка шыңгыы айыткан турган, ынчалза-даа бо шугумчуледен ол кандыг-даа түңнел үндүрбээн-дир. Республика комитединиң секретары эш А. И. Ванжа тудугнуң бо үндезин айтырыгларын база ханы болгаш шудургу сайгарып көөр турган.

Хууда чуртталга тудуун бүгү талалыг деткиир херек. Бо херек бисте чедир хөгжүвээн. Нийти чуртталга тудуунуң хемчээлинде ооң деңнигүүрү эртken чылын 5 хуу хире болган. Бо дээрге хөлчок эвээш-тир. Бүгү деңнелдерни Советтерниң

ЭКОНОМИКТИГ БОЛГАШ СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕНИҢ СОРУЛГАЛАРЫН ШИИТПИРЛЭЭР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПАРТИЯ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ АЖЫЛЫ

Партияның республика комитеди отчёттуг үеде партияның экономиктиг болгаш социал политиказын боттандырар, СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир хемчеглер дугайында» доктаалын күүседир дээш [illegible] салып келген.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларының экономиктиг [illegible] экономиканың структуразы талазы-биле [illegible] боттандырарынга [illegible] турган.

Партия организацияларының организакчы болгаш политиктиг ажылы улус ажыл-агыйының адырларынга он бешки беш чылдың баштайгы дөрт чылдарында чамдык эки түңнелдерни чедип алырынга дузалыг болган. Ол үеде үлетпүр бүдүрүлгелери шору ажылдап турган. [illegible]

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

удуртукчулары коммунистер [illegible] шынгыы контрольга тывар, боду бажың тудуп турарларга чаалы, кредит кыдыртып алырынга, тудуг материалдарын садарынга, [illegible] үндүрүп бээринге ... ажыктыг көргүзер ужурлуг деп санап турар бис.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның база совхозтарның чурттаар тудуун [illegible] кевүдедирин четчип алыры эргежок чугула. Оларның 1989 чылда туткан чурттаар [illegible] үлүү 38 хуу болган. Мында ажылдаттынмаан курлавырлар болгаш аргалар база бар. Оларны ажыглап көөр херек.

1991 чылдан эгелеп чыл бүрүде 4 муңдан эвээш эвес квартиралары ажыглалга киирген турарын хандырар дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек. Социал объектилерниң тудуун [illegible] болгаш хандырыкчы организацияларның, ол ышкаш [illegible] организацияларының удуртукчу коммунистериниң [illegible] углаңдырып, олардан партийжи негелдени күштелдирер апаар.

Коммунистер-биле тудуг бүдүрүлгезин болгаш ажылчыннарның күш-ажылын организастаарын [illegible] рилче, тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң күчүлериниң мурнады хөгжүдерине база шиңгээдиринче, тудугнуң кадрларының белеткелинче партия комитеттериниң, ее организацияларының, Советтерниң болгаш ажылдагбый органнарының удуртукчу коммунистериниң кижизиилин бидилиг угланбыытаары негеттинип турар. Социал-культура объектилерин бисте шеф-дузазы-биле тудуп бээр турар өске крайларның болгаш областарның тудугжуларынга бүгү талалыг деткимчени көргүзер ужурлуг бис. Эрткен чылдарның дургузунда олар 63 муң рубль түңнүг капитал салыышкыннарын шиңгээткен, чамдык чугула тудугларны ажыглалга киирген. Республиканың ажылчы чону оларга өөрүп четтиргенин илереди турар.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОНГА БАРААННАРНЫ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИН КӨВҮДЕДИР ДЭЭШ КОММУНИСТЕР САГЫШ САЛЫР

Партияның чарлааны бир чугула сорулгаларның бирээзи — чурттакчы чонну бараннар болгаш ачы-дуза-биле хандырарын экижидери болур. Партия комитеттери бараннар бүдүрер адырларның база ачы-дуза чедирилгезинин адырын, кыдые боо[...] кооперация садыглары хөгжүдеринге салдар чедирери дээш кызыдып келген. Бараннар болгаш ачы-дуза талазы-биле программа боттанып турар. Дөрт чылдарның дургузунда бараан бүдүрери [...]рага айыга чокка 49 хуу, телевизилиг ачы-дуза — 67,3, үүрмектен садар бараан саарылгазы 28,7 хуу көвүдээн.

Бис бөгүнде хереглел рыногунуң айтырыгларынче кажангызындан-даа артык харыысалгалыг болгаш шыдыгжу көрүштүг салыр ужурлуг бис. Амгы үеде бис бараанарның чүгле 30 хуузун мында бүдүрүп, артканын өскээртен сөөртүп турар бис.

Республика рыноктуң шалчыалының бүдүрүлгеле турар мындыг байдалды-дыр бис.

Чиик болгаш чурт үлетпүрүнүң, ол ышкаш бүдүрүглерниң удуртукчулары коммунистер [illegible] коллективтерин бар күштеринге, шагдаа курлавырларны бидилиг ажыглаарының күзели-биле бараан бүдүрериң көвүдедиринче мобилизастаары эргежок чугула.

Партияның республика комитеди бараннар бүдүрерин көвүдедип сорулгалыг чаа технологиялыг бүдүрүлгелерни тудуп турган, түс чериң материалдарын база чиг эдин ажыглап, кылыглар бүдүрериниң талазы-биле иштенчиниң деткип салдар чедирер. Чооску сорулга — аңгы-келеттен тон фабриказын, чоңгуу ре[...] кылыглар фабриказын ажыглалга киирери, дааранылга фабриказын, ажыглалдаш идик заводун айтырылы машзаводтун өске кылыглар бүдүрериниче шилчидери. Келир беш чылда дыйтка республиканың бедигда ханы ажылдаан кылырын организастаарын чедип алыр дээш принциптиг турлуг бис. Чурт үлетпүрүнүң ийи комбинаттарының, мебель болгаш дааранылга фабриканарының базаларының тудуун хандырар херек. Бүгү каттышкыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер янзы-бүрү кылыгларын кылып үндүрүп эгелээр ужурлуг.

Садыг адырлары бо үеде бергелерге таваржып келген. Бараанарның хөй-хөй хевирлериниң чедиишкитиин үзедир-даа, ачызынче-даа бараанарын садып алырынга талоннар, төнчү чок оочурлар — бо дээрге, бөгүндеги бар чүүлдер-дир. Садыг министерствозунуң, Республиканың Реслотребсоюзунуң аппараттарының коммунистери магазиннерге бараанарны чедир [illegible] болгаш деңнелиг чедирип турарын сула каар[...] чамдык таварылгаларда оларның чугаа чиге[...] бараан[...] үр үеде чок боор турар. Кызылдың болгаш райоңнарның чурттакчылары [illegible] бараанарны районнарга [illegible] театр арааларга кывааганын, оларны садарын база организастаарынга хамаарылдыг турар.

Советтер кооперативнарының, садыгның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчулары коммунистериң хөгжүлдезин бергээ бүдүрүкчүлер-биле доот харылзаалары салбартымашиниң ажылдаарының хандырыкта культуражын бедидеринче сонуургалдыг удаттнырынче, чол бараанарны садаарының чуруунчудаарынче үзе[...] тур бис. Көргей бүгү бараанар складтарга дозалап органгарга чыдып бербезин, магазиннерге четкеш турары, оларны чыдарын херечи харыкы кырбыр болуру чугула.

Ачы-дуза чедирилге адырының хөгжүлдезиниң дептели чавыс болуп артпышаан турар. Идик-хеп даарадырын, идик, амыдыралдың нарын техниказын септедирин хүлээп алыр пунктуларга нормалап каан ны, автобустарның, агаар болгаш хем судноларының рейстеринин үстүрү, ажылдавайн турар чунар-бажыңнар, хеп чуур черлер, үреңниг телефон база радио дамчыдылга четкилери кижилерниң сеткил-хөөнүнге дээп турар. Коммунист удуртукчулар эштер С. К. Буяндыг, Н. Б. Дьячков, А. В. Марченко, О. В. Петров, В. А. Попов, Д. Б. Чоксум оларга бүдүрген адырларга чурумну туругуларны [illegible] эштер ап, кадрларын быжыглаар, бүдүрүлгелериниң ажылдаар чурумун тааржыр деп четпес ажылдап турар.

Кижилерниң амыдырал хандырылгазы-биле холбашкан адырларга чуруму чедип алыры, бо берге үеде оларның хүн бүрүдеги негелдеттерелдерин хандырар талазы-биле бүттүр хемчеглерни ап чорудары — бүгү партия, кудус органнарының, бүгү удуртукчуларының, коммунистерниң эн чугула сорулгазы.

Улус ажыл-агыйының кол база болур адырларының хөгжүлдезиниң чамдык айтырыгларынга кысказы-биле доктаадыйн тур мен. Ол дээрге, чүнчүк-даа мурнунда ола энергетика комплексиниң хөгжүлдезиниң айтырыглары. Он үжүк беш чылда сан[...]аштыкннардан алгаш көөрге, электри энергиязын бикке ажыглаары адак дизе, 1,5 катап өзер, а бисти хандырып турар 220 киловольт күчүлүг ийи электри шугумнарының ток эрттирер аргазы 1994 чылда долузу-биле шиңгээттинер. Бистиң боттарывыстың электри станциявыс ажыглаттынып турар электри энергиязының чүгле ооскуч бир кезиин ажылдап бериң болур. Тудугларының улам кевүдеп турар байдалдарында Кызыл ТЭС-те чылыг күштери чүгле ийи чыл дургузунда ажылдап болур курлавырлыг. Моон алгаш көөрге, байдал дыка нарын. Бисте 1995 чылга чедир Абаза — Ак-Довурак аразынга 220 кв күчүлүг ийиги шугумнуң тудуунуң дугайында айтырыгны тодаргай шиитпирлээри, шугумну шиңгээдери чугула. Кызыл ТЭС-ке каттыжылган күчүлүү 48 муң квт дөрт турбогенераторну, бирээзи-ле 180 тонна бүгү буу кирип котл апргадыг кадеп турарзарын хандырар херек. Бүгү районнар тептерин [illegible] чылыг хандырылгазынче шиитпирин талазы-биле тускай программаны ажылдап кылыр апаар. Хемчүр-даш раңрегтериниң чаартылгазын боттандырар херек.

Бистиң республикада дагтывыш үлетпүрүнде байдал база-ла ындыг кончуг эки эвес. «Тыва даг-дүрүп», «Тыва кобальт» комбинаттарда руда казып алыры улам улуг үнелиг апаар чыдар. Комбинаттарның партия комитеттери, коммунист удуртукчулары тургустунуп келген байдалды ханы сайгарып көөр, ол бүдүрүлгелерниң ажылдаар хуусаазын уззадырынче ажылының ажыктыын бедидеринче угланган хемчеглерни тывылап, оларны дарый боттандырып киирер ужурлуг.

Арга-ыяш курлавырларын комплекстиг ажыглаарының айтырыглары бисте сула шиитпирлеттинип келген. Ужуруп белеткеп турар ыяштың 15 ажыг хуузу немей болбаазыраттынмайн, артынчы боол үнүп турар. Бир кубометр ыяштан бис өске девискээрлерге көөрде, ийи катап эвээш продукцияны ап турар бис. Бо адырның бүдүрүлгелерин чаартыр болгаш техниктиг эде дерер херек. Ыяш белеткелиниң организастаарының болгаш ону долузу-биле ажыглаарының эртем-практиктиг системазын ажыглап кылыры болгаш ажыглап киирери, чыл бүрүде ужурар ыяштың таарымчы хемчээлин тодарадыры чугула.

Республиканың амыдыралынга транспорттуң — автомобиль, хем болгаш агаар транспортунуң харылзаазының чугула кезээ, база оруктар ажыл-агыйының ахаан[...] удурадыктыг бараңдаттар кертеп, оларны хоржуулдеп[?] бис, деткимчени сагнып турар ужурлуг бис.

Бөгүнде бисти олар республиканың үлетпүр ажыл-агыйының, чамдык негелделерин кат бергер хандырып турар. Ам бир автомашиналарның, самолеттарның, хем судноларының ажыглалды экижидери бүдүрүлгелерин чаа техника-биле немей чеккеглиниң сеткилге бакталгыш белеткиглиг коллективтерде күш-ажылдың сагылга чурумун өрү көдүрери — бо адырларның удуртукчу коммунистериниң, партия организацияларының сорулгазы ындыг.

Республиканың экономиказының база культуразының хөгжүлдезиниң бо болгаш өске-даа айтырыгларын шиитпирлээринге эртемниң ролюн дыка улуг кедерери негеттинип келген. Эртем адыын черлериниң партия организациялары, коммунист удуртукчулары эртем ажылдаан кылыкыгының бедиг деңнелин, оларны бүдүрүлгеге, социал адырга ажыглап киирерин хандырары эргежок чугула. А партия комитеттери оларга бүгү талалыг деткимчени көргүзер ужурлуг.

Бисте сырый каттыжары, партийжи хүрээлеңниң бакылдары, шүшкен, бодунга бүдүревес чорумтарны ажып эртери, бистиң херээвистиң шыңгыы деңнели бүдүредир катап эгелери, ажылдарнерге, хедейлени[...] нерге дайыны арга-[...] дааш[...] [illegible] демдеглээдим.

Аныяк үннер

ИЙИ ДЫЛГА НОМУН МАНААЛ

Саяна Ондур студент турган. «Исток» чечен чогаал каттыжышкынынга келген. Баштай ону көргеш, чаражын кайгаан мен. Чажы черге дежелип чоруур чыгыы, карактарының оду чаннаан. Шүлүктери дыка арыг, үян аян сиңген.

Аныяк шүлүкчү мээң карамга өзүп келген. Студент тудуг отрядының хевин кедип алган чорааны сагыжымда олчаан. Саяна Ондур ам бодунуң дооскан Кызылдың башкы институдунда ажылдап турар. Чогаадыкчы мергежили өскен. Айдыс деп оолдуг болган. Сеткил-чүрээ уян, салымчаяанныг өзүп орар шүлүкчү, сагыш човангыр не бодунуң хостуг үезинде чурттал гаже бир-ле онзагай көрүжүп илередип, чараш, катаптаттынмас одуругларны бижип чоруур.

Саяна Ондур тыва дылын арыг билир-даа болза, шүлүктерин орус дылга бижип эгелээн. Ынчангаш аныяк авторнуң номнары ийи дылга үнүп келирин идегел-биле манап турар мен.

Светлана КОЗЛОВА.

• • •

Чуртталганың шапкынынче
Шудургу эштиң үнүп
келдим.
Турупсумза, мени сөлеп,
Дуза кадар эжим чок-тур.
Калчаа хатка дүжүп
бербейн,
Кадыгланып өөренген мен.
Дайынннаржы хүлүмзүрүүр,
Далай билбес болу бердим.
Ботка бодум ооргаланып,
Болчуп билир апарган мен.
Хоанум өйген аарышкыны
Хөме базар болу бердим.
Муңгарадыр кагдырбас
дээш
Мурнай бодум чоруй баар
мен.
Иүгүл-сымыр дыңнавас
дээш
Иүүрүм-биле нелзэ мен.
Оруум берттиг, дөңкүр-даа
бол,
Ойта дүшпес сеткил барда,
Чывар тынган салымымдан
Чыргал-тамчык дилевес мен.

• • •

Кулунчак дег тенек чаш
шаан
Куңгуртугже мени кый
дээр.
Төрээн черим адын
дыңнааш,
Төөрээн дег баш дескине
ээр.
Хөглүг каткы кыңгырт
кыңныр.
Хөөрээн хүн хүлер оңгүт
Хуулгаазын ол чуртче эртер
Куңгуртуг деп сөзүм күштүг.
Шаажан аяк — аяс кудай
Чайлаг черже көгүн чашкан.
Чаңы чиңге хеңзиг уруг
Сайзанактап ойнаан орар.
Чашкы үем изиг чайын
Шаагдаан хат алгаш барган.
Шак ол уруг өле берген.
Сактырга, ам өске ышкаш.
Ындыг-даа бол, бүзүрээр
мен:
Чаштыг уруг чиде бербээн.
Ында хевээр чурттавышаан.
Сайзанаан тиң ойнавышаан.

Саяна Ондурнуң орус дылга бижээн шүлүктерин Николай Куулар очулдурган.

ДАЙЫН СООНДА ДҮШ

(«Афган болуушкуннар» деп бөлүктен чечен чугаа)

Минага часты бергеш, отту чаштап келдим. Дириг артканымга база катап хомудай бердим. Чаңгыс бола дүштү дайындан чанып келгеш, бо-ла дүжээр апардым. Дүжүм-даа эвес-тир иин. Ол дүш мээң чурттап эрткен амыдыралым: одунга сагыш-сеткилим хөөлендир өрттенгеш-даа, дириг арткан дайын. Ол дайынга Риналь минага частып кагжык. А мен чүгле дүжүмде минага частып чор мен. Ол дүш менден кажан-даа чарылбас...

Чүге таакпылаар болганывыс ол, Риналь? Ол хире чалыы назынывыста. Чок. Дайын бисти таакпылаарынга өөредип каан. Кандыг ийик, Риналь? Таакпылай бээрге... Сагыш оожургаар. Артында-ла, дидим ыңкаш апарган боор ийик бе?! Оран делегейге, оон назынынга карак чивеш хире-ле, чаарби-ле борбак чылды чурттаап болгаш, өлүрүнден коргуп чораан бис. Сен өлүгле, мен диригде чажырган ыйнчаар. Өлүрүнден коргарын ажып эртеринге чаңгыс тыртым таакпы дузалаар ийик чоп. Узадыр соргаш оон чылымнын ыжын [...] раанче кииp тынынтар сен. Чурттапганың хамык чүлүүн бодунга сиңирип алган кылдыр сагындырар... өлүмче утпуй базып боор.. Чаңгыс сорум таакпы..? Оон кужун дайынга таакпылап чорбаан кижи кайын билир деп! Оон ол кужу бисти өлүмге чыгап-даа турган. Ону ам билип чор мен... Ынчан ол ханы чоога иштинге таакпылаалы дивээн болзувза, бистиң өлүмге-даа, чурттапгада туружувус сонуургаан...

Дүнеки хайгыыл. Чеже катап үнмедивис дээр!

Капитан Ильченко: «Сыртгыырынга кыдаштаванар — дээр агынга кооскү апаар силер, таакпы тыртпаңар...» деп хайгыылче бисти үдүрүп тура чагыды. А бис оон чагыын кулак даштыг-биле эрттирип, имир шуглай ап орар даглар баштарынче эрессимээр көрүп каап турдувус. Дайынга черле ындыг ийик бе, Риналь? Эрес кылдыр көстүрүн кызыдар.

Дайын боол турар бо дагның чүртка капитан Ильченко дээрге кымыл ол? Капитан — ол-ла-дыр! А бис, аңаа бодаарга, «кырганнар-ла» болгай бис. Чыл ажыр дайылдажып келген. Оон чагыы чоңгала дагларга кандыг чаар чоруурун кончуг эки билир бис. А капитан дээрге Эвилелден кашла ай бурунгаар келди. Даштар аразынга таптыг чаштырынга безин өөренип четтикпээн. А бис кандыг ийик бис! Даштар аразынга эстип-ле боор. Дүжманнарның арнында-даа ындыг «сүнезиннер» ховар боор.

Меңче хүлүмзүрүп көре тыртып кагдым «Капитанның ужур эдерип, дыңнап турарывыс олдур ийин» дээримниң сээң карактарыңдан «дыңнап» кагдым.

Карак-биле чугаалажыры... Ону чүгле дайынга өөрениш ап болур. Кадыдайылдажып келгеш, кым чүнү чугаалааның чаңгыс көрүштен-не билип каар апарган бис.

«Ам канчаар, командир кижини» деп карак база тыртып кагдым. Бистиң чугаавысты капитан база билип турган болбайн аан. «Шеригниң чурумун билбес эвес силер» деп карактары-биле биске чугаалады.

— Оң талазын-чээ-э эргиг! — деп, ол командылап [illegible]. — Хайгыыл-чээ-э марш!

Эрезивис кончуг эргилгеш, кончаже үнүптүвүс. Хая көрүнмедивис. Бистиң вазодувуска ындыг чаңчыл турбажык бе, Риналь. Хая көрүмес. Оон башка багай чүвеге, ажы-биле чугаалаарга, өлүмге таваржы бээр болур сен. А дайынга ындыг «багай чүүл» безин сагында. Чаңчылды сагаанывыс ынчаан бисте дузалавайн барган.

Дүн ортузунга чедир хайгыылдаан кылаштааш, «сүнезиннерни» эскербедивис. «Канчап барган болбайн! Бо оранда арлы бербезинер бе?» деп сымыраа дым. А карактарың долгандыр оваарымчалыы-биле сезинчиг көрүп турарын билдим. Бо орандан арлы бээр «сүнезиннер» душманнар боор оң!

Ханы чоога иштинге кирип келдивис.

— Таакпылап алыылы — деп чугаалады.

Хайгыылга таакпылавайн чораан эвес бис. Дайынга кижи чаңчытып, серемчилелин оскунуптарын билбес эвес сен. Өөрөнгенивис олчаан холдарывыс-биле оттуг-ыяшты дискектеривис аразынга чажыра тудуп, таакпыны кыпсып алдывыс. Оон таакпыны чек иштинге чажыра тудуп, ыдай-бээр көрзүнүп, таакпылай бердивис.

Тургаш, сен мурнай көруптуң. Таакпылаарывыстың мурнунда мен орук бештен чораан мен. Шак ынчаар өлүмүүстү. Чурттаавысты боттарывыс безин билбейн, солчуп алган болган бис.

Чоогаңның дүвүнде хүндүс безин көстүр-көзүлбес коңгалап каап бажын чорунда, оран-делегей сыңмас от кызып кыптып, дүлейзимнер, тудуп, дааш хаалыра чаңгылары бергн. Сенче маңнаптым. Даштарның бузундузу мэээ аар-аар дегенин эскербезинзе-даа, аарышкылыг эвес болду.

Ол-ла хевээр көрүшпээн бис. Сени коргулчун хаарчанка чандырылканнар. А мен база сээң сооңдан чанып келдим. Чүгле дириг... Че, таакпылап алыйн, Риналь... А сен... Таакпы тыртарга, сагыш оожурган боор ийик бе? Дөмей-ле, ол дүшту катап дүжээр мен. Бала катап минага частыр мен. Дириг артканымга база катап хомудаар мен. Өлүмүвүс. чурттаалгавыс солчу бергенинге хомудаар мен.

Мээң орнумга өлгенин дугайында кайын дүжээр деп сен. А мен сээң орнумга чурттап... сээң орнумга минага частып чор мен.

Шаңгыр-оол СУВАН.

ЭСКЕРИГЛЕР

ХОМУДАЛ

Кежээликтей клуб чоогунга херээжен кижи нортказы хилчок хевирлиг манап келгеш, мынчаар хыйланган:

— Садыг чаңында ээриң улус бир шыт арагамны күш-биле хунаап алгаш бардылар. Дружинниктер, дилдээрлар дилдеш [illegible] даа тыппадым. Бажы эрттен сен арагачыларны, мангыстарын ам та ынчаа билирер чуве ыйнаан. Эмии эрттир эжингээн чор ыйнкажыл бо, чагырга чок. Эртен удуртур даргаларга таптыг билдиртей бээр аан.

Карангыда кара чаңгыш кылдынышкын ынчаар дыңналган.

— Бо машина кажан кыммаар ирги? Дыка-ла үр «дыштаныр» келди. Ужурун чугаалап көрем? — деп, чолааны ажындан аптырган.

— Заводтан көөрде чаа-ла чүве, үр-даа болбаанда «сегийрганы» ол-дур. Мегацыглаш кандыр дүжээр ынаан [illegible] эжээн чугаалап...

[illegible]

ӨЛҮГ СҮНЕЗИННЕР

[illegible]

КАРАА «ТАИМАЛЫГ»

Мээн оңчум Сир-оол [illegible] эллештиг кижи боор. Бирээ хүн мээңээ үнергиш келген.

— Бо хурла кадаа таамалыг чоруур херээжен [illegible] — [illegible] таакпызының [illegible] бүрүг-радыр [illegible]

— [illegible] боор. Оон караа алдан бижини эвес-ле болгай — дим.

— Карацнаарның кадазының карактары кара кезээде хан күчүк кара-көк [illegible]. Өдежок ашаа бижээн эвес ужун кидаттынып карактарын «таңмалап» чаар. Херээжен кижиниң өргээр сеткили чок, халаптыг кара холдут, карбаңнааш кижилер тургулаар чүвез-дир иин.

БАЖЫ ХЕНДЕ ДЕСКИНЕ БЭЭР

Ажок күштүг «Нива» деер машина садып алгаш, [illegible] шаап тургаш, адыр [illegible] үстүргеш, [illegible] кожа амы-тынындан чарлыр [illegible].

Харын-даа, чаяап боол, мендичаагай үнген. Ындыг ч орук бистиң суурга чоокта [illegible] Чамдык [illegible] сургаал болуруксап. Ко олуруктарны база [illegible] кагдым:

Машина-та садып алгаш,
Бажы хенде дескини ол.
[illegible] шаап тургаш,
[illegible] [illegible] бар.

Ондар БОРАШ.

Уваа, солунун аа!

53×43×40 см хемчээлдиг дөрбелчин хааржакчыгаш иштинче кире бергеш аваа каш шак олурарын шенеп көрген силер бе? Чок бе? Бодаарга [illegible] ынаар сынар аргазы черле чок. Ынчалза-даа ындыг чаяаныг кижи чырык өртемчей кырында бар. Ол дээрге француз Йоги (Полан) Куду-дур. Куду хааржакты иштинге эптештир кирип алгаш, 6 шак дургузунда ааа олуруп шыдаар. Шак ындыг шенелдени кылырда тынарының тускай аргазы йоги медитация негеттинер.

Ол ышкаш ол-ла хааржанка дуглаттынып алгаш, 55 минута иштинде балыктар-биле кады «эштиринге» база ынак. Шенелде кылыр сорулга-биле ону дириттеле черге 24 шак дургузунда база хөөп туткан.

Ол хиреэнде ындыг коргуннуг шенелделер оон кадынныкынның — байдалынга кандыг-даа багай салдар чедирбээн.

• • •

Америк Джим Голдмен[...] [illegible] буттары-биле кылып өөренип алган. Ол буду-биле стол артынга кончуг таптыг олуруп алгаш бижиттинер. Ол буду-биле кижилер-биле мендилежир, буттары-биле машинаны чолаачылаар, буттары-биле чүлүттүнүп алыр. Стол артынга чемненип олургаш, сереэ биле бижекти ажыглап билири холдарлыг кижилерден дээре. Ол ышкаш балыктаарынга, аңнаарынга хөлчок ынак. Аң көрүп каанда, черге олура тыртып алгаш, эктинден боозун дүжүргеш, будунуң улуг салаазын мажыга салгаш, адып тарда, черле часпас. Бичиизинден тура бейсбол база ойнаар. Бейсболдун кагар ыяжын сегели-биле кызыдып алгаш, бөмбүүн буду-биле өрү октап бээр.

Кижи амытанның турасоруу кайы-хире күштүг-дүр, чээ.

• • •

Австрияда элдептиг өг-бүле чурттап турар. Оларның ады Эрик болгаш Рената Шпигел дээр. Аваа мурнунда херээжен, кадайы мурнунда ээ кижи чораан. Эрик [illegible] [illegible] [illegible] олимпиада чемпиону атты чедип алган турган.

телевидение

ОКТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 Мультфильмнер. 9.20 «Бурде модем» [illegible] тур.» 10.05 Чыл үелери. Октябрь. 11.00 «Партнер». Концерттиң медеглели. 11.30 Б. Бакыгиев. [illegible] фильмнери. «Рустам биле Сухраб». 13.05 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 13.10 Ямналының шимээлгееп [illegible]. 14.00 «Бүдүрүлге-даа болза, эдилели». 15.00 «[illegible] [illegible]». 15.40 «Кым кымнын» «Пошехонийн чугаалары» деп бөдүүлен. 17.10 «Америк артист Дайон Финилди» [illegible] [illegible]. 18.40 «Де[...] [illegible]». 19.25 «Кылыгларын эртер». Бурундегі [illegible] телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чалаалда. 21.40 «Кылыгларын эртер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.10 Шыдыргаа делегей маргылдаазында. 23.25 «Валерий Леонтьев». 00.35 Мелыдыр. 00.50—01.55 «Супер-модель-90» шоу программа.

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 «Африкада хевирлеен совет хаматтылар». Телефильм. 9.30 «Бир эвес [illegible] харылар.» 10.15 Хог өөлбүү. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 11.00 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 11.35 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 12.30 Концерт. 13.00 «Кады кылдажылга». Видеоканал. Чапсарла (20.00) — «Тамыктыг удунар. чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 В. Пелешева ырлаар. 21.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — «Динамо» (Рига). 23.15 «Кырганчар черза». Телешин. 00.20—01.30 «Оон маңаа чедир». «Урал-чечен телефильм.

• • •

«Альтернатива» кооператив аргазындан болгаш таакпылар эмнедир кижилерге А. Р. Довженконуң аргазы-биле («кодирование») эмнээшкин сеанстарын бо чылдың ноябрь 6-дан 12-ге чедир эртирер. Эмнээшкинни Киев хоорайдан келир психиатр-нарколог эмчи чорудар.

Күзелдиглерни дараазында адреске 8 шактан 14 шакка чедир дарый келирин чарлады: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың № 57, 2-35-78 телефонче долгап болур.

Эмнедир күзелдиг кижилер эмнээшкин мурнунда арага ишпээн турары күзенчиг.

• • •

Аксы-Барлык ортумак школазының юбилейинге тураскаадкан байырлыг хемчеглер ноябрь 3-те эртерин школаның администрациязы дыңнадып, киржир күзелдиглерни чалап тур.

• • •

«Т-150 К» тракторга ажылдаар механизаторларны белеткээр ай хуусаалыг курстарга өөреникчилерин хүлээп алырын Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинады чарлап турар.

Кичээлдер 1990 чылдың ноябрь 1-де эгелээр. Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «в», телефону 6-11-67.

кино

ОКТЯБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сувенир для прокурора» (Свердловск к/с.) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда. Видеозал: «Собачья работа» 9.20, 13.20, 17.20, «Мститель» (2 сериялыг) 11.20, 15.20, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ну, погоди!» 9.20, 12.30, «Чудесный лес» 10.40, 13.50, «Обреченный на одиночество» 15.40, 17.20, 19.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бейбарс» (фильм первый, 2 сериялыг) 13.00, «Султан Бейбарс» (фильм второй, 2 сериялыг) 16.00, «Посвященный» (2 сериялыг) 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трудно быть богом» (2 сериялыг) 14.00, 18.30, «Мистер Питкин в тылу врага» 16.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кылдыстер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
чамы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Индекс 54241.

Чагыг № 247.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 28 воскресенье № 246 (14446)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга Политиктиг чырыдылышкын бажыңынга партияның XXIII республика конференциязы ажылын уламчылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң нийиги секретарынга кандидатура депшидерин конференция чугаалажып көрген. Делегаттар партияның республика комитединиң нийиги секретарының кандидатуразынга А. И. Ванжаны депшиткен болгаш ону чажыт бадылаашкынның данзызынга киирген. Бадылаашкынга 474 делегат киришкен. А. И. Ванжа дээш 409 делегат бадылаан, 65 кижи удур бадылаан. Партияның республика комитединиң болгаш бюро кежигүнүнге, нийиги секретарынга А. И. Ванжа соңгуткан.

Партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазынга кандидатура депшидеринче кирген. Делегаттарның саналы-биле партияның республика организациязының контроль комиссиязының даргазының кандидатуразынга партияның республика комитединиң ажылдакчызы Т. Т. Даваа, пенсионер А. А. Дерябин, Д. К.-Х. Ооржак депшиттирген, оларны чажыт бадылаашкынның данзызынче киирген. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде хөй бадылаашкынны алган Д. К.-Х. Ооржак контроль комиссиязының даргазынга соңгуткан.

РКП-ниң республика комитединиң идеология талазы-биле секретарынга кандидатура депшидерин эгелээн. Бо албан-дужаалга кандидаттар кылдыр Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының баштыңы С. М. Биче-оол, Көк Тей ортумак школазының директору Д. Б. Дулуш, РКП-ниң республика комитединиң секретары турган А. К. Калзан, РКП-ниң Бии-Хем райкомунуң бирги секретары Т. А. Парчын, Тыва АССР-ниң Күрүлдаазының даргазының бирги оралакчызы Д. Л. Тинмей, РКП-ниң республика комитединиң инструктору Н. О. Товуу, Тыва АССР-ниң КАК-тың ажылдакчызы В. С. Чанзан оларны депшиткеш, чажыт бадылаашкынның данзызынче киирген.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде чогуур санны кым-даа албаан. Ынчангаш эң хөй санны алган С. М. Биче-оол биле Д. Л. Тинмейни чажыт бадылаашкынче катап киирген. Катап бадылаашкынның түңнелинде партияның республика комитединиң болгаш бюро кежигүнүнге, секретарынга Д. Л. Тинмей соңгуткан.

РКП-ниң республика комитединиң аграр айтырыглар талазы-биле секретарынга кандидат депшидеринче кирген. Орта кандидат кылдыр партияның республика комитединиң харысалгалыг ажылдакчылары В. С. Очур-оол, В. Д. Хемер-оол депшиттирген. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде оларның кайызы-даа чогуур санны албаан.

РКП-ниң республика комитединиң аграр айтырыглар талазы-биле секретарынга кандидатураларны катап депшиткен. Делегаттарның саналы-биле рескомитеттиң секретарынга кандидаттар кылдыр В. С. Очур-оолду, В. Д. Хемер-оолду, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эргелел начальниги И. М. Сувандиини депшиткен.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде чогуур санны кым-даа албаан. Ынчангаш эң хөй санны алган В. С. Очур-оол биле В. Д. Хемер-оолду катап бадылаашкынче киирген. Катап бадылаашкын түңнелинде партияның республика комитединиң болгаш бюро кежигүнүнге, секретарынга В. Д. Хемер-оол соңгуткан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының кежигүннерин конференция соңгаан.

Партияның республика организациязының контроль комиссиязының дугайында дүрүмнү конференция бадылаан.

Партияның XXIII республика конференциязы ооң-биле ажылын доосқан.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге хамаатыларның чыып алган акшаларын шыгжадырынга сонуургалын бедидер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чүүлдүгзүнүп көргенин улус ажыл-агыжын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң кол угланыышкыннарынга дүүштүр база ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге боттарының чыып алган акшазын шыгжадырынга хамаатыларның сонуургалын бедидер, шыгжакчыларның эрге-ажыктарын камгалаарын хандырар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының күрүне статузун хевээр арттырар болгаш хамаатыларның шыгжамыларынга күрүне магадылалын бадыткаар.

2. ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге хуусаалыг шыгжамырлар талазы-биле акшаны шыгжаткан хуусааларындан хамаарыштыр хуу немээрин 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп бедидер.

ССРЭ-ниң Күрүне банкызы болгаш ССРЭ-ниң Ажаалга банкызы шыгжаткан акша дээш хуу немей төлээриниң тодаргай хемчээлин тодарадыр.

3. ССРЭ-ниң Ажаалга банкызы чоннуң хандырарының шынарын бедидер, ачы-дуза көргүзерин калбартыр талазы-биле хемчээлдерни алыр. Хамаатыларның хостуг акша-хөреңгизин хаара тударының чаа аргаларын нептередир, туда төлевес санажылгаларны хөгжүдер болгаш чоннга чээли тывысырының практиказын сайзыраңгайжыдар.

4. ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Ажаалга банкызы хуу төлээриниң чаа [illegible] барымдаалап, 1982 чылдагы күрүнениң иштики облигацияларының чээлизиниң болгаш ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының сертификаттарының негелделеринге эргежок чугула немелделерни киирер.

5. ССРЭ-ниң күрүне банкызы 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелээш, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң салыышкыннарын база оларга берип турар чаалилерниң талазы-биле чаа хуу немелделерни киирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва. Кремль.
1990 чылдың октябрь 25.

АЯН-ЧОРУКТУҢ ЭГЕЛЭЭНИ

МАДРИД. (СЭТА-ның тускай корр.). Октябрьның 26-да Мадридтиң Барахас аэропортунга ССРЭ-ниң болгаш Испанияның күрүне туктары киискип турган. Ол хүн ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Испанияның хааны Хуан Карлос I-ниң чалаанын ёзугаар албан ужуурунда үш хүннүг аян-чоруун кылып ында чеде берген. Ону Э. А. Шеварднадзе, А. А. Воронин, Н. А. Назарбаев, А. С. Черняев, С. К. Романовский олар үдеп чоруур.

Самолет чадазының чанынга совет Президентиниң Испанияның чазааның даргазы Фелипе Гонсалес, даштыкы херектер министри Франсиско Фернандес Ордоньес, Испанияның ССРЭ-де элчини Хосе Куэнка, өске-даа албанның кижилери уткаан.

Ооң соонда совет удуртукчу болгаш ону үдээн кижилер ужуражылгышкынның тускай ёзулалын кылыр чер — Пардо ордузунче чорупканнар. М. С. Горбачев болгаш Р. М. Горбачева шыар машина-биле, ону үдээннер — вертолеттар-биле чорупканнар.

Мадридтиң кудумчулары-биле шуушкан машиналар чорып турда, кайысылалдың чурттакчылары Совет күрүнениң удуртукчузунга эңг байыр чедирип турганнар.

Пардо ордузунга М. С. Горбачевту болгаш Р. М. Горбачеваны Испанияның хааны Хуан Карлос I болгаш кадын-хаан София уткааннар. ССРЭ-ниң болгаш Испанияның күрүне гимннерин күүсеткен. Үгер-боо дааштаашкыны болган. Совет Президент болгаш Испанияның хааны хаан гвардиязының хүндүлел таңныылының чыскаалын эргип эрткен. Ооң соонда М. С. Горбачев болгаш Хуан Карлос I тускай индирде олуттарга саадапканнар. Эрги шагның [illegible] дептерин кеткен хүндүлүг таңныыл отряттары [illegible] мурну-биле эрткен. Ужуражылганың ёзулалының соонда ийи күрүнениң удуртукчуларының кыска беседазы болган.

Октябрь 26-ның хүнүнүң ийиги чартыында М. С. Горбачев болгаш Р. М. Горбачева Мадридтиң муниципалитединге барган. Совет Президент оңза хүндүлүг аалчыларга «Мадридтиң алдын дептеринге» чүве бижээш, ат салган.

Испан найысылалдың дал ортузунда чиңгине кортестерниң (парламентиниң) көрүштүг бажыңы турар. Аңаа совет Президентиниң кортестерниң ийи талазының даргалары Феликс Понс болгаш Хуан Хосе Лаборда Мартин уткаан. Депутаттар конгрессиниң болгаш сенаттың тураскаал медалын, Испанияның конституциязының тураскаал үндүрүлгезин М. С. Горбачевка дамчыдып берген. Совет удуртукчу хүндүлүг аалчылар дептеринге ат салган.

Депутаттар конгрессиниң — парламентиниң алдыы палатазының чаа бажыңынга — ооң даргазы Ф. Понс болгаш М. С. Горбачев чүве чугаалашканнар.

Ол хүннүң орай кежээзинде ССРЭ Президентизиниң болгаш Р. М. Горбачеваның аллары дээш Испанияның хаанының болгаш кадын-хаан Софияның өмүнээзинден албан ёзунуң шайлалгазын эрттирген.

КОНФЕРЕНЦИЯГА САНАЛДАР

Партияның XXIII Тыва республика конференциязынга «РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында» илеткелди СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшиниң, партияның республика организациязының ревизия комиссиязының ажылының отчёт илеткелин ооң даргазы Т. Ч. Салчак кылган соонда конференцияга саналдар бээри эгелээн.

Конференцияга санал берген делегаттар РКП-ниң республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының ревизия комиссиязының отчёттуг үеде чоруткан ажылын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтээш, кол кичээнгейни партия ажылында, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде четпестерни эдеринче, партия организацияларының шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларынче угландырган. Ылангыя СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырарда партия организациялары чүнү кылырын тодаргай чугаалааннар.

В. С. НЕДЕЛИН, РКП-ниң Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары:

Партияның үндезини — партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринче угланган хемчээлдерни совүлгү үеде чорудуп турары, оларның ажыл-чорудулгазын экижидеринге салдарны чедирген. Ындыг-даа болза партия эге организацияларының ажылы ам-даа кошкак, ону экижидер дээш партияның республика комитеди тодаргай ажылды чорудар ужурлуг.

Соңгулда кампаниязының үезинде партия организацияларының агитация ажылын чүгле кандидаттарны пропагандалаарынче угландырган турган. Республика солуннарының арыннарында база ол дугайында бижээн. Ол ышкаш партия ажылдакчылары бо ажылдарны чорударынга хаара туттунган. Моон алгаш көөрге соңгулда кампаниязының үезинде партияның республика комитеди кошкак ажылдаан.

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң бирги секретары республикада байдалдың дугайында солуннарга материалдарны бижип, радиога, телевидениеге чугаалап турган, ындыг-даа болза партияның республика комитединиң бюро кежигүннери боттарының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр шоолуг чүве биживейн, чугаалавайн келгеннер четпес болган.

(Уламчызы 3-кү арында).

РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва республика организациязының ревизия комиссиязының отчёду

Комиссияның даргазы Т. Ч. САЛЧАКТЫҢ илеткели

Эштер делегаттар!

Партияның республика организациязының ревизия комиссиязын 16 кижи составтыг кылдыр соңгаан, ол кылган хыналдаларының түңнелдериниң талазы-биле боду даандырып турар шиитпирлерин хүлээп алыр эрге чокка, хөй-ниитиниң эгези-биле ажылдап турган. Комиссияның кежигүннери чүгле ревизия комиссиязының эвес, харын база республика комитединиң пленумнарының, хоорайның, районнарның партия эге организацияларының ажылынга киржип, партия организацияларынга эде тургустунуушкунну боттандырып чорударынга хууда үлегер-чижээ-биле идиг берип турар. Комиссияның кежигүннери эштер В. А. Балулин, К. Д. Ондар, Ч. Х. Ооржак олар ревизия ажылынга идепкейлиг киржип турган. Комиссия отчёттуг үениң иштинде 5 катап хурал эрттиргеш, бодунуң ажылының аңгы-аңгы айтырыгларын чугаалажып көрген.

Отчёттуг үеде ниитилелге база партияга нарын болгаш черүлдээлиг болуушкуннар боол, олар ревизия ажылынга, партия комитеттериниң саң-хөө, ажыл-агый чорудулгаларынга салдар чедирбейн барып шыдавас турганын билир болгай силер. Республиканың партия организациязының саң-хөөзүнге болгаш материалдыг баазазынга, ооң бюджединге, ооң тургустунарының үндезиннеринге болгаш чарыгдалдарынга [illegible] коммунистерниң сонуургалы [illegible]. Аңгы-аңгы кижилер [illegible] ри-биле эвес, а «ССРЭ-де енчү дугайында» ССРЭ Хоойлузун удуртулга болдурган, ам шиитпирлээр ужурлуг. Ындыг негелделер юридика талазы-биле үндезин чок боор турар.

Партияның республика организациязы бодунуң бюджединиң 80 хуузун СЭКП ТК-дан немелде дотация кылдыр ап турар болгаш тус черге чүгле арткан 20 хуузу кежигүн дадывырларының болгаш өске-даа киирилделерниң күзели-биле тургустунуп турары билдингир болгай. Партияның бүгү райкомнары шуптузу немелде акша ап турар. Партияның кежигүн дадывырларын төлээриниң хемчээлдериниң болгаш чурумунуң өскерилгени-биле холбаштыр, республиканың парторганизациязы бодунуң мурнундагы бюджединиң 30 хуузун чедир албайн турар. Ол болгаш өске-даа экономиктиг факторлар партия организациязының саң-хөө байдалын элээн нарыыдадып турар.

Оон-биле чергелештир республиканың партия организациязында бодунуң ажылын чогумчалыг кылып чорударынга чедер [illegible] материалдыг баазалыг болгаш бюджет саң-хөөлүг боор турар. 1990 чылда бюджетте республика комитединге орулгалар талазы-биле 6355,3 муң рубль, ооң иштинде партияның кежигүн дадывырларындан киирер 1170 муң рубль, өске-даа киирилделерни 30 муң рубль болур кылдыр, партия бюджединден немелде акша 5155,3 муң рубль боор кылдыр бадылаан.

1990 чылдың октябрь [illegible] чедир республика комитединге [illegible] 5083 муң рубльдиң [illegible] 480 муң рубльдиң автотранспорт [illegible] бир боор турган. Барык 1 миллион рубль [illegible] материал-техниктиг [illegible] бир боор турар.

Эштер!

Ревизия [illegible] нуң хүлээлгезин боттандыра[illegible] ры-биле республика организациязының бюджединиң күүсеттинип турарының шынзын чылда ийи удаа хынааш, кежигүн дадывырларын төлээриниң болгаш санаарының байдалын анализтеп көрген. Ол хыналдаларның түңнелдерин саң-хөө отчёттарынга болгаш шынзыдылгаларга түңнелдер хевирлиг кылдыр тургускаш, рескомнуң болгаш СЭКП-ниң төп ревизия комиссиязының удуртулгазынга киирип турган.

СЭКП ТК-ның тускайлап берип турар акша-хөреңгизин ниитизи-биле шыңгыы чурум ёзугаар, лимиттерниң хемчээли-биле чарыгдап турары илереттинген. Отчёттуг үениң иштинде чыл санында бюджет акша-хөреңгизиниң камналгазы чедип алдынып турган. 1989 чылдың бюджеди орулгалар талазы-биле 99,8 хуу күүсеттинген. Партия бюджединден немелде акшаны 186 муң рубльди эвээшти алган. Чарыгдалдар 93,1 хуу болган, ол дээрге баш удур доктаатканындан 355 муң рубль эвээш, ооң иштинде «Партия организациязының хандырарынга» көргениниң ёзугаар чарыгдалдар 215 муң рубльге, «Ажыл-агый чарыгдалдарының» талазы-биле — 75 муң рубльге эвээш чарыгдаттынган.

1990 чылдың бюджединиң орулга кезээ бирги чартык чылда 70 хуу, ооң иштинде дадывырлардан киирилде 53,4 хуу болуп күүсеттинген.

1989 чылдың дециелинден складтарга турган материалдыг курлавырларының артыннарын 10 муң рубльге кызырган, ынчалза-даа олар ам-даа улуг хемчээлдиг боол турбушаан. Материалдыг курлавырлар талазы-биле нормативтер 1990 чылдың июль 1-ге чедир 4 тен ажыг катап ажып турар. Ылангыя инвентарь болгаш ажыл-агый материалдарының талазы-биле нормадан ажыг курлавырлар онза улуг (6 катап ажыг), автомобильдерге артык кезектер талазы-биле (2 катап) хөй боол турар.

Ол ышкаш «Ажылдап турар курстар» болгаш «Партийжи пропаганда» дээр чүүлдерниң талазы-биле улуг камналганың алдынганы онза дүвүреэзинни болдуруп турар. Ол бүгү — ындыг орулгаларга тускайлаан хөй эвес акша-хөреңгиниң четпес болгаш чогумчалыы-биле ажыглаттынмайн турарының дугайын чугаалап турар-дыр. Ындыг турбуже, Политиктиг чырыдылышкын бажыңы, марксизм-ленинизм университеди, кадрлар катап белеткээр курстар өөредилгениң болгаш пропагандазының техниктиг дериглери-биле кошкак хандыртынган, өөредилге болгаш методиктиг литература, көргүзүг агитациязының чүүлдери чедишпейн турар. Партийжи пропагандага болгаш партийжи кадрларны база активти өөредиринге тускайлаан акша-хөреңгиниң дээштии ам-даа эвээш боол турар.

XXI партконференцияга кылдынган болгаш ревизия комиссиязының актыларында

(Төнчүзү 2-ги арында).

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок съездизин чыылдырар дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

I. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок съездизин 1990 чылдың ноябрь 27-де Москва хоорайга чыылдырар.

II. РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизиниң хүн чурумунга киирери-биле дараазында айтырыгларны сүмелээр:

1. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизиниң соонда соңгуттурган РСФСР-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөрүнүң дугайы.

Мандат комиссиязының илеткели.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң РСФСР-ге экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчииириниң талазы-биле ажыл-чорудулгазының дугайы.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткели.

3. Россияның көдээзин катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазының дугайы.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткели.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң көдээниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыгларының болгаш аъш-чем талазы-биле комитединиң эдериниң илеткели.

РСФСР-ниң Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажыр:

чер реформазының дугайында;

тараачын (фермер) ажыл-агыйы дугайында;

көдээге социал политиканың болгаш Россияның көдээзин катап тургузарының дугайы.

4. РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) дугайында. Конституция комиссиязының ажылының дугайы.

Конституция комиссиязының илеткели.

5. Организастыг айтырыглар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 25.

Е. В. Башанованы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Совет органнарга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдааны дээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң аппаратының протокол секторунуң эргелекчизи Елизавета Васильевна **Башанованы** шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың октябрь 25.

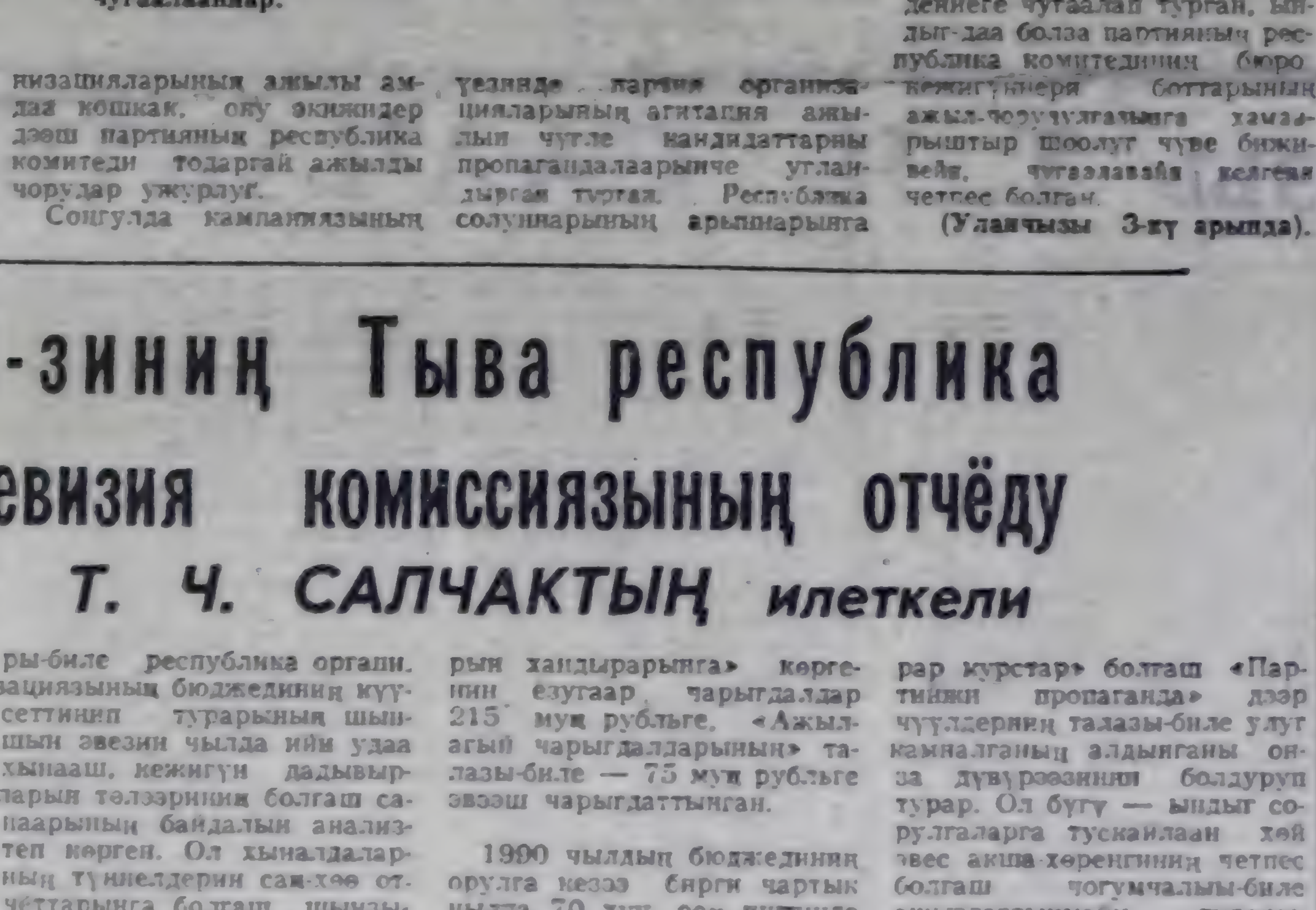

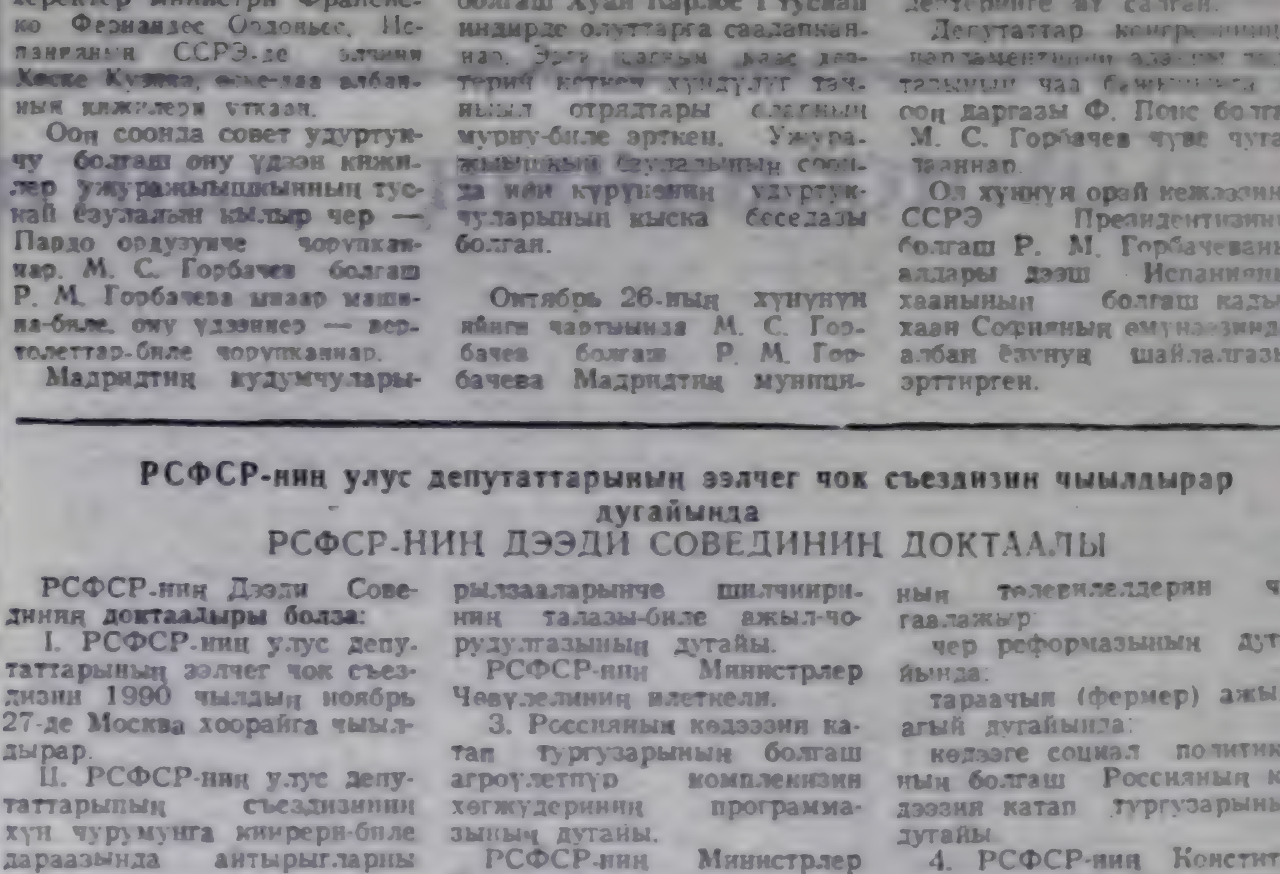

ЧУРУКТАРДА: конференцияның [illegible] делегаттары. СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренко биле РКП рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.

ССРЭ-ниң Президентизи: «Профэвилелдерниң тургузукчу ролюнга байыр чедирип тур мен»

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң съездизинге М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Амыдыралдың бүгү талаларының ханы чаартылгазының үе-чадазында чурт келген. Ынчангаш ниитилелди совет кижилерин дүвүредип турар айтырыгларга хамаарыштыр профэвилел съездизин кандыг турушту ээлээр апаар дээрзи кончуг чугула деп, делегаттарга чүве чугаалап тура, Президент демдеглээн. Эртен, соңгузу хүн, чоокку айларда бистиң чорук орар оруувус каяаар апаар дээрзин көөрү чугула. Бистиң дүвүредип турар айтырыглар чеже-даа чидиг болза, сорулганы болгаш угланыышкынны чидирип болбас херек.

Съездиниң ажылының түңнелдери мындыг ини негелде күүсеттинер болза, үре-түңнелдиг боор болур. Кижилерниң эрге-ажыынга, бистиң бүгү амыдыралывысты экижидеринге улам ханы чаартылгаларның эргежок чугулазын съезд бадыткап шыдаар болза. Эде тургустунуушкунуң биске берген кылдынган чүүлдерни быжыглап база бисти дүвүредип турар бүгү чүүлдерден адырлып алырының хемчеглерин сүмелептер болза.

Бис күштүг болгаш хамаарышпас профэвилелдери дээш туржуп турар бис — бодунуң быжыг туружун барымдаалавас болза, күштүг болур магадылал чок. Боттуг болгаш харыысалгалыг ажылдар профэвилелдери дээш туржуп турар бис. Съездиниң ийи хүн ажылдаан дугайында мээн болгаш [illegible] айтырыглар. Бо [illegible] саналдар чеже-даа чидиг болза, оларның [illegible] утказы [illegible] кижилер амгы байдал, чурттуң салым-чолу дээш дүвүреп турарында [illegible] бодаар мен деп М. С. Горбачев тайылбырлаан. Угаан-бодалдарның [illegible] тонгуунга байыр чедирип тур мен, делегаттардан келген айтырыгларның негелделиг турустуңганын черле хүлээп алыр-дыр мен.

Бир айтырыгны аас-биле база салган чүве — мен профэвилелдериниң ролюн канчаар билип турар мен? Бистиң мурнувуста турар сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээри профэвилелдерниң идепкейлиг ролю чокта болдунмас деп бодаар мен. Ажыл-агый удуртукчуларын долгандыр тенцылап турар профэвилелдери эвес, а чоннуң эрге-ажыынга үндезилеттинген боттуг ажылды кылып, быжыг турушту ээлээн, чурттуң салым-чолу болгаш чоннуң амыдыралы дээш харыысалгада турар профэвилелдеринге таарзынар мен дээрзиниң дугайында эртжен съездиге чугаалаанымны сактып тур боор силер. Профэвилелдериниң шак ындыг ролюнга бодум хууда байыр чедирип тур мен. Ол сандарадыкчы эвес, а тургузукчу дээрзиниң дугайында шупту сактып чоруур ужурлуг бис.

Бисте удуртукчулар шүгүмчүлеп турган ат-алдар чедип ап турарлар хөй апарган. Ажык-чарлыг, хостуг бо үеде чыглып келген бүгү чүвени тө каар херек. Ол талазы-биле хейиң чугаалаан-даа болза, ам-даа эчизинге четпейн турар. Шүгүмчүлелдиг сагындырыгларны бис черле хүлээп алыр апаар бис, эштер. Ындыг-даа болза, чүгле чаңгыс таварылгада ону хүлээп көөр апаар: эде тургустунуушкунуң түңнелинде, амыдыралдың бир хевирлеринден — бистиң хөй националдыг күрүневистиң экономиктиг-даа, социал-даа, политиктиг-даа талаларынга чаа хевирлерже шилчилгениниң түңнелинде кайда келгенивисти билген турар ужурлуг бис. Бистер бо чылдарның иштинде ол-бо улустарның чамдыкта чүс-чүс чылдарда эртер оруун эрткен боор чадавас бис.

Коступ турар эки ажыл-херектер-биле чергелештир хөй багай чүүлдер база болгулаан. Кол чүүл болза, шиитпирлээр ужурлуг хөй чүүлдерниң [illegible] кырында чугула чүүлдерже болгаш бергедээшкиннерже чаадыкяң экономиканың [illegible] аргазы болдурган-дыр бис. Аңгы бажыңналчак [illegible], дүвүрээзин, бараан чедишпези. [illegible] чиижеңнер идепкейжил [illegible] болгаш ниити-ле социал-экономиктиг байдалды дыка чидиглендиреринге четкен. Бо дээрге чурттуң [illegible] эң улуг частырыы-дыр. Түреңги байдалды ажып эртер [illegible] частырыг-дыр. Пенсиялар даа болза 30—40, харын-даа 28 рубль тургузулган болгай. Беш чылдың [illegible] шиитпирлээн болгай. Эмчилерге, башкыларга кандыг туржук, силер билир силер — [illegible] миллиардты тып алыр аргалыг болду. Мамаа ам студентилер стипендиязы дээш оон-даа хөй чүүлдер немешти. А культура кандыг байдалга туржук! Чуртталга тудуунга база хойнуу немедивис, а ол акша-хөреңгиниң хөй кезии рынокче үнген.

Бүдүрүлгелерге хосталганы берген болгай, толаргай механизмнер-биле деңнеттиниишкин ол хосталга биске алган орулганың хөй кезиин бүдүрүлгени санзырадып, ооң структурлуг эде тургустунуушкунун хөгжүдеринге эвес, а күш-ажылдың төлевириниң өзүлдезинче шиитчээн. Ол акша-хөреңги база рынокче үнген. Бараан саарылгазы моон мурнунда үелерде чылда ортумаа-биле 10—12 млрд. рубль өзүлделиг турган. Эрткен чылын 38 млрд. бо чылдың тос айларының түңнели-биле 42—43 млрд. рубль болган. А рынок кандыг байдалда турарыл!

Буруузун миннип, хомудаары дээрге эске херектир, а оон кичээндиригни алыр херек. Рынок харылзааларынче шимчээшкин-биле холбашкан экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлеринче үнер бис. Ол дээрге демократчыдылганың, адакы органнарның эргезин улгаттырарының орнунга, эге коллективтерниң боттарынга эргени болгаш ажыл-агыйжы инициативаны шилчидип, экономиканы чептүг сайзырадыры-дыр. Бир эвес ажылчы чон бүдүрүлгениң дер-херекселдеринден ырак, ооң өзүлүг ээзи болуп, кылган ажылдарының түңнелдерин боду сайгарар арга чок, күрүне өнчү-хөреңгизинге чагырыкчы тергиндел турар болза, ажыл-агыйжы инициатива, сонуургал-даа турбас.

Өнчү-хөреңгиниң ээзи турда, өзүлүг ажыл-агыйны чорудуп болур. Ынчан хуу өнчү харылзааларын эде тургузар херек, бис ындыг оруун-биле чоруур бис. Күрүнениң өнчүзү база ажылчы чоннуң акционер, кооператив, аренда бүдүрүлгелериниң, колхозтарның агрофирмаларының өнчүлери, ол ынчаш күрүне сектору улуг бүдүрүлгелер сорулгаларны шиитпирлеп шыдавас шак ындыг черле үүрмек хуу өнчүге чедир турар апаар деп Президент айытаан.

Ынчалза [illegible] экономика [illegible] бүгү өнчү [illegible] болганда, рынок херек. Амга чедир бүгү чүвени — кадагдан ракета чедир күрүне, чазак үлеп турган. Өнчүге реформаны дамчыштыр кижиниң материалдыг сонуургалын көдүрериниң орунга киргеш, бис рынокка көөр ужурлуг турган бис. Ону кылыры берге, бистиң ниитилеливиске ол эң улуг кыжыгла, ынчалза-даа бис ону шыдажып эртер ужурлуг бис.

Сайзыраңгай чурттарга бодаарга, национал орулганың бир хуузунга онаштыр бисте энергияны, металлды, цементини 1,5 — 2, харын-даа 3 катап хөй кылдыр чарыгдап турар. Бистиң ажыл-агыйжывыс эвес, технология арыжок хамаарылгавысты делегей рынокунга нефтиге моон мурнундагы улуг өртек дуглап турган. Ажыл-агыйжы эвес чоруувусту, арага бүдүрүлгезин 100 миллиард рубль чедир көвүдеткениңден, ведна-биле дуглаарын оралдаштывыс. Анаа мону база немеп болур, бистиң экономикавыс делегейде эң не милитаризастаттынган турган, бисти экономика талазы-биле 2,5 катап ажып турар АКШ-биле чаржып турдувус; ынчанмыже Америка чепсекти бажын ажыр, бүдүрериниге шыдашпастай берген болгай. Эртемниң элээн кезии шериг-үлетнур секторунга ажылдап турган, дээре фондулар, дээре материалдар анаа турган. Бо бүгүнүң ам биригээр көрүндүрери чугула апарган, кижиниң сонуургалын көдүрүп, экономиканы кижиже көрүндүрер апарган-дыр. Ол белен эвес херек болбайн канчаар!

Ак сеткилдиг чоруктуң туружундан күш-ажылга хамаарылганың байдалын анализтеп көрүнер — чыдып калган база шын эвес чүүлдер мында чежел! Азырадыкчы хөөнче чүткүл, катап ленге хуваарынче чүткүл, чүгле оон соонда барып бүдүрүлге дугайын болаар ышкажык бис, але? Ам харын кадык үндезинге чорудулга эгелээн, ынчалза-даа дыка хөй чугула айтырыглар талазы-биле бистиң кырында турар бис, бейдааты доктаадын албас болзувусса, хөй-хөй айтырыгларны шын шиитпирлевес болзувусса, [illegible] чорук эгелээр.

[illegible] Унитарлыг күрүне турган, хөй-ле чугула айтырыглар [illegible] ынчангаш байдал демократчы дээрге ол бүгү хайныгып үнген. Оон дээре ходелип болур турган бис бе? Ийе, болбайн канчаар. Ынчалза-даа бис угула шын орукта бис. Шак бо улус чоннарның демнежип кады чурттаарынга чон бүрүзү ол боду-даа, ооң дылы-даа чотпес дээрзинге бүзүрээри чугула. Улуг улустуң улуг дылы — орус дыл безин чидериниң айыылынга алзып, Украинага безин чүге чедип турган-дыр, че. Бичии чон оон артык камгалалды негеп турар. Красноярскиге чорумда, Соңгу чүк улустарының төлээзи бир чогаалчы мээң мынча даап болган: бистиң улустарывысты камгалап арттырары-биле резервацияда (моолнеп чурттадыр чер) тургузуп алыр бис бе, Михаил Сергеевич? Херек чүге чедип турган-дыр.

Ынчангаш эвээш саныг улустар-даа, улуглары-даа, Россияны кириштирбишаан, камгалалды негеп турар ышкажыл. Орус күрүнежидилгениң дазылдары сиңген Москваны долгандыр чүү болуп турар-дыр. Оруктар ээнзирээн, суурлар ээн калган, миллион-миллион гектар кайгамчык черлерин чадан үнүштер дуглай алган.

Ол чүл дизе, аныыл кижи бүрүзүнге деттен-дир, ынчангаш эвилелди үндезини-биле өскертир апаар-дыр. Чүге дизе келир үеде улус бүрүзү чаагай сеткил-хөөннүг, бүзүрелдиг болуру чугула. Мындыг концепция тодарып келген: черлериниң эң улуг эргелерлиг бот-догуннаан күрүнелерниң эвилели, эрге-чагырга талазы-биле бүрүн бот-догуннаашкынныг, экономика, байлактар, культура болгаш өске-даа чүүлдерни ажыглаар аргаларлыг болур.

Оон хандыр көөрге чүл дизе, бот-догуннаан күрүнелерниң эвилелиниң артында бууравшкын. Ол — эң улуг айыыл, ооң дугайын кага-даа ажык база дорт чугаалап кордум. Ол бууравшкынче бисти идип турарларны доктаадыр ужурлуг бис.

Бот-догуннаан күрүнелерниң эвилели кады ажылдажылганың үндезининге бүгү улустарның күчүзүн сайзырадып болур арганы бээр. Бот-догуннаан республикалар база хөгжүп сайзыраан тоң турар ужурлуг. Ол дээрге бүгү улустарның эрге-ажыынга бараан болур.

Мээң ынча кайнаар-даа атаарлаар чер чок деп дорту-биле чугаалаар херек. Горбачев социализмге удур деп ым на чиизинип турарып, ооң бору черле шын эвес. Кижини сы бадып турар казарма хевириниң социализмге, бүгү-ле чүвени чаңгыс хепке кииргеп күрүнеге удур мен. Ол социализм-дир бе, ынчаш? (**Адыш часкаашкыны**). Ол дээрге ниитер, социалистиг идеяны хажытканы-дыр. Социализм — ол дээрге ыыгчы чорук деп эрге хосталга-дыр. Ол дээрге эрге-хоойлу корум-чурумун камгалап база деткип турар демократтыг беттүг чүүлдер, механизмнер бар боор турар бир демниг ниитилелдер. Бистиң анаа чедеривис ам-даа ырак. Ынчалза-даа бисте бар болуп турар чедер четпес чүүлдерниң девиинге алыскаш, хейде-ле девидеп, дембээрээн хераз чок. Бистиң ам чурттап эртер ужурлувус эргилдениң ханы байдалдын угаап билир херек. Бистиң салгалывыстың салым-чолу, мен ам амдыызында бистиң урууларывыстың болгаш урууларывыстың урууларының дугайында чугаалавайн тур мен, ажыл-херекти сегирип ап база он-он чылдар өттүр чырыткылыг келир үе дээш ажылдай бергенинде эвес, а бодунуң хууда амыдыралын өскерти бергенинде болдур иини.

Харыыдан, угланыышкындан бериш көрүнер деп чугаалап турарлар. Револючу өскерлиишкиннерниң салганы айтырыг бүрүзүнге кым-даа огулуг харыы бериш шыдавас. Бис инструкциялар, циркулярлар бугаар чурттап чаңчыгып калган бис. Ам бистиң ниитилеливисте хосталга бар-дыр. Ынчангаш ону ажыглаар херек. Угаап болаар, дилээр дээрим ол. «Кол угланыышкыннарга» ындыг бодалдыг чедип келдивис. Туруштар билдингир апарган, хемчээлдер болгаш сорулгалар тодараттынган. А кайы-бир комбинатка, бүдүрүлгеге, регионга, республикага чүнү кылырын Москвадан хуваап үлээри, ол дээрге бистиң ышкаш шак ындыг күрүнеге ээлчеглиг хоозун бодал ышкажыл.

Принциптер бар-дыр, ынчангаш бурунгаарлаар херек, коллективтиг экономиктиг онзагай чүүлдерниң болгаш төөгүлүг чанчылдарының тура-соруунуң болгаш быжыг туруштуң [illegible] херек. [illegible] программадан бис [illegible] бис. Ынчангаш бис үндезининге бүгү-ле чүве кылдынар ужурлуг принциптерни чугаалажып, сайгарып алырының түңнелинге келген бис. Бир эвес кижи бүрүзү бодунуң принциптерин бүгүзү ходелир болза, ынчан бис аңгылаңы бээр бис, феодалды бударган чорукче дедир ээп көөр бис. Ынчан биске чүү-даа чедип алдынмас.

Чоокку чартык чылда кол чүүл шиитпирлеттине бээр. Ол дээрге эң-не берге үе болур. Бис рынокту чогумчудуп алыр ужурлуг бис. Бир эвес бир адырга азы чурттанчы чоннуң бир кезиинге аар-берге апаар болза, ынчан өскерилгелерни кылып, сүмележир бис, а чамдык черлерге онзагай хемчеглерже кирер апаар-дыр. Ынчангаш бүгү республикалар төлээлеттинген туруп болгу дег ындыг боттуг чүүлдерни тургузуп турар бис. Ажылчы чоннарның бүгү-ле отрядтары-биле харылзаа тудар дээш, оларны тургузуп турар бис. Ынчангаш ол-ла бодал-биле эгелеп алганым кол чүүлге чедип келдим: профэвилелдери чокка чүү-даа чедип алдынмас-тыр.

Бис бо үе-чадага билчир чорукту тып алгаш, кады ажылдаарывыс кончуг чугула. Ынчалза-даа бир эвес силер чурттуң удуртулгазын дискек кырынга тургузуптар болзунарза, ынчан огулуг чүү-даа бүтпейн баар. Боттуг экономиктиг чорудулгалар-биле албадаттырган эрге-чагыргаларының шиитпирлиг, быжыг ходелиишкиннерин деткиир ужурлуг силер. Ынчангаш силер Президент болгаш Чазак ынчан силерге кичээнгейлиг апаар деп чүвеге ынанып болур силер. Бис мамаа чүгээр безин деп адаваан чүүл-биле деңнээр хире эвес, а харылзааларның өске хевиринге, ужуражылгаларның, беседаларының болгаш санал-онал солчулгазының өске доктаамал чоруунга чугаа чорулар болап турар бис. Профэвилелдери-биле үндезинниглиг беседа кылырынга үе тывылбайн барган дээрзин, хууда мээн адресимге [illegible] ап тур мен.

Митингилер чорудулгаларын [illegible] кижилер чурттуң амыдыралын [illegible] бот-боттарын билчири, кады ажылдажылга эрге-чагырганың быжыг турушууг чоруу херегин. Корабльдың улам-на чайгаарын оралдажып турар бүгү кижилер олар-биле чөпшээрешпес бодалдарга таваржыр дээрзин билип турарлар. Ынчалза-даа кым-бир кижи байдал улам-на нарыыдап бар чыдар-дыр, ынчангаш эрги үелерже дедир эглип көөривис чадавас деп бодап турар болза, анаа мынчаар чугаалаар мен: чок, ол болдунмас. Бис чуртту чечектелип турар кылдыр кылырын күзеп турар бис. Бистиң чонувуста улуг интеллектуалдыг күчү бар болганда, харын-даа курлавырлар, эртем, культура бар болганда ол ынчаар хогжүй-даа бээр. Хөй-хөй чоннар бистиң-биле кады ажылдажылга кылыр болап турар. Ындыг болганда бис анаа ажык болур ужурлуг бис деп, ССРЭ-ниң Президентизи чугаалаан.

70 чыл дургузунда бистер «шулбустарны» дилеп келген болгаш оларны бактап турган бис деп, ол уламчылаан, дылывыс безин чаңгыс хептиг турган: бир эвес политиктиг удурланыкчы бар болза — ону узуткаар херек. Ам санал, боладарны дыңнап чаңчыгар херек. Конституцияның болгаш хоойлунуң деңнелинге бүгүде-биле кады ажылдажылга чорудар херек. Бир эвес силер коалицияга кирип аптар болзунарза — кирип алынар, боттуг ниитилелге ындыг болур ужурлуг. А эгезинде СЭКП онза эргеже кордакчы турган, ам өске күштер партия, профэвилелдери болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр чүнү бадырып болар дээп хоон-биле бис дээрге «шупту шын бисте» деп бадыткавышаан, [illegible] чорудулга хөгжүп турары болгаш Конституцияның деңнелинге бүгү чугаалар дыңналып, бүгүде бот-боттарын [illegible] бар чадарывыс принциптерге болгаш сорулгаларга дүүштүр адактың соонда чөпшээрежиптер [illegible] чүүлдерни тып алыры деп турар мен.

Түңнелинде М. С. Горбачев съездиниң [illegible] профэвилелдериниң [illegible].

Комиссияның даргазы Т. Ч. САЛЧАКТЫҢ илеткели

(Уламчылыы. Эгези 1-ги арында).

болгаш түңнелдеринде айыттынган шүгүмчүлелдиг саналдарны боттандырары-биле херектиг эргелер четтестерин [illegible] улуттарының болгаш ажыл-агый чорудулгазында камгалал чурумун күштелдериниң талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Автомашина бурууның матчаарының болгаш тывар-чар материалдарының артык [illegible] нормаларынга контрольду күштелдирип, учёт-саналганы саннаткен. 1990 чылдың бирги чартыгында рескомнуң гаражының талазы-биле автомашиналарның маңнал эрттери 16 муң километрге, бензин чарыгдалы 2 муң литрге кызырылган. Автотранспортту хууда сорулгага ажыглааны дээш 1126 рубль партия кассазынга киирген. Автомашиналарга, [illegible] аразында чугаалажыры дээш чарыгдалдарн, рескомнуң бажыңының иштинде дорт телефон шугумнарының хемчээлин кызырылган.

[illegible]

...га болгаш ажыл төлевири, эмчи дузаламчызы, шаңналдарны саварынга болгаш социал страхование акша-хөреңгизин чарыгдаарынга шын эвес чүүлдерни болдуруп турган. Чиңээ, Бай-Тайга райкомунга совхозтарда партия организацияларының хостаттынган секретарьларынга чыл түңнелдерин өзүткар, ажыл төлевирин эде саналывын үезинде берги секретарьның айтыышкыны-биле 5533 рубльди ажыр чарыгдаан.

Партияның республика организациязы боду парлалга черлиг, ооң составында республиканың 4 солуннарының редакциялары болгаш «Агитаторнуң блокнуду» кирип турар. Парлалга чери планнаан карылгалыг байдалда ажылдап турар, ынчалза-даа карылгалыг чоруу [illegible] кол чылдар. Рескомнуң херектер эргелели парлалга чериниң сан-хөө ажыл-агыйын үргүлчү ревизиялап, ооң ажылының карылгалыг чоруун кызырарының талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар.

Парлалга чери чылдың-на бүдүрүлге программазын күүседип, парлалга чүүлдерин сайгарганындан, чаңгалдардан кирер орулгалар талазы-биле планнарны күүседип турар.

Оон карылгалыг чоруу болдууында-ла ажыл төлевириниң болгаш гонорарның фондуларын, чарыгдалдың өске-даа чүүлдерин [illegible] күүсели-биле кызырыпын турар. Оон-биле четчелентир парлалга чери коммерция ажылын, орулгаларының немелде үндезиннерин тыварын сула чорудуп турар.

Республика организациязының ревизия комиссиязы рескомнуң херектер эргелелин, партияның Кызыл хоорайкому, райкомнары, парткомнар боттарының эргелери болгаш тускайлан [illegible]

Бюджеттиң дыка чедишпезиниң, рынок экономиканынче шилчилгенин байдалдарында реском болза бюджет акша-хөреңгизин четчеглээриниң фактыларын улам шыңгыы негелде-биле көөрү, кредит-ээлдилерниң тускай-ланчылыгның шыңгыы сан-хөө сагылга-чурумунга өөредиринге эргежок чугула боор турар.

База бир чүүлдүң дугайында. Партия органнарының бюджет-сан-хөө болгаш ажыл-агый херектериниң талазы-биле ажык-чарлыг чорукту чедип алыры бергелерге таваржып турар. А ол дээрге байдалды шын-биле көөр чоруктуг, янзы-бүрү шын эвес бодалдарның болгаш дамчыыр чугааларның үнүп көөриниң чылдагааннарының бирээзи боор турар. Анаа холбаштыр партия комитеттериниң сан-хөө-бюджет херектеринге, партийжи ажыл-агыйны башкарып чорударынга ажык-чарлыг чорукту чедип алыры эргежок чугула боор турар. Ындыг турбуже партконференцияларга ревизия комиссияларының отчеттарын безин амдыгаа чедир [illegible] солуннарынга парлавайн турар болгай.

Ревизия комиссиязы кежигүн дадывырларының талазы-биле төлевирлерниң учёттуң болгаш отчёттуг чоруттуң байдалын контрольдаар дээш, документилер ревизиязын [illegible] 1989 чылда кежигүн дадывырындан 1146 муң рубль бюджетке кирген [illegible]

[illegible] партия организациялары болгаш коммунистерниң чамдык негээз аймаарай хона бергеш, политиктиг угланыышкынының осунуп турары коммунистерниң сагылга-чурумунга, Уставтың негелделерин оларның күүседиринге кескү салдарны чедирген. Бо бүгү болуушкуннарны партия рескому, райкомнар чогуур үезинде эскербейн база анаа чогуур үнелелди бербейн барганы хараадынчыг. Бо бүгүнүң түңнелинде дыка хөй партия эге организацияларында кежигүн дадывырын төлээриниң айтырыгларынче биеэги хевээр-ле кичээнгей салбайн турар. Уставтың негелделерин коммунистерниң хажыда бээр чоруу дыка хөй таварылгаларда кандыг-даа сайгарылга, түңнел чок артып турар.

Республика организациязының сан-хөө байдалынга бо бүгү шыңгыы салдарлыг болуп турар. Чүгле дадывырларны чогуур үезинде болгаш долузу-биле төлевейн барганындан, 1989 чылда 8 муң хире рубль, а бо чылдың бирги чартыында 2,5 муң рубль бюджетке кирбейн барган. Чылда ортумаа-биле 1300—1400 коммунистер дадывыр талазы-биле өрелиг болуп каап турар. Соолгу үеде өрелиг болуп, дадывырын чедир төлевейн турар партия кежигүннериниң ол хире көвүдеп барганы дүвүрелди болдурбас арга чок.

Партийлыг кежигүн дадывырын ажыглап турарында чамдык бурунгаар [illegible] СЭКП ТК-ның [illegible] 1989 чылдан эгелеп кирип [illegible] турар дадывырларының [illegible] 3 хуузун партия эге организацияларының херектеринге арттырып каап турган, а 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп чыгдынган дадывырларының 50 хуузун арттырып алыр апаар. [illegible]

[illegible] чуруму кошкаш дээнин анализтер көргүзүп турар. «Тыва даг-дугу», «Тыва кобальт» комбинаттарының болгаш Кызыл хоорайның чамдык партия организациялары чыып алган дадывырларының 50 чедир хуузун боттарынга арттырып ап, партия Уставының негелделеринге дүүшпес чүүлдерни кылып турган таварылгалар база бар. Кежигүн дадывырының талазы-биле өрени чажыра бээр фактылар ам-даа узуткаттынмаан.

Коммунистерни дүвүредип турар дыка хөй айтырыгларга СЭКП-ниң XXVIII съездизи болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи харыыларны берген турбуже, партийжи сагылга-чурумну быжыглаар база Уставтың негелделерин күүседир талазы-биле байдал дүвүренчиг болуп артпышаан, ынчангаш ону көрбээченип эрттирбес ужурлуг бис.

Бо айтырыгны «шуут-ла сан-хөө» айтырыы кылдыр көргеш, хоорkomнуң, райкомнарның ниити килдистери болгаш бухгалтериялары партийжи кежигүн дадывырларын [illegible] партияның XXI областы конференциязынга чугаалап турган болгай. Ол дээрге факт-дыр. А рескомнуң, хоорkomнуң, райкомнарның партийжи организастыг болгаш кадр ажылының талазы-биле килдистери партия дадывырын төлээриниң айтырыгларынга [illegible] херекке албайн, мадаа политиктиг үнелелди бербейн келген. Шак ындыг чорук бөгүнге чедир узуткаттынмаан.

Эштер делегаттар! Партийжи амыдыралдың демократчылдылгазы, салбак ажык-чарлыг чорук болгаш [illegible]

Отчёттуг үениң дургузунда чагаалар, билдириишкиннер болгаш хомудалдар-биле ажылдың хевирлери болгаш арга-методтары элээн дээштиг апарганын анализ көргүзүп турар. Оларны көрүп турарының шынары бедээн, хуусааларын шыңгыы сагып турар болу берген. Хомудалдарның тыптыы кээп турарының чылдагааннарын чок кылырынче болгаш ону анализтеп көөрүнче хөй кичээнгейни угланып келген. Хамаатыларның негелде-хомудалдарының сан-туңун эвээжедиринге ол база салдарлыг болган. 1989 чылдың 9 айларында 439 хомудалдар болгаш билдириишкиннер кирген турган болза, бо чылын 310 болган. 29,4 хуу эвээш боор турары ол.

Соолгу үеде кээп турар чагаа-бижиктерниң утка-шынары өскерлип турар апарган. Чагааларда хөй-нити ужур-дузалыг айтырыгларны көдүрүп, четпестерге, таарымча чок чүүлдерге болгаш социал чептиг эвес чорукка хамаарыштыр хамаатыларның чүнү бодап турарын илереткен бодалдар келдап турар. Чурттаар оран-бажың айтырыынын, транспорт, харылзаа бүдүрүлгелериниң, культура чырыдылганың [illegible] идеология ажылының айтырыгларының талазы-биле дыка хөй негелде хомудалдар республика комитединге кээп турар. Бир талазында партия органнарының, өске талазында совет болгаш ажыл-агый органнарының ажыл-чорудулгаларын [illegible]

Секретарьлар болгаш килдистер эргелекчилери партияның республика комитединге чонну доктаамал хүлээп ап келген. 1980 чылда болгаш бо чылдың 9 айларында 400 ажыг кижи хүлээп алынган келген. [illegible]

Партияның XXI конференциязында [illegible] ам эң чидиг, шүгүмчүлелдиг [illegible]

[illegible] коллективтиг-биле [illegible] хомудалдарны [illegible] партия активиниң кежигүннерин, чер-чер Советтериниң депутаттарын, корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчыларын кириштирип турагаш, хынаа турар апарганын демдеглээри эргежок чугула. Бюро доктаалдарын белеткээрде, ажыл планнарын тургузарда, рескомнуң бюрозунуң болгаш секретариадының хүн бүрүде чорудар ажылынга коммунистерниң болгаш ажылчы чоннарның чагааларын болгаш саналдарын өөренип көрүп турар болу берген.

Советтерниң болгаш ажыл-агый органнарының көөр болгаш шиитпирлээр ужурлуг чагааларының, хомудалдарының болгаш билдириишкиннериниң 40 хире хуузу биеэги-ле хевээр партия органнарынга кээп туруп берген.

Партия аппаратының структуразы өскерилгени-биле база ажылдакчыларның саны кызырылганы-биле холбаштыр, республика комитединиң аппаратынга [illegible]

[illegible] Хоорайның болгаш [illegible] партия организацияларының ревизия комиссияларының кежигүннеринден өөредилгезин четпес чорудуп, оларга методиктиг дузаны кошкак чедирип келген. Хоорайның, районнарның ревизия комиссияларының ажылын хүн бүрү удуртуунче реском чогуур кичээнгей салбайн келгенин, оларның чаңгызының-даа ажылының дуржулгазын өөренип көрбээнин болгаш [illegible] дорту-биле чугаалаар херек.

Ревизия комиссиязының чамдык кежигүннериниң чүвени эки-ле чедир билбезин болгаш идепкей чок болганын демдеглээри эргежок чугула. Ол дээрге оларның буруузу эвес, а оларның чүвени эки билбес, кыдыра чоруу-дур. Оларны ревкомиссияларының составынга депшидип турар үеде, [illegible] Чиңээ ревкомиссияның кежигүнү В. А. Попов [illegible]

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң [illegible]

СЭКП Төп Комитединиң секретары А. Н. ГИРЕНКОНУҢ конференцияга чугаазы

Хүндүлүг эштер!

Бистиң бо конференциявысша отчёттуг илеткелди чугаалажып турарын кызаангайлыг дыңнап ордум, ол илдепкейлиг, сагыш-сеткил, политиктиг база шугумчулээчи байдалы улам өөскүп турар байдалга эрти деп демдеглевес арга чок. Шупту санал берген делегаттар СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң КП-ның Туругуушкуу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр партия организациязының ажыл-чорудулгазының эң эки аргаларын тывары-биле кызымаккайын угландырып турлар. Ол мавааа бистиң бүгү партиявысты болгаш чурттувусту хаара туду турар айтырыглар тургустунуп турар. Бистиң ниитилелде чидиг маргылдааларны чедирген ындыг эң чугула айтырыгларның аразында рынок экономиказынче шилчилге Эвилел курлумуун эде таарыштыр тургузары, чаартынып политиктиг бөттүг плюрализм-биле овналаныып ылгалып өскээн ниитилел политиктиг системада Коммунистиг партияның ролю болгаш туружу-биле холбаалыг айтырыглар колдап турар.

Конференцияның делегаттары республиканың болгаш чурттуң салым-чолунуң туруш холбаалыын билип турарын мавааа дорзаан демдеглеп база деткиксеп тур мен. Тыва республика совет республикаларның аразында эң-ле аныяктарының бирээзи. Ол Эвилелге Ада-чурттуң Улуг дайынының бирги чылдарында кирген. Гитлерчи эжелекчилерни чылча шаварынга тыва улустуң киирген улуг салыы дээш бистиң кижилерниң угаан-бодалынга өөрүп, четтиришкин кезээде артар.

Республика Совет Эвилелиниң составынга киргеш, кайгамчык чаартынып өскерилген, ол кижи бүрүзүнге билдингир деп бодаар мен.

Бо чылдарның дургузунда үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгези онон катап өскен. Шаанда бүгү чүвени киир сөөртүп турган республика ам металлдың рудазын, алдынның эъттүдүтү болгаш продукцияның өске-даа хевирлерин үндүр сөөртүп турар. Бо улуг хөгжүлде бо угланыышкын уламчылап турзажок. Республика бөгүнде кожазында чамдык девискээрлерден өртүмак көргүзүглерниң талазы-биле хожудап турар.

Рынок харылзааларының болгаш экономиктиг бөттүг бот-тускайлаан чорукту байдалдарында бодунуң национал байлаан боду ажыктыг, чеп ажыглаарының аргалары ажыттынып турар. Эвилел болгаш Россия чазактары Тываны бодунуң айтырыгларынга боду-ла муңчулп айтып кылдыр черле кагбас деп чүве билдингир. Ынчалзажок экономиканы эде таарыштыр тургузарының, бедик орулгалыг бүдүрүлгелерниң болгаш адырларны хевирлеп тургузары дээш тодаргай шудургу ажылдаары эргежок чугула. Бүдүүвүче күштерни шапкын хөгжүлдеп сорулга-биле хөй янзы бойдус курлавырларын чептиг ажыглаарының эрге-ажыктарын, девискээрниң ажыл-агый комплекстиниң таарымчалыг структуразын ооруку чылдарда хевирлеп тургузарының чугулазын илиг үндүрүп турар-дыр. Экономика айтырыгларының талазынче конференция чайгылып турар-дыр, дээп шиижктиг шугумчулээлерге хамаарыштыр. Мээң бодап турарым-биле, улус ажыл-агыйының комплексиниң хөгжүлдезиниң эрге-ажыктарынга дүүжүп турар ындыг структураны ажылдап кылырының сорулгалы партийжи-даа, эң чугула ниитилел-политиктиг-даа сорулга болур деп демдеглексеп тур мен. Ынчаарга ол херекче инженер-техниктиг-даа, интеллектуалдыг-даа бүгү курлавырларны мээнзэри республиканың партия организациязының херээ-дир. Республикада чурттап турар бүгү кижилер мону билген турар ужурлуг. Ындыг планнарны ажылдап кылыр болгаш кижилерни ону күүседиринче мобилизастаар ажаар.

Бистиң бодап турарывыс-биле, дагтывып адырларын хөгжүдеринге-даа, мебель бүдүрерин калбартырынга-даа, чиңгүк чемнерниң бүдүрүлгелерин хөгжүдеринге-даа, дүкту, аргыжан, чиг эдин ажылдап кылырынга чиг эртти бодун эвес, а олардан продукцияны бүдүрүп үндүрериинче-даа эргежок чугула байдалдар бааымнар бар-дыр.

Республиканың чурттакчы чонунга аш-чем продуктуларын бүдүрерин көвүдедип, херектиг рыногун бараанар-биле долдурары чоон сагыш салымы чугула. Ниитилел-биле чуртта байдалдың курзамтейге эң кээр болза, бо онзагай эргежок чугула. А чуртта байдал эң нарыылап келген. Ынчангаш национал шилвээчиннеринге каттыжызын, улустарның найыралын, интернационализм кижилерниң ындыг бирге берге чедерде шыштардан дамыгыын боол келген үнелиг чүүлдерни катап мыдер херек. Бистиң улустарывыстың хөй-хөй чылдарда чедиргенни байлаан медээни бүгү чүүлдерин чүгле ниитилелдиң аразында демдеглиг тур, камгалап арттырып, улам хөгжүдүп болур бис.

Бо бүгүнү медеэр билгеен чаа Эвилел Керээзин чарарын бирги чергелиг болган эң чугула сорулга кылдыр идип үндүрген. Бо талазы-биле республикалар аразынга эрткен узун хүүлүзаалыг чөвүлежилгелерин ниитилежирин көргеш, каш хонук бурунгаар чурттуң Президентинин эвилелдешкен база автономнуг республикаларның удуртукчуларынга бо айтырыг талазы-биле саналдарны болгаш Эвилел Керээзиниң төлевилелин чоруткан. Коммунистер ажылчы чон ортузунга чаа Эвилел Керээзиниң сорулгаларының дугайында чедиг тайылбыр ажылын чорудар боор деп СЭКП ТК илеткен турар. Бо ажылга политиктиг, экономиктиг, социал, төөгү, гуманитарлыг болгаш делегей айтырыгларынга база өске-даа чүүлдерге дүүштүр бистиң чурттувустуң улустарының аразынга доктаамал күрүне харылзааларын, оларга хостуг, деп эргелиг болгаш боттарынга ажыктыг байдалды тургускаш, камгалап арттырары база быжыглаары болур деп чүвени үндезин кылдыр көөр херек.

Эвилелчи харылзааларның чаа системазының үнелээн болза, чуну-даа мурнунда кижилерниң эргелери болгаш хосталгазы, деп эргелии база чаагай чорук болур деп чүвени билиндирери чугула. Кижи бүрүзүнүң эрге-ажыктары, оон кандыг нацияныы, бистиң чурттувустуң кайызында-даа чурттап турары хамаанчок, хандыртынган болгаш магадылаттынган турар ужурлуг.

Демократчыдылганың шапкын хөгжүлдези, хостуг боданының болгаш ажык-чарлыг чорукту калбарганы, чоннуң эрге-чагырганың быжыглаашкыны бистиң чурттувуста чурттап турар бүгү национал болгаш бүгү улустарның национал катап тургустунарынга, суверенниг эвилелдешкен база автономнуг республикаларның ролюнуң, өзеринге таарымчалыг байдалдарны берген. Ынчалзажок олар оон-биле кады национал политиканы боттандырып келгенинде эрткен үеде хажыдыышкыннарны бо хүннерде-даа кылып турар хажыдыышкыннарны илереди көргүскен. Ол чорук национал аразында харылзааларның чидиглечиринге чедирген.

Мындыг чарудуглар силерниң республиканарын чайлап эртпээн база харааданчыг. Партияның республика комитеди чарудуглаашкыннарның тыштып келген чылдагааннарын сайгарып көрген, ынчалзажок ону хомудап кылганы харааданчыг. Бо дугайын конференцияга делегаттар база айтты, оларның тыштын келиринге хөй чылдагааннар турган, оларны чайладырының хемчеглерин ап келзин-дир.

Белүүшкүннарның үнген долуу партия, совет, ажылангыын организацияның, хой-ниити организацияларының кижилерин кичээндер, эки ажылдырачче орук ангылаарын башкаланырында, чамдыктарын кызыл-кызыл туршаш арын чүүлдерин чедип алырында эвес, а каттышкан үттү ажылдыг дамчыштыр чедип алыр деп чүвени медереир талазы-биле ажыл-чорудулгазының четпес талаларында дөп көөр ажаар.

Бис, коммунистер, национал болгаш интернационал үнелиг үндезиннерин шын дүүштүрери кол принциптериниң бирээзи болур СЭКП-ниң чаа национал политиканың практиктиг ажылдырыска чанчык чокка ажыглаар, эдерер ужурлуг бис. Мен силерниң кичээнгейлериңер чангыс эш ажылдың коллективи — «Элегес» бүдүрүлге кооперативинче угландырар бодайдыр мен. Ында дыка хөй коллективтерде ышкаш тывалар болгаш орустар, хакастар болгаш немецтер, татарлар болгаш эстоннар, украиннер болгаш латыштар — хөй национал төлээлери бар. Ол коллективте шупту 20 национальн кижилери бар. Ынчалза-даа ол коллективте бистиң болаш турарывыс-биле алырга, национал талазы-биле онзагай талалары шиитпирлеп турарынга. Бөгүнде черле алгы-ангы национал талазынга кижилеп кирген. Эвээш-биле-даа болза, кандыг-бир чаагай кежикти аразында үлежип тура, социал чептиг чорукту барымдаалап, оон-биле кады национал составың өөрениин көргүп турар. Олар харын-даа милиционы бызыглаап акшаны тып алганнар. Милицияны база интернационалчы. Оларда бүгү-ле чүве сагыш ышкаш эвес болбайн аан, ынчалза-даа хире-чергеэн-биле кузенчиг эвес болуушкуннарының хөгжүлдээзи доза турган, баш удур сагындырыгның хемчеглерин ап турар.

Ниити эвес хөй национал регионнарга практиктиг ажылдапуушка бо бүгүнү ажыттанып болза, кады-кожа чурттап турар бүгү национальный төлээлериниң чурттаттазының, культуразының, дылының дугайында сагыш човаашкынын ниити чонунуң болдурул, чоннуң культуразын, национал дылын деткиир бо ышкаш эки арга чок болгу дег. Ам республикада төлевилеллерни чугаалажып турар күрүне суверенитединиң дугайында Декларация, Дыл дугайында Хоойлу ышкаш ындыг документилерни хүлээп ап турар үеде өөрениин ооруу канчаар-даа аажок эргежок чугула.

Эштер! Республикада социалистиг эрге-хоойлу болгаш корум-чурум камгалалының талазы-биле байдал нарын болуп арттырыпаан. Эш Г. Ч. Ширшин бодунуң илеткелинде ол айтырыгга делгереңгей доктааган болгай. Сөөлгү айларда корум-чурум хажыдыышкыннарында чамдык чавырлыышкын бар-даа болза, ол бистиг өөжүктүрбес ужурлуг деп чүгле мону чугаалаксаан ийик мен. Ооп чедип алдыган чылдагааны, коллувунда, прокуратураның болгаш ниитики херектер органнарының кадрларын немей быжыглаарының ачызында болган. Олар шупту чедир кылбайн-на турар харын, кем-херектерни илередири чүгле 40 хуу болуп турар ышкажыл. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселде шугумчулуг — коммунистерни, комсомолчуларны, бүгү кижилерни хүлүрер эргежок чугула. Ынчанмас болза, ындыг байдалды тургуспас болза, кем-херек үүлгедикчилери, хулиганнар кара туразында аажылавышаан артар.

Бир чагаа алдым, олче кичээнгейни угландырар бодайдыр мен. Ында мынчаар бижээн болду: «Тыва дугайында төп солуннарның, Бүгү-эвилел радиозунуң болгаш телевидениениң материалдарынга хамаарыштыр Силерниң хууда бодалыңар турумчуар кандыгыл, Андрей Николаевич!»

Бо айтырыгны ийи ионилче чарар бодаан мен. Парлалганы, массалыг информация чепсектериниң хамыктың мурнунда канчаар пөөрү. Амгы үеде ол айтырыгга хамаарыштыр мурнунда чорун турар, ол черле ажыктыг деп бодаар мен. Амгы үеде бисте янзы-бүрү солуннар бар. Солуннарга янзы-бүрү кижилер бижип турар. Кижи бүрүзү бодалын илереткилээр, бир эвес оон деткивес-даа болза, дыңнаар кылдыр байдалды тургузааныбыс ээндир. Ынчангаш солуннарны номчааш, шыныи алган, шын-ла бүдүлгир-дир деп, мээң мурнумда санал турбазывысш ышкаш ам парлалганы ынчаар көрүп болбас. Амгы үеде солуннарда парлаттынган материал эчиганиге чедир шуут шын болуп шыдавас, амгы үениң онзагай байдалында болуп турар. Солунну номчааш, бүгү чүүлдерни бодунуң бүзүрээшкиннери-биле, бодунуң туружу-биле шуушкур деңнештирер херек, ынчаарда ам чүгле Уставтың негелдезин баутаар эвес, харын коммунист кижи бодунуң арын-нүүрүн, бистиң принциптеривисти баутаар хөделир апаар.

Ынчаарга Тывада болуушкуннар дугайында медээлер кандыг болганыл дээрге, боттуг эвес материалдар бар болган-дыр. Ынчалзажок кол чүүл ында эвес, а бистиң айтырыгларывысче кичээнгейни төп болгаш түс черниң парлалгазының угландырганында-дыр. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң улам ынай өөскүүшкүнүн болдурбас дээш хемчеглерни алыр кылдыр республика комитеди, партияның өске-даа органнарын албадапкан, кем-херек үүлгедиишкиннерин шеглээри, харын элээн кызырары — ам чедип алдынып турар.

Ынчалзажок кем-херек үүлгедиишкиннериниң бедик деңнели, национал аразының харылзааларында айтырыглар, кижилерниң илден-не башкаланыышкыны (дааранылга фабриказынга херээжен ажылдакчылар-биле чуганың үезинде ону эскердим), рынокка хамаарыштыр чидиг болгаш сезиниишкиниң көрүүшкүнү кижилерниң сагыш-сеткил байдалынга багай салдарлыг болуп, таарымча чок маргылдаашкыннерниң өскүүрүнге, эде тургустунуушкунунуң адыбиле социал мегелээшкиннин, политиктиг өжээтен чорукту, а ол ышкаш национализм хоонилерниң болгаш илерээшкиннериниң илдепкейжириинге чедирип турар. Бо бүгү чүүлдер болза партияның республика организациязынга, бүгү коммунистеринге бедик негелделерни салып, кижилерни бүгү талалыг кижизидери-биле холбашкан айтырыгларның чидиг тургустунуп келгенин херечилеп турар. Ол дээш республика комитединиң аппарадын конференцияның делегаттары шын шугумчулээп.

Партия организацияларының идеологтуг ажылын чаартырының оралдажыышкыннарын республикага кылдаңы маргылдаа чок, ындыг болза-даа эвээш чүүлдер кылдынган. Идеологтуг ажылдың амгы байдалын шугумчулээни черле чептиг үндезинниг. Бо дугайын чүгле силерниң организацияларга эвес, харын Төп Комитетке база хамаарыштыр демдеглээр бодаан мен. Бо ажылды ноннаа чорудуп ныыддаи дээш бистерни шугумчулеп турар. Партияның идейлиг амыдыралының айтырыгларынга эң-не тодаргай, принциптиг угланыышкынныг болур; бо ажылда бүгү четпестерни чылдагааннарын хандыр өөренип көөр, оларны чайладырының аргаларын тывары партияның республика комитединден, бистерниң шиитпирлеп амгы үеде негеттинип турар. Анализтиг сайгарылгазынга даянмышаан, идеологтуг байдалдың хандыр бодалдары, ону база бүрүн эвес тодаргай кээргү. Белүүшкүннарның хөгжүлдезинге оон салдарын чедирген. Ниитилел эртемденнерни партияның бүгү активтен ажаа киириштирери, республиканың тодаргай байдалдарынга хамаарыштыр ниш чүүлдерни тодаргайлап шиитпирлээр чугула.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң сайгардааны социализмниң концепциязының принципниг чаа чүүлдеринче коммунистерниң кичээнгейин угландырары, чаа ниитилел моделиниң кол характеристикалары-биле — ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдериниң эргежок чугулазы-биле, амыдыралдың хөй чадаларлыг алырлары, хөй укладтыг чорук-биле идеологтуг ажылдың угланыышкыннарын болгаш хевирлерин тулгаштырып көөрү негеттинип турар. Рынок харылзааларынче чурттуң шилчилири идеология талазы-биле эвээш эвес айтырыгларны көдүрүп турар. Ол шилчилгени социализмден өскээр чайладыр бербес ирги бе, кижилерниң өнчү-хөреңги талазы-биле ылгалдышкыныга чедире бербес ирги бе деп айызызынышкыннар хөй кижилерде бар болуп турар.

Рынок харылзааларынче шилчилгениң айтырыгларынга өөзэ бодамчалыг болуру, улус эрге-чагыргазының органнары-биле, боттуг кадыы хөделишкин, хой-ниитиниң организацияларының болгаш бөлүктериниң күженишкиннерин каттыштырары, ажылчы чоннуң үндезин эрге-ажыктарын камгалаары дээрге, бистиң бөгүнгү тактикавыс ындыг болур ужурлуг. Ону барымдаалааш, ниитилел угаан-медерелин хевирлеп тургузар херек.

Мен база бир бижикти тайылбырлаарын күзеп тур мен. Ында ийи айтырыгны салып турар. Бирээзи: «Эде тургустунуушкунун эгелээн үезинден бээр мындыг нарын үеде чурттуң удуртукчулары бистиң республиканы чүге оюп эртип турарыл база оюп эртип турганыл?». Мен айтырыгның ол кезиин СЭКП Төп Комитединиң адынга шугумчулеп кылдыр, а силерниң конференцияңарга мээң киржилгемни силерниң шугумчулээнерге баштайгы харыы кылдыр санап турар кижи-дир мен. Айтырыгның ийиги кезии: «Эвилелдиң болгаш Россияның чазактарының аразынга кажан эптежиишкин болурул?».

Бо, шынап-ла, шыырыы айтырыг боол турар. Россияның парламентизинге Б. Н. Ельцинниң чүве чугаалааныың соонда, бүгү кижилер ындыг айтырыгны салып турар апарган. Ынчангаш эвилелдиң чазаа, хамыктың мурнунда чурттуң Президентизи Россияның удуртулгазы-биле болгаш республиканың өске-даа бүгү удуртукчулары-биле кады ажылдаар аргаларны үргүлчү дилеп турар. Чогум-на харын М. С. Горбачевтуң эгелекчи саналын баутаар Шаталинниң болгаш Явлинскийниң удуртулгазы-биле эртемденнер бөлүүн тургускан болгаш олар каттышкан күш-биле «500 хүннер» деп атты алган программаны ажылдап кылгаш, ону сессияга чугаалажыры-биле киирген болгай. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ол программаны доозуп-биле хүлээп албааны Президентиниң бурузу эвес, ынчалза-даа оон чамдыызы хүлээп алдынган «Рынок экономиказынче шилчииришиң кол угланыышкыннарында» киирген. Михаил Сергеевич сессияга чүве чугаалап турган: бистер канзыг-даа удуртукчу болгаш хөй-ниитиниң күштери-биле чугаалажырынга ажык хевээр артаар бис деп тускай демдеглээн. Б. Н. Ельцин бодунуң чугаазының соонда дыштанып турган санаторийинден бодунуң орлалчызы эш Хасбулатовка долгаан. Эвилелдиң чазаа-биле кады ажылдажыгаты тургулдаар болгаш рынокче шилчииришиң айтырыын шиитпирлээр херек деп чугаазыны мекээ билдингир.

Ниитилелдиң бызыт турулгуун тандырарының айтырызы бөгүн коммунистерниң, партия организацияларының мурнунга чаа бар-биле тургустунган деп бодаар мен. Ниитилел хевирлериниң өскелеринче шилчиири, тургустунган социал харылзааларны үрээр чорун ниитилел механизминге уразыннерни болдурарынга белен болур ужурлуг бис. Ол чорук чуртта болгаш республикада база ам нестүп кээп турар апарган. Амгы үеде идеологияның мурнунда чүгле ниитилел таартылгазынга идиг бээр эвес, харын база ниитилелдиң иштинде демдеги байдалды хандыраарының талазы-биле мак бодаттынган хемчеглерни тудуп атыныын сорулгалы турун турар.

Эш Митустуң саналынга хамаарыштыр бир эдилеени кылыксап тур мен. Ынчангаш мени шын билип көөрүн күзээр-дир мен. Республиканың партия организациязының чаа удуртукчу органнарын тургузар ужурлуг силерниң конференцияңарның делегаттарынга кандыг-даа хемчээлдиг-биле салдар чедирерин оралдашпаан мен. Ынчангаш мен эш Митустуң оон ужурунзан удуртулганы солуур ужурлуг деп тайылбырлааны чылдагааннары-биле черле чөпшээрежип шыдавастыр мен. Бир эвес амыдыралды акижидери берге, бүгү айтырыгларны дарган шиитпирлээри берге, бодунмас чүве болза, ында чүү боор, удуртулганы солун каапкаш, боттарывыстың радикалдыг туруштарывыстың дугайын партияның, чоннуң мурнунга оон-биле чугаалап бээлинер даан болгай. Ол партияның кадр политиказы-биле канчан-даа чүүлдешпейн турар болгаш ол политика кадрларның ажыл-херечин, политиктиг шынарларынга, бүгүн хамыктың мурнунда бистиң амыдыралывыстың эде тургустуунушкунун тывыдыыпганы чаа чүүлдерни оларның хүлээп көөр аргалынга үндезинлеттиниш чорун келген болгаш чорудаа турар.

Оон бичик эвес чугула сорулга — коммунистер-биле ажыл. Партияның бодунуң ажылын эде тургузары боор турар. Бөгүн дыка хөй коммунистерниң боттарының ужурун чидирипкени, эде тургустунуушкунун эчис сорулгаларынга бүзүрээштани, рынок экономиказынче шилчииришиң идеалынга шыдыыштары чажыт эвес болгай. Оон ужурундан олар СЭКП-ниң хүреелерин тур турарлар. Мээң бодум аргазыг болгадым хоорайның чамдык бүдүрүлгелеринге партия организациялары барык үштүк бээр чедир кызырылган болду. Бүгү черлерде ындыг эвес боор турары шынныг харын. 200 ажыт кижилиг улуг партия организациялыг «Тиилелге» совхозта чангыс-даа коммунист партиядан үнүп чоруттаан. Ниитизи-биле ындыг чорумтар боор турар. Олар ында чангыс аай эвес чылдагаан тыптып турар, ынчалза-даа ол дүвүреелиниң болуушкун боол турар. Чижээ, дааранылга фабриказының оон партия организациязының секретары партиядан үнүп чоруй барган, ол-ла үеде дүүн чаа-ла эът комбинадынга ийи болуун ажылчын херээжен шиишкер партияга кирип алган. Бистер боттарывыстың коммунистеривистиң салым-чолунга тоомча чок олурбас ужурлуг бис деп бодаар мен.

Бир чагаада айтырыгны база чугаалаан: «Республиканың ниитики херектер органнарында 20 партия эге организациязы болгаш эге организация эргелиг 20 цех организациялары ажылдап турар, оларда 700 СЭКП кежигүнү кирип турар. Эрге-чагыргаларының дугайында Декретти өөнда солуннарның болгаш Төп телевидениениң материалдарында эрге-хоойлу органнарында политорганнарны болгаш парторганизацияларны дүжүрериниң дугайында дыңналып турар. Милицияның, судтарның, прокуратураның бүгү-бүдүн коллективтери бөгүн партиядан үнген таварылгалар бар. Ону отчёт илеткелде чугаалаваан болгай, ам канчаарыл?».

Бистер чоокта чаа ол айтырыгны СЭКП ТК-ның Секретариадынга чугаалажып көрдүвүс: ачаа министр В. В. Бакатин олуруушкан болгаш чүве чугаалаан. Политорганнар хамыктың дээрге, оларны хуу составы-биле, ажыл талазы-биле чөптүг киллистер болгаш эргелелдер кылдыр эде тургузар, а маргылдааны ажылдыг коммунистер боттары, партия организациялары чорудар ужурлуг. Политиктиг [illegible] дээр айтырыгга хамаарыштыр. Бистиң бүгү ниитилелде бо хире политика-биле шыва алдынган амгы үеде политиканы [illegible] турган ыыдавас деп бодаар мен. Политиктиг ажыл-чорудулга — ол дээрге кижиниң эргелериниң бирээзи-дир, ону кижи эргениниң дугайында Бүгү-ниити декларацияда айыткан. Ниитики херектер органнарынга оон бүгү айтырыгларынга партия организацияларының бар болуруунга болгаш идейлиг ажылдааларынга социал [illegible] ниитики херектер министри чугаалаан. Партия организациялары ниитики херектер системазынга ажылдаап турар [illegible] Төп Комитеди болгаш ниитики херектер министри туруп турар.

Ниитилелде болгаш партияда тыптып кээп турар бүгү-ле айтырыгларга харыызы СЭКП-ниң XXVIII съездизи бербээн болгаш ынчаар бээри черле чарын. Ынчаарга бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң кол айтырыгларын шиитпирлээриниң принциптиг аргаларын съезд ажылдап кылган болгаш партияның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарынга хамаарыштыр ут-шиитпирни коммунистерге берген, оларның инициативазын база чогаадыкчы чорукту катап тургузуп медуурген. Партияның XXVIII съездизиниң, СЭКП ТК-ның октябрь (1990 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин боттандырары, чурттуң салым-чолу, чоннуң болгаш партияның салым-чолу амгы үеде коммунист бурузундан, парторганизация бурузундан хамаарышкыр.

Коммунистер тодаргай ажыл-херектери-биле ниитилелдиң авангарды болур эргелин бадыткап шыдаар деп санап бөгүр барымдааны конференцияның ажылы, партийжи бүгү ажылды идейжемиздеринге делегаттарның талазы-биле сонуургалдыы берип турар-дыр.

Партияның республика организациязының мурнунда туруп турар сорулгаларны боттандырар талазы-биле чедиишкиннерни силерге күзээрин чөпшээреп көрүңер.

ЧУРУКТА: А. Н. Гиренко, Г. Ч. Ширшин, Б. С. Шыырап, А. Н. Барков «Тиилелге» совхозта малчын өг-бүлениң ээлери-биле кады турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Совхозтарда партия комитеттериниң секретарьлары партия ажылын чаартыр, эде тургузар, ажылчы чоннуң ортузунга кижизидилге ажылын экижидер, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээр дээш ажылдап турар. Ындыг болганда, оларның ролюн улам көдүрериниче угланган ажылдарны чорудары чугула деп санап турар мен.

Амгы үеде рынок экономиказынче шилчииришиң белеткел ажылдарын чорудуп турар болгай, ынчангаш бо талазы-биле пропагандисчи болгаш организакчы хемчеглерни чогуур деңнелге чорудары негеп келген. Партияның республика комитединиң социал-экономиктиг ниитилел рынок экономиказынче шилчииринге хамаарышкан ажылдарны чорударынга кошкак кирижип турар.

РКП-ның республика комитединиң бюро кежигүннериниң партия организацияларынга практиктиг дузаны чедиришкиниге илдепкейлиг киржири, оларның ролюн мооң соңгаар бедидери чугула деп санап турар мен.

С. Ч. ДОНГАК.

Мөңгүн-Тайга районда «Мөген Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы:

Бистиң совхозтуң ажылчылары күрүнеге мал продуктуларын садарының планныг онаалдаларын, мал бажы өстүрериниң даалгаларын ажыр боттандырган. Бо херекке бодум хуумда салыышкынымны киирдим. Мен бодап көөрүмге, коммунист бүрүзү онаашкан херээн ак сеткилдиг күүседип, бедик харыысалгалыг ажылдаар болза көргүзүглер эки болур.

Сөөлгү үеде партияның ат-алдарының, ролюнуң кудулааныының, ааш-чаңның, идик-хептиң чедимчезиниң дугайында чон аразында чугаа болгаш хуралдаары көвүдээн, чогум ажылче ымдаа чаныптан кирбейн турар деп бодаар мен. Чугаадан ажыл-херекче шилчиир, четпестерни эдер дээш шыңгыы болгаш тодаргай хемчеглерни алыр болза эки-дир.

Солуннарда (төп-даа) ажыл иште, амыдыралда четпестерни шугумчулеп бижээш, орта бурунгаар кижилер коммунистер деп турарынга чөпшээрешпес мен. Хөй-ле шугумчулелдиг материалдарны бижиириниң орнунга ажыл ишке, амыдыралга ажыктыг дуржулга, сүмелер дугайында чырытса чогумчалыг хире.

Рынок экономиказынче шилчиирини ажылчы чон деткип турарынга каттыкар мен, ындыг-даа болза бо талазы-биле хөй чүүлдер бистерге билдинмес, ол дугайында тайылбырлап бээрин өөредирин дилээр бис.

РКП-ның республика комитединиң ажылдакчылары бистиң районга ховар баар, чүгле район төвүнге келгеш, чана бээрлер. Олар чон ортузунче кирерин күзээр-дир бис. Бисте тудуг ажылы хожудап турар, ылангыя тудуг материалдары чедишпес. Автомашиналарының дыка хөйү артык кезектер чогу-биле аңаа турар. Бо четпестерни эдип алырынга дуза көргүзерин дилеп турар бис.

Х. Ш. ХОВАЛЫГ.

Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтуң партком секретары:

Партия эге организацияларының канчаар ажылдап турарының дугайында илеткелчи чугаалаза-даа, олар мооң соңгаар канчаар ажылдаарының тодаргай угланыышкынын бербээн болду. 1989-1990 чылдарда партия эге организацияларының дааньчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезин республикага чарлаан турган, ооң түңнелин үндүрбээн, ынчангаш тиилекчизи билдинмес. Чүге ол көрүлдениң түңнелин үндүрбээнил, оон чылдагааның тайылбырлап бээри чугула-дыр.

Социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрерде совхозтуң аңы бүдүрүлгениң планныг онаалдаларының күүселдезин көөр, ында партия эге организациязы кайы хире ажылдап турарын барымдаалавас чоруктар бар. Оон улачындан чамдык тиилекчи болган коллективтерниң партия эге организациялары кошкак-даа ажылдап турар болгулаар чораан.

Партияның республика комитеди кадрлар-биле ажылды суладаткан. Кадрларны белеткээринче чогуур сагыш салбаан. Партия школаларын дооскан дыка хөй эштерни партия ажылынче депшидип, деткиир хемчеглерни албаан, оон кожуу-биле олар өске ажылдарже шилчий берген. Кадрларга камналалыг болур чугула деп бодаар мен. Чамдык партия ажылдакчылары бичии-ле чурум үрээрге, оларны уш-баш чок хемчег алырын, бактаарын, шугумчулээрин болдурбас болза эки.

Партия эге организацияларының секретарьларынга ажылдаары амгы үеде берге болуп турар, ындыг болганда оларга деткимче, дуза херек, ынчалза-даа оларның өөредилгезин эрттирбээн. Мен партком секретарынга апрельде соңгуттум, оон бээр Г. Ч. Ширшинден өске республика комитединиң ажылдакчызы биске кээп көрбээн. Мээң бодап турарым-биле партияның республика комитединге амгы эде тургустунуушкунунуң негелделеринге дүүштүр ажылдап шыдаар, бот-идепкейлиг эштерни соңгуур чугула.

Кочетово суур бистиң республиканың сураглыг черлериниң бирээзи, ындыг-даа болза ында четпестер чок деп болбас. Суурнуң радиозу, телефону ажылдавастааныңдан бээр 5 ай чедип турар, ону эдип алырынга дуза чедирерин хүлээп-тир мен.

С. М. ДОСТАЙ.

РКП-ның Тес-Хем райкомунуң бирги секретары:

Республикада национал айтырыгны шиитпирлээринге болгаш националдар аразында харылзааларны экижидеринге хамаарышкан хемчеглерни РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң бюро кежигүннери, секретарьлары болгаш харысалгалыг ажылдакчылары кошкак шиитпирлеп турарын шугумчулээр бодалдыг мен. Националдар аразында харылзааларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш республика комитеди быжыг принциптиг турушту ээлевээн. Чүгле «Советская Россия» солунга болгаш республика парлалгазынга РКП-ның республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң чугулуг үнген соонда, республикада байдал чугээртеп турар.

Партияның ат-алдарын баксырадып, коммунистерниң чуртка болгаш республикага кылып каан хөй эки чүүлдерин карарты шыйып кааптар дээр хоонерни илередип турар чамдык кижилерге чогуур үезинде ойтур шавыышкынны бербейн турары четпес.

Партияның республика комитеди рескомитеттиң кежигүннери кирген комиссияларны тургускан, ындыг-даа болза олар боттарының ылыр ужурлуг ажылдарын кылбаан, ам соңгудар чаа состав шак ындыг четпести болдурбас ужурлуг.

Биске, кедээде партия ажылдакчыларынга, республика комитединиң идеология комиссиязының болгаш Политиктиг чырыдыышкын бажыңының ажылдакчыларындан практиктиг дуза херек болуп турар, ол идеология ажылын экижидеринге деткимче болур ийик.

РКП-ның республика комитединиң ажыл-чорудулгазының программазын деткиир, ону боттандырар дээш ажылдаар бис. Ында аныяктарны кижизидеринге хамаарышкан тодаргай сүмелер болгаш саналдар чок деп бодап турар бис.

Ш. С. КУУЛАР.

Өвүр районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы:

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика организациязының XXIII конференциязынга отчёт илеткелин хүлээп алдыышаан, рескомнуң ажыл-чорудулгазының программазының кол-кол угланыышкыннарын деткиир, оон кол сорулгазын бадыткаар деп саналдыг мен.

Оон-биле чергелештир партияның республика организациязынга хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны киирикседим.

Чуртта эде тургустунуушкунну чарлаандан бээр беш чыл ажып тур. Түңнели кандыгыл? Мен 27 чыл партия кежигүнүнде бактаап тур мен. Ол үениң иштинде үре-түңнелдиг ажылдап келдим. Ынчаар ажылдаарыя ленинчи партия кижизидиткен. Үениң негелдезин эзутаар өскерлиишкиннер, чаартылгалар болуп турар. Ону коммунистер, ажылчы чон деткип, хүлээп ап турар.

Ынчалза-даа партияның республика комитединиң аппарадының ажылдакчылары, тускай эртемниг специалистер, экономистер, план органнарының ажылдакчылары чонга рынокче шилчииришиң дугайында тайылбыр ажылын кылбаан. Ол дугайында малчыннар-даа, кадарчылар-даа, кижилер-биле кедээниң ажылдакчылары билбес.

Сөөлгү үеде корум-чурум үрээшкиннеринге сылдап алгый национал харылзаа айтырыглары нарыыдап турар апарган. Мен бодап көөрүмге корум-чурум үрээшкиниң кол чылдагааны эде-

(Төнчүзү 4-кү арында).

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 3-кү арыннарда).

[illegible] турар. Ол айтырыг мээң мурнумда-даа туруп келген. Мында өске чер-черлер-биле деңнээрге [illegible] айтырыглары [illegible] телевидениеге, тол солуннарга хамааржыр материалдар чангыс ол-ла фактылары ангы-ангы байдалга бижиири деп болдаар мен. [illegible] турар. Мамак орталыкка бараалгаваан дээрге [illegible] партияның [illegible] сагыш салыр [illegible] деп санаар мен.

Бүгү назынымда кедээ ажыл-агыйның алдырыга ажылдап келдим. Кандыг-бир черге чаа чүүл болурга ону өттүнүп [illegible] турду. [illegible] чүнү-даа чедип шыдаваан бис. Кажаа-хорааларга эргижирип болгай. Мал-маган кызырылган. Таң черлерге өөредилге черлерин ажыдып турбайн. Ол чүге профтехучилище-ден тудуп көрзе кандыгыл?

В. Г. ВАЛЬКОВ,
РКП-ның Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары:

Бөгүн манаа чугааны чүден эгелээр деп дыңнап келдим. Рескомнуң үнүштүг ажылдарны [illegible] тур-дур. Эки түңнелдер бар. [illegible] ажылдарынга доктаар болгаш тур мен.

Совагү үеде рескомнуң бюро кежигүннери, секретарьлары болгаш аппарат-тың ажылдакчылары партия ажылын кошкак удуртуп келген. [illegible] Партия эге организацияларының ажылы [illegible] үттүрүлген. Оларга [illegible] дуза чедирбес-тээн. Масса-биле [illegible].

Кандыг-бир айтырыг тургузуп чеде бээрге, ынчангаш хорииг [illegible] дээр [illegible] Азы бир эң чок чүве дыңналган болза, кым, [illegible] турлар. Азы эки [illegible] чугаалаарга, чүге, [illegible] делегаттарның [illegible] алган бис. Амга [illegible] Боттарының саналдарын-даа киирип турду. Ол [illegible] рескомга сөглүг болган. [illegible] делегаттар боттарының [illegible] тургузуп алган турган.

Рескомнуң бир четпес чүвези болза, кижи кадрлар [illegible] ап турганы, бодунга [illegible] кижилерни [illegible] ап турар. Технигиг болгаш [illegible] ажылдарын билир кижилер чок. Лекторлар болгаш консультантылар [illegible] чон аразынче [illegible].

Партия ажылының бир кол чүве — идеология ажылы болгай. Рескомнуң идеологтуг эш Кизилай [illegible].

[illegible] июль айларда хоорайда хөй болуушкуннар болган. Хоорном чөнү көрүп [illegible] айтырыгны бюрога чугаалашкан. А рескомнуң боду кайыл? Ол дуга-рында бот-шүгүмчүлелди [illegible] илеткелде киирер турган. Чамтынын чылдары [illegible] үнгеш чон аразынче [illegible] керек.

С. С. КУУЛАР,
Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң малчыны:

[illegible] делегаттар, эртиенги конференциядан бээр рескомнуң ажылдарын [illegible] Шириңчи бодунуң [illegible] Реском [illegible] ажылын ортумак деп [illegible] мен.

Бистиң «Большевик» совхоз 1989 чылда чедир [illegible] турган. Ча-совхоз директору [illegible] хөй-ниити организацияларын [illegible] 1989 чылдың план [illegible] Ынчангаш ол чылын 1 миллион 460 муң рубльдиң орулгазын алдывыс. А бо чылдың төс айларында 660 муң рубльдиң орулгазын алдывыс. Моон алгаш [illegible] партия [illegible] профком [illegible] ажылдап турар.

Бис малчыннар, эът, дүк, сүт планнарывыс күүселдезинге боттарывыстың улуг хуузун киириштирип турар бис. Бистиң үлүүвүс үнелеп көөр болза эки. Аъшчем болгаш үлетпүр бараан-нары-биле чедир хандырар херек. Мээң уруум он бир дугаар классты өөренип турар. Кедер хеп тывылбас-тыр. Ону канчаарыл? Малчын кижиге эт, брезент, өөр херек болгай. Бисте ол чүвелер чок. Газ база келбес. Чаа соңгуткан состав ону өөренип көөрү күзенчиг.

Н. П. КОНОНЕНКО,
Дайынның, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну:

Партияның XXVIII съездизинге бөгүн айтырыглар турган. Амга партияны буруудадып турду. Партия чүү дээш бурууртул? Бис, хоочун коммунистер, партияны бактаттырбас бис.

Дайынга бистиң эртеки оруувус төөгүге артар ужурлуг. Ону кым-даа балап шыдавас. Дайын үезинде кылдынган маадырлыг чорукталрны кым-даа утпас. Кызыл Армияже ам кааш халдаан херээ чүл? Бис, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары аңаа удур бис. Аныяктарны кижизидери бистиң хүлээлгевис. Оларны шериг херээнге өөредири Совет Армияның херээ.

Тывага 43 чыл чурттап келдим. Сен, мен дажып көрбээн бис. Көнчүг кайыралдыг турдувус. Бо чайын багай чүүлдер болду. Министр организастап алгаш, «СЭКП обкомунга бузуревес!», «Кара-Салдз. Ширшиин дужурер!» чергелиг долуунар кымга херегил? Амдызында 20 миллион коммунистерниң кужу турда, партияга удурланып тургаи кижилерниң хемчээн алыр херек.

Бистиң конференциявыс ажылчын органнары соңгуур болгай. Бүгү кижилерни солуп каар бис бе? Ындыг чүвени кылып болбас. Мен бодум хуумда мындыг сүмени киирип тур мен. Рескомнуң секретарынга В. С. Очур-оолду, а бирги секретарынга Г. Ч. Ширшиини саналдап тур мен. Ынчангаш оларга бодумнуң үнүмнү бээр мен.

Н. С. ДАНЗЫН,
Шагаан-Арыгның Культура бажыңының директору:

Илеткелди деткиивишаан, ажыл-чорудулгада бергелерге доктаанбадым. Районнуң делегаттары сөс алырын менээ идегээн чүве. Районда культура албан черлериниң тудуу хожудап турар. Шагаан-Арыгда Культура бажыңы чок, кинотеатрда бичии сцена хевээрлеп, айда 1 муң 700 рубльди төлээр ужурга таваржып турар бис. Чаа-Хөлде, Эйлиг-Хемде, Торгалыгда байдал база оон дээредевес. Культура албан черлериниң материалдыг базаны кошкак. Клубтар, библиотекалар бежен чылдарда туттунган бажыңнарда туруп турар.

Шак мындыг байдалдарда рынокче шилчип тура, республиканың культура программазын бодаварлыг ажылдап кылыры чугула. Хөй чылдарның [illegible] бичии чергениң кылдыр көрүп, төөмчүге албайн турганындан четпестер чамдыкан. Ооң бир херечизи конференцияның киржикчилеринге кавгуевен шынар чок концерт болду. Культура министерствозунуң удуртукчулары черчерлерге барып, байдалды өөренип көрбес-тир. Чамдык [illegible] болурга таарышыр бе?

В. С. ТАМДЫН-ООЛ,
Тожу районда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы:

Отчеттуг илеткелди деткип, чугаалыг [illegible] сананыр мен. Совет Тываның дөртен ажы чылдарда социал-экономиктиг чаартылгаларын боттандырарынга партия организациялары дааштаар эвес, оожум турган.

Ынчалза-даа партия организацияларының чамдыкта чедип ажылдаваан чүүлдерни кылып тургаһындан, таарымча чок чүүлдер тургустунуп-даа келген. Бо чоннуң чаарбы ажыл [illegible] ажылынга киирип келдим. Эртен тургуузу, кылып турган ажыл-херектериниң [illegible] шаавр чорукталры бурууг шаап, аңаа удурланып турар мен. Шак ындыг партия, совет органнары боттандырар кижилерни, тыва аттарга [illegible] доора барган деп болур. Шак ындыг кижилер-биле толарган ажылды чорудуп, чымчак чугаалашкайн, хоойлуунуң күжүн ажыглаар болза эки.

Төпте-даа, республикада-даа бүгү-ле четпестерни эпги турган кижилерже чап каап чорук чоннуң сеткилхөңнүнге ажыл-херекчи эвес байдалды тургузуп турар. Чон чеже кирут залаашкын дыңнаарыл? Бараан-сараан чүге чогул? Эде тургустунуушкунга удур улустуң өжегээ кылып турары ол эвес бе? НХМ, КАК органнары ындыг чүве таладын турар кончулелин илередип ала оңаза аки.

Тыва — малчыр ажылдыг. Мал төнүп турар, ажылдаар чер чок деп турар-дыр. Бир эвес кедээ черлерге аът шары тудуп, ажаавас болза, чүнү чиир бис? Терге ажылдап турар улус бар-дыр бе? Техника талазы-биле сайгыраан чурттарда бөзин терге-ни калбаан-дыр.

Аныяктар-биле ажыл багай. Мен бодум комсомолга ажылдап чорааи мен. Ам кээрге, чүү-даа чок. Комсомол конференциязы бөгүн ейу барымдааланган болду. Аныяктар — келир үевис. Олар-биле толарган ажыл чорудары чугула.

Национал айтырыгны кызыгра көрүп турган. Бо айтырыгны салып, сеткилде дээш туруп, чарлап турган Лиличенская, Богдановский шыкаш кижилер чүге ам-даа эрге-дужаал, депутат атадывылаан хевээрил, ындыг кижилерни реском чүге бүрүү шаап, хемчег албайн турарыл?

С. С. САМБЫЛА,
Кунгуртуг суурда уругтар эмчизи:

Илеткелде ажыл-агыйның бүгү адырлары хаара туттунган-дыр. Ону ам чүгле күүседир, хемчеглерни ап чорудар. Парлалгага-даа хөй-ле чугаа кылып, социализмниң Октябрь революциязын бөзин бактап турар-дыр. Чон бодунуң билир шаа-биле билип ап турар. Коммунистер ынчангаш тайылбыр ажылын күштедирер болза эки. Партияже халдаашкын болуп турар мындыг шагда үеде партияны быжыглап, эге организацияларга толарган ажылдарны чорудуп эгелээрни саналдап тур мен.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштедирип, корум-чурумну быжыглап, ажык-кончаа сүрер чорук-биле демисежир болза эки.

Партия организациялары рынокче шилчилгени деткиир. Рынок башкартыкар болгаш төнчүн ажылынга болур кылдыр кылыр. Ону чада аайн-биле чорудар.

Кунгуртуг суур Моол-биле кызыгаарлаш, ындыг чер. Амыдыралда четпестер хөй. Чырык чок бергедеп турар бис. Суг-биле ажылдаар электростанцияны ам нийиш чыл болгаш кылза кылыр. Станция үрелген. Чырык чогта уруглар албан черлеринге, эмнелгеге кайы херек бергезин чугаалаан ажыры чок. Кунгуртугнуң девискээри улуг. Каа-Хем, Тес-Хем райоңнарга бисти кадып турган үеде, аңаар черлер мал оларлары чоруп барган, ынчангаш ону эмдерниң айтырыы тургустунуп турар. Район тожу Каа-Хем суур-биле харылзаа көңүг багай. Дыңнаныр херелге рации-биле бөзин харылзажыр берге апаар. Черни хуу өнчү кылдыр садарынга удур мен.

А. Т. СЛЮСАРЕВА,
«Ленинчи орук» совхозта партком секретары:

Партия организацияларын күш-ажылчы коллективтерде морадь-психологтуг байдал [illegible] харысалгалыг. [illegible] сагыш-сеткилинче хамаарылгазы кирер болза эки.

Мурнунда «Алдар» деп турган сыгырын оруунга ам «Сагаалган» деп сөстер дыңнаан турар апаргаш. Шүүттүнүп дыңналда, тайылбыр ажылын күштеңзирери чугула. Коммунистерге берге болуп турар. Амгы шынчы өлзээ ап, коммунистерниң санал-оналары [illegible] ажылдары чугула. Байдалды эвеңгип шыдавас болгаш коммунистер партиядан үнүп турар.

Национал арадында харылзааларны чогумчудары негеттинип турар. Үр чылдарда кады эптиг-демниг чурттап келген чон бот-боттарынга [illegible]. Чамдык черлер [illegible] сөөр-дир мен.

В. О. ООН,
Тыва АССР-ның Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы:

Мен ажыл-агый удуртукчуау болгаш илеткелге кедээ ажыл-агыйда байдалдың [illegible] кылган болза деп манап олурдум. Эде тургустунуушкун кодээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинден улуу-биле хамаарыр. Ажы-биле чугаалаарга, кодээ ишчилерниң шалыгы эвээш, социал байдалдары чегей. Амгы үеде чурттуң агроүлетпүр комплекизи чаа экономиктиг реформаның байдалынче кирип турар. Рынок дээрге кризистен үнериниң оруу-дур. Ынчангаш рынок харылзаалары дугайында ажыл-ишчилер ортузунга тайылбыр ажылын чорудары негеттинип турар. Ындыг турбуже, совхозтарның партномнары маадаашкындан уштунмайн, ажылын агымче салган.

Бо чылын багай эвес дүжүттү ажаап алзывысса-даа, оон кадагалазы багай байдалдыг. Садыг министерствозунуң болгаш Республика хозяйство [illegible] шимчеп [illegible] чаштарлыг [illegible] бис садыг организацияларын картофель болгаш [illegible] арыг [illegible] тавырып алыр эвес.

Моон мурнунда ажыл-агыйн механизмнде хөй-ле чүүлдер партияның аттаарынга, оон удуртулгазынга чоннуп турган. Ам бо талазы-биле партияның функциялары өскерилге чамдын тургустунган чүүлдер сандараан. Төп-биле багай байдалга келген. Совагү үеде партия рескому кедээ ажыл-агыйда бергедээшкиннерниң төөмчүе [illegible] тургузуп бербес-тир эвес. Ол бодунун кызыл алган шинчилелерниң күүселдезин контрольга албайн турар. Чүнү малынын кадаанзырын электрлерлер дугайында чеже чугаа болуп келди?

Ам кол сорулга — чаа экономиктиг арга-шыын ажылдап турган кедээ кооперативге, аренда, арат ажыл-агыйы, өг-бүле фермалары дээш ышкаш хевирлерни хөгжүдүп, оон салдырлыг бут кырынга тургузары.

Дараазында Тываның геология-шинчилел экспедициязының бөлүк начальниги А. И. Митус дарда микрофонга чүве чугаалаан.

Партияда болгаш чуртта чүү болуп турарының талазы-биле харыысалга коммунистерге база онаашыры билдинген. Ынчалза-даа бо конференцияга бистер ажыл-агый айтырыглары шиитпирлээр дээш келбээн бис. Чугаа болза республиканың партия комитединиң ажылынга үнелелди бээриниң дугайында, ооң салым-чолун шиитпирлээриниң дугайында болур ужурлуг. Бис шагшагдан бээр партийжи удуртукчунуң албан-хуулоттуңнуң эки тура-биле дужаал бооры дээрге ындыннан чүүл кылдыр көрүп келген бис. Партийжи удуртукчунуң хадаал каатары трагедия эвес ышкажыл.

Д. К. МОНГУШ,
Сут-Хөл районнуң «Ишкин» совхозтуң кол агроному:

Партия рескому кадрлар-биле ажылга көңүг хынамчалыг болган [illegible] болуру чугула. «Сүт-Хөл» совхозтуң чамдык удуртукчу даргаларынга ам-даа чедир быжыывын [illegible] сонгуп алманы чижиг эвес болгай, ынчангаш удуртукчуларын сонгуудун төмүйлары чогуп талыг деп бодаар мен.

Аныяктар-биле ажыл черлерде сулараан. Мамак республиканың аныяктар солуннары улуг-хуузун чедир номчуштай турар. Оларнеда чамдын [illegible] турар материалдары бар, ындыр богаттынмаан харынсада чамдын материалдар [illegible] кижилерниң чамдынынын баазын төөредиг турар.

Национал арадында харылзаалар [illegible] ийи чоннуң чуртталгазы [illegible] байдал база бар. Шала-дан тура кайыралдыг чурттап келген тыва, орус чон ам келгеш бот-боттарының культуразын, дылын [illegible] четпес. Чамдык орус даргалар тыва дылды өөренип алырынче [illegible] кизилзеп, ону кичээп [illegible] Улус өөредилге министерстволу уруглар садтарында тыва дылды өөредиишкиниң талазы-биле тускай программаны ажылдап кылыры күзенчиг.

База бир доктаансаан чүүлум — бөйдүс камгалалы. Тыва АССР-ның Дээди Совединиң комиссиязы бо талазы-биле чедир ажылдаваан. Мен Красноярск крайга хамааржып турар Уру хемниң Иланиниң бүрүн эргезинче киирерин дилеп тур мен.

К. А. МОН,
РКП Эрзин райкомунуң бирги секретары:

Ниитизи-биле чуртта партийжи ажылдакчыларны көрбестээн шак ындыг нарын байдалдарда партия рескому ажылдап келген. Ылап-ла бүзүлүг ажыл мындыг үеде чоруттунар турбуже, реском каттыжып, мөөңнежип, демнежип ажылдаарының байдалын тургузваан.

Ол ышкаш партия рескому бодунуң ажылынга эртемденнерниң болгаш интеллигенцияның арга-мергежилин чедир ажыглавайн турар. Эде тургустунуушкунуң, улус ажыл-агыйының нарын айтырыгларын шиитпирлээрде, кризистен үнериниң оруктарын дилеп тывары эртемденнер улуун киирип болур. Чижээ, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдыр рынокче шилчилгениң программазын район аайы-биле чүгэ ажылдап кылып болбас деп?

Амгы үеде районнар төптеринге болгаш суурларга улуг эвес күрүнүг бөлдүрүгечерлерни дараш ажылдары негеттериң турар. Ынчанмас болза рынокче кирбес, улуг бергелешкиннерге таварыы болур бис.

Республиканың партия организациязының чаа бот-биле бир ниитизи чаделип ажылдаарынга чаңгыс оруктуг көрүп тур мен: ол-ла чүве — каттыжып алгаш, бүгү коммунистерниң, партия организацияларының күш-биле демнежип ажылдаарында.

М. Х. МОНГУШ,
ТДЛТЭШИ-ниң директорунуң оралакчызы:

РКП-ның Тыва республика комитединиң ажылын дүрген [illegible] тургузарының дугайында бодал-биле чугаазын ол эгелээн. Республикада национал-дар аразында нарылдаашкыннарга доктаагаш ол чүүлдер түс черниң үнделин чокчунуң национал чаачылдарын, дылын дээш, өске-даа ямыраарын тооп көрбейн турганындан үнген деп демдеглээн, кол чылдагаан шиитпирлери — социал-экономиктиг байдалында деп онзалаан.

Аныяктарлыг чорукка чагдааш алгаш, Тываның ССРЭ-ниң составынга киргениң частырыг деп көргүзерин солуннарга үнген чүүлдерде херек тургузуп турары шын эвес деп чугаалаан.

Бистиң республикада артемниң салымзыралының айтырыгларынга ол база доктаа-ган.

В. Б. БАГАИ-ООЛ,
Кызылда Күрүнениң педагогика институдунуң башкызы:

Конференцияның ажылынга бодунуң үнелелин берип тура, ында сталинизмниң ора-сомазы бар-дыр деп, ол чугаалаан. РКП-ның Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин илеткелинге идеология ажылын кавсы сайгарган, атеисчи ажыл, шажын-чүдүлгениг кижилер-биле ажылга көңгүс дегбээн деп шүгүмчүлээн.

Кадрлар-биле ажыл дугайында чугаалап тура, бодумнуң туружумну «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарга үнген материалдарымга илеретken мен деп бадыткаан. Кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлеп, дуза кадып шыдавас чамдык кижилер РКП-ның Тыва республика комитединде ажылдап турарын, аңыяк, идейлиг коммунистерни деткивейн багай ажылдаан кижилерни партияның удуртукчу ажылынга тудуп, реском, хоорком, Министрлер Чөвүлелиниң аразында дескиндирип турарын делегат шүгүмчүлээн.

Национал аразында чорудулгаларге доктаагаш, ол ажылды партияның республика комитединиң кичээнгейге шоолуг албайн барганын, эш Ширшин боду тыва улустуң национал байырлалдарын эштериинге удурланып келген деп, ол чугаалаан. Чүгле түс черниң үнделин чолуунуң чаңчыл-дарын эвес, а өрүс дылдыг кижилерниң национал чаңчылдарынга партияның рескомунуң төөмчү чок турганын база демдеглээн.

Парлалганың салдары күштелип олар үеде республиканың партийжи солуннарының редакторларын конференцияга байырлалдарын саналдаан, ол кандидатураларны сүмелээн.

Конференцияга санал берген делегаттар боттарының өгүдүүн берип, ажыл-агый аттыргыларын чугаалажырынче хөлүн эрттир чардыгып, партияның республика комиссиязын. Тываның коммунистериниң ажылы чорудулгазын тодаргай-биле сайгарбаан турарын ол демдеглээн.

А. А. ДАРЖАЙ,
Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы:

Кандыг-даа чүүлдерге чүгле коммунистер тергиидеп турган үе турган, ам боттарывыстың сагыш-сеткиливисче көрнүр үе келген деп чугаазын эгелээн. Коммунистерни алгап мактаар үе эрткен, бөгүн кээп чүгле коммунистер багай апарган-дыр, коммунистерни бактаар кижилер ковудээн, оларның аразында коммунистерниң аразында дестелип озуп келгеннер бар деп уламчылаан. Хүн эрткен тудум каржы агар чылар-дыр бис, аш ижиин бисти мурнай бергендир. Таптааш-кн үезинде шынты чүве багай турбаан деп сагындырааш, ол үеде тудтунган улуг тулгүларны, кылдынган ажылдарны оратор адаан.

Тываның культуразы «нарык десни» чаңында арткан. Социал байдалы эң багай кижилерниң чамдызы культура ажылдакчылары деп демдеглээш, культура ажылын сандаратын Кизилай, Зорина дээн ышкаш партия ажылдакчылары харысалгалары чодап алыр ужуртуг деп чугаалаан.

Кем-херек үүлгедир чорукнуң ковудеп орарын, оон-биле демиселди күштелдерерин чаалачылар бертүгү чылын-на кончаан үттен, а партияның удуртукчу ажылдакчылары «айлаарлар», эргелиг дужаал сүрезе, удуртуп органнарга соңгуттурар дээш демисеглеге үелеп эртирип алган деп, ол бүрүүдеткен. Кем-херек үүлгеделеринге видеотекаларга көргүзүп турар шиилер база-ла салдарлыг, а видеоаппаратураларны яныкбүрү чериниң партийжи ажылдакчылыгның баштап садып ап, видеотекаларга сурдаарынга идиглерин берген-ни адыткан.

Эки чүүлдерни сактып, оларны утпайн, бүзээниг кижилер боол ажыглап, чурттаарынче делегаттарны чогаалты кыйгырган.

Ч.-Д. Б. ОНДАР,
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы:

Оол дүвүредир чоруур айтырыглар дугайында сагыш-сеткилин делегаттар-биле сөглеп дээнин дамчыткан. Оол соонда республикага таварышкан кижилерниң агар, тыр талазы-биле комиссияны удуртуп турганын, ол комиссияның чорудуп турар ажылының, республиканың ниитиниң херектер органнарының ажылдаарынга херек техника, дериг-херексел-биле хандыртынган турар дугайында айтырыгны чидиг-биле оң тургузуп келгениниң түңнелинде эргежок чугула дериг-херекселдер-биле дериттингенин, национал аразында чорудулгаларын чавырылдырар дээш канчаар ажылдап турарының дугайында кыска отчетту делегат берген.

Партийжи ажыл дугайында чугаалап тура, республика комитети, чер-черлерде партия комитеттери ажылды чорударының политиктиг аргаларынче оожум шилчип турарын, ол ажылга парлалгазы, радио, телевидениени сула ажыглап турарын шүгүмчүлээн. Партияже, оон удуртукчуларынче халдаашкыннарга төлептиг өйтүр шаавылыышкынны бербейн турарын айыткан.

Советтер боттарының албан-хуулэзелини чаа шиңгээдип ап турар, а күүсеги комитеттер чагыгны дужаап чаштынкан болгаш эргеттүжаалды «чаалап ап», Советтер-биле кады ажылдаарының оруктарын эки-де тывайн турарын чугаалады, партийжи органнарның бир кол сорулгазы Советтерниң ажылынга дузалажыры болгай деп демдеглээн.

Ч. А. СААЯ,
Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары:

Эртеки отчеттуг үеде партия рескомунуң чорудан келген ажылын чүгээр деп санаар-дыр мен. Берге бистер херээжен делегаттар, чыгдып ашаан черле республикада кадрлар. Ам ынчангыя херээжен кадрлар дугайын чугаалаанын. Ол талазы-биле боттарывыстын санаттыг бодалывысты солуштургус. Ону эш-өөрүм чугаалаарын менээ даасты.

Илеткелге аныяктар-биле ажыл, кем-херек үүлгедигниг-биле демисел кошкак дидо. Бо талазы-биле улуг ажылдыг херээженнер чөвүлелдери кылып турар. Районнарнын херээженнер орнууга ажыл чорудар ниитилерни дужурзуп каапкан, а райүүсткомнар чарымга [illegible] ийи [illegible] ахар 1 кызы турган. Азы [illegible] турупгарын — черле херек көрзе кандыгыл?

Шынын, херээжендер улуг ажылдарын [illegible] делегаттар херек СЭКП-ниң XXVIII съездизинге М. С. Горбачев херээженнер дугайында чылыы-биле чугаалаан. Бис аңаа өөрүп турдувус. Ам дараазында Дээди Советтиң сессиязынга Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының кандидатуразынга херээженнерден киирип көрүнер. Эң ылаңгыя кедээден. Эмир сессиятан хоорайдан ийи херээжен кижиниң кандидатуразын дешиткен, кайызы-даа эртпээн болгай.

С. К. ДОЛГАР,
Чөөн-Хемчикте агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы:

Бөгүн бис партия рескому республиканың экономиктиг хөгжүлдезин, идеология ажылын канчаап удуртуп келгенин чугаалажыр тур бис. Четпестер хөй, олар боттарывыстың. Эң ылаңгыя кадр айтырыының талазы-биле шыңгыы четпестер бар. Кодээден улусту дешпитпейн турду. Чүгле таныш-коруш аайы-биле экен. Кызылда улуг ажылдарже дешпидип турду.

Бисте национал айтырыг шыгыраан. Ынчаарга национал аразында айтырыгларга харысалгалыг [illegible] партия ажылдакчылары [illegible] Шимчеп [illegible] тывалар, [illegible].

Тыва черниң [illegible] Ынчангаш [illegible] эргенин [illegible] бис. [illegible] Бистиң [illegible] сайзыраан [illegible]. Өөредилге [illegible] Эш Ширшин [illegible] деп [illegible] бодум [illegible] [illegible] ажыл [illegible] ынчалза-даа [illegible].

Тываның көжүр үеде [illegible]. Бистиң удуртукчуларывыс соңгартан 5 муң тонна үнгениш аалч [illegible], а республиканың [illegible] бастанып [illegible]. Чаа көжүр дугайында [illegible] деп телеграмма чоруткан-дыр.

Кандыг-бир чурум алдаан удуртукчуларны кадрлаар аайы-биле алзып [illegible] кайгаар мен. Амыдыралда [illegible]. Удуртулгага районда [illegible] керек. Соңгартан улус чугаазын [illegible]. Бистер районнуң партия конференциязынга рескомнуң бирги секретарынга Г. Ч. Ширшинниң кандидатуразын саналдаан бис. Бергелер республикада бар. Эш Ширшин ону билир, ынчангаш республиканы боду кагырзын.

С. С. СУРУН,
«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында партия организациязының секретары:

Тываның партия организациязы эде тургустунуушкунуң методикаларын дуггур [illegible] ажылдарны кылган. Республикада социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг [illegible] партиязы дээрге эң [illegible] организацияларының [illegible].

Эде тургустунуушкунун бисте [illegible] бээр ам 5 чыл [illegible] тур. Эрин [illegible] Ынчалза-даа партияның [illegible] ажылдары [illegible]. Чүгле аныяктар [illegible], [illegible] коммунистерниң билири ындыг-дыр. Партияның [illegible] бар эвес дээр. Мурнунда партия болза Советтерни, хөй-ниити организацияларын командылап чагырып келгенинден ындыг. Ынчалза-даа партияның удуртукчу [illegible] салдырлыг болдурары.

Моон соңгаар канчаар ажылдаар [illegible]? Чон орттурарга, идеология ажылын күштеттүрер херек. Ол ажыл ааваан шоншаан. Допчаларыштыкчыларлар, эдиургелер, күштүгер, талазы-биле [illegible].

Партия организацияларынга рескомнуң [illegible] херек. Партияның бөдүүн-биле оргалардыкырлар [illegible] тывар болза-даа деп саналдаар мен. Ынчангаш [illegible] [illegible].

И. Т. КОМБУ,
Кызылдың № 3 бүдүрүлге-чурттаалга участогунда партия организациязының секретары:

Идеология ажылының кол дөзү болза, культура болгаш уран чүүл болур болгай. Бо талазы-биле илеткелде кайсы чугаалады. Бистиң республиканың хөгжүм-шии театры амгы үеде эң куду байдалда четкен. Ол ышкаш музей болгаш черле культура албан черлериниң ниити байдалы шуут чөгенчиг апарган. Ынчаарга бо бистиң культура министривис Ч. Ч.-Д. Ондар театрда бодунуң чогаалдарын тургузаш туруп берди. Оон ангыда чогаалчыларывыстың ниитип каазы 20 ажыг авторларының чогаалдарын — шиилерин бодунуң кара тураа-биле кылып каапкаш бодунуң 4 шиизин «Чадым-Хая» деп чыынтыга киирип алды. Ынчангаш бо министрге Ш. Д. Ооржак-даа Ч.-Д. Б. Ондар-даа кичээнгей салып, чүү болду бо деп дээрзин чугаалашкан болза эки.

Партия рескомундан дилээм чүл дээрге театрже сагыш салып көрүнер. Ол ышкаш хоорайда культураның болгаш дыштанылганың парктарының дугайында бодумнуң санаалымны «Шын» солунга бээрин ооң мен. Хоорайда партия организацияларынга [illegible] сагыш салыр турулар.

Оон аргада бола культура талазы-биле [illegible] [illegible] [illegible].

База бир айтырыг бисте «Шын» база «Тыва» деп солуннар бар. Дыңналдыр [illegible] улуг [illegible] турар. Бистиң театрывыс база солуннарывыс бир ажылда [illegible] салып кирер болза эки-дир.

Е. С. КУЖУГЕТ,
ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдыныгның директорунуң оралакчызы:

Партия ажылынга үнелелди [illegible] ажылды бөдүр [illegible] Ынчанды республика комитеди бо талазы-биле дыка кошкак [illegible] Ынчангаш өөредиг үрени кургузулда рескомнуң ажылын багай деп санаарын каттыжар мен.

Бистиң партия организациязының хуралында черле [illegible] ажылдарга [illegible] [illegible]. Оон «Шын» база «Тувинская правда» [illegible] деп [illegible] Оон кайзырлары черле парлаваан.

Партия рескомунуң ажылдакчылары — кандыг эргелерлиг Л. Зорина биле Ю. Лопатин олар чүгле солунналар үезинде [illegible] бистиң [illegible]. Ол дээш үч коммунистерге кандыг хемчег хүлээткенин дыңнаваан мен. База ол-ла соңгулдалар үезинде [illegible] К. Бичелдейге удур ажыкылап шынап сурнаан ажылды чоруп турду. Ол кымның ажылы? Соңгулдалар үезинде ындыг [illegible] чүүлдер черле турбайн.

Кадр политиказының талазы-биле рескомнуң ажылы дыка четпес. Чижээ, бирги секретарыны соңгуурда альтернатива чок-тур. Чүге ындыг, азы өөреттирер ындыг деп? Григорий Чамзамович өске аныяк [illegible] берген.

Оон аңгыда бисте техниктиг интеллигенцияны бөлеттөр дыка кошкак. Чамдык специалистер үнүп чоруп, боттарывыстың [illegible] чок болгаш бердивис тур бис. Кым буруулуг?

Д. М. НАКСЫЛ-ООЛ,
«Россия» совхозтуң саанчызы:

Мени саанчы эргеримни кадрлар [illegible] боттарывыстың сагынзыраалгазы дугайын чугаалап [illegible]. Бис болза ажылдап турар, [illegible] ооң-биле [illegible] бергеш чоруур улус-тур. [illegible] кадарчыларның [illegible] турган чүве, [illegible] тур бис. Ынчалза-даа [illegible] [illegible] ужудар [illegible] ажылдар [illegible] дээрге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур чүве?

Оон аңгыда малчыннар, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүге [illegible] чүге [illegible]? Ону [illegible] [illegible] [illegible] Балгазын [illegible] тур бис. Дыка таарышкы чок.

К. И. ДИНГА,
Күш-ажылдың хоочуну:

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның чугаазынга таарышпайн бардым. Чүге дизге рескомнуң бюролу биле комиссиязы репрессияга таварышканнарга хамаарышкан бодунуң туружун чугаалаваан.

Репрессияга таварышканнарның дугайын партияның XIX конференциязынга тода чугаалаан болгай. Ындыгларга хамааржыр социал чаптыг чорук тургустунган, төөгү оларны агарткан. Ол хиреде бисте репрессияга таварышкаш агартынганнарның өг-бүлелери, уруглары-даа берге байдалда чурттавышаан. Чижээ, Хемчик-сойдуң кадазы ындыг байдалда чурттап олурар-дыр.

Ынчангаш бо конференцияның доктаалының төлевилелинге массалыг репрессияга таварышканнарга хамаарыштыр кааңла бир чүүлдү киирер деп саналдыг мен. Бо талазы-биле бөлеттеп чаан мурнунг санал бар (ону К. И. Динга президиумга дамчыдып берген).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ золун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга ямызы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 317

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 30 вторник № 247 (14447)

1925 чылдан үндүрүлүп турар

Өртөө 3 көп.

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

ПАРТИЯНЫҢ XXIII ТЫВА РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНДАН СОҢГУТКАН РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Араннын Ю. Л.
Асоныrев В. А.
Алыг С. С.
Агапова Н. И.
Аврункий В. Л.
Алтан-оол С. И.
Бегзи А. Д.
Биче-оол С. М.
Бушпзы С. К.
Глущенков В. И.
Губарев Ю. К.
Дамба-Хүүрак П. Д.
Дамба Д. С.
Даржай А. А.
Дембирел А. С.
Доңгак З. Б.
Доңгак Л. К.
Доңгак К. Д.
Достай С. М.
Доспан Ч. И.
Дмитриченко П. В.
Егоров О. Н.
Жданов В. Н.
Заворотный В. Г.
Зотов С. С.
Иргит К. Т.
Канзай А. К.
Кара-оол В. Х.
Кара-Сал В. Б.
Кара-Сал Д. Б.
Кара-Сал М. Д.
Киров С. Д.
Коңгар Н. С.
Куулар Ш. П.
Куулар С. П.
Кужүгет С. К.
Кужүгет А. Б.
Кужүгет К. С.
Кыргыс О. Д.
Ли Т. С.
Лопсан Б. П.
Марцеха А. В.
Мельников А. А.
Мон К. А.
Моңгуш С. Д.
Моңгуш Х. Д.
Моңгуш А. А.-М.
Набатов А. В.
Неделин В. С.
Нурзат Б. С.
Ондар О. Б.
Ондар Э. Э.
Ондар О. Ш.
Ондар Ч.-Д. Б.
Ондур К. С.
Ооржак Ш. Д.
Оюн Т. Ш.
Оюн В. О.
Очур-оол В. С.
Парчин Т. А.
Парамзин Г. В.
Петров В. Б.
Саая Д. О.
Саган-оол Х. Б.
Самбый-оол С. И.
Самбуу А. Б.
Сат О. Ш.
Сат А. Д.
Сат З. Б.
Сарбаакай Л. К.
Семилоцкий А. М.
Сырат О. Ч.
Солунам А. Б.
Сорунтуг Б.-Ш. К.
Танаа С. С.
Тойбу-Хаа Е. Х.
Улумбара Ч. А.
Ушкалов В. А.
Федосеев В. Н.
Хенин Н. Б.
Чаламба В. Ф.
Чикчит Б. М.
Чумаров М. Н.
Шубник Г. М.
Шыырап Б. С.
Эрендей О. Ч.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII ТЫВА РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНДАН СОҢГУТКАН РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ КОНТРОЛЬ КОМИССИЯЗЫНЫҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Аранзол Ч. М.
Бакулин В. А.
Балулина В. А.
Буурулдай А. Н.
Гольцов В. А.
Григорьев С. С.
Дамба-Даржаа Х. С.
Доңгак В. Б.
Кускашева Н. Г.
Маажый Ш. К.
Мартынова Г. Т.
Моңгуш К. Д.
Натпит Б. Х.
Ондар К. Д.
Ондар Д. Б.
Парунин В. А.
Поляков С. Г.
Сат В. О.
Салаа Г. Н.
Салчак Р. Ч.
Салчак Т. Ч.
Санчи В. Т.
Стал-оол Ю. Т.
Сазур-оол С. С.
Чоржей-оол В. А.
Эренчин В. В.

Кыштаглаашкын эгелээн

ДЕМНИГДЕ БҮДҮҢГҮР

Амгы үеде малчыннарда эң-не чымыштыг үе—кыш келген. Кажаа-хораазы, чурттаар бажың-балгатты септеп чылыглап алганывыс кайы хирел, кыштагларда одаар чүүл, мал чемин шуптузу дүжүрүп бе, чырык бар бе, бөлген одзовис чежел? Бо бүгү ажылдар Улуг-Хемниң «Найырал» совхозунда кандыгыл?

Бо чылын совхоз [illegible] хире шээр мал кыштаар. Чай каңдаашкынның, күс чаъстыг, сигенжылдыңның, тараа ажаалдазы орайтаза-даа, механизаторлар, хойжулар [illegible] малынга четчир чемин белеткеп алыр дээш кызымак ажылдаан.

Совхозтуң бүгү хоюн 61 кодаанга кыштадыр ужурлуг. Ооң 34 кодааныңга төрүүр хой турар.

— Кыш келгенин эскериптер бис—деп, селекционер-зоотехник Валентина Мыкылаевна Доржу бисче дыңнатты: Чаа-Хөлдүң тайга-сынчар баштарында хар ам безин [illegible] чайлап чыдарын, дүнелерде соок, хөлүк суглар [illegible] эскерип турар [illegible] бис. Шалыпчы [illegible] Малчыннар [illegible] кыштагларже [illegible]. Шаңчының тараа шелүнде шефтиг организастаан. Суур төвүнден келген улус ораймай [illegible] кештудааны [illegible] соортуруугу кирип турар. Черле мичаш, шеф дузазы-биле элээн ажылдарны кылып алдывыс. Совхозка чүстен 106 хураган алчаш бүрүн черже үнген Дүгүр Үндүң, Мыкылай Даржай, аныяк хойжу Даниил Даштыг кыштаг-хоразын белеткеп алырынга эң идепкейлиин көргүзүп, өске малчыннарга үлегер-чижектиг болганнар. Мал эмчилериниң удуртулгазы-биле кажааларны дезинфекциялап, эштапарыглап, чугайлаан.

Демнигде бүдүңгүр болбайн аан. Шаңчыда бо хүнерде, шынап-ла, хайныышкынныг. Тараа ажаалдазы доозулган. Саваң бөлеги, көк-суланы кыштагларже чедирери түлүктелген. Баштай чудуртунген [illegible]. Кыштың баштайгы демиселин [illegible] Сарыгалдың малчыннарынга чоруурунга кескен, бөлгеп, сарааттаан сиген дугайында [illegible]. Мүниүүг чылдарда куу курут кылдыр хоорзалар белен сарааттап турган чайгаар үнген сиген кестивиз. Совхозтуң специалистери-биле чугаалажырга, баш удур кылдынган санааш-кыннаар өзүгаар тарып өстүрген дүжүттен алдынган сенаж, силос, көк-сула бар турар малга четчир.

Кыш — шыңгыы шылгалда болгаш, мал чемин бар дээр хөөннерге алыспазы күзенчиг. Часкаар мал чемин ээзэжэзр дээрзин утпас херек. Саян артынче көрүүл, курган саваң садып ап амдажын калган чаңчылывыстан шуут уштунганы дээре. Кайы хире улуг чарыгдал үнер ийик. Совхозта чайгаар үнген сигенниң курлавыры эвээш дээрзин үстүнде айыттывыс. Ооң ужурунда мал чемнерин янзы-бүрү холуксаалар-биле хуулдурупп турган, чемзидип бээни амдыгааштан эгелеп боданыр, организастыг хемчеглерни дарый боттандырып эгелээри [illegible].

Тараа, сигенниң үнүжү баштугайның малчыннар [illegible]. Тараалап Шаңны [illegible] дүжүт бербейн турар. Баштай үнген тараалар элекке баш тыртып, шөлүт-даа үнмээн. Дүжүт ол, сыны чавыс болган. Мындыг хевирлиг чылдаганнар-биле быштаан тараны мал чемин белеткеп, сенаж салган.

Малчыннары Саян-Шүшпестиниң сүт кужу-биле ажылдаар электри станциязының кылымал далайы чыл санында [illegible] турар хевээр. Олтугсугуглуг Улуг-Хемниң уюн шак ол кылымал далайның халавы хөме ап келген. Чаа-Хол [illegible] дүңмени шып кээр. Ол черниң агаары үргүлчү өлшык турар. Бойдустуң хоойлу-дүрүмүнүң бозу бүткен чаалгазы алыгуузун малга дажок херегленгенин турарын малчыннар балыткап турар.

Ырак-узак черлерде ажылдап турар малчыннарның амыдырал-чурттаалгазын эки-жидер, социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр, оларга күш-ажылдың таарымчалыг байдалдарын тургузар дугайында совхоз дирекциязы, парком, профком хүн бүрү сагыш салыр хүлээлгелиг. Оларга онзагай кичээнгей салырын күүсэдир. Мааа хамаарышкан Чаа-Хол кодээ Совединиң даргазы Зоя Анатольевна Ажыкаалай «Найырал» совхозтуң директору Алдын-оол Дарыя-оолович Түлүш сугуруң, совхозтуң амыдыралында чаа чүүлдерни тып, чогаадыкчы дилээшкиннерни кылып турарын чаңгыс малчыннар чылыы-биле деткип, оларның ажылының үр-түңнелин эскерип турарын демдеглексенчиг чоорду. Дүжүт ажаалдазы, кыштаглаашкынга белеткелге, картошкадаа казаарынга, суур-даа чагайжыдылганынга Чаа-Хол суурнуң күш-ажылчы коллективтери хөй-ниити организациялары, албан, бүдүрүлгелерлерниң аразында турган. Суурнуң кижи бүрүзү нинти салымыжынга шак мындаар күжениишкиннинчи үндүрүп турар болза эки-ле-дир ийин.

Бо бүгүге бадыткал кылдыр хөй чылдарда малчынна чораан, амгы хүнерде пенсионер Седен Моңгуш мынча диди:

— Эргилделиг үеде чурттап турар-дыр бис. Кижилерниң угаан-бодалында, амыдыралында чаартылгалар чайгаар төрүттүнүп, тургустунуп, хамыысалгалыг ажылынга, кады ажылдап турар эш-өөрүнге хамаарылга өскерлип турар. Хөй сектүн херээ чүү боор, чүгле шын тургузуп шенеп ап, кижиниң ужурунга үе-шаг Чугаалаа чаңгыс [illegible] үлегерлиг бүдүрүр. Кыштаглаашкынның ажылы [illegible] ажыл [illegible].

Дамзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ЧУРУКТА: Моңгуш Байырович Дочун — Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде хоочуннарның бирээзи. Чединшкининиг ажылдап чоруур, мурнакчы слесарь. Баштай Барын-Хемчикке чолаачылаандан бээр, ужен чыл ашкан. Назы-хары улгадып келгеш, белик арга-мергежилдн чедип алгаш, машина-техника септээр ажылга кирип алган.

Районнар аразынга улус аргыштырар «Икарус-250» маркалыг Венгриядан биске берген улуг автобустарын база «ЛАЗ—699» маркалыг автобустарны септеп ажыглалга киирип турарын ол чугаалады. Ында септекчилерниң ажылыжын дээди эртемниг инженер Андрей Болустаевич Ооржак 1983 чылдан бээр удуртуп, бригадирлеп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Комсомолдуң төрүттүнген хүнүнде

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРИШКЕННЕР

Комсомолдуң төрүттүнген хүнүнге турар Кызылга болган районнарга [illegible] мыга [illegible], [illegible] болуп эрткилээн. Чамдык комсомол райкомнары ол хүнүң аныяктарның сагыш-сеткилинге чаа чүүлдерни [illegible] дээш кандыг-бир онзагай чүүл-биле [illegible] рин кызыткаңнар. Чижээ, Эрзин суурга болуп эрткен комсомолчу мелаэ конкуруз ыдалаамынга студентылардан эзүлут-ла байыслаа болган. А Туранга болган ужуражылга-диспут хөй-ле айтырыгларны болгаш бодалдарны тывылдырган. Комсомол шугумунга ажылдап чораан кижилер боттарының комсомолдуг [illegible] амгы комсомол ажылдакчыларынга арга-сүмелерин берген.

Арткан районнарга колдуу дашкаазында ажаалдар болгаш спорттуг маргылдаалар-биле кызыгаарланганы — амгы комсомол ажылдакчыларының инициативазы болгаш байлак фантазиялыг эвезин херечилеп турза-даа, амаа чыылган кижилер комсомол ам-даа бар деп чүвени билип, оларның чоогуп турар ажылдарынга идепкейлиг киришкенср.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИНИҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ШИИТПИРЛЕРИ

Чурттуң профэвилелдериниң XIX съездизинге чаа организацияны — ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң бүгү-ниити конфедерациязын тургускаш, ооң даргазынга мурнунда ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы турган 49 харлыг В. П. Щербаковту соңгаан. Ол мынчаш съезд ССРЭ-ниң ПБК-зының Уставын, эң чугула айтырыгларның талазы-биле доктааттарны хүлээп алган. Контроль-ревизия комиссиязын соңгаан. Съездиниң түңнел хуралынга чурттуң профэвилелдер болгаш ажылчыннар шимчээшкиннеринге, профтөптеринге ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң кыйгырыын, а ол мынчаш делегейниң профэвилелдериниң шимчээшкининге чагааны база хүлээп алган.

Кол документилериниң бирээзи — ССРЭ-ниң профессионал эвилелдериниң бүгү-ниити конфедерациязын, каттыжышкынның тургузарының дугайында декларация болган.

ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң бүгү-ниити Конфедерациязын тургузар дугайында

ДЕКЛАРАЦИЯ

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизи болза, [illegible] боттарының күжүн болгаш хөделиишкиннерин каттыштырып, мооназынче күзел-сорузун илередип, оларның эрге-лерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарынга профэвилелдерниң харысалгазының үгаал-билбишаан.

бистиң чуртта профэвилелдерниң шимчээшкинин эгеэтрерталарының шыдаан ап-галарын хөй хемчээлдиг-биле тендүр ажыглаарын барымдаалааш, профэвилелдерниң болгаш организацияларның инициативазы болгаш бот-тускайлан болур чоруун хүлүй тудар, эмин эрттир төптүгүлгеден ойталаашкан,

Профэвилелдерни чаа, демократтыг эгелер-биле каттыштырарының эргежок чугула апарганын хүлээп көрген, ССРЭ-ниң Профессионалдар эвилелдериниң бүгү-ниити конфедерациязын тургусканын чарлап тур.

Конфедерацияга чурттуң профессионалдар эвилелдери, профэвилелдериниң Бүгү-эвилел федерациялары, эвилел республикаларның болгаш автономнуг тургузугларның черлериниң федерациялары база оларда каттыжышкыннары эки туружун өзүлу-биле кирип болур. Ол ажылчы чоннуң, суругулл эрткен шак [illegible] бүгү-ниити чаа үеге болгаш бөгүнгү-даа [illegible] сорулгаларын хүлээп ап турар профэвилел кезектеринге база ажык.

Конфедерация курүне болгаш ажыл-агый эргелелдериниң органнарындан, политиктиг, хөй-ниити организацияларындан бодунуң хамаарылга чогул болгаш ниитиниң эгелериниң бүгү-ниити декларациязында, КНО-нуң кижиниң эргелериниң дугайында өске-даа делегей керээлеринде, Күш-ажылдың делегей организациязының дугуржулгаларында бижиглеттинген принциптерин хүндүлээр кеобушаан, ССРЭ Конституциязын болгаш ажылдап, хөделирин медеглеп тур.

ажылчы чоннуң, сургуул ашыктарының болгаш пенсионерлериниң күш-ажылчы, социал экономиктиг, угаан-бодал эргелериниң болгаш соруктарының хандынын база камгаларын-биле совет профэвилелдериниң күштерин мооннаар болгаш хоолдашкыннарын башкаар конфедерация болуру кол сорулгазы кылдыр салып турар. Ол сорулга-биле конфедерация, күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга хоойлу чаяар инициативаны уламчылаар, эргелерни болгаш хоойлуда көрдүнген өске-даа чепсектерни кады-биле ажыглаар ужурлуг. Конфедерация бодунуң бүгү ажылчыннарын-биле демократтыг болгаш социал шынныг чорукка үнгелдиг эргелерни хоойлужутканга деңнеп тургузарынга идеглелдиг.

Конфедерация, совет профэвилелдериниң интернационалдыг чаңчылдарын барымдаалаан эдербишаан, ажылчы чоннуң тайбыңның болгаш демократиканың эрге-ажыктарын улам дээштии-биле камгалаар сорулга-биле профэвилелдериниң национал каттыжышкыннарын болгаш делегейниң профэвилелдериниң организацияларын-биле кады ажылдаар.

Конфедерацияның кежигүн организацияларга магадылал тывысыр чүүлдер болза:

эрге-чагырганың күрүне органнарынга болгаш эргелелдерге эрге-ажыктарын таалаарын болгаш камгалаары;

ажылчы чоннуң эргелериниң болгаш соорураларын, оон байдалдар үезинде материалдыг хуулгазын коргуур-биле кады бүгү хемчег-биле деткиир, эш-сеткил каттыштырары;

оларның уставтарын болгаш программаларын өзгээр организастыг болгаш сан-хөө талазы-биле бот-тускайлан болуру;

конфедерацияның ажылының бүгү айтырыгларын чугаалажыр болгаш шиитпирлээриниң үезинде дең эрге, оон бодалдарын илередир эрге;

конфедерациядан хостуу-биле үнери.

Кежигүн болур организация бүрүзү конфедерацияга эки тура өзүлу-биле кирип турган, бистиң профэвилелдериниң эрге-ажыктарының камгалаарынче болгаш быжыглаарынче угланган болгаш ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелдериниң Бүгү-ниити конфедерациязының бо Декларациязын база Уставын өзгээр ажылдаарын бодунга хүлээнип турарын барымдаалап көөр.

РСФСР-ниң КП Кызыл хооркомунуң пленумунуң киржикчилериниң

КЫЙГЫРЫЫ

ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле каттыжып кирген хүнүнден бээр 46 чыл эрткен. Ол үениң иштинде тыва улустуң болгаш делегейниң бүгү бурунгаар совет кижилерниң салым-хуузу-биле, чурттуң болгаш делегейниң бүгү бурунгаар демниилгезиниң-даа төөгүзүнге эргилделиг болуушкун — Октябрьның социалистиг Улуг революциязы-биле тудуш холбаалыг кызымаккай тургузуушкунун, тиилелгелериниң болгаш хараадангыг челимче чок чоруктарның чылдары эрткен.

Кандыг-даа улус бүрүзүнде боттарының национал ылыктыг чаңчылдары, күчү-шылалының болгаш чоргааралының үндезиннери бар. Бо бүгү чылдарда совет кижилерниң ындыг ылыктыг байырлалы Октябрь боон келген. Олар боттарының хостуу шөлээн өнчитиледлиң, шынныг чоруктуң, амыр-тайбың чурттаалганың болгаш аас кежиниң дугайында күзел-бодалдарын Октябрь-биле тудуш кылдыр көрүп келгеннер. Оларның ындыг күзел-түткүлүнүн херек кырында боттанары бистиң болгаш келир үениң салгалдарындан хамаарылыр.

Бистер Кызылдың коммунистериң, бүгү чурттакчыларын 1990 чылдың ноябрьның 7-де ажылчы чоннуң чыскаалынга киржириниче кыйгырып тур бис.

Бистер байырлыг чыскаалче эде тургустунуушкунну, социалистиг шилип алышкынны, хамааты өзүнүн тайбыңның эртемирниче кыйгырган лозуңнарны тудуп алгаш, кижи төрелгетенниң бүгү үнелиг чүүлдерин балыткап камгалаары дээш, бистиң ажы-төлүвүстүң иделгелдиг келир үези дээш шуптувус барып үнер бис.

РСФСР-НИҢ КП КЫЗЫЛ ХООРКОМУ.

АЖААЛДА БҮРҮН ДООЗУЛГАН

Каа-Хемде СЭКП-ниң XXV съездизиниң аттыг совхоз бо чылын 4975 гектар тараа кулдурлаарын ажаап алыр ужурлуг турган. Агаар-бойдустуң каңдаашкыны-биле оон 2180 гектарны үндүр бижээн. Ынчалза-даа ол тарааны мал чеминге херегleeри-биле кескеш, ангы бастырган, көк саваңны ажаап, сарааттап алган.

Совхоз ниитизи-биле 1576 гектар тараны дорт, а 1219 гектарны чыттыр кестиоип ажааган. Бир гектардан дүжүт 6,5 центнер болган. 3100 тонна тарааны шалда дүжүрген, ооң ортузун аштап кургадып турар.

Дүжүт ажаалдазынга бо чылдың чемпиону Сергей Опалай болган. Ол 334 тоннаны бастыргаш, 500 рубль-биле шаңнатты. Ийиги, үшкү черлерни Николай Попелаев биле Николай Артемов алгаш, база-ла 300, 200 рубль-биле шаңнаттылар. Тарааны чыттыр кезерннге Константин Алактаа шылгарады, 471 гектарны кестиоди. Ийиги, үшкү черни Пааарин биле Бүрел-оол Алакчаа алышкылар үлешти. Олар база-ла акша шаңналдыг алдылар.

Ниитизи-биле ажаалдаорганизастыг болган. Амгы үеде механизаторлар хоочуд саваны белээп, сарааттап турар.

Срат-оол КЕНДЕН,
Каа-Хем району.

ХАТТАН ҮНДҮР ХАЛДЫП ОР!

Девискээрниң улуун, машиналарның хөйүн... Чүъе чудурүүн алганнарын [illegible] тур. Бирээн — хөмүр, өскези контейнерлер «чуктенген». Хөмүртүү республиканың найысылалы Кызыл хоорайдан [illegible] Мөңгүн-Тайга районнуң Кызыл-Хая суур бээр. Бисте оон ырак суур чок. Орук узак-ла. Ынчангаш эртелеваже хоржок. «Эрте турган кижиң эзерлиг аътка чедер» чүве диин. Чаңындаазы Абакан чедер. Үурук-суурукта машиналар улуг херимден шуужуп үнүп-ле тур. Бо автотранспорт бүдүрүлгези чүгле ырак черлер-биле холбашкан ажыл-үүлени кыдыс [illegible] тураан чок, а [illegible] хөй амның аалчыларывыстың эртен эртениң [illegible] ап турарывыс хөй, күрүнелерниң барааның база олбо заводтардан, баазалардан дамчыдып турар улус дээрзин эскерген мен. Ынчангаш [illegible] бо автобазаның ажылы-биле кысы таныжаарын иштинде шиитпирлеп алгаш бээзин үнгени ол.

ГАЗ-52, 53, ЗИЛ-130, КамАЗ-5111, 5410, КрАЗ чергелиг улуг, күштүг автомашиналарны башкарган, «алертеп мунган» чолаачыларны кыдыындан көрүп турарга, хөй аймак-сөөк улус дээрзин иле. Тывалар, орустар, украиннер, хакастар, [illegible] чылдар болза, дамзы удай бээр. Чогум АТБ-де ажылдаар [illegible] турарын оларның [illegible], найыралында деп билдим. удуртукчу эштерден [illegible] Кызылдың ам чугаа чоруп турар 2 дугаар автобудундаргезиниң конторазынын эргиниин эртап кире бээримге улуг-ла көргүлүг самбыразы мени «уткуп алды» дээсе. Ында хөй чүс кижилиг улуг коллективтиң ажылчыннарының кол угланыышкынын айтып каан. Чедер-четпестерин тоңарлай чыдыпкан болду. 332 чолаачының алдан бежи беш чыл планын күүседипкеш, үени мурнап чоруп турар. Оларга Саңай-оол [illegible] Александр Щербинин, Чалай Кара-Сал болгаш өскелер-даа хамаарыыр. Ч. Кара-Сал садыг-машиназынга [illegible] даады белен турзун дээш куш дүнде туруп турар кижилерниң бирээзи А. Щербинин дем даштын контейнер чүдүрүп алган Саян ажар деп турбаль-ве. С. Ак-оол кудүлуг КамАЗ-ты «чүгеннептен» халдып турарын республиканың ангы-ангы булуңнарынга бо-ла көөр кижи мен.

Оон ангыда ажылчыннарның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны бо АТБ база шору чогумчалыг шиитпирлеп турар улус болду. Мээң барганым ол [illegible] деп дазы тургускан. Оңу салып-саарар чер белеткээн хоралаан турган улус. Байырлал бүдүүзү болгаш ындыг бе, кижи бүрүзүнүң арынарын чүгле чаңгыс [illegible] шимнаан. Буфетти бакылап көрдүм. Ол тур чемнерни чер дишти. Даштын делгем херимниң бир [illegible] хоорай столовазындан дулак чок чаа столоваяны тудуп доозар чедип турар дээрзин оон үнгеш көрдүм. Кызыл-булуң... Кызыл-булуң деп-даа [illegible] чүве-дир ийин. Чамдык [illegible] клубтар-даа [illegible] жымга кирди. Эки [illegible] лааш, улаштыр [illegible] ажылдаар дээрзин [illegible] ынчан ужуражкан [illegible] бүрүс [illegible].

Седип МОҢГАЛ.

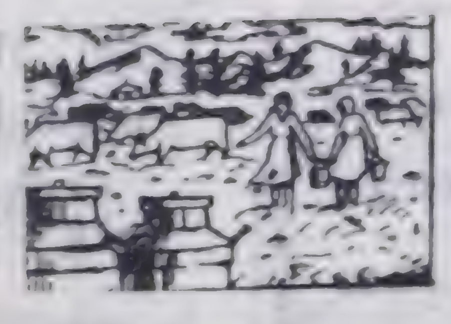

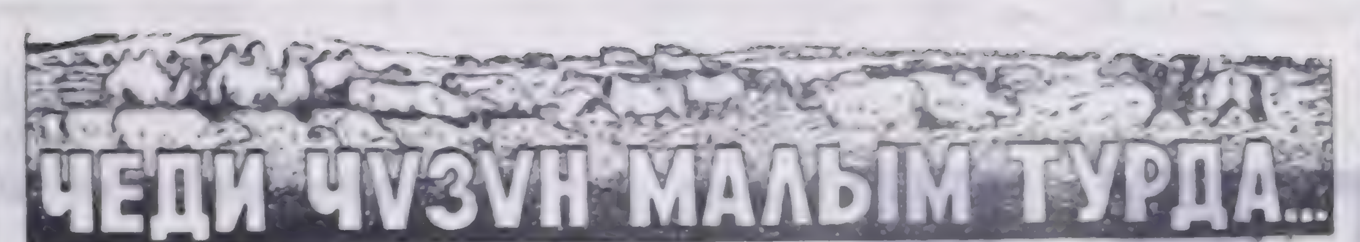

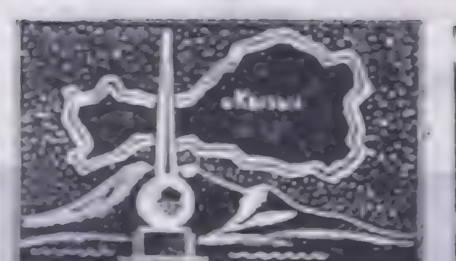

САРЛЫК—РЫНОК ҮЕЗИНИҢ МАЛЫ

Шынап-ла, бистиң рынокче шилчип турар үевисте ынча деп дорт, диди чугаалап болур бис. Ында үндезин-не бар. Тыва улустуң шаг-төөгүден азырап келгени бо малды кезек үеде, тодаргайлаарга, Н. С. Хрущев үезинде база-ла өске чамдык малдар дег, ажык чок дээш, кыргып үзүп алыр частывыс. Өршээзин, ындыг политика боттанмайн барды. Ам харын Тываның сарлыы чүгле мурнунда сарлык чок турган районнарында нептерей турарындан аңгыда, Кавказта база нептерей тур.

Чугум Тывадан Кавказтың ажыл-агыйлары сарлык садып алыр деп, та кымның сагыжынга ындыг бодал кирип келгени ол чүве, 60 чылдарда Тывага Соңгу Кавказтан бир-ле колхоз даргазы [illegible] Бай-Тайгадан элээн хөй сарлык садып алган. Баштайгы шенелде ол болган-дыр.

Тывага бодаарга ол черниң агаары чымчак, ынчангаш сарлык акаа, Кавказка, дыка-ла таарыжыр болган. Ол дугайын «Известия» солуңга база «Вокруг света» деп сеткүүлге бижээнин номчаан мен. Хайлыг, ам кээп ансым туттунар-дыр мен: ол материалдарны ол кезип, шыгжап, көктеп алырымгай, керем. Төөгү ышкажыл! Ону шыгжап алган чоруур кижилер бистиң «Шын» солуңга парлаары-биле чорударын редакцияның мурнундан дилээримзе ажырбас боор ийин. Ол материалдардан чүнү билген мен, сагыжымда чүү арткан ыл? Ийе, Тывадан барган ол сарлыктарны Кыргыс ССР-ниң-биле деңнеп каан [illegible] деп кааным ыяк-ла сагыдыр мен. Оон аңгыда Тывага кээп, сарлык садып ап чораан ол үлүртүкчү — колхоз даргазы сарлык дугайында ортем ажылы камгалаары-биле белеткени бергенин номчаан мен. А бистер, тыва улус, ону шаг-төөгүден бээр азырап келген болзувуста-даа, ол солун болгаш аажок ажыктыг малывыстың дугайын өөренип, шинчилеп, эртем ажылы бижиир дээш кым оралдашканыл, шенээнил, ам кым бижип турарыл? Ындыг кижи билбес, дыңнаваан мен. Чогенчиивис ол бе азы чалгаавыс, чүве сонуургавазывыс ол бе? Чечен чидип чугаалаарга, «эътти өске кижиге» дайнап бериш чоруувус ол бе, хөйт. Сарлык биле аваа инек (Бай-Тайга улузу сарлыктан ону ылгай «тас инек» дээр) [illegible] тыпчып, ханын холуштуруп, хайнактажыр чүве ийик. Ындыг хайнак аажок шыырак, сүткүр болурун бодум хууда билир мен. Ол талазы-биле шинчилел бисте база [illegible] дир ону хайнактап болур чүве? Азы болбас бе?

Үш дугаарында билген чүүлүм: Соңгу Кавказта бир совхоз Тывадан барган сарлыктарның ажылын, ооң өзүүчелин көргеш, мурнунда азырап турганы хоорук чамдызын күрүнеге садыпкаш, (олар чедишпезинден) ооң оруунга сарлыкты арбыдады өстүрер деп шиитпирлээнин «Вокруг света» сеткүүлге бижээнин ыяк-ла номчаан мен. Сарлыкты ол аре үелеп турар-дыр, көрбес бе. Ынчанмайн канчаар, тывыңгыр-сагыңгыр кижилер ооң ажык-дузазын дораан-на биле берген, чогуур хемчеглерни ап эгелээни ол ышкажыл. Ынчанмайн канчаар, сарлык кажаа-хораа, чем херээлээр эвес, кандыг-даа соокта, шуурганда ол семдер дүгүн [illegible] нырынга чыдыптар мал-дыр. Чылгының, инектиң, тевениң барбас черлээнге оъттаар. Ол болза кадыр дагларның малы. Ынчангаш чарыгдал үнмес.

Кезек үеде сарлыкты мал деп санавас чылы турувуста, ооң эъдиниң өртээ арса эвес. Сарлык эъдин садып алырының өртээн инек, чылгының-биле деңнештирген. Ынчангаш совхозтар 1 тонна сарлыктың дириг деңзизин — эң семис эътти 5040 рубльге садар апарган. Бир-тээ, бистиң республика дагдыг черге хамааржып болганда, ол өртектиң кырынга 20 хуузу база немей төлеп бээр. Ынчап баарга 1 килограмм эң терелиг сарлык эъди (дириг деңзизи) 6 руб. 04 копеек болур. Бо дээрге сезон дургузунда — сентябрь 15-тен декабрь 15-ке чедир [illegible] садып алыр өртээ-дир. Оон аңгыда сарлыктың былаа, молдургаларын садарга, ооң өртээ база мурнуку үеден бир янзы апарган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бистиң бо ажыктыг малывысты чо[illegible] бидип турар апарган. Ол өөрүнчүг-дүр. Мурнунда болза ооң эъдиниң стандарты безин чок турган болгай. Ынчангаш «Шын» солуннуң арыннарынга ол айтырыгларны Өвүрден Танов Моңгуш [illegible] шыңгыызы-биле кодурун турдулар.

Сарлыкты тоовас фактылар ам-даа бар. Чижээ, статистика эргелелиниң чыл, квартал санында түңнеп үндүрүп турар медээлериниң кол мурнуунда (чыл санында малдың шимчээшкининиң медээзинден аңгыда), ону тода көргүспейн турар. Тыва АССР-ниң Статистика эргелели чылдың-на январь 1-де республиканың бүгү мал-маганының нийти байдалының дугайында медээзин гарайоннар аайы-биле түңнеп үндүрүп турар. [illegible] дугайында аңгы сан медээ чүү-даа чок, чүгле «мыныстыг бода мал» деэн графада кирген. Чүгле моон безин сарлыкты канчаар көрүп турарывыс илден эвес пе?

Амгы үеде республикада сарлыктың нийти сан-түңү номчукчуларга солун болуру чугаажок. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык медээлерни киирери артык эвес боор деп бодай-дыр мен: 1990 чылдың январь бирээде бисте 37529 сарлык турган. Чыл дургузунда (1988 чыл-биле деңнээрге) 2744 немешкен. Эң-не хөй сарлыктыг район — Бай-Тайга, ында чыл эгезинде 9966 баш турган, ооң дараазында Барыын-Хемчикте — 8800, Моңгун-Тайгада — 6742, Өвүрде 5426, Сүт-Хөлде 2393, Тес-Хемде 1561, Кызыл районда — 1266 баш турар. Мурнунда сарлык [illegible] турган Тес-Хемде, Каа-Хемде. Эрзинде бо малдың кестүн келгени черле солун. Ам ында О. Шыкпа, У. Шыкпаа-да, Бөрт-Дагда ол малды азырап эгелээн. 1500 баш ажа бергенин бодап көрээли. [illegible] «Күрбелиг» [illegible] дың хостуу» совхоз сарлыкты садып алгаш өстүрүп эгелээнинден бээр элээн каш чыл эрткен, а ол хиреде ооң баш саны шоолуг-ла өспейн турар чылдарганы чүл ол? Бо айтырыгны эгелээлтүүр кадыглаашкыннарга [illegible] специалистери-биле кады хандыр сайгарып көрзе эки эвес пе?

Совагу үеде Каа-Хемде «Совет Тыва», Чөөн-Хемчикте «Большевик» совхозтар (директорлары Б. Моңгуш-оол, В. Куулар) сарлыкты садып алгаш өстүрүп эгелээнин мактавас аргавыс чок.

Бодап көөрге «Х Улуг хурал», «Эйлиг-Хем» совхозтарда бо малды база ажаап өстүрүкчүнүң аргаларын бүгүн бар. Девискээрлеринде дагдыг совхозтар ону черле садып алгаш, өстүрери чугула [illegible] ажыктыг мал ол ийин.

Моңгун-Тайганың ажыл-агыйлары чаңгыс үеде школаларның улуг класстарының уругларын эвилелдеп алгаш, сарлыкты сагдырып турар. Ынчангаш ол чорук сүт планын күүседиринге дыка-ла ажыктыг апарган. Бо чааган [illegible] бирээзи — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң сарлыкчызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг дагдыныкчызы Хорбин Донгаковна Бегзи болган. Ол херээжен малчын уруттарының адазы чок апаарга-даа, кадыг-бергеге торулбайн, өөренген аайы-биле бир кодан сарлыкты кадарып, саан чорууп.

Таңды [illegible] совхозтуң 1989 чылда 10247 бызаа (сарлыктың) төрүттүнген. А чыл дургузунда 824 сарлык [illegible]. 1990 чылда Бай-Тайганың [illegible] рындан 311 баш бо мал олгеп. Өске районнарга бодаарга эң-не хөйү ында болган. Адактың адаа көргүзүгбиле алдаржыырга база бо[illegible].

Сарлык кадарчыларындан шалыпчылар соолгу үеде шиитизи-биле көвүдеп турары черле өөрүнчүг-даа. Бо чылдың бирги чартында Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтан Соо-ба Хайлыпова Саая 100-не [illegible] 102 бызаа алган. Ол ышкаш ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан Өлчей Комбуевич Иргит, Владимир Доңгакович Даржаа, «Мөгөн-Бүрен»ден Анатолий Будугуевич Кара-Сал, «Алдан-Маадыр»дан Геннадий Дендий-оолович Ооржак, «Бай-Тал» совхозтан Сергей Иргитович Дожу олар 100 сарлыкка онаажып 100-100 бызааларны камгалап доруктурган.

Бо көргүзүглер эки-дир. Ынчаарга бо шалыпчыларыктың кадарып турар сарлыының саны дөмей эвес. Чижээ, «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыны 272, «Мөген-Бүрен»ниң 74 сарлыкты кадарып турар.

Сарлыкты өстүреринге, оон продукция алырынга шаптыктыг чүүлдер бисте эвээш эвес. Хамыктың мурнунда ону сагбайн турары. Ооң бир чылдагааны — сүт тыварының шынары багай, дораан-на үрелир. Эң ылаңгыя пластмассадан кылган хөнектери ындыг. Ийиде, сарлыкчыларның ажыл төлевиринде будулгаазыннар бар. Ол дугайында эң ылаңгыя «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлыкчыларындан хомудалдар бисче келгилээн. Малчыннарның ындыг хомудалын дарый сайгарып бээр дугайында дилеглерни дирекцияже, профкомче чазын-на чоруткан турзувусса-даа, мынчага чедир харыы келбеди. Оон мурнунда бир кожууннуң [illegible] Агроүлетпүр эвилелиниң бир специализ барып ону хынаар ужурга таварышкан. Айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп берген. Ол ышкаш Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң сарлыкчыларының база-ла ажыл төлевирин шын эвес санап берип турарының дугайында чагааны бистиң редакцияже бижээн.

Бөгүн «Чеди чүзүн малым турда...» деп арынга сарлык дугайында делгереңгей материалдан көрүп тур, сарлыктыг ажыл-агыйларының зоовет-специалистери бо чугула айтырыгда чедер-четпестерни ханызы-биле сайгарып тургаш, сарлыкты өстүрериниң эки дуржулгазын калбаа-биле чырыдып бижиирин дилеп тур бис. Бо талазы-биле шиитпирлээр, өөренип көөр, нептередир айтырыглары бис, дуржулгалар-ла хөй. Чижээ, сарлыктың уксаазын экижидери, бугаларны ол-бо ажыл-агыйлар солужары кончуг чугула боор турар. Чамдык ажыл-агыйларның сарлыы үүрмектелип турары чаа эвес [illegible].

Ынчангаш сарлыкты өстүрериниң айтырыгларының талазы-биле сүмележип, дугуржуп көрээлинер эгим малчыннар, специалистер, номчукчулар.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Доктаал күүселдезин хынап тур бис

«АЛДАН-МААДЫРДА» АРАЙ ХИРЕЛИГ

[illegible] 15-тыныгларын шиитпирлээрин улам экижидер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөлүктүг болгаш [illegible] ниң область чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де доктаалының күүседир талазы-биле «Алдан-Маадыр» совхозта чамдык хемчеглерни боттандырып эгелээн. Хамыктың мурнунда кадарчыларның ажыл төлевирин эде көрдүвүс. Шээр малды кадарарының норма-чижээн тодараткан. Ам кошкар-хунаны кадарарының нормазы 120, а мурнунда оларның бирээзин айда кадарар [illegible] 1 руб. 02 көпеек турган болза, ам 1,14 көпеек апарган. Оон аңгыда шээр малды кадарарының [illegible] 235 баш. [illegible] разрядтыг кадарчының төлевири бирээзе онаатыр мурнунда 0,53 коп. турган, ам 0,66 көпеек чедирдивис. Ол ышкаш орт-сергениң кадарганы дээш бир башка төлевирин айда [illegible].

Мурнунда анай-хураганы кадарганы дээш өртек-төлевир эвээш турган, ол дээш чаргычаалы-даа үнер чүве. Ам анай-хураганы кадарарының нормазы 270, бирээзиниң айда кадарганы хөлезини мурнунда 0,47 [illegible] кылдыр көвүдеттивис.

Ажыл төлевирин шак мынчалдыр эде көргенивис түңнелинде, малчыннарның сонуургалы улгаткан, тура-соруу кодурүлген. Кышкы үеде малчын коданнарга шефтээшкиннерни организастаары шуут-ла чаңчыл болу берген.

Бо чылын кадарчыларывыска 2027 рубль түңнүг туткай хептерни үлеп бердивис. Бир берге айтырыг — малчыннарның уруг-дарыы ясли-сады-биле четпес хандыртылгазы. Эң ылаңгыя мал массалыг оолап турда, хөөкүй малчыннарывыс [illegible] Ам харын чаа садик тудуп турар. Келир чылдың эгелеп оларның бичии уруг-дарыы орта тургузар бис.

Бистиң совхозта кадарчыларның 58 кодан бар. Оларның 21-и-ле чунар-бажыңнаглыг. Бо чылын үштү немей туткан.

Кодан хууларынга [illegible] ырак, тарамык. Ынчангаш олар-ла электрон чырыын кирери эң-не берге айтырыгның бирээзи. [illegible] оларны ам-даа чедир ханды рып чадапкан бис. Чурттарга бажыңнарын база хөйү туваам чугула. Шынап-ла, хөөкүй кадарчыларның [illegible] кышкы үеде бажын [illegible] чүвени бодаарга безин кайы хире берге-дир че.

Садыг хандырылгазының талазы-биле чүл дээрге, чайгы үеде малчыннарның кол чайлаа — Маңчүректе бир бичии магазинивит бар, ам автомагазин база чоруп-ла турар. Кыжын аалдарны чүгле автомагазин барып хандырар. Совхозта [illegible] чамдыкта бергелеп-ле турар бис. Ынчангаш бистиң совхозка район бир автомагазинни бээри негеттинип келген.

Садыг талазы-биле малчыннарның негелдези дыка улуг. Соңгу үеде бажыш аймаа эң вортаан. Далган безин эвээш кээп турар. Моон черле канчаар шиитпирлээр ужурлуг чүве ийик.

База бир четпезивис чүл дээрге бо чылын чаңгыс-даа кодан-ге электрон шугуму кииргени. [illegible] бир кол орууида — Ак-Хемни кежир көвүрүгнүң тудуу ара соксаан. Бо аажок берге айтырыг. Ол талазы-биле негелдени малчыннар салып турза-даа, тудугжулар келбээн.

Чадаанада үлетпүр комбинады малчыннарга ог ыяжын дериг-херекселдери-биле кады кылып берип турар, өртээ аар — 4 муң рубль ажыг, ол хиреде шынары дыка багай, ынаала ры сынып каар.

Доктаалды күүседир талазы-биле ажыл-агый район бүрүзүнге туткай планны чадап, ону график ёзугаар күүседир [illegible] уругларын айтыпып, негеп турар болза эки. Шиитпирлерни күүседип алган, баштайгы үеде чүвээ шимчээр, хөделир, оон чөөгү уттуп каар чорук — ындыг чаңчылдан ыраар херек.

Раиса ООРЖАК.
«Алдан-Маадыр» совхозта профком даргазы.

132800 РУБЛЬ ОРУЛГАЛЫГ

«Бай-Тал» — сарлык талазы-биле республикада эң шыырак ажыл-агыйларының бирээзи. Бо чылдың эгезинде бай-талчылар 3244 сарлыктыг турган. Эрткен чылын сарлыкты саткаш, оон 870000 рубль орулганы алган. Ол дээрге ажыл-агыйның күрүнеге садар малының хөй кезиин ээлеп турар. Амгы үеде 890 сарлыкты садар-биле белеткеп алган. Сарлык [illegible] үеде улгаткан болганда, [illegible] бо чылын 1 милл ажыг рубльди чаалыр-ла алыр.

Бо чылын [illegible] 100-тен 75 бызааны алыр турган. Херек кырында 83-[illegible] Бо [illegible] Ынчангаш сарлыктың өзүп келгениниң бир чылдагааны ол-дур.

Бо хүннерде тергүүр сарлыы 1250. Бо малдың өзүп турарын база одар-белчиирниң эттирии барымдаалааш, ам сарлыкты [illegible] бригада кыдып [illegible]. Шынап-ла, «Бай-Тал» [illegible] бо ажыктыг малды өстүрер талазы-биле дыка улуг курлавыртыг: одарларны алыр болза, Шынаалыг [illegible] Алтай [illegible] Хемчик-Баажының [illegible] Оон аңгыда сарлыкты ажаап өстүрер талазы-биле [illegible] малчыннар, оларның [illegible] Бо чылын 100 сарлыкка онаажыпыр 100 бызаа алган Сергей Иргиттиң ада-иези [illegible] чоржам. Ол дээрге [illegible] А. Ильич Таргын [illegible].

Совхозтуң сарлык бригадазын Намзырай Салчакович Аспан-оол удуртуп [illegible] лективиниң дугайында хөйнү [illegible]. Ынчалза-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар база бар. Хамыктың мурнунда малчыннарга [illegible] айтырыглар. Сарлык 32 коданда дээн бис. Чүгле Иргит Хирлиг-оолга совхозу бажың тудуп берген. Өскелерни [illegible] база боттарының тутулган алгылааны «барак» [illegible].

Оон аңгыда сарлыкты чаажыктырып сагбайн турар. Саанчылар тывылбас. Бригадирниң ындыг тайылбырын [illegible]. Моңгун-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң дуржулгазын ажаа тайылбырладым. Бригадир моңгун-тайгажыларның дуржулгазын билир, барып көрүп чораан кижи боор-тур. Ынчангаш 1989 чылда [illegible] уругларны [illegible] алгаш, сарлыкты чайгы үеде саарын оралдашкан. Огулуг түңнел үнмээн. Баштайгы бергелерге таварышкаш-ла кааптар боор бе? «Бай-Тал» совхозтуң директору Чүрүмай Хертек Тыва АССР-ниң улус депутады-даа апарган. Ажыл-ишчи [illegible] Ынчангаш сарлык [illegible] база дүүрелип чоруур.

Сарлыктың ужуражыышкыннарын-биле «Кара-Хөл» совхозтуң директору-биле алтуруушкаш, оон 100 хире акшаа эп хулажынар алыр болганын Намзырай Салчакович тайылбырлады. Шын [illegible] Ужуш ра [illegible] айтырыгның бирээзи.

Бай-Талдың [illegible] сарлыкчылары [illegible] турар. Ынчаш кадарарга [illegible] немелде төлевирин база оларга бээр. Ог-бүлениң айда ортумак шалыны каттыжыпкаш 300—320 рубль боор турар. Сергей Иргит 1989 чылдың түңнели-биле 800 рубльди немелде төлевирге алган.

Оон аңгыда сарлыкчыларны шупту дузалал ажыл-агыйлыг — хуузунда малдыг. Ынчанмайн канчаар: совхозтуң малын кадарып чоруур болганда, хуузунда мал чок деп чүве канчап турарыл? Ынча дээри дылга безин аптешпес-ле болгай. Олар сарлыктыг, инектиг, шээр малдыг. Чижээ, Ильич Таргын чыл санында-ла совхозка, күрүнеге-даа 5-6 бода малды садып турар. А Баныс Даржаа 25—30 килограмм ангор дугун дужаар.

— Дүкту, эътти-даа бистиң малчыннарывыс кыдыын ал-ла садар улус — деп, бригадир Намзырай Аспан-оол тайылбырлады. Ол [illegible] сарлыкчыларның оглери шуптузунуу арыг-силиг.

Өске ажыл-агыйларда [illegible] ның хөлезини совхоз тыр[illegible] гаш бо совхозта кандыгыл дээрин сонуургадым. Чок, «Бай-Талда» ындыг эвес, бир-тээ, керээлиг болганда, ооң хөлезини удур-дедир санажылгада кирип турар.

Бир солун чүүл болза, сарлык кадарары-биле улустан билдиришкиннер соолгу үеде черле удаа-дараа кирип турар апарган. Ынчанмайн канчаар: орулга көвүдээндир. А бир эвес оларга бажың-балгатты тудуп бээр, электри-биле хандырыптар болза, сарлык кадарыксааргларның саны улам көвүдээр. Ол эки демдек-тир.

Сарлык бригадазын дирекция шаңнаан. Бир муң хире акшазы бар. Ынчангаш бо күзүн бригаданың улуг ол-бо улуг-улуг хоорайларже экскурсиялаар-даа бодаан. Ынчалза-даа националдар аразында [illegible] эргелелдер [illegible] ни хайы-биле шимчээй барганнар.

«Бай-Талдың» сураглыг сарлыкчыларының бирээзи Ильич Таргын-биле ужуражып, чугаалаштым. Ол ынчан Москважке — Улус ажыл-агыйы чедиишкиннериниң делгелгезинче ук совхозтуң бир болук ажылчыннары чорууру-биле Төлгениң автовокзалынга келген турду. Бо чылын ооң ог-бүлези 100-тен 88-ти, а мурнунда чылын бо бызааны алган турган. Чээрби сес харлыг эр чорду. Адазы Салчак Таргын хөй чыл дургузунда совхозтуң сарлыын кадарып келген кижи болгай. Аланеаның соон салган, сарлык кадарып, шалыпчы боор чоруур өөрүнчүг-дүр. Тоорук [illegible] Бече-Шүйнүң Оруу-Бадар деп черге сарлыын кадарган. Кыштаа Кара-Суг деп [illegible] рель-май айларда турар. [illegible] гении белеткеп алган.

Бригадир-биле чугаалажырымга, малчыннарга, ооң иштинде сарлыкчыларга херек таварылгада ог ыяжын чааап берип турар дээн кижи болгай. Совхозтуң уран шевери Кызыл-оол Хертек оглу-биле ог ыяжын чаап турар. Кидисти совхоз база берип турар. Ынчалза-даа ол эвээш-тир ийин. Ог ыяжын, кидис херегээн малчыннар хөй.

— Бо чайын бир аныяк улуска ог тип бергеш, кудазын эрттирер дээш, ог тыппадывыс — деп, Ильич Таргын хомудап чугаалады. — Ог-ле бар болза, сарлык кадарар деэн аныяктар эвээш эвес — деп, ол уламчылады. Шын харын, бригадир база ол дугайын бадыткаан кижи.

Ынчангаш Бай-Талдың шиитпирлер ужурлуг бир айтырыг ол ышкажыл. Чаңгыс кижи будун совхозтуң улузунга ог ыяжын канчап кылып бериш [illegible]. Чок болза ындыг бир звенодан тургузар. Бай-Талда тал бар, адын безин көөрүңер даан. А чок болза Кызыл районнуң Баян-Колда ог ыяжы кылыр кооперативтен чагыг езугаар садып алыр апаар. Ог чокта малчын кижи канчаар боор. Бай-Тайганың улуг чадырга, чок болза бичии [illegible] ышкаш казанакка чурттап чаңчыкпаан чон болгай.

Аныяк сарлыкчы база бир чүүлге хомудады. Ээр тывылбас. Садыг-магазинге келбестээн.

Республиканың эң хөй сарлыктыг ажыл-агыйларының бирээзи — «Бай-Тал» совхозта бо малды өстүрүп турарында эки чүүлдер, ампаа шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларның чамдыктары бо-дур. Улусунуң [illegible] келзээни болганда, бо ажыктыг малды моон соңгаар улам өстүрер, ооң продуктулуг чоруун бедидер талазы-биле нийти республикага эвес-даа болза, түс-түс совхозтарга, районнарга (сарлыктыг) ол дугайын хуралга чугаалажып, сүмележип, дуржулга солчур, сарлыкчыларның аргасүмезин дыңнаар болза кончуг-ла эки-дир ийин.

«Бай-Тал» совхоз моон соңгаар сарлыкты 4000 чедирер планныг. Аргалар, курлавырлар бар. Ооң-биле кады шиитпирлээр айтырыглар-даа бар. Шыырак айтырыглар бар. Чүгле дем-биле ону шиитпирлеп болур.

Хертек СЕМИС-ООЛ.

АРЕНДАТОРГА СӨС

Хөгжүлдениң агымы-биле мен база аъш-чемни көвүдедир мал [illegible] ажылга киржири-биле 1980 чылдың январьда «Кызыл тук» («Красное знамя») совхозтуң директору-биле керээ чарагаш, 10 бызааны азырааш, дужаар болдум. Оларны семиртип азырааш, ол-ла чылдың октябрьда дужаадым. Немелде деңзизи 1020 килограмм болган. Чарыгдалым 4 тонна сиген, 750 килограмм холумак чем, оларның өртээ каттыжыпкаш 265 руб. 75 көпеек болган. Нийти орулгам — немелде деңзиниң өртээнден чарыгдалды казып каапкарга 1468 рубль 25 көпеек болган. Оон олча-ажык үндүрүү дээш 130 рубльди тыртып каапты. Ол бүгү харын шын. А оон аңгыда совхозтуң хөгжүлдезиниң фондузунче дээш, кезээде айтпаан хирезинде-ле орулгамның 30 хуузун — 440 рубль [illegible] тыртып каапты. Мен бодаарымга ол көңгүс шын эвес.

Бир эвес керээни чарарда шак ындыг [illegible] турган болза, мен бызаа-даа азыравас [illegible] рубль алган мен.

Бир-тээ, менден артык акша тырткан болганда, совхозта профком даргазы А. Г. Глуховага билдириишкин киирдим. Ооң харыызы дээш ийи ай дургузунда сүржүп, ол даргамга кирип келдим. Харыы-даа чок. Парторгка-даа кирген мен. Четпээн. Бодум ындыр-даа апардым. Чок болза төлеп бербес бис азы телээр бис дизе. Даргаларымга киреримге-ле сайгарып тур бис дээр. Маргышкан-даа сураглыг.

Профком даргазынга баарымга харын ажынар, директорга бар деп ыдалаар. Директорувус чаа кижи. Мени-даа таныва. Мен-даа чугаалажып көрбээн мен. Бир дугаар кире бээримге, орта чугаа, айтырыг-даа чок, улуг [illegible] аайы-биле белзын дээн.

— Кала чайлаттың? — деп, харын айтырды. Мени [illegible] чер айтып бербээн чүве, ынчангаш шынын чугааладым, тайгага-ла чайлаткан кижи мен.

— Тайга дээрге совхозтуң чери эвес чүве бе? Ындыр арыың канчап чогул — дээшле барган. Улус-биле маргыжып, нажыжып-даа шыдавас кижи мен. Чүгле ыглаксаам кээр, чүнү-даа чугаалап шыдавадым. Оон харын улам мени сиңнигип, 600 акшаны төлээр болзуңза, 440 акшаң эгидип бээр бис диди. Олча-ажык үндүрүүн, малды чемгерген чемимниң өртээн тыртып алганнар-дыр. Адын салып каан. Ындыг болганда, ам чүге база артык акша негей бердилер? Молдургаларым тайгага кадарып турганда чүге сывыртаваанныл, чүге чер айтып бербээнил? Чарыгдалын ээээш дээр-дир. А мен [illegible] бажын бодап, төрелдерден [illegible] сигенимни, саваңымны чидирип, семис шыырак, силиг болзун дээш чылбай сүг эзинип, сүтүн бодум дежиглап ап турдум. Өдээн база-ла бодум үндүр аштаар турдум. А экономист болза чарыгдалын ээээш дээр.

Олар боттары мээң канчаар ажылдап турарымны чаңгыс-даа кээп көрбээн. Дужаап турумда база кымдаа кээп көрбеди. Сонуургавады. Безин чадаарда зоотехник-даа келбеди. А ол хиреде бо кижи акша алыр деп баарга, девидеп-ле эгелээр. Көвейин бербезин кызыдар. Улуг экономист мени «болуң бүүүдаар сен» — даа дидир? Мен черле аайын тыппас кижи-дир мен. Азы чалып турар кижи боор мен бе?

Ийиги экономист Ирина Ашак-ооловнадан 600 рубльде база тыртар боор силер бе дээр дугайында айтырарымга, чок дээр, а чүге дээрзин ылавылаарымга база билбес. Кол бухгалтер К. А. Ооржак база-ла мени «чарыгдалын эвээш» дээр болду. Оон ам «сенээ 440 акшаны төлээр бис, а сен 600 акшаны совхозка төлээр болзуңза?» — дээр улус-тур бо. 440 акшаны дээш канчап 600 рубль төлээр боор. Азы мени корсуп турар улус чүве бе? Мен 440 акшаны төлевирлээр болзумза, шупту арендаторларга төлээр апаар дээш ынчангаш хевирлиг.

Мындыг сооргаа кижиниң сагыжынга дыка-ла эпчок тур. Азы хей-ле күш четпес кижи чүге-ле сүржүп турар кижи боор мен, — деп бодап бээр-дир.

Любовь САЛЧАК.
Каа-Хем район.

Редакциядан: «Кызыл тук» совхозта школа ажылчыны Любовь Элбек-ооловнадан бо талазы-биле чагаа [illegible] Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң киңдис начальниги В. С. Оюн, экономист, ам «Май 1» совхозтуң директору А. С. Кадыр-оол олар-биле база сүмележкен бис. Бир-тээ, керээде ындыг чүүлдү айытпаан болганда, ону тыртар эргези чок дээрин биске олар тайылбырлааш, чогум арендатор кижи совхозтуң хөгжүлдезиниң фондузунга база акша киирер ужурлуг дээрзин олар биске дыңнатканнар. Ындыг болганда арендатор-биле ол дугайын эп-чөп-биле дугуржур ужурлуг.

Ынчангаш бис совхозта профком даргазы А. Г. Глуховага чагаа-таныылбырны бо чылдың май 18-те бижээн бис.

МАЛЧЫННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

[illegible]

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

Эргелеривис болгаш хүлээлгелеривис кандыг болур ужурлугул?

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилелин парлаан солуннуң бо арның сагыш-сеткилимге дыка-ла хөй бодалдарны хайныктырды. Бо улуг, төөгүлүг бижиктиң иге адында кирген ол сөстүң бежи өрү дыл кырында болу бергени безин биске күрүне бот-тускайлаң чоруктуң чүүлдүн дараа херектиң ооң чугулазын бадыткап турар дыр деп бодап кагдым.

Тываның күрүне бот-тускайлаң чоруктуң дугайында чугаа чорүп турда, кол шиитпирлээр айтырыглар бо:

1) Республиканың ады кандыг болурул?

2) Кайы чурттуң иштинге бактаан кирерил, азы шуут тускай күрүне болур бе?

3) Эрге-чагырга кымныы болурул?

4) Кажанның эрге-ажыын күрүне канчаар камгалаарыл?

5) Тывага хамааты эрге деп чүл?

6) Өске чурттар-биле болгаш бактаап кирип турары күрүне-биле кандыг харылзаа-хамаарылгалыг болурул?

7) Тываның Үндезин Хоойлузу өске-даа хоойлулары ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чогуур Хоойлулары-биле кандыг харылзаа-хамаарылгалыг болурул?

8) Тывага онгу-хоонуң айтырыын канчаар шиитпирлээр?

9) Тываның девискээри болгаш кызыгаары канчаар көрдүнерил?

10) Тываның бүгү байлаа кымның өнчүзү болурул?

11) Республиканың экономиктиг эргелери кандыг болурул?

12) Тываның политиктиг эргелери кандыг болурул?

13) Сүлде, туг дээн ышкаш шимчээрлер турар бе? Чурттуң төвү кайда турарыл? Мындыг [illegible] чүүлдер бо хоойлу бижиктиң үндезини болур ужурлуг.

«Парлаттынган төлевилел бо бүгү айтырыгларга тодаргай харыыны берип турар бе» деп айтырыг тургустунуп кээр-дир. Мен аңаа мынчаар харыылап болур мен: нийти угланыышкынын шын бердинген-дир, ынчалза-даа чурттуң ады, ооң политиктиг болгаш экономиктиг эргелери болгаш өске-даа чугула айтырыгларны бо төлевилелде тодаратканы чегей, харын-даа кызыы-дыр.

Төлевилелди сайгарарын уламчылаар мурнунда, мындыг чүүлдү демдеглевес арга чок. Бо хире чугула хоойлу бижикти көөрү, ооң чонга тарадыр мурнунда, эдип-чазаары чүгле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] эргезинде турар ужурлуг. А бистиң төлевилеливистиң парлаттынган майыын Тыва АССР-ниң Президиумунуң хуралы бадылап каан, сессиядан Президиумче шак ол хире улуг эрге-хүлээлге дамчыдарын удуртулганың чедип алганы-биле база депутаттарның айтырыгны чедир үнелевейн барганы-биле, шак мындыг чөптүг эвес байдал тургустунуп келгенин айтыры чугула. Моон соңгаар Дээди Советтиң сессиязы болгаш Дээди эргезин кандыг-даа аппаратка, органга дужуп бээр чоруун депутаттар болдурбас боор деп идегеп каар херек. А бо үнүп келген төлевилел Дээди Советтиң сессиязындан томуйлаттынган улус депутаты эш Б. А. Конуспаев баштаан тускай комиссияның тургускан төлевилелинден кончуг өске төлевилел болу бергенин база демдеглеп каайн. Шыны-биле алыр болза, Дээди Советтиң Президиуму аңаа чүгле сөс-домак эдилгелерин киирер эргелиг, комиссияның төлевилелиниң утказын шуут өскертир эргези чок турган деп санаар мен, ынчангаш комиссияның белеткээн төлевилелин аңгы парлаарын негеп тур мен.

Маңаа мен солунга үнген төлевилелдиң чүүл бүрүзүнче эдилге киирер деп оралдашпайн, сессияның бадылап каан комиссиязының саналдарында кирген-даа болза, парлаттынган төлевилелче кирбейн барган чүүлдерин чонга чарлап чедирерин кызыдып көрейн. Ынчан номчукчулар бо ийи төлевилелдиң чүү хире ылгалдыын эскерип кааш, комиссияның төлевилелин бөгүн парлап үндүрер дугайында негелдеге деткимчи бээр деп идегеп олур мен.

Бирээде. Депутаттарның кол нурузунуң деткип турганын барымдаалааш, республиканың ады «Тыва Республика» орусчалаза «Тувинская Республика» азы «Республика Тува» кылдыр эдер деп [illegible] шиитпир үндүрүп каан турган. Кол-ла чүве Тываның автономнуг-даа, советтиг-даа, социалистиг-даа болурунда эвес, а ооң улус күрүнези — республика болурунда. Шак ындыг бодал-биле Удмурт АССР бодунуң күрүнезин «Удмурт Республика» деп чарлап алганын сагындырып каайн. Ооң ангыда ам белеткенип турар РСФСР-ниң Конституциязында (Үндезин Хоойлузунда) кандыг-даа автономнуг, совет, социализм дугайында чүүл киирбейн турар, ынчангаш национал республикалар болгаш девискээр тургузуглар каттышпаан. РСФСР болурун деп [illegible] демдеглээн. Черле ынчаш кайда-даа капиталистиг, империалистиг республика дээн ышкаш кылдыр болуп каткы-шоотка кирип адап турар күрүне чок болгай. [illegible] «Тыва Республика» деп адап [illegible] деп бодап тур мен.

Ынчангаш бо төлевилелдиң ады база эдип «Тыва Республиканың бот-тускайлаң чоруунуң дугайында угуулгазы» деп бижизе кандыгыл? Бо дээрге мөңге аттар хоойлу бижиктир, ынчангаш ооң ады бедик ооң утказы-биле [illegible] мен.

Ийиде. Амгы экономиктиг, политиктиг байдалывысты [illegible] Тыва Республика РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң иштинде бактаан кирген күрүне боор тургустунуп болза эки деп бодаар мен. Амдызында республика бодун экономика талазы-биле бүрүн хандыртынып шыдавайн турар болгай, ынчангаш бо бүрүн улуг бистиң Россияның экономиктиг деткимчезин база конгуг чугула. Тываның экономиктиг хөгжүлдезин бөдүүгүп, экономиктиг [illegible] кымдан-даа дилевес кылдыр хөгжүдүп алганывыста, Тыва эвилелдешкен республика-даа болуп болур эргелиг, шуут кымга-даа чагыртпас болгаш хамаарышпас тускай күрүне-даа боор болур эргелиг. Ынчангаш Тыва Республиканың эвилелдешкен республика болур болгаш бүгү чонунуң негелдезин ёзугаар РСФСР-ниң-даа, ССРЭ-ниң-даа составындан үнүп болур политиктиг хостуг эргезин бо угуулгага киирери конгуг чугула. Тыва бо эргезин доп-дораан ажыглазын деп кым-даа албадавас, а келир үелерде бистиң салгалдарывыс Тывага кандыг-даа күрүне тургузуп ап болур хостуг эргелиг болзун — ол эргени ажыглаар тургузуп бээр улуг хүлээлге бөгүн бисте онаажып турарын угаап, бичии, төөгүлүг харыысалганы болувусса, алыр ужурлуг бис. Шак мындыг эргени Татария, Якутия, Коми болгаш өске-даа республикалар боттарының угуулгаларында бижиглеп алганын каксы демдеглеп каайн.

Үште. Тыва Республика болза РСФСР, ССРЭ болгаш өске-даа черлер-биле кады ажылдажылга, харылзаа-хамаарылгазын Керээге үндезилеп тургузар — бо дээрге-ле чаа үе-чадала тургустунуп турар демократтыг харылзааларның үндезини-дир. Камгалал, харылзаа, транспорт айтырыглары ышкаш чижектиг чүүлдер РСФСР болгаш ССРЭ-ниң эргезинде турар, а өске бүгү чүүлдер керээ ёзугаар Тыва Республиканың эргезинге артар ужурлуг.

Дөртте, Тываның черниң кыры-даа, иштн-даа, ооң даглар-хемнери, арга-арыглары, агаар делгеми, үнүш болгаш дириг амытаннары, төөгүлүг болгаш культураның үнелиг чүүлдери Тыва Республиканың чонунуң өнчүзү болгаш национал хөреңгизи болур — ол өнчү-хөреңгиниң ажыглаары болгаш эдилээри Тыва Республиканың долу эргезинде турар ужурлуг.

Беште. Тыва Республика хамаатызы деп эргени тургузар болгаш ол эргени хоойлу ёзугаар чедирип-даа, камгалап-даа ужурлуг бис. Тыва хамаатызы РСФСР, ССРЭ-ниң хамаатызы деп ийиги эргелерин база бүрүн-биле алдынар — ынчангаш [illegible]. Тыва Республиканың, РСФСР, ССРЭ-ниң хамаатызы эргелер дугайында [illegible] РСФСР-ниң хамаатызы, ССРЭ-ниң хамаатызы деп [illegible] хоойлу бижиктер [illegible]. Тыва Республика хамаатызы деп эргени тургузары үндезиннер-дир.

Алдыда. Тыва Республиканың кандыг-даа күрүне-биле деңге эргелиг [illegible] тургузар [illegible] ужурлуг. Ол эргени долузу-биле алгаш, өске чурттар-биле чүгле экономиктиг эвес, а политиктиг харылзаалар тургузары база бистиң эргевисте турар ужурлуг: өске чурттар-биле бүрүн эргелиг элчин сайыды, консул сайыттар деңнелиниң харылзааларын тургузуп болур эргени чарлап ап турарывыс ол болур. Ооң ангыда өске-даа [illegible] турар ужурлуг.

Чедиде. Тываның девискээри [illegible] Тыва Республиканың [illegible] «Тыва Республика» деп [illegible] тур мен.

Сесте. Тыва Республиканың [illegible] кызыгаары бо хүнде турар байдалынга дүүштүр бадыткаттынар ужурлуг. [illegible] эргелиг турар ужурлуг бис.

Тоста. Комиссияның-даа, парлаттынган-даа төлевилелде Тыва Республиканың сүлде демдээ, тугу болгаш ыдыктыг ырының дугайында чүүл киирбейн барган. Кандыг-даа күрүне — шуут тускай-даа, [illegible] турар күрүне сүлделиг, туглуг, ыдыктыг ырлыг болур ужурлуг. Моон угуулгага тускай киргеш, конкурс чарлааш тургузуп алыры бистиң эргевисте. Башкирия, Коми, Татария чижектиг республикалар сүлде, туг болгаш ыдыктыг ырын тургузар эргезин база угуулгаларында киирип алгылаан. Ооң-биле чергелештир бо угуулгага [illegible] Тыва Республиканың найысылалы деп тускай чарлаар болза эки деп бодаар мен.

Бо төөгү дугаар чүүлдү «Тыва Республиканың бот-тускайлаң чоруунуң дугайында угуулгазы» бижикке кончуг тодаргай киирери негеттинип турар. Чамдык чүүлдер солунга үнген төлевилелде база кирип турар, ынчалза-даа [illegible] тодараттынмаан боорга, ынчаа база дампыр киирдингилээн.

Тываның күрүне бот-тускайлаң чоруун чарлап алыры кымның-даа амы-хуузу эрге-шөлээзин кызырбас. Харын-даа Тываның бүгү чурттакчы чонунуң бүрүн эргелерин ол бижик улам тодарадып, быжыглап, национал-дар аразында чөрүлдээлерни чарыыладырып, чок кылырынга деткимчи болур деп бодаар мен. Тыва Республика күштүг база экономика, политика талазы-биле тускайлан болган тудум-на, чүгле тываларга эвес, а Тываның бүгү чонунга бир дөмей ажыктыг болурун чугаажок.

Ниитизи-биле бөгүн бистер, Тываның бүгү чону, ажыл-ишчилери чүү хире эрге-шөлээни болурувусса алыр-дыр бис — ол хире эрге-шөлээни келир үеде эдилээр аргалыг болур бис. Боттарывыс бодувустуң эрге-шөлээвисти тодарадып, тургузуп алгаш камгалавас болзувусса, [illegible] оралдашпас болзувусса, бисте доораан-даа, үстүнден-даа эрге-шөлээни кым-даа шаңнап бербес.

Каадыр-оол БИЧЕЛДЕЙ.

Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң улус депутаты.

Москва хоорай.

НИИТИ ХЕРЕККЕ ҮЛҮГ БОЛЗУН

Тыва ССР-ниң Декларациязының төлевилелинге хамаарыштыр мени киирер бодап турар саналдарымны маңаа бижип бердим. Чүгүдаа мурнай, Декларация төлевилелиниң адынга хамаарыштыр. Ооң эгезин ындыгаар бижизе чүл: **«Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Тыва Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң Декларациязы»** деп. Ооң соонда «1», «2», «3», ... «10» деп демдектелдей бижиш. [illegible] «1-ги чүүл», «2-ги чүүл», «3-кү чүүл» ... «10-гу чүүл» деп бижиир болза эки.

Чугур чүүлдерде (статьяларда) немеп деп бодап турар чүүлдерим бар. Ол — чүгү-даа мурнай, күрүне дылы болур тыва дыл дугайында айтырыг. Бирээде, [illegible] хоойлулар шиитпирлер үндүрерде бирле дугаарында тыва дылда саналдан барымдаалаар.

Үште, Тыва ССР бодунуң тускай сүлде демдектиг, тугу, гимниг болур.

Дөртте, Тыва ССР-ниң национал күрүне суверенитедин политиктиг партиялар, [illegible] болгаш [illegible] ыжаныг [illegible].

[illegible] бир чүве болза, ооң хоойлу бадырар сайгаар. Ооң ангыда, [illegible] бо болгаш суг чорудулгазының эрге-чагырылгазының тус-тус ажыглаар тургузары болгаш эрге-хоойлулуг Тыва ССР-ниң бодарал тургузузарының кол принципи деп санаар.

База бир айтырыг бар. Ооң мөгүүлер илередип берейн. Республикада [illegible] чурттап турар бүгү [illegible] национал [illegible] төөгүлүг [illegible] чүүлдерин база [illegible] камгалаар национал культура, төөгү талазы-биле үнелиг чүүлдерин камгалаарын Тыва ССР магадылап турар.

[illegible] мындыг чүүлдү чугаалап каайн. Тыва ССР-ниң хамаатызы болур [illegible] ооң суверенитединиң [illegible]. Республикада бо [illegible] хамаатыларының ат салдарын, кадыкчылын, эргелерин [illegible] ханчыл [illegible]. Ооң хамаатылары Тыва ССР-ниң девискээринде [illegible] оларны камгалап каратаар.

Доруг-оол СААЯ.

Партияның Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң Декларациязының төлевилелинге чаа-чаа тывылыг саналдар, бодалдар тывын, дискуссия [illegible] чугаалажылгазынче чорук турар-дыр. Филологтиң эртемнериниң доктору Шулуу Сатның төлевилелге хамаарыштыр саналдарын болгу дугайын чугаалыгузун, [illegible] тур мен.

Тыва АССР-ны «Тыва Республика» деп адаарын чамдык эртер саналдан турар, а ынчаарга чогум кандыг республика — хостуг, демократтыг азы бүрүнгээн бе деп айтырыгны ындыг саналдар тодарадып бээр [illegible]. Тыва 1921 чылдың августан 1944 чылдың октябрьга чедир республика турган-на болгай. Ол Араттың улусчу республиказы турган болгай. Ол Араттың улусчу республиказы база-ла республика турган. Ынчангаш хөвүлдениң бо [illegible] Тыва АССР [illegible] **«Тыва Совет Социалистиг Республика»** деп адаары бүгү талазы-биле чөптүг деп билир мен. Чүге дизе Тываның амгы күрүнезе ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң база эвилелдешкен амыдырал өске-даа республиканың күрүне тургузуундан ылгашпас, ат-сыын, үнделиниышгуру В. И. Лениниң тургускан Советтерден үнделиниэттингени-биле ол ат бистерге ээ-не чоок, хандарел болур. Совет Тываның амгы болгаш келир үелери политиктиг — арын-нүүрүн, алыс утка-шынарын ханы, ыы-биле тодарадып турар деп билир мен. Бо бирги саналым.

Ийиде. Тыва ССР-ниң сүлдезин чаартыры черле чугула. Ону РСФСР-ниинден ылгалдыр чаартырда. ТАР-ның соолгу турган сүлдезиниң ниити [illegible] дыгыл? Ол сүлде дыка чараш болгаш хевир-көрүштүг-даа болгай.

Үште, Тыва ССР-ниң чонунуң национал байлаа болур бодунуң дугайында Декларацияның төлевилелиниң киирээн чүүлдерге «Тыва ССР-ниң [illegible]» [illegible] Тыва ССР боду [illegible] республиканың Дээди Совединиң [illegible] министерстволар, күрүне комитеттери Тыва АССР-ниң девискээринде [illegible] Тыва АССР-ге [illegible] турар мен.

Дөртте, төлевилелдиң тыва дылга [illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер [illegible] чанында терминология комиссиязын болгаш тыва дылдың тускай [illegible] киириштирери чугула.

Беште. Тыва ССР-ниң күрүне тугун, күрүне сүлдезин болгаш күрүне гимни чогаадыр талазы-биле конкурсту чарлаары негеттинип келген деп бодап мен, ону ынчангаш деткиир мен.

Алдыда. Тыва ССР-ге тыва болгаш орус дылдарны бир дөмей күрүне дылы деп хүлээп алыр дээн саналдарны ооруп деткивишаан, Тыва ССР-ниң күрүне тугун, күрүне сүлдезин болгаш күрүне гимни тыва болгаш орус дылдарга бижиирин саналдап турар мен.

Артём БОРБАК-ООЛ.

Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ДЕМНИГДЕ—ТЕНДИШ ДИВЕС

Тывавыстың бот-догуннаашкынынга хамаарыштыр «Шыны» солуун демнииштыр номчукчуларның төлевилелди чугаалажып турарынга өөрүүр апаар. Мээң сүмем мындыг. Бирээде. ССРЭ деп аңгыланыр деп баар болзувусса ажык чок деп бодаар мен. Чүге дизе 41—45 чылдарда эки турачы чаңгыс чер-чурттугларывыс бүгү нация чонунуң төлээлери [illegible], кырган-аваларывыс фронтута дузалакчы кылдыр чылыг идик-хепти даарап берип, бүгү чонувустуң хой саныыг малын сүрүп чоруттувус. Ооң соонда Тывавыстың байлаан харам чокка берип турган, эвилелдешкен республикалар-биле кады күштүг ССРЭ-ни тургустувус. Ам каап ол бүгү күчүвүстен ойталарывыска кайын таарышырыл?

Келир үелери салгалывыс чок эвес. Төрээн черин канчап өскелерге бээрил, байлаан канчап халаска ыдарыл? Ак-Довурактан Даш-оол Монгуштуң саналынга каттыжып, ССРЭ болгаш РСФСР-биле бактааттынган **Тыва Демократтыг Республика** деп адаза чогуур-дур. Ийиде. Тывавыстың ак-көк хемнери, мөңгүннелчек баштыг тайгы-сыннары, ооң чаагай өзүм-сигенинге мандыы өзүлгээн мал-маганывыс, оларның аа сүдү, дүгү, эъди база чер адаанда эгээртинмес байлактарывыс — ооң холук чок эртинези бистерниң-не чоргаарадывыс дээрзин кажан-даа утпаалыңар. Бо-ла бүгү химия дузазы-биле [illegible] шынары багай, ертээ аар кылыр [illegible] Ынчангаш бистер чүгле өрү тыртынар, бүгү күжүвүстү демнииштирип, эки ажылдаар ужурлуг бис. Садыглажырда [illegible] чогумчалыы-биле үнелеп, [illegible] бүгү холумак чок арыг чүүлдер-дир деп шынарын [illegible] бис. Ынчан байлак, сайзыраңган Тыва апаарывыс чайлашы чок.

Кешти, дукту шык-соок эрттирбезин, шын эдилээрге үр үрелбезин, канчаар чүп аштаарын ярлык-биле кошкан биживилгеге айтыр апаар. Ынчан бистиң бүдүрген эдилгелер-даа делегей рыногунче үнүп болур. Каш-ла чылдар дургузунда тудугжудан ужудукчуга чедир эртем-билиин канчап өөрени алган деп бис. Чүгле белен бараанларга чаңчыга бергенивис кончуг-дур. Кажан бараанарны болбаазырадып тура, бичиил шаптараазыннарга тула бербейн, ара соксап кагбайн ыыымак, чогаадынчы дилээшкиннерни кылып турган [illegible] артар апаар бис. Үште, бот-догуннаашкынывыс Тыва Демократтыг Республика тургускаш, кол-ла сагыш салыр чүүлүвүс — тыва чонувустуң боттарының аразында эп-найыралыг, нацияларда аразында эп-найыралды быжыглап, ажыл-ишти шынарлыг чорударывыс болур.

Валерий ХУУРАК.

Улуг-Хем район.

Кижилер болгаш чылдар

КЕЗЕР ЭМЧИ

Чээрби беш чыл бурун таар Томск хоорайга дээди өөредилге чери дооскан. Дээди эртемниг кезер эмчи болгаш, төрээн Тывазынга ийи ажылдап берген. Таңдының Балгазынга ийи чыл ажылдаан, кезер эмчилеп, иелерде божудуп турганын ам сактып орар. Ооң соонда ынак эмчиниң амыдыралының оруу Казахстанче углапкан, аңаа ажылдап иштибиле бир чыл чурттаанар база катап-ла Тывага ээп келгеш, амга шуут турум ажылдап кирипкен.

Чээрби чаа бо эмчиниң кезер эмчилеп ажылдаанаа чээрби беш чыл болганын оон ажылдап турары коллективи — республиканың онкологтуг диспансериге эрттирген. Эргим, чылыг сестер, байыр чедиришкиннери, чаагай күзээшкиннер хөй-ле болганы чугаажок. Бодап-даа көөрге, чүстүн дөрттүң бирээде кезээде-ле аарыг үдүрерин ажылдааны. Ындыгла херээжен кижиге, аар-ла. Ам ажылдап турар Б. Чүгээр (министр), К. Орус-оол, Д. Кара-Сал дээш, өске-даа баштайгы тыва кезер эмчилерниң бирээзи-ле ооң алдан ажылдап эгелээн тыва херээжен кезер эмчи болду.

Ол кымыл, ынчаш? Алла Кыргысовна Сиразитдиновадыр. Аалының ниити татар кижи чораан, каш чыл бурунтаар аараан чок болган. Ийи уруу-биле артаан. Уруу ам Ленинградта институтта микробиолог болуп доозуп бааринге чедир чаңгыс чыл арткан. Оглу — алдыгы класста Дүн-хүн дивес. Чайгызыг чок, харыысалгалыг кезер эмчи ажылдыг урууңун база бир даягызы, шимчи оглу, дузалакчызы ооң аазы болуп турар. Улуг-Хемниң Чаа-Хөл чурттуг хоочун Имижаа Окапаевнаның захы ам чедип дегий берген. Хоочун башкының канчы танынышкини мен, соолгу чылдарда черле найысылалда чурттап турар хире болган. Шынап-ла, Алланың ашыгшужуун үлежип, аар ажылдаарынга дуза-демек кадып, оларның-биле кады чурттап орар. Ава кижи мындыг, кезээде-ле төлүм дээр. Авазынга кызы кажан-даа эргим, чоок, ынчангаш оозун карактажып, хирге-чамга-даа дээрт-пейн келгени бо ышкажыл.

— Авам эвес болза, шынап-ла, бергедээр турган боор мен — деп, эмчи ам сагтып чугаалап орар. Оглу чаа-ла школаже кирип, уруу өөренип чорупк турган, ынчан ынак эжи мөчээн. Чылдар эртип, сагыш-сеткил ажыг оожургаксай берген болбайн аан Алла Кыргысовнаның аар бодалдардан, сагышсыралдан алаактырып турар чүве — ооң ажылы.

Баштайгы он чылда аңаа кезер эмчилеп турган. Бо эмчиниң дагдыныкчыларында республиканың сураглыг орус, тыва кезер эмчилери бар болуп турар. Козлова, Канунников, Зудов, Верещагин, Орус-оол дээш, өске-даа. Кажан Ленинградка ординатураны доозуп алгаш келген турда, аңаа хоочун кезер эмчи дагдынычылары дүрген кезишкиннер кылырындан, план ёзугаар кезип эмчилээринче шилчиирин Аллага сүмелээннер. Онкология кафедразынга ординатураны эрттиргени ооң амгы бо ажылынга дыка улуг дузалыг болган. Ынчангаш ам он беш чыл дургузунда кезээде-ле аар аарыг кижилер-биле ажылдап, оларның аарыын чиигедип, дуза-ап, дыка хөй таварылгаларда аарыгның [illegible] аас-кежиктиг кижилер кылдыр кадыкшыткаш-даа эмчиден үндүрүп чорудуп келген. Олар эмчизинге өөрүп четтиргенин кезээде илередип чоруурлар.

А. К. Сиразитдинованың ажылдап турар эмнелгезинде, ылангыя аарыг улус аразында, долгандыр турар психологтуг байдал колдуунда ооң аар кылдыр сагындырар. Кижи бүрүзүнүң аарыгга хамаарылгазы безин аңгы-аңгы болурун билир бис. Аарааңда хамалыг берге, шыжыгар кижилер кайы-даа эмнелгеге бодга тавар [illegible] ышкажыгай. Онкология диспансеринге аарыгның кандыг талазы хамаан чокка чам, дыгта [illegible] кижилерниң сагыш-сеткили-даа дуурвар. Хелдепсээр байдал эвес.

Кижи бодап көөрге, аарыг кижи аарыынга удур эмчиен-биле кады, демниг, чаңгыс сорукнуг удур турнуур-ла болза, черле кымга-даа эки, чиик кылдыр сагындырар-дыр.

Эмчиниң алыс хостуг үезин бодап, дүгүржүп алгаш, аңаа ужуражып чеде берген кижи мен. Ону маңаан үзүг-ла уулабас, арга-сүме айтырган, сагыш-сеткилин доюлдурган бодалдарын [illegible] бар. Ол-бо төреелдериниң дугайын сагыш човап айтырарлар база хөй болду. Байдал эки дээрзин билип алгаш өөрүп, эмчиге шын-на сеткил-биле четтиргенин илереткилээрлер.

Алла Кыргысовна-биле кезек үеде чугаалажып орар аравыста каш-даа кижи аңаа келгиледи. Кады ажылдап турары онкология талазы-биле кезер эмчи Самбылдай Валерий-даа бо-ла сүме айтырып келир, [illegible] кижиниң [illegible] чыттырарын-даа айтырар. Мында, онкодиспансерде эмнелиң [illegible] чаа хан херек дээрин эмчивис станцияже-даа долгагылады. Ооң сагыжында чүгле аарыг улузу-ла болур чүве-дир ийин деп бодап ордум. Эмчи кижи бодунуң пациентилериниң чырык чаагай арынарын хой-биле көрүп, оларның аар-човулаңын чиигедип, [illegible] шынап-ла, аас-кежиктиг кижи болур боор. Бойдустуң хоойлузу кончуг, дириг бойдус олуунче-даа [illegible] боор үе турар. Ол аар-ла болбайн канчаар. Чиигедир дээш, дуаалаар дээш бүгү делегейде эң шыырак дээн күштер ракка удур демисежип, дилеп, шинчилеп, харын-даа чамдык таварылгаларда чедиишкинниг-даа болуп турарлар. Үези кээрге, аарыг-човулаң эвээжей бээр, черле эмнеттинер апаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Улуг-Хемниң Чаа-Хөл чурттуг, Алланың ада-иези Седиптерниң өг-бүлезинде улуг уруу эмчи, бир дуңмазы база уруглар эмчизи, авазы дег башкы-даа кижи бар. Өг-бүлезиниң аайы-биле Владимир хоорайда чурттап чоруур дуңмазы оол база бар. Седиптерден интернационалдыг өг-бүлелер каш-даа үнген ышкажыл. А ынчаарга Алла бо-ду кайда төрүттүнген деп бодаар силер? Даг-Алтайга, ооң төвү Ойрот-Турага ада-иези Седиптер аңаа өөренип турда, дүн кызы төрүттүнген. Ада-иези өөредилгезин дооскаш, үш айлыг бичии уруун Тывазынга эккелгеннер. Эрес-шоваалаң, чазык-чаагай чаңныг, мөге-шыырак, ботнур кылдыр кестүр эмчиниң холдары, шынап-ла, алдын кижи-дир эвеспе Тыва херээжен эмчи чээрби беш чыл дургузунда кезер эмчилеп келген. Ат-сураа-даа диңмиреваан, бора бүлүн ажылдап чораан бе дээрге, ол кезээде-ле [illegible] чаа чүүлдерге чүткүлдүг, арга-дуржулгазын эштери-биле үлежиксээр эмчи деп ону санап турар. Кижиниң [illegible] турузун тодарадыр чүүл — хой-ниити идепкей. «Ат-алдары шала чаңызап-даа турар болза, чээрби чыл иштинде партияга бактаан, ооң-биле кады ажылдап, чурттап келдим» — деп, ол чугаалаар. Улустар артынга чаштынып алгаш, таваарлап олурар хөөн ында чок. Кая-даа болза, херек апарган таварылгада, чугаалаксаан бодалдарын сөс кырынга илереди бээр чангыдыг кижи болду. Мооң мурнунда-ла хоорайга болуп тургулаан хемчеглерге бо эмчини каш-даа удаа эскерген мен. Хөй чылдарда ажылдаан тыва херээжен кезер эмчи деп чүвени бистиң редакцияже онкодиспансерден аарыг улустуң дилег чагаазындан билип алган бис. «Ажыл-херээнге бердинген, кызымак, шыырак даан кезер эмчиниң дугайын солунга үүте бижиңер силер» деп олар редакцияны чемеглээн чораан. Эскертинмейн ажылдап чоруур шиитиы, ак сеткилдиг шилип алган херээнге салдуг-ла бердинген, шак мындыг эмчилер-даа, өске-даа мергежилдиң улуу бисте. Тывада база хөй болбайн канчаар. Алла Кыргысовна оларның бирээзи.

Кижилерге буянын чедирип чоруур эмчивистиң дугайын каксы-даа бол чугаалаттым. Черле ынчаш бистиң республикада онкология албанында чүү четпес, чүү эки болуп турарының дугайын аравыста чугаалаштывыс. Алла Кыргысовнаның чугаазын-биле алырга, чогум эмчи кадрлар диспансерде четпир. Билии-даа шыырак, дуржулгалыг-даа аабек болуп турар тывалар база бар. Түс черниң кадрларындан-даа үш дөрт кижи бар, а өске кезер эмчилер база хөй, чиңгелээрге, гинеколог-онколог Татьяна Ивановна Расенко эң шыырак эмчилерниң бирээзи. Республикада өске теп бар эвес, ынчангаш бо диспансер республикада рак аарыгларын тодарадып тывар теп болуп турар, аарыгны тодарадырынга хой үе чарыгдаттынып турар. Эрте билдинген, эрте тодаратынган тудум-на, аарыгның [illegible] туннели эки болуру албан. Бүгү ниити диспансеризация, ол бо эмчи шинчилгелерин оюп эртпейн, кижи ап-ла чоруур болза, кижиниң кадыкшылы чайгаар-ла эки болур ужурлуг. Кижиниң бодундан база хөй чүүлдер хамааржыр болбайн аан. Ырак узак черлерде чурттап чоруур малчыннарывыстың, өске-даа кижилерниң кадыы дорт хамааржып турар черлери сагыш салыышынны бичии-даа кошкатпазы чугула. Чоннуң кадыын шинчиир тускай машиналар безин график ёзугаар районнарны эргип чоруп турар болгай. Ажыл-агый удуртукчулары малчыннарының, өске-даа ажылчыннарының кадыын бодаар болза, чыл бүрүзүнүң шинчилгезин ыяап-ла эрткен болуру ажыктыг.

Республика найысылалы Кызылда № 2 поликлиниканы хойжуларның кадыын шинчилеп эмнээр эмнелге кылдыр тургусканындан бээр элээн үе эрте берген. Ол эмнелгениң баазазы немежип быжыглап турзук. Рентген-биле бодун шинчилге безин кылыры четей апарганы элдептиг.

Онкодиспансерге эң нарын бирги чергениң аппараттарын тып тургузары черле чугула дээрзин эмчи меңээ чугаалап орду. База бир чечей болуп турар айтырыг эмнелгениң тар, бичии болуп турары. Аарыг улусту, ылангыя өңне, тынныш органнарында чыргалыг, үр чыттырып, хынап эмнээр дээрге ындыг салбыр ажылдар шол чок. Бир эвес бо эмнелгеде квартирантыладып кокуп каан херээженнер консультациязы гинекология салбыры өскээр шилчидиптер апаргыл чүве болза, диспансерниң баазазы четчир апаар. Ырак районнардан келген кижилерни чыттырып алгаш, анализтеп хынаар дээрге, арга чок, чаңаарда вокзалга азы кышкы үеде эмнелгениң коридорунга-даа хондуруп ап, анализтээр болган бис — деп эмчиниң хараадалын илередип турары черле чөптүг. Кызылдың херээженнерни, шынап-ла, мынча чылда таарымалыг консультация-биле, гинекология салбыры-биле хандыртынмайн турарын кижи кайгаар. Мырыңай тударының кырында келген дугайын республиканың чамдык удуртур даргалары безин чугаалап тургулааанын санты-дыр мен. Орус улус аазааны үш чыл манаар дижир, та каш үш чыл эрткен чүве.

Долгандыр турар хүрээлелдиң арыг болуру, хоорай кырының агаарын арыглаарының дугайында айтырыглар чиди-биле көдүртүнүп тура-даа, алызындан эки-ле үзе шиитпирлеттинмейн турар, ол-даа айтырыг болза, кижилерниң кадыкшылы-биле холбашкан эң чидиг айтырыг ышкажыл дээрзин Алла Кыргысовна Сиразитдинова-биле чугаалаштывыс. Кадыкшыл дээрге — ниитилелдиң байлакшылы дижир болгай. Ындыг болган төлээде аңаа чүнү-даа бээринден дадагалзаан херээ чок. Байдалды билип, чок ортузунга чорук, аарыг улустар-биле ак сеткилдиг, бүгү бердиниишкин-биле ажылдап чоруур кезер эмчи Алла Кыргысовна ышкаш кижилерни шак мындыг айтырыглар хөлзедип турбайн канчаар.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ЧУРУКТА: Алла Кыргысовна Сиразитдинова биле улуг сестра Дина Кирилловна Вишуренко.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Төрээн дылың өөрен

БАЙЛАК МАТЕРИАЛДАРНЫ АЖЫГЛААР

Улустуң аас чогаалын, амгы литератураны, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлерин школачыларга тайылбырлаар, оларның утказынарынга уругларның медээзин хевирлээри, төрээн дылынга ынак кылдыр кижизидери дээрге, тыва дыл болгаш литература башкыларының ылдыктыг хүлээлгези болур. Ындыг болганда ажылды үре-түңнелдиг чорудар дизе школаларда тургустунган тыва дыл болгаш литература башкыларының методиктиг каттыжыышкыннарының ажылынче улуг кичээнгейни салыры чугула. Бо таварылгада методиктиг ажылдарның чыл дургузунда болгаш элээн каш чылдарда тургустунган системалыг ажыл планы улуг рольдуг болур.

Ийи ортумак школазында хоочун башкы Б. Д. Донгак тыва дыл болгаш чогаал кичээлдерин өөреникчилерге ханы утказыг чорудуп, төөгү болгаш чаагай чаңчылдар-биле холбавышаан, амгы үениң негелделерин өөреникчилерге кичээл бүрүзүнде тайылбырлап турар. В. И. Ленинниң 120 харлаан юбилейинге турасхааткан ленинчи кичээли 5 «а» класска ноннуг солун болган. В. И. Ленинниң овур-хевиринге уругларны кижизидип турары башкының хөй чылда ажылының кол угланыышкыны деп чүвени көргүскен.

Тыва дыл — байлак дыл. Амгы үеде тыва дылдың эгээртинмес байлаан школачыларга чедимчелиг тайылбырлап өөредир болгаш оон-даа улам сайзырадыр дизе төөгү-биле дорт холбап, төрээн чериниң бойдус байлаан, оон чурумалын өөренип, тус-тус черлерниң аттарының төөгүзүн сайгарып, тыва чоннуң аас чогаалынче, чаагай чаңчылдарынче долгуу-биле дедир [illegible], оларны кичээл бүрүзүнге [illegible] тайылбырлап, уругларга өөредири болур. Шак бо улуг ажылды бистиң районнуң тыва дыл башкылары «Төрээн черин өөрен» деп кыйгырыгның адаа-биле чорудуп турар.

Ол ажылдың херечизи чүл дээрге, кыска хуусаада районнуң 3 школазында чурт-шинчилел музейлерин хевирлеп тургусканы болур. Бо ажылга хөй чылдың дургузунда чурт-шинчилел ажылының бөлгүмүн удуртуп келген Алас школазының тыва дыл башкызы Т. Т. Күшкаштың улуг-хуузу улуг. Татьяна Тюлюшовна бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, кылган ажылдарының ужур-утказын методиктиг каттыжыышкынга сайгарып, өскелерге нептередип турар. Тоора-Хем ортумак школазының башкызы А. А. Содунам ук школага тыва дыл башкылап келгеш үр болбаан. Ынчалза-даа ол Тоора-Хем ортумак школазының 60 чыл болган оюнга турасхаадып, чурт-шинчилел музейин тургузар аргалыг болган. Антонина Александровнаның тыва дыл болгаш чогаал кичээлдериниң кол угланыышкыны — база-ла төрээн чериниң чараш-каазынга уругларны өөредири, оон куш-ажылчы кижилери-биле таныштырары. Чурттап турар чериниң материалдарын кичээлдерге ажыглап, темаларга холбаары башкының ажылында чаңчыл апарган. Чижээлээрге, тыва дылдан (5 кл) «Чүве аттары» деп темага Тожунуң дыка хөй төөгүлүг черлериниң аттарын өөреникчилерге таныштырып турар. Чижээ. «Азас» деп сөстүң тывылганы.

Азас дээрге, хелче кирр аккан тайга хеминиң ады. Шаанда ол хемге ивилиг улус элдептиг ас көрген. Ол асты аза ас дижи берген. Ол ийи сөс каттышкаш АЗАС деп чаа утказыг сөс чер ады болган. Чоокта бээр бо бүгү чараш булуңну Азас дижи берген.

«Шулуун» деп сөс. Өдүген тайгаларында сүт дег аккыр, хөвең дег хоюг, шулуун дээр чиигис оъттар бар. Иви малдың чиир чемижи шулуун болур дээн ышкаш оон-даа өске материалдарны ажыглап турар.

Башкыларның чыып кылганы капсырылгаларда уругларның дыңнап көрбээни тоолдары, тоолчургу чугаалары, тус черниң үлегер домактары, кожааңнары, улустуң ырлары, черлер, хемнер аттары кирип турар. 5 класска тыва дылга «Чүве адын» өөредип тургаш, бодуун болгаш нарын чүве аттарының чижээлге Тожуда черлер, хемнер аттарының утказын тайылбырлаар, оон-биле хол башкан тоолчургу чугааларынга, ырларының капсырылгазын Алас ортумак школазында тыва дыл башкылары Е. К. Севек, Т. Ч. Күзенек, Б. Д. Донгак солун кылдыр бижээннер. Тоора-Хем суурнуң турар черин шаанда Чеелиг дээн адап турган, ол черге турасхааткан улустуң ырызы тывылган.

Доора-ла, кыя-ла сагынмас мен.
Доора-ла Хемим-не
надыргылыг
Тогдук-ла куштарын-да
ужуп-ла келгеш.
Тодуп-ла чанар-ла Доора-ла-Хемим.
Чайзы-ла, кыйзы-ла
сагынмас мен.
Чалын-на-Шөлүм-не
чамаңнылыг.
Сайлык-ла куштарын-ла
ужуп-ла келгеш.
Сактып-ла чанар-ла
Чалын-на Шөлүм.
Кыжын-на кыштаар-ла
кырган-на Салдам.
Кыры-ла сынар-ла, эвинек-ле кагбис.
Чайын-на чайлаар-ла
Чеңнелиге
Чода-ла сынар-ла, идикле кетпес.

Бо төөгүлүг ырының сөзүглелинде тыва дылдың грамматиказынга хамаарышкан дыка хөй дүрүмнер бар ышкажыл. Ол дүрүмнерни өөреникчилерге тайылбырлап тургаш, тыва улустуң аас чогаалының онзагайын уругларга өөредип турары ол. Лексиканы өөредип тургаш, дараазында кожамыктарның сөзүглелинге тожу чоннуң чугаазының онзагай талаларын айтып тайылбырлаар.

Хавак тайга хайыракан
Халып турда, чаглавааңар.
Чүрек тайга хайыраканы
Чүдеп турда чаглаваңар.
Шивит тайга чурттуг болзаң
Шиви дооразын шилип ал, шоң
Бедик тайга чурттуг болзаң
Пөштер дооразын шилип ал, шоң.
Шулуң оътка ивиң оъткар
Шуглак-дөжээң урдунуң ал.
Эмиг оътка ивиң оъткар
Эштир шуглааң урдунуң ал.

Тыва дыл башкыларының үстүнде чорудуп турар ажылы өөреникчилерниң төрээн дылынга, чонунуң төөгүзүн, культуразын хандыр билиринге улуг салдарлыг чедирер деп чүве башкылар[illegible], кичээлдеринден, өөреникчилериниң харыыларындан билдинер.

Тыва дыл болгаш литература башкыларында бир улуг четпестерни башкылар хомудап, ам моон соңгаар канчалза экил деп чүвени чугаалажып турарлар. Чаа өөредилге чылында тыва дыл болгаш литератураның өөредилге кабинеттеринче кичээнгейни салыр. Кичээлдерге ажыглаар көргүзүг болгаш дузалал материалдарын чыып, ону нептередир. Диктантылар чыындыларынга чамдык немелде сөзүглелдерни тургузарын деп шиитпирлеп турар. Тыва чогаалчыларывыстың, шүлүкчүлеривистиң аразында ат-алдары алгаан кижилерниң портреттерин өңнүг болгаш анаа-даа кылдыр чаңгыс аай хемчээлге типографияга парлаткаш, республиканың школаларынга, өөредилге черлеринге садып нептередир ажылды дүргедедирин башкылар дилеп турар. Программада «Тыва литератураның амгы үеде хөгжүлдезинге» ортумак болгаш улуг класстарга Е. Танованың, А. Даржайның, Чамыяң Көк-оолдуң, С. Козлованың, М. Рамазанованың чогаалдарын киирерин сүмелеп турарлар.

Арина КАШКАК.
Районнуң методика кабинединиң эргелекчизи.

ТАНЫЖЫҢАР: БАЛКЭ

комитединиң секретары

— Межегейниң комсомолчулары болгаш аныктары мал ажылын хөгжүдеринге үлүүн киирип турарлар. Оларның хөй кезии мал чемнериниң белеткелинге эки киришкен. Аныяк механизаторлар бо хүннерде сигенни, саванны кыштаглар-же, фермаларже дажыглап эгелээн — деп, Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта комсомол комитединиң секретары Раиса Биче-ооловна Чаш-оол аныяктарның ажыл-ижин таныштырды.

Ол ажыл-агыйда чедер ажыг БАЛКЭ кежигүннери бар. Оларның шуптузу совхоз бүдүрүлгезинде. Куш-ажылга ынак, сагылга-чуруму быжыг оолдар, кыстарны кежигүнге хүлээп алыры-биле белеткеп турар.

ЧУРУКТА: Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта БАЛКЭ комитединиң секретары Раиса Чаш-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга турасхааткан хоорайның куш-ажылчы коллективтериниң болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлериниң байырлыг хуралы 1990 чылдың ноябрь 6-да 17 шакта хөгжүм-шии театрынга болурун улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң президиуму, белеткелдер болгаш байырлалдың хемчеглерин эрттирер талазы-биле оргкомитеди дыңнадып тур.

Кызылдың шериг гарнизонунуң кезектериниң, куш-ажылчы коллективтериниң, политиктиг болгаш аңгылчы организацияларының байырлал чыскаалы ноябрь 7-де 11 шакта РСФСР-ниң КП-ниң Кызыл хоорай комитеди организастап эрттирер.

• • •

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы белеткел салбырынга дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

Белеткел салбыры Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалынга өөренип кирерлерни дараазында мергежилдер аайы-биле дыңнакчыларны белеткээр: агроном, зооинженер. Белеткел салбырынга кодээ ажыл-агыйның адырларында ажылдап турар, үзүктел чок ийи чылдан эвээш эвес стажтыг, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринден курлавырже халашканнарны, ол ышкаш бо чылгы школа доозукчуларын, өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазының кежигүннерин хүлээп алыр.

Өөренип кирерлер дараазында документилерни дужаар: ортумак эртемниң дугайында документ, № 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, куш-ажыл дептериниң хоолгазы, характеристика болгаш ажылдап турар черинден чоруткан бижик, 3×4 см хемчээлдиг алды чурук.

Курлавырже халашканнарга характеристика болгаш шериг кезээнден чоруткан бижик, школа доозукчулар — совхозтан чоруткан бижик болгаш өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазының характеристиказы.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир, Чепсектиг Күштерден халашканнар 1991 чылдың февраль 1-ге чедир дужаар. Белеткел салбырынга биология болгаш химия талазы-биле беседа-таныжылганы эрттирер болгаш өөренип кирген ийи түңнелин 1990 чылдың ноябрь 25-те билип алыр.

Документилерни дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 5, кабинет 2, белеткел салбыры.

• • •

Кызылдың аъш-чем садыының № 1 магазини ноябрь 1-ден 6-га чедир Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, инвалидтерге, куш-ажылдың фронтузунуң киржикчилеринге, ог-бүлези чылдыртканнарга болгаш персональдыг пенсионерлерге байырлал мурнунуң бараанналын садар.

Бараанналы дараазында чурум ёзугаар садар.

Октябрь 30, 31-де Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге.

Ноябрь 1, 2-де Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораанчарга.

Ноябрь 3-те куш-ажылдың фронтузунуң киржикчилеринге.

Ноябрь 5-те ог-бүлези олурткеннерге.

Ноябрь 6-да персональдыг пенсионерлерге.

• • •

Тываның күрүне филармониязынга дараазында ажылчыннар херегдеттинип турар: ажыл-агый эргелекчизи, «С», «Д», «Е» категорияның чолаачылары, сантехниктер.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 58. Телефоннары 2-48-02, 2-49-40.

Медицина хандырылгазының чугула айтырыглары

БААЗАНЫ ТУРГУЗАРЫ АЛБАН

Кандыг үеде чурттап турарывыс кижи бүрүзүнге дыка эки билдинер. Кижиниң манаваан чаа чүүлдер амыдыралда хүн бүрүде болуп, эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг чорук, демократия анаа-ла деңдески эртпейн турар. Оларның уржуктары, үре-түңнелдери кижилерниң сагыш-сеткилин саймаарадып, күштүг силгиишкиннерге таварыштырып, янзы-бүрү аарыгларны тывылдырып турар. Республикада, ол ышкаш бүгү чуртта невроз аарыглыг кижилерниң саны көвүдээн. Невроз дээрге психика, сагыш-сеткил, угаан-медерел аарыыры эвес-тир. Ол дээрге амыдыралга, ажыл-ишке кандыг-бир когаралга, аар чидиригге, коргунчуг болуушкунга таварышкаш, стресстен аараан кижилер болур. Ол иштики органнар аарыы-биле дөмей аарыг-дыр. Чүрек-даа ыстаан ышкаш, баш-даа аараан ышкаш, чамдык таварылгаларда чүстер-даа аарыыр, уйгу-дыш чидер, хорадаачал, кылыктаныычал апарганда, дувураазинниг байдалга алысканда кымдан дуза дилээрил? Психотерапевтен, азы психоневрологтан.

Ындыг эмчи хоорайның № 1 поликлиниказында ажылдап турарын мурнунда бижээн бис. Ольга Петровна Жарова, бедик мергежилдиг специалист. Оон ажылдап эгелээни-биле невроз аарыг улустуң байдалы чүгээртээн. Эмчиниң ажылдап орар кабинединиң хемчээли бичии, улуг болук хүлээп алдынмас, турар чери эпчок, дааш-шимээниг. Кожазында кабинеттерде ажылдап орар эмчилерниң кылажыннан даажы, чугаа-сооду сеанстар эрттирерининге шаптыктыг. Сеанс үезинде иштики бодалдарынга алзып даамчырап улаан кижиге хенертен шаптыктап оттурар болза, анаа аттинмес хораны чедирип болур. Ольга Петровна боду шыырак психиатр болгаш, хоочураваан гастрит, ижин оюлганнары, бронхит, астмадан аңгыда, чиик хевириниң шизофрения аарыглыг кижилерни база эмнеп турар. Хоочургай байдалынче чалып кирип бар чыдар аарыгларны психотерапия аргазындан аңгыда, эмнер-биле база эмнээр.

Неврозту эмнээриниң аргалары — гипноз, биоэнергетика, контакт чок массаж, аутотренинг.

Гипноз — эмчи сөс дузазы-биле аарыг кижиге салдар чедирип, оон мага-бодун суларадыр, оожургадыр, артык бодалдардан чардыктырар, удудар.

Биоэнергетика кижиниң мага-бодун дириг болдуруп чоруур. Ол кижи бүрүзүнде бар. Чамдык кижилерде артыкшылдыг-даа болур. Биоэнергияны кижи агаар-биле кирр тынып, аъш-чем-биле кады чип, сут-биле ижип, организмин оон-биле доктаамал хандырып ап чоруур. Үстүг-чарлыг, чигирлиг аъш-чем, арага-дары кижиниң биоэнергиязын ээзэжедир. Ынчангаш организмге биоэнергия он-тавында турарынга шын чемненири кончуг чугула.

Контакт чок массаж. Адыш иштинде биоэнергия хөй болган тудум, оон дээштиги улуг болур. Ынчангаш баш, чүрек аараанда; ындыг массажтың дузазы улуг.

Аутотренинг — эмчиниң салдары-биле аарыг кижи бодун боду гипнозтаар. Бүгү боду суларап, чүгле бодунуң иштики бодалдарынче, боду[illegible] байдалынче шымнып сагыш-сеткилинге бүрүн билип алзып, амыдыралдың эрги турган аянынче кирип оралдажып, боду бодунга салдар чедирип эмнеттинери болур.

Невроз аарыг кандыг болурул, ону эмнээриниң [illegible] аргалар ажыглаттынарын дээрзин кыскаазы-биле [illegible] таныштырдым. Ол бүгү ындыг. Хүн келген тудум саны көвүдеп орар ындыг аарыг кижилерни чаңгыс Ольга Петровна эмнеп шыдавас. Ынчангаш психоневрология салбыры ажылдарын үе негеп келген. Ону кажан, канчап тударыл, акша хөреңги-биле кым хандырарыл?

Ук айтырыгга хамаарылгалыг харысалгалыг ажылдакчыларның санал-оналдары мындыг.

Республика эмнелгезиниң [illegible] Юрий Иванович Кузьмин.

— Психоневрология салбырының ажылдары [illegible]

[illegible] радып билип алыры-биле чогуур документацияны белеткээр апаар. Ол бүгү чыгдынган соонда, Кадык камгалал министерствозунга айтырыгны тургузуп болур.

Хоорайның кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи Мария Кыргысовна Нансыл:

— Салбырны тудар дугайында айтырыг ийи-үш чыл бурунгаар-ла көдүрүлген чүве. Ынчалза-даа тудугну кым акшаландырары, кандыг төлевилел ёзугаар ону тудары, мынчага билдинмес. Чугаа-соттан ыңай херек шимчевейн турар. Республика эмнелгезиниң ажылдакчылары ук айтырыгның дарый шиитпирлеттинеринге со[illegible] чогуур документацияны шалыпкын белеткээш, хоорайның архитектура килдизинге чагыгны шагда-ла киирер турган. Мен бодаарымга, эмнелге албан черлерин төпчүдери албан эвес. Мындыг салбырны районнар поликлиникаларының чанынга чүге ажыдып болбас деп. Районнарда ындыг аарыг улустуң саны көвей болгай. Эмчи дузазын оларга чоокшулатса дээре эвесле. Анаа ажылдаар специалистерни чорту белеткеп ап болгай.

Хоорайның кол архитекторy Ольга Васильевна Байыр-оол:

— Салбырның тудуун эгелээр деп бодаар болза, эң баштай тудугну акшаландырар албан черин, азы [illegible] организацияны тодарадыр. [illegible]

[illegible]

чы чонунуң үш кижиниң бирээзи-ле невроздан аарыг. Поликлиника Тываның бүгү чонунга эмчи дузазын көргүзүп турар болганда, районнардан келген аарыг кижилер манаа келгеш, өске специалистерниң шинчилгезин, хыналдазын дөмей эртер апаар. Бир эвес эмчилерниң эмнээр аарыглары илереттинмейн болза, аарыг кижи психоневрологка келир. А психоневролог база-ла шинчилгени кылгаш, аарыг кижини эмнедир-биле салбырже чорудар. Эмнелге черлеринге кожа турарга дыка эптиг. Эмчилерниң ажылдаарынга-даа таарымчалыг, ылаңгыя аарыг кижилерге хала чок болгай.

Поликлиниканың баазазынга салбырны тудары чаа поликлиниканы, аңгы салбыр тударындан канчап-даа дүрген болгаш хөй акша-төгерик чарыгдаттынмас болур.

База бир чылдагаан — специалистерниң чедишпезинде. Ажыттынар салбырга ажылдаар эмчилер поликлиникада бо хүнде бар. Олар салбырга ажылды [illegible] болур. А аңгы турар салбырга чаа специалистер негеттинер болгай. Оларны белеткеп, өөредип алырынга [illegible] негеттинер.

[illegible]

[illegible] бир [illegible] тап ажыын көргүзе бээр дир ийин. Бо аарыглар талазы-биле тургустунган байдалды өөренип көргеш, салбырны ажыдары эргежок чугула болу берген деп түңнелге келдивис.

Ажылдакчыларның саналдары, бодалдары аңгылаан берген. Людмила Байкараевнаның чугаазы үнелиг. Мария Кыргысовнаның эмнелге черлерин төпчүткен херээ чок дээри бала-ла чептүг ышкаш.

Бүгү чуртта, ол ышкаш республикада, медицина албан черлериниң түреңги байдалы район санынга ындыг салбырлар ажыдарынга, оларга ажылдаар специалистерни дүрген белеткээринге кандыг-даа магадылалды бербейн турары билдингир. 5—10 чыл эрткенде Мария Кыргысовнаның бодап турары ышкаш, айтырыгны шиитпирлептер хире аргалар тургустунуп кээр чадавас.

Амдыызында район эмчилери тус черге эмнеттинип шыдавас хире кижини аргазы-биле, эмчи дузазы алыры-биле Кызыл эмчилеринче чорудуп турар болгай. Ол хынат тывтан практика. Ындыг болган төлээде, психоневрология салбырын баштай-ла төпке ажыдары кузенчиг. Анаа бөгүн-даа болза ажылдап болур специалистер поликлиникада бар-дыр. Оон аңгыда соңгааартан командировкалап келген специалистер арга-дуржулга солчуру, ажыл-агыйы чорудулгазының дугайында чугаалажыышкыннар [illegible] черлер-биле эң баштай төпте ажылдап турар специалистер-биле ужуражыр болгай. Ынчан чоорту арга-дуржулга мөөңнеттинер, практиказы байыыр. Медицина институдун дооскаш чаа келген специалистерниң теоретиктиг билиин практика-биле быжыглаары негеттинип турар чүве болганда, оларга төрээн черинге ординатура, интернатура эртип алырынга таарымчалыг байдалдарны ам дыгаалтан тургусса эки. Ынчан эртем-билиин быжыглап [illegible]

Салбырның дүрген туттурар [illegible]

Надежда ДОНГАК.
(«Шынның» корр.)

Башкыларга ажыктыг

МЕТОДИКТИГ СҮМЕЛЕР

Ам чугула сорулга болза, өөреникчилерни төрээн дылын эки билиринге хандыр[illegible] бичии уругларга [illegible] бедик утка-шынарлыг, эстетиктиг, угаадыглыг чечен чогаалдар номнарын үндүрерин арбыдадыры болур. Ылаңгыя кижизидиг-мораль темазынга бижиттинген чогаалдар угаан-медерелге онза дээштиг.

Чоокта чаа Тываның ном үндүрер чери эге школаларының дөрткү класстарынга «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузалыдыр «Методиктиг сүмелер» номун парлатканы өөрүнчүг. Оон чырыкче үнген тиражы чүгле үш-ле муң болганы [illegible]-дыр, оода-ла беш, алды муң болган болза аар! Ук чугула өөредиглиг номну А. К. Ондан-оол биле Э. Д. Ондар чогаадып тургусканнар.

Ук ном ылаңгыя аныяк башкыларга улуг деткимче болбушаан, системалыг билиглер алырының бир кол үндезини болур. Ону класска-даа бажынга-даа ажылдаарынга ажыглаар, кичээлдерниң сорулгаларынга [illegible] ук ном хөй янзы хүлээлгелерни күүседир.

Өөреникчилерниң хууда болгаш коллективтиг ажылдадырынга, чаа тема тайылбырынга, быжыглаашкынга, катаптаашкынга херелеп болур. Төрээн дылга хамаарышкан тускай мергежилдер-биле (фонетиктиг, грамматиктиг, орфографтыг) чергелештир өөредигниң иштики мергежилдерин база хевирлээр. Чижээлээрге, план тургузары, айтырыгларга харыылаары, номчаан чүүлүнүң утказын чугаалары, боду сөзүглел тургузуп билири дээш оон-даа өске.

Ном-биле ажылдап билири — уругларның өөредилгеге сонуургалдыын, боданыр аргаларының идепкейлиин хевирлээр бала моон соңгаар-даа ном ажыглап, бот-өөредилге-биле билиг чедип алыр чүткүлдүг болурунга кижизидер.

«Методиктиг сүмелер» номну филология эртемнериниң доктору, профессор Ш. Ч. Сат, ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол болгаш өскелер-даа рецензиялаан.

Саилан САНДЮ.

телевидение

ОКТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Оңгарлар». Уран-чечен телефильм. 2-3 сериялары. 11.05 В. Гевисман. Концерт. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Колхоз[illegible]. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.45 Мультфильмнер. 16.05 «Элдеп-ээни даайвай». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы (Венгрия). 16.50 «Мамонтулар оъду, азы сүттүг стаканда шуурган». Телефильм. (Владивосток). 17.20 «Экии, хөгжүм!». 18.00 «Холдер ортузунга амыдырал» «Канчаар дыштанып турар бис» деп болуктен. 18.30 «Үе» 19.05 Чугула интервью. 19.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 19.20 Дипломатчы эвес чугаалар. ГФР-ниң даштыкы политика айтырыгларының талазы-биле канцлериниң чөвүлекчизи Х. Тельчик киржир. 19.40 «Оңгарлар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраа-ла делегей маргылдаазында. 21.45 «Авторжу телевидение» 00.45—01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бисти долгандыр хүрээлел. 2 класс. Сээң-биле найыралдажып тур мен. 8.55; 9.55 Телефильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортаакы чүс чылдың хоорайы. 11.05 «Анна Ахматова». Хүн демдеглелинден арыннар. Барымдаалыг фильм. 12.05 «Өске хоорайда чаашкын». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 РСФСР-ниң хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 13.55 — 14.25 Ритмиг гимнастика. 17.00 «КОАПП». Мультфильм 2-ги сериязы. «Медуза чүнү дыңнааныл». 17.10 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Бир айтырыгга вариация». Ирбит ярмаркасының дугайында. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Ыыт чок чугаа». Ууң чоктарның парын айтырыглары. 19.00 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Ортулук». Барымдаалыг фильм. 21.00 «Силерге ырлап берейн». Авторжу ырлар фестивалы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.50 «Өске хоорайда чаашкын». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Бо Пеле-дир» Телефильм (Бразилия). 19.50 Бичии концерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КИНО

ОКТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАНЫРАЛ»: «Наш человек в Сан-Ремо» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 шактарда. **Видеозал: «Укрощение строптивого»** 10.00, 12.00, 14.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ну, погоди!» 9.20, 12.30. **«Удивительная находка, или Самые обыкновенные чудеса»** 10.40. **«Москва-Кассиопея»** 13.30. **«Сувенир для прокурора»** 16.50, 20.20. **«Обреченный на одиночество»** 15.10, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Канувшее время» 12.30, 14.40, 16.5[illegible] шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» и б: «Друг в непогоду» 17.30, 19.10 шактарда.

Тываның [illegible] культура [illegible] болгаш спорт талазы-биле [illegible] ВДФСО «Трудовые резервы», «Динамо» спорт [illegible] Тыва [illegible] Хүреш федерациязы Тыва АССР-ниң [illegible] РСФСР-ниң спорт мастери

Далыя Анымович
ООРЖАКТЫҢ

[illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

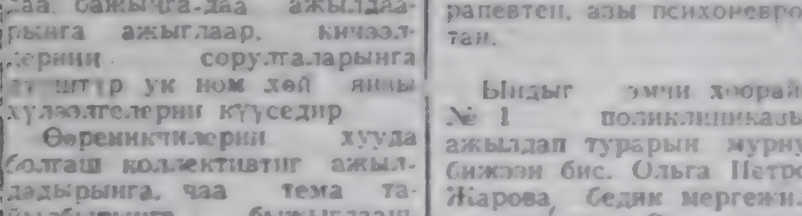

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-01, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 ◆ килдистер: ◆ ааргыжы амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышлен — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга [illegible]. Тиражы 29000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 210.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл октябрь 31 среда
№ 248 (14448)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

ССР Эвилелиниң органнарының актыларының РСФСР-ниң девискээринге күштүг болурунуң дугайында

РОССИЯНЫҢ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Россия Федерациязының суверенитедин камгалаар сорулга-биле база РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны удуртулга болдурбушаан, РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1 чүүл. ССР Эвилелиниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының хоойлулары болгаш өске-даа актылары, ССРЭ Президентизиниң Чарлыктары, өске-даа актылары, РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга болгаш «РСФСР-ниң девискээринде организацияларны эргелеп башкарар хүлээлгелерин тодаргайлап ангылаар дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалынга дүүштүр ССР Эвилелинге Россия Федерациязының дамчыдып берген эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының актылары РСФСР-ниң девискээринге доорту-биле күштүг болур.

Бо чүүлде айыттынган актылар бир эвес Россия Федерациязының суверенитедин үрей бээр болза, ук актыларның күштүг болуруп РСФСР-ниң Дээди Соведи азы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели соксадыр эргелиг.

2 чүүл. Бо Хоойлунуң 1 чүүлүнде көрдүнмээн таварылгаларда:

ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының хоойлуларын болгаш өске-даа актыларын, ССРЭ Президентизиниң Чарлыктарын база өске-даа актыларын РСФСР-ниң Дээди Соведи күштүг кылдыр бадылаан соонда, олар РСФСР-ниң девискээринге ам күштүг болуп эгелээр;

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң актыларын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадыткаан соонда олар РСФСР-ниң девискээринге ам күштүг болуп эгелээр;

ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының актыларын РСФСР-ниң күрүне органнары, РСФСР-ниң Дээди Соведи азы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадыткаан соонда РСФСР-ниң девискээринге олар ам күштүг болур.

3 чүүл. РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның федеративтиг керээзи чардыгыже чедир олар ССР Эвилелиниң органнарының актыларын соксадыр, күштүг кылдыр бадылаар, бадыткаар дугайында айтырыгларны шиитпирлээринге РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың дээди органнарын дамчыштыр азы РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум ёзугаар киржир.

4 чүүл. Бо Хоойлу хүлээп алдынгыже чедир ССРЭ-ниң органнарының кылган актыларын РСФСР-ниң Дээди Совеги азы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели соксатпаан болза, ук актылар РСФСР-ниң девискээринге күштүг болур.

5 чүүл. РСФСР-ниң девискээринде ажылдап турар күрүне болгаш хөй-ниити, политиктиг, кооператив органнарының, өске-даа организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң, албан-дужаалдыг кижилерниң шиитпирлерин, ол ышкаш ССРЭ органнарының актыларынга үндезилээш хүлээп алдынган керээлерни, өске-даа дугуржулгаларны бо Хоойлуга дүүштүр күштүг кылдыр бадылаваан, бадыткаваан азы соксаткан болза, олар күштүг болуп шыдавас.

6 чүүл. Бо Хоойлунуң 5 чүүлүнде көрдүнген хөделиишкиннерни кылган таварылгада хамаатылар, албан-дужаалдыг кижилер, күрүне органнары, хөй-ниити, политиктиг, кооператив, өске-даа организациялар болгаш бүдүрүлгелер органнары РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалганы хүлээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 24.

«ССР Эвилелиниң органнарының актыларының РСФСР-ниң девискээринге күштүг болурунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдурарының чурумунуң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «ССР Эвилелиниң органнарының актыларының РСФСР-ниң девискээринге күштүг болурунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу ону хүлээп алган үеден сонгаар күштүг болуп эгелээр. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге Хоойлуну бадыладыры-биле кирер.

2. ССР Эвилелиниң органнарын актыларын соксадыр, күштүг кылдыр бадылаар, бадыткаар дугайында айтырыгларны чугаалажып көөр чурумунуң доктаал төлевилелин 10 хонук хуусаада ажылдап кылгаш, Дээди Советке кирип келирин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталарынга, комиссияларынга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

3. Хоойлунуң 6 чүүлүнде көрдүнген харыысалганы тодаргайлап доктаадыр болгаш ук харыысалгага киирер чурумунуң дугайында саналдарны 1990 чылдың ноябрь 20-ге чедир ажылдап кылгаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединге кирип келирин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

4. «ССР Эвилелиниң органнарының актыларының РСФСР-ниң девискээринге күштүг болурунуң дугайында» Хоойлуга РСФСР-ниң чазааның шиитпирлерин дүүштүрерин, а ол ышкаш айыттынган Хоойлу хүлээп алдынгыже чедир ССРЭ органнарының кылган актыларының данзызын соксадыр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүнге хамаарыштыр кииреерин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы,
1990 чылдың октябрь 23.

1991 чылда ажыл-агый харылзааларының дугайында

РОССИЯНЫҢ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Ниити республиканың улус ажыл-агый комплекизиниң ажылын быжыглап экижидер, социал-экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге девискээрлерниң тускайлан чоруунуң деңнелин бедидер болгаш ажыл-агыйның мурнундан бээр тургустунган харылзааларын 1991 чылда хевээр арттырар сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1 чүүл. РСФСР-ниң девискээринде турар бүдүрүлгелер болгаш хереглекчи организациялар, а ол ышкаш өске-даа эвилелдешкен республикаларның девискээрлеринде турар база оларның-биле республиканың керээлер чарганы болгаш олар ийи таланың үндезининге 1990 чылдың хемчээлинден куду эвес күүсеттиниип турар бүдүрүлгелер болгаш хереглекчи-организациялар-биле 1991 чылда продукция, чиг эт, материалдар, четчелээр кылыглар, аъш-чем болгаш үлетпүр бараннары чорудуп бээриниң керээлерин чарар.

РСФСР-ниң 1989-1990 чылдарда күрүне чагыынга кирип турган продукцияны болгаш бараанарны оларны алыр бүдүрүлгелерге болгаш хереглекчи-организацияларга мурнунда чылдарның деңнели-биле тургустунган ажыл-агый харылзааларны ёзугаар чорудуп бээр ужурлуг.

2 чүүл. Бүдүрүлгелер болгаш чорудуп бээр организациялар 1990 чылдың натура көргүзүүнүң хемчээлинге херек кырында хемчээлдиң деңнели-биле керээни чарарда олар күрүне чагыын ёзугаар бүдүргени продукцияның (бараанарның) 20 хуу чедир хемчээлин бодунга ажыглаарын баш удур көрген туруп болур.

РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, улус депутаттарының крайлар болгаш областар, Москва болгаш Ленинград хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттеринге, автономнуг областарның, автономнуг округтарның болгаш өске-даа чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттеринге күш-ажылчы коллективтер-биле дугуруушканынга үндезилээш, боттарының көрүп турары ёзугаар чогуур девискээрде туруп турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының бүдүрген продукциязының бараанарының түңүнүң 10 хуузун ажыглаарын чөпшээрээр.

Бо чүүлдү ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр

3 чүүл. Чагыгларны, оларның иштинде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан республика чагыгларын болгаш РСФСР-ниң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының деңдески хөгжүүрүн хандырар ужурлуг республика чагыгларын сайгарганының соонда ам күүседир.

4 чүүл. РСФСР-ниң улус ажыл-агый комплекизиниң ажылдаарын хандырар даштыкы чиг эттиң, материалдарны болгаш четчелээр кылыгларны садып алыр сорулга-биле күрүне чагыы-биле тодараттынган даштыкыже үндүрер продукцияның (бараанарның) эргежок чугула кезиин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылда ажыглаар эргелиг.

Бо чүүлдү боттандырып чорудары-биле холбашкан валюта-саң-хөө ажылдарын боттандырарының чурумун РСФСР-ниң Даштыкы садыг банкызы тодарадыр.

5 чүүл. Дериг-херекселдерни азы материалдарны, четчелээр кылыгларны болгаш бараанарны удур чорудуп бээриниң талазы-биле тургустунган харылзаалардан ангыда бүдүрүлгелерни болгаш хереглекчи организацияларны керээниң ажык бербес негелделерже азы ооң хүлээлгезинге хамааршпас чүүлдерже албадаарын (аъш-чем бараанарын, чиг этти, материалдарны, кылыгларны, чуртталга бажыңнарын, квартираларны дамчыдып бээрин негээрин, хереглекчиге херек чок бараанарны керээге киирерин; саң-хөөнүң, ооң иштинде валюта акша-хөреңгизин үндезин чокка дамчыдып бээрин негээрин, хереглекчиниң талазындан ажылчын күжүн бээрин болгаш оон-даа өске) хоруур.

Керээлерни чарарының үезинде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эргелерин РСФСР-ниң Күрүне арбитражы камгалаар.

6 чүүл. Тургустунган ажыл-агый харылзааларын ёзугаар 1991 чылдың дургузунда керээде айыттынган хүлээлгелерни күүсетпээни дээш, продукцияны (бараанарны) чорудуп бээриниң хуусаазын эрттиргени азы чедип чорудуп бербээни дээш харыысалганы бедидери-биле хереглекчиге чедирген каража-шүүделиниң хемчээли-биле, ынчалза-даа чогуур хуусаада чорудуп бербээн продукцияның 50 хуузундан эвээш эвес кылдыр төлээр.

ССРЭ-ниң күрүне чагыын тургустунган ажыл-агый харылзааларын хажыдып кылган таварылгада, РСФСР-ниң девискээринде турар бүдүрүлгелер болгаш бараанар бээр организациялар база хереглекчи организациялар ону РСФСР-ниң Күрүне арбитражының органнарынга хомудал киирер эргелиг.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы,
1990 чылдың октябрь 23.

«1991 чылда ажыл-агый харылзааларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдурарының чурумунуң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «1991 чылда ажыл-агый харылзааларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону хүлээп алган үезинден эгелээш, күштүг болдурар.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр чүүлдер болза:

Айыттынган Хоойлунуң 2-ги чүүлүн ажыглаарының чурумун 10 хонук хуусааның иштинде ажылдап кылыр болгаш бадылаар;

1991 чылда бүгү эвилелдешкен республикалар-биле кады ажылдажылга дугайында экономиктиг дугуржулгаларны чарарын 1990 чылдың октябрь-ноябрьда доосказ, оларга 1990 чылдың деңнелинден куду эвес хемчээлдиг кылдыр тургустунган продукцияны (бараанарны) бээриниң чаңчыккан харылзааларын болгаш оларны хандырарының эрге-хоойлу механизмин хевээр арттырарын көөр.

3. РСФСР-ниң даштыкы садыг банкызы 10 хонук хуусаада айыттынган Хоойлунуң 4-кү чүүлүн ажыглаарының чурумун тодарадыр.

4. 1991 чылдың ажыл-агый керээлерин чарары-биле холбашкан маргылдааларны бирги ээлчегде көөрүн хандырарын РСФСР-ниң Күрүне арбитражынга сүмелээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 23.

М. С. Горбачевтуң Москвада ээп келгени

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев октябрь 29-та Парижтен Москвада ээп келген. Испанияның хааны I Хуан Карлостуң чалаанын ёзугаар албанның аайы-биле Испанияга, а оон сөөлүнде Францияга, ол чурттуң президентизиниң чалаанын ёзугаар барып чораан.

Э. А. Шеварднадзе, Л. А. Ворошин, Н. А. Назарбаев, А. С. Черняев, Президентиниң албанның аян-чоруунга ону үдеп чораан кижилер база Москвада ээп келген.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери В. В. Бакатин, В. И. Болдин, В. А. Крючков, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Ю. А. Осипьян, Г. И. Ревенко, С. С. Шаталин, Д. Т. Язов, А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы В. И. Ивашко, албанның өске-даа кижилери М. С. Горбачевту аэропортка уткааннар.

Испанияның ССРЭ-де херектеринге түр бүзүреттирген төлээлекчизи Э. Панез, Францияның — М. Песик уткуп келгеннерниң аразынга база турган.

(СЭТА).

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниң болгаш Францияның президентилериниң чугаалажыышкыннары Парижтиң чоогунда Рамбуйеге октябрь 29-та доозулган. Делегейниң амгы кол айтырыгларынга дүүштүр ийи талаларның харылзааларын бүгү тала-биле сайгарып, ханызы-биле чугаалажып көрген. Чөпшээрежилге болгаш кады ажылдажылга дугайында керээге ат салыышкыны-биле чугаалажыышкыннарны доосканы, ук керээ болза тайбың хөгжүлделиг чаа үе-чаданың негелделеринге дүүшкен чаа хевирниң документизи болуп турар. Совет экономиканы рынокче шилчидеринге деткимче көргүзериниң хемчээлинге боттуг ужур-дузалыг совет-француз дем каттыштырылгазының эрге-хоойлу үндезинин быжыглаар онзалан хевирлиг улуг дугуржулгаларга болгаш протоколдарга ат салдынган.

Ол дээрге — ССРЭ-ниң болгаш Францияның удуртукчуларының аразынга чугаалажыышкыннарның, харылзааларның чайлаш чок түңнели-дир, ук харылзаалар, чугаалажыышкыннар ССРЭ-ниң болгаш Францияның аразынга идегежир чорукка болгаш амгы делегейге оларның ролюн хандыр билиринге үндезилээш, сөөлгү чылдарда шапкын хөгжээн.

Парижке болур дээди деңнелге ужуражыышкынга белеткелдиң бүгү айтырыглары хандыр чугаалажып көрдүнген. Ук ужуражыышкынның чедиишкинниг болуру Европаның амгы база келир үезин дээш оон киржикчилериниң бедик харыысалгалыының илергейлээшкини болур ийик.

Персия мугулдурда улам чидиглеңген кризисче улуг кичээнгейни угландырган. Ол кризисти тайбың шиитпирлээриниң хензиг безин аргазын ажыглаарының эргежок чугулазын президентилерниң кады кылган парлалга конференциязынга онзалап демдеглээн.

М. С. Горбачевтуң болгаш Ф. Миттераның чугаалажыышкыннарының түңнел үе-чадазынга Францияның премьер-министри М. Рокар, даштыкы херектер министрлери Э. А. Шеварднадзе, Р. Дюма киришкен.

(СЭТА).

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң даргалааны-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы октябрь 29-та болган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин белеткээриниң айтырыгларын, а ол ышкаш дараазында неделяда РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажылдаар чурумун, графигин чугаалажып көрген.

Өөредилгениң бүгү-россия фондузун тургузарын хуралга чүүлдүг деп санаан болгаш ооң ажыл-чорудулгазының чурумун тодаргайлаан доктаалды хүлээп алган.

«Чаа черде шенелде төвүнге ядролуг чепсектиң шенелделерин кылыр дугайында» айтырыгга хамаарыштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму медеглел кылган.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын хуралга база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

«Чагыдылга-91»

ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

Чагыдып ап болур силер

Келир чылга солуннар, журналдар чагыдылгазының айтырыы чуртта ниитизи-биле чер албайн турарының дугайын номчукчулар номчуп, дыннап турар. Бир талазында, хуусаа кызыы болган, ийиде, бижидилгелерниң өртээ улгаткан. Шак мындыг чылдагааннарның уржуундан төп-даа, тус-даа черниң солуннарынга база төп журналдарга бистиң республикада чагыдылга моон мурнунда чылдарда турганынга бодаарга, дыка эвээш болган.

Ынчангаш хөй-хөй номчукчуларның дилээн ёзугаар төп солуннарга база журналдарга чагыдылганы бүгү чуртта бо чылдың ноябрь 15-ке чедир, «Шын», «Тувинская правда» дээш бистиң республиканың өске-даа солуннарынга бижидилгениң хуусаазын декабрь 1-ге чедир узатканын номчукчулар силерге дыннадып тур бис. Узаткан хуусааны чөп ажыглап, «Шынны» чагыдып алырынче далажыңар.

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажыл-ишчилери солун, сеткүүлдер чагыдылгазындан черле чыда калбас улус. Өртек улгаткан-даа болза, канчап черле чылды өттүр чагыдылга чок олурар боор. Олар кандыг-даа лекторларны солуур, олардан янзы-бүрү айтырыгларга хамаарыштыр, кайда чүү болуп турарын номчуп ап болур болгай. Ынчангаш мен чагыдылга кылбайн барып шыдавас мен.

Бистиң коллектив бо хүнде 11 муң рубльге солун, сеткүүл чагыдылгазын кылган. Планнаттынганының ёзугаар ам-даа 2 муң рубльдиң чагыдылгазын арткан хуусаада күүседиптер бис. Хөй-ниити тараадыкчы А. П. Климова чагыдылга кампаниязының үезинде ажылчыннар ортузунга суртаал-тайылбырны билдилиг-биле чорудуп келген. Коллектив кежигүннериниден эң хөй чагыдылгалыг кижи В. А. Торсенко. Ол 228 рубльге чагыдылга кылып алгаш, эш-өөрүнге үлегерин көргүскен. Ол ышкаш А. И. Радобреев 163 рубльге, Н. В. Свежанина 125, С. Хевенмей 74 рубльге чагыдылганы кылып алганнар.

Бистиң коллективте чагыдылга ам-даа уламчылап турар. 1991 чылда өг-бүле бүрүзү хөй чагыдылгалыг болурун күзээр-дир мен.

Салчак БАЛДЫР-ООЛ.
Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезинде слесарь.

Чүүлдүң гонорарын өскүс уруглар фондузунче шилчидерип диледим.

«БОДААРЫМГА, БЕРГЕ-ДИР»

Экии, редакция!

Сөөлгү үелерде «Шын», «Тываның аныяктары» дээш өске-даа солуннарда кончуг солун чүүлдерни бижип турары черле эки, аңаа номчукчулар өөрүп, солун, сеткүүлдү күзелдиг-биле чагыдып ап, номчуп турарлар. Ынчалза-даа бо чылын чамдык кижилерниң өөрүшкүзү өжүп калган деп болур, чүге дизе олар солуннарны чагыдып ап шыдавааннар. Шак ындыг улустуң аразында мен база кирип турар мен.

Бодум пенсионер, уругларымның ажы-төлү-биле арткан кырган кижиге солун өртээниң өскени аар согугну бергени ол. Ынчангаш келир чылын чагыткан солун чок, дүлей, согур ышкаш орарымны бодап кээримге, берге-дир. Мен ышкаш шак мындыг берге байдалда келген улус эвээш эвес деп бодаар мен. Таныыр, билир кижилеримден солунну кайы хире чагыдып турарын айтырарымга, хөй кезии өртээ аар дээш чагытпаан боор чорду.

Оон ынай бир эскерген чүүлүм моон мурнунда чылдарда солуннарга солун чагыдылгазы багай чоруп турар дугайын номчуваан чораан мен, ам бо чылын ындыг материалдарны хөйну номчуп тур мен. Оон ынай «Шын» солунда чарлап турары болза, келир чылын «Шын» солун неделяда 5 катап үнер деп каан чораан номчаан кижи мен, ол болза 1991 чылдан эгелеп ынчаар үнүп эгелээр ужурлуг чүвени амдан эгелеп боттандыра бергени кайгамчык. Бис оон мурнунда неделяның чүгле понедельник хүнүнде солунну албас турган болзувусса, ам шуут четверг хүнүнде база болганчок-ла солуннарывыс келбес болгаш почтачыларывыс дыштаныр аваргалы шуут кайгамчык. Бис эрткен чылын солун өртээн долузу-биле төлээн болгай бис, ол четверг хүнүнде албайн турар солуннарывыстың өртээ кайнаар кире бергени ол? Шак мону харыылап бээрин диледим.

Д. МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН. Чадаана хоорайдан Д. Монгуштуң (адрезин, адын тода биживээн) материалын солунга парлавайн барып болур турган бис. Ынчалза-даа автор бистен айтырыг салган. «Четвергте чүге почта келбейн, почтачылар солун таратпайн турары?» дээн. Ол айтырыгга бистиң харыывыс чаңгыс: Чадаана хоорайның почта албаның багай ажылы-дыр. «Шын» солун бо чылдың төнчүзүнге чедир неделяда алды удаа үнер хевээр. Ону кым-даа солуваан. Солунну таратпайн турары дээрге ол ажылдакчыларның харыысалга чогундадыр. Ону негээр херек.

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету **«Шын»**

54241 (индекс издания)
Количество комплектов

на 1991 год по месяцам: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)
Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер

на газету **«Шын»**

54241 (индекс издания)

Стоимость: подписки руб. коп.; переадресовки руб. коп.
Количество комплектов

на 1991 год по месяцам: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)
Кому (фамилия, инициалы)

МЕДЭЭЛЕР

БҮЗҮРЕЛДИГ

Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының Чербизе ыяш белеткээр пунктузунда Александр Иванович Герасимовтуң удурткан бригаданың ажыл-ишчилери тос айларда 8870 кубометр ыяшты дилеринге белеткээр турган, ону 10935 кубометр кылдыр күүсеткен.

Ам ол коллектив декабрь айның ийиги чартыының үлүүн күүседип кирипкен. Чыл планын күүсединге 1300 кубометр ыяш арткан. Ону декабрь 20-де күүседиптеринге бүзүрелдиг.

Бригадада ажылынга мергежилдиг сес кижи бар. Ында планын күүсетпейн баар былдамыштар чок. Тергииннерни мадаа айтыр херек. Оларга Сергей Салчак, Александр Герасимов, Юрий Петухов, Виктор Березин болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Кийм-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕНГЕН

«Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырында Галина биле Макар Салчактар 10 ажыг чыл дургузунда малчыыннап келген. Ажылынга кызымак өг-бүле чыл санында-ла бедик түңнелдерлиг ажылдап чоруур.

Олар харыысалгалыг. Кыштаанда хой кажаазын боттарының күжү-биле септеп, эргижирээн ыяштарын солуп алган. Чазын 10 тонна хире кургаг өдекти белеткен. Чайгы, күскү одарларны ажыглап турган, малын дурнуктур семиртип алган. Хоюн база кыска хуусаада тарып боозаткан. Ажылгыр болгаш чурттап чоруур база шыырак. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип алган болганда, келир чылын база-ла бедик түңнелдерлиг ажылдаар дээрзи чугаажок.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР

НОМЧУКЧУЛАРГА

Партия организациязының секретарының статузунуң дугайында

ДҮРҮМ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң дааскан ёзугаар дүрүмнүң төлевилелин белеткээн. Коммунистерниң, ол документиге сонуургалдыг бүгү кижилерниң боттарының эдилгелерин база санал-оналдарын СЭКП ТК-ның Секретариады, ТКК-ның Президиуму СЭКП ТК-ның бодунче азы ТКК-же, чок болза, өске-даа партия комитединче чорударын дилеп тур.

Партия эге организациязының (партия бюрозунуң азы партия комитединиң) секретары бир чылдан эвээш эвес партия стажтыг СЭКП кежигүннеринден соңгуур.

15-тен эвээш коммунистерлиг эге организацияның секретарын партия хуралының доктааткаңы хуусаада база чурум ёзугаар соңгуур.

Партия бюрозунуң (комитединиң) секретарын доктааттынганы ёзугаар чажыт бадылаашкын-биле шилилгелиг үндезинге ол органның кежигүнү кылдыр соңгуур-биле чергелештир партия эге организациязының хуралынга (конференциязынга) ийи-үш чылда соңгуур.

Партия эге организациязының секретары база бир үстүкү партия органынче соңгудуп болур.

Партия эге организациязының секретарын соңгуурунуң дугайында хуралдың (конференцияның) шиитпири үзе күштүг болгаш чүгле СЭКП Уставында хажыткан таварылгаларда үстүкү органнар ону күш чок болдуруп болур.

Партия эге организациязының секретарының бүрүн эргелери ону соңгаан хүнден эгелээр.

Партия эге организациязының секретары ону соңгаан удуртур орган — хурал (конференция) мурнунга, ол ышкаш күүсекчи орган — партия бюрозунуң (комитединиң) мурнунга харысалгалыг болгаш отчёттуг.

Партия эге организациязының секретары оон бодунуң дилээн ёзугаар бүрүн эргелериниң хуусаазы төнмээнде эде соңгуттуруп болур; партоорганизация кежигүннериниң үштүң бириниң эвээш эвезиниң негелдези ёзугаар; эки турабиле халашканының дугайында партия бюрозунуң (комитеттиң) билдириишкинин ёзугаар; үстүкү органның партия эге организациязынга коммунистерге дорт кыйгырыы-биле холбаштыр, бир эвес олар чөпшээрешкен болза.

Партия эге организациязының секретары бүдүрүлге, ажыл-албан ажыл-чорудулгазы-биле хоорулбайн тура азы ол хостаткан-даа турган бодунуң бүрүн эргелерин боттандырар ужурлуг.

Партия эге организациязының секретарының ажыл төлевилелиниң айтырыгларын партия организациязының ажыл-чорудулгазының тодаргай байдалдарын барымдаалавышаан, партияның кежигүн дадывырының учёдунуң база партия организацияларының өске сан-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазының талазы-биле СЭКП ТК-ның саавырынга үндезилеп шиитпирлээр.

Партия эге организациязының хостаттырган секретарынга, хамаарыштыр күш-ажыл хоойлужудулгазы база күштүг болур.

Партия эге организациязының секретарының хүлээлгелери:

— СЭКП-ниң программныг сорулгаларының база партияның удуртур органнарының хүлээп алган шиитпирлериниң боттанылгазын организастаар, СЭКП Уставында тодараттынган чүүлдерин организастаар, партия коллективинге чайырадчы, ажыл-ишчи, партийжи эш хуунуң база ажык чорукту, оларның ээлеп турары албан-дужаалы хамааны чокка коммунистерниң хөделиишкиннеринге база корум-чурумунга принциптиг хамаарылганың байдалын тургузарын хандырар;

— шиитпирлер хүлээп алырда коммунистерниң бодалдары база санал-оналдары бүрүнү-биле барымдаалаттынган турарын, партияның иштики демократиязын хөгжүдерин, аңгы-аңгы үзел-бодалдарны база платформаларны илередирин, ажык шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди илередириниң хостуун хандырар;

— коммунистерниң, партия бюрозунуң база комитеттиң чугаалажып көөрүнге коллективке база партия организациязынга эң чугула айтырыгларны киирер, администрацияның, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң база хөй-нииттиң мурнунга коллективтиг ажылдап кылган түрүштү идепкейлиг камгалаар;

— партия организациязынга база күш-ажылчы коллективке ажылды организастаары-биле холбашкан коммунистерниң идепкейин деткиир, СЭКП кежигүннериниң партийжи даалгаларны күүседип турарын организастаар база хынаар;

— СЭКП кежигүнүнге хүлээп алыр талазы-биле ажылды организастаар, оларның учёт талазы-биле өскерилгелериниң хайгаараар база оон дугайын үстүкү партия органынга дыңнадыр;

— кежигүн дадывырын өй шаанда төлээрин хандырар, парторганизацияның сан-хөө база материал-техниктиг акша-хөреңгилерин чөп ажыглаарын чедип алыр, оон байдалының база чарыгдаттынып турарының дугайында коммунистерге өй-өйде дыңнадып турар;

— партия организацияларынга база комитеттерге херек эмгелелиниң дугайында СЭКП ТК-ның саавырын ёзугаар партия документилери-биле ажылды организастаар;

— партия организациязының ажыл-чорудулгазының база бодунуң ажылының дугайында ажык база бүрүн долузу-биле үстүкү партия органнарынга, коммунистерге, күш-ажылчы коллективке дыңнадыр.

Партия эге организациязының секретарының эргези:

— бодунуң ажыл-чорудулгазынга партия организациязының, партияның үстүкү база контроль органнарының, партияның массалыг информация чепсектериниң деткимчезин база камгалалын ажыглаар;

— кандыг-даа партия органынга партия организациязының мурнуудан билдириишкиннерин, негелделерин база санал-оналдарны киирер;

— күрүне, ажыл-агый база партия органнарынга, хөй-нииттиң каттыжыышкыннарынга партия организациязының эргежыктарын төлээлээр база камгалаар;

— партия эге организациязының алы кайы-бир кежигүнүнүң дугайында айтырыгларны чугаалажып турда, партия органының ажылынга киржир;

— үстүкү партия органының база оон аппаратының эргезинде турар документилерни ажыглаар, оларның ажылының дугайында информацияны алыр;

— партия организациязының ажыл-чорудулгазынга чугула болуп турар, күрүне болгаш шериг чажыдынга хамаарышпас долу болгаш шын информацияны ажыл-агый болгаш хөй-нииты организацияларының, күш-ажылчы коллективтер удуртукчуларындан — коммунистерден алыр;

— парторганизацияның учёдунда турар кайы-даа СЭКП кежигүнүн шаңнап-мактаар азы харысалга хүлээдириниң дугайында айтырыгны партия организациязының мурнунга тургузар;

— бодунуң бүрүн эргелериниң чамдыызын коммунистерге төлээледип, оларга чаңгыс удааның азы доктаамал партийжи даалгаларны бээр;

— партия эге организациязының ажылының талазы-биле партия органнарының эрттирип турары хемчеглерге, партия эге организацияларының секретарьлар чөвүлелиниң ажылынга киржир.

Райком, хоорком, үстүкү өске партия органы:

— бүдүрүлгеде, албан черинде, организацияда, ол ышкаш чурттап турар черинин ажы-биле партия эге организациязының секретарының ажылдаарынга чугула байдалдарны тургузарынга дузалаар;

— партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлелдерин тургузар, өөредилгезин, ажыл дуржулгазын солчуруун, оларның-биле стажировканы эрттирер, секретарьларны методиктиг рекомендациялар-биле, ниитилел-политиктиг литература-биле хандырар, парткурстар болгаш партияның өөредилге черлеринче өөредип чорудар;

— партия эге организациязының секретарын хостаары азы өске ажылче шилчидери-биле холбашкан айтырыгларны көөр, оон күш-ажыл талазы-биле эргелерин камгалаар хемчеглерин алыр;

— партия эге организациязының секретарының ажыл-чорудулгазынга моральдыг база материалдыг идиг бериишкинниң, оон чуртталга база социал-амыдырал байдалдарының дугайында сагыш салыр.

СЭКП-ниң хоочунунуң дугайында

ДҮРҮМ

Саналдап киирип турар төлевилелди СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң дааскан ёзугаар белеткээн. Коммунистерниң, ол документиге сонуургалдыг бүгү кижилерниң боттарының эдилгелерин база санал-оналдарын СЭКП ТК-ның Секретариады, ТКК-ның Президиуму СЭКП ТК-ның бодунче азы ТКК-же, чок болза, өске партия комитединче чорударын дилеп тур.

1. Партияның XXVIII съездизинге хүлээп алган СЭКП Уставының 4-кү параграфынга үндезилээш, партияның мурнунга ачы-хавыялыг болган коммунистерни шаңнап-мактаары-биле «СЭКП-ниң хоочуну» деп хүндүлүг атты тургузуп турар.

2. Партияга 30 чылдан эвээш эвес идепкейлиг ажылдаан, партия организациязында, күш-ажылчы коллективте азы шериг коллективинде ат-алдарлыг база хүндүткелдиг, күш-ажылга, бодунуң партийжи хүлээлгезин күүседиринге ак сеткилдиг хамаарылганың үлегер-чижээн көргүзүп турар СЭКП кежигүннеринге «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсыр.

3. «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты эге азы партия эге организациязы эргелиг цех организациязының хуралдарынга коммунистерге тыпсыр. Оон дугайында шиитпирни хуралдың киржикчилериниң хөй кезиниң ажык бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

«СЭКП-ниң хоочуну» деп хүндүлүг атты тыпсырының дугайында кыска характеристикалыг, хуралдың шиитпиринден ушта бижидилгени шиитпирлеп көрүп киирери-биле партия райкому, хоорkому азы СЭКП кежигүннериниң учёдунуң талазы-биле партия райкому чергелиг эргелиг партия комитединче киирер. Райком, хоорком азы хамаарышкан партия комитеди четчир үндезилел бар болза, бодунуң шиитпиринде көөрүн партия организациязындан дилеп болур. Катап көрген түннелинче хуралдың шиитпири үзе шиитпирлеттингени ол болур.

Тайылбыр. Партия райкому, хоорком, СЭКП кежигүннериниң учёдунуң талазы-биле райком чергелиг эргелиг партком «СЭКП-ниң хоочуну» деп хүндүлүг атты тыпсыр дугайында айтырыгны көөрүн база документилерни кылырын тур азы доктаамал корген турарын партия эге организациязының партия комитединге дамчыдып берип болур.

4. «СЭКП-ниң хоочуну» деп хүндүлүг ат тывыскан партия кежигүнүнге доктааттынган хевириниң шынзылгазын база хөрек демдээн бээр. Шынзылгаларны болгаш хөрек демдектерин белеткеп кылырын эвилелдешкен республикаларның компартия ТК-лары республикада туруп турар күрүне дылы ёзугаар чорудар.

5. «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг ат алган коммунисти материалдыг шаңнаарының дугайында айтырыгны боттарының бар аргаларының күсели-биле партия эге организациялары шиитпирлеп болурлар.

6. «СЭКП-ниң хоочуну» хөрек демдээниң дугайында дүрүмнү эвилелдешкен республикаларның компартия ТК-лары бадылаар.

7. Партияның хоочуннарының хөй-нииты ажылын организастаары-биле СЭКП-ниң хоочуннарының чөвүлелдерин партия организацияларынга тургузуп болур.

Хөрек демдээниң чаңгыс аай хевирин тургузар талазы-биле хөй-нииты конкурузун СЭКП ТК организастап турар.

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

ИДИГ БОЛУР

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилелин бедик харысалгалыг, улуг кичээнгей-биле номчуп таныштым. Ону хүлээп алганы Тываның бурунгаар хөгжүлдезинге улуг идигни бээр дээрзинге долузу-биле бүзүреп, документини деткиир-дир мен.

Республиканың Дээди Советиниң чоокта чаа болуп эрткен сессиязынга Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың адын өскертир дугайында айтырыгны чугаалажып турда, саналдарның чаңгыс аай эвес болуп турганын эскерген мен. Бо талазы-биле бодумнуң хуумда саналым база бар: чамдык бижикчилерниң солуннарда бижип турары бодалдарынга каттыжып, «Тыва Республика» деп адаарын чогумчалыг деп санап турар мен. Оон-биле кады Тыва күрүнениң түскай догуннаашкынының дугайында Декларация төлевилелин чугаалажып турар чуве болганда, маңаа республиканың сүлде демдээниң болгаш туғунуң дугайында айтырыгны база көдүрзе кандыгыл деп саналдыг мен. Декларация төлевилелиниң сески чүүлүнде: Тыва ССР-ниң суверенитединиң политиктиг, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу магадылалдарын хандырары-биле республиканың бүгү байлактарын эдилээр, боду баш билир болгаш ажыглаар эргени доктаадып тургузарын айыткан-дыр. Оон-биле чөгелештир, Тываның иштинде бисти долгандыр туруп турар чурттуң бүгү байлактарын болгаш төөгүнүң база культураның үнелиг чүүлдерин камгалап калагалаар хүлээлгелиг албан черлери бар-даа болза, херек кырында оон амыдыралда боттанып турары негелдеге дүүшпейн турар болгай. Камгалал дугайында ол негелделерни күштелдирери-биле ындыг албан черлеринден эгелээш, республиканың Министрлер Чөвүлелинге болгаш Дээди Советинге чедир харысалга дугайында база айытса кандыгыл деп саналдыг мен.

Бо Декларацияның төлевилелин Тыва ССР-ниң Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) белеткээринге, РСФСР болгаш ССР Эвилели-биле керээлер чарарынга, республиканың күштүг болуп турар хоойлужудулга актыларын өскертиринге юридиктиг үндезин болур чуве деп билдингир. Ук хүлээп алдынар документилерге бистиң республикада корум-чурумнуң, ылангыя кижилерниң амы-тынынга чедер, күрүнениң болгаш чоннуң хуузунда өнчү-хөреңгизин оорлаар чорукторга, хамаатыларның хостуг ажылдаар, чурттаарынга шаптыктаашкыннарны таварыштырып турар чүүлдерге удур хоойлужудулгаларны чидидип, шынгыырадыры-биле хоойлу органнарының болгаш Дээди Советтиң эрге-хүлээлгелеринге магадылалды тургузары күзенчиг.

Аваа МОНГУШ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ШЫН САНАЛ-ДЫР

«Шын» солунга парлаттынган материалдарда чамдык авторлар түк, сүлде, гимн чокта, кандыг күрүне турар боор деп бижип турар-дыр. Ол шын санал деп бодаар мен. Тукту ала 100-кар кылган хереэ чок. Ноган, ак-көк ийи өң ажырбас. Ийи бут кырынга туруп алган адыгдан сүлдеге чуруур. Тыва кижи чалбарыг сөс чугаалаарда, «оршээ, хайыраан!» дээр болгай. Кандыг-бир улуг байыр-чыскаалдар үезинде даштыкы төлээлер келгенде гимн күүседири албан. Ол база улуг чоргаарал ышкажыл.

Оон ыңай республиканың адынга токтаап көрейн. «Тыва ССР» азы «Тыва» дээр деп, Ш. Ч. Сат бижип турар-дыр. «Тыва» дивейн «Тувинская» дээр чуве бе? Орустап адаарда «Тывинская» дээр эвес. Бо хире эвээш чоннуг улус ССР деп алырывыска, чүү үнер? Оода-ла миллион чедер санныг болзувусса.

Тыва дылды күрүне дылы кылыр деп-ле турар, чогуу кылгенде-даа чок. Эртемден Ш. Ч. Сат ийи дылдың аразында ыйгайла-бээрде чок кижи-дир деп билдим. Тыва дылды күрүне дылы кылыр каап болза, орус дыл кайа чиде бээрил аан. Орус чон чок болза, тыва чон туруп шыдавас деп хөөнер шын эвес. Орус чонга четтирдим деп чугаалаарда, хавар... хөлүн эттир чеп... хайырлап үстүрүп турган чугаалаан херээ бар бе?

Атка хамаарыштыр бодалым — «Тыва Демократтыг Республика» дээр. Кандыг тургузуглуг республика дээрзин көргүзеп херек. Тыва ала байтык. ССРЭ-ле социализм ... тургустунуп турар эвес бе?

Кара-оол БИЧЕ ООЛ.

КАТТЫШПАС МЕН

Күрүне суверенитединиң дугайында санал-оналдарга Тываны ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң субъектизи болур дээр сагыштыг кижилер бар чорду. Бойдус байлаан камгалап алырын бодаар болза Тыва хамаарышпас аңгы күрүне болур ужурлуг. «Совет Социалистиг» деп сөстерни ап каавтар болза, «Тыва Республика» деп атты артырар болза эки деп саналдыг мен.

Сайзырап чадап турган аңгыланыксаан деп чемелээлер турар боор, мен оларның саналынга каттышпас мен.

Алексей КУУЛАР.
Чөөн Хемчик район.

ЭРГЕЗИ ДЕЛГЕМЧИИР

Тыва АССР турган, ССР апаарга, эргези делгемчиир. Күрүне суверенитедин чедип алганы эде тургустунуушкунуң ачызы деп бодаар мен. Тывага нийти чуртта национал кузел-чүткүлдерниң туруштарын өөренип көөрү база артык эвес.

1921 чылда Сүт-Бажынга бүгү Тываның төлээлери тургузукчу хуралды эрттирип, Таңды-Тыва Арат Республиканы чарлап, делгейде демократтыг болгаш социалистиг үш күрүнелерниң бирээзи болган.

Республиканың политиктиг болгаш экономиктиг эргелери делгемчий бээри-биле холбаштыр суверенитет бүгү хамаатыларның төлептиг мөзү-шынарын, харысалгазын бедидеринге эргилде болур.

«Тыва Совет Социалистиг Республика» деп атка каттыжар мен. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составынга туруп турары хамааны чокка, 1944 чылга чедир турган социалистиг үш күрүнелерниң бирээзи болуп турганын барымдаалааш, Моолга, Кыдатка болгаш өске-даа күрүнелерге элчин-төлээ черлерлиг, садыг, культура, медицина база өске-даа ажыл-агый харылзааларын дорт тудар Даштыкы херектер министерствозун тургузуп болгу дег.

Оюн ТОВУУ.

ИДЕГЕП АРТЫМ

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң 8 дугаар чүүлүнде «...Чер болгаш оон байлактары, суу, арга-арыы, өзүп турар чүүлдери болгаш дириг амытаннары, төөгүнүң болгаш культураның үнелиг чүүлдери Тыва ССР-ниң чонунуң өнчүзү болгаш национал хөреңгизи болур» диген. Моон алгаш көөрге, Тываның курорттары, аржаан-суглары болгаш өске-даа бойдус байлактары өске область, крайларның эргезинге турбас ужурлуг-дур. Маңаа дараазында чижекти киирип көрейн. Шагда Уру деп хемге Сүт-Хөл районнуң Хөр-Тайга сумузунуң бүдүн арбаны чурттап турду. Оон девискээриниң бойдузунуң байлаан ол чон ажыглап турган. Ынчангаш ону катап Тыва Республиканың эргезинге киирер, ону ам болур сессияга шиитпирлээри чугула.

Тыва ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттышканының соонда, Уру хемден эгелээш, Хан-Дээр тайгага чедир заказник диди. Ол хемниң девискээринге чурттап турган тывааларны Хөр-Тайга, Сүт-Хөлче көжүрүптү. Оон соонда олче кижи баскан чок. 1990 чылда Москвага чораан Тыва АССР-ниң бойдузунуң картазын үндүрту. Ында аңнаары хоруглуг диген девискээрлер бар. РСФСР-ниң аңныыр кол эргелелинге Азастан эгелээш, ында 15 хире кол черлер кирген турарын айыткан. Хамык-ла аңныг-мениг черлер база оларның эргезинде. Мынчап көөрге, ол-ла край, областардан келген кижилер чамдык даргаларның эрге-дужаалынга ооргаланып алгаш, аң-мениг тайга-даскылдарга бичии борбак бажыннар туттуруп ап, «Бо тайганың ээзи мен» деп ол девискээрниң аң-меңин өлүрүп, садып-саарып турары чажыт эвес.

Сөөлгү үеде Тываның аңчы-даа, балыкчы-даа кижилери аңнаар, балыктаар эргезин казыткан. Оларны үнелевес апарган. Ол чүл дээрге тыва кижи бодунуң төрээн черинин ээзи эвес апарганының херечизи болур. Удуртуп баштаар кижилер үстүнден чагырып-дужаап турганы-биле хамык чүве будулуп баксыраан ол. Курорттарны, аржаан-сугларны өске крайларның, областарның удуртукчулары баш билип турары-биле бистиң малчыннарывыстың, ажылчыннарывыстың дыштаныр, эмнедир, курорттарга, аржаан-сугларга барып шыдавайн турары ол-дур. Бо бүгү байлакты Тываның бодунуң эргезинге эгидер болза эки деп саналдыг мен. Ол-ла бүгү айтырыгны шын, дорт шиитпирлээрин кичээнгейге ап, Дээди Советтиң, ооң улус депутаттарының сайгарылгазынга киирер боор деп идегеп артым.

Михаил ЧАМЬЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ДЕТКИИР МЕН

Октябрь 14-те үнген № 235 «Шында» Март Кыргыс-Кара биле Байыр-оол Доңгак оларның саналдарын деткип тур мен. Ылаңгыя Тываның чурт девискээрин ТАР-ның чурт картазын ёзугаар көрзе дээни чептиг. Ону ынчаар тургузардаа ужурлуг деп бодаар мен. Автономнуг область, АССР-даа турда, Тываның девискээрин улуг эрге-дужаалдыг кижилер боттарының туразы-биле чондан чажырып, оя-чаза кезип, «быжып» турганы чажыт эвес-ле болгай.

Шагда бичиимде, 1930 чылда, хой кадарып чорааш, Дус-Даг кыдыындан көөрге, Тыва Арат Республиканың кызыгаары Бора-Шайлааш, Дус-Даг белдеди, Өргү даан таварты Көк-Сайыр-Аксылааш, Успа-Хөл кыдыынче кире берген боор чораан. 1980 чылда баргаш көөрге, көңгүс ишкээрлеп келген чорду. Таңды-Ууланың Өвүр талазында Торгалыг, Чоза, Тээли деп үш хем шаг-шаандан Тыва чурту чораан чүве ийин. Тээли хем Моол чуртту болу бергени элдеп.

Тываның күрүнезин «Совет Социалистиг Республика» дээринге каттыжар мен.

Коңгар ДОНГАК.

ЫНДЫГ ЭРГЕ ЧОКТА

Республиканың адынга хамаарыштыр янзы-бүрү бодалдар бар-дыр. Мен депутат К. А. Бичелдейниң саналынга каттыжар мен. Оон ыңай республика иштинге киир бижиділге дүрүмнерин эде көөрүн саналдап турар мен. Тыва дылды күрүне дылы кылыры албан. Бойдус байлаан ажыглаарын, аржаан-сугларны бодунуң эргезинге ап, бот-башкарныр болза эки. Ындыг эрге чокта, кандыг суверенитет турарыл?

Светлана САТ.

ТОС АЙЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Кызылдың 2 дугаар автотранспорт бүдүрүлгезиниң кызыл-булуңунга транспортчуларның тос айларның түңнелин чугаалашкан хуралы болуп эрткен.

Коллектив тос айларда орулга киириишкин алырының планын 104 хуу күүсеткен.

Автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачылар бригадаларында бедик көргүзүглерни чедип алганнарга Владимир Черноусовтуң удурткан ийи дугаар бригада хамааржыр. Ук коллектив 540 тонна улус ажыл-агый чүъктерин сөөрткен. Ол бригаданың кежигүннери тос айларда хөй орулгалыг ажылдаан. Бо бригададан оң дөрт эң шылгараан чолаачыларны 4500 рубль-биле шаңнаан. Ооң иштинде чолаачылар Тихон Путинцев, Петр Чуланов, Василий Кравченко, Владимир Домажных болгаш оон-даа өскелер 150—200 рубль-биле шаңнатканнар.

Валентин Грабининиң удурткан 100 кижи составтыг бригадазы чарышка бедик көргүзүглерни чедип алгаш, 10 муң 400 рубль-биле шаңнаткан. Ол бригададан күш-ажылдың 61 шалыпчызын байырлал бүдүүзүнде шаңнаан.

Ийи дугаар автотранспорт бүдүрүлгезиниң дирекциязы бүгү участоктарда ажылдап турар 200 хире мурнакчыга ниитизи-биле 37 муң ажыг рубльдиң акша шаңналын тывыскан.

Аңаа Кызыл хоорай Советиниң президиумунуң хүндүлел бижии-биле он ийиги беш чылдың шалыпчылары Виктор Анатольевич Мельчегов, Михаил Чанчын-оолович Соян, Тыва автотранстың девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының хүндүлел бижии-биле Владимир Александрович Мельников, Алексей Анай-оолович Куулар олар шаңнаткан.

Кинм-оол ХЕРТЕК.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Аңаа адрезинерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга нийти эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деңэргелиг, күштүг.

Деткиишкиннер

АМ-ДАА САКТЫР МЕН

1921 чылдан эгелээш, 1964 чылга чедир партия, совет болгаш өске-даа хөй-нииты органнарынга ажылдап келдим. Ол үеде үргүлчү орус, тыва болгаш оон-даа өске кижилерниң холуй чурттаан районнары Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем, Барыын-Хемчикке чурттап келдим. Орус, тыва улус колдаан бригадага удуртукчулап-даа чордум. Ынчан орус, тыва аныяктарның найыралы быжыг, бот-боттарын дыка хүндүлежир чорааны ам-даа сактыр-дыр мен.

Сөөлгү үеде садыг-магазиннерге-даа, хөй-нииты черлеринге-даа чорууурга, орус, тыва дижип, аразында маргышкан, эки-бак сөстер эткен улусту көөрге-ле, хөй кезии черле аныяк улус болур-дур. Ындыг улустар хөй кезиинде эзирик боор чорду.

«Шын» солуннуң октябрь айда бир номеринге эш А. Сарапуловтуң «Кадыг-бергени кады эрттивес» деп чүүлүн деткиир мен. Найырал чокта, билчиишкин турбас.

Роман ОЧУР-ООЛ.

ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН

Улуг Октябрьның байырлалын демдеглевес деп турганын дыңнааш, дыка-ла сагыжым аарыды. Ол дээрге онзагай байырлал деп чүвени канчап билбес бис. Чоокта чаа солундан ноябрь 7-де Кызылга чоннуң чыскаалын эрттирер деп кааның номчааш, шын шиитпир үндүрген-дир деп деткидим.

Чоннуң демдеглеп өөренип калган байырлалын херек чок деп санап турар чамдык кижилер-биле черле чөпшээрешпес мен.

Соскур САЙЫН.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

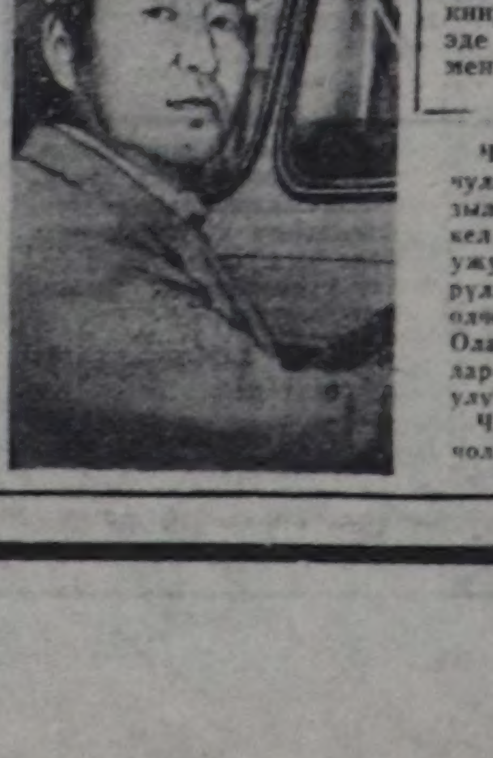

Чадаана хоорайның кудумчуларын кежилдир бедик, кызыл-ала автобус маңнап эртип кел чор. Хоорайның үстүү ужунга кээп доктаады. Бүдүрүлге черниң ажылчыннары өлче далаштыг кирдилер. Оларның аразында түдүгжүлер-даа, электри четкилериниң улузу-даа бар.

Чадаанада ол автобустуң чолаачызы Сергей Кызыл-оолович Саяның омак-сергээ даа аажок. Чугаалаштывыс. Ажылы шуудаан. Башкарып турар машиназы үрелиишкинзаа чок. Планныг даалгаларны ол күүседип келген. Беш чылдың шалыпчыларының бирээзи.

Чадаана хоорай калбак-делгем. Кудумчулар узун. Чоннуң ол-бо кудумчулар аразынга дүрген аргыштырары чугула. Ол хоорайда үлетпүр черлери АТБ-же ол автобустуң айда хөлезиниң шиитпирлеп турар апарган. Ынчангаш план-даа күүседиишкинг. Чадаанага он чыл ажыр чолаачылааш, күш-ажылчы чедиишкиннерлиг болуп келген мурнакчы ажылчын оруун уламчылазын-на.

Оңдар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

«Кенни дээрге база уруу-дур»

Солунга үнген материалга хамаарыштыр

КУДАРАНЧЫГ-ДЫР

«Кенни дээрге база уруу-дур» деп № 230 «Шынга» үнген пенсионер Чочаймаа Ооржактың бижээни чүүл бистиң амыдыралывыста болуп болур чүүлдер-дир. Катын, кат-иези, келин, кудээ-күрээген, чуржулар дээш черге төрел кижилерниң аразында эп-найыралдыг харылзааларының база бот-боттарын хүндүлежириниң дугайында өске-даа айтырыгны дидими-биле хөйнүң мурнунга сойгалап турары эки-дир. Шынап-ла, кижи Чочаймаа Ооржактың бодалынга канчап каттышпас боор. Оон кенни өөнүң ээзи диириг чорда безин ажылдаан акшазын кассазындан ап, шыгжап аар турган-дыр. Кенниге безин мыттавайн аазы пенсиязындан таакпы садар 5—10 акшаны берип турган. Кижиниң чаңгыс оглун бакка эдилээр деп бодап чорза-даа, кенниниң, оглунуң арын-нүүрүн камгалаар бодааш, оглунуң сагыш-бодалынга багай чүве кылбас дээш, ынчап чорааны шын. Кижилерниң кандыг мөзү-будуштуг хавааңда таңмалап каан эвес. Аныяк-даа уруг-дур, артында эртемниг. Амгы шагның аас-кежиктиг өг-бүлези ол-ла-дыр деп, оларның таныыр улузу ынчаар чугаалажып турганнар чадавас.

Пенсионер Чочаймаа угбай, силерниң кенниңерниң эжыканың өске улус эки кайын билир дел. Шоодайга тезене чажыртынар эвес, үстүнде кенниңерниң «аас-кежиниин» човаанчыг төөгүзү теп үнүп келгени бо ышкажыл. Кады чурттап орган эжи чок боорга, өске кижи-биле өг-бүле туткадаа, бээ-кунчуунга оглун сонуургадып чедирер турган. Кырган ада-иезинден оолду чүү дээш дескеледир чүвел? Мен бодаарымга, сагышка дыка эпчок-тур. Силерниң кенниңер үп-сап, хөвей акша көрүп кааңда, чаваңа дег чыпшына бээр, хоозун болзажок, каас сөстер-биле кижилерниң чүрээн туда каапкаш, чүрээ өлген кырган аъттар ышкаш, хой дүжүп каптар, шак ындыг кижи-дир ийин. Ол оглуңарны көгүдүп ап тургаш, кандыг-даа каас сөстерни чугаалап турду ыйнаан.

«Чурталганга кезээде-ле чүрүп карган каасталга дег, кажан шагда чарлып болбас хайыралыг эжиң боор мен». Мынча дээни-даа магат. Ам ол сөстер хүл ыйбазы дег хадый берген. Ол өске кижиниң эргим чассызы апаргаш, бээ-кунчууң кагганы база «Оглуңарның чевээнге чеже-даа болза барып туруңар» дээри бодаа кижиге эпчок-тур. Кенниниң дугайында пенсионер Чочаймааның хомудап бижип турары чөптүг. Харын-даа кудү көрүп, эки-багай сөглеп турганы дээш буруудаар ужурлуг.

Өг-бүлени, кижилерни хүндүлеп көрбес, туразы улуг боорга кайын таарзыр. Бээ-кунчуу оглунуң кадайынга арга-сүмезин кайын чугаалаваан деп, ынчалза-даа ол бүгүнү дүшке-даа какпайн, кулак дашты-биле эрттирип турган боор. Кээргенчиг кенни иделгелдиг шын сеткилден-не бижээнни номчааш, чөрчүжер арга чок болганымны чугаалаайн. Чаңгыс оглунуң оглун көрүксеп, шыдааны-биле манап, качыгдап, буурел чоруур кенни сеткили кымга-даа чоок болбуру чугаажок.

Чамдык оолдар кадайларының кара аайында. Чамдыктары алган кадайларын чүден-даа дора бодаар. Адыг ышкаш мөге кужун көргедирлер база-ла бар. Хүндүлежилге чокта берге. Ынчангаш О. Чочаймааның тургускан айтырыы—кижи бүрүзүнүң ажы-төлдеринге хамааржып турар айтырыг ол. Өг-бүледен эгелээр чүве болганда, ону шын үнелээри кузенчиг. Чамдык аныяктар ёзулуг ынакшылды, өг-бүлени үнелеп билбес-даа боор. Хевин көрүп ынакшаан, чаның билгеш, чарылганнар бар. Идик-хеп, өнчү-хөреңги, акша-көпеек дээш ынакшыырлар турар. Амгы үеде кижилер чер-черде оглунуруун аңгылап, өглеп-баштап, оларны келир үеге белеткеп турар. Канчаар чурттаарын олар боттары билир... Аас-кежикти ажы-төлдериңиске дамчыдып бээр чаагай сеткилдиг бис бе, ха-дуңма!

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

МУҢГАРАВА, УГБАЙ

1990 чылдың октябрь 9-та үнген «Шын» солуннуң арнында «Кенни дээрге база уруу-дур» деп Чочаймаа Ооржактың сеткилиниң хомудалын номчааш, сагыш-сеткилим дыка дүймеди. Боттарывыстың нелерниве ышкаш не кижиниң дуза дилээн хевиолиг материалы болган. Бо-даа кижи номчупкаш, хомудавас арга чок болду. Тыва кижиниң чараш чаңчыл-ёзунга таарышпас эажылаашкын-дыр.

Кижи бодаарга, харын бээ-кунчууң карактакшкы дег, эдержир, арткан чоок кижизи болур эвес чүве бе? Мен база оолдуг кижи болганымда дүвүревес аргам чок. Оглум өзүп келгеш, калай ап аарга база Чочаймаа угбайның кенни дег болза канчаар мен. Барып-барып херээжен, не кижиниң эргиг сеткил чогун але? Кадыкожа чурттап орган эгелиг эжи чок боорга, доразн хая көрнү бээ. «Баштай ушкан эжин кончувас» деп чоннуң мерген чугаазын билбези кончуг-дур аа.

Ам кезек доктаапкаш, калган ачамны бичии сактып көрейн. Ада-ием ужен чыл эки-бакты деңге үлежип, чурттап келгеннер. Кандыг бергелерге таваржып чорбаан дээр силер. Уруу мен чээби чыл бүрүгаар халаптыг айыыл-халыпка таварышкаш, бүгү назынымда бертик-бежел кижи болдум. Ада-иемниң азызында кижи болуп, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чурттап чор мен.

Ынчалза-даа ачам чурттал-газының сөөлгү үезинде авамның-даа, бистин-даа мурнувуска улуг частыырыгны кылган. Эки эжи арый бээрге, эжи чок апаргыже, ажаап-карактаан киреэзинде, хонуу мөлдүк-калдык эотерге, калай ап алган. Бүгү улусту кайгадыр дээн. Удаваанда авам чок апаргандан бээр ийи чыл эрткенде, ачам база ченертен чок апарган. Бистерге дыка хомуданчыг чорду. Ооза кайыбирээзи чораан болза деп бодаар.

Э-та, амыдыралга чүү турбас дээр. Мээң өөм ээзи база өскүс. Бег-кунчулуг болган болзумза деп бодаар чордум. Кижиниң улуг улузу чорда, эки-ле ыйнаан. Үнүп-киржип эдержирде.

Ачамның дуңмазы угбам бар. Баштайгы өөнүң ээзи чок апаарга-даа, оон улузу-биле, ажы-төлу-биле эдержип чоруур. Амгы өөнүң ээзи оларның кудээзи ышкаш апарган. Угбам уруу, ашаа күдээзи дег. Ынчаар эдержип, үнүп-киржип чоруур. Кижи деп чүве ындыг болур ужурлуг.

Силерниң кенниңер, Чочаймаа угбай, болуп өрү көрдүнер, кара сагыштыг кижи-дир он. Дыка доң баарлыг, чүгле хүнүн бодаар кижи-дир. Ашаа база чүү өөделиг кижи деп. Угааныг кижи болза, хай деп оогай эртиж: «Канчап бардың, оглуңуң оглу-биле кырганнар эдеришкей-ле» деп чугаалаайла.

Кончуг-ла келинге таварышкан салымныг улус-тур силер. Артында оглуңарның чевээнче ойладып турар. Кандыг кончуг каржы сеткилдиг кижи боор сен, келин? Канчап черле ынча деп диттигер силер? Соң даартагы хүнүң бодаза? Сенээ өлүм келбес эвес. Оон оглуң чуну бодаарыл, сээн ындыг доң сеткилдиг чорааныңны сеткилинде утпайн чоруур-дуп ийин.

Ажырбас, угбай, дыка муңгараавш канчаар силер. Черле багай келиниң. Оглуңарның оглу чүве билип турар апаргаш, эдержи бээр чадавас. Силерниң оглуңарның төлү болганда силерни утпас ужурлуг. Азы кенниңер черле шаа барып орталаны бээр ирги бе? Харын даа, ындыг идегел турган болза көрем. Чогум оглунар чорда безин ындыг каро сагыштыг кижи мииниир чүве ноги бе? Чүгле силер, эргим кырганнар, бот-боттарыңарны эки камнажып чоруңар. Оглуңар чок-даа болза, оглуңарның оглу бар-дыр. Ол өзүп улгаткыже черле туттуңуңар, угбай. Канчап билир, силерге эглип келирин. Мен аңаа бүзүрээр мен. Оглуңарның төлүнүң сеткили силерни оглуңарны, бодунуң эдазын, дээзир чадавас боор. Көөр силер, силерге албан чедип келир. Даартагы идегелдиң хүнүнге бүзүрээр апаар. Силер оглуңарга ынак чораан болзуңарза, диириг чорда эдержип чораан болзуңарза, оон төлү ол найыралга чаңчыгып, силерни утпаан болур ужурлуг. Ол ачазын бодап, силерни кээргеп чоруур. Ынчангаш оглуңарның оглу-биле эптежилгени күзевишаан, камнажылганы база улуг назынны, каң дег калдыкшылды шыдамыккай кырганнарга йөрээп артым.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

КАГБАС КЫЛДЫР

Октябрь 9-та үнген «Шын» солунда пенсионер Чочаймаа Ооржактың бижээни кээргенчиг материалды номчааш, сеткилим хөлзеп, бичии саналым киирикседим.

Келин кижи дээрге төрээн уруундан артык үнелиг, хүндүткелдиг болур ужурлуг. Чүге дээрге ол өске кижиниң төлүн төл кылып, холунга ап, коданынга киирип алганы ышкажыл. Ол ышкаш күдээ кижи база ындыг. А бег-кунчуг дээрге кайы-даа шагда эп-не эргим, хүндүлүг кижилер-дир.

Шаандакы үеде өгнүң дөр бажынче келин кижи кылаштавас, ол бээниң орар чери, дөжек баарынга барбас, аңаа кунчуг кижи орар деп хүндүлежир чораан. Бег-кунчуунуң мурну-биле эртип кылаштавас дээш, оон-даа өске хүндүлелдер хөй.

Чочаймаа Ооржактың өлгенбиле өлүр эвес, топтуг-томаанныг оол-биле чурттай берзе дээнин кончуг шын сүме деп саналым. Ол ышкаш бодунуң кенниниң чөгенчиин бижээндир. Ол дээрге чүвени чедир билбес, чүгле өнчү, эт-сеп сурген тенекпей-ле-дир. Чаңгыс кижи өлген, өлүм-биле чарылган боордан башка, өөр-өнер чону, акы-дуңмазы, ада-иези диириг орда, олардан канчап чарлыр боор. Адазының изин баскан оглу база бар-дыр. Ол чаш төлдүң келир үезин, адазының дөргүл-төрелин билбес, эдеришпес кижи кылдыр не кижи канчап кижизидер боор. Харын-даа оглун ачан төрелдери ол-дур, кырган-аван, кырган-ачан ол-дур деп чагыыр ужурлуг. Ам барып алган ашаан-даа болза, ол мээң чоок улузум-дур, олар-биле ижин-кара чок эдержиил, оглувусту база олар-биле чоок кылдыр кижизидээл дээр ужурлуг кижи-дир. Чочаймаа Ооржактың кенни база кунчуу ышкаш кыырвас бе? База-ла оолдуг кижи-дир. Келир үеним кунчуу болур. Кырган кунчуу-биле арга-сүмени үлежип, оон үлегерчижээн амыдыралынга ажыглап, кунчуг болурунга белеткенип ужурлуг. Чочаймааның кенни ам база өг-бүлелиг апарган-дыр, ам канчаар чурттаар деп бодап чоруурул? База-ла баштайгы эжин эдилеп чорааны ышкаш эдилээр ирги бе?

Бо үеде аныяк-өскенниң хөңнү-туразы улуг, кижилерни кулу көөр чоруктар чок деп болбас. Ындыг-даа болза, силерниң кенниңер ышкаш кенен, тенектер эвээш боор деп бүзүрээр-дир мен.

«Аът өлүр —баглаажы турар. Ада өлүр —оглу артар»—деп үлегер сөс бар-ла болгай. Ада төрелинден оглунарны чарбайн, терелзирек, төлептиг кылдыр кижизидерн-биле бозаныр болзуңарза эки боор, келин. Ол ышкаш чаа туткан чурттаганарны, эжинерни, эрткен чурттаганарның ээлери болур кырган бег, кунчуунарны хүндүлеп чорууруңарны күзедим.

Вера КУЧУН.
Пенсионер.

КОНЧУУН

Силерниң солуңуңарга Чочаймаа Ооржактың «Кенни дээрге база уруу-дур» деп материалын номчааш, сеткил-сагыжым дүвүреди бээрге, бижиир ужурга таварыштым. Кижи черле кандыг-даа хомудалдарны номчаанда, сеткил-сагыжы дүвүреп ораар боор болгай.

Менээ, база-ла келин кижиге, мындыг чүүлдү аңаа номчуурга безин эпчок апаар-дыр. Канчап черле ындыг кадыг сеткилдиг боор чүвел? Боду база не кижи шежил? Сөөлүнде боду база келин кысты көөр апаар болгай. Ол хөөкүй кырган кумчуун куду көөрге болур бе?

Кырган не оглунуң оглун көрүп, дзырап-даа чоорур эрези бар-ла болгай. Чүге диве ол бичии төл кырган неийн оглумун оглу ышкажыл. Хөөкүй кунчуун база кээргеп көөр болза эки чүве-дир. Демги ол найыралдыг ийи кунчуушкулларны ынчангаш ол аздартал-биле көрүп орар-дыр.

Бир эвес ол бодунуң кенниниң-биле ындыг найыралдыг, аас-кежиктиг болган болза, аңаа та кайы хире өөрүнчүг боор ийик. Ол кырган ажыг-шужуун-даа чиик эртер ийик.

Мен бодум кунчуумну «авай» деп адаар мен. Ол мээң авам-дыр. Болум авам бичии туруумда чок апарган, болгаш, ам кунчуумну «авай» дээримге, менээ дыка эптиг болгаш ааннг. Кунчуум база мени «уруум», «кызым» дээр. Бис база дыка найыралдыг бис. Өг-бүлеге найырал турда, аас-кежик кээр.

Аныяк уруглар! Боттарыңарны бодавайн, кунчугларыңар, беглерңер хүндүлеп, чоок төрелдериңер-биле эдержип үнүп-киржип чоруңар. Ол силерге, боттарыңарга, эки болур болгаш улус чонга база эки болур. Аныяк өскенерге үлегерийисти көргүзүп көрээлидер, келин кыстар! Бистерни каржы-хажагай дээн чеме сөстер оюп турар болзун.

Салбак ХОМУШКУ.

АКША-ТӨГЕРИКТИ ЧЫЫП ТУРГАШ...

Чүдүлгениң одаглары — хүрээ-хииттиң чок кылган чорук улуг каража-когаралды таварыштырганы чугаажок. Тыва черге турган хүрээлерни чок кылып, чонның чүдүлгезин хораан чорук, ынчан турган ТАРН ТК-ның база Тываның чазааның «кедергей революсчу» болгаш угаан-сарыыл чок чорууңдан болган дээр болза, чазыг чок. Чоннуң чүдүлгезин хоруп каан турган-даа болза, ол чаяан боор, салгалдан салгал дамчып келгени-биле кижилерниң угаан-бодалының эртине байлаа боор арткан.

Бистиң өгбелеривис чүдүлгени «алдын хааржаанга» шыгжап чораан, бо хүннерге чедир чидирбейн чедирип келгениңге мөгеер ужурлуг бис. Чүдүлгени хорааны-биле черлештир бо хүннерде улуг назылыг чамдык тыва кижилерни силерниң чүдүлгенер чүү кижи силер деп айтырарга, колдуу билбес болур-дур. Чүдүлгениң кол сорулгазын, оон номналын билбезиниң ужурундан чамдык кижилер парлалга дамчыштыр чүдүлгени, хүрээ-хииттиң херээ чок деп турарының ужуру база ында.

Сарыг шажынның база бир кол номналы болза, бисти долгандыр туруп турар бойдусту карак огу дег камгалаар, оон байлаан чеп ажыглаар болгаш төтчеглекчи, хыдыкчы чоруктарны болдурбас, хумагалыг болур чорукту сагыыр. Кижи—бойдустуң төлү, кижиниң бүгү амыдыралы бойдус-биле ханы тудуш харылзаалыг чүве болганда, бойдуска чүдүүр чорук ала-чайгаар тыптып, бойдуска ынакшыл кызыгаар чок чораан.

Бойдуска чүдүүр чоруктуң кол утказы болза, бүгү-ле чүве чыргалдыг, амыр-тайбың турзун, агаар-бойдус чаагай турзун, үнүш-дүжүт элбек болзун, эгээртинмес болзун деп, кижилер боттарының күзелин, сагыжын ынчаар илередип чорааннар. Тыва улус шаг-шаандан бээр оваалар, тарза бугаларының баштарын, хам-ыяштары, тел-ыяшты, бодунуң одун дагып, байырлап, ёзулалдар кылып чорааннар. Агаар-бойдусту, аржаан-сугларны боктаалдырбас, хемнер, суглар унарындан, оон үнүп чыдар баштарындан ыяш кеспес чораан. Бурунгу тывалар чаш амытаннарга дыка ынак болгаш аң-мең оолдарын чараш сыннып, чассыдып чорааннар. Үш аңның когун үзүп болбас, боос аң-меңге дегбес деп боттарының амыдыралындан билир.

Бурунгу тывалар чер кырынга, буруулуг болгаш хилинчектиг чүүлдерни кылырындан оюп чорааннар. А бир эвес кылыптар болза, багай деп чүвени медереп билирер.

Бойдуска чүдүүр, чалбарыыр чаңчыл аңчыларның амыдыралында аажок цептерээн турган. Ол чаңчыл база-ла салгал дамчып чораанындан читпээн. Аңчы аңнаар черинге чедип келгеш, одаан каккаш, сарыг-шайын хайындыргаш, шайның үстүнден ол-бо чүктеринче өргээш, таңдызынга саның салгаш, чаңчыл болган ёзулалдарын кылыр. Аңчы кандыг аң аңнап чорааныл, оон аайы-биле чалбарыышкынын кылыр.

ШАЖЫН: хуука бодалдар

Мындыг чалбарыглар бар:

«Дазыл дег мыйыстыыңдан, дас кара дүктүүңден, соп чиир чилиглиниден, соруулааш чаглыындан, хайыракан!»

«Киштиң карасындан, дилгиниң кызылындан,
Бөрүнүң көгүден, хайыракан!»

«Чаат артынга чажырба,
будук артынга бузутпа, хайыракан!» — деп-даа чалбарыышкыннарны шулук аайы-биле чугаалаар. Бойдуска ынакшылдың кижизидикчи салдары кижилерге чедингир болгаш дээштиг. Кижилерниң эки чаңчылдарга кижизидеринге чүдүлге, хүрээ-хиит база херек. Чажындан чүдүлгелиг кижи-биле чүдүлге чок өзүп келген кижиниң аразында ылгал кончуг улуг. Тыва хүрээ ниитилелиниң даргазы В. Кара-Салдың хүрээ тудар деп өлчей-буянныг айтырыгны көдүрүп турарынга өөрүвес, ону деткивес кижилер кайын турар. Чүдүлге чок чораан улустуң келир үениң аныяк салгалын кижизидеринге хүрээ-хиит көскү черни ээлээр дээрзинге маргылдаа турбас.

Тыва черге улусчу революция тиилээн соонда, хүрээлерниң ламалары эки чүве көрбейн барганнар. Чайлаг-Алаак хүрээзиниң даа ламазы Чамзы камбының 1930 чылда партизаннарның удуртукчузу Кызылче эккел чорааш, Адар-Төш чоогунга суд чок боолап каан. База ол хүрээниң ламазы Ондар Бопуннаар кумзатты. Чадаананың алдыы хүрээзиниң эмчи ламазы Сат Дүмен-Байырны, Сат Пирлейни Тываның латин үжүүн баштай чогаадып тургускан Чадаана хүрээзиниң улуг ламазы Лопсан-Чинматти репрессия чылдарында янзы-бүрү херектерге чыгап, чыпшыыр көрдүргеш, дээди хемчег-биле шииттирген дугайын Тыва АССР-ниң күрүне архивиниң документилери бадыткап турар.

Бо үстүнде ады үнген ламалар Моолдуң Улуг хүрээге (амгы Уланбаатарга) будда шажынның номналын өөренип доосканнар. Чадааның ийи хүрээзинден аңгыда, Тес-Хемниң Самагалдай, Эрзинниң Мөрен, Бай-Тайганың Кеп-Сөөк болгаш өске-даа черлерге турган хүрээлерни камгалап алган турган чүве болза, Тыва черге хүрээ-хиит четчир турган ийик. 1950 чылдар үезинде Чадаана хоорайдан ырак эвес Кызыл-Чыраа адаанга черде өглерге хүрээ ажыттынган турган. Каш чыл иштинде өг-хүрээге ламалар ажылдап турганнар. Ол удаваанда дүшкен. Ламалар тараан. Чылдагааны — оран-сава чок, таарымчалыг байдал тургустунмаанында, үстүкү черлерден деткимче албааныңда.

Тыва хүрээ ниитилелиниң даргазы В. Кара-Салдың санап турары-биле алырга, хүрээ тударынга 2 млн. рубль херек деп турар. Бир дугаарында телевидел херегленттинер. Кадрлар белеткээр дугайында дарга база болап-ла турар кижи болду. Ламалар чок. Канчаарыл? Лама чокта, бумба калчаараар деп улустуң үлегер чугаазы бар.

Эртем-союлдуг ламаларны кайын алырыл? Келир үениң ламаларын кая өөредирил? Кандыг-кандыг факультеттерге ламалар белеткээрил? Ламалар белеткээрге акша-төгерик база херек апаар, ону кайын алырыл? Хүрээ чаңгыс бажың эвес-ле болгай, улус чурттап ажылдаар чүве болганда, чурттаганың, культураның, социал айтырыгларның тудуглары херек болгай.

Хүрээни кая тударын доораан шиитпирлээри чугула. Дарганың саналы — Чадааның түүйбү сарайынга дээр хөөнүг-дур. Чанында суг, арга-арыг чок, аңаа шат, даг баары чер-дир. Мен бодаарымга, маңаа комиссия херек боор. Мээң саналым — Чайлаг-Алаак хүрээзиниң орнунга, азы оон чанында улуг Субурга орнунга тутса, кандыгыл? Ол чер бойдустуң чурумалдыг, ховар дээн чараш черлериниң бирээзи. Бүгү талазы-биле таарымчалыг чер деп билир мен. Чадаана хоорайдан 3 км хире улуг оруг чоогу. Бичии үстүнде 2 км черде Арыг-Бажының сүт-бараан фермазы. Чайлаг-Алаак хүрээзиниң девискээринде кым-даа чурттавайн турар. «Искра» совхозтуң сиген кезер шелу бар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында шажын-чүдүлге харылзаа олурар эштер ажылдан доктаамал халажып келген. Ол эштер тодаргай ажыл-даа кылбааннар.

Тыва хүрээ ниитилелиниң баштаар чериниң мурнунда кончуг харысалгалыг айтырыг хүрээ тудуу боор турар-дыр. Хүрээ тудууның дүлгүүрү чүгле акша-төгерик чыылдазындан улуг хамааржып турар деп бодаар-дыр мен. Эки тываның акша-төгерик чыылдазының дугайында чон-биле чугаа кылыры чугула. Хүрээ-хииттиң ажык-дузазының дугайында чон ортузунга тайылбыр ажылдары чорудары чугула.

Тыва хүрээ ниитилелиниң баштаар чери бо ажылга эртемденнерни, күш-ажылдың хоочуннарын, шажын-чүдүлгелиг кижилерни калбаа-биле эвилелдеп, киириштирип тургаш, оларның дузазын алза.

Сарыг шажын дээрге бедик культура болгаш чоннуң чаңчылы-дыр. Ол чүс-чүс чылдарда туруп келген. Чон ол чаңчылды ыдыктыы-биле сагып чораан. Шажын-чүдүлге чок националар чок, олар чүдүлгезин арыг, шынчы эдилеп чоруурлар.

Бистиң кожавыс Моол Арат Республиканың күрүне удуртукчулары улуг хуралдар азы чыыштар эрттирер дээн болза, оон бүдүүзүнде Уланбаатар хоорайның Кандан хүрээзинге ёзулалдар кылып турарлар. Ында багай чүү боор. Националдың бедик культуразы болгаш чаңчылы-дыр. Тыва черде чонунуң чидип турар чаңчылдарын катап тургузар дугайында улуг ажыл кылыры чугула деп бодаар мен. Бурунгу тывалар улуг найыр-наадымга хүрешкен мөгелерге болгаш шүүлген мөгелерге, чарышка эрткен аътка экиниң экизин күзеп, йөрээл салып чорааннар. Мен бодаарымга, ол ёзулал чараш. Чоннуң хей-аъдын көдүрүп турары — чараш чаңчыл.

Тыва хүрээ ниитилелиниң баштаар чериниң мурнунга шын эвес чүве бижиплен болзумза, баш удур буруум миннип каайн.

Оржак БИЧЕ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Бистиң чамдык чаңгыс чер-чурттугларывыс, аныктар болгаш школачылар амга чедир ону билбес болгай. Берия чогум чүү кижил, кайын келгенил, оон күзел-чүткүлү кандыгыл дээрзиниң дугайында «Патриот» солуннуң сөөлгү номерлериниң бирээзинде парлаан юстицияның генерал-лейтенантызы В. Поповтуң болгаш бирги рангалыг капитаны В. Оппоковтуң чүүлүн кыскаzы-биле очулдуруп парладывыс.

Сталинниң бүзүрелинче кирерин кол чүүлдерниң бирээзи деп Берия санап чорааны дугайында бистиң шинчилээн материалдарывыста эвээш эвес бадыткалдар бар болган. Бодунуң ол чүткүлүн Берия ырак ажыл-херектерден эгелээн деп чугаалап болур. 1923 чылда ол Бакудан Тбилисиже көжүп келгеш, аңаа Грузияның Онза комиссиязының чажыт оперативтиг килдизиниң начальнигинге, оон соонда Күрүнениң политиктиг эргелелиниң начальнигиниң оралакчызынга, улаштыр начальнигинге томуйлаткан. Маңаа ол Сталинниң иезинге хамаарыштыр онзагай сагыш салып эгелээн. Эгезинде ол сагыш салыышкын аңаа ла хүндүткелдиң демдээ турган болза, чоорту мырыңайла хаан чергелиг ямбылаашкынче шилчээн.

Иосиф Виссарионовичиниң иезин Руставели проспектизинде тергиин каас бажыңче көжүрүп каан. Аңаа Улус Комиссарлар Чөвүлели турган. Сталинниң иези хоорай кирген санында-ла, оон ол чоруу улуг байырлал-биле доостур турган. Берия оон-биле чергелештир Горкиге И. В. Сталинниң бажың-музейин тургузар дээш бүгү бар аргаларны ажыглап, ол «национал ниити херекти» пропагандалап, Москва ону дыңназын дээш хөй күштү үндүрүп турган.

Революсчу демиселге Сталинниң ачы-хавыязын эмин эртир мактап бижээн «Закавказьеге большевикчи организацияларның төөгүзүнүң айтырыынга хамаарыштыр» деп аттыг ажылды бодунуң адынга үндүргеш, ол элээн чединишкинни чаалап апкан. Ол номну бижээн кижилерниң ады билдинмес дээрзин айтып каары артык эвес. Оларның чамдызы 1937 чылда репрессияга таварышкан дээрзи чайлаш чок. Ук номнуң херек кырыңда автору Ермолай (Эрик) Алексеевич Бедия турган. Ону боолап шииткен.

Сталинниң сеткилинге кирер, оон идегелдиг кижизи болур дээш Берия дыка хөй чүүлдерни ажыглап турган. Берияның кадайының дуңмазы Александра Накашидзе Сталинниң бажыңынга бажың ажылы кылып, дыка үр ажылдаан. Ол дугайында 1953 чылдың июль 24-те байысаалга үезинде Берияның кадайы Нина Теймуразовна чугаалаан. Дайын соонда Александра Накашидзе ашакка баргаш, Тбилисиже көже берген дугайында база ол дыңнаткан. Оон ашаан мен билир мен. Циклаури Илья деп кижи деп, Нина Теймуразовна өчээн.

Бодунуң чоок төрелин Сталинниң «орду улузунуң» аразынче киирип алгаш, Берия Сталин-биле барык чоок харылзаалыг апарган. Иосиф Виссарионович-биле оон ужуражылгазы мурнунда хөй улус аразынга азы албанның тускай байдалынга эртип турган болза, ол ам Москвага келгенде, Сталин бажыңында бе дээрзин ылап билип тодарадып алгаш, ол бажыңга ажылдап турган дуңмазынга ужурашкан кижи болуп чеде бергеш, дуңмазынга белек-селээн сунуп, харын-даа кавказ чаңчыл ёзугаар дүштеки азы кежээки чемге артып каар турган. А чем үезинде чугаа кабинетке ышкаш эвес болгай: аңаа бодун элээн ажыктыг кижи кылдыр көргүспушаан, харын-даа удурланыкчылары Нестор Лакоба азы Серго Орджоникидзе дугайында бактап чугаалаар турган.

Закавказьениң Иштики херектер улус комиссарнадының кызыгаар шериглериниң начальниги Гоглидзени 1933 чылдың сентябрьда Гаграда чазак дачазынче дарый келдирткен. Оон чылдагааны билдингир — Сталинниң олуруп чораан катерин кызыгаар шериглери боолап турган дээрзин аңаа баш удур дыңнаткан турган. Дачага кээрге, ында Абхазияның Улус Комиссариадының Чөвүлелиниң даргазы Нестор Лакоба, ВКП(б)-ниң Закавказье крайкомунуң бирги секретары Лаврентий Берия болгаш Иосиф Сталин олар болган херекти чалкыды-биле истеп тургаш, оон чылдагаанын кончуг дүрген тодарадыр даалганы Гоглидзеге берген.

Кызыгааржыларның салбыр командири Лавровту Гоглидзе боду байысааган. Аңаа Лавров мындыг тайылбырны берген: «Пицунда» кызыгаар заставазынга хамааржыр зонаже кирип орган катерни олар көрүп кааш, эрикке доктаар кылдыр медээлээн. Ындыг-даа болза, ук катер доктаавас боорга, дээрже каш удаа боолаашкын кылган». Боолаашкынны катерже углап турган дээр элээн каш херечилерни Гоглидзе тып алган.

Гоглидзениң илеткеп турарын ёзугаар алырга, сүлчээ херек кырында болган. Ындыг-даа болза, ол херекке Ягода киржи бээрге, Берия аңаа удурланыр аргазы чок болган. Чүге дизе ол оон-биле хамаарылгазын баксырадыр бодаваан болгаш бодунуң бодап алганы чажыт планын боттандырарын түр када соксадып каан.

Бо таварылга дээш Лавровту өлүрүп шиидип болур турган, ынчалза-даа ол беш чылды «алган». Кызыгаар заставазының начальниги база кеземчеге онаашкан. Абхазияның Күрүнениң политиктиг эргелелиниң начальниги Микеладзени ажылындан дүжүргеш, ук органнардан үндүрген.

Ол болуушкунну чеже-даа чажырарга, оон дугайында чугаа тарай берген. Мындыг «дидир-дидир» база тараан: Сталинниң олурганы ол катерни боолааны дээрге аңаа-ла таварылга эвес. Берия, Гоглидзе болгаш Широков олар-биле холбаалыг чөргээдир...

Херечи Доценконуң өчүү-биле алырга, Берия-биле чоок харылзаалыг, оон-биле арагалаар Широков иштики херектер болгаш кызыгаар шериниң начальниги, азы начальниктиң оралакчызы бе, бир болза азы Грузияның кызыгаарының ээзи бе...

«...Характеристиказындан көөрге, бо Широков дээрге ААЭ (ССРЭ-ниң ИХУК-туң административтиг ажылагыйы эргелелиниң) начальниги Островской болгаш Ягода олар-биле харылзаалыг тоянчы кижи ышкажыл. Широковтуң ийи дуңмазы Островскойга ажылдап турган, ындыг-даа болза, оларның фамилиялары аңгы. Маңаа хамаарыштыр истелгени Ягода соксаткан деп бодаар мен» деп, Доценко чугаалаан.

Допчу намдары шаарланчак шак ындыг кижилер Берияның планының боттандырыкчылары турган. Берияның чоок кижилериниң бирээзи турган Гоглидзениң оралакчызы Широков Сталинче сүлчээ кылырының организакчызының ролюнга дыка дөмейлежип турган.

Лакобага хамаарыштыр бүдүү доктаамал хайгаарал кылыры-биле Берия оптуг кажар аргазы база ажыглаан. Ук истелге херээ төнген соонда, ол Грузин ССР-ниң иштики херектер комиссарының дужүлгезинге Гоглидзени саададыпкан. Бо херектиң кол сорулгазы — Лакобаны бүдүү истээри. А ол чорук — катерни боолааны-биле холбаштыр Лакобаны буруудадырынга, Сталинниң талазындан Лакобага бүзүрелди чок кылырынга, адактың сөөлүнде, чүгле Берияның бодунга бүзүрелди чедип алырынга херек.

Лакобаны карартыр сорулга-биле Берия оон мурнунга кончуг хүндүлээчел, ажык кижи болуп, кандыг-даа таарымчалыг үелерни эрттирбейн чораан. Ол дугайында 1953 чылдың август 17-де болган байысаалга үезинде Гоглидзе чугаалаан.

«Эки сагынмайн тур мен, 1935 бе азы 1936 чылда бе, Лакобаның Гаграда дачазынга Розенгольцтуң уруу дыштанып турган, боолаттына берген. (А. П. Розенгольц — Октябрьның социалистиг Улуг революциязының киржикчизи. Троцкийниң талалакчызы болуп тургаш, бодунга аалдар-сураг чедип алган). Ол дугайында Гаграда бодунуң дачазынга дыштанып турган Берияга дыңнадырымга, ону дыка сонуургаан болгаш ук херээжинниң бодунуң тынынга четкенинге хамаарыштыр Лакоба буруулуг эвес бе деп айтырып, оон истелгезин эки чоруткаш, меңээ дыңнат деп чугаалаан чүве.

Лакоба ынчан Розенгольцту күштеп-күчүлеп турган, ынчангаш ол боолаттына берген деп каразыышкын үнүп келген, ынчалза-даа ол дугайында кандыг-даа бадыткал чок болган.

Истелгениң чоруп турарының болгаш оон түңнелдериниң дугайында илеткеп тура, Берия оон истелге материалдарын ажыглап, Лакобаны буруудадыр деп турарының дугайында бодалга база келген мен. Ол истелге материалдарын алгаш, бодунга үр-даа тутпайн, меңээ кандыг-даа сагындырыг кылбайн дедир эгидип турган».

Оон соонда Лакобаның өлгени элдептиг болуп арткан...

Катер-биле холбашкан төөгү, азы Сталинге удур «сүлчээ» дугайында чугаа база катап үнүп келген. Ягода ынчан хоругдаткан, а ону солаан Ежов бодунуң мооң мурнунда турган коргунчуг чагырыкчызын буруудадырын улам күзеп турган. Өлген Лакоба-биле болгаш «сүлчээчи чажыт бөлүктүң» диириг киржикчилери-биле демисел Берияга кайы хире күштүг «кезерлерни» бергениң Ежов баш удур бодаваан.

Кандыг-чүү-даа турган болза, боолаан катер, салбыр командири Лавров олар Сталинге хамаарыштыр чөгээлиг сүлчээни кылган дээрзиниң дугайында бадыткалдар 1937 чылдың төнчүзүнде үнүп келген. Лавровту олурган лагериңден үндүргеш, ИХУК-туң Тбилисиде иштики кара-бажыңынга суккаш, үзүк чок байысаап турганы, чоннуң дайзыны болгаш террорист деп «долузу-биле сойгалааш», боолап өлүрер кылдыр шииткен.

Микеладзе база-ла ындыг шииткелди алган. «Баштыңчыны» өлүрер дээш бүдүү белеткенип, Ягоданың чажырып турганы контрреволюстуг террористиг бөлүкту «илередип» тыпканы дээш Берия Сталинниң бүзүрелинче кирип, Москвага ажылдаары-биле чорупкан. Ежовту чоорту үндүргеш, оон орнунга олурары-биле оралакчылап кире берген.

Л. П. Берияны буруудаткан истелге материалдарында Лаврентий Павлович биле Григорий Константинович (Серго) Орджоникидзениң аразында чөрүлдээлиг харылзаалар барының дугайында эвээш эвес фактылар бар.

Хөй-хөй фактыларны анализтеп көөр болза, оон мындыг түңнелди база үндүрүп болур: Орджоникидзениң партия база чон мурнунга ат-алдарын, сталинчи бөлүглежиниишкинге оон салдарын каш чыл улаштыр бодунга ажыглап, ол ат-алдарны болгаш салдарны карангы тамыже киир идер дээш тергиин кажар демиселди Берия чорудуп келген.

Орджоникидзе боду Берияга багай чүве бодавайн, аңаа дузалап, деткип келген, Берия ону бодунуң кара сагыштыг эрге-ажыынга шиигээдип, харын-даа ону чамдык кижилер аразынга бактаар турган. «Берия даштыкы байдалы-биле Серго Орджоникидзеге эки хамаарылгалыг-даа турза, бодунуң чоок улузунуң аразынга ону чүү деп-даа сеглээр турган» — деп, оон дузалакчызы Шария истелге үезинде дыңнаткан. «Өске улустар-биле турумда, Берия Серго Орджоникидзеге хамаарыштыр чидиг сөстер сөглээр турду. Берия ону амы-хууда өжээнниң түңнелинде чугаалап турар, болгаш аңаа удур өскелери ыдалап турар деп бодал меңээ төрүттүнүп келген» —деп, Гоглидзе чугаалаан.

Серго Орджоникидзениң ат-алдары бүгү чуртта болгаш Закавказьеде сураглыг. Ынчалза-даа Берия аңаа чайлап бээрин болгаш атказарларын бодаваан. Закавказьеге «баштыңчы» болур дээш ол эмин эртир хөй күштү болгаш энергияны чарыгдаан, эрге-чагыргаже чүткүлү дээш ол эмин эртир хөй кижиниң тынынга четкен. Оон-биле чергелештир ол хөй чылдарның дургузунда бодунга бүзүрелдиг бандиттер бөлүүн тургузуп алган. Кандыг-даа кемниг херекти үүлгедиринге оон чүгле азарганчыг дужаалы-ла четчир турган.

Буруудадыышкын түңнели-биле алырга, оон ол бөлүүнүң кижилеры хөй кезиинде-ле оон албан-хүлээлгезиниң адаанга ажылдап чораан азы мурнунда кем-херек кылгаш шииттирип чораан, мораль талазы-биле будулган улустар болуп турар. Хаалгыг суд чорудулгазының демдеглээни-биле алырга, оон чоок кижилеринге мындыг улус санадып турган: Меркулов—хаан үезинде кем-херек кылгаш шииттирип чораан ызыгуурта бай кижиниң оглу; Б. Кобулов, революсчу хоойлуну каржызы-биле үрээни дээш хоругдалга кирип чораан; Церетели — хаан шериниң офицери чораан; Мильштейн — шулту төрелдери Америкага турган садыгжының оглу, а акызы шивишкинмээш боолаш шииттирген; Савицкий — мурнунда хаан шериниң полковниги турган даштыкыже үне берген бай кижиниң оглу; Сумбатов-Топуридзе — идепкейлиг меньшевик чораан; Хазан—троцкистер-биле харылзаалыг чораан. Оон-даа өске ындыг кижилер чораан. Бөлүктүң ядрозунга Меркулов, Деканозов, Кобулов болгаш Гоглидзе олар кирип турган.

Мичурин-Раверниң өчүп турары-биле алырга, чекистер аразында «боттарының» кижилерин Берия Закавказьениң бүгү органнарынга тургускан. Оон аң-не бүзүрелдиг кижилери Грузияга турган. Күрүне болгаш партия албан черлеринге база-ла бодунуң кижилерин Берия киирген.

Ындыг кижилерниң ачызында «баштыңчының» ат-алдары алгып, удур чүве чугаалаан улусту дораан хемчээн алыр турган.

(Уламчылыг).

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Бистиң утбавыс Белек Кыргыс он бир оол, кысты төрээш, азырап өстүрүп каан. Ам олар шупту өглүг-баштыг, аңгы ажыл-агыйларда тайбың-чаагай чурттап чоруурлар. Хүндүлүг утбавыс пенсияже үнзе-даа, бо хүннерде ангор өшкү өстүрүп турар «Эйлиг-Хем» совхозта мал ажылында бодунуң үлүүн киирип чоруур хевээр.

Угбавыстың оолдарының бирээзи Март-оол Күдер-оол республиканың шыырак дээн малчыннарының одуруунда кирген. Ол Улустарның Найыралы орденниң эдилекчизи.

Төлептиг ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен Маадыр-ие угбавыска чоргаарланып чоруур бис.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Баян-Кол суур.

ИХМ-НИҢ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Октябрь 28-тиң дургузунда республикага 33 кем-херек үүлгедиишкини болган, оон 13-ү Кызыл хоорайга онаажыр.

Кызылда № 9 магазинге билдинмес оол кассадан 160 рубльди оорлап апарган. Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозунда 19 харлыг хойжу Аяс Монгуш туттурган.

Комсомольская кудумчузунда 107 дугаарлыг бажыңдан чүрээнче бижектеткен 32 харлыг И. И. Макаровту эмнелгеге эккелген. Ол № 1 АТБ-ниң чолаачызы. Кемдээшкинниң кадыы арагалаашкын үезинде алгыш-кырыштың түннелинде ооң кадайы, ук бүдүрүлгениң диспетчери Е. П. Макарова чедирген.

Кызылда болгаш республиканың районнарында кеш-өлүктен кылган кылыглар оорлаар болгаш уптээр чоруктар көвүдээн. Октябрь 28-тиң дургузунда Р. Б. Дамдының квартиразындан норка кежи бөртту оорлаан, «Огонёк» кафезиниң чанынга И. Ф. Кузнецовтан база-ла шак ындыг бөртту уптээрин оралдашкан. Кечил-оол кудумчузунда 7 дугаарлыг бажыңның девискээринге А. М. Сюрюнмаа норка кежи бөргүн оорлаткан, Чадаана хоорайга В. О. Монгуштуң квартиразындан норка кежи бөртту болгаш оон-даа өске өртектиг эт-септи, Тоора-Хемге А. П. Витюхинаның бажыңындан киш кежи бөртту база кеш аймаандан кылган эт-септи оорлаан.

Шагаан-Арыг хоорайның Промышленная кудумчузунда 37 дугаарлыг бажыңның 1-ги квартиразынга 50 харлыг О. Д. Май-оолдуң өлүг мөчүзү тывылган. Бо-ла бажыңдан хөрээнче бижектеткен ээрик Владимир Дамбаны эмнелгеге чыттырган. Өлүрүүшкүнге болгаш амы-тынга айыылдыг кемдээшкин чедиргенинге каразыттырып турар кижи бар, ону тудуп хоругдаар дээш хемчеглерни ап турар.

Сарыг-Сеп суурнуң район эмнелгезинге Бояровка суурнуң автозаправказындан Кундустуг суур чурттуг чолаачы Николай Ондарны эккеп чыттырган. Ол 16 калибрлиг боодан бооладып балыглаткан. Балыглаашкынны тыва националдыг оол чедирген. Ук болуушкунну көрген кижилерни истелгеге дузалажырын дилеп тур бис.

Эрткен хонуктар дургузунда О. Күрседи кудумчузунда М. Ч. Ондарның бажыңының хериминиң иштинден 59-56 ТВА дугаарлыг, көк өңнүг «Урал» мотоциклди, Кочетов 145 бажыңның чанындан Н. А. Васильевке хамааржыр А 69-54 ТВ дугаарлыг «Москвич-412» машинаның мурнуку шилин оорлаан. Чадаана хоорайның О. Күрседи кудумчузунга М. С. Донгактың «Жигули» машиназының 4 дугуюн, шилдерин адырып апарган, а ол хоорайдан ырак эвесте Хайыракан суурга Б. Н. Ондарның гаражындан «Москвич-412» машинадан дугуйларны болгаш мурнуку шилди оорлаан. Чадаана хоорайның Советская кудумчузунга А. С. Куулардың 53-10 ТВА «ИЖ-Ю-5», Энергетиктер кудумчузунга 84-05 ТВА «ИЖ-Ю-5» маркалыг кызыл өңнүг, а Комсомольская кудумчузунга А. Л. Куулярга хамааржыр 76-33 ТВА дугаарлыг, кызыл өңнүг «ИЖ-Ю-5» мотоциклдерни оорлап мунган.

Мария КУЗЬМИНА.
Милицияның майору.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскааткан Кызыл хоорайның ажылчы чонунуң байырлал чыскаалының дугайында

Улуг Октябрьның 73 чылынга тураскааткан чыскаал 1990 чылдың ноябрь 7-де 11 шакта В. И. Ленин аттыг шөлге болур. Ажылчы чон чыскаалга колонналар аайы-биле кээр.

№ 1 колонна

Кызыл гарнизонунуң шериглери.

Чыскаалыр чери: Октябрьская кудумчузу, Ленин кудумчузундан Кызыл партизан кудумчузунга чедир.

Харыылаар кижи эш В. И. Козлов.

№ 2 колонна

Партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары.

Чыскаалыр чери: Октябрьская кудумчузу, Ленин кудумчузундан Кочетов кудумчузунга чедир.

Харыылаар кижи эш З. Ф. Саая.

№ 3 колонна

Школаларның башкылары болгаш өөреникчилери, ПТУ, школа назыны четпээн болгаш школадан дашкаар албан черлериниң ажылдакчылары.

Чыскаалыр чери: Октябрьская кудумчузундан Ленин кудумчузу.

Харыылаар кижи эш А. В. Безъязыков.

№ 4 колонна

Дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң башкылары болгаш студентилери, ТДЛТЭШИ-ниң, ССРЭ-ниң ЭА Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң ажылдакчылары.

Чыскаалыр чери: Ленин кудумчузу, банк бажыңындан эгелээр.

Харыылаар кижи эш М. М.-Ч. Саая.

№ 5 колонна

Кадык камгалал ажылдакчылары.

Чыскаалыр чери: Комсомольская кудумчузундан Ленин кудумчузу.

Харыылаар кижи эш С. Д. Моламдай.

№ 6 колонна

Үлетпүр бүдүрүлгелер, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг Тываның геология шинчилел экспедициязының, Каа-Хем разрезиниң, машзаводтуң, Тываның электри четкилериниң, «Тыва үлетпүр тудуг материалдары», «Тыва арга-ыяш үлетпүрү». Чурт үлетпүрү каттыжыышкыннар, типография, дааранылга фабриказының коллективтери.

Чыскаалыр чери: Ленин кудумчузу, уруглар поликлиниказындан.

Харыылаар кижилер эштер М. А. Чумаров, С. С. Григорьев.

№ 7 колонна

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелериниң, нефтепродуктулар күркомитединиң эргелелиниң, автомобиль орук тудуунуң болгаш ажыглал бүдүрүлге эргелелиниң, пароходствонуң, авиабүдүрүлгениң, харылзаа эргелелиниң коллективтери.

Чыскаалыр чери: Ленин кудумчузу, Алдан-Маадыр аттыг музей бажыңындан.

Харыылаар кижи эш В. А. Асоньчев.

№ 8 колонна

Тудуг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының коллективтери.

Чыскаалыр чери: Ленин кудумчузу, № 2 школаның бажыңындан.

Харыылаар кижи эш В. В. Яговдик.

№ 9 колонна

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелинде кирип турар бүдүрүлгелериниң, «Тыва аңныыр үлетпүр» каттыжыышкынының, Тываның арга-ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының коллективтери.

Чыскаалыр чери: Интернациональная кудумчузу, Ленин кудумчузундан Кызыл партизаннар кудумчузунга чедир.

Харыылаар кижилер эштер Г. А. Смирнов, Д. С. Дамба.

№ 10 колонна

Чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге, амыдырал хандырылга, Туваглавснаб бүдүрүлгелериниң каттыжыышкыннарының коллективтери.

Чыскаалыр чери: Интернациональная кудумчузу, Ленин кудумчузундан Кочетов кудумчузунга чедир.

Харыылаар кижи эш Н. Н. Чумаков.

№ 11 колонна

Садыг бүдүрүлгелериниң, ниитилиг чемненилге черлериниң, республиканың херегленикчилер ниитилелиниң коллективтери.

Чыскаалыр чери: Комсомольская кудумчузу, Ленин кудумчузундан Кызыл партизаннар кудумчузунга чедир.

Харыылар кижи эш Д. Н. Сат.

№ 12 колонна

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң, РСФСР-ниң КП-ниң рескомунуң болгаш хоорkомунуң, профорлчөвүлелиниң, хоорсовет күүскомунуң, ВЛКСМ обкомунуң, солуннар редакцияларының, чогаадыкчы эвилелдериниң, күрархивтиң, Телерадиокүркомитеттиң, ном үндүрер черниң, Культура министерствозунуң, хөгжүм-шии театрының, филармонияның, Улус өөредилге министерствозунуң, статэргелелдиң, Социал хандырылга министерствозунуң, күш-культура болгаш спорт талазы-биле күркомитеттиң, ДОСААФ обкомунуң, Юстиция министерствозунуң, прокуратураның, судтарының, адвокатураның, Саң-хөө министерствозунуң, банкыларының ажылдакчылары.

Чыскаалыр чери: Комсомольская кудумчузу, Ленин кудумчузундан Кочетов кудумчузунга чедир.

Харыылаар кижи эш Г. А. Вороненко.

Шупту колонналар чыскаалыр черлеринге 10 шак 30 минутада келген турар. Колонналарның чыскаалын болгаш чуруму, оларның шимчээшкинин Кызыл хоорайның шериг комиссары А. Г. Мальцев харыылаар.

Чыскаал үезинде корум-чурумну Кызыл хоорkүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальниги Я. М. Волков харыылаар.

СПОРТ

ЕВРОПА КУБОКТАРЫ ДЭЭШ

Бут бөмбүүнүң талазы-биле Европа клубтарының маргылдааларының ийи этаптың баштайгы ужуражыышкыннарынга бистиң дөрт командавыс чедиишкинни улам ыңай быжыглап ап болурунуң аргазын тургузуп алганнар.

Москваның «Спартак» командазы Италияның Неаполь хоорайга чемпионнар кубогу дээш дараазында этапка артар сес команданың бирээзи болур эрге чедип алыры-биле ойнаан. Совет бут бөмбүкчүлери «Наполи» команданың күштүг халдаашкынынга удур туржуп шыдаан. Олар аалчыларның хаалгазынче 24 күштүг тевиг кылган. Бөмбүк штангага үш удаа дегген: аас-кежик болуп, үш сандан ол шак ынчаар «камгалап» каан. Ынчалза-даа ужуражыышкынның түннелинде спартакчылар элээн каш чидиг удур халдаашкыннары организастаан. Ынчалза-даа Мостовой биле Перепаденко оларның күштүг тепкен бөмбүктери база-ла штангага дегген. Оон аңгыда, каш-ла метр черден Шмаров бөмбүктү удурланыкчының хаалгазынче кире теп шыдавайн барган.

Италияның «Наполи» командазының тренери Альберто Бигон бистиң спортчуларывыстың хууда техниктиг белеткелиниң бедиин, ээс-кашпагай ойнаанын демдеглээш, харыы ужуражыышкында «соок Москвага» оларга берге болурун чугаалаан.

Кубок эдилекчилериниң кубогу дээш база-ла ол-ла этапка «Динамо» (Киев) биле «Дукла» (Прага) ойнаан. Сан 1:0 болуп, аңаа бистиң командавыс тиилээн. Ужуражыышкынның 65-ки минутазында Литовченко шииткел тевиг күүсеткеш, санны ажыткан. Бо удаада сөөлгү үеде оюн бүрүзүнге бөмбүк кирер теппейн барбас Сергей Юран ойнаваан. Ынчангаш-ла ындыг болганы ол ийикпе, динаможулар каш-даа бөмбүктү киир теппейн барганнар. Динаможулар харыы оюну «Дукла» команданың шөлүнге ойнаар. Бодунуң национал чемпионадынга ол команда базык сөөлгү черде чоруп турза-даа, Киевке келгеш дыка эки ойнаан. Ындыг болганда, харыы ужуражыышкын динаможуларга берге болуру чугаажок.

«Черноморец» (Одесса) биле «Монако» (Франция). Бо командалар боттарының аразынга хамым ойнаан. Сан — 0:0. Ындыг түңнел французтарга тиилелге чедип алырының аргазын берип турар.

УЕФА-ның кубогу дээш ойнап турар Москваның «Торпедо» командазы бо удаада аарыкчыларны өөрткен. Олар Испанияның «Севилья» командазын 3:1 санга уткан. Баштайгы таймда судья он бир метр хемчээлдиг шииткел тевиг чарлаан. Ону Агашков эки күүсетсе-даа, шуут-ла вратарьның бодунче тепкен. Ынчалза-даа 58-ки минутада Тишков санны ажыткан. Оон соонда ол удурланыкчызының хаалгазының чанынга бөмбүктү холу-биле ойнавтарга, судья ону шөлден үндүрүпкен. Автозаводчуларның бо шыырак халдакчызы дараазында харыы ужуражыышкынга ойнавас.

Испан клубтуң шыырак халдакчызы Польстер 71-ги минутала бир санны киирген. Аңаа харыы кылдыр «Торпедо» командазының ойнакчылары Жуков биле Ширинбеков ужуражыышкынның сөөлгү минуталарында удурланыкчызының хаалгазынче ийи бөмбүктү киир тепкен.

Харыы оюннар ноябрь 7-де болур.

(СЭТА).

АЛЕКСАНДР ПАРШАКОВ — ЧЕМПИОН

Кызыл хоорайның чемпиону ат дээш шилиндек шыдыраачыларның маргылдаазы доозулган. Ооң киржикчилери швейцар система ёзугаар маргышканнар. Ук чемпионаттың чидиг демиселге болуп эртип турганын аңаа келген көрүкчүлер сонуургал-биле көрген.

1990 чылда хоорай чемпиону атты кым чаалап алырын шыдырааага сонуургактар четтикпейн билип алыксап турганы чугаажок. Ону Кызылдың хоочун шыдыраачыларының бирээзи Александ Паршаков чаалап алган. Ийиги черни Тываның ном үндүрер чериниң төлээлекчизи Николай Куулар ээлээн. Үшкү черже Вячеслав Асатов үнген. Ол бирги черже үнүп, чемпионнаар тургаш, Кызылдың педагогика институдунуң студентизи Манчыынга уттурган. Бо аныяк шыдыраачы хамык улуг бодаларын халаска каап берипкеш, аъттарының көштерин билдилиг башкарып, кончуг чараш тывыгыр ойнааш, бирги черни алыр турган Вячеслав Асатовту тиилеп үнген.

Тиилекчи болган шыдыраачыларга хоорайның күш-культура болгаш спорт комитединден шаңналдарны тывыскылаан.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

АВТОМОТОКРОСС

МАШИНАЛАР ШОКАРАҢНААН...

«Октябрь 27, 28 хүннеринде Хербиске автомотокросс болур» деп чарлалды найысылалдың кудумчуларынга неделя бурунгаар-ла азып каан турган. Дыштаныр хүннерде ээседилимерниң спортчу демиселин көөр дээн кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары даг эдээнге хөй-биле чыглып келген. Машина-техника аймаа энлерик. Тускай дерип каан автомашинада магнитофондан ыры-хөгжүм үзүктелбес.

Спорттуң техниктиг хевирлери авто болгаш мотокросска каттышкан маргылдаа моон мурнунда чылдарда республика чергелиг кылдыр эртпейн турган. Мотокроссту чазын, күзүн, кандыг-ла-бир байырлалдар тааралыштыр ДОСААФ обкому организастап эрттирип, мотоцикл спортунга хандыкшылдыгларны киириштирип турган. А автокросс бо чылын чүгле үш дугаар эртип турары бо. Тыва АССР-ниң ДОСААФ обкомунуң республика хемчээлдиг бир дугаар организастаан «Саяннар» деп автокрозу бо чылдың январьның чыккылама соок хүннеринде болуп эрткен. Ол маргылдаага Хербиге дөрт чолаачы киришкен, Ынчан маргылдааны белеткел чок эрттирген-даа болза, кижи бүрүзү кызымак, чүткүлдүг болган.

Бо удаада каттышкан баштайгы маргылдааның организакчылары — Кызылдың автоорук техникумунуң коллективи белеткелди эки чорудуп, шудургу ажылдаан. Старттан эгелээш, транспорттуң халдыр оруу туктар-биле шиметтинген.

Баштайгы хүнде мотокроссту цилиндриниң хемчээли 50, 125, 250 болгаш 350 куб. сантиметр мотоциклдерге эрттирген. Спортчуларның эң-не бичиизи он бир харлыг Серёжа Гаврилов, а оон улуглары он үш харлыг өрү назылыг. Шупту ужен беш кижи. Оларның эртер оруу берге, чарын, ойгулчангылыг, кадыр, ээр черлерге эпчок шимчээшкин кылыр болза, андарлып-даа болур. Старттан үнген дораан кадырны өрү тудар апаар. Мунган хөлгениниң «дыны» кошкалыптар болзунза, ону өрү алзы идип үндүрер сен. Мотоциклдан ындыг орукка башкарарынга уран арга херек. 50 куб. сантиметриниң мотоциклинге арыг тиилелгени эрткен чылгы мотокросстуң чемпиону Сергей Гаврилов чаалап алган. Оон арга-мергежилиниң улгатканы эрткен демисел бадыткаан. Эртер ужурлуг орукка ол чаңгыс-даа андарылбайн, хөй үеин камнап алды. 125 куб. сантиметрге Шагаан-Арыгның спортчу командазының адын камгалап келген Евгений Амзараков, 250 куб. сантиметрге Сергей Яковлев (автоорук техникуму). 350 куб. сантиметриниң мотоциклинге Ак-Довурактың спортчузу Александр Слинын олар бирги черни ээлеп, шаңналдарга төлептиг болганнар.

Автокроссту «Багги», «Жигули—Москвич», «Волга», «ГАЗ-53», «ЗИЛ-130» болгаш «КамАЗ» маркалыг машиналарга эрттирерин судья көлегиязынга сүмелешкен турган. Херек кырында маргылдаага келген машиналардан «Багги» — дөрт, «Жигули — Москвич» — алды, «Волга» — үш, бир «КамАЗ» болгаш үш «ЗИЛ» бар. Байдалдың чүге мындыг болганын маргылдааның кол судьязы Д. В. Ивановтан сонуургаарымга:

— Кроссте чүгле ийи команда колдуунда киржип турар. Кызылда ДОСААФ-тың техниктиг школазының болгаш автоорук техникумунуң. Ак-Довурактың автошколазының бир «Жигулизи» бир дугаар дескиндирге үезинде-ле үрелген. Ынчангаш ону командалар санынче киирбедивис. Чолаачыларның хөй кезии ийиги спортчу разрядтыг. Кижи бүрүзүн маргылдаага киириштирерде, тускай комиссияга хынаар. Ол-даа харын ажырбас. Бо маргылдаала киржип турарлар чүгле он үш кижи. Кижилерниң киржилгези эрткен чылдыынга бодаарга аажок кудулаан. Улуг назылыглар маргылдааларга кирже күзел чок. А аныяктарның мергежили чавыс.

— Дмитрий Владимирович, маргылдаа эрттирериинге дузазын хоорайда албан черлери, организациялар киириштирген бе база ол ышкаш техниканы кайыын ап турар силер?

— Эрткен чылдыынга бодаарга, спортчуларның саны кескүзү-биле ээзжеп турар дидим. Оон аңгыда бот-орулга чарылгага сылдап алгаш, чамдык автобүдүрүлгелерниң удуртукчулары чолаачыларны маргылдааже киириштирбестээн. Чарышка ажыглаар автомашиналар тускайлаттынмаан. Ниитизи-биле республикада автоспорттуң сайзыралы чавыс. Чүгле бо маргылдаадан безин алгаш көрүңерден. Бистиң кроузувус-биле чергелештир «Ралли-директор» деп автокросска белеткел чоруп турар. Ноябрь 3, 4-те Красноярск хоорайга ол эртер. Техника техникумунуң болгаш ДОСААФ-тың техниктиг школазынга хамааржыр. Бир маргылдааны эрттиреринге база-ла хөй акша-хөреңги херегленттиннер. Ол талазы-биле айтырыгны бүрүнү-биле ДОСААФ обкому шиитпирлээн. Амдыызында ажырбас. Районнарда ДОСААФ комитеттери маргылдааларга белеткелди эки чорудуп, спортчуларны киириштирери-биле хемчеглерни чорудары күзенчиг.

Баштайгызында «Багги» машиналар старттан үнген. Оларның аразында демисел чидиг болган. Дөртку долганыг сөөлүнде, үш спортчу арткаш, бирги черни Александр Подлесных, ийигизин Александр Евсеев, үшкүзүн Сергей Баканов чаалап алган. «Жигули — Москвич» машиналарга бирги черни мотоцикл спортунуң талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат Юрий Гаврилов ээлээн, ийигизин Александр Анисимов, үшкү черни Иван Закин алган. «Волга» класска бирги черни Сергей Беликов, а чуък машиналарының класынга бирги черни Алексей Канзеров, ийигизинге Борис Садовский, үшкүзүнге Александр Мордвин төлептиг болган. Команда аайы-биле автомотокросска бирги черни автоорук техникумунуң командазы чаалап алган, автокросска ийиги черни Кызылдың техниктиг школазының, а мотокросска ийиги черни Сарыг-Септиң ДОСААФ школазының командалары түс-түстә ээлээн. Тиилекчилер хүндүлел бижиктери болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Маргылдааны организастап эрттиргенинде эки чүүлдер бар болза-даа, аңаа киржир спортчуларның ээзи болганы, машиналарның үрелиишкиннери көрүкчүлерге-даа, спортчуларга-даа таарымча чок болган. Моон соңгаар спорттуң бо хевирин улам сайзырадыр, аңаа аныяк спортчуларны хөй-биле массалыг киириштирер дээш хемчеглерни чер-черге чорудар боор дээрзинге идегээл.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: маргылдааның эң бичии киржикчизи Сергей Гаврилов; «Жигули — Москвич» класстың болгаш чуък машиналары чарыш үезинде.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ОКТЯБРЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 4 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Оңгарлар». 3-4 сериялары. 11.10 Телефильмнер: «Мери», «Сегирип алыышкын». 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30—13.10 «Үе». 15.45 «Петр Шелест. Бодаллар». «Алдыгы сургаал». 16.15 «Элдепзин даай-авай». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.10 Шүлүк чогаалының минуталары. 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Россияның парламент медээчизи. 18.30 «Үе». 19.00 Ажыл-херекчи курьер. 19.30 Мультфильмнер. 19.40 «Оңгарлар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Сес». Литературжу-уран-чечен программа. 23.35—00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Монрепо». Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35. Информатиканың болгаш санал[г]а техниказының үндезиннери. 11 класс. Санап тывары биле чуруурунуң алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Ч. Дарвин. Хевирлерниң тывылганы. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 «Өске хоорайда чаашкын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Барымдаалыг фильм. 13.30 — 14.00 «КОАПП». Мультфильм. 3-5 сериялары. 17.00 «Вертикаль». «Стригуны — Москва — Милан». Барымдаалыг фильм. 17.30 «КОАПП». Мультфильм. 6-7 сериялары. 17.55 «Америк кижилер Россияда». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Барымдаалыг фильм. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Театрның династиязы». Н. И. Рыжковтуң торуттунгенинден бээр 90 хар болганынга. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.55 «Сентябрьда шөлээ». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Орус ниити ыры концерти. 19.10 «Лонго Май — үр чуртта». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Катала» (Мосфильм) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда. **Видеозал: «Укрощение строптивого»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ну, погоди!» 11.10. **«Дом с привидениями»** 9.20, 12.30, **«Клуб молодежного фильма», «Авария — дочь мента»** 14.40, 18.40, **«Обреченный на одиночество»** 17.00, **«Сувенир для прокурора»** 20.40 шактарда.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тыва дыл өөренир талазы-биле кичээлдер 1990 чылдың ноябрь 1-де 17 шакта болгаш ноябрь 3-те 15 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээрин тыва дыл өөредириниң төлевирлиг курстарынга бижиткен эштерге РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы дыңнадып тур.

* * *

Улуг-Хемниң кежиилдир улуг көвүрүгнүң септээри-биле холбаштыр автотранспорттуң бүгү хевирлери ону таварып чорууру 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп соксаарын сонуургалдыг бүгү организацияларга болгаш хамаатыларга Кызылдың орук-тудуг-септелге эргелели дыңнадып тур. Автотранспорттуң бүгү хевирлери Улуг-Хемниң чаа көвүрүүн дамчыштыр аргыжар. Чаа көвүрүг ажыглалга кирген болгай, ону дамчыштыр ам безин машиналар чоруп турар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуң келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга [illegible]. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг 520.